

55686

A
MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
ÉRTESÍTŐJE

Történelmi Szemle

1960

III. ÉVFOLYAM 1. SZÁM

TÖRTÉNELMI SZEMLE
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

Főszerkesztő:

ZSIGMOND LÁSZLÓ

Szerkesztik

az Intézet Igazgatóságának megbízásából

H. BALÁZS ÉVA és LACKÓ MIKLÓS

Ezt a számot az Intézet technikatörténeti csoportjának
közreműködésével összeállította

MAKKAI LÁSZLÓ

Szerkesztőség: Budapest, I. Úri u. 51-53. — Telefon: 160-108

Megjelenik negyedévenként. — Előfizetési díj egy évre 40,— Ft.

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Endrei Walter</i> : Az európai textilnyomás fejlődési szakaszai	1
<i>N. Kiss István</i> : Uradalmi gazdálkodás Sárospatakon és Tokajban a XVI. század második felében	15
<i>Špiesz Anton</i> : A XVIII. századi textilmanufaktúrák történetéhez	31
<i>Bogdán István</i> : A lékai (háromi) papírmalom a XVIII. században	46
<i>Mihalik Sándor</i> : Adatok a régi magyar kerámiagyárak történetéhez	94

KÖZLEMÉNYEK

<i>Endrei Walter</i> : Az antik technika értékelésének revíziójáról	116
<i>Hegedűs Zoltán</i> : Honfoglaláskori vastárgyak és salakok metallográfiai vizsgálatának tanulságai	119
<i>Varga János</i> : Borkezelés a XVIII. század első felében	130
<i>G. Sándor Mária</i> : Adatok az eszterga magyarországi történetéhez	141

SZEMLE

<i>Radomír Pleiner</i> : Základy slovenského železářského hutnictví v českých zemích (<i>Heckenast Gusztáv</i>)	149
<i>Pongrácz Pál</i> : A mezőgazdasági jellegű ipari építészet emlékei. Malmok (<i>Makkai László</i>)	151
<i>Agnes Geijer</i> : Oriental Textiles in Sweden (<i>Endrei Walter</i>)	152

A TÖRTÉNELMI SZEMLE 2. (1959-ES) ÉVFOLYAMÁNAK TARTALOMJEGYZÉKE

TANULMÁNYOK, KÖZLEMÉNYEK

<i>Benda Kálmán</i> : Rákóczi és a Vatikán. Brenner apát küldetése XI. Kelemen pápához 1707—1708	8
<i>Berend Iván—Ránki György</i> : A nagybirtok és a nagytőke agrárius—merkantil ellentétének kérdéséhez, 1919—1925	141
<i>Elekes Lajos</i> : Az európai feudális államok központosításának néhány kérdéséről	273
<i>Hanák Péter</i> : A dualizmus válságának problémái a XIX. század végén.....	37
<i>Hanák Péter</i> : Iratok az 1894—95. évi magyar kormányválság történetéhez.....	291
<i>Jemnitz János</i> : Jean Jaurès születésének századik évfordulójára.....	405
<i>Katus László</i> : A mezőgazdaság tőkés fejlődésének főbb vonásai az Osztrák-Magyar Monarchia délszláv területein.....	354
<i>Kolossa Tibor</i> : Adatok az agrárproletariátus arányaihoz és összetételéhez az Osztrák—Magyar Monarchiában (1900).....	104
<i>Lackó Miklós</i> : Népi demokráciánk történetéből.....	424
<i>Molnár Erik</i> : A Magyar Tanácsköztársaság történelmi jelentősége	1
<i>Puskás Julianna</i> : A tőkés nagybérletek a XIX. századvégi Magyarországon....	90
<i>Ránki György</i> : lásd Berend Iván	
<i>Spira György</i> : A Neue Rheinische Zeitung utolsó cikke a magyar szabadságharerről	25
<i>Surányi Bálint</i> : Kereskedőgilde Nagyszombaton a Visegrádi Kongresszus évében	249
<i>P. Szokolay Katalin</i> : A lengyel kommunista sajtó a Magyar Tanácsköztársaságról	128

SZEMLE

Agrárátalakulás a Német Demokratikus Köztársaságban (1945—1955). (<i>Orbán Sándor—M. Somlyai Magda</i>).....	488
A kelet-európai országok feudalizmuskori fejlődésének sajátosságairól. Vita a Történettudományi Intézetben (<i>Katus László</i>).....	467
Balázs Béla. 1918—1959 (<i>Lackó Miklós</i>).....	465
Hírek	186, 502
Irodalomtörténeti Közlemények 1957—58, LXI—LXII. évf. (<i>Heckenast Gusztáv—Benzédi László</i>)	180
Magyar Filozófiai Szemle (1958. 1—2., 3—4. sz.) (<i>R. Várkonyi Ágnes</i>)	482
Révai József. 1898—1959 (<i>Molnár Erik</i>)	463
Tudományos ülésszak a Magyar Tanácsköztársaság 40. évfordulóján (<i>L. Nagy Zsuzsa</i>)	162
Vita a „Magyarország Története 1848—1918” c. egyetemi tankönyv 1880—1900 közötti fejezetének kéziratáról (<i>M. Kondor Viktória</i>).....	173

HATÁRAINKON TÚL

A Szovjet Tudományos Akadémia Történettudományi Osztályának 1959. évi tudományos terve (<i>Ju. O. Bem</i>).....	506
Az úgynevezett Kelet-kutatásról (<i>Gentzen F. H.—Kalisch J.—Wolfram E.</i>).....	190
Külföldi vendégeink	222, 522
Néhány megjegyzés Robert A. Kann „The Habsburg Empire” című könyvéhez (<i>Gonda Imre</i>)	515
Újabb irányzatok az amerikai történetírásban (<i>H. Aptheker</i>).....	504
KÜLFÖLDI TÖRTÉNETI FOLYÓIRATOK REPERTÓRIUMA	225, 524

Az európai textilnyomás fejlődési szakaszai

A textilnyomás az a technika, amelyben Werner Sombart az ipari forradalom csiráját látta,¹ s amely szerinte szinte akadálytalanul bontakozott ki, magával ragadva nemcsak a fonás és szövés fejlődését, hanem lerakva a kémiai nagyipar alapjait is.² Közelebről tekintve azonban e viszonylagosan nyugodt pályafutás során ugyancsak sok hátráltató tényezőt találunk.

Közismert, hogy a textilnyomás, a szövetek helyi tarkázása a mi kultúrkörünkben elsősorban a drága tarkánszőtt kelmék, egyrészt damasztok és brokátok, másrészt hímzések olcsó pótlékaként lép fel.³ Már kopt nyomott szöveteken is találkozunk szasszanida selyemdamasztmintákkal, és az első általunk ismert „flockprint” maradvány egy lucai selyemszövet mása.⁴ Eszerint a dűnyomás termékei a XVII. századig jórészt olcsó tömegeikk jellegűek voltak, vagy nem ruházati célokat szolgáltak.

Ennek oka az volt, hogy a középkori nyomótechnika nem ismerte a szintartó festékeket, hanem egyszerűen pigmenteket ragasztott fel a kelmére, akárcsak egy olajfestményénél.⁵ Hordásnál, mosáskor a festékszemesék leperegtek. Érthető, hogy a keleten gyártott nyomott szövetekről csodálkozva emlékezik meg egy német szerző: „In den Ländern des Türkischen Kaysers wird auch eine grosse Menge weisser und blauer Cattunen verfertigt, welche sehr gut sind, insonderheit die letztern, weil die Farbe niemals ausgehet.” Az európai színnyomást is a török birodalomból kell származtatni. Pierre Belon de Mans francia utazó 1550 körül Konstantinápolyban lát először nyomóműhelyeket,⁶ és az első hollandi üzem létesítésében török szakember is részt vett (1678).⁷ Emellett biztosra vehető, hogy Magyarország meghódítása után

¹ W. Sombart : Der moderne Kapitalismus. München, 1917. II/2. 884. 1. és III/1. 505. 1.

² Uo. II/2. 886. 1.

³ Indiában, Indonéziában e technika primér igényt elégít ki és független a mintás szövés stílusától. (A. Leix : Indische Textilien. Ciba-Rundschau 46, 1940.)

⁴ Publikálja G. Leidinger, sejtetve azt a fontos szerepet, amelyet a textildűnyomás a könyvnyomtatásra gyakorolt. (Ein Sammt-Teigdruck des 15. Jahrhunderts. Archiv für Buchgewerbe, 67, 3. 1927.) Már a XV. századból ismeretesek porított máriaüveggel és nyíróhulladékkal mintázott selyemszövetek. (R. Jacques : Deutsche Textilkunst. Krefeld, é. n. 195. 1.) A textilnyomás prioritására Reinking mutatott rá (Melliands Textilberichte 1931. 462. 1.).

⁵ Cennini 1372-ben és Margarethe Holzschuher (XVI. század) kormot, rézgálicot, cinnóbert, szafflórt, sáfrányt, indigót, arany- és ezüstport említ, melyeket lenolajkencével és ennyvel ragasztanak fel. Idézi Fachorgan für Textilveredlung 1959. (14.) febr. 87. sköv. 1.

⁶ K. Reinking—Sabri Atayolu : Eine Beschreibung des Zeugdruckes in der Türkei aus dem XVI. Jahrhundert (Melliands Textilberichte 1936. 812.1.). A cikk utal a török nyomótechnika perzsa—hindu eredetére.

⁷ Nem helytálló azonban, hogy az egyben Európa első üzeme is volt. W. English rámutat, hogy Angliában már 1676 előtt szabadalmat adtak chintz-nyomásra (References to Fashion Fabrics in the Diary of Samuel Pepys. The Journal of the Textile Institute 1949. 29. 1.).

török nyomott áru áramlott be Európába, hiszen már 1589-ben olvasunk „zöld nyomtatott atlaszról”, Bethlen Ferenc erdélyi főudvarmester feleségének kelengyelajstromában pedig két ízben fordul elő más török eredetű holmi között „nyomtatott szoknya” (1627).⁸ A török vászonnyomók céhéről Evlija Cselebi is megemlékezik a XVII. század közepén.⁹ Amikor pedig már javában folyik az angol és holland kaliko (indienne, chintz) behozatal, a londoni Court of Committees egy ilyen cikket importáló török kereskedő ügyében hoz döntést (1669).¹⁰

A döntő fordulatot a hollandi Kelet-Indiai Társaság működése hozta meg. 1650 után olyan tömegben árasztotta el Európát olcsó és gyönyörű, tartós színekben pompázó pamutvásznakkal (indienne),¹¹ hogy a divatirány teljesen megváltozott. Példáját hamarosan követte az angol és francia testvérvállalat. Találóa ír erről a korszakról Daniel Defoe: „The general fancy of the people runs upon East India goods to that degree that the chintz and painted calicoes, which before were only made use of for carpets, quilts, etc., and to clothe children and ordinary people (in times previous to 1700) becomes now dress of our ladies; and such is the power of a mode, as we saw some of our persons of quality dressed in Indian carpets, which a few years before their chambermaids would have thought too ordinary for them, the chintzes were advanced from lying on the floor to their backs, from the foot-cloth to the pettycoat.”¹²

A textilnyomás elterjedésének első akadályát az ismeretlen pác- és rezervanyomás eljárás adaptálásának nehézsége jelentette. A pigment- és vízfestékekkel levett igazi színezékek képezték az indiennyomás első időszakának együttesét, tartósságuk nem is volt kifogástalan. Jellemző, hogy a XVI. század óta működő zürichi nyomók 1701-ben még egyáltalán nem ismerték az indigórezerva nyomást!¹³ A dúcnyomás és kontúrnyomás — utólagos ecsetfestéssel — maradtak az uralkodó eljárások. A műszaki probléma megoldatlansága miatt a nyomott pamutkelmék gyártása nem bontakozhatott ki a keresletnek megfelelő méretekben, mégis váratlan erővel tört fel a társadalmi ellenállás.

Az „ősi mesterségek” védelmére, tehát a len- és selyemtakácsok, illetve festők követelésére először Franciaország tiltotta meg nyomott pamutkelmék gyártását 1686. október 26-án, később ezt kiterjesztették a len és a selyem nyomására is. Ezt követte 1688-ban az ilyen áruk kereskedelmének eltiltása. A Compagnie des Indes bizonyos engedményeket kapott, de a nagy arányban elterjedő csempészést olykor halálbüntetéssel sújtották.¹⁴ A rendelkezés 1759-ig volt életben, és e hetven év alatt a megszerzett technikai ismeretek feledésbe merültek. A Franciaországból 1685 után kivándorolt hugenotta nyomómes-terek viszont egész Európában elterjesztették tudományukat.

⁸ *Borsodi Béla*: Régi és új magyar takácsmesterségek. Bpest. 1942. 25. l.

⁹ *Germanus Gyula*: Evlija Cselebi a XVII. századbeli törökországi céhokról. Bpest. 1907.

¹⁰ *English*: i. m. 220. l.

¹¹ 1663-ban pl. 2,700.000 Hfl. értékben importált Indiából nyomott árut a Társaság (*J. Hübnér*: Handlungslexikon. Leipzig, 1712/45. „Cattunen” címszó).

¹² *Weekly Review*. Jan. 31. 1708.

¹³ *R. Traupel*: Schweizerische Zeugdruckereien im 18. und 19. Jahrhundert (*Ciba-Rundschau* 97, 1951. 3555. l.). Ez az eljárás az un. kékfestő mesterség alapvető technikája hazánkban is.

¹⁴ *A. Bolliger*: Ein Beitrag zur Entwicklung des europäischen Zeugdrucks. Wien, 1950. 152. l. 1681 és 1716 között 30 rendeletet hoztak tiltó és büntető szankciókkal. Volt nap, amikor 800 ruhát égettek el Párizsban.

1700-ban Anglia követte a franciák kevésbé épületes példáját, midőn megtiltotta pamutszövetek importját, majd magas adóval sújtotta a belföldi nyomottárukat (1712). Végül 1720-tól már a tiszta pamutból készült szövetek angliai gyártását is eltiltották. Így maradt ez 1774-ig.¹⁵

I. Frigyes Vilmos porosz király 1721-ben a tőle megszokott szigorral tiltja meg nyomott pamutszövetek viselését és elrendeli a meglevő ruhák eltépését: „... alle jetz habende Cattunkleidung, Schlaf-Röcke, Mützen, Schürzen... innerhalb der gesetzten acht Monate... zerrissen werden sollen”. Képzeltük, hogy a hálóköntösök titkos hordását milyen módszerrel ellenőrizték. Az edictum nyíltan a hazai len- és gyapjúmanufaktúrák érdekében védelméről szól.¹⁶ Poroszországban II. Frigyes szüntette meg ezt az oktalán rendeletet 1743-ban és azonnal külföldi mestereket hivatott az országba a mulasztás pótlására.

Prohibitív törvényeket hozott Ausztria és számos olasz állam.¹⁷ Így történhetett meg az, hogy a textilnyomás európai élvonalát a fejletlenebb svájci és hollandi ipar alakította ki, és továbbra is özönlött Európába a keleti áru. A rokon iparágak ellenállása csaknem száz esztendőre megállította a műszaki fejlődést. A folyamatos nyomás feltalálásának minden feltétele megvolt, de a fejlett iparral rendelkező országok törvényhozása érdektelenné tette a feltalálókat és a tőkéseket.

Sokszor (és helytelenül) idézik a morva Andreas Glorezt, aki először közli egy hengernyomógép ábráját.¹⁸ A szerzők jobbra csak az igen gyenge ábrát ismerik, s ezért kétlik, hogy a kérdéses gép egyáltalán működött. Pedig azok a gyakorlati tanácsok, amelyeket ad, arra utalnak, hogy a tapétanyomásban már kellő gyakorlattal használták. Pl. figyelmeztet arra, hogy a presseurdobon igen gondosan kell eldolgozni a nemezt (bombage-t), mert a gyűrődés meglátszik a nyomáson: ez ma is előforduló hiba. Érdekes az is, hogy a nürnbergi nyomók XVII. századi címerén is kéthengeres állványt látni, ami nem lehet kalander, mert a felsőhenger mintás! Ez a gép természetesen még farreliefhengerekkel működött. A finomabb rajzolatok elérésére viszont Hollandiában állítólag már 1685 körül bevezették a rézlemeznyomást,¹⁹ ami egyáltalán nem meglepő, mert a XVII. század közepe óta szokássá vált rézmetszeteknek selyemtaftra vagy atlaszra való lehúzója. Kétségtelen viszont, hogy a rézlemeznyomást pl. Jouyban Oberkampfnál csak 1781-ben vezették be. Ez a két újítás: a folyamatos hengernyomás és a rézlemezzel történő mélynyomás már magában foglalja a modern nyomógép alapvető elemeit. Azonban egyesítésük megoldatlan maradt, mert a hollandi, svájci és dél-német nyomóipar a kézműipar fokát nem volt képes túllépni.²⁰ Ennek oka nemcsak az ipar

¹⁵ *English*: i. m. 221. l.

¹⁶ A teljes szöveget közli *K. Kasper*: *Bunter Traum auf gewebtem Grund*. Berlin, é. n. 61. l.

¹⁷ Velence már 1441-ben megtiltotta nyomottárúk behozatalát keletről. *R. Pfister*-től tudjuk, hogy a XIII. század óta nagy mennyiségben exportált India nyomott vásznakat az arab országokba, a XIV. század óta pedig már mohamedán területeken is nyomnak szöveteket (*Les toiles imprimées de Fostat et l'Indoustan*. Paris, 1938).

¹⁸ *Der Vollständige Haus- und Land-Bibliothek Dritter Teil*. Regensburg. 1699 (és nem 1700 vagy 1701). 10–11. l.

¹⁹ *Bolliger*: i. m. 11. l.

²⁰ A XVIII. század első felében 100 nyomóüzem működött Hollandiában, részben 100 feletti munkáslétszámmal. Alapanyagot kizárólag Indiából hozták be. (*H. Driessen*: *Von der holländischen Kattundruckerei*. Ciba 61, 1943.) Svájcban jóval 50 feletti számmal van dolgunk, keréken 10 000 munkással, akik évi 18 millió métert gyártottak (*Bolliger*: i. m. 40–42. l.).

többi ágának elmaradottsága, különösen a kohó- és gépgyártóipar teljes hiánya volt, hanem a forgótőkehiány is. A nyomás folyamatossá tétele ugyanis az egy mintára diszponált tétel jelentős növelésével válik csak gazdaságossá, ami — mint látni fogjuk — később is hátráltató tényező maradt. Ebben a korban viszont az üzemek zöme bérmunkák vállalásából élt és a rendelésektől függött. Jellemző, hogy Mühlhausenben 1753-ban megtiltják a gyárosoknak, hogy kicsiben kereskedjenek (vagyis végenként árusítsanak), egy végnél — akkoriban is 30—40 m — kisebb megrendelést felvegyenek és hogy egy végre egynél több mintát nyomjanak!²¹

Poroszországban 1740-ben, Franciaországban 1759-ben, Angliában 1774-ben megszűnt a pamutszövetnyomás tilalma, s egyben magas védővámokat emeltek az import ellen. Ezzel összefüggésben a hollandi és svájci kivitel rohamosan csökkent.²² A Habsburg-monarchiában is a negyvenes években kezdődött meg igazolhatóan és nagyobb méretekben a textilnyomás. A gácsi (1768), de különösen a sasvári (1754 után) manufaktúra — ha nem is működnek gazdaságosan — nemcsak a hazai ízlést befolyásolták, hanem nagy hatással voltak más kelet-európai, így az első orosz kékfestőüzemekre is.²³ A császári manufaktúrák nehézségeinek egyik oka volt a kékfestő kisipar gyors elterjedése, amit a birodalom nyugati tartományaiiban a század 60-as, Magyarországon a 70-es és 80-as éveiben figyelhetünk meg. Korábbi tevékenységre következtetni aligha lehet, s így a Katona Imre által ismertetett szendrői nyomott asztalterítőt igen kivételes darabnak vagy későbbi keletkezésűnek kell tartani.²⁴ Jellemző, hogy az első körmöcbányai datált szövet a pápai Kluge-féle üzem alapítási évéből, 1783-ból való, az óbudai Goldberger-gyár pedig 1784-ben létesült. Ugyanakkor szerte az országban számos kékfestőiparos kezdte meg munkáját. Ismereteiket a nyomómesterség központi területeiről szerzik. Az első Kluge vándorlása során eljut Mühlhausenbe, Baselbe, Zürichbe, Augsburgba (1780 és 1783 között),²⁵ fia az, aki Lindauból hoz receptkönyvet 1809-ben, Kluge Sámuel pedig 1818—20 között ismét eljut egyebek között Augsburgba és Lindauba.²⁶ Ismereteik ilyenformán nem maradtak el az európai nívótól, anyagi bázisuk azonban igen ingadozó volt. Jobbára bérmunkákból éltek, és az 1806-beli Kluge-leltár éppúgy az üzemi vagyoni jelentéktelenségére vall, mint Goldbergerék 1826-ban felvett vagyommérlege. Előzőben eke, kapa, ásó stb. előfordulása utal a család gazdálkodó életére, bár szántóföldet nem, csak egy szőlőt említ a mérleg. Goldberger Ferenc 26 290 forintos vagyonának 85%-át házak teszik ki.²⁷ Mégis a két gyár fejlődése a hazai nyomóüzem két ellentétes típusát képviseli. Míg az előző tőkehiány következtében sohasem jutott túl a kékfestő manufaktúra fokán, bérmunkából élt és legfejlettebb gépe a XIX. század végén a perrotine volt, addig utóbbi végigfutotta az európai mammutkikészítőgyárak fejlődésének minden fokát, fonó- és szövőüzem létesítésével függetlenítve magát a hérkikészítés kocká-

²¹ Utóbbi határozat 1756-ból származik. Ugyanez a rendelet tiltja a maradékok közvetlen eladását a fogyasztónak (*Bolliger* : i. m. 186. l.).

²² Pl. Hollandiában 1780-ban már csak 20, 1800-ban 4 nyomóüzem maradt fenn.

²³ *J. Vydra* : Der Blaudruck in der slovakischen Volkskunst. Praha, 1954. 18. l.

²⁴ Az 1750-es keltezés megnyugtató ellenőrzését vegyi vizsgálattal lehetne talán elvégezni. *Katona I.* : A szendrői ref. egyház 18. századi nyomott úrasztalterítője. Az Iparművészeti Múzeum Évkönyvei, 1955. 91. l.

²⁵ OL. Kisebbségi családok „Kluge” 46.

²⁶ Uo.

²⁷ *Kállai László* : A 150 éves Goldberger gyár. Budapest, 1935. 44. l.

zataitól. A két gyár történetének összehasonlító leírása kitűnően illusztrálná a jelen dolgozatban állítottakat a gyakorlatban.

Mialatt a kézínyomás számos formája elterjedt az európai szárazföldön, sokasodtak a hengernyomógépre irányuló találmányok is, különösen Angliában.²⁸ Thomas Bell 1783-ban bejelentett hengernyomógépe végleges gyakorlati megoldást hozott. Az első gép már 1785-ben működött Lancashireben és 40 kézínyomó munkáját pótolta.²⁹ A gép hihetetlenül gyors elterjedése Angliában azzal magyarázható, hogy a pamutipar óriási fellendülésben volt a fonóipar gépesítése óta, és a megnövekedett ipari proletariátus olcsó tarka pamut-árut követelt. Emellett a hengernyomógép éles rajzolatú mintákat adott, teljesen kiküszöbölte a rapport egyenlőtlen esatlakozásait, sok festéket takarított meg. Persze megoldatlan maradt számos kolorisztikai probléma, a festékpalletta igen szegényes volt, a színek fakulásra hajlottak. A fejlett angol nehézipar viszont könnyedén gyártotta le az akkori fogalmak szerint bonyolult és precíz munkát igénylő nyomógépet, a rézhengereket és a nagy keménységű acélból készülő késeket. Ennek következtében a kezdetben évi 1 millió yard körüli nyomott áru mennyisége már 1796-ban 28,5 millióra nőtt és 1840-re elérte a 450 millió yardot. Ekkor Angliának már 800 hengernyomógépe volt.³⁰

Európa többi országában a hengernyomógép lassan terjedt el. Elsősorban azért, mert az angol törvénykezés 1825-ig, sőt később is tiltotta mindazon rajzok, tervek, gépek és gépalkatrészek kivitelét, amelyek Anglia textiliparában használatosak voltak. És noha 1843-ban az angol gépgyárosok sürgetésére végleg hatálytalanították ezt a rendelkezést, különböző mesterkedésekkel továbbra is megnehezítették a szárazföldi és amerikai nyomóipar munkáját. Így pl. módját ejtették annak, hogy az acél raklikés exportját akadályozzák.³¹ Pedig ebben az időpontban már Anglia textilipara olyan előnyt szerzett a többi állammal szemben, hogy az behozhatatlannak látszott. Európa 1840 körül 25 millió végre becsült nyomottáru termeléséből Anglia 15 milliót gyártott,³² és dömpingáruval árasztotta el a piacot, mint később Japán.

A tiltórendeletek ellenére korán létesültek hengernyomóüzemek a kontinensen.³³ Igazolhatóan először Oberkampf alkalmazza a gépet 1800 után Jouyban, de 1806-ig már több elzászi, 1807 és 1815 között több svájci üzem beszerez egy-egy gépet. Oberkampf első angol mintájú gépét 1813-ban állítja fel. Jellemző, hogy két hengerének egyike domború!³⁴ A svájci cégek egyike (Chaillet üzeme Grandchampsban) már 1815 óta rézhengereket exportál.³⁵ Végre 1817-ben létesül az első szárazföldi gépgyár, amelyik hengernyomókat

²⁸ Keen és Platt (1743), Taylor és Walker (1770), Adkin (1772) és a francia Bonvallet (1775) érdemmel említést. Utóbbi gépét az *Encyclopédie méthodique* részletesen ismerteti.

²⁹ Ciba-Rundschau 135. 1957. A festékleképek miatt egyszínes gépek terjedtek el és csak 1820 után került sor 2 és 3 színes gépek tömeges alkalmazására.

³⁰ *Bolliger* : i. m. 201. és 33. l. Ugyanakkor Franciaország 80, Oroszország 77, Németország 47, Csehország 36, Olaszország 6 géppel rendelkezett.

³¹ Uo. 107. l.

³² Uo. 202. l. Ezzel egyedül 1793 és 1823 között 67,2 millió font sterling, tehát évi 22,4 millió tiszta haszonhoz jutott a szigetország (*Gemeinnützige Blätter*. Buda, 1825. 716. l.).

³³ Allítólag már a XVIII. század végén feltűnnek az első angol gépek Franciaországban (*Bolliger* idézi *Dollfus-Ausset-t*).

³⁴ *Juvet-Michel* : Der französische Zeugdruck im 18. Jahrhundert. Ciba 28, 1938. 1032. l.

³⁵ *Traupel* : i. m. 3564. l.

gyárt, bár működésének 17 esztendeje alatt csak 28 hengernyomót tud szállítani.³⁶ Ennek oka a gép árában keresendő. Az első Genfben felállított gép ára 40 000 svfr volt (1805), és ehhez járult még a hengerpark létrehozása. Egyetlen henger ára még hatvan évvel később is 336 svfr, amihez a vésés költségei járulnak, kereken 125 svfr.³⁷ Ha meggondoljuk, hogy a XVIII. század második felében egy 48 nyomóasztalos „établissement ordinaire” felállításához 20—30 000 francia frank, tehát kb. 14—20 000 svfr. volt szükséges, akkor érthető, hogy csak igen tőkeerős cégek engedhették meg maguknak ezt a gépesítést.³⁸ Hengernyomóüzem létesítése egy gép esetén is meghaladta a 100 000 svfr. tőkeszükségletet. 1759-ben, a nagy fellendülés idején Casanova 100 000 tallér befektetéssel indította el kézi nyomóüzemét kb. 10 000 m selyemanyaggal, melyben több mint 30 embert foglalkoztatott, és joggal várta, hogy az összeg másfél év után megtérül.³⁹ Bolliger egy főre 2000—6000 fr. forgótőkét számít önálló munka és csupán 350 fr-t a vállalt bér munka rendszeresítése esetén.⁴⁰ Ezzel magyarázható, hogy a keletkező új vállalatok nagy része továbbra is bér munkából élt, és csak a legnagyobbak vásároltak vagy termeltek nyers szövetet. Viszont mindkét típus rászorult az állam vagy a bankok támogatására, sőt számosak kifejezetten az államnak köszönhetik létrejöttüket.⁴¹

Igaz, hogy egy hengernyomógép teljesítménye harminc-negyvenszerese a kézynyomásnak, de a hengernyomásra való áttérés óriási beruházási összegeivel szemben még 1840-ben is csak legfeljebb 27%-os költségmegtakarítás mutatkozott.⁴² Mi volt ennek az oka? Hiszen 1830 táján egy óra alatt átlagosan 3 m-t nyomtak dúccal, hengernyomón pedig már 270 m-t (1 : 90). Csakhogy ahhoz 2, ehhez pedig 6 munkaerő kellett (1 : 30). Az arány még jobban romlik, ha a hengernyomógyár egyéb alkalmazottainak jóval nagyobb számát vesszük tekintetbe; Bolliger szerint nem jobb, mint 1 : 3,5.⁴³

A tőkeszerkezet megoszlását jól jellemzi, hogy a magyar Goldberger-gyár vagyonleltárában 1826-ban a kézynyomás és 1906-ban, a hengernyomás korában milyen súlytételként szerepel a gépek és berendezések címszó:⁴⁴ Eltekintve tehát attól, hogy ez a gyár helyes üzletpolitikából állandóan óriás

	Forint (1826)	%	Korona (1906)	%
Épületek	65 000	85	897 000	13
Gépek, berendezések	3 025	4	2 433 000	36
Áru- és anyagraktár	8 265	11	3 495 000	51
	76 290		6 825 000	

³⁶ *Risler Frères et Dixon* (Cernay).

³⁷ *Bolliger* idézi *Rappard* és *Jenny Trümpp* adatait, i. m. 28. és 107. l. lábjegyzet.

³⁸ Uo. *Ryhiner* adatai alapján.

³⁹ Emlékiratok, I. kiad. Leipzig, 1824. V. 3. fejezet.

⁴⁰ I. m. 21. táblázat.

⁴¹ Uo. 146. l.

⁴² Uo. 18. táblázat.

⁴³ Uo. 57—63. l. Az arány mai film- és hengernyomóink között ugyanennyi. Más, korábbi adatok még kedvezőbb képet adnak. *Bergius*: *Neues Policey und Cameralmagasin* (Leipzig, 1775—80) berlini nyomóteljesítményként napi 2—3 darabot jelöl meg. A kisinast figyelembevéve ez 18—27 m/fő, egy órára számítva 1,5—2,25 m!

⁴⁴ *Kállai*: i. m. A leltárakból a nem dologi tételeket szándékosan hagytuk ki.

nyersáru- és festékkészleteket halmozott fel, megfigyelhető a gépek és berendezések arányának 9-szeresére való növekedése. Ezek az arányok jellemzik Bolliger számításait is, aki helyesen mutat rá, hogy a bér munkából élő vállalatoknál a forgótőke — a fentivel ellentétben — az állóalapok (épületek, gépek) $\frac{1}{6}$ -át teszi csak ki.⁴⁵

Ezenkívül a cikkféleségek egy részét hengernyomógéppel akkor még nem lehetett vagy nem volt érdemes gyártani. A választékból ilyenformán kieső cikkek közül a fontosabbak:

- a) sokszínű cikkek,
- b) méretregyártott cikkek (kendők, abroszok stb.),
- c) rezervanyomással készült cikkek.

a) A Jouy-i Oberkampf-manufaktúrában 1805-ben 1322 személy dolgozott és évente 2 millió métert termelt. Azonban 185 nyomó mellett (dúc-, rézlemez- és hengernyomó) 570 pinceauteuse-t, tehát kézfestőnőt alkalmaztak, akik nem tartós vízfestékkel tarkították a mechanikusan előnyomott szöveteket.⁴⁶ Csak 1820-ban állították fel a kontinensen az első igazi kétszínés rouleau-t és Angliában is csak 1830-ban tértek rá 3—4-színés gépek építésére. Ezeknek viszonylag gyorsabb elterjedése a perrotine versenyének köszönhető amely azonnal 3—5 színnel jelentkezett. Ilyenformán az ún. *à trois*, ill. *à quatre mains* dúcnyomás örökébe igen sok helyütt már a perrotine lépett. 5—6-színés gépek csak az 50-es években terjedtek el lassan, amikor a festékváltozatok száma is megnőtt.

b) Zsebkendők, vállkendők, abroszok nyomását a megkívánt nagy hengerátmérő miatt igen hosszú ideig nem lehetett gépesíteni; ezek ma is a filmnyomás előnyben részesített területei. Csupán 1860 után valósult meg a több színés 75 cm-es hengerkerületek gyártása. A svájci dúcnyomás utóvirágzását a múlt század végén az ilyen cikkekben való specializáltságnak köszönhetette.⁴⁷

c) Köztudomású, hogy a legelterjedtebb nyomási eljárás az ún. kékfestés, indigó alapú rezervanyomás. Ennél, de természetesen egy sereg más festéknél sem vált be a hengernyomás, mert a rezervát alkotó pép beragadt a vésetbe és így nem jutott kellő mennyiségben a szövetre. Emellett ez az ősi nyomóeljárás még a mai modern maratási technikáknál is plasztikusabb kivitelezést biztosít, ahogyan azt Haller, e terület egyik újtója maga is elismeri.⁴⁸ Thompson (1826), Camille Koechlin (1869) és Jeanmaire (1875) szabadalmi után végül 1905-ben megvalósul a hidroszulfid-eljárás, azonban a kékfestők máig is a régi rezerva eljárást követik dúc vagy perrotine alkalmazásával.

Rendkívül súlyos nehézséget jelentett a hengernyomás térhódításában a kellékek és segédanyagok fejletlensége. Maga a henger hosszú ideig a jól ismert rézkarctechnikával készült, és ez a XIX. század elején Jouy-ban 6 hónapig tartott. Itt S. Wildner csökkentte ezt az időt 6 napra.⁴⁹ Angliában Perkins a molettával ér el döntő sikert (1803). A guillochirozó eljárást 1822-ben a francia L. Stramm vezeti be, O. H. Droz tökéletesíti (1839). A másolás technikáját H. Derevil pantográfja szinte a mai nívóra emeli (1834). Ennek ellenére

⁴⁵ I. m. 138. l. 20. t.

⁴⁶ H. Clouzet: Histoire de la Manufacture de Jouy. Paris, 1928. 23. és 58. l.

⁴⁷ 1869-ben egyedül Glarus kantonban még 5516 munkás dolgozott 4020 asztalon (Traupel: i. m. 3576. l.).

⁴⁸ R. Haller: Der Indigo in der Zeugdruckerei. Ciba 93, 1950. 3434. l.

⁴⁹ Juwet-Michel: i. m. 1032. l.

még 1865-ben is 400—450 svfr-ba került egy henger, és ha — miként szokásos — 300 hengert számítunk gépenként, akkor a rézhengerkészlet értéke meghaladta a hengernyomógép értékének tízszeresét.

Problematicus volt a raklikések gyártása. Csak a század második felében érte el a szárazföldi kések minősége az angolokét. A futószövetek és a bombage, a szárítókamra és a gőzölő, a nyomósúritók egyenletessége és tartóssága lassan fejlődtek. Mindezek a kézinyomásnál elő sem forduló vagy régóta kipróbált tényezők voltak. Ezenfelül azonban megfelelő valódiságú színezékek is hiányoztak. Juvet-Michel szerint már a tilalmi rendeleteket is főleg ez a körülmény indokolta.⁵⁰ Évtizedes kutatómunkával dolgozta ki Daniel Koechlin Mulhouseban a törökvörös alapú nyomást hat díszítő szín maratására.⁵¹ Az indigó direktnyomását 1730 óta számosan megkísérelték, de amikor 1883-ban sikerült, már elvesztette jelentőségét.⁵² A festékek gőzölését már 1815-ben Angliában feltalálták, de még negyedszázaddal később sem volt általános. Folyamatos gőzölésre 1849-ben adták be az első francia szabadalmat. A ma használatos Mather-Platt gőzölő 1863-ból származik. Ha Kurrer 1848-ban megjelent standard-művét⁵³ olvassuk, megdöbbenünk azon, hogy viszonylag milyen kevés tartós festékkel rendelkezett a nyomóipar, s ezeket milyen bonyolult eljárásokkal rögzítették a szöveten. Mert ebben az időszakban csak kétféle festék létezett: a „bons”, ill. „grand teints” és a „faux”, ill. „petits teints”. Mai fogalmaink szerint a „jó” festékek is elég gyenge tulajdonságúak voltak, hiszen az indigó — a festékek királya — közismert rossz dörzsállóságáról.

A döntő fordulatot még az első anilinfestékek sem hozták meg, hanem csak az oldhatatlan azo-színezékek feltalálása (1889), különösen a Naphthol AS bevezetése (1912) és az Indanthren-sorozat megindulása (1901 óta).

És amiként ez lenni szokott: a technikai nehézségekkel küzdő, drága újításnak elébe vág egy primitívebb megoldás, amely a fejlődésben zsákutcát jelent ugyan, mégis hátráltatja a jobbnak a kibontakozását, mert leköti a vásárlóerő egy részét.

Az eleinte beszerezhetetlen, később is költséges hengernyomógép volta-képpen átugorta a fejlődés egy lépcsőjét. Marx szerint a gépesítés első foka a kézimunka pontosan lemásolt, mechanizált válfaja.⁵⁴ A fejlődés törvényét büntetlenül áthágni nem lehet. A bécsi Fuchs 1821-ben, az angol Palmer 1823-ban közönséges fadúcok gépi nyomására szabadalmaztatott eljárást, nem is szólva más szakaszos technikák, mint pl. a rézlemeznyomás (1805) és a litográfia (1814) korai textilipari alkalmazásáról.⁵⁵ A nagy, bár bukásra ítélt versenytárs, a perrotine is még az angol kiviteli tilalom feloldása előtt jelentkezett.

A roueni Perrot 1834-ben megvalósított dombornyomású gépe, a perrotine, a hengernyomóval ellentétben szakaszos működésű gép. A dúchoz hasonló sík lapú nyomóforma rácsapódik a szövetre, melyet ezután egy minta elemmel (rapporttal) továbbít. Ez a ciklikusan ismétlődő művelet a kézinyomás pontos

⁵⁰ I. m. 1013. l. Itt többek közt egy reimsi gyáros kérvényének elutasító indokolását idézi, mely szerint engedélyt majd akkor kap, ha tartós színeket tud produkálni.

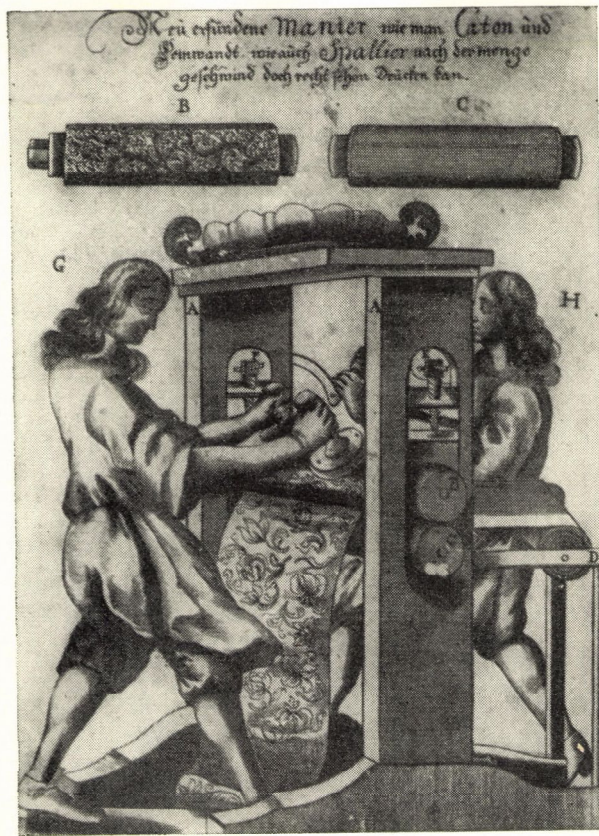
⁵¹ G. Schäfer : Zur Geschichte der Türkischrotfärberei. Ciba 47.

⁵² Haller : i. m. 3436. l.

⁵³ W. H. Kurrer : Druck und Färbekunst, I—III. Wien, 1848—49.

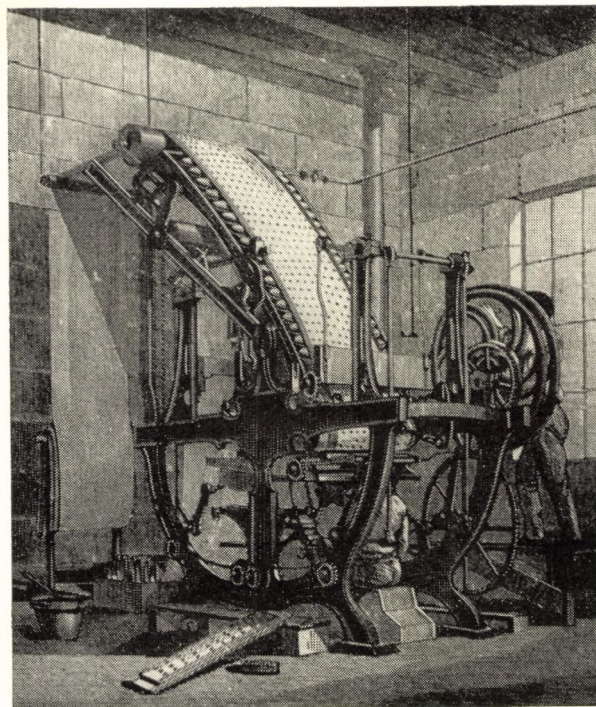
⁵⁴ A tőke, I. 13. fejezet.

⁵⁵ K. Karmarsch : Geschichte der Technologie seit der Mitte des 18. Jahrhunderts. München, 1872. 825. l.

1. Az első „hengernyomógép” Glorez kézikönyvéből
 (1699)

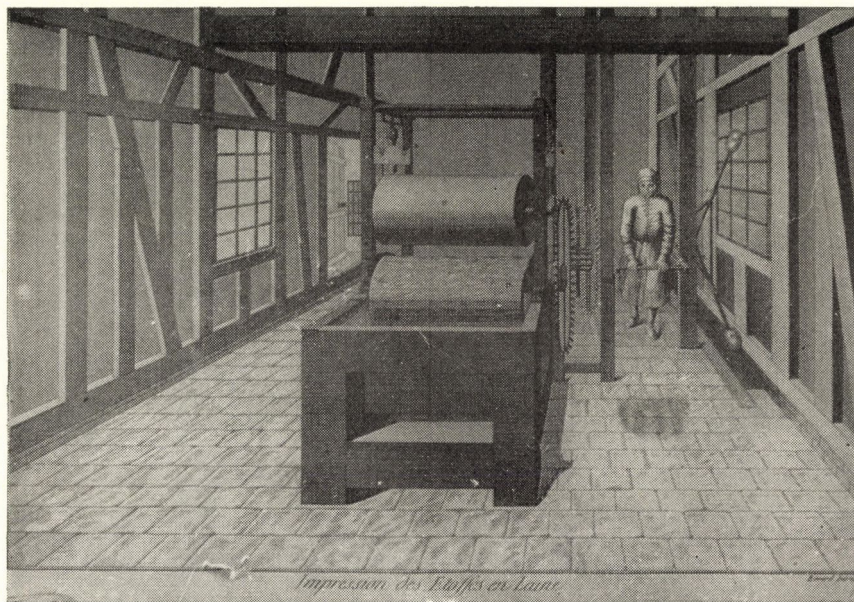
Illusztrációk Endrei Walter: Az európai textilnyomás... c. cikkéhez

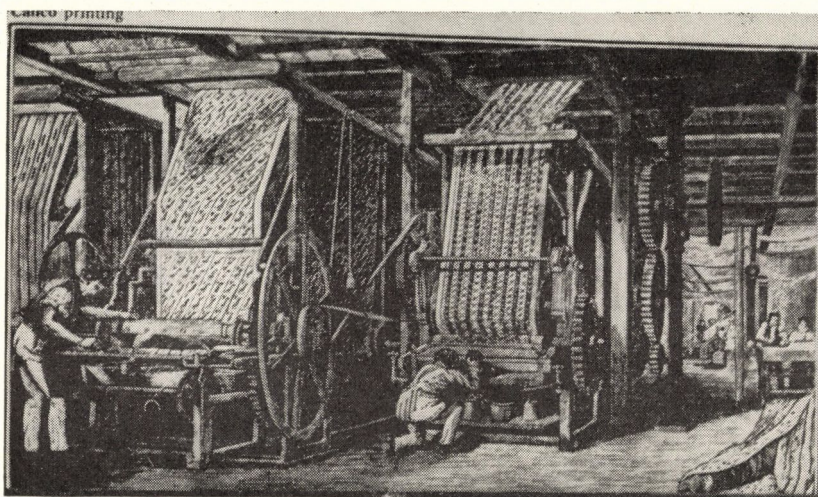
2. Kézzel hajtott perrotine

II. TÁBLA

1. Hengernyomógép ábrázolása a Nagy Enciklopédiában (1775)

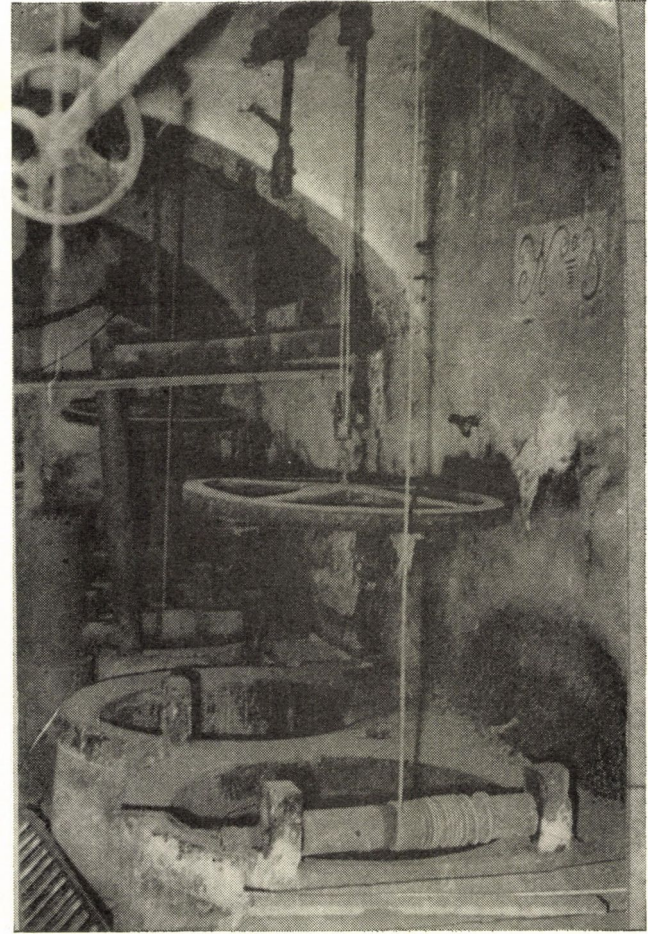

2. Hengernyomógépek a XIX. sz. első felében. A háttérben kézi dúnyomás folyik

1. A pápai volt Kluge-féle nyomóüzem főépülete mai állapotában. Fenn szárítótér, az I. emeleten a nyomóüzem, a földszinten a festőde volt

2. A pápai Kluge-üzem festődéje

gépesített mása.⁵⁶ A perrotine kétségkívül számos jó tulajdonsággal rendelkezett. Óránként 85—90 m-t termelt 3—5-színés mintával, a dúcnyomás tízszeresét. Három személy szolgálta ki, míg az egykorú hengernyomó hatot igényelt, termelékenysége ezért megközelítette azét.⁵⁷ A legfontosabb érv, mely mellette szólt, az anyagi volt: a hengernyomógép és kellékeinek beszerzése ez idő tájt 30 000 fr-ba került, a perrotiné csak 15 000 fr-ba (1837).⁵⁸ Emellett az új gép dúcai is jóval olcsóbbak voltak a rézhengerekénél és lehetővé tették a rezervanyomást a kétszeres ütés révén.

Nem csoda, hogy szédületes pályafutást ért el, legelőször Franciaországban. 1840-ben már 298 perrotine működött, ebből 210 Franciaországban!⁵⁹ Ebben az évben tehát a kontinensen, Kurrer szerint, 301 hengernyomógéppel ugyanannyi perrotine állt szemben. Ha a kelet-európai országokat, első sorban a már akkor 75 nyomógéppel rendelkező Oroszországot leszámítjuk, ahová perrotine még nem jutott, kiderül, hogy Európában az új szakaszos gép jutott uralomra.

Igy talán érthetővé válik a hengernyomógép árának letörése: 1878-ra már (az említett 1805-ös 40 000 fr-kal szemben) 5650 fr. egyedi motorral együtt, a háromszínés gépe pedig 8200 fr.⁶⁰ Persze ez is több volt a perrotinénál, de közben a nyomási sebesség is fokozódott, megvalósult a kendőhenger, olcsóbbodott a hengervésés. A század végére pedig eldőlt a harc: a perrotine alul maradt.

Meg kell még emlékezni a hengernyomógép egyik legfontosabb jellegi tulajdonságának visszahatásáról, amely a perrotine bukása után is érezhető hatását. Tömegcikk gyártására készül, és ezért kis tételek csak igen költségesen állíthatók elő rajta. A normális üzemmenet is csak 45%-os időkihasználást jelent a gépnél: a többi időt mintavétel, festék-, henger- és késcsere vagy javítás stb. veszi igénybe. Ezt a hatásfokot általában 12 000 folyóméteres mintahossznál 4—5 színállás (kolorit) vállalásánál számítják ma a vállalatok, de ez természetesen a hengerszámtól, a minta fedettségétől stb. is nagymértékben függ. Eszerint az idő 55%-át mellékmunkák foglalják el. A kézi nyomásnál legfeljebb 15—20, a perrotine-nál 25—30% a terméketlen idő aránya. Ezt bizonyítja Bolligernek a henger- és filmnyomás összehasonlítására készült táblázata is, amely a különböző nagyságú tételek költségeit állítja szembe.⁶¹ A mellékelt grafikonból egyértelműen kiviláglik, hogy 300—600 m között rentábilissá válik a mai kézi filmnyomás. Az automata filmnyomás, melyről itt nem szólhatunk, már 2000 m körüli tételeknél is kétségessé teszi a hengernyomógép alkalmazásának előnyeit.⁶²

Ilyenformán érthető, hogy a múlt században lezajló versenyben a hengernyomógép csak ott tudott tétet hódítani, ahol a minimális tétel nagyságokkal

⁵⁶ A csch Leitenberger 1836-ban, „Leitenbergine”-nek nevezte el hasonló, a Monarchiában eléggé elterjedt gépét.

⁵⁷ Bolliger: i. m. 56. l.

⁵⁸ Bolliger idézi a Bulletin de la Société Industrielle de Mulhouse 1838-as évfolyamát, i. m. 91. l.

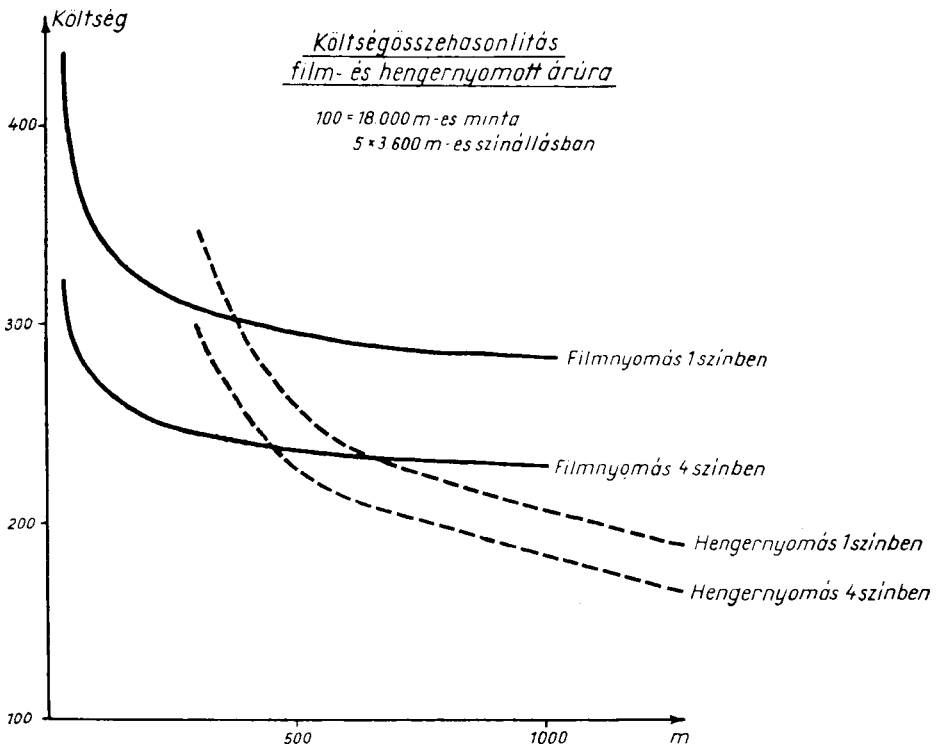
⁵⁹ Ugyanakkor egész Franciaországban — Elzászt leszámítva — csak 50 hengernyomó működött.

⁶⁰ Idézi Bolliger: i. m. 2. táblázat.

⁶¹ I. m. 135. l. 19. t.

⁶² Sem a magam, sem Bolliger adataiban nincsenek figyelembevételre a tetemes henger- és hengervésési költségek (1946-ban egy henger ára 250 svfr., vésése legalább 200 svfr.).

rendszeresen tudták üzemeltetni. Mivel egy hengernyomógép napi 8 órás munkával évente kerekén 1 millió m-t termel, a felsorolt problémák mellett igen nehéz volt ezt biztosítani, hiszen az exportpiacokon az angol áru uralkodott, a belső piac pedig kevés országban tudott felvenni egy-egy mintából még 5—6000 m-t is. Így keletkezett a múlt század közepének jellegzetes gyártípusa, a vegyesüzem, amely kézi, perrotine- és hengernyomó gépeket egyesített egy tető alatt és éles versenyben állott a kézi nyomóiparokkal. Egy

olyan országban, amelyet későn ért az ipari forradalom szele, ez a harc a közelmúltig folyt. Magyarországon a század közepén több vegyesüzem jött létre,⁶³ ezek közül emelkedtek ki a mai nagy nyomógyárak. Közülük a Goldberger-gyár fejlődése nyomon követhető: 1826-ban még 5 asztalon dolgozik, mint a többi közepes kékfestő, 1857/59-es jelentése már 50 asztal mellett 5 perrotine-t és 1 hengernyomógépet sorol fel. Mi ment végbe? A tőkekonzentráció első lépése, amely a saját anyaggal dolgozó, gyárrá fejlődő nyomóüzemeket elválasztja a bérmunkából tengődő, néhány segéddel dolgozó mestertől. 1913-ban, amikor 5 nyomógyárban 32 hengernyomógép koncentráldott, még 18 kékfestő működött vegyesüzemben perrotine-nal és vagy kétszá-

Z

⁶³ Egyedül Budapesten 1855 körül 3 üzem volt, amely perrotine-nal és nyomóasztalokkal dolgozott.

kézi nyomómester dolgozott csak dúccal. Az éles versenyt legjobban az jellemzi, hogy még 1948-ig dolgozott az egy perrotine-nal, 4—5 nyomóasztallal, 2 lójárgányos mángorlóval, szárítótoronnyal működő Kluge-kékfestőüzem Pápán, ezen kívül több kisebb, az ország különböző részein elszórva.

Mi adta e szívós hátvédharc lehetőségét? A paraszt nem kedvelte a kereskedelemben kapható olcsó pamutszövetet, meg téli szabadideje is megengedi, hogy lent fonjon-szójön. Ezt a nyersárut saját ízlése szerinti mintákkal — jobbára 50—60 éves régi dúcokból kiválasztva — nyomatja. Sokszor csak néhány métert, de legfeljebb 20—30 m-es véget nyomnak le egy mintával, külön kötényt, abroszra, ágyneműre (!) valót. Ezt az igényt fadúccal, perrotine-nal valóban könnyebb kielégíteni. Máiig is legalább két tucat kékfestőmester működik még az országban, kb. 50 km sugarú körzetből hordják hozzájuk a parasztok nyersszövetüket.⁶⁴ Így konzerválódtak kis területen a XVIII. század gazdasági viszonyai. Ez teszi még versenyképessé a kihalásra ítélt kisipart.

A XIX. század vége óta azután lélektani akadályok is nagyobb szerephez jutottak a hengernyomás elterjedésének fékezésében. Kétségkívül ilyennek tekintendő az a közismert tény, hogy városi hölgyeink nem tudják elviselni, ha ugyanazt a mintát — akár más szabású ruhán is — felismerik másokon. Ilyenformán divatmintákat csak kis mennyiségben, azt is sok színállásban kellett nyomni. Exkluzív mintákat, bármily alkalmas a technika maga, máig is a dúcnyomás helyére lépett filmnyomással érdemes csak gyártani. Azonban a falut is nehezen hódítja meg a hengernyomású áru. Jobbára tovább is egy-színű ruhát hordtak az asszonyok, maguk hímezte köténnyel vagy blúzzal. Legfeljebb a kendő volt nyomott, de az említett okoknál fogva dúccal vagy lemezzel készült. A fejlődéssel szembeni ellenállásra jellemző az, hogy az indigó-rezervanyomás *hibáját*, a fehér felületek halványkék bevézését, az ún. „blued-down” típusú árut máig is követelik sok piacon, nem is szólva az ősi batiknyomás velejárájáról, a viasz töréséből származó erezettségről és nüanszírozottságról, amelyet bonyolult eljárásokkal kell utánozni (wax-print). Elsőkézből tudom, hogy a magyarországi sváb parasztok még a közelmúltban is csak akkor vették meg a kék alapú nyomott árut, ha fehér kendővel dörzsölve, fogott. Ha történetesen dörzsálló variaminnyomást kaptak, visszautasították.⁶⁵

Az utolsó periódusban bekövetkezett a hengernyomás termelékenységének nagymértékű növekedése is. Egy órára eső átlagos termelését 1830-ban még 270 m-re becsülték 6 fő kiszolgáló esetén. A XIX. század végére 350 m/h, ma már csaknem 500 m/h az átlagos termelés, és csak 4 fő kell kiszolgálásához. A színek száma is megnőtt, 12—16 hengeres gépek egyenlítik ki a dúc-, a filmnyomás és a kézfestési eljárás ezirányú előnyeit.

A hengernyomógép csak a múlt század utolsó harmadában jutott döntő fölénybe a primitívebb eljárásokkal szemben. Jól példázza ezt az osztrák és cseh géppark alakulása 1840 és 1913 között.⁶⁶

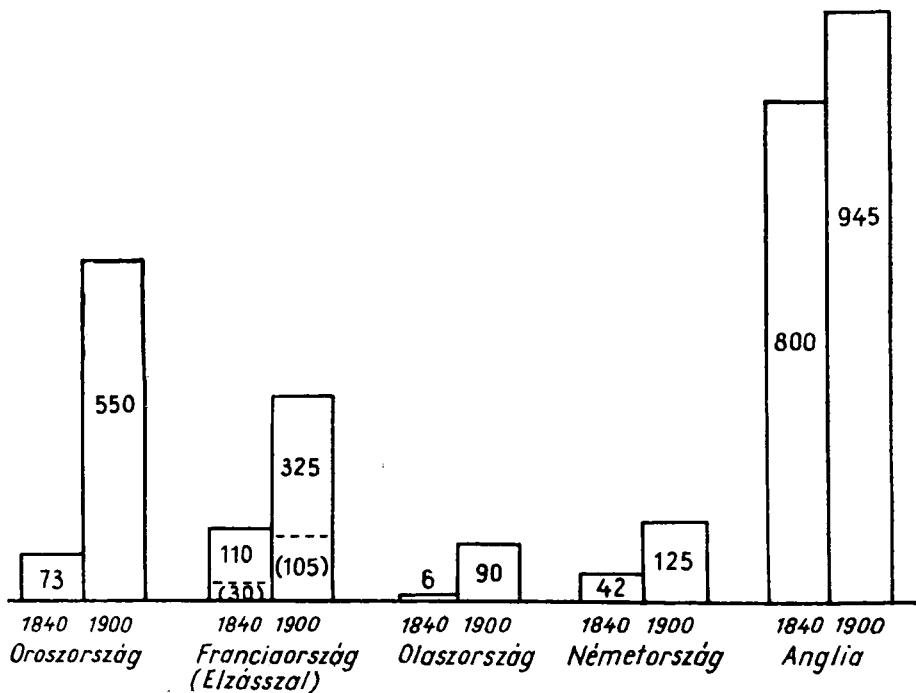
⁶⁴ Nagy Dezső: Kékfestők és kékfestőminták. Cegléd, 1958.

⁶⁵ Ennek a próbának 80 esztendővel ezelőtt volt értelme: az indigó kitűnő fény- és mosásálló tulajdonságú, csak dörzsállósága gyatra. Más festékek viszont nem fogtak dörzsölsre, de igen hamar elfakultak.

⁶⁶ Kurrer, Landauer és Kertész adatai alapján idézi Bolliger: i. m. 31. l.

	Nyomóasztalok száma	Hengernyomógépek száma
1840	4 900	52
1880	309	167
1890	398	180
1907	154	194
1913	?	205

Nagy-Britanniát kivéve ebben az időszakban Európa országaiban a hengernyomógépek száma csaknem négyszeresére emelkedett.⁶⁷ Néhány jellemző példát láthatunk a mellékelt grafikonon.

A hengernyomógép bevezetése az addig decentralizált ipar gyors koncentrációjával járt. Kurrer adataiból kiindulva Bolliger azt bizonyítja,⁶⁸ hogy 1840-be Európában kerekén

89 000 kézi nyomó mellett

4 000 perrotine és egyéb szakaszos nyomógépen,

39 000 hengernyomógépen

⁶⁷ Ez a feltételezés annál is jogosabb, mivel *Bolliger* 2. táblázatába (33. l.) nyilvánvaló tévedések is csúsztak. Pl. a Magyarországra 1840-ben számított 2 hengernyomógép perrotine volt.

⁶⁸ I. m. 63. l.

dolgozó munkás tételezhető fel. Ugyanakkor hengernyomógépen készült a nyomott cikkek mennyiségének legalább 55%-a, kereken 400 millió m. 1937-re a világon gyártott 5,5—6,5 milliárd méter nyomott szövetből visszaszámolva, elméletileg 200 000 ember dolgozott nyomóüzemben. Ezeknek legfeljebb 5%-a végzett kézi (jobbára film-) nyomó munkát. Az egy üzemre eső gépek száma 1840-ben 1,5, 1900 körül 7,0 volt, ma 10 körülire becsülhető. A XX. században mammut nyomógyárak keletkeznek: az átmeneti korban fokozatosan kikapusztulnak a kézműiparosok, majd a kisebb vegyesüzemek. Angliában már 1873-ban működött egy 42 hengernyomóval dolgozó üzem (évi termelése 50 millió yard volt), Olaszországban 70 gépes (1939), Franciaországban egy kb. 100 gépes (1930) gyár alakult. De olyan országokban is, ahol a kapitalizmus nem fejlődött ki erősen, pl. Magyarországon, jól megfigyelhető e folyamat.

Évszám	Perrotine	Rouleaux	Üzemek száma	Rouleaux üzem
1840	2	—	—	—
1853	8	—	—	—
1860	11	1	1	1
1885	15	3	2	1,5 Becslés szerint
1906	18	23	4	5,7
1921 <i>cca</i>	10	32	6	5,3
1929 „	5	46	7	6,6
1939 „	3	57	7	8,1
1948	—	58	5	11,6

E számok is világosan mutatják, hogy a hengernyomógép döntő fölénye a századforduló előtt keletkezett. 1885-ben még 260 önálló nyomó kisiparos működött az országban, 1910-ben már 21 db 10 munkásnál többet foglalkoztató üzemet számoltak össze (ebből 4-ben 100-nál több munkás és legalább egy hengernyomógép).

Ezzel párhuzamosan beteljesedett a kézműves ipar sorsa, ahogyan az a gépesítés kapcsán más iparágakban is megtörtént. 1848-ban még az követelték a német kézinyomók a frankfurti parlamenthez intézett petíciójukban, hogy „a gyáros csak az esetben járathasson hengernyomó vagy perrotine-gépet, ha mellettük gépenként 40, illetve 30 tanult nyomót alkalmaz”.⁶⁹ Azonban a vegyesüzemek kora rövidéletű volt, és a nyomókat részben segédmunkásként szívtá fel a gyáripar, részben pedig — mint a svájci Glarusban — elparasztosodva téli háziiparként folytatták még egy ideig mesterségüket, vagy mint Magyarországon, a vidéki népesség speciális igényeit elégítik ki.

A hengernyomógép feltalálásának és bevezetésének ezek szerint három periódusát különböztetjük meg. Az első a XVII. század végétől a XVIII. század végéig tart, amikor kedvező gazdasági és műszaki feltételek ellenére a gyakorlatilag is alkalmas találmány megvalósulását az iparilag fejlett államok prohibítív politikája akadályozta meg. Ekkor még döntő szerepe volt a céhes iparok ellenállásának. A második a hengernyomógép feltalálása utáni küzdelmes periódus, amely a XIX. század utolsó harmadával ér véget. Ebben több gépészeti és vegyészeti probléma megoldatlansága, tőkehiány és piacproblémák mellett a perrotine bevezetésének késleltető hatása is érzékelhető.

⁶⁹ [idézi *Bolliger* : i. m. 66. l.

A harmadik periódusban, a XIX. század hatvanas évei óta világszerte dominál a hengernyomógép a többi eljárás felett. Ezt a helyzetét főleg a festékipar egyidejű kifejlődésének, a sokszínű gépek bevezetésének és a termelékenység nagymértékű növelésének köszönheti.

WALTER ENDREI

LES ÉTAPES D'ÉVOLUTION DE L'IMPRESSION TEXTILE EN EUROPE

Résumé

Le principe de l'ancienne technique d'impression consistait en Europe du collage des colorats pigmentés, par conséquent, la solidité des couleurs des produits était mauvaise. L'Orient et, en première ligne, l'Inde connurent, déjà depuis longtemps, les précurseurs d'une partie des procédés d'impression en usage encore de nos jours, p. ex. l'impression indigotique à réserve. Les tissus de coton fabriqués à l'aide de cette procédé devinrent connus, pour la première fois, par l'entremise des Turcs, à partir du XVIe siècle et, à la fin du XVIIe, par suite de la mode „indienne”, ils conquièrent, tout d'un coup, toute l'Europe. La conquête graduelle des méthodes orientales menaçaient gravement, en Europe Occidentale, les intérêts de l'industrie textile traditionnelle, en conséquence, la production, par endroit, le port même des indiennes furent interdits dans plusieurs pays.

L'article expose les entraves, où se heurtaient la construction, puis, l'expansion de la machine à rouleau depuis son invention à situer à la fin du XVIIe siècle. A l'époque des réglemens prohibitifs ce sont la Hollande et la Suisse — faisant une économie politique libérale qui sont les maîtres des débouchés d'indiennes, mais dans ces pays, en raison de l'état arriéré de l'industrie mécanique, le perfectionnement de la procédé technique n'avance pas. La suppression de ces réglemens donne naissance à plusieurs inventions. Parmi celles-ci l'invention de Bell, le précurseur du type en usage encore de nos jours, fait disparaître en Angleterre, déjà au XVIIIe siècle, même l'impression manuelle à cliché, et ce pays, vis-à-vis du continent, s'acquiert des avantages qu'on ne saurait rattraper.

Les principaux facteurs qui mirent obstacle à l'expansion et au perfectionnement furent la productivité qui se trouvait à un niveau relativement bas et n'accusait qu'un essor lent, les frais d'investissement considérables et les lots de commande insignifiants. Après avoir exposé, par le détail, plus d'une déficience technique, l'article passe à analyser le rôle de la perrotine. Cette machine primitive, à marche discontinuée, en raison de sa modicité et étant facilement maniable, différa encore mieux la prédominance de la machine à rouleau. C'est sur l'exemple de l'évolution hongroise que l'article présente la formation des entreprises mixtes, puis, sous l'effet de la concentration grandissante, celle des immenses entreprises d'impression qui avait pour conséquence la disparition de la perrotine et la substitution de l'impression à cliché à l'impression à planche.

Uradalmi gazdálkodás Sárospatakon és Tokajban a XVI. század második felében

A majorsági gazdálkodás s annak ún. haladó szerepe a XVI—XVII. században történetírásunk talán legélesebb vitákat kiváltó problémája az utolsó 6—8 esztendőben.¹ Kétségtelen, hogy a XVI. század folyamán egyre több adat utal a földesúri árutermelés jelentkezésére. Sok nagybirtokosnál tudatos programmá válik a piacra szánt mezőgazdasági cikkek termelésének fokozása saját földjein, az allódiumon.

Egy több megyére terjedő országrész XVI. századi gazdasági-társadalmi viszonyainak, nem utolsó sorban árutermelésének statisztikailag megalapozott vizsgálata arra enged következtetni, hogy bár a majorsági árutermelés a XVII. század kezdetéig sokat fejlődik, volumenét tekintve jelentéktelen hányada marad a paraszti árutermelés tömegének.² Noha a tényleges árutermelésben a majorságoknak nincs komoly szerepük, az ún. majorsági módszerek kialakításával döntő hatást gyakorolnak az árutermelő parasztság piaci kapcsolataira, az egész jobbágság helyzetének alakulására.

A majorsági módszerek alkalmazása a paraszti árutermelők munkájának kisajátításával jár. Különös élességgel jelentkezik ez a hatás a szőlőművelésben. Az uradalmak egyrészt a gazdaságon kívüli kényszer hangsúlyozott alkalmazásával megszerzik az árutermelő szőlősgazdák borkészleteit (borfoglalás kényszerkölcson, úri adók és szolgáltatások borral való megváltása stb), másrészt a belső fogyasztópiac monopolizálásával, az uradalmi kocsmajog alkalmazásával (az ún. educillatioval) korlátozzák a jobbágyok értékesítési lehetőségét s kezükbe kaparintják a borforgalom kereskedelmi hasznát. Hasonló a helyzet az állattenyésztésben; a főurak által exportált ezres csordákat, nyájakat nem a majorságok nevelik, hanem az állattenyésztő jobbágygazdaságok.

A majorkodó nagybirtok — legalábbis a XVI—XVII. század fordulójáig — a feudális előjogok kihasználásával biztosított kereskedelmi, üzletező-uzsorás tevékenységből húzza jövedelmeit, nem pedig saját árutermeléséből. Parazita, a paraszti árutermelést kiszípolyozó tevékenysége, melyet a robot növelése súlyosbít, általában tönkreteszi a jobbágságot, különösen pedig annak árutermelő gazdagparaszti csoportját. Éppen ezért semmi okát sem látjuk annak, hogy a XVI. századi, robotra alapozott majorsági gazdálkodást

¹ A kérdés magyar és nemzetközi irodalmát jól összegezi *Maksai Ferenc*: *Guts-wirtschaft und Bauernlegen in Ungarn*, *Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschafts-geschichte*, 1958/1. 39., 47—48. l. *Üő*: *Parasztság és majorgazdálkodás a XVI. századi Magyarországon*, 6—7. l., továbbá *G. Heitz—J. Kalisch*: *Warschauer Forschungen zur polnischen Handwerks- und Handelsgeschichte des 14—17. Jahrhunderts*. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 1957/6. 1344—1365. l.

² *N. Kiss István*: 16. századi dézsmajegyzékek (Borsod, Heves, Bereg, Bihar és Közép-Szolnok megyék) 1960 (sajtó alatt).

úzó nagybirtok szerepét történetileg haladónak, a termelőerők fejlődését szolgálónak tekintjük.³

A belső piac két legfontosabb árucikke, egyben az export két döntő tétele a marha és a bor. Míg XV—XVII. századi külkereskedelmünkben döntő jelentőségűvé válik a marhaexport, addig belső piacunkon megszilárdul a bor vezető szerepe. Az egy főre eső fogyasztás ekkor jóval magasabb, mint ma, s a borpiac szinte korlátlan felvevő képességű. Éppen ezért egy uradalom ártermelésének színvonalát legbiztosabban a borgazdálkodásán tudjuk lemérni. Vizsgáljuk meg Sárospatak és Tokaj, Kelet-Magyarország két nagy váruradalmának gazdasági működését. Elemezzük általában gazdasági felépítésüket és ártermelésüket, különösen pedig borgazdálkodásukat. Az 1560—1570-es években mindkét uradalom a szépesi kamara igazgatása alá tartozott, azaz állami birtok volt. Gazdasági kormányzó, provisor állt élükön, aki elszámolási kötelezettséggel ugyan, de lényegileg önállóan vezette a hatáskörébe tartozó hatalmas uradalmat.

Tekintsük át a Zemplén megye több járására kiterjedő sárospataki uradalom 1570-ből származó gazdasági mérlegét.

*A sárospataki uradalom provisorának
összegező jelentése az 1569—1570-i évről⁴*

Bor

Bevétel :

maradvány az előző évről	54,6	cseber ⁵
kilenced és dézsma-bor	7307,4	„
a királyi szőlők hozama	347	„
a tolesvaiak külön adója (vinum wlgo gira vocatum)	77	„
bírság-bor	142	„
vásárolt bor	2038,6	„
	9966,6	cseber

Kiadás :

a kamara utasítására Kassa, Kisvárd, Munkács, Szatmár és Szendrő német várórségének ellátására átadtak .	5886,6	cseber
eladtak	884,7	„
educillatioval értékesítettek	1031,2	„
a pataki várórség zsoldja	239,4	„
egyházak fizetése	419	„
a provisor asztali fogyasztása	154	„
a pataki német őrség fogyasztása	678,6	„
bor-fejtési munkabér	584	„
a vendégek fogyasztása	37,4	„
J. Rowber főkapitány számára	34	„
	9948,8	cseber

³ Értékelésünk közel áll a német és lengyel történészek többségi véleményéhez, akik, mint ismeretes, kétségbe vonják a XVI—XVII. századi, a „második jobbágyság” rendszerére épülő majorságok történetileg haladó szerepét. Közvetlen történeti hatásában mi is negatív jellegűnek és az eredeti felhalmozás folyamatával azonosíthatatlannak tartjuk a magyarországi majorságok XVI—XVII. századi tevékenységét; elismerjük viszont, hogy földfelhalmozó és nagyüzemi kereteket kialakító szerepük, ha nem is közvetlen előzménye, de szükségszerű előfeltétele a magyar mezőgazdaságban a XVIII. századra kibontakozó kapitalista fejlődésnek.

⁴ Országos Levéltár (a továbbiakban: OL) dec. 228/435.

⁵ 1 cseber (a forrásban: *tina*) = 42,4 liter.

Szőlő-törköly

Bevétel:

saját termelésű	20 hordó ⁶
bírságokból	4 „
	<hr/>
	24 hordó

Kiadás:

a provisor és az újhelyi pap fizetése	14 hordó
a provisor asztali fogyasztása	10 „
	<hr/>
	24 hordó

Ecet

Bevétel:

tavalyi maradvány + idei termelésű	33 hordó
--	----------

Kiadás:

a provisor fizetése	1 hordó
belső fogyasztás	3 „
eladás	2 „
megromlott	3 „
maradvány	24 „
	<hr/>
	33 hordó

Gabona (csépeletlen)

Bevétel:

tavalyi majorsági gabona	2360 kalangya ⁷
tavalyi dézsma-gabona	1893 „
a tavalyi bodrogközi dézsmabérletből	2263 „
idei allodiális gabona	1651 „
idei dézsma-gabona	1738 „
	<hr/>
az 1571. évre kicsépeletlenül maradt	9905 kalangya
	4430 kalangya

Bevétel:

Szemes gabona

tavalyi maradvány	160 kassai köből ⁸
az allodiális gabona csépléséből	645 „ „
a dézsma-gabona csépléséből	1286 „ „
a dézsmabérleti gabona csépléséből	1150 „ „
	<hr/>
	3241 kassai köből

Kiadás:

kamarai utasításra kiadva	686 kassai köből
a várórség zsoldjára	278 „ „
egyháziak fizetése	72 „ „
eladás	1202 „ „
őrlésre adva	363 „ „
vetőmag (allodium)	560 „ „
apró jószág etetésére (allodium)	80 „ „
	<hr/>
	3241 kassai köből

⁶ A hordó (a forrásban *vas*) = 7,5–8 cseberrel, kb. 280–300 literrel.

⁷ A forrásban latinul: *gelima*; jelen esetben a 30 kévés búzakalangya.

⁸ Kassai köből, gabonamérték = 83 liter.

Liszt

Bevétel :

múlt évi maradvány	1579	kassai köből
a malmok hozama	137	„ „
egy bérbe adott malom jövedelme	32	„ „
friss őrlésből	363	„ „
		<hr/>
	2111	kassai köből

Kiadás :

a német várőrségek ellátására	515	kassai köből
a pataki várőrség zsoldja	182	„ „
kenyérsütésre	74	„ „
a pataki várőrség élelmezése	430	„ „
eladás	356	„ „
a provisor asztali-fogyasztása	365	„ „
a kispataki majorság kondáinak etetésére	450	„ „
		<hr/>
	2372	kassai köből

Tavasziak (árpa, zab)

Bevétel :

a pataki, helmeci és kenézlői majorságok termése	122	gelima
kilencedből és dézsmából.....	45	„
		<hr/>
	167	gelima
múlt évről zab.....	51,5	kassai köből
az extraneus szőlőgazdák zab-adója	354	„ „
a majorsági termés csépléséből	130,5	„ „
a kilenced és dézsma csépléséből	41	„ „
vásárolt árpa és zab	65	„ „
		<hr/>
	642	kassai köből

Kiadás :

a pataki várőrség zsoldja	468	kassai köből
belső fogyasztás	72	„ „
eladás (főleg a zab-adóra kötelezett szőlőgazdáknak) ..	100	„ „
vetőmag (allodium)	152	„ „
apró jószág etetésére (allodium)	7	„ „
		<hr/>
	799	kassai köből

Milyen szerepet játszik az uradalom gazdasági szerkezetében a majorsági termelés? Patakon, Helmecen és Kenézlón működik majorság. Kispatakon sertéstenyészetet tart fenn az uradalom. A majorsági termelés gabonában a legerősebb; 1570-ben az uradalomhoz tartozó falvakban 1651 kalangya majorsági búzára 17,380 kalangya paraszti búza esik. A vetésterület 8,6%-a majorsági szántó. A termelési technika meglehetősen alacsony színvonalú; a termés-eredmény és a vetőmag előírányzat összehasonlítása azt mutatja, hogy csupán háromszoros hozamot értek el, aminél a parasztgazdaságok átlagosan négy-öttszörös hozama jóval kedvezőbb. A takarmányként használt tavasziaknál (árpa, zab) a majorsági részarány kedvezőbb; 122 kalangyára 450 kalangya paraszti termés jut, azaz az árpa-zab vetésterületének kb. egynegyedét majorsági szántó foglalja el. Tekintettel a jelentésből kitűnő takarmányhiányra, úgy látszik, növelik az árpa és zab allodiális vetésterületét. 1571-re mintegy

háromszor akkora a vetőmag előírányzat, mint az előző évben. Saját szőlő-kultúrával az uradalom a szó szigorú értelmében nem is rendelkezik. Csak a hozzácsatolt királyi szőlők termését tekinthetjük majorsági hozamnak, ez azonban az uradalom borbevételének mindössze 3,5%-ára rúg. Valamivel jelentékenyebb lehet a majorsági állattenyésztés; a kispataki sertéskonda hizlalására évi 280 mázsa lisztet fordítanak, míg az aprójószág etetésére 50 mázsa szemes búzát és 3,5 mázsa árpát. A várnagy, valamint a provisor asztalánál 3—4 tucat tiszt és belső ember étkezik rendszeresen, ami valószínűtlenné teszi azt, hogy a majorsági állattenyésztés az udvari fogyasztást és a vár élelmezését teljes egészében fedezni tudta volna.

A pataki uradalom gazdálkodását többek között gabona- és liszt-tultermelés jellemzi. Bár az 1570-es évben valamivel több lisztet használtak fel, mint amennyit őröltettek, a búzakészlet felét, 4400 kalangyát, kicsépeletlenül, asztagokba rakva tárolták. Ennek a nagyarányú gabonataralékolásnak részint a piaci értékesítés korlátozottsága, részint a háborús szükségletre való felkészülés az oka.

Nézzük meg most az uradalom borgazdálkodását, melyről eddig csak annyit állapíthattunk meg, hogy a majorsági szőlőművelés hozama jelentéktelen. Sárospatak borgazdálkodását az 1568. és 1570. év adatainak egybevetésével vizsgáljuk meg:

A borkészlet beszerzése

a beszerzés módja	1568		1570	
	cseber	%	cseber	%
I. dézsma és kilenced-bor ⁹	8150	83,8	7307	73,3
II. a királyi szőlők termése ¹⁰	410	4,2	347	3,5
III. adó + bírság jövedelem ¹¹	144	1,5	274	2,7
IV. vásárolt bor ¹²	1022	10,5	2039	20,5
összesen	9726	—	9967	—

A borkészlet felhasználása

a felhasználás módja	1568		1570	
	cseber	%	cseber	%
I. educillatio, eladás	4342	53,8	1916	19,2
II. tiszti fizetések, zsold	1770	21,9	6340	63,7
III. munkabér	1013	12,5	584	5,9
IV. belső fogyasztás	952	11,8	1110	11,2
összesen	8077	—	9950	—

⁹ Sárospatak, S.-Újhely, Helme, Erdőbénye, Tolesva, Kistoronya, Keresztúr, Jesztreb, Visoly és Szentmiklós helységekből.

¹⁰ Sárospatak, Keresztúr, Erdőbénye, Helme és S.-Újhely határában.

¹¹ A tolesvai gira-bor és a büntetés megváltásáért fizetett bor.

¹² Sárospataki, kistoronyai, tolesvai, erdőbényei, újhelyi és helmei gazdákto

A borkészlet megszerzésében a majorsági módszerek alkalmazása dominál. A kilenced és a dézsma, vagyis természetbeni adók biztosítják a borkontingens 70—80%-át. Hasonló módszer érvényesül a bírságok megváltásánál, a borra átváltható büntetési rendszer esetében. Bár ennek révén nem tesz szert az uradalom jelentős mennyiségű borra — hiszen a saját termésű bor és bírságbor együttes aránya csupán 5—6%-ra rúg —, maga a módszer jól megvilágítja az uradalmi politika lényegét: bármiféle címen, mentől több bort (árut) elvenni a termelőktől. Földesúri jogon, az elővételi kényszer alkalmazásával szerzik meg az ún. vásárolt bor java részét is, természetesen piaci áron alul. A majorsági szőlőművelés az uradalom rendelkezésére álló 4500—5000 hektoliter borból alig 120—150 hl-t biztosít.

Az adók és különféle kényszer-rendszabályok révén összegyűjtött borkészlet jelentős tömegű árut képvisel. Miként hasznosította ezt az árubort az uradalom? Az uradalmi alkalmazottak és a várórség belső fogyasztása a készletnek kb. 11%-át emésztí fel. A pincészeti munkákkal járó munkabér, amit borban fizettek ki, 6—12% között ingadozik. Jóval nagyobb az uradalmi kocsmajog, az educillatio alkalmazásával kimért bor mennyisége. Educillatióra és eladásra kerül rendszerint a borkészlet több mint 50%-a. Ennél kisebb, de ugyancsak jelentős tétel az uradalom és a vár tisztjeinek fizetése. Ez másutt is általános jelenség ebben az időben (pl. Nagyváradon), mert a bort könnyű és előnyös piaci értékesítése egyenrangúvá teszi a készpénzfizetéssel. Patakon azonban nemcsak a várnagyi, provisori stb. fizetésekről van szó, hanem több kelet-magyarországi vár német őrségének zsoldjáról is, amit a kamara az uradalom borából fizettet ki. 1568-ban¹³ a készlet 21,9%-ra rúg a borban kiegyenlített zsoldfizetés, s ennek kb. a fele idegen helyőrségeket illet. Két évvel később, 1570-ben már az uradalmi bornak 63,7%-a megy rá a zsold fedezésére, és ennek a hatalmas tételnek öthatoda másutt állomásozó német zsoldosoknak jut. A pataki borkészlet ilyen mértékű megcsapolása természetesen visszahat az uradalom gazdálkodására; 1570-ben az educillatioba adott, illetve áruba bocsátott bor mennyisége már fele sincs a két évvel korábbi volumennek. Az uradalmi borgazdálkodás összehasonlítása két egymást követő évből jó példája annak, miként fojtja meg az amúgy is gyenge lábbon álló kereskedelmi tevékenységet a hadsereg természetbeni ellátásának és természetbeni (áruban történő) zsoldfizetésének terhe.

Mi jellemzi ezt a kereskedelmi tevékenységet olyankor, amikor, mint pl. 1568-ban, a zsoldfizetés terhe még nem borítja fel az uradalmi gazdálkodás egyensúlyát? A pataki provisor ebben az évben 221 hordó bort ad el, s a hozzávetőlegesen 3500 forint értékű piaci ár helyett 3100 forintot kap érte. Ez a valóságban még kevesebb, mert az eladott bor felét az uradalom maga is vásárolta, s így az említett 3100 forintból kb. 1000 forintot le kell számítanunk. Miért járnak viszonylag ilyen rosszul az eladással? Azért, mert nem a piacra viszik a fölös borkészletet, hanem nagykereskedőknek adják el. Az egyik ilyen nagykereskedő pl. 21 hordót, a másik 160 hordót vásárol, természetesen a piaci áron alul. Az uradalom gazdaságpolitikájából hiányzik a borkereskedelemre való törekvés. Hiába halmozzák fel a paraszti árutermelőktől kisajátított bort, annak piaci értékesítésébe, kereskedelmi forgalmába már nem tudnak vagy nem akarnak bekapcsolódni.

¹³ Minden 1568-ra vonatkozó adat Sárospatak borgazdálkodásának 1568. évi kimutatásából. OL dec. 227/450.

Végül a borgazdálkodási elszámolás egy furcsaságára kell rámutatnunk. Az 1568. évi kimutatásban a provisor a belső fogyasztásra, illetve educillationora kiadott bort nemcsak hordók szerint, hanem az egyes hordók pontos icceszáma szerint is elszámolja.¹⁴ Ugyanakkor viszont a borkereskedőknek eladott 221 hordónál nem történik említés az iccek számáról. Ez az elszámolási hiányosság hordónként 1,5—2 forintos értékkülönbséget lepez el, összegezve kb. 500 forint értékű csalást tesz lehetővé. Itt kell talán keresnünk az alacsony eladási árak magyarázatát.

A sárospataki uradalom terményjövedelmeinek (készleteinek) pénzértéke, a helyileg érvényes piaci árakon számítva, 1570-ben a következőképpen alakul:

	Bevétel	Kiadás
bor	19,934 Ft	19,898 Ft
törköly	147 „	147 „
ecet	?	?
gabona	1470 „	—
szemes gabona	3241 „	3241 „
liszt	4222 „	4744 „
zab, árpa	161 „	200 „
	29,175 Ft	28,230 Ft

Ez a látszólag egyensúlyban levő mérleg erős kiigazításra szorul. A provisor a bevételnél ugyanis csak mennyiségileg tünteti fel a rendelkezésre álló készleteket, tekintet nélkül arra, hogy az uradalom ingyen kapta (adó stb.) vagy vásárolta. Ugyanakkor viszont a kiadások között több olyan bor, gabona és liszt tétel szerepel, amelyet eladtak, tehát az érték járó pénz nem a kiadási, hanem a bevételi oldalt gyarapítja. Ezek szerint a bevételi összeget növelnünk kell az eladási jövedelemnek (5771 forint) és a vásárlások költségének (3020 forint) különbözetével. Hasonló korrekciót kell alkalmaznunk a kiadási oldalon is, de fordítva. Számot vetve a vásárlás, illetve az eladás pénzértékével, a bevételek összege 31 926 forint, míg a kiadásoké 25 479 forint. Meg kell még említenünk, hogy a bevételek között szerepel pl. a kicsépeletlen tartalékgabona értéke is, amit nem használtak fel, tehát a kiadások között nincs nyoma. A bevételi-kiadási egybevetés pontatlansága az eredeti elszámolás szerkezetéből következik. Mindenesetre a szükséges kiigazítások után nyilvánvaló, hogy Sárospatak gazdasági mérlege erősen pozitív. Számítsuk hozzá a mintegy 7000 forintos bevételi többlet az uradalom készpénzjövedelmét (pénzjáradékok), mely kb. 3000 forintra rúg. Sárospatak azonban sokkal többet jövedelmez évi 10 000 forintnál. A kiadások elemzése ugyanis megmutatja, hogy az uradalmi rezsik sokkal kisebb, mint az előbb említett, az összes kiadások értékét jelző összeg.

Az uradalom rentabilitása

I. az uradalom és a vár fenntartási költsége	12,885 forint ¹⁵
II. az abaúji, szatmári, beregi és borsodi várak német helyőrségeinek zsoldjára és ellátására adott bor, gabona és liszt értéke	13,557 „

¹⁴ Pl. 1. vas 215 iusta, 2. vas 275 iusta stb.

¹⁵ 9865 forint értékű terményfelhasználás + 3020 forint készpénzvásárlás (bor és takarmány).

III. a bor, gabona, liszt és zab piaci eladásából szerzett készpénzbevétel	5,771 forint ¹⁶
---	----------------------------

Kereken 32 000 forintos költségvetés mellett az uradalom tiszta haszna megközelíti a 20 000 forintot, illetve a már említett készpénzjövédelmet is számítva, eléri a 23 000 forintot. Ez a magas haszonkulcs azonban korántsem a majorsági termelés eredménye. A „gazdag” pataki uradalom évi 23 000 forintos jövedelmében a jobbágyszolgáltatások és a paraszti árutermelőkötől adóban beszedett vagy kényszervásárlással, áron alul kisajátított árukészletek pénzértéke tükröződik.

Az a meghökkentő tény, hogy a kamara Sárospatak készleteiből 5—6 másik erődöt lát el utánpótlással és zsolddal, és hogy erre a célra egyetlen év alatt többet költ el a pataki jövedelmekből, mint amennyibe Sárospatak uradalmának s várának fenntartása kerül, kellőképpen megvilágítja a királyi uradalmakat kezelő szepesi kamara főfeladatát: a végvárok fenntartását.¹⁷ Ez a politika nemcsak a fölös haszon igénybevételével járt, hanem a készletek és tartalékok rohamos csökkentésével is, ami nemegyszer megzavarta az uradalmak gazdasági egyensúlyát. Így pl. Sárospatakon 1570-ben a szatmári, kassai stb. helyőrségekbe irányuló borszállítás miatt az uradalomnak nem maradt elég bora az educillatiohoz.

Zemplén megye másik nagy uradalmának központja, egyben a Tisza vonalának legfontosabb vára: Tokaj. A tokaji uradalom gazdasági helyzetét, elsősorban az 1574. évi felterjesztés alapján, csaknem oly részletesen ismerjük, mint a sárospataki uradalomét.

A tokaji váruradalom bevételeinek és kiadásainak előirányzata 1574¹⁸

Gabona

Bevétel :

tavalyi szemes búza	600 kassai köből
tavalyi liszt	50 „ „
allodiális búza	1800 kalangya
(várható cséplési eredmény: 1200 köből)	
kilenced és dézsma-búza	2200 kalangya
(várható csépl. ered.: 1300 köből)	745 boglya ¹⁹
vásárolt búza Litke határában, 1573-ból (várható csépl. ered.: 200 köből)	430 kalangya
a malmok jövedelme	200 kassai köből
a becsült cséplési eredmények alapján.....	3550 kassai köből

Kiadás :

a német várőrség kenyér-ellátása, heti 90 köből.....	4680 kassai köből
a várkapitány asztali szükséglete, mely nem számít zsoldjába	400 „ „
a provisor asztali szükséglete	200 „ „

¹⁶ Beleértve az educillatiót is.

¹⁷ *Ember Győző* : Az újkori magyar közigazgatás története. Bpest 1946. 157—161. l. Idézi az 1571. évi királyi leiratot, mely kifejezetten a végvárok ellátásában jelöli meg a szepesi kamara feladatát.

¹⁸ „...quanto commeatu ad presidium modernum arcis Tokay et alias necessitates a 1 octobris anni 1574 usque ultimum septembris anni 1575 per integrum videlicet annum opus habeatur”. OL dec. 231/680.

¹⁹ A forrásban *cumulus*, általában 2—2,5 boglya egyenlő 1 kalangyával.

a provisor fizetése.....	160	kassai köből
az ellenőr fizetése	32	„ „
a viceprovisor fizetése	25	„ „
a kulcsár fizetése	20	„ „
az allodiat or és a hozzátartozó személyek éviellátása .	31	„ „
a kanász évi ellátása	8	„ „
a juhásztor évi ellátása	16	„ „
az öszvérpásztor évi ellátása	10	„ „
a török ellen átmenetileg Tokajba vezényelt csapatok ellátása (kb. 50 fő)	800	„ „
folyó évi tartalékul.....	1000	„ „
összesen	7382	kassai köből

A hiányzó 3832 köből gabonát készpénzen kell beszerezni.
Egy köből gabona ára jelenleg 1 forint.²⁰

Árpa és zab

Bevétel :

tavalyi árpa és zab (allodiális)	709	kalangya
(várható csépl. ered.: 1000 köből)	498	boglya
kilenced és dézsma-árpa	131	kalangya
(várható csépl. ered.: 650 köből)	1052	boglya
az extraneus bortermelők árpa- vagy zab-váltása (fertón)	100	kassai köből
a becsült cséplési eredmények alapján	1750	kassai köből

Kiadás :

sörfőzés a várórség részére, heti 60 köből árpa ²¹	3210	kassai köből
a katonalovak abrak-ellátása, 9 hónapra	2300	„ „
a várkapitány lovainak ellátása	600	„ „
a provisor fizetése.....	128	„ „
az ellenőr fizetése	24	„ „
a szekérhúzó lovak ellátása ²²	200	„ „
árpa és zab vetőmag-szükséglet (allodium)	500	„ „
a királyi biztosok s vendégek lovainak ellátása	150	„ „
összesen	7022	kassai köből

A hiányzó 5272 köből árpát s zabot készpénzen kell beszerezni. Egy köből árpa ára jelenleg 25 dénár.²³

Bor

Bevétel :

a Tokajhoz tartozó királyi szőlők köből	58	hordó
kilenced és dézsma-bor	140	„
összesen	198	hordó

Kiadás :

a német várórség fogyasztása	425	hordó
az átmenetileg Tokajba vezényelt csapatok fogyasztása	45	„
a várkapitány asztali fogyasztása	50	„
a tokaji educillatio szükséglete	500	„
borkezelési munkabér (repletura).....	25	„
ecetkezelési munkabér	15	„

²⁰ „num circa Tokay precium tritici currit eb unum per florenum 1”.

²¹ A mintegy 1600 q árpából kb. 4800 hl sört főznek.

²² Kb. 6—8 ló 7 hónapi zab szükséglete.

²³ „num precium hordei est circa Tokay eb 1 per den. 25”.

a provisor asztali fogyasztása	18 hordó
a provisor fizetése.....	8 „
az ellenőr fizetése	2 „
a viceprovisor fizetése	2 „
az uralkodó számára küldött bor.....	16 „
a királyi biztosok és vendégek fogyasztása	10 „
összesen	116 hordó

A hiányzó 918 hordó bort készpénzen kell beszerezni.
Egy hordó bor ára jelenleg 16 forint.²⁴

Szalonna

Bevétel :

tavalyi oldalszalonna	45 darab
a sertés-dézmából új szalonna	60 „
vásárlási előirányzat (db-ként 3 ft.)	100 „
összesen	205 darab

Kiadás :

belső fogyasztás	205 darab
összesen	205 darab

Pénzjövödelmek

Bevétel :

a tiszai hajóhídi vámból	800 forint
különféle vámokból.....	32 „
a Szt. Márton napi census	400 „
gabona, juh és méh redempció	32 „
Bas és Mach prediumok redempciója.....	40 „
bírságokból	50 „
birkák eladásából	160 „
hal eladásából	80 „
kisebb alkalmi jövedelmek	50 „
összesen	1644 forint

Kiadás :

a tokaji német várőrség zsoldja, havi 400 forint	4800 forint
az uradalmi alkalmazottak fizetése, havi 57,6 forint ..	691,2 „
várkatonaság (servitores arcis) zsoldja, havi 32 forint ...	384 „
a provisor fizetése.....	496 „
24 hajdúnak nevezett magyar gyalogos, 6 udvari hajdú és 3 pallér zsoldja, havi 73 forint	876 „
a tűzmester fizetése a hajóhíd karbantartásáért, havi 6 forint	72 „
a királyi szőlők művelési költsége (munkabér)	600 „
a vár karbantartását szolgáló vegyes kiadások (főleg iparosok munkabére)	400 „
összesen	8319 forint

A készpénz-kiadásnál mutatkozó és pótlendő hiány 6675 forint.

Tokaj gazdálkodását kivétel nélkül minden vonalon hiány jellemzi. A végvár ellátásának terhe messze meghaladja az uradalom gazdasági erejét. A majorsági termelés részaránya kb. ugyanakkora, mint Sárospatakon. 1800 kalangya

²⁴ „Desiderantur ad hanc summam vasa vini No. 918, quae si per fl. 16 ad minus emi poterant, emi possunt hung. fl. 16,688.”

majorsági búzára kb. 23 000 kalangya paraszti termés esik, azaz a majorsági szántó a vetésterület mintegy 7—8%-át foglalja el. Kiterjedése, a hozamból következtetve, 300—400 holdra rúghatott. Árpából és zabból az uradalom csaknem ugyanannyit fogyaszt, mint búzából. Ennek megfelelően igyekeznek fokozni a majorsági árpa és zab termelését. 500 holdas árpaföldjükön azonban csupán 1000 köbölnyi termést, azaz kétszeres hozamot érnek el. Ezt csak a robotmunka felületességével vagy valami különösen gyenge terméssel lehet magyaráznunk. 1000 köböl majorsági termésre 6500 köböl paraszti termés jut, vagyis az uradalmi szántóterület aránya eléri a 14%-ot! Árpában és zabban jelentékenyen nagyobb a majorság súlya, mint búzában. Az allodiális állattenyésztésben (2 pásztor, 1 kondás) a hangsúly a juhtenyésztésre esik. Juhok eladásából készpénz bevétele is van az uradalomnak. Az állattenyésztőkkel együtt 5—6 ember tartozik a majorsághoz. Kb. 4—5 szekérhez való ló- és öszvérfogattal rendelkeznek. Elég bizonytalan kérdés viszont, hogy ezeket a kocsikat a vár vagy az allodium céljaira használták-e inkább. A Tokajhoz tartozó királyi szőlők termése (58 hordó) a vár szükségletéhez mérten jelentéktelen, de a sárospataki majorsági szőlők hozamánál határozottan nagyobb. Több év adatainak átlaga alapján a tokaji uradalomban kb. 2500 hordós paraszti termésre mintegy 120 hordós majorsági hozam esik. Ennek arányában a királyi szőlők tették ki a borkultúra 4,5—5%-át. Összegezve, az allodiális gazdálkodás jelentősége nem túl nagy. A vár ellátásának terhén nem sokat könnyít a majorsági termelés hozama. Terméseredményei igen alacsonyak. Leginkább a takarmánygabona (árpa, zab) termesztésére és a juhászat fejlesztésére törekcsenek.

Külön figyelmet érdemel az uradalom borgazdálkodásának alakulása.

A borkészlet beszerzése

a beszerzés módja	1 5 7 2 ²⁵		1 5 7 4	
	hordó	%	hordó	%
I. a dézsma és kilenced-bor	446	59,4	140	12,5
II. a királyi szőlők termése	211	27,5	58	5,2
III. bírság-jövedelem	—	—	—	—
IV. vásárolt bor ²⁶	111	13,1	918	82,3
összesen	768	—	1116	—

A borkészlet felhasználása

a felhasználás módja	1 7 5 2		1 7 5 4	
	hordó	%	hordó	%
I. educillatio, eladás ²⁷	450	42,7	500	44,8
II. tiszti fizetések	97	9,2	62	5,6
III. munkabér	46	4,4	40	3,6
IV. belső fogyasztás	460	43,7	514	46,0
összesen	1053	—	1116	—

²⁵ Lásd a tokaji urad. borjövételmeinek 1572. évi összegezését, OL dec. 230/399.

²⁶ Az 1574. évben bor-vásárlási előirányzat.

²⁷ 1572-ből az eladott bor mennyisége ismeretlen.

Az 1572. év ritka jó, míg az 1574. év igen rossz szüreti eredményt adott. A csökkenés mértéke párhuzamos mind a dézsmabornál, mind a királyi szőlők termésénél. Erre utal egy 1570-ből való kimutatás is, mely bár nem teljes, jelzi, hogy az uradalom saját termésű bora 95 hordóra rüg.²⁸ Közepes hozamú évben az uradalom a dézsma révén begyűjtött 500 hordó bort kocsmai ki-mérésre használja fel. Hasonló nagyságú tételt igényel azonban a belső fogyasztás is, melynek oroszlánrésze a német zsoldosok borjárandóságára esik: 1574-ben pl. 514 hordóból 470! A tisztí fizetésekre és zsoldba fizetett bor a kiadások 6—10%-a között ingadozik, míg a pincészeti munkák (repletura) munkadíja a borkészlet értékének 4—5%-ára rüg. A tokaji váruradalom kb. évi 1100 hordós készlettel gazdálkodik, de ennek a mennyiségnek legalább a felét más-honnan kell beszereznie. Saját szőlőkultúrájának hozama és a földesúri jog-címen szerzett bor a szükséglet felét ha fedezte. A rendszeres hiányt képező 400—500 hordó bort a szepesi kamara más uradalmak, köztük Sárospatak terméséből küldette Tokajba. Az 1572. évi elszámolásnál mutatkozó hiányt pl., egy más kézírású bejegyzés szerint, Patakról szállították Tokajba.²⁹ Rendkívüli esetekben, így 1574-ben, amikor a hiány meghaladta a 900 hordót, a provisor, miként a piaci árra utaló megjegyzése igazolja, maga is jelentős tételben vásárolt bort a szőlősgazdáktól.

Az uradalom borgazdálkodása, a vár ellátásának terhe miatt, végzetesen deficites. Eltekintve ettől az adott helyzettől, vizsgáljuk meg a saját kezelés-ben tartott és bérmunkával művelt uradalmi szőlőkultúra rentabilitását. Az ún. királyi szőlők³⁰ gazdaságosságának kérdése a következőképpen alakul. A provisor 600 forintot irányoz elő szőlő napszámmra, ami a XVI. század másod-ik felében szokásos 15 dénáros munkabérrel számolva kb. 4000 munkanap díja.³¹ Ez az összeg kb. 40 hold szőlő megművelését teszi lehetővé. Hozama, jó közepes termés esetén, 130 hordó (380—400 hl) borra becsülhető, piaci értékben mintegy 2100 forintra. Ha ezt a mennyiséget az uradalmi kocsmajog alkalmazásával forgalomba hozzák, legalább 25%-os hasznot érnek el vele. A 40 hold szőlő minimális termelési költsége — a már említett 600 forint nap-számbér és a pincészeti munkák együttes díja³² — kb. 650 forintra rüg, ami azt jelenti, hogy a királyi szőlők művelési haszonkulcsa, az educillatitot nem is számítva, 70% körül ingadozik. A holdankénti tiszta haszon, noha bérmunkát alkalmaznak, 35—37 forint! A bortermelést terhelő más kisebb kiadások jelen-téktelenségük miatt nem befolyásolják lényegesen a jelzett értéket. Ugyan-ekkor egy hold jobbágyszőlő után a földesúri jövedelem nem igen haladta meg az 5 forintot (nem számítva természetesen az uradalom elővásárlási és kocsmajogának hasznát). Tokajon a majorsági szőlőművelés nemcsak nagyobb s jelentékenyebb, mint Sárospatakon, de a bérmunka felhasználásánál fogva modernebb is.³³

²⁸ Az 1570. évi kimutatás a Tokajhoz tartozó királyi szőlőkről, OL dec. 228/311.

²⁹ OL dec. 230/399.

³⁰ Az 1572. évi helyzet szerint Tokaj, Tarcal, Keresztúr, Zombor, Ond és Szerencs határában. OL dec. 230/399.

³¹ *Maksai*: Parasztság... 42. l.

³² A repletura munkadíja 25 hordó bor. Ennek kb. egynegyede esik a királyi szőlők termésének kezelésére.

³³ A pataki uradalomban a tolcsvai parasztok robotban művelték meg az erdő-bényei királyi szőlőket.

A tokaji uradalom terményjövedelmének (készleteinek) és pénzbevételeinek értéke 1574-ben:³⁴

	Bevétel	Kiadás
gabona	3550 Ft	7382 Ft
árpa, zab.....	438 „	1755 „
bor	3200 „	17,856 „
szalonna.....	315 „	615 „
pénzjövedelem	1644 „	8319 „
	9143 Ft	35,927 Ft

Az egyenleg szerint a váruradalom egy évi gazdálkodásának tiszta deficitje 27,000 forint. Ez a megállapítás azonban némi korrekcióra szorul, mert míg a kiadások között szerepel az educillatiohoz szükséges 500 hordó bor megvételére előirányzott 8000 forint, addig a bevételi oldalon hiányzik az educillatio hasznát képező 1500 forint. Ha ezzel növeljük a bevételek összegét, a tiszta deficit 25,500 forintra csökken, mely még így is nagyobb a gazdag sárospataki uradalom egy évi jövedelménél (23,000 forint). A Tokaj végvár ellátásának súlyát viselő uradalom nehéz helyzete a kormány-hatóságok előtt is ismeretes volt. A szepesi kamara más állami kézen levő uradalmak jövedelméből fedezte a hiányt, nehogy az uradalom gazdasági deficitje az erőd karbantartását és ellátását veszélyeztesse.

Az uradalom rentabilitása

I. az uradalom fenntartása	11,887 forint
II. Tokaj végvár fenntartása	22,400 „
III. a bor és állat eladásból szerzett készpénz-jövedelem	1640 forint

Ennél a tagozódásnál figyelmen kívül hagytuk a költségvetés kétharmadára kiterjedő deficitet; hiszen a III. alatti, a piaci eladásból származó jövedelem tulajdonképpen az I. rovathoz tartozik, azaz az uradalom fenntartási költségeinek egy részét képezi s csupán azért választottuk külön, hogy az eladásból befolyó készpénzjövedelmet meghatározhassuk. Ez az összeg, noha az educillatio hasznát is odaszámítottuk, szokatlanul alacsony.

A katonai ellátás terhe nemcsak ijesztően nagy, hanem a konkrét számokat elemezve, bizonyos mértékig már groteszk is. Lássuk pl. a várórség élelmézését. Mint az előterjesztés adataiból megállapítható, mintegy 350 német³⁵ és 50 magyar (hajdú és servitor) katonára fejenként és naponta 2,3 kg liszt és 3,2 liter sör jut.³⁶ Borellátásról csak a német zsoldosok tekintetében intézkedik az előterjesztés. Heti három alkalommal, esetenként 2,6 liter bort kapnak a tokaji németek. Bár abban aligha kételkedhetünk, hogy

³⁴ A készleteket a helyileg érvényes piaci áron számítva.

³⁵ A 300 főnyi állandó tokaji német helyőrség, valamint az ideiglenesen odaküldött 50 főnyi erősítés.

³⁶ A kb. 400 főnyi várórség évi ellátására 3410 mázsa lisztet, 4800 hl sört és 1410 hl bort fordítanak. Ugyanakkor, mint a lovak ellátására kiutalt zab mennyisége mutatja, csak 70–80 huszárlovát találunk a várban.

a török elleni harcban — különösen német csapatoknál — a sör és a bor legalább annyira nélkülözhetetlen volt, mint a puskapor, ennyi alkoholt, napi átlagban, még a tokaji vitézek sem tudtak meginni. Noha borral-sörrel bőségesen ellátják őket, jelen esetben, miként a fejkvóta magassága is bizonyítja, zsoldjuk egy részének borban való kifizetéséről van szó. Ez meglehetősen általános jelenség. Hasonló módon fizetik pl. 1580-ban a nagyváradai huszárokat is.³⁷ Sárospatakon pedig, 1570-ben, a provisor elszámolása világosan elkülöníti egymástól a német várórségnek fogyasztásra adott, illetve zsoldként kifizetett bort.

Akár általában nézzük az uradalmak gazdálkodását, akár külön borgezdekódásukat, egyaránt szembetűnik az allodiális termelés jelentéktelen volta. Gabonából a szántóterület 7—8%-a, árpából és zabból 14—25%-a jut a majorságokra.³⁸ Saját szőlőművelésük igen szűk keretek között mozog, a majorsági szőlők a borkultúra 3,5—4%-át ha elérik. Általában véve a majorsági termelés az uradalmi terményszükséglet kis részét fedezi. Egyedül búzából termelnek az uradalom gazdálkodásában számottevő mennyiséget. Piacon áruba bocsátható, fölös készleteket sem a sárospataki, sem a tokaji majorságok nem nagyon produkálnak.

Az uradalmi gazdaságpolitika alapját képező terménykészleteket az áru-termelő parasztságtól szerzik meg. Ezekből a majorsági módszerekkel egybegyűjtött készletekből fizetik az uradalmi tiszteket és cselédséget, tartják fenn a várakat, s ezen alapszik kereskedelmi tevékenységük is. Az uradalomtól áruba bocsátott, s a többnyire nagykereskedőktől megvásárolt áru minimális része kerül ki csupán a majorságokból. Legtisztábban a borgezdekódásban jelentkezik ez a folyamat. 1570-ben a sárospataki uradalmi bor 73,3%-a természetbeni adóból, további 20,5%-a pedig a paraszti bor kényszerfelvásárlásából származik.

Ahol kedvező természeti feltételek segítik az allodiális állattenyésztést, mint pl. a Sárospatak melletti tölgyerdők a sertéshízlalást vagy a Tisza menti legelők a tokaji juhnevelést, ott meggyorsul a fejlődés. Tokajban a provisor 160 forintot vesz be juhok eladásából, s Patakon olyan fontosnak tartják a kispataki majorság sertéstenyésztését, hogy 280 mázsa lisztet utalnak ki etetésükre. Persze ezek a jövedelmek eltörpülnek az uradalmi gazdálkodás volumenéhez mérten. A majorsági termelés árutermelésként felfogható hányada igen csekély, s ez a körülmény hozzájárul piaci kapcsolataik gyengeségéhez. Mindkét uradalomban alacsony az árueledésből származó készpénzjövedelem, különösen, ha annak összegéből leszámítjuk a kényszereladáson alapuló educillatio hasznát.³⁹ Nem is beszélve arról, hogy az uradalmaktól eladott áru túlnyomó többsége nem a majorságokból, hanem a paraszti árutermelőktől származik.

Rá kell végül mutatnunk, amennyire azt a jelen tanulmányban elemzett források megengedik, az allodiális művelés formáinak különbségére. A sárospataki, robotot felhasználó allodiális bortermelés a gyakorlatban sem akkor,

³⁷ „Item in sallarium equitum Hungaricalium arcis Waradiensis distributi sunt vini cubuli quinquies mille septingenti et nonaginta id est cb 5790.” OL Bihar megye dézsmajövedelmeinek 1580. évi összesítése.

³⁸ Sárospatakon az allodiális árpaföld 25%-os aránya kb. 20 holdnak; Tokajban a 14%-os arány viszont 500 holdnak felel meg.

³⁹ Sárospatakon 1570-ben 5771 forint piaci jövedelemből 2070 forint esik az educillationa, míg Tokajban 1574-ben 1640 forintból 1500 forint.

sem később nem kifizetődő módszer erőszakolását jelenti, míg a tokaji, bér-munkát alkalmazó szőlőművelés a jövőre utal. Hiába azonban a tokaji példa jó tapasztalata, a magas haszonkulcs, az uradalmak forgótőkehiánya és az ingyenes robotmunka vonzóereje nemcsak hogy gátolja, de egyenesen elsorvasztja a XVI. század utolsó évtizedeiben az ilyen irányú majorsági kísérleteket.⁴⁰

A kamarai igazgatás alatt álló uradalmak majorsági (erőszakos) módszerekkel jelentős tömegű készletet halmoztak fel. Miért nem vált ennek a possibilities árutömegnek jóval nagyobb hányada valóban piacra kerülő áruvá? A piaci értékesítés széleskörű kibontakozását részint a végváarak ellátásának terhe, részint a provisorok kereskedelmi tunyasága akadályozza. Ezek a XVI. századi gazdasági kormányzók szívesebben adják el készleteiket nagykereskedőknek, mint hogy maguk vesződjenek áruba bocsátásukkal. Van azonban a kérdésnek más vonatkozása is, ugyanis a tisztí fizetésül kiutalt bor, zab s más termékmennyiség tulajdonképpen az uradalmi árukészlet egy részének kisajátítása. Akár várnagyról, akár közkatonáról van szó, az elszámolások rendszerint megkülönböztetik a fogyasztásra adott, illetve zsoldként kiutalt tételeket. Az utóbbi ugyanis pénzürtékben, áruként történő felhasználást jelent, s az ilyen „zsold” zöme a katonák, különösen pedig a főtisztek révén piacra kerül. A zsoldba fizetett bort így az uradalmak árukészletéből kiszakított s másoktól forgalomba hozott árunak tekinthetjük. A tábornokok, a megye s az uradalmak feudális vezetői azért ragaszkodnak úgy fizetésük egy részének borban történő kiegyenlítéséhez, hogy a kezükre került bor piaci hasznát maguknak biztosítsák.

Egészben véve a majorsági módszerek fejlett alkalmazása, az allodiális termelés gyengesége és a piaci értékesítés hanyag kezelése jellemzi az uradalmak gazdálkodását. Mint a jobbágyszolgáltatásokat begyűjtő szervezet viszont jól működik az uradalom, hiszen felhalmozza — a paraszti munka hasznát felülözve — a honvédelemhez szükséges gabonát, takarmányt és bort, amit egyébként az állami hatóságoknak készpénzért kellene megvenni a belső piacon. Ilyen értelemben a szepesi kamara kezelésében levő uradalmak termelése bizonyos fokig korlátozza a belső piac fejlődését Kelet-Magyarországon.

ИШТВАН Н. КИШ

УСАДЕБНОЕ ХОЗЯЙСТВО В ШАРОШПАТАКЕ И ТОКАЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XVI В.

(Резюме)

Поместья крепостей Шарошпатак и Токай находились в самом важном историческом владельческом крае Венгрии, в Хедьалье. В 60—70-х годах XVI в., как королевские владения, они находились под управлением Сепешской (Спишской) палаты. Разбор их хозяйства, особенно их хозяйства по виноделию освещает уровень современного усадебного хозяйства.

Собственное хозяйство этих поместий ведется в узких рамках. К барской запашке принадлежит 7—8% посевной площади пшеницы, 14—25% ячменя и овса. Их собственное виноградарство является незначительным — собственные виноградники едва достигают 2,5—4% вишней культуры. Только незначительная часть потребления поместий (включая снабжение продовольствием Шарошпатакской и Токайской крепостей) покрыв-

⁴⁰ A kérdés általános érvényű felvetését lásd *Maksai Ferenc*: *Paraszság...* 82—85. l.

вается собственным производством. Запасы хлеба, представляющие основу экономической политики поместий приобретаются от товаропроизводящего крестьянства. Не собственное хозяйство, а применение т. наз. «усадебных методов» обеспечивает сбор запасов вина, хлеба и корма.

Под усадебными методами мы подразумеваем осуществление феодальных привилегий: натуральные налоги, принудительную покупку крестьянского товара, принудительную продажу вина поместья и т. п. В 1570 г. например 73,3% запаса вина Шарошпатакского поместья происходит из натурального налога, а дальнейшие 20,5% из принудительной покупки. Не считая принудительную продажу вина поместья (*educillatio*), с одной стороны доход в наличных деньгах, происходящий из сбыта на рынке является незначительным, а с другой большинство распроданного товара происходит не из собственного хозяйства, а из запасов, присвоенных от крестьян.

Тяжелым бременем ложится на оба поместья содержание Токайской и Шарошпатакской крепостей. Государственное ведомство (Сепешская палата) покрывает не только их питание, а также их жалование на счет запасов поместий. Значительная часть жалования войска и офицеров выплачивается вином, что несомненно тормозит развитие рыночных связей поместий.

A XVIII. századi textilmanufaktúrák történetéhez

A manufaktúra-korszak ipari termelésének legfontosabb ága majd minden európai országban a textilipar volt. Így volt ez azokban az országokban, ahol megszületett s idővel megérett a tőkés termelés (Angliában, Hollandiában és Franciaországban), s ugyanígy ott, ahol ez a folyamat csak később következett be (Magyarországon, Lengyelországban és Oroszországban). A manufakturális fejlődés e törvényszerűségének több oka is volt. A textiliák kereslete volt ez okok közül a legfontosabb, amit a kicsiben termelő céhes kisiparosok nem bírtak kielégíteni. Ehhez járult a szállítás szempontjából a textiliák kedvező specifikus súlya, emellett tartósságuk és viszonylag magas áruk is. Értelhető tehát, hogy távoli piacokra szállították s mindig számolhattak jó nyereséggel.

A munkamegosztáson alapuló manufaktúrák termelés erős térhódításának okát továbbá abban a tényben kell látnunk, hogy a textilipar már kisipari stádiumában nagymértékben osztódott részleges műveletek végrehajtására, amely műveleteket tudvalevően nem egy ember végzett. A manufaktúrák termelés keletkezése előtt mind Európa nyugati részén, mind nálunk különböző önálló szövőiparok léteztek. Ilyen volt a takács, a nyíró, a ványoló és a festő ipar. Maga a takács, aki központi alakja volt a szövő kézműiparnak, a fonalat nem maga készítette, legalábbis zömében nem, hanem mások segítségével, családjának tagjaival például, de dolgozott héres fonónőkkel¹ is vagy tanoncokkal, olykor piacon vásárolta a fonalat.² Annál könnyebb dolga volt a tőkének, mert ilyen helyzetet találván, egyszerűen bekapcsolódott, summázta, uralma alá hajtotta mindezeket a műveleteket, s létrehozta a manufaktúrákat.

Ez így azonban inkább általános megállapítás, amely európai viszonylatokban érvényes, de aligha érvényes a mai Szlovákiára s a régi Magyarország más területeire nézve. Nálunk ugyanis csupán minimális mértékben észlelhető fejlődés a textiliparban. Ezt csak Magyarországnak az osztrák biro-

¹ Tudjuk például, hogy a pozsonyi harisnyakészítők, takácsok, vászonszövők és posztósok napszámba vettek fel fonó asszonyokat (Országos Levéltár, a továbbiakban: OL Helyt. t. Acta oeconomica lad. E. fasc. 3. no 11. Pozsonyi posztósok panasza Strasser manufakturista ellen). Hasonlóképpen vettek fel napszámba embereket a posztósok és daróckészítők Székesfehérvárt, akik 1807-ben azt állítják, képtelenek több árut produkálni, mert nincs megfelelő számú fonómunkásuk. (OL Archivum palatini Josephi, Ladula KKK, no. 391. Status fabricarum et manufacturarum, 1807). Ezek alighanem jellegzetes s nem elszigetelt példák, a fonalat a céheknek másutt is napszámok munkások készítették. A szövőtáru készítésének nevezetes nyugat-európai központjaiban, tehát Flandriában, Brabantban, az itáliai városokban, Angliában s másutt szintén napszámok munkásokkal találkozunk már mélyen a középkorban (*Josef Kulischer: Allgemeines Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit. München, 1958. 215—222. l.*).

² Így volt ez nálunk, például a Szepességén. A lőcsei takácsok egyszerűen helyben vették a fonalat, a lőcsei vásárokon. (A lőcsei városi levéltárnak a XVIII. század 80-as éveiből származó adatai.)

dalomban elfoglalt sajátos helyzetével magyarázhatjuk. A birodalom egységes gazdasági egészé kezdett alakulni. A textilipar a mai Szlovákiában (s Magyarországon) általában alacsonyabb színvonalon állt, mint az osztrák örökös tartományokban. A magyarországi piacokat teljes mértékben meghódította a jobb minőségű osztrák szövöttáru. Ez a tény arra kényszerítette a hazai manufaktúrákat, hogy a versenyben helytállni tudó szakemberekről gondoskodjanak. Innen van, hogy a hazai viszonylatban hiányzik a manufaktúrák közvetlen összekapcsolódása a céhes-kisipari termeléssel. Áll ez elsősorban a szövésre nézve, amelynek területünkön régi hagyományai voltak, de a manufaktúrák számára mindössze is kevés szakembert tudott juttatni. S ezek is csak alárendelt és nem vezető szerepet tölthettek be az iparágban. Velük szemben a vezetők többségét a nélkülözhetetlen külföldi szakemberek alkották.³ A hazai üzemekbe leginkább az osztrák örökös tartományokból érkeztek ilyen szakemberek (elsősorban Felső- és Alsó-Ausztriából, Csehországból és Morvaországból), azonkívül Sziléziából és Szászországból. Más országbeli szakemberrel, például franciával, porossal, dánnal s németalföldivel csupán elvétve találkozunk.

Emiatt a textilipar fejlődése területünkön s egész Magyarországon az általános európaítól eltérően alakult, mivel mindenütt, így Angliában, Franciaországban, a német államokban, sőt Oroszországban is a manufaktúrák ráépültek a meglévő kisipari hagyományokra s éppen ott jöttek létre, ahol a házi textilipar a legfejlettebb volt.⁴

Manufaktúráink munkásainak alapvető rétegét az iparosok alkották, iparosok a szó teljes értelmében. Céheket megjárta, külföldi s később hazai üzemekben iskolázott emberek voltak ezek, akik teljes iparosi képzettséggel rendelkeztek, tehát azzal a joggal is, hogy önállósuljanak mint céhes iparosok. A manufaktúra nálunk a XVIII. században még semmiképpen sem hatott deklaszálóan az iparosra, sőt ellenkezőleg, respektálta a kisiparos jogait. Természetes azonban, hogy ezek a kisiparosok itt már nem újták iparukat eredeti kiterjedésében. A munkamegosztás rendszerében, amely manufaktúrát csinál a kézműiparból, nekik immár csupán néhány vagy csak egyetlen műveletet kellett véreahajtaniok. Leginkább a takácsok munkaköre szűkült le, akik tudvalevően mint önálló iparosok végezték az egész munkafolyamatot, kivéve a kikészítést, amely munka egyes helyeken külön szakmunkásokra volt bízva. A manufaktúrákban csak szöttek, esetleg csak a felvetést bízták rájuk.⁵ A fonáshoz, fésüléshez vagy csévéléshez hozzá sem jutottak. Nem kell külö-

³ Erre rámutattunk a Századok számára írt, sajtó alatt levő cikkünkben. Legszembetűnőbb példája volt ennek a gácsi posztóüzem, amelynek számos külföldi szakmunkása Gácson saját telepet épített fel magának. A többi felvidéki manufaktúrában is csoportosan tartózkodtak külföldi szakemberek.

⁴ Egyetlen olyan manufaktúráról van tudomásunk, amely külföldi szakemberek részvétele nélkül jött létre. A pozsonyi Strasser posztóüzeme volt ez. Ehhez azonban tudni kell, hogy Strasser hosszú évekig a Pozsonnyal szomszédos osztrák Hainburgban dolgozott egy posztóüzemben, s ott szerzett tapasztalatait teljes mértékben érvényesíthette Pozsonyban. De még ez sem zárja ki a föltevést, hogy ő is foglalkoztatott üzemében külföldieket, nyilván később.

⁵ Sok múltott a termelés méretein s a foglalkoztatott munkások számán. A csesztei posztóüzemben, amikor még csak kis méretek közt működött, posztósok végezték a gyapjú válogatását, mosását és fésülését is, mikor azonban tágult az üzem s egész sor szakembere volt már, mindenki csak saját szűkebb munkakörében dolgozott. (A. Špiesz: Manufaktura na sukno v Častej 1794—1802. Historické Štúdie SAV I. 152—156. l.)

növebben hangsúlyoznunk, hogy ilyenképpen az ipar deformálódott, összezugorodott és lassan elvesztette egykori céhes jellegét. Az iparos azzal, hogy csupán megosztott munkát végzett, fokozatosan elvesztette az univerzális szakmai gyakorlatot, az ehhez való képességét.⁶ Ehhez képest alakult ki az iparos ifjúság iskoláztatása is. A fiatalság a kisiparos eredeti tudásának csupán egy részét sajátította el, mindössze azokat a műveleteket, amelyeket a manufaktúrákban végeznie kellett.⁷

A manufaktúrák munkásainak másik rétege szakmunkásokból állott, akik, éppen a termelői folyamat elterebélyesedése révén, a sok apró, egymástól elszigetelt munkarészlegről nőttek fel. Ismeretesek voltak ezek a munkaműveletek a kisipari termelésben is, hiszen a manufaktúrák végeredményben nem hoztak egyetlen új műveletet sem az olyan áruk termelése terén, amelyeket azelőtt a céhek is készítettek.⁸ Minthogy azonban ezek az egyszerű műveletek csak kis időt és kis munkaráfördítést igényeltek, a céhekben nem cseperedtek fel ezekre specializált szakmunkások. Ez majd csak a manufaktúrákban történt meg, ahol minden munkást a lehető leggazdaságosabban használtak fel, s ezáltal a műveletek önállósultak.

Az üzem épületében dolgozó munkások, a segédmunkások és alkalmi bérmunkások kivételével, mind kézműipari munkások voltak, de más volt a céhes képesítésű és céhen kívül tanult szakmunkás helyzete. A nem céhes képesítésű munkásokat, mint ismeretes, a céhes iparszervezés szigorúan kizárta soraiból.⁹ A manufaktúrák, bár eredeti formájában átvették az egész munkaszervezetet, roppant rést ütöttek rajta a céhen kívül tanult munkások alkalmazásával. A két réteg azonban a manufaktúrákban is szigorúan elkülönült egymástól. Azokat, akik a szó céhbéli értelmében iparosok voltak, lényegesen jobban fizették, önálló céhes iparos lehetett belőlük,¹⁰ részesei voltak bizonyos társadalmi kiváltságoknak,¹¹ s ami a legfontosabb, a manufaktúrában tölthették azt a tanulmányi időt, mely után mesterlegénnyé avatták őket.¹² A manufaktúrák szakmunkásaitól nem követelték meg a tanoncidőt, nem vártak rájuk céhek, s természetesen, hogy kisebb fizetést is kaptak. Ezek az emberek véglegesen rászorultak a manufaktúrákban végzett munkára, mivel ahhoz, hogy önálló iparosokká váljanak, nem volt sem műszaki, sem jogi minősítésük.

A munkások harmadik csoportját azok alkották, akiknek az ipari munka mellékfoglalkozásuk volt. Ezek házi fonók és kártolók voltak, akik főleg vidéken mezőgazdasági munkával tartották fenn magukat s így napi munka-

⁶ Marx: A tőke (az 1955. magyar kiadásban) I. 316. l.

⁷ A posztós tanoncok Csesztén példálul már csak a szövést sajátították el (*Špiesz*: i. m. 162. l.).

⁸ „A termelési folyamatnak különös szakaszai szerinti elemzése itt teljességgel egybeesik egy kézműszerű tevékenység különböző részműveletekre való szétbontásával... A kézművesség marad a bázis.” (Marx: i. m. I. 317. l.)

⁹ Uo. 328. l.

¹⁰ Mária Terézia rendelete szerint az iparosmesterek a manufaktúrákban kötelesek voltak önálló manufakturális „céheket” alakítani, vagy pedig a már meglevő céhekbe belépni. (OL Helyt. t. 1513. sz. könyv indexe. A vonatkozó irat, amelynek az Acta oeconomica Lad. 0. fasc. 11-ben kellene lennie, elveszett.)

¹¹ A textilmanufaktúrákból nincs adatunk erre, de idézni kell a következőket: a hollói császári porcelángyárban azok a munkások, akiket céhes kézműveseknek minősítettek, a XIX. század elejétől kezdve nyugdíjat élveztek a császári birtokok központi igazgatóságától, Bécsből. (A Szlovákiai Országos Levéltár fiókja Vöröskő várában, a manufaktúrák eddigi rendezetlen anyagából.)

¹² Mint ilyeneknek kötelességük volt bizonyos időn át vándorútra menni.

idejüknek csak egy részében dolgoztak a manufaktúrák számára. Ez volt a manufaktúrák legszámottevőbb munkásrétege, minthogy körülbelül 80—90%-át alkotta a textilipar munkásainak.¹³ A munkában való részesedésük persze kisebb arányú, mert nem csupán az üzem számára dolgoztak. A házi fonók és kártolók nagy számát azzal magyarázhatjuk, hogy a műveletek, amelyeket végeztek, rendkívül sok időt igényeltek, továbbá azzal, hogy az otthon végzett munkát nem folytatták olyan intenzitással, amilyennel a munkások az üzem székelyén dolgoztak.

Marx erről a munkásrétegről mit sem tud, még pedig azért, mert Angliában ilyen réteg nem létezett. Angliában ugyanis a következetesen végbement eredeti tőkefelhalmozás elegendő számú személyesen szabad embert hozott létre, akik híján voltak mindenféle termelőeszköznek. Így tehát a manufaktúrák minden szükséges művelet számára szakértőket nevelhettek maguknak, akik közvetlenül a műhelyekben dolgoztak. A mi munkásrétegünk éppen ezért azokra az országokra jellemző, ahol az eredeti tőkefelhalmozás nem ment végbe abban a formában, mint Angliában. Ezekben az országokban nem volt elegendő személyesen szabad ember, akikből a kézműipari üzemek számára szakembereket nevelhettek volna.

Nézzük most, hogy a dolgozók e három rétege hogyan vette ki részét a manufaktúra munkájából. A Nyitra megyei Sasváron létesült kartonüzem volt a legnagyobb manufaktúra nemcsak területünkön, hanem egész Magyarországon, példaképpen ezt vehetjük elő. Sasvárt 1789—1790 telén 9325 embert foglalkoztattak. Ezek közül volt:

napszámos	37
kártoló	409
fonó	8053
csévéelő ¹⁴	75
takács	414
fonálsodró	85
tisztogató	10
fehérítő	21
festő	128
nyomó	35
egyéb munkás	62 ¹⁵

Ezek közül céhes kézműiparosok csupán a takácsok és nyomók,¹⁶ viszont a csévéelők, tisztogatók, fehérítők és festők a manufaktúrák szakmunkásai

¹³ Azokban a manufaktúrákban, amelyek a fonalat nem maguk készítették, ez a réteg természetesen nem szerepel. Ilyen manufaktúra azonban területünkön mindössze egy volt, Vágtapolcán. A fonalat Sziléziában vásárolta, vagy hetivásárokon Trencsén megyében, főleg Kisucaújfalun, továbbá zsidó kupecektől (Trencsén vármegye levéltára, Historica 778. köt.). Ide kell még sorolnunk Csizs András manufaktúráját és a cseh származású Weps Vencelét (mindkettő Lőcsén működött), de ezek kisipari keretből nőttek ki.

¹⁴ Csévéelőknél azokat értjük, akik segédkeztek a szövésnél, közvetlenül előtte (ezek voltak a Schleifpulerek) és alatta (ezek voltak az Einspulerek).

¹⁵ Számon tartottak itt 12 tisztviselőt, 24 faktort, 11 modell-készítőt, 3 ácsot, 1 éjjeliőrt, 1 ványolót és 6 szolgát, akik közül négy lovász, illetve kocsis volt.

¹⁶ A vászonnyomás kézműipar volt, amire kitűnő példa Kempelen Farkasnak, a fizikusnak és feltalálónak esete. Kempelen ugyanis Pozsonyban egy manufaktúra tulajdonosa volt s pereskedett a pozsonyi festő céhhel. A festők ott éltek-dolgoztak Pozsony-

voltak,¹⁷ a kártolást és a fonást pedig olyanok végezték, akiknek ez mellékfoglalkozásuk volt.¹⁸ Így a termelésben 449 (azaz 4,8 százalék) céhes kézműiparos, 309 (tehát 3,3 százalék) manufakturális szakmunkás, 8462 (azaz 90,9 százalék) házimunkás, 58 (azaz 6 százalék) napszámos vett részt. Volt még 36 hivatalnok és faktor (0,3 százalék).

Ha a központi szövési műveletet 100-nak vesszük, akkor az egyes műveletekre a következő koeficiensek érvényesek:¹⁹

napszámos munka	8,9
kártolás	98,7
fonás	1944,4
fehérítés	30,9
nyomás	8,4

Az egyes munkások közti számarány fontos tényező volt a manufaktúrákban, mivelhogy „ha a részmunkások különböző csoportjainak legmegfelelőbb viszonyszámát tapasztalatilag megállapították a termelés meghatározott méretére nézve, akkor ezt a méretet csak akkor lehet bővíteni, ha minden különös munkáscsoport többszörösét alkalmazzzák”.²⁰

Nyilvánvaló, hogy a munkásoknak azt a számát, amellyel ez időben a sasvári üzem rendelkezett, nem igen lehetett elhelyezni egy helyen és egyetlen épületben.²¹ Ez rendkívüli építkezési pénzbefektetést igényelt volna, s hasonló költségeket ezeknek az embereknek kiváltására a hűbéri kötelekekből. Éppen azért a manufaktúra munkásai hatalmas területen szóródtak szét, ahogy ezt a mellékelt térkép-vázlat is mutatja.²² Látható, hogy a manufaktúrának saját

ban, hivatalosan elismert céhük azonban nem volt, nyilván mert nem tudták fizetni az ellenőrzések alkalmával s a céh-kiváltságok megerősítésekor esedékes illetékeket (OL Helyt. t. Acta oeconomica, lad. D. fasc. 4. no. 95).

¹⁷ Érdekes, hogy a festés a manufaktúrák szakmunkásaira hárult, holott a céh-rendszerben helyük volt az önálló festő-iparosoknak is. Sasvárt a festést nők végezték, ezeket ugyancsak nők, mesterasszonyok ellenőrizték. A csekleszi kartonüzemben szintén nők festettek (100 lány), ahogy erre *Korabinszky* figyelmeztet (Geographisch-historisches und Produkten Lexicon von Ungern. Pozsony, 1786. 250. l.). Ezt a tényt azzal tudjuk valószínűen megmagyarázni, hogy a gyapotanyagú textiliák festése, amit föltétlenül az üzemben kellett elvégezni, annyi munkacrót igényelt, amennyivel a céhek nem rendelkeztek, mert taglétszámuk alacsony volt. Pozsonyban például a hatvanas esztendőkből mindössze hat festő működött (OL Helyt. t. Acta oeconomica, lad. D. fasc. 4. no. 95). Nagyobb számú festő csupán Késmárkon működött, ahol 1793-ban 12 festőüzem dolgozott (Szepes vármegye levéltára, Lőcse, 966/1793). A többi szepesi városban, ahol ugyancsak fejlett vászonfestés létezett, nem volt több 5–6 festőnél.

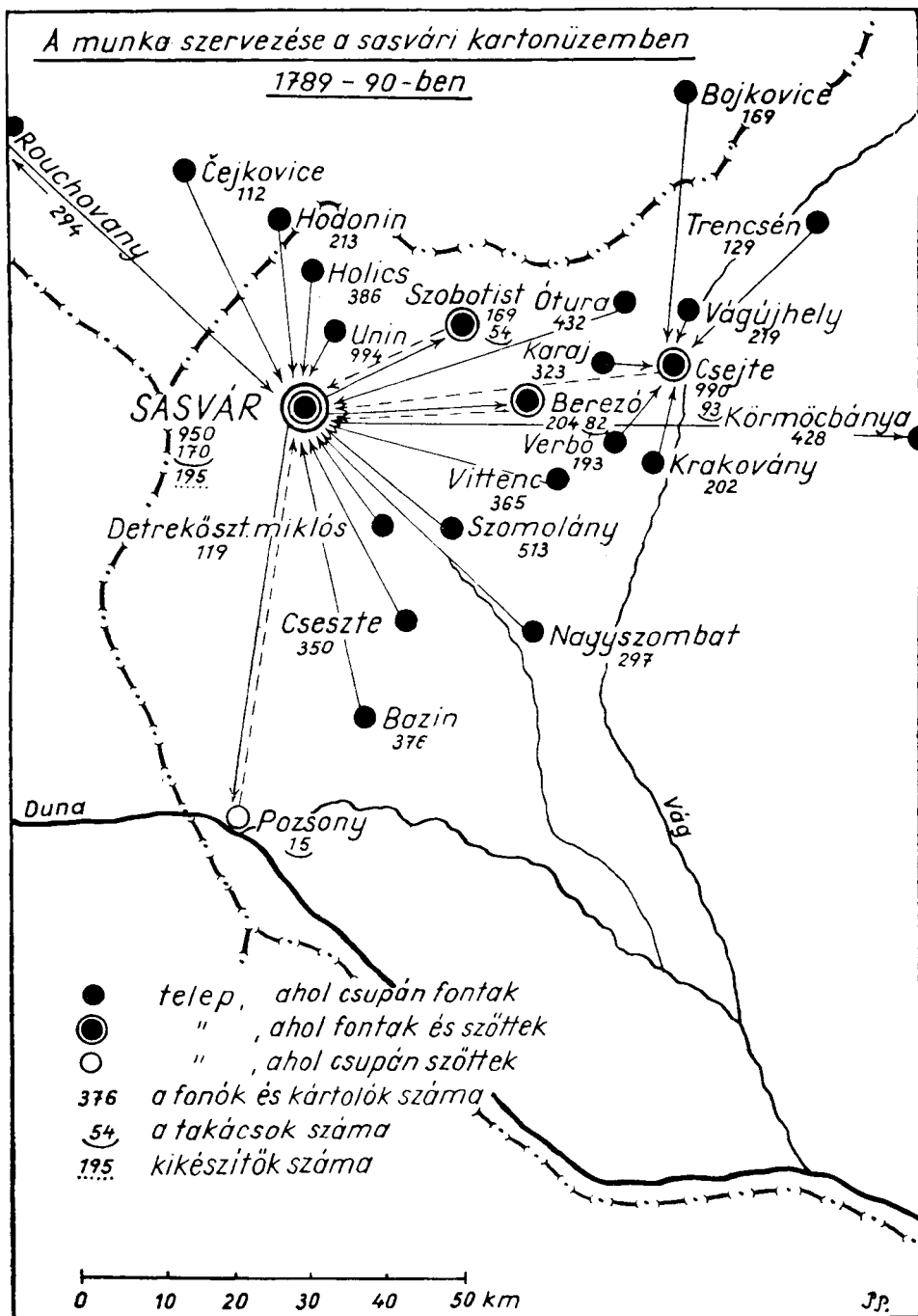
¹⁸ Erdemes megemlíteni, hogy az üzem épületében 35 kártoló dolgozott, úgyhogy ezeket nyugodtan minősíthetjük szakmunkásoknak. Ezek alighanem kezdők voltak, akik a műveleteket itt sajátították el, mivel a könyvekben „Streichbuben” néven szerepelnek. A Bube szó akkortájt tanoncot jelentett. A sasvári kartonüzem más kártolói, helybeliek és vidékiek, általában odahaza dolgoztak.

¹⁹ A tisztítás és csévlés koeficiensét nem tudjuk pontosan megadni, mivelhogy azoknál a takácsoknál, akik az üzem épületén kívül dolgoztak, ezt a munkát nem napszámosok végezték, hanem alighanem családtagok vagy tanoncok.

²⁰ *Marx*: i. m. 325. l. A takácsok és fonók aránya körülbelül 1 : 19 volt, a csejtei üzemi központban 1 : 22. A kártolók száma valószínűleg a takácsok számával volt azonos.

²¹ Ha a kártolók és fonók az üzem épületében dolgoznak, s teljes idejüket igénybe vették volna, arányuk a többi munkáshoz alighanem kisebb, de így is bizonyára 60–65 százaléka lett volna az egész munkásságnak.

²² A sasvári kartonüzemről szóló összes adataink az OL kancelláriai levéltára 7132/1790. sz. iratából valók. Ezen az anyagon épült fel a jelen ábrázolás is.

épületén kívül dolgozó takácsai is voltak. Ezek önálló céhes mesterek voltak, azaz pontosabban takácscéhek, mint kollektívumok, amelyek a telepekről vagy közvetlenül az üzem központjából kapták a fonalat a nyers karton szövéséhez, amelyet aztán további feldolgozásra Sasvárra továbbítottak.²³ Szerződéses kötötték őket, hogy csak ennek az üzemnek dolgozhatnak.

Az üzem épületeiben 553 munkás dolgozott, míg 8872, tehát az egész létszám 94,2 százaléka saját otthonában folytatta a munkát.

Más manufaktúrákban is a textilipar dolgozóinak nagyobb része a központi épületen kívül végezte a munkát. Ha a külső munkások nem is voltak oly nagy százalékban, mint Sasvárt, annak oka az, hogy ezek mind kisebb üzemek voltak, s kisebb volt termelésük is. Például egy pozsonyi manufaktúrista, Strasser Ernő kereskedő, úgy hozta létre üzemet, hogy egyáltalában nem volt központi épülete. Eleinte úgy szervezte meg a munkát, hogy a Pozsonyban elkészített fonalat a környéken lakó négy szövő szőtte. A nyers szövetet ismét visszahozták Pozsonyba, ahol a további munkát céhbeli kallósok és nyírők végezték el, aztán pedig Strasser boltjába került a kész áru.²⁴ Csupán két évvel később határozta el magát Strasser, hogy a termelés központi feladatait egyetlen épületben központositja Pozsonyban.²⁵ A kikészítés munkáját azonban ezentúl is kiadta önálló iparosoknak.

A gyapjúiparban nagyobb mennyiségű iparos vett részt (szövők, festők, nyírők és kallósok). Több műveletet is végeztek. A csesztei posztókészítőben például, habár ez csak kis üzem volt, 15 műveletet végeztek,²⁶ míg az összehasonlíthatatlanul terjedelmesebb sasvári üzemben csupán kilencet.²⁷ Az egyik legnevezetesebb csehországi posztóüzemben, a hornolitvinovaiban például 45 osztott műveletet végeztek.²⁸

Ezen a helyen kell megemlékezni a házi vászonkészítésről is, amelyből a XVIII. század végére nagyon erőre kaptak a hazai tőkés elemek. Idővel ezen a téren a szétszört manufaktúra kezdetei jelentkeztek. A kereskedői tőkének odahaza dolgozó termelők megőrizték önállóságuk káprázatát, de a valóságban már munkásai voltak egy-egy vászonkereskedőnek. Valóban ilyen állapotra vallanak egy kortárs-statisztikus megállapításai, aki a szepesi vászon-szövésről ezeket írta: „Kár, hogy ez a szorgalmas, de a passzív kereskedésre rászokott nép mindössze a felét kapja annak, amit megérdemelne. Miként a vándormadarak, úgy lepik el pünkösdkor Szepes megye falvait és városait a vállalkozó kedvű görögök, cineárok és rácok, hogy türelmetlenül lecsapjanak az árura, mely sokszor még el sem készült, de ők gyakran már előzetesen megállapodtak elkészítésében, olyképpen, hogy pénzt adtak rá (előleget), számol-

²³ Hangsúlyoznunk kell, hogy az olyan üzemet, amely épületén kívül is foglalkoztat embereket, nem minősíthetjük szétszört üzemnek, ahogy ezt *Klima* cseh történetíró cselekszi „Manufaktúrnai období v Čechách” című művében (Praha, 1955). Ragaszkodunk a marxizmus klasszikusainak és a szovjet történetíróknak a felfogásához, akik szétszört manufaktúrán olyan manufaktúrát értenek, amely önálló, független házi termelőknél az őket alávető kereskedő tőke által szervezett együttese, központi üzemi épület nélkül.

²⁴ A sasvári manufaktúrának két épülete volt, az egyikben központositották a szövést, a másikban a kikészítést (OL Kancellária 7132/1790).

²⁵ OL Helyt. t. Acta oeconomica, ląd. E fasc. 3. no. 11. Strasser egy-egy szövőszékhez, melyen 2 takács dolgozott, 15 fonónót tervezett. Azt állította, hogy ezt az arányt hainburgi tapasztalatai alapján számította ki.

²⁶ A. Špiesz: Manufaktura v Častej, 152—154. l.

²⁷ Ezek: a kártolás, fonás, motollálás, csévézés, beállítás a szövésre, fehérítés, appetúra s végül a festés vagy nyomás.

²⁸ Otázky vývoje kapitalismu v Rakousko-Uhersku do roku 1918. Praha, 1957. 56. l.

ván ezen emberek nyomorúságával. Így vásárolnak össze nagyon olcsón s úgyszólván versenytárs nélkül vásznat, mert a késmárki festők versenye fölöt-
tebb gyöngé, s innen hurcolják aztán az ország belsejébe.”²⁹

Ebből az idézetből látnivaló, hogy az idegen kupecek tartósan magukhoz láncoltak jónéhány hazai termelőt, akik eladósodva és egyébként is gazdasági függőségben lévén, kénytelenek voltak tartósan ugyanannak a kereskedőnek dolgozni. Itt tehát ugyanaz a folyamat indult meg, mint Sziléziában, ahol a szétszórt manufaktúra a vászonkészítés terén teljesen kibontakozott.³⁰

A kereskedőtöke azért érvényesült ennyire a szlovák vászonkészítésben, főleg Sárosban és a Szepességén, mivel e vászonnak kitűnő piaca támadt egész Magyarországon, főként a mai magyar államterületen.

A XVIII. század végén változások történtek a vászoniparban. II. József ugyanis Csehország északi részéből szakembereket irányított területünkre azzal, hogy minőségileg javítsák a termelést s növeljék a vászon értékét. Ezek a szakemberek, akik Szepes megyében és Sárosban működtek, úgy értelmezték hivatásukat, hogy az ottani vászonszövést felemeljék a magasabb csehországi színvonalra. Nemcsak új mértékegységet vezettek be a motollálásban, hanem új munkaeszközöket is alkalmaztak. Szigorú fenytéssel és pénzbüntetéssel tiltották el a régi mértékegységek és munkaeszközök használatát. Azonkívül Lőcsén megnyitottak egy iskolát, amelyben a községek egy-egy képviselőjét megtanították a finom vászon készítésére. Azok, akik ezt a tanfolyamot elvégezték, tovább adták tapasztalataikat s tanították a falujukbélieket, mégpedig a vármegye felügyelete alatt, amely a megadott utasítások be nem tartását szigorúan büntette. Ez az iskola tíz évig működött, pontosan 1787 tavaszától 1796 őszéig. 1794-ben Lőcsén felépítették a hazai vászon első vegyi fehéritő üzemét, mégpedig sziléziai, szászországi, csehországi és osztrák tapasztalatok alapján.³¹

A minőségjavításon kívül az intézkedések célul tűzték ki a vászonszövésegyesítését, főleg a finom vászonét, s ezzel a vászon piaci árának emelkedését is elérték. Az egyforma mérték szerint készült vászon kelendőbb volt a piacokon. Minden egyes vászondarabnak egyforma hosszúnak kellett lennie, 25 rőfnyinek; a szélességet a vásárlónak könnyen sikerült megállapítania. A motollálás egyesítése is messzenéző kereskedelmi céllal történt, mivel a fonal is áru volt, melyet piacon árusítottak. Vásárlói főleg céhes takácsok voltak. Az egységes mértékegységű motollálás lehetővé tette a bizonyos szélességű vászon számára szükséges mennyiség kiszámítását. Erről a mellékelt tanulmányos táblázat győz meg, melyet külföldi szakértő készített, midőn a Szepességén működött.³²

²⁹ *Martin Schwartner*: Statistik des Königsreichs Ungern. II. kiad., Pest, 1811. II. 363. l.

³⁰ A marxista történésírók közül a legjobb művet a sziléziai vászonszövésekről *S. B. Kan* írta (cseh fordításban: *Dvě povstání slezských tkáčů*. Praha, 1952). A bevezetésben megfelelő értékelését találjuk a sziléziai vászonszövéseknek, főleg a szétszórt manufaktúrák növekedésének.

³¹ Az adatokat Szepes vármegye, a 16 szepesi város és Lőcse városának különböző levéltári anyagaiból merítettük.

³² Állami Levéltár, Lőcse, Szepes vármegye levéltára 329/1785, valamint OI. Helyt. t. Dep. Comm. 1787. Fons 97. pos. 37. Itt abból a felfogásból indulnak ki, hogy a szövése beállításához egy hüvelykhossznyira 64 cérnaszálra van szükség. A fonalat úgy kellett motollálni, hogy egy bécsi rőfnyi húsz cérnaszál egy-egy végfonalat alkosson (finom fonálnál 34 szál $\frac{3}{4}$ bécsi rőföt jelentett). Húsz végfonal megfelelt egy rőfnek, három rőf tett egy matringot és négy matringból jött létre a fonás egy darabja.

100 (bécsi) rőfnyi vászonhoz szükséges fonalmennyiség

Föltételezett szélesség hüvelykben	A fonal alaplammennyisége				A selejtfonal pótlása				A teljes fonalmennyiség			
	darab	matring	sing	végfonal	darab	matring	sing	végfonal	darab	matring	sing	végfonal
12.....	6	1	1	16	—	—	—	10	6	1	2	6
13.....	6	3	2	4	—	—	1	10	6	3	2	14
14.....	7	1	2	12	—	—	—	10	7	2	—	2
15.....	8	—	—	—	—	—	—	10	7	2	—	10
16.....	8	2	—	8	—	—	1	8	2	1	1	8
17.....	9	—	—	—	—	—	1	9	—	1	—	—
18.....	9	2	1	4	—	—	1	9	2	2	2	4
19.....	10	—	—	—	—	—	1	10	10	—	1	—
20.....	10	2	2	—	—	—	1	10	10	3	—	10
20 és fél.....	10	3	2	4	—	—	1	10	10	—	—	14
21.....	11	—	—	—	—	—	1	10	11	—	1	10
21 és fél.....	11	1	2	12	—	—	1	10	11	3	2	2
22.....	11	2	2	16	—	—	2	11	11	3	1	16
22 és fél.....	12	—	—	—	—	—	2	12	12	—	2	—
23.....	12	1	—	—	—	—	2	12	12	1	2	—
23 és fél.....	12	2	—	8	—	—	2	12	12	2	2	8
24.....	12	3	—	12	—	—	2	10	13	—	—	2
24 és fél.....	13	—	—	16	—	—	2	10	13	1	—	6
25.....	13	1	1	—	—	—	2	10	13	2	—	10
25 és fél.....	13	2	1	4	—	—	2	10	13	3	—	14
26.....	13	3	1	8	—	—	—	—	14	—	1	8
26 és fél.....	14	—	1	12	—	1	—	—	14	1	1	12
27.....	14	1	1	16	—	1	—	—	14	2	1	16
27 és fél.....	14	2	1	—	—	2	—	—	15	—	1	—
28.....	14	3	1	4	—	2	—	10	15	1	1	14
28 és fél.....	15	—	2	8	—	1	—	10	15	1	2	18
29.....	15	1	2	12	—	1	—	10	15	3	—	2
29 és fél.....	15	2	2	16	—	1	—	10	16	—	—	6
30.....	16	—	—	—	—	—	1	16	16	—	1	—
30 és fél.....	16	1	—	4	—	—	1	—	16	1	1	4
31.....	16	2	2	8	—	1	1	—	17	—	—	8
31 és fél.....	16	3	—	12	—	1	1	—	17	—	1	12
32.....	17	—	—	16	—	1	1	10	17	1	2	6
32 és fél.....	17	1	—	—	—	1	1	10	17	2	1	10
33.....	17	2	—	4	—	1	1	10	17	3	1	14
33 és fél.....	17	3	—	8	—	1	1	10	18	—	1	18
34.....	18	—	1	12	—	1	2	—	18	2	—	12
34 és fél.....	18	1	1	16	—	1	2	—	18	3	—	16
35.....	18	2	1	—	—	1	2	—	19	—	—	—
35 és fél.....	18	3	1	4	—	1	2	—	19	1	—	4
36.....	19	—	1	8	—	1	2	10	19	2	1	18
36 és fél.....	19	1	2	12	—	1	2	10	19	3	2	2
37.....	19	2	2	16	—	1	2	10	20	—	2	6
37 és fél.....	20	—	2	—	—	1	2	10	20	2	1	10
38.....	20	1	2	4	—	2	—	—	20	3	2	4
38 és fél.....	20	2	2	8	—	2	—	—	21	—	2	8
39.....	20	3	—	12	—	2	—	—	21	1	—	12
39 és fél.....	21	—	—	16	—	2	—	—	21	2	—	16
40.....	21	1	—	—	—	2	—	10	21	3	—	10
40 és fél.....	21	2	—	4	—	2	—	10	22	—	—	14
41.....	21	3	—	8	—	2	—	10	22	1	—	18
41 és fél.....	22	—	—	12	—	2	—	10	22	2	1	10

Föltételezett szélesség hüvelykben	A fonal alapmennyisége				A selejtfonal pótlása				A teljes fonalmennyiség			
	darab	matring	síng	végfonal	darab	matring	síng	végfonal	darab	matring	síng	végfonal
42.....	22	1	—	16	—	2	1	—	22	3	1	16
42 és fél	22	2	—	—	—	2	1	—	23	—	1	—
43.....	22	3	—	4	—	2	1	—	23	1	1	4
43 és fél	23	—	—	8	—	2	1	—	23	2	1	8
44.....	23	1	—	12	—	2	1	10	24	3	2	2
44 és fél	23	2	—	16	—	2	1	10	24	—	2	6
45.....	24	—	—	—	—	2	1	10	24	2	1	10
45 és fél	24	1	—	4	—	2	1	10	24	3	1	14
46.....	24	2	—	8	—	2	2	—	25	—	2	8
46 és fél	24	3	—	12	—	2	2	—	25	1	2	12
47.....	25	—	—	16	—	2	2	—	25	2	2	16
47 és fél	25	1	1	—	—	2	2	—	26	—	—	—
48.....	25	2	1	4	—	2	2	10	26	1	—	14
48 és fél	25	3	1	8	—	2	2	10	26	2	—	18
49.....	26	—	1	12	—	2	2	10	26	3	1	2
49 és fél	26	1	1	16	—	2	2	10	27	—	1	6
0.....	26	2	2	—	—	2	2	—	27	1	1	2

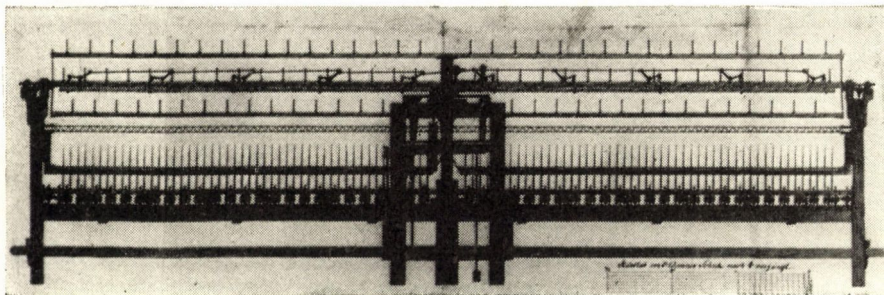
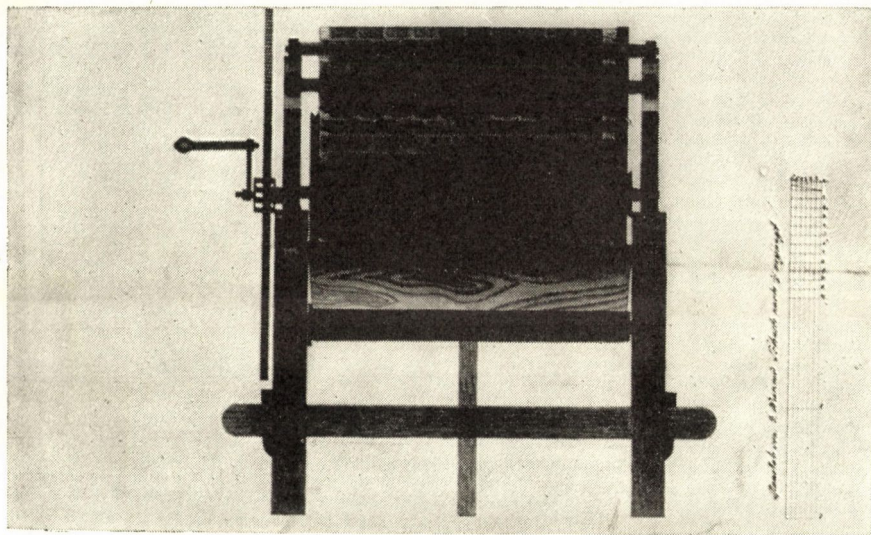
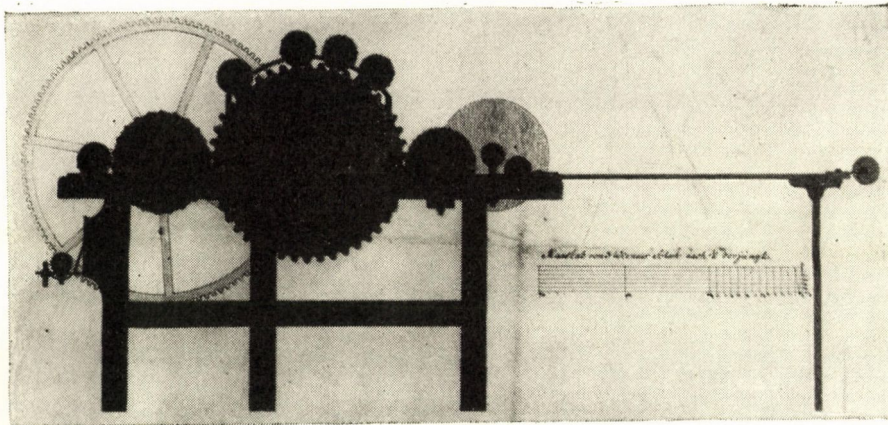
Nézzük most meg a manufaktúrák munkaeszközeit. Előljáróban meg kell állapítanunk, hogy a külföldi szakemberek, akik alapvető és fő káderei voltak üzemünknek, nem hoztak magukkal új munkaeszközöket, hanem csupán azokat vették igénybe, amelyeket a hazai iparosság már régóta használt, tehát a rokkát, az orsót, a szövőszéket, a kártolót, a nyíróollókat, a motollát stb. Ezeknek valamivel tökéletesebb típusait használták, olyanokat, amelyek otthonosak voltak régi hazájukban. A munkaeszközök hozzánk prototípusokban érkeztek, vagy emlékezetből készítették azokat, utasítás szerint, a hazai iparosok: molnárok, ácsok, kerékgyártók vagy asztalosok.³³

Bár ezeket a szerszámokat már nálunk készítették, nevükkel elárulják külföldi származásukat. Innen van, hogy a bányavárosokban találkozunk „bécsi” és „svájci” rokkákkal és kártolókkal,³⁴ a vászonszövés terén pedig „sziléziai” szövőszékekkel stb.

³³ A szepesi háziszövésű vászon készítésénél a külföldi szakemberek bejötte után nem engedélyezték többé a hazai típusú szövőszékeket, hanem elrendelték, hogy ezentúl csak „sziléziai” szövőszéket szabad használni, amely tudvalevően sokkal szélesebb volt a hazainál. Az új szövőszék prototípusát kiállították nyilvános megtekintésre Lőcsén, hogy a lakosság minél könnyebben ismerkedjék meg az új mechanizmussal. A termelőknek ott kellett megtekinteniük, valamennyinek, hogy ezután csak ilyen gépezettel lássák el műhelyeiket. (Állami Levéltár, Lőcse, Szepes vármegye különböző levéltári anyagai a XVIII. század végéről, különösen a 329/1787.)

³⁴ A „bécsi szerszámok” hozzánk egy schwechati fonómesternő révén kerültek, aki 1759-ben érkezett hozzánk, hogy megszervezze a fonást. A „svájci” mechanizmust egy svájci fonómester hozta magával, aki a friedaui kartongyár rendelkezésére jött Magyarországra, hogy oktassa a fonókat, akik itt az ő gazdái számára dolgoztak, mégpedig éppen a finom fonás elsajátítását kellett szakszerűen ellenőriznie. A bécsi gépezetet Selmecbányán vezették be, ahol a fonás régibb hagyományokra tekinthetett vissza, a svájcit pedig Kőrmöcbányán, ahol a munka a hatvanas években vette kezdetét. (L. Anton Špiesz: Vývoj pradenia bavlny v Banskej Štiavnici a v iných stredoslovenských mestách [1759—1816]. Historické Štúdie SAV V. 24. sköv. 1.)

IV. TÁBLA
Illusztrációk Špiesz Anton cikkéhez

Rubini kártológépe (a, b) és fonógépe (c)

Nagyobb berendezéseket, egy-egy ványoló malmot például, aminők a céhek, uradalmak vagy városok tulajdonát képezték, most a manufaktúrák maguk szereltek fel, vadonatújakat,³⁵ vagy használatba vették a céhek egykori felszerelését.³⁶ Olyan igényesebb és tökéletesebb munkaeszközöket, aminőket a céhek még nem használtak, a manufaktúrák természetesen közvetlenül külföldről szereztek be. Így például a cseklési kartonüzemnek volt egy külföldről behozott 20 000 arany értékű prése és mángorlója.³⁷ Forgách gróf gácsi üzemébe közvetlenül a morvaországi szövetyártás központjából, Jihlavából szerzett magának egy speciális prést a finom szövet préselésére.³⁸ Érdekes azonban, hogy a prés némely alkatrészét Selmechányán rendelte meg a bányagrófságon, amely a munkát a körmöcbányai állami üzemben végeztette el.³⁹ Vegyszereket a manufaktúrák általában Bécsben vásároltak.

Volt olyan manufaktúra, főleg kisebb vagy kezdő üzem, amelynek egyáltalában nem volt berendezése a kikészítéshez, ezek tehát a ványolást, nyírást és kikészítést egyszerűen az illetékes céhmesterekkel végeztették el, a mester saját műhelyében. Így volt ez például Tallos község manufaktúrájával,⁴⁰ továbbá az említett Strasser pozsonyi szövőüzemében,⁴¹ s egy időben a csesztei üzemben is. De fordítva is megtörtént, hogy tudniillik a céhmesterek is bizonyos munkákat a manufaktúrákkal végeztettek el. Így például a csesztei üzem elvállalta a nagyszombati posztóscéh tagjainak az anyag nyírást és festését.⁴² Az a különös eset áll itt fenn, hogy a manufaktúra és a céhesipar közt nem volt gazdasági ellenségeskedés, sem ellenszenv, habár nem kétséges, hogy éles ellentétet képviseltek, hisz elvben két versenytársról volt szó, a feudális és a kapitalista termelési rend képviselőiről. A manufaktúrák akarva-akaratlan arra kényszerültek, hogy bizonyos műveleteket hozzáértő céhekkel végeztessenek el, minthogy nem volt más választásuk, s a céhek jogosultak is voltak erre. A céhrendszer, mint ismeretes, a manufaktúrák korszakában is megmaradt nálunk teljes épségben, s még azokban a vonatkozásokban sem korlátozták létét, amelyek gátolták a manufaktúrák fejlődését. Lehetetlenné tették például, hogy az osztott munka egyik-másik műveletét, amely egyébként önálló ipart képviselt, a manufaktúrákban kontárok végezzék. Ilyesmi ellen tiltakoztak volna maguk a céhmesterek mint önálló iparosok, de a többi

³⁵ Például már az 1725-ben létesített besztercebányai posztóüzem saját ványoló malmot állított fel az Olmány (Ulmanka) patakon vagy a Garamon (Besztercebánya város levéltára 882. csomó, 7. sz.). A nagyszombati posztóüzem, melyet 1764-ben alapítottak, a szomszédos Szelincs községben tartott fenn ilyen malmot (Nagyszombat város levéltára, a városi tanács 1764-ben tartott ülésének jegyzőkönyve 80. sköv. 1.). A ványoló malom terjedelme 6 × 2,5 ölnyi volt.

³⁶ A csesztei posztóüzem, amelynek Pálffy gróf volt a tulajdonosa, ványolóját a helybeli posztósoknak is rendelkezésére bocsátotta (*A. Špiesz*: Manufaktúra v Častej, 157. l.).

³⁷ *Korabinszky*: i. m. 350. l.

³⁸ *Sztudinka Ferenc*: A gácsi posztógyár története. Bpest, 1906. 24. l.

³⁹ Állami Levéltári Központ (Pozsony), Selmechánya levéltára, a selmechányai kamaragrófság levéltára, 1767. jan. 26-án kelt irat.

⁴⁰ E manufaktúra számára dolgozott Stronecz Péter nyíró, pozsonyi céhtag, ahogy ezt dokumentálják a pozsonyi városi jegyzőkönyv különböző feljegyzései a hatvanas és hetvenes évekből.

⁴¹ OL Helyt. t. Acta oeconomica lad. E. fasc. 3. no. 11.

⁴² *Špiesz*: i. m. 159. l.

mesterek is, akik a manufaktúrákban dolgoztak,⁴³ mivel ezt iparuk becsülete és rangja elleni támadásnak minősítették volna.

Szemléltetően ábrázolja a manufaktúrák együttműködését az önálló iparosokkal a mellékelt grafikai ábra, mely a szövet készítésének valamennyi fázisán bemutatja a munkamegosztást a manufaktúrák, a fonóműhelyek és a céhes iparosok között. Az adatok a csesztei üzem levéltári anyagából valók.⁴⁴

A manufaktúrák dolgozóinak harmadik csoportja a házi fonókból és kártolókból tevődött össze, akik saját szerszámaikkal dolgoztak. Nagyon színes szektora volt ez a textiliparnak területünkön, mellyel találkozunk más európai országokban is. A tulajdon munkaeszközt megkövetelték, mivel nem tudták másként ellenőrizni, hogyan bánik vele. Azért, hogy ne hanyagolja el a munkáját s ezzel ne károsítsa meg a vállalkozót, az iparos kénytelen volt a szerszámot megvásárolni. A manufaktúrák a szerszámokat általában a beszerzési áron adták. Ez az ár semmiképpen sem volt magas, mégis a munkásnak, aki béréből vette meg, sokba került. Élénken bizonyítja ezt az alábbi táblázat, mely a Selmechányán és Körmöcbányán az 1766—1768-as években a házi fonóknak és kártolóknak eladott szerszámokról szól.⁴⁵

Munkásoknak 1766—1768-ban eladott munkaeszközök áttekintése

A szerszám neme	Ára garas- ban	Selmechánya				Körmöcbánya				Összesen	Ára együtt arany- ban és garasban
		1766	1767	1768	összesen	1766	1767	1768	összesen		
Orsók											
svájciak	½	—	18	39	57	—	415	924	1331	1388	19 53
bécsiek	1½	—	40	43	83	—	—	—	—	83	2 44½
Rokkák											
svájciak	15	—	—	—	—	—	86	218	294	294	73 30
bécsiek	18	—	—	—	—	45	47	74	166	166	49 48
Szövőszékek	18	2	1	—	3	21	18	38	77	80	24
Guzsaly	1	—	9	16	25	—	149	325	474	499	8 19
Kártoló eszközök											
felső	36	38	35	8	81	4	13	18	35	116	69 36
alsó	18	33	45	4	82	4	12	14	30	112	33 36
deszkák	12	—	5	1	6	—	9	2	11	17	3 24

Megjegyzendő, hogy 1768 után az orsókat egy krajaéért árusították.

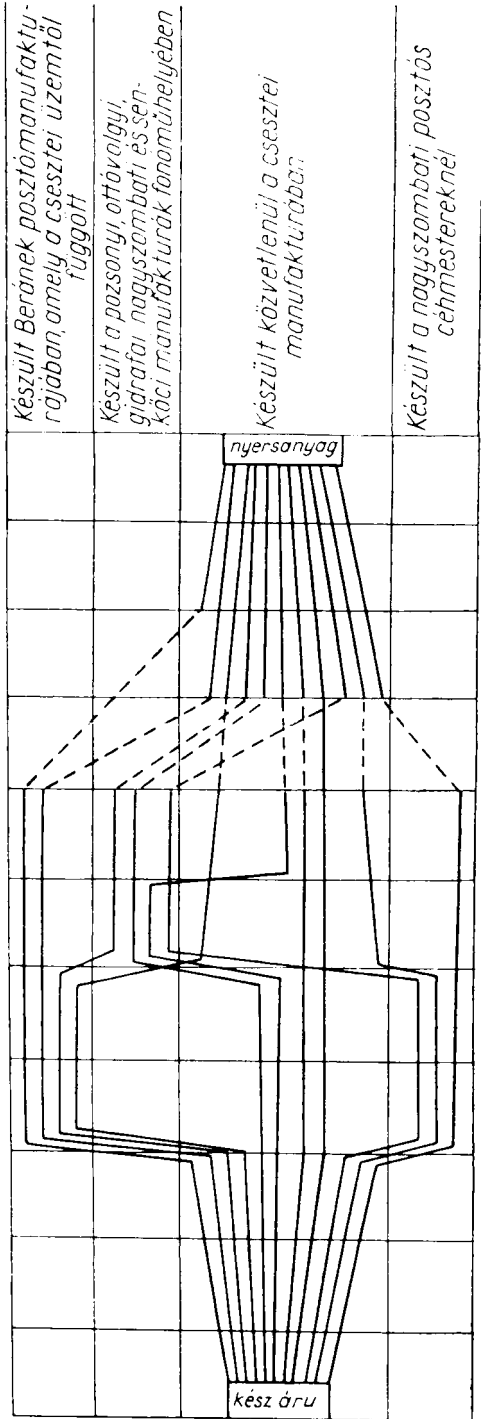
A XVIII. század nyolcvanas éveinek második felében nálunk is megjelennek az első fonó és kártoló gépek, jelezve az átmenetet a kézi munkáról a gépi munkára, tehát a textiliparnak ugyanabban az ágában, mint nyugaton.

⁴³Itt a ványolás és nyírás elvégzésére gondolunk. Elképzelhetetlen, hogy ezt a munkát más végezte légyen, mint egy-egy manufaktúrához vagy céhhez tartozó kis-iparos.

⁴⁴A csesztei posztókészítő levéltári anyaga a Pozsonyi Állami Levéltári Központ vöröskői fiókjában található.

⁴⁵Špiesz: Vývoj pradenia, 43. l.

Munkamegosztás és munkaszervezés
gróf Pálffy Rudolf textilmanufaktúrájában
Csesztén
(1794 - 1802)

Ezek a gépek Bécsből kerültek hozzánk, Bécsbe pedig Franciaországból jutottak el.

A kezdeményezést a gépek bevezetésére egy arisztokrata adta, Rubini von Walterstein gróf, aki 1786-ban II. József császártól kiváltságot nyert e gépek készítésére és használatára. Rubini annakelőtte részvényese volt egy társaságnak, amely ezeket a gépeket előállította és üzemben tartotta Ausztriában. A gróf összevezett részvényes társaival, akik elhatározták, hogy lehetetlenné teszik működését Magyarországon. Tagadták, hogy ő állott volna elő gépekkel elsősorban Magyarországon, s még hozzánk érkezése előtt gyorsan a Neukirch házaspárt menesztették ide, hadd bizonyítsák elsőségüket a gépek behozatala terén.⁴⁶ A perpatvarnak végül az vetett véget, hogy mindkét fél megtarthatta gépeit.

Rubini gróf saját fonóüzemet állított fel Pozsonyban, amelynek 1790-ben 50 fonó és 6 kártológépe volt. A Neukirch család előbb Dévényben rendezkedett be az ún. piros vagy török fonál előállítására az ottani manufaktúrában.⁴⁷ Itt 25 fonó és 3 kártoló gépet állítottak fel. Mind a pozsonyi, mind a dévényi üzemben azonos típusú gépeket használtak. Egy-egy fonógépnek 102 orsója volt, ígyképpen 1790-ben a Felvidéken már 7650 orsó dolgozott. A két üzem hamarosan megszűnt. Rubini gróf gépeivel egyetemben Bécsbe költözött, a dévényi manufaktúra pedig tőke hiányában bezárta kapuját. Gépeit 1792-ben nyilvánosan elárverezték.⁴⁸

Mindkét üzemben a gépeket ugyanazok a szakmunkások készítették, akik eredetileg abban az üzemben dolgoztak, amelynek Rubini gróf egykor társtulajdonosa volt.⁴⁹ Javarészt fából készültek ezek a gépek, csupán itt-ott volt rajtuk fémalkatrész. Hála a pörnek, amely Rubini és a dévényi fonóüzem közt zajlott, az utókor számára fennmaradt e gépek pontos műszaki leírása.⁵⁰

*

Maradnak még további megoldatlan kérdések a textilmanufaktúrákkal kapcsolatban. Ilyen például a szövés technikája s ennek összehasonlítása a céhbeli szövés technikával, a munkaszerszámok morfológiája, a ványolás és nyírás technikája s hasonló. Sajnos mindezek hiteles leírására nem maradt fenn semmiféle levéltári anyag. Így e kérdés megoldását óhatatlanul rá kell bízunk a textilipar szakembereire. Ők más források igénybevételével, elsősorban a manufaktúrák kész áruinak fennmaradt mintapéldányai alapján adhatnának leírást a technikai eljárásokról. Mert ilyen mintapéldány maradt ránk bőségesen.

⁴⁶ Ezekről a gépekről részletesen írtam: *K problematike počiatkov priemyslovej revolúcie na Slovensku*. *Historický Časopis SAV* 1954. 4. sz. 539—552. l. és *Prvé strojové pradiarne bavlny na Slovensku*. *Historické Štúdie SAV* 1956. 39—54. l.

⁴⁷ *Špiesz*: *Prvé strojové pradiarne*, 42. sköv. 11.

⁴⁸ *Uo.* 47. l.

⁴⁹ *Uo.* 42—43. l.

⁵⁰ A rajzok OL Kancellária 11171/1788. Ld. a IV. táblát.

А.ШПИС (БРАТИСЛАВА)

К ИСТОРИИ ТЕКСТИЛЬНЫХ МАНУФАКТУР XVIII В.

(Резюме)

Автор исследует производственную структуру текстильных мануфактур, действовавших на территории нынешней Словакии (в то время северо-западной части Венгрии). Он устанавливает, что вследствие отсталости текстильной промышленности Венгрии мануфактуры не выросли из местной цеховой промышленности; их ведущими специалистами являлись иностранцы. В мануфактурах работали и цеховые ремесленники, сохранившие свою цеховую организацию, время, проведенное в мануфактуре считалось в их профессиональную подготовку, они могли сделать экзамен на мастера и стать самостоятельными мастерами. Внецеховые квалифицированные работники мануфактуры действовали в таких фазах разделенного труда, которые не представляли самостоятельной отрасли цеховой промышленности. Они не являлись членами цехов, в мануфактуре они не могли приобретать профессиональную подготовку, дающую им право вести самостоятельное ремесло, и их заработная плата являлась также меньшей. Самый многочисленный слой рабочих выходил из крестьян, ведущих домашнюю работу для мануфактур. Например из всего состава рабочих одной из самых значительных мануфактур, мануфактуры в г. Шашвар (Шаштин) больше чем 90% явились таковыми. Таким образом только известные фазы производства концентрировались в центральных мастерских мануфактуры, прядение и расчесывание остались сельской домашней работой. В развитии мануфактур на Западе этот тип почти неизвестен, потому что вследствие ослабления феодальных связей налице было достаточное количество немущих наемных рабочих, в Венгрии, однако, сохранение феодального строя и преимущественно аграрный характер экономики консервировали сельскую домашнюю промышленность и тормозили развитие пролетариата. Особенной чертой развития ранних текстильных мануфактур Венгрии является и их тесное сотрудничество с цеховой текстильной промышленностью: отдельные трудовые процессы предоставляются цеховым ремесленникам, а эти в свою очередь передают мануфактуре известные частичные работы. Таким образом появление текстильных мануфактур в Венгрии отнюдь не разложило цеховую промышленность в столь быстром темпе, как на Западе.

В 80-х годах XVIII в. появилась инициатива значительных технических и организационных нововведений частью со стороны правительства, частью со стороны частного капитала. Иосеф II стремился поднять производство полотна с помощью найма специалистов из Северной Чехии и применения иностранных орудий труда. Путем декрета он ставил в долг ткачей усвоить более развитые методы, применить иностранные орудия труда и соблюдать единые меры. В то же время частный капитал делал попытки введения первых машин. В 1786 г. граф Рубини фон Вальтерштейн получил привилегию производить и вводить в действие прядильные и чесальные машины в Венгрии. Он сам основал прядильную фабрику в г. Пожонь (Братислава), а семья Нейкирх в с. Девень (Девин), но вследствие неблагоприятных отношений капитала и рынка эти заводы в скором времени прекратили свое существование. Конкуренция австрийской текстильной промышленности не позволяла быстрое развитие текстильных мануфактур в Венгрии.

A lékai (hámori) papírmalom a XVIII. században

A lékai papírmalom története több szempontból is tanulságos. Egyrészt egyike a legtöbb (legalábbis egy korszakra vonatkozó) írott emlékkel rendelkező papírmalmainknak, másrészt történetéből példaadóan — de nem általánosítva — megismerhetjük a nagyobb uradalmi papírmalom és papírkészítőjének helyzetét. E két dolog összefüggését nemcsak az világosítja meg, hogy több iratanyag bővebb történeti ismeretet ad, hanem az is, hogy a malom az Esterházy családnak, az egyik leggazdagabb, s egyúttal legkulturáltabb nagybirtokosé volt. Az összefüggés egészen vázlatosan és egyszerűsítve ez: a nagybirtokhoz nagy ügyvitel szükséges, s e birtokigazgatáshoz sok papír kell; a birtokos, az önellátásnak akkor gazdaságosabb voltát felismerve, mivel gazdasági ereje megengedi, papírmalmot állít, s így saját papírját használja kiterjedt ügyviteléhez; a birtokigazgatás a papírmalmot a birtok többi üzeméhez hasonlóan vezeti, következésképp a papírmalommal kapcsolatos ügyeket írásban rögzíti — a jó igazgatás következtében bőségesen —, s így mély betekintést enged életébe. Tehát elegendő irat jött létre, elégséges adatokkal, s ez az iratanyag a mai napig fennmaradt — nem úgy, mint a pápai papírmalomé, amelynek története ugyane családnak pápai levéltárával együtt 1945-ben megsemmisült —, így és ezért e papírmalmot és általa az uradalmi papírmalomról s papírkészítőjéről megismerhetjük. De tanulságos e malom története azért is, mert a lékai papírkészítő jelentős szerepet játszott a hazai papíripar fejlődésében.

*

Léka a közeli hegyekről lefutó Gyöngyös folyócska mellett fekszik, s a folyó ott fordul délkeleti irányából keletre, hogy Kőszegnek tartson. A község után megtorpan és meré z kanyarulattal öleli körül az 1200-ban már fennálló lékai vár hegyét.

Korszakunkban Léka, uradalmával együtt, az Esterházy-családnak, Pál nádornak, a családi hitbizományi birtokkomplexumnak megalapítója, szerezte meg, más birtokokkal együtt 1676-ban.

Léka a XVIII. század első felében 5—600 lakosú község, a lékai uradalom igazgatási székhelye. Környékén számos (liszt-, fűrész-, posztó-, lőpor- stb.) malom, valamint mészégető, üveghuta működött. Az erdőborította hegyek között vonuló völgyben haladt a Kőszegről Lékán át Borostyánkő felé, majd Ausztriába vezető kereskedelmi és postai útvonal. Az uradalomban s a többnyire faházakból álló községben számos mesterember (ács, asztalos, cipész, fazekas, kőműves stb.) dolgozott a papírkészítőn kívül. Nagyobb épülete volt a lékai vár, s az augusztinus szerzetesek kolostora a templommal.

Lékától nem messze fekszik Hámor, akkor talán 150 lakosú kisközség, a gyöngyös mellékvizének, a Hámor pataknek partján.¹

A papírmalom keletkezése, leírása

A lékai papírmalom egyike azon differenciált műhelyeknek, amelyeknél a gépesített munkamegosztás korai példáját ismerhetjük meg — ugyanis két műhely volt: Lékán a főműhely és Hámorban a mellékműhely —, bár e megosztást korántsem a jó malommenetel, a többtermelés s az egyre növekvő haszon, hanem ellenkezőleg, az elégtelen termelés, a kár elkerülésének kívánalma hozta létre: két műhellyel megoldani azt, amit eggyel nem lehet, mint ezt a későbbiekben meglátjuk. A lékai papírmalomnak tehát két épülete volt, két különböző helyen, s mivel időben sem egyszerre keletkeztek, leírásukat célszerű két részre osztani.

A névadó lékai volt a főműhely, a tulajdonképpeni papírmalom.

Keletkezését valószínűleg a birtokigazgatási papírszükséglet önellátásának igénye okozta, mint említettem. A hitelt érdemlő pontos indokot, sajnos, nem ismerjük, mert alapításának körülményeiről írott emlék még nem került elő.

Vízjeléből következtetve lehetséges, hogy már 1726-tól,² de biztosan 1731-től³ működött, 1735-ben pedig — első írott emlékeiből tudjuk — már javítani kellett.⁴ A javítás körülményeiből következtetve (alapos javításra volt szükség) feltehetjük, hogy az 1720-as években létesítették.

A papírmalom Léka, illetve Tófalu után a hámori határnál feküdt, a Gyöngyös — akkor Kőszeg — egy kisebb kanyarulatát átvágó mesterséges csatorna — malompatak — közepén (ld. V. t. 1. k.).⁵

Helyét annak idején rosszul választották meg. Ez az alapoka az egész tárgyalt korszakban tapasztalható elégtelen működésének. A hajtóerőt szolgáltató víz majd egész évben rakoncátlankodott — téli befagyása, tavaszi áradása, nyári szárazsága akadályozta a munkát —, emellett még tisztátalan is volt, s így a gyártásvíz követelményének sem felelt meg. Szomorú példája annak a ténynek, hogy a papírmalom sorsát kiválasztott helye már eleve jelentősen meghatározza. Megjegyzendő, hogy nemcsak a földrajzi területi adottság, hanem az időjárás is befolyásoló tényező, és a vízelégtelenség majd minden papírmalmunknál állandó probléma volt, de ennek ellenére gondosabb körültekintéssel az adott környéken találhattak volna jobb helyet is, mint azt látni fogjuk.

A nyári szárazság természetesen mindenütt érezte hatását és a Kőszeg 8—10 m széles medrében másutt is elsekélyesedett, de a papírmalom környékén ráadásul még esése is alig volt. Nem segített az sem, hogy 2 m széles csatornába szorult, a malomkereket nehezen mozdította meg. Télen a fagy nemcsak malomállást, hanem összetorlódó, majd zajló jegével épületkárt is okozott. A tavaszi olvadás hasonlóan. A malomépület ugyanis közvetlenül a csatorna

¹ Vö. *Aegid Schermann*: Geschichte von Lockenhaus. Pamónhalm, 1936. Megjegyzem, hogy a papírmalomról alig tud valamit, a később idézendő levéltári forrásokból csak egyet ismert.

² Országos Levéltár (a továbbiakban OL) Esterházy cs. budapesti levéltára —

továbbiakban Est. — Dominium Kisarton 1726. Nr. 1.

³ Uo. D. Fraknó 1731. Nr. 1.

⁴ Uo. D. Léka — továbbiakban Léka — 1735. 1, 2.

⁵ OL Térképtár. Esterházy térképek IX. 352.

mellett hosszában feküdt, s nagyon alacsonyan (ld. V. t. 2. k.). A folyócska s a csatorna partja itt szintén alacsony volt. A malommal szemben levő folyópart mögött közvetlenül domboldal húzódott végig, a malom oldalánál viszont síkság terült el — az áradó víz útja ezzel meg is volt szabva: minden esetben elöntötte a malmot.⁶

A malmot tehát nemcsak rossz helyen, hanem rosszul is építették. Magasabb alapozással, ha a víz rombolását nem is, de a malomállást elkerülhették volna: a műhely nem került volna víz alá.

E kedvezőtlen vízviszonyok ellenére — vagy talán éppen ezért — a papírmalom fejlett vízgazdálkodással dolgozott, mint azt az 1751-es tervrajzból láthatjuk (ld. VI. t. 1. k.).⁷

A Kőszeg kanyarulatát átvágó, kb. 105 m hosszú, 2,40 m széles csatorna malom feletti részében, két oldalán 50 m hosszán, 0,40 m vastagon kövezett partkiképzés között haladt a víz kis eséssel a malomgátig, majd a malom után kiképzetlen mederben folyt tovább. A csatorna vizét a folyókanyarnál part felé beugró csatornafőtől 3 m-rel lejjebb levő, a 8 m széles Kőszeget lezáró zsilip adagolta. A csatorna vízállását pedig a csatornafőtől 16 m-rel lejjebb levő, a csatornára merőlegesen készült, s a Kőszegbe vezető zsilipes lefolyó szabályozta.

A malomgát után következett a nyitott kerékház, három irányító-vályuval az alulcsapós kerekekhez. Ezek közül kettő (4,10 m átmérőjű, 0,80 m széles) a zúzó két, 10 m hosszú, 0,40 m átmérőjű tengelyét, a harmadik pedig (3,80 m átmérőjű, 0,80 m széles) a rongyvágó 4,60 m hosszú, 0,40 m átmérőjű tengelyét hajtotta.

A folyó nemcsak hajtóerőnek volt alkalmatlan, hanem szennyezettsége miatt gyártásvíznek is, ezért a gyártásvizet a Hámor patakából egy derítőn, majd 200 db durva kútcsőből álló,⁸ 370 m hosszú, 0,40 m átmérőjű vezetéken át vitték a papírmalomba (ld. VI. t. 1. k., vö. V. t. 2. k.). A vezetéket az 1730-as években építhették⁹ és 1800-ban még megvolt.¹⁰

A papírmalom a század elejére jellemző típusú, emeletes épület volt, 15,30 m gerincmagasságú, zsindelyes nyeregtetővel, 12,10 × 21,10 m alapterületen kb. 2200 légrétegmetert foglalt el. A földszint és az emelet belmagassága 2,80 m, a szárítópádás közép magassága 6,30 m, két részre osztva. 2 bejárati ajtaja volt, 40 ólomüveges ablaka, padlásszellőztető ablak — a rajzon nincs jelölve — kb. szintén 40 lehetett.

A földszinten a bejárat mellett jobbról lakás (külön feljáráttal az emeletre), balról a 8 × 8 m-es, padlós¹¹ műhely, feljáráttal az emeletre. A műhely mögött az enyvfőző, ahonnan a malomgát feletti hídon kijárat nyílt a kis szigetre. A műhely mellett volt a zúzómű 8,30 × 10,40 m-es helyisége, utána a kövezett¹² rongyfeldolgozó, s a rongyvágó külön helyisége.

Az emeleten szoba és kamra, mellette a 10,50 × 23,80 m-es papírraktár, illetve részben szárítóhelyiség és feljárat a többrészes szárítópádásra.

A zúzómű 2 tengelyen 10 (a század végén 32) kalapácsos volt,¹³ tengelyenként 1 × 1 × 7,60 m-es vajtőkével,¹⁴ s az egyik tengely mozgatta a simító

⁶ Ld. Léka 1748. 1, 1753. 8., 1753. 3., 1775. 11.

⁷ Est. térk. XXXIV. 1109.

⁸ Léka 1751. 3.

⁹ Uo. 1771. 4.

¹⁰ Ld. V. t. 1. k.

¹¹ Léka 1735. 2.

¹² Uo. 1751. 3.

¹³ Uo. 1775. 11, 1763. 4. és Est. Birtok-leírások, uradalmi leltárak — továbbiakban leltár — 42.

¹⁴⁻¹⁵ Léka 1751. 3.

sulykot is.¹⁵ A rongyvágót, említettem, külön tengely hajtotta. Hollandit csak később, a papírkészítő sikertelen kísérletezései után,¹⁶ 1785-ben építettek, akkor is a papírkészítő költségén.¹⁷ Belső vízgazdálkodása kezdetleges szivattyúrendszerrel működött.¹⁸

Pépszekrénye 3 volt, kezdetben is, később is.¹⁹ 1 enyvfőző tűzhely s 1 fűthető merítőkád állott rendelkezésre. Merítősztája 12 pár volt, külön szekrényben tárolva,²⁰ nemezkészletét nem ismerjük. Sajtója kezdetben 1, 1785-ben 4 volt.²¹ Természetesen nem hiányzott az egyéb szükséges berendezés és eszköz sem, hisz nélkülük a papírkészítés lehetetlen lett volna, csupán írott emlék nem maradt fenn róluk.

Az említett vízelégtelenség következtében beálló gyakori termelési zavar komoly kárt okozott a papírkészítőnek. Mivel a nagy költséggel²² épült gyártásvíz-vezeték a kárt csak részben szüntette meg, az akkori papírkészítő, Schoberwalter, megtalálta a megoldást — legalább is úgy vélte —, és 1748 februárjában azzal a kérelemmel fordult az uradalomhoz, hogy Hámornál papírzúzó, illetve pépkészítő (Papierstampf) mellékműhelyt építhessen.²³

Az uradalmi igazgató, Veigl Mátyás, pártfogolta a kérést. Összeállították a költségvetést: 636 Ft készpénz (anyag és bér) és 112 Ft értékű uradalmi természetbeni hozzájárulás (tégla, fa stb.) lett volna szükséges ahhoz, hogy a papírkészítő által tervezett 1 kerekű mellékműhely (ld. V. t. 2. k.) elkészüljön, mely építkezéshez a papírkészítő 400 Ft hozzájárulást ajánlott fel.²⁴

Az ügyből azonban akkor nem lett semmi, az uradalom — feltehetően — sokallta a hozzájárulást, illetve kevesellte a várható hasznot. Schoberwalter azonban nem nyugodott, tovább szorgalmazta az ügyet, míg végre 1752-ben Pál herceg elrendelte a műhely felépítését.²⁵ A kivitelezés tovább késlekedett. 1753 elején a papírkészítő, hogy a műhely végre felépülhessen, saját költségére vállalta az építkezés készpénzkiadását és először 8 évi szabad bérletet kért évi 50 Ft-tal, a következő 12 évben pedig évi 70 Ft-tal, később 12 évi szabad bérletet évi 50 Ft-tal, mint ellenszolgáltatást. Az uradalom sokallta a 12 évet, hiába indokolta a papírkészítő, hogy az első év teljesen haszon nélküli, csak 10 évbe egyezett bele, de csakis akkor, ha az uradalom természetbeni hozzájárulása nem haladja meg az 50 Ft-ot.²⁶

A feltételeket kölcsönösen elfogadták, a papírkészítő belenyugodott a 10 évi bérletbe,²⁷ de most meg a hámoriak tiltakoztak az ott létező fűrészmalom károsodására hivatkozva. Titkos okuk azonban — mint azt az uradalmi igazgató megállapította — az lehetett, hogy félték attól: a papírkészítő észreveszi az uradalmi erdő dézsmálását.²⁸ Tiltakozásuk eredménytelen volt és 1753 derekán megkezdték a mellékműhely építését. A szükséges anyagot az uradalom adta, a készpénzkiadást a papírkészítő viselte, s így tulajdonképpen az ő költségén épült a műhely.²⁹

A kis zúzó pontos helyét nem ismerjük, mert az 1748-as tervezet az ott levő, már részben hasznavehetetlen fűrészmalmot akarta átépíteni,³⁰ az 1751-es térkép vázlat (ld. V. t. 2. k.) már lejjebb vázolta helyét, s az 1753-as tárgyalások

¹⁶ OL Helytartótanács levéltára. Acta Oeconomica — továbbiakban Htt. A. oec. — No. 8.

¹⁷ Léka 1771. 4.

¹⁸ Uo. 1751. 3.

¹⁹ Uo. 1735. 2, 1771. 4.

²⁰ Uo. 1775. 11, 1769. 15.

²¹ Uo. 1761. 3, 1771. 4.

²² Htt. A. oec. No. 8.

^{23–24} Léka 1748. 1.

^{25–26} Uo. 1753. 8.

²⁷ Uo. 1763. 4.

²⁸ Uo. 1753. 10.

²⁹ Uo. 1753. 8, 1763. 4.

³⁰ Uo. 1748. 1.

során sem határozták meg pontosan — de nem átalakításról, hanem új építkezésről beszélnek³¹ — és az 1800-as térkép (ld. V. t. 1. k.) méretaránya nem teszi lehetővé a néhány méteres eltérés megállapítását. Így csak annyit tudhatunk, hogy a Hámor patak partján, a lékai főműhely gyártásvíz-vezeték-fője és derítője, illetve a régi fűrészmalom alatt — vagy ennek helyén — feküdt, az ott levő zsiliptól nem messze, de még a domb tetején.

A mellékműhely az 1748-as tervezet (ld. VI. t. 2. k.) szerint — feltehetően ez valósult meg, mert újabb tervrajz nem szerepel az iratok között — 118,50 m² alapterületű, L alakú, földszintes épület volt, manzárd padlással. A bejáratától jobbra 1 szoba (vagy raktár), szemben vele a pépszekrénytér, tőle balra az 5,70 × 10,10 m-es zúzóhelyiség, s innen feljárat a padlásra.³²

A műhelyt 1 felülcsapós kerék meghajtással 5 kalapácsosra tervezték és úgy is épült, a század végén már 20 kalapáccsal működött.³³ Két pépszekrénye, víztartója³⁴ és egyéb szükséges felszerelése volt. 1776-ból ezekből is tudunk részleteket: 1 rongykoesi, 1 kis csapómérleg, 2 kézi rongyvágógép, 2 pépkapa, 1 kis pépmerő, 1 péphordó ponyva, deszkák, enyvpad, enyvszék, 1 szitakészítő réztóke, 2 szitakefe, 1 ébresztős függőóra stb.³⁵

Tulajdonos, ügyintézők, bérlők, bérletügy

A lékai főműhely s a később keletkezett hákori mellékműhely tulajdonosa a lékai uradalom, illetve az Esterházy-család volt, mint említettem. Ügyeit a birtokigazgatás szervezetileg és területileg illetékes hivatalnokai, végső fokon a majoresztkó intézték a következőkben ismertetendő elvi irányító-szervezeti személyek és a rendelkezésükre álló hivatalok segítségével.

A papírmalom ügyét első fokon a lékai uradalom mindenkori igazgatója intézte, korszakunkban Laydl András, Verlarin János, Veigl Mátyás, Thanoffer Jakab, Gall Mihály, Zehenter József, Rosenstingl Pál, Paur János.³⁶ Az uradalmak birtokkerületekhez tartoztak — Léka a nyugatdunántúlihoz —, vezetőik az inspektorok: Rohrer István, Szöllősy Ádám, Palkovics Mátyás, majd Eötvös Pál.³⁷ A birtokkerületek a század második felében a központi birtokigazgatás régensi hivatalához tartoztak — Léka a felsőmagyarországihoz, Rahier Péter régenshez.³⁸ E korban az uradalmi igazgatók is részben régensközvetlenek lettek. A század első felében az inspektor, a második felében a régens volt közvetlen hivatalnok a az egész hitbizomány birtokosának, s így vezetőjének, korszakunkban Esterházy József után Pál Antal (távolléte alatt egy commissió helyettesítette), majd Miklós, végül Antal hercegnek.³⁹ Megjegyzendő, hogy a papírmalom ügyében, annak természetétől függően, esetenként más uradalmi hivatalnokok, így a fiskálisok is közreműködtek.

Mindegyik hivatalnok természetesen csak hatáskörén belül intézkedhetett, így a lényeges kérdések végigjárták az igazgatási ügymenet útját oda-vissza, s nem is mindig a végső fokig, mert a régensnek meglehetősen hatásköre volt. A lényeges, főleg gazdasági vonatkozású kérdésekben természetesen a herceg döntött. A papírmalom ügye tehát, úgy mondanám, három

³¹ Uo. 1753. 8.

³² Uo. 1748. 1.

³³⁻³⁵ Uo. 1748. 1, 1753. 8, 1763. 4. és
leltár 42.

³⁶ Schermann : i. m. 87. 1.

³⁷ Bakács István : Az Esterházy család hercegi ágának levéltára. Bpest. 1956. 197. l.

³⁸ Uo. 216. l.

³⁹ Uo. 3. l.

ember kezében volt: az uradalmi igazgató, az inspektor illetve a régens, s végül a hereceg kezében.

A hivatalnokok állásfoglalása természetesen sokat jelentett, mint mindig, az ügy sorsát illetőleg. Az igazgatók mindenkor pártfogolták a papírmalom ügyét és a papírkészítő sorsát.⁴⁰ Előfordult, hogy az uradalom szempontjából túlságosan is, és ezért az igazgatót megintették.⁴¹ Az inspektorok illetve a régens mindenkor az uradalom egyetemes érdekét tartották szem előtt, sokszor a kicsinyeskedésig, de nem egyszer megértő emberséget is tapasztalhatunk intézkedéseikben: a papírkészítő kárára nem keresték az uradalom hasznát, csupán arra vigyáztak, hogy az uradalomnak kára ne legyen. A hereceg általában a referensek javaslata alapján döntött.

Még csak annyit jegyzek meg, hogy egy-egy ügy egyszerű elintézése — egy iratváltás — általában 6—10 nap alatt megtörtént, ami tekintetbe véve a különböző hivatalok területi szétszórtságát s a közlekedési viszonyokat, aránylag gyors ügymenet volt, de azért előfordult, hogy a papírkészítő sürgetni kényszerült egy-egy ügyet.

Az uradalom nem vesződött a papírmalommal, hanem bérbe adta. A *bérlők* korszakunkban papírkészítők voltak.

A lékai papírmalom első bérlője, s így első papírkészítője — írott emlékünknél nincs, de a lékai papír vízjeléből következtethetjük — Schoberwalter János György volt, 1731-ben bizonyosan,⁴² de valószínű, hogy korábban is és esetleg az alapításban is részt vett. A bérletért 1751-ben, amikor a malom értéke 2500 Ft volt, évi 200 Ft bért fizetett.⁴³

Szerződése 1752-ben lejárt. Az új, 1753. január 1-től kezdődő bérleti szerződéstervezetében tekintettel a főjavítás okozta malomállásra, kéri hogy a 200 Ft bért 120 Ft-ra csökkentse, legalább a javítás idejére.⁴⁴ A malmot, mint eddig is, teljes felszerelésével bérelné és évi 6 öl tüzfát kapna az uradalmi erdőből saját vágással és fuvarral. Minden javítást bejelent az uradalomnak, a kisebbeket maga végzi — az uradalom anyagot és fuvart adna —, a nagyobb javítás uradalmi költségű lenne. Ígéri, hogy gyanús embernek nem ad szállást és figyelmetlenségével nem okoz tüzvész. Ezenkívül kéri, hogy közeli halála esetében gyermekei a bérletben maradhassanak.⁴⁵

A szerződést természetesen még 1752-ben kezdték tárgyalni, s az uradalom sokáig gondolkozott, Schoberwalternak sürgetnie kellett,⁴⁶ amíg a 12 évi bérletbe beleegyeztek, évi 4 napi robotot adva a javításhoz. Megállapítja az uradalom, hogy a papírkészítő Ausztriából behozott bármely áru után vámot fizet. A béresökkenést, s a bérlet örökösödésére vonatkozó kérést kifogásolta az uradalom, mivel a papírkészítő már 60 éves volt:⁴⁷ a szerződés nem tarthat örök időnkig, csak a papírkészítő élete végéig szólhat.⁴⁸

A hámosi mellékműhelyre szóló szerződést — mint előbb láttuk, 10 évre, évi 50 Ft bérrel — 1753. március 29-én — mint ezt a szerződés lejártából tudjuk⁴⁹ — kötik meg. A műhely akkor még nem volt kész, mert júniusban is még csak épült,⁵⁰ sőt valószínűleg akkor kezdték építeni.⁵¹ Ezek szerint a bérletet nem a működés, hanem az építkezés kezdetétől számították, s ezt igazolja az is, hogy a papírkészítő a szerződési idő vitájánál hangsúlyozta: az első év haszon nélküli.⁵²

⁴⁰ Lékai 1763. 4.

⁴¹ Uo. 1753. 8.

⁴² D. Kismarton 1731. 4.

⁴³⁻⁴⁵ Léka 1751. 3.

⁴⁶ Uo. 1752. 12.

⁴⁷ Uo. 1751. 3.

⁴⁸ Uo. 1752. 24.

⁴⁹ Uo. 1763. 4.

⁵⁰⁻⁵² Uo. 1753. 8.

Schoberwalter 1757. december 20-án meghalt,⁵³ utóda veje,⁵⁴ Wallner János György lett, 1757. december 21-től ő vezeti a malmot.⁵⁵ Új szerződésről nincs tudomásunk, úgy látszik, hogy az uradalom figyelembe vette Schoberwalter említett kérését és „gyermekait” meghagyta a bérletben, ugyanis Wallner 1763. május 23-i levele így kezdődik: „Néhai apósom által Hámor faluban, saját költségén épített papírmalom zúzó (Papier Mühl Stampf) szerződéslevele 10 évre szól, s 1763. március 29-én lejár. Ha maradok bérlőnek, új szerződést kell készíteni.”⁵⁶ Az új szerződésnél azonban kéri, hogy vegyék figyelembe a vízelégtelenségből s a ronggyújtás körülményeiből származó nehézségeit és kárait.⁵⁷ „Új szerződést kell készíteni. Aber leider! — sóhajt fel szívből Wallner — Thanhoffer igazgató úr évi 80 Ft bért kér.” Ezt ő nem tudja megfizetni, sőt említett indokai alapján kéri, hogy az 50 Ft-os bért 40 Ft-ra csökkentsék. Ráadásul az igazgató arra kötelezi, hogy a papírzúzó 10 év alatt keletkezett hibáit kijavítsa, s mindig jó állapotban tartsa. Szívesen megtenné, de a magas bér mellett nem tudja vállalni.⁵⁸

Thanhoffer igazgató a papírkészítő indokait részben elismerte: „... tudom — írja —, hogy az a műhely csak a nagy műhely kiegészítője, csak pépzúzásra való, tökéletes papírt itt nem lehet készíteni”. De mivel a bérlő a főműhelynél 5 kalapács után 100 Ft bért fizet, úgy gondolta, hogy ennél — szintén 5 kalapácsos — 80 vagy 70 Ft nem sok.⁵⁹

Végül mindketten engedtek, s megmaradtak a régi bérnél. Az uradalom hozzájárult, hogy a papírkészítő a főműhelyért régi szerződése után a következő évre évi 200 Ft, a mellékműhelyért évi 50 Ft bért fizessen, s a szerződést megkötötték.⁶⁰

1769-ből újabb bérleti szerződést ismerünk. Wallner felajánlotta, hogy 1769. január 1-től december 31-ig, leltár szerint, felszerelésével együtt ismét átveszi a malmot. A fő- és mellékműhelyért összesen évi 250 Ft bért ad, amelyet negyedévenként 62 Ft 50 kr részletekben fizet. A malmot jó állapotban tartja, a kisebb javítást maga végzi, a nagyobb szükségességét azonnal bejelenti az uradalomnak, mert ha nem, a kárköltség őt terheli. Vigyáz arra, hogy az ő és embereinek hanyagságából tűzvész ne keletkezzék, s ha mégis tűz lenne, minden vagyónál felel a kárért. Az uradalomtól évi 6 öl tüzifát kap saját vágással és fuvarral. Ha bármelyik fél nem akarja egy évnél tovább tartani a szerződést, negyedévvel előbb felmondhatja.⁶¹

A szerződést megkötötték, de Rahier régens figyelmeztette az igazgatót, hogy az újabb szerződéskötéskor magasabb bért állapítson meg és kötelezze a papírkészítőt, hogy jobb papírt készítsen azért a drága árért (ld. később), amelyet az uradalom fizet neki.⁶² Wallner viszont, a maga mentségére felpanaszolja, hogy sokkal mostohább bérleti viszonyokkal kell dolgoznia, mint elődjének, ráadásul a sok javítás gátolja a termelést.⁶³

1771-ben ismét jelentős javításra volt szükség, 286 Ft értékben. Gall igazgató hároméves szerződést akart kötni Wallnerrel úgy, hogy az évi 250 Ft bért 80 Ft-tal leengedi, ha a papírkészítő e javítási összeg egyharmadát vállalja.⁶⁴ A főjavítások uradalmi költségen készültek általában, s a bérengedmény változatlan volt. A jelen esetben a papírkészítő hozzájárulása s a bérengedmény azt jelentette volna, hogy a papírkészítő 15 Ft-tal több bért fizet. A papírkészítő viszont nyolcévi szerződést akart kötni, évi 80 Ft bérengedménnyel,

⁵³ Htt. A. oec. No. 8.

⁵⁴ Léka 1763. 4.

⁵⁵ Htt. A. oec. No. 8.

⁵⁶⁻⁶⁰ Léka 1763. 4.

⁶¹⁻⁶² Uo. 1769. 15.

⁶³⁻⁶⁶ Uo. 1771. 4.

de nem csak a fenti javítást, hanem a később szükségeseket is saját költségén végezte volna, az uradalom csupán a faanyagot s a fuvart adná. Gall igazgató a nyolc évet sokallta, mert addig elmarad az uradalmi haszon. Véleménye szerint két megoldás lehetséges: vagy hozzájárul a papírkészítő a javítási összeg harmadával az előbbi feltétel szerint, vagy 50 Ft-tal megemelik az évi bért 300 Ft-ra.⁶⁵

Rahier régens úgy határozott, hogy a javításokat az uradalom végzi, a papírkészítővel 2—3 éves bérlet köthető évi 300 Ft-tal — a javított műhelyből több haszna lehet a papírkészítőnek —, s kötelezni kell jobb papír készítésére, de viszont, amíg a javítás tart, addig csak a régi bért fizeti.⁶⁶ Wallner beleegyezett és három évre, évi 300 Ft bérrel megkötötték a szerződést, mint ezt a szerződés lejártából tudjuk.⁶⁷

Wallner 1773. december 16-án váratlanul meghalt. Özvegye, mivel a malom bérlete az év végén lejárt, kérte a bérlet megújítását egy évre, s ő gyakorlott mesterlegénnyel (Meistergesell) folytatná a papírkészítést. Kéri azonban, hogy az előző szerződés 300 Ft-os bérét a megelőző 250 Ft-os bérre csökkentse, mivel a ronggyújtásból, különösen pedig a malom javításából — amelyhez néhai ura nemcsak anyagilag, hanem két keze munkájával is hozzájárult — komoly kárai vannak, s mivel az ura két árvát hagyott hátra.⁶⁸

A lékai papírkészítő halálhíre gyorsan elterjedt, s a malom bérletéért osztrák papírkészítők is jelentkeztek.

Jäger Eleonora — Gall igazgató feleségének ismerőse — sógora, Meichtlböck János kérésére és nevében, aki már 20 éve dolgozik a bécsi városi papírmalomban, ajánlkozik a bérletre. Sógorának nincs annyi pénze, hogy egy papírmalmot vegyen, de annyi igen, hogy béreljen, s ezenkívül sokgyermekes, erkölcsös jó ember.⁶⁹

A másik jelentkező a neustadti papírmalom özvegy papírkészítőmesternője, Klossné Franciska volt. Műhelyét édesfia vezeti, de van egy 35 éves mostohafia, Kloss Antal, aki szintén kitanulta a papírkészítő mesterséget, bár jelenleg nem dolgozik a szakmában — a neustadti vaskereskedőnél van már másfél éve —, de ő nagyon szeretné őt saját kenyérkeresethez juttatni. Kéri, hogy adják neki a bérletet, kezességet vállal érte.⁷⁰

Wallnernél együtt Gall igazgató is jelentette a papírkészítő halálát és pártfogolta az özvegy kérését. A felvett leltár szerint a malom értéke 4780 Ft, s úgy gondolja, van elég biztosíték arra, hogy az özvegy az általa javasolt módszerrel a tőkeértéknek megfelelő bérösszeget meg tudja fizetni, legalább is próbát tehetnek vele.⁷¹

Eötvös inspektor, bár egyetértett Gall igazgatóval,⁷² a bércsökkentési kérelemmel kapcsolatban felveti annak a lehetőségét, hogy a bérletet árverezék, s így esetleg évi 300 Ft bért is elérhetnek. Meg kell próbálni, s ha nem megy, maradjon a mostani bérlő évi 250 Ft-tal.⁷³

A malombérletet természetesen árverezték — félévi bérletkezdeccsel, mivel az 1774. év már megkezdődött —, és Gall igazgató rövidesen jelenti, hogy az árverésen csak az említett Kloss Antal jelent meg, akinek három évre, évi 300 Ft bérért ki is adta a malmot, s Kloss a félévi bért, 150 Ft-ot, ki is fizette. A szerződést június végén jóváhagyta az uradalom.⁷⁴

Kloss és mostohaanyja — aki eljött a beiktatásra — július elején átvették a malmot az igazgató és a legények jelenlétében, és felszerelési hiányokat,

⁶⁷⁻⁷⁰ Uo. 1774. 3.

⁷¹ Uo. és 1773. 24.

⁷²⁻⁷⁵ Uo. 1774. 3.

valamint sürgősen szükséges javítási igényeket állapítottak meg. A hiányokat Wallnernének kellett pótolni — ami meg is történt —, s a javítás ügyét is folyamatba tették.⁷⁵

Az uradalom azonban rosszul járt az új bérlővel. Kloss még egy évig sem volt Lékán, 1775 áprilisára már annyi kárt és adósságot csinált, hogy Gall igazgató mostohaanyját, mint jótállót, szólította fel ezek kiegyenlítésére. Klossné azt válaszolta, hogy — nem. Ő már nagyon sokszor segített mostoha-fián. Rosszul gazdálkodott, próbáljon meg a maga erejéből egyenesbe jönni. Gall javasolta tehát, hogy a legrövidebb időn belül — mivel a szerződésben negyedévi felmondási idő van kikötve, június végén — küldjék el a papírkészítőt, mert csak növeli a kárt, és keressenek árverés útján más bérlőt.⁷⁶

Kloss egyik hitelezője, Wenko Oszvald, lékai papírkészítőlegény — aki-vel Wallnerné, mint mesterlegénnyel, akarta vezettetni a malmot — az uradalom segítségét kérte, hogy adósát — s egyúttal mesterét — fizetésre szoríthassa. Egyúttal jelentkezett bérlőnek is, ha a malom más kézre kerül majd.⁷⁷

Gall igazgató Wenko vagyoni helyzetét, tőkét keveselte és más papírkészítőt keresett. Egy Thalberger nevű osztrák papírkészítő jelentkezett az uradalmi serfőzőmester ajánlatára — aki erkölcsös, vagyonos embernek ismerte⁷⁸ — és megnézte a malmot. Sokallta az évi 300 Ft-os bért egy hollandi nélküli malomért, amelynek a közeli osztrák malmok komoly versenytársai. Valószínűleg nem tetszett neki a bérlet, pedig az uradalom két tehén legeltetését is megengedte a várhegyen, mert már augusztus lett, amire a szerződés-tervezetig eljutottak, augusztus 15-én pedig értesítette az uradalmat, hogy felesége betegsége miatt nem veheti bérbe a malmot.⁷⁹

Kloss adósságának ügyében Gall igazgató újból felszólította a papírkészítő mostohaanyját, aki — bizonyára értesült arról, hogy új bérlőt keresnek — most már megígérte, hogy fizet, de az adósság jegyzékét látni szeretné és kérte, hogy fiát tartsák meg továbbra is a bérletben.⁸⁰

Kloss hitelezői — így Wenko is, aki újból ajánlkozott bérlőnek — ismételtén kérték az uradalom segítségét. Az uradalom a kezet sürgette, s Klossné ismételtén fizetést ígért. Azonban 1775. december 30-i levelében bejelenti, hogy legjobb akarata szerint sem tudja a szükséges összeget előteremteni: átadja fiát az uradalomnak — tegyenek vele, ami méltányos és jogos.⁸¹ És Kloss Antal 1776. január 31-én felmondja az 1774. július 1-vel három évre kötött bérleti szerződését, azzal indokolva, hogy a vízelégtelenségből, a javítások okozta malomállásokból származó kárai — 1775-ben 26 hétig állt a malom — teljesen tönkretették, képtelen a bérletet fenntartani, és mivel teljesen koldusbotra jutott, kéri az uradalmat, hogy egy erdészi állásban helyezzék el.⁸²

Az uradalom elfogadva Kloss felmondását, fizetési határidő-adásra szólította fel, s összeállította vagyonmérlegét. E szerint a passzíva 156 Ft volt, amennyiben Kloss ingóságait pénzre tették. Gall igazgató pedig meg-egyezett Wenko Oszvalddal, hogy vezesse a malmot. Vagyoni helyzetét most már jobbnak látta: „...ha a Klossnak hitelezett összeget megkapja — írja —, elegendő tőkéje lesz”. Wenko 300 Ft évi bért vállalt, s megígérte, hogy apai földrész örökségét is a malom fejlesztésére fordítja. Gall igazgató megkereste a borostyánkői papírkészítőt, Ecken Jánost, s mivel az ajánlotta Wenkót, sőt kezesség vállalását is megígérte, Rahier régens beleegyezett, hogy Wenko vezesse a malmot.⁸³

⁷⁶⁻⁸³ Uo. 1775. 11.

Wenko 1776. január 31-én, Kloss felmondásának időpontjában, szóbeli megbízásra átvette a vezetést és február 17-én benyújtja 1778-ig szóló szerződésvezetét. Eszerint leltár alapján átveszi a lékai fő- és hámori mellékműhelyt, melyekért évi 300 Ft bért fizet, negyedévi 75 Ft-os előlegekkel, s ugyancsak egy pincét, évi 5 Ft bérért. Az uradalomtól évenként 12 öl bükk- és 8 öl puhaát kap, melyekért fizet és saját fuvarral szállítja el. Kötelezi magát, hogy jó papírt készít — felsorolja a papírfajtákat, s azok árait (l. alább) —, hogy a malmot jó állapotban tartja, a kisebb javításokat maga végzi, a nagyobb szükségességét azonnal bejelenti (különben őt terheli a kár); hogy tűzvesz keletkezését a legnagyobb figyelemmel elkerüli (különben megint ő károsodik). A szerződést negyedévi felmondással bármelyik fél felmondhatja — fejeződik be a szerződés tervezet. És miután Wenko 100 Ft előleget az uradalmi pénztárnál lefizetett, Rahier régens a szerződést jóváhagyta.⁸⁴

A lékai papírmalom e századbéli további berletügyét nem ismerjük, csak azt tudjuk, hogy a bért 1780-ban — más uradalmi bérletekkel együtt — felemelték 300 Ft-ról 340 Ft-ra⁸⁵ és azt, hogy a lékai papírmalom bérlője, s így papírkészítője Wenko volt a század végéig, sőt később is. 1797-ben kötött 6 évre szerződést évi 365 Ft bérrel a fő- és mellékműhelyre, és szerződése 1802-ben még érvényben volt, s az uradalom is az ő papírját használta.⁸⁶

Meg kell még említeni a papírkészítő személyi bérleti ügyeit. Az egyik a Schoberwalter által saját költségén épített pince, melyet Wallnerné távozása után utódnak az uradalom bérbé adott, de Wallnernét csak többszöri sürgetésére, akkor is érteken alul kártalanította 1779-ben.⁸⁷ A másik Wenkonak egy rétbérlete 1780-ból. A rét az uradalomnak évi 12 Ft hasznot hozott, de 30 Ft bért kért érte. Wenko 16 Ft-ot ígért, végül 20 Ft-ban kiegyeztek, s ötéves szerződést kötöttek.⁸⁸

A rendelkezésre álló források alapján — a XVIII. század elejének és végének bizonytalanságától eltekintve — megismerhetjük a lékai papírmalom e századi bérlőinek, s így papírkészítőinek napi keletes névtárát (l. alább is):

1731 (vagy még előbb) — 1757. dec. 20. Schoberwalter János György,⁸⁹

1757. dec. 21. — 1773. dec. 16. Wallner János György (fenti veje),⁹⁰

1773. dec. 17. — 1774. jún. 30. özv. Wallnerné, sz. Schoberwalter Mária Erzsébet,⁹¹

1774. júl 1. — 1776. jan. 31. Kloss Antal,⁹²

1776. febr. 1. (17.) — 1802 (vagy még tovább) Wenko Oszvald.⁹³

A lékai papírmalom bérlettörténete, mint példa, alkalmat ad arra, hogy az uradalmi papírmalom bérletére és papírkészítőjének helyzetére általánosabb megállapításokat is tegyünk, legalábbis a század második felére vonatkozóan.

A papírkészítő természetesen törekvése volt, hogy önálló legyen, hogy saját papírmalmában dolgozhasson. Ehhez azonban elegendő tőke kellett. Pl. a lékai malom értéke 1751-ben 2500 Ft,⁹⁴ 1774-ben, átalakítva, a hámori mellékműhellyel együtt 4780 Ft volt.⁹⁵ Ezt az összeget a papírkészítő a maga

⁸⁴ Uo. 1769. 15.

⁸⁵ Uo. 1780. 44.

⁸⁶ Leltár 42.

⁸⁷ Léka 1771. 4, 1776. 5.

⁸⁸ Uo. 1780. 4, 44.

⁸⁹ D. Fraknó 1731. 1, Léka 1751. 3. Htt. A. oec. No. 8.

⁹⁰ Léka 1763. 4, Htt. A. oec. No. 8., Léka 1769. 16, 1771. 4, 1774. 3, 24.

⁹¹ Léka 1774. 3.

⁹² Uo. 1774. 4, 1775. 11.

⁹³ Uo. 1771. 4, 1775. 11, 1769. 15.

⁹⁴ Léka 1751. 3.

⁹⁵⁻⁹⁶ Uo. 1774. 3.

életében nehezen gyűjthette össze, példa rá Mechtböckl, aki a jömenetelű bécsi malomban 20 év alatt sem tudott annyi tőkét gyűjteni, hogy papírmalmot vehessen, csak annyit, hogy bérelhessen.⁹⁶ De még a bérleti összeget is csak nagyon nehezen tudta a csak béréből élő papírkészítő előteremteni. Családi vagyona kellett, örökrész, papírkészítő család nemzedékeken át gyűjtött vagyona, a családtagok kölesőne,⁹⁷ vagy föld, mint Wenko esetében,⁹⁸ mert nemcsak a bérösszeg volt szükséges, hanem az üzemeltetéshez (nyersanyag-beszerzés, bérfizetés) s a karbantartáshoz kezdő tőke is kellett, együttesen a száza d második felében 300 — de inkább 500 Ft.⁹⁹ E tőke hiánya okozta azt, hogy sok papírkészítő mester létére is mint legény dolgozott.¹⁰⁰

Ha a bérelthez szükséges tőke a papírkészítő rendelkezésére állott, természetesen bérelhető papírmalom is kellett, s ez úgy látszik, még kevesebb volt, mint bérletigénylő. A lékai malom bérletéért, láttuk, többen is versenyeztek. Mi módon juthatott hozzá a papírkészítő?

A hír mindenkor gyorsan terjedt. Wallner halálhíre egy hét alatt Bécsig jutott¹⁰¹ és ha nemcsak a papírkészítőnek volt érdeke a hírt hallani, hanem az uradalomnak is azt közölni — mert papírkészítőt keresett —, akkor rövid idő alatt sokan megtudták. Az uradalmi igazgató néhány ismerősének szólt, néhánynak írt, később pedig árverezték a bérletet¹⁰² és a papírkészítők jelentkeztek. Ez az egyik mód. A másik az, hogy ott dolgozik a műhelyben, mint Wallner, majd az özvegye, végül Wenko és első kézből, esetleg versenytárs nélkül jut a bérelthez.

A papírkészítő, miután a bérleti lehetőség hírére meghallotta, helyszíni szemlét tartott. Megvizsgálta a malmot, felszerelését, a nyersanyag és áru piaci lehetőségeit, a bérleti feltételeket, mérlegelte a bérösszeget, esetleg még a felesége véleményét is kikérte — különösen a lakás kérdésében —, és ezek szerint döntött.¹⁰³

Az uradalom viszont arra vigyázott, hogy a bérlő becsületes és hitelképes ember legyen. Az utóbbi különösen szem előtt tartotta és a felvilágosításokon kívül még kezéseket is keresett,¹⁰⁴ ami — mint Kloss esetében láttuk — nem volt mindig kielégítő biztosíték.

Ha mindketten megfelelték egymásnak, akkor került sor a bérletszerződés tárgyalásaira.

Legvitatottabb pont természetesen a bérösszeg volt, ami a malom termelőképességétől és a piaci lehetőségektől függött. Az uradalom általában arra törekedett, hogy — a többi bérletéhez hasonlóan — a malomérték 6%-át mint elvárható hasznot, a bérösszegben megkaphassa.¹⁰⁵ De volt más mérce is: a hatvanas években 5 kalapács után 100 Ft bért számítottak¹⁰⁶ és ez úgy látszik elfogadott — talán általános — norma volt, mert a papírkészítő nem vonta kétségbe. Az viszont természetes, hogy a papírkészítő a bérösszeg csökkentését, az uradalom pedig emelését igyekezett elérni. Hol az egyik, hol a másik engedett, kompromisszumot kötöttek, rendszerint a javítási költség terhére.¹⁰⁷ Tegyük még hozzá: a bérösszeg a javítás, átalakítás, üzemfejlesztés következtében beálló malomértékváltozás és a pénzérték ingadozása szerint változott. A lékai példa szerint növekedett: a lékai főműhely bére kez-

⁹⁷ Uo. 1774. 3, 1775. 11.

⁹⁸ Uo. 1775. 11.

⁹⁹ Uo. 1751. 3, 1763. 4, 1769. 15, 1771. 4, 1771. 11.

¹⁰⁰⁻¹⁰² Uo. 1774. 3.

¹⁰³ Uo. 1774. 3, 1775. 11.

¹⁰⁴ Uo. 1769. 15, 1771. 4, 1774. 3, 1775. 11.

¹⁰⁵ Uo. 1751. 3, 1752. 15.

¹⁰⁶ Uo. 1751. 3, 1753. 8, 1763. 4.

¹⁰⁷ Uo. 1751. 3, 1763. 4, 1771. 4, 1775. 11.

detben 200 volt, majd a hámori mellékműhellyel 250 Ft lett, később 300, azután 340, végül 365 Ft. A bérösszeg fizetése kezdetben évenként, később negyedévenként utólag, végül évnegyedévenként előre történt. Ez utóbbinál az esetleges felmondás esetében a papírkészítő természetesen visszakapta a pénzét, illetve mivel ekkor már a negyedévi felmondás volt érvényben, a negyedévi bér nyugtájával együtt megkapta a felmondást is.¹⁰⁸

A másik lényeges kérdés a bérleti idő volt. Ez a bérösszeggel ellentétes irányban mozgott: mindig csökkent. Az uradalom érdeke a rövidebb, a papírkészítő a hosszabb bérleti időt követelte. Schoberwaller még 10 éves bérlettel dolgozott, sőt 12-t követelt, utódainak pedig 2—3, sőt 1 éves bérlettel kellett beérniük. Az 1760-as évektől kezdve szerződésbe foglalták, hogy a bérletet bármelyik fél negyedévi felmondási idővel megszüntetheti.¹⁰⁹

A papírkészítő az 1750—60-as években 6 öl tüzfát kapott az uradalomtól saját vágással és fuvarral.¹¹⁰ Az 1770-es években már fizet érte, igaz, hogy többet kért — 12 öl kemény- és 18 öl puhafát —, de viszont csak a fuvar a sajátja, a vágás nem.¹¹¹

A bérleti szerződés a papírmalom javítási körülményeit is szabályozta. A papírkészítő mindenkor kötelezettséget vállalt arra, hogy a papírmalmot jó állapotban tartja, a karbantartási kötelezettség betartását az uradalom megkövetelte.¹¹² Az uradalom azt is kikötötte, hogy tudta és beleegyezése nélkül a papírkészítő semmilyen javítást, átalakítást nem végezhet.¹¹³ A kisebb javításokat a papírkészítő saját költségén végezte, faanyagot, robotot az uradalom adott hozzá¹¹⁴ — egy esetben tudjuk, hogy évi 4 nap robotot¹¹⁵ —, a nagyobbakat az uradalom vállalta.¹¹⁶ Később még azt is szerződésbe foglalták, hogy az ilyen javítás szükségességét a papírkészítő köteles azonnal bejelenteni, különben őt terheli a kár.¹¹⁷ Hasonlóan kötelezte az uradalom a papírkészítőt arra is, hogy az ő vagy embereinek hanyagságával tűzvész ne okozzon.¹¹⁸ Kezdetben még azt is szerződésbe vették, hogy a papírkészítő gyanús embereknek szállást nem adhat,¹¹⁹ később ezt már kihagyták a szerződésből.

Ha a bérleti feltételekben megegyeztek, két példányban kiállították a bérleti szerződést és mindegyik fél megkapta a másik által aláírt példányt.¹²⁰ Ezután a papírkészítő leltár szerint átvette a malmot felszerelésével együtt.¹²¹ Az átadást az uradalmi igazgató végezte, s esetleg jelen volt a malmot jól ismerő öreglegény is. A papírkészítő az átvételkor nemcsak a leltár szerinti eszközöket vette figyelembe, hanem a papírkészítéshez szükséges, de akkor hiányzó eszközöket is, amelyeket az eltávozó papírkészítőnek kellett pótolni.¹²² Viszont az eszközök közül több a papírkészítő tulajdonában volt.¹²³

Ha a papírkészítő egyéb uradalmi ingatlant is akart használni (pl. legelőt) vagy bérbe venni (pl. rétet, pincét stb.), akkor ezt vagy a papírmalom szerződésébe foglalták,¹²⁴ vagy külön szerződést kötöttek.¹²⁵

¹⁰⁸ Uo. 1769. 15.

¹⁰⁹ Uo. 1769. 15.

¹¹⁰ Uo. 1751. 3, 1769. 15.

¹¹¹ Uo. 1769. 15.

¹¹² Uo. 1752. 24.

¹¹³ Uo. 1751. 3.

¹¹⁴ Uo. 1751. 3, 1769. 15, 1771. 4, 1774. 3, 1775. 11.

¹¹⁵ Uo. 1751. 3.

¹¹⁶ Uo. 1751. 3, 1769. 15, 1771. 4,

1774. 3, 1775. 11.

^{117–118} Uo. 1769. 15, 1775. 11.

¹¹⁹ Uo. 1751. 3.

¹²⁰ Uo. 1751. 3, 1769. 15.

¹²¹ Uo. 1769. 15, 1774. 3.

¹²² Uo. 1774. 3.

¹²³ Uo. 1775. 11.

¹²⁴ Uo. 1769. 15, 1771. 11.

¹²⁵ Uo. 1771. 4, 1776. 5, 1780. 44.

Itt említem meg a papírkészítő bérleten kívüli egyéb pénzbeli kötelezettségét is. Adózott. Az egyenes adó két fajtáját fizette: országos (ún. hadi) adót a kincstárnak és házi adót az önkormányzatnak (megye, város). Házi adót csak az esetleges ingó és ingatlan vagyona után fizetett, az összeírásokban megállapított adóalap szerint, hadi adót viszont ipara után is, saját bevallású évi haszna szerint.¹²⁶ Ezen kívül osztrák behozatal esetében vámot is fizetett.¹²⁷

Papírkészítők

A lékai papírkészítőnek fontos szerepe van e kor papíriparának fejlesztésében és a hazai papíripar e korbeli történetének megismerhetőségében — ha tudtán és akaratán kívül is. Szükséges és méltányos tehát, hogy ennek körülményeit közelebbről megismerjük.

Schoberwalter János György 1756 augusztusában három levelet írt és leveleinek több, komoly következménye lett. Számára kedvezőtlen, számunkra kedvező. Egyes osztrák papírkészítők megharagudtak rá és haragjuk még vejére is kiterjedt. Feljelentették az osztrák hatóságoknál. Az ügy megjárta a vonatkozó hivatalokat, s az uralkodóig jutott. Következménye, Schoberwalter felelősségrevonásán kívül az lett, hogy a bécsi udvarnak az osztrák papíripar fejlesztési törekvéseit — a technológiai és személyzeti ügyeket szabályozó rendelkezéseit — Magyarországra is kiterjesztették, illetve megküldték hozzászólásra e rendeleteket. Ennek folytán a magyar papírkészítők a fejlettebb osztrák gyakorlatot és az udvar szabályozási törekvéseit (különösen a szokásokra vonatkozót) közvetlenül és szinte egyszerűen megismerhették, az ezekre adott válaszaik alapján pedig mi is megismerhetjük azokat.¹²⁸ És most lássuk Schoberwalter nevezetes leveleit.

1756. augusztus 5-én írt a neustadti papírkészítőmesternek, [Kloss] Antalnak és arra kérte, hogy a nála tanuló Pál testvérét küldje haza, mert úgy hallotta, hogy ott egy eigendorfi legény, Branaui Mátyás dolgozik. Ha öccse nem vándorol és csak egy műhelyben dolgozik, keveset tanul; egyébiránt lehetséges, hogy más mesterségre adja, s ezért egy bizonyáglevelet is kér elbocsátásáról.¹²⁹

Ugyanakkor Pál testvérenek is küldött levelet, s közölte vele, hogy megkérte tanítómasterét, engedje hazajönni.¹³⁰

Eltelt három hét és se Pál, se válasz nem jött. Ezért Schoberwalter augusztus 29-én megírta harmadik levelét a neustadti papírkészítőnek, de most már pontosabb indokokkal. Küldje haza Pált, mert Neustadtban eigendorfi legény dolgozik és az eigendorfi papírkészítő nem tart be semmi műhelyszabályt, kicsapongó, tolvaj és házasságtörő, akitől Pál rosszat tanul. Rossz híre lesz, más országok papírmalmában nem veszik fel, s nem tudja majd kenyerét megkeresni. Küldje tehát haza Pált. Egyúttal megemlíti azt is, hogy Felső-Ausztriában dolgozó Ferdinánd testvére azt írta neki, hogy az ottani papírkészítők udvari utasításra egyesültek, de nem tudta, hogyan szól a hiva-

¹²⁶ Szombathelyi állami levéltár. Vas megye levéltára. Conscripção regnicolaris 1744. Opp. Leuca. fol. 82. — az adatot Vörös Károly kartársamnak köszönöm — és Est. Rep. 17. fasc. 7. no. 1005., ezt idézi *Schermann*: i. m. 78. 1. is.

¹²⁷ Léka 1751. 3.

¹²⁸ Ismertetem: Papírgyártás 200 év előtt. Papír- és Nyomdatechnika. 1955. 8. sz. 263—267. 1. és Papírkészítőmesterek és legények a 18. században. Uo. 1956. 6. sz. 189—196. 1.

¹²⁹⁻¹³¹ Htt. A. occ. No. 8.

talos parancs, csak azt, hogy Felső-Ausztrián kívül Eigendorfban, Kollmitzbergben is bevezették, s talán majd Magyarországon is érvényes lesz, és hogy a rendelkezés megtart minden régi gyakorlat szerinti ajándékot és műhelyszabályt.¹³¹

A levelek közvetlen következményeit nem ismerjük, csak következtethetünk azokra. Schoberwalter kissé becsmérően nyilatkozott az eigendorfi papírkészítőkről — lehet, hogy joggal —, ugyanakkor az udvari rendeletet bevezették Eigendorfban is. Ez tény. Schoberwalter levele valahogy kitudódott: a neustadti papírkészítő elbeszélte.

A bécsi kereskedelmi igazgatóság 1756. november 8-án átírt a magyar kancelláriának, s közölte, hogy a papírkészítés fejlesztését szolgáló rendelkezések végrehajtását megakadályozza az, hogy a tartományokban, de különösen Magyarországon a papírkészítők ragaszkodnak a régi, hagyományos rossz szokásaikhoz, s így az osztrák papírkészítők közül az ellenszégülöket megerősítik, a jóindulatúakat pedig eltérítik. Friss példája ennek a lékai papírkészítő, aki Pál testvérét a neustadti papírmalomból azért hívta vissza, mert ott egy eigendorfi, az új rendelkezések szerint dolgozó papírkészítőlegényt vettek fel. A lékai mestert meg kell büntetni, s valamennyi magyar papírkészítőnek javára válik, ha az Ausztriából vándorló legények az új rendet megtartják, s a régi rossz szokásaiktól megszabadulnak.¹³² A kancellária értesítette az uralkodót, és november 18-án Mária Terézia intézkedik. Megküldi Helytartótanácsnak Schoberwalter leveleit másolatban, azzal a megjegyzéssel, hogy a papírkészítők közötti egyenetlenséget meg kell szüntetni, indító okát ki kell kutatni, ezért csatolja az Ausztriában bevezetett papírkészítői rendeleteket; hallgassák ki a lékai papírkészítőt, s egyúttal szerezzék be a többi magyar papírkészítő e rendeletekre vonatkozó véleményét.¹³³

A véleménykutatás a hatósági ügyvitel gépezetén megindult és két évig tartott — eredményét ismerttettem.¹³⁴ Schoberwaltert is kihallgatták, de semmi baja nem esett, hisz már levelei is mellette tanuskodnak, ártatlansága nyilvánvaló volt.

Az osztrák papírkészítők azonban nem nyugodtak, bár Schoberwalter időközben meghalt, tovább vádolták vejét, Wallnert, újabb indokkal: a korábbi vádat megfordították, illetve Schoberwalter fegyverével éltek. Azt a panaszt tették, hogy a lékai papírkészítő munkát adott egy Ranhoffer nevű legénynek, aki a leesdorfi papírmalomból cédasága miatt elbocsátólevelével nélkül távozott.

A bécsi kereskedelmi igazgatóság 1758. december 14-én újból írt a magyar kancelláriának, ez értesítette az uralkodót, s 1758. december 20-án Mária Terézia utasítja a Helytartótanácsot az ügy kivizsgálására, mert a lékai papírkészítő e cselekedete a kiadott rendelkezések megszegését jelenti; szigorúan figyelmeztessék a lékai papírkészítőt, hogy hasonló rendetlenkedéssel ne próbálkozzék többet.¹³⁵

A kivizsgálás gyorsan lezajlott. 1759. január 22-én a lékai papírmalom egész személyzete — a mestertől az inasig — aláírt és pecsétes nyilatkozatot adott Sopron megyének. Ebben 1757. december 21-től kezdve — amióta Wallner vezeti a malmot — az napig felsorolják az ott dolgozó papírkészítőket, legényt, inast egyaránt, név és származási hely közlésével és még az átutazókat is megemlítik — köztük Ranhoffer nevű, vagy leesdorfi papírkészítő

¹³² OL Magyar kancellária levéltára. Insin. cons. commerc. 1756. Nr. 16.

¹³³ Htt. A. oec. No. 8.

¹³⁴ L. 128. jegyzet.

¹³⁵⁻¹³⁸ Htt. A. oec. No. 8.

nincs, még csak hasonló sem —, aztán megállapítják: az osztrák mesterek nagyon hamisan és alaptalanul vádolják őket; kérik Sopron megyét, hogy ne nyugodjék addig, amíg becsületük helyre nem áll, s az osztrák mesterektől a körülményekhez illő, tökéletes elégtételt nem kapnak.¹³⁶ Sopron megye hasonló kéréssel¹³⁷ küldte meg a nyilatkozatot a Helytartótanácsnak, s ez méltányolta a kérést és egyetértőleg továbbította az uralkodóhoz.¹³⁸ Hogy aztán a lékaiak megkapták-e az elégtételt, vagy nem, azt nem tudjuk. Valószínű azonban, hogy az osztrák — főleg a neustadti és eigendorfi — papírkészítők szemében Léka továbbra is szálfka maradt és nem felejtettek. Más módszerekkel, főleg a ronggyújtás illetve csempészás (l. alább) eszközével küzdöttek ellene és talán részben ennek tudható be az is, hogy később a neustadti papírkészítő, özv. Klossné fia — s így családja — számára igyekezett megszerezni a lékai malmot, hogy véglegesen legyőzze őket.

A lékai papírkészítők, legalábbis a mesterek életét más vonatkozásban, személy szerint is megismerhetjük.

Schoberwalter János György, aki 1731-től (vagy korábbról) 1757. december 20-ig volt a lékai malom papírkészítője, 1689-ben született, valószínűleg Lékán vagy környékén — apjának, Mihálynak itt telke volt¹³⁹ — és 65 éves korában,¹⁴⁰ 1757. december 20-án halt meg¹⁴¹ ugyanott. Két testvéréről tudjuk, hogy papírkészítő volt 1756-ban. Pál, a fiatalabbik Neustadtban legénykedett, bátyja, Ferdinánd pedig Felső-Ausztriában dolgozott.¹⁴² Még egy férfi rokonát — testvérét, unokatestvérét? — ismerjük, Mátyást, aki 1774-ben is hámosi lakos volt.¹⁴³ Egy leánya volt, Mária Erzsébet,¹⁴⁴ aki papírkészítőhöz, Wallner János Györgyhez ment férjhez¹⁴⁵ (l. később).

Rendezett vagyoni viszonyok között élt, ha módos nem is volt. Apjától telket, házat örökölt, s 1774-ben ezen kívül 2 kaszás rétje (kb. 1 1/2—2 hold), 2 igás állata, 2 fejőstehene volt és évi hasznát ezek után 45 Ft-ban állapították meg, mint adóalapot.¹⁴⁶ 1755-ben ipara után évi 120 Ft hasznót állapított meg az adóösszeírás. Ez az összeg azonban csak egész évi üzemelés esetében reális — jelenti ki tiltakozásában a papírkészítő, s az uradalom igazolja állítását —, ami viszont a vízelégtelenség következtében sose valósul meg, a papírkészítő — mondja az uradalom — nem is annyira iparából, mint inkább Vas megyei javaiból él.¹⁴⁷ Ez utóbbi megállapítás nem átvitt értelemben, hanem szószertint — az élelmezésre — érvényes, hisz 1753-ban a hámosi mellékműhely építkezéséhez 400 Ft-ot fizetett ki Schoberwalter, mint vállalt hozzájárulást.¹⁴⁸ Ezenkívül mind a két műhely karbantartásához és fejlesztéséhez is mindig hozzájárult. A bérletet pontosan fizette, mert az uradalom sose sürgette. Nyersanyagbeszerzése is folyamatos volt. A papírmalomnál egy pincét is épített saját költségén, közel 100 Ft értékben.¹⁴⁹ Nyilvánvaló, hogy ipara hasznából készpénztökeket gyűjtött.

Jó papírkészítő volt, mesterségét tökéletesen ismerte — ez az udvari papírkészítő-rendelkezésekre adott szakvéleményéből megállapítható¹⁵⁰ —, és a termelési adottságokhoz viszonyítva jó papírt készített. De nemcsak általános szakmai tudása volt. A hibákat azonnal észreévő, messzetekintő, az összefüggéseket felismerő, s ugyanakkor a problémák gyakorlati megoldásait is megtaláló képességekkel is rendelkezett. Megoldotta a lékai malom vízelég-

¹³⁹ Léka 1771. 4.

¹⁴⁰ Uo. 1751. 3.

¹⁴¹⁻¹⁴² Htt. A. oec. No. 8.

¹⁴³⁻¹⁴⁴ Léka 1771. 4.

¹⁴⁵ Uo. 1763. 4.

¹⁴⁶ Szombathelyi áll. lt. Vas m. lt. i. h.

¹⁴⁷ Est. Rep. 17. fasc. Z. no. 1005.

¹⁴⁸ Léka 1748. 1.

¹⁴⁹ Uo. 1776. 5.

¹⁵⁰ Htt. A. oec. No. 8.

telenségi problémáit, a gyártásvíz-vezeték ötletével a minőségít, a hámori mellékműhellyel a mennyiségi elégtelenséget. S ez utóbbi megvalósulása előtt, 1751-ben a lékai főműhely nagyobbszabású átalakításával is próbálkozott, főleg a vízgazdálkodás teljes átalakításával, de az uradalom inkább a hámori megoldást választotta.¹⁵¹ E vízgazdálkodási problémák felismerése és helyes megoldása e kor átlagos mesteremberi színvonalát messze meghaladja és azt mondanám, bár furcsán hangzik, hogy Schoberwalter „műszaki értelmiségi” volt. Alkotni tudó ember, akit a szervezeti kérdések is foglalkoztattak. Az udvar ilyen irányú rendelkezéseire azonnal felfigyelt. E rendelkezésekre adott véleménye a többi papírkészítő közül kiemelkedik. A ronggyűjtés szervezési problémájának megoldására (l. később) is célravezető, ésszerű szervezési javaslatok voltak. A magyar papíripar fejlesztéséhez — és történetének megismeréséhez — jelentősen hozzájárult.

De mint ember is méltó arra, hogy érdemeit elismerjük. Szorgalmas, becsületes, szakmáját szerető papírkészítő. A szakmai fejlesztés érdekében áldozatoktól sem riad vissza. Családtagjait szereti. Pál öccse nevelésére nagy gondot fordít, jól tudva — itt is a lényegét ragadta meg —, hogy a mesterember hírneve, becsülete e korban majdnem fontosabb, mint szakmai tudása. Még attól sem riadt vissza, hogy magára haragíthatja a neustadti papírkészítőt, s hazahívta öccsét, nehogy rossz hírbe kerüljön. Néhány megjegyzéséből következtetve nemcsak családját, szakmáját, hanem hazáját is ragaszkodóan szerette. Szakmáján keresztül szolgálta és élete egy kicsit a magyar kézműves sorsa is: megnemértés, sikertelenség, állandó küzdelem — és elismerés csak jóval később, már későn, a halál után.

Wallner János Györgyről, aki 1757. december 21-től 1773. december 16-ig volt lékai mester, már kevesebbet tudunk. Gyermekei életkorából következtetve feltehetően 1720 körül született és kb. 50 éves korában, 1773. december 16-án, de. 10 órakor, a lékai papírmalomból, a munka mellől ragadta el váratlanul a halál.¹⁵²

Származását és rokoni kapcsolatait nem ismerjük. 1754 körül feleségül vette Schoberwalter leányát — tehát ekkor Lékán volt —, aki 1755-ben egy leány- és 1765-ben egy fiúgyermeket szült neki.¹⁵³

Vagyoni helyzetéről sem tudunk sokat. A malom béresökktetésére vonatkozó, az uradalommal folytatott vitatkozásai nem téveszthetnek meg; nem azért ellenkezett, mert nem tudott annyit fizetni, hanem azért, mert az uradalom által kért bér nem volt reális. Tudjuk, hogy Hámorban saját költségén pincét épített 80 Ft értékben,¹⁵⁴ Lékán pedig 1772-ben istállót és szárítópajtát 66 Ft értékben. Igaz viszont, hogy ez utóbbi összegnek csak a felét fizette ki.¹⁵⁵ A papírmalom javításához, fejlesztéséhez többször hozzájárult. Láttuk, hogy az uradalmi javításhoz is 100 Ft-ot adott és vállalni akarta, megfelelő szerződés esetében, a teljes kiadást is. Tehát készpénzzel rendelkezett, úgyannyira, hogy közvetlenül halála után özvegye 450 Ft-ot tudott kölcsönadni.¹⁵⁶

Wallner szintén jó papírkészítő volt, de nem rendelkezett olyan képességekkel, mint apósa. Az általa készített papír minőségét kifogásoló uradalmi észrevételekre ő maga adta meg a helyes választ: ennek nem személyi, hanem műszaki okai vannak: a már említett vízelégtelenségen — a mennyiségít a

¹⁵¹ Léka 1751. 3.

¹⁵² Uo. 1774. 3.

¹⁵³ Uo. 1773. 24.

¹⁵⁴⁻¹⁵⁵ Uo. 1771. 4.

¹⁵⁶ Uo. 1775. 11, 1776. 5.

három mellékműhely-megoldás sem tudta teljesen kiküszöbölni — kivül a nyersanyag minőségi elégtelensége és a gyakori javítás okozta malomállás. A papírmalom sorsát szíven viselte, a javításokhoz nemcsak pénzzel, hanem saját kétkézi munkájával is hozzájárult.¹⁵⁷

Szorgalmas, emberséges, becsületes, munkaszerető ember volt, az uradalom is elismerte érdemeit.¹⁵⁸

Özvegy Wallnerné, Schoberwalter Mária Erzsébet 1773. december 17-től június 30-ig volt a malom bérlője. Feltehetően az 1730-as években született Lékán, halála évét nem ismerjük. Mikor 1773-ban 18 éves leányával és 8 éves fiával özvegyen maradt,¹⁵⁹ negyvenedik életévében járhatott. A bérlet felmondása után rövidesen elhagyta Lékát és gyermekeivel Kisújfalura költözött,¹⁶⁰ 1775-ben pedig kiment Stájerországba és Mürzzuschlagban fogadós lett.¹⁶¹ Feltehetjük, hogy férje rokonai laktak ott.

Anyagi helyzetét megelőzőleg láttuk. Jelentős készpénzzel rendelkezett, mert közvetlenül férje halála után Klossnak 257 Ft-ot és egy kőszegi festőmesternek 200 Ft-ot tudott kölcsönadni, s ugyanakkor a malom átadásakor hiányolt felszerelés 200 Ft-os számláját is kifizette.¹⁶² Bár adóssai nem fizettek, s örökségét képező, a férje saját költségén épített különféle épületekért — amelyeket természetesen otthagyt — az uradalom még nem kárpótolta, mégis fogadót tudott venni, de valószínűleg inkább bérelni.¹⁶³ Apja, majd férje után örökölt tulajdonát jól megbecsülte, kintlevőségeinek behajtását szorgalmazta: az uradalmat sürgette adóssainak fizetésre kényszerítésére, ezenkívül az egyik lékai papírkészítőlegényt, Huber Sebestyént, aki több mint 20 éve volt Lékán, megbízta ügyeinek képviselésével.¹⁶⁴

Nem rajta állt, hogy a papírkészítő mesterséget nem folytathatta Lékán. Megpróbálkozott a papírkészítőknél, s általában a mesterembereknél szokásos módszerrel: papírkészítő fia nem lévén, egy mesterlegénnyel akarta tovább vezetni a malmot. Az uradalom azonban — láttuk — inkább árvereztette a bérletet — 50 Ft különbségért. De még csak nem is tárgyaltak vele bércsökentési kérelme ügyében; valószínű, hogy megadta volna a régi bért. Szinte lázas gyorsasággal árvereztették a bérletet. Részint vélszerűség — ő nem volt elég jó az uradalomnak, apja és az ura után, de egy vad idegen, igen —, részint a fájdalom, keserűség, szomorúság vitte el arról a helyről, ahol gyermekeskedett, ahol gyermekei növekedtek, ahol az apja és a férje annyit dolgozott, arról a helyről, ahol a szív millió fájó emléket talál, ahol otthon volt, s most idegen az úr, ő legfeljebb vendég, aki szívszorongva látja, hogy azt, amit az apja alkotott, s az ura megőrzött, azt az idegen bitorolja és herdálja. Itt csak egy megoldás van: örökre elszakadni attól a helytől, sőt még a mestersegtől is — és így is cselekedett.

Kloss Antal 1774. július 1-től 1776. január 31-ig volt lékai papírkészítő. 1738-ban született,¹⁶⁵ valahol Ausztriában. A neustadti özvegy papírkészítőnőnek, Klossné Franciskának volt mostohafia. Tanult, külföldet járt papírkészítő volt, de nem szerette szakmáját, vagy őt nem szerették a szakmában — valószínűleg mind a kettő igaz. Mikor 1773-ban a bérletért jelentkezett, már másfél éve a neustadti vaskereskedőnél dolgozott, s nem a papírmalomban, amelyet az édesfiú vezetett¹⁶⁶ — lehet, hogy az anyai tapintat választotta szét az édes és mostoha gyermeket, vagy esetleg a kettő veszekedése — és

¹⁵⁷ Uo. 1771. 4.

¹⁵⁸ Uo. 1774. 3.

¹⁵⁹ Uo. 1773. 24.

¹⁶⁰ Uo. 1771. 4.

¹⁶¹⁻¹⁶² Uo. 1775. 11.

¹⁶³ Uo. 1771. 4, 1775. 11, 1776. 3.

¹⁶⁴ Uo. 1775. 11.

¹⁶⁵⁻¹⁷⁴ Uo. 1774. 3.

amikor a lékai bérletből távozni kényszerült, erdési állást kért az uradalomtól.¹⁶⁷ Másfélévi lékai szereplése érthetővé teszi, hogy a papírkészítők nem szerették: bohém természetű ember volt, s hírnevére semmit sem adott — a szigorú életelveket valló mesteremberek csak megvetéssel és nem megértéssel nézték gátlástalan életét, s az is érthető, hogy ő sem vonzódott hozzájuk.

Anyja mindent megpróbált, hogy 35 éves mostohafiából embert faragjon, pedig már apai-anyai örökségét elverte. Klossné keserűen panaszozta levelében: oly sokszor segített — hiába; adósságot csinált — azután megszökött.¹⁶⁸ Ennek tudható be, hogy mikor először értesült lékai adósságairól, kereken megtagadta a kezességi fizetést, és az is, hogy az uradalomtól fia adósságairól írott dokumentumot kért.¹⁶⁹ A bizalmat csak egyszer lehet elveszíteni, de az anyai szív, mégha mostoháé is, megbocsát és Klossné mindent elkövetett, hogy fián segítsen, szinte könyörgött az uradalomnak, hogy tartásuk meg a bérletben, nehogy elveszítse kenyerét. Klossné végső reménye a jó házasság volt:¹⁷⁰ így talán anyagilag is, erkölcsileg is rendbejön Antal fia. A kőszegi aranyműves leányát szerette volna menyének, s Kloss hajlandó is volt, de úgy látszik a másik fél nem,¹⁷¹ s a házasságból nem lett semmi. Ráadásul a szükséges pénzt sem tudta előteremteni Klossné — lehetséges, hogy az édesfiú is szerepet játszott tiltakozásával (s joggal tarthatta igazságtalannak a tékozló állandó segítségét) — és lemondott róla.¹⁷²

Kloss bérletfelmondását a malom termelési zavarai (szárazság, javítások stb.) indokolta,¹⁷³ de levelének önsajnáló hangja valahogy úgy tűnik, mint egy gyengeakarató, az élet örömeit könnyelműen élvező, s nehézségeit elviselni nem tudó ember pillanatnyi alázkodása a bajban; könyörgés a javulási ígéret színezetével, amelyet holnapra elfelejt.

Kloss adóssága 1776. január 31-én, tehát másfél évi ott tartózkodása alatt 1024 Ft 13 kr volt, mint ezt az uradalom megállapította.¹⁷⁴ Ez az összeg 26 Ft híján három és fél évi bérösszegnek, vagy havi 56 Ft deficitnek felelt meg. 403 rizsma papír értékével volt egyenlő,¹⁷⁵ ami az uradalomnak több mint három évi szükséglete volt.¹⁷⁶ Nem csekély összeg.

Kinek tartozott? Az uradalmon kívül 21 embernek. Az uradalomnak 44 Ft 70 kr bérlettel, Wenkónak 458 Ft 46 kr-ral (kölesön és elmaradt bér), a malom nyole dolgozójának 63 Ft 75 kr elmaradt bérrel, Wallnernének az átvett papírért, eszközökért és háziszerekért 257 Ft-tal, az uradalmi sörmesternek és Reisch kőszegi tímárnak enyvhez való bőrökért 22 Ft 66 kr-ral, Jestl István hámosi lakosnak fuvarozásért 7 Ft 23 kr-ral, az uradalmi hentesnek húserért 49 Ft 6 kr-ral, az uradalmi kocsmárosnak, Fischer Józsefnek Hámorban, Pilles Mihálynak Répcekehelyen borért 112 Ft 73 kr-ral, az uradalmi és Graf József rendeki molnárnak, valamint Haubenwahlner szőlőmalmosnak gabonáért, lisztért, s a hámosi erdésznek élelemért 9 Ft 3 kr-ral.¹⁷⁷

Az adósságból 544 Ft 85 kr volt a malomrezi és 479 Ft 28 kr a személyi kiadás: étel, ital. Ez utóbbiakhoz, mint hasonló célra fordított összeget, hozzá lehet számítani a malom ez időszaki tiszta hasznát és tegyük még hozzá, hogy az első félévi bért — 150 Ft-ot az anyja fizette ki.¹⁷⁸ Az utóbbi összegből, láttuk, a bor 112 Ft 73 kr volt — Wenko keserű szavai szerint Kloss mindent a borra fordított^{178a} —, ami 44,3 rizsma papírnak felelt meg, tehát havonta 2,5 rizsmának, vagyis 1200 ívnek. Így — ha minden nap áldozott szenvedélyének — naponta 40 ív papírt cserélt be a szőlő levére Kloss Antal, vagyis 3,6 litert, mert Lékán ez időben 3 kr volt egy icce új és 5—6

¹⁷⁵ Uo. 1769. 15.

¹⁷⁶⁻¹⁷⁸ Uo. 1775. 11.

kr az óbor,¹⁷⁹ s ez a másfél évi fogyasztás — 1920 liter. Nem egyedül ihatta, jó barátai bizonyosan segítettek.

Ha most megnézzük vagyonát, az 1773. január 31-én a papírról, pépről, rongyról s más dolgokról felvett leltárt — amelybe a jóakarát még a néhány kr értékű sáfrányt is felvette —, 867 Ft 27 kr értéket találunk,¹⁸⁰ vagyis 156 Ft 86 kr deficitet. De ez értékeket előbb még pénzzé kellett tenni, dobra verni, hogy hitelezőit kielégíthessék. E vagyon felét 326 rizsma félkész papír teszi 445 Ft 16 kr értékben. A többi szegényes holmi: néhány papírkészítő szerszám, konyhafelszerelés, ruha-féle, néhány hűtor, élelmiszer közömbös össze-visszaságban. Van benne valami elszomorító: egy könnyelmű ember gyökértelensége, otthontalansága, szabadsága — kutyakivertsege és így nagyon őszintének érezhetjük azt az önsajnáló hangot, ahogy Kloss arról panaszkodik, hogy teljesen koldusbotra jutott.¹⁸¹

Kloss Antal egy könnyelmű, de jószívű ember volt, akit mindig a jóbarátok, a cimborák sodortak a lejtőre — erre anyja is célzást tesz.¹⁸²

Wenko Oszwald, korszakunk utolsó papírkészítője, 1776. február 1. (17.)-től működött 1802-ig vagy még tovább. Feltehetően dunántúli származású volt¹⁸³, és amikor 1776-ban bérlő lett, kb. 30—35 éves lehetett,¹⁸⁴ tehát az 1740-es években születhetett. Halála évét szintén nem ismerjük. Tudjuk, hogy amikor a bérletet kérvényezi (1775), akkor már 8 éve Lékán dolgozott,¹⁸⁵ tehát 1768 körül mehetett oda és azt is tudjuk, hogy a borostyánkői papírmalomban 5 évig szolgált, s egy inast felszabadulásáig kitanított.¹⁸⁶

A borostyánkői papírkészítő, Ecken János, becsületes embernek, jó barátoknak és jó papírkészítőnek ismerte, akiért anyagilag is, erkölcsileg is kezességet vállalt¹⁸⁷, és nincs tudomásunk arról, hogy az uradalom negyedszázados szolgálata alatt mást tapasztalt volna.

Hogy jó papírkészítő volt, azt nemcsak papírjának minősége igazolja, hanem az is, hogy a Schoberwalter koncepciójában meginduló malmot — amelyet Wallner jó karban tartott, s Kloss elhanyagolt — tovább fejleszti: elődeinek régi kívánságát megvalósítva — ha kissé későn is — hollandit épít saját költségén.¹⁸⁸

Jobb módú családból származhatott, mert már Ecken is vagyonosnak ismerte,¹⁸⁹ s ő maga is igazolja ezt, amikor Gall igazgatónak megígérte, hogy apai földbirtok örökségét a malom fejlesztésére fogja fordítani.¹⁹⁰ Hogy nem a béréből élt legény korában sem, az azért valószínű, mert Klossnak 458 Ft-t tudott kölcsönözni, s ebből 150 Ft a bére volt.¹⁹¹ Saját szavai szerint sok évi munkájának gyümölcse ez az összeg¹⁹² — vagyis félretett, félretehett bére. A malom bérbeadásakor 123 q rongya volt kb. 300 Ft értékben, s Kloss adósságán kívül még volt készpénze, mert a szerződés megkötésekor 100 Ft előleget fizetett azonnal.¹⁹³ Vagyon helyzete később sem rosszabbodhatott, mert 1780-ban rétet bérel az uradalomtól 5 évre, évi 20 Ft-ért,¹⁹⁴ akkor, amikor a papírmalom bérért 300 Ft-ról 340 Ft-ra emeli az uradalom.¹⁹⁵ 1785-ben 1359 Ft-ot előlegez javításra és 377 Ft költséggel építi a hollandit,¹⁹⁶ valamivel később pedig mindkét műhely zúzóberendezését átalakította.¹⁹⁷

Életére közelebbi adatunk nincs, nem tudunk többet róla, mint hogy Schoberwalternak és Wallnernek méltó utóda volt.

¹⁷⁹–¹⁸⁷ Uo. 1774. 14, 1775. 7.

¹⁸⁸ Uo. 1771. 4.

¹⁸⁹–¹⁹³ Uo. 1775. 11.

¹⁹⁴ Uo. 1780. 44.

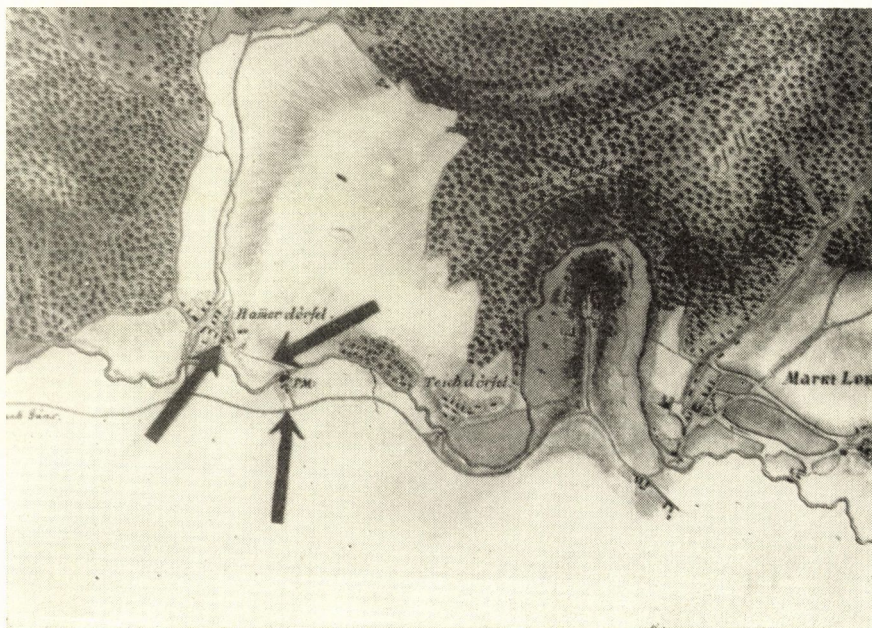
¹⁸⁵ Uo. 1780. 25.

¹⁸⁶ Uo. 1771. 4.

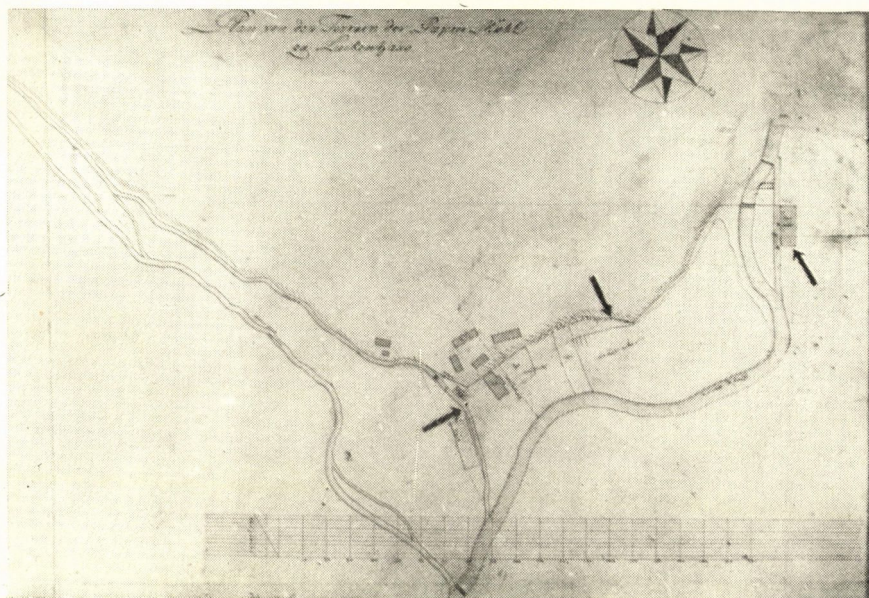
¹⁸⁷ Leltárak 42.

V. TÁBLA
Illusztrációk Bogdán István cikkéhez

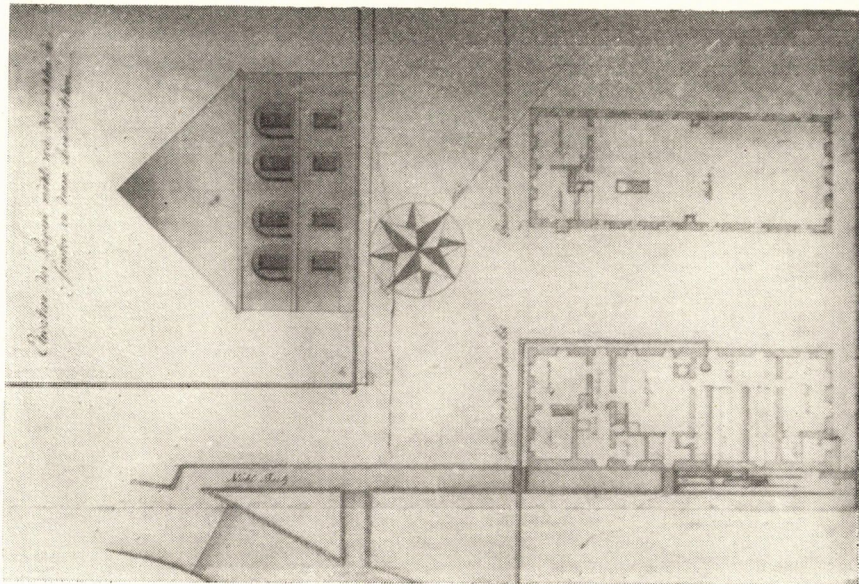
1. Léka és Hámor 1800. évi térképe (az utólag rávitt nyilak a papírmalom építményeit jelzik). OL Térképtár. Est. térk. IX. 352.

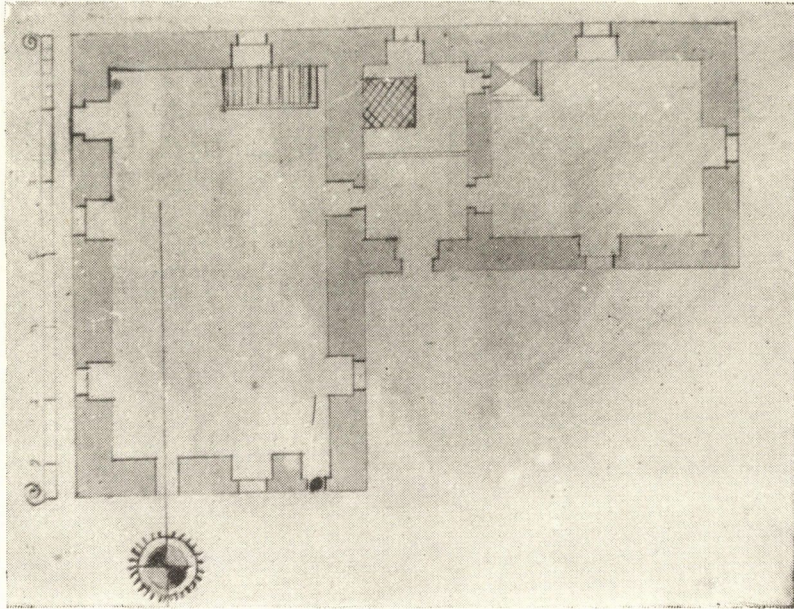
2. A papírmalom építkezési terve 1751-ből. OL Térképtár. Est. térk. XXXIV. 1109.

VI. TÁBLA

1. Hámor és környéke 1741-ben.
OL Térképtár. Est. térk. V. 175.

2. A hámori mellékműhely terve 1748-ból.
OL Est. Lt. D. Léka 1748. nr. 1

A malom személyzete, osztrák papírkészítők, ronggyűjtők

A papírmalom többi dolgozójáról sajnos csak keveset mondhatok, róluk kevesebb adat rögzítődött, kevesebb irat jött létre.

A papírmalom gépeiből, eszközeiből, s első ismert létszámából következőve fel kell tételeznünk, hogy kezdetben is — amikorról nincs írott emlékünk — a mestereken kívül legalább 2 legény dolgozott, 1—2 inas tanult a malomban és esetleg időszakonként néhány napszámos is működött.

Tudjuk, hogy 1757-től, Wallner vezetésének kezdetétől, 1759-ig 2 legény és 2 inas dolgozott. Schwartz József Biebersburgból és Huber Sebestyén Pfalzból volt a két legény. Ez időben két munkát kereső vándorló legény is — Kreutzbergi János Mihály Lékáról és Petres Ernő Hannoverből — megszállt a malomban. Jestl Mátyás Lékáról volt az egyik inas, a másik Prokisch János Biebersburgból, de őt rövid idő múlva elbocsátották, s helyette a Steyrből való Wurssberger Jánost vették fel másik inasnak.¹⁹⁸ Az összlétszám tehát, a mesterrel együtt, 5 fő volt. Majdnem biztos, hogy nevezettek nemcsak 1759-ig dolgoztak a malomban, hanem tovább is, de név szerint csak Huber Sebestyénről tudjuk, hogy 1775-ben is ott volt, akkor már 20 éve,¹⁹⁹ tehát 1755-ben jött Lékára. Az inasok felszabadulásuk után szokás szerint vándorolni mentek, ezért a nevezettek nem sokáig voltak Lékán. Jestlről még tudjuk azt, hogy apja, vagy valamelyik férfi rokona, Jestl István 1776-ban is hámori lakos volt.²⁰⁰

1776-ban Kloss, illetve Wenko mellett, aki már bérlő lett, 3 legény dolgozott Lékán — tehát korábban, Wallner ideje alatt Wenkóval együtt 4 legény — és 2 inas. A 3 legény közül az egyik Huber Sebestyén volt. A többiek nevét nem ismerjük, csak annyit tudunk, hogy a 2 inast Kloss vette fel, tehát 1774. július 1-e után kerültek a malomba. Viszont névről ismerjük az ekkor foglalkoztatott napszámosnőket: Gragerné Magdát, Gruberné Erzsébetet és — valószínűleg leányát — Gruber Helént.²⁰¹ Így Wallner működésének végén, illetve Kloss alatt az összlétszám, a mesterrel együtt 10, Wenko működésének kezdetén pedig 9 fő volt. Wenko 1775 júliusában megemlíti, hogy legénytársaival együtt elküldték, mert a malom áll. 1776. január 28-án Kloss ismét felmondott valamennyiüknek, értesít róla Gall igazgató.²⁰² Wenko február 1-én, illetve 17-én bérléthe kerülve, visszavonta a felmondást.

Kloss adóssága alkalmat ad arra is, hogy az alkalmazottak fizetéséről is megtudjunk valami keveset. Az uradalom által összeállított tartozásjegyzék szerint Wenkónak 150 Ft bérrel tartozott, a 3 legénynek együtt 49 Ft 40 kr-ral — vagyis fejenként 16 Ft 2/3 kr-ral —, a napszámosok közül Gragernének és Grubernének 5—5, Gruber Helénnek 2 Ft-tal és a 2 inasnak együtt 1 Ft 66 2/3 kr-ral.²⁰³

Erről az összegről csak annyit tudunk, hogy megszolgált bér, illetve napszám volt. A pécsi papírmalomban az 1770-es években a legény 3 Ft 30 kr — 4 Fr 24 kr, a férfi napszámos 1 Ft 50 kr, a női 1 Ft, s az inas 1 Ft 50 kr hetibért kapott.²⁰⁴ Ha e kereseteket a fenti összegekkel összevetjük, akkor Wenkónak kb. 10 havi, s a többieknek, az inasok kivételével, 4—5 heti bériük maradt bent. Ez az idő az inasoknál 21 kr hetibért adna, ami szintén lehetséges, mert e korban az inas fizetése megegyezés szerint történt és sok helyen semmi bért sem kapott. Ezenkívül nem valószínű, hogy Kloss az

¹⁹⁸ Htt. A. oec. No. 8.^{199–203} Léka 1775. 11.²⁰⁴ Pécsi állami levéltár. Különügyek 155.

inasokat tovább fizette volna, mint a többieket. Így a bérhátralék december végi, illetve januári bérük volt. Wenko azért kivétel, mert ő bérét is kölesön adta Klossnak.

Többet a papírmalom dolgozóiról nem tudunk. Rajtuk kívül még egy magyar papírkészítőről tehetünk említést: a borostyánkőiről, Ecken Jánosról, akinél valamikor Wenko dolgozott és aki érte, bérlete ügyében kezességet vállalt, mint láttuk.

Megemlítem még azon osztrák papírkészítők neveit, akik a lékaiakkal valamilyen módon kapcsolatba kerültek, illetve ez ügyben szerepeltek. Branauai Mátyás az az eigendorfi legény, aki miatt Schoberwalter sürgősen hazahívta Pál öccsét,²⁰⁵ és Ranhoffer a neve annak a leesdorfi legénynek, akinek szabálytalan felfogásával ártatlanul vádolták az osztrák papírkészítők Wallnert.²⁰⁶ Kloss-szal egyidőben jelentkezett a bérletért Meichtlböck János, Jäger Eleonóra sógora, aki a bécs-városi papírmalomban dolgozott már 20 éve.²⁰⁷ Kloss helyett bérlőt keresve, Gall igazgató Peyrits igazgató közvetítésével megpróbálkozott a bizonyos eigendorfi papírmalommal is: özvegy Purtscherné két fia közül — akik mindegyike tehető és műhellyel rendelkező papírkészítő volt — valamelyiket szeretne volna megnyerni bérlőnek, de sikertelenül.²⁰⁸ Utánuk az uradalmi sörmester ajánlottjával, Thalbergerrel kísérletezett, aki cs. k. papírmalomban dolgozott. Thalberger megnézte a malmot, tárgyalt is, de végül felesége betegsége miatt nem vállalta a bérletet.²⁰⁹

Nem tartoztak a papírmalom személyzetéhez a ronggyűjtők, de mivel szerződéses, illetve üzleti kapcsolatban voltak a papírmalommal és a működéséhez nélkülözhetetlen nyersanyagot szállították, szükséges, hogy megemlítsük nevüket, s azt a keveset, amit tudunk róluk (a ronggyűjtés problémáját és tevékenységüket l. később).

1754-ben Trausnitz, zemenyei és Tschuidl, sopronkertesi ronggyűjtőtől vásárolt a malom, akiknek saját parasztgazdaságuk volt.²¹⁰ 1755-ben Jánnny András, névtelen társával együtt, szerződésleves ronggyűjtője volt a lékai malomnak és a Moson, Sopron, valamint Vas megyei hercegi birtokokon gyűjtötték a rongyot.²¹¹ 1763-ból Schmeitz Vida völgyfalusi gyűjtőt ismerjük, aki a ronggyűjtés különféle nehézségeinek megoldását kéri az uradalomtól.²¹² 1775—76-ban Unger József rohonci gyűjtő szállított Klossnak és tudjuk, hogy Kloss — könnyelműségéhez méltóan — előre is fizetett neki, mert az 1776-i hagyatéki leltár szerint Unger 3 Ft 81 kr-ral, vagyis 2,2 q ronggyal volt adósa.²¹³ Ugyancsak 1776-ból ismerjük Hofer Mátyás 6 gyermekes zsellért, a selegszántói gyűjtőt, aki Wenko igazolása szerint akkor már 4 éve nem szállított Lékára rongyot,²¹⁴ tehát még Wallner idejében látta el a malmot.

A papírkészítők életére, szokásaira vonatkozó általános adatokkal már régebben megismerkedtünk,²¹⁵ de ezt a képet most még néhány vonással kiegészíthetem.

Az általában szokásos 4 heti felmondási időt a mester részéről rendkívüli esetekben — pl. hirtelen bekövetkező, de előreláthatóan huzamosabb malomállás, a mester váratlan bérletfelmondása stb. — nem tartották be, és ez ellen

²⁰⁵⁻²⁰⁶ Htt. A. occ. No. 8.

²⁰⁷ Léka 1774. 3.

²⁰⁸⁻²⁰⁹ Uo. 1775. 11.

²¹⁰ Uo. 1754. 6, 20.

²¹¹ Uo. 1754. 20.

²¹² Uo. 1754. 6.

²¹³ Uo. 1775. 11.

²¹⁴ Uo. 1776. 19.

²¹⁵ Ld. 128. jegyzet.

a legény nem tiltakozhatott.²¹⁶ Viszont a legény nem távozhatott el a malomból a mester beleegyezése nélkül, és ha mégis elment, máshol nem volt szabad felvenni — éppen e szokás, illetve az ezt szentesítő rendelet megszegésével vádolták az osztrák papírkészítők Wallnert. De a mester sem hagyhatta el a malmot, még ha bérleti szerződését fel is bontották, addig, amíg az új mester át nem vette.²¹⁷ Talán részben ennek a szokásnak köszönhető Wenko, hogy bérlethez jutott: sürgősen kellett az új mester, mert addig Kloss nem mehetett el.

A papírkészítő halála után özvegye, mint papírkészítőmesterné (Papiermachermeisterin), más mesterséghez hasonlóan, tovább folytathatta iparát, tovább vezethette, bérelhette a malmot, ha egy megbízható, jólképzett legényt alkalmazott a műhely technikai irányítására, aki mint mesterlegény (Meistergesell) dolgozott azután. Ezt Wallnerné és Wenko esetéből tudjuk.²¹⁸

Végezetül még egy papírkészítői, illetve általános mesteremberi, nem is annyira szokást, mint inkább életelvet említek meg — a hírnevet. A céh mesterembereinek majd egész életét szabályozta. A kötetlenebb életformát élő, céhen kívüli papírkészítők is alkalmazták azt az inaskortól-mesterkorig tartó nevelő módszert, amelynek célja az volt, hogy a papírkészítő józan, becsületes, erkölcsös, egyszerűval megbízható, jóhírű ember legyen, és ezt legalább olyan fontosnak tartották — ha nem fontosabbnak —, mint a szakmai tudást. E normák ellen vétő inasokat, legényeket bírságotlák, nem alkalmazták, mert még a malom is rosszhírbe kerülhetett miattuk. Láttuk, hogy Schoberwalter milyen sürgősen hazahívta Pál öccsét. A rosszhírű mestereket pedig — Kloss példája illusztrálja — még legénynek sem alkalmazták, és önállósulását — még tüke esetében is — megakadályozta az, hogy híre miatt nem kapott se ajánlatot, se kezest, s így nehezen dolgozhatott szakmájában.

Néhány szót kíván az a viszony, amelyet a magyar és osztrák papírkészítők között tapasztalhattunk.

Szoros kapcsolat volt közöttük a vándorlás és az ipar nemzetközi jellege, a szakmai érintkezés, ritkábban rokonság következtében. A jó kapcsolatot azonban nem egyszer megzavarta az a tény — különösen az osztrák határ mentén, mint Léka esetében —, hogy versenytársak voltak a nyersanyag- és áru piacon, de nem egyenlő feltételek mellett. A magyar papírkészítő gazdaságilag és műszakilag rosszabb helyzetben volt. Az osztrák papírkészítők részéről az előzőekben megismert torzsalkodás nem ennek, hanem hírnév-féltékenységüknek volt a következménye — Schoberwalter ezt sértette meg. A magyar papírkészítők a gazdasági okon kívül ugyancsak a hírnév miatt tekintettek ferde szemmel az osztrák papírkészítőkre: ők nem tudtak olyan szép és finom papírt készíteni, mint azok, önhibájukon kívül. Durva ronggyal kellett dolgozniuk, míg amazok finommal dolgozhattak és ennek egy része magyarországi volt; előlük kaparintották el gyűjtés, csempészés útján az osztrákok. A XVIII. század második felének állandó papírkészítő panasza ez: oly kevés a finom rongy és még azt a keveset is elviszi Ausztria — hogyan tudjunk mi szép és jó papírt készíteni?

A magyar és osztrák papírkészítők között tapasztalható ellentét a felszínen a jó hírnév célja felé futó szakmai versengés volt, a két ország közötti gyarmati viszony alig tudatosult a magyar papírkészítőkben.

A ronggyűjtők életére általános adataink is vannak. Bár a ronggyűjtéssel, mint termelési problémával később foglalkozom, ezeket itt említem meg.

²¹⁶⁻²¹⁷ Léka 1775. 11.

²¹⁸ Uo. 1774. 3.

A ronggyűjtő házaló kereskedő. Vagyoni helyzete változó: nincstelen házatlan, vagy házas zsellér, még telkes gazda is található köztük,²¹⁹ akik a gazdálkodás mellett ezzel is foglalkoztak.

A papírmalommal eleinte csak üzleti viszonyban voltak, de már az 1750-es években, a rongyelégtelenség miatt, megeskette őket az uradalom, hogy a területén gyűjtött rongyot csak az uradalmi papírmalomnak adják át és titkon nem gyűjtenek.²²⁰ Rövidesen szerződéslevelet kaptak,²²¹ amely főként az uradalom érdekeit védelmezte; nekik engedélyt adott arra, hogy gyűjthessenek, s az uradalmi tisztviselők támogatását szerezte meg számukra. A piac ilyen irányú megkötése természetesen korlátozta a ronggyűjtőt, de nem akadályozta meg a csempészt, mert mint Hofer Mátyás gyűjtő egyszerűen, de oly világosan fogalmazta: mégis oda viszi, ahol többet kap érte — és Ausztriában többet fizettek —, hogy kenyerét könnyebben keresse meg.²²²

A ronggyűjtés fáradtságos foglalkozás, nehéz kenyér volt. A ronggyűjtő gyalog járt akkor is, amikor gyűjtött és többnyire akkor is, amikor leszállította a rongyot. 60 kg-nál többet nem tudott vinni²²³ és némelyiknek 2–3 napot is kellett gyalogolnia, amíg Lékára ért.²²⁴ Nagyobb mennyiséget természetesen csak tengelyen vihetett, de ez esetben a papírkészítő megfizette a fuvar felét.²²⁵ Érthető, hogy szorgalmazták a ronggyűjtő körzetek megszervezését és az átadó helyek kijelölését.

A ronggyűjtő — ismételjük meg — kereskedő, nem iparos, és így nem a szakma szeretete, nem a mesterség hírneve vezérelte, hanem a haszon. Gátlátalanul csempészt. Ha úgy hozta a lehetőség — mint Schmeitz Vida mondja —, akkor éjjel, járatlan utakon, de oda viszi, ahol többet adnak érte, mert mit kockáztat a rajtaesipésnél? — elkobozzák a rongyot. Egyszeri árúját igen, de szabadságát nem veszti el.²²⁶

A papírmalom működése

A papírmalom működésére vonatkozó adatok többsége két probléma köré csoportosul: az anyagbeszerzés elégtelensége, vagyis a *ronggyűjtés* problémája és az üzemeltetés nehézségei köré.

A *nyersanyagbeszerzés* főleg a ronggyűjtés problémája volt. E probléma lényegét és fontosságát nemcsak a papírkészítő ismerte fel, hanem részben az uradalom is. Thanhoffer igazgató állapítja meg 1754-ben, hogy a papírmalom menetele a ronggyűjtéstől függ,²²⁷ ugyanígy a jövedelmezősége is, mert ha a papírkészítő drágán veszi a rongyot, drágán adja a papírt.²²⁸ Tehát az uradalom érdeke egybeesett a papírkészítő érdekével és e problémát az uradalom is igyekezett megoldani. De volt még egy lényeges kérdés — a minőség. Az uradalom állandóan kifogásolta a papír minőségét, a papírkészítő pedig azzal védekezett, hogy szép és finom papírt csak finom rongyból készíthet — ez pedig kevés van.²²⁹ E problémával a papírkészítő magára maradt.

Nem volt elegendő, megfelelő rongy, nemcsak Magyarországon, hanem Ausztriában sem, bár ott több, de mégsem elegendő. Az áruhiány egyik gyakorlati megoldása a csempészség volt.

²¹⁹ Uo. 1754. 6, 20, 1774. 3, 1776. 19.

²²⁰ Uo. 1754. 6.

²²¹ Uo. 1754. 6, 20.

²²² Uo. 1776. 19.

^{223–224} Uo. 1754. 6.

²²⁵ Uo. 1776. 19.

^{226–228} Uo. 1754. 6.

²²⁹ Htt. A. occ. No. 8. Léka 1754. 6, 1771. 4, 1775. 11.

Léka és ronggyűjtő területe túl közel volt az osztrák határhoz és az osztrák papírkészítők gazdasági ereje nagyobb volt. E tényeken a papírkészítő és az uradalom nem tudott változtatni, ezért más módszerekkel próbált a bajokon segíteni.

A rongycesempészség már a papírmalom első korszakában akadályozta a termelést, de erről csak általános adatunk van,²³⁰ 1754-ből már többet tudunk. Ez év áprilisában Schoberwalter panasolja, hogy a zemenyei, sopronkerteszi, fraknói, selegszántói és völgyfalusi gyűjtők alig hoztak valami rongyot, és akkor is csak a rosszat. A finomat kiviszik Ausztriába, a neustadti és eigendorfi malmokba.²³¹

Thanhoffer igazgató a papírkészítő panaszához hozzáfűzi: pedig, mint a múltban is, ez évben is, parancs ment az uradalmak igazgatóihoz, amely büntetés terhe alatt megtiltja nekik, hogy a lékai papírmalom gyűjtőjén kívül másnak a gyűjtést megengedjék.²³²

Thanhoffer tovább nyomozott ez ügyben és szeptemberre már többet jelenthetett: a zemenyei gyűjtő, Trauschnitz jó két hete rábeszélte a sopronkerteszi, Tschuidt, hogy a gyűjtött rongy bizonyos mennyiségét tartsa meg és vigyék osztrák malomba, ami meg is történt.²³³

Persze e jelentéssel a cempészséget nem akadályozták meg és Schoberwalter nem nyugodott. Megállapítja, hogy az ottani 5 uradalom területéről évenként 100 bécsi mázsa (56 q), sőt több rongyot is össze lehet gyűjteni és egyúttal javaslatot is tesz a lebonyolítására: a gyűjtőkörzetek és az átvevőhely kijelölésére.²³⁴

Az uradalom azonban csak újabb tiltó parancsot küldött az uradalmi tisztviselőkhöz, a városi és falusi bírókhoz, de — mint Schoberwalter panaszából tudjuk — ezek ezt nem hajtották végre, a cempészséget vígan virágozt tovább, ezért — folytatja a papírkészítő — feltétlenül szükséges, hogy az uradalom a benyújtott tervet elfogadja és a szerződéslevelet kiadja, de csak új gyűjtőknek, a régieket ki kell zárni.²³⁵

Az uradalom 1755 végén, elfogadva a javaslatot, ki is adta a ronggyűjtő szerződéslevelet (részletesen l. alább) és a herceg ismételtén megparancsolta az uradalmi tisztviselőknak, városi és falusi bíróknak, hogy csak az ilyen levéllel rendelkezők ronggyűjtését engedélyezzék az uradalmak területén, másokét nem — büntetés terhe mellett.²³⁶

Ez az intézkedés általános volt, részletekkel nem foglalkozott. A minőség problémáját, bár implicite magában foglalta, nem oldotta meg. Pedig ez a kérdés annyira fontos volt, hogy Wallner javaslatára Sopron megye, majd a Helytartótanács azzal a kéréssel fordul az uralkodóhoz, hogy adasson finom vászonrongyot a magyar papírkészítőknek a bécsi rongyraktárból, mert a magyar kormányhatóságoknál kevés a jó papír.²³⁷ A választ nem ismerjük, nincs adat arra, hogy megtörtént, de nem is valószínű. Ugyancsak nem oldotta meg az uradalom intézkedése a másik fontos, a papírkészítőt és a ronggyűjtőt egyaránt közelről érintő kérdést, a cempészség alapokát, az ár problémáját sem, valamint teljesen figyelmen kívül hagyta a gyűjtés lebonyolítását. Pedig a ronggyűjtőkörzetek és az átvevőhely kijelölése nemcsak a ronggyűjtő, hanem a papírkészítő, s így az uradalom számára is fontos volt. Schoberwalter már korábban javasolta, láttuk. De azért annyit elért ez az intézkedés, hogy a cempészség némileg korlátozódott és a ronggyűjtő hozzászólt a kérdéshez.

²³⁰⁻²³³ Léka. 1754. 6.

²³⁴⁻²³⁶ Uo. 1754. 20.

²³⁷ Htt. A. ooc. No. 8.

Schmeitz Vida völgyfalusi gyűjtő, érthetően, az árat és a szállítás lebonyolítását kifogásolta. A lékai papírmalom — mondja — 1 Ft-ot fizet 1 bécsi mázsa (56 kg) ronggyért, Ausztriában 1 Ft 30 kr-t, fizessen a lékai legalább 1 Ft 25 kr-t. Ráadásul 2—3 napot is gyalogol Lékára, míg Ausztriába csak fél nap az út. Szervezzenek három ronggyűjtő helyet, ahol a papírkészítő megbízottja átveszi és kifizeti a rongyot, és csak három gyűjtőnek adjanak gyűjtési engedélyt, majd ők felosztják maguk között a területet.²³⁸

Thanhoffer igazgató a panasz kivizsgálása során megállapítja, hogy a lékai papírkészítő is fizetne annyit, mint az osztrákok, ha a gyűjtő nem szedné ki a finom rongyot — azt kiviszi Ausztriába, s ide csak a rosszat hozza; azután, távoli útról a fuvar felét fizeti a papírkészítő; végül: az uradalmi tisztviselők s a bírók hanyagsága miatt csempészhetnek. Véleménye szerint menesztetni kellene az osztrák határnál gyűjtőket — s ha valamelyiket mégis rajtacsip-nék, szigorúan meg kellene büntetni —, és ki kell adni a szerződéslevelet a papírkészítő megbízottjának. Aztán hozzáteszi: ha ő lenne azon a környéken igazgató, megoldaná a kérdést, nem lenne művészet a csempészt megakadályozni. Három éjjeliórt állítana, akik meglesnék, hogy ki a csempész a falusiak közül.²³⁹ Az uradalmi tisztviselőkre Wallner is panaszkodott: nem törődnek sem a parancsal, sem a szerződéslevéllel, és így a csempészek miatt az ő gyűjtője nem tud rongyot szedni.²⁴⁰

Az uradalom 1763-ban új szerződéslevelet adott ki — tartalma a korábbival lényegében megegyezett²⁴¹ — és megfogadva Thanhoffer korábbi javaslatát,²⁴² a papírkészítő által javasolt új gyűjtőket szerződtette. Ismételten megparancsolta az uradalmi tisztviselőknek és bírónak: állandóan figyeljék, ki gyűjt a területükön, különösen az ismert régi, de megbízhatatlanságuk miatt jelenleg nem szerződtetett gyűjtőket figyeljék, és ha valamit tapasztalnak, azonnal jelentsék.²⁴³

Ez az intézkedés természetesen ismét csak korlátozta, de nem szüntette meg a csempészetet, sőt az új gyűjtők közül is hűtlen lett néhány. Wallnerné panaszolja 1773-ban, hogy az ausztriai ebergassingi újonnan épült papírmalom ronggyűjtője rávette a lékai gyűjtőt, hogy a finomabb rongyot neki adja át²⁴⁴ — rávette, mert rávehette, lényegesen többet fizetett, mert fizethetett érte.

Az új szerződéslevél kiadása után, valószínűleg a papírkészítő és a gyűjtők sürgetésére, az uradalom — ha lassan is — megszervezte a gyűjtő-körzeteket, egy-egy gyűjtőre bízva mindegyiket.²⁴⁵

Ezek az intézkedések és végrehajtásuk, valamint a feltehetően kiszabott büntetés, fokozatosan megnehezítették a csempészt az 1770-es évek végére. Tudjuk, hogy 1776-ban Hofer Mátvás volt selegszántói gyűjtő, aki már 4 éve nem szállított a lékai malomba, szerződéslevelet kért az uradalomtól, olyant, amelyikkel a csempészek elkobzott rongyával is kereskedhet.²⁴⁶

Gall igazgatónak gyanus volt az ügy és felszólította a papírkészítőt: nézzen utána, nem csempész-e az illető? A papírkészítő megígérte, hogy amint munkája engedi, kimegy a helyszínre.²⁴⁷

Az ügy folytatását nem ismerjük, de valószínű, hogy Hofer nem kapott szerződéslevelet. Viszont kérése egy nagyon logikus feltételezésre készlet:

²³⁸⁻²³⁹ Léka 1754. 6.

²⁴⁰ Uo. 1763. 4.

²⁴¹ Est. Regentionalia 1763. 17.

²⁴² Léka 1754. 6.

²⁴³ Est. Regent. 1763. 17.

²⁴⁴⁻²⁴⁵ Léka 1774. 3.

²⁴⁶⁻²⁴⁷ Uo. 1776. 19.

szerződéslevél birtokában akart csempészni. A gyűjtést a szerződéslevél lehetővé teszi, s a szállításnak részben eleget tesz, viszont a jobbat kiviszi, sőt — a csempészekről is átveszi e célra a rongyot, mert az esetleges rajtacsíprés esetében is védekezhet valamiképp a szerződésbe foglalni kért kitételrel, mely szerint ő elkobzott ronggyal is kereskedhet.

A papírkészítő, illetve az uradalom a csempészek elleni közdelmében két fegyverrel élt: jogi (szerződéslevél) és szervezeti (ronggygyűjtő körzet) megoldással. A célra vezetőbbet, a gazdaságát — vagyis hogy többet fizessen — nem alkalmazta. Most vizsgáljuk meg közelebbről e két megoldásra vonatkozó adatokat.

Kezdetben csupán megeskették a ronggygyűjtőt, hogy nem csempészi ki a rongyot Ausztriába. Az 1740-es években, időszakonként, már szerződést is kötöttek vele, az eskün kívül.²⁴⁸ 1754-ben már részletesebb intézkedésre van szükség. A papírkészítő panaszára Thanhoffer igazgató is foglalkozik a kérdéssel és megállapítja, hogy a gyűjtővel rendszeres szerződést kell kötni — akár tízzel is —, de lehetőleg azzal, akit a papírkészítő javasol, és a szerződés nélküli gyűjtőket meg kell büntetni.²⁴⁹

A szerződéslevél tervezetét 1755 végén, feltehetően Schoberwalter javaslatai alapján, Thanhoffer állítja össze — bár én valószínűbbnek tartom, hogy Schoberwalter egyedül készítette: a lényeg megragadása és a probléma célra vezető megoldása az ő gondolkodásmódjára hasonlít — és végleges szövegétől fontos pontokban eltér. Lássuk ezeket.

A ronggygyűjtőt háziszolgának akarta alkalmazni, tehát nem szerződéses, hanem munkaviszonyt teremteni — esetleg napszámot kapott volna, de inkább teljesítménybért. A csempészekről elkobzott rongyot a gyűjtőnek kellene átadni, és ezért a papírkészítő a szokott árat fizeti, mely összeget a helység bírója és a gyűjtő fele-fele arányban kapná meg — tehát anyagilag is érdekeltté tenné azt, aki a falut a legjobban ismeri, a bírót, hogy az uradalom pártjára állva, a csempészeket figyelje és elfogja. A földesúri parancsot megszegő tisztviselőt vagy bírót, mint parancsmegtagadót, kérdőre vonná. Megengedné, hogy Ausztriából és a határszéli tartományokból a rongyot a papírmalomba behozzák.²⁵⁰ A végleges szöveg pedig így szól:

„Ennek felmutatóját ... a lékai papírmalom papírkészítője ronggygyűjtőnek vette fel.

Megparancsoljuk minden hercegi tisztviselőnek, városi és falusi bírónak, hogy Vas, Sopron és Moson megyékben fekvő uradalmainkon és javainkon nevezett ...-nek a ronggygyűjtést megengedje és őt e munkájában védelmezze és támogassa. Különben a mi házbirtokos alattvalóinktól és zselléreinktől uradalmi szerződéslevél nélküliek gyűjtik össze a rongyot, idegen műhelybe, külföldre viszik, ezzel pedig nemcsak a bérlőnek, hanem a mi papírmalmunknak is kárt okoznak.

Szigorúan megparancsoljuk tehát tisztviselőinknek, a városi és falusi bírónak, hogy kizárólag csak a lékai papírkészítő által küldött, általunk aláírt szerződéslevéllel rendelkező gyűjtőnek engedélyezzék a gyűjtést, más illetéktelent, e levéllel nem rendelkező gyűjtőt, még ha házbirtokos is, ki kell zárni, az általa gyűjtött rongyot el kell venni, ezenkívül, mint parancsunk megtagadóját, testi fenytéssel is kell büntetni és javainkról ki kell tiltani.

²⁴⁸⁻²⁴⁹ Uo. 1754. 6.

²⁵⁰⁻²⁵¹ Uo. 1754. 20.

Tisztviselőink, városi és falusi bírók figyeljék, hogy ki gyűjt területükön, főleg azt, hogy nem a régi, de hűtlen gyűjtő-e: a büntetést szabják ki rájuk és ezt jelentsék.

Utásítunk mindenkit, hogy tartsa magát ezen oklevélhez, melyet aláírásunkkal és hercegi pecsétünkkel megerősítettünk.

Kelt székhelyünkön, Kismartonban ...²⁵¹

Lényegében ezt ismétli meg az 1763-as szerződéslevelé is, amely az első parancsot megerősíti, némileg eltérő fogalmazásban. Az új csupán ennyi: „Nem csekély kedvetlenséget okoz nekünk az, hogy egyes házbirtokos alattvalóink, különösen a határnál fekvő részeken, akik a mi környékünkön és uradalmainkon amúgy is nekünk tartoznak szolgálni, bátorkodnak uradalmi engedély nélkül, tilalom ellenére is, nemcsak gyűjteni, hanem azt idegen műhelybe, külföldre vinni...²⁵²

A földesúr, a korszak szemléletének megfelelően, jogot formált alattvalóinak elnyűtt gönceire, s a rongyot bérlőjének, a papírkészítőnek biztosítani igyekezett. Végso fokon saját érdekét védte vele, de a földesúr, illetve a papírkészítő és a rongygyűjtő, vagyis az alattvaló harca a rongycsempészet frontján nem csupán osztály-, hanem nemzeti érdeket is szolgált. Egy kis területen folytatott harc volt ez Ausztriával: a magyar papírkészítő küzdelme az osztrák papírkészítővel, és így az uradalom intézkedése a magyar ipar támogatása is volt. Lényegében gazdasági harc volt — egy iparág nyersanyagáért folyt —, de magyar részről csak jogi fegyverekkel vívták, az eredmény nem lehetett vitás. Bár tudjuk azt, hogy a rongy kivitel megtiltását a papírkészítők kezdeményezésére önkormányzataink, sőt az udvari magyar kormányservek is ismételten magukévá tették,²⁵³ általános intézkedés nem történt, csupán időszaki, helyi felmegoldások, viszont Ausztriában 1767-ben az uralkodó rendeletileg megtiltja a rongy kivitel.²⁵⁴

Az uradalom, de inkább a papírkészítő, s részben a rongygyűjtő másik irányú próbálkozása a rongygyűjtő körzetek létrehozása volt. E probléma megoldása részben a csempészet közvetett megakadályozását (az uradalom és a papírkészítő érdeke), részben a gyűjtés lebonyolításának (a papírkészítő és a rongygyűjtő érdeke) megszervezését jelentette.

A rongygyűjtő területet, láttuk, a Vas, Sopron és Moson megyékben fekvő hercegi uradalmak alkották. Természetesen a szállítási nehézségek következtében inkább a papírmalomhoz közelebb fekvő területek jöttek számításba.

Tudjuk, hogy 1754-ben, valószínűleg a korábban kialakult gyakorlatnak megfelelően, 5 gyűjtő működött: fraknói, selegszántói, sopronkerteszi, völgyfalusi és zemenyei gyűjtő.²⁵⁵ A gyűjtők maguk között oszthatták fel a területet és a fenti területmegjelölés csupán annyit jelentett, hogy a gyűjtők ott laktak.

Ez a megoldás nem volt megfelelő, főleg a szállítási nehézségek miatt, ami állandó panaszja volt a rongygyűjtőknek. Schoberwalter — ismét egy adalék kiválóságához — gyakorlatiasabb megoldást javasolt: a fraknóváraljai, pecsenyédi, szarvkői, kismartoni és margittai uradalmakra havi kontingensben, arányosan, ki kell róni a gyűjthető mennyiséget — ez az évi 100

²⁵² Est. Regent 1763. 17.

²⁵³ Htt. A. occ. No. 8., Lad. D. Fasc. 6. N. 5.

²⁵⁴ Sammlung aller k. k. Verordnungen

und Gesetze vom Jahre 1740 bis 1780 usw.

5. Bd. Wien, 1786. 190. l.

²⁵⁵ Léka 1754. 6.

bécsi mázsát is meghaladja —, a kirovást a kisbíró vagy az éjjeliőr bonyolítaná le, s ezek útmutatása alapján a ronggyűjtő összeszedi és negyedévenként egy helyre, pl. Ágfalvára hordja, a papírkészítő itt mérlegeli, itt veszi át és ki is fizeti a rongyot.²⁵⁶ Ez a javaslat (részben bürokratikus centralizáció) az elérendő célt, a nyersanyag biztosítását tekintette, s annak az adott viszonyok közötti legésszerűbb megoldását, a papírkészítőnek azonban újabb nehézséget okozott volna, javaslata alapján negyedévenként légvonalban is 60 km-es út szállítási nehézségeit vállalta, holott korábban a malomba szállította a gyűjtő a rongyot. A gyűjtő munkáját azonban megkönnyítette, a csempészetet pedig megnehezítette volna.

A terv nem valósult meg — mint ahogy a papírkészítőnek a szerződéslevélnél tett ésszerű és célravezető javaslata sem —, mert 1762-ben Schmeitz Vida, völgyfalusi gyűjtő panaszai még mindig e probléma köré csoportosulnak. Sürgeti a megszervezést és azt javasolja, hogy három gyűjtő, illetve átvevő helyet jelöljön ki az uradalom: Borbolyán, Márcfalván és Jobbágyújfalun, ahol a papírkészítő megbízottja átveszi és fizeti a rongyot. A ronggyűjtést pedig csak három gyűjtőnek engedélyezzék: a völgyfalusinak (vagyis neki), a selegszántóinak és a zemenyeinek, és ezek osszák fel maguk között a gyűjtőterületet.²⁵⁷ Ez a javaslat Schoberwalter gondolatát variálja — kevésbé mélyrehatóan —, de a centralizáció (papírkészítő érdeke) helyett decentralizál (ronggyűjtő érdeke), s így a szervezést a ronggyűjtők vonalán akarja megoldani, hogy az ellenőrzést megnehezítse.

Ez a terv sem valósult meg, illetve azt eredményezte, hogy az uradalom kiadta az új szerződéslevelet. A kérdést csak később oldották meg, amennyiben megoldásnak lehet nevezni azt, hogy egy kis fejlesztéssel visszatértek a korábbi gyakorlathoz. 1776-ban a lékai papírmalomnak hét gyűjtője van: Lékán 1, Hámoron 2, Kecölön 1, Borsmonostoron 2 és Sopronban 1, akik a lékai kivételével szerződéslevelet kaptak.²⁵⁸ Valószínű, hogy a gyűjtőterület felosztását rájuk bízták és a rongyot Lékára hordták.

A ronggyűjtés megszervezésében tehát tulajdonképpen csak a gyűjtők változtak, a rendszer csupán meg nem valósult javaslatokban. Az uradalom, mint láttuk, jogi vonalon próbálta a kérdést megoldani, inkább a csempészet megakadályozása mint a gyűjtés megszervezése vonalán. Számára csak az volt a fontos, hogy a papírkészítő megkapja a rongyot; a hogyan, az már a papírkészítő gondja volt és az is maradt a minőség problémájával együtt.

E problémakör egyik részletkérdése a szállítás, amelyet elvileg és lényegében a malmon kívüli átvevőhelyek kijelölése oldott volna meg, mint azt a papírkészítő és a ronggyűjtő egyaránt javasolta, de — mint láttuk — kezdetben is, később is Lékára hordták be a rongyot,²⁵⁹ kétféleképp.

A gyűjtés, vagyis a rongyszedés gyalog történt — a gyűjtő házaló kereskedő —, a szállítás a távolságtól függően gyalog vagy kocsin. Gyalog 60 kg-nál többet nem tudott vinnia gyűjtő²⁶⁰ — nem a súly, hanem a terjedelem miatt —, s gyakran több napig is gyalogolt vele. A kezdeti időkben a szállítás inkább a gyűjtő problémája volt, később — 1762-ben — résztvett benne a papírkészítő is: vállalta a távoli utak terhét,²⁶¹ 1776-ból pedig adatunk is van arra, hogy a fuvar felét fizette.²⁶²

A rongy mennyiségéről keveset tudunk. 1754-ben Schoberwalter a frak-

²⁵⁶ Uo. 1754. 20.

²⁵⁷ Uo. 1754. 6.

²⁵⁸ Uo. 1776. 19.

²⁵⁹ Uo. 1754. 6, 1776. 19.

²⁶⁰⁻²⁶¹ Uo. 1754. 6.

²⁶² Uo. 1776. 19.

nói, peccsenyédi, szarvkői, kismartoni és margittai uradalmak területéről begyűjthető rongyot 100 bécsi mázsára (56 q), vagy még többre becsülte,²⁶³ valószínűleg a korábbi tapasztalat alapján, tehát ez a rongymennyiség lehetett az évi szükséglete. 1776 elején, Kloss hagyatéki leltára szerint, 3 bécsi mázsa (168 kg) nem lúgozott és 1 1/2 mázsa (81 kg) posta rongy volt a malomban,²⁶⁴ elenyésző mennyiség. Viszont Wenko 300 mázsa (158 q) saját tulajdonú ronggyal kezdi meg ez évben a működést.²⁶⁵ Ez a mennyiség nem a malom évi szükséglete, hanem Wenko tőkéje volt. Schoberwalter évi 100 bécsi mázsás rongyszükséglete, mely az általa készített papír mennyiségével az e korban általánosan tapasztalható rongy-papír arány alapján, összevetve, reálisnak látszik, a következő évtizedekben természetesen növekedett — ugyancsak az előbbi számítás alapján — 150, majd 200 bécsi mázsára.

A rongybeszerzés körüli nehézségek alapvető oka az volt, hogy az osztrák papírkészítő többet fizetett érte, mint a lékai. 1754-ben a Lékára szállított rongy bécsi mázsáját 1 Ft 15 kr-ért vette át a papírkészítő, de ha az általa javasolt gyűjtőhelyre hordta volna a rongygyűjtő, akkor csak 1 Ft-ért.²⁶⁶ Úgy látszik azonban, hogy a malomba szállítás esetében is 1 Ft-ot fizetett — legalább is később, vagy pedig az 1 Ft 15 kr a finomabb rongy ára volt —, mert Schmeitz Vida gyűjtő panaszolja, hogy a lékai papírkészítő 1 Ft-ot fizet mázsájáért, míg az osztrákok 1 Ft 30 kr-t, és kérte, hogy legalább 1 Ft 25 kr-t fizessen a lékai papírkészítő érte.²⁶⁷ Wallner megadta a választ: azért fizet csak 1 Ft-ot, mert a gyűjtő kiszedi a finom rongyot és kiviszi, neki csak a durvát hozza; ha a finomat is neki szállítja, ő is szívesen fizet 1 Ft 30 kr-t.²⁶⁸

Ez a javaslat részben megvalósulhatott, mert Wallnerné 1774-i leveléből tudjuk, hogy a finom rongy mázsájáért 1 Ft 30 kr-t fizet, de viszont Ausztriában már 2 Ft-ot fizetnek ezért, tehát inkább oda viszik a gyűjtők.²⁶⁹

Kloss 1776-i hagyatéki leltárában a nem lúgozott rongy mázsája 1 Ft 25 kr-ral van értékelve, a posta rongy viszont 3 Ft-tal,²⁷⁰ ami nem reális, tehát valószínűleg már feldolgozott, osztályozott, esetleg szabdalt rongy volt.

Ugyanez évben, de már Wenko alatt, amikor az új gyűjtőszervezet már működött, 1 Ft-ot fizetett a papírkészítő a rongy mázsájáért és a fuvar felét, ha a malomba hozták,²⁷¹ ami azt jelenti, hogy mázsája kb. 1 Ft 20—30 kr volt.

A rongy ára tehát mázsánként 1 Ft—1 Ft 30 kr között mozgott ez időszakban. És ahogy a lékai papírkészítő a csempészet nyomására többet fizetett a rongyért, az osztrákok tovább licitálták az árat. Tehették.

A segédanyagokról kevés adatunk van. Kloss hagyatéki leltára szerint 1776-ban 55 mérő (3439,15 l) égetett mész, 20 Ft értékben — tehát mérője 36 kr — és 90 font (49,40 kg) enyvnek való bőr, 5 Ft 50 kr értékben — tehát fontja 6 kr — volt a malomban.²⁷²

E mennyiségek — a rongy mennyiségéhez hasonlóan — nem jelentik az évi szükségletet, csak töredékek. Az árat viszont — ha a rongy árához hasonlítjuk — a korszakra általánosan jellemzőnek tekinthetők.

A fentiekén kívül tudunk még a gyártásvíz problémájáról, mint ezt már az előzőekben ismertettem. Schoberwalter megoldása, a Hámor patakából veze-

²⁶³ Uo. 1754. 20.

²⁶⁴⁻²⁶⁵ Uo. 1775. 11.

²⁶⁶ Uo. 1754. 20.

²⁶⁷ Uo. 1754. 6.

²⁶⁸ Uo. 1754. 6.

²⁶⁹ Uo. 1774. 3.

²⁷⁰ Uo. 1775. 11.

²⁷¹ Uo. 1776. 19.

²⁷² Uo. 1775. 11.

tett csővezeték ezt a problémát részben megoldotta: a víz — legalább eleinte — tiszta volt. De tudjuk, hogy a víz összetétele nem volt megfelelő: Schoberwalter állapítja meg, hogy az enyvezéshez nehezen használható.²⁷³ E probléma viszont — tekintve a kor technikai felkészültségét — nem volt megoldható; az alapítással egyszer s mindenkorra kapott adottság volt.

Az *üzemeltetés* nehézségeit műszaki tényezők okozták. E termelési zavaroknak többféle okuk volt.

A hajtóerő elégtelensége volt a leglényegesebb. A malomhely rosszul történt kiválasztásán s az építkezés helytelenségén Schoberwalter hámori mellékműhelyes megoldása csak részben tudott segíteni. A lékai főműhely helyzete nem változott és a víz bősége vagy elégtelensége nemcsak kényszerű munkaszünetet, hanem kárt is okozott.

Schoberwalter panaszai²⁷⁴ sok keserűséggel állapítják meg e tény, amelynek következtében a malom évenként négy, de néha még több hónapig is állni kényszerült.²⁷⁵ Wallner 1763-ban plasztikusan festi a helyzetet: télen, a nagy hidegben felduzzad a jég, koratavaszkor áradás van, nyáron kevés víz fut le a hegyekről, sőt nyár közepén még a forrás is elapad, s a malom áll, amíg valami jó zápor nem ad egy kis segítséget — folyamatosan dolgozni csak ősszel s tavasz végén lehet.²⁷⁶ Hasonlót állapít meg Gall igazgató is 1771-ben: a legutóbbi vízáradás nagy kárt okozott, a papírmalom áll;²⁷⁷ 1773-ban: az utóbbi napokban beálló nagy hideg következtében összetorlódott jég összetörte a malomkereket.²⁷⁸ Kloss felmondását is ezzel indokolja 1776-ban: múlt nyáron olyan szárazság volt, hogy az egész patak kiszáradt és a zúzó 15 kalapácsából alig 2—3-t hajtott meg a víz, s a következő korai tél miatt a zúzó 14 hétig állt.²⁷⁹

A másik ok a karbantartás elégtelensége, illetve a javítás gyakorisága volt. Ez ellentmondásnak látszik, de a következőkben meglátjuk, hogy nem az.

A gyártásvíz derítőjét 30 évig nem tisztították és teljesen eliszaposodott.²⁸⁰ Hiába jelentette a papírkészítő idejében az uradalomnak a nagyobb javítás szükségességét, a kivitelezés sokáig késlekedett.²⁸¹ A foldozgató javítás is megbosszulta magát és sok esetben még erre is csak az utolsó pillanatban szánta rá magát az uradalom.²⁸² Ezekén kívül a víz téli és tavaszi rombolása sok váratlan kárt okozott. A papírmalmot szinte állandóan javítani kellett — de többnyire elkésve tették —, és ez alatt a malom rendszerint állt.

1735-ben a zúzó tengelye tönkrement,²⁸³ a malmot újra kellett padlóztatni, a 3 pépszekrényt és a merítőkádat kijavítani. E munkákért a faanyagon kívül (a továbbiakban is faanyag és robot nélkül értendő a jelzett összeg) 24 Ft-ot fizetett az uradalom.²⁸⁴

De már a következő évben újabb javításra volt szükség: tönkrement a belső vízimű és a zúzó, 183 Ft 20 kr volt a javítás költsége.²⁸⁵ A hercegi tanács megjegyezte: a malmot állandóan javítják, mégis roszkatag; szükséges — nehogy a bérlő munkájában akadályozva legyen —, hogy a javításokat a lehető legjobban és tartósan, ne foldozgatva végezzék el.²⁸⁶ És nem sokkal később újabb javításért 38 Ft 10 kr-t fizetett ki az uradalom.²⁸⁷

²⁷³ Htt. A. oec. No. 8.

²⁷⁴ Léka 1748. 1, 1753. 8, Rep. 17. fasc. Z. no. 1005.

²⁷⁵ Htt. A. oec. No. 8.

²⁷⁶ Léka 1763. 4.

²⁷⁷ Uo. 1771. 4.

²⁷⁸ Uo. 1773. 3.

²⁷⁹ Uo. 1775. 11.

²⁸⁰–²⁸¹ Uo. 1771. 4.

²⁸² Uo. 1735. 1, 1737. 1, 1751. 3, 1771. 4.

²⁸³ Uo. 1735. 1.

²⁸⁴ Uo. 1735. 2.

²⁸⁵–²⁸⁶ Uo. 1736. 1.

²⁸⁷ Uo. 1736. 3.

Egy újabb év telik el, és az igazgató jelenti: az egyik malomkerék tönkrement, a másik is teljesen rossz, szükséges, hogy két újat készítsenek. Amire a tanács megjegyezte: most lett nagy költséggel javítva és újra rossz? Valószínűleg friss vágású fát használtak fel, ezért a jövőben az e célra szükséges fát előre vágják ki, s így amire kell, a fa teljesen száraz lesz.²⁸⁸

A malom egy ideig jó volt. Feltehető, mert ellenkezőjére nincs adatunk. Valószínű, hogy csak kisebb javítás volt szükséges, amit a papírkészítő végzett el.

1750-ben, majd 1751-ben újból komoly javításra volt szükség — részben a vízáradás miatt — és átnyúlt 1752-re is. A javítási összeg 1000 Ft körül volt, s ráadásul a lékai uradalom erdejében nem volt megfelelő fa. 160 öl vörösfenyőt kellett Lipótfalváról és Kaboldról hozatni, amiért közönséges fenyőt adtak vissza az ottani uradalmaknak. A javításhoz a papírkészítő is hozzájárult. Thanhoffer igazgató úgy gondolta, hogy az évben befejeződik a javítás és jövőre csak a tető újra zsindelyezése marad el,²⁸⁹ de bizony mégis folytatódott — vagy újabb javítás vált szükségessé 1753-ban —, mert a papírmalomhoz szükséges egyik hatalmas rönk alatt, szállítása közben, összetört a tőkeszánkó kerekestől, s 13 Ft 49 kr különkiadást okozott az uradalomnak.²⁹⁰

1769-ben az épületet javítják: padlót, ajtókat, ablakokat — elkorhadtak —, a tetőt is részben újra kellett zsindelyezni, s a zúzó egyik tengelyét is ki kellett cserélni. Az összeg 90 Ft 15 kr volt.²⁹¹

A következő évben a vízáradás okozott nagy kárt, s a javítás átnyúlt 1771-re is, de egyéb javítani való is volt, és mind a két műhelyben dolgoztak az ácsok. Lékán a külső víziművet, a sajtót és a pépszekrényeket, Hámoron a külső és belső víziművet, valamint mindkettőnél a tetőt javítják 286 Ft 90 kr költséggel, ráadásul még 15 ablak ólomüvegét is pótolni kellett, 14 Ft értékben.²⁹² E javítás alatt a malom többnyire állt, s tudjuk, hogy 1771-ben július 1-től szeptember 28-ig — majd 3 hónapig — és 1772-ben június 10-től augusztus 30-ig, majd október 5-től november 18-ig — 5 hónapig — teljesen szünetelt a papírkészítés.²⁹³

A javítás 1773-ban is folytatódott, s ráadásul újabb kár keletkezett: a jégtorlódás eltörte az egyik kereket, újat kellett készíteni — 17 Ft 60 kr —, ezen kívül két dézsa is tönkrement: 2 Ft 40 kr a kiadás.²⁹⁴ E javításokhoz a papírkészítő is hozzájárult 40 Ft-tal és két keze munkájával, hogy hamarabb elkészüljenek.²⁹⁵

1774-ben, amikor Kloss átveszi a malmot, újabb feltétlenül szükséges javítást állapítanak meg, 283 Ft 8 kr értékben.²⁹⁶ 1775 júliusában a javítás egy része kész — már 8 hete szünetelt miatta a papírkészítés — és befejezése rövidesen várható volt.²⁹⁷

1777-ben újabb javítás: 3 tengely, a padlás részbeni és a híd újbóli lefedése — 18 Ft a kiadás²⁹⁸ és 7 napi robot.²⁹⁹ De 1778-ban és 1779-ben is volt kisebb javítás, mert 4 1/2 illetőleg 3 napi robotot számol el erre a célra az uradalom.³⁰⁰

²⁸⁸ Uo. 1737. 1.

²⁸⁹ Uo. 1752. 15.

²⁹⁰ Uo. 1753. 12.

²⁹¹ Uo. 1769. 12.

²⁹² Uo. 1771. 4.

²⁹³ Uo. 1774. 3.

²⁹⁴ Uo. 1773. 3, 9.

²⁹⁵⁻²⁹⁶ Uo. 1774. 3.

²⁹⁷ Uo. 1775. 11.

²⁹⁸ Uo. 1771. 46, 55.

²⁹⁹⁻³⁰⁰ Uo. 1780. 4.

Néhány év múltán, 1785-ben megint nagyobb javítás: a malomkerekek, a két tengely, a zúzómű, s a négy sajtó, 359 Ft 80 kr értékben. Az összeget Wenko hitellezte az uradalomnak. Ez évben elkészült a hollandi is, melyet 300 Ft-ra terveztek, de 377 Ft 70 kr lett, amit szintén a papírkészítő fizetett ki.³⁰¹

Ezek után könnyen feltételezhető, hogy a század utolsó évtizede sem múlt el javítás nélkül, s ez a papírkészítő munkáját újból akadályozta.

Ha az előbbieken megismert javítási kiadásokat összegezzük, ezen 50 év alatt közel 2500 Ft lesz a számla, ami azt jelenti, hogy évenként 50 Ft-ot költött az uradalom a javításra. És ha összevetjük a javítás összegét ez időszak bérösszegével, 11 100 Ft-tal, azt látjuk, hogy az évi átlagbér (222 Ft) 25%-át kellett javításra fordítani, faanyag és robot nélkül. Ha ezek értékét is beleszámoljuk, akkor kb. a bér 40%-át vehetjük karbantartási költségnek — az uradalom részéről, mert még mindig nem számoltuk a papírkészítő által végzett és fizetett javításokat —, tehát a bérösszeg 60%-a volt csak a tényleges uradalmi bevétel.

Az üzemfejlesztés még a fentiekben kívül volt. Három lényeges pont érdemel említést: a Hámor pataktól hozott gyártásvíz vezetéke — teljesen uradalmi költségen —, a hámori mellékműhely építése — ami Schoberwalter költségére készült — és a hollandi beépítése — amit Wenko fizetett. A kisebb fejlesztésről csak közvetett tudomásunk van: zúzó átalakítás, eszköz beszerzés stb., ezek költségét részben az uradalom, részben a papírkészítő viselte.³⁰²

Összegezzük: a karbantartást az uradalom, az üzemfejlesztést főleg a papírkészítő végezte.

Láttuk, milyen nehézségek (nyersanyagbeszerzés, üzemelési zavarok) között kellett a lékai papírkészítőnek dolgoznia. Magát a papírkészítést, a technológiát részletesen nem tárgyalom, mert az általános gyakorlatot már más helyütt ismertettem,³⁰³ ettől nem különbözött. Csupán néhány jellegzetességet, illetve újabb adalékot említek meg.

A hámori mellékműhelyből — ez volt a pépkészítő, s egy kis túlzással az önálló nyersanyaggyár ősenek tekinthetnénk — kocsin kellett a lékai főműhelybe átszállítani a pépet a papírkészítéshez, amit rendszerint alkalmi fuvarossal végeztetett a papírkészítő.³⁰⁴ Az üzemi megosztottság természetesen a felvonulási terv és a munkaerők megosztását is jelentette és így, a malom közepes létszámából következőleg, a papírkészítés több időt igényelt, mint ha egy helyen dolgoztak volna.

A papírkészítés egyes időhöz kötött műveletei pontosságának betartásához ébresztős függőóra segített hozzá.³⁰⁵

Nagy regált (imperiált) csak nehezen tudtak készíteni, részben azért, mert kevés volt a megfelelő rongy, részben azért, mert az ehhez szükséges pép elkészítéséhez, rothasztásához, forgatásához, szóval a pép kezeléséhez nem állott elegendő idő rendelkezésükre.³⁰⁶

Az enyvezéssel sok bajuk volt, mert a víz nem volt megfelelő.³⁰⁷

Még egy lényeges adat: a meritőszitát maguk készítették, volt szita-készítő réztőkjük.³⁰⁸

³⁰¹ Uo. 1771. 4.

³⁰² Uo. 1735. 2, 1748. 1, 1751. 3, 1753.

8, 1763. 4, 1771. 4, leltár 42.

³⁰³ Ld. 128. jegyzet.

³⁰⁴⁻³⁰⁵ Léka 1775. 11.

³⁰⁶ Uo. 1763. 4.

³⁰⁷ Htt. A. oec. No. 8.

³⁰⁸ Léka 1775. 11.

A lékai papír

A lékai papírkészítő munkája mindig kifogástalan volt — Kloss kivételével mindegyik jó szakember volt —, és az uradalom mégsem volt mindig megelegedve vele, kifogásolta a papír minőségét. Hogy ez a panasz mennyiben volt jogosult, azt a következőkben vizsgálom meg.

A lékai papír *minősége* viszonylagos. Attól függ a megítélés, hogy mihez viszonyítjuk: más papírokhoz³⁰⁹ vagy a termelési körülményekhez.

Kétségtelen, hogy az osztrák papír jobb volt, s valószínű, hogy az uradalom ezt vette alapul. Fehérebb, simább, átnézete egyenletesebb, rostosomó ritkán tarkítja, négyzetmétersúlya kisebb, vékonyabb, rugalmasabb — általában. Ez állapítható meg a hazai hivatalok, intézmények stb. által e korszakban felhasznált osztrák papírokról. De ez a megállapítás némi kiegészítésre szorul. Nyilvánvaló, hogy e papírok a jobbminőségű osztrák papírok voltak — a jobbat vásárolták, mert rosszabb itthon is volt. Ebből két dolog következik: az egyik az, hogy volt rosszabb minőségű osztrák papír, vagyis a lékaihoz hasonló, sőt még rosszabb — és ezt igazolja a papírok összehasonlítása, mert kisebb mennyiségben ilyen osztrák papír is található nálunk —, a másik az, hogy a magyar papír egyformán rosszabb minőségű volt, mint az osztrák, vagyis a lékai papír volt olyan jó, mint a többi hazai termék — és ezt is igazolja az összehasonlítás. Ennek oka — mint azt a lékaiak és a többi hazai papírkészítők korszakunkban ismételten megállapítják — a rongy minőségi elégtelensége volt, főleg a finom lenvaszon hiánya: hazánkban kevés a finom rongy és még azt is kiviszik Ausztriába — mondják.³¹⁰

Ha a hazai papírokkal hasonlítjuk össze a lékai malom termékét, akkor határozottan a lékai javára billen a mérleg. Általában megállapítható, hogy a jobb minőségű papírok közé tartozott. Belföldi piacon versenyképes volt.

Meg kell még azt is állapítani, hogy a lékai mesterek sem készítettek egyforma minőségű papírt. A Schoberwalter által készített papír minden fajtája — a fajtáktól megkívánt fokozati különbségeket figyelembe véve — egyformán jó minőségű volt, de korszakának végén bizonyos hanyatlás tapasztalható. Wallner papírja egy fokkal rosszabb. Az őrlés nem olyan finom — nagyobb rostosomók, sűrűbben — és kissé sárgásabb a papír. Ennek oka a rongy minőségi csökkenésén kívül — korszakában fokozottabb volt a csempészség — a víz és az idő elégtelensége volt. A gyártásvíz derítője elszaporodott, a folyamatos őrlést a hajtóerő gyakori elégtelensége akadályozta, s ugyancsak a vízszint téli, tavaszi ingadozásai, valamint a gyakori javítások nehezítették a megfelelő pépkezelést. Wenko papírja — Wallnerné, illetve Kloss alatt is ő készítette — némi javulást mutat, s egyúttal differenciáltságot is. A javulás részben a rongycsempészet korlátozásának tulajdonítható, részben az üzemejllesztésnek és a fejlődő technológiának. A különféle fajta papírok között viszont nagyobb a minőségi különbség, elődeinél fokozatosabb volt, különösen Schoberwalternél, viszont nála a jobb minőségű majdnem az osztrákhoz hasonló, de a rosszabb sem különbözik a hazai átlag-

³⁰⁹ Az összehasonlítás alapja bármely más, korabeli levéltári anyag lehet. Én több levéltár anyagát használtam, de feleslegesnek tartom, s technikailag nehézkes is, valamennyi forrást felsorolni. Az összehasonlításnál természetesen figyelembe vettem a korszak szabta változások-

kat, de az értékelést csak általánosítva végeztem el.

³¹⁰ Htt. A. occ. No. 8., Lad. D. fasc. 8. no. 5., Lad. O. fasc. 4. no. 13., Dep. commerc. 1785—6. fons 25A. 1787. fons 17, 1788. fons 82, 1789. fons 67, 1794. fons 14.

tól. Tehát fejlődés tapasztalható — részben: a finomabb papírja jobb az elődeinél, a rosszabb a régi szinten maradt. A szín fehéredik, a simítás jobb, a papír vékonyabb, rugalmasabb — ez viszont a hazai papírkészítőknél általánosan tapasztalható —, de az őrlés nála is elégtelen. Érthető: a malomban 1785-ig nem volt hollandi. Miután beállították, ez a hiba is kiküszöbölődik.

Ila viszont az adott, már eléggé megismert termelési körülményekhez viszonyítjuk a lékai papírt, akkor bővebb ismételés nélkül is megállapíthatjuk, hogy ahhoz viszonyítva jó volt. Az uradalom panasza tehát csak részben helytálló, illetve a minőség elégtelenségéről a papírkészítők nem tehettek. Ennek okát ők maguk többször megadták.³¹¹

A lékai papírmalom különféle *formátumú* és *fajtájú* papírokat készített, általában az uradalmi szükségletnek megfelelően.

Sajnos nem áll rendelkezésünkre az egész korszakra vonatkozó elégséges forrás, de az bizonyos — a levéltári anyagból megállapítható —, hogy koncept, kancelláriai és posta papírt mindig készítettek. De néhány évről van pontos felsorolás is.

1769-ben — tehát Wallner korszakában — kottapapír, nagy és kis posta, nagy és kis kancelláriai, nagy és kis koncept, jegyzet és itatós papír készült.³¹² Nagyon valószínű, hogy Schoberwalter is ezeket készítette, s ezeken kívül — tudjuk — levélpapírt is.³¹³ A kottapapír szintén uradalmi, illetve hercegi szükségletet elégített ki: az Esterházy zenekar, illetve vezető karmestere, Haydn József — aki kisebb megszakításokkal 1761-től 1809-ig állott az Esterházy-család alkalmazásában³¹⁴ — számára volt szükséges. 1775-ből adatunk van arra, hogy a fentiekén kívül — de nem rendszeresen — kis, közép és nagy regál (vagyis regál, szuperregál és imperiál) papírt is készítettek Lékán.³¹⁵ Wenko 1776-os szerződése a fentieket sorolja fel a regál és az itatós kivételével.³¹⁶ Valószínű, hogy ezeket nem készítették rendszeresen, s a regálról tudjuk, hogy készítésének feltételei elégtelenek voltak.

A fentiekén kívül — ritkán, valószínűleg csak külön rendelésre — színespapír is készült Lékán: Schoberwalter, de inkább Wallner idejében — sajnos nincs keltezve — kékeszöld koncept³¹⁷ és 1785-ben halvány zöldeskék posta papír.³¹⁸ Időközönként — valószínűleg szintén csak rendelésre — lemezpapírt is készítettek.³¹⁹

Ismerjük meg a lékai papírt közelebbről. Néhányának adatát — *leírását, vízjelét* — közlöm, mindhárom papírkészítőtől —, mert Wallnerné az uráét használta, s Kloss sem készített új vízjelet —, a jellemzőbbeket. Nem valamennyit, mert sok a változat, amiből néhányat megemlítek. A közölteket az egyes papírkészítők működésük egész korszakában végig használták.

Schoberwalteré:

a) Szita és vízjel: 18 db 0,5 mm átmérőjű merevítő 23 mm-ként; 256 db (8 db/10 mm)³²⁰ 0,5 mm átmérőjű borda 0,5 mm-ként.

³¹¹ Itt. A. oec. No. 8. Léka 1748. 1, 1754. 6, 20, 1763. 4, 1769. 15, 1771. 4, 1775. 11, 1780. 44.

³¹² Léka 1769. 15. — A formátumra és a fajtára l. 128. jegyz. első cikk.

³¹³ Léka 1740. 3.

³¹⁴ *Valkó Arisztid*: Haydn magyarországi működése a levéltári akták tükrében. 1. Bpest. 1957. 628. sk. 1. (Klly. Zenetudományi tanulm. 6. k.)

³¹⁵ Léka 1775. 11.

³¹⁶ Uo. 1769. 15.

³¹⁷ Uo. 1753. 18.

³¹⁸ Uo. 1785. 8.

³¹⁹ Uo. 1775. 11.

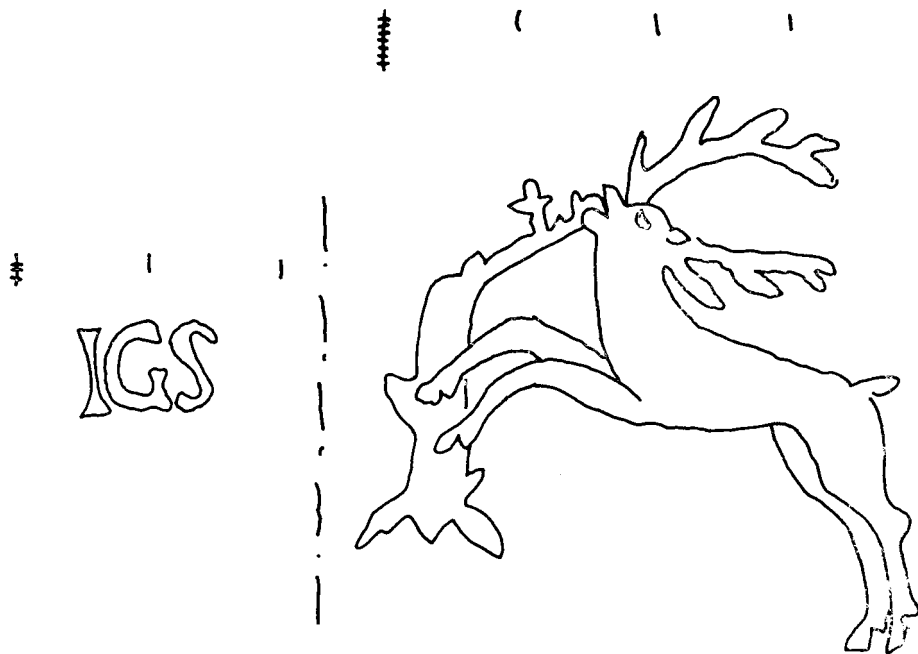
³²⁰ A következőkben csak a számokat közlöm, a megnevezést nem == (8/10). Valamennyi papírnál a merevítő az ívszélességgel párhuzamos.

Vízjele (1. ábra) a bordázatra merőleges, 0,8 mm huzalátmérővel konc középeken.

Bal koncon ívszélektől: jobbra 298, balra 92, fent 148, lent 156 mm-re³²¹ Schoberwalter monogramja: antikva, betűmagasság 15 mm.

Jobb koncon: 60—260—113—113 mm-re balra néző, fatörzsre ágaskodó gímszarvas.

1. ábra. Schoberwalter egyik szarvasos vízjele. 1736. Eredeti nagyság $\frac{1}{5}$ -e

Papírleírás: 1736-ban felhasznált koncept papír. 326×422 mm, 77 g/m^2 . Sárgásfehér, felülete sima, átnézete egyenletes, sűrűn 1—2 mm átmérőjű csomók, közép vastag, rugalmas.³²²

Hasonló vízjelet használt (1740) kancelláriai papírokon is. Eltérés: minden 14-ik borda kiemelt, huzalja vastagabb, 0,7 mm és 56 g/m^2 .³²³ Másik hasonló megoldás (1739): szarvas vízjel ívközépen és lábai között a monogram, 61 g/m^2 és ennek variánsa a kiemelt 14-ik bordákkal.³²⁴

b) Szita és vízjel: 19 db 0,5 mm átmérőjű merevítő 23 mm-ként; bordázat kétféle: I. 325 db (10/10) 0,5 mm átmérőjű 0,5 mm-ként, II. 26 db (minden 14-ik kiemelt) 0,7 mm átmérőjű 13 mm-ként.

³²¹ A következőkben az átnézet felőli ívszéli távolságait, a szélek megnevezése nélkül, csak a számok egymásutániségében közlöm: 298—92—148—156. Megjegyzendő még: a vízjel állás jobb vagy bal irányát is az átnézet felől, s nem heral-

dikailag adom; valamennyi papír, illetve szita A forma; valamennyi papír Lékán kelt.

³²² Léka 1736. 1.

³²³ Uo. 1740. 4.

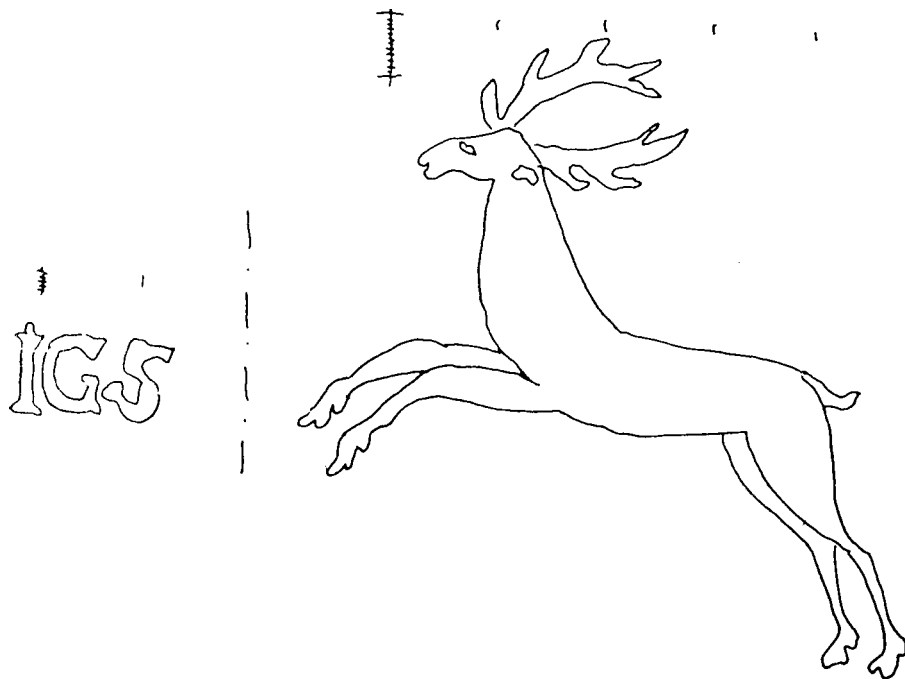
³²⁴ Uo. 1739. 4.

Vízjele (2. ábra) a bordázatra merőleges, 0,8 mm huzalátmérővel kono középeken.

Bal koncon: 308—102—170—164 mm-re Schoberwalter monogramja: antikva, betűmagasság 18 mm.

Jobb koncon: 35—275—103—112 mm-re balra néző, ágaskodó gím-szarvas.

Papírleírás: 1745-ben felhasznált kancelláriai papír. 352×452 mm, 69 g/m². Fehéres, felülete sima, átnézete egyenletes, sűrűn 1—3 mm átmérőjű csomók és 0,5—3 mm hosszú rostszálak, közép vastag, rugalmas.³²⁵

2. ábra. Schoberwalter másik szarvasos vízjele. 1745. Eredeti nagyság $\frac{6}{10}$ -e

c) Szita és vízjel: 18 db 0,5 mm átmérőjű merevítő 22 mm-ként; 320 db (10/10) 0,5 mm átmérőjű borda 0,5 mm-ként.

Vízjele (ld. 3. ábra) a bordázatra merőleges, 0,5 mm huzalátmérővel 178—182—112—128 mm-re ívközépen. Stilizált koronás címer, a kör alakú címerpajzsban a hercegi család címeréből vett, fordított L betű (antikva, betűmagasság 17 mm), a címer alatt, hozzá szerkesztve, Schöberwalter monogramja: antikva, betűmagasság 17 mm.

Papírleírás: 1740-ben felhasznált kancelláriai papír. 322×412 mm, 52 g/m². Fehéres, felülete sima, átnézete egyenletes, ritkán 0,5—1 mm átmérőjű csomók, közép vastag, rugalmas.³²⁶

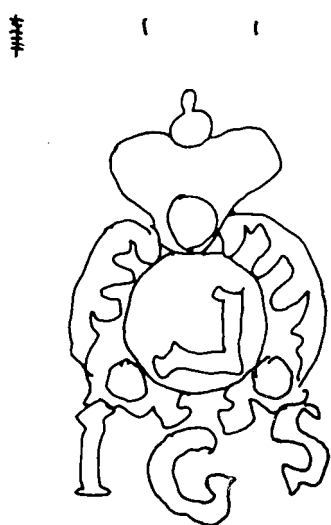
d) Szita és vízjel: 18 db 0,5 mm átmérőjű merevítő 23 mm-ként; 290 db (9/10) 0,5 mm átmérőjű borda 0,6 mm-ként.

³²⁵ Uo. 1736. 1.

³²⁶ Uo. 1740. 1.

Vízjele (14. ábra) a bordázatra merőleges, 0,5 mm huzalátmérővel 272—80—113—113 mm-re bal konc közében. Koronás kétfejű sas, hasi címerében az előbbi, de egyenes állású L betű (antikva, betűmagasság 12 mm), a sas két szárnya és farka alatt elosztva és hozzá szerkesztve Schoberwalter monogramja: antikva, betűmagasság 12 mm.

Papírleírás: 1740-ben felhasznált kancelláriai papír. 322×412 mm, 52 g/m². Sárgásfehér, felülete sima, átnézete kissé felhős, sűrűn 1—2 mm átmérőjű csomók és 1—2 mm hosszú rostsálak, közép vastag, rugalmas.³²⁷

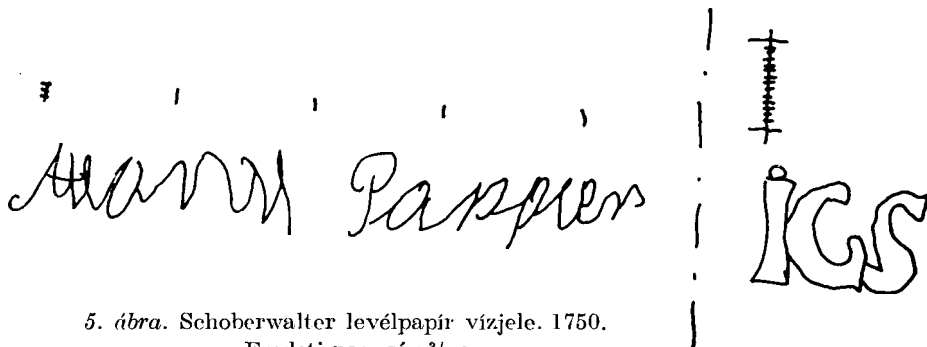
3. ábra. Schoberwalter egyik címeres vízjele. 1740. Eredeti nagyság $\frac{2}{3}$ -a

4. ábra. Schoberwalter másik címeres vízjele. 1740. Eredeti nagyság $\frac{2}{3}$ -a

e) Szita és vízjel: 16 db 0,5 mm átmérőjű merevítő 22 mm-ként; bordázata kétféle: I. 218 db (8/10) 0,5 mm átmérőjű 0,6 mm-ként, II. 19 db (minden 14-ik kiemelt) 0,5 mm átmérőjű 16 mm-ként.

Vízjele (5. ábra) a bordázatra merőleges, 0,5 mm huzalátmérővel konc középeken.

5. ábra. Schoberwalter levélpapír vízjele. 1750. Eredeti nagyság $\frac{3}{4}$ -e

³²⁷ Uo. 1740. 3.

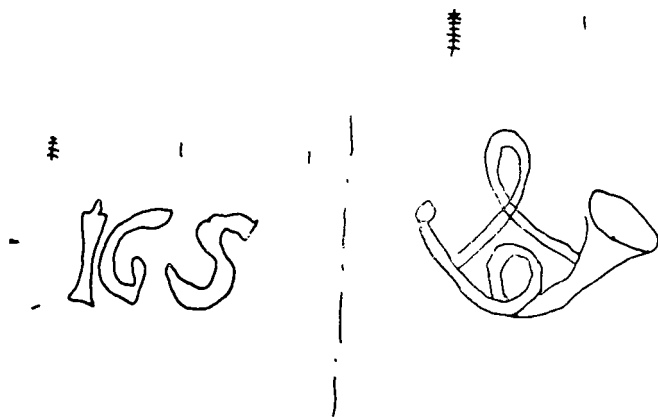
Bal koncon: 210—60—138—130 mm-re a fajtát jelölő felírás: Handt Pappier — latin kurzív, betűmagasság 11 mm.

Jobb koncon: 82—265—132—128 mm-re Schoberwalter monogramja: antikva, betűmagasság 17 mm.

Papírleírás: 1750-ben felhasznált levélpapír. 282×382 mm, 37 g/m². Világos fehér, felülete jól simított, átnézete egyenletes, ritkán 0,5—1 mm hosszú rostszálak, vékony, rugalmas.³²⁸

f) Szita és vízjel: 18 db 0,5 mm átmérőjű merevítő 24 mm-ként; 360 db (10/10) 0,5 mm átmérőjű borda 0,5 mm-ként.

Vízjele (6. ábra) a bordázatra merőleges, 0,5 mm huzalátmérővel konc középeken.

6. ábr a. Schoberwalter postapapír vízjele. 1752. Eredeti nagyság $\frac{2}{3}$ -a

Bal koncon: 320—90—178—160 mm-re Schoberwalter monogramja: antikva, betűmagasság 20 mm.

Jobb koncon: 100—320—165—158 mm-re a fajtát jelölő jobbra néző postakürt.

Papírleírás: 1752-ben felhasznált posta papír. 362×448 mm, 44 g/m². Fehér, felülete jól simított, átnézete teljesen egyenletes, ritkán 0,5 mm átmérőjű csomók és 0,5 mm hosszú rostszálak, vékony, rugalmas.³²⁹

Wallneré:

g) Szita és vízjel: 18 db 0,5 mm átmérőjű merevítő 23 mm-ként; 280 db (8/10) 0,6 mm átmérőjű borda 0,6 mm-ként.

Vízjele (7. ábra) a bordázatra merőleges, 0,6 mm huzalátmérővel konc középeken.

Bal koncon: 275—65—94—138 mm-re jobbra néző, álló gímszarvas.

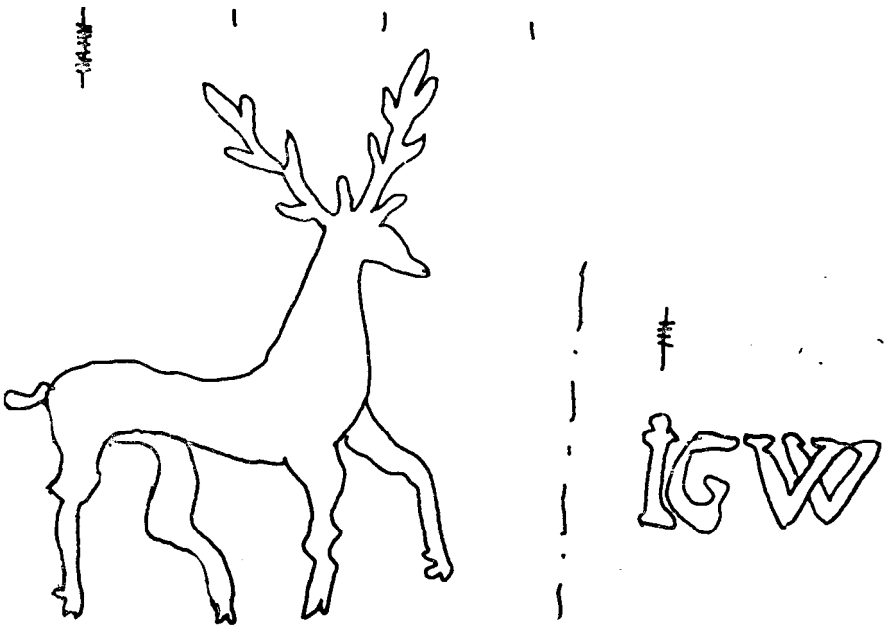
Jobb koncon: 90—290—150—158 mm-re Wallner monogramja: antikva, betűmagasság 15 mm.

Papírleírás: 1763-ban felhasznált koncept papír. 325×418 mm, 61 g/m². Sárgásfehér, felülete sima, átnézete kissé felhős, sűrűn 1—2 mm átmérőjű csomók és 1—2 mm hosszú rostszálak, közép vastag, rugalmas.³³⁰

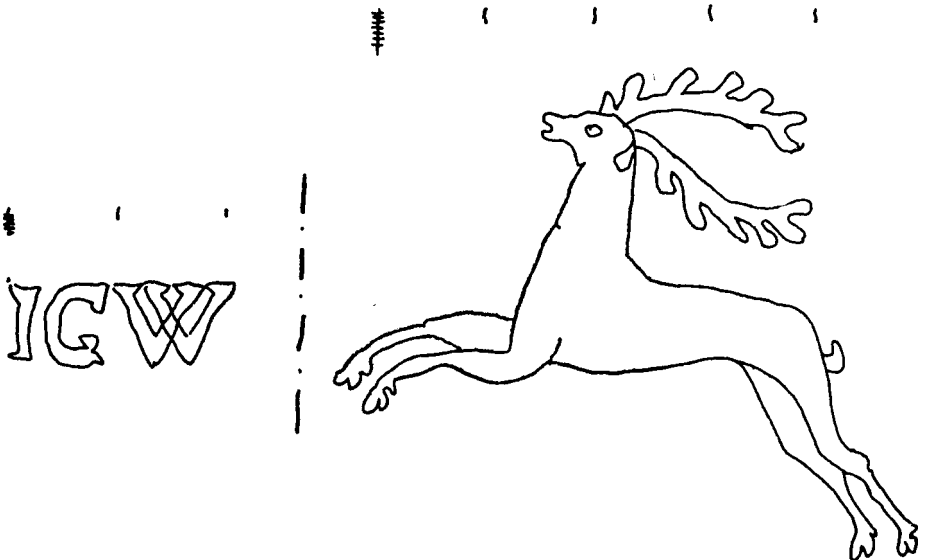
³²⁸ Uo. 1750. 1.

³²⁹ Uo. 1752. 15.

³³⁰ Uo. 1763. 4.

7. ábra. Wallner egyik szarvasos vízjele. 1763. Eredeti nagyság $\frac{4}{5}$ -e

8. ábra. Wallner másik szarvasos vízjele. 1769. Eredeti nagyság $\frac{6}{10}$ -e

h) Szita és vízjel: 19 db 0,5 mm átmérőjű merevítő 23 mm-ként; 323 db (9/10) 0,5 mm átmérőjű borda 0,6 mm-ként.

Vízjele (8. ábra) a bordázatra merőleges, 0,5 mm huzalátmérővel konc középeken.

Bal koncon 318—70—168—168 mm-re Wallner monogramja: antikva, betűmagasság 18 mm.

Jobb koncon: 62—260—125—128 mm-re balra néző, ágaskodó gímszarvas.

Papírleírás: 1769-ben felhasznált kancelláriai papír 352×445 mm, 53 g/m². Fehéres, felülete sima, átnézete egyenletes, sűrűn 1—3 mm átmérőjű csomók és 1—4 mm hosszú rostszálak, közép vastag, rugalmas.³³¹

9. ábra. Wallner címeres vízjele. 1770. Eredeti nagyság $\frac{2}{3}$ -a

i) Szita és vízjel: 18 db 0,5 mm átmérőjű merevítő 22 mm-ként; 243 db (7/10) 0,5 mm átmérőjű borda 0,7 mm-ként.

Vízjele (9. ábra) a bordázatra merőleges, 0,5 mm huzalátmérővel 183—185—122—128 mm-re ívközépen. Koronás kétfejű sas, alatta Wallner monogramja: antikva, betűmagasság 18 mm.

Papírleírás: 1770-ben felhasznált koncept papír: 352×435 mm, 93 g/m². Barnássárga, felülete sima, átnézete felhős, sűrűn 1—3 mm átmérőjű csomók és 1—3 mm hosszú rostszálak, közép vastag, rugalmas.³³²

Wenkoé:

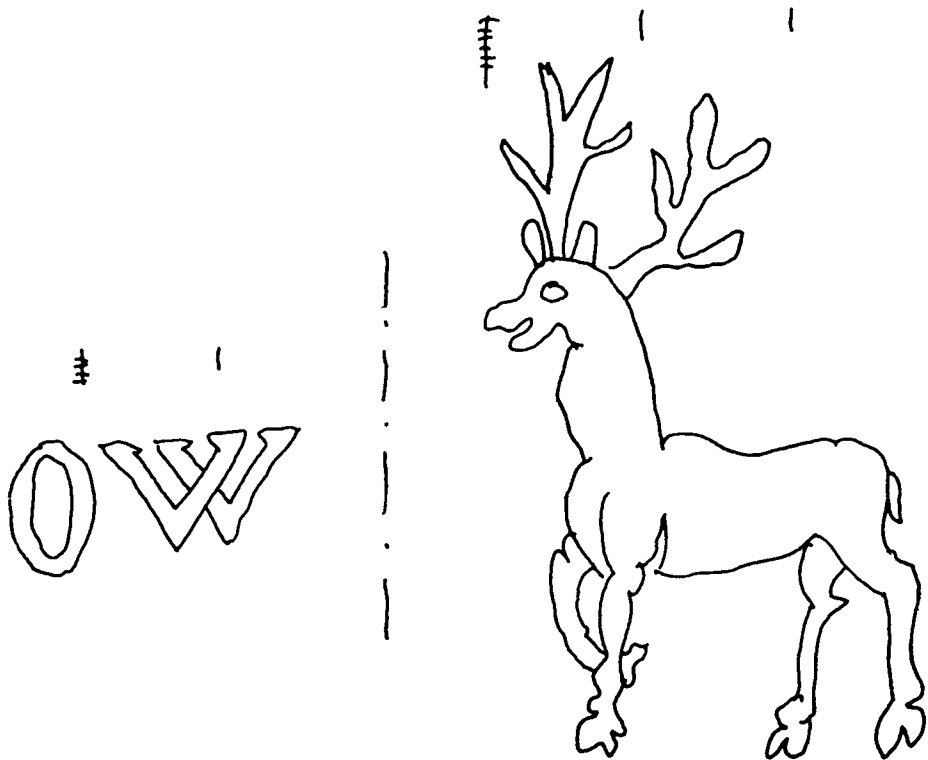
j) Szita és vízjel: 18 db 0,6 mm átmérőjű merevítő 23 mm-ként; 256 db (8/10) 0,6 mm átmérőjű borda 0,6 mm-ként.

Vízjele (10. ábra) a bordázatra merőleges, 0,6 mm huzalátmérővel konc középeken.

Bal koncon: 275—75—148—150 mm-re Wenko monogramja: antikva, betűmagasság 20 mm.

³³¹⁻³³² Uo. 1769. 15.

Jobb koncon: 70—258—82—112 mm-re balra néző, álló gímszarvas.
Papírléírás: 1777-ben felhasznált kancelláriai papír. 322×397 mm,
54 g/m². Fehéres, felülete sima, átnézete egyenletes, sűrűn 1—2 mm átmérőjű
csomók, közép vastag, rugalmas.³³³

10. ábra. Wenko szarvasos vízjele. 1777. Eredeti nagyság $\frac{3}{4}$ -o

Ugyane szitával és vízjellel később (1785) 100 g/m²-es koncept papírja is van.³³⁴ Hasonló vízjellel (1783): monogram és jobbra haladó szarvas, 56 g/m²,³³⁵ valamint: monogram és vezetéknev kiírva, jobbra néző, álló szarvasal, 75 g/m².³³⁶

k) Szita és vízjel: 15 db 0,8 mm átmérőjű merevítő 20 mm-ként; 248 db (7/10) 0,7 mm átmérőjű borda 0,7 mm-ként.

Vízjele (11. ábra) a bordázatra merőleges, 0,6 mm huzalátmérővel 197—170—95—128 mm-re ívközépen. Balra néző, díszruhás, szakállas férfi, jobb kezében jogar, alatta Wenko monogramja: antikva, betűmagasság 12 mm.

Papírléírás: 1783-ban felhasznált koncept papír. 355×435 mm, 69 g/m². Fehéres, felülete sima, átnézete egyenletes, ritkán 0,5 mm átmérőjű csomók és 0,5 mm hosszú rostszálak, közép vastag, rugalmas.³³⁷

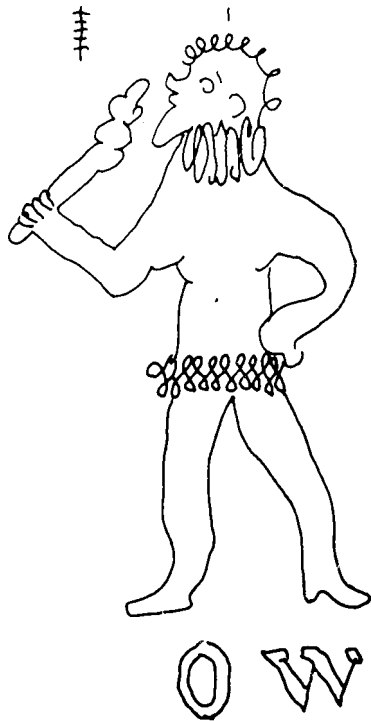
³³³ Uo. 1777. 55.

³³⁴ Uo. 1771. 4.

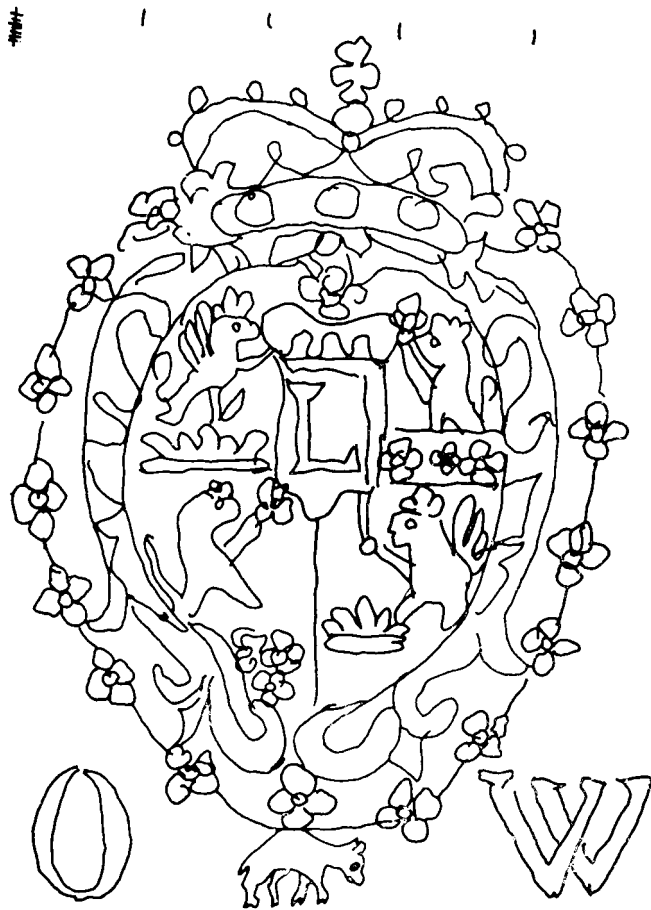
³³⁵ Uo. 1783. 10.

³³⁶ Uo. 1785. 4.

³³⁷ Uo. 1783. 15.

11. ábra. Wenko alakos vízjele. 1783.
Eredeti nagyság $\frac{2}{3}$ -a

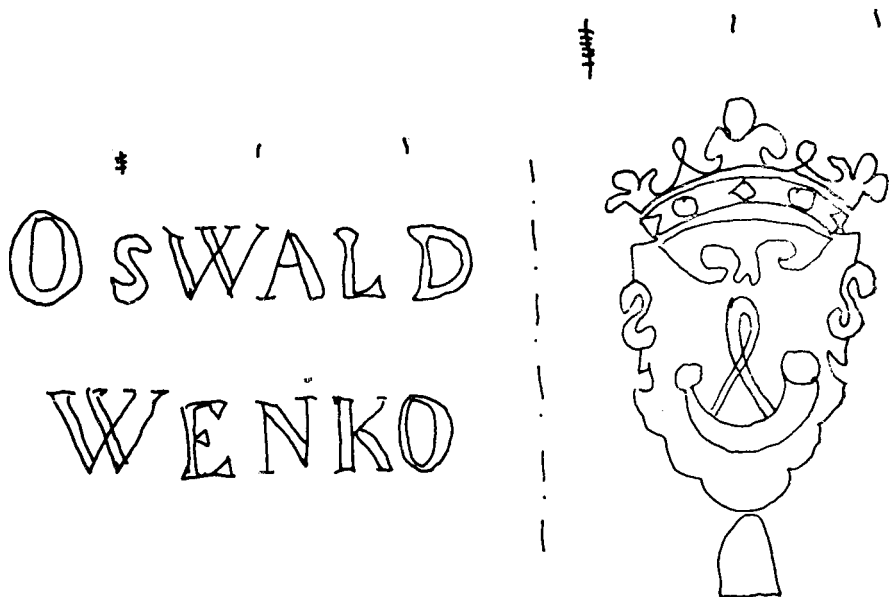

12. ábra. Wenko nagycémeres vízjele. 1780. Eredeti nagyság $\frac{2}{3}$ -a

l) Szita és vízjel: 18 db 0,6 mm átmérőjű merevítő 25 mm-ként; 280 db (8/10) 0,6 mm átmérőjű borda 0,6 mm-ként.

Vízjele (12. ábra) a bordázatra merőleges, 0,6 mm huzalátmérővel 168—165—85—92 mm-re ívközépen. Esterházy család hercegi címere. Négyfelé osztott pajzs; első és negyedik osztály mezejében az ősi címer, a koronán álló koronás griff, kardot és rózsát tartva, a második és harmadik

13. ábra. Wenko postapapír vízjele. 1798. Eredeti nagyság $\frac{2}{3}$ -a

mező vízszintesen kétfelé oszlik: a felső udvarban koronás oroszlán, rózsát tartva, az alsóban három rózsafej; a közép pajzs mezejében L [Leopoldus, akitől a család a hercegséget kapta] betű: antikva, betűmagasság 20 mm; a címer felett hercegi korona, körülötte rózsakoszorú az eredeti címer hermelinpalástja helyett, mint takaró; a címer alatt jobbra-balra Wenko monogramjának egy-egy betűje (antikva, betűmagasság 15 mm), a két betű között stilizált őzgida.

Papírleírás: 1780-ban felhasznált kancelláriai papír. 352×452 mm, 75 g/m². Szürkésfehér, felülete sima, átnézete egyenletes, sűrűn 1—2 mm átmérőjű csomók, közép vastag, rugalmas.³³⁸

m) Szita és vízjel: 17 db 0,8 mm átmérőjű merevítő 28 mm-ként; 310 db (8/10) 0,6 mm átmérőjű borda 0,6 mm-ként.

Vízjele (13. ábra) a bordázatra merőleges, 0,6 mm huzalátmérővel középeken.

Bal koncon: 318—70—162—172 mm-re Wenko neve, két sorban, kiemelt kezdőkkel: antikva, betűmagasság 18,15 mm.

³³⁸ Uo. 1780. 44.

Jobb koncon: 120—325—140—145 mm-re a papírfajta jelölése: koronás, stilizált címerben jobbra néző postakürt.

Papírleírás: 1798-ban felhasznált posta papír. 387×482 mm, 47 g/m². Fehér, felülete sima, átnézete egyenletes, vékony, rugalmas.³³⁹

Hasonló vízjelű papír (1783), de csak monogrammal és 63 g/m².³⁴⁰

A lékai vízjelről kell még néhány szót szólni. Két szerkezeti eleme van: a főjel, mint névadó jel — a malom vagy a papírfajta jelölése — és a mellékjel — a papírkészítő jelölése, az általános szokásnak megfelelően. A főjel (a fajta jelöléstől eltekintve, mely rendszerint általánosan használt jel) a malom jelölése. Két módszerrel történt. Az egyik az Esterházy címer, vagy címer rész, s ez érthető. A másik, amelyik az egész korszakban, mindhárom papírkészítő által, sőt későbbben is használt vízjel, a szarvas. Ez némi magyarázatra szorulna, de kielégíthetőt jelenleg nem mondhatok, csak néhány feltevést.

A névadó jel (a fajtán kívül) ha nem a tulajdonost, akkor a helyet jelöli, ez általános gyakorlat. Léka pecsége — igaz, hogy az irodalom csak 1824-ből ismeri³⁴¹ — köriratos négytornyú templom. A szarvasnak viszont Lékát kell jelölnie. Feltehetjük, hogy ez volt a korábbi pecsége. Vagy: ha hivatalosan nem is volt jelvénye, a lékaiak valamiképp annak tarthatták — feltételezhetjük —, s így ez a jelvény, az általános gyakorlatnak megfelelően, Lékát birtokló családokkal függhet össze. Nézzük meg ezt a megfontolást.

A középkorban a Héder nemzetség kőszegi ága, majd a Kanizsay család, később a Nádasdy, aztán a Draskovich, végül az Esterházy-család birtokolta Lékát.³⁴² Egyik család címerében sem szerepel a szarvas. Viszont a Draskovich család, mely a Nádasdyakkal rokonságban volt, a Draskóczy családtól származott, s ennek címe a nyállal átlótt torkú, ágaskodó 9-es gímszarvas. Lehetséges, hogy valamelyik Lékán eltemetett Draskovich az elődök címerét használta, s ezt vették át valamiképp a lékaiak.

De lehetséges az is, hogy Léka környékén valamikor sok volt a szarvas, s innen a jelkép. Viszont Léka néveredetét Lőrincre viszik vissza,³⁴³ s ehhez a szarvas nem kapcsolódik. Vagy: vad volt bőviben, s a vadászoknak Szent Hubert a védszentje, akinek szarvas a jelvénye.

Egyszóval sok a lehetőség, de nincs bizonyosság. Jelenleg nem lehet hiteltérdemlően megmagyarázni azt, hogy a lékai papírmalom, illetve papírkészítő miért tartotta jelképének a szarvast, de hogy Lékához kapcsolódott e jel, az bizonyos.

Mennyiség

A lékai papírmalom, láttuk, sok műszaki akadállyal küzködve dolgozott, de azért annyit termelt, hogy az uradalom szükségletét kielégítette, sőt többet is. Viszont az évi termelt mennyiség pontos meghatározásához sajnos csak kevés közvetlen adatunk van.

1775-ben — júniusban és júliusban — a lékai uradalomba, az iroda és a levéltár szükségletére a következő mennyiséget szállította a papírkészítő: nagy regálból 1/2 rizsmát, közép regálból 1, kis regálból 1, posta papírból 9, kancelláriaiából 68, konceptből 31 rizsmát, összesen 110,5 rizsmát.³⁴⁴

³³⁹ Uo. 1798. 424.

³⁴⁰ Uo. 1783. 13.

³⁴¹ *Altenburger Gusztáv—Rombuld Bernát—Tagányi Károly*: Magyarország címer-

tára. 6. füz. Bpest. 1880. II. 18. l.

³⁴² *Schermann*: i. m. 2. sk. l.

³⁴³ Uo. 209. l.

^{344—345} Léka 1775. 11.

A következő év elején Kloss hagyatéki leltára szerint félkész papírból 332,5 rizsma volt a malomban és 40 rizsmára való pép.³⁴⁵ Ez a mennyiség természetesen szintén 1775-ben készült. Tehát ez évben — a fentiek szerint, s a pépet nem számítva — 443 rizsma készült.

Viszont a lékai papírmalom nemcsak a lékai uradalmat látta el papírral, hanem más uradalmakat is, sőt a központi igazgatást is — ez a papírok vízjelből megállapítható, természetesen figyelembe véve a küldött és érkezett iratok közti különbséget —, de Lékán kívül nem teljesen, csak kb. fele, egy-harmada mennyiséggel.

Ha a környező 17 dominiummal is számolunk, mint papírfogyasztóval, a fentiek alapján így alakul a helyzet: Léka 110, Kismarton 50 — itt feles arányt találunk —, a többi 15 uradalom à 30, vagyis 450 rizsma, összesen 610 rizsma. Ezen kívül — ugyancsak a vízjelből megállapíthatóan — a környék önkormányzatai, valamint egyes — főleg egyházi — intézmények és magán-személyek is használták a lékai papírt, együttvéve annyit legalább, mint a lékai uradalom, vagyis 110 rizsmát. Ez összesen 720 rizsma — mint papír-szükséglet.

1775-ben, láttuk, nagyon rossz malommenetel volt, a szárazság, a korai tél s a javítások miatt. Kloss állítása szerint 26 hétig, tehát fél évig szünetelt a munka, tehát a fenti 443 rizsma fél év terméke, s így havi 74 rizsmának felel meg. Az egész évben — két hónap téli állást leszámítva — 296 rizsmával többet kell számítani, vagyis összesen kereken 750 rizsma az évi termelés. Ez a mennyiség fedezi a fenti szükségletet.

Ez a havi 74 rizsmás átlag termelés igen alacsony volt, ha tekintetbe vesszük azt, hogy ez évben 4 legény, illetve Wenkot leszámítva, három dolgozott, s így egy legényre átlag 24—25 rizsma jut egy hónapban, vagyis naponta kb. 1 rizsma, mint átlag. Tudjuk ugyanis, hogy folyamatos termelésnél, megfelelő feltételek mellett egy legény munkanaponként 6 rizsmát, sőt még többet is készíthetett.³⁴⁶

Mindezek alapján feltételezhetjük, hogy a lékai papírkészítő az 1760—70-es években legalább évi 800 rizsmát állíthatott elő, ami, más malmok termelésével összevetve, közepes értéket mutat.³⁴⁷ Ha a malom állapotát, felszerelését, nyersanyagbeszerzési feltételeit, működési lehetőségeit, személyzetét, valamint az egyre növekvő papír-szükségletet figyelembe vesszük, az előbbieik alapján feltételezhetjük, hogy az évi átlag termelés az 1730—50-es években 600 rizsma, s az 1780—90-es években 1000 rizsma körül lehetett.

Ár, piac

A lékai papír árára szintén csak az 1760—70-es évekből van adatunk. 1769-ben Wallner a következők szerint szállított az uradalomnak (az ár rizsmánként értendő): kottapapír 5 Ft, nagy posta 4 Ft, kis posta 3 Ft, nagy kancelláriai 2 Ft 30 kr, kis kancelláriai 2 Ft, nagy koncept 2 Ft, kis koncept 1 Ft 30 kr, jegyzet 1 Ft, itatós 45 kr.³⁴⁸ Kloss 1775-ben a fentieken kívül a nagy regált (imperiál) 16 Ft, a közép regált (szuperregál) 12 Ft, a kis regált (regál) 8 Ft rizsma-árban szállította.³⁴⁹ Wenko 1776-os papír-árai megegyeznek Wallneréval, azzal a különbséggel, hogy a kis konceptet

³⁴⁶ OL Erdélyi levéltárak. Gubernium, Politica 1772. nr. 160.

³⁴⁷ Ld. 310—311. jegyzeteket.

³⁴⁸ Léka 1769. 15.

³⁴⁹ Uo. 1775. 11.

1 Ft-ért adta.³⁵⁰ Ezek szerint — a regáltól eltekintve, mert ez csak időszakosan készült — az átlag rizsma ár 2 Ft 50 kr volt.

Ha ezen árakat összevetjük más malmok egykorú papíráraival,³⁵¹ akkor a lékait az egyes fajtáknál 1 Ft-tal olcsóbbnak találjuk — tehát az erre vonatkozó uradalmi panasz csak a vevő általános kijelentése volt, s nem tényleges megállapítás —, az átlag árnál pedig 50 kr-ral volt olcsóbb a lékai papír.

A többi malomnál tapasztalható áralakulás alapján pedig feltételezhetjük, hogy az 1730—50-es években az átlag rizsma ár 2 Ft (1760—70-ben, láttuk, 2 Ft 50 kr) és az 1780—90-es években pedig 3 Ft volt.

A lékai papírmalom piacának kérdése csak rövid ismétlést igényel, mert már érintettem.

Az Esterházy-család Vas, Sopron és Moson megyei javainak és uradalmainak, valamint a környék (főleg Vas és Sopron megye³⁵²) önkormányzatainak, intézményeinek (főleg egyháziak) hivatalai és magánosok használták a lékai papírt. E piacok papírigényének kielégítése szempontjából elsősorban az uradalmak jöttek számításba, közülük is elsőnek Léka, majd Kismarton, s úgy a többi.

A papír leszállításának módjára adatunk nincs. Feltehető, hogy — az általános szokás szerint — megegyezés alapján történt: többnyire az uradalom szállította el, más piacokra a papírkészítő vitte.

Haszon

Végezetül a haszon kérdését kell még megvizsgálni. Erre vonatkozó adatunk nagyon kevés van, láthattuk. A már ismertetett adatok és indokolt feltételezések alapján általános, de optimális összeget, inkább csak irányszámot ismerhetünk meg.

Az uradalom haszna a bérösszeg volt, illetve ennek 60%-a. Az egész korszak évi átlagbéra 222 Ft lévén, az átlag tiszta haszon évi 133 Ft 30 kr. Ha ez összeget az ismert két malomérték adat — 1751-ben 2500 Ft,³⁵³ 1774-ben 4780 Ft³⁵⁴ — átlagértékével — 3640 Ft — összevetjük, az érték 6%-át 208 Ft 40 kr-t, mint megkívánt uradalmi hasznot,³⁵⁵ a teljes bevétel megadta, de a tiszta bevétel nem. Ezek szerint az uradalom a 6%-os haszonkulcsot a rezsivel együtt számolhatta.

A papírkészítő évi hasznának irányszámát a már ismertetett adatok és indokolt feltevések alapján hasonló bizonytalansággal kaphatjuk meg.

A korszak átlag rizsma száma 800, s az átlag ár 2 Ft 50 kr, tehát 2000 Ft a teljes bevétel. Az átlag malombér — 222 Ft — levonásával marad 1778 Ft. Az egyéb kiadás (természetesen viszonylagos átlag számítással): nyers- és segédanyag 200 Ft, munkabér 800 Ft, karbantartás, javítás (évközi és a nagyobbhoz hozzájárulás), üzemfejlesztés, szállítás és adó 598 Ft, összesen 1598 Ft. Ezt levonva marad 160 Ft, mint évi átlagos tiszta haszon az 1760—70-es években. Ez az átlag haszon — a malom fejlődését figyelembevéve — az 1730—50-es években 120 Ft körül, az 1780—90-es években pedig 200 Ft körül lehetett. Az előbbi átlagszám megfelel az 1755-ös adókimutatásban Schober-walternél megállapított évi tiszta haszonnak, ami ellen tiltakozott, mondván,

³⁵⁰ Uo. 1769. 15.

³⁵¹ L. 310—311. jegyzeteket.

³⁵² Htt. A. oec. No. 8.

³⁵³ Léka 1751. 3.

³⁵⁴ Uo. 1773. 3.

³⁵⁵ Uo. 1751. 3.

hogy ez csak az egész évi folyamatos működés esetében áll fenn.³⁵⁶ E szerint a fenti átlagos évi tiszta haszon optimális irányszám, bár ha meggondoljuk, hogy az adóketvés elleni tiltakozás az adóval egy idős, a lékai papírkészítők megismert anyagi helyzetét figyelembe véve reálisnak látszik.

A lékai papírmalom e korszakbeli történetének végére értünk. A malom a következő században is működött. — e korszakkal most nem kívánok foglalkozni —, az 1850 körül felvett uradalmi leltár így említi.³⁵⁷ Egy 1864. évi telek adás-vételi szerződés szerint is még fennállt,³⁵⁸ de az 1888. évi uradalmi leltár már csak a régi papírmalomnak nevezi.³⁵⁹ Valószínűleg az 1870-es években szűnhetett meg, a papírmalmoknak gyárákká való átállítása során. Az uradalom, illetve a birtokos család nem látta kifizetődőnek az átállítás költségeit és a lékai papírmalom 150 éves fennállása után nem kelepelt többet a Kőszeg vizén.

ISTVÁN BOGDÁN

DIE PAPIERMÜHLE VON LÉKA (HÁMOR) IM XVIII. JAHRHUNDERT

(Auszug)

Die Papiermühle von Léka bestand aus zwei Werkstätten. Die Hauptwerkstätte (nach der der Betrieb benannt wurde) befand sich in Léka am Ufer des kleinen Kőszeg-Flusses und wurde um das Jahr 1720 erbaut. Der Antrieb geschah durch drei unterschlächtige Wasserräder. Das Stampfwerk hatte auf zwei Wellen 10 (am Ende des Jahrhunderts 32) Stämpfe. Die Welle des einen Wasserrades trieb auch der Schlagstämpf an, jene des dritten Wasserrades den Hadernschneider. Der Holländer des Betriebes wurde im Jahre 1785 erbaut. Der Betrieb war unvollkommen, denn obzwar das zur Fabrikation benötigte Wasser durch eine Kläranlage und eine 370 m lange Leitung geführt wurde, stand die Mühle oft still. Die Anlage wurde auf einem ungünstigen Platz errichtet, so daß im Sommer oft durch den niedrigen Wasserstand und im Winter infolge Vereisung der Betrieb lahmgelegt war. Das Gebäude hatte ein Stockwerk, die Räume einen Luft-rauminhalt von ca. 2200 m³ und auch ein Trockenboden war vorhanden.

Um die erwähnten Nachteile auszuschalten, wurde im Jahre 1753 auf Kosten des Betriebsinhabers neben dem Hámor-Bach eine Nebenwerkstätte zur Herstellung des Papierbreies errichtet. Diese hatte ein obereschlächtiges Wasserrad, dessen Welle 5 (am Ende des Jahrhunderts 20) Stämpfe bediente.

Eigentümer der Papiermühle war die Gutscherrschaft von Léka bzw. die Familie Esterházy. Die Agenden derselben wurden von den organisatorisch und territorial zuständigem Ämtern der Gutsverwaltung, in letzter Instanz durch den Herzog selbst versehen.

Die Gutscherrschaft befaßte sich jedoch selbst nicht mit der Papiererzeugung, sondern verpachtete die Papiermühle. In der von uns untersuchten Zeitspanne waren die Pächter die folgenden:

Von 1731 (evtl. auch schon von einem früheren Zeitpunkt) bis zum 20. Dezember 1757 János György Schoberwalter,

21. Dezember 1757—16. Dezember 1773 János György Wallner (der Schwiegersohn des früheren Pächters),

17. Dezember 1773—30. Juni 1774 Witwe Wallner (geb. Mária Erzsébet Schoberwalter),

1. Juli 1774—31. Januar 1776 Antal Kloss,

1. (17.) Februar 1776—1802 (evtl. auch noch länger) Oszwald Wenko.

Der Pachtvertrag hatte anfangs eine Laufzeit von 10 Jahren, gegen Ende des Jahrhunderts von 1 Jahr und war vierteljährlich aufkündbar. Die jährliche Pachtsumme (für beide Werkstätten) betrug anfangs 200 Ft. am Ende des Jahrhunderts 365 Ft.

Der erste Meister in Léka war János György Schoberwalter. Er wurde im Jahre 1689 wahrscheinlich in Léka geboren und starb am 20. Dezember 1757 ebendort. Seine zwei Brüder waren in Österreich Papiermacher. Er hatte eine Tochter, Mária Erzsébet, die sich mit einem Papiermacher verheiratete. Schoberwalter lebte in geordneten finan-

³⁵⁶ Est. Rep. 17. fasc. Z. no. 1005.

³⁵⁸ Est. Rep. 17. fasc. Z. no. 1054.

³⁵⁷ Leltár 44.

³⁵⁹ Leltár 45.

ziellen Verhältnissen. Sein Einkommen bestand nicht bloß aus dem Ertrag der Papiermühle, er hatte auch ein Gut im Komitat Vas (Eisenburg). Er war ein hervorragender Fachmann. Die technische Entwicklung der Papiermühle ist ihm zu verdanken. Er bemühte sich auch viel auf dem Gebiete der Organisierung der Hadernbeschaffung.

János György Wallner wurde um 1720 geboren und starb am 16. Dezember 1773 in der Papiermühle von Léka. Im Jahre 1754 heiratete er die Tochter Schoberwalters. Aus seinem Gewerbe konnte er sich ein bescheidenes Vermögen zurücklegen. Wohl hatte er keine so hohen Fähigkeiten als sein Schwiegervater, war aber dennoch ein guter Fachmann.

Witwe Wallner geb. Mária Erzsébet Schoberwalter wurde um 1730 in Léka geboren. Nach dem Tode ihres Mannes übersiedelte sie im Jahre 1775 nach Steiermark. Sie wollte die Papiermühle mit einem Gesellen weiterführen, die Gutsherrschaft hat jedoch den Betrieb nach einem halben Jahr im Lizitationswege einem anderen verpachtet.

Antal Kloss wurde 1738 in Österreich geboren. Er war der Stiefsohn der Witwe des Papiermachers in Neustadt. Wegen seiner Bohemenatur hatte er einen üblen Ruf. In seinem Fach arbeitete er wenig. Während seines anderthalbjährigen Aufenthalts in Léka hatte er Schulden im Betrage von 1024 Ft. gemacht. Seine Haberschaft wurde im Lizitationswege veräußert. Nachher wurde Kloss Förster.

Oszvald Wenko wurde um 1740 in Transdanubien geboren. Seine Eltern waren wohlhabende Leute. Er war auch in der Papiermühle in Borostyánkő tätig. Wann er gestorben ist, ist uns nicht bekannt. Sein ererbtes Vermögen hatte er durch seinen Fleiß vermehrt. Er war ein vorzüglicher Fachmann und hat die Papiermühle technisch weiterentwickelt.

Im Jahre 1757 waren in der Papiermühle von Léka außer dem Meister 2 Gesellen und 3 Lehrlinge tätig, im Jahre 1776 4 Gesellen, 2 Lehrlinge und 3 Hilfsarbeiter, die mit dem landesüblichen Durchschnittslohn entlohnt wurden. Die Hadernsammler wurden vom Betrieb vertraglich verpflichtet.

Eines der Hauptprobleme der Papiermühle bildete die Beschaffung von Hadern. Die Hadernsammler schmuggelten nämlich die besseren Hadern nach Österreich, weil sie dort höhere Preise erzielten. Die Gutsherrschaft und der Papiermacher waren bestrebt, den Schmuggel durch Schaffung von Hadernsammelbezirken und die Einstellung von vertraglich verpflichteten Hadernsammlern zu unterbinden, hatten jedoch nicht viel Erfolg. Der jährliche Bedarf an Hadern der Mühle betrug anfangs 100 Wiener Zentner (56 q), am Ende des Jahrhunderts bereits 200 Wiener Zentner. Für einen W. Z. Hadern wurden 1 Ft. bis 1 Ft. 30 Kr. bezahlt.

Der Betrieb war infolge der schlechten geographischen Lage und der unzulänglichen Instandhaltung schwerfällig. Das Wasser verursachte im Winter und Frühjahr viele Schäden, die Reparatur erfolgte nicht gründlich und auch verspätet, so daß der Betrieb oft stillstand. Die technische Entwicklung — Legen der Wasserzuleitung, Errichtung des Nebenbetriebes in Hámor, Erbauung des Holländers — konnte die Schwierigkeiten nur teilweise beheben.

Die Papierherstellung entsprach — von der durch das Bestehen von zwei Werkstätten folgenden Produktions- und Arbeitsteilung abgesehen — der an anderem Orte beschriebenen allgemeinen Praxis.

In Léka wurden 12 allgemeine Papiersorten bzw. Formate erzeugt, seltener auch Buntpapiere und Deckel; die Erzeugnisse waren besser als der heimische Durchschnitt. Aus der Beschreibung der in dieser Zeit hergestellten charakteristischen Papiersorten kann festgestellt werden, daß das hauptsächlichste Wasserzeichen der Papiermühle von Léka das Wappen der Esterházy und der Hirsch waren, nebenher gewöhnlich das Monogramm des Papiermachers.

Die Jahresproduktion des Betriebes betrug in den Jahren 1730—1750 ca. 600, 1760—1770 800 und 1780—1790 1000 Ries. Das Papier wurde zum Preis von durchschnittlich 2 Ft., 2 Ft. 50 Kr. bzw. 3 Ft. pro Ries abgesetzt, hauptsächlich an die Gutscherrschaften der Familie Esterházy in den Komitaten Vas (Eisenburg), Sopron (Ödenburg) und Moson (Wieselburg), in kleineren Mengen an andere Institutionen dieses Gebietes und an Private.

Der durchschnittliche Jahresgewinn der Gutscherrschaft betrug in dieser Zeit 133 Ft. 30 Kreuzer, was 6% des Wertes der Papiermühle entspricht, doch mußten aus diesem Betrag noch die Regiekosten bestritten werden. Der jährliche Reingewinn des Papiermachers betrug in den Jahren 1740—1750 ca. 120, 1760—1770 160 und 1780—1790 200 Ft.

Mit der Geschichte der Papiermühle von Léka im XIX. Jahrhundert befaßt sich der Artikel nicht. Der Betrieb derselben wurde um 1870 eingestellt.

Adatok a régi magyar kerámiagyárak történetéhez

Az a szerencsés körülmény, hogy behozatali ellenőrzések céljából a Monarchiában készült árukat uralkodói rendeletre gyári bélyegekkkel kellett ellátni, lehetővé teszi, hogy nemcsak a Magyar Nemzeti Múzeumba és az Iparművészeti Múzeumba, hanem bármely más gyűjteménybe az elmúlt évtizedek hosszú során begyűjtött gyári kerámiai emlékek zöméről kétségbevonhatatlanul tudjuk igazolni, hogy azok a régi magyar gyári kerámiai ipar művészi készítményei és termékei.

A régi Magyarország északnyugati határán, Holicson alapított legelső, tehát legrégebb fajanszgyár létesítése óta az 1848/1849-es szabadságharcig lefolyt százéves időközben 29 helységben közel félszáz fajansz-, kőedény- és porcelángyár létesült és működött az országban. A sokszor csak röpké próbálkozásoknak, de néha és nem is egy esetben európai jelentőségű működésnek bizonyult vállalkozásoknak jelentékeny mennyiségű tárgyi emlékényaga maradt reánk. Feltűnően szerény és kevés azonban a gyárak működésére, történetére, magára a gyártásra vonatkozó adat. Schirek nagy monográfiája a holicsei fajansz- és kőedénygyár múltjáról, Siklóssy László feldolgozása a budai Kuny-műhelyről és Révhelyi Elemérnek a tatai kerámiai gyártásról szóló könyvei alapvető jelentőségű, derekas munkák, azonban e tiszteletre méltó törekvéseknek sajnálatos módon nem akadtak folytatói. Csányi Károlynak a „Magyar kerámia és porcelán története és jegyei” címen 1954-ben közreadott műve egy hasznos élet félévszázados fáradozásainak összefoglalása, de igazolása annak is, hogy Holicson, Tatán és Budán kívül jóformán az egész ország régi kerámiagyárainak a múltja még mindig feltáratlan.

A régi magyar kerámiagyáraknak napjainkban is még felbukkanó egyes készítményei s a nagyritkán napvilágra kerülő szórványos levéltári adatok azt a sejtelmet keltik, hogy a magyar kerámiagyártásnak a holicsei gyár alapításától a magyar szabadságharcig terjedő első szakasza nem elszigetelt, magános tevékenykedésekkel és szerény próbálkozásokkal telített idő volt, hanem olyan jelentékeny tevékenység kora, amely az európai fejlődéshez szervesen igazodott, sokszor korszerű, sőt nagyritkán az európai kerámiagyártásnak még példamutató, hasznos fejlesztője is volt.

Napjainkban örvendetesen gyarapodik azoknak a román (erdélyi), horvát, szlovén, cseh és szlovák szakemberek száma, akik egyre behatóbban és gyorsuló ütemben kutatják az egykori közép-európai fajansz- és kőedénygyártás múltját. Időszerűnek, munkájuk elősegítőjének tartjuk, ha közreadjuk azokat az adalékokat, amelyek a levéltári kutatások során összegyűltek. Noha csak vázlatosan és szaggatottan rajzolódik ki ezekből egyes régi gyáraink tevékenysége, ilyen formájú közlésük máris sokban megváltoztatja azokat az ismereteket és azt a képet, amelyet eddig róluk bírtunk. Így például a holicsei, tatai és budai gyáraink eddig vélt sorrendjébe Buda helyére harmadikul váratlanul a kis pongyeloki gyár lép, a régi felvidéki kerámiagyártás

megindítása Kassáról Eperjesre tolódik át, az alig ismert rozsnói kőedénygyártásban a kereskedelmi tőke mellett lendítő szerepet kap Rozsnyó akkori püspökének személye és magánvagyonra is, végül felvillannak Késmárk és Mezőtelegd gyárainak küzködései és gyors felőrlődése, részben a gyárak egymást ölé küzdelme, másrészt a megfelelő vezető szakember kidőlése miatt.

E szörványos, töredékes adatokban kicsiben benne van mindaz a sok gond, törekvés, küzdelem, elbukás és néha siker is, amely a magyar kerámia-gyártás első századában legfőképpen abban sűrűsödött össze, hogy mégiscsak átplántálta hozzánk a lotharingiai-francia típusú fajanszot, hogy az Alpokon inneni területeken egész Európában csak nálunk készült castelli-i és sienai mintájú olasz fajansz, s hogy meghonosodott Magyarországon a kőedénygyártás. Ez volt az a száz év, amelyben több kísérlet és a porcelán európai meghonosítása után sokára és elkésve, de mégis megkezdődött és maradandóult nálunk is a porcelán gyártása.

Ezek az előzmények teremtették meg azokat a lehetőségeket, amelyekből azután kifejlődhetett előbb a herendi porcelán, majd a pécsi porcelánfajansz. Azok tehát, amelyek a magyar gyári kerámiának is meghozták végre a világsikereket.

Pongyelok

Mária Terézia királynőnek a magyarországi megyék és városok területén működő gyárak összeírására vonatkozó 1771. évi rendeletének gyakorlati végrehajtására kibocsátott helytartótanácsi utasítás alapján Hont megye az 1772. május 7-én tartott gyűlésből azt jelenti, hogy a kishonti kerületben fekvő Pongyelok községben a Róth-féle kerámia-gyár működik: „Districtus Nostri Kis Honthensis Possessione Pongyelok Rothiana Fabrica Fictilium”.

Ezt a híradást az akkori gyári és kézműipari jelentések adatait nagy tanulmányában feldolgozó Karlovsky Endre nem is említi, csupán a holiesi és a tatai fajanszgyárak működéséről szól.¹ De ennél is különösebb, hogy azok a táblázatos összefoglalások, a „Tabella generalis”-ok, amelyeket pedig maga a Helytartótanács állított össze a megyék és városok hivatalos jelentései alapján a magyarországi gyárakról és manufaktúrákról, szintén nem tesznek említést erről a gyárról. Szerencse, hogy a törvényhatóságok akkor beküldött jelentései között most reabukkantunk erre a Hont megyei jelentésre, mert így hivatalos írás igazolja, hogy Rimaszombat közelében, az egykori Kis Hont kerületben fekvő Pongyelok falucska kerámia-gyára már 1772-ben működött.²

Ezek után figyelembe és helytállónak vehetjük Csaplovics Jánosnak azt az — eddig mindenki által tévesnek és hibásnak vélt — állítását is, hogy Pongyelok kerámia-gyára 1770-ben létesült.³ Korabinsky 1786-ban megjelent Lexikona szerint⁴ Pongyelok földesurának, Roth Ferenc kapitánynak gyárában készülő szép porcelánok Pongyelokot akkor már pár év óta híressé is tették. A Roth kapitány fáradozásai és munkálkodása alapján készülő kerámia „dem Holitscher gar nichts nachgibt” — semmivel sem maradnak el a holiesi

¹ *Karlovsky Endre*: Magyar gyár és kézműipar 1771—1774-ben. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1896. 61. l.

² Országos Levéltár (a továbbiakban OL) Departamentum Commerciale, Ladula D. Fasciculus 4. Numero 13.

³ *Johann Csaplovics*: Archiv des Königreichs Ungern. II. Wien, 1821. 160. l.

⁴ *Johann Mathias Korabinsky*: Geographisch-Historisches und Producten-Lexikon von Ungarn. Pressburg, 1786. 548. l.

készítmények mögött. Roth kapitány helyes érzékkel ragadta meg tehát az alkalmat, hogy a pongyeloki szép fehér agyagot, amelyből számos ottani fazekas dolgozott, gyári szervezetbe tömörített munkásokkal művészi igényű kerámiai készítmények előállítására hasznosítsa. Törekvését siker koronázta. Készítményei rövid idő alatt elérték a példának vett holicsei császári királyi fajanszgyár termékeinek színvonalát és híressé tették ezt az „Isten háta mögötti” helységet, ahol a merész kerámiai kísérletet gyors siker és szép eredmény koronázta. Ez annál inkább elismerésre méltó, mert a pongyeloki kerámiai gyár másfél évtizeddel Kuny Domokos budai műhelyének az alapítása előtt létesült. Az egész Monarchiában a leghamarabb alapított holicsei, majd a tatai gyár működésének indulása után tehát nem a budai, hanem a pongyeloki gyár az, amelyik mint harmadik fogott a fajansz gyártásához Magyarországon.

Hont megyének a Helytartótanácsához 1785. október 15-én intézett jelentése szerint a „Majolica Fabrica Pongyelkensis” az egyedüli gyár a megye területén.⁵ A felterjesztéshez csatolt táblázatos kimutatás némi közelebbi adatokat közöl termelési és szervezési állapotáról. Ezek szerint az 1785-ben felhasznált nyersanyagok és azok értékei:

25	mázsa	ólom	500 R	forint	értékben
8 $\frac{1}{3}$	„	ón	500	„	„
2 $\frac{1}{2}$	„	stájerországi lithargyrum	(vagyis	ólomglét)	
1 $\frac{1}{2}$	„	mínium	(15	frt)	
13	„	só	(48	frt)	
1 $\frac{1}{4}$	„	smalte	(vagyis kobalttal festett és porrá tört kék üveg)		
			20	forint	értékben.

Felhasználtak még 20 forint értékű 20 kocsi agyagot, 9 forintot érő 6 kocsi fővenyes sovány földet, valamint 375 forint értékben 250 öl tüzifát.

Az 1537 forint értékű anyagból 2600 forint értékű gyártmányt készítettek.

A nyersanyagokat túlnyomóan Magyarországon, főleg a közeli Rimaszombaton és Losoncon szerezték be. (Az égetéshez szükséges fa megszerzése gondot nem okozott, hiszen Pongyelokot 1729-ben a Roth-család a masztineczai erdővel együtt kapta donatióba.)

1785-ben a pongyeloki gyár dolgozóinak létszáma 8; majdnem elérte tehát az akkor válsággal küzdő holicsei gyár személyzetének a felét.⁶ A pongyeloki gyár ekkori mestere (Magister) idegen származású. A két legény (soldales) közül az egyik külföldi, a másik belföldi. A személyzet további tagjai: egy külföldi inas és négy hazai napszámos.

E szerény termelési és szegényesnek ható szervezési adatok mögött ott lappang a magyar gyári kerámiakészítés akkori nagy válsága és sorsdöntő

⁵ OL Helyt. t. Dep. Comm. 1786. Fons 25/A, positio 67.

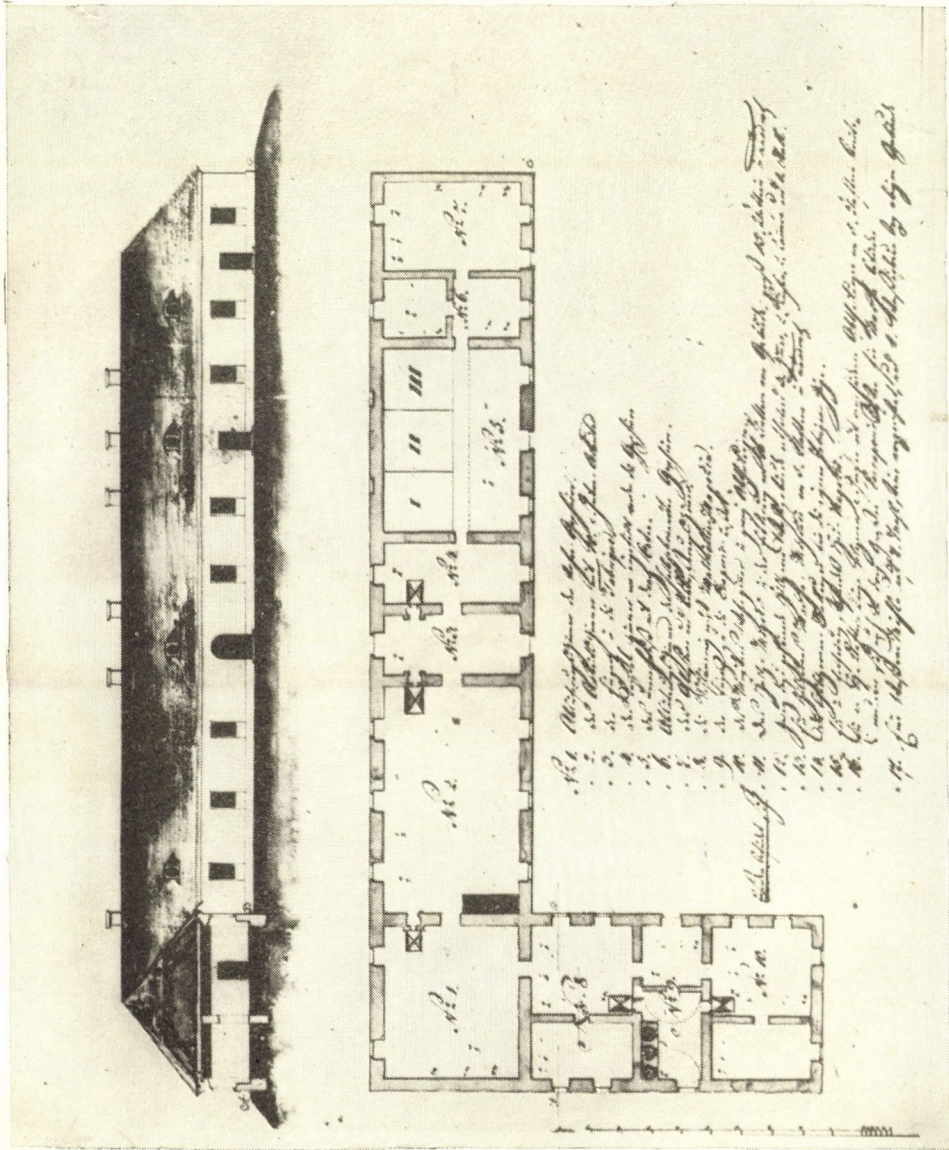
⁶ Az Országos Levéltárban a magyar kancelláriai „Acta generalia Anno 1786, — 11328” számú táblázatnak a gyárak és manufaktúrák 1785. évi állapotát feltüntető adatai szerint a holicsei gyár 14681 darabot készített, 23 000 forint értékben. Gyártmányait Olmützben és Brünnben adja el. Munkásai száma: 18.

(Ezek *Eckhart Ferenck* A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon 1780—1815 című művében [Bpest, 1958. 138. l.] a szerző sajnálatos elnézése következtében mint a Nyitra megyei Sasvár (Šaštín)-ban működő majolikagyár adatai szerepelnek. A további tévedések elkerülése céljából megjegyezzük, hogy Sasvárt sohasem működött majolikagyár).

A holicsei gyár 1785. évi 18 munkásából 10 külföldi, a többi hazai származású volt.

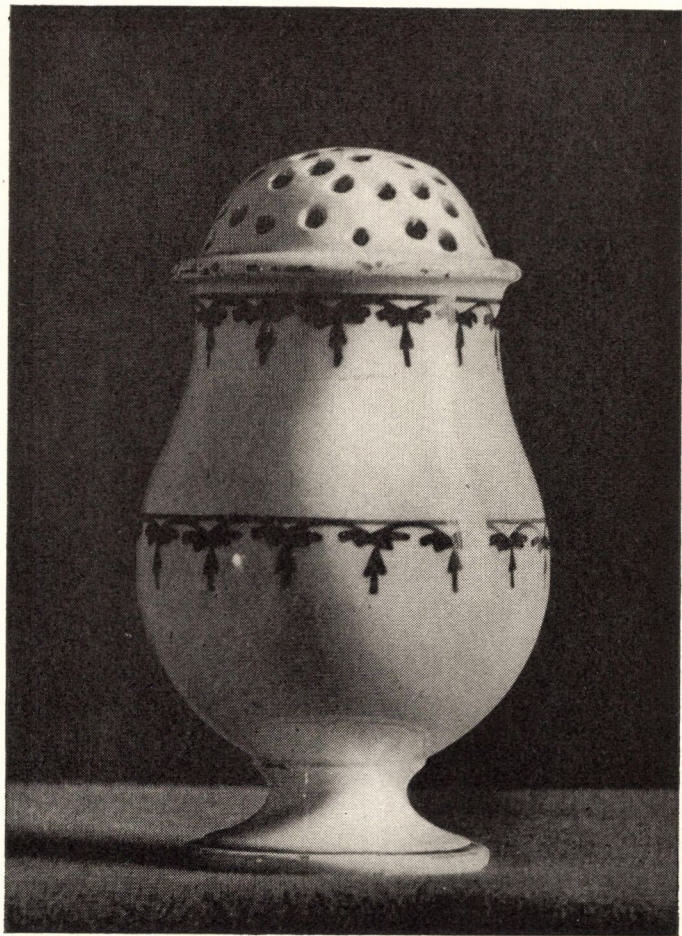
VII. TÁBLA

Illusztrációk Mihalik Sándor cikkéhez

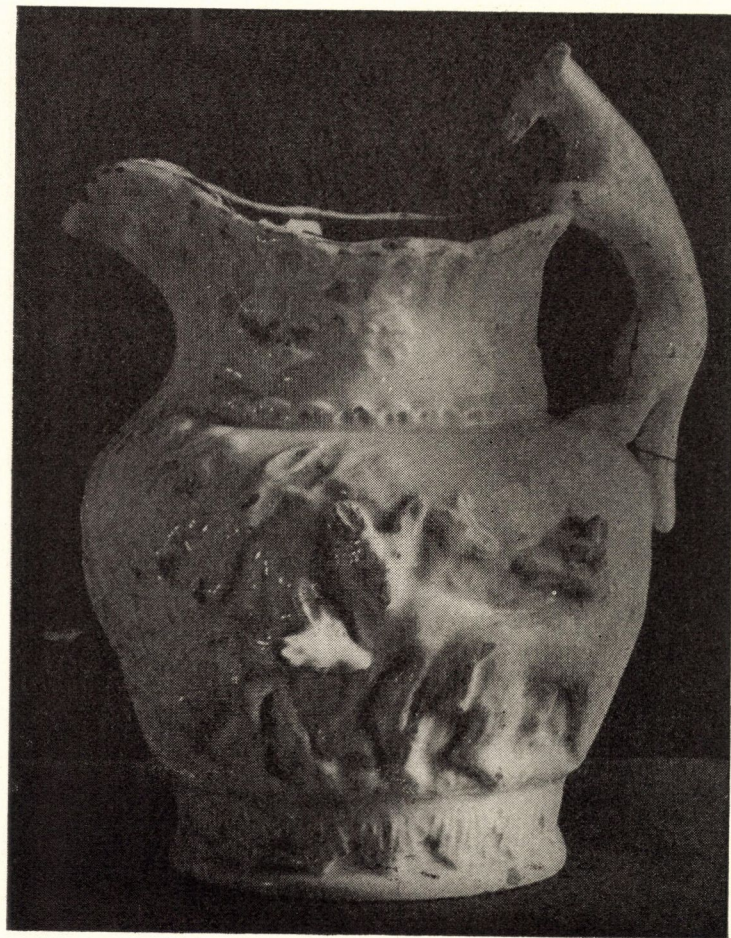

Az iglói köcedénygár 1823-ban (OL Htt. Dep. Comm. 1823. f. 18. p. 11.)

1. Iglói sótartó kőedényből, kékfestésű levélsoros övekkel

2. Kutyaikkal és farkasokkal plasztikusan díszített iglói korsó.
Kőedény

problémája. A császári-királyi uralkodóház tulajdonában levő holicsi gyár, négy évtizedes gazdag és eredményes munkásság után, a kerámiai termékek műfajaiban történt változás miatt oly válságba került, amely már majdnem azonos a letéréssel. A holicsi gyár által a XVIII. század közepén Magyarországra átplántált művészi francia-lotharingiai és olasz fajansz — bár még ugyanaz a társadalom állt fenn, amelynek igénye és szükséglete azt magyar földön meghonosította — a kerámiai technológiában és műfajban történt fejlődés, új felfedezések miatt nagyrészt idejét múlta már, kezdett kiöregedni. A fajansz leáldozása miatt a holicsi gyár prosperitása gondokat okozóan rohamosan csökkent, mert a Wedgwood-féle angol mintára készülő külföldi kőedények hódították el a piacokat. Ezeknek, a magyar földön és a szomszédságban „danzigi” edényeknek nevezett készítményeknek uralma és korszaka virradt fel. Holics is rádöbben erre, az értékesítési akadályok miatt jelentékenyen csökkenteni kezdi fajanszkészítő munkásai létszámát. A kőedénykészítés bevezetésére szánja magát, egyre nagyobb kapacitással kényszerül is a kőedénygyártási kísérletek és kísérletezgetések végzésére.

A holicsi gyár elbocsátott fajanszmunkásaiból kerülhetett ki a pongyeloki dolgozók egy része. A kortárs Korabinsky feljegyzése alapján következtethetünk erre, mert azt mondja, hogy a pongyeloki készítmények olyanok, mint a holicsiak. Ha a pongyelokiak csak utánozták volna azokat, bizonyára lett volna felismerhető különbség is a két gyár rokon termékei között. Az, hogy „semiben sem maradtak a holicsiak mögött”, talán azzal magyarázható, hogy a Holicsról elbocsátott fajanszkészítők közül néhány Pongyelokra került s új helyén is változatlanul ugyanazt készítette, amit előzőleg Holicsongyártott.

Holics — nemcsak az akkori Magyarországnak, hanem az egész Monarchiának a bécsi porcelángyáron kívül a legnagyobb és legjelentősebb kerámiai gyára — sokkal érzékenyebben és létalapjait rendítően érezte meg a majdnem már múltat jelentő fajansznak és a keletkező, hódító erővel jelentkező újnak: a kőedénynek a végső leszámolásra készülő harcát. Pongyelok ezzel szemben megelégszik a fajanszkészítéssel, s ennek további gyártására szorítkozik, mert magabiztosan még így is a fejlődés lehetőségeit reméli. Az 1785-ös év eredményeit összegezõ kimutatás jegyzetében — és azután a további jelentések majdnem mindegyikében — azt fejtegetik, hogy a gyár felemelkedésére és előmenetelére elsősorban az szolgálna, ha a szomszédos helyeken a nyersanyagok minémúsége szerint lerakatok létesülnének, s ha a gyártáshoz szükséges anyagokból legalább egy évre szóló mennyiséget hitelre lehetne kapni.

Egy év múlva Kis Hont megye vezetősége újabb jelentésben vázolja a gyár állapotát.⁷ A kimutatást Sonntag János „Ober Stuhl Richter” 1786. december 20-án írja alá. A dolgozók száma az előző évi 8 fővel azonos. A termelési érték változatlanul 2600 forint. A jelentés különös érdekessége, hogy az adatokat egybeszerkesztő Sonntag megjelölése szerint a pongyeloki gyár fehér és zöld fajanszedényeket (weisses und grünes Majolique Geschir) készít.

Ezt a virágzást hervasztja, a látszólagos jó alapozottságot repesztí, Roth Ferenc kapitány alkotását derékba töri az a harc és válság, amely a kerámiában a leáldozó fajansz és a diadalmasan hódító és a korszerű fejlődésnek megfelelő kőedény között akkor dúlt. Holics a fajanszkészítés további fenntartása mellett át tudott térni párhuzamosan a kőedénykészítésre is. E korszerűsítéssel ismét erőre kap és csakhamar újra a régi nagy évtizedek fényében ragyog. És ami

⁷ OL Helyt. t. Dep. Comm. 1787. Fons 17. pos. 64.

a magyar kerámia történetében a nagy csoda: amíg négy évtizeddel előbbi alapításakor még csak külföldi mesterekkel és irányítókkal tudott megindulni, most a kőedénygyártást már mind hazai erőkkel bírja végezni. Az 1785-ös választásos évben 18 dolgozó közül még 10 volt a külföldi, 1786-ban mind az 53 munkása már hazai, 1788-ban 64 dolgozója van és ezek mindegyike belföldi származású.⁸

Ha Budán a Faenzából hazájába visszatérő Germain Gáspár modern kőedénygyárát Kuny Domokos a hatóságokkal be is záratta, a kettejük közötti harcnak maradt eredménye, született értelme, mert a vaskalapos, ósdi Kuny mégis feleszmélt elmaradottságára, és a fajanszgyártás mellett a kőedénykészítés is megindult műhelyében. Pongyelokon azonban marad továbbra is minden a régiben. Roth kapitány elégedett az eredményeivel, mert nem tudja felfogni, nem érti és nem érzi a kőedény feltűnésével és megjelenésével a kerámiai gyártásban végbement ugrásszerű fejlődést.

A maradásnak és lemaradásnak eredményei abban a táblázatban tükröződnek, amelyet Kubinyi Lajos 1793. október 30-án készít Rimaszombaton a Hont megyei gyárakról a Helytartótanács számára. A pongyeloki „Vasorum fictilium vulgo Majolica” gyárat a hét év előtti állapottal szemben erősen visszaesett állapotban látjuk. Ekkor (az elmúlt év folyamán) már csak 3 mázsa ólmot (75 forint értékben), 1 mázsa ónt (75 frt), 60 font stájer ólomoxidot (15 frt), 6 font miniumot (2 frt), 2 font smaltét (1 frt 24 krajcár), 1½ mázsa sót (7 frt 30 kr), 4 kocsi agyagot (4 frt), 1 kocsi fővenyes földet (1 frt 30 kr) és 48 öl fát (52 frt) dolgoznak föl, illetőleg használnak föl.

Ezekből 400 forint értékű árut készítettek és értékesítettek helyben, valamint a szomszédos városban.

Ekkor már egy mesterrel és két segéddel, mindössze 3 személlyel dolgoznak csupán.⁹

Kubinyi Lajos újabb, 1795. december 20-án készült második táblázata a két év előtti helyzet némi javulását mutatja, de a gyár működése és teljesítménye továbbra is szerény és csekély. Az elmúlt évben 160 forint értékű 8 mázsa ólmot, 155 frt ára 2¼ mázsa ónt, ¾ mázsa stájer ólomoxidot (15 frt), ⅙ mázsa miniumot (5 frt), 4 mázsa sót (16 frt 20 kr) és ½ mázsa smaltét használtak fel. Feldolgoztak 7 kocsi agyagot (7 forint), 2 kocsi fővenyes földet (3 frt) és 144 forint értékű 83 öl fát.

Mindezekből 861 forint értékű árut termeltek, amelyet helyben és a közeli városokban árusítottak. A gyári dolgozók létszáma ekkor 4 fő (1 magister, 1 sodales, 2 manipulus).¹⁰

Kubinyi legutolsóának reánk maradt, 1798. november 24-én kelt kimutatása szerint az előző évi anyagfelhasználás lényegében véve 3 mázsa ólom, 1 mázsa ón, 60 font stíriai lithargyrum, 4 kocsi agyag, 1 kocsi homok, 48 öl fa volt.

400 forint értékű árut termeltek és árusítottak el. Egy mester (magister) és 2 „domestici Sodales”, tehát összesen 3 személy dolgozott a gyárban.¹¹

A pongyeloki gyár termelési eredményeiről az utolsó értesüléseket a magyarországi gyárak és manufaktúrák 1811. évi működéséről szóló hely-

⁸ OL Helyt. t. Dep. Comm. 1787. Fons 17, pos. 56. és 1789. Fons 67, pos. 2.

⁹ OL Helyt. t. Dep. Comm. 1793. Fons 115. pos. 51.

¹⁰ OL Helyt. t. Dep. Comm. 1796. Fons 32. pos. 4.

¹¹ OL Helyt. t. Dep. Comm. 1799. Fons 31. pos. 9.

tartótanácsi táblázatból nyerjük.¹² A „Fictilium” gyár tulajdonosa ekkor még mindig Roth Ferenc. A végső hanyatlás és a közeli megszűnés küszöbén 1811-ben csupán 3 mázsa ólmot (75 frt), 1 mázsa ónt (75 frt), 15 forint ára stájer ólomoxidot, 2 forint ára miniumot s kevés smaltét használtak fel. A feldolgozott agyag mindössze 2 (4 frt), a fővenyes föld pedig 1 kocsi mennyiségű volt.

A termelés évenként akkor már mindössze 400 forintra rúg. A dolgozók létszáma 3 fő (1 legény és 2 inas).

A pongyeloki gyártásra vonatkozólag az 1772-től 1811-ig terjedő időközből maradtak tehát reánk konkrét termelési és szervezési adatok. Ez a négy évtizedre terjedő munkásság egy ember alkotása, Roth Ferenc művészeti életműveként csúcsonyul ki. A gyár egy személy életéhez fűződő, „egyszemélyes” alkotás volt. A kezdetben jövedelmezőnek is mutatkozó működés büszkeséggel töltötte el az alapítót, mert művészeti vágyait is reményein felül megvalósíthatta. Gyárának készítményei elérték az eszményi célként kitűzött holicisi — tehát a császári-királyi udvar tulajdonát képező hírneves gyár — remekeit. A holicisi gyár felügyelőjének 1795. június 17-i tudósítása szerint a pongyeloki fajanszokat az ország szívében, a pesti piacokon is árusították.

Roth kapitány pongyeloki alapítása nem csupán gazdasági előnyök és javak szerzése érdekében történt, hanem elsősorban a művészet és a művészi kerámia iránt érzett olthatatlan szerelméből fakadt. Ez vitte őt arra is, hogy amikor Girálton, a Sáros megyei messzi tájon alkalmas földre bukkant, ott is alapított fajanszgyárat.

Közeli rokona, gróf Vojkffy Ferenc — nyilvánvalóan Roth Ferenc léte-sítményei láttán — szintén kerámiagyár alapítására szánta magát. Krapinán alapított gyárával 1800-ban vagy 1801-ben nemcsak a horvát kerámiagyártást indítja meg, hanem tanúbizonyságot tesz arról, hogy sokkal haladottabb felfogásával megértette a fejlődés szükségességét. Ezért a pongyeloki fajanszok utánzása helyett a kor követelése és igénye szerint kőedényeket kezd gyártani.

A pongyeloki fajanszok a XVIII. és XIX. század fordulója óta már saját korukban idejélmúlt dolgokká váltak. Gyártásukat kedvtelésből a gyár alapítója mégis tovább folytatja és fenntartja. Schwartzner Márton 1809-ben második kiadásban napvilágot látott műve szerint¹³ a gácsi és a pongyeloki gyárak már hanyatlóban vannak. Mokri Benjamin is azt írja 1818-ban közreadott „Az Európai Manufaktúrák Mesterség Miveik” című könyvében¹⁴ — Schwartzner nyomán s reá is hivatkozva —, hogy a gácsi és pongyeloki kerámiagyár „már az előtt egynehány esztendőkkel haldoklott”.

Amikor Roth Ferenc kapitány élete kialszik, nincs életművének folytatója. Életével együtt a pongyeloki gyár működése is befejeződik.

Csányi Károly¹⁵ mindazokat a virágos díszű tányérokat, színes levélalakú tányérokat, tálcákat, leveles tálakat, cukortartókat, teáskannákat, virág-

¹² 1812. január 11-én készítette Szabó István, Nagy János és Stradiot Antal OL. Helyt. t. Dep. Comm. 1812. Fons 20. pos. 1.

¹³ Martin Schwartzner: Statistik des Königreichs Ungern. I. Ofen, 1809. 383. 1.

¹⁴ Ez tulajdonképpen „Möller János Altonai Közönséges Tanító” könyvének „nemelly jegyzésekkel” meg bővített „s itt ott megjobbitva” kiadása. (Pesten, 1818. 242. 1.)

¹⁵ Csányi Károly: A magyar kerámia és porcelán története és jegyei. Bpest, 1954. 36. 1. és XX. tábla*542—548. sz.

díszes vajtartókat, meggypiros virágokkal díszített tányérokat, kapucinus-barát alakú tintatartókat pongyeloki készítményeknek véli, amelyek P betűs gyári jegyekkel vannak ellátva. Ezt az állítást felül kell vizsgálni. Mert nemcsak a pongyeloki gyár dolgozott holicsi modorban, hanem a proskauai gyár is annak igézete alatt működött. Sőt, ezen is túlmenően: Holicsról küldött mesterek és munkások szinte a holicsi gyár filiáléjává tették ezt a gyárat. Miután a fajanszgyárak készítményeik jelzésére többnyire működési helyük nevének a kezdőbetűjét használták, fennáll annak a lehetősége, hogy a P-vel jelzett s reánk maradt fajanszok nem mindegyike készült Pongyelokon, hanem proskauai készítmények is keveredhettek közéjük.

Eperjes

1787. május 19-én Manigay Pál Tádé Eperjesen kelt iratában Sáros megye nevében értesíti a Helytartótanácsot, hogy
 „in der Königl. Freyen Stadt Eperjes ohnlängst eine Porcellain Fabrique auf Holicser Art errichtet worden sey”.¹⁶

Ez a hirdás alaposan megváltoztatja azt az eddigi hiedelmet, hogy az észak-magyarországi kerámiagyártás bölcsője az 1801-től működő kassai kőedénygyár volt.

Ennél tehát sokkal hamarabb felvetődött már a művészi fajanszgyártás problémája az eperjesi körökben. Messze megelőzve azokat a kísérleteket és próbálkozásokat, amelyekből azután Kassán, Rozsnyón, Iglón, Késmárkon, Telkibányán és Hollóházán művészi kőedénygyár, sőt még a legelső magyar porcelángyár is alakult.

Ez a holicsi modorban dolgozó eperjesi fajanszgyárról szóló írásos bizonyíték meghatározhatóvá teszi az Országos Magyar Iparművészeti Múzeumnak azt a fonott mintáját, áttört, ovális fajansz kosarát, amely az egykori tulajdonosok leszármazottainak emlékezte szerint Eperjesen készült. A szakkörök megőrizték ennek az állításnak, hagyománynak az emlékét, de nem tudtak eligazodni rajta, mert semmi más bizonyíték nem volt, csupán a kosarat megőrzők szóbeli adatközlése és a kosár fenekére kék színnel festett E betűs gyári jegy.¹⁷

A napóleoni hadakozások még a holicsi gyártást is bénították. Mayer holicsi gyárigazgató ekkor, 1809 őszén végiglátogatta a magyar kerámiagyárakat. Jelentésében beszámol arról, hogy Kassán, Egerben és Budán is járt. Eperjest nem említi. Kerámiánk múltjának kutatói ezért némileg joggal sejtették, hogy a gyári kerámiai termékekre festett vagy benyomott E jegyek a múltba tűnt egri gyár készítményeit jelölik.¹⁸

De Sáros megye 1787. évi jelentésének előkerülése óta más a helyzet. Hitelt kell adnunk az E betűvel jelölt fajansz kosár egykori tulajdonosa családtagjai állításának, s arra kell gondolnunk, hogy a homályba burkolózott,

¹⁶ OL Helyt. t. Dep. Comm. 1787. Fons 17. pos. 78.

¹⁷ A kékszinű E betűs jelzést a holicsi gyár is alkalmazta, különösen azokon a próbadarabokon, amelyeket például 1790-ben a Hron Pál által összeállított masszából kísérleti példányként gyártottak. Ezek azonban nem fajanszok, hanem kőedények voltak. Tájékoztatás céljából itt jegyezzük meg, hogy a jelen tanulmányunkat illusztráló összes kőedény készítményeket az Országos Magyar Iparművészeti Múzeum őrzi.

¹⁸ *Siklóssy László*: Stomfa és a holicsi gyár apró versenytársai. (A magyar keramika története. I.) Bpest, 1917. 51. l.

de Sáros megye tanúsítványa alapján újra napvilágra bukkant, a holicsei gyár modorában dolgozott eperjesi fajanszgyár egykori készítményeinek valóban egyike az Iparművészeti Múzeum E betűs ovális kosara.

Az 1787-es híradást követő harminc éves időszakból semmilyen további adalék vagy bizonyíték nincs, nem bukkant még elő. Csak Eperjes város tanácsának 1817. május 17-én a Helytartó Tanácshoz intézett felterjesztése emlékezik meg újból az Eperjesen folyó kerámiagyártásról. A város nyilatkozata szerint akkor csupán az a „Fabrica Porcellanae, vulgo Steinguth” működik ott, amelyet Schwartz Antal utódaival Niemandsfreund Félix és Lenhardt segítenek elő.¹⁹

Ezt az adatot az eperjesi Fabrica Vasorum Fictilium-ra, vagyis a már nem is fajansz-, hanem kőedénygyárra vonatkozólag a Helytartótanács által a magyarországi gyákról 1817. október 14-én Budán készített Tabella, az 1817-es gyári állapotokat feltüntető táblázat és még az 1825. évi nagy kimutatás is átveszi.²⁰ Mindegyik adatszolgáltatásnál az 1817-es jelentésre hivatkoznak. Nyilvánvaló, hogy folytonos ismételtetésekre kényszerültek; valószínűleg azért, mert 1817 óta már semmi újabb jelentést vagy tájékoztatást az eperjesi kőedénygyárról nem kaptak.

Megnehezíti az eperjesi kőedénygyártási helyzet felismerését az is, hogy Niemandsfreund Félix és Lenhardt Ferenc eperjesi polgárok és kereskedők ezt megelőzően, 1809-ben kassai polgárok óhajtottak lenni, Koppy János kereskedő munkakörét kívánták átvenni.²¹ 1809. május 19-én Niemandsfreund Félix polgárjogot is nyert Kassán.²²

Az 1828-as országos összeírás az eperjesi kőedénygyárat már abba-hagyottnak, megszűntnek tünteti fel. Úgy látszik, az 1816-ban még talán, de 1817-ben már biztosan működő eperjesi gyár — Mohlák és Pivirotti két kassai kőedénygyára és az egyre jobban előretörő iglói kőedénygyár ollójába fogva — a nagy konkurenciában alul maradt, és aránylag rövid működés után megszűnt. Úgy, miként előzőleg, pár évi vergődés után a késmárki gyár is kiesett a magyar kőedénygyárak sorából.

Csaplovics János 1829-ben közreadott műve²³ és Fényes Elek 1837-ben második kiadásban megjelent nagy országleírása²⁴ működésben levőnek említi a gyárat.

Ezek a közlések azonban akkor már idejétmúltak voltak, s így megtevesztésre adtak alkalmat. Az 1828-as országos összeírás az eperjesi alsóváros 337. számú s Lenhardt Ferenc tulajdonát képező épületben levő kőedénygyárat ugyanis így említi: „Fabrica Testacea deserta”.²⁵

Ugyanebből az összeírásból tűnik ki, hogy Niemandsfreund és Lenhardt cégközösségben álló kereskedők voltak. A belvárosban, egymás tőzsomszédságában laktak, a 241. és a 242. sz. házban.

¹⁹ OL Helyt. t. Dep. Comm. 1817. Fons 18. pos. 72.

²⁰ OL Helyt. t. Dep. Comm. 1817. Fons 18. pos. 78. — Uo.: 1818. Fons 18. pos. 13. és ismét uo.: 1825. Fons 18. pos. ad. 28.

²¹ OL Helyt. t. Dep. Civitatense 1809. Fons 166. pos. 1—6.

²² OL Helyt. t. Dep. Civitatense 1810. Fons 4. pos. 29.

²³ *Johann Csaplovics*: Gemälde von Ungern. Pesth, 1829. 22, 71. l.

²⁴ *Fényes Elek*: Magyar Országnak... mostani állapotja. IV. Pesten, 1837. 212. l.

²⁵ OL Nádori levéltár. Conscriptio Regnicolaris Liberae Regiae Civitatis Eperjes. Ternio IV. A 67. lapon, az 1225. sorszám alatt, a Franciscus Lenhardt-féle objektum adatait feltüntető kimutatás „megjegyzések” rovatában.

Lenhardt Ferenc ezenkívül tribunus plebis és postamester is volt. Az eperjesi kereskedőket osztályozó kimutatás szerint cégüket a harmadik kategóriába sorolták.

Az eddig ismeretes eperjesi kőedénykészítményeket három csoportra oszthatjuk:

1. Az Országos Magyar Iparművészeti Múzeum néhány olyan kerek kosarat és nagy tálat őriz, amelyek fenekére a múlt század végén tintával reáírták Eperjes város nevét. Az egyébként jelzés és gyári jegyek nélküli darabokat az eperjesi készítmények közé kell sorolni, mert ilyenekként az egykori gyári munkások leszármazottai ajándékozták ezeket azoknak a múzeumi szakembereknek, akik akkor arrafelé gyűjtötték a régiségeket.

2. Az emlékek másik csoportja azokból a gyártmányokból tevődik össze, amelyek fenekén a benyomott EPERIES gyári jegy kétségtelenül igazolja a származás helyét. Ezek hihetleg a Niemandsfreund—Lenhardt-korszak készítményei.

3. Problematikus a koszorúba foglalt BEOR IN EPERIES x F x jelzés használata. A jegy felderítésének és használati idejének megállapítása érdekében átnéztük az 1828-as országos összeírás adatait, s azt találtuk, hogy a Sáros megyében már a XVII. század közepe óta szerepet játszó Beör nemes családnak 1828-ban két tagját említik Eperjesen: a belváros 108-as számú házában Beör Mihály városi vicefiskálist, a mellette levő 109-es számú házban pedig Beör Vince városi számvizsgálót.²⁶

Minthogy 1828-ban a „Fabrica Testacea deserta” melletti telek (illetőleg kert) „Nobilis Vincentius Beör” tulajdona,²⁷ arra következtethetünk, hogy a kőedénygyár egy ideig Beör Vince érdekkörébe is tartozott. Bizonytalan, hogy 1828 előtt avagy később. Talán olyképpen, hogy Niemandsfreundék felhagyott üzemét Beör Vince újraindította.

Eperjes város tanácsának a gyárak állapotáról s a Helytartótanácsához küldött jelentéseiből az 1829, 1832, 1835, 1837, 1842—1845 évekből származókat sikerült meglelnünk, de ezek egyikében sincs már többé említés kőedénygyárról. Újabban még az 1847. március 10-én kelt jelentés is előbukkant, de e szerint is Eperjesen akkor már „két ecetgyáron kívül egyéb sem üzetik”.

Gyűjtők, műkereskedők és múzeumisták kezén nagyritkán olyan kőedénytányérok fordulnak meg, amelyek fenekébe nyomott kisméretű E betűs jelzés egy közelebből még meg nem állapított gyár jegye, egyesek sejtése szerint talán az eperjesi gyár bélyege lehet.

Sáros megye monografusa, Potemkin Ödön arról ad hírt²⁸ 1863-ban, hogy Eperjesen fehér — cserép — edénygyár van. A jelek arra mutatnak, hogy nem más ez, mint alaposan idejétmúlt híradás.

Szlovákiában 1946-ban vált ismeretessé az eperjesi egykori kőedénygyártmányok első darabja.²⁹ Ezt ma a kassai múzeum őrzi.

²⁶ Uo. az 1828-as országos összeírás eperjesi első füzetében, a 199. és 200. sorszám alatt.

²⁷ Uo. az 1828-as összeírás 4. füzetében az 1226. sorszám alatt leírt 338. számú objektum adatai. (A kőedénygyár épülete a 337. házszám alatt van említve.)

²⁸ Potemkin Ödön: Sáros vármegye leírása. Pesten, 1863. 16, 53. l.

²⁹ Eugen Saból: K otázke prešovskej a kežmarskej kameninovej manufaktury. Pamiatky a Múzea I (1952). 61. l.

Pest

1802. április 10-i keltezésű Pesten írt folyamodványával Mazoviczky Ádám a nádor jószágához és irgalmasságához fordul. Alázatosan, térdenállva és alattvalói engedelmességgel előadja, hogy a hazai hasonló gyárak megsértése nélkül a nemes magyar birodalomban laibachi normára (ad normam Laibachiensem) olyan legjobb gyárat óhajt alapítani, amelyet közönségesen porcelángyárnak (vulgo Porczolan) neveznek.

A nádor kegyes beleegyezését annyival inkább is kéri, mert most a közjó olyan bőséges, és úgy látszik, az idő is kedvező. Esedezik, hogy a királyi fenség — vagyis a nádor — a szándékát hathatósan kegyeskedjék magáévá tenni, és a módról, a helyről, a szóbanforgó gyár számára kisajátítandó épületről évi bér ellenében nagybefolyású intézkedéseivel előre is gondoskodni méltóztassék.

Mint hogy az itáliai Vicenza (Vincenza) város tanácsa által lakik tanulása tartama alatt, bér ellenében, kéri a nádort arra is, hogy „erről a rendkívüli biztosítékról gondoskodni kegyeskedjék”.

Reméli, hogy az alapítandó gyár (fabrica) a legjobb előmenetelt fogja felmutatni. Majd rátér kérelme részletesebb kifejtésére, és meglehetősen pontatlansággal és zavarossággal javasolja, hogy a nádor jóváhagyásával és megerősítésével az alapítandó gyár „tökéletes állapotba vezetve, a maga egészében” legyen a nádor „tetszésében”, azt a nádor „sajátjának tekintené s amint tetszik, szabad akarattal rendelkeznie felette”. A gyár megmaradna Mazoviczky igazgatása alatt, és ezért ő „a gyár évi jövedelméből mint serény (solers) és mint alárendelt (subditus) gyáros évről évre bizonyos összeget Ófensége pénztárába deponálna és átutalna. Erre és ilyen módon kéri a kegyes pártfogást megadni a nádor alázatos és örökös hűségű lekötelezett szolgálója, Mazoviczky Ádám.³⁰

E beadványból következtetve az itáliai Vicenza város tanácsával kapcsolatban álló Mazoviczky Ádám tehát „valahol Magyarországon” kőedénygyárat óhajt létesíteni, az ország akkori nádorának, József főhercegnek a személyi bevonásával, illetőleg olyképpen, hogy ez a gyár nemcsak a nádor szabad akarattal történő rendelkezése alatt állana, hanem még sajátja is lenne. Mazoviczky — megnevezése szerint — laibachi normájú porcelánokat óhajt ebben gyártani. E megjelölés ellenére mégsem gondolhatunk arra, hogy valóban porcelánárukat készült előállítani, mert tudjuk, hogy Laibachban, a mai Ljubljánában nem porcelánokat, hanem csupán fajanszokat és kőedényeket gyártottak.³¹

Április 20-án már helytartótanácsi ülés próbál foglalkozni a laibachi mintára porcelángyárat alapítani óhajtó, s a nádortól a számára és e célra valamely épület kijelölését kérelmező Mazoviczky folyamodványával. Pest város tanácsához küldik le a kérvényt, azzal az utasítással, jelöltesse meg közelebbről azt a helyet, ahol Mazoviczky a gyárat alapítani kívánja, és egyáltalán — minthogy „a kérvény többi pontjai is bizonytalanok” — bővebb magyarázat megadását rendeli el a Helytartótanács.

Hosszú hónapokig semmit sem hallunk az ügyről. Mégsem foszlott szét a gyáralapítás gondolata, sőt szeptember elejére odáig fejlődtek a dolgok,

³⁰ OL Helyt. t. Dep. Comm. 1802. Fons 33. pos. 10.

³¹ Josip Mal: Ljubljanske fajančne delavnice. Tkalčičev Zbornik I. (Zagreb 1955) 157—167. l.

hogy Mazoviczky Ádámnak a mesterséghez alkalmas háza is volt. Együtt volt már — elképzelése szerint — minden, csupán a „szabadság”, vagyis a privilégiumlevél hiányzott. Ezért szeptember 7-én beadvánnyal fordul Pest városa vezetőségéhez. Magyar nyelvű — s ezért e korban szokatlan — folymodványa a következő:

„Tekéntetes Nemes Magistratus,
énnékem kegyes Pártfogó Uraim!

Leborulván esedezem az Tekéntetes Nemes Magistratusnál azon esetre nézve, minthogy a Fölség Rendelése szerint, itten K. Pest városában Eö Fölsége Részéről azon a télen Mesterségemhez alkalmas Ház Udvar nem találkozott, tehát én magam, magamhoz is Mesterségemhez alkalmas házat Udvart szereztem, itten K. Pesth Városában, ugyan azért ezen nem kívánok sem a N. Várostul, sem pedig Eö Fölségétől egyebet semmit, egyedül a Szabadságért, s' Privilegiumért esedezem. A mely Kérelmemre a Tekéntetes N. Magistratusnak kívánt resolutióját óhajtva el várván 's maradok

a Tekéntetes N. Magistratusnak
méltatlan szolgálója:

Pesth die 7 a Sept 802

Mazoviczky Ádám³²

A nádor megértésében és pártfogásában is csalatkozó Mazoviczky kész most már a maga szerény eszközeivel is megvalósítani a pesti köedénygyárat. Csupán a szabadságért, a privilégium elnyeréséért küzd még. Reménykedik, hogy törekvését siker koronázza. Ügyének intézése Kögl József szenátor kezébe kerül. Kögl kapitány szúklátókorú, paragrafusokat citáló, fantázia nélküli ember, a szabályrendeletek és rendelkezések szentnek és sérthetetlennek vélt áporodott világában él. Már az április 20-i helytartótanácsi ülés után megkapta a megbízatást, hogy bírálja el Mazoviczky kérését és nézzen szét a Pesten alapítandó köedénygyár ügyében. Öt hónap telik el, míg végre Kögl javaslatot tud szerkeszteni. Szeptember 18-én írásba foglalja észleleteit, megfogalmazza mondanivalóit. Jelentése szerint az Üllői úton lenne az a hely, ahol a kérényező a gyárat akarja alapítani („in platea Üllőiensi ubi fabricam suam erigere vult”) és mindössze 2000 forintra rendelkezik. Kögl ezt kevesli és úgy véli, hogy ha engedélyt kapna, csak tetemes kölcsönrel tudná tervét végrehajtani. Nehezményezi, hogy Mazoviczky egy darabot sem bírt készítményeiből bemutatni. Agyag sincs a közelben. Mindent messziről, fuvarrel kellene hozatni. A kiégetéshez szükséges fa ára elviselhetetlen. Ilyen körülmények között nem is javasolja a gyár felállítását. Már csak azért sem, mert ilyen edények itt kaphatók, és Budán is van hasonló gyár.³³ Kögl szenátorhoz hasonló vaskalapos, fantáziátlan a városi tanács is. Ahelyett, hogy a budai Kuny gyárhoz hasonlóan Pesten is elősegítették volna a művészi kerámia készítésének meggyökerezését, haszonnal erősítették volna a helyi ipart, szajkó módra átveszik és ismétlik Kögl kapitány érveit. Szeptember 18-i tanácsülésük határozata azt fejt ki, hogy a Mazoviczky-gyárnak bizonytalan a jövője: „Fabricae hujus successum nimis incertum esse.”³⁴

³² OL. Helyt. t. Dep. Comm. 1802. Fons 33. pos. 24.

³³ Uo.

³⁴ Uo.

Ennek alapján november 9-én a Helytartótanács Mazoviczky kérését végleg elutasította.

Igy hiúsult meg a vállalkozni nem merészkedő nádor, a szűklátókörű merev városi tanács és a fantáziátlan szenátor tanácsadó, valamint a magyarországi kerámia fellendítésén a magyar ugaron álmodozó kerámikus pénztárcájának soványsága miatt a pesti kőedénygyártás megvalósításának a lehetősége.

Mazoviczkyról többé nem emlékeznek meg a források. Remélhető, hogy a szegénysége miatt Pesten elbukott merészálmu kerámikus talán nem veszett el véglegesen a magyar kerámiai ipar számára, hanem az ország valamely megértőbb más városában és kedvezőbb környezetben kifejthette képességeit. Lehet, hogy későbbi kutatások során találkoznunk fogunk még vele. Pesti próbálkozását érdemes számon tartani, mert hihetőleg nemcsak gyáralapítás ügyében fáradozott, hanem talán már gyártott is, sőt készítményei forgalmazását is megkezdhette. Hasznos szolgálatot tenne az, aki a magyar iparművészet emlékanyagát legalább egy Mazoviczky készítmény felkutatásával gazdagítani tudná.

Stomfa

A stomfai fajanszgyár egykori létezéséről a véleményeket legtömörebben a Kilényi Pál-féle kerámiagyűjtemény 1916-os árverésekor írt cikkekben foglalták össze.³⁵ Ezek szerint a stomfai gyár úgy keletkezhetett, hogy a kiveszett habának példájára a helyi jóravalló fazekasok műhelyközösségbe álltak össze. Amikor a régi fazekas családok egymás után kihaltak, a telep végezetül egy kézbe került, gyárrá változott. Ennek vezetőjét Putz József személyében sejtették, mert ő az első, akit gyártulajdonosnak említenek.

Ezeknek a nézeteknek alaptalanságát Herman Landsfeld mutatta ki,³⁶ aki levéltári adatok, egyházi anyakönyvek bejegyzései alapján bizonyította, hogy Stomfán másfélszázadon át folyamatosan kimutatható számos jóképességű korszós működése, mégis kerámiai gyárról nem beszélhetünk, mert gyári létesítmény, szervezet vagy telep ott sohasem működött.

Ilyen előzmények után érthető meglepetést kelt a Helytartótanácsnak a magyar birodalom területén 1811-ben működött gyárakat feltüntető táblázatos kimutatása. A Szabó István számvizsgáló, Nagy János tanácsos és Stradiot Antal tiszt által Budán 1812. január 11-én készített Tabella³⁷ a táblázat végén felsorolja azokat a gyárakat is, amelyekről hivatalos említés vagy bejelentés nem érkezett, de gyártmányaik a birodalomban, a kereskedelemben mégis ismeretesek.

Ezek sorában említik a Pálffy grófok Stomfán működő fajanszgyárát is, a következőképp:

„*Stampfa Comes Palfjy Majolica*”

Ez annál inkább érthetetlen, hiszen nem sok évvel ezt megelőzőleg, 1807. december 28-án, Pozsony megyének a nádorhoz küldött jelentésében nincs említés a stomfai kerámiagyárról vagy manufaktúráról. De ha végig-

³⁵ „Kilényi Pál keramikai gyűjteménye”. Névtelen cikk, Gyűjtő V. 1916. 6. 1. és Siklóssy László: i. m. 119—135. l.

³⁶ Herman Landsfeld: Z dějin štupavské keramiky. 1948.

³⁷ OL Helyt. t. Dep. Comm. 1812. Fons 20. pos. ad. 1.

nézzük Landsfeld listáját a stomfai keramikusokról, akkor is csak azt látjuk, hogy a XVIII. században, száz év alatt mindössze 12 mester és festő dolgozott arrafelé. Ezt tudva, meglepő a holicsei gyárnak az az 1786-os jelentése, amellyel figyelmeztetik saját vezetőségüket a Sprenger Miklós pozsonyi kereskedő ellen tervbe vett százalékos csökkentés veszélyeire, mert megtörténte esetén a tatai és a stomfai edény forgalma a holicsei edények ártalmára emelkednék.

Stomfa legjelentékenyebb korszós mestere ekkor az 1767-től dolgozó Putz József volt. Három fia dolgozott még ott, a holicsei gyár panaszkodó levele évében: a 26 éves Mihály, a 16 éves Ferenc és a 13 éves János. Rajtuk kívül is jóformán mindenki nála tanult. Ezek ellenére szerény műhely maradt. Soha sem nőtt gyárrá, sohasem épült azzá.

Ha tovább vizsgáljuk Landsfeld névsorát, s kutatjuk, kik azok, akik 1811-ben Stomfán működhettek, azt látjuk, hogy Stomfa nagy keramikusa, Putz József, 1805 óta a földben pihent. Az egykori apai műhely már János fiáé. Talán ott dolgozott még az 1799-ben Stomfán működött Krebs Mihály, az 1807-től inaskodó Wirth Alajos és az 1804-től legénykedő Svabsky Flórián.

Mire, kikre épült volna az a stomfai kerámiagyár, amelynek 1811-ben való létezéséről a Helytartótanács hivatalos gyárkimutatási táblázata beszél?

Érdemleges választ erre csak a további kutatások fognak megadni. Addig, azok elősegítésére, szükségesnek tartottuk megemlíteni a Pálffy grófok stomfai kerámiagyáráról szóló, az ellentmondó adatok ellenére is hihetőnek látszó adatszolgáltatást.

Az 1828. évi országos összeírás során Stomfán két kerámikust említenek.³⁸ Ezek egyike Steiner István fazekas (figulus), aki nemcsak mesterségéből él; egész évben egyedül dolgozik. A másik Putz János. Az összeírás 4 személyt tüntet föl nála. Amphorariusnak, tehát korszósnek nevezik. Egy legénnyel egész évben át dolgozik és „praeter suam commoditatem 1 cubile excensuat”.

Rozsnyó

A kassai kereskedelmi és iparkamara 1852. évi jelentése szerint a rozsnyói gyárat 1810-ben alapították.³⁹ Könnyen beszerezhető nyersanyagával és előnyös, olcsó fával sikerrel kapott lábra. „Fehér edény” fabrikájáról 1819-ben is megemlékeznek.⁴⁰

Az 1828-as országos összeírás⁴¹ Joannes Hoffmann-t említi a „Fabrica Porcelana” felsorolásakor. Minthogy 1850-ben (és 1855-ben is) Hoffmann Antal a gyár üzemvezetője ez, az 1828-ban a gyárban összeírt Hoffmann János is hihetőleg ugyancsak mint üzemvezető lakhatott a gyári épületben. Ugyanekkor még 5 más személyt is kimutatnak ugyanott.

1832. augusztus 30-án Eötvös József főszolgabíró Rimaszombatban készített iratában azt jelenti a Helytartótanácsnak, hogy „Rozsnyó városa határán egy porcellán fabrika többeké”.⁴² Ugyanő — mint főbíró — egy másik jelen-

³⁸ OL Nádori Levéltár, 1828. évi országos összeírás: „Oppidum Stomfa”.

³⁹ Gewerbekammer für den Kaschauer District an das k. k. Ministerium für Handel, Gewerbe und öffentliche Bauten, über die Handels-, Industrie- und Verkehrsverhältnisse 1852/3. Kaschau, 1854. 67. l.

⁴⁰ Magda Pál: Magyar országnak statistikai és geographiai leírása. Pesten. 1819. 91., 373. l.

⁴¹ OL Nádori levéltár: Descriptionis Civitatis Episcopalis Rosnaviensis. Második füzet 489. és 491. sz. alatt.

⁴² OL Helyt. t. Dep. Comm. 1832. Fcns. 18. pcs. 120.

tésében, amely Gömör megye 1834. évi felterjesztéséhez van csatolva,⁴³ a rozsnyói határban működő porcellánfabrikáról azt a tájékoztatást adja, hogy az „Társaságé”.

E társakról részletesebben és közelebbről azon beadvány nyomán értesülünk, amelyet Scitovszky János rozsnyói megyés püspök, Dulovits Pál és Schönvisner Pál 1835. augusztus 5-én közösen szerkesztettek s mint folyamodó levelet együttesen nyújtottak be „legfelsőbb Helyen”, és „melly által a' rozsnyói edény gyártásra nyoltz esztendeig tartó kirekesztő királyi engedmény levelet adatni könyörögnek”.⁴⁴ E kérelem eredetijét, de még másolatát sem sikerült feltalálni. Ezt a 24 278-as számmal ellátott iratot a Helytartótanács a gömri rendeknek oly utasítással küldte meg, „hogy ki halgatván a ki halgattandókat ezen kérelem iránt véleményes Jelentést tegyenek”. Gömör megye javaslattevő válasza is az elkallódás sorsára jutott. Sajnálatos, mert értékes adatokat tartalmazhatott a rozsnyói gyárra vonatkozólag. Így csupán a helytartótanácsi kereskedelmi osztály lajstromára és indexére szorítkozhatunk, amelyeknek sovány tartalmi összegezéséből értesülünk arról, hogy Scitovszky, Dulovics és Schönvisner „pro fabrica suas testacea Rosnaviensi” mint közös tulajdonosok kéri a nyolc évre szóló privilégiumot.

A töredékes és hézagos adatközlés ellenére mégis értékes tájékoztatást nyerünk arról, hogy az Abauj megyei Bélán született és 1827 nyarától a rozsnyói püspöki székben ülő Scitovszky János szintén részese, lendítője volt a magyar kőedénygyártásnak.

Fényes Elek 1837-ben közrebocsátott „Magyarországnak mostani állapota” stb. című munkája a rozsnyói „majolika edénygyár”-ról azt írja,⁴⁵ hogy „becses és kapós portékákat készít”. Új kiadása kissé bővebb tájékoztatást nyújt és dicséri a „szép fehér, s kék virágokkal ékesített portékát” készítő gyárat.

Scitovszky sajnálatos módon csak 1838 végéig érvényesíthette hatását a rozsnyói kőedénygyártásban, mert ez év novemberében a pécsi püspökséggel cserélte fel működése területét. Az 1849 közepén esztergomi érsekké, prímássá, majd 1853-ban bíborossá emelt főpapnak mindvégig erénye maradt a művészet szeretete, annak nagy áldozatokkal való támogatása. Rózsnyóval nemcsak a püspöki szék révén forrt össze, hanem e városkának volt tanulója, majd ő maga is ugyanott iskolai, teológiai tanár, kanonok, teológiai igazgató.

Távozása erős művészi ösztönzőtől, anyagi fedezetet biztosító közreműködőtől, fontos erkölcsi személyi támogatótól fosztotta meg a gyárat.

1844-ben árvíz, 1845-ben tűzvész pusztított a városban. A rozsnyóiak mindezek ellenére sem csüggedtek. Az Iparegyesület „Hetilap”-ja 1845-ben⁴⁶ hírt ad a részvényes társaság birtokában levő kőedénygyárról. Megemlíti, hogy Pesten és Debrecenben lerakó helyei vannak, szép külsejű edényeket készít, és azért, hogy mázának nagyobb tartósságot adhasson, ügyes mestert keres.

Az 1850 és 1859 közötti működésről tanulságos és értékes adatokat adott közre Tasnádiné Marik Klára.⁴⁷

Ezekben az években az ott dolgozók száma kereken 20.

⁴³ OL Helyt. t. 1834. Dep. Comm. Fons 18. pos. 19.

⁴⁴ OL Helyt. t. Dep. Comm. 1835. Fons 50. pos. 23. és 24.

⁴⁵ III. kötet 142. l. — A II. kiadás III. kötete 1844-ben jelent meg Pesten. Ennek 136. lapján történik említés a rozsnyói gyárról.

⁴⁶ 7. szám, 98. hasáb.

⁴⁷ A Rózsnyói Finomedénygyár termelési kimutatása és árjegyzéke a múlt század közepéről. Az Iparművészeti Múzeum Évkönyvei I (1954).

Igló

A XIX. század első évtizede a kassai kőedénygyár alapításának és a kassai kőedényeknek az ország nagy részében való uralomrakerülésének időszaka. Az 1810-es és az 1811-es év a versenytársnak jelentkező második kassai kerámiagyár leküzdésével telik el. Szenvedélyes harcban sikerül is az elsőnek alapított gyárnak kiirtani a másikat. A harc vesztese mégis csak a kassai kőedény lett. Amíg ugyanis a két kassai gyár egymással mérkőzik, addig előbb Rozsnyón létesült gyár, majd 1812-ben Iglón⁴⁸, utóbb Késmárkon is. Közben — mindezekon kívül — Eperjesen is készítenek kőedényeket.

Az eperjesi és a késmárki hamarosan kihullott a gyárak sorából. A rozsnyói — noha túlélte a legjelentékenyebb és leghatalmasabb gyártást: a kassait — nem jelentett versenyt, mert szerepe sokáig a háttérbe szorult. A közeli igazi nagy versenytárs, a kassai gyárnak legtöbb gondot okozó gyár az iglói volt. Eleinte ez is csak alig zavarta a számításokat, hiszen a gyakorlatlan iglóiak rögtön, a kezdeti években máris 50 000 forintos kárt szenvedtek. De mikor azután a gyári vezetőség élén álló Trangous József Bajorországból szerződötti Dingler vegyészt, és 200 „csengő” aranyért megtanulták tőle az edénykészítést, az iglói gyár olyan rohamosan tört elő, hogy a kassaiakkal egyenrangúvá vált.

1822-re az iglói gyár már annyira életképes, hogy privilégium elnyeréséért folyamodik. Ez a felerősödés éppen arra az időszakra esik, amikor az 1801-ben alapított kassai gyár a letörő holicsei gyár fölébe kerekedve, az ország akkor valóban legkiválóbb kerámiagyarává nőtte ki magát. A kerámiagyártásban mutatkozó folytonos harc, küzdelem és változás miatt azonban nem bírja sokáig tartani ezt a szerepét. Előbb maga a gyártásvezető, Osvaldo Pivirotti hasonlik meg társaival, kilép az együttesből, és „Kassai Angol Fehér Agyag Uj Fábrika” címen a szó szoros értelmében véve a régi gyár küszöbénél új gyárat létesít. És rövid pár évre rá az iglói gyár most már egyenlő jogúvá óhajt válni a kassai gyárral. A gyakorlatban ez azt jelenti, hogy a kassai gyár fokozottabb tevékenységgel és ügyeskedéssel kénytelen hegemoniáját tartani, korszerű új típusokkal újra felülkerekedni a versengésben.

Az iglói gyár szervezetéről a privilégiumkéréssel kapcsolatos aktákból Mérei Gyula alapvető művében értékes adatokat közölt.⁴⁹ Mégis érdemes a Helytartótanács irattárában reánk maradt kérvényeket és jelentéseket újból elővenni, mert az annakidején szűkösre szabott közlési lehetőségek miatt a magyar kőedénykészítés olyan adatai rekedtek meg ezekben az iratokban, amelyeket hézagpótló jelentőségük miatt kár lenne továbbra is az iratkötegekben porosodni hagyni.

Steinhausz Lajos iglói kőedénygyáros 1822. augusztus 26-án Pesten kelt és a gyár (Iglóer Steingutgeschirr fabrik), illetőleg készítményei részére a magyar Helytartótanáctól császári-királyi szabadalmat kérő folyamodványa szerint hosszú évek költséges kísérletei után az iglói gyár akkor már olyan kőedényeket állít elő, amelyek szépségben, tartósságban és jóságban bármely belföldi és külföldi készítmény mellé állíthatók.

⁴⁸ A már ismert levéltári anyagon kívül az OL helytartótanácsi iratainak kereskedelmi részében (Dep. Comm.) még a következő jelentések jelölik meg az 1812-es évben az iglói gyár alapítási évét: 1. Igló város tanácsának a királyi adminisztrációhoz intézett 1836. évi jelentése (1836. Fons 18. pos. 11.). 2. Ugyanannak 1838. január 3-án kelt felterjesztése (1838. Fons 18. pos. 14.) és 3. Igló város 1838. december 31-i jelentése. (1839. Fons 18. pos. 13).

⁴⁹ *Mérei Gyula*: Magyar iparfejlődés 1790—1848. Bpest, 1951. 75—76. l.

A termékek már olyan mennyiségben készülnek, hogy nemcsak a gyár körzetét képesek kielégíteni, hanem a főlöleg a debreceni és a pesti vásárokat is elkerül, s így a gyár Magyarország és Erdély távoli részeiben is elláthatja készítményeivel a vásárlóit.

Az iglói gyári vállalkozás Szepes vármegyében „nem kevés” ember számára hasznot hajtó tevékenységet biztosít, és — lehetőségei szerint — az általános jólétet mozdítja elő. Ennek a jóleső érzése — sőt öntudata (Bewusstsein) — adja meg azt a merészséget, amellyel az iglói gyár részére a Helytartótanáctól azokat a kedvezményeket kéri, amelyeknek minden hazai ipari intézmény (jede andere Vaterländische Industrie Anstalt) örvend. Vagyis azt kérelmezik, hogy kegyesen adassék meg termékeikre a császári-királyi privilégium. Ezáltal a gyár Magyarország főbb városaiban lerakatokat létesíthetne, és tevékenységi körét kiszélesíthetné. Állításai igazságainak ellenőrzése céljából a gyár kész bárminő vizsgálatnak magát alávetni, és azt a reményt táplálja, hogy a megvizsgálás után kérésüket a Helytartótanács meg is fogja hallgatni.⁵⁰

Egy hónap múlva, a szeptember 10-i ülésen hozott határozata alapján, a Helytartótanács a szepesi XVI város adminisztrációjának igazgatóságához küldi le a szabadalomért esedező folyamodványt, hogy a gyár nagyságáról, pénzügyi alapozottságáról vizsgálat alapján terjesszen föl jelentést.

A gyár megvizsgálására kiküldött Szepesházy András és Szontagh Mihály (a szepesi XVI város királyi igazgatóságának assessora és generalis perceptora) 1823. február 11-én foglalták írásba a vizsgálat eredményeit magában foglaló jelentésüket.

A gyár minőségéről, kiterjedésének állapotáról és a rendelkezésre álló anyagiakról a következő tájékoztatást adták.⁵¹

A gyárat (Fabrica pro vasis fictilibus conficiendis) Stoln János bányájának közelében, egy órányira a várostól, a környék nemes birtokosainak uraiból és Igló városában nagyobb javakkal ellátott egyénekből — (Trangous József, Schertl Samu, Schertl Lajos, Kornides Lajos, valamint Ochs Nándor) — összehozott társulat pénzéből 10 évvel ezelőtt alapították.

A köedénykészítéssel kapcsolatban létesített épületeket „saját szemükkel” megsejmelélték, és tervrajzot is terjesztenek be róla. Az épület tágas, megfelelő, mindenben jól rendezett; a dolgok fejlődésére szerencsésen elegendőnek látszik.⁵²

A nagy munkatermen (Laboratorium) kívül van egy különálló raktár (Depositoria), amelyben a gyártáshoz szükséges dolgokat őrzik. A kiegészítő hely

⁵⁰ OL Helyt. t. Dep. Comm. 1822. Fons 18. pos. 36. Érdekesnek tartjuk, hogy a kereskedelmi osztály lajstroma és index könyve így nevezi: Igloviensis Fabrica lapide figulinae.

⁵¹ OL Helyt. t. Dep. Comm. 1823. Fons 18. pos. 11.

⁵² A gyár tervrajza: OL Helyt. t. Dep. Comm. 1823. Fons 18. pos. 11. A bejárat az épület közepén volt, ahonnan balra nyílt a 10 munkahelyes dolgozóterem. Ebből a nyers készítményeket őrző sarokszobába lehetett jutni. A bejárat helyiségéből jobbra a kiegészítésre kerülő anyag előkészítő szobácskája volt, a következő nagy helyiség a három égető kemencét foglalta magában. Ebből még két további szoba nyílt: a kétrészes szoba az egyszer („félíg”) égetett edények ideiglenes raktározására és a mázazó. Az épület rövidebb szárnya a nyerskészítmények szobájához csatlakozott. Az agyag-feldolgozó, majd a párologtató (evaporáló) helyiségek után a gyár mesterének kétrészes hálószobája volt ebben az épületrészben. Az 1-től 10-ig felsorolt helyiségeken kívül a 11—17. számú további szobák, kamrák és épületrészekben fuaktárak, anyagiaktárak, széntároló, fűrészelő, massa-tároló és őrlő malcm voltak.

(Ustrina) három kemencés. Mindegyikük 400 forint értékű edényt képes befogadni. A gyárnak jó ajánlólevél az, hogy már 23 családot foglalkoztat. A gyártmányok készítése ezeknek nemcsak ételmet jelent, hanem ruházzkodást, sőt, amint az alkalom azt nyújtja, még évi nyereségrészesedést is.

Ha nem is háromszorosára, de legalább kétszeresére növelné a munkások számát, ha a tulajdonosok elképzelése szerint több helyen lehetne lerakatot létesíteni. Ez a köz hasznára is lenne.

Amint azt a kiküldöttek előtt becsületesen elmondták, a gyártulajdonosok szövetsége mindjárt a gyártás megindulásakor sok káros próbálkozással és az eddig lefolyt 10 esztendőben az üzemhez tartozó különböző berendezkedésekkel 50 000 forintnál többet vesztett. Ez a káros állapot addig állt fenn, amíg a kőedények készítésének alapos ismeretét „egy bizonyos, Bajorországban honos férfiútól, aki a kerámiai tudományok gyakorlásában a legjáratosabb” (Dingler technológus vegyészttől) „200 csengő arany díjazás ellenében el nem sajátították”.

Az előirt rendszabályok pontos és megfelelő betartásával az iglói gyár készítményei a tökéletesség oly fokára jutottak, hogy a legszebb formában jelennek meg. A hangzásról és csengésről ítélve, tartósságukat illetően, ha nem jobbak, de olyanoknak bizonyára mondhatók, mint azok, amelyek Kassa szabad királyi városban készítettnek.

Hogy az előadottaknak hitelt adhassanak, a különböző gyártmányok egyes darabjait megtekintették. Tartoznak elismerni, hogy ami a külső forma eleganciáját jelenti, a kőedényekben semmi kivetnivaló nincsen. Ami pedig az edények tartósságát illeti, ha a jó kiégetést a könnyűség jelzi és a külső máz (incrustatio) eleganciájából és a jó hangzásból — mint a régi vélemények mondják — a tartósságra lehet következtetni, akkor nem állapíthattak meg mást, mint azt, hogy formára és mázra nézve igen szépek, különösen a bájos festés és a csengés is (jó). Ezen edények a szomszédságot könnyen odacsalogathatják vásárlásra. Remélhető, hogy a gyártásalapvető dolgainak figyelembevételével az elkészítendő edények minősége az állandó iparkodással a jövőben olyan fokra emelkedik, hogy ezáltal az ország hasonló gyárai között könnyen az első helyet nyerhetik el.

A pénzügyi helyzet is kedvező, mert a 10—12 000 forint értéket jelentő eladásra kerülő kőedényeken kívül a pénztárban mindig van 5—6000 forint készpénz, minden előadódható szükségletre.

Kifejezetten arra törekszenek, hogy nyersanyagokban, legfőképpen a különböző fajtájú agyagokban és más dolgokban a mázhoz szükséges anyagban (Glazur), gipszben és az edények kiégetéséhez szükséges fában mindig mintegy 5000 forintnyi készletük legyen. Miután Igló területén a gyárhoz örökös joggal 18 holdnyi mezőség tartozik, a gyárnak ebből évenként 380 forintos jövedelme származik. Ezt a gyár a háromszor négy fogatot kitevő loállomány eltartására fordítja. Nyilvánvaló, hogy ennyi jövedelem a gyártás könnyebbségét és tartósságát szolgálhatja.

A tulajdonosok el vannak látva anyagiakkal. Bármilyen váratlan is érné őket, minden szükségben készpénzzel tudnának felülkerekedni. Nincs semmi félelemre ok, hogy a gyár — amelyben annyi ezerre menő befektetés van — készpénzhiány miatt valamikor is megbuknék.

A gyár tulajdonosai a lefolyt tíz esztendőben a próbálkozások jelentékeny kára, ezen szerencsétlen ügyletek (manipuláció) folytán 50 000 forintnál nagyobb összeg elvesztése után sem akasztották meg a megkezdett munkát,

sőt, hogy a közösség megelégedését megnyerő kőedényeket készíthessenek, még 200 aranyat is áldoztak.

Ebből a Cynosurából átmentődve, gyártmányaikat oly tökélyre emelték, hogy azok a szomszédságban levő gyárak készítményeit túlszárnyalták. Az a további szándékuk és törekvésük, hogy még nagyobb virágzást érjenek el, és visszaszerezzék a szerencsétlen kísérletekkel elvesztett pénzt, valamint dícséretes iparkodásuk és sok befektetésük az idők folyamán elnyerje jutalmát. A gyár tulajdonosainak Igló területén gipszbányájuk is van. Miután a kőedénygyártásnak e lényeges kellékével el vannak látva, gyártmányaikat alacsonyabb áron árusíthatják.

A kétszemélyes bizottság ezért a szepesi XVI város adminisztrációja igazgatóságának azt ajánlja, hogy a Helytartótanáctól kérje az iglói gyár tulajdonosai részére 15 évre a privilégium megadását. Az Iglón készített kőedények számára, ezáltal Magyarország és Erdély nagyobb városaiban lerakatok alapítása válna lehetségessé, a leraktározott készítmények minden alkalmatlanság nélkül ott árusíthatók lennének. A királyi fenség (József nádor), illetve a Helytartótanács annál inkább adja meg ezeket, mert a privilégium kibővítése serkentőleg hatna más belföldi iparágra is. Az az érzésük, hogy az iglói gyártulajdonosok 10 évi önfeláldozásuk és sok áldozatuk után kiérdemelték a megjutalmazást.

A szepesi XVI királyi koronaváros adminisztrációjának 1823. február 15-i ülésén megértéssel fogadták a jelentést, javaslataival együtt. A Helytartótanács-hoz való felterjesztés kísérő iratában szükségesnek vélik újra hangsúlyozni, hogy az iglói gyárban a már elkészített edények úgy a belső, mint külső tulajdonságra nézve a privilégiummal ellátott kassai gyár termékeinél, ha nem is jobbak, de legalábbis azokkal egyenértékűek.⁵³

Mindezek alapján 1823. március 11-i ülésén hozott határozatával a Helytartótanács Steinhausz Lajos iglói kőedénygyáros részére (Lodovico Steinhausz vasorum fictilium Fabricanti Igloviensi) a gyár fejlettségét tekintve, a belföldi császári-királyi privilégiumot (sub nomine Privilegiatae Fabricae Caes. Regiae intraregnanae — Befugte Landes Fabrik) megadja. Használhatják a császári-királyi sást, a pecséten is, mint a gyár jelét. Inasokat és segédeket szabadíthatnak fel, földesúri engedély nélkül is lerakatokat létesíthetnek.⁵⁴

A biztos gazdasági alapokon, a pénzügyi rendezettség helyzetében, a fejlődés és terjeszkedni vágyás életerős állapotában levő iglói gyárnak a kassai-val való egyenlősítése érzékenyen vágott bele a kassai számításokba. A Pivrotti-féle másik helyi gyár alapítása a jól begyakorlott és kiváló szakmunkások elvesztésének nehéz gondjával terhelve amúgy is a Mohl-féle kassai gyárat. 1825-ben mindezek felül megépült a regéci hercegi porcelángyár a déli szomszédságban. Ez a telkibányai gyár a hatalmas hercegi vagyon anyagi fedezetével és biztosításával még a kőedény gyártására is berendezkedett.

Az 1828-as országos összeírásban az iglói kőedénygyárnál feltüntetik, hogy Mahr Dániel porcelángyári mester (Fabricae Porcellanae Magister) 3 tagú családjával a 147-es házban lakik. Az összeírás 741. sorszámú alatti leírás a gyárat, majd a „Negotio Fabricae Ordinarie Porcelanae”-t, vagyis a „porcelán” kereskedést, említi és külön mondják: „Questum exercet cum Fabricatis Porcelanae”. Öt személyt is feltüntetnek, de csak szám szerint, amelyből 3 Sodales (ezek közül az egyik nőtlen), a többi „vero Manualistae”.

⁵³ OL Helyt. t. Dep. Comm. 1823. Fons 18. pos. 11.

⁵⁴ OL Helyt. t. Dep. Comm. 1823. Fons 18. pos. 11. és 10.

Feljegyzik azt is, hogy „erősen megkötötzetett” helyzetben vannak, mert a gyár a szükséges anyagokról és más egyébről nagy költséggel kényszerül gondoskodni „et quia plures iam in vicinis Comitatus erecta sunt tales Fabricae” — vagyis, hogy a szomszéd megyékben már számos ilyenfajta gyár létesült.

A konkurrencia elsősorban az „örök versenytárs”, a Kassa városában működő két gyár részéről jelentkezett. A Mohl- és a Pivirotti-féle két gyár ebben az időben az egész ország és Erdély két legkiválóbb gyára volt. Ettől nyugatra a rozsnyói és a murányi működött, délre a magyar művészeti kerámiában új korszakot indító, egyre izmosodó telkibányai gyár. E küzdelemből pár év múlva Pivirotti gyára kiesett. Másfél évtizeddel reá Kassán sincs már kerámiagyár. Rozsnyó, Murány — időközi szüneteltetésekkel — túléltek a még négy évtizedig működött iglói gyárat. Telkibánya a magyar szabadságharcig erősen fejlődik és nagy versenytárs, de 1848 után már csak rövid időre lendül fel.

Az ország északi vidékén a század közepe felé ezért átmenetileg Iglóra helyeződik át a kerámiagyártás egyik súlypontja. Azután onnan is áttolódik nyugatabbra, Kőrmöcbányára. Majd csakhamar és immár egy század óta a dunántúli kerámiaközpontoké a döntő szerep.

Iglóról a szabadságharcig terjedő korszakból az utolsó híradás a szepesi XVI város 1847. december 15-én tartott igazgatósági ülésén szerkesztett jelentés, amely azt mondja, hogy „Iglóváros erdejében egy szabadalmazott kőedénygyár találatik, amely címerül kettős sast használ”.⁵⁵

Késmárk

1817. május 16-án Késmárk város tanácsa kimutatást készít a Helytartótanácsnak az ország gyárállapotáról készítendő összeállítás számára. Ebben azt jelenti, hogy a két évvel ezelőtt Késmárk városában létesített kőedénygyár a növekvő drágaság, különösen a fa magas ára, valamint a szomszédos gyárak konkurrenciája miatt megszűnt.⁵⁶

Ennek alapján, amikor a Helytartótanács hivatalos táblázatát „Tabella Perhibens Statum Fabricarum in Regno Hungariae Anno 1817 praeexistentem” címmel 1818. március 2-án Budán elkészítik, a 75. sorszám alatt szereplő Késmárk városnál a kimutatás rovatait üresen hagyják, de a megjegyzésekre szolgáló részbe beírják, hogy „Existebant in hac Civitate ante biennium 2. Fabricae, signanter: Una Vasorum Fictilium (Stein Gut Geschir), quae ob incrementem caritiam jam nunc peritus cessavit”.⁵⁷

Az Országos Magyar Iparművészeti Múzeum egyik, a XIX. század első felében készült kőedénytányérjának fenekén benyomott s a Szepesség e városkájának nevét feltüntető jegy hitelesíti, hogy ez az áttört peremű tányér e röpke életű késmárki gyár működésének értékes emléke. A poprádi múzeum ritkaságai között is szerepel az egykori késmárki gyár egyik gyártmánya.⁵⁸ A plasztikus dekorációjú tányér rossz anyaga és gyenge kvalitása érthetővé teszi, hogy az ilyen mérsékelt felkészültségű és szerény technikai tudású gyár elsöprődött az egykori Felső-Magyarország azon kerámiai területéről, amelyen akkor a kassai, az eperjesi és az iglói gyár uralkodott.

⁵⁵ OL Helyt. t. Dep. Comm. 1848. Fons 18. pos. 9.

⁵⁶ OL Helyt. t. Dep. Comm. 1817. Fons 18. pos. 27.

⁵⁷ OL Helyt. t. Dep. Comm. 1818. Fons 18. pos. 13.

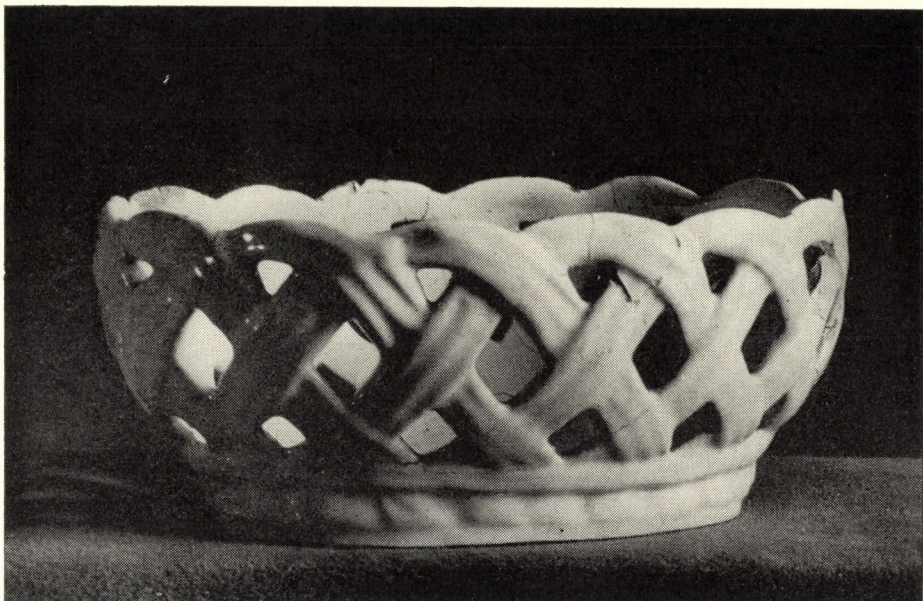
⁵⁸ *Saból*: i. m. 61. l.

Iglói fedeles levesestál litografált medvével és szarvasvadászattal. Kőedény

X. TÁBLA

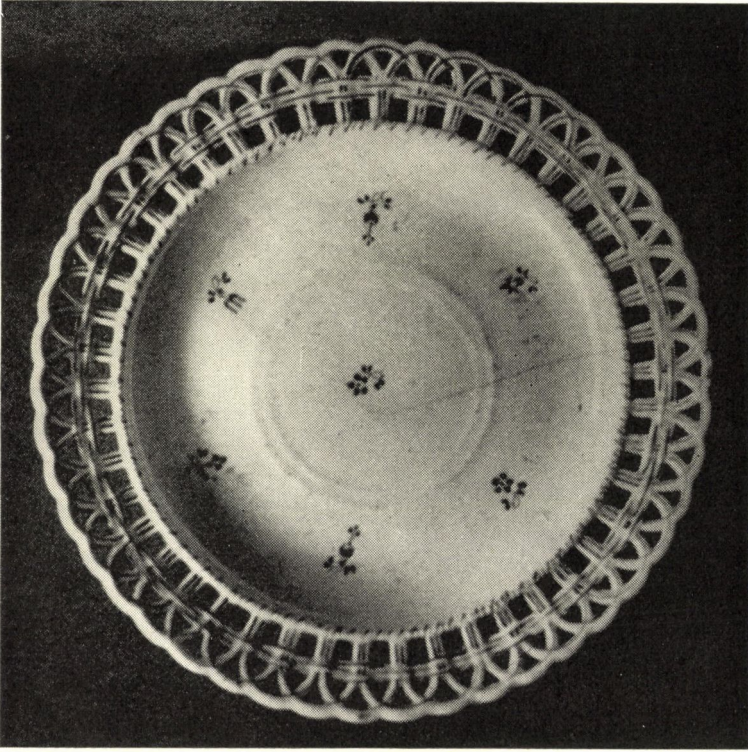
1. Ovális kosár. Eperjesi festetlen fehér fajansz (XVIII. sz. vége)

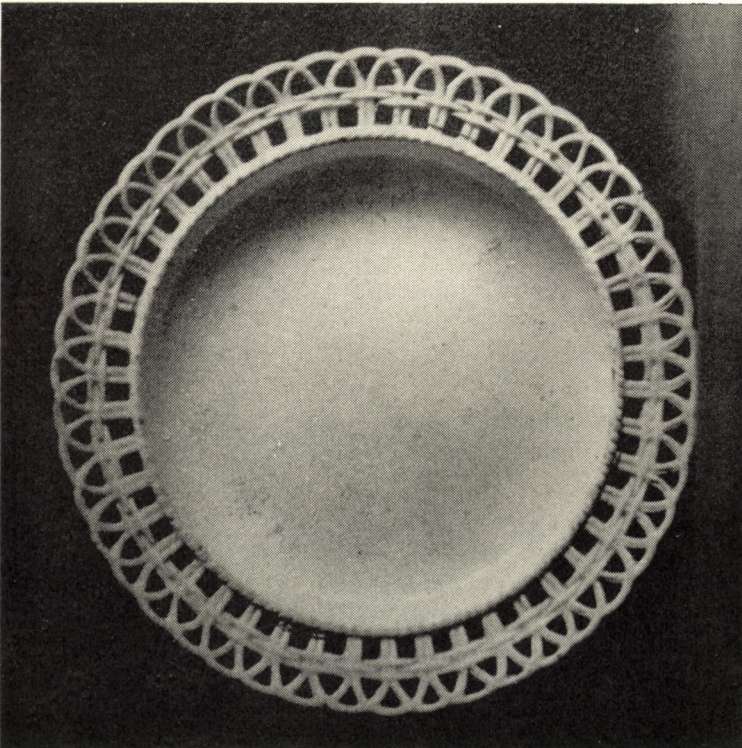
2. Kétfüles eperjesi festetlen kőedény kosár (1816 körül)

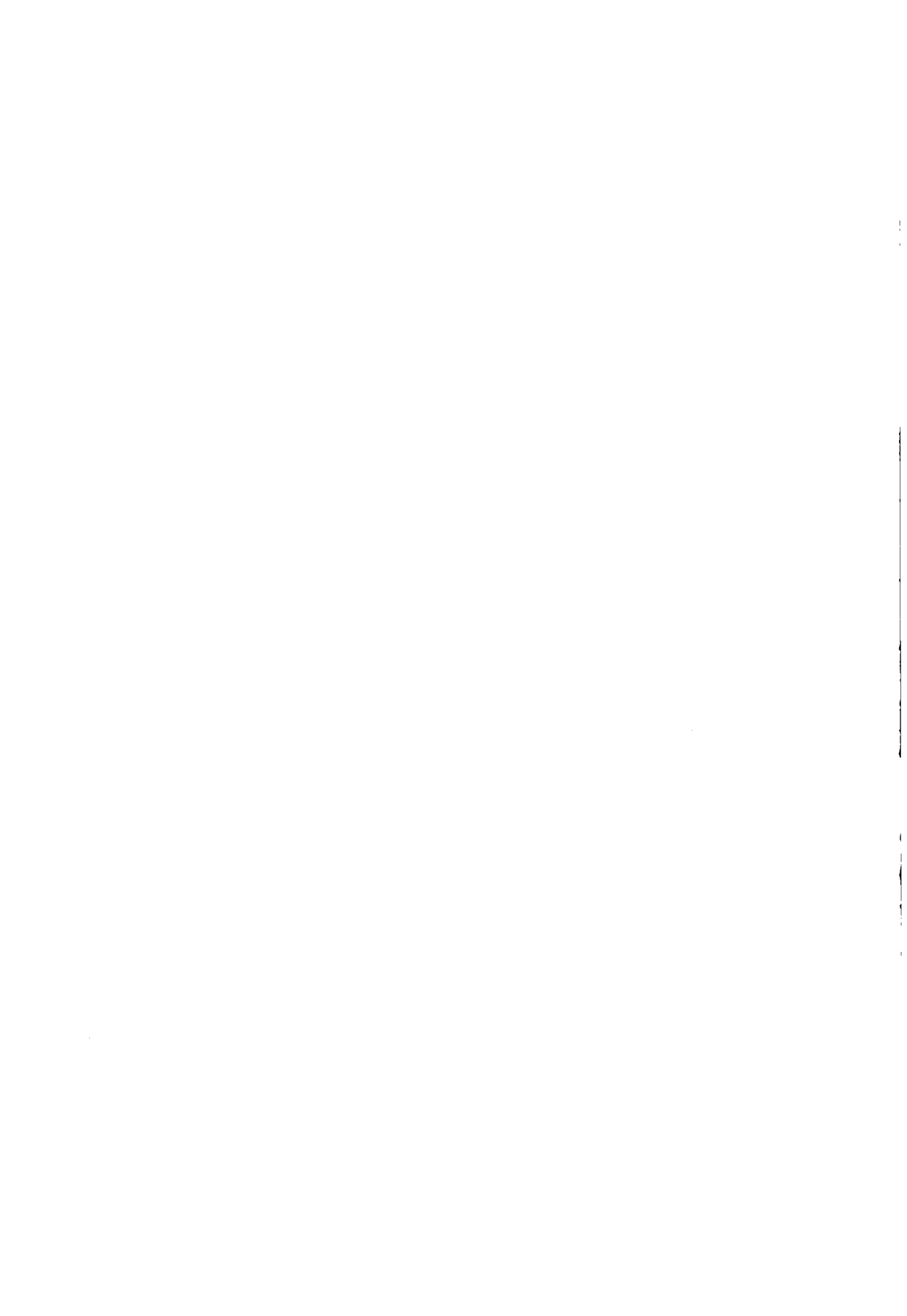
XI. TÁBLA

2. Rozsnyói kőedénytányér festett nefelejts és fuchsia virágokkal

1. Festetlen kősmárki kőedénytányér (1816 körül)

Mezőtelegd

1818. július 30-án Ferdényi Antal szolgabíró Váradolasziból azt jelenti Bihar megye vezetőségének a Körös-völgyi részről, hogy „két Fabrikák volnának, úgy mint a M. Telegdi Steingut Fabrica és a Brátkai Üveg Huta; de ezeknek elsője a Mester, Scheidig Vilhelm halálából önként elenyészett, az utóbbi is még az előtt több Esztendőkkel megszűnván lenni, leg kisebb haszna, sem distractiója nintsen”.⁵⁹

Besztercebánya

A meglevő és működő körmöcbányai kőedénygyár ellenére egy újabb, másik körmöci gyárat alapítani szándékozó Gräfl Ferenc pesti kereskedő és murányi kőedénygyár-árendás Besztercebánya város tanácsának tesz ajánlatot „angliai mintára” készítendő gyár létesítésére.

A városi tanács 1840. július 6-án tartott ülésén, azzal az indoklással, hogy „a polgári gyáripárt itt és az egész magyar birodalom területén is jól berendezett gyárak alapításával vagyunk kötelesek felemelni és csak így vagyunk képesek az óhajtott virágzás fokára elvezetni”, Gräfl Ferencnek engedélyezte az angol rendszer szerinti készítésre szolgáló kőedénygyár Besztercebányán való alapítását.⁶⁰

Körmöcbánya

A körmöci tanácsnak a Helytartótanácsához küldött 1841. november 23-iki jelentése szerint Körmöcbányán csupán a Trangous-féle kőedénygyár működött. Ez a tájékoztatás azonban téves, mert 1847-ből származó híradás szerint akkor már hét év óta, tehát 1840- vagy éppen 1841-től ezen kívül olyan kerámia-gyár is működött Körmöcbányán, amely „barna Kő edénny”-eket és pipákat is készített.

A XIX. század negyvenes éveiben a Trangous-féle kőedénygyárnak a második helyi kőedénygyárat alapítani óhajtó Gräfl Ferencsel vívott harca után tűrnie kellett, hogy mégis létesüljön és osztozkodjék velük a kőedénygyártásban egy másik kerámia-gyár is.

Erről a második kőedénygyárról abból a bizonyáglevélből értesülünk, amelyet Körmöcbánya főbírája, polgármestere és a többi tanácsbéli az 1847. május 14-én tartott tanácsülés határozata alapján állított ki, arról, hogy Resz János kebelbeli polgár a város területén „engedelmünk mellett *barna kőedény* és pipák gyárat felállította legyen, mellynek birtokában most is létezik”.⁶¹

Miután évek hosszú sora vagy — miként azt maga mondja — „több évig óta” Resz János vásárok alkalmával bérelt boltokban saját készítésű kőedényeit és pipáit Pesten árusította („Kő edényeimet és pipáimat vásároltam”) s ilyképp Pest városának tetemesen adózott, azzal a kéréssel fordult Pest város tanácsához, hogy évenkénti illeték fizetése ellenében boltot nyithasson s abban „tulajdon fabrikámban készült Kő Edények és Pipákkal” állandó kereskedést folytathasson.

Pest városának tanácsa azonban, „jöllehet Körmöcz szabad királyi város területében létező barna Kő edény és pipa gyarából készült gyártmányait”

⁵⁹ OL Helyt. t. Dep. Comm. 1819. Fons 18. pos. 19.

⁶⁰ *Mihalik Sándor*: Küzdelem a körmöcbányai kőedénygyártásért. Folia Archaeologica XI (1959).

⁶¹ OL Helyt. t. Dep. Comm. 1847. Fons 62. pos. 1.

Pest városában „mint egy hét év óta vásárok alkalmával szakadatlanul árulja, még is miután gyárára országos szabadalommal ellátva nem lenne,“ kérelmét nem teljesítette.

„Resz János Körmöczy Polgár és Gyár Tulajdonos” ezért 1847. augusztus 30-án kelt irásával a nádorhoz, illetve a Helytartótanácsához folyamodik „Gyárának megerősítéséért és Pesten nyitandó Bót jogosításáért. Törvényeink értelmében”.

Elpanaszolja elutasítását, majd ezzel érvel: „Minthogy azonban óló Törvényünk ezt a jogot akár ki által gyakoroltatni meg engednének”, kéri a nádort, hogy az ország törvényeiből kiindulva — „Körmöczen felállított fabrikámat megerősíteni fizetés mellett — Törvényünk értelmében legkegyelmesebben feljogosítani méltóztasson”. Kérelmét így fejezi be: „hódoló tisztelettel elhalván”.

A Helytartótanács szeptember 14-i ülésén javaslatételre és hozzászólásra a pesti tanácsához küldte Resz János fellebbező kérvényét. A december 13-i városi tanácsülés abban állapodott meg, hogy miután a folyamodó Resz országos szabadalmát a jelenlegi alkalommal sem „mutatja ki”, kérelmét elutasítandónak vélik, azzal, hogy a gyárára kieszközlendő szabadalma végett illető hatóságához utasítandó.⁶²

Ennek alapján a Helytartótanács 1848. február 22-én úgy határozott, hogy miután „folyamodó gyári szabadalommal nem lévén ellátva, kérelmétől elutasítatik”.

SÁNDOR MIHALIK

DATEN ZUR GESCHICHTE DER ALTEN UNGARISCHEN KERAMIKFABRIKEN

(Auszug)

Die erste Fayencefabrik auf dem Gebiete des historischen Ungarn wurde im nordwestlichen Teil desselben, in Holics gegründet. Diese älteste Fayencefabrik war die erste auf dem ganzen Gebiete der Österreichisch-Ungarischen Monarchie. In den rund hundert Jahren von dieser Gründung bis zum Freiheitskrieg 1848/49 wurden in 29 Ortschaften ungefähr ein halbes Hundert Fayence-, Steingut- und Porzellanfabriken auf dem Gebiete des einstigen Ungarn und Siebenbürgen in Betrieb genommen. Aus den zurückgebliebenen künstlerischen Erzeugnissen dieser Fabriken, den aus den Archiven spärlich zum Vorschein gekommenen Daten kann gefolgert werden, daß das erste Jahrhundert der ungarischen Keramik nicht mit Privatbefähigung und bescheidenen Versuchen angefüllt war, sondern daß sich in diesem Zeitabschnitt die ungarische Keramik nicht nur nach der europäischen Entwicklung richtete, sondern oft zeitgemäß war, ja manchmal sogar als beispielgebend wirkte.

Auf Grund von Forschungen in diversen Archiven gibt der Artikel bisher unbekannte konkrete Daten über folgende Betriebe:

1. *Fayencefabrik in Pongyelok*. Diese wurde von Hauptmann Ferenc Roth gegründet. Im Jahre 1772 bestand dieselbe schon bestimmt, dürfte jedoch wahrscheinlich bereits im Jahre 1770 in Betrieb gewesen sein. Es hieß, daß ihre Erzeugnisse „den Holitschern gar nichts nachgeben“, d. h. mit denselben auf gleichem Niveau standen. In Ungarn entstand dieser Betrieb als dritte Fayencefabrik. Ihr Personal betrug im Jahre 1785 8 Mann, darunter ein Magister ausländischer Herkunft, ein Geselle und ein Lehrling ebenfalls ausländischer Herkunft, die übrigen waren alle Einheimische. Im Jahre 1786 wird von der Fabrik vermerkt, daß sie „weißes und grünes Majolique Geschir“ herstellt. Im Jahre 1793 tritt ein Rückgang ein, es wird nur mehr mit 3 Angestellten gearbeitet. Zum letzten Mal wird der Betrieb im Jahre 1811 erwähnt. Die Fabrik war in dem nachweisbaren Zeitabschnitt von 1772 bis 1811 das „persönliche“ Werk des Hauptmanns Roth. Nach seinem Tode wurde der Betrieb der Pongyeloker Fabrik eingestellt.

⁶² OL Helyt. t. Dep. Comm. 1848. Fons 18. pos. 31.

2. *Fabrik in Eperjes*. Diese wird zum ersten Mal im Jahre 1787 erwähnt: „ohnlängs eine Porcellain Fabrique auf Holicser Art errichtet worden sey“. Im weiteren wird die Fabrik erst nach dreißig Jahren wieder erwähnt. Im Jahre 1817 heißt es, daß in Eperjes eine „Fabrica Porcellanae, vulgo Steinguth“ in Betrieb ist. Im Jahre 1828 wird die Fabrik schon als aufgelassen und verlassen (*deserta*) erwähnt.

3. *Pest*. Im Jahre 1802 versucht sich der Vicenzaer Meister Ádám Mazoviczky mit der Gründung einer Werkstatt nach Laibacher Norm, gewöhnlich Porzellanfabrik genannt (in Wirklichkeit einer Steingutfabrik). Mazoviczky ist jedoch gezwungen, die Fabrikation oder vielleicht erst die Fabrikationsversuche infolge Teilnahmslosigkeit und Geldmangels aufzugeben.

4. *Stomfa*. Nach unseren bisherigen Kenntnissen stellten hier nicht nur Meister aus dem Volke Fayencegeschirr her; aus der amtlichen Tabelle des ungarischen Staatshaltereirates aus dem Jahre 1811 ist ersichtlich, daß auch die Grafen Pálffy hier eine Majolikafabrik hatten.

5. *Die Steingutfabrik in Rozsnyó* wurde im Jahre 1810 gegründet. 1828 war ihr Meister Joannes Hoffmann. Im Jahre 1835 suchte der Bischof von Rozsnyó mit zwei anderen Leuten bei den zuständigen Stellen um einen auf 8 Jahre lautenden Privilegiumsbrief an. Bis Ende 1838 war also der spätere Fürstprimas von Ungarn auch Teilhaber und Förderer der Steingutfabrikation in Rozsnyó.

6. *Die Steingutfabrik in Igló* entstand im Jahre 1812. Nach zehn Jahren ersucht sie um ein Patent; aus dem diesbezüglichen Schriftwechsel ist ersichtlich, daß ihre Erzeugnisse, was Feinheit und Haltbarkeit betrifft, bereits das Niveau der als Beispiel und Konkurrent betrachteten Kaschauer Steingutwaren erreichten.

7. *Die Steingutfabrik in Késmárk* mußte laut einem Bericht aus dem Jahre 1817 nach zweijähriger Tätigkeit infolge der zunehmenden Teuerung und der Konkurrenz der benachbarten Fabriken ihren Betrieb einstellen.

8. *Die Steingutfabrik in Mezőtelekd* „verschwand“ laut eines Berichtes aus dem Jahre 1818 nach dem Tode ihres einstigen Meisters, Wilhelm Scheidig „freiwillig“.

9. *In Besztercebánya* erteilte der Stadtrat im Jahre 1840 dem Pester Kaufmann Ferenc Gräfl (der gleichzeitig der Pächter der Murányer Steingutfabrik war) die Bewilligung, in der Stadt eine „Steinguth“-Fabrik nach englischem System zu errichten.

10. *In Körmöcbánya* war außer der damals hervorragendsten Steingutfabrik des Landes (der Trangous'schen Werkstatt) seit 1840 oder 1841 eine braunes Steingut herstellende Fabrik in Betrieb, deren Eigentümer János Resz war. Resz wollte im Jahre 1848 in Pest einen Laden eröffnen, um dort seine Erzeugnisse abzusetzen, sein Gesuch wurde jedoch vom Stadtrat abgewiesen.

ENDREI WALTER

Az antik technika értékelésének revíziójáról

Ha a görög-római világ nagy történetíróit la pozgatjuk, legyen az Mommisen, Gibbon vagy Friedländer, óhatatlanul hiányérzetünk támad: a termelő emberről semmit vagy csak anekdotikus anyagot kapunk, és az egész, számunkra oly fontos kultúra Laputához hasonlóan a levegőben látszik lebegni. Ma már nem szorul bizonygatásra, hogy a Laokoon-csoport és Martialis epigrammái, Téba hegemoniája és Jusztiniánusz jogrendszere végső soron egy állandó fejlődésben levő termelésre alapozott társadalmi rend felépítményei.

Éppen ezért erősen vitathatónak és naívnak tartjuk a múlt század polgári történetíróinak vélekedését, akik a görögöktől és rómaiaktól „egyetlen említésre méltó találmányt is” megtagadnak (Hellwald 1876), „a technikai és esztétikai teljesítmény aránytalanságát” állapítják meg (Dubois-Reymond 1878), vagy éppen „az antik világ alapvető hibáját a realista-technikus szellem hiányában” látják (Joel 1906). Végül szinte komikusan hat, ha Oswald Spenglert hallgatjuk, aki pedig e század első harmadában fejtette ki működésének zömét: „Ha antik technikán azt a törekvést értjük, amely a mykénéi korszak általánosan elterjedt ismereteinek túlszárnyalására irányul, akkor antik technika nincs is.”

Ma már nem fér kétség ahhoz, hogy a görög városállamok, a hellenisztikus idők és a római császárkor technikája nagyot alkotott. De számot kell vetni e technika értékelésének egy másik tudománytalan végletével, amely — primitív formában — az ókorban soha meg nem oldott műszaki feladatok feldicsérésével egy szörnyű visszaesés apokalisziszét sejteti, vagy — objektíve helyes tényekből kiindulva — elszakítja az antik technikát a mindennapi termelés szükségleteitől. Kár szót vesztegetni Archimedesz gyújtótükrére, az ókori villámhárítóra vagy szemüvegre. De vissza kell utasítani azt a szemléletet, amely Heron valóban invenciózus játékszereinek tüneti jelentőséget tulajdonít: az aeolus-labda nem gőzturbina, a szenteltvíz-adagoló nem kereskedelmi automata, Hannibál nem alkalmazott porszéntüzelést és a Nemi-tó hajóján nem használtak golyóscsapágyakat, még ha ezek az újítások lényegükben meg is valósultak. Miért? Mert ezek a műszaki alkotások nem általános szükséglet fedezésére születtek, hanem egy lángeszű mérnöknek játékos ötletei vagy egy uralkodó, hadvezér szeszélyének kielégítésére szolgáló kényszermegoldások voltak. Mint ilyenek általában következmény nélkül maradtak, széleskörű alkalmazásukról, a társadalom életére tett hatásukról beszélni sem lehet.

Ezzel szemben nincs esztendő, mely újabb leletekkel és felismerésekkel ne gazdagítaná az antik technika *valóságos* színvonaláról alkotott képet.

Ezúttal csak két, de nézetünk szerint fontos antik gép ismertetésére térünk ki röviden: a római aratógép és az első ismert mechanikus időmérő szerkezet kérdésére.

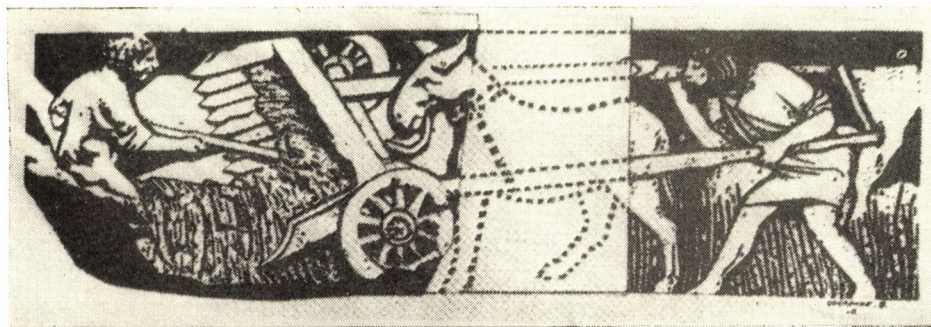
A Plinius által említett aratógép pusztá létezését is joggal kétségbe vonták, hiszen a szerző inkább szorgalmával és sokoldalúságával tűnik ki,

XII. TÁBLA

Illusztrációk Endrei Walter : Az antik technika . . . c. cikkéhez

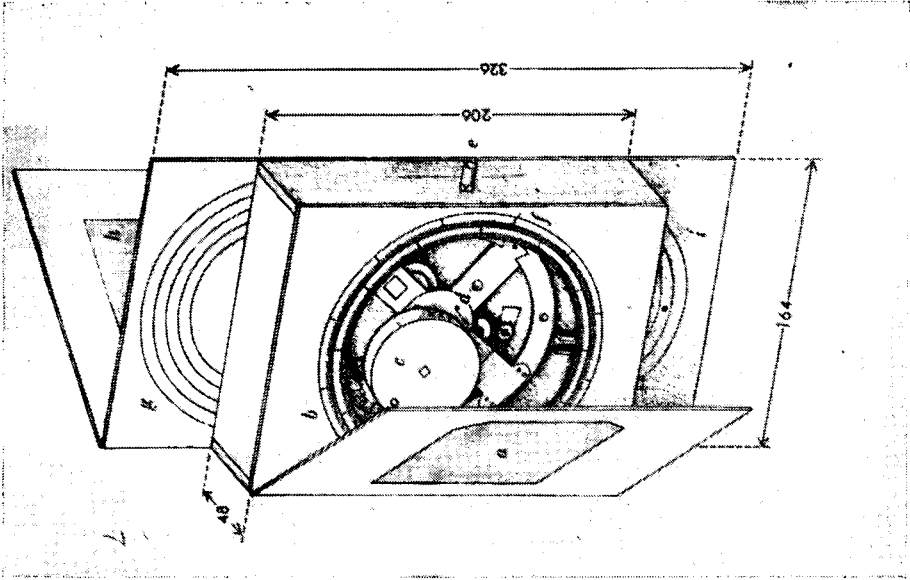
1. III. századi római domborműtöredék aratógép ábrázolásával (Musée Gaumais, Virton)

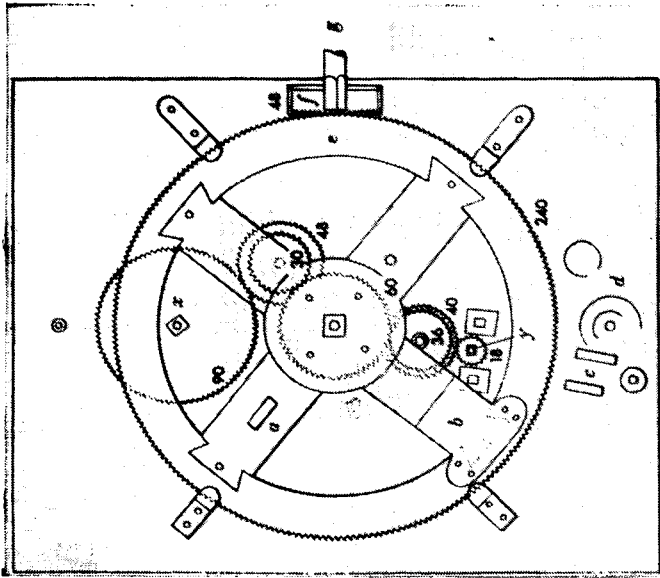
2. III. századi római aratógép ábrázolása Fouss és Guerenne rekonstrukciója alapján

XIII. TÁBLA

b

a.

Az antikytherei planetárium rekonstrukciója (a, b)

mint adatainak kritikai feldolgozásával. Mindenesetre figyelemre méltó jelenségnek számított, hogy a IV. századi Rutilius Palladius részletesen leír *Opus agriculturae*-jában egy ilyen gépet. A megbízhatónak tekinthető agronómus ismertetése szerint kétkerekű kocsiszerkezetre szerelt fogsor nyúvni ki a közeibe szoruló kalászokat oly módon, hogy az egész állványt ökör tolja. „... a jármű mögé két rövid — a hölgyek hordszékén levőhöz hasonló — löcsöt szerelnek. Ezekre a rudakra kerül a hám, mellyel egy ökröt, fejjel a jármű felé befognak... az arató követi a szerkezetet, s közben emeli és súllyeszti, szükség szerint.”

Azonban Plinius és Palladius sorai egy soha meg nem valósult mérnöki csodabogárra is vonatkozhattak, amilyeneket antik szerzők — a maiakhoz hasonlóan — szenzációkeltés céljából gyakran ismertettek. Jellemző, hogy az antik technika modern feldolgozói, mint pl. Feldhaus és Neuburger meg sem említik. Ezt az aggályt oszlatja el J. Mertens 1958 tavaszán a dél-belgiumi Buzenolban folytatott ásatásainak eredménye.

A virtoni Musée Gaumais-ban őrzött domborműtöredék az i.u. III. század elejéről származik, és szemléltetően mutatja az aratógép elejét: a kalászokat leszakító fogakat, a terelőlemezt, a tengelyt, a két tízküllős kereket, mögötte az alkotmányt toló öszvér fejével. A gép előtt háttal haladó aratómunkás elrendezi az aratott búzát, alkalmasint egy gyűjtőládába segíti továbbítani a kalászokat (ld. XII. t. 1. k.).

Öt évvel korábban Arlonban ugyancsak találtak egy domborműtöredéket, amelyet annakidején nem tudtak magyarázni. Most nyilvánvalóvá vált, hogy az aratógép mögött haladó, a löcsők állításával szorgoskodó munkást ábrázolja. Fouss és Guerenne a két részletből rekonstruálták az antik aratógép képét. A gép kb. 4 m hosszú és 1,5 m széles volt, a kalásznyúvó késsor magassága 0,8—1,0 m lehetett (ld. XII. t. 1. k.).

Érdekes, hogy a két lelet Galliából származik, mert Plinius is ezt az országot jelölte meg a gép hazájául. Palladius külön kiemeli a gép révén elérhető munkabér-megtakarítás lehetőségét, ami antik vonatkozásban ritka szempont. Meglepő végül, hogy a modern aratógépeink között (pl. gyapot-szedőgép) is gyakori a vontatástól való eltérés, sőt a hajózásnál is szerepet nyer a „tolás”, mert sok gyakorlati és energetikai szempont szól a vontatás ellen. Ném kétséges, hogy mezőgazdasági gépek létezése, a munka racionalizálásának felismert szükségessége új fényben mutatja meg az ókor végének társadalmi problémáit is.

Hasonló jelentősége van az antik műszeripar fejlettségének megítélésében az antikytherai lelet helyes értelmezésének, ahogyan azt legutóbb Solla Price tollából olvashattuk.

Ha a középkori óraműveket vizsgáljuk, melyek ellátták az év, hónap, nap, óra, perc jelzését, változó ünnepek feltüntetését, a nap és hold pályájának állandó szemléltetését, utóbbinál a negyedekét is, a csillagos ég (látszólagos) forgását a zodiákus beosztásával és a planéták állásának bemutatását, akkor a következő gondolatok látszanak kézenfekvőnek:

1. a mai óra a polgárisuló élet mindennapi szükségletei céljaira egyszerűsödött le;

2. a planetárium és asztrólabium az órával egy tőről fakadtak.

Számos antik adatunk van arról, hogy a csillagok állását és az idő múlását jelző és szemléltető automaták léteztek. Gallus egy Archimedesz által készített planetáriumról ír, az athéni „híres szelek” tornyában is ilyen automata működhetett. Azonban konkrét formában itt is hiányzott a régészeti bizonyítás.

Az 1901-ben Antikythera szigete mellett görög hajóroncsban talált idő számító legalább két tucat fogaskerékkel mozgatott szerkezete az antik kultúra legbonyolultabb ismert műszere. Készítése az i. e. I. évszázadra tehető. Planetáriumhoz való hasonlatossága mellett számológép jellegű szerkezete a legmeglepőbb. Az egyik „számlap” a nap zodiakusban való mozgását és a hónapok változásának összefüggését mutatta, de a napfelkelték és nyugták időpontjára is választ adott. A második szintén több elmozduló gyűrűből állott; ezek közül csak a holdfázisokat jelző azonosítható kétségmentesen. A harmadik „számlap” a görögök által ismert öt planéta mozgását adta korrelatív módon. A fogaskerékmű jellege az újkori orsós óráéhoz és a hajtókaros számológépéhez áll közel. A roncs állapota a műszer tökéletes helyreállítását nem teszi lehetővé, de rekonstruktora arra a következtetésre jut, hogy „the mechanism is like a great astronomical clock without an escapement, or like a modern analogue computer which uses mechanical parts to save tedious calculation. It is pity that we have no way of knowing whether the device was turned automatically or by hand. It might have been held in the hand and turned by a wheel at the side so that it would operate as a computer . . .” Nem kétséges, hogy e műszertípus ismeretének kontinuitása az újkorig megvolt. A koraközépkori arab példányok, így az 1000 körüli Al Biruni által ismeretett, és egy XIII. századi, valamint az oxfordi History of Science múzeumban őrzött fogaskerekű naptár-számító is mind a tipikus 60°-os szögű fogaskerék fogazást, négyzetes nyelű tengelyrögzítést alkalmazták, és a szerkezetek koncepciója is egészen hasonló (ld. XIII. t.).

A szerkezet Solla Price mérései szerint 25 ívpernyi eltéréseknél durvábbat nem vettett. Pontossága tehát kereskedelmi igényeknek tökéletesen megfelelt; magánjellegű használatára utal egyszerű, gyakorlati adjusztálása is. $326 \times 164 \times 48$ mm-es mérete könnyen kezelhető volt, mindkét lapján dísztelen fedelek védték a műszert (4. ábra). Kétségtelennek látszik, hogy hajósok megbecsült munkaeszközeivel, nem pedig tudósok ritka és titkolt műszereivel van dolgunk, bár aligha volt primitívebb Huygens ránk maradt planetáriumánál.

Két példát hoztunk fel az antik technikai kultúra újabban feltárt anyagából. Az első folytatás nélkül maradt, az utóbbiból sarjadt ki az orsós óra, a planetárium és a hajtókaros számológépek gazdag családfája. Mindkettő beszédesen bizonyítja azonban, hogy az ókorról alkotott ismereteink mennyire hézagosak még.

W. ENDREI

ON THE RE-ASSESSMENT OF ANCIENT TECHNOLOGY

(Summary)

The author describes a Roman relief-fraction representing a harvester in the Virton Museum and the first known mechanical machinery for measuring time, a planetarium found near the Antikythera. In this connection he stresses the necessity of re-assessing the ancient technology: the great Hellenic technical inventions were not only toys for the entertainment of the scientific men and the ruling classes, but were used as working tools as well.

Honfoglaláskori vastárgyak és salakok metallográfiai vizsgálatának tanulságai

A honfoglaló magyarokkal foglalkozó régészeti irodalom igen bőséges és a legkülönbélebb kérdéseket öleli fel. E tanulmányok közül azonban meglehetősen kevés foglalkozik a honfoglaló magyarok technikai ismereteivel és alig egy-kettő a vas- és acélgyártás problémáival. Nem kedvezőbb a helyzet a kovácsolást illetően sem, bár erről az utóbbi időben megjelent egy részletes szakcikk. Ez annál is inkább meglepő, mert a honfoglalás korabeli sírokban mindig találhatóak vas nyílhegyek, lószerszámok, néha kardok és egyéb használati eszközök, és a vasleletek száma jóval nagyobb, mint a bronz vagy nemesfém leleteké.

Arról, hogy az Urál—Kubán—Etelköz vidékén a magyarok vaskohászattal foglalkoztak volna, nincs pontos megbízható adatunk. Sok régész azt a nézetet vallja, hogy az állattenyésztő népeknél a kohászat megvetett vagy ismeretlen mesterség volt, és azt legfeljebb csak a rabszolgák vagy a leigázott népek űzték. Ezt Afrika primitív népeinél tett megfigyelésekkel iparkodnak igazolni.¹

A magyarok ősműveltségével foglalkozó átfogó tanulmány a magyarokat mint fegyverforgató és nem mint fegyverkészítő népet említi, mely vándorlása során a kazár és normann fegyveripar termékeivel egészíti ki fegyverzetét, bár máshol levé diai fémművesség emlékeiről is szól.²

Ezzel szemben Beck egészen más nézetet vall. Szerinte az Urál vidéki és az Urálon túli finnugor népek a kovácsolás és vaskészítés kiváló mesterei voltak, és a szláv népek tőlük tanulták meg a vaskészítést.³ A magyarok egykori hosszabb-rövidebb letelepedési helyein a régészek számos vasbánya és vasolvasztó kemence maradványt találtak, ezek alapján feltételezhető, hogy a magyarok ekkor ismerték meg a vas kohászatát. Újabbán már olyan nézet is elhangzott, hogy a magyar bányász-kohász nép volt.⁴

Bartha Antal szerint a honfoglaló magyarok már több évszázad óta ismerték a vas kohósítását és kovácsolását.⁵

Hogy e két ellentétes álláspont közül melyiknek van igaza, nehezen lehet eldönteni, de ez nem is célja jelen tanulmányunknak. Nem látszik valószínűnek, hogy a hatalmas hadivállalkozásokat végrehajtó magyarok idegektől szerzett fegyverekkel harcoltak volna.

¹ *Claude Marty*: A vas felfedezésének misztériuma. *Universum* 25 köt. 19. l. (Sciences et Avenir).

² Magyar művelődéstörténet I. Ősműveltség és középkori kultúra. Budapest, é. n. 71., 89. l.

³ *Ludwig Beck*: Geschichte des Eisens I. Braunschweig, 1890. 271. l.

⁴ Bányászati Lapok 1957. 12. sz. 636. l.

⁵ *Bartha Antal*: Honfoglaláskori kovácsmesterségünkről. *Történelmi Szemle* 1958. 315. l.

Bartha idézett cikkében megemlíti, hogy a kovács és acél szó szláv eredetű. Ezzel kapcsolatosan felveti a kérdést, hogy a kor színvonalán álló magyar vasművesség miért hagyományozott idegen szavakat ránk, és miért nem voltak magyar eredetű szavak a vasgyártással és kovácsolással kapcsolatos fogalmakra. A kérdésre adott válasza nem tudja teljes egészében elosztatni a két-ségeket, és nem elég meggyőző.

Feltételezve, hogy a magyarok a vaskohászatot és kovácsolást még az Urálon túli vidéken tanulták meg, és hozták magukkal a Duna—Tisza közébe, felvetődik a kérdés, hogy miben különböztek ezek az ismeretek az itt élő szláv népek vaskohászati tudásától. A szláv népek földvár korabeli (IX—X. század) vaskohászati ismereteiről a közeli múltban érdekes adatokat tartalmazó közlemények jelentek meg.⁶ Ezekből főleg a szlávok kés, fejsze stb. készítéséről és edzéséről tudunk meg fontos adatokat, melyeket a vastárgyak metallográfiai vizsgálata során kaptak.

A közelmúltban sor került egy honfoglaláskori magyar temetőben talált vastárgy megvizsgálására is, és a vizsgálati eredményeket a szakirodalom közölte. Mivel e vizsgálatok tanulmányunk egyes részeit kiegészítik, ezért ezekre még többször vissza fogunk térni.⁷

A honfoglaló magyarok vaskohászati ismereteinek kiderítését a Kohászati Történelmi Bizottság munkatervébe vette, és e beszámoló szerzőnek ezen témakörben elért eddigi eredményeit kívánja ismertetni.

Mivel írott adat a honfoglaló magyarok kohászati ismereteiről nem áll rendelkezésre, ezért az ásatások során előkerült vassalakok és vastárgyak metallográfiai vizsgálata volt az egyetlen járható út. A vastárgyak kémiai elemzése sem a vasgyártásra, sem a feldolgozásra vonatkozólag nem nyújt felvilágosítást és a vastárgy eredetére, egyes kivételes eseteket nem tekintve, sem ad megbízható adatot.

Régi fémleletek metallográfiai vizsgálata nem újkeletű, a külföldi irodalomban már nagyon sok ilyen tárgyú közlemény jelent meg. Ezek lehetővé tették a régmúlt idők olvasztási, kovácsolási, hőkezelési eljárásainak pontos kiderítését. Nagymértékben elősegítik a vizsgálatok eredményeinek értékelését az újjáépített régi bucakemencékben végzett olvasztási kísérletek, valamint a régi vasleletekkel végzett hőkezelési kísérletek is.⁸

A metallográfiai vizsgálatnak előnyei mellett azonban hátrányai is vannak, és ezekről az irodalomban nem igen történik említés.

Rozsdásodott, korrodált tárgyak roncsolásmentes metallográfiai vizsgálata — bár ez a régészek szempontjából nagyon kívánatos lenne — nem lehetséges. A roncsolásos vizsgálat sok nehézséggel jár. A mintát lehetőleg úgy kell venni, hogy a tárgy minél kevésbé sérüljön meg, eredeti alakja ne változzék, és a vizsgálat után helyreállítható legyen. Ez pedig sokszor lehe-

⁶ R. Pleiner : Die Ergebnisse neuer Ausgrabungen vor- und frühgeschichtlicher Eisenhüttenplätzen in Böhmen und Mähren. Stahl und Eisen 1958. (78) 1748. l.

Metallographische Untersuchungen von vor- und frühgeschichtlichen eisernen Gegenständen aus der Tschechoslowakei. Stahl und Eisen 1959. (79) 224. l.

⁷ Bartha : i. m. és Fuchs Erik—Nándori György : Honfoglaláskori vas kézi-szerszám metallográfiai vizsgálata. Történelmi Szemle 1958. 328—330. l.

⁸ J. W. Gilles : Versuchsschmelze in einem vorgeschichtlichen Rennofen. Stahl und Eisen 1958. (78) 1690. l. és E. Schürmann—H. Schroz : Härte- und Glühversuche an dem Klingenbruchstück eines Nydam-Schwertes. Archiv für das Eisenhüttenwesen. 1959. 127. l. valamint B. A. Колчин: Чёрная металлургия в металлообработка дрепней Русы. Москва. 1953.

tetlenné teszi azt, hogy a mintát a vizsgálati célnak legjobban megfelelő helyről vegyük ki. A konzervált darabok vizsgálatát lehetőleg kerülni kell, mert a konzerválásakor alkalmazott és a vizsgálatot végző részéről nem ismert hőkezelési eljárás esetleg téves eredményre vezethet. Megbízható adatokat csak különböző lelőhelyről származó, azonos típusú fegyver vagy használati eszköz vizsgálatából lehet nyerni. Ezeknél ugyanis elég biztosan feltehető, hogy a honfoglaló magyarok kovácsainak készítményei, és kevésbé valószínű, hogy a hadivállalkozások során zsákmányolt, idegenben készült vastárgyakkal van dolgunk. Másrészt csak nagyszámú azonos eszköz vizsgálata teszi lehetővé annak megállapítását, hogy volt-e valamely fegyver vagy használati eszköz készítésére valamilyen egységes gyártási eljárás vagy sem. A ritkán előforduló egyedi darabok vizsgálatából nem lehet megállapítani valamely korszak technikai színvonalát, noha azok más szempontból igen fontos adatokat szolgáltatnak. Kiszámú vizsgálatnál könnyen előfordulhat, hogy valamilyen kovácsolási vagy hőkezelési eljárás nyomára nem akadunk rá, amiből arra a téves vagy meg nem felelő következtetésre juthatunk, hogy a kérdéses eljárás ismeretlen volt.⁹

A következőkben honfoglaláskori vassalakon, fegyvereken, lószerszámonkon és használati eszközökön eddig végzett metallográfiai vizsgálatok eredményeit ismertetjük.

A vassalakok a Tiszalök—Rázom,¹⁰ illetve a Kardoskút községben feltárt leletekből származtak. A tiszalök-rázomi letekből vizsgálatra került két honfoglaláskori 1, 2 jelű, valamint egy régebbi származékori kemencemaradványban talált 4 jelű salak. A 3 jelű minta kardoskúti honfoglaláskori salak volt.

A salakok kémiai összetétele a következő:

	SiO ₂	FeO	MnO	P ₂ O ₅
	%	%	%	%
1 jelű (Tiszalök—Rázom)	15,3	75,8	1,56	0,30
2 „ (Tiszalök—Rázom)	15,9	71,0	0,26	0,65
3 „ (Kardoskút)	26,3	52,2	0,26	1,35
4 „ (Tiszalök—Rázom)	32,8	48,2	0,11	0,48

Az 1 jelű salak törete leveles, üreges, fekete színű. A salakdarab egy részéhez 8—10 mm vastag kiégett agyagréteg tapadt. A töreten faszén és ércmaradványok ismerhetők fel. A salak 1150 C°-on olvadt meg.

A mikroszkópi vizsgálat a fayalitszerű szilikátos alapon sok durva FeO dendritet, kevés apró vasceppet és részlegesen redukálódott, oolitos szerkezetű gyeppvasérc maradványokat mutatott ki.

A 2 jelű salak (55. 7. 115 B) tömör, üveges, szürkés fekete színű. A töreten helyenként barnás, kiégett agyagzárványok is láthatók. A salak 1050 C°-on részlegesen, 1100 C°-on teljesen megolvadt.

A mikroszkópi vizsgálat 4 nagyon különböző szerkezetű és tulajdonságú réteg jelenlétét mutatta ki.

⁹ Zoltay Endre: Néhány hazai La Tène-kori vastárgy metallográfiai vizsgálata. Archeológiai Értesítő. 1952. 47. l.

¹⁰ Méri István: Beszámoló a Tiszalök—rázompusztai és Túrkeve—mórici ásatások eredményeiről. Archeológiai Értesítő 1954. 138—152. l.

- a) Tűkristályos és üveges, áteső fényben barnásvöröses színű szilikátos alapon sok FeO és kevés vascseppet tartalmazó réteg.
- b) Üveges szilikátos alapon nagyon sok dendrites FeO és kevés fémcseppből álló réteg.
- c) Üveges, áteső fényben majdnem szintelen (fehéren világító) szilikát alapon kevés FeO és fémcsepp tartalmú réteg.
- d) Nagyon egyenlőtlen, világosabb szürke színű tús, sötétebb szürke színű szögletes kristályos és üveges szerkezetű szilikátos alapon változó mennyiségű FeO és fémcseppes réteg.

A salak makrociszolatán a négy réteg élesen elkülönül egymástól, és jól látható, hogy a rétegződés több salakolvadék egymásra folyásából keletkezett. Érc vagy faszén maradványt egyik rétegben sem találtunk.

A 3 jelű salak szürkésbarnás színű üveges szerkezetű, erősen gázbuborékos. 1200 C°-on teljes egészében megolvadt és felfuvódott.

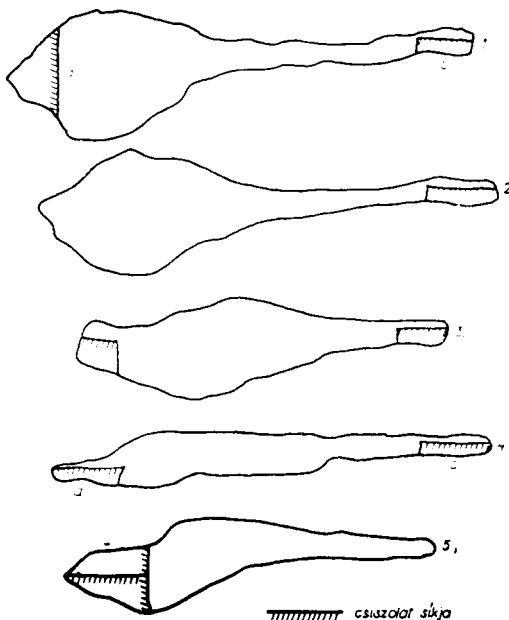
A mikroszkópi vizsgálat finom FeO-dendriteket és kevés vascseppet mutatott az üveges szilikátos alapon.

A 4 jelű szarmatakorai salakot 38 mm mély, 30 × 40 cm-es ovális gödörben találták 10—15 cm vastag hamuréteg alatt. Makro- és mikroszerkezete alig különbözik az 1 jelű salakétól. A salak ismertetésére nem térünk ki, mert a szarmatakor nem tartozik a vizsgálatok feladatkörébe.

A megvizsgált vastárgyak bodrogszerdahelyi, Szeged környéki és Szabolcs megyei leletekből származnak.

Az 1, 2 jelű nyílhegy Bodrogszerdahelyről, a 3 jelű Szeged környékéről, a 4, 5 jelű Szabolcs megyei honfoglaláskori sírokból származik. A 6 jelű kengyelvas, 7 jelű zabla, 8 jelű csiholóvas szintén a Szabolcs megyei leletekből való.

A vizsgálati mintavétel helyét az 1. ábra mutatja.

1. Megvizsgált honfoglaláskori nyílhegyek: 1, 2 jelű bodrogszerdahelyi, 3 jelű Szeged környéki, 4, 5 jelű Szabolcs megyei

1 jelű nyílhegy (10/1941/13)

$$HV_5 \text{ kg} = 218 \text{ kg/mm}^2 \cong \sigma_B = 74,0 \text{ kg/mm}^2$$

A levélrészén (*a*) az anyag aránylag tiszta, és csak helyileg fordul elő kevés nyújtott, széttöredezett szilikát. Szövege: egyenlőtlen szemcsenagyságú hidegalakított ferrit, az egyik él közelében kevés perlit is van (XVIII. t. 1. k.). Az éleken a ferrit poligonálisan rekrisztallizálódott, a hidegalakítás nyomai itt már nem ismerhetők fel. A ferritben helyenként dúsult sávok láthatók.

A szárrészén (*b*) sok nyújtott széttöredezett szilikát zárvány fordul elő. Szövege: egyenlőtlen szemcsenagyságú ferrit nagyon kevés perlittel, helyenként erős foszfordúsulásokkal, melyek nagyobb keménységük folytán reliefszerűen emelkednek ki a ferrites alapból (XVIII. t. 2. k.). A szárrészén hidegalakítás nyomai nem ismerhetők fel.

2 jelű nyílhegy (10/941/36)

A próbavétel helye az 1. ábrán látható. A vas itt nagyon sok, erősen nyújtott szilikátsalakot tartalmaz, melyek némelyikében apró FeO-zárványok is előfordulnak (a bucát elégtelenül kovácsolták, és sok salak maradt benne). A vizsgált helyen jól kivitelezett kovácshegesztés nyomait találtuk meg. A felületi részek szövege finom szemcsés poligonális ferrit, kevés perlittel, középen a ferrit durvább és egyenlőtlenebb és helyi széndúsulás okozta perlit-szekunder cementites leneséket is tartalmaz (XVIII. t. 3. k.).

3 jelű nyílhegy

A nyíl szárrészén nyújtott széttöredezett szilikát zárványok találhatók, szövege szorbitszerű perlit ferrithálóval (XIX. t. 1. k.), ez a levélrészén többé-kevésbé dekarbonizálódott.

4 jelű nyílhegy (55/21 4 A)

A próbavétel helye az 1. ábrán látható. A szárrészén (*c*) az anyag meglehetősen salakos és sok nyújtott, széttöredezett szilikátzárványt tartalmaz. Némely zárvány mentén helyi korrózió indult meg. Szövege: kevés ferrithálót tartalmazó szorbitszerű perlit (XIX. t. 2. k.).

$$HV_5 \text{ kg} = 293 \text{ kg/mm}^2, \cong \sigma_B = 103 \text{ kg/mm}^2.$$

A hegynél (*d*) a salakossága a szárrészhez hasonló.

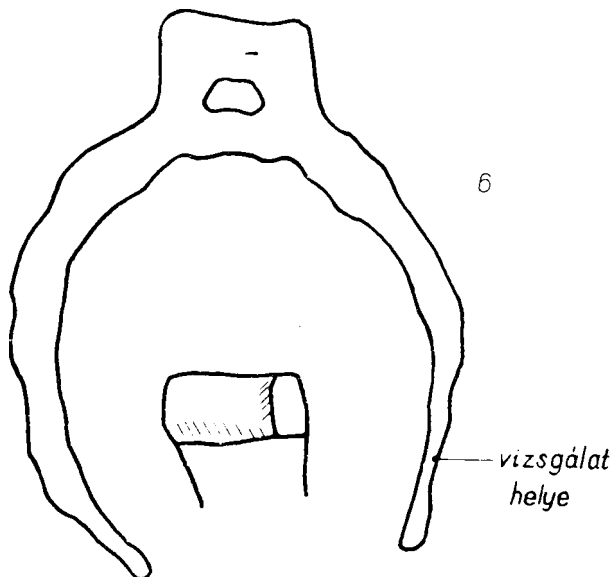
Szövege: itt martenzit, helyenkénti troosztitfoltokkal (XIX. t. 3. k.). $HV_5 \text{ kg} = 767 \text{ kg/mm}^2$. A szövet meglehetősen keskeny, átmeneti zónán keresztül megy át a szorbit ferrites alapba.

5 jelű nyílhegy (55. 21. 4 A)

A próbavétel helye az 1. ábrán látható. Az acél salakos, sok nyújtott szilikátzárványt tartalmaz. Szövege: nagyon egyenlőtlen, a felületi részekben finom szemcsés ferrit, középen sok szekunder cementithálót tartalmazó nagy perlites szigettel (XX. t. 1. k.).

6 jelű kengyelvas (55. 2. 2 A)

A vizsgált darab alakja, valamint a próbavétel helye a 2. ábrán látható. Az acél sok, vékony, erősen elnyújtott szilikátzárványt tartalmaz. Némely szilikátban kevés FeO is van. Szövege: nagyon egyenlőtlen szemcsenagyságú durva ferrit, helyenként foszfordúsulásos sávokkal. A vizsgált helyen egy teljesen elütő szerkezetű lemezt hegesztettek a kengyelvasra. Hidegalakítás nyomait a vizsgált helyen nem találtuk.

2. Szabolcs megyei kengyelvas

7 jelű zabla (55. 11. 3 A)

A zabla valamint a vizsgálat helye a 3. ábrán látható.

$\text{HB}_5 \text{ kg} = 123\text{--}143 \text{ kg} \cong \sigma_B = 42\text{--}47 \text{ kg/mm}^2$. Az acél feltűnően tiszta, zárványmentes. Szövege: egyenletes szemcsenagyságú finom ferrit, kevés lemezessé alakuló perlittel (XX. t. 2. k.). A felület közelében kis mélységű összehegedt kovácsolási rálapolás nyomait találtuk meg, ennek környékén a szövet durvább volt.

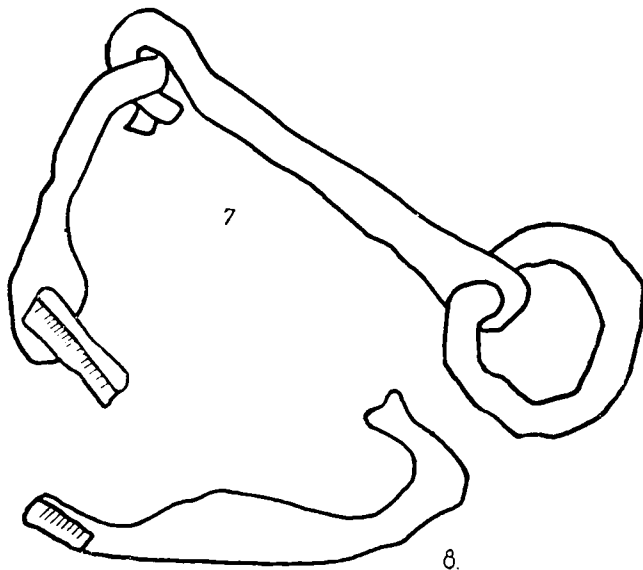
8 jelű csiholó vas (55. 4. 4 A)

A vizsgálat helye a 3. ábrán látható. Az acél tiszta, csak elvétve találhatók kisebb szilikátzárványok. $\text{HV}_5 \text{ kg} = 223 \text{ kg/mm}^2 \cong \sigma_B = 75 \text{ kg/mm}^2$. Szövege durva tús szorbitféleség, melyben az egykori ausztenitzemcse határok jól felismerhetők (erős túlhevítés). Ld. XX. t. 3. k.

A következőkben a vizsgálatokból levonható néhány tanulságot szeretnénk összefoglalni.

A salakok nagy FeO - és kis SiO_2 -tartalma megfelel a korabeli salakok összetételének és mind szerkezet, mind összetétel szempontjából igen közel van a schleswigi Haithabunál talált salakokhoz.¹¹

A megvizsgált leletek között honfoglaláskorabeli kemencemaradvány nem volt, a talált, régebbi időből származó kemencefenék méretei megegyeztek a IX—X. században Európa-szerte használatos kemenceméretekkel.

3. Szabolcs megyei zabla és csiholóvas

A 2 salak kis olvadáspontja, erősen elkülönült, egymáson elfolyt, meg lehetőségen eltérő szerkezetű rétegei arra mutatnak, hogy a kemencéből a huzat biztosítását szolgáló csatornán kifolyt és a csatorna végén levő kis teknőszerű mélyedésben összegyűlt salakkal van dolgunk. E salaktípus képződését a schleswigi leletek vizsgálata során részletesen ismertették.¹¹ A salak vizsgálatából arra lehet következtetni, hogy a négy elütő szerkezetű réteg négy különböző olvasztásból kifolyt salak. Ez pedig azt bizonyítja, hogy egy kemencét egymásutáni több olvasztásra használtak. Hogy ez a kemence milyen típusú volt, nem tudjuk, feltehetően kis aknás kemence lehetett, amely hasonlított az Erdélyben talált IX. századbeli kis aknás kemencéhez.¹² A kisszámú salak vizsgálatból még nem lehet megállapítani azt, hogy a kemence természetes vagy mesterséges huzattal (fújtatással) működött-e. A nagy FeO -

¹¹ W. Oelsen—E. Schürmann : Untersuchungsergebnisse alter Rennfeuerschlaeken. Archiv für das Eisenhüttenwesen 1954. 507. l.

¹² Latinák Gyula : A Vajdahunyadi m. kir. Vasgyár és tartozékai. Bányászati és Kohászati Lapok 1906. 13. sz. 6. l.

tartalmú salakok azt bizonyítják, hogy a kemencék nagyon rossz hatásfokkal dolgoztak. Újjáépített régi bucakemencékkel végzett olvasztási kísérletek¹³ kimutatták, hogy 40—50 kg vasérből és 150 kg faszénből 23—26 órás üzemben csak 16—17 kg vasat kaptak.

Kohósításra a mocsaras vidéken akkor még bőven előforduló gyevasércet használták. A vasérc porózus, réteges, üreges szerkezete megkönnyítette a redukeciót, ami a korabeli primitív kohósítási eljárásoknál döntő jelentőségű volt. Bartha feltételezi,¹⁴ hogy a gyevasércet bucitás előtt mosták, szárították és pörkölték. Ez a gondolat sok érdekes problémát takar. Ugyanis a X. században a fent említett ércelőkészítés nem volt általános, és ezért felvetődik a kérdés, hogy ez a halmokba rakott érc szabad tűzben való égetésével vagy pedig külön kis kemencében előredukáló pörköléssel történt-e. Megnyugtató feleletet csak a kemencesalak leletek környékén esetlegesen előforduló ércdarabok vizsgálatával lehetne kapni.

Amíg az üveges tömör salakokat a kemencéből kifolyt salaknak, addig az erősen gázbuborékos salakot a kemencében megolvadt salaknak, az üreges, leveles szerkezetű faszén és érczárványos salakot a kemencében részben redukált és megolvadt keveréknek tekintjük.¹⁵

A megvizsgált vastárgyak közül a 6 jelű kis C-tartalmú, a 2 jelű pedig közepes C-tartalmú acélból készült. Az acélok salaktartalma változó volt, előfordult néhány rendkívül tiszta, salakban szegény acéltárgy is, de általában közepesnek tekinthető a salaktartalom. Ez azt bizonyítja, hogy a még meleg, téstaszzerűen képlékeny buca gondos kovácsoláson ment át.

Egyes nyílhegyeknél feltűnő, hogy a kevésbé alakított szárrész erősen salakos, míg a levélrész aránylag tiszta. Itt azt kell feltételeznünk, hogy a rosszul kovácsolható salakos vég lapításakor jelentkező nehézségek arra kényszerítették a kovácsot, hogy az acéldarab másik végének lapításával is megpróbálkozzék, és amikor ez tisztább volt, úgy minden nagyobb nehézség nélkül ki tudta kovácsolni a nyíl alakos részét.

Egyes vastárgyakban, főleg azok középrészén nagy C-tartalmú cementites szigeteket észleltünk. Ezek egyes szerzők véleményével ellentétben¹⁶ nem lágy és kemény acél tudatos összehegesztése révén keletkeztek, hanem a kemenceüzem helyi egyenlőtlenségei folytán bekövetkező túlhevülés és a széntartalom növekedésének eredményei. Ilyen jelentős helyi túlmelegedéseket J. W. Gilles bucakemence kísérleti üzeménél is tapasztalt.¹⁷

Két nyílhegy nagyobb C-tartalmú acélból készült. Ez az acél valószínűleg melegebb járatú (mesterséges fűjtatású) olvasztás terméke. A C-tartalom az egész szelvényben aránylag egyenletes, ami kizárja a cementálással történt karbonizálást.

A vizsgálatok során kimutatott erős helyi foszfordúsulások a gyevasérből készített ókori acélokban többször előforduló ismert jelenség. Újabb vizsgálatok kimutatták, hogy az edzett „damaszkuszi” kardok változó kemény és lágy rétegei részben a helyi nagy P-tartalomnak tulajdoníthatók és nem valamilyen különleges edzési eljárásnak.¹⁸

¹³ J. W. Gilles : i. m.

¹⁴ Bartha : i. m. 320. l.

¹⁵ Vö. W. Oelsen—E. Schürmann : i. m.

¹⁶ Pleiner : i. m.

¹⁷ J. W. Gilles : i. m.

¹⁸ E. Schürmann—H. Schroz : i. m.

A vizsgált vastárgyak a 2 nyílhegy kivételével mind melegalakítással készültek. A melegalakítás hőfoka azonban némely darabnál kicsiny lehetett, mert bár a szövet rekrisztallizálódott, a nagy hőmérsékleten egyébként képlékeny szilikátok széttöredeztek. Erős túlhevítésre mutató Widmannstatte-szövetet egyik vizsgált darabon sem találtunk.

A 2 nyíllevélrészre hidegalakítással készült, azonban a széleken a hidegen alakított szövet finomszemcsésen rekrisztallizálódott. Ez úgy magyarázható, hogy a hidegen alakított nyíl utólag tűzbe került, és az idő vagy a hőmérséklet nem volt elegendő a teljes rekrisztallizációhoz.

A vizsgált tárgyak közül a 4 nyílhegy 3 és csiholóvas edzett állapotban volt.

A mintegy 0,6% C-tartalmú nyílhegynek azonban csak a hegyes vége volt edzett. A kemény martenzites réteg vastagsága kb. 5 mm volt, ezt kb. 6—8 mm vastag szorbitos-troosztitos zóna követte, amely fokozatosan ment át a ferrithálós perlit-szorbitos alapba. A nyílhegy részleges edzése többféleképpen képzelhető el. Esetleg a felhevített nyílhegynek csak a végét mártották vízbe (vérebe?). A szövetszerkezet változása alapján azonban valószínűbbnek látszik az, hogy a felhevített nyílhegyet nedves agyagba szúrták, és így érték el a helyi edződést. Akárhogyan is történt a nyílhegy edzése, nagy gyakorlatra és szakmai ismeretre vall. Egyébként ezt a nyílhegytípust harci nyílként használhatták, és nagy keménysége még páncélok áttörésére is alkalmassá tette.

A csiholóvas kis C-tartalmú acélból készült (C ~ 0,15%). Ezt a durva ausztenithatárok és durvább tűs szorbit tanúsága szerint edzés előtt aránylag erősebben túlhevítették, de a lehülési sebesség és a C nem volt elegendő a martenzites szövet képződésére.

A három lelőhelyről származó 5 nyílhegy között találtunk melegen alakított, hidegen alakított és részlegesen edzett darabot. Az egy lelőhelyen belül is kétféle eljárással készített nyílhegyek kerültek vizsgálatra. Ezért nem lehet szó arról, hogy a honfoglaló magyarok valamilyen egységes nyílhegy kovácsolási eljárást ismertek volna, hanem minden kovácsmesternek megvolt a maga többé-kevésbé titkos módszere. E megállapítás megerősítésére azonban további vizsgálatok végzése feltétlenül szükséges. Valószínűleg hasonló volt a helyzet a többi használati tárgy készítésénél is.

A vizsgálatok során nem tapasztaltunk élcementálást, biztosan igazolható kemény-lágyacél összehegesztést, kemény acél élráhegesztést. Ez részben azért van, mert nem volt alkalmunk vizsgálni kardokat, fejszéket, bárdokat, késeket, melyek készítésénél ezek az eljárások használatosak voltak. Hogy a honfoglaló magyarok kovácsai ismerték-e ezeket a műhelytitkokat vagy sem, azt a már többször idézett dolgozatok igyekeztek tisztázni (13, 15). Ezek mellett mi is foglalkoztunk a kemény és lágyacél összehegesztésének problémájával.

Kolcsin régészeti tárgyak metallográfiai vizsgálatával foglalkozó, idézett művében több olyan adatot és képet közöl, melyekből egyértelműen megállapítható, hogy azok kemény és lágy acél „tudatos” összehegesztésével készültek. Hogy ezek „tudatos” munka eredményei, annak legfőbb bizonyítéka az, hogy a keményacél réteg mindig a szerszám vagy fegyver élrészén fordul elő. Tehát a keményacélt mindig a kopásnak, deformációnak legjobban kitett helyre igyekeztek felhegeszteni. Ahhoz, hogy a lágy és kemény acél összehegesztését mint tudatos műveletet el tudjuk fogadni, fel kell tételeznünk, hogy az illető népek ismerték a kemény és lágyacél gyártását, és azokat biztosan meg tudták különböztetni egymástól.

A kemény és lágyacél összehegesztésének nagy mesterei a rómaiak voltak, akik ezzel az általuk ismert eljárással a kardok felületein szabályos rajzolatokat tudtak előállítani (W, rózsaszerű rajzolat). *Plinius Secundus* *Historia Naturalia* könyvéből tudjuk, hogy a rómaiak meg tudták különböztetni egymástól a kemény és lágy acélt, és ezek számos tulajdonságát is leírták.

Mi volt a helyzet a honfoglaló magyaroknál? Etelközig történt vándorlásuk során a magyarok bejártak, sőt hosszabb-rövidebb időre megszálltak olyan területeket, ahonnan előkerültek VIII—IX. századbéli kemény-lágyacélból kovácshegesztéssel készített vastárgyak. A szláv népek is, melyekkel a magyarok szorosán érintkeztek, ismerték ezt a módszert.¹⁹ A megvizsgált vastárgyak között találtunk tiszta keményacélból és tiszta lágyacélból készült darabokat. Sőt a keményacélt részlegesen edzették is. Hogy ezt tudatosan tették-e, vagy csak a véletlen műve volt, további vizsgálatok fogják majd kideríteni.

A Fuchs és Nándori által megvizsgált és Bartha Antal által részletesen tárgyalt csontfaragó szerszám²⁰ nem mindenben erősíti meg a fent leírt elgondolásokat. A darab közepe felé levő hosszú és erősen összegyűrt keményacél réteg nem származhatik a lágy bucafasban levő szénben dúsult lencséből. Viszont tudatos kemény-lágyacél összehegesztésről sem beszélhetünk, mert akkor a keményacél rétegnek az éleken kellene elhelyezkednie.

A csontfaragó szerszám szerkezetét a modern bucakemence kísérletek egyértelműen megmagyarázzák.

J. W. Gilles a salakos buca kikovácsolásakor kisebb-nagyobb vaslapocskákat kapott. Ezeket a lapocskákat a kovácsok egymásra rakva kovácstűzben összehegesztették. Nagyobb szerszám készítéséhez több bucából származó vaslapocskát kovácsoltak össze, amikor nagyobb C-tartalmú acél is bekerülhetett a kovácsolt darabba. Ilyenkor a keményacél részek elhelyezkedése a véletlen műve, nem pedig tudatos művelet eredménye. A kérdés eldöntésére további vizsgálatok feltétlenül szükségesek.

A különböző sírokban talált művészi kivitelű kardok, zablák arra mutatnak, hogy a honfoglaló magyarok kovácsai ügyes szakemberek voltak. A kovácsmesterség helyzetével, a társadalmi munkamegosztás kialakulásával Bartha Antal többször idézett tanulmánya bőségesen foglalkozik. Az általa részletesen tárgyalt kérdéskomplexumhoz csak egy megjegyzést fűzünk. A vizsgálatok végzése során könnyen felvetődik a kérdés, vajon egy kovácsmester végezte-e a vas bucítását és kész tárggyá való kovácsolását, vagy beszélhetünk a mai értelemben vett kohászokról és kovácsokról. A korabeli kemencékkel elvégzett modern bucítási kísérletek, valamint az afrikai Kamerun-vidéki néger vas-kohók megfigyelése kétségtelenné teszi, hogy a vas bucítását kisebb-nagyobb munkaközösségek végezték.²¹

Az ókori (kelta) és koraközépkori külföldi bucakemence telephelyeken a készre kovácsolt vastárgyak hiánya arra mutat, hogy a bucítást és készre kovácsolást gyakran egymástól igen távol eső helyeken végezték.²² Tehát külön kohászokról és külön kovácsokról beszélhetünk.

¹⁹ Pleiner : i. m.

²⁰ Ld. 7. sz. jegyz.

²¹ P. Hinderling : Schmelzöfen und Eisenverarbeitung in Nord Kamrun. Stahl und Eisen 1955. (75) 1263. l.

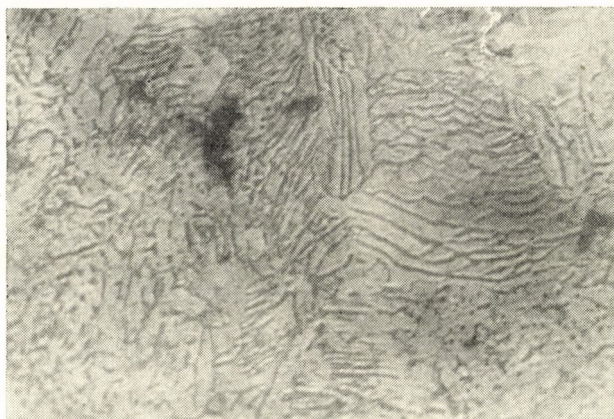
²² J. W. Gilles : 5. Siegerländer Vortragssitzung des Vereins Deutscher Eisenhüttenleute. Stahl und Eisen 1934. (54) 1200. l.

XVIII. TÁBLA

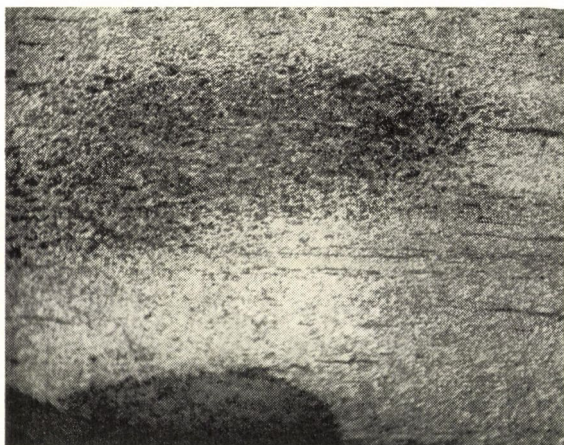
Illusztrációk Hegedűs Zoltán cikkéhez

1. *I* nyílhegy hidegen alakított ferrites szövete. Maratás: nitál, $N = 600\times$

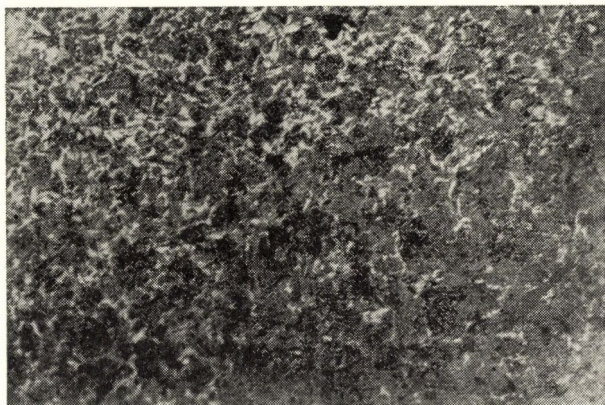
2. Foszfordúsulás az *I* nyílhegy szárrészén. Maratás nitál, $N = 600\times$

3. Cementhálós perlites C-dúsulásos sziget a *2* nyílhegy szárrészén. Maratás: nitál, $N = 50\times$

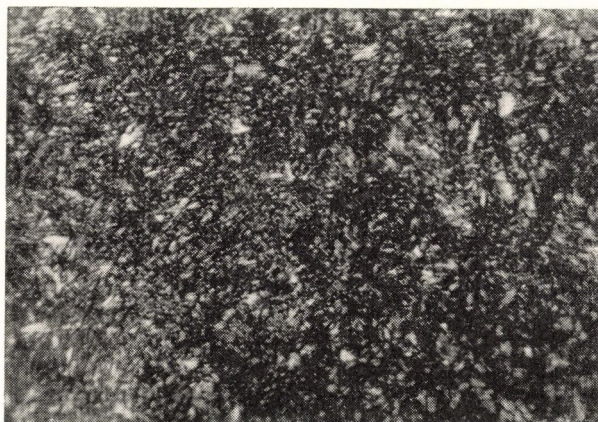
XIX. TÁBLA

1. 3 nyílhegy perlit-
ferrites szövete.
Maratás: nitál, $N = 150\times$

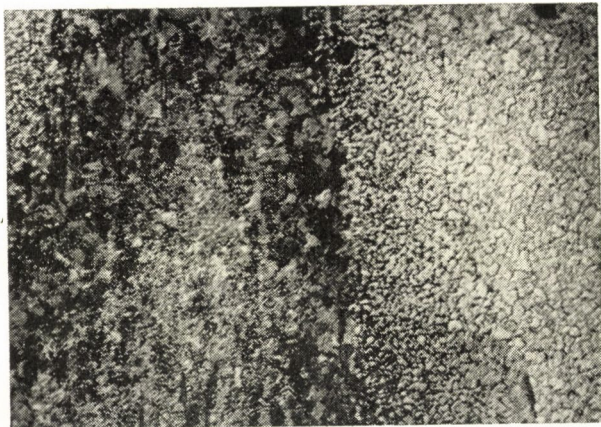
2. 4 nyílhegy szárrészé-
nek ferrithálós sorbit-
szerű perlites szövete.
Maratás: nitál, $N = 150\times$

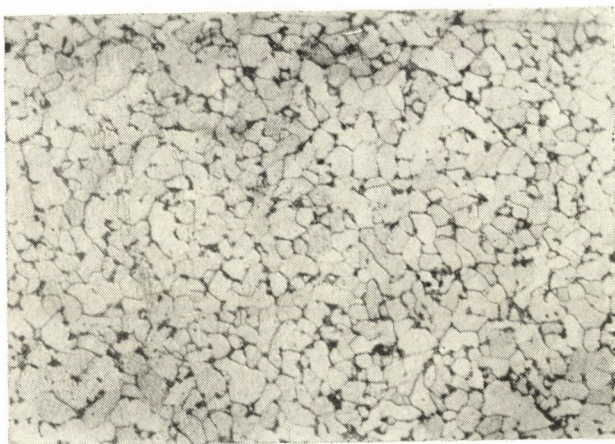
3. 4 nyílhegy edzett
martenzites hegye.
Maratás: nitál, $N = 600\times$

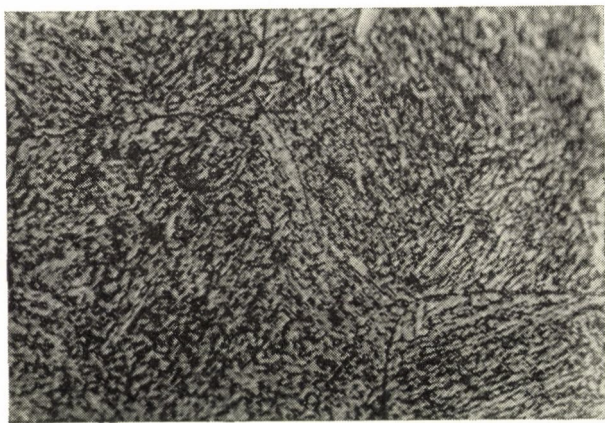
XX. TÁBLA

1. 5 nyílhegy közepén levő cementithálós C-dúsulás és ferrites felületi szövet átmeneti része

2. A zabla finom ferrites, kevés perlitet tartalmazó szövege. Maratás: nitál, $N = 150 \times$

3. Csiholóvas szövege. Durvább tús sorbit, durva egykori ausztenit poligonok körvonalalaival. Maratás: nitál, $N = 600 \times$

Hogy volt-e hasonló munkamegosztás a honfoglaló magyaroknál vagy sem, azt az eddig feltárt kevés salakleletből és az elvégzett kisszámú vizsgálatból nem lehet megállapítani. Az egykor kohósított gyevasérc-telepek kimerültek, és nyomtalanul elpusztultak, úgyhogy a vizsgálatokhoz nem kapunk támpontot. Az egyes vasérctelepek nem tartalmaztak olyan jellemző ötvöző fémeket, melynek révén kémiai elemzéssel meg lehetne határozni a tárgy készítés helyét, ezért ma még nem lehet eldönteni ezt a vasipar-fejlődés szempontjából oly fontos kérdést.

Mindazt, amit a honfoglaláskori vassalakok, fegyverek, használati tárgyak metallográfiai vizsgálatából megtudhattunk, a következőkben foglalhatjuk össze:

A Tisza környékén és a Tiszántúlon gyevasérből kis kemencékben kohósították a vasat. Egy kemencét több olvasztásra használtak, és a régebbi időkből fennmaradt vasolvasztó telepeken tovább folytatták a kohósítást. A nagyobb C-tartalmú vasleletek mesterséges huzatú (fújtatott) kis akna-kemencék használatára mutatnak.

A vasbucákat gondosan kikovácsolták és többnyire melegen alakították kész tárgyakká, de hidegen alakított tárgy is előfordul. Ismerték az edzést, és igen gondos munkára és nagy gyakorlati ismeretekre mutató részleges edzéseket is végeztek.

Valószínű, hogy a kohósítás, a kovácsolás, az edzés minden kovács féltve őrzött titka volt, és ezért a kor általános kohászati ismereteinek kiderítése csak nagyszámú, egymástól távoli lelőhelyekről származó lelet vizsgálatával válik csak lehetővé.

A kemény-lágyacél „tudatos” összehegesztésének ismeretét további vizsgálatokkal kellene bizonyítani. A régészeti ásatásoknál pedig nagy gondot kellene fordítani az esetleges kemence- és salakmaradványok környékén levő érc és vas használati eszközök összegyűjtésére, mert csak ezek segítségével lehetne tisztázni az ércelőkészítés és a vasolvasztásban és -feldolgozásban esetleg megvolt munkamegosztás kérdését.

ЗОЛЬТАН ХЕГЕДЮШ

ВЫВОДЫ МЕТАЛЛОГРАФИЧЕСКОГО АНАЛИЗА ЖЕЛЕЗНЫХ ПРЕДМЕТОВ И ШЛАКОВ IX—X ВВ. Н. Э.

(Резюме)

На основе металлогрфического анализа можно установить, что венгры X века в районе Тиссы и за Тиссой выплавляли железо из болотной железной руды в маленьких горнах. Такой горн использовали для многих выплавок и в железодельных поселениях, существовавших с более ранних времен, продолжали выплавку и дальше. Анализ железа с большим содержанием С указывает на использование шахтных горнов с искусственной подачей воздуха.

Железные скрпы тщательно выковывали и обычно тотчас же выделялись готовые изделия, но встречаются также предметы, изготовленные и холодным путем. Венгры IX—X вв. были знакомы и с закалкой, они осуществляли и частичную закалку, которая указывает на весьма тщательную работу и на большие практические знания.

По всей вероятности, выплавка, ковка и закалка были бережно охраняемой тайной каждого кузнеца, и поэтому выяснение общих металлургических навыков эпохи возможно только при помощи исследования многочисленных находок, далеко отстоящих друг от друга.

Borkezelés a XVIII. század első felében

Magyarország külkereskedelmének a középkorban is tekintélyes tételét jelentő borkivitel nem lebecsülendő jövedelmet hozott a szőlőtulajdonos földbirtokosoknak és a bortermelő jobbágyoknak. Az export mindenekelőtt Lengyelország, Ausztria és a német államok felé irányult, de alánckereskedelem révén a magyar bor eljutott Európa számos más országába is. Hazai bortermésünk hosszú időn át állta a versenyt a többi szőlőművelő államok produktumaival. Ebben a szőlőtermesztésre kedvező éghajlati és talajviszonyok mellett kétségtelenül szerepet játszott a borkezelés technikája is, amint-hogy később a magyar bor külföldi értékesítésének fokozódó nehézségei sem csupán a nyugati és déli bortermelő államok jobb közlekedési viszonyaiban és a Habsburg-kormányzat vámpolitikájában keresendők, hanem azok okai közt a magyar bor kezelési technikájának a többi szőlőművelő országéhoz viszonyított, mindinkább megfigyelhető elmaradottsága is tekintetbe veendő. A borkezelés addig, amíg a tudományok fejletlensége nem teszi lehetővé a tudomány eredményeire épülő technikai eljárások alkalmazását, évszázadokon át a gyakorlati kísérletezésekből leszűrt tapasztalatok alapján, vidékenként más és más módon folyik, sőt a próbálgatás egyazon feladatnak a megoldására többfajta eredményes eljárást fedez fel. Magyarország messzi múltra visszanyúló szőlőkultúrája a XVIII. századra rendkívül gazdag, a népi megfigyelések útján egyre gyarapodó tapasztalatanyagot halmozott fel a borkezelés számára. Az alábbiak ebbe engednek bepillantást.

A közölt dokumentumot a Mattyasovszky családnak az Országos Levéltárban található iratanyaga őrizte meg Lad. RRR I. doboz 4. csomó No. 151 jelzet alatt. A bemutatott irat keletkezési helye, illetőleg az a terület, amelynek borkezelési eljárásai az iratban egybegyűjtve vannak, a család birtokainak területi elhelyezkedéséből következtethető ki. A Mattyasovszky-család liptói eredetű, e megyén kívül azonban Szepesben, Sárosban és Zemplénben is feküdtek javai. Liptó, Szepes és Sáros kívül esnek a szőlőtermelő övezeten, így a kérdés vizsgálatánál egyedül Zemplén jöhet számításba. E törvényhatóságban a család Varannó, Csemernye, Kamena-Poruba, Felsőósva, Alsóósva és Zombor környékén volt birtokos. A megnevezett falvak közül szőlőtermő területen csupán Zombor található, mégpedig Mád és Tarcal szomszédságában, tehát a hegyaljai borvidéken. Így nem alaptalan a feltételezés, hogy a közlésre kerülő borkezelési feljegyzések erre a területre vonatkoznak.

A feljegyzések — ez a betűtípusokról és a helyesírásból kétségtelenül megállapítható — a XVIII. század első évtizedeiben készültek. A „Némely Jedzések a Bor eránt” címet viselő részt egy és ugyanazon kéz, a kisebb terjedelmű és „Observa” megjelölésű részt egy másik kéz vetette papírra. A szövegen külsőleg nem figyelhető meg, hogy a feljegyzések időbelileg folyamatosan és nem egyetlen alkalommal készültek, a tartalmi összeállítás azon-

ban tudatos gyűjtőmunkára enged következtetni. Az útmutató ugyanis egy-egy esetre gyakran többfajta kezelési módot ajánl, ezek leírása azonban sokszor nem egymás után következik, hanem a feljegyző ugyanarról a kérdésről ismételten és többhelyt beszél. Ez amellet szól, hogy a leírók olyan sorrendben rögzítették írásba az ajánlott eljárásokat, amilyenben a tapasztalatok összegyűjtése közben találkoztak velük. Egyik-másik tanács a köznép tudásánál szélesebbkörű ismeretekre utal, a felsorolt orvoslási módok nagyobb része azonban kétségtelenül népi megfigyelésről tanúskodik. Így a kezelési útmutatóban minden bizonynal összegeződnek — legalábbis egy meghatározott területen, adott esetben: a Hegyalján — a borkezelésben honos mindazon eljárások, amelyeket a szakszerű kezelésben álló szőlőtermelő gazdagságokban és a falvak vagy mezővárosok parasztjainak szőleiben alkalmaztak. Közreadásuk indokoltóságát csak fokozza az a körülmény, hogy egyikük-másikuk szőlőtermelő vidékeinken még ma is szokásos.

Némely Jedzések a Bor eránt

A pintze ablakinak ki nyitása légyen 1-a Marty, a be tevése pedig 1-a Aprilis, ősszel hasonló képen 1-a October, a be zárása pediglen 1-a 9bris.

A zavaros bor tisztítására

Végy zab lisztet, gyurd össze tojással, ted a borba, meg tisztul.

A nyullós és virágos bor ellen

Végy egy kevés örvény gyökeret¹ és 3 vagy 4 petreselyem gyökeret, ted a borba, nem tsak a virágosságátul, és nyullosságátul menti, de azon fölül színében is tarttya.

Hogy mesze lehessen vinni a bort tisztán

Végy egy uj tyukmonyat, egészen vesd bé az akonáján² oly móddal, hogy el ne törjék, szép tisztán meg fog maradni.

Hogy harmadnapra meg'tisztuljon a bor, mely meg háborodott

Végy 1 Akóhoz egy meszó³ éget bort, ahoz két marok buzát, had azzék benne két nap és két éjjel, azután mindenestül tölsd a hordóba az akonáján, tsináld be, had áljon be tsinyalva vagy két nap, ha pedig nagyobb vagy kisebb a hordó, az éget bort proportio szerént ved.

Ha a bor igen vörös és izetlen

Végy annyi meszó édes tejet, föli nélkül, és tiszta kut vizet, a menyí akós az hordó, keverd össze, had állyon egy éjjel össze keverve, azután tölsd bé az akonáján, keverd meg nyirfával, de nem szinte a fenékgig, tsinyáld bé

¹ Csöves virágú, dombos-pusztás vidéken gyakori növény. Fűszernek és orvosságnak egyaránt használatos. Gyökere kék festőanyagot tartalmaz. Ha a mustba teszik, az ún. alantbort nyerik.

² Akona = a hordó szája, nyílása, aknája.

³ Meszó = meszely.

erősen és had' ugy 2 vagy 3 nap, azután nyisd ki, kut viz szint mutat, megjobbétatván.

Ha pedig más színét akarod a bornak

Végy fris tejet oly melegen, amint főik, annyi fris kut vízzel töltsd az hordóba és végy egy zatskot, komlóval töltsd meg, mikor a bor kezd forni, ted a hordóba és mikor a bor meg forott, ved ki, szép lészen utolsó tseppig.

Hogy tisztán maradjon a Bor

Minyarást a forrás után töles belé éget bort, hirtelen megtisztul és végig tisztán fog maradni.

Hogy a bor állandó legyen

Végy mondola levét és aprón törd öszve a timsót, szürd öszve a borba, állandó lészen.

Ha a bornak nagy szaga vagyon a hordótul

Teitsd más hordóba, megmosván tisztán a hordót, zsallát⁴, metéld birs almát, törgy öszve, avagy fenyő magot, ruhába tévén ereszd a borba, mint addig légyen benne, ameddig elveszi a szagoságát.

Tiszta bort tsinyálni

Ved levét a gyöngy virágnak, töltsd a borba, szépen megtisztul.

Igen jó izzü bort tsinyálni

Végy pteridi gyökeret,⁵ szeg füvet, gallon gyökeret,⁶ fenyőfa héjját, kösd a hordó szájába, igen finum izzü bor lészen.

Ha a bor igen vörös és nyullós

Törd igen apróra a vörös fazokat kövön, tedd a borba, elmulik a vörösége és nyullósága.

A Bornak nyullosága ellen

Végy szép tiszta buzát, ha nagyobb a hordó többet, ha kisebb, kevesebet és mint addig főzd azt tiszta vízben, valamедdig meg nem hasadoz a buza, akkor szürd le a levet, ted a buzát azon melegségben zatskoba, botsásd a hordóba had állyon benne egy éjjel, azután vesd ki és borostyán fenyőfának forgatsát metéld apróra, zatskóba tévén, tartsd benne, a meddig kívántatik.

Hogy a bor igen jó és fris legyen

Végy egy uj fazékat, töltsd teli borral, tégy belé egy marok borsot, hogy ha nagy az hordó, egy lat szegfüvet, egy marok sót, keverd meg előre a hordó-

⁴ Zsalla = zsálya.

⁵ Pteridium = magyarul: ölyvharaszt vagy sasharaszt.

⁶ Gálna, gallona, gallon = vérehullófű, tüdőfű.

ban a bort, azután töltsd belé, de ezeken kívül fél megszúó éget bort is melegen hozzá köl venni, ugy kelletik az hordóba tölteni egy éjjel, jó es fris fog lenni.

Hogy a bor meg ne etzetesedjék vagy pedig ha immár az

Végy 1. 2 vagy 3 maroknyi tiszta buzát, az hordóhoz képest, főzd meg tiszta kut vízben, forrald föl, ha kirepedez, ved ki, hadd hullön meg, midön pedig meghül, erezd a buzát a hordóba, tsinyáld be 6 napig, had állon, megtér minden etzeteségbüil és nyulósságábul.

Hogy a bor jó izzü legyen

Végy fel negyed rész fa olait és fél funt viaszat, ereszd öszve, töltsd az hordóba, tsinyáld bé és nem lészen virágos.

Item.

Szárasz baratzk fának az héjját szároszd meg a kementzében, tedd a borba, jó fog lenni.

Item.

Tisztáld ki tsalányal, a meddig eléred és két maroknyi söt tüzétsd meg serpenyőben, izzóul ereszd a borba.

Ha a Hordótul szagos a Bor

Végy annak üdejében borza fa virágot, szárasz meg szellön nap nélkül, azután le szedvén a szárárul ted zatskóba, had áljon benne 3 vagy 4 nap.

Item.

Végy a hordóhoz képest zsállát, kösd zatskóba, ted a borba, kiveszi a szagosságát, had áljon benne 3 vagy 4 nap.

Ha a bort büdösség nélkül erejében meg akarod tartani

Ha fejár a bor, tégy fejár szőlő fáját belé, ha pedig vörös, vöröset, mint erejét, mint izét, színét meg tartya.

Ha igen avas a Bor

Töltsd az idei bornak jó söprejére, keverd föl benne a söpreit, tsináld be az akonáját, meg tér, ell veszti az óságot.

Ha a fejár bort szemlátomást vörösre akarod tenni

Vedd vérét a csuka hálnak, szároszd meg a verófényen, törd apróra, ted borban, vörös lészen, tehez egy kevés fa hejját, annál jobb izzü lészen.

Hogy a bor állandó és kedves légyen, vagy pedig ha izzetlen jó izzü légyen

Végy 2 marok buzát, tedd egy megszül éget borba, had áljon addig benne, mig magához nem szija az éget bort, azután ted a borba zatskóban, sós követ reá kötvén, hogy a fenekére le vgye.

Item.

Színét meg tartya, a virágtul is oltalmazza, ha petreselyem és Cardo Benedictus⁷ gyökeret egyenlő mértékben zatskóba tevén, a fenekére olommal le vonyatód.

Borza fa virágu bort csinálni, melly olyan léssen, mint a masola bor

Egy akós hordotskát töltsd meg mustal, had forjon meg és ha megállapodik, végy 2 pint borzafa virágot és 1 lat öszve tört fa héjját, ted öszve zatskóba, kösd az hordóba feneke felé.

A nyullos Bor ellen

Végy fris fa olajt, akinek szaga nintsen, melegésd meg serpenyőben, birs almát metél belé, forrald meg, azután szed ki az almát, a fóró olajat pedig töltsd az hordóba és így meg nem nyullosodik, sem pedig hartyája nem léssen.

A föl haborodott Bor ellen

Végy egy lövet puska port, ereszd a borba, megtisztul, vagy tyukmony fehérét, zavard meg, töltsd az hordóba, megtisztul.

Ha a bor megháborodik, zug és meg fordulni akar

Végy 1 funt fehér vagy fekete ólmot, olvaszd meg és azon melegen az hordóba töltsd, megtsendesedik.

Erejétul meg fogyatkozott bort jóvá és tisztává tenni

Végy rósát et rutát,⁸ tégy azon borba belőle, meg jön az eő jóssága

Hogy az erős bor lágy legyen

Vedd az tölgy fának az héjját, égesd meg, tedd az hamuját borba, lágy jó illatu léssen.

Hogy az bor olasz izzü bor legyen

Végy egy lat szegfüvet aprón megtörvén, kösd az zatskóba, tölts reá 4 pint jó bort, had forjon fél óráig, azután had hüljön meg, töltsd a hordóba, kösd belé a szegfüvet és finom bor léssen.

Tovább hogy a bor jó és erős legyen

Végy szőlő tőke gyökeret vagy szárétatott szőlő virágot, ted a borba, jó és erős léssen.

Ha az bor az hordótul szagos és penészes

Végy egy marok enyvet, kösd zatskóba, ereszd az hordóba, harmad napra jó léssen és ved ki belüle az zatskót.

⁷ A bojtorján, bogáncs egyik fajtája.

⁸ Nedves vidéken gyakori réti fű, izzasztásra szokták használni.

Ha a bor igen megváltozott és izetlené lett

Végy Cardo Benedictus nevü füvet, tedd a borba, használ.

Tovább hogy a bornak izze és színe megmaradjon a tsapon

Metéld le a szalannát a' bürkérül, tsinyál hamubul sárt borral, sározd be az akonáját, reá tévén előbb a bürkét, fottáig állon rajta.

Vagyon a borba viz vagy sem

Főz borban szőlő szemet vagy fenyő magot, ha föntt maradnak a szőlő szemek, jó a bor, ha pedig le szállanak, vizes.

Item.

Főzd a bort új fazékban, ted ki, had hulljön meg, ha etzetté válik, viz vagyon a borban.

Ha a borból ki akarod venni a vizet

Az öreg kákának feitsd ki a belső részét, botsás a vizes borban, magához szija a vizet, ha jobban vizes, többet, ha nem annyira vizes, kevesebet.

Ha a borból ki akarod venni az Anslogot

Végy egy ui fazokat, ted a tűzben, had tüzesüljön meg, tedd az akonájára az hordónak, magához szija az anslogot. *Vagy.* Midőn a kementzébül a kenyeret kiveszik, azon melegen két felé szegvén, ted az akonájára, ki szija ez is az anslogot.

Ha megzavartad a Bort

Tégy belé egy marok sós követ, hideg vizbül valót, szépen megtisztul tőle a bor.

Ha nyullós a Bor

Főz egy pohár kökényt, azon borral, tölts bele melegestül, tsinyáld bé, meg téríti.

Ha pedig ha tsap vetéskor megzavarodik

Eresz egy kis szalannát belé, meg tisztétya.

Ha a bor megváltozik, olyan mind a víz

Köss egy kevés saffránt belé, had benne harmad napig, jó és fris lészen

Megromlott bort és savanyt jóvá tenni

Végy az apatikában ágimáin gyökeret, kösd a fenekére, használ egy zatskóban belé botsátván.

Ha igen savanyó a bor

Végy mind egy 30 apró sós követ, tüzétsd meg, vesd azon tüzessen az hordóba, másnapra jó s édes leszén.

Penészes bort helyre hozni

Végy egy marok fenyő magot és kösd a borba.

Hogy a must tiszta és jó illatu legyen

Kementzeben éges enyvét, törd öszve, ted a mustba, tiszta és jó izzü leszén.

Kökényes Bort öszszel tsinyálni

Végy 3 vagy 4 pint kökényt az hordóhoz képest, törd öszve magostul, tedd egy hordótskába, töltsd meg jó édes borral, ki tiszta leszén, had fórjon meg kökénynyel együtt, szép vörös és jó illatu leszén.

Ha a must ki akar ütni

Tégy belé torma magot, meg tér és jó izzü leszén.

Hogy a Bor tiszta, jó és állandó légyen.

Mikor a must ki hánya a söprejét, az hordóhoz képest tölts belé jó erős éget bort, tiszta, jó és állandó fog lenni.

Ha a bor szagos

Végy ki a kementzébül egy kenyeret, mess rajta lyukat, ted az akonájára, azon melegén, magához szija a szagosságot.

Jó szagos bort tsinyálni

Végy narantsot vagy pedig czitromot, spékeld be szeg füvel és fa héjjal, kösd a borba, tsinyáld bé, jó szaga és illatya leszén.

Ha bort akarsz kóstolni

Mosd ki a szádat hideg vízzel, egyél 3 falat kenyeret, megválaszhatod a jó bort.

Őszel a zavaros bort tisztává tenni

Köss belé paragi szedernek szárosz levelét, rövid időre tiszta fog lenni. *Vagy.* Vess bele tölgy fábol való izzu szenet, jó be tsinyáld, harmad vagy negyed napra meg tisztul.

Ha erőtlen a bor

Végy olasz szőlőt, szarétsd a kementzében, kösd az hordóba szinte közepire, jól bé tsinyáld, jó s erős leszén. *Vagy.* A hordóhoz képest végy éget

bort, egy marok buzát, tedd a buzát éget borba, had áljon benne, még magához szija az éget bort, azután töltsd az hordóba, 4 vagy 5 nap alatt ereje leszén.

Ha nyullós a bor

Végy a folyó vizbül szép tiszta fővennyet, szárétsd meg a verőfényen, végy hozzá éget bort az hordóhoz képest, keverd a fővény közé, ted az hordóba és tsinyáld bé, jó leszén.

A Savanyu bort édessé tenni

Végy tzukrot, szeg füvet, törd apróra, szitáld meg, ted a borba, keverd öszve, meg jobbul.

Zavaros bort helyre hozni

A Vas szárt tüzesétsd meg, vesd a borba, harmadnapra meg tisztul.

Ha az hordóba meg savanyodott a bor

Egy kevés sót tüzeséts meg, azon tüzessen vesd a borba, harmad vagy negyed napra helyre áll.

Zsálla bort tsinyálni

Egy akóhoz egy funt zsállát végy, tedd zatskóba, ted az hordóba, ánslogold előre az hordót, töltsd föl mustal, tsinyáld bé, de előre a must had fórjon meg, azután tsinyáld bé, de lékre lukat hadgy raita és valahánszor veszöl belüle, meg töltsd.

Hogy a Bor egész esztendeig édesen maradjon

Végy egy darab ártány szalánnát, ted zatskóba, ted a borba, tsinyáld be, hanem lékre tsapot hagy rajta, igen édes és tiszta leszén.

Tiszta bort tsinyálni

Végy fehér tömjént és fehér myrhát, ted belé, jó és tiszta leszén.

Ökör nyelvü füves bort tsinyalni

Deakul Buglossum, végy ennek a fünek gyökerébül, ted az hordóba, még az gyökerének izzét magához nem szija, had áljon benne, ezen igen jó a coleria Melankolia, phantasia ellen és jó elmét ad.

Ha nyullos a Bor

Eresz belé egy szál szőlő veszöt, vagy pedig égesd meg, ted az hamuját zatskóba és ereszd a borba, *avaqy* végy örvény gyökeret, kerekre metélvén füzd tzénnára, ereszd az hordóba, használ.

Ha a bor éppen el romlott

Végy bor követ, egy új fazékban melegésd meg, úgy hogy tüzes legyen, ereszd a borba, keverd föl az bort, erős léssen.

A virágos bor ellen

Melegéts sót, még meg nem feketul, törd meg zatskóban, ereszd a borban.

A fordult bor ellen

A kökényt főzd meg azon borban, mely meg fordult, azon forron töltsd a borba, helyre hozza.

Hogy a bor fejtés után meg ne forduljon

A fejtés előtt egy kevés éget bort töltsd az hordóba és ánslogal gyuitsd fel, meg nem fordul.

Hogy az erős és jó Bor meg ne etzetesedjék

Juniusban Juliusban és Augustusban gyakran kevés fris kut vízzel vagy jéggel kel segíteni.

Ha mindenkor Törül akarsz bort inni

Januariusban vagy Februariusban feitsd le, azután jeles söprőt ver magára, állandóbb fog lenni a bor.

Tseresnyés bort tsinyálni

Végy fekete tseresnyét 2 funtra valot, szároszd meg a kementzében, törd össze magostul mosárban, azután tsinál apró globitsokat belület, ted az zatskóba, ereszd az hordóba, ha ó bor léssen is, tsak töltsd reá, jó és szép vörös léssen.

Hogy a Sör meg ne savanyodjék

Végy egy marok ürmöt, kösd az hordóba, vagy főz sörben ürmöt és komlót, ereszd belőle az hordókba, meg nem savanyodik, sem pedig etzetesedik.

*

Más iraton, más írással:

Observa

Hogy a bor jó izü és erős legyen, végy 1 lat tömjént, annyi vörös myrhát, törd porrá, ted zatskóban, ereszd az hordóban, erős marad a bor és jó izü.

Hogy a bor, ha más helyre vitetvén, színét el ne vesze

Főzd meg a' tojást keményen és az héjjátul elválasztván, akaszd az hordóban, tisztán marad.

Gyöngé bort megerősíteni

Végy 1 lat Gentziánt,⁹ 1 lat Czukorkándlit, 1 lat fa héjját, 1 lat szeretsen dió virágát, mind annyit főzd meg a borban és tölesd tölcséren, ruhán által szűrven az hordóban, tsináld be és had ugy négy hétig.

Item

Végy 1 font Galgant,¹⁰ két marok isopot, 1 marok majoránát, ted zatskóban, ereszd az hordóban.

Zavaros és színetlen bort helyre hozni

Ha a bor fehér, hat akóhoz végy egy itze tehén tejet azon melegén, amint fejké és egy öszve marok szép tiszta buzát, ted ezt fris vizben, had puholyon meg, előb a bort nyirfa bottal jól meg köl keverni, azután a buzát és tejet töltsd az hordóban, töltsd meg jó borral, tsináld be, had 14 napig ugy, meg tisztul és erős lészen.

Ha pedig vörös a bor: végy hat akóhoz egy pint ketske tejet, ted az fazékban, melegítsd meg, de ne forjon, azután végy ki azon borból három pintet, töltsd a tejit az hordóban, keverd meg edgyütt, tégy az akonára azután egy kenyeret, melyet akkor vettek ki a kementzébül, le metzven az alsó héjját, had rajta két nap, jól, töltsd az hordóban, egy éjtzaka alat meg tisztul.

Ha a bor büdös az hordótul

Lasponyát eresz az hordóban, egy holnapig had benne lógni. Vagy végy egy fertál szegfüvet, törd meg, de ne igen apróra, ted valamely jó borban vagy ippen éget borban, huzd le a bort tiszta hordóban, azon szeg füvet töltsd zatskóban, ereszd az hordóban, négy vagy öt nap had benne, jó lészen.

Ha a bor el akar romlani

Tégy belé Bryona magot, helyre jön.

Ha a bor meg kezd forni

Tégy jó szerint fenyő fát vagy komlót vagy speculariát,¹¹ nardust¹² vagy ros virágát szárazzat, vagy Isatist¹³ tisztát, vagy szőlő veszsző hamuját, zatskóban. Igy töles a hordóban 1 lat büdöskő olajat, tisztán tartya ismét.

Ha a bor az hordóban megfagy

Azzon hordóstul ted a vizben, ki szija a fagyát és semmi baja nem lesz.

⁹ Magyarul: keserűgyökér, Szent László füve stb. Gyökerének gentiopikrin tartalma savakkal egyesülve cukorra és gentiogeninné oszlik. Belőle nyerik desztilláció útján az enciánszeszt.

¹⁰ Galega, Galanga: ázsiai, a gyömbérhez hasonló ízű fűszer, amelyet orvosságnak és izgatószernek szoktak használni.

¹¹ Tükörvirág.

¹² Kecskeszakál.

¹³ Csülleng. Egyik fajtájából nyerik az indigót.

Ha a bor valamely ruhák színét megváltoztatja

Citrom vagy Citrom szaftal dörgöld meg gyakortább a fótót és mindenkor megszáraztatni, végre fris vizzel mosd ki, megtisztul. Ha a ruha selyem, a fótót nedvesítsd meg fris vizzel és szárítsad meg árnyékon, helyre jön. Vagy végy egy kevés fris vizet, töles köziben Salmiac Spiritust, azzal dörgöld meg jól a fótra és szárogasd meg valamely tiszta ruhával törülgetvén.

Ha tudni akarod, hogy a borban viz vagyon é?

Tégy azon borban egy tojást, mely ha uszik benne, tiszta a vitzül, de ha a fenekére megy, vizes. Vagy végy egy száraz és héjjátul letisztított vesszőt, kend meg olajjal, az után az olajt töröld le, ugy botsássad az hordóban, ha a bor vizes, a vesszőn tsöppök fognak láztatni, mely viz, mivel az olaj magához szijja.

Ha akarod tudni, hogy az hordónak szaga vagyon é?

A tenyereddel az akonát üsd meg négyszer vagy ötször, azután szagold meg mindgyárt és azzal ki adgya a szagát.

Hogy a bor meg ne etzetesedjék

Egy darab sós szalannát fonálra kötvén ereszd az hordóban, hogy benne usszék.

Hogy a bornak színe szép legyen

Ha a bor nem nyulós és mégis zavaros, fél marok uti füvet botsás az hordóban, harmadnapra szép tiszta lészen.

*

A Bornak jó gondviselés szükséges, mert nyáron, mivel meg szokott virágosodni, az minden héten kétszer tisztogatni köl, vagy ahöz készült borostával vagy tsollánnyal és ha a bor erős természetü, a nyári meleg napokban végy egy kevés jeget köl belé eresztteni darabonként, mint egy dio nagyságu három négy darabot, vagy egy öveg pohárnyi fris kuti vizet, hogy legyen mit néki emésztteni, egyéberánt pedig a gyöngé és olyan bort, melynek nints természetes nagy ereje, azt tsak más jó és tiszta borral szükséges tölteni, télen azonban minden héten az egyszeri töltés elegendő akármely borral.

A Boros hordók, hogy sokat ne apatzanak, jó akonával beverve tartani, kivált oly pintzekben, melyek melegek, máskép pedig hives pintzében vagy forgáts darab vagy lapos kő fedelére elegendő.

Minden holnapban végig meg köl a borokat kóstolni, ha valamelyik nem lágyul vagy romlásra nem indul é? Mely fogyatkozást meg szokot mutatni az ize, a színe, mely esetre a praescribalt mesterségekkel lehet élni, a mint a szükség magát elől mutatja.

G. SÁNDOR MÁRIA

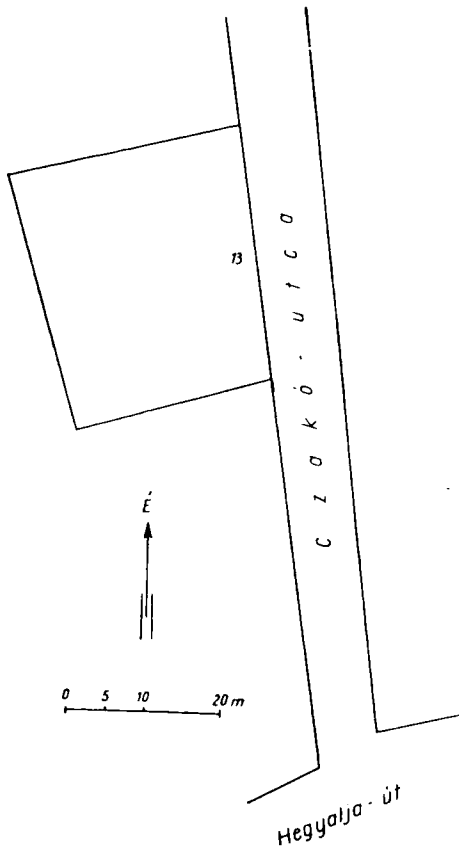
Adatok az eszterga magyarországi történetéhez

(Csontgombkészítés Budán a XVIII. században)

A Budapest I. ker. Hegyalja út és Czakó utca sarkán levő agyagbányában (1. vázlat) 1958 nyarán a kitermelés alkalmával nagyszámú kilyukasztott csontlap került elő.¹

NAPHEGYI AGYAGBÁNYA

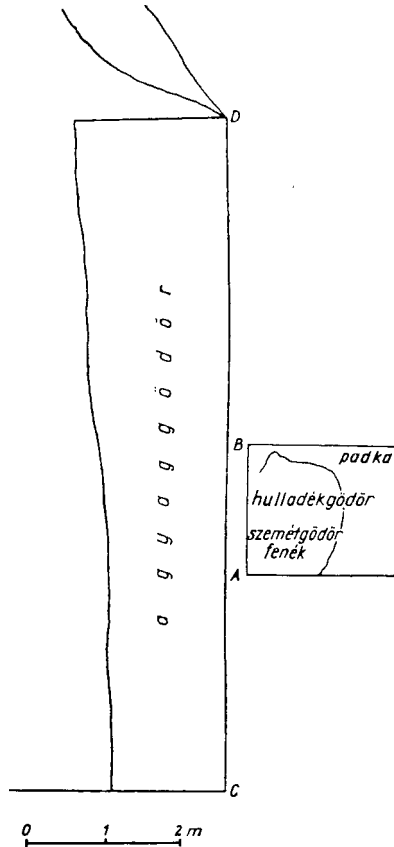
Gombkészítőműhely agyaggödre

1. ábra. A tabáni agyagbányából előkerült gombkészítő műhely hulladékgödrenek helyszínrajza

¹ A Fővárosi Épületbontó és Javító V. agyagbányája. Az ott dolgozó munkás a leletek előkerülését a Budapesti Történelmi Múzeum Vár-Múzeumának jelentette, ahonnan először Lócsy Erzsébet múzeológus ment ki a helyszínre a lelőhelyet megtekinteni. A leletmentés átengedéséért ezúton mondok köszönetet.

A lelőhely megtekintésekor a bánya D-i metsztfalában egy jól kirajzolódó beásás volt megfigyelhető, amelyben az említett csontlapok két — egymástól agyaggal elválasztott — rétegben (2. vázlat) feküdtek nagy mennyiségben. A metszetről néhány XVIII. századi kerámia töredéke is előkerült. A beásás közvetlen közelében, azzal egy szintben újabkori épületmaradvá-

2. ábra. A személgödör metszetrajza (A—B) metszct

nyok vannak (3. vázlat). A terepbejárás alkalmával előkerült kerámia alapján a személgödör anyaga XVIII. századi, és mint ilyennek régészeti szempontból nem tulajdoníthatunk különösebb jelentőséget. A betöltésben található nagy mennyiségű csontlap azonban ipartörténeti szempontból oly jelentős, hogy ez indokoltá teszi a személgödör régészeti feltárását.

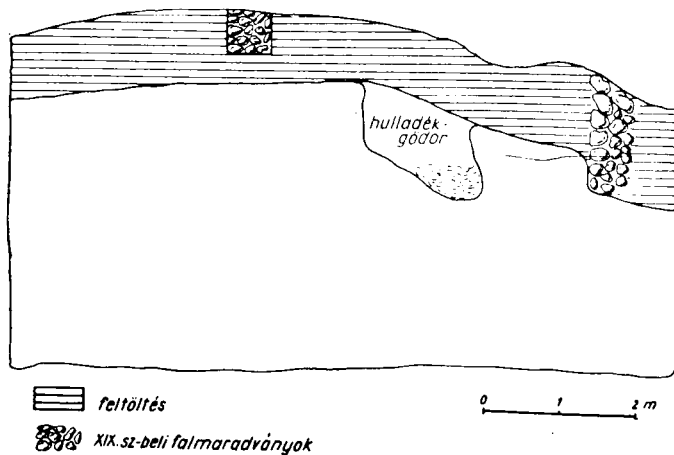
A rövid ideig tartó leletmentés² alkalmával a személgödör még meglévő teljes leletanyagát kiemeltük (4. vázlat). A munka folyamán előkerült és már említett kilyukasztott csontlapok száma több százra tehető (XIV. t. 7. k.). A csontlapokon kívül szép számban találtunk kész csontgombokat és a gombkészítés

² A leletmentést szerző végezte 1958. december 8—9. közötti időben. Arch. Ért. 1959. II. (sajtó alatt).

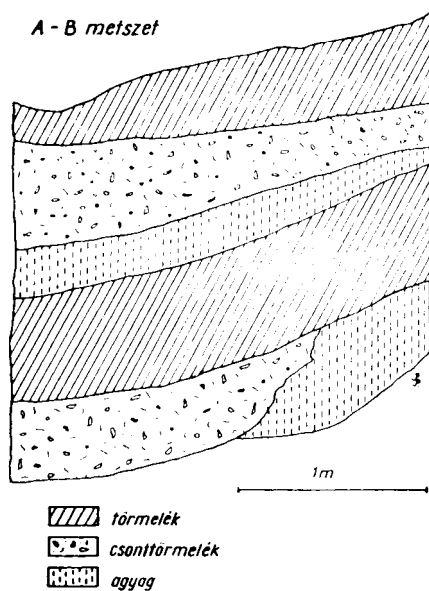
különböző munkafolyamatait bemutató félkész darabokat. Kerültek elő teljesen megmunkálatlan állatesontok is. A csontokkal együtt ismét néhány XVIII. századi kerámiatöredék — köztük habán darabok is — került elő

C - D metszet a bányafalban

3. ábra. Az agyagbánya falának metszetrajza (C—D) metszet, a hulladék-gödörrel és falmaradványokkal

A - B metszet

4. ábra. A szemétdödör alaprajza a bányával

A szemétdödör anyagát zömében kitevő csontanyag kétségtelenné teszi, hogy a gödör betöltése egy, a közelben levő gombkészítő műhely hulladékából származik.

A szemétdöbörből előkerült leletanyagban megtaláljuk a csontgomb készítés minden egyes fázisát megőrkítő darabokat.

Az alábbiakban az egyes tárgycsoportokon keresztül a készítés munkamenetét ismertetjük. Ezt megelőzően azonban röviden említést kell tennünk azokról az előkerült állatsontokról is, amelyeken a megmunkálásnak semmi nyoma sem található. E tekintetben az 1. és 2. rétegből származó darabok között nagy eltéréseket találunk. Az 1. rétegben három db. bordacsont, két különböző fajta állatállkapocs és egy lapockacsont fordul elő. A 2. rétegben már csak bordatöredékek és lábszárcsont vannak. A felsorolt csontok egy kivételével jó nyersanyagot szolgáltatnak a gombkészítéshez. Valamennyi lapos csont, melyből a szükséges csontlapok könnyen lehasíthatók voltak. Csupán az egyik állkapocstöredék látszik alkalmatlannak e célra. Ez is, akár az 1. rétegben levő lábszárforgó darabja, mint a nyersanyag használhatatlan hulladéka kerülhetett a szemétdöbrébe.

A munkamenet első fázisában a már említett csontokat hosszanti irányban lapokra hasították (XV. t. 1. k.), majd a kivágott szabálytalan lapok éleit vonókéssel nagyjából egyenesre vágták (XV. t. 2. k.). Az ilyen módon való megmunkálás nyomai mind a két rétegből nagy számban előkerült hulladékdarabokon is megfigyelhetők. A lehasított csontlap belső, rostos felét nem minden esetben, de igen gyakran ugyancsak vonókéssel lenagyolták (XV. t. 8. k.). Ennek nyoma több hulladékdarabon ugyancsak megfigyelhető.

A készítés második fázisában a csontlapokat az eszterga fatokmányába fogták be, oly módon, hogy a lap kissé domború, sima fele a fúró irányába nézzen. Ezután a többágú fúró középső és egyben leghosszabb csúcsát a lap felületéhez illesztve, működésbe hozták az esztergát. A forgómozgás következtében a fúró középső hegye a készülő gomb centrumában a csontlapot annak teljes vastagságában átlukasztotta. Ugyanekkor a fúró két szélső éle pedig a gomb nagyságának megfelelő kört vág ki a lapból, annak nem teljes vastagságában. A fúró két belső éle a forgómozgás következtében ezzel egyidőben alakítja ki a gomb külső peremét és teszi domborúvá a középrészt.

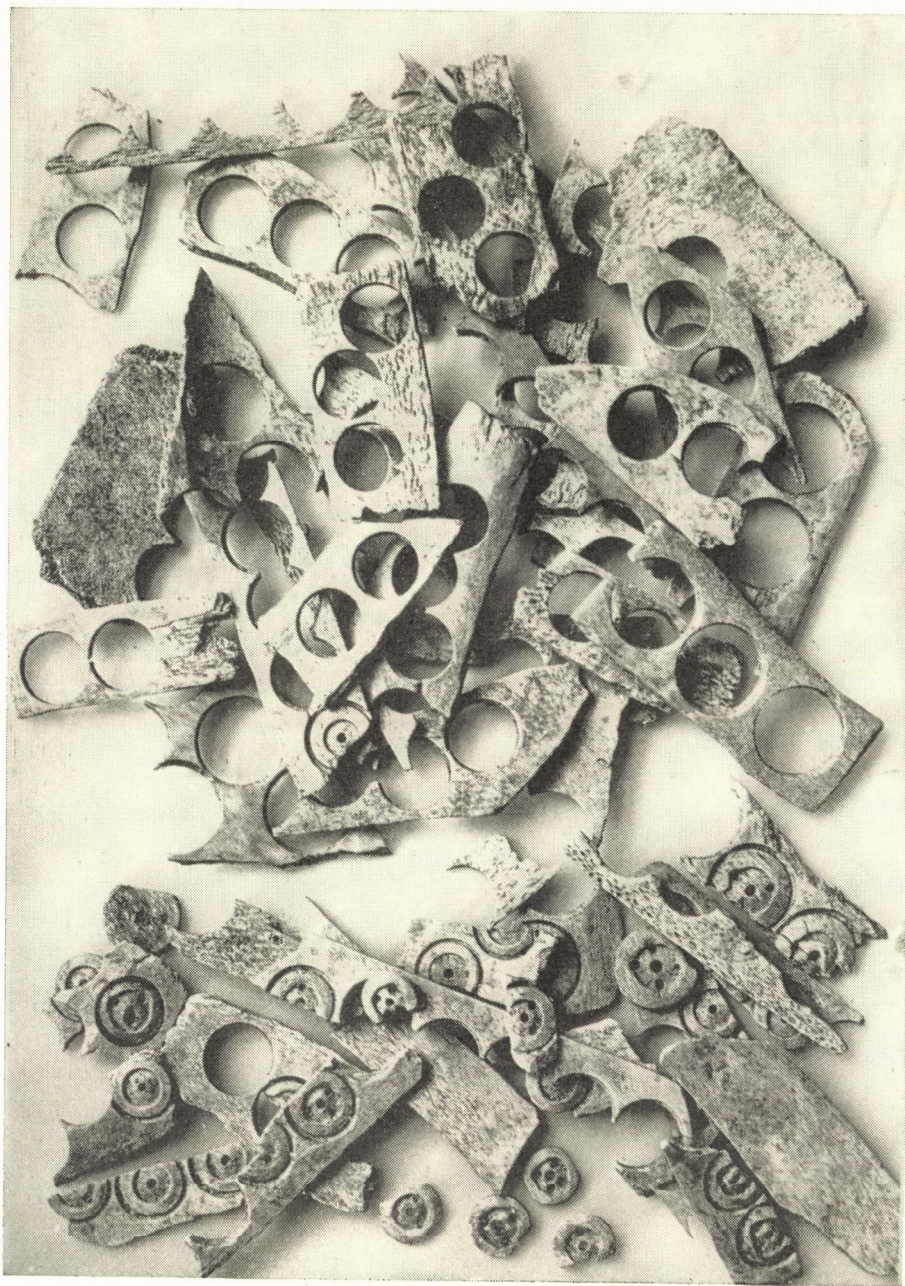
Az előkerült műhelyanyagban számos ilyen állapotban félbehagyott — elrontott — darabot találunk mind az első, mind a második rétegben egyaránt (XV. t. 4. k.). Ezeket megvizsgálva kiderül, hogy a külső fúróhegy hossza egy minimális mérettel hosszabb, mint a fúróhegy belső éle. Az elmondottak alapján arra a megállapításra jutunk, hogy a gombkészítésnek ezt a mozzanatát ötélű fúróval végezték (5. vázlat).

A gombkészítés e fázisa azonban másképpen is elképzelhető. Ez esetben az eddig tárgyalt munkamenet két részletben történik. A munkát itt két különböző méretű háromágú fúróval végzik. Először a már elmondottak szerint kivágják a gomb nagyságának megfelelő kört, majd utána egy kisebb méretű, de ugyancsak háromélű fúróval pedig a gomb peremét.

Az ötágú fúró használatát bizonyítja az előkerült leletek egyike, mely az első rétegből származik. Ezen a gomb méretét és a belső peremet jelző körök még csak a bekarcolásig jutottak el. A fúró megállításának a nyomát figyelhetjük a belső körben és a külsőben egyaránt. A két körben mutatkozó megállási nyom egy tengelybe esik. Ez azt bizonyítja, hogy a két kört egy tengelyen rögzített fúróélek egy időben történő pörgetésével vágták (XV. t. 3. k.).

A harmadik fázisban az előbb leírt gombformákba belefúrják a felerősítés céljára szolgáló lyukakat (XV. t. 3. k.), melyeknek száma a gomb nagy-

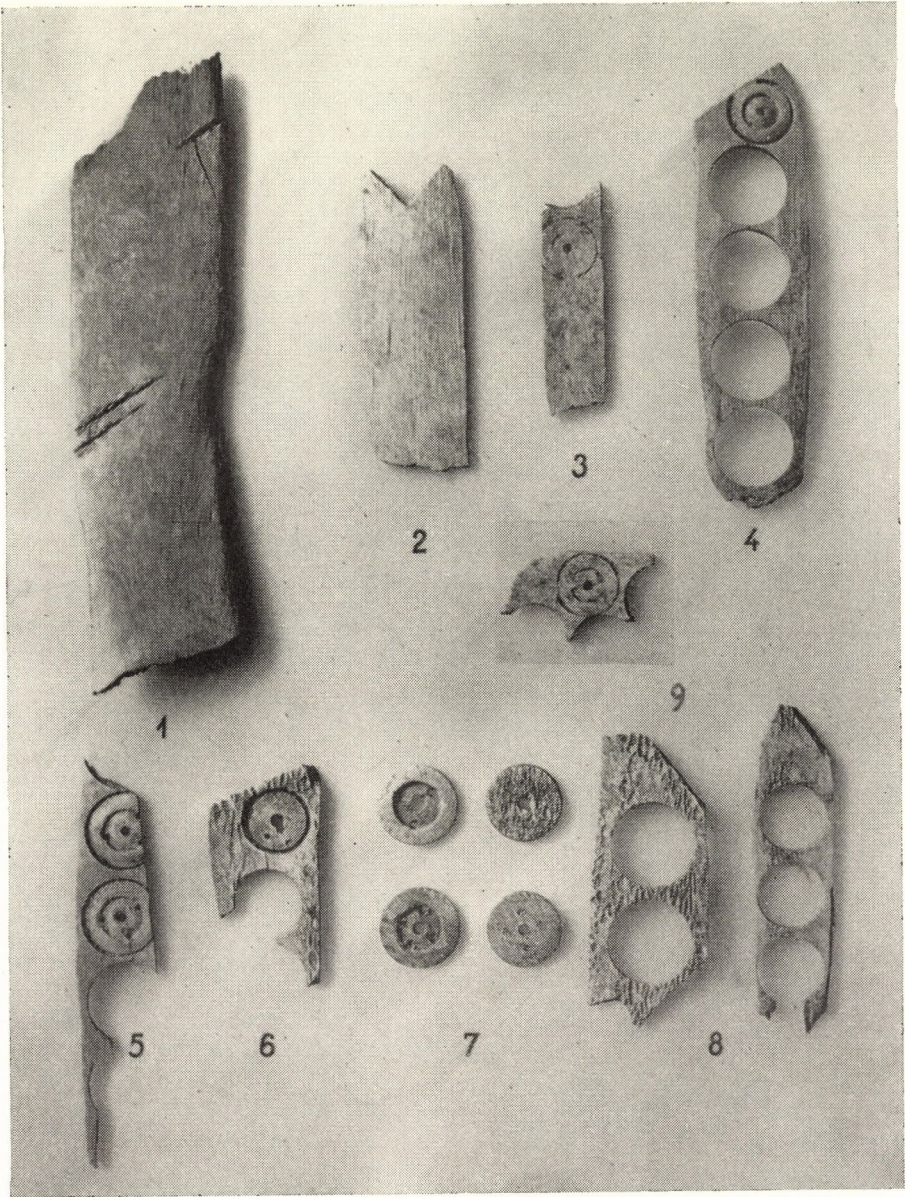
XIV. TÁBLA
Illusztrációk G. Sándor Mária cikkéhez

A tabáni agyagbányában előkerült gombkészítő műhely leletanyaga

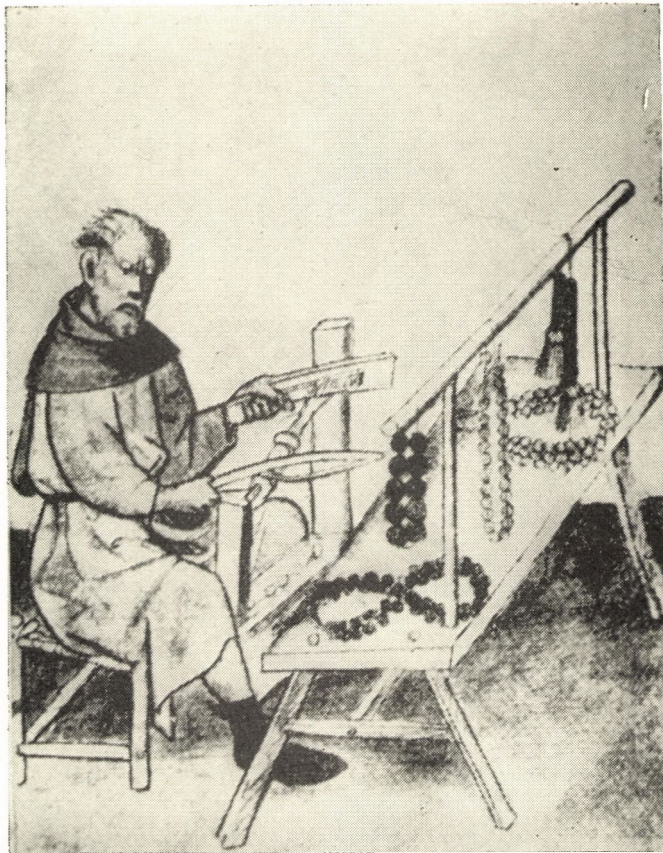
XV. TÁBLA

A gombkészítés egyes munkafolyamatait szemléltető darabok a leletből

a

b

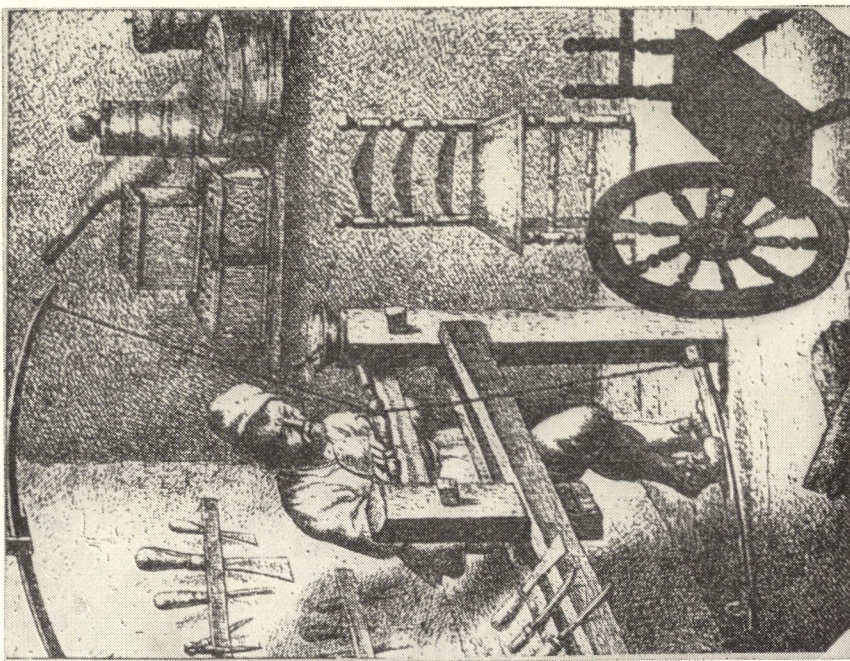

Rózsafüzér készítő (a) és esztergályost (b) ábrázoló illusztrációk a Mendlisches Hausbuchból (XIV. ill. XV. sz. Feldhaus nyomán)

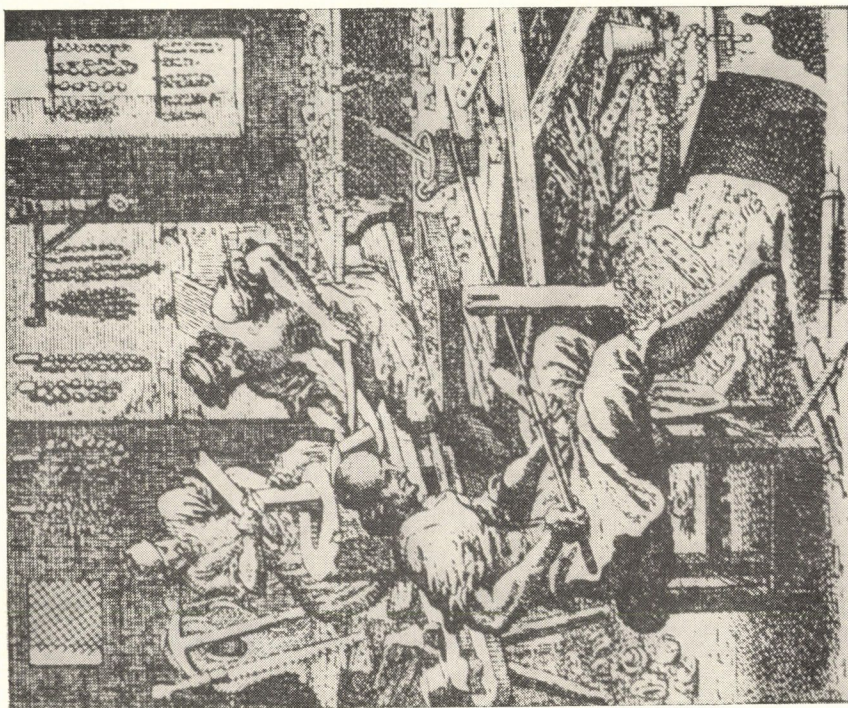

XVII. TÁBLA

b

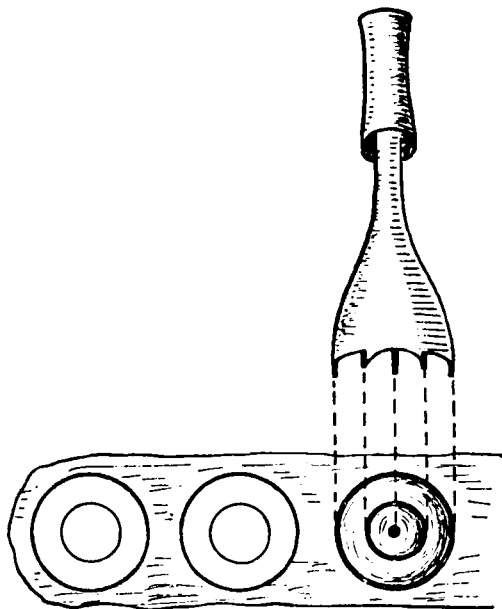
a

Rózsafűzér készítő (a) és esztergályos (b) a XVII. században (Mummenhof nyomán)

ságától függően rendszerint három vagy négy. Ezeknek a lyukaknak a készítése már valószínűleg nem az esztergán, hanem furdancesal történt.

A munka negyedik és egyben utolsó fázisát jelentette az, amikor a már teljesen kész gombot a csontlapból kivágták. Most a lapot belső rostos felével a fúró felé fogták be az esztergapadba, és a gomb nagyságának megfelelő méretű fúróval vágták ki. A kivágás oly módon történt, hogy a fúró középső hegyét a gomb centrumában levő lyukba illesztették, amely mintegy tengelyül szolgált a fúró másik, két körbenforgó élének.

5. ábra. Az ötélú fúró rekonstrukciós rajza

Több olyan csontlapunk van, amely jól szemlélteti a gombnak így módon való kivágását (XV. t. 6. k.). A gombnak a csontlapból való két oldalról, két ütemben történő kivágását bizonyítják a hulladékesontok gombjainak metszeteiben jól látható kettős kör vonalai (XV. t. 9. k.).

A csontgombkészítés módja és eszközei megegyeznek a rózsafüzér készítésével. Némi különbség csak a fúró ágainak számában és valószínűleg az eszterga mechanizmusában van.

Milyen esztergával dolgozhatott ez a gombkészítő műhely?

Az esztergályozás történetével³ e helyen nem kívánok részletesebben foglalkozni, csak a műhelyünkben feltételezhető esztergatípusokkal.

³ Erdélyi István: Az avarkori csontmégmunkálás néhány kérdéséről. Arch. Ért. 1956. II. 49. 1. Endrei Walter: A középkori munkamódszerek kialakulásának történetéhez, Századok. 1957. 141. 1. G. Sándor Mária: Középkori magyar csontművesség. 1958 (szakdolgozat).

Felvethető a XIV. századból ismert kézi vonós eszterga, melyen a középkori rózsafüzér-készítő dolgozott,⁴ melyhez hasonló napjainkban a falusi mesztereknél is megtalálható⁵ (XVI. t.).

Nem valószínű azonban, hogy egy XVIII. századi városi műhelyben ezt a kezdetleges típusú esztergát használták volna.

A XV. századból származó Mendelsches Hausbuch⁶ ábrázolásán a mester rugózó vesszővel kombinált íjhajtású esztergán dolgozik (XVI. t.). Hasonló darabokat a XVII. századból is ismerünk. Jan Joris Van Vliet metszeteről⁷ és egy angol ábrázolásról.⁸ Ez a típus is ugyancsak megvan a mai falusi mesztereknél is⁹ (XVII. t.).

1703-ból ismerünk Angliából¹⁰ lábbal hajtott lendkerekes esztergát, melyet kisméretű tárgyak készítéséhez használtak. Hasonló esztergapadot közöl Freckay¹¹ 1881-ből. Ez az ábra éppen gombesztergályozót mutat be. Ilyen eszterga létezik ma is Cserépfalun, Mizsér Lajos tulajdonában. Lehetőséges, hogy ilyen típusú eszterga működött műhelyünkben is.

A hulladékdarabokat megvizsgálva, egyik darabon pontosan megfigyelhető, hogy oly esztergán dolgoztak, amely csak 180°-os szögben mozgott (XV. t. 3. k.). Annak ellenére, hogy külföldi ábrázolásokon a XVIII. században már a lendkerekes esztergát találjuk, a leletanyag alapján mégis el kell vetnünk ennek a külföldön már a század elejétől általánosan ismeretes esztergapadnak a használatát műhelyünkben.

Úgy látszik tehát, hogy a tabáni műhely a rugózóvesszővel kombinált íjhajtású esztergával dolgozott, mely Nyugat-Európában a XV–XVII. századig volt használatban. Ez ugyanis csak 180°-os szögben mozgott, miként az a már említett egyik darabunkon, de középkori leletanyagunkban is megfigyelhető.

A budai várból az ásatás során igen nagy számban kerültek elő XIV. századi rétegből származó gombkészítésből visszamaradt hulladékok. Összevetve a középkori és újkori gombkészítésből maradt hulladékdarabokat, azt látjuk, hogy a készítési mód megegyezik, csak az esztergapad mechanizmusában van különbség. Míg az újkorit a fentiekben leírt, lábbal hajtott gombkészítő esztergán készítették, addig a középkorit vonós esztergával vágta ki, de az újkorival azonos módon. Az előbbi típusnak használata hazánkban nagy valószínűséggel a XV. század óta mutatható ki.¹²

Két középkori német rajzot ismerünk, melyek rózsafüzérkészítőt ábrázolnak munka közben. A gyöngyöknek csontlapokból való kivágását a vonós esztergán gombkészítőnk eljárásával azonos módon végezte a rózsafüzérkészítő is (XVII. t.).

Megfigyelve a középkori ábrázolást, látjuk, hogy azonos jellegű szerzővel, háromélű fúróval dolgozik a mester a XIV. században éppúgy, mint az újkori, lábbal hajtott esztergán. Az eszterga íját függőlegesen huzogatva

⁴ *Feldhaus* : Die Maschine im Leben der Völker. Basel, 1954. 224. l. 146. kép.

⁵ Cserépfalun, Kemencén és Szuhahután ma orsó-esztergálásra használják.

⁶ *Feldhaus* : i. m. 225. l. 149. kép.

⁷ *Mummenhof* : Der Handwerker in der deutschen Vergangenheit. 1901. 79. l. 77. kép.

⁸ *Singer—Holmyard—Hall* : A History of Technology. Oxford, 1956. II. 251. l. 220. kép.

⁹ A magyarság néprajza II. 317. l. 862. kép.

¹⁰ *Singer—Holmyard—Hall* : i. m. II. 251. l. 222. kép.

¹¹ *Freckay János* : Találmányok könyve. Bpest, 1881. 131. l. 166. kép.

¹² *G. Sándor Mária* : i. m.

jobb kezével a fúrót forgó mozgásba hozza, míg baljával az eszterga jobb oldalán levő fix cölöphöz szorítja a megmunkálendő esontlapot, melyből megfelelő korongokat vág ki.

A közép- és újkori gombkészítés módját összehasonlítva kiderül tehát, hogy a középkori készítmód — az eszterga fejlődésétől eltekintve — tovább él a XVIII. századig.

A középkorhoz hasonló vonós esztergát ma is használnak pl. Cseréfalun, Kemencén és Szuhahután, de ezzel ma már gombot nem esztergálnak.

Ki volt műhelyünk tulajdonosa és időben mikor működött?

Lelőhelyünk a Tabán területére esik, melyről a XVIII. századra vonatkozóan már jelentős történeti forrásanyaggal rendelkezünk.

A budai polgárok jegyzékében¹³ szereplő kilenc XVIII. századi gombkészítő közül Martin Bosily az egyetlen, aki tabáni lakos és 1712-ben lesz budai polgár.¹⁴ Buda 1715-ös összeírásában¹⁵ már mint tabáni telektulajdonos szerepel. A Tabán katolikus részén lakik,¹⁶ a Rudas fürdő környékén, az Ördög-árok keleti oldalán.¹⁷ Mivel leelőhelyünk a mai Hegyalja út felső végén van, el kellett vetnünk annak a lehetőségét, hogy Martin Bosily lett volna műhelyünk tulajdonosa. Végrendeletében¹⁸ szereplő Ferenc nevű fia, ki ugyancsak gombkészítő, 1750-ben lesz budai polgár.¹⁹ Anyja, Susanna gombkötő volt 1755-ben.²⁰ 1765-ben ismét találkozunk Bosily Ferenc nevével,²¹ aki 1766-ban elcseréli öröklött házat egy, a görög részben levő házért,²² mely az Ördög-árok nyugati oldalán, a Tabán északi részében van.

További adatok hiányában sajnos az említett görög részben levő ház pontos helyét meghatározni nem tudjuk. Csupán annyit sikerült megállapítani, hogy Bosily Ferenc említett ingatlana a tabáni település belterületén feküdt.

Lelőhelyünk azonban már a XVIII. századi Tabán belterületén kívül, annak északi szélén van. A tabáni telkek²³ oly kisméretűek voltak, hogy azokon a lakóházon kívül műhelyek nem képzelhetők el. A műhelyek ezért a település peremterületére húzódtak ki.

Az eddig elmondottakat figyelembe véve, arra a megállapításra jutottunk, hogy leelőhelyünk a XVIII. században a Tabánban működött egyetlen, a Bosily család tulajdonát képező gombkészítő műhely volt.²⁴

¹³ Matricula civium Budensium. 1689—1848.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Buda 1715-ös összeírása 359. l. Országos Levéltár. Regnicoláris levéltár. Buda 1715.

¹⁶ Haus Gewöhr Protocoll 44. köt. 38. l. 1. sz. Állami Levéltár.

¹⁷ A tabáni településre vonatkozó adatokat Nagy Lajos szíves szóbeli közlése alapján közlöm.

¹⁸ Budai Levéltár. Árvaszéki iratok. I. 133. l. sz. Állami Levéltár.

¹⁹ Matricula civium Budensium. 1689—1848.

²⁰ Az 1755-ben kelt végrendelet szerint a Martintól öröklött házat fiára hagyja. Budai Levéltár Árvaszéki iratok. I. 133. l. sz. Állami Levéltár.

²¹ Portions Anschlag 1765. l. sz. Állami Levéltár.

²² Haus Gewöhr Protocoll 48. köt. 39. l. Moyses Domianoviccsal elcseréli házat 1766-ban.

²³ Nagy Lajos: A tabáni település története (kézirat) nyomán. Egyben e helyen szeretnék köszönetet mondani Nagy Lajos levéltárosnak dolgozatom történeti részéhez nyújtott segítségével.

²⁴ A műhely szarvasmarha csontból, főként bordából, medencéből és lapockából dolgozott. A csont anyag meghatározásáért Bökönyi Sándornak tartozom köszönettel. Az ásutás felmérési rajzait Balás Vilmos, a fényképeket Karáth József és a rekonstrukciós rajzot Patay Pálné készítette, kiknek ez úton is köszönetet mondok.

MÁRIA G. SÁNDOR

BEITRÄGE ZUR GESCHICHTE DER DREHBANK IN UNGARN

(Auszug)

Im I. Stadtbezirk von Budapest, an der Ecke der Hegyaljastraße und der Czákó-gasse befindet sich eine Lehmgrube; im Sommer 1958 kamen im Laufe der Förderung viele durchlöchernte Beinplatten zum Vorschein. Daneben wurden auch einige Keramiken aus dem XVIII. Jahrhundert gefunden. In unmittelbarer Nähe befanden sich Mauerreste eines neuzeitlichen Gebäudes. In der Müllgrube befand sich Abfall aus einer Knopfmacherwerkstätte, die in der Nähe des Fundortes in Betrieb gewesen sein mußte.

Auf Grund der vorgefundenen halbfertigen und fertigen Knöpfe, die die verschiedenen Arbeitsgänge der Knopferzeugung zeigen, kann die in der Werkstatt angewandte Technik restlos rekonstruiert werden.

Die Verfasserin vergleicht die Stücke, die aus der ins XIV. Jahrhundert fallenden Schicht der Burg von Buda (Ofen) ans Tageslicht gekommen sind mit den aus der neuzeitlichen Knopferzeugung zurückgebliebenen und stellt fest, daß beide auf die gleiche Art hergestellt wurden, ein Unterschied besteht bloß im Mechanismus der Drehbank. Während im neuzeitlichen Betrieb die Knöpfe auf einer Drehbank mit Fußbetrieb hergestellt wurden, war im anderen Falle, im XIV. Jahrhundert eine Zugspindel-Drehbank in Gebrauch. Die in unserer Werkstätte benutzte Drehbank stimmt nicht mit dem europäischen Typ des XVIII. Jahrhunderts überein, sondern ähnelt jenen dort im XV—XVII. Jahrhundert gebrauchten, mit einer Feder kombinierten Drehbänken mit Fußbetrieb. Bemerkenswert muß werden, daß auf Grund des mittelalterlichen Beinmaterials darauf geschlossen werden kann, daß auch bei uns bereits seit dem XV. Jahrhundert dieser Typ der Drehbank bekannt war.

Nach dem Zeugnis geschichtlicher Quellen war die Werkstätte das Eigentum der Familie Bosily, deren Mitglieder seit Anfang des XVIII. Jahrhunderts als Knopfmacher in der Stadt bekannt waren.

RADOMÍR PLEINER

ZÁKLADY SLOVANSKÉHO ŽELEZÁŘSKÉHO HUTNICTVÍ V ČESKÝCH ZEMÍCH

A SZLÁV VASKOHÁSZAT ALAPJAI CSEHORSZÁGBAN

(Praha, 1958. Československá akademie věd. Monumenta Archaeologica.

Tom. VI. 336 lap, 68 ábra, 32 tábla és 5 térkép)

R. Pleiner a csehországi vaskohászat régészeti leletanyagának összefoglaló feldolgozását készítette el a Hallstatt-kortól a XII. század végéig. A szerző régész, a könyv gazdag technikatörténeti anyagot ad, a munka mégis elsősorban gazdaságtörténeti összefoglalásnak készült. Az eredmény mindenképpen igazolta a történeti nézőpontot: az olvasó világos képet kap a vaskohászat technikatörténetéről, az általános gazdaságtörténetben betöltött mindenkori helyéről, és — amennyire ez lehetséges volt — a munkaviszonyok fejlődéséről, a munkamegosztás alakulásáról a vasiparban. A csehországi fejlődést beleágyazza a vaskohászat általános történetébe, s mindvégig gazdag nemzetközi összehasonlító anyagot ad.

Pleiner munkája a vaskohászat történetével foglalkozó magyar kutatók számára több szempontból is nagyjelentőségű. Mindenekelőtt megismerteti a szomszédos Csehország vaskohászatának korai történetével, s csak sajnálhatjuk, hogy könyve elszórt utalásoktól eltekintve nem foglalkozik a szlovákiai vasfeldolgozás történetével is. Mintaszerű feldolgozását és történeti értékelését adja a gazdag és sokrétű cseh- és morvaországi régészeti anyagnak, tehát példaként állhat a legújabbban nálunk is megindult vaskohászati ásatásokat végző régészeink előtt. Jól és áttekinthetően tájékoztat a vaskohászat történetének az őskorra, az ókorra és a korai középkorra vonatkozó legújabb nemzetközi szakirodalmáról, kritikai apparátusa szinte bevezetést ad a legfrissebb szovjet, lengyel és főleg nyugat-német eredmények megismeréséhez. Az 1945 utáni osztrák szakirodalmat azonban nem ismeri.

Az első fejezet összefoglalja a vasfeldolgozás kezdeteit, a vas fokozatos elterjedését és a vasor kezdetét az ókori világ különböző országaiban, majd ismerteti a vaskohászatban egészen a középkorig egyedül használatos direkt eljárást. Ebben a fejezetben nincsenek új eredmények, viszont röviden megtalálhatók az utolsó 80 esztendő vaskohászat-történeti kutatásainak legfontosabb megállapításai.

A második fejezet számbaveszi Csehország felszíni vasércleleteit, leírja a vasérc termelésének az őskorban és az ókorban szokásos módját. Csehországra vonatkozólag megállapítja, hogy ezidőben itt vashányászat nem folyt, csak a felszínen levő ércet gyűjtötték össze. A kohászat tüzelőanyaga egészen a XVIII. századig a faszén volt, ezt a XV. századig különböző fenyőfajtákból, elsősorban erdei fenyőből égették, a XVI—XVIII. században már tölgyből és bükkből. A bucakemencékben a redukációs folyamat előmozdítására adalékokat csak a legfiatalabb szláv korban (a X. század óta) használtak.

A harmadik fejezet a csehországi vastermelés kezdeteivel foglalkozik. Megállapítja, hogy a vaskohászat itt is, mint általában egész Közép-Európában, a késői Hallstatt-korban indult meg. A redukációs berendezések konstrukciója ezidőből még ismeretlen, valószínűleg egyszerű gödrök voltak. A vas előállítása háziiparszerűen folytatható, s a csehországi szükségletet csak a dél felől érkező import-vasal együtt fedezte. A vas-tárgyak csaknem kizárólag a vagyonosabb társadalmi rétegek használatára szolgáltak.

A negyedik fejezet beszámol a civilizáció viharos fejlődéséről a La Tène-korban (i. e. IV—I. század). Ennek legfontosabb eredménye a kézművességek specializálódása volt. A vaskohászat ekkor mind a falvakban, mind a kelta oppidumokban általában két-négy, félig a földbe süllyesztett kemencéből és egy hevítőűzből (Ausheizherd) álló telepeken folyt. A régészeti leletek tanúsága szerint limonitot, néha hematitot kohósítottak. A tűz élesztésére egyszerű fújtatókat alkalmaztak. A salak lecsapolásáról nem gondoskodtak. A salakok laboratóriumi vizsgálata aránylag magas, 1300—1350 C° hőmérséklet eléréséről tanúskodik. A kemencékben előállított bucákat hevítőűzön tisztították meg a salaktól. Ez a kohászati eljárás, amelyet Csehország La Tène-kori

kelta lakói dolgoztak ki, csaknem változatlanul továbbélt a következő, római korszakban is. Mint egész Közép-Európában, Csehországban is a La Tène-kor a tulajdonképpeni vaskor kezdete: a fegyverek mellett megjelentek a legkülönbözőbb vasszerszámok.

Az ötödik fejezetből megtudjuk, hogy a római hódítás korában (i. u. I—IV. század) a kézművességek visszaestek a háziipari szintre, de az általános hanyatlás alól kivétel maradt a kohászat és a kovácsmesterség. A hanyatlás következménye ezeknél csak az lett, hogy a vastermelésben csaknem minden település önellátó lett. Ebben a korban Csehországban három kohótípust találunk. Az első, amely főleg Közép-Csehországban volt elterjedve, a La Tène-kori típus továbbélése. A második egy szabadon álló aknakemence, amely az előbbi típusból fejlődött ki azáltal, hogy elhagyták a kemencefenék földbesüllyesztését. A harmadik típus — kúpalakú gödör előkemencével — Prágától északnyugatra, Slaný környékén fordul elő, s etnikailag a germán törzsekhez kapcsolható. A három egymás mellett élő típus közül a második, a szabadon álló aknakemence a legfejlettebb. Einnél vagy mesterséges úton, vagy a természetes szél segítségével gondoskodtak a fújtatásról, s a salakot minden esetben lecsapolták. A kohókban elért hőmérséklet 1300—1400 C° közt volt. Így minden előfeltétele megvolt az eredményes bucitásnak. A római kor vége felé jelei mutatkoznak a vastermelés koncentrálásának egyes jelentősebb településeken. A szükségletet a belföldi termelés az egész időszokban fedezte.

A hatodik fejezet a szláv vaskohászat kezdeteit írja le. Megállapítja, hogy a népvándorlás időszakából nincsenek vaskohászatra vonatkozó régészeti leletek, s nem lehetetlen, hogy a csehországi vastermelés kontinuitása az i. u. V—VI. században megszakadt. A szlávok betelepülése után új kohótípus jelenik meg, amely kelta alapokon, de germán hatás alatt fejlődött ki. Az új típus kettőtől huszonötig terjedő, földbeépített redukciós kemencekből álló telep, amelynek méretei a társadalmi munkamegosztás messzeemenő előrehaladásáról tanúskodnak. Az egyes telepek nagyobb területek vasszükségletét fedezték, s üzemeltetésükhöz legalább 10—25 olvasztásra volt szükség. Ennek az új, korai szláv kohótípusnak legszebb példája a morvaországi Želechovice-ben feltárt, két sorban 24 földbeépített bucakemencéből álló telep (VIII—IX. század). Itt a salakleletek szerint 1400 C°-nál magasabb hőmérsékletet is el tudtak érni, s a kemence belső szerkezeti felépítése lehetővé tette, hogy a buca széntartalmát megnöveljék s közepes széntartalmú acélt állítsanak elő. A csehországi vaskohászat e rendkívüli fejlettsége ellenére a kialakuló feudális réteg értékes vasfegyvereit a frank birodalomból importálta.

A hetedik fejezet a X—XII. századi vaskohászatot tárgyalja. Csehországban ez a korai feudális időszak, s az irásbeliség elterjedése lehetővé teszi a régészeti leleteknek az okleveles anyaggal való kiegészítését. Újra megindul a kézművességek specializálódása, elkülönül egymástól a vasbányászat, a kohászat és a kovács-, kés- és fegyverműves mesterség. A korai szláv korszak nagy kohótelepei — amelyek már nem voltak tovább tökéletesíthetőek — elpusztultak, s a kohászat a falvakban és úri, valamint egyházi birtokokon decentralizálva, egyszerű olvasztógödörökben folyt. Mesterséges fújtatóberendezéseket használtak, és mésztartalmú adalék alkalmazásával mozdították elő a redukciós folyamatot. A salak olvadáspontját a régebbi 1300°-ról le tudták szorítani 1100 C°-ra. Barna- és vörösvasércet, helyenként magnetitet kohósítottak, s az erdei fenyő mellett lombos fákból is égettek már faszénét. A redukciós eljárás eredményeként nyert bucákat töleszerű alakú hevítőüzön tisztították. A vaskohászat e korbeli produktumai nem fordulnak elő a régészeti leletanyagban, de az oklevelek rögzítik a kohászoknak (ferrarii) feudális uraik iránti vasszolgáltatási kötelezettségét. A korai feudális kori vastermelés mennyiségéről és minőségéről egyelőre alig lehet valamit is megállapítani. Ebben a fejezetben lett volna tanulságos Mayrhoffer és Hampl osztrák kutatók Semmeringvidéki XI—XIII. századi ásatásainak analogikus figyelembevétele.

Végül a nyolcadik fejezet röviden áttekinti és összefoglalja a fentebb mondottakat a technikai fejlődés és a munkamegosztás története szempontjából.

A Csehszlovák Tudományos Akadémia Kiadványai Pleiner könyvét jelentőségéhez méltó formában adta ki. A munka mondanivalójának lényegét 23 oldalas részletes németnyelvű tartalmi kivonat teszi hozzáférhetővé a csehül nem tudó olvasók számára, s a tartalmi kivonat állandóan lapszám szerint hivatkozik a cseh szövegre, hogy a könyv tudományos felhasználását megkönnyítse. Ugyanennek a célnak az érdekében valamennyi szöveggközi ábrát és a függelékül mellékelt táblákat kétnyelvű (cseh és német) magyarázatokkal látták el. Végül öt kiemelhető térképmelléklet mutatja be a felszíni vasérclelőhelyeket s a vaskohászattal kapcsolatos különböző lelőhelyeket a Hallstatt-, La Tène-, római és szláv korban. A könyvet a várható belföldi és külföldi érdeklődésnek megfelelő 1750-es példányszámban nyomtatták és 49 csehkoronás áron hozták forga-

lomba, hogy ne csak a tudományos intézmények, hanem az egyes kutatók is megvásárolhassák. Ezzel a kiadó mindent megtett, hogy a cseh tudomány új eredményeit minél szélesebb körben megismertesse. Reméljük, hogy szerző és kiadó fáradozása nem volt hiábavaló, s Pleiner könyve ösztönözni fogja a közvetlenül érintett lengyel, szlovák és magyar kutatókat hasonló munkálatokra.

Heckenast Gusztáv

PONGRÁCZ PÁL

A MEZŐGAZDASÁGI JELLEGŰ IPARI ÉPÍTÉSZET ÉMLEKEI. MALMOK

(Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem Tudományos Közleményei III. kötet, 3. szám
Bpest, 1957. 118 l.)

A malom a középkor univerzális gépe volt. Emberi, állati erővel, vízkerékkel, szelvítorlával hajtott változatai nemcsak gabonaörlésre, hanem különböző ipari munkafolyamatok energiaforrásául is szolgáltak. A malom története tehát a középkori technológia legérdekesebb, legjelentősebb fejezete; a feudalizmus korában egy ország technikai fejlettségét leginkább malmain mérhetjük le.

A malom magyarországi történetéről viszonylag sokat írtak, többnyire a néprajztudomány művelői (Lambrecht, Bátky, Madarassy, Kiss Lajos, Szabó Kálmán); a történeszek részéről a sokoldalú Takács Sándor nyúlt hozzá a kérdéshez. A malom magyarországi fejlődéstörténete azonban még koránt sincs tisztázva, bár ennek szükségességére Hajnal István többször felhívta a figyelmet. Pongrácz Pál munkája sem a végleges szintézis igényével készült, de figyelmet érdemlő előrelépést jelent nemcsak a kutatásban, hanem az összefoglaló áttekintés előkészítésében is. A témát ugyan a gabonaörlő szerkezetekre szűkíti le, de a malmoknak, mint energiagépnek minden változatára kiterjeszkedik. Áttekintve a gabonaörlés történetét, a fejlődés fontosabb kronológiai és technológiai állomásaira is rámutat. A szakirodalom mellett levéltári forrástanyagot is használ. Ismerteti a magyarországi malomfajtákat, az állati, illetve emberi energiával hajtott száraz (járgányos), tipró és taposó malmokat, s különös előszeretettel a szélmalomokat.

A tanulmány főérdeme a technológiai leírás, mely a technikai kérdésekben járatosan történészek kezébe adja a malmokra vonatkozó (többnyire szükséztű) források megértésének kulcsát. Ebben a tekintetben a vízimalmok ismertetése lehetne bővebb is, mert a szerző világosan kifejti ugyan az egyes malomtípusok technikai elveit, de nem tér ki a szerkezet alkatrészeire olyan részletesen, mint a száraz- és szélmalomnál. Ez pedig hasznos volna, mert pl. a XVI—XVII. századi malomleltárak egyes tételeinek értelmezése csak az apró részletek ismeretében válik lehetségessé. Az a segítség azonban, melyet a tanulmány a történészeknek nyújt, még így is igen jelentős. A szerkezeteket és működési elveket szemléltető ábrák még világosabbá teszik a technológiai leírást. Külön értéket jelent egyes tárgyi emlékek műszaki leírása és képük közlése. Egészében véve tehát a szerző jó tájékozódást nyújt a malomnak Magyarországon előforduló típusairól s azoknak nemzetközi összefüggéseiről.

Elismerést érdemel a szerzőnek az az erőfeszítése, hogy adatokkal illusztrálja a malom fejlődéstörténetét. Nem az ő hibája, hogy ez csak részben sikerült. A malmokra vonatkozó hatalmas, nagyrésztében még feltáratlan forrástanyag elsősorban történészekre vár, hogy azt — a technikai szakemberek segítségével — feldolgozzák. Ennek egyik előfeltételét éppen ez a könyv teremtette meg. Ami a benne található történeti tanulságokat illeti, azok elsősorban a különböző malomtípusok elterjedésének korára és területére vonatkoznak. A vízimalom magyarországi alkalmazására a XIV. század közepéről említ adatokat, megjegyezve azonban, hogy mind az alul-, mind a felülcsapó kerék „hazánkban régóta ismeretes”. Ehhez annyit tehetünk hozzá, hogy pontosan nem tudjuk, hogy a magyar honfoglalás idején Európában már szélesan elterjedt vízkerék mikor került be hozzánk. Közismert a Gellért-legendának kézimalomról szóló adata, ez azonban nem jelenti azt, hogy az itt élő szlávok, s általuk a magyarok nem használták volna vízimalmot. Mindenesetre a XIII. században már országsszerte tömegesen fordulnak elő az oklevelekben vízimalmok, s viszonylag komplikált változatuk, a hajómalom is megjelenik. Ugyanebben az időben a vízkeréknek a kohászatban való felhasználása is kimutatható. Az állati erővel hajtott szárazmalomról az első magyarországi adatot a szerző

a XV. századból ismeri, ugyanebből az időből tud tipró, taposó malomról is. Mint ókori konstrukciók, valószínűleg a XV. századnál jóval hamarabb elterjedtek nálunk is. A szélmalomra vonatkozó első (szótári!) adatok alapján a szerző arra következtet, hogy a XVI. század végén Erdélyben jelent meg először. A vízierőben gazdag Erdély azonban aligha járt elől a szélmalom alkalmazásában, s az, hogy a szót először a „Kolozsvári glosszák”-ban és Szenczi Molnár Albertnél találjuk meg, nem feltétlenül Erdélyre mutat. A XVII. század végén, mikor tényleg fennálló szélmalomokról esik már szó, csak az Alföldön fordulnak elő, s ott is szaporodnak el a XVIII. században, még inkább azonban a XIX. század második felében, a nagy gabonaelexport idején. Általános gazdaságtörténeti szempontból sem érdektelen a szerzőnek az a statisztikai összeállítás, mely a szélmalom-építés magyarányú fellendülését mutatja ki 1867 és 1890 között. Ugyancsak tanulságos az a technológiai fejtegetés, mely a hengermalom elterjedését és a korábbi malomtípusok visszaszorulását magyarázza.

Nem rendszeres és kimerítő, de jellegzetes képet kapunk a molnárok életéről, céhes szervezetéről és társadalmi helyzetéről is a könyvben. A személyszerint azonosítható malomépítők (pl. a félegyházi Kesik András) tevékenysége hálás témát kínál monografikus feldolgozásra.

Makkai László

AGNES GEIJER

ORIENTAL TEXTILES IN SWEDEN

(Copenhagen 1951. 139 l. + 86 tábla)

Svédország keleti textiliákban gazdag gyűjteményeit ismertető mű címe után ítélve kevésbé érdeklő a magyar olvasót. Nem is lenne több szépen kiállított múzeumi katalógusnál, ha nem a szakma egy kiemelkedő képességű tudósa lenne a szerzője. Így azonban a művészettörténész mellett a történész is értékes adatokhoz jut általa. A munka ugyanis célul tűzte ki annak tisztázását is, hogy a leírt szövetek milyen módon kerültek Skandináviába, milyen műhelyekben, milyen technikával készültek.

A legkorábbi periódus (XI. századig) élénk kereskedelmi tevékenységét az arab és bizánci szerzők tanúsága mellett az a 2500-nál több runa-felírtas kő igazolja, mely keleti országokban, Oroszországban, Görögországban, Perzsiában stb. elhalt skandináv kereskedők és más utazók emlékéket őriz. Ne felejtjük el, hogy Gotland földjéből került elő Európában a legtöbb arab dirhem (csaknem 60 000 érme). Érdekes, hogy később (1285 körül) törvény rendelkezik azok örökösödési jogában, akik Görögországban telepednek le. A közvetlen kereskedelmi kapcsolat Konstantinápoly ceste után sem szűnik meg, bár a selyem-import jobbára oroszok és perzsák kezében van. Egy 1557-beli orosz—svéd fegyverszüneti egyezmény világosan leszögezi, hogy svéd kalmárok szabadon közlekedhetnek a Novgorod—Moszkva—Kazany—Asztrahany útvonalon, az átmenő forgalom Georgiába, Perzsiába, Bokharába, Kínába, Indiába stb. szintén teljesen szabad.

Rendkívül érdekes J. Ph. Kilbinger 1674-beli, az orosz közvetítőkereskedelemről szóló kéziratának bő kivonatokban való ismertetése. A különböző útvonalak tarifáinak, az áralakulásnak, a főbb piacok és termelőhelyek ismerete magyarázatot adhat sok egykori politikai és gazdasági eseményre. Különösen a perzsa—oros viszony gyakorolt nagy hatást a kereskedelemre. A Moszkvában letelepedett perzsa és hindu kereskedők kitiltása vezetett az Archangelsk felőli holland—angol import megerősödésére.

Nagyon fontosak a szerzőnek azok a következtetései, amelyeket a krími tatárok igen fejlett textiliparára nézve az akkoriban szokásos szőtt levélborítékok technikájából levon. E textiliák részletes ismertetését egy korábbi munkája tartalmazza (Orientalische Briefumschlüge. Stockholm 1944). Érdekes, hogy a török Porta is ilyen módon küldögette leveleit és hogy minden ország kormányzatának más-más anyagból készült boríték járt a szigorú etikett szabályai szerint (pl. Magyarországra, Erdélybe selyemszaton).

A szövetek ismertetése egy-két érdekességgel jellemezhető. Svéd birtokban van a legkorábbi ismert atlaszkötésű kínai selyemdamaszt (XIII. század vége); eddig XI. Benedek pápa dalmatikáját tartották annak (1303—04). Elmélyült vizsgálatot érdemelne az a röviden érintett elgondolás, mely szerint a XVII. században oly nagy közkeveltségnek örvendő nyomott chintz szövet típus a selyembrokátok fényhatásának erős mángorlással elért utánzását szolgálta volna. Ezzel kapcsolatban fontos a hasonló

módon készült lengyel „szások” története. Ez a gyakran övként használt kendőfajta eredetileg Indiában és Perzsiában készült és lengyel—örmény kereskedők szállították Orosz- és Lengyelországba. Később Konstantinápolyban és más török városokban a lengyelek üzemeket állítottak fel ilyenek gyártására, de az importált terméket a lwóvi vámon továbbra is pl. bagdadinak tüntették fel. Végül áttelepítették az üzemeket különböző lengyel városokba. A csempészést különösen a fémsajtóknak az erősen őrzött török határon való átjuttatása nehezítette meg. Az üzemek még a XVIII. században is termeltek.

A hímzések rendkívül gazdag csoportjának egyetlen magyar vonatkozású képviselője itt: Bethlen Gábor nyeregtakarója. Ezt 1626-ban ajándékozta sógorának, Gusztáv Adolf svéd királynak. Nem sokkal korábban készülhetett ez a pompás, türkizekkel ékes nehéz ezüsthímzés Konstantinápolyban. Legalábbis erre utal a lószerszám többi részén, nevezetesen a kengyeleken található bélyegző. Hasonló nyeregtakarókat ismertetett annakidején Palotay Gertrud az Eszterházy-gyűjteményből.

Említést érdemel végül a könyv igen gondos nyomdatechnikai kivitele, elsősorban a 169 textiliát ismertető, több mint 200, részben színes képmelléklet.

Endrei Walter

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>В. Эндреи</i> : Этапы развития текстильной набойки в Европе	1
<i>И. Н. Киш</i> : Усадьбное хозяйство в Шарошпатаке и Токае во второй половине XVI в.	15
<i>А. Шпис</i> : К истории текстильных мануфактур XVIII в.	31
<i>И. Богдан</i> : Бумажная мельница в с. Лека (Хамор) в XVIII в.	46
<i>Ш. Михалик</i> : К истории венгерских керамических фабрик эпохи позднего феода- лизма	94

СООБЩЕНИЯ

<i>В. Эндреи</i> : О ревизии оценки античной техники	116
<i>З. Хегедюш</i> : Выводы металлографического анализа железных предметов и шлаков IX—X вв. н. э.	119
<i>Я. Варга</i> : Обращение с вином в первой половине XVIII в.	130
<i>М. Г. Шандор</i> : Материалы к истории токарного станка в Венгрии	141

ОБЗОР

<i>R. Pleiner</i> : Základy slovanského železářského hutnictví v českých zemích (Рец. <i>Г. Хекенаст</i>)	149
<i>П. Понграц</i> : Памятники архитектуры промышленных предприятий сельскохозяй- ственного характера (Рец. <i>Л. Маккаи</i>)	151
<i>A. Geijer</i> : Oriental Textiles in Sweden (Рец. <i>В. Эндреи</i>)	152

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN

<i>W. Endrei</i> : Die Entwicklungsetappen des Textildrucks in Europa	1
<i>J. N. Kiss</i> : Gutscherrschaftliches Wirtschaftsgebaren in Sárospatak und Tokaj in der zweiten Hälfte des XVI. Jahrhunderts.....	15
<i>A. Špiesz</i> : Zur Geschichte der Textil-Manufakturen in XVIII. Jahrhundert ...	31
<i>I. Bogdán</i> : Die Papiermühle von Léka (Hámor) im XVIII. Jahrhundert.....	46
<i>S. Mihalik</i> : Beiträge zur Geschichte der alten ungarischen Keramikfabriken ..	94

BEITRÄGE

<i>W. Endrei</i> : Zur Revision der Bewertung der antiken Technik	116
<i>Z. Hegedűs</i> : Lehren aus der metallographischen Untersuchung von Eisengegenständen und Schlacken aus der Zeit der Landnahme	119
<i>J. Varga</i> : Weinmanipulation in der ersten Hälfte des XVIII. Jahrhunderts ...	130
<i>M. G. Sándor</i> : Daten zur Geschichte der Drehbank in Ungarn	141

RUNDSCHAU

<i>R. Pleiner</i> : Základy slovanského železářského hutnictví v českých zemích (<i>G. Heckenast</i>).....	149
<i>P. Pongrácz</i> : Denkmäler der Industrie-Architektur landwirtschaftlichen Charakters. Mühlen (<i>L. Makkai</i>)	151
<i>A. Geijer</i> : Oriental Textiles in Sweden (<i>E. Walter</i>)	152

SOMMAIRE

ÉTUDES

<i>W. Endrei</i> : Les étapes de l'évolution de l'impression textile en Europe.....	1
<i>I. N. Kiss</i> : Économie domaniale à Sárospatak et en Tokaj dans la deuxième moitié du XVI ^e siècle	15
<i>A. Špiesz</i> : Contributions à l'histoire des manufactures textiles au XVIII ^e siècle	31
<i>I. Bogdán</i> : Le moulin à papier de Léka (de Hámor) au XVII ^e siècle	46
<i>S. Mihalik</i> : Contributions à l'histoire des anciennes fabriques de céramique en Hongrie	94

COMMUNICATIONS

<i>W. Endrei</i> : A propos de la révision de l'estimation de la technique ancienne..	116
<i>Z. Hegedűs</i> : Enseignements des examens métallographiques relatifs aux objets de fer et aux scories de l'époque de la Conquête arpadienne.....	119
<i>J. Varga</i> : Oenotechnie dans la première moitié du XVIII ^e siècle	130
<i>M. G. Sándor</i> : Contributions à l'histoire du tour en Hongrie	141

REVUE

<i>R. Pleiner</i> : Základy slovanského železářského hutnictví v českých zemích (<i>G.</i> <i>Heckenast</i>).....	149
<i>P. Pongrácz</i> : Monuments de l'architecture industrielle de caractère agricole. Moulins (<i>L. Makkai</i>)	151
<i>A. Geijer</i> : Oriental Textiles in Sweden (<i>W. Endrei</i>)	152

CONTENTS

ARTICLES

<i>W. Endrei</i> : Evolutionary stages of the European textile-pressing	1
<i>I. N. Kiss</i> : Manorial farming in Sárospatak and Tokaj during the second half of the Sixteenth Century	15
<i>A. Špiesz</i> : Textile-manufactures during the Eighteenth Century	31
<i>I. Bogdán</i> : The paper-mill in Léka (Hámor) in the Eighteenth Century	46
<i>S. Mihalik</i> : Data to the history of the old Hungarian pottery-mills	94

COMMUNICATIONS

<i>W. Endrei</i> : On the Re-assessment of Ancient Technology	116
<i>Z. Hegedűs</i> : Issues in metallographic investigations of ironware and slag in the age of the Magyar Conquest	119
<i>J. Varga</i> : Wine-handling during the first half of the Eighteenth Century	130
<i>M. G. Sándor</i> : Data to the history of the Hungarian turning-lathe	141

REVIEWS

<i>R. Pleiner</i> : Základy slovanského železářského hutnictví v českých zemích (<i>G. Heckenast</i>)	149
<i>P. Pongrácz</i> : Monuments of the industrial architecture of agricultural nature. Mills (<i>L. Makkai</i>)	151
<i>A. Geijer</i> : Oriental Textiles in Sweden (<i>W. Endrei</i>)	152

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Pataki Ferenc

A kézirat nyomdába érkezett: 1960. II. 10. — Példányszám: 600 — Terjedelem: 13,75 (A/5) fv, + 20 melléklet

---

1960.50869 — Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Ára: 12,— Ft

Előfizetési ára egy évre: 40,— Ft

55686

A
MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
ÉRTESÍTŐJE

T
S
Történelmi
zemle

1960

III. ÉVFOLYAM 2-3. SZÁM

TÖRTÉNELMI SZEMLE
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

Főszerkesztő:

ZSIGMOND LÁSZLÓ

Szerkesztők

az Intézet Igazgatóságának megbízásából

H. BALÁZS ÉVA és LACKÓ MIKLÓS

Szerkesztőség: Budapest, I. Úri u. 51-53. — Telefon: 100-108

Megjelenik negyedévenként. — Előfizetési díj egy évre 40,— Ft.

TARTALOMJEGYZÉK

A 15. evfordulóra	159
TANULMÁNYOK	
<i>Mályusz Elemér</i> : Zsigmond király központosító törekvései Magyarországon	162
<i>Makkai László</i> : Az abszolutizmus társadalmi bázisának kialakulása az osztrák Habsburgok országaiban	193
<i>Barta István</i> : Széchenyi és a magyar polgári reformmozgalom kibontakozása ..	224
<i>Kovács Endre</i> : Az 1863-i lengyel felkelés és a magyar emigráció	241
<i>Orbán Sándor</i> : Az állam és a katolikus egyház megegyezése (1950)	281
SZEMLE	
A nacionalizmus történelmi gyökereiről. Ankét a Magyar Tudományos Akadémián	310
Bevezető	310
<i>Makkai László</i> : A magyar nemzetté válás kezdeteiről	310
<i>R. Várkonyi Ágnes</i> : A Habsburg-ellenes szabadságküzdelmek feldolgozásának problémáihoz	313
<i>Vörös Antal</i> : A XVIII. század története értékelésének problémája	316
<i>H. Balázs Éva</i> : A reformkori nemesi nacionalizmus XVIII. századi gyökerei	319
<i>Barta István</i> : A magyar reformkor és 1848/49 nacionalizmusának néhány vonása	322
<i>Varga János</i> : Az osztályellentétek szerepe a nemzetiségi néptömegek 1848-i felkelésében	325
<i>Sándor Vilmos</i> : A magyar uralkodó osztályok nemzet-állam eszméje	328
<i>Katus László</i> : A nem magyar népek nacionalizmusának jellemvonásai és szerepe a soknemzetiségű Magyarországon	330
<i>Hanák Péter</i> : A magyar nacionalizmus néhány problémája a századforduló idején	335
<i>Jemnitz János</i> : A nemzetközi munkásmozgalom és a nacionalizmus 1914 előtt	341
<i>L. Nagy Zsuzsa</i> : Nacionalista jelszavak az ellenforradalom szolgálatában 1919-ben	347
<i>Hajdu Tibor</i> : A „demokratikus” nacionalizmusról	350
<i>Márkus László</i> : Szociáldemokratizmus és nacionalizmus a Horthy-rendszer idején	353
<i>Csatári Dániel</i> : A revizionizmus magyarországi és romániai hatása	356
Zárószó	360
HIREK	361
HATÁRAINKON TÚL	
A történettudomány elméletének kérdései a mai polgári történetírásban (<i>I. Sz. Kon</i>)	364
KÜLFÖLDI TÖRTÉNETI FOLYÓIRATOK REPERTÓRIUMA	381

A 15. évfordulóra

Háborúban született az új korszak. Nem díszsortúz, nem virágfüzéres ünnepi felvonulás, de aknák, romok, kiégett házsorok fogadták, porba sújtott elnyomottak és kétkedve reménykedő üldözöttek köszöntötték. Köröskörül még minden a múlt jelenvalóságát idézte, amikor a milliányi nemzeti és egyéni katasztrófa mélyportján megjelentek a szovjet emberek. Velük és általuk, fegyvereik nyomán született meg hazánk új korszaka.

Tudták-e a kortársak, az elnyomatásból és üldöztetésből felszabadítottak, hogy 1945 első hónapjaiban új korszak küszöbén léptek át? A többéves meg-rázkódtatás oly erős, a háborús összeomlás annyira jelenvaló volt, hogy a nagy többségnek meg kellett éreznie a korszakos változás forgószelét, látnia, hallania vagy olvasnia kellett az új rend születésének jeleit. De a korszakforduló jelentőségét aligha mérték fel, a jövő kifejlésének körvonalait legfeljebb sejtthették. A kortárs a korszakos eseményekből először a pillanatnyit, a sorsát közvetlenül érintő változást veszi tudomásul. Vége egy értelmetlen, gyilkos háborúnak és rendszernek, elmerül a földesurak birodalma, emberibb, szabaddabb élet kezdődik, amely előbb-utóbb eltünteti a romokat, lassan feloldja a tömény bánatot és nyomort.

A nagy korszakfordulók sajátossága az, hogy a magukban hordozott tendenciák csak fokozatosan, a történések szakadatlan, egymásbakapcsolódó láncolatán át: történelmi távlatokban fejlenek ki. 1945 tendenciái és lehetőségei is csak a lefolyt másfél tizedben realizálódtak és a még jövendő évtizedek hozzák majd meg forradalmi kiteljesedésüket.

*

1945 áprilisa korszakot zárt le hazánkban. Nemcsak egy végső, torz negyedszázadot, hanem egy sokkal nagyobb, egy több évszázadosat, aminek az utolsó 25 év csupán katasztrófális mélypontja volt: a levert forradalmak, bukott szabadságküzdelmek, a répelnyomás és kizsákmányolás, az idegen elnyomás és nemzeti alávetettség hosszú történelmi korszakát. 1945 — amikor egy új, magasabbrendű társadalom felépítésének lehetőségét teremtette meg — egyúttal megtörte történelmünk több évszázados hanyatló vonalát is. Mert egy fél évezred óta a magyar nép nemzeti önállóságának és társadalmi haladásának legszebb törekvéseit, legnagyobb erőfeszítéseit valami „balvégzet” üldözte, az „átoksúly” nehezedett rá, amely alatt tucatnyi nemzedék legjobb ereje és akarata sorvadozott. Karók, bitófák, porba hullott zászlók szegélyezték az utat, amelyen népünk saját földbirtokos és tőkés uralkodó osztályaitól sanyargatva, általuk meg miattuk idegen hatalmaknak kiszolgáltatta, kínoskeservesen vergődött.

1848 veresége, majd a kiegyezési rendszer évtizedei egyre világosabban feltárták, hogy Európa e „viharsarkán”, a hatalmi érdekek e mozgalmas ütközőpontján, a Habsburgok birodalmának keretében, s a cári Oroszország és a császári Németország árnyékában sem nemzeti, sem társadalmi felszabadulásunkat önnön erőnkéből kivívni nem tudjuk. Népünk s a többi dunavölgyi kis nép sorsa már a múlt század derekától szorosan a nemzetközi haladás erőinek világméretű küzdelméhez, közvetlenül pedig a német, illetve a századforduló után egyre egyértelműbben az orosz forradalom sorsához kapcsolódott.

A nemzetközi erőviszonyok évszázadokon át kedvezőtlen alakulásának és a hazai reakciós erők nagy befolyásának balvégzetét újkori történetünk legnagyobb forradalmának, 1919-nek sem sikerült megtörnie. A belső ellenforradalom és a nemzetközi imperializmus összefogott erői legyűrték első munkáshatalmunkat, s a katasztrófa talán minden korábbinál nagyobb volt. De bármilyen súlyos lett légyen is a 19-es katasztrófa, mégsem volt kilátástalan az ellenforradalmi fehérterror sötétje. Az új felemelkedés és felszabadulás nemzetközi feltételei minden korábbinál kedvezőbbben bontakoztak: határainkon már új nagyhatalom magaslott fel: a szocialista Szovjetunió. Alapjában ez a világtörténelmi fordulat, 1917 törte meg az évszázados „balvégzetet”, alapjában a Nagy Október érlelte meg azt a fordulatot, amelyet a hazai és nemzetközi imperialista reakció összefogott ereje és minden erőfeszítése is csak negyedszázadig tudott késleltetni.

Társadalmi haladásunk és nemzetközi helyzetünk szempontjából 1945 és a lefolyt 15 év realizálta 1917 Októberének immanens tendenciáit. 1917 alapozta, 1945 teremtette meg azokat az új hatalmi erőviszonyokat, amelyek között a társadalmi felszabadulásért vívott harcainknak többé nem kellett összezúzódnok a hazai elnyomókat támogató reakciós nagyhatalmi érdekek sziklafalán. Korunk legnagyobb és legnehezebb társadalmi átalakulása: a szocializmus formálása szervesen összekapcsolódott a szomszéd népek, a szomszéd szocialista nagyhatalom fejlődési irányával és érdekeivel.

*

1945 nemcsak a magyar haladás korábbi nemzetközi „átoksúlyát” gördítette el, de megadta a szomszédnépek közötti elhelyezkedésünk újjárendezésének lehetőségét is. És itt nemcsak diplomáciáról, nem pusztán szövetségi szerződésekről, sűrűsödő gazdasági és felmelegedő kulturális kapcsolatokról: itt *létkérdésről* van szó.

Századokon át éltünk egymás mellett, dunavölgyi kis népek, egymásra torlódva, összekeveredve, a közös sorsban is többször torzsalkodva, mint összebékélve, a közös elnyomók elleni harcban is nacionalista súrlódásoktól bénítva. Másfélszáz éven keresztül, hol elnyomóként, hol elnyomottan — bármennyire keresték is népeink legjobbjai — nem találtuk a megbékélés útját. Cárnak és császárnak, junkernek és bojárnak egyformán kiszolgáltatta — és mégis ellenségesen és nyomorúságosan, a haladás országútjáról hátravetetten, éltünk egymás mellett e tájon.

„A Duna-táj bús villámhárító
Fél emberek, fél-nemzetecskék
Számára készült szégyen-kaloda;
Ahol a szárnyakat lenyesték
S halottasak az esték”

— írta a dualista Monarchia szégyenkalodájában Ady. Aztán a Monarchia széthullott, de a versaillesi újjárendezés sem hozott a szárnyaszegett dunai népek számára megbékélést. A magyar ellenforradalmi rendszert, a retrográd román és jugoszláv királyságot, a csehszlovák polgári köztársaságot egymás között és önmagukon belül a nacionalista gyűlölködés magasra szított ellentétei szaggatták szét, mígnem mindannyian — önként vagy erőszakkal — a német fasizmus szégyenkalodájába nem záródtak. A dunavölgyi népek együttélésének problémáit nem oldotta meg a közülük legdemokratikusabb csehszlovák republika, nem oldhatta meg egy mégoly ideális — s a XX. század derekán már ugyancsak megkésített — polgári demokrácia sem; nem oldhatta meg semmiféle rendszer, amely a burzsoázia vezetése alatt, a burzsoá nacionalizmus alapján áll. A végtelenül összebonyolódott *nemzeti kérdést* ezen a tájon különösképpen csak az *internacionalizmus* eszméjét megvalósító munkásosztály, csak a szocializmus oldhatja meg. A nemzeti ellentétek és előítéletek, a múltban már-már patológikussá fejlődött nemzeti érzékenység maradványai mélyen megrögzöttek, szívósak, nem egykönnyen enyésznek. Mégis, az elmúlt évszázad egybevetése az utolsó másfél évtizeddel azt tanúsíthatja, hogy egyedül népeink egyazon elvű és párhuzamos szocialista fejlődése a záloga „közös dolgaink” végtére rendezésének. Mi magyarok, saját magunk és a szomszéd államokban élő magyarság érdekében is csak azt kívánhatjuk, hogy a szocialista rendszer és eszmék minél gyorsabban és maradéktalanabban győzzenek a testvéri népi demokratikus országokban.

*

Talán nem szükséges itt a felszabadulással indított gyökeres belpolitikai és társadalmi átalakulás jelenségeit és jelentőségét fejtegetnünk. Hatalmas, több nemzedékre ható társadalmi forradalom kellős közepén élünk, amely már ledöntötte az osztályelnyomás és osztályellentétek falait — ha romjait még nem is takarította el —, amely, még fel nem mért demokratikus társadalmi kiegyenlítődést, a dolgozó nép anyagi és kulturális felemelkedését eredményezte s távolabbi kihatásaiban, bizonynyal, az ember és ember közti társadalmi egyenlőségek fokozatos megszűnéséhez, a keserves múlt megannyi terhes örökségének elenyészéséhez fog vezetni. Új nemzedék nő fel felszabadult hazánkban, minden korábbinál kedvezőbb körülmények között, apáinál kevesebb kötöttséggel, több lehetőséggel, mélyebb közösségi eszmékkel és élményekkel.

A ma élőket, a szocializmust építő nemzedékeket, elsősorban a népi demokráciánkkal együtt felnövő fiatal nemzedéket emlékeztetni, a múlt örökségével, tanulságaival megismertetni: ez a mi dolgunk, a történettudomány feladata. A mi dolgunk, a mi feladatunk, hogy munkáinkból emlékezzenek és megtudják — bárha újra ne éljék, másból ne tudják, de azért sose feledjék —, hogy háborúban, vérben, aknák robbanása, házsorok és lelkek kiégése közben, tenger áldozat árán született meg 15 éve az új korszak. Sose tapasztalják a porba sújtott elnyomottak és föld alá szorított üldözöttek egyéni és nemzeti katasztrófáját, de ne feledjék, hogy 1945 törte le az elnyomtatás, üldöztetés és gyűlölködés szégyenkalodájának zárját. Ne feledjék és mindig emlékezzenek arra, hogy mély egyéni és nemzeti katasztrófánkban a szovjet nép áldozata és segítsége nyitotta meg az új korszakot, amelynek tizenötödik fordulóját most nem múltó hálával köszöntjük.

MÁLYUSZ ELEMÉR

Zsigmond király központosítási törekvései Magyarországon

Marxista és polgári történetírás között teljes az összhang annak elismerésében, hogy a XV. század elhatározó módon befolyásolta az európai államok szervezetének alakulását. Eltérő okfejtéssel ugyan, de mindkét történetfelfogás hívei a rendi monarchia és az abszolutizmus felé vezető úton magas fokra feljutottnak látják Angliát, Franciaországot és Spanyolországot, példájukat pedig a többi állam számára vonzónak. A központi hatalom megerősödésében ismerik fel a döntő tényezőt, s bár a marxisták elsősorban a folyamat mélyen rejlő társadalmi alapjainak feltárására törekszenek, a polgáriak pedig a győzelemben legfőbbképpen érdekelt uralkodók egyéniségének sokoldalú megvilágítására, abban egyetértenek, hogy a fejedelmek tanácsadóinak, akik a kormányzás mindennapi teendőit hivatásszerűen végezték, jelentős részük volt az eredmények kibontakoztatásában. Kísérletünknel, hogy felvázolni próbáljuk, miként tűnnek fel egy félig Nyugat-, félig Kelet-Európához tartozó államban a központosítási törekvések, más országok analóg fejlődését tárgyaló gazdag szakirodalomra támaszkodhatunk. Ez a körülmény szerfelett megkönnyíti munkánkat, mert az útkeresés helyett már kialakult módszert alkalmazhatunk. Bármennyire érezzük azonban, hogy csak követői vagyunk korábbi kezdeményezéseknek, szeretnők remélni, hogy az általános folyamat magyarországi szakaszának megismertetésén kívül Zsigmond sokat vitatott egyéniségének megértéséhez is szolgáltató dolgozatunk néhány felhasználható adatot az érdeklődők számára.

I

A középkori magyar államot a távoli szemlélő erős monarchiának vélheti. Az ország területe egységes, nem darabolódik fel hűbéres tartományokra, az országos és az udvari méltóságok nem öröklődnek, mert a király adományozza azokat, még pedig időlegesen s tetszése szerint, hasonlóképpen ő nevezi ki a megyék vezetőit, az ún. ispánokat, ugyanőt illetik a pénzverésből, a külkereskedelmi vámból, a sóregáléból stb. származó jövedelmek vagy a városok adója s nemcsak a legnagyobb uradalmak birtokosa, a legtöbb jobbágy földesura, hanem kétségbe nem vont királyi hatalmánál és tekintélyénél fogva közvetlenül rendelkezik a fegyverfogásra kötelezett nemességgel és más katonáskodó népelemekkel, továbbá ő a legfőbb bíró, az egyház felett pedig főkegyúri jogára támaszkodva igen széleskörű közvetlen hatalmat gyakorol. Annyira általánosan érvényesül a királyi hatalom és annyira egyetlen kézben egyesül, hogy teljesen feleslegesnek látszik minden törekvés uralkodó és alattvalói kapcsolatát még szorosabbra fűzni.

A valóság más. Mert igaz ugyan, hogy a király dönt minden fontosabb ügyben s az ő nevében határoznak a kevésbé jelentősekben, azonban nem tetszése szerint. Valóságos uralkodótársakként állanak mellette a világi és egyházi nagybirtokosok, nemcsak befolyásolva, sőt korlátozva valamennyi elhatározását, hanem időnkint egyenesen akaratauk végrehajtójává süllyesztve le őt. A király neve és oklevele lepel, amely eltakarja az udvarban élő vagy ott megforduló nagybirtokosokat. Ezek csak azért nem tűnnek azonnal a világra és az utókor szemébe, mert az ország általános társadalmi fejlődése még nem jutott el odáig, hogy a főurak uradalmait tartósan önálló politikai egységekké szervezhessék. Nem elhatározásuk hiányán múlik ez. A maguk részéről mindent megtesznek, hogy széttörve a királyi hatalmat, ennek romjain a maguk uralmát felépítsék, meg-megújuló kísérleteik azonban hajótörést szenvednek. Egyrészt azon, hogy a territoriumalapításhoz a jobbágyság mellett köznemes-ségre és városokra is szükség volna, ezek pedig még nem állnak rendelkezésükre, másrészt, mert az uralomra termett királyoknak mindig módjukban van a szilárd formákat még nem öltött territoriális képződményeket szétrombolni és akarataikat érvényesíteni.

Folytonos küzdelem dúl tehát a király és a nagybirtokosok között, hol az egyik, hol a másik félt kecségetve győzelemmel. A nagybirtokosok együttesen kétségtelenül erősebbek, mint a király, ennek viszont fölényt biztosít velük szemben egymás közti folytonos egyenetlenségük. A király, ha eszes, uralomra termett s tud bánni az emberekkel, megoszthatja ellenfelei táborát, kijátszhatja a pártokat egymás ellen s hol tapintattal, hol kegyetlenséggel megszilárdíthatja uralmát. Kétségtelen, hogy csak időlegesen, mert a szabadjára hagyott fejlődés az állam egységét szétbontó törekvések érvényesülése felé mutat s velük szemben egyre nehezebb lesz a királyi hatalmat régi fényében visszaállítani. Hanyatlások és felemelkedések sorozata a középkori magyar királyságnak mint uralmi formának története, és siker vagy eredménytelenség egyedül az uralkodók egyéniségétől függ.

Nyilvánvaló, hogy az erős királyi hatalom, ha egyszer egyéni tehetség teszi azzá, nem tekinthető egyszersmind központosítottnak és az uralomnak egy kézben való összefogása magában még nem a centralizálás bizonyítéka.¹ Egy uralmi szervezet akkor központosított, ha az uralkodó személyétől függetlenül képes az állam egységét minden belső széthúzó erővel és külső támadással szemben biztosítani, ha tehát egy gyermekkirály vagy tehetségtelen, energiátlan uralkodó alatt sem következik mélybe zuhanás.

Ily szilárd formát azonban csak akkor ölthet, amidőn a nagybirtok urai mellett szélesebb társadalmi rétegek is hallatni kezdik szavukat, az uralkodók pedig felismerik, hogy érdekeik azonosak mindazokéval, akiket elsőpréssel fenyegetnek a feudális nagyurak. A rendi monarchikus államban, ahol a király a nemességet és a polgárságot szövetségeseinek tekinti, a centralizálás feltételei éppen azért vannak meg, mert az erős központi hatalom kialakulását és fennmaradását mindkét széles társadalmi réteg létérdekének érzi és azt támogatja. Elsősorban azon képviselőik által, akik az uralkodók előtt mint tanácsadók tolmácsolják vágyaikat. A nemesség és a polgárság maguk is szeretnék saját érdekükben korlátozni a királyi hatalmát, mivel azonban erre az országgyűlé-

¹ Helyesen emeli ki *Székely Gy.* (Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Bpest. 1953. 54. l.), hogy Károly Róbert nem törekedett az államszervezet központosítására.

seken csak időlegesen nyílik alkalmuk, a nagybirtokot visszaszorító fellépésükkel hozzásegítik az uralkodót, hogy hatalmát az ő rovásukra is növelve, az abszolutizmus irányába terelje a fejlődést.

Így fogva fel a jelenségeket, a XV. század előtt Magyarországon természetsszerűleg nem kereshetjük a központosítás nyomait. Amit az Árpádok vagy az Anjouk elértek, az mind uralkodói erényeik, személyes tetteik eredménye. Arra, hogy személyüktől független tényezőnek helyet engedjenek az uralom gyakorlásában, nem gondoltak. Államuk szervezete így csak látszólag volt szilárd. Hiába hagyott tehát I. Lajos jól rendezett országot utódaira örökségül, mihelyt lehunyta szemét, uralmának gyengesége szinte napok alatt nyilvánvalóvá lett. Egyszerre kitűnt, hogy az atyja által felemelt új arisztokráciának a hűségére nem lehet tartósan hagyatkozni. A főurak egy része, mihelyt mellőzöttnek érezte magát, nem is nagyon keresve tetszetős ürügyeket, polgárháborút robbantott ki.² Luxemburgi Zsigmondnak ily módon teljesen a saját erejére utalva kellett megteremtienie a feltételeket, hogy akaratát érvényesítse s ne csak formálisan legyen uralkodó. Az akadályok, amelyeket útjából el kellett hárítania, s a mód, ahogyan sikerült célját elérnie, együttesen tanulságosan illusztrálják, milyenek voltak a XIV. század végi Magyarországon a hatalmi viszonyok.

Elődei határozataikat az egyházi és világi előkelőkkel egyetértésben hozták meg, mint azt okleveleiknek stereotip kifejezése: de prelatorum et baronum consilio bizonyítja.³ Az országnak a királyi tanács volt a tulajdonképpeni központja, amelyben megjelenhetett valamennyi egyházi és világi nagybirtokos, ha éppen felkereste a királyi udvart, állandóbb tagjai pedig a főbb méltóságok betöltői voltak, akiket hivatásuk a székhelyhez kötött.⁴ Mivel ezek szintén feudális urak, a legfőbb kormányzó testület híven tükrözte a társadalom kizárólagos feudális jellegét és a nagybirtok uralmát. Ily határozatlan létszámú testülettel, amelyben hiú, önmaguktól és hatalmuktól eltelt emberek ülnek, tervszerűen egyszerűen lehetetlen kormányozni. A döntések eleve kiszámíthatatlanok, mivel az éppen jelenlevők kényétől-kedvétől függ, milyen álláspontot kell a királynak elfoglalnia. Alkalmasszintér az egymásra irigykedők számára, hogy kiéljék szenvedélyeiket, a kormányzás egységét és folyamatosságát azonban örökké felborítással fenyegeti. Efféle alakulat csak akkor érdemelné meg a kormányzótestület elnevezést, ha — mint Velencében s az olasz városállamokban, szerényebb méretek közt pedig a dalmáciai municipiumokban — határozott létszámú, van ellensúlya egy nagyobb tanács formájában, működését pedig teljhatalmú bizottságok ellenőrzik. Ez a kor-

² Minderről az összefoglaló magyar történetek tájékoztatnak; um. *Pór A.* — *Schönherr Gy.*: Az Anjou-ház és örökösei (*Szülőgyi S.*: A magyar nemzet története. III. köt.) Bpest. 1895. 350. kk. 1., *Hóman B.* (— *Szekfü Gy.*): Magyar történet. 3. kiad. II. köt. 311. kk. 1., *Elekes L.*—*Lederer E.*—*Szekely Gy.*: Magyarország története a korai és virágzó feudalizmus korszakában (Magyarország története. I/1. köt. Egyetemi tankönyv. Kézirat gyanánt.) Bpest. 1957. 176. kk. 1.

³ *Szenpétery I.*: A kancelláriai jegyzetek Anjoukori oklevelés gyakorlatunkban. Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolevanadik fordulójának ünnepére. Bpest. 1933. 482. 1.

⁴ *Schüller B.*: Az örökös főrendiség eredete Magyarországon. Bpest. 1900. A feudális urak részvétele a tanácskozásokon eredetileg Magyarországon is köteleesség volt, akár mint általában az európai államokban, ahol a vazallusok urukat tanácsadással is támogatni tartoztak. Vö. *E. Louisse*: La Société d'ancien Régime. Organisation et représentation corporatives. Louvain. 1943. 75. kk. 1.

mányszervezet azonban a racionális gondolkozású polgárság műve, s mert Magyarországon a nagybirtok-rendszer uralkodik, hozzá hasonló alakulat el sem képzelhető.

A magyar királyi tanács szervezetlenségének van előnye is: az uralkodónak módjában áll kiszorítani belőle ellenfeleit, helyükbe pedig kegyenceit ültetni. Természetesen csak akkor, ha ért a megnyerés és a pártszervezés, a színlelés és a bosszúállás fortélyaihoz. Ily uralkodói képességek birtokában azt a helyzetét, hogy első a hasonlók között, sikeresen használhatja fel, hogy emberismerete segítségével a tanácsot akarátának engedelmes végrehajtójává tegye.⁵ Mégpedig abban a szilárd meggyőződésben, hogy eljárása javára válik államának, a köznek, alattvalóinak, hiszen a főurak magukra hagyatva viszálykodásaikkal a jog és méltányosság érvényesülését gátolnák.

II

Elég sokáig, két évtizedig tartott, amíg Zsigmond vágyai teljesültek. I. Lajos halálakor mindössze 14 éves volt, tekintélye nem is lehetett. Hatalmi igényei I. Lajosnak azon az elhatározásán nyugódtak, amellyel ifjabb leányának, a Magyar- és Lengyelország uralkodójává kijelölt Máriának jegyesévé tette őt. Első működési területét, Lengyelországot, amidőn ez szakított a magyar unióval, kényszerűségből elhagyva, hiába kísérletezett a budai királyi udvarban jogai elismertetésével. Itt az özvegy királyné, Erzsébet uralomvágya, jegyesének, Máriának pedig idegenkedése lehetetlenné tette maradását. Csak néhány főúrra számíthatott, I. Lajos azon híveire, akik az ő házasságkötését a német-római birodalommal és a római pápával való együttműködés szimbólumának tekintették. Ilyen felfogású nagybirtokos azonban kevés volt, mivel egy másik befolyásos főúri csoport az özvegy királynéval az élen a francia-avignoni orientáció híve és Máriának Lajos orléansi herceggel, VI. Károly király öccsével való házasságkötését szorgalmazta, a harmadik csoport pedig III. Károly nápolyi királyt hívta meg a trónra.⁶ Zsigmond, hogy mentse reményeit, 1385 nyarán morva zsoldosokat fogadott szolgálatába és fegyveres erővel kényszerítette jegyesét a házasság megkötésére. Így Mária férje lett ugyan, de nem egyszersmind király. Be kellett érnie a „Magyarország gyámja” címmel. De csak egyelőre. Még ugyanazon év novemberében elhagyta a királyi

⁵ A király és a tanács szoros kapcsolata, a tanácsnak kormányzótestületi jellege a magyar királyságot a középkori franciához teszik hasonlóvá. Ennek jellemző vonásairól *E. Esméin*: Cours élémentaire d'histoire du droit français. 15. kiad. Paris. 1925. 447. kk. 1., *F. Olivier-Martin*: Histoire du droit français des origines à la révolution. 2. kiad. Paris. 1951. 433. kk. 1., *R. Fautier*: L'Europe occidentale de 1270 à 1380 (*G. Gilotz*: Histoire générale. Histoire du Moyen Age. VI/1. köt.). Paris. 1940. 110. kk. 1.

⁶ *J. Aschbach*: Geschichte Kaiser Sigmunds. Hamburg. 1838. I. köt. 14. kk. 1.—*Th. Lindner*: Deutsche Geschichte unter den Habsburgern und Luxemburgern (1273—1437). Stuttgart. 1893. II. köt. 82, 109, 113. kk. 1.—*S. Steinherz*: Die Beziehungen Ludwigs I. von Ungarn zu Karl IV. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung 9 (1888). 590. kk. 1.—*Károlyi Á.*: Adalék Mária és Zsigmond eljegyzésének történetéhez. Századok 1877. 18. kk. 1.—*A. Gabriel*: Les rapports dynastiques franco-hongrois au moyen-âge. Bpest. (1944). 59. kk. 1.—*Pór A.*: Kis Károly és Erzsébet utolsó éve. Századok 30 (1896). 132. kk. 1.—*Uő*: Ifjabb Erzsébet királyné, Nagy Lajos felesége. Századok 29 (1895). 834. kk. 1.—*Márki S.*: Mária, Magyarország királynéja 1370—1395. Bpest. 1885. 17. kk. 1., 54. kk. 1.—*Fraknói V.*: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szent-székekkel. Bpest. 1901. I. köt. 288. k. 1.

udvart és új sereg szervezéséhez látott. Brandenburgról lemondott testvére, Vencel római és cseh király javára, két unokatestvérének, Jodok és Prokop morva örgrófoknak pedig 200 000 frt-ért elzálogosította Magyarországnak a Duna és Vág folyó közti részét. Az uralmat tehát Magyarország felett a felesége hozományára felvett családi kölcsönből kívánta megszerezni.⁷

Távollétében a nápolyi párt és az özvegy királyné hívei közt kitört véres küzdelem tiszta helyzetet teremtett számára. Anjou Károlyt megölték, de ugyanez a sors érte az özvegy királynét és pártjának vezéreit, Mária pedig a felkelők fogságába került. Zsigmond így mint a rend helyreállítója és a királynő kiszabadítója jelenhetett meg. Régi hívei és mindazok a főurak, akik szemben állottak az Anjou-párttal, most már belenyugodtak, hogy az övé legyen a trón, és 1387 márciusában királlyá választották és koronázták. Választásának feltételei⁸ kötelezték, hogy az őt uralomra segítő ligával együtt kormányoz, annak ellenére semmit sem tesz.

A királyi tanácsban sokáig csak két megbízható híve volt: főkancellárja, Kanizsai János egri püspök, akit még 1387-ben az esztergomi érsekséghez juttatott, és a lengyel Stiborici Stibor.⁹ Az utóbbi biztosította számára azt a külföldi, főleg lengyel fegyveres erőt, amely nélkül egy óráig sem tarthatná magát.¹⁰ Stibor és Zsigmond érdekei a legnagyobb mértékben azonosak voltak. A lengyel főúr a támogatás fejében Zsigmondtól óriási uradalmakat és országos méltóságokat kapott, viszonzásul pedig, mivel a király nélkül nem tarthatná meg ezeket, rendíthetetlen hűséggel ragaszkodott urához. Kanizsai érsek, aki a belpolitikai kérdések intézésénél nélkülözhetetlen, már részben más helyzetben volt. Őt rokoni kapcsolatai arra tették hivatottá, hogy a főurak megnyerésével, lekenyerezésével egyengesse Zsigmond törekvéseinek útját. Mint jó rokon, elsősorban két testvérének méltóságokhoz és birtokokhoz juttatásával kívánta növelni Zsigmond befolyását. Idősebb testvérének 1388-ban a tárnokmesterséget, a fiatalabbiknak, mihelyt kinőtt az apródságból, 1391-ben a székelyispánságot, 1394-ben pedig az udvarmesteri, illetőleg ajtónállómesteri tisztelet juttatta.¹¹ Zsigmond előtt uralmának első évtizedeiben ő és Stibor számítottak a legnagyobb tekintélyeknek.¹²

Az ő segítségükkel vagy talán inkább irányításukkal igyekezett Zsigmond a méltóságviselő főurak közül azokat, akik túlságosan éreztették vele kiszolgáltatottságát, másokkal, megbízhatóbbakkal vagy hajlékonyabbakkal felcserélni. Elsősorban a nádort, Laczkfi Istvánt, I. Lajos nagytekintélyű hadvezéré

⁷ *Thallóczy L.*: Mantovai követjárás Budán 1395. (Értekezések a történelmi tudományok köréből XX. köt. 4. sz.) Bpest. 1905. 48. l. téves kronológiával. — *Márki*: i. m. 73. kk. 1. — *Hóman*: i. m. 318. k. 1.

⁸ Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból. Szerk. *Wenzel G.* III. köt. (Monumenta Hungariae Historica. IV. oszt. III. köt.). Bpest. 1876. 620. kk. 1.

⁹ *Reiszig E.*: A Kanizsaiak a XV. században. Turul 55 (1941). 24. k. l. — *Wenzel G.*: Stibor vajda. (Értekezések a történelmi tudományok köréből IV. köt. 2. sz.) 8. kk. 1.

¹⁰ Stibor rokona volt pl. az a Sandzivogius kalisi vajda, akinek szolgálatait Zsigmond 1398-ban négy várral és évi ezer forinttal jutalmazta. (Zsigmondkori Oklevéltár. Összeállította Mályusz E. [I—II. köt. Bpest. 1951—1958.] I. 5313, 5175.) Vö. *Lukinich I.*: A Podmanini Podmaniczky-család oklevéltára. Bpest. 1937. I. köt. 8. k. l.

¹¹ Zsigmondkori Oklevéltár I. 521, 1951, 1958, 3597.

¹² 1395-ben a mantuai követ úgy jellemezte őket, hogy a legbefolyásosabb tanácsadók, akiknek szava után megy a király. A követ szerint az érsek „prae ceteris maior apud regem, Stibor unus ex magnis et dilectus a rege.” (*Thallóczy*: i. m. 104. l.).

és államférfiát.¹³ Helyébe 1392-ben Ilsvai Leustákot állította, az udvarmestert. Az első évtizedben más változások is történtek. Országbíró, tárnokmester, erdélyi vajda, bánok és más udvari méltóságviselők elhagyták helyüket, anélkül azonban, hogy befolyásukat elveszítették volna: más tisztségekbe mentek át.¹⁴ Ezeknek a változásoknak nem volt jelentőségük, a királyi tanács személyi összetétele változatlan maradt. A tanács annyira ura volt a helyzetnek, hogy 1395-ben behatóan foglalkozott azzal a kérdéssel, ki legyen Zsigmond felesége, s négy jelölttel kapcsolatban is mérlegelte, melyikkel mennyi előny járna. A mantuai követ ekkor találó megfigyeléssel így jellemezte az állapotokat: A király nem ura elhatározásának, kénytelen a bárók akaratát követni, ezek azonban eltérő nézeteket vallanak s mert irigykednek egymásra, nem elégíthetők ki; a király helyzete, mivel a főurak tetszése szerint szeretne eljárni, ingatag; azokat, akik mellette vannak, nagy ajándékokkal és birtokadományokkal nyerte meg.¹⁵

Az első határozottabb lépésre, hogy a királyi tanácsnak egymással viszálykodó tagjai közül egy csoport végleg kikapcsolódjék, 1397-ben került sor. A Laczkfiakról volt szó, akik a nikápolyi vereség hatása alatt és felhasználva Zsigmondnak a csatát követő hosszas távollétét, új királynak a meghívásáról kezdtek terveket szőni. Zsigmondnak nem kezdeményezésére, de tudtával és beleegyezésével legodaadóbb hívei Kőrösön az adott szó megszegésével legyilkolták őket.¹⁶ A terv értelmi szerzői Kanizsai főkancellár és Cillei Hermann lehettek; ők tették rá ugyanis kezüket a Laczkfiaktól elkobzott birtokok tekintélyes részére. Kanizsaival egyetértett azonban Stibor is, mint az ugyancsak 1397-ben Temesvárott megtartott országgyűlés bizonyítja.

Itt mindketten közös erővel szembefordultak azokkal a főurakkal és főpapokkal, akik nem voltak Zsigmondnak és az általuk képviselt irányzatnak feltétlen hívei. Az országgyűlési decretum két határozata tanúsítja, hogy elérkezettnek találták az időt a közömböseket nyílt színvallásra kényszeríteni. Az egyik rendelkezés szerint a király érvénytelenítheti birtokadományait, amelyeket félelmében azért tett, hogy az adományosokat visszatartsa a felkeléstől s megakadályozza ellenszegülésüket, vagy mert közvetítettek, amide ő a lázadókkal tárgyalt és velük békét kötött, a másik szerint pedig az eladott vagy elzálogosított királyi várakat és birtokokat minden pénzfizetés nélkül visszakövetelheti.¹⁷ Hatásos fenyegetés volt mindkét rendelkezés és súlyukat növelte, hogy a köznemesség, amely megyénként négy-négy követtel képviseltette magát az országgyűlésen, teljes mértékben helyeselte a nagybirtokosok hatalmának, befolyásának ezt a korlátozását. Ha szabad egyetlen ismeretes

¹³ Ismeretes ennek két ítélete, amelyek egyikében Zsigmond rendelkezését mint az ország jogszokásával ellenkezőt megbélyegezte (Zsigmondkori Oklevéltár I. 778.), a másikban pedig ugyanannak egyik adománylevelét érvénytelennek nyilvánította. (Uo. I. 1034, 5068.) Ha az első esetről Zsigmond talán nem is szerzett tudomást, adománylevelének sorsáról bizonyára értesült, mivel kápolnaispánja, Szepesi János volt a kárt szenvedett fél. A nádor, aki írásban így megbírálta uralkodóját, még magabiztosabban és keményebben beszélhetett vele a tanácsban a személyes érintkezések alkalmával.

¹⁴ Bóbek Imre 1392-ig országbíró, azután erdélyi vajda, Szécsényi Frank viszont 1398-ban erdélyi vajdából lett országbíró.

¹⁵ *Thallóczy*: i. m. 99. l.

¹⁶ Zsigmondkori Oklevéltár I. 5355. — Paulus de Paulis: *Memoriale*. J. G. Schuandtner: *Scriptores rerum Hungaricarum*. Vindobonae. 1748. III. köt. 736. l.

¹⁷ *Knauz N.*: Az 1397-i országgyűlés végzeménye. Magyar Történelmi Társ. III. köt. 228. k. l.

példát általánosítanunk, a zálogos királyi uradalmak visszakövetelésére valóban sor került. Még az országgyűlés alatt visszavette Zsigmond kártérítés nélkül Sepszi mezővárost zálogbirtokosaitól. Hozzátehetjük: teljes joggal, mivel saját szavai szerint azok a zálogosítás alatt a városból több jövedelmet húztak, mint amekkora a — nyilván alacsonyán megállapított — zálogösszeg volt.¹⁸ Pedig a most lemondásra kényszerített főúr nem egyszerű nagybirtokos volt, hanem a királyválasztó liga tagja, sőt befolyásos országnagy: Kaplai János, előbb oroszországi vajda, majd szörényi bán, 1392—1395 között pedig országbíró. Viszont eleve nem mindenkire terjedt ki a rendelkezés hatálya. Kanizsai és Stibor mentesültek a hátrányoktól. Ők Zsigmonddal tüstént a decretum meghozatala után elismertették, hogy az országgyűlési határozatok ellenére megtarthatják valamennyi birtokukat.¹⁹

Stibor és Kanizsai egyetértése Zsigmond számára azt jelentette, hogy a királyi tanács tagjainak tekintélyes csoportját sakkban tarthatja és közömbösítheti. Ugyanakkor a sikerek felbomlasztották a két szövetséges barátságát. Közös vetélytársaik letűnte után rákerült a sor, hogy egymással mérjék össze fegyvereiket. Stibor, a hadvezér, nem mérkőzhetett Kanizsai kormányzati és diplomáciai ügyességével s tapasztalataival, nem tehetette vetélytársát feleslegessé. Megkísérelte tehát, hogy egy másik diplomatát és államférfit állítson helyébe. Külföldi származásút, akinek nincsenek kapcsolatai a magyar főurakkal s éppen ezért a királynak feltétlenebb híve, mint Kanizsai. A keresett tehetséges államférfit egy pfalzi származású klerikusban, az Albeni-családdal rokon Eberhardban találta meg.²⁰ Mint erdélyi vajda a szebeni prépostsághoz juttatta, majd — 1397-ben — a zágrábi püspökséghez.²¹ Kanizsai éles szeme felismerte az ismeretlen klerikusban a veszedelmes vetélytársat és utódjelöltet. Azt is figyelmeztetésnek vehette, hogy öccse 1398-ban elveszítette a tárnokmesterséget. Hogy megszabaduljon Stibortól és Eberhardtól, Zsigmondnak pedig egyedüli támasza maradjon, az idegenellenesség hatásos szolamainak adott hangot.

Az erélyes fellépésre Zsigmondnak az az elhatározása is készítette, amelyet az első jelnek tekinthetünk, hogy a király önállóan kíván cselekedni. A cseh királyság megszerzésének terve volt ez. Megvalósításához Zsigmond 1399 nyarán látott hozzá. Testvérétől és oly közeli rokonoktól kellett az uralmat színleléssel, félrevezetéssel, erőszakkal, sőt fegyveres küzdelmekben elragadni, akikkel csak a hatalomvágy szenvedélye képes bárkit szembeállítani, nem pedig tanácsadók megfontolt érvelése. Nem azért volt szüksége Zsigmondnak a cseh koronára, hogy egy másik országot csatoljon magyar királyságához. Bizonyos, hogy Csehországban sem remélhetett más jellegű uralmat teremteni, mint Magyarországon, mert a nagybirtokosokkal ott is folytonos egyezkedésre kényszerült volna. Csakhogy a cseh urak mindjárt egységesek, mihelyt egy szomszédos országba irányuló hadmenetről van szó. Otthon torzsalkodhatnak,

¹⁸ *Pest, Fr.—Ortway T.*: Oklevelek Temes vármegye és Temesvár város történetéhez. Pozsony. 1896. I. köt. 277. l.

¹⁹ *G. Fejér*: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Budae. 1834. X/2. köt. 438. l. — *Wenzel*: Stibor vajda. 94., 96. kk. 1.

²⁰ *Wertner M.*: Alben. Turul 28 (1910). 173. kk. 1.

²¹ Zsigmondkori Oklevéltár I. 4881. Az Eberhardról szóló első ismert adat IX. Bonifác pápa oklevele, amellyel mint szebeni prépostot zágrábi püspökké kinevezte. Csak következtetjük, hogy a szebeni prépostságot Eberhard kevéssel előbb és Stibor segítségével nyerte el. A rövid időszakot éppen az a körülmény valószínűsíti, hogy nevével nem találkozunk az oklevelekben.

marakodhatnak a befolyásért, kifelé azonban egységet teremt soraikban a harc és a hadizsákmány reménye, amint a magyar urak is megelégedtek ellentéteikről, ha a győzelem tudatában megindulhattak Havasalföld, Lengyelország, Ausztria vagy Velence ellen. A cseh királyság arra szolgált volna tehát Zsigmondnak, hogy annak haderejével megszilárdítsa magyarországi uralmát.

Kanizsai szemében a cseh haderő megjelenése Stibor—Eberhard befolyásának megerősödését jelentette, ugyanakkor mindkét veszedelem elhárításának eszközüül tűnt fel előtte a magyar főurak és a köznemesség hagyományos idegenellenes hangulata. Kanizsai szavait ismételte meg Szécsényi Simon 1401. április 28-án, amikor az elégedetlen főurak fegyveres csoportjának élén azt kívánta Zsigmondtól, hogy távolítsa el az országból a cseheket, a lengyeleket és a többi idegent. A lengyelen elsősorban Stibort kellett érteni, aki éppen akkor távol volt, hogy Zsigmond jegyesét, Margit briegi hercegnőt Magyarországra hozza. Kanizsai mesteri győzelmet arat, ha a zendülés eredménnyel jár. Zsigmond azonban meglepetészerűen ellenszegült a követeléseknek és inkább a fogságot választotta, mint azoknak elejtését, akik egyedül látszottak alkalmasoknak, hogy segítségükkel egyszer majd függetlenítheti magát.²²

Magatartása meglepte a pártütőket és tanácstalanok lettek. Nem oly értelemben, mintha a kormányzás megakadt volna. Ez minden zökkenő nélkül folyt tovább, meggyőzően bizonyítva, hogy a hatalom mily teljes mértékben volt eddig is a királyi tanács kezében. A tanács új pecsétet csináltatott „Sigillum sacre corone regni Hungarie” körirattal, Kanizsai felvette „a szentkorona kancellárja” címet,²³ a bírák és a királyi tisztségek viselői pedig valamennyien tovább folytatták működésüket. Csak egyetlenegy vonatkozásban nem tudták a királyt pótolni: nem volt, aki érvényes birtokadományokat tegyen. Helyesebben: mindazok hiányát érezték egy támaszpontnak, akik attól tartottak, hogy mások egyoldalúan mellőzni fogják őket a birtokok és tisztségek szétosztásánál. A főurak pár hónap alatt belátva, hogy képtelenek egymás közt megegyezni, Zsigmondot visszaengedték a trónra. Kanizsai, hogy a tanácstalanságból kiutat találjon, kezét nyújtott Stibornak. Ez — egyedül az „idegenek” közül — megtarthatta várait és uradalmait, a többiek azonban, köztük Eberhard és rokonai, kötelesek voltak visszaadni azokat.²⁴

Kanizsai sikere pyrrhusi győzelemnek bizonyult. Az Albenieket nem sikerült kiszorítania sem az országból, sem Zsigmond környezetéből és kegyeiből. Ellenkezőleg, Eberhard tanácsai nyomán csak megerősödhetett Zsigmond meggyőződése, hogy a magyar koronát a külföld felől, lábát a szomszédos országokban megvetve kell biztosítania. Gyors elhatározással felbontotta eljegyzését a briegi hercegnővel és Cillei Hermann leányát, Borbálát jegyezte el. Ily módon megszerezte egy fejedelmet megközelítő, külföldi dinasztikus hatalom birtokosának támogatását s mert a házasságkötéssel Garai Miklósnak sógora lett, ettől fogva a nagy befolyású Garai-rokonság segítségére is biztosan számíthatott.²⁵

²² Pór A.—Schönherr Gy. : i. m. 447. l.

²³ Eckhart F. : A szentkorona-csúze története. Bpest. 1941. 79. l.

²⁴ Zsigmondkori Oklevéltár II. 1218. Azt, hogy Eberhardnak le kellett mondania Tátika váráról, nemcsak a Kanizsaiék és Garai közt létrejött 1401. aug. 31-i egyezmény bizonyítja, hanem Zsigmondnak egy későbbi, 1406-i adománylevele is, amellyel, Eberhard felülkerelkedése után, visszaadta a várat az Albenieknek. (Uo. II. 5118.)

²⁵ Fr. Krones : Die Freien von Saneck und ihre Chronik als Grafen von Cilli. Graz. 1883. II. köt. 206. kk. 1. — Schwicker Br. : Az utolsó Cillej grófok és viszonyuk

Lépése hatalmának, tekintélyének rohamos megnövekedését eredményezte. Bátyja, Vencel joggal írhatta kiszabadulása után Visconti milánói hercegnek, hogy Zsigmond hatalmasabb, mint korábban bármikor.²⁶ Ily módon biztosítva hátát, mintha csak a magyar főurak fellépése és az ő fogsága jelentéktelen intermezzo lett volna, ott folytatta csehországi akcióját, ahol 1401 tavaszán abbahagyta. Kanizsai és társai, amidőn (1402) Zsigmond a nádorságot elvette Bebek Detrétől és Garai Miklósnak adta, megértették, hogy a hatalmi viszonyok rövidesen végleg kárukra változhatnak. Utolsó kísérlet gyanánt mindazok az urak, akik sejtették, hogy hamarosan kicsöppennek az uralomból, Zsigmond ellen fordultak. Megelőző akciót kezdtek László nápolyi király felléptetésével, királlyá választásával (1403). Azt akarták tehát uralkodóvá tenni, akinek párthíveit — a Horvátiakat és a Laczkfiakat — eddig maguk könyörtelenül irtották. Pálfordulásukkal azonban elkéstek. Amilyen erősek voltak a királyi tanácsban, éppen olyan gyengéknek bizonyultak a harctéren. Zsigmond hívei, bár kisebbségben voltak, gyorsan és erélyesen cselekedtek. Stibor lerohant a Vág mentén át a Dunántúlra és szétverte a Kanizsaiak csapatait. Az első balsikerek hatására és hallatára az elégedetlenek felhagytak a küzdelemmel, majd megindult köztük a verseny, melyikük hódoljon be előbb Zsigmondnak, hogy legalább életét és vagyonát — ha már nem is befolyását — megmentse. Kanizsai az elsők közt alázza meg magát. Az erdélyi vajdák, Marczali és Csáki fegyvernyugvást hoztak létre Zsigmonddal, aki amnesztiát biztosított a megtérőknek.²⁷ Nagylelkű volt, mert maga tudta a legjobban, milyen csekély erővel lett győztes. Nem kiküszöbölni akarta egyébként sem a főurakat, hanem csak az ellenzékieskedőket másokkal, engedelme-
sekkel felváltani.

1403-tól kezdve Zsigmond és a nagybirtokos urak viszonyát a legteljesebb összhang jellemezte. Azok is, akik a felkelés szervezői, irányítói voltak, ha visszatértek hűségére, pár év múlva ismét fontos tisztségekbe jutottak, mint 1411-ben Kanizsai, amidőn Zsigmondnak római királlyá választása után birodalmi kancellárrá lett. A király és bárói egymásra utaltságukat és eltökéltségüket, hogy együtt fognak működni, 1408-ban ünnepélyes szövetségkötéssel juttatták kifejezésre. Sárkányrend elnevezéssel társaságot alapítottak s ennek szabályzatában félre nem érthetően hangsúlyozták, hogy a király a rend 24 báró tagjával egyetértésben köteles kormányozni, viszonzásul azok támogatói saért.²⁸ Ily kötelezettség elvállalása nem esett Zsigmondnak nehezére. Ő szívesen támaszkodott a főurakra, akik rokonai, barátai, mulatozásaiban társas voltak, segítségükkel pedig az ügyek intézése, a kormányzás, amennyire lehetett, kellemes időtöltéssé lett számára.

Magyarországhoz. Bpest. 1881. 10. kk. I. — *M. Zawadzky*: Die Cillier und ihre Beziehungen zu Kaiser Sigmund und König Albrecht. Halle a. S. 1911. 13. kk. I. — *F. Cusin*: Il confine orientale d'Italia nella politica europea del XIV e XV secolo. Milano. 1937. I. köt. 213. k., 240, 254. k. I.

²⁶ „maior et potentior, quam unquam prius fuerit”. Deutsche Reichstagsakten (Hrsg. v. *J. Weizsäcker*). Gotha. 1885. V. köt. 178. l. A levél többi kiadása felsorolva: Zsigmondkori Oklevéltár II. 1320.

²⁷ *Fejér*: i. m. X/4. köt. 225., 230. l.

²⁸ Uo. X/4. köt. 682. kk. I. — *Baranyai B.*: Zsigmond király ún. Sárkányrendje. Századok 59—60 (1925—1926). 561. kk. I.

III

Bármennyire változatlanul maradt az uralmi rendszer jellege, nagy különbség van Zsigmond uralkodásának két szakasza között. Kevésbé fontos, hogy az első két évtized viszállyokkal teljes, a másik három pedig, a parasztháború (1437) kitöréséig, a béke és nyugalom korszaka. Az a lényeges, hogy a folyamatot, amelynek eredményéül 1403-ban a királyi tanács Zsigmond feltétlen híveiből álló alakulattá lett,²⁹ tisztán személyi motívumok irányították s nem rejtettek mögötte szélesebb társadalmi rétegek törekvései, attól kezdve ellenben, hogy uralma megszilárdult, a király tért engedett a kormányzásban a városok és a köznemesség érdekei érvényesülésének. Abból a tényből, hogy nem szorultságában pillanatnyilag felhasználható szövetségeket keresett a városokban és a köznemességben, joggal véljük következtetethetni, hogy figyelmét ezek megerősödése vonta feléjük.

Valóban a két évtized, amelyre Zsigmondnak szüksége volt, hogy hatalmának elsőbbségét elfogadtassa a nagybirtokosokkal, a termelőerők jelentős fejlődésének volt a tanúja. Nem most kezdődött ez konjunktúra módjára. A parasztság munkájának eredményéül az egész XIV. században egyenletesen fejlődött az ország mezőgazdasági termelése, megnövekedett a falvak száma, kiemelkedett a vásároshelyek, a mezővárosok tömege, az élénk árucseré eredményéül pedig fellendült a kereskedővárosok élete.³⁰ Mivel nemcsak a nagybirtok urai, hanem a köznemesség tagjai is fokozott mértékben élvezték jobbágyaik munkakedvének és szorgalmának gyümölcseit, hiszen azok minden újabb követelésüket ki tudták elégíteni, a köznemességben ébredezni kezdett a közszereplés vágya. A jólét minél magasabb fokára emelkedett a jobbágság vállain, annál inkább nőtt önérzete és igénye a hatalomból való részesedésre. A XIV. századnak ezt a békés fejlődését nem tudták feltartóztatni sem a feudális anarchiának I. Lajos halálát követő évei, sem az első török becsapások, mivel ezek egyelőre csak a legdélibb határvidék egyes területeit pusztították. Az Anjouknak a belső gazdasági fejlődést biztosító uralma a XV. század elejére oly eredményeket értelt, amelyeknek az állam szervezetét szükségképpen befolyásolniok kellett.

A városok ügyét igen széles látókörű reformterv megfogalmazásával Zsigmond azonnal elővette, amint uralma megerősödött. Addig ellenkezés nélkül volt kénytelen a nagy uradalmakkal együtt a mezővárosokat is tucatszámra átengedni a főuraknak, s ily módon lemondani arról, hogy gazdasági erejüket, amint a növekvő ártermelés által lassan városokká érlelődnek, közvetlenül az állam javára használhassa fel. A polgárság jelentőségével annyira tisztában volt, hogy a legnagyobb határszéli kereskedővárosokat, árumegállító joggal ruházva fel őket, már 1402-ben abba a helyzetbe próbálta

²⁹ Az 1403-i évnek mint fordulópontnak jelentősége a szélesebb körök tudatában is meggyökereződött. Ezzel magyarázható, hogy a Reformatio Sigismundi egyik, ún. Vulgata-változata Zsigmond pozsonyi álmát, szemben más variánsok 1414, 1430 éveivel 1403-ra teszi. (K. Beer: Die Reformatio Kaiser Sigmunds [Deutsche Reichstagsakten, Beiheft] Stuttgart. 1933. 138. l.). — Uő: Zur Entstehungsgeschichte der Reformation Kaiser Sigmunds. Mitteilungen des Öst. Instituts für Geschichtsforschung, Ergänzungsband XII. 580. l.

³⁰ Székely: Tanulmányok, főleg a mezővárosokról szóló fejezet (128. kk. l.). — Belényesy M.: A földművelés Magyarországon a XIV. században. Századok 90(1956). 554. k. l.

juttatni, hogy a kereskedelmi közvetítés hasznából, ami a külföldi áruknak az ország belseje felé való továbbadásából származott, ők, ne pedig az idegen kereskedők gazdagodjanak.³¹ Ily előzmények folytatásául 1405-ben tanácskozásra hívta a királyi városok, mezővárosok és szabad falvak küldötteit. A gyűlés legalább két hétig tartott,³² s bár a főurak hatalmába került mezővárosok nem voltak rajta képviselve, népesnek mondható. Oly kis megyéből, mint amilyen Liptó volt, három mezőváros küldöttei vettek részt tanácskozásán.³³ A határozatok, amelyeket Zsigmond decretumba foglalva kiadott,³⁴ az ország egész területét gazdasági egységnek tekintik, határai közt szabad forgalmat biztosítanak, egységes kiviteli tilalmakat léptetnek életbe, a városok számára, a polgárság részeiül fogva fel őket, közös fellebbviteli bíróságot állapítanak meg, a mezővárosokat pedig felruházzák a bírói jogkörrel, amelyet a földesurak szoktak gyakorolni. A decretum kibocsátásával egyidejűleg Zsigmond több mezővárosnak városi kiváltságokat adományozott, másokat különleges kedvezményekben részesített, annak jeléül, hogy a városfejlesztés elveit a gyakorlatban is érvényesíteni kívánja.

Ily merész lépésnél, szinte politikai fordulattal felérő kezdeményezésnél, mint a városok gyűlésének összehívása és a tárgyalások vezetése, Zsigmond nem támaszkodhatott főúri tanácsadókra. Ezek érdeke, de gondolkozásmódja is annyira más, hogy a célra vezető utat fel sem ismerhették, s még kevésbé voltak képesek a szükséges intézkedésekre javaslatokat tenni. Annára magától értetődően polgári tanácsadónak kellett Zsigmond mellett állania, hogy a feltevésünk bizonyosságául szolgáló adatokat a nevét megörökítő királyi oklevelek relatiós jegyzetei szinte keresés nélkül, készen hozzák elének. Ha az 1405-i decretum kiadása körüli időkben a városi ügyekben kibocsátott oklevelek következetesen Nürnbergi Márkot említik relator gyanánt,³⁵ nem lehet kétségünk, hogy ő volt Zsigmond tanácsadója. A magyarországi viszonyokat közvetlen tapasztalatból ismerhette meg. 1395-ben Kassán pénzverőkamarai ispán gyanánt működött, 1399-ben a budai aranyverő ház ispánja, egyszerűsége mint harmincadispán a kiviteli és behozatali vámból, tehát az egyik legfontosabb bevételi forrásból származó királyi jövedelemnek volt a kezelője.³⁶ Családi neve sajnos nem ismeretes; a magyarországi oklevelek egyszerűen csak származási helyéről nevezik.³⁷ Valószínűleg a dél-német kereskedelmi tőke

³¹ Zsigmondkori Oklevéltár II. 1411—1414.

³² 1405. ápr. 2-án Zsigmond Debrecen részére oly fogalmazású oklevéllel adott kiváltságokat, amelynek szövege megegyezik az ápr. 15-i decretumával. (Uo. II. 3767, 3791—3796.)

³³ Hibe, Nemetlipcse, Rózsahegy. (Uo. II. 3791.)

³⁴ A Corpus Iuris Hungarici-ben mint 1405. évi I. decretum.

³⁵ Zsigmondkori Oklevéltár II. 3258, 4657, 6085. — Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. (Hrsg. v. Fr. Zimmermann—C. Werner—G. Müller). Hermannstadt. 1902. III. köt. 350—360. l. — *Házi J.*: Sopron szabad királyi város története. Sopron. 1923. I/2. köt. 7, 12. l.

³⁶ Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 9(1902). 248. l. — Zsigmondkori Oklevéltár I. 5943, 6107.— Monumenta Zollerana. Urkundenbuch zur Geschichte des Hauses Hohenzollern (Hrsg. v. R. Stüllfried—Tr. Maercker). VI. köt. 60. l., VII. köt. 312. l.

³⁷ Nürnbergben viszont csak keresztnevének emlegették. Így 1414-ben, amidőn Zsigmondot elkísérte a Nürnbergben tartott gyűlésre, s egyszerűen Marcus a neve 1412-ben is, amidőn Kircheim Jánossal együtt tárgyalt a város három követével kiváltsági megerősítése ügyében. (Deutsche Reichstagsakten VII. köt. 219. l., 166. k. l.) Marcus v. Nürnberg néven szerepel viszont Zsigmond konstanzi hitelezőinek 1418-i jegyzékében.

képviselője gyanánt került Magyarországra, itt azután Zsigmond bevonta őt az államügyek intézésébe. Mint harmincadispán erős kézzel fogott hozzá, hogy a vámból minél több jövedelmet biztosítson a királyi kincstárnak. Egyrészt visszavonatta, érvénytelenített Zsigmonddal a harmincadfizetés alól mentesítő kiváltságleveleket,³⁸ másrészt felemeltette a vámtételeket. Szabályozása része lett az 1405-i decretumnak,³⁹ szerzősége pedig közismert volt a kortársak előtt.⁴⁰ Nürnbergi Zsigmond nemcsak meghallgatta s követte, hanem a királyi tanácsba is bevonta. Ennek 1404-től 1412-ig tagja volt, éppen a relatiós jegyzetek tanúsága szerint.⁴¹

A biztató kezdet ellenére a várospártoló politika nem állandósult, a városok nem lettek a nagybirtok ellensúlyaivá. Nem a városi élet fejletlensége volt az akadály. Sátoraljaújhely, Várad, Veszprém, Pécs s általában az egyházi földesurak alá tartozó városok népes helyek, számos kézművessel, azonban nem a király, hanem magánföldesurak alá tartoznak. Arra nincs erejük, hogy kiszabadítsák magukat a függő viszonyból. Ezt csak a király segítségével érhetnék el. Amint a birodalomban később Zsigmond megtette, hogy Donauwörthöt a területiális úr akarata és tiltakozása ellenére a birodalmi városok közé emelte,⁴² ugyanezzel egy esetben Magyarországon is megpróbálkozott, amidőn Sárospatakot, okul adva, hogy a földesúri várnagyok elnyomták, a szabad városok közé felvette, régi kiváltságait megerősítette, censusát pedig negyedére leszállította, és hetivásárvámját elengedte.⁴³ Csakhogy a város mindössze négy hónapig örvendhetett szabadságának, mert mihelyt az esztergomi érsek és testvére, az országbíró szemet vetettek rá, Zsigmond

(*W. Altmann*: Die Urkunden Kaiser Sigmunds. [Regesta imperii XI.] Innsbruck. 1896—1900. Nr. 3175, 3211.) — Kapcsolatát szülővárosával Magyarországról is fenntartotta. Nürnberg 1405-ben azzal a kéréssel fordult hozzá, hogy segítse több polgárát Zsigmonddal szemben fennálló követelésükhöz. (Quellen zur Handelsgeschichte der Stadt Nürnberg seit 1400 [Bearbeitet v. *W. Biebing*—*W. Neukam*]. Erlangen. 1934. I. köt. 139. l.)

³⁸ Azaz „ad reintegrationem tricesimarum” törekedett (*Házi*: i. m. I/1. köt. 261. l.).

³⁹ Ez a 17. articulusban utal is rá.

⁴⁰ Rozgonyi Simon 1407-ben említi „novas adinventiones, quas Marcus de Nvrberk adinvenit et statuerat”. (*Iványi B.*: Bártfa szabad királyi város levéltára. Bpest. 1910. I. köt. 60. sz. Vö. Zsigmondkori Oklevéltár. II. 5568.)

⁴¹ Szereplése a tanácsban nem volt egyedülálló jelenség. A firenzei származású Filippo Scolari Magyarországon, a luccai Dino Rapondi Merész Fülöp burgundi herceg mellett eredetileg hasonló tevékenységet fejtettek ki (Vö. *L. Mirot*: Études Lucquoises. Bibliothèque de l'École des chartes 89 [1928]. 353., 364. l.), Scolari azonban nagybirtokot szerezve, hamarosan feudális úrrá lett.

⁴² *E. Windecke*: Denkwürdigkeiten zur Geschichte des Zeitalters Kaiser Sigmunds. (Hrsg. v. *W. Altmann*.) Berlin. 1893. 369. l. — *Altmann* 2177., 2793., 3035., 3049., 3841., 4871., 5145., 5153., 6785., 10656., 10744., 12326., 12318. — Zsigmond birodalmi politikájának várospártoló törekvéseiről *K. Beer*: i. h. 614. k. l., 628. kk. l. és aggályait eloszlatva *H. Koller*: Untersuchungen zur Reformatio Sigismundi. Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters 14 (1958). 444. kk. l. Kollerszerint a birodalmi kancelláriában Marquard Brisacher protonotarius „als Referent der städtischen Belange genannt werden kann” (446. l.); mivel ez kancelláriai alkalmazott volt, tevékenysége szintén azt mutatja, hogy Nürnbergi Márkhoz hasonló tanácsadókat korábban találunk Franciaországban, mint a birodalomban. (Vö. még *H. Koller*: Das Reichsregister König Albrechts II. Wien. 1955. 9. k. l.) Arra vonatkozólag, hogy a városi kérdésnek mily kihatása volt a cseh királyi kancellária szervezésére, vö. *H. Weigel*: Männer um König Wenzel. Das Problem der Reichspolitik 1379—1384. Deutsches Archiv für Geschichte des Mittelalters 5 (1941/1942). 176. k. l.

⁴³ 1429. márc. 7. Országos Levéltár, Budapest. Dl. 12.052.

átengedte nekik.⁴⁴ Kihaszíratatlanul hagyta Zsigmond akkor is az alkalmakat, amikor egy-egy püspökséget hosszabb ideig nem töltött be, hanem jövedelmüket a királyi kincstár részére szedette be. Bár ekkor megtehetette volna, hogy városait felszabadítva, az új püspököt befejezett tények elé állítja, egyetlen ilyen kísérletet sem tett. Kevés tehát az a város és mezőváros, amely a király közvetlen hatalma alá tartozik, s ezért nem elég erős szövetséges a polgárság. A Zsigmond uralkodásának első másfél évtizede alatt elveszített mezővárosok hiánya bosszulta meg magát.

Több siker kísérte Zsigmond és a köznemesség együttműködését. Ez természetes: a nemesi követek időnkint részt vesznek egy-egy országgyűlésen, ha ritkán is, de alkalmat nyernek panaszaik és kívánságaik elmondására, tömegükkel pedig kikényszerítik a kedvező határozatokat. Első sikerét a köznemesség még az 1397-i temesvári országgyűlésen aratta. Korántsem az államélet irányításából követelt itt részt magának; szerényen be kellett azzal érnie, hogy első lépésként otthon a megyei hatóság hatáskörének bővítésével biztosítson magának nagyobb szerepet. Az 1397-i decretum értelmében a megye felhatalmazást nyert, hogy minden kártételt, ún. hatalmaskodást és birtokfoglalást megtoroljon oly módon, hogy előbb vizsgálatot tart, majd annak elvégzése után a kárt szenvedett félnek elégtételt adat.⁴⁵ A rendelkezés igen sokáig írott betű maradt, annak jeléül, hogy a főurak meg tudták akadályozni életbelépését. A XIV. és XV. század fordulójáról nincs példa, hogy a megye azonnali hatállyal ítélkezett volna hatalmaskodási ügyben, birtokfoglalásról nem is szólva. Ekkortájt még egyszerű vizsgálat megtartásához sem kellett igénybe venni. A király segítségével csak fokozatosan jutott abba a helyzetbe, hogy a felhatalmazással élhetett. Eleinte — 1404-től kezdve — a királytól minden alkalommal külön nyert megbízásból gyűlt össze a megyei nemesség, hogy a proclamata congregatio módjára tartott közgyűlésen a tényeket megállapítsa,⁴⁶ s csak 1412-ből ismerjük az első oklevelet, amely hatalmaskodás ügyében elégtételadásra, azaz ítélkezésre jogosítottakat mutatja; 1417-ben viszont már a birtokba való visszahelyezést is foganatosíthatta.⁴⁷ Az országgyűlési határozat fokozatos érvényesülése a nemesség megerősödésének bizonyága. Bár az eljárásnak a részletes szabályozására további két évtized múlva az 1435-i decretumban került sor,⁴⁸ a gyakorlatban az már a század második évtizedében kialakult.

A temesvári rendelkezés, mivel az életbe fokozatosan átment, nem mondható oly elszármított határozatnak, amely a társadalmi fejlődéstől független lett volna. Azt hisszük, hogy ugyanígy volt alapja Zsigmond azon reformjavaslatának is, amelynek megfogalmazása az 1414–1424 évekre tehető. Leglényegesebb pontja szerint a köznemesek mint bírótársak helyet nyertek volna a központi bíróságokon.⁴⁹ Amíg a temesvári decretum szerint⁵⁰ a tör-

⁴⁴ 1429. jul. 9. Uo. Dl. 12.092.

⁴⁵ Magyar Történelmi Tár III. köt. 229. l.

⁴⁶ Zsigmondkori Oklevéltár II. 3202., 4032., 4033., 6716., 6717., 7170., 7438., 7726.

⁴⁷ Dl. 57.424. — Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli losonczy Bánffy család történetéhez. Szerk. Iványi B. Bpest. 1908. I. köt. 550. l.

⁴⁸ 1435. évi II. decretum 4. és 5. art. (Corpus iuris Hungarici).

⁴⁹ *Hajnik I.*: A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és vegyesházi királyok alatt. Bpest. 1899. 52. l.

⁵⁰ Magyar Történelmi Tár III. köt. 233. l.

vénykezési időszakokon 3–4 prelátus és báró volt a bírótárs, Zsigmond javaslata szerint a királyi kuria nagybírái — nádor, országbíró, tárnokmester, főkincstartó, főkancellár — mellett a bárókon kívül köznemesi ülnökök is részt vettek volna az ítéletek meghozatalában. Minden megyéből négy vagy öt lelkiismeretes és nagytekintélyű nemest kellett volna választani, hogy a nagybírákkal az oktávákön állandóan együtt legyenek s így a jogszolgáltatás folyamatos menetét biztosítsák.⁵¹ A fejlődés idővel meghozta, hogy a központi bíróságokon állandóan ott tartózkodó köznemesi assessorok üljenek, azonban sokkal később, csaknem egy évszázad múlva, a Jagellokban. Zsigmond mindenképpen jól látta, hogy a köznemesség politikai tényezővé fejlődésének feltétele, hogy képviselői a királyi kúriában helyet nyerjenek. Egyelőre mint bírótársak, később — ez már automatikusan következett volna — mint a királyi tanács tagjai. Érthető, hogy a reformból semmi sem valósult meg. Nyilvánvalóan azok gáncsolták el, akiknek érdekeit sértette: a főurak.

IV

Bár a nagybirtokosok ellenállása megakadályozta, hogy a városok és a köznemesség képviselői a királyi tanácsban intézményesen helyet nyerjenek és ezzel a főúri érdekek érvényesülését korlátozzák, Zsigmondnak maradt a lehetősége és ő élt is azzal, hogy egy-egy alkalmas emberét anélkül tegye a tanács állandó tagjává, hogy egyszersmind országos tisztséget juttasson neki. Ez kétféle módon történhetett. Vagy tanácsosának nevezte ki őket, vagy közülük azokat, akik a kancelláriai szolgálatban kitűntek, bevonta bizalmas munkatársai közé.

Tanácsosokról szólva, sietve meg kell jegyeznünk, hogy a consiliarius elnevezés magában egyáltalán nem bizonyítja, hogy a cím viselője kormányzati szakember. Az első, akit Zsigmond az általunk ismert oklevelek tanúsága szerint consiliariusának mondott, Henrik görzi gróf volt. 1406-ban kinevezte őt tanácsosává, familiarisává és asztaltársává, évi 2000 aranyfrtot juttatott neki és mindazon kiváltságok részesének nyilvánította, amelyekkel többi familiarisa és asztaltársi tanácsosa rendelkezik.⁵² Ezek a szavak kétségtelenné teszik, hogy a görzi grófhhoz hasonlóan mások már régebb idő óta a király tanácsosainak számítottak, ily jelzőjük azonban nem több a feudális uraknak kijáró üres címmel, amely mögött meghatározott munkakör nem kereshető.⁵³

⁵¹ Hogy a reformterv mennyire a magyar viszonyokból sarjadt, mutatja a hiteleshelynek, ennek a specifikus magyar intézménynek a figyelembe vétele. A megyei, köznemesi bírótársakon kívül Zsigmond a nagybírák mellé még minden egyes káptalanból és konventből ki akart jelölni egyes megbízottakat, nyilván azért, hogy a bírói rendelkezéseket azonnal végre lehessen hajtani.

⁵² Zsigmondkori Oklevéltár II. 4508.

⁵³ Consiliarius specialis-ainak mondotta Zsigmond 1418-ban Rozgonyi János főkincstartót (Dl. 10.725), a következő évben pedig, amidőn tárnokmesternek nevezte ki, Berzevici Péter udvari lovagot (Dl. 10.811). Amíg az ő esetükben a cím formális jellege több, mint valószínű, mivel ők állásuknál fogva voltak tagjai a tanácsnak, addig Pálóci Mátyus borsodi ispánról már fel lehetne tételeznünk, hogy 1412-ben aule familiaris et consiliarius-nak neveztetvén (Dl. 9952), állandóbb tanácsosi munkakört látott el a király mellett. Későbbi titkos kancellári megbízatása bizonyára feltevésünk mellett szól. Egyébként a magyarországi megjelölés analóg a német territoriumokban divóval, ahol a fejedelmek mellett működő tanácsoknak előkelő származású, de írástudatlan

Ellenben már kormányzati szakemberek azok a klerikusok és világi jogtudósok, akikkel mint consiliariusokkal a XV. század második évtizedétől kezdve Zsigmond környezetében találkozunk. Akár polgári, akár köznemesi származásúak, tanultságuk, iskolázottságuk arra képesítette őket, hogy az államkormányzásban — rátermettségükről napról-napra tanúságot téve és mindenki, a főurak által is nélkülözhetetleneknek elismertetve — neccsak tevékeny szerepet játszanak, hanem felismerjék az állam hivatását s ennek érdekében a királyi hatalom megerősítésén dolgozzanak.

Amióta a XIV. század második felében megalakult közép-európai egyetemek általánossá tették a nagyobb fokú tanultságot, az uralkodóknak bőségesen volt lehetőségek az alkalmasnál alkalmasabb munkatársakat kiválasztani a magisterek és doktorok közül. Mivel a hierarchikus rend, amely az egyház életét jellemezte, párhuzamot teremtett a királyi szolgálat jellege és az ellenértékül kiutalt egyházi javadalmak között, korán megrögzítődtek az érvényesülés állomásai. A legalsóbb munkakörben foglalkoztatott klerikus oltárigazgatóságot kapott, azután kisebb, majd előkelőbb káptalannak a kanonokságát nyerte el, egyszerre esetleg többet is, mint tanácsos prépostságot mondhatott a magáénak, végül pedig püspökség birtokosa lett, de ekkor a szakszerű mindennapi munkával már fel is hagyott s a tanácsban a bárókhoz hasonlóan méltóságánál fogva vindikált magának helyet. Mivel Zsigmond egyházpolitikai törekvéseinek eredményül Magyarországon a királytól függött a javadalmak elnyerése, a klerikusokat legegyénibb érdekük arra utalta, hogy az uralkodó minél függetlenebb legyen a báróktól, hatalma pedig minél teljesebb. Világos volt ugyanis előttük, hogy biztosabban megtalálhatják számításaikat, ha az általuk szolgált és befolyásolt király nyújtja feléjük a jutalmat, mintha a bárók kegyét egyenkint kellene maguknak megszerezniök. Ha tehát máshol is a klerikusok az önállóságra törekvő fejedelmek megbízható munkatársai⁵⁴, még fokozottabb mértékben voltak azok a XV. század eleji Magyarországon.

Zsigmondnak az a specialis consiliariususa, akinek neve időrendben a legkorabbról ismeretes, Szentgyörgyi Vince Benedek székesfehérvári prépost, típusa volt az imént jellemzett klerikusoknak. Polgári származású, közeli rokonságban Székesfehérvár bírájával, Vincze Tamással, akinek fia az 1410-es évek egyik nagystílusú kamarabérlő vállalkozója lett.⁵⁵ Diplomáciai küldetések-ből éppen úgy kivette részét, mint a kormányzati munkából, amiről relatori tevékenysége tanúskodik.⁵⁶ Amíg az ő esetében könnyű megállapítani, hogy préposti javadalma tette számára lehetővé a királyi udvarban tartózkodását, nehezebb eldöntenünk, miként állott ez módjában a jogtudós Makrai Bene-

tagjait szintén consiliariusoknak nevezték (*H. Spangenberg: Die Kanzleivermerke als Quelle verwaltungsgeschichtlicher Forschung, Archiv für Urkundenforschung* 10 [1928], 477. l.) A birodalmi kancelláriai scriptorok familiarisi kinevező okleveleinek „scriptor, domesticus et continuus commensalis” kifejezése (*A. Zechel: Studien über Kaspar Schlick, [Quellen und Forschungen aus dem Gebiete der Geschichte, 15. köt.] Prag, 1939, 32. l.*) arra utal, hogy míg náluk a scriptor megjelölés, addig a görzi gróf és a magyar urak esetében a consiliarius cím fejezte ki a királlyal való kapcsolatuk lényegét.

⁵⁴ Vö. *N. Valois: Le conseil du roi aux XIVe, XVe et XVIe siècles. Paris, 1888, 138. k. 1.*

⁵⁵ *Mályusz E.: A konstanzi zsinat és a magyar főkegyúri jog. (Értekezések a történeti tudományok köréből, Új sorozat, 9.) Bpest, 1958, 103. k. 1.*

⁵⁶ Relatori szerepét jelző oklevelek: Dl. 10.753 (1419), 10.936 (1420), 11.118 (1421), 11.201 (1422), 11.587 (1424).

deknek. Ő azoknak a legistáknak a képviselője, akik Franciaországban odaadással és eredménnyel dolgoztak az abszolút monarchia megteremtésén.⁵⁷ Életének mozzanatai is nyugati sorstársai pályájára emlékeztetnek. Egyszerű köznemesi családból származik, s bár nem lesz a klérus tagja és egyházi javadalma soha sincs, olthatatlan tudásszomjával végigjárja a prágai, bécsi, párizsi és páduai egyetemeket, egymás után megszerzi a tudományos grádu-sokat, s noha 1403-ban ő is a nápolyi párthoz csatlakozik, az „angol nemzet”-ben tömörült párizsi barátai nem hagyják magára, hanem kieszközlik szabadonbocsátását, tudásával, tehetségével, szolgálataival megszerzi Zsigmond bizalmát és urát élte végéig szolgálja.⁵⁸ Nem birtokadományért, ilyenről nem tudunk, amit nem tulajdoníthatunk a véletlennek, feltehetőleg tehát fizetés ellenében.

Sem Vincze, sem Makrai esetében nem világos, hogyan tudták magukra vonni uralkodójuk figyelmét s lettek bizalmas munkatársaivá, tanácsosaivá. Határozottabban körvonalazható, hogy miként fejlődtek szolgálatuk közben a kancelláriai alkalmazottak azokká.

Zsigmond uralkodása alatt két kancellária foglalkozott Magyarországon a királyi rendeleteknek és döntéseknek a megfogalmazásával, amint azok a tanácsban megformálódtak, az ún. nagyobb és a titkos kancellária.⁵⁹ Mindkét testület vezetője, a főkancellár, illetőleg a titkos kancellár az uralkodó legbizalmasabb tanácsadójául tekinthető. Szerepük nem egyszerűen a rendeletek írásba foglalása, hanem sokkal inkább azok előkészítése, a királynak tanácsadással, javaslattétellel való támogatása. Zsigmond egész uralkodása alatt a nagyobb kancellária megőrizte XIV. századi szervezetét. Vezetője főpap volt. Kanizsai esztergomi érseket Eberhard zágrábi püspök, ezt, halála (1420) után, unokaöccse, Albeni János ugyancsak zágrábi püspök követte. A főkancellárok, éppen magas méltóságuknál fogva, nem személyesen ellenőrizték a kancelláriai alkalmazottak munkáját, hanem a felügyeletet helyetteseikre, az alkancellárookra bízták. Ezek Zsigmond uralkodása alatt hozzájuk hasonlóan az egyházi rend tagjai voltak, még pedig a klérus egyetemi végzettségű középrétegeből. A főkancellárhoz a hűbériség sajátos magyarországi válfajának, a familiaritásnak a száalai fűzték őket. A főkancellár uruk volt, hivatalukat ennek tetszéséig viselték, a királlyal tehát csak közvetve állottak kapcsolatban. Oly tény, hogy az alkancellár a főkancellár rendelkezése alá tartozó egyházi javadalom birtokosa volt, valamint egyenes utalások egyaránt a familiarisi viszony mellett tanúskodnak, sőt ennek a birodalmi kancelláriában való érvényesülését is igazolják, amidőn magyar főpap állott

⁵⁷ Vö. *Fawtier*: i. m. 25. kk. 1. — *A. Coville*: Raymond Bernard Flamenc dit „sac de lois”. *Bibliothèque de l'École des chartes* 100 (1939). 111. l.

⁵⁸ Az életéről szóló irodalmat kritikaiag ismerteti idézett tanulmányom (108. k. l.). A *K. Heilig* által közölt oklevél (*Zur Geschichte der ältesten ungarischen Universitäten und des Magisters Benedikt von Makra*. *Jahrbuch des Wiener ungarischen historischen Instituts* I [1931]. 48. k. l.) nem családjára vonatkozik. Zsigmond 1421-i oklevelét, amely consiliariusának nevezi, l. *Századok* 32 (1898). 658. l. — XXIII. János pápa 1413. dec. 19-i hasonló oklevelei: *Vatikáni lt. Reg. Lat. Vol. 167. fol. 205^a, 235^b, 243^a*. Egyik, kétségtelenül legjelentősebb diplomáciai megbízatásáról *H. Karwasinska*: *Lites ac res gestae inter Polonos ordinemque cruciferorum*. Warszawa. 1935. III. köt. — L. még *DI. 11.034* (1421).

⁵⁹ Nem tesz különbséget a két kancellária között, személyzetüket pedig a birodalmi kancelláriáéval együtt tárgyalja *Th. Lindner*: *Das Urkundenwesen Karls IV. und seiner Nachfolger* (1346—1437). Stuttgart. 1882. 33. kk. 1.

az élén. Esz tergomi János prépostot mint alkancellárt tehát í emcsak azért tarthatjuk Kanizsai, mint birodalmi főkancellár familiarisának, mert előzőleg érseki vikárius volt,⁶⁰ hanem mert leveleinek megszólítása és egész hangja is függőségét tanúsítja.⁶¹

Bizonytalan, hogy a kancellária tisztviselőit, a protonotariust, jegyzőket és írnokokat az alkancellár alkalmazta-e, azok az ő familiarisai voltak-e, vagy pedig a főkancellár közvetlenül beleszólta kinevezésükbe, szolgálatba fogadásukba. Aeneas Silvius leveléből, amelyben a birodalmi kancelláriában divó szokást leírta⁶², arra következtethetünk, hogy a kezdő írnokok, akik ellátáson kívül csak a felek borraivalójára számíthattak, a kancellária tényleges vezetőjének hatalma alatt állottak, valószínű azonban, hogy nem szabad valami szigorúan érvényesülő rendszerre gondolnunk. Mivel az alsóbb kancelláriai tisztviselők a természetbeni ellátáson kívül minél előbb igyekeztek egyházi javadalmat, ha elsőnek még oly szerényet is, szerezni maguknak, ilyen pedig egy főpaptól inkább remélhettek, mint egy préposttól, valószínűnek látszik, hogy közülük a törekvőbbek a főkancellár előtt ügybuzgalmukkal feltűnni s magukat észrevéttetni törekedtek. Bár a familiarisi viszony azt kívánta, hogy a dominus távoztával helyettese és vele az egész személyzet elhagyja munkakörét, a valóságban az új főkancellár nem minden esetben kényszerült teljesen új emberekből szervezni meg hivatalát. Amint a bíróságoknál már a XV. század elején előfordult, hogy a nádor vagy az országbíró átvette elődjének helyettesét, ugyanúgy a kancelláriai tisztviselők, főleg az alsóbbrangúak, huzamos ideig több egymást követő főnök alatt is teljesíthettek szolgálatot. Az alkalmas szakemberek, a munkába már begyakorlottak megbecsülése azzal az előnnyel járt, hogy a hivatali hagyományok átöröklődhettek és az egész ügymenet a zökkenőktől többé-kevésbé mentesült.

A titkos kancellária szervezete megegyezett a főkancellária felépítésével. Az alkancellárt és a személyzetet itt is a familiarisi kapcsolat fűzte a hivatal vezetőjéhez. A titkos kancellárok Zsigmond uralkodásának első másfél évtizede alatt gyakran változtak. Az alatt az idő alatt, amíg Kanizsai főkancellár volt, négy titkos kancellárt látunk sorban egymás után feltűnni. Ezek, névszerint Knol Péter dömösi prépost, majd erdélyi püspök (1388—1390), Szepesi János dobokai főesperes, majd zágrábi püspök (1393—1396), Upori István titeli prépost, majd erdélyi püspök (1397—1401), Uski János pécsi prépost (1402—1404)⁶³ kancellári állásukat, mihelyt püspökséghez jutottak, hosszabb-rövidebb időn belül elhagyták. A jelenség úgy magyarázható, hogy a titkos kancellár hivatala, mivel állandóan a király mellett kellett tartózkodnia, a főkancellárhoz hasonlítva terhesnek számított, ahhoz tehát, ha valaki püspökké lett, nem volt érdemes ragaszkodni. Annak ellenére, hogy a titkos kancellár bizalmasabb, meghittebb embere a királynak, mint a főkancellár, és az ő feladata az uralkodó közvetlen rendelkezéseit megfogalmazni.

⁶⁰ Zsigmondkori Oklevéltár II. 6350., 7264.

⁶¹ *Szilágyi L.*: A német birodalom és Magyarország államjogi viszonya Luxemburgi Zsigmond alatt. Klebelsberg Kuno magyar történetkutató intézet évkönyve. IV (1934). 165. kk. 1.

⁶² Der Briefwechsel des Eneas Silvius Piccolomini. Hrsg. v. R. Wolkan. III/1. köt. (Fontes rerum Austriacarum. Diplomataria et acta. 68. köt.). 404. l.

⁶³ Knol: Zsigmondkori Oklevéltár I. 778., 1827/a; Szepesi: I. 2913., 4330.; Upori: I. 5005., II. 1029; Uski: II. 1630., 3124.

A két kancellár munkájának sorrendjét adatszerűen is megvilágíthatjuk Zsigmondnak két, 1400-ban kelt oklevelével. Az egyikkel titkos pecsétje alatt két falut adományozott Forgách Péternek, a másikkal pedig, amely ugyanazon a napon kelt, meghagyta a főkancellárak, hogy az adományozásról a nagyobb királyi pecséttel megerősítve állítson ki oklevelet.⁶⁴ Kétségtelen, hogy az első rendelkezés a fontosabb, a főkancellár által kiállított oklevél annak már csak megismétlése.⁶⁵ Ha mégis a főkancellár méltósága számít előkelőbbnek, az az uralkodó és a tanács akkori viszonyával magyarázható: Mivel a királyi tarácsban ülő nagybirtokosok akarata dönt, a közülük való főkancellár szava súlyosabban esik latba, mint a még önállóan királyi titkos kancellárjának a tanácsa. A titkos kancellárnak azért nincs elég tekintélye, mert ura is csak primus inter pares.

Azonnal és gyökeresen megváltozik ellenben helyzete, amikor a király kezébe ragadja a kormánygyeplőt. Most már gazdag főúr, a váruradalmakkal rendelkező Perényi Imre elvállalja a titkos kancellárságot (1405—1418), utódai pedig egy nagyra törő családból a két testvér, Pálóci Imre és Mátyus lesznek (1419—1423). Hármuk szereplése úgy is értelmezhető, hogy személyükben a nagybirtokosok elfoglalták a király legbizalmasabb tanácsadójának helyét s általuk a királyi tarács megerősítette gyámkodását, vagy legalább ellenőrzését Zsigmond felett. Ez a feltevés nem tekinthető eleve alaptalannak, bármennyire is összeegyeztethetetlennek látszik a Zsigmond uralmának megszilárdulásáról mondottakkal. Az ellentmondást a három szereplő életkörülményeinek vizsgálata segít feloldani.

Perényi családja nagybirtokossá a XIV. század végén lett, amidőn a rokonsága kezében levő északkelet-magyarországi ősi birtokok értéke, a tömeges ukrán betelepülés eredményeül, megsokszorozódott, a vagyon pedig megadta az alapot a politikai érvényesüléshez. Országos tisztséget elsőnek Perényi Miklós nyert azzal, hogy 1387-ben királyi pohárnokmester lett,⁶⁶ s ugyanez a méltóság jutott 1402-ben öcesének, Imrének kezébe. Perényi Imre katona-diplomata volt. Zsigmond megnyerő külsejű, éleseszű, amellet tettekre kész, bátor, sőt vakmerő embernek rajzolja, aki a nikápolyi nagy csatában és a trónja megszilárdításáért vívott küzdelmekben egyaránt magárvonta figyelmét, mint diplomata pedig ügyesen kiharcolta a török trónt viszályokat, s tengerentúli útjain a szultán ázsiai ellenfeleivel kapcsolatot teremtve, őt magyar szempontból kedvező békés magatartásra vette rá.⁶⁷ A Pálóciak még később emelkedtek ki. A XIV. század utolsó évtizedében a megyei élet határain még nem jutottak túl,⁶⁸ közülük egy klerikus vitte a

⁶⁴ Zsigmondkori Oklevéltár II. 668., 669.

⁶⁵ Az „ad litteratorium mandatum domini regis”, „ad litteratorium mandatum domini imperatoris” kancelláriai jegyzettel ellátott oklevelek titkos kancellárián kibocsátott utasításokra, nem pedig Zsigmond sajátkezü leveleire hivatkoznak, amint *H. Spangenberg* (i. h. 499. l.) feltételezte. A specialis presentia regia-n kelt 1408-i ítéletlél (Zsigmondkori Oklevéltár II. 6343.), vagy egy korábbi okleveleket megerősítő 1416-i privilegium (Dl. 10.335) kétségtelenné teszik, hogy a nagyobb kancellária nem közvetlenül a királytól, hanem a titkos kancelláriától kapott ezekben a lényegében sablonos ügyekben utasítást. Egyébként az írásos rendelet már az Anjou-korban is szokásos volt. (*Szentpétery*: i. h. 474. k. l.)

⁶⁶ Zsigmondkori Oklevéltár I. 278., II. 1404.

⁶⁷ Uo. II. 7599. — *Fejér*: i. m. X/8. köt. 480. k. l. — Dl. 9745. (1411. júl. 4.)

⁶⁸ Ilyeneknek mutatják őket a következő oklevelek: Zsigmondkori Oklevéltár I., 1594., 4324., 4832., 5633., 5709., 6118.

legtöbbre — leleszi premontrei prépost lett —, s ennek hagyatéka, 800 forint olyan mesébe illő kincs volt szemükben, hogy azt, meg sem várva a temetést, erőszakkal elragadták.⁶⁹ A családot Pálóci Mátyus emelte fel. Ő 1403-tól a királyi udvarban élt, de évekig csak mint apród; 1410-től diósgyőri várnagy, egyszersmind több megye ispánja volt, 1426-ban országbíró, 1434-ben nádor lett, György nevű testvére pedig 1419-ben erdélyi püspök, 1423-ban esztergomi érsek,⁷⁰ pályájukat azonban mindketten Zsigmond kegyéből futották be. Sem Pálóci Mátyus és Imre, sem Perényi Imre titkos kancellársága nem következménye tehát nagybirtokos voltuknak. Kancellárjaivá Zsigmond azért választotta őket maga mellé, mert megbízott bennük.

A három főúri titkos kancellárnak Zsigmondtól függése, az a körülmény, hogy az uralkodó teremtményei voltak, eleve is valószínűvé teszi, hogy a király törekvéseinek nem kerékkötőiül, hanem előmozdítóiül tekinthetők. A gyakorlatban Zsigmond fölénye még nagyobb lehetett, mivel ő a mindennapi életben nem velük, a kancellárokkal tanácskozott, hanem helyetteseikkel, az alkancellárokkal érintkezett, ezek pedig a dolog természeténél fogva utasításait bizonyára uraiknál is készségesebben követték.

Sajátságos és lényeges mozzanat, hogy a három titkos kancellár helyettesekül nem klerikusokat, hanem világiakat alkalmazott. Perényi Imre egy környékbeli köznemest, Csebi Orosz Miklóst tette meg alkancellárjának. Nem férhet hozzá kétség, hogy ezt familiarisai közül választotta ki. Maga a Csebi család a Perényiek védelme alatt élt, azt szolgálta hűségesen, ezért is tette meg egyik fegyverforgató tagját, Orosz Jakabot Perényi alpohárnokmesternek, amikor maga királyi pohárnokmester volt, testvérét Miklóst pedig alkancellárnak, amidőn titkos kancellárrá lett.⁷¹ Amíg az alpohárnokmester szolgálatát úgy jutalmazta meg, hogy birtokokat adományoztatott neki a királlyal, addig az intellektuális pályán tevékenykedő alkancellárnak a leleszi premontrei prépostságot szerezte meg.⁷² Az alkancellár egyike lett a szerzetesi életet hivatásának nem érző klerikusoknak, akinek számára a prépostság csak jövedelmi forrás, s kedvéért kényszerűségből felölti ugyan a szerzetesi ruhát, de papnak nem tekinthető. A két Pálóci alkancellárja, Csapi László nem kényszerült ily színlelésre. Ő a Pálóci-család Ung megyében fekvő birtokai szomszédságából került melléjük. Köznemes volt, szolgálatá ellenértékül nem kapott egyházi javadalmat, élte végéig világi maradt.⁷³

A két köznemesi alkancellár és a főúri kancellárok tevékenysége Zsigmond mellett arról tanúskodik, hogy két évtizeden keresztül a titkos kancellária világiak irányítása alatt állott.⁷⁴ Ez a jelenség különösen feltűnik a német

⁶⁹ *Fejér*: i. m. X/4. köt. 271. l.

⁷⁰ *C. Eubel*: *Hierarchia catholica medii aevi. Monasterii.* 1898. 520., 490. l.

⁷¹ A testvér voltukat igazoló adat: Zsigmondkori Oklevéltár II. 3958.; Csebi Miklós mint familiaris: uo. II. 5127.

⁷² A Zichy-család idősb ágának okmánytára. Szerk. *Nagy I.* Bpest. 1888. V. köt. 362. l. — Zsigmondkori Oklevéltár II. 3958., 4200.

⁷³ Pálóc és Csap egyaránt Ung megyében fekvő birtokok. Csapi László közeli rokonságban állott Csapi Andrással, aki 1418-ban Zsigmond *continuus commensalis*a és a Sárkány-rend tagja. (Turul XI [1893]. 4. l. — A Károlyi család oklevéltára. Szerk. *Géresi K.* Bpest. 1883. II. köt. 37. l.)

⁷⁴ A kancelláriai alsóbb tisztviselők, a jegyzők névsorát csak töredékesen ismerjük, így is látszik azonban, hogy voltak köztük világiak. Ilyen volt Bossányi Márton, aki 1408 óta egy évtizeden át a titkos kancellária notarius, egyetemi végzettséggel, mint *litteratus* és *magister* címe mutatja. (Zsigmondkori Oklevéltár II. 5904., 6211., 6492. — Urkundenbuch IV. köt. 87. l.)

birodalmi helyzettel hasonlítva össze. Ismeretes, hogy a német királyi kancellárok sorában Schlick Gáspár volt a legelső világi, ő pedig ezt a tisztét 1433-ban nyerte el.⁷⁵ Az egyházi rend visszaszorítása eszerint Magyarországon jóval hamarabb indult meg, mint a társadalmi fejlődés terén előtte járó birodalomban. Önkéntelenül is felmerül a kérdés, hogy nem esetleges-e az eltérés, vajon valóban van-e a különbségnek oka, amely a politikai viszonyokban rejlik. A kérdésre válaszolva, határozott igennel felelhetünk. Zsigmond egyházpolitikájának pápaellenessége az 1400-as években, a konstanzi zsinaton főkegyúri jogának elismertetése 1417-ben, lényegében gallikán államegyházi célkitűzéseket szem előtt tartó törekvése pontosan megfelelt a titkos kancellária jellegének. Helyesebben: ennek világiak vezetése alá kerülése és szervezete hűen tükrözte Zsigmond és a királyi tanács felfogását s politikáját.⁷⁶

Ugyanezt mondhatjuk el, ha a városok szemszögéből nézve figyeljük a kancelláriák szervezetét. A polgári származású Uski János titkos kancellársága részben egybeesett Nürnbergi Márk királyi tanácsosi szereplésének idejével, s így mintegy az ő támogatójának is volna tekinthető, utódaik közt viszont, mint láttuk, nem akadt polgár. A titkos kancellária világi és inkább köznemesi, mint bárói jellege megfelelt a társadalom akkori alakulásának, amely a köznemesség fokozódó előtérbe lépésével azonosítható. A városi érdek érvényesülését nem mozdította elő, hogy Esztergomi János prépost, aki Kanizsai Jánosnak mint birodalmi főkancellárnak volt a helyettese, valamint Késmárki György, Eberhard magyar főkancellár helyettese polgári családok sarjai voltak.⁷⁷ Mivel nem a főkancellária fogalmazta a politika irányvonalát jelző királyi döntéseket, az ő vonzalmuk akkor sem kezdeményezhetett volna várospártoló határozatokat, ha klerikus mivoltuk nem felelteti el velük származásukat.

V

Az a királyi tanács, amelynek tagjai között az 1420-as évek elején királyhű nagybirtokosok, értelmiségi tanácsosok, világi titkos kancellárok és alkancellár, valamint a főkancellárnak az egyházi magisterek közül kikerült helyettese foglaltak helyet, kétségtelenül alkalmasabb kormányzó testület volt, mint az, amely 1405 körül Zsigmond oldala mellett állott, a korábbi prelátságokból és bárókból álló tanácsról nem is szólva.

Ekkor Eberhard főkancellár halála után különös fordulat következett be. Zsigmond nem érte be, hogy elhunyt hívének utódjává unokaöccsét, Albeni János zágrábi püspököt nevezze ki (1421), hanem két év múlva reá bízta a titkos, a német birodalmi, a cseh királyi kancelláriák, sőt a királynéi

⁷⁵ *O. Hufnagel*: Caspar Schlick als Kanzler Friedrichs III. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung. Erg. Bd. VIII. 255. kk. 1.

⁷⁶ A burgund hercegek udvarában a magyarországi változásokkal egyidőben Rettenhetetlen János (1404—1419) óta került ki a kancellár a világi tanácsosok közül (*H. Pirenne*: Geschichte Belgiens [Allgemeine Staatengeschichte I. Abt. 30. Werk] Gotha. 1902. II. köt. 458. l.). Ami azonban itt rendszerré erősödött, az Magyarországon átmeneti kezdeményezés maradt.

⁷⁷ *Mályusz*: A konstanzi zsinat. 104. l.

kancellária vezetését is.⁷⁸ Úgy tűnhet fel, mintha határtalan bizalmának ily jeleivel elárasztva egyedüli tanácsadójává tette volna kegyencét. A valóságban éppen az ellenkezőről volt szó. Zsigmond ily módon egyrészt kikapcsolt, feleslegessé tett több nagyúri kancellárt, akiknek szava és javaslata megannyi ellenőrző figyelmeztetés gyanánt is hathatott, másrészt szorosán magához vonta, munkatársaivá tette az alkancellárokat, akik ugyan eddig is végezték a mindennapi teendőket, azonban uraik megbízásából és közvetlen utasításokra. Az alkancellárok most familiarisokból a tanácsban a kancellárnak szinte egyenrangú társaivá lettek. Az ügyes intézkedésnek a királyra háruló előnyeit bizonyára elég egyetlen példával illusztrálnunk. Schlick Gáspár tehetsége így Zsigmond szemeláttára bontakozhatott ki, elsősorban ugyan önmaga hasznára, hiszen a kisvárosi polgárcsalád sarja Zsigmonddal rokonságban levő sziléziai Oels-Kosel hercegnőt vett feleségül és élte végén grófnak mondhatta magát.⁷⁹ De ugyanezt vehetjük észre magyar viszonylatban is. Albeni titkos alkancellárja, Gathalóci Mátyás rátermettségét bizonyítja, hogy 1433-ban ő lett utódja a főkancellárságban, viszont megtartotta titkos alkancellári címét és hatáskörét. A két címnek ez a különös kapcsolatba kerülése megerősíti feltevésünket, hogy a titkos kancellária vezetése már Albeni életében annyira helyettesének a kezében volt, hogy halála után a legkisebb változtatásra sem volt szükség.

Az Albeni hivatalba lépését követő években meglepő jelenséggel találkozunk: a titkos kancellária igen sok kiadványa Csapi László volt alkancellárt nevezi meg relator gyanánt. Eszerint Csapi, noha urainak, a két Pálócinak a kancellári tisztról való lemondása (1423) után mint familiarisnak el kellett volna hagynia a királyi udvart, tovább is ott maradt és tevékenyen részt vett a kormányzat munkájában. Kétségtelenül Zsigmond közvetlen szolgálatában és nem kancelláriai alkalmazottként.⁸⁰ Címét és vele munkakörét egy 1433-i pápai supplicatióban bizonyára önmaga a secretarius szóval jelölte meg.⁸¹ Mivel ily elnevezéssel előzőleg Uski Jánost is illették, az egykori titkos kancellárt⁸², mindkettőjük tevékenységét a leghelyesebben titkárinak foghatjuk fel.

⁷⁸ *Szilágyi*: i. m. 168. l. Albeni kineveztetése birodalmi kancellárrá, mint korábban Kanizsai hasonló megbízatása is, a mainzi érsek jogainak figyelmen kívül hagyását és Zsigmond hatalmának a választófejedelmi kollégium rovására való érvényesülését jelenti. (Vö. *H. Kretschmayr*: Das deutsche Reichsvicekanzleramt. Archiv für österreichische Geschichte 84 [1897]. 388. l.)

⁷⁹ *Zechel*: i. m. 18. kk. l., 239. kk. l. — A tény, hogy Albeni János birodalmi kancellár visszaszorult Schlick mellett, akit 1429-től egyes esetekben, 1431-től következetesen alkancellárnak neveztek, a császárkoronázáskor pedig Zsigmond kancellárjává tett, régóta ismeretes (*M. Dvořák*: Die Fälschungen des Reichskanzlers Kaspar Schlick. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung 22 [1901]. 60. l., *H. Bresslau*: Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien. 2. kiad. Leipzig. 1912. I. köt. 537. k. l.), mivel azonban a magyar titkos kancelláriában hasonló változás hamarabb következett be, a jelenséget bizonyára szabad Zsigmond politikája következményéül felfognunk.

⁸⁰ Csak 1431-ben nevezik fősáfárnak (Dl. 12.379), az udvartartás pénzügyeit intéző summus dispensator-nak. Nevét relator gyanánt említik a következő oklevelek: Dl. 11.560., 11.685., 11.784., 12.412., 12.519., 12.654. Amit Makrai Benedekről szólva csak feltételeztünk, az az ő esetében igazolható: fizetés gyanánt pénzt utalt ki neki Zsigmond, még pedig 1431-ben Konstanz és Nürnberg városok terhére 800 aranyforintot (*Altmann*: 8062).

⁸¹ Turul XI (1893). 4. l.

⁸² *Altmann*: i. 122. „secretarii nostri Iohannis de Vsk”. (Bécsi állami lt. Reichsregistraturbücher Bd. E fol. 7^v O. L. Filmtár.) — Altmann 6433-t korrigálnunk kell,

Előterjesztettek tehát bizonyos ügyeket a tanácsban, javaslatot tettek elintézésükre, a határozatokat közölték a kancelláriával, sőt az elkészült okleveleket is ellenőrizhették, amidőn azok ismét a tanács elé kerültek.

Munkájuk jellemzéséhez Zsigmond két 1419. február 6-i oklevelét hivatjuk segítségül. Mindkettő „Propria commissio domini regis” kancelláriai jegyzettel van ellátva, egészen szokatlanul azonban szövegük alatt még „Per me B[enedictum] prepositum Albensem” szavak is olvashatók. Az egyiknél a szignálás azzal magyarázható, hogy a dátum után Szentgyörgyi Vincze Benedek prépost sajátkezűleg hosszabb szöveget toldott be, s így mintegy felelősséget vállalt a változtatásért,⁸³ a másikra azonban ily közvetlen ok nélkül írta rá ugyanő a nevét.⁸⁴ Az aláírásokat főleg azért tartjuk fontosnak, mert bizonyítékul szolgálnak, hogy a közvetlen királyi elhatározást (commissio propria) tartalmazó oklevelek kiállítására a kancellária az utasítást nem az uralkodótól kapta, hanem azok is, akár mint a *relatios* formulával ellátottak, a tanácsban kialakult határozatokat foglalták magukban.

Ily módon azonban megvilágosodik a titkárok, tanácsosok és volt alkancellárok munkaköre. Az ő szerepük nagyobb volt, mint a nevüket fenntartó *relatios* jegyzetekből következtethető: ők állottak a „*commissio propria domini regis*” jellel kiadott intézkedések mögött is. Mivel ilyen oklevelek kb. akkora tömegben maradtak fenn, mint amekkora a *relatios* oklevelek száma⁸⁵, hivatali munkájuk a tanácsban felért valamennyi országnagyéval együttvéve, s mert az ügyek zöme az ő, néhány szakember kezén ment keresztül és került a tanács elé, el kell ismernünk, hogy a munkából kivették részüket. Az is bizonyos továbbá, hogy nem tartoztak egyik kancellária kötelékébe sem, eltérően a német birodalom és Franciaország viszonyaitól. Mind a francia, mind a római királyok titkárai ugyanis kancelláriai alkalmazottak voltak és nevük a notarius elnevezéssel volt szinonim. „A király jegyzője és titkára”, mondták Jean de Montagu-ról,⁸⁶ Schlick Gáspár pedig, noha 1422-ben és 1426 után *secretarius*, közben *notarius* volt.⁸⁷ A francia kancellária szervezete megállapodottabb, mint a német. Franciaországban a XIV. században a *notarius*ok és *secretarius*ok közös testületet alkottak, amennyiben a kancellár ellenőrzése alatt állottak, a titkárok azonban, mint a *notarius*okét háromszor felülmúló fizetésük is mutatja, megkülönböztetett helyzetben

amennyiben Zsigmond ezen 1425. szept. 26-i meghatalmazásában a „*prepositum Budensem vicecancellarium regni nostri Hungarie consiliariorum*” szavak át vannak húzva s helyettük a margón „*Johannem electum Vesprimiensem consiliarium nostrum*” olvasható. (Uo. Bd. H fol. 104.)

⁸³ Dl. 10.771. Az oklevélben Zsigmond elismeri, hogy Kanizsai István ezer aranyforintot Lajos briegi hercegnek, 48-at ez összeg kamata fejében zsidóknak, 1150-t pedig György passauai püspöknek kifizetett az esztergomi érsekség jövedelmeiből, ezután következik a prépost kezével: „*et ultra predicta solvit idem ad mille centum quinquaginta florenos auri superaddendo florenos X auri. Per me B. prepositum Albensem*”, majd lejjebb: „*Per me B. prepositum Albensem*”.

⁸⁴ Dl. 10.770. Zsigmond utasítja Kanizsai Istvánt, hogy az érsekség jövedelmeiből adjon át 10.000 száz új dénáros forintot Bardi Noffrius budai kamarásnak.

⁸⁵ Az 1410-i évből a Zsigmondkori Oklevéltárban kiadásra került 51 királyi oklevél közül 24 „*commissio propria*”, 27 pedig „*ad relationem*” kancelláriai jegyzettel van ellátva.

⁸⁶ L. Merlet : *Biographie de Jean de Montagu, grand maitre de France. Bibliothèque de l'École des chartes* III/3 (1852). 257. l.

⁸⁷ Zechel : i. m. 31., 35. l.

voltak. Kettő közülük állandóan a király mellett tartózkodtak, közvetlenül tőle kaptak utasítást.⁸⁸ Bármily valószínű, hogy a secretarius elnevezés kezdetétől fogva mélyebb értelmű volt a notariusnál és a közvetlen királyi elhatározások megfogalmazása eleve az állás bizalmas jellegét fejezte ki, afelől nem lehet semmi kétség, hogy az intézmény nemcsak a kancelláriában gyökerezett, hanem annak keretei közt működött akkor is, amidőn a magyar secretariusoknak a kancelláriai szolgálattól való függetlensége adatszerűen bizonyítható.

Mindez úgy hangzik, mintha a magyar szervezet centralizáltabb lett volna a franciánál, hiszen Zsigmond maga nevezte ki secretariusait ezek nem állottak a kancellár ellenőrzése alatt. A valóságban csak látszat a magyar viszonyok fejlettebb volta. A francia kancellárok oly óriási hatalom birtokosai voltak, s ezt oly önállóan gyakorolták, a kormányzás szálai annyira az ő kezükben futottak össze,⁸⁹ hogy az általuk ellenőrzött secretariusok inkább tekinthetők az állam szolgáinak, mint a magyar király által közvetlenül kinevezett tanácsosok és titkárok. Amíg Magyarországon Zsigmond még csak el akarta érni, hogy kiszabadítsa magát a feudális urak gyámkodása alól, és legalább saját személye körül megszervezzon egy kormányzati központot, addig Franciaországban már régen kialakult ily központ a mindenkori kancellárral az élén.⁹⁰

Csapi Lászlón és titkár, tanácsos társain kívül Zsigmond életének utolsó éveiben két olyan szakembert találunk a tanácsban, akik már határozottan elkülöníthető munkakört láttak el, annak jeléül, hogy a resszort-képződés is megindult. Mindketten, névszerint Aranyi István és Bajmóci Noffry Lénárd megérdemlik, hogy szereplésüket közelebbről megvizsgáljuk. Aranyi jogász, királyi jogügyigazgató⁹¹ volt, tehát az uralkodó ügyésze. Zsigmondot elkísérte Olaszországba a császárkoronázásra. Itt urának kényszerű sienai tartózkodása alatt dolgozta ki azokat az igazságügyi reformjavaslatokat, amelyek az 1435-i országgyűlésen megtárgyaltatva, mint a köznemesség érvényesülését

⁸⁸ O. Morel : La grande chancellerie royale et l'expédition des lettres royales (1328—1400). Paris. 1900. 62. kk., 386. k. l.

⁸⁹ P. Viollet : Histoire des institutions politiques et administratives de la France. Paris. 1898. II. köt. 130. kk. l. — Morel : i. m. 16. kk. l.

⁹⁰ A francia secretariusokat, eltérően Moreltől, éppen az ő alapos és vonzóan világos rajza alapján, többnek tartjuk a közvetlen királyi utasítások megfogalmazóinál. Azt hisszük, hogy ők előadói is voltak azoknak az ügyeknek, amelyekre vonatkozólag azután a határozatokat megszerkesztették. Mivel munkájuk messze felülmúlta az átlagos notariusokét — bár természetesen ezek feladata sem az egyszerű másolás, hiszen ez esetben nem mondhatták volna, hogy a király a hatvanadik jegyző (Morel : i. m. 112. l.) — nem osztjuk azt a felfogást (Olivier-Martin : i. m. 448. l., A. Giry : Manuel de diplomatique. Paris. 1925. 761. l.), amely szerint feladatuk az írás s csak alkalmilag jutnak abba a helyzetbe, hogy a király tanácsukat kérje. A Jacques de Nouvionéhoz hasonló pályát aligha sikerült volna akár csak egynek is befutnia, ha munkájuk nem kormányzati-diplomáciai jellegű. (Vö. A. Coville : Un ami de Nicolas de Clamanges, Jacques de Nouvion [1372?—1411]. Bibliothèque de l'École des chartes 96 [1935]. 71. kk. l.) A titkároknak a későbbi központosítási törekvések során is nagy szerep jutott, így az I. Miksa császár által 1498-ban megszervezett Hofratban a két titkáron kívül „a kancellárnak vagy a legfőbb titkárnak”. (Th. Fellner—H. Kretschmayr : Die österreichische Zentralverwaltung. I. sor. I. köt. [Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte Österreichs. 5.] Wien. 1907. 24. kk. l. és II. köt. 8. l.)

⁹¹ „procurator causarum regie maiestatis” (Dl. 12.631).

biztosító decretum nyertek törvényerőt.⁹² Jutalmul Zsigmond 1434-ben Nógrád megye ispánjává tette,⁹³ de maga mellett tartotta. Zsigmondot 1435-től kezdve elkísérte mindenhová, Prágába, Znaimba s mellette volt halálos ágyánál is. A kancelláriai jegyzetekben oly gyakran van neve megörökítve,⁹⁴ hogy őt kell tartanunk Zsigmond utolsó három évében egyik legbizalmasabb tanácsadójának. Noffry olasz családból származott: a híres firenzei Bardi családból. Ez oly nagy jelentőségre jutott a magyar pénzügyek intézése terén, hogy az 1387—1390 közt vert dénárokat „bardus”-oknak nevezték.⁹⁵ Bardi Onofrius házat vásárolt magának Budán annak jeléül, hogy kellő tőkével jött Magyarországra szerencsét próbálni, s bizonyára nagy üzleteket bonyolított le, főleg honfitársa, Scolari Fülöp, Zsigmond sókamaraispánja és hadvezére szolgálatában, majd harmincadispán és egy dunántúli uradalom tulajdonosa lett.⁹⁶ Személynevéből alakult ki fiainak családneve a magyaros Noffry alakban. Négy fia, immár az észak-magyarországi hatalmas bajmóci uradalom birtokosai, többnyire együttesen folytatták vállalkozásaikat és viselték a harmincadispáni és pénzverő-ispáni tisztelet, s éppen együttműködésük tette lehetővé, hogy egyikük, Lénárd szinte állandóan Zsigmondot kísérje külföldi útjain.⁹⁷ Egész életpályája arra utal, hogy Zsigmond mellett a pénzügyi tanácsadó szerepét játszhatta.

Az ő és más polgári vagy köznemesi származásúaknak, valamint magister címet viselő klerikusoknak a feltűnése az egykor preláthusokból és bárókból álló királyi tanácsban az uralkodó központosító törekvéseinek a jele. Annak bizonyítéka, hogy a király körül kialakulóban van a kormányzati szakembereknek oly csoportja, amely, mivel létérdeke az erős uralom, a feudális széttagoltságnak elvi ellensége. Kétségtelen, hogy a királynak személyes hívei ők, az tetszése szerint válogatta őket össze. Azonban az is eleve valószínű, hogy éppen kormányzati tapasztalataik abba a helyzetbe juttatták őket, hogy a királyi döntésektől függetlenül is hovatovább alkalmazni tudnák az uralkodás már kialakult elveit, azaz egy gyermekkirály mellett is elkormányoznák az államot. Annál is inkább, mert személyes érdekeik azok-

⁹² Aranyi szerzősége Zsigmond két leveléből következtethető. 1433. jan. 21-én közölte Kanizsai Lászlóval, hogy Aranyit hazaküldi, febr. 2-n pedig hadügyi javaslatának eljuttatásáról emlékezett meg. (*Fejér* : i. m. X/7. köt. 477. kk. l.) Mivel a hadügyi és igazságszolgáltatási rendelkezések 1435-ben két külön decretumban láttak napvilágot, valószínű, hogy Zsigmond mindkét tárgyú javaslatait egyszerre küldte el Magyarországra.

⁹³ 1437-ben Hont és Gömör megyék ispánja is. (*Melczér I.* : Okmányok a kellemesi Melczér család levéltárából. Bpest. 1890. 65. l.)

⁹⁴ Az 1435—1437. években: Dl. 12.677., 12.684., 12.696., 12.720., 12.723., 12.733., 12.761., 12.766., 12.770., 12.864., 12.878., 12.882., 12.919., 12.928., 12.934., 13.018., 13.104., 13.124.

⁹⁵ *Huszár L.* : A bardus. *Folia Archaeologica* (Új folyam) VIII. (1956). 159. k. l.

⁹⁶ A firenzei követek, 1426. márc. 27-i jelentésük szerint, Budán „in casa Nofri di Bardo da Firenze, fattore olim di messer Pippo Scolari Spano” szállottak meg. (Commissioni di Rinaldo degli Albizzi. II. köt. [Documenti di storia italiana. II. köt.] Firenze. 1869. 580. l.) — Életrajzi adatai: *Szerémi-Ernyey J.* : A Majthényiak és a Felvidék. Bpest. 1912. 676. kk. l. — *Altmann* : 1424., 5763.) — Minden bizonnyal azonos azzal a Nofriusszal, aki 1409-ben Ozorai kamarása. (*Házi* : i. m. I/2. köt. 23. l.)

⁹⁷ Zsigmond 1430-i bécsi, nürnbergi, 1433-i római, 1434-i baseli oklevelei említik relatorként. (*Altmann* : 7725., 7851., 8769., 8805., 9590.; ezek s több más adat: *Szilágyi* : i. m. 171. l. Vö. még *Iványi* : i. m. 289. sz. és Dl. 12.574.)

hoz a társadalmi osztályokhoz fűzik őket, amelyek a király uralmának leg-
 őszintébb támaszai.⁹⁸

Még tovább növeli szereplésük súlyát a főurak elmaradása Zsigmond környezetéből. A királyt gyakori és hosszas külföldi útjaira a magyar nagybirtokosok egyre mérséklődő kedvvel kísérték. Amíg a konstanzi zsinat idejében a legelőkelőbbek — a nádortól és az esztergomi érsektől kezdve — környezetében voltak és az utazás, világnézés izgalmi kiérződnek leveleikből⁹⁹, addig a római császárkoronázáson az országnagyok már nem voltak láthatók. Az otthonmaradásra ösztönözték őket egyrészt a költségek, másrészt Zsigmond megbízásai, hogy vicariusai gyaránt intézzék otthon az ügyeket. Az egyházi és világi főméltóságok hatásköre és tekintélye nem csökkent ugyan, szavuk azonban, mivel nem volt módjukban állandóan hallatni, vesztett súlyából. Az új rendelkezéseket ők már készen kapták, azok felvetésébe és kibocsátásába nem folyhattak be. A tanácsból, amely a király mellett működött, ők, a nádor, országbíró, tárnokmester, bánok és vajdák éppen úgy hiányoztak, mint azok az urak, akiket csak nagy vagyonuk jogosított a királyi udvarban tartózkodásra. A királyi döntések nélkülük és nem kompromisszumok árán, hanem az uralkodónak és oly tanácsosoknak az együttműködése során alakultak ki, akik a realitások és az állam — a rendi állam — érdekei iránt náluknál több érzékkel rendelkeztek.

A királyi tanács így módon két részre vált szét. A számra nézve nagyobbra hárult az otthoni igazgatás intézése a királytól nyert általános utasítások szellemében, a vicariusok vezetése alatt a nagyobb pecsét felhasználásával, a szakemberek csoportjává átalakuló kisebb rész pedig a király körül csoportosulva, az általános irányelveket szabta meg és közreműködött a sajtóságon királyi elhatározást igénylő rendeleteknek titkos pecsét alatti kibocsátásánál. Szervezetileg a szétválás nem történt meg, gyakorlatilag azonban érvényesült, még pedig valószínűleg nemcsak Zsigmond külföldi, hanem otthoni tartózkodása idejében is. A szétválás, a nagybirtokosok leszorulása messzeható következményeket ígért: a főuraknak uralkodótársakból otthon élő előkelőkke válását és a reprezentáló nagytanács mellett egy expedítív kistanács felemelkedését, amely a titkos tanács nevét nyerhette volna el.¹⁰⁰

A szűkebb tanács munkájának irányításában az uralkodónak a titkos alkancellár — Gathalóczi Mátyás —, illetőleg Zsigmond uralkodásának végén, mivel Gathalóczinak mint főkancellárnak otthon kellett maradnia, Büki István titkos kancelláriai protonotarius¹⁰¹ segédkezett. Rajtuk kívül azonban a kancellária személyzete is közelebb került Zsigmondhoz. A közvetlen,

⁹⁸ A királyi tanács jellegének ez az átalakulása a XIV. sz. eleji francia állapotokra emlékeztet. (Vö. *Viollet* : i. m. Paris. 1903. III. köt. 387. kk. 1.)

⁹⁹ Rozgonyi István párizsi és perpignani leveleit közölte *Aldásy A.* : Történelmi Tár, Új folyam I (1900). 451. k., III (1902). 575. kk. 1.

¹⁰⁰ Oly kisebb tanács elkülönülése, amely az uralkodó közvetlen tanácsadót tömöríti, általában Európa-szerte a központosítás jele és az abszolutisztikus törekvések alátámasztója. Így volt Franciaországon kívül Kasztiliában (*Fr. Walser* : Die spanischen Zentralbehörden und der Staatsrat Karls V. [Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Phil.-hist. Klasse. III. Folge Nr. 43.] Göttingen. 1959. 44., 47. k. 1.), a burgund hercegségben (*Pirenne* : i. m. II. köt. 461. kk. 1.), Angliában (*W. Stubbs* : The Constitutional History of England. Oxford. 1903. 5. kiad. III. köt. 254. kk. 1., *J. Hatschek* : Englische Verfassungsgeschichte bis zum Regierungsantritt der Königin Victoria. München u. Berlin. 1913. 237., 408. k., 416. k. 1.)

¹⁰¹ *Fejér* : i. m. X/7. köt. 790. l. — Turul XI (1893). 4. l.

udvarias, nyájas modor, amely Zsigmondot jellemezte, sok hívet szerezhetett számára azok között is, akik számára kevesen vannak, súlyuk azonban jelentős, mert a közvélemény irányítói és az utókor felfogásának kialakítói elsősorban közülük kerülnek ki. A kép, amelyet Zsigmondról az utókor a birodalomban megőrzött, nem egyedül az ő munkájuk, mert mint a *Reformatio Sigismundi* bizonyítja, kancellárián kívüli oly értelmiségiek, akik a köznéphez érezték magukat közel, meleg vonzalommal fordultak feléje. Ezeket reformvágya ragadta meg és ösztönözte, hogy elégedetlenségükből sarjadt gondolataikat a császár figyelmeztetésül tüntessék fel.¹⁰² Bármennyire alkalmas egy öt évtizedes uralkodásban elmúlt élet önmagában is, hogy feledtetve az ifjúkor kudarcait és botrányait, a béke és nyugalom után sóvárgók számára ábrándkép szövéséhez alkalmat adjon, két tényező nélkül hamar feledésbe kellett volna merülnie. Szükséges volt, hogy az életmű valóban tartalmazzon képzelőerőt foglalkoztatni képes elemeket és szükség volt lelkesült hívekre, akik úgy tudják a mítoszt szőni, hogy az elhíhető is legyen.¹⁰³

A magyarság emlékezetében Zsigmond alakjához nem kapcsolódott egy eljövendő aranykor ábrándja. Ha irányadónak tekinthetjük, hogy az egyetlen XV. századi magyar történetíró, aki még hallgathatta Zsigmond kortársainak visszaemlékezéseit, névszerint Thuróczy János hogyan örököltette meg alakját, be kell vallanunk, hogy közvetlen, meleg vonzalmat nem érzett iránta. Idegennek maradt számára, azzal pedig, hogy a népmonda által hőskökké tett pártütők mellé állt és Zsigmond-ellenes hangot szólaltatott meg, szerepének egyenesen negatív vonásait emelte ki. Vajon arra következtessünk, hogy nemcsak a magyar tömegekből, hanem Zsigmond magyar kancelláriájából is hiányzott a megértés reformtörekvései iránt, mert nem voltak átfogó szemléletű munkatársai? Azt hisszük, hogy túlzás volna ily következtetés levonása. A magyar titkos kancellária is azzal, hogy Zsigmondot közvetlen szolgálta, bizalmának részese lett és nemcsak átvette, hanem tovább is hagyományozta felfogását. Nevelő iskolája volt ez is, mint általában minden kancellária, a diplomácia és a kormányzás fiatal szakembereinek. Éppen csak más társadalmi réteg érdekeinek képviselőivé tette őket. Nem a polgárságének, mert ez Magyarországon még csak most van kialakulóban, hanem a köznemességének.

A titkos kancellária legfiatalabb alkalmazottjai között ott találjuk Vitéz Jánost, a szlavón köznemesi családnak magisteri képzettségű tagját, aki később oly sokat tett a humanista művelődés magyarországi elterjesztése érdekében. Most, Zsigmond uralkodásának legutolsó szakaszában, megismerte azt a légkört, amelyben a nemesség követeinek, mint az egész ország képviselőinek részvételével tartott 1435-i országgyűlésen megfogalmazták és

¹⁰² Vö. K. Beer: Der gegenwärtige Stand der Forschung über die *Reformatio Sigismundi*. Mitteilungen des österreichischen Instituts für Geschichtsforschung 59 (1951). 92. l. — H. Koller: Eine neue Fassung der *Reformatio Sigismundi*. Uo. 60 (1952). 151. l.

¹⁰³ Sajátságos módon Aeneas Silvius Zsigmond, nem pedig utóda nevéhez fűzve állapította meg, milyeneknek kell lenniök a tanácsadóknak: „Beatos esse in terris reges, nebat Sigismundus imperator, si exclusis superbis mansuetudinis humanitatisque cultores in curiam asciscerent.” A mondás lényegében híven tükrözi Zsigmond törekvéseit, s ezért szabad feltételeznünk, hogy nem esetlegesen maradt az epizód az ő nevéhez kapcsolódva. A képzett, tanult emberek iránti megbecsülésnek Aeneas Silvius ugyancsak Zsigmond szavaival adott kifejezést: „... ego milites mille una die fecerim, doctorem mille annis non fecerim.” (*Opera omnia*. Basileae. 1551. 485., 494. l.)

kiadták azt a decretumot, amely összefoglalta a nemesi érvényesülési törekvések eredményeit, a továbbiak előtt pedig mintegy kaput nyitott. A sikerek, amelyeknek a fiatal kancelláriai jegyző benyomások iránt legfogékonyabb éveiben az öreg császár környezetében szemtanúja volt, politikai felfogása kialakulásában döntő szerepet játszottak. Vitéz bizonyára már ekkor meggyőződéses híve lett annak a felfogásnak, hogy a köznemességnek hivatása van az államéletben. Csak nagytekintélyű tanácsadók felfogásának ismerete tehetette ugyanis oly szilárddá eltökéltségét, hogy a biztos siker tudatában volt képes később, nagyobb érvényesüléshez jutva, dolgozni. A rendi monarchia, amivé a magyar államot fejleszteni törekedett, körvonalakban, úgy hisszük, már jegyző korában szemé előtt lebeghetett. Ily értelemben tehát a magyar kancellária nem nélkülözte a politikai törekvéseket áthagyományozó szerepet és jelentőséget.

VI

Zsigmond halála után úgy látszott, hogy a fejlődés a rendi monarchia és a köznemesség súlyának megnövekedése irányában, ha nem is zökkenők nélkül, de folytatódhat. A császár veje és utóda, Albert király megtartotta elődjének tanácsosait, így Szentgyörgyi Vincze Benedeket, Stock János orvost,¹⁰⁴ s velük együtt bizonyára a kancelláriai szervezetet is kialakult összetételében kívánta megőrizni. Engedményeket kellett azonban tennie megválasztatása érdekében a nagybirtokosoknak, akiknek egy kis csoportja szinte rajtaütésszerűen emelte őt trónra.¹⁰⁵ Az engedmények az államélet terén Zsigmond államegyházi célkitűzéseinek feladását, a klérus hatalmának visszaállítását, a kormányzatnak a nagybirtokosok ellenőrzése alá helyezését jelentették, személyi vonatkozásban pedig a fő- és titkos kancellári tisztségek az esztergomi érsekre való átruházását. Az érsek ugyan Pálóci György volt, testvére a nádornak és egykori titkos kancellárnak, nem lehet azonban kétségünk, hogy a primás teljes mértékben a nagybirtokosok érdekeinek szószólója volt.

Az Albertre rákényszerített kemény választási feltételeket olvasva, szinte úgy tűnik fel, mintha Zsigmond politikájának eredményei veszendőbe mentek volna, s utódjának újból az alapoknál kellene kezdenie a királyi hatalom megerősítését. A fejlődést azonban csak egész rövid ideig lehetett feltartóztatni. A köznemesség oly erős volt, hogy az élénk kancelláriai hagyományokra támaszkodva, már 1439-ben visszaszorította a főurakat és kiküszöbölte a javukra tett engedményeket. Az 1439-i országgyűlésen megalkotott decretum, összehasonlítva a választási feltételekkel, világosan bizonyítja az utóbbiak ephemer jelentőségét, de egyszersmind a köznemesség súlyát is. Ennek nagy előnye, hogy a kancelláriában van egy hűséges szövetségese, helyesebben: vér a véreből, hús a húsából: Vitéz János, aki módját ejti az elkövetkező években, hogy a köznemesség javára szolgáló érveléssel fogalmazza

¹⁰⁴ *Házi* : i. m. I/3. köt. 161., 169. l. — *Fejér* : i. m. X/7. köt. 612. l. és XI. köt. 271. l. — Stocknak Zsigmond alatti szerepléséről: *Altmann* : 5897., 8798., 8819., 9463., 10.997.

¹⁰⁵ A választási feltételeket közölte *W. Wostry* : König Albrecht II. (1437—1439). (Prager Studien aus dem Gebiete der Geschichtswissenschaft. Heft XII—XIII.) Prag. 1907. II. köt. 146. kk. 1.

meg a kancellária okleveleit, a múlt emlékei közül pedig előkeressen és új életre támasszon oly törvényszövegeket, amelyek törekvéseit szolgálhatják.¹⁰⁶

Amíg azonban a köznemesség érvényesülésének vonala töretlenül haladhatott tovább, bizonyára azért, mert mélyen lenyúló alapokra épült, addig a központosításnak a királyi udvarban elért eredményei Albert halála (1439) után teljesen megsemmisültek. A király özvegye, Erzsébet, aki gyermeke, Utószülött László számára a koronát biztosítani próbálta, minden hatalom nélkül maradt. Úgyannyira, hogy bizalmas tanácsosa, Schlick Gáspár is elhagyta III. Frigyes szolgálatáért.¹⁰⁷ Sőt a magyarok azzal, hogy I. Ulászló lengyel királyt választották meg uralkodójuknak, formálisan is szembefordultak a nyugati orientálódással.

Ulászló lengyel környezete nem különbözött a magyar nagyurak csoportjától. Az új királyt a nagybirtokosok segítették a magyar koronához s így a királyi tanács lényegében a XIV. század végihez lett hasonló. A fő- és titkos kancellária, Pálóczi primás halála után, Rozgonyi Simon egri püspök vezetése alá került, ő pedig legfőbb támasza lévén Ulászlónak a magyar korona elnyerésében, természetszerűleg elhatározóan befolyásolta döntéseit. Csak azért nem mondhatjuk, hogy ő uralkodott Ulászló nevében, mert ez a környezetében levő lengyel főurak személyében rendelkezett annyi támasszal, hogy ne legyen teljesen kiszolgáltatva magyarországi párthíveinek. Bármennyire nyer a király a köznemességre támaszkodva szabadabb kezet az országgyűléseken, a határozatok végrehajtása közben már a királyi tanácsra van kényszerülve. Ennek hozzájárulását kell lépten-nyomon megszereznie és biztosítani. A tanácsban feles számmal ülnek consiliariusok, ezek azonban nem köznemesi s még kevésbé polgári szakemberek, hanem a legnagyobb birtokosok. Egy erdélyi vajda, egy horvát-szlavón bán vagy a királyi lovászmester neve mellett a „tanácsos” megjelölés¹⁰⁸ úgy tűnik fel, mintha egyenesen azt bizonyítaná, hogy kik nem lehetnek többé birtokosai a tartalmát vesztett címnek.

Az Ulászló halála után újult erővel fellángolt polgárháború, amely a feudális anarchiának talán csúcspontjául tekinthető, nemcsak útját állta minden központosítási törekvésnek, hanem a központnak szinte a fogalmát is eltemette. A hatalmat az országtanács gyakorolta, ennek pedig csak nagybirtokosok voltak a tagjai. A köznemesség és a polgárság érdekeinek képviselői hiányoztak közülük. A tanácsban megjelenő főurak és főpapok ádáz vetélytársaik voltak egymásnak, s köztük egyetértést időnként csak az azok elleni gyűlöletük teremtett, akik már annyira önállóan rendezkedtek be ország-résznyi területükön, hogy nem is tartották érdemesnek résztvenni vitáikon. A titkos kancellária feloszlott, s ezzel megszűnt a központosítás gondolatának propagálása, a hagyományok átadása pedig megszakadt. A főuraknak nem volt szükségük sem korszerű műveltséget terjesztő, sem az államszervezetet a rendi monarchia elvei szerint átalakító intézményre. Az általuk képviselt uralmi rendszer elmaradottságát juttatták ezzel kifejezésre.

Hunyadi János, akire 1446-ban a nagybirtokosok, főleg a köznemesség követelésére, de egyszersmind párthívei fellépésének hatása alatt a kormányzó hatalmat reáruházták, nem rendelkezett sem az országos tanáccsal, sem a főkancellárral. Rákényszerült tehát, hogy jogkörének ellátására külön

¹⁰⁶ Századok 91 (1957). 71. kk., 78. l.

¹⁰⁷ *Hufnagel*: i. h. 270., 274., 288. k. l.

¹⁰⁸ *J. Chmel*: *Materialien zur österreichischen Geschichte*. Wien. 1837. I. köt. 64. l.

hatalmi apparátust építsen ki. Ennek alapja az a familiarisszervezet volt, amelynek segítségével, mint bármelyik más nagybirtokos, uradalmait korábban is igazgatta. Volt ugyan mellette egy kormányzói tanács, amelynek tagjai magukat „consiliarius regni Hungariae”-nak nevezték, ez azonban kevés támaszt jelentett számára. Oly köznemesekből állott ugyanis, akik vagy az ő, vagy a vele politikailag szembenálló főuraknak a familiarisai voltak. Mintegy fiókintézménye lett az országos tanácsnak, mintha csak ennek tagjai, méltóságukon alulinak tartva, hogy a kormányzó mellett tartózkodjanak, ellenőrzésére kirendelték volna egy-egy familiarisukat.

Vitéz, amidőn — az 1452. és 1453. évek fordulóján — az uralmat átvevő V. László mellett titkos kancellárrá lett, megkísérelte visszaállítani a Zsigmond uralmának második szakaszában érvényesült állapotot. Mint akkor, most is csak néhány tanácsadó volt a külföldön — Bécsben, Prágában — tartózkodó király mellett, mivel a nagyurak az országban maradtak. Vitéz elgondolása szerint azokra a kormányzás elveinek meghatározása, emezekre az utasítások végrehajtása várt volna. Terve, amely egy titkos tanácsot volt hivatva elkülöníteni, hajótörést szenvedett Hunyadi ellenállásán, amelyet viszont a török háborúra való felkészülés érdekei váltottak ki.¹⁰⁹

Э. МАЮС

СТРЕМЛЕНИЯ КОРОЛЯ СИГИЗМУНДА К ЦЕНТРАЛИЗАЦИИ В ВЕНГРИИ

Резюме

В течение полтора десятилетия после своего вступления на престол (1387 г.) Сигизмунд царствовал тем же образом, как все его предшественники: в согласии с церковными и светскими крупными землевладельцами, а более того, так как в его избрании благоприятное совпадение условий играло большую роль, чем фактические отношения власти, он был подчинен своей партии. В тогдашней степени развития венгерского общества принятие и осуществление всех распоряжений короля обеспечивались одобрением крупных землевладельцев, состав же королевского совета предоставлял возможность королям при помощи ловкой личной политики постепенно увеличивать влияние надежных сторонников. До 1403 г. и Сигизмунд стремился заменить противников или слишком самоуверенных сторонников более послушными. В 1403 г. ему окончательно подарилось сделаться независимым от избравшей его королем партии, победой на поле сражения над бывшими его сторонниками, выступившими против него вооруженными силами. Опираясь на власть родственников, семей Гаран и Циллен он продолжал управлять вместе с крупными землевладельцами, но попытался при помощи городов и дворянства ограничивать влияние крупного землевладения.

Его декрет из 1405 г. о реформе положения городов и, десять лет спустя, его попытка включить представителей дворянства в число постоянных заседателей центральных судов свидетельствуют о том, что он осознал выгоды общественного развития, используемые в целях укрепления королевской власти. Он стремился, значит, окружить себя советниками бюргерского или дворянского происхождения, имеющими университетское образование, и при помощи этих специалистов по правлению принять меры в целях укрепления королевской власти. Первый его советник такого рода, Марк Нюрнбергский разработал по всей вероятности его декрет о реформе городов, а начиная с 1410-х годов протонерей Винце Бенедек Сентдьердьи бюргерского происхождения и дворянин-правовед Бенедек Макран играли самую крупную роль при нем.

¹⁰⁹ A Hunyadi-kori állapotokról, a kormányzói tanácsról és Vitéz János törekvéseiről részletesen tájékoztató tanulmányom: A magyar rendi állam Hunyadi korában. Századok 91 (1957). 573. kk. 1.

Кроме них при утверждении сильной центральной власти он мог рассчитывать на членов секретной канцелярии, водившей ежедневную работу по правлению. Начиная со вступления Сигизмунда на престол в течение полтора десятилетия во главе этой канцелярии стояли по очереди канцлеры бюргерского или дворянского происхождения, а в 1405—1423 гг. светские лица в соответствии с политикой Сигизмунда, оттесняющей папское влияние на задний план. Светские секретные канцлеры избирали своими заместителями также светских лиц в качестве вице-канцлеров. Так как канцлеры и вице-канцлеры являлись членами королевского совета, через них влияние Сигизмунда продолжало возрастать.

В 1423 г. Сигизмунд назначил секретным канцлером главного канцлера, загребского епископа Яноша Альбени, в то же время он поручил ему даже руководство германской имперской канцелярии и канцелярий чешского короля и королевы. Его цель не заключалась в том, чтобы предоставить крупное влияние его фавориту. Этим назначением он сделал излишними некоторых канцлеров-магнатов, а с другой стороны приблизил к себе всех вице-канцлеров, сделав их своими непосредственными сотрудниками. Они до того вели ежедневные дела по поручению своих господ и согласно их непосредственной инструкции, а начиная с 1423 г. независимо от них. Бывшие вице-канцлеры, как члены королевского совета назывались также секретарями.

О том, какие дела они представляли и какие заключения они дали в королевском совете, свидетельствуют так наз. канцелярские записки королевских грамот. Они являлись референтами не только грамот, снабженных формулой «ad relationem», а также грамот с примечанием «Commissio propria domini regis.» Их роль свидетельствует о том, что в окружении короля началась оформляться группа специалистов по правлению, которая, будучи кровно заинтересованной в сильной власти, являлась принципиальным противником феодальной раздробленности. Их влияние усиливалось и отсутствием магнатов в окружении Сигизмунда. Магнаты сопровождали короля в его частых и продолжительных зарубежных поездках со все уменьшающейся охотой. К тому, чтобы остаться у себя дома, их подбуждали с одной стороны расходы, а с другой поручения Сигизмунда вести дела дома в качестве его заместителей. Таким образом их задачей осталось только осуществление распоряжений, но принципиальные решения принимались независимо от них, значит, не ценой компромиссов, а в ходе сотрудничества короля и таких советников, которые имели более тонкое чутье к реальностям и к интересам сословного государства, чем вельможи.

Наряду с находящимся в стране большим советом этот поворотливый малый совет мог бы получить в ходе дальнейшего развития название секретного совета. Но это не стало так, потому что после смерти Сигизмунда и затем Альберта (1439 г.) во время Владыслава I решающее слово приобрели опять представители крупного землевладения, а стремление секретного канцлера Яноша Витеза — организационным образом отделить меньший совет (1454 г.) — не было осуществлено.

E. MÁLYUSZ

ASPIRATIONS CENTRALISATRICES DU ROI SIGISMOND EN HONGRIE

R é s u m é

Pendant une décennie et demie qui succédèrent à son avènement au trône (1387) Sigismond gouverna comme ses prédécesseurs: de parfait accord avec les grands propriétaires ecclésiastiques et laïcs, de plus, vu que les circonstances favorables avaient un rôle plus important à jouer dans son élection que ne l'avaient les conditions de pouvoir, livré à son parti. Étant donné qu'au degré d'évolution où se trouva alors la société hongroise c'est l'approbation des grands propriétaires qui assura l'acceptation et la vigueur de toute mesure prise par le souverain, alors que la composition du conseil royal permit aux rois d'assurer, par une habile politique, de l'influence à leurs fidèles, en 1403 Sigismond s'efforça, lui aussi, de substituer ses adversaires ou ses partisans par trop assurés, par des personnes plus pliantes. Ayant vaincu sur le champ de bataille ses anciens partisans armés qui s'opposèrent à lui, il réussit en 1403 de se détacher entièrement du parti qui l'avait élu roi. S'appuyant sur le pouvoir de la parenté des Garai—Cillei il ne cessa point de gouverner avec le concours des grands propriétaires, mais il tenta avec l'aide des villes et de la petite noblesse de limiter l'influence de la

grande propriété. Son décret de réforme de 1405 réglant la situation des villes et tentative faite d'une décennie plus tard en vue d'assurer aux représentants de la petite noblesse des places parmi les assesseurs permanents des tribunaux témoignent de ce qu'il avait reconnu les avantages découlant de l'évolution sociale, avantages à utiliser en faveur du renforcement du pouvoir royal. Il s'efforça, en effet, de s'entourer de conseillers gradués, issus des rangs de la bourgeoisie et de la petite noblesse qui, en qualité d'experts gouvernementaux l'appuyèrent dans ses mesures prises pour renforcer le pouvoir royal. Selon toute supposition c'était un de ses premiers conseillers, Mark de Nürnberg, qui élaborait son décret de réforme relatif aux villes et à partir de 1410 c'est le prévôt Benedek Vincze de Szentgyörgy d'origine bourgeoise et le juriste Benedek Makrai issu de la petite noblesse qui jouèrent le plus important rôle auprès de lui. Outre eux le roi fut encore en mesure de s'appuyer, en développant un fort pouvoir central, sur les membres de la chancellerie secrète qui pourvut aux travaux quotidiens du gouvernement. Pendant une décennie et demie succédant à l'avènement au trône de Sigismond cette chancellerie fut présidée par des chanceliers bourgeois et petits-nobles qui se succédèrent alternativement et à partir de 1405 jusqu'en 1423 par des laïcs, ce qui était en conformité avec la politique de Sigismond visant à réprimer l'influence du pape. Les chanceliers secrets laïcs s'adjoignirent des vice-chanceliers également laïcs. Vu que les chanceliers et les vice-chanceliers furent membres du conseil royal, par leur entremise l'influence de Sigismond gagna successivement du terrain. En 1423 Sigismond nomma chancelier secret le chancelier général János Albeni, évêque de Zágráb (Zagreb), voire il lui confia la direction des chancelleries de l'Empire d'Allemagne et celle des chancelleries royale de la Bohême et de la reine. Il ne visait pourtant pas à augmenter l'influence de son favori. Par cette nomination il put se passer de plusieurs chanceliers recrutés dans les rangs des seigneurs et d'autre part il s'attacha tous les vice-chanceliers et les fit ses collaborateurs directs. Ceux-ci vauquaient jusque-là de leurs affaires quotidiennes sur mandat, sur l'ordre direct de leurs seigneurs, mais à partir de 1423 ils agirent en indépendance. Les vice-chanceliers d'auparavant furent nommés encore secrétaires. Quant aux affaires portées devant le conseil royal et y jugées ce sont les soi-disantes notes de chancellerie des chartes royales qui en donnent des renseignements. Outre les chartes munies de la formule «ad relationem» ils étaient les rapporteurs de celles munies de la formule «Commissio propria domini regis». Vu leur rôle un groupe d'experts gouvernementaux était sur la voie de formation auprès de la personne du roi, groupe qui, un gouvernement renforcé étant de leur intérêt vital, fut l'adversaire virtuel du démembrement féodal. Leur prépondérance s'accrut encore à la suite de l'absence des seigneurs de l'entourage du roi. Ceux-ci accompagnaient le roi à ses longs voyages faits à l'étranger à contrecœur. Les frais de voyage d'une part et d'autre part les mandats de Sigismond qui voulaient qu'ils administrent les affaires en qualité de vicaires les stimulèrent à rester dans le pays. De cette manière ils leur restait d'exécuter les décrets, tandis que les décisions de principe prirent naissance à leur insu, ce qui ne fut pas, en effet, le résultat des compromis, mais plutôt celui d'une coopération entre le roi et ses conseillers doués de plus de sens réel à l'égard des intérêts de l'État féodal. Auprès du grand conseil resté dans le pays, ce petit conseil expéditif aurait pu recevoir le nom de conseil secret. Mais cela ne se réalisa pas, étant donné qu'après la mort de Sigismond et d'Adalbert (1439), sous le règne de Wladislas Ier ce sont encore les grands seigneurs qui obtinrent la prédominance et les efforts de János Vitéz chancelier secret de créer un conseil plus modeste séparé au point de vue de l'organisation (1454) restèrent sans suite.

MAKKAI LÁSZLÓ

Az abszolútizmus társadalmi bázisának kialakulása az osztrák Habsburgok országaiban

Az osztrák Habsburgok XVI—XVII. századi politikai rendszerének megítélésében nincs egyetértés a történeti irodalomban. Mikor beszélhetünk kifejezett abszolútizmusról, mikor még csak centralizáló törekvésekről — erre a kérdésre a történészek a legkülönbözőbb válaszokat adták. Egyesek szerint I. Miksa közigazgatási reformjai már az abszolútizmus első fázisát jelentik, mások a cseh rendi felkelés fehérhegy-i katasztrófájában és az azt követő átalakulásban látják az abszolútizmus kezdeteit, s van olyan vélemény is, mely Mária Terézia és II. József felvilágosodott abszolútizmusáig a Habsburg-birodalmat lényegileg rendi államnak tekinti. A kérdéssel legutóbb foglalkozó Hans Sturmberger ebben a vitában azt az álláspontot foglalja el, hogy „az abszolútizmus kérdésében messzemenőleg az az irányadó, hogy az illető fejedelemség nem csak igényli a potestas absoluta birtoklását, hanem valóban annyira megnövelte hatalmát, hogy az illető állam másik hatalmasságának, a rendeknek az ellenállását kikapcsolhatja. És ez, bár voltak előző kísérletek, először II. Ferdinándnak sikerült Ausztriában.”¹ Ezzel az érveléssel annyiban egyetérthetünk, hogy az abszolútizmus egyik ismerve a középkori rendi dualizmus ingadozó hatalmi egyensúlyának az uralkodó javára való tartós eltolódása, s ez a Habsburgok dunai birodalmában valóban a harmincéves háború folyamán következett be. Ahhoz azonban, hogy a II. Ferdinánd által a cseh királyságban s részben az osztrák tartományokban bevezetett politikai rendszer jellegét meghatározzuk, nem elegendő a feudális uralkodó osztályon belüli hatalmi osztozkodásban beálló változásokat figyelembe venni.

Az európai abszolútizmus (s a Habsburg-abszolútizmust nyilván ennek mértékéhez kell mérnünk) a társadalmi fejlődésnek egy bizonyos fokán alakult ki, mint a társadalmi erők harcában létrejött sajátos konstellációnak politikai megnyilvánulása.

Fő jellegzetessége, hogy a rendekkel vívott hatalmi harcában a polgárságra támaszkodik. Nem arról van szó, hogy az abszolút monarchia a polgári állam első, kezdetleges formája. Ellenkezőleg: feudális állam, a feudális uralkodó osztály uralmának hatalmi szervezete, s éppen azért koncentrálja a hatalmat, hogy hatékonyabban védelmezhesse a feudális rendszert, melyet a paraszti és polgári támadások egyre inkább meggingatnak. A feudális hatalom centralizálásának ára azonban az egyes feudális urak hatalmának megnyir-

¹ Hans Sturmberger: Kaiser Ferdinand II. und das Problem des Absolutismus. München. 1957. 7—8. l.

bálása. Az abszolút hatalmát kiépítő uralkodó csak úgy tud fölébe kerekedni a feudális oligarchiának, hogy saját igazgatási apparátust és hadsereget teremtsen olyan anyagi forrásokból, melyeknek megnyitása nem függ úgy a feudális urakat képviselő rendi gyűlés beleegyezésétől, mint a földesúri fenntartás alatt élő parasztság adózása. Ilyen anyagi forrásnak egyedül a polgári jövedelem megcsapolása kínálkozik; a centralizáló uralkodónak tehát elsőrangú érdeke a polgári gazdasági tevékenység előmozdítása. Így áll elő az a sajátosan ellentmondásos helyzet, hogy a feudális centralizáció a feudalizmus védelmében kénytelen felnövelni a feudalizmus ellenségét, jövőbeli megdöntőjét, a polgárságot. A centralizáló uralkodó és a polgárság szövetségének eredménye a központi hatalom és a rendek ingadozó hatalmi egyensúlyának végleges felborulása, az abszolútizmus létrejötte. Ez teszi lehetővé, hogy az uralkodó most már a feudális kizsákmányolást is korlátozhassa a maga javára: a földesurak beleegyezése nélkül vethessen ki adót a parasztságra (ami gyakorlatilag a rendek által eredetileg időről időre megszavazott adók rendszeresítése által történik).

A centralizációnak abszolútizmussá fejlődése a rendi ellenállással vívott heves harc közepette megy végbe. Ez a harc, mely végeredményében a feudalizmus megszilárdításáért folyik a feudálisok ellen, éppen olyan ellentmondásos, mint a feudális uralkodó szövetsége az antifeudális polgársággal: e kettős ellentmondásosság ad antifeudális látszatot az abszolútizmusnak. Ebben az ellentmondásos történelmi helyzetben a polgárság magatartása sem egyértelmű. A középkori városgazdaság része a feudális rendnek, feudális privilégiumok védelmezik. A középkori városi önkormányzat és a polgárság rendi állása ezeknek a privilégiumoknak a biztosítékai, egyúttal azonban a centralizáció akadályai. A centralizáló uralkodó ezért szükségszerűen szembe fordul a városi önkormányzattal is, mint a rendi ellenállás egyik formájával. A rendi ellenállás veresége tehát a polgárságnak is veresége, mint a rendnek. Végeredményében azonban ez a vereség a feltétele annak, hogy a polgárság kibontakozzék a feudalizmusból. A középkori városgazdaság nemcsak védelmezője, hanem korlátja is volt a polgári gazdasági tevékenységnek: az ipar és a kereskedelem céhes, monopóliumos kötöttségei gátolták a tőke szabad mozgását. De ha a rendi ellenállás összeroppanása olyan stádiumban találja a városi fejlődést, mikor a tőkés gazdálkodás még nem bontakozott ki, a középkori városi autonómiával együtt az éretlen kapitalista csírák is elpusztulnak, mint az a spanyol abszolútizmus pyrrhusi győzelme esetében történt. Ugyanúgy befulladás azonban a kapitalista fejlődés, ha a polgárság úgy tör ki a középkori városgazdaság gubójából, hogy nem védelmezi erős központi hatalom. Ez volt a sorsa a német városoknak. A centralizáció csak akkor fejlődhetik a polgári átalakulást dajkáló abszolútizmussá (s csak az ilyen politikai rendszert tekinthetjük tipikus abszolútizmusnak), ha társadalmi bázisában a rendi ellenállás érdekközösségéből kiváló tőkés polgár szerepel. Ő az igazi szövetségese az abszolútizmusnak, mint ahogyan (az ellentmondásos fejlődés logikája szerint) ő az igazi ellensége is a feudalizmusnak.

A tőkés polgárság természetesen nem egyedüli társadalmi bázisa az abszolútizmusnak, hiszen akkor az abszolút monarchia valóban az a polgári állam lenne, amelynek a fejlődés ellentmondásossága által félrevezetett polgári történészek vélik. Az abszolútizmus létre sem jöhet anélkül, hogy a feudális uralkodó osztály egy része kikapcsolódik a rendi ellenállásból és érdekeit a megerősödő központi hatalomhoz csatolja. Az állami főhivatalok-

ban és a hadseregben, vagy reprezentatív színekúrákban elhelyezkedő „udvari” főnemesség az abszolutista rendszer legfőbb haszonélvezője, mert nemcsak mint földesúr, hanem mint az állami jövedelmek egy részének elsajátítója is kizsákmányolhatja a parasztságot, s részt vesz a polgári gazdasági tevékenység hasznának lefölözésében is. Ezért hozzájárul ahhoz, hogy a polgárság is elfoglalja a maga, mindenestre alárendeltebb helyét az állami hivatal-szervezetben, s hogy az állam merkantilista gazdaságpolitikája a polgári tőkefelhalmozást szolgálja. Ebben az értelemben beszélhetünk az abszolutizmusról, mint a nemesség és a polgárság kompromisszumáról, egy olyan korszakban, mikor a nemesség *már*, a polgárság *még* nem eléggé erős az egyeduralomra. Ez a kompromisszum azonban időleges fegyverszünet a feudális és antifeudális társadalmi erők harcában. További alakulása attól függ, hogy a kapitalizmus mennyire tud behatolni a falu társadalmába, átalakítva a feudális termelési viszonyokat kapitalista termelési viszonyokká. Ahol ez megtörténik, ott a nemesség és a polgárság kompromisszuma fokozatosan felbomlik, s vagy kiesszik a föld a feudális földesúr alól, mint Franciaországban, vagy ő maga válik kapitalista vállalkozóvá, mint Angliában, ami az abszolutizmusnak, a kompromisszum politikai burkának felszámolására és a polgári állam kialakulására vezet. Ha azonban a feudális uralkodó osztálynak sikerül a feudális kizsákmányolást fenntartania, a polgárságot is tartós gyám-sága alá tudja szorítani, állandósítva az abszolutista kompromisszumot.

Ezek a szempontok (és nem pusztán az uralkodó és a rendek hatalmi viszonya) határozzák meg azt, hogy egy politikai rendszert abszolutizmusnak tekintünk-e vagy sem. A Habsburg-abszolutizmus kialakulását ebben az értelemben próbáljuk az alábbiakban vizsgálat alá venni.

I

1526-ban, mikor Habsburg Ferdinánd osztrák főherceg a magyar és cseh királyi koronát megszerezte, még nem lehetett Habsburg-birodalomról beszélni. A három különböző történelmi múlttal bíró, különböző etnikai összetételű államkomplexum között az uralkodó személyén kívül semmiféle intézményes kapcsolat nem állt fenn, sőt az osztrák tartományok, a cseh korona országai és Magyarország meg a vele összekapcsolt Horvátország külön-külön is saját rendi önkormányzattal bíró feudális államalakulatok voltak. Ez a politikai szétdaraboltság súlyos gondokat okozott Habsburg Ferdinándnak és utódainak, mivel a dinasztia világméretű hatalmi küzdelmeinek frontján nekik jutott feladatok: a Duna-táji török hódítás kivédése, majd (lényegileg már 1531, Ferdinánd német királlyá választása óta) a Német Birodalom belső anarchiájának leküzdése a rendelkezésükre álló erők összefogását követelték meg. Az osztrák Habsburgok német császársága lehetővé tette ugyan, hogy a török ellen időnként birodalmi segélyhez is jussanak, de ennek a segítségnek reális értékét felülmúlták azok az áldozatok, melyeket a császári korona megtartásáért hozni kellett. A dinasztia spanyol ágának világhuralma pedig hovatovább több kötelezettséget rótt az osztrák ágra, mint amennyi támogatást tudott neki adni. A török és a német birodalmi arevonalon való helytállás terheit így az osztrák Habsburgok családi hatalmi bázisának, az osztrák—cseh—magyar államkomplexumnak kellett hordoznia.

Ez a szükséglet indította I. Ferdinándot arra, hogy a centralizáció fokozatos, lassú kiépítése helyett mindjárt uralkodása kezdetén a spanyol abszolutizmus despotikus módszereinek alkalmazásával kísérletezzék és vérbefojtsa az 1522. évi alsó-ausztriai rendi ellenállást. Az osztrák főherceg azonban nem rendelkezett olyan hatalmi eszközökkel és pénzforrásokkal, mint a spanyol király, s Ferdinánd már első (de nem utolsó) komolyabb pénzzavarában rászorult a rendek támogatására. 1525-ben kénytelen volt az osztrák rendek által megszavazott adó fejében megerősíteni a rendi önkormányzatot, s egy év múlva ugyanezt az áldozatot kellett hoznia a cseh és magyar korona megszerzéséért. Ezzel a nyílt abszolutizmus bevezetésének útja el volt vágva, s megkezdődött az az évszázados küzdelem, melynek során az osztrák Habsburgok országaik rendi „alkotmányainak” korlátai között lépésről lépésre próbálták hatalmukat a rendekkel szemben megszilárdítani. Ennek a centralizációs politikának az adott viszonyokból fakadó külön nehézsége volt az, hogy a rendi önkormányzat korlátozását szükségszerűen össze kellett kapcsolni a történelmi fejlődés külön útjait megjárt egyes országok eltérő jogrendjének egységesítésével.

Habsburg Ferdinánd 1527-ben megszervezte központi hivatalait (Hofrat, Geheimrat, Hofkanzlei, Hofkammer), melyeknek elvben alárendelte az egyes országok és tartományok igazgatási szerveit, de a rendi ellenállás megakadályozta az egységes központi kormányzat kialakulását. Az akkor jórészt bíráskodásra szorítókozó, s ezért attól el sem választott igazgatás terén már kezdetben csődöt mondott a centralizációs kísérlet. A Hofrat sohasem lett a Habsburg-országoknak az a legfelsőbb, közös igazgatási szerve, aminek I. Ferdinánd tervezte, mert behívott magyar és cseh tagjai vonakodtak benne részt venni. 1537-ben formailag is megszűnt magyar és cseh hatásköre, majd 1556 után az osztrák tartományok is kikerültek alóla, s pusztán német birodalmi hatósággá lett. Központi kormány helyett továbbra is külön kormány-szervek működtek az egyes országokban: Tirol számára a felső-ausztriai (alája rendelve a sváb és elzászi területeken illetékes elő-ausztriai), a többi osztrák tartomány számára az alsó-ausztriai Regiment, Magyarországon a királyi tanács, a cseh korona országaiban külön cseh, morva, sziléziai és lausitzi tanácsok. Ezek közül csak a még I. Miksa által francia mintára kolleghiális testületként megszervezett, részben nemesekből, részben polgári származású jogászokból kinevezett osztrák Regimentek voltak a rendektől független hatóságok. A helyi igazgatás azonban az osztrák tartományokban is rendi testületek kezében maradt, s vezetője, a Landeshauptmann, bár az uralkodó nevezte ki, egyúttal a rendek bizalmi embere, a rendi gyűlés és bíróság elnöke is volt.

A központi hatalomnak azzal a törekvéssel szemben, hogy a Landeshauptmann a centralizáció szolgálatába állítsa, az osztrák tartományok rendjei egyre nagyobb mértékben építették ki saját, az uralkodóval párhuzamos hivatalszervezetüket. A XVI. században alakult meg tartományonként a választott megbizottak (Verordnete) kollégiuma, melynek feladata a rendi gyűlések határozatainak végrehajtása, különösen a megszavazott adók és az azokból fenntartott katonaság ügyeinek kezelése volt. A megbizottak kollégiuma mellett nagy számú alárendelt hivatalnok működött; ezek csak a rendi hatóságoknak tartoztak felelősséggel. A magyar és cseh rendek beleszólása a kormányzásba ennél jóval közvetlenebb volt. Magyarországon I. Ferdinándnak sikerült 1531 után tartósan megakadályoznia a rendi önkor-

mányzat vezető tisztviselőjének, a nádornak megválasztását, akinek főleg katonai hatásköre korlátozta volna a centralizációt, s helyette valamelyik katolikus főpapot állította helytartóként a királyi tanács élére. 1542 után korszerű, kollegiális testületté szervezték át a magyar helytartótanácsot, tagjai azonban továbbra is a feudális főméltóságokból kerültek ki, akik nem hajtották végre kritika nélkül az uralkodó rendelkezéseit, s különösen bíraskodási téren inkább a rendi országgyűlés utasításaihoz tartották magukat. A cseh korona országaiban a legfőbb kormányhatóságok tagjait az uralkodó csak a rendi országgyűlés jelölése alapján nevezhette ki, ami a rendi érdekek érvényesülését messzemenően biztosította, s a cseh helytartóságnak 1577-ben kollegiális hivatalként történt megszervezése ezen nem sokat változtatott. A magyar és cseh kormányok így az uralkodó és a rendek közös hivatalszervei voltak, s hogy megbízóik közül melyiknek engedelmességek, az a hatalmi küzdelem mindenkor állásától s nem utolsó sorban attól függött, hogy a kormányban szereplő nagyurakat személy szerint mennyire sikerült a Habsburg-udvarnak lekötöztetnie. Ilyen körülmények közt a magyar és cseh helytartóságok inkább elszigetelték, mint közvetítették az uralkodó akaratát a helyi igazgatási szervek felé, melyek széleskörű autonómiát élveztek. A magyar megyék választott nemesi tisztikara a központi hatalomnak jóformán teljes kikapcsolásával intézte az ügyeket.

A nyugati abszolutizmusoknak azt a nagy vívmányát, hogy hivatal-szervezetükkel közvetlenül beavatkozhattak a földesúri fennhatóság alatt élő paraszti tömegek életébe, a Habsburg-centralizációnak csak igen töredékesen sikerült megvalósítania. A parasztság adóztatása a rendi gyűlések beleegyezésétől függött, melyeknek a centralizációval szemben éppen az adó-megszavazási jog volt legerősebb fegyverük. A feudális függésben tartott parasztság feletti bíraskodás is a földesurak kezében volt, s a centralizációnak viszonylag magas fokát jelentette az, hogy az osztrák tartományok parasztjai a rendi bíróságoktól a Regimentekhez fellebbezhetek. Csehországban az 1547-es felkelés leverése adott alkalmat I. Ferdinándnak, hogy megszervezze a kinevezett hivatalnokokból álló prágai fellebbezési bíróságot a nem nemesek számára. Magyarországon azonban nem sikerült azt az elvet megtörni, hogy a jobbágy egyedül illetékes bírója a saját földesura, illetőleg a földesurakból álló megyei törvényszék.

Az igazgatási és bíraskodási központosítás meghiúsulása maga után vonta az uralkodó és a végrehajtó hivatali apparátus közvetítő szervének, a Hofkanzleinek felbomlását is, mely az osztrák tartományok expedíciós hivatala maradt, míg Magyarország és Csehország külön kancelláriákat kaptak.

Egyedül a pénzügyi és katonai igazgatás terén sikerült I. Ferdinándnak az egyes országok hivatalait központi szerveknek alárendelnie. A Hofkammer az osztrák, magyar és cseh kamarák irányító és ellenőrző főhatóságává épült ki. Noha hatáskörébe csak a kinestári birtokok és a regálejogok kezelése tartozott, míg a rendek által megszavazott adójövedelmek felett csak kivételes esetekben rendelkezett (a cseh rendi gyűlés a kinestári jövedelmek felhasználásába is beleszólhatott), mégis a kamarai igazgatás a Habsburg-centralizáció legszilárdabb eredményének bizonyult. Hasonló jelentőségű volt a hadügyek központi irányításának megvalósítása az 1556-ban alakult Kriegrat által. Olyan központi szervet, melyben a politikai élet minden szála összefutott, Habsburg Ferdinánd csak egyet tudott kialakítani, a Geheimratot, az uralkodó személyes tanácsadó testületét. Ennek személyi összetételébe és működésébe

désébe a rendeknek semmiféle beleszólásuk nem volt, viszont nem is hatóságként jelentkezett a rendek felé, mert döntései mint az uralkodó személyes rendelkezései érkeztek a tényleges igazgatást végző hivatalokhoz. Tagjai német birodalmi, osztrák, ritkábban cseh arisztokraták, főpapok, valamint német birodalmi polgári jogászok voltak. Mivel a Habsburg császár vajmi kevés tényleges hatalommal rendelkezett a Német Birodalomban, a Geheimrat valójában olyan országok sorsát intézte, melyek alig vagy egyáltalán nem voltak képviselve tagjai között, s melyeknek törvényei létét sem ismerték el. Működését nemcsak a teljesen mellőzött magyar, hanem az osztrák és cseh rendek is idegenuralomnak tekintették.²

Ez a sajátságos helyzet szükségszerűen következett abból, hogy az osztrák Habsburgok politikája nem országaikra, hanem a dinasztia világ-részeket átfogó érdekeire volt méretezve. Középpontjában a Német Birodalom problematikája állott, melynek a törökkel vívott küzdelem is csak függvénye volt. Ehhez a politikához kellett egy olyan központi kormányzatot kiépíteni, melynek az egykorú abszolutista államokéhoz hasonló fejlett szervezete éles ellentétben állt az alapját képező elmaradott rendi konstrukcióval. A centralizáció képtelen volt felszámolni azokat a rendi kiváltságokat, melyek a társadalom széles rétegeit elszigetelték a központi kormányzattól, megakadályozták a paraszti tömegek adózó képességének közvetlen állami igénybevételét, s fenntartották az egyes országok és tartományok szervezeti különállását. Ennek ellenére a Geheimrat, az udvari kamara és a haditanács sikeresen ki tudta kapcsolni a rendi beavatkozást a külpolitikai és katonai ügyekből. Ki is kellett kapcsolnia, mert az osztrák Habsburgok általános politikai vonalvezetésével országaik rendjei külön-külön és együttesen nem értettek egyet. Nem értettek egyet természetesen a centralizációs törekvésekkel, de ezen túlmenően a dinasztianak a vallási kérdésben elfoglalt álláspontjával sem. A római egyházhoz ragaszkodó Habsburgok és országaik protestáns többsége között egyre növekedett a feszültség, s a század végén a centralizáció és a rendi ellenállás nyílt konfliktusa a reformáció és ellenreformáció harcaként robbant ki. II. Miksa protestáns hajlamaiban ennek a feszültségnek a feloldására való törekvés jelentkezett: a spanyol kényszer előtti meghajlása viszont éles fényt vet arra, hogy az osztrák Habsburgok politikáját nem saját országaik, hanem a dinasztia világhatalmi érdekei szabták meg.

Egy ideig fenn lehetett tartani azt az illúziót, hogy a kétféle érdek egybeesik a török elleni küzdelem vonalán. Ferdinánd német királysága, majd császársága a kortársak szemében is a török hódítás visszavetésének zálogát jelentette, a valóságban azonban fordítva állt a dolog: a kereszténység védelmének hivatását használták fel jogcímül az osztrák Habsburgok a császári korona megtartására s éppen ez a törekvésük vonta el több mint másfél évszázadra őket attól, hogy a török elleni harcban közvetlenül érdekelt saját országaik erőit a nagy ellentámadásra összefogják. Már I. Ferdinánd

² A XVI. századi Habsburg-centralizáció szervezetét és a rendi igazgatás intézményeit a nagy irodalom figyelembevételével jól ismerteti *Ernst C. Helbling*: *Österreichische Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte*. Wien. 1956. 210—282. l., anélkül azonban, hogy a rendszer belső ellentmondásosságát elemezné. Erre találan rámutatott már *Szekfü Gyula*: *Magyar történet III.* (2. kiad.) 68—100. l., kiemelve a rendi ellenállásnak a központi kormányzat működésére gyakorolt bénító hatását. Lényegében ugyanúgy vélekedik újabban *Hugo Hansch*: *Die Geschichte Österreichs I.* Graz—Wien. 1951³. 255—257. l.

lémondott arról, hogy kiszorítsa a törököt Magyarországról s csak a védelem megszervezésére szoritkozott, II. Miksa pedig — egyetlen balul sikerült háborús kísérlet után — folytatta és betetőzte ezt a politikát a drinápolyi békével (1568). A törökkel szembeni tehetetlenségnek ez a lelepleződése váltotta ki a rendi ellenállás első nyílt fellépéseit, a csalódott magyar rendek tiltakozását az idegenuralomnak bélyegzett centralizációval szemben.

E súlyos belső ellentétek és feszültségek ismeretében nem csodálkozhatunk, ha az osztrák Habsburgok politikai rendszere válságba jutott; inkább az szorul magyarázatra, hogy ez a válság miért oly későn, a XVI. század végén következett be; mi volt az az erő, mely gyökértelensége ellenére oly sokáig fenntartotta a centralizált kormányzást, s miként sikerült a válságot leküzdve, a centralizációt újra megszilárdítani és az abszolútizmus irányában továbbfejleszteni. A Habsburgoknak ezt a „titkát” a polgári történetírás a dinasztia tagjainak egyéni tehetségében, főként szívósságában, s a török elleni harcban vitt vezető szerepük nélkülözhetetlenségében vélte felfedezni. Csakhogy éppen a harmincéves háborút megelőző válságos évtizedekben a Habsburg-uralkodók a közepesen is alacsonyabb politikai képességekről tettek bizonyosságot, s a törökkel szemben is a tehetetlenség mélypontjára jutottak. Sőt, közvetlenül Fehérhegy előtt a magyar, cseh és osztrák rendek együttesen fordultak a szultánhoz segítségért II. Ferdinánd ellen, akinek uralmát a pogány igánál is túrhetlenebbnek tekintették.³ De az az elmélet is sántít, mely az ellenreformáció eszméjében látja a Habsburgok ügyét diadalra juttató, legyőzhetetlen szellemi erőt, hiszen pl. Lengyelországban az ellenreformáció sem tartóztathatta fel a centralizáció végzetes csődjét.

Szubjektív, eszmei tényezők helyett a társadalmi valóságban, közelebbről a Habsburg-országok polgári fejlődésének alakulásában kell keresni mind a centralizáció válságának, mind az abszolútizmus győzelmének okait.

II

A rendi ellenőrzés alól kinövő abszolutista uralkodó és a városgazdaság korlátai közül kinövő kapitalista polgár egymást kölcsönösen kiegészítő történelmi jelenségek. A rendektől független politikát folytató uralkodó kölcsönökre szoruló, pénze viszont csak az egyházi uzoratilalommal és a városgazdaság versenyt gátló, egyerlősítő rendszabályaival folytonosan hadilábon álló kereskedőtőkésnek van. A nyugat-európai uralkodók első kereskedőtőkés hitelezői a gazdáik érdekeit a maguk egyéni tollasodásával ügyesen párosító kereskedelmi faktorokból és a céhszabályok kijátszásával más mesterek áruit is forgalmazó kézművesekből lett újjgazdagok, akik ugyanúgy rászorultak a patriciusok és a céhek féltékenységével szemben az uralkodó támogatására, mint az az ő kölcsönöikre. A politikai hatalom, melyet a kereskedőtőkés pénze támaszt alá, viszonyul réseket nyit a városgazdaság hörtönén a kereskedőtöke szabad érvényesülése számára. Az abszolútizmus és a kapitalizmus összefonódó történetének ezért a pénzkölcsönző, a Geld-

³ A cseh—magyar—osztrák rendi konföderáció 1620-ban ugyan Bethlen Gábor erdélyi fejedelem javaslatára döntött a török szövetség mellett, de a cseh és osztrák rendek is egyetértettek vele ebben, s Tschernembl, az osztrák rendek vezére elvileg is megindokolta e lépést: „auf die unaufhörliche Verfolgung der Papisten under Christen man fliehen könne zur Hülf der Türcken”. Ld. *Hans Sturmberger*: Georg Erasmus Tschernembl. Linz. 1953. 349. l.

geber a kulcsfigurája, aki pénzével biztosítja a központi hatalom egész katonái és bürokratikus apparátusának mozgását, hogy ezzel a maga kereskedelmi tevékenysége számára is védelmet biztosítson. A kereskedőtökés mellett azután hamarosan megjelenik a pénzkölcsönző másik típusa is, az uralkodó számára új jövedelemforrásokat megnyitó, kölcsönöket közvetítő, s ennek során meggazdagodó hivatalnok, aki nem egyszer maga is kereskedelmi vállalkozásba fog, mint ahogyan a kereskedőtökés pénzkölcsönző is gyakran hivatalt vállal az uralkodó pénzügyigazgatásában. A pénzkölcsönzők kezén a kölcsönök fedezetül lekötött állami jövedelmek is belekerültek a kapitalista gazdálkodásba, mely ezáltal is függetlenül a városgazdaság kötöttségeitől. Az államhatalommal összeforrott kapitalista vállalkozókból s a zsoldos- és hivatalnokseregből kerül ki az abszolutizmus társadalmi bázisának a magva, mely később kiegészül a kapitalista polgárság szaporodó táborával és a feudális uralkodó osztálynak a rendi ellenállást feladó és udvari nemességé alakult részével.

Az osztrák Habsburgok centralizációs politikája sem nélkülözhetette a kölcsönöket és a kölcsönzőket, annál kevésbé, mivel azok a területek, ahol erőiket leginkább kellett bevetni, a Német Birodalom és Magyarország, korántsem adtak annyit a Habsburg-kincstárnak, mint amennyibe kerültek. Habsburg Ferdinánd jövedelmei uralkodása végén, velencei követek becslése szerint, meghaladták a hárommillió forintot, melyből az osztrák tartományokra mintegy másfélmillió, a cseh korona országaira körülbelül egymillió, Magyarországra pedig több mint félmillió esett. Ez az önmagában nem jelentéktelen összeg azonban a valóságban a felére olvadt, mivel legalább fele részét az uralkodó adósságainak törlesztésére kellett fordítani, melyek halálakor így is 7 és félmillió forintba rúgtak. A török elleni végvárvonal fenntartása átlagban évi 900 000 forintba került, a megmaradt pénzt pedig felemésztette az udvartartás és a központi kormányzati apparátus, úgy, hogy a centralizáció továbbfejlesztésére anyagi fedezet híján gondolni sem lehetett. Minden kiadás, mely az adott katonai és politikai helyzet pusztá fenntartásán túlmenő célokra kellett, az adósságokat szaporította, egyre jobban terhelve és zsugorítva az amúgy sem növekvő jövedelmeket. A Német Birodalom, melynek Habsburg Ferdinánd királya, majd császára volt, csak a török elleni védekezés céljaira adott 1556 előtt alkalmilag, azután rendszeresen segílyt, melynek azonban a behajtási nehézségek miatt a fele sem folyt be, s emiatt nem tett ki többet, mint 100 000 forintot a század közepén, később pedig 2—300 000-et.⁴ Ennél természetesen jóval többbe került az osztrák Habsburgoknak a birodalmi politika, hiszen csak Ferdinánd német királlyá választásának előkészítésére, elsősorban a választó fejedelmek megvesztegetésére 350 000 forint kölcsönt kellett felvenni a Fuggerektől, akiknél ezzel Ferdinánd adóssága elérte az egymilliót. Utódainak sem sikerült az adósságokat letörleszteniök, sőt meg is növelték azokat 1573-ig 10, 1606-ig 12, 1620-ig 18 millióra.⁵

Honnan szereztek az osztrák Habsburgok ezeket a hatalmas kölcsönöket? A kutatás jelen állása mellett erre a kérdésre nem lehet pontos választ adni, sőt az akkori pénzügyigazgatás rendszertelensége miatt talán sohasem is adhatunk. A Habsburgok hitelezőit azonban annyira mégis ismerjük, hogy

⁴ *Szekfü* : i. m. III. 125—126. l.

⁵ Uo. 134—142., 160. l. *Götz Freiherr von Pölnitz* : Anton Fugger. I. Tübingen. 1958. 209., 620. l.

a centralizáció társadalmi bázisának összetételéről viszonylag tiszta képet alkothassunk. Habsburg Ferdinánd korai hitelezői között megtaláljuk a pénzkölcsönző mindkét fajtáját, a kereskedőtökést és a hivatalnokot. Az elsőt Sebald Pögl, a másodikat Gabriel Salamanca, Ortenburg grófja személyében próbáljuk jellemezni, mert pályafutásuk története nemcsak két egyéni sorsra, még csak nem is csupán két társadalmi típusra, hanem az osztrák Habsburgok országainak társadalmi fejlődésére is világot vet.

Sebald Pögl nagyapjának a XV. század második felében a belső-ausztriai Thörl mellett vashámora volt, melyet tűzfegyverkészítő-üzemmé alakított át. Fia, az idősebb Sebald technikailag, de főként kereskedelmileg továbbfejlesztette a vállalkozást. Oroszlánrésze volt I. Miksa tüzérségének kiépítésében, s érdemeiért nemcsak hivatalokat, kereskedelmi kiváltságokat, hanem 1500-ban nemességet is kapott. Már ő nagy birtokokat szerzett, melyeket az ifjabb Sebald, aki apja halála után, 1528 körül átvette az üzem vezetését, a belső-ausztriai arisztokrátiakéval vetekedő birtok-komplexummá kerekített ki, de az iparral és kereskedelemmel sem hagyott fel. Öröklött hámoraihoz bányákat is vásárolt, hogy biztosítsa üzemének nyersanyagellátását, sőt már pénzüzleteket is kezdett lebonyolítani. Többek között Habsburg Ferdinándnak is hitelezett, aki 1537-ben, mikor már több mint 10 000 forinttal volt adósa, bárói rangra emelte. Röviddel rá bekövetkezett a váratlan katasztrófa. Ellenségei törvényszegéssel vádolták meg, mert főnemes létére fenntartotta városi polgárjogát és polgári gazdasági tevékenységet folytatott, s a fennálló szabályok megsértésével bányáit nem maga, „mit eigenem Rücken” művelte, hanem alkalmazottakkal vezettette. A feudális gazdasági rend áthágása miatt Habsburg Ferdinánd 1539-ben visszavonta Pögl minden kiváltságát és 38 000 forint horribilis bírságra ítélte őt. „Ez a döntés nemcsak Pöglnek a belső-ausztriai vasiparban elfoglalt gazdasági hatalmi helyzetének, hanem a belső-ausztriai korai ipari kapitalizmusnak végét is jelentette . . . Különösen hat a Habsburgok magatartása Pögllel szemben, ha összehasonlítjuk azt a Fuggerekkel szembeni magatartásukkal. A saját ország alattvalójának, aki a fegyvergyártásban végzett munkájával, valamint pénzével az uralkodónak vitathatatlan szolgálatokat tett, meg kellett hajolnia a fennálló gazdasági rend előtt. Úgy látszik, hogy bukása nem volt kellemetlen az uralkodó számára, sőt mintha ő akarta volna azt. Másként áll a dolog a külföldi pénzkölcsönzővel: őt védik és támogatják, ő előtte a rendnek kell meghajolnia . . . Ferdinándnak és tanácsosainak ebből a magatartásából az eddiginél helyesebben lehet megítélni a hazai polgárságnak és törekvéseinek szabad fejlődését gátló nehézségeket, s jobban meg lehet érteni a dél-német tőke behatolásának a hazai polgárságra nézve oly katasztrófális hatását.”⁶

A belső-ausztriai korai kapitalizmus történetirójának, Ferdinand Tremelnek Pögl sorsából levont e következtetései helytállóak. Valóban nagy különbség van aközött, ahogy Habsburg Ferdinánd belföldi és külföldi (dél-német) hitelezőit kezelte. Mikor 1523-ban a birodalmi ügyész perbeidézte Fugger, Grander, Herwart, Höchstötter, Welser és Rehm augsburgi nagykereskedőket és bankárokat tiltott monopolisztikus üzleteik miatt, V. Károly és öccse azonnal közbeléptek, s a kapitalisták ellen háborgó közvéleménnyel dacolva nemcsak a per lefolytatását akadályozták meg, hanem a császár rendeletet

⁶ Ferdinand Tremel: Der Frühkapitalismus in Innerösterreich. Graz. 1954. 89—95. l. Ugyaninnen a következő idézetek is.

adott ki, mely gyakorlatilag végrehajthatatlanná tette a monopóliumok elleni törvényt.⁷ Ennek alkalmazása megfosztotta volna ugyanis a Habsburgokat a dél-német tőke busás hiteleitől. Kétségtelen az is, hogy ez a különbségtétel végzetes hatással volt az osztrák polgárság fejlődésére. Téved azonban Tremel, mikor azt mondja, hogy „Ferdinándnak Sebald Pögllel szembeni magatartását nézetem szerint... állampolitikai megfontolás indokolja, az a felfogás ti., hogy az uralkodónak az alattvalóval szemben korlátlan hatalma van. Amit a szabad birodalmi város polgárának meg kellett engedni, az távolról sem illette meg a saját alattvalót, ennek feltétel nélkül meg kellett hajolnia az uralkodó és abszolutista-bürokrata tanácsosai akarata előtt.” Ferdinánd az abszolutista gazdaságpolitikát éppen nem Pögl, hanem a dél-német kapitalisták irányában gyakorolta. Pögl az abszolutizmus gazdasági elveivel ellentétes középkori felfogásnak esett áldozatul. Az osztrák Habsburgok centralizációjának ellentmondásossága jut pregnáns kifejezésre Pögl sorsában: a lényegében érintetlen feudális társadalmi rend fölött gyökeretlenül lebeg egy abszolutista kormányzat, mely sajátos (de az adott viszonyokból logikusan következő) módon a közvetlen hatalma alá eső államterület érdekeit alárendeli azon államterület érdekeinek, mely fölött csak névleges hatalmat gyakorol.

Az európai történelem egyik legsúlyosabb, oly sokat vitatott problémája, a német egységé kerül itt a szemünk elé. Messze vezetne, ha ennek részletes taglalásába bocsátkoznánk, de azt le kell szögeznünk, hogy a Habsburgok német császárságának történeti ténye nem hatalmaz fel minket arra, hogy a dél-német kereskedőtökét ne tekintsük a tényleges Habsburg-uralom alatt álló országokban „idegen”-rek. Mint láttuk, az osztrák történetírás is „külföld”-rek mordja Dél-Németországot, s erre a cseh, még inkább a magyar történészek legalább ugyanennyi jogcíme van, persze nem a későbbi fejlődés visszavetítése, hanem azon megfontolás alapján, hogy a XVI. században a Német Birodalom politikai konstrukciója kizárta az angol és francia abszolutizmushoz hasonló „össz nemzeti” gazdaságpolitika folytatását. Kizárta elsősorban azért, mert a császár nem rendelkezhetett a szuverén jogokat gyakorló fejedelmek területeinek az uralkodót illető jövedelmeivel, minden abszolutista gazdaságpolitika alapfeltételével. A Habsburg-császár viszonya a dél-német kereskedőtökésekhez egészen más volt, mint a korabeli abszolút monarchiáké saját kereskedőtökéseikhez. Egyrészt nem rendelkezettek velük korlátlanul, másrészt nem is tudták őket hatékonyan védelmezni. Tévedés volna a Habsburgok és az augsburgi pénzemberek kapcsolatát zavartalan harmóniának látni. Pölnitz új könyve Fuggere Antalról meggyőzően bizonyítja, hogy a dinasztia és a Fuggerek közt a látszólagos érdekegység mögött ádáz hatalmi harc dúlt, s volt idő, mikor Ferdinándnak fogcsikorgatva kellett túrnie, hogy legnagyobb hitelezője az ő magyar királyi jogigényét semmibe véve, Zápolyai Jánossal szerződéseket kössön. A Fuggerek inkább a Habsburgok szövetségeseinek, mint alattvalóinak érezték magukat, s ha úgy látták, hogy érdekeik sérelmet szenvednek, nem késtek visszaütni a koronás partnernek. Vetélytársaik, a Hóchstetterek kíméletlen legázolásában nem voltak tekintettel arra, hogy ezzel súlyos veszteségeket okoznak Habsburg Ferdinándnak, aki

⁷ *Jakob Strieder*: Studien zur Geschichte kapitalistischer Organisationsformen. München—Leipzig. 1925². 71—78. l.

hiába tett meg mindent a Hőchstetterek megmentésére, a Fugger-hatalommal szemben ő is tehetetlen volt. A harmincas évek közepén tartósan megszilárdult ugyan a Habsburg—Fugger együttműködés, ezért azonban Ferdinándnak drága árat kellett fizetnie: kincstárának legbiztosabb jövedelmeit kötötte le hosszú évekre a Fuggereknek, lemondva arról a lehetőségről, hogy más kereskedő-tőkések jobb ajánlatait fogadja el.⁸ Bizonyára szívesen járt volna el a Fuggerekkel szemben is úgy, mint Pögl esetében, de nem állt hatalmában, hogy kirabolja őket, kénytelen volt hát velük megegyezni. A dél-német kereskedőtőkének a császári hatalomtól való függetlensége azonban csak átmeneti előnyöket jelentett a kapitalista fejlődés számára, mert mikor a XVI. század második felében az augsburgi bankházak spanyol és francia királyi adósaik fizetésképtelensége miatt sorra összeomlottak, nem volt német központi hatalom, mely politikai eszközökkel érvényesítette volna követeléseiket, mint azt más abszolút monarchiák saját alattvalóik érdekében következetesen és sikerrel tették.

Sebald Pögl egyéni tragédiája tehát nem annyira az osztrák Habsburgok abszolút hatalmára, mint inkább kormányzati tehetetlenségére vet világot. Habsburg Ferdinánd kétségbeejtő anyagi helyzetén akart könnyíteni, s ezért lesújtott a gyöngébb hitelezőre, akit nélkülözni tudott, s aki képtelen volt az erőszaknak ellenállni. Természetesen nem az volt a szándéka, hogy az osztrák kapitalista fejlődést bénítsa és a dél-német tőke behatolását Ausztriába megkönnyítse, de amit tett (s mint látni fogjuk, egész politikája) öntudatlanul is ezt szolgálta, tehát pontosan az ellenkezőjét annak, amire tudatosan törekedett: a centralizációnak.

Amilyen vaknak és tehetetlennek bizonyult a Habsburg-centralizáció a hazai polgárság érdekeinek a külföldi tőkével szemben való védelmezésében, éppen olyan gyöngének mutatkozott a polgári fejlődést gátló feudális reakcióval szemben. Gabriel Salamanca esete ezt példázza. Spanyolországból hozta őt magával Habsburg Ferdinánd, mint kincstárosát s az ő tanácsai szerint kezdte osztrák tartományaiban a spanyol abszolútizmus kemény rendszerét bevezetni. Az üres kézzel érkezett kegyencet urának korlátlan bizalma és bőkezűsége gyorsan gazdagította. Az abszolút uralkodók általában szemet hunytak hivatalnokaik vagyonosodása fölött, ha kincstáruk is gyarapodott közben. Salamanca azonban a szokottnál is nagyobb elnézést élvezett. Szolgálati előlegezett jutalmául Ferdinánd neki és utódainak adományozott minden birtokot és hasznot hajtó jogot, mely magánosokról bármilyen címen a kincstárra háramlék. 1524-ben a karintiai Ortenburg uradalmával együtt megkapta a grófi címet. A hivatalnokból a szokott módon, de szokatlan hamarsággal pénzkölcsönző lett. Kölcsönei fejében neki volt lekötve Hall sója, Idria higánya, Nápoly adója, egész sor vámhely jövedelme, s egy évtized múltán mégis adósa maradt neki a kincstár több mint 20 000 forinttal. Bányákat, birtokokat vásárolt, nagyszabású külkereskedelmi vállalkozásokat bonyolított le és Spittalban barchentszövő üzemet alapított, melynek készítményeit a Magyarországon harcoló katorák természetbeni zsoldjára osztotta ki, hogy a zsoldra szánt pénzt maga zsebelje be. Az osztrák viszonyok közt példátlan iramú kapitalista felemelkedésnek a rendek beavatkozása vetett véget. Ferdinándnak 1525-ben meg kellett ígérnie, hogy a gyűlölt „idegent” a rendi

⁸ Pölnitz : i. m. 88—89., 102—111., 155—164., 214—222., 351—352. l.

kiváltságok ellen törő abszolutizmus és a városgazdaság korlátait áttörő kapitalizmus merész képviselőjét elbocsátja szolgálatából. Erre ugyan csak 1532-ben került sor, s a bukott hivatalnok magánemberként továbbra is élvezte uralkodója kegyeit, de szédítő karrierje lehanyatlott, birtokaira visszahúzódva élvezte és felélte szerzeményeit. Neve még egy darabig szerepel kisebb összegekkel az udvar hitelezői közt, azután eltűnik a hitelezők közül.⁹ Utána hosszú ideig nem akad Habsburg-hivatalnok, aki odáig vitte volna, hogy kölcsönöket nyújthasson uralkodójának, mint ahogyan Pögl után hazai kereskedőtökés sincs, aki versenyre kelhetne a dél-német pénzemberekkel. Ezek hitelezik a Habsburgoknak a visszafizethetetlen milliókat s cserében ráteszik kezüket a Habsburg-országok minden olyan jövedelemforrására, melyből készpénz vagy a világpiacon jól értékesíthető áru szivattyúzható ki.

A hazai kereskedőtöke romjai felett nyújtanak egymásnak kezét a harmincas évek közepén Habsburgok és Fuggerek. „Fugger a következő évtizedre a dinasztia életre-halálra elszánt hívének mutatta magát . . . Ez volt Antal igazi kereskedelmi monarchiájának a korszaka. De csak az utókor döntheti el, hogy a Fuggerek és a Habsburgok közti szoros szövetség felújítása végeredményében és kizárólag áldásos volt-e a társaság számára. Nem került-e az — amit az öreg Jakab elhárított s a fiatal Antal eleinte még hevesebben ellenzett — annak a hitelezőnek a kényszerhelyzetébe, aki saját létének veszélyeztetése nélkül nem szakadhat már el adósaitól, s emiatt kénytelen az elvesztett összegek után saját és idegen jó pénzt is kidobni?”¹⁰ Erre a kérdésre, melyet Fugger Antal biográfusa, Pölnitz könyvének végén tesz fel, a Fuggerek szempontjából a választ nemcsak a történelem, hanem a történetírás is megadta már. De fel lehet és fel kell tenni azt a másik kérdést is, hogy az osztrák Habsburgok országaira a dinasztia és a dél-német kereskedőtöke szövetsége „végeredményében és kizárólag áldásos volt-e”. A negatív válasz már Pögl és Salamanca pályafutásának fenti elemzésében bennfoglaltatik, a továbbiakban ezt kívánom alátámasztani és a Habsburg-országok társadalmi-politikai fejlődésének kulcsproblémájaként bővebben kifejteni.

III

Lényegileg mindegy, hogy Habsburg Ferdinánd Pögl saját elhatározásából, Salamancát pedig jobb meggyőződése ellenére, kényszer hatására semmisítette meg, mert mindkét esetben ugyanannak a feudális nyomásnak engedett, melyet a városgazdaság és a rendiség a kapitalizmus és az abszolutizmus feltörekvő, de még gyöngye tendenciáira gyakorolt. Ha összehasonlítjuk Pögl és Salamanca 10—20 ezres kölcsöneit a Fuggerek milliós hitelnyújtásával, nemcsak az osztrák Habsburgok országai és Dél-Németország gazdasági fejlettségének különbségéről kapunk pillanatfelvételt, hanem megértjük a két terület egymáshoz való viszonyának természetét is. Ezt a viszonyt a lengyel történetírás Szilézia vonatkozásában gyarmati kizsákmányolásnak tekinti.¹¹

⁹ *Friedrich Engel-Janosi*: Zur Geschichte der Wiener Kaufmannschaft von der Mitte des 15. bis zur Mitte des 16. Jahrhunderts. Mitteilungen des Vereines für Geschichte der Stadt Wien. VI. 1926. 38—39. l.

¹⁰ *Pölnitz*: i. m. 351. l.

¹¹ *Historia Polski*. Red. T. Manteuffel, L. Grosfeld, B. Leśnodorski. I/2. Warszawa. 1956. 459. l. („Traktowali Śląsk jako pewnego rodzaju obiekt eksploatacji kolonialnej.”)

A dél-német tőkésék által exportra megszervezett XVI. század végi sziléziai vászoniparról német tudósok által írott úttörő monográfiában kétséget kizáró világossággal kerülnek kifejtésre a gyarmatosítás ismérvei: azért jöhetett létre ez az ipar, „mivel a gyarmati piac olyan durva árut igényelt, mely megfelelt a kelet-német [értsd: csehországi, sziléziai és lausitzi, tehát részben szláv, részben német] takácsok technikai képességeinek, s mivel a Kelet, jó fonalellátottsága, főleg pedig olcsó életviszonyai és alacsony bérei következtében, ezt az árut olyan áron szállíthatta, mely több mint kiegyenlítette a hosszú szárazföldi szállítást a nyersáru készítési helyétől a dél-német kereskedelem központjaiig, melyek egyúttal a finomító ipar központjai is voltak.”¹²

Hogyan folyt le ez a gyarmatosítás? A cseh korona országainak vászonipara a középkorban még önálló falusi háziipar volt. A XV. század közepe után kezd a finomabb vászon szövése a városokban meghonosodni, elsősorban a fehérítés monopóliumát élvező Prágában és Boroszlóban. De exportra még a városi céhek sem dolgoznak, mert nem bírják a versenyt a minőségileg jobb és tömegcikként előállított „sváb” vászonnal, melyet a XV. században dél-német kereskedők visznek Boroszlón át Krakkóba, hogy ellássák vele Kelet-Európa igényesebb vásárlóit. A XVI. század közepén azonban megjelenik a cseh, lausitzi és sziléziai vászon a lipcei piacon, eleinte hazai felvásárlók árujaként, de igen hamarosan dél-német kereskedőtőkésék veszik kezükbe a termelést és az értékesítést. Nürnbergi vállalkozók éves szerződést kötnek a céhekkal meghatározott mennyiségű vászon szállítására, előleget folyósítva az árura. A Verlagnak ezt a fajtáját Zunftkaufnak nevezték. Egyedül a Viati—Peller társaságnak 40 helység céhei dolgoztak a XVI. század végén. Más kereskedőcégek előzetes szerződés kötés nélkül ügynökökkel járatják be a városokat és a falvakat vászonfelvásárlás céljából. A hazai Verlegerek és felvásárlók nem mérkőzhettek a dél-német vállalkozók tőkeerejével s vagy tönkrementek, vagy néhány százalékos provízió fejében ügynökei lettek a benyomuló idegeneknek. A keleti vászon nagy keresletének az a magyarázata, hogy a Földközi-tenger vidékére már régóta „sváb” vásznat szállító dél-német kereskedők előtt új piac nyílt meg Amerikában, ahol a behurcolt néger rabszolgák számára olcsó ruházati cikkekre volt szükség. A tengeren túli gyarmat vászonnal való ellátására szervezték meg a nürnbergi vállalkozók kelet-európai gyarmatukat.¹³

A vászon-Verlag kézbevétele csak utolsó állomása volt a dél-német kereskedőtőke behatolásának a Habsburg-országok gazdasági életébe. Ez a behatolás jóval hamarabb, még a XIV. század második felében megkezdődött, mióta a dél-német kereskedőtőke fejlett munkaszervezettel gyártott, jó minőségű iparcikkokkal, elsősorban a középkori európai ipar legexportképesebb árujával, a posztóval kezdte elárasztani a keleti szomszéd országok piacait. A délnémet kereskedelem — írja a kérdés osztrák szakértője — ott van már

¹² *Gustav Aubin—Arno Kunze*: Leinenerzeugung und Leinenabsatz im östlichen Mitteldeutschland zur Zeit der Zunftkäufe. Ein Beitrag zur industriellen Kolonisation des deutschen Ostens. Breslau. 1940. 274. l.

¹³ *Hermann Aubin*: Die Anfänge der großen schlesischen Leinweberei und -handlung. Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. 1942. 105—178. l., és *Georg Jahn*: Der Verlag als Unternehmungsform und Betriebssystem im ostmittel-deutschen Leinengewerbe des 16. und 17. Jahrhunderts, uo. 1941. 168—176. l.

„Ausztia gazdasági fejlődésének megindulásánál”,¹⁴ s ezt a megállapítást bátran lehet minden, az Elbától keletre fekvő területre általánosítani. Noha ezt az általánosítást még nem végezte el a történetírás, az egyes országokra vonatkozó kutatás meglepő egyöntetűséggel mutatja ki, hogy a nyugati, pontosabban dél-német kereskedelem a XV. század közepétől kezdve egyre fojtogatóbb nyomással nehezedik a keleti országok gazdasági fejlődésére. „A késői középkor és a korai újkor belső-ausztriai kereskedelmében világosan meg lehet különböztetni két periódust, azt a korszakot, amelyben a hazai kereskedő uralkodik a piacon, és az elidegenedés korszakát, amelyik körülbelül a XV. század utolsó harmadával kezdődik és az idegen, túlnyomóan dél-német kereskedők uralmával jellemezhető.”¹⁵ Ugyancsak a XV. század második felére teszi Felső-Ausztia gazdaságtörténete „az idegenek benyomulását Felső-Ausztia gazdaságába, éspedig az általuk — főleg a nürnbergiek által Steyrben — alapított telepeket, melyeket vagy itteni kereskedőházak megvásárlásával, vagy állandó, faktorok által vezetett raktárak révén létesítettek. A kereskedőházak megvásárlásával az ország gazdaságába való benyomulásnak további módja is összekapcsolódott, mert az idegenek magukhoz kaparintották — elsősorban a vas- és vászoniiparban — a Verlagot, s ezáltal uralkodó helyzetet szereztek maguknak.”¹⁶ Az osztrák nagyvárosnak, a dunai kereskedelmen árumegállító-jogával uralkodó Bécsnek a XV. század közepével bekövetkező hanyatlásáról ezt olvassuk: „A bécsi kereskedelem . . . az árumegállító-jog elvének eltorzítása során helyi közvetítő kereskedelemmé vált: a dél-német exportáló s a cseh és a magyar importáló Bécsbe jöttek. A bécsi kereskedő tevékenysége . . . közlekedési akadályá lett . . . A keleti forgalomban a bécsiek a legfontosabb árunak, a posztónak a kiviteléből teljesen kiszorultak.”¹⁷ Az idézett tanulmány szerzője maga is mélyebben fekvő okát keresi a bécsi kereskedelem visszaesésének, mint az árumegállító-jogból fakadó passzivitási kísértést, s ezt a XV. század közepi ausztriai pénzromlásban látja, mely megfosztotta a bécsi kereskedőket tőkéjüktől. Hasonló értelemben, de tágabb perspektívában próbál magyarázatot keresni a problémára A. Hoffmann: „Mégis helytelen volna, ha az osztrákoknak ebben az úgyszólván privilegizált tétlenségében látnók az idegenek kereskedelmi uralmának egyedüli okát. Kétségtelenül része van ebben a kedvezőtlen belső és külső körülmények által okozott tőkehiánynak is.”¹⁸ Szerinte a pénzromlás mellett a XV. század háborús viszonyai akadályozták az osztrák kereskedő tőkegyűjtését.

Az osztrák tartományok belső bajai azonban nem magyarázhatnak meg egy jelenséget, mely egész Kelet-Európára kiterjed. Szücs Jenő kimutatta, hogy a magyarországi városi ipar fejlődése a XV. század közepén megtorpant, nem tudott a céhes keretéből kibontakozni, mert a hazai polgárság nem rendelkezett kellő tőkével a Verlag-rendszer kiépítésére. „A tőkeakkumuláció lehetősége mindenekelőtt a hatalmas arányú posztóbehozatalban, részben

¹⁴ *Josef Kallbrunner*: Der oberdeutsche Kaufmann in Österreich vom Ausgang des Mittelalters bis zum 30-jährigen Krieg. Nachrichtenblatt des Vereines für Geschichte der Stadt Wien. I/56. 65. l.

¹⁵ *Tremel*: i. m. 131. l.

¹⁶ *Alfred Hoffmann*: Wirtschaftsgeschichte des Landes Oberösterreich. I. Werden, Wachsen, Reifen. Salzburg. 1952. 75. l.

¹⁷ *Engel-Janosi*: i. m. 52. l.

¹⁸ *Hoffmann*: i. m. 67. l.

pedig a magyarországi nyerstermékek kivitelében lett volna. Ezeknek a cikkeknek európai forgalma azonban végső fokon dél-német nagykereskedők kezén van. A kialakuló hazai kereskedelmi tőke szerepe abban áll, hogy a hazai termelés és az idegen nagykereskedelem közt, illetve az idegen nagykereskedelem és a hazai fogyasztás közt közvetít . . . A kereskedelem méretei nagyok, középkori mértékkel mérve hatalmasak — de csaknem kizárólag hitelben bonyolódnak le. A magyar nagykereskedő hitelbe veszi át az árut a nagy dél-német kereskedőktől és hitelben történik a közvetítés is . . . A polgári vagyon középkori városainkban nemcsak a nyugati nagy kereskedelmi vagyonokhoz képest törpe, hanem ahhoz a külkereskedelmi forgalomhoz képest is, amelyet lebonyolít. Ezért szükségképpen alárendelődik az idegen tőkének, kellő önállóságra, a távolsági kereskedelem önálló kézbe tartására képtelen.”¹⁹

A dél-német kereskedőtőke kelet-európai uralmának tehát nem az osztrák pénzromlás, nem is az egyes országokban dúló háborúk, hanem olyan gazdasági tényezők voltak az okai, melyek egyetemlegesen visszavezethetők arra, hogy a dél-német kereskedőtőke felnövekedésének idején Kelet-Európa ipari termelése és kereskedelmi szervezete még fejletlen volt, s később a különbség már azért sem tudott kiegyenlítődni, mert a behatoló külföldi tőke leigázta és kiszípolozta a hazai termelőt és kereskedőt. Láttuk, hogyan történt ez a cseh korona országainak XVI. századi vászoniparában. Jóval hamarabb, a XVI. század elején hatolt be a dél-német kereskedőtőke az osztrák iparba. Az osztrák tartományok legjelentősebb iparágai a vas- és vászonipar voltak, mindkettőben már a XV. században kialakult a Verlag-rendszer hazai kereskedőtőkéké, elsősorban steyri (vas) és welsi (vászon) polgárok kezén. De „a XVI. század elején a steyri vaskereskedőknek messzemenően hiányzott a szükséges tőkékük, a bányamesterek ezért gyakran fordultak pénzért a dél-németekhez és mindenestől hitelezőik markába kerültek. Egy 1539-ben működő bizottság megtiltotta a közvetlen szerződést az idegenekkel, de aligha volt képes a szükséges Verlag-tőke megszerzésének kérdését megoldani . . . A steyriek tőkéje nem volt elegendő az egész vasüzlet finanszírozásához, ezért ők is függöttek két Verleger-csoporttól, és pedig a német birodalmi vaskereskedőktől és az ausztriai lerakati helyektől (Legorte).” Hogy e két Verleger-csoport közül melyik volt az erősebb, arról képet ad az 1625. évi vasmonopóliumban való részvételük: míg az osztrák városok 74 000 forintot, addig a dél-német vaskereskedők 100 000-et fektettek az üzletbe, holott ekkor már a dél-német kereskedő-tőke rég túl volt fénykorán. „A felső-ausztriai vászon-Verlag és vászonkereskedelem legfontosabb központja Wels városa volt, mely a közeli környék kézműveseit munkával ellátta, maga azonban messzemenően függött a salzburgi Verlegerektől . . . A külföldi kereskedők a felvásárlást hazai városi és mezővárosi polgárokon keresztül bonyolították le, s erre a célra 2—3 százalékos jutalékkal adtak nekik készpénzt.”²⁰

A dél-német kereskedőket természetesen nem a kelet-európai iparcikkek, hanem a nyerstermékek érdekelték. Az osztrák vasat a helyi hámorokban bér munkában kovácsvassá, acéllá dolgoztatták fel (néha saját hámorokat

¹⁹ *Szücs Jenő*: Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. Bpest. 1955. 191—195. l.

²⁰ *Hoffmann*: i. m. 196., 201., ill. 184. l.

is. szereztek maguknak erre a célra), hogy ellássák nyersanyaggal a dél-német városok híres vasiparát, melynek készárúai azután veszedelmes versenytársai lettek az osztrák vasiparnak a kelet-európai piacon.²¹ A mezőgazdasági termékek közül nagy mennyiségben vásárolták, főleg Magyarországról, a vágómarhát, osztrák földön pedig a bort, ezenkívül állatbort, viaszt.²² A textilipar nyersanyagai közül a rosszminőségű kelet-európai gyapjúval nem volt mit kezdeniök, annál inkább keresték a lenfonalat. Kész vásznat csak kivételesen szereztek be, mert a durvább kelet-európai vásznak nem versenyezhettek a „sváb” vászonnal. Annak, hogy az osztrák vászon piacra vitelébe mégis beavatkoztak, elsősorban a nagy itáliai vászonkereslet volt az oka. A későközépkori európai kereskedelem legfőbb szárazföldi útvonala, mely az észak-olasz és dél-német gazdasági központokat kötötte össze, olyan közel haladt az osztrák vászon termelési területéhez, hogy szállítása nem okozott különösebb költséget, s a kereskedő megtalálta vele számítását. Különleges konjunktúra, a tengerentúli piac megnyílása, emellett pedig nagyon olcsó ár kellett ahhoz, mint láttuk, hogy a dél-német kereskedők érdemesnek találják a csehországi, sziléziai és lausitzi vászonnal foglalkozni. De itt is csak a lipcsei piac-központhoz közeleső területekre terjedt ki felvásárló tevékenységük, mert keletebből szállítani már nem fizette volna ki magát; onnan fonalat szereztek be.²³ A vásznon kívül egyetlen más kelet-európai iparcikk iránt sem érdeklődtek, mert sem világszerte konjunktúra, sem olcsó termelői ár nem csábította őket. Az osztrák vasárúkat, a cseh és morva posztó kiterjedt kelet-európai piacát átengedték a helyi kereskedelemnek, mely tőkeszegénysége, meg a jobb minőségű nyugati áruk versenye miatt csak igen szerény haszonkulccsal dolgozhatott s még így is állandó válságokkal küzdött. A XVI. század második fele mind az osztrák vasiparban, mind a cseh és morva posztógyártásban kézművesek és kereskedők számára egyaránt mélypontot jelentett.²⁴ Ugyanakkor horribilis nyereszkesedést folytattak dél-német tőkésék a kelet-európai országok legnagyobb kincseivel, a bányatermékekkel.

A magyar és cseh királyság s az osztrák tartományok gazdasági és politikai megerősödése a XIV. század folyamán elsősorban nemesfémbányászatuk fellendülésének következménye volt. A nemesfémekben szegény Nyugat-Európa kereskedőit a magyar és sziléziai arany s a cseh, belső-ausztriai és tiroli ezüst csábította arra, hogy fokozzák keletre irányuló iparcikk-exportjukat, melynek fejében hatalmas pénztett nemesfémtömegeket vontak ki a kelet-európai országokból. Magyarország a XV. század második felében évente 800 000 forint értékű nyugati posztót, fémárut és távolkeleti fűszert importált, nagyjából dél-német kereskedők közvetítésével, ezzel szemben viszont csak 300 000 forint értékű mezőgazdasági terméket vitt ki; a félmillió különbséget négyötöd részben arannyal, egyötöd részben rézzel fedezte, ami gyakorlatilag azt jelentette, hogy az ország arany- és réztermelése

²¹ *Ludwig Bittner*: Das Eisenwesen in Innerberg-Eisenerz bis zur Gründung der Innerberger Hauptgewerkschaft im Jahre 1625. Archiv für österreichische Geschichte, 1909. 542. l.

²² *Engel-Janosi*: i. m. 40—45. l.

²³ *Hermann Aubin*: i. m. 146—147., 164. l.

²⁴ *Hoffmann*: i. m. 205—211. l., *Antonij V. Florovskij*: České sukno na východnoevropském trhu v XVI. až XVIII. věku. Praha. 1947. 11. l.

majdnem teljes egészében külföldre vándorolt.²⁵ A cseh királyságban és az osztrák tartományokban is hasonló folyamat ment végbe, melyet időnként lökészerűen meggyorsított a pénzrontás, mint pl. a XV. század közepén Ausztriában, ahol a jó pénz teljesen eltűnt a forgalomból s nagyrészt dél-német kereskedőkhöz került.²⁶ Ezek az így felhalmozott pénztőkét arra használták, hogy közvetlenül férkőzzenek hozzá a kelet-európai országok bányakincseihez. Ezt megkönnyítették számukra egyrészt a kelet-európai uralkodók, főként a Habsburgok állandó pénzzavarai, melyeket azok a bányaregále terhére felvett kölcsönökkel próbáltak áthidalni, másrészt a bányaszatban éppen ezidőben, a XV. század második felében fellépő technikai nehézségek, melyeken csak költséges berendezésekkel lehetett segíteni. A dél-német tőkésék az uralkodóknak és a helyi bányavállalkozóknak adott kölcsönök fejében elővételi jogot szereztek maguknak a bányatermékekre, majd tönkrement adósaiktól a bányákat és hámorokat is felvásárolták, s a XVI. század közepére a Habsburg-országok minden világpiaci jelentőségű bányaterméke (arany, ezüst, réz, ólom, ón, higany) az ő kezükbe került. A hazai kereskedőtőke, mely a XV. század folyamán sikerrel kezdett behatolni a bányaszatba (Tirolban Tánntzl, Ringsmaul, Sigwein, Füger, Szilíziában Bottner, Magyarországon Jung, Ernuszt, Thurzó stb.)²⁷ lemaradt az egyenlőtlen versenyben, eleinte az erősebb idegen tőke szerény csatlósaként próbálta magát fenntartani, előbb-utóbb azonban teljesen visszahúzódott, tönkrement.

A dél-német kereskedőtőke kelet-európai bányavállalkozásai közül legismertebbek a Fuggerekéi. 1488-ban kezdték a fémkereskedést tirol-i ezüstvásárlásokkal, 1494-ben Thurzó Jánossal társulva saját kohóműveket létesítettek a magyarországi besztercebányai réz kitermelésére, az akkoriban felfedezett Saigern-eljárást alkalmazva az ezüstnek a rézércből való kivonására. Mivel ehhez ólomra volt szükség, 1495-től kezdve sorra felvásárolták a belső-ausztriai Bleiberg bányáit, melyeknek ólmát részben a magyarországi, részben a tirol-i ércet kiolvasztásánál használták fel. Az Arnoldstein mellett épült Fuggerau kohói az első évtizedben 160 000 forint értékű ezüstöt és rézet állítottak elő, ugyanezen idő alatt a magyarországi kohók egymillión felüli értékben termeltek. A terjeszkedés következő lépése a sziléziai Reichenstein aranybányáinak megszerzése volt, melyeket a Fuggerek 1502-ben vásároltak meg az eladósodott helyi vállalkozóktól. Azután a tirol-i Schwaz, Rattenberg és Lienz környéki bányák kerültek birtokukba és három más augsburgi tőkessel együtt 1526-ban megalapították a „Schwazer Berg-, Schmelz- und Pfennerwerkhandel” társasvállalatot, melyet 1565-ben az ugyan-csak más augsburgi kereskedőházakkal társulva alapított „Jenbacher Berg- und Schmelzwerkhandel” követett. 1559-ben a belső-ausztriai St. Leonhard környékén nemesfém-bányákat vettek át, közben 1528 és 1531 közt erdélyi

²⁵ *Paulinyi Oszkár*: Magyarország aranytermelése a XV. század végén és a XVI. század derekán. (A Bécsi Magyar Történelmi Intézet Évkönyve 1936). Ugyanez a külkereskedelmi helyzet áll fenn a XVI. század derekán is, vö. *Ember Győző*: Külkereskedelmünk történetéhez a XVI. században. Bpest. 1958.

²⁶ *Engel-Janosi*: i. m. 39–41. l., *Tremel*: i. m. 133. l.

²⁷ *Strieder*: i. m. 19., 37. l., *Paulinyi Oszkár*: A középkori magyar réztermelés gazdasági jelentősége. Károlyi Emlékkönyv. Bpest. 1933.

sóbányászattal kísérleteztek.²⁸ A Fuggerekkel társulva, de tőlük függetlenül is, sőt éles konkurenciaharcban velük, számos augsburgi és nürnbergi cég kezdeményezett kelet-európai fémkereskedelmet és bányavállalkozást. A Pimmel-cég Tirolban, Sziléziában, Csehországban működött; a belőle kinőtt Haug-Langenauer-Link társasvállalat a régi érdekeltségek mellé 1546 után átvette a Fuggerek magyarországi rézbányáit, 1566-ban pedig az idriai higanykereskedést is, úgy hogy 1575-ben bekövetkezett bukásáig a Fuggerekkel együtt uralkodó helyzetet foglalt el a kelet-európai fémkereskedelemben. A csehországi réz- és nemesfémbányászatban érdekelt Hóchstetterek 1525-ben nagyszabású spekulációba bocsátkoztak az idriai higannyal, ami 1529-ben bukásukat okozta. A Marlich-cég Tirolban, a Welserek Csehországban és Sziléziában, a Rosenberger-cég Csehországban és Belső-Ausztriában, a Herwart-cég Tirolban, Belső-Ausztriában, Sziléziában, Csehországban, a Vöhlin, Imhof, Humpiss, Hirschfogel cég Sziléziában, a Prandtmayr és Weitmoser cégek Belső-Ausztriában vették kézbe egyes bányák Verlagját vagy magukat a bányákat.²⁹ Ezekkel az augsburgi kereskedőtökésekkel versengve nürnbergiek is kivették részüket a kelet-európai fémkereskedelemből. A csehországi réz, ón és higany piacra vitelében már a XV. század közepe óta vezetőszerépük volt, a XVI. században azonban a belső-ausztriai bányászatba is behatoltak, sőt a század második felében az erdélyi higannyal is próbálkoztak.³⁰ Ez a felsorolás korántsem teljes, a monográfikus irodalom még sok hasonló adatot kínál s bizonyos, hogy a további kutatás sem akadhat másra, mint a délnémet kereskedőtöke hegemoniáját igazoló tényekre.

Kétségtelen, hogy a dél-német kereskedőtöke beavatkozása lökést adott a kelet-európai gazdasági fejlődésnek a termelés technikai és üzemi megszervezésével és az értékesítési lehetőségek megnyitásával, még ha mindez nem is jelentett egyebet, mint hogy helyébe lépett a tehetetlen hazai kereskedőtökének, melyet előzőleg ő tett tönkre. De a termelésnek ez a fellendülése sem vált a kelet-európai országok tartós hasznára, mert rablógazdálkodás volt. Akár a Fuggerek, akár kisebb versenytársaik bányavállalkozásait nézzük, ugyanazt látjuk: a dél-német tőkés pénzével rendbehozza a nehézségekkel küzdő üzemet, de hamarosan fel is vásárolja a bányákat az eladósodott tulajdonosoktól, s mert gyorsan akarja tőkét gyümölcsöztetni, a gyengébb hozamú bányákat leállítja, pusztulni hagyja, a jobbakat viszont a végtelékig kizsarolja, majd — mihelyt termelési vagy értékesítési akadályok jelentkeznek — továbbáll újabb, jövedelmezőbb pénzbefektetési lehetőséget keresni, tönkrement bányákat, munkásokat, kisvállalkozókat, egyszóval súlyosabb helyzetet hagyva maga után, mint amilyent talált.³¹

A dél-német kereskedőtökének ez az inváziója az osztrák Habsburgok országaiban a XVI. század derekán érte el csúcspontját, s összefüggött a

²⁸ *Strieder* : i. m. 26—49. l., *Tremel* : i. m. 69—70., 81—82. l., *Götz Freiherr von Pölnitz* : Jakob Fugger. Tübingen, é. n. II. 114—116. l., *Gustav Gündisch* : Die siebenbürgische Unternehmung der Fugger 1528—1531. Omagiu profesorului Ioan Lupaș. București. 1941. A Fuggerek bányavállalkozásainak óriási irodalma van, melynek idézésétől itt el kell tekintenünk.

²⁹ *Strieder* : i. m. 25., 28., 36., 48—49., 293—310., 346. l., *Pölnitz* : Anton Fugger 102. l., *Tremel* : i. m. 74—76. l.

³⁰ *Strieder* : i. m. 260., 311., 354. l., *Pölnitz* : Anton Fugger 417. l., *Tremel* : i. m. 74—75. l.

³¹ *Tremel* : i. m. 74. s. köv. lapokon egész sorát mutatja be Belső-Ausztriában a hasonló eseteknek.

világpiac kialakulási folyamatával. A világpiaci konjunktúrák határozták meg a dél-német kereskedők kelet-európai vállalkozásait: az amerikai néger rabszolgák ruhaszükséglete hívta általuk életre a sziléziai vászon exportiparát, s a dél-amerikai ezüsbányákban alkalmazott amalgám-eljárás higanyszükséglete indította őket az idriai higanybányászat fellendítésére. A cseh, magyar, osztrák réz az ő kezükön vált világpiaci spekuláció tárgyává s került a nagy európai kereskedelmi központokon, Velencén, Antwerpenen keresztül a Közelkeletre és az amerikai gyarmatokra. Téves tehát az a közkeletű feltevés, hogy a kereskedelmi utaknak a nagy felfedezéseket követő eltolódása csökkentette Kelet-Európa áruforgalmát. Ellenkezőleg, a világpiacba való bekapcsolódás újabb értékesítési lehetőségeket nyitott meg a kelet-európai áruk számára. Nem a világpiac forgalmából való kiesés volt az oka Kelet-Európa ekkor kezdődő gazdasági és társadalmi elmaradásának Nyugat mögött, hanem az, hogy agrár- és bányatermékek kivitelével s iparcikkek behozatalával vettek részt a világméretűvé váló áruforgalomban, s még ez a kedvezőtlen megoszlású kereskedelem sem a hazai, hanem a dél-német kereskedők kezén volt. Nyugat- és Kelet-Európa gazdasági fejlődése között kezdettől fogva jelentős ütemkülönbség állt fenn, de Európának egy nyugati ipari és egy keleti agrár félre való szétválása s az ezzel járó gazdasági függési viszony csak a világpiac kialakulásával, a XVI. század folyamán jött létre. Ebben a dél-német kereskedőtökének döntő szerepe volt, mert a kelet-európai áruk világpiaci forgalmazásával nemcsak megerősítette, hanem fokozta is a kelet-európai országok feletti gazdasági hegemoniáját. Ez a hegemonia ekkor vált igazán gyamatosítássá, mely elzárta a kelet-európai kereskedőt a világpiac-csal való közvetlen érintkezéstől s a külkereskedelem hasznának oroszlan-részét külföldre szívta ki.

A dél-német tőke gyamatosító behatolása a nyugati és keleti gazdasági fejlődés egyenlőtleriségének következménye volt, de megkönnyítette a Habsburgok gazdaságpolitikája is. Az uralkodó elővételi joga a bányatermékekre (Wechsel, cambium) és az ezzel egybekötött bányafelügyeleti jog módot nyújtott a bányászat messzemenő állami monopolizálására. A kelet-európai uralkodók már a korai középkor óta éltek ezzel a lehetőséggel, különösen a pénzverés alapjául szolgáló nemesfémek és az ugyyszólván korlátlan mennyiségben értékesíthető só forgalmának kézbevétele által.³² A Habsburgok figyelme a XV. század közepén terelődött fokozott mértékben a bányászatra. III. Frigyes császár, osztrák főherceg 1449-ben kivette a sóbányászatot a polgári bérlők kezéből és kincstári vállalkozássá szervezte át. A polgári tőkés részben állami hivatalnokok lettek, részben a vaskereskedelemben húzódtak át. 1448-ban a vastermelés is állami szabályozás alá került. A vasipar komplexált szervezete kizárta a kincstári kezelésbe vételt, az állami beavatkozás ezért csak arra korlátozódott, hogy szigorú felügyelet alá helyezze a bányák, hámorok és Verlegerek tevékenységét a kincstári jövedelmek szaporítása érdekében. A rendezés a középkori városgazdaság elvei alapján történt: rögzítette az árakat, a hámorok és a Verlegerek számát, az egyes Verlegerek által átvehető vasmennyiséget és bizonyos helyekre (Legort) korlátozta az eladást. Mindez már önmagában lehetetlenné tette a polgári tőke szabad vállalkozását, de a Habsburg-gazdaságpolitika közvetlenül is gondoskodott a városgazdaság kereteiből kitörni akaró tőkés kezdeményezések elfojtásáról.

³² *Strieder*: i. m. 23. l.

Leoben, Althofen, St. Veit belső-ausztriai városok vaskereskedőinek társulásait I. Miksa, mint tiltott monopolisztikus törekvések képviselőit feloszlatta.³³

Az állami monopólium és a polgári tőkés monopólium tehát már kezdetben szembekerülnek egymással a Habsburg-gazdaságpolitikában, melynek nem elvi alapja, hanem kényszerű gyakorlata változott meg, mikor pénzihiány miatt monopóliumot engedett a dél-német kereskedőtökének a bányatermékek értékesítésében. I. Ferdinánd többször megpróbálta nemcsak a nemesfém- és sóbányászatot, hanem a réz, ón és higany kitermelését is állami kezelésbe venni, de csak odáig jutott el, hogy egyes bányákat magánosoktól átvett, vagy elővételi jogon szerezte meg a bányatermékek piaci értékesítésének monopóliumát, melyet azután hatalmas előlegek fejében sürgősen átadott dél-német tőkéseknek.³⁴ Ugyanakkor a hazai kereskedőtökének sokkal szerényebb monopolisztikus vállalkozásaira (mint Pögl esetében láttuk) könyörtelenül lesújtott a törvény. Ha lett volna tőkeerős osztrák, cseh vagy magyar kereskedő, aki hitelnújtásban versenyre kelhetett volna a dél-németekkel, bizonyára öelötte is leomlottak volna a törvényes korlátok, de mivel az uralkodó semmit sem várhatott a hazai polgárságtól, az se várhatott tőle könnyítéseket. Habsburg Ferdinánd az egyes hazai polgárok kapitalista törekvéseivel szemben az egész hazai polgárság középkori városgazdasági törekvéseit támogatta, ami egyébként logikusan következett a társadalom feudális alapstruktúráját érintetlenül hagyó, felemás centralizációs politikájából. Sőt, az is természetes, hogy ilyen körülmények között a hazai polgárság a centralizációval szembeszegülő rendi ellenállás erőtartalmának számított, s mint ilyent kezelte az uralkodó is. Bécs 1522-ben, Prága 1547-ben a rendi ellenállásban való részvétele miatt vesztette el önkormányzatát. A Habsburg-centralizáció ellentmondásosságához az is hozzátartozik, hogy a rendiségnek szánt csapások a polgárságot érték, még azt a csekély védelmet is elvéve tőle, amit privilegizált rendi helyzete biztosíthatott volna.

IV

A dél-német kereskedőtöke a Habsburg-országok városi polgárságát nemcsak elzárta a világpiacon való közvetlen bekapcsolódástól, hanem egyúttal bezárta a városfalak közé, visszaszorította a középkori városgazdaságba. A klasszikus európai polgári fejlődés útja a távolsági kereskedelemben történő tőkegyűjtésből kiindulva a falusi háziiparba, majd a mezőgazdasági termelésbe való behatoláson át vezet a feudális viszonyok végső felszámolásához. A Habsburg-országok polgárságát a dél-német kereskedőtöke hegemoniája már az első lépés megtételétől visszavetette azáltal, hogy a világpiacon értékesíthető árucikkeket hatalmába kerítette. A bányakincsek feletti rendelkezést az államhatalom monopolisztikus intézkedései vették ki a hazai polgárság kezéből és juttatták a külföldi kereskedőnek, a hazai ipart a külföldi áruk importja fojtotta meg, s ha egyes termékei mégis exportképesek voltak, azoknak kivitele is az idegen tőkések zsákmánya lett. Ugyanez történt a külföldi piacra vihető mezőgazdasági termékekkel is. A hazai polgárság számára

³³ *Tremel* : i. m. 59., 102. l.

³⁴ *Strieder* 292. s köv. ll. (idriai higany), 260. s köv. l. (csehországi ón), *Szekfü* 132. l. (magyarországi réz).

így csak a belső piac áruval való ellátása maradt. A külkereskedelem hasznának elvesztése azonban olyan súlyos tőkehiányt idézett elő, hogy a XVI. század derekán a Habsburg-országok vas- és posztóiparát a hazai Verlegerek képtelenek voltak a nélkülözhetetlen termelési hitellel ellátni.³⁵ Ilyen körülmények közt szó sem lehetett a városi ipari termelés kiterjesztéséről, még kevésbé a falusi háziipar megszervezéséről. Erre egyedül a világpiacon értékesíthető vászon esetében kerülhetett a sor, de — mint láttuk — csak a dél-német kereskedőtőke közvetett (Felső-Ausztria) vagy közvetlen (Szilézia, Csehország) beavatkozása révén. A Habsburg-országok ipari fejlődése általában megrekedt a céhes kézművesség fokán, s a legtöbb iparágban a Verlagrendszer sem alakulhatott ki; az iparos maga árusította kicsinyben készítményeit. A városi lakosság jelentős része, a kézművesek többsége is, fő- vagy mellékfoglalkozásként mezőgazdasági termelést, főleg szőlőművelést folytatott, s a polgári kereskedelemnek legfontosabb áruja a magatermelte vagy felvásárolt bor volt.

Ilyen körülmények közt a városi kereskedőtőke a faluba legfeljebb a mezőgazdasági termékek felvásárlása révén hatolhatott volna be, de ahhoz sem volt elég erős, hogy az árutermelő parasztság jómódú elemeiből kialakuló kereskedőréteg versenyével megbirkózzék. A városi polgárság tőkehiánya miatt a városi piac nem tudta magához kötni a falusi földművelés és állattenyésztés termékeinek forgalmát, mely nagy részben a falusi vásárhelyeken, paraszti kereskedők kezén bonyolódott le. A falusi vásárokon megjelentek a városi kézművesek is, majd szaporodni kezdett a helyi kézművesek száma s a vásárhelyek városiasodásnak indultak, kivonva magukat, legalábbis a legalapvetőbb szükségleteket ellátó iparágakban, a városi piackörzetből, sőt saját piackörzetet alakítva ki maguknak a környező falvakból. A földesurak a várható haszon reményében városi kiváltságokat szereztek vásáros falvaiknak s így jöttek létre a félig paraszti, félig polgári mezővárosok. Ezeknek száma és lakóssága a XV. század derekától kezdve ugrásszerűen megnőtt az osztrák tartományokban csak úgy, mint Magyarországon és a cseh korona országaiban, ami nyilvánvaló összefüggésben áll a városi ipar és kereskedelem ekkor bekövetkező megtorpanásával.³⁶

A kelet-európai országok társadalomfejlődésében a mezővárosok jelentős szerepet játszottak, de ez a szerep igen problematikus. Ha pusztán a feudális agrárviszonyok fejlődését tartjuk szem előtt, akkor a parasztpolgárság megjelenésében a jobbágnak szabadparasztta, kispolgári tulajdonossá alakulásához vezető út ígéretes állomását látjuk. Azokban az országokban, melyek később az osztrák Habsburgok uralma alá kerültek, a XV. század folyamán valóban ugyanazok a tendenciák mutatkoztak, mint Nyugat-Európában: a feudális munka- és termékjáradékot nagymértékben háttérbeszorította a pénzjáradék s megindult a földesúri fennhatóság alatt álló parasztnak szabad bérlővé alakulása, különösen a földesúri terheiket átalányösszegben megváltó, belső ügyekben önkormányzatot élvező mezővárosokban. De ha a városfejlődés szempontjából értékeljük ezt a folyamatot, akkor a mezővárosok

³⁵ *Strieder* : i. m. 142. s köv. ll. (iglaui posztókészítés válsága), *Hoffmann* : i. m. 127—128. l. (a felső-ausztriai vasipar nehézségei).

³⁶ Ezt az összefüggést világosan meglátta és kimutatta *Sztüos* : i. m. 92—98. l. A városi és paraszti kereskedelem versengése következményének tekinti a mezővárosok fejlődését *Hoffmann* : i. m. 155. s köv. ll. is.

felnövekvésében lehetetlen meg nem látni a szabad városok piacát szűkítő, s általában az országos piac egységesülése helyett annak további felaprózódását előmozdító tendenciát. Ila lazította is a mezővárosok viszonylagos szabadsága a feudális kötelekeket, ugyanakkor a parasztpolgárság földesúri szolgáltatásai hozzájárultak a feudális uralkodó osztály gazdasági és politikai hatalmának fenntartásához. Az árútermelésnek és árúkereskedelemnek paraszti, mezővárosi szektora, mely (agrárországokról lévén szó) a gazdasági életnek igen jelentős területeire terjedt ki, a parasztság feudális függése folytán közvetve a feudális uralkodó osztály ellenőrzése alatt állott, s éppen azért, mert a gyöngye városi polgárság nem tudott ebbe a szektorba behatolni, a közvetett feudális ellenőrzés a történelmi fejlődés során közvetlen beavatkozássá alakult.

Kelet-Európában, s így a Habsburg-országokban is a feudális földbirtokosok a XV—XVI. század folyamán egyre nagyobb mértékben kapcsolódtak bele a mezőgazdasági árúkereskedelembé, majd az árútermelésbe is. Nem elégedtek meg a hagyományos termék- és pénzjáradékok beszedésével, hanem maguk is felvásárló, kereskedő tevékenységbe kezdtek. Elsősorban saját parasztaik termékeire formáltak elővételi jogot, majd monopolizálták birtokaikon a kocsmát, malmot, mézárszéket, halastavat és rákényszerítették parasztaikat, hogy az ő árúikat vásárolják. A nagy uradalmak így a középkori városgazdaság rendszerének falusi változataként monopolisztikus piacörzetekké alakultak, melyekről a városi polgár kiszorult. Szűkült természetesen a paraszti kereskedelem piaca is, majd veszélybe került maga a paraszti árútermelés, mikor a földesurak, a XVI. század derekától kezdve a parasztaiktól bevont földeken majorgazdaságokat rendeztek be, s ezeket robotmunkaerővel műveltették. A parasztságot csak személyes szabadságának megszorításával, a földesúri fennhatóság szigorításával lehetett robotra kényszeríteni, ezért a robotgazdálkodás szükségszerű folyamánya volt a parasztság röghözkötése és földesúri bíraskodás alá vetése. Így jött létre a „második jobbágyosság” rendszere, mely ebben a korszakban Kelet-Európa országainak egyetemes sajátosságává vált.³⁷

³⁷ Az egyes Habsburg-országok részletekben eltérő, de lényegileg azonos agrárfejlődésének nagy irodalmából itt csak néhány művet idézünk, melyek legelősebben domborítják ki a fejlődés fő vonalait. A cseh korona országaira vonatkozó régi irodalmat jól foglalja össze *Werner Stark*: *Ursprung und Aufstieg des landwirtschaftlichen Großbetriebs in den böhmischen Ländern*. Brünn. 1934. E munka egyes téves nézeteivel vitatkozva, a folyamat főbb mozzanataira és kronológiájára vonatkozólag azonos nézetre jut *Alexander Mika*: *Feudalni velkostatek v jižních Čechách (XIV—XVII.)* (Sbcrník Historický I. 1953.) Magyarországi viszonylatban *Szabó István*: *Az uradalmi gazdálkodás és a jobbágybirtok a XVI—XVII. században c. tanulmánya* (Tanulmányok a magyar parasztság történetéből. Bpest. 1948. 161—201. l.) jelölte ki elsőnek a probléma körvonalaait. *Pach Zsigmond Pál*: *Az eredeti tőkefelhalmozás Magyarországon*. Bpest. 1952 c. művében a majorsági gazdálkodást, közelebbről a jobbágyföldek földesúri kezelésbe vételét a parasztság földtől való megfosztásának és proletarizálódásának kezdeti mozzanataként értékelte. *Ezzel a nézettel szemben Makkai László*: I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. Bpest. 1954 c. forráskiadványának bevezetésében (67—68. l.) azt az álláspontot képviseli, hogy „a magyarországi majorsági gazdálkodás történetében két egymást felváltó folyamatot kell megkülönböztetni. Az elsőnek lényege a telkes jobbágy robotjára támaszkodó gazdálkodás s ennek megfelelően a földfoglalás korlátozottsága... A másik folyamat a tulajdonképpeni eredeti tőkefelhalmozás folyamata, melynek lényege a bér munkára... alapozott gazdálkodás, mellyel együttjár a jobbágynek telkétől való megfosztása”. Ez utóbbi folyamat, legalábbis a XVII. század közepéig, nem vált uralkodóvá Magyarországon. Hasonló eredményekre jutott újabban

Nem lehet célunk itt a „második jobbágyság” keletkezése és jellege körüli vita egész problematikáját felvetni. Mindössze azt az álláspontunkat kell leszögezni, hogy a kelet-európai társadalomfejlődés e kedvezőtlen irányvételének kiindulópontját a városi polgárság árutermelésének és árukereskedelmének visszaszorulásában, végső fokon tehát a nyugati, közelebről a délnémet kereskedőtöke gyarmatosító behatolásában látjuk.³⁸ A földesurak azokba a résekbe hatoltak be, melyeket a terjeszkedésében megbénított polgárság szabadon hagyott, s ezeknek a réseknek tágitásával először a polgári gazdasági tevékenységet szorították ki a faluról, majd a paraszti árutermelés és árukereskedelem tekintélyes részét kaparintották meg, végül pedig betörték a városi piacra is. A városokba költöző nemesek egyre veszélyesebb versenytársai lettek a polgári kereskedőknek. Míg Nyugat-Európában a polgári fejlődést akadályozó feudális kötöttségek sorra fellazultak, addig a kelet-európai országokban a feudalizmus megnövekedett súllyal nehezedett

Maksay Ferenc: Gutswirtschaft und Bauernlegen in Ungarn im 16. Jahrhundert (Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 1958) c. tanulmányában. Saját kutatásai során Paeh Zsigmond Pál is módosította korábbi nézeteit, s a stockholmi történetészkongresszuson tartott korreferátumában szintén két szakaszra bontja a magyarországi majorsági gazdálkodás történetét, és a XVI—XVII. századokat a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetet megelőző korszaknak, „előtörténet”-nek nevezi. Az osztrák tartományok XVI. századi agrárfejlődéséről még nincs összefoglaló képünk. *Georg Grill*: Die Robot in Oberösterreich (Linz. 1952) c. művében összehasonlítást kísérel meg az egyes osztrák tartományok és Csehország robotviszonyai közt, s ebből kiderül, hogy bár a XV. századhoz képest a robot mindenütt növekedett, számottevő majorsági gazdálkodás a XVI. század derekától fogva csak Alsó- és Belső-Ausztriában alakult ki, de ott sem foglalt el olyan uralkodó helyzetet a mezőgazdaságban, mint pl. Csehországban. De még a gazdaságilag legfejlettebb osztrák tartományban, Felső-Ausztriában is igen jelentős változáson mentek át az agrárviszonyok. *Hoffmann*: i. m. 88—93. l. a XVI. századi felső-ausztriai földesúri gazdálkodást a nyugati Rentenwirtschaft és a keleti Gutsherrschaft közötti átmeneti típusnak, Wirtschaftsherrschaftnak nevezi, ezzel jelezve a földesurak megnövekedett gazdasági tevékenységét.

³⁸ A „második jobbágyság” kérdésének legújabb vitairódalma *Johann Nichtweiss*: Zur Frage der zweiten Leibeigenschaft und des sogenannten preußischen Weges der Entwicklung des Kapitalismus in der Landwirtschaft Ostdeutschlands (Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 1953. 3. sz. 687. s köv. l.) c. cikkében felvetett nézetek körül forog. A rendszer jellegére, a kapitalista fejlődéshez való viszonyára nézve ld. az előző jegyzetben mondottakat. Ami a kelet-európai agrárviszonyok átalakulásának eredetét illeti, Nichtweiss azt mondja, hogy a második jobbágyságot „az idézte elő, hogy e területek nemessége alkalmazkodott a Nyugat-Európában kialakuló kapitalizmus feltételeihez... A polgárság gazdasági és politikai gyengesége és a városok kereskedelmének és iparjának hanyatlása megkönnyítette a földesuraknak a második jobbágyság bevezetését.” *Benedykt Zientara*: Z zagadnień spornych tzw. „wtórneg poddaństwa” w Europie środkowej (Przegląd Historyczny, 1956. 1. sz.) szintén Európa nyugati és keleti felének gazdasági kapcsolataiban látja a „második jobbágyság” eredetét, de elemzésében nem áll meg a nyugat-európai gabonaszükségletnél, mint a majorszükségletnél, hanem megállapítja, hogy a nemesség gazdasági és politikai túlsúlya a többi társadalmi osztály, elsősorban a polgárság gyöngeségének tulajdonítható, a kelet-európai polgári fejlődés elmaradottsága viszont a nyugat-európai tőke térhódításának, ipari-kereskedelmi expanziójának a következménye. Ezzel egyetértünk, kevésbé azonban azzal a nézetével, hogy a nyugat-európai tőkés expanzió képviselőit lengyel területen a hollandiakban, cseh és magyar területen pedig az osztrákokban látja. A XVI. században, mely a „második jobbágyság” kialakulásának döntő korszaka, sem a hollandi, sem az osztrák kereskedőtöke nem játszik jelentős szerepet Kelet-Európában, annál jelentősebbet viszont a délnémet, melynek a hollandi és az osztrák a XVII. században lép nyomába. A „második jobbágyság” feltételeit megteremtő nyugati expanzió képviselőit Zientarával szemben a délnémet kereskedőtökekben látjuk.

rá a városokra. A feudális nyomás alatt a polgárság is feudalizálódott: a polgári állapot nyomasztó korlátai közül az erősebbek nem a tőkés gazdálkodás, hanem a feudális birtokszerzés irányában igyekeztek kitörni, keveset érő polgári rendi kiváltságaikat a nagyobb védelmet biztosító menesi kiváltságokkal cserélve fel. Magyarországon ez a folyamat odáig ment, hogy a XVII. század elején a törvény már csak azt a várost ismerte el földesúri fennhatóságtól mentes, szabad városnak, amely maga is jobbágyfalvak tulajdonosa volt.

Az a jelenség, hogy a feudális uralkodó osztály megnövelte parasztjai feletti hatalmát és árugazdálkodásával visszaszorította a polgárságot, a XVI. század folyamán minden Habsburg-országban kimutatható, de ennek az általános tendenciának a hangsúlyozása félrevezető lenne, há nem fordítanánk figyelmet az egyes országok közötti különbségekre is. Mindenekelőtt igen éles a határvonal egyrészt az osztrák tartományok, másrészt a magyar és cseh korona országai között. Az utóbbiakban a XVI. század derekán nagy lendületet vesz a majorgazdaságok kiépítése és ezzel párhuzamosan a robotteher növekedése. A XVI—XVII. század fordulóján már a robot a jobbágy legsúlyosabb terhe. De míg Magyarországon már a XVI. század első felében megszűnik a robotnak bizonyos munkamennyiséghez vagy időhöz kötött korlátozása, s a földesúr tetszés szerint dolgoztathatja ingyen jobbágyait, addig Csehországban a robotoltatás csak a harmincéves háború után éri el csúcspontját.³⁹ Az osztrák tartományokban ezzel szemben a majorsági gazdálkodás csak a keleti és déli határvidéken terjedt el, elsősorban Alsó-Ausztriában, ahol elvben már a XVI. század közepén kimondották a korlátlan robotoltatást, de itt is, mint Belső-Ausztriában, a földesúr sokszor nem vette természetben igénybe a robotot, hanem pénzt követelt helyette s nem egy uradalomban az évi robotnapok száma 14—25 közt mozgott, ami a XVI. század eleji Magyarországon általánossá tett évi 52 naphoz képest is elenyésző. Egyáltalán nem alakult ki majorsági gazdálkodás Felső-Ausztriában, ahol a robotot a parasztok pénzben váltották meg, s a földesurak még a XVI. század végén sem tudtak többet, mint évi 14 robotnapot törvényessé tenni. Ez a szabályozás maradt érvényben a XVII. század folyamán is.⁴⁰

Ha a nemesség és a polgárság viszonyát nézzük, ugyanezeket a különbségeket látjuk. Csehországban a városok a XV. században még elszánt küzdelmet folytattak a nemesek gabonakereskedelme és sörfőzése ellen, a XVI. században azonban már nem tudnak többé akadályt gördíteni a nemeseknek az árugazdaságba való betörése elé.⁴¹ Magyarországon viszont a XV. században sem esett korlátozás alá a nemesek kereskedése.⁴² Ugyanakkor az osztrák tartományokban a XVI. század első felében a városi polgárság még hevesen tiltakozik a nemesek gabonafelvásárló tevékenysége ellen, s 1520-ban sikerül is erre törvényes tilalmat kieszközölnie. Persze a nemesség túltette magát a tilalmakon s a század közepén már nagyarányú kereskedelmet folytatott, de a borkereskedelem polgári monopóliumának megtöréséért még a század végén is keményen kellett harcolnia.⁴³ A nemeseknek a városokba való beköl-

³⁹ *Makkai*: i. m. 56. l., *Stark*: i. m. 66—68. l.

⁴⁰ *Grüll*: i. m. 97—111., 237—243. l.

⁴¹ *Stark*: i. m. 27. l., *Mika*: i. m. 135. l.

⁴² *Paulinyi Oszkár*: Ipar, kereskedelem [a XVI—XV. században]. Magyar Művelődéstörténet II. Bpest. é. n. 197. l.

⁴³ *Hoffmann*: i. m. 157. s köv. ll.

tözése mindenütt megindult, s a polgárság kénytelen volt megengedni nekik a kereskedelmi tevékenységet, legfeljebb azt kötve ki, hogy alá kell vetniök magukat a városi törvényeknek. Az ellenállás ebben a tekintetben is az osztrák tartományokban volt a legerősebb. Felső-Ausztria városai még 1568-ban is megerősítették az uralkodóval a városban lakó nemesek kereskedési tilalmát, Alsó-Ausztriában pedig ugyanebben az időben az a megegyezés jött létre polgárok és nemesek közt, hogy a városi nemes kereskedésének fejében a földbirtokot szerző polgár nemesi jogokkal élhet.⁴⁴

A feudális uralkodó osztály gazdasági és politikai fölénye tehát az osztrák tartományokban is létrejött, de a polgárság mégsem került olyan nagy mértékben nemesi vezetés alá, mint a magyar és cseh korona országai-ban. Igen jellemzően mutatkozik ez meg a Habsburg-országokban a XVI—XVII. századfordulón fellángoló parasztfelkelések történetében. Míg a magyar- és csehországi parasztság teljesen elszigetelten, polgári segítség nélkül küzd elnyomói ellen, a felső-ausztriai parasztok messzemenően élvezhették a városok anyagi, sőt fegyveres támogatását. Nem kis mértékben ennek köszönhető, hogy a földesurak robotkövetelései meghiusultak ill. csak korlátozottan teljesültek.⁴⁵ Ezek a különbségek az egyes országok polgári fejlődése közötti különbségben gyökereznek, konkrétan abban, hogy a dél-német kereskedőtőke behatolása mennyire szorította háttérbe a hazai polgárságot. Láttuk, hogy ebben a tekintetben Felső-Ausztria volt a legkedvezőbb helyzetben. Itt a vas- és vászokereskedelem gyakorlatilag a hazai Verlag kezében maradt, s a dél-német kereskedőtőkétől való függés csak közvetett volt. Ugyanígy alakult a vaskereskedelem Belső-Ausztriában is. A cseh korona országaiban már a vászon Verlegerei nem hazai, hanem külföldi kereskedők voltak, míg Magyarország textilipara teljesen elsorvadt; sem hazai, sem külföldi Verlegerek nem vették kezükbe fejlesztését. Aligha tévedünk, ha az osztrák polgárság nagyobb ellenállóképességének okát az osztrák tartományok viszonylagos ipari fejlettségében, elsősorban a széles tömegeket foglalkoztató vasipar virágzásában keressük.

Ismételten le kell szögeznünk azonban, hogy a Habsburg-országok XVI. századi társadalomfejlődésében nem a köztük levő különbségek, hanem az őket összekapcsoló vonások dominálnak: azaz a dél-német kereskedőtőkétől való gyarmati függés és a feudális uralkodó osztálynak a parasztság és a polgárság rovására való megerősödése. Ez az egymással szoros kapcsolatban álló két folyamat határozta meg a centralizáció alakulását is. A hazai polgári bázist nélkülöző központi hatalom a polgárság gyöngeségéből erőt merítő, gazdasági és politikai helyzetét megszilárdító nemesség rendi ellenállásával szemben nem léphetett előre az abszolutizmus kiépítésének útján. Bár igen kevésbé ismerjük a Habsburg-kormányzat XVI. századi agrárpolitikáját, nagyobb tévedés kockáztatása nélkül mondhatjuk, hogy azt egészében ugyanaz jellemzi, ami a várospolitikát: a középkori állapotok lehető zavartalan fenn-tartása; nemes, polgár és paraszt hagyományos viszonyának rögzítése. Mi sem jellemzőbb erre, mint I. Miksának a felső-ausztriai nemesek és polgárok pörében hozott 1568. évi határozata, melyben elrendeli, hogy a nemesi bir-

⁴⁴ Uo. 159. l.

⁴⁵ *Makkai László*: A kuruc nemzeti összefogás előzményei. Bpest. 1956. („A paraszti osztályharc szerepe a Habsburg-abszolutizmus kialakulásában” c. fejezetben, 69—85. l.)

tokot szerző polgár hagyjon fel polgári foglalkozásával, de a városba költöző nemes se üzzön polgári foglalkozást.⁴⁶ I. Ferdinánd megpróbált ugyan nyomást gyakorolni a magyar és a cseh országgyűlésre a jobbágyok elnyomatásának enyhítése érdekében, de a rendi igazgatási apparátus megakadályozta a határozatok végrehajtását.⁴⁷ A XVI. század második felében a központi hatalom teljesen kiengedte kezéből a cseh és a magyar korona országaiban a parasztok sorsát, kiszolgáltatva őket földesuraik önkényének. A földesúri hatalomnak az uralkodó és a parasztság közé ékelődését az is előmozdította, hogy a Habsburgok a XVI. század folyamán sorra elzalogosították a kincstári birtokokat az árugazdálkodásból pénzt szerző nemességnek. Magyarországon 1536—1600 között 35 vár és 716 helység került 1 883 000 forint értékben zálogbaadásra. Csehországban a XVII. század elején 320 egyházi és főúri nagybirtokkal szemben már csak 19 királyi uradalom maradt, ugyanekkorra Felső-Ausztriában a tartomány negyedrészt kitevő, mintegy tízezer paraszti háztartást számláló kincstári birtok 418 háztartásra olvadt le.⁴⁸ A zálogösszegeket a Habsburgok éppúgy nem tudták visszafizetni, mint a kereskedőtőkék hiteleit, s a XVII. század elején a birtokok nagyobbrészt a hitelezők tulajdonába mentek át.

A feudális uralkodó osztály gazdasági megerősödése a XVI. század második felében a centralizáció elleni egyre nyiltabb fellépésekben mutatkozott meg. A katolikus dinasztia és a protestáns rendek feszültsége vallási színezetet öltött, s a vallásszabadság jelszava alatt a nemesség a dinasztia ellen össze tudta fogni a társadalom elnyomott paraszti és polgári elemeit is, melyek semmit sem kaptak a Habsburg-centralizációtól, s ezért nem is tekintették azt védelmezőjüknek. Egyedül Felső-Ausztriában próbált a parasztság és a polgárság a nemességtől független politikát kezdeményezni az 1595—97. évi parasztfelkelés idején, de a prágai udvar ezt sem tudta a centralizáció érdekében kihasználni.⁴⁹ A magyarországi nemességnek Bocskai István által vezetett felkelése (1604—1606) lehetőséget adott a cseh és osztrák rendeknek is, hogy az ellenreformációval való szembeszállás eszmei burkában kiváltságaik elismerésére, sőt kiterjesztésére kényszerítsék a dinasztiaát. A XVII. század első évtizedeiben úgy látszott, hogy a Habsburg-országkomplexum a lengyel nemesi köztársasághoz hasonlóan rendi államok laza konföderációjává alakul át, vagy éppen részeire esik szét. A belső válság beletorkollott a harmincéves háborúba, mely végső veszedelembé sodorta az osztrák Habsburgok hatalmát.

A Habsburg-centralizáció válságával időben egybeesett a dél-német kereskedőtőke katasztrófája. Az augsburgi kisebb bankházaknak 1562-ben bekövetkező bukásától a Fuggereknek a pénzüzletektől való visszavonulásáig eltelt évszázad alatt a Habsburgok sorra elveszítették külföldi pénzkölcsönzőiket. Önként felmerül az a gondolat, hogy az osztrák Habsburgok hatalmának megrendülését a külföldi hitelek elapadásának tulajdonítsuk. Kétségtelen, hogy a dinasztia pénzszavarait csak növelte az addig legbővebben buzgó pénzforsás bedugulása. Az a tény azonban, hogy a Habsburg-hatalom

⁴⁶ Hoffmann : i. m. 159. l.

⁴⁷ Szabó István : Az örökös röghözkötöttség rendszere (Tanulmányok a magyar parasztság történetéből. Bpest. 1948) 80—90., 103—106. l., Stark : i. m. 63. l.

⁴⁸ Szekfü : i. m. 201. l., Hoffmann : i. m. 86. l.

⁴⁹ Makkai : i. m. 69—72. l.

a válságból megerősödve emelkedett ki, arra figyelmeztet, hogy másként lássuk az összefüggést a Habsburg-centralizáció és a dél-német kereskedőtőke sorsának alakulása között. Ennek az összefüggésnek a lényege az, hogy a dél-német kereskedőtőke visszahúzódásával a Habsburg-országok felszabadultak a gyarmati nyomás alól s megnyílt az útja a hazai tőkés fejlődésnek, ezzel együtt pedig az abszolutizmus kiépülésének is. „Igen jellemző, hogy ugyanabban az időben, mikor ezek a házak [ti. a dél-német barkházak] a túlzott s szinte kizárólag politikai spekulációra alapozott vállalkozások következtében nehézségek közé kerültek, az uralkodók rákényszerültek, hogy újra hazai pénzkölcsönzőkhöz, és pedig főleg nemesi földbirtokosokhoz forduljanak” — konstatálja a nagy fordulatot Felső-Ausztria gazdaságtörténetének monografusa.⁵⁰ A Habsburg-országok társadalmi fejlődéséből következtet, hogy a dél-német tőke elhagyott hadállásaiba elsősnek a feudális nagybirtokosok vonultak be mint hadiszállítók és pénzkölcsönzők.⁵¹ A majorkodásból, áru-gazdálkodásból meggazdagodott arisztokrácia számára a dinasztianak való hitelezés újabb jövedelmi forrást, s egyúttal indítékot jelentett, hogy a rendi ellenállás helyett a központi hatalomhoz való simulásban keresse érdekeit. A kiépülő Habsburg abszolutizmus fő támasza és haszonélvezője ez az udvari arisztokrácia, mely minden hasonlóság ellenére sem azonos a nyugati abszolutizmusok udvari nemességével, mert azzal ellentétben a gazdasági élet aktív tényezője s nem egy vonásában inkább az angol polgárosodó nemességre emlékeztet. A társadalom azonban, melynek csúcán a Habsburg aulikus arisztokraták állnak, visszamaradt a polgári fejlődésben, s így rem a polgárság nyomja rá bélyegét a nemességre, hanem fordítva: a polgárság alkalmazkodik a nemességhez.

Erről tanúskodik a hazai pénzkölcsönzőknek az arisztokrácia nyomában felfejlődő polgári rétege. Első képviselői a dél-német kereskedőtőke által font háló szálain kapaszkodnak fel, s mire ez a háló szétfoszlik, már megszöttek a magukét. Christoph Weiss Salzburgból került Welsbe. A felső-ausztriai vasipar legnagyobb Verlegereként gyűjtött vagyont s azt a tizenöt éves háború alatt hadiszállításban gyümölcsöztette, végül várat és uradalmakat vásárolt magának.⁵² Még jellegzetesebb pályát futott meg Lazarus Henckel von Donnersmarck, egy magyarországi kamarai tisztviselő fia, aki kezdetben egy ulmi cég bécsi faktora volt, majd önálló kereskedésbe kezdett nürnbergi posztóval, osztrák vasáruval, borral, magyarországi szarvasmarhával. A Habsburg-országokat átfogó kereskedelmi tevékenysége a tizenöt éves háborúban bontakozott ki igazán. Hadiszállításokat vállalt hitelben, a német birodalmi hadisegélyeket előlegezte az udvarnak, milliók mentek át a kezébe, s 1604-ben már közel egymillió volt a követelése, melynek egyrésze fejében augsburgi tőkésék mellé beléphetett a besztercebányai rézüzletbe, más részének törlesztésére kilátásba helyezték neki az engedetlen magyar főúr, Illésházy István elkobzott javait. Közbejött azonban a Boeszkai-felkelés, melynek egyik vezetője éppen Illésházy volt. Besztercebánya is a felkelők kezébe került:

⁵⁰ Hoffmann : i. m. 85. l. Ugyanezt állapítja meg alsó-ausztriai viszonylatban Josef Kallbrunner : Lazarus Henckel von Donnersmarck. (Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 1931) 143. l., Belső-Ausztriára vonatkozólag pedig Tremel : i. m. 150. l.

⁵¹ Nehány jellegzetes karriert (Liechtenstein, Pálffy stb.) ismertet Szekfü : i. m. 199—201. l.

⁵² Hoffmann : i. m. 172. l.

a dinasztia szorongattatása végromlással fenyegette a hitelezőt is. A Habsburgok és a magyar rendek kibékülése meghiúsította ugyan Henckel magyarországi birtokszerzését, de visszajuttatta neki a besztercebányai üzletet, melynek Verlagját mostmár mind nagyobb részben magához ragadta augsburgi versenytársaitól. Az udvar továbbra is adósa maradt, s ezúttal egy sziléziai uradalmat ítelt meg neki nem kisebb vetélytárssal, mint a jägerndorfi örgróffal szemben. Újból egy rendi felkelés, a cseheké állt útjába Henckel érvényesülésének, leveretése viszont, mely a jägerndorfi örgróffot is sújtotta, szabaddá tette az utat Henckel családjának az aulikus arisztokráciába való felemelkedés előtt.⁵³

Henckel példája az osztrák kereskedőtökének az aulikus arisztokráciával való összefonódása mellett arra is rávilágít, hogy a centralizáció és a rendiség harcában hol keresték és találták meg helyüket a városgazdaságból kiemelkedő osztrák polgárok. Ennek a kiemelkedésnek a lehetőségét immár a központi hatalom gazdaságpolitikája sem zárta el. A Habsburgok hivatalnokai ekkor már saját gazdasági érdekeiket a hazai polgárságnak kedvező, merkantilisztikus kezdeményezésekkel kötik össze. Míg I. Ferdinánd gazdasági tanácsadójának, Georg Ilshungnak, nem egyszer jobb meggyőződése ellenére a dél-német kölcsönök felhajszolására, majd kínos-keserves törlesztésük módjainak kieszelésére kellett szorítkoznia, addig utódja, Hans Khisl 1574-ben az idriai higanybányáknak kamarai kézbevitelét szervezi meg, majd 1581-ben ő sugallja a felső-ausztriai vaskereskedelmi társaság létrehozását, az első olyan hazai kereskedelmi társaságét, melynek tagjait nem kötik a városgazdaság egyenlősítő elvei.⁵⁴ Khisl és társai arisztokraták és polgárok mellett szintén ott szerepelnek a Habsburgok hitelezői között.

A pénzkölcsönzők három kategóriája egyúttal a harmincéves háború után kiépülő Habsburg-abszolutizmus társadalmi bázisának, a birodalomra ötvöződő Habsburg-országok új uralkodó osztályának három alapelemét is jelenti. A vezetőszerpepet a cseh és magyar jobbágyok robotkizsákmányolásából gazdagodó aulikus arisztokrácia viszi, élén az osztrák nagyurakkal, akik a birodalom fejletlenebb területein kapnak kárpótlást azért, hogy otthon nem nyomhatják el kényük-kedvük szerint parasztjaikat. Az arisztokráciához simul, azzal sokszorososan összenő, de annak rendi partikularizmusával szemben a birodalmi egységet védelmezi az abszolutizmus hivatalnoksága. Társadalmi és politikai súlyban csak ezután következik az osztrák kereskedőtökések rétege, mely a dél-német gyarmatosítók nyomása alól szabadulva az arisztokrácia gyámkodása alá került, de hovatovább maga is gyarmatosítóvá válik, nyersanyagbázist és piacot teremtve iparának Magyarországon, s befolyása alá vonva a cseh korona országainak iparát és kereskedelmét. Így jött létre a Habsburg-birodalomnak az a sajátos gazdasági-politikai struktúrája, mely meghatározta a Habsburg-uralom alatt álló népek sorsát a feudalizmusból a kapitalizmusha való átmenet korszakában, sőt nagymértékben kapitalista fejlődésüket is. Ennek a hosszú történelmi folyamatnak a kezdetén a német kereskedőtöke behatolása áll, ez döntötte el a Habsburg-országok társadalmi erőviszonyainak a feudális uralkodó osztály hegemoniája irányába való alakulását. A dél-német tőke visszahúzódása után viszont

⁵³ *Kallbrunner* : i. m. Más polgári hitelezőkre ld. *Engel-Janosi* : i. m. 55—58. l., *Strieder* : i. m. 19—20. l.

⁵⁴ *Tremel* : i. m. 67—68. l., *Hoffmann* : i. m. 198—199. l., *Strieder* : i. m. 129—141. l.

erőteljesen érvényesülni kezdtek az egyes országok közötti fejlődési különbségek (melyeknek elmélyítésében szerepe volt a dél-német gyarmatosítóknak is), ami azután a Habsburg-birodalom osztrák vezetését s a cseh és magyar rendi, majd később nemzeti ellenállás visszaszorítását tette lehetővé.

Л. МАККАИ

ОБРАЗОВАНИЕ ОБЩЕСТВЕННОГО БАЗИСА АБСОЛЮТИЗМА В СТРАНАХ АВСТРИЙСКИХ ГАБСБУРГОВ

Резюме

В 1526 г., когда австрийский эрцгерцог Фердинанд Габсбургский приобрел венгерскую и чешскую королевские короны, еще нельзя было говорить об управляемой абсолютистически империи.

Западные самодержавные государи опирались, против сословного сопротивления, на капиталистическую буржуазию, развертывающуюся из средневековых рамок городского хозяйства, и оказывали ей помощь при переходе к капиталистическому производству путем меркантильной экономической политики. Но в начале XVI в. в странах австрийских Габсбургов городская буржуазия еще не оказалась достаточно сильной, чтобы она могла обходиться без скорлупы привилегированного городского хозяйства. Хотя во всех Габсбургских странах началось в большей или меньшей мере проникновение городского торгового капитала в городскую и сельскую промышленность и в горное дело в форме системы рассеянной мануфактуры, этот первый шаг по пути к свободному капиталистическому предпринимательству был приостановлен вмешательством южногерманского торгового капитала. Напротив этой власти городская буржуазия Габсбургских стран оказалась бессильной и была оттеснена в узкие рамки городского хозяйства, откуда она собиралась вырваться. Таким образом в XVI в. централизация Габсбургов не могла опираться на отечественную капиталистическую буржуазию, наоборот, она была вынуждена воспользоваться займами южногерманского торгового капитала и терпеть его колонизаторскую деятельность. В таких условиях не могло быть и речи о меркантильной экономической политике: ни отечественная буржуазия не сумела бы воспользоваться ею, ни монарху не приносила бы она никакой пользы.

С застоєм буржуазного развития связано преобразование большого значения аграрных условий Габсбургских стран в XVI в. В то время как на Западе в сельское хозяйство проник буржуазный капитал, то в Восточной Европе, в том числе и в странах Габсбургов, в сельскохозяйственную товарную торговлю включились феодальные землевладельцы, организовав наконец на отнятых у своих крестьян землях обработанные барщинной барские хозяйства и переходя к товарному производству. Условием барщинного хозяйства было прикрепление крестьянства к земле и утверждение помещичьей юрисдикции, что привело к образованию системы «второго издания крепостничества». Этот процесс произошел в различной мере во всех Габсбургских странах.

Феодальный господствующий класс всюду увеличил свою власть над своими крестьянами и путем товарного хозяйства укрепил свою политическую позицию против буржуазии с одной стороны, и против стремлений к централизации с другой.

Во второй половине XVI в. южногерманский торговый капитал был достигнут крупными бедствиями. В течение столетия, прошедшего с краха меньших банкирских домов Аугсбурга до ухода Фуггеров от финансовых сделок, Габсбургские страны постепенно освободились от колониального гнета. В начале это освобождение только усилило вытекающие из недостатка капитала проблемы, но на место выбывшего южногерманского капитала постепенно вступил отечественный торговый капитал, но прежде всего стал преобладать австрийский торговый капитал. Наряду с укрепившимся феодальным крупным земельным владением этот скромный буржуазный торговый капитал играл покорную роль. Но он являлся довольно сильным к тому, чтобы быть партнером в экономических предприятиях крупных землевладельцев и оказывать помощь в финансовых затруднениях династии. Он являлся одним из составных элементов отсутствовавшего до того отечественного социального базиса. Другим таким элементом являлся тот слой крупной землевладельческой аристократии и выросших на службе династии высокопоставленных чиновников, который вместе с католическим высшим духовенством, руково-

дившим контрреформацией и приобретшим таким образом новую силу, связывал свои интересы не с сословным сопротивлением, а с укрепляющейся центральной властью. Накануне тридцатилетней войны этот базис являлся еще узким, но более прочным, чем сословная система, потому что он был более прогрессивным последней, которая из-за бессильности не умела использовать свои позиционные выгоды и под Белой Горой потерпела поражение.

В социальном базисе утверждающегося во время тридцатилетней войны абсолютизма Габсбургов руководящую роль играет обогащающаяся за счет барщинной эксплуатации чешских и венгерских крепостных придворная аристократия, во главе с австрийскими вельможами, которые в менее развитых территориях империи получают возмещение за то, что дома они не могут по доброй воле угнетать своих крестьян. Попавшая из-под гнета южно-германского торгового капитала под опеку аристократии австрийская буржуазия, недавно только высвободившаяся из колониальной судьбы, в скором времени сама создаст сырьевой базис и рынок для своей промышленности в Венгрии.

L. MAKKAI

LA FORMATION DE LA BASE SOCIALE DE L'ABSOLUTISME DANS LES PAYS DES HABSBOURG AUTRICHIENS

R é s u m é

En 1526, lorsque Ferdinand Habsbourg, archiduc d'Autriche, s'est acquis la couronne de la Bohême et de la Hongrie, on était encore loin de parler d'un empire habsbourgeois gouverné par des méthodes absolutistiques.

Les souverains occidentaux absolutistiques s'appuyèrent, contre l'opposition des États, sur la *bourgeoisie capitaliste* dégagée des cadres de l'économie des villes médiévales et en récompense ils aidèrent la bourgeoisie par une politique d'économie mercantiliste de passer à la production capitaliste. Cependant au début du XVIe siècle, dans les pays des Habsbourg la bourgeoisie des villes ne fut pas encore assez forte pour pouvoir se passer de la protection de l'économie municipale privilégiée. Bien que dans tous les pays des Habsbourg les capitaux commerciaux pénétrassent dans les industries des villes et celles rurales ainsi que dans l'industrie minière dans la forme du système de manufacture décentralisée le premier pas fait vers la libre entreprise capitaliste se heurta à l'intervention du capital commercial de l'Allemagne du Sud. Cette puissance paralysa la bourgeoisie des villes des pays des Habsbourg et la réprima dans les cadres étroits de l'économie municipale d'où elle s'efforça de sortir. Au XVIe siècle la centralisation des Habsbourg ne put, donc, s'appuyer sur la bourgeoisie capitaliste du pays, bien au contraire: elle fut contrainte de recourir aux emprunts du capital commercial de l'Allemagne du Sud et de subir en échange son activité colonisatrice. Dans de telles circonstances l'économie mercantiliste n'entra plus en ligne de compte: la bourgeoisie du pays n'aurait su en profiter ni le souverain en bénéficier.

La transformation de grande envergure survenue au XVIe siècle dans les conditions agraires des pays des Habsbourg est en connexion avec l'arrêt de l'évolution bourgeoise. Alors qu'en Occident c'est le capital bourgeois qui pénétra dans l'agriculture, en Europe orientale et ainsi dans les pays des Habsbourg ce sont les propriétaires terriens féodaux qui s'enchaînèrent à la commercialisation des produits agricoles, puis sur les terres confisquées à leurs paysans ils organisèrent des fermes cultivées par la corvée et passèrent ainsi à la production marchande. L'attachement de la paysannerie à la glèbe et sa soumission à la juridiction seigneuriale furent les conditions et les conséquences du système du «*zweite Leibeigenschaft*» (deuxième servage). Ce processus s'effectua dans tous les pays de l'empire des Habsbourg, bien que dans une différente mesure. Quand même les classes féodales dominantes ont, en général, accru leur pouvoir sur les paysans et par la production marchande elles renforcèrent leur situation politique d'une part vis-à-vis de la bourgeoisie et d'autre part vis-à-vis des aspirations centralisatrices.

Dans la deuxième moitié du XVIe siècle le capital commercial de l'Allemagne du Sud subit de graves pertes. Pendant le siècle passé depuis l'échec des banques plus modestes d'Augsbourg jusqu'à la retraite des Fugger des affaires financières les pays des Habsbourg se libérèrent successivement de sous l'oppression coloniale. Au début cette

Liberté ne fit qu'accentuer les problèmes surgis en raison de la pénurie en capitaux, mais les capitaux de l'Allemagne du Sud furent successivement remplacés par les capitaux commerciaux intérieurs et en premier lieu, conformément aux conditions données, par le capital commercial autrichien. Auprès de la grande propriété qui vient de se renforcer, ce modeste capital commercial d'origine bourgeoise n'eut qu'un humble rôle à jouer. Tout de même il est assez fort pour devenir le partenaire dans les entreprises économiques des grands propriétaires et porter secours à la dynastie dans ses troubles financiers. Il se révéla un des éléments de la base sociale de l'absolutisme. D'autres éléments en sont les couches de l'aristocratie grande-proprétaires et des hauts fonctionnaires éduqués au service de la dynastie, couches qui, de concert avec le clergé catholique dirigeant la contre-réforme et y reprenant ses forces ne se rattachèrent pas aux États oppositionnels, mais au pouvoir central renforcé, attitude qu'elles témoignèrent par leur ralliement à l'Église romaine. Au seuil de la guerre de trente ans cette base se montra encore étroite, mais étant plus moderne que le régime féodal elle se révéla plus solide, tandis que le premier, en raison de son impuissance essentielle ne sut pas profiter des avantages de sa situation et succomba auprès de la Montagne Blanche.

Dans la base sociale de l'absolutisme des Habsbourg développé dans la guerre de trente ans le principal rôle revint à l'aristocratie aulique enrichie par l'exploitation des serfs tchèques et hongrois, aristocratie avec en tête les seigneurs autrichiens qui se raquittèrent sur les territoires moins évolués de l'empire de ne pouvoir plus exploiter à leur gré leurs paysans; dans leur escorte se trouva la bourgeoisie autrichienne débarrassée de la pression du capital commercial de l'Allemagne du Sud et tombée sous la tutelle de l'aristocratie, bourgeoisie qui, libérée naguère de l'état colonial se procura elle-même dans la Hongrie coloniale des matières premières et un débouché nécessaire à son industrie.

BARTA ISTVÁN

Széchenyi és a magyar polgári reformmozgalom kibontakozása*

A magyar történettudomány a felszabadulás óta eltelt másfél évtized alatt nem vizsgálta még meg átfogóan Széchenyi István életművét s nem adott határozott, egyértelmű választ arra a kérdésre, hogy hol a helye Széchenyinek népünk történetében. Fellépésének jelentőségét ugyan általában elismerte, egy-egy alkotása, kezdeményezése is a maga helyére került a korszakról szóló ábrázolásokban, a haladó szemléletű történetírót azonban óvakodóvá tette Széchenyivel szemben egyrészt pályája hanyatló szakaszának sok valóban meglévő negatív vonása, másrészt az a körülmény, hogy egy évszázadon át jobbra ezeknek a negatívnak tekinthető vonásoknak az alapján vált Széchenyi reakciós társadalmi rendszerek eszményévé, a társadalmi maradiság, a haladás-ellenesség igazolójává, a konzervatívizmus korok és társadalmak fölé emelkedő jelképévé. Halálának századik évfordulója figyelmeztetésként szolgált a történettudomány művelői számára az elmulasztott kötelességekre: arra, hogy itt az ideje a Széchenyivel kapcsolatos határozott marxista állásfoglalás kialakításának, s hogy ez az állásfoglalás csak a tények és a történeti körülmények szigorú, tárgyilagos és ugyanakkor pártos, mert az emberi haladás szemszögéből történő vizsgálata, értékelése útján alakulhat ki. Ez a figyelmeztetés nem hangzott el hiába: Széchenyi személye a történészek érdeklődésének előterébe került, kialakultak és napvilágot láttak a Széchenyivel kapcsolatos marxista állásfoglalás körvonalai, műveiből haladó igényű válogatás jelent meg, részlettanulmányok születtek és vannak születőben, mind azzal a céllal, hogy egy-egy vonással hozzájáruljanak a hiteles Széchenyi-portré kialakításához. Ezt a célt kívánja szolgálni a továbbiakban ez az előadás is, azáltal, hogy részben új történeti anyag alapján s a marxista történetiszemlélet és módszer alkalmazásával megkísérli megállapítani Széchenyi részeseését a magyar polgári átalakulás ideológiájának kialakulásában és kezdeti érvényesülésében.

Haladó világnézetű ember nem tagadhatja azt, hogy az emberi társadalom útja, ha kerülőkkel, visszaesésekkel, sok akadályon és nehézségen át is, de *felfelé* vezet, s hogy azok az emberiség kiemelkedő alakjai, a történelem hősei, akik ezt az utat könnyítették, az előrehaladást gyorsították, a fejlődés irányát és kényszerítő szükségességét felismerték, másokban is tudatosították és érvényesüléséért harcoltak. S ha elismerjük azt, hogy a polgári gazdasági-társadalmi rend, a kapitalizmus fejlettebb társadalmi forma, mint a feudalizmus, akkor a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetet

* A soproni történész vándorgyűlésen 1960. máj. 5-én elhangzott előadás.

emelkedésnek, előrehaladásnak kell tekintenünk az emberiség életútján, annak kell tekintenünk a magyar nép életében is, s azokat, akik eszméikkel és tevékenységükkel ezt az átmenetet segítik, az emberi haladás előmozdítói közé kell sorolnunk. Széchenyi István akkor lépett fel, amikor a történelem Magyarországon kikerülhetetlen szükségszerűséggé tüzte napirendre a fejlődés feudális gátjainak eltávolítását és a polgári intézmények létrehozását. Széchenyi történelmi jelentőségének megállapítására az egyetlen helyes és alkalmas mérce tehát csak az lehet, hogy mennyiben szolgálta vagy gátolta eszméivel és tevékenységével ennek a történelmi folyamatnak az elindulását és előrehaladását.

Nem időzhetünk itt hosszasan annak a kifejtésénél, hogy miben állott és milyen jelenségekben nyilvánult meg a XIX. század eleji Magyarországon a feudális társadalmi rend válsága, s hogy melyek voltak azok a polgári intézmények, amelyek meghonosítása révén a feudalizmus zsákutcájából ki lehetett volna jutni a kapitalizmus széles, bár korántsem sima és egyenes országútjára. Csak utalunk arra, hogy a válság lényege *gazdasági téren a termelés és értékesítés megoldhatatlan nehézségeiben, társadalmi téren a feudális kötöttségek egész rendszerének bénító hatásában* jelentkezett, s hogy a termelőerők és termelési viszonyok e súlyos, s a feudalizmus körülményei közt megoldhatatlan ellentmondása Magyarországon az Ausztriától való gazdasági-politikai függés különlegesen hátrányos körülményei között éleződött ki. A válság klasszikus gyógymódját pedig az Európa jórészében sikerrel alkalmazott gyakorlat szerint *az ipar és a kereskedelem szabadsága, a gondolat és szólás szabadsága, a sajtószabadság, a lelkiismereti és vallásszabadság, a törvény előtti egyenlőség, a jogok és kötelességek egyenlősége, a közös teherviselés, a szabad tulajdon, tehát a feudális földtulajdon felszámolása*, s ami ezen belül a legfontosabb, *a földesúr és paraszt feudális kapcsolatának megszüntetése* jelenthette, s mindez *a nemzeté vált nép szabad államában* valósulhatott meg legjobban. A haladás ügyét tehát azok szolgálták Magyarországon Széchenyi fellépése idején, akik felismerték a feudális viszonyok tarthatatlanságát, s a válságból a kiutat az említett polgári intézmények teljes vagy részleges megvalósításában keresték.

Ezekhez a történelmi szükségletekhez kell mérnünk Széchenyi fellépésének dokumentumait is, hogy jelentőségüket a magyar polgári átalakulás szempontjából helyesen állapíthassuk meg. Ismerjük korai naplójegyzeteit, amelyekben keserű kifakadásokkal ostorozza a feudális gazdasági-társadalmi viszonyokat, s meleg részvétellel fordul a föld népe, az elnyomott parasztság felé. A Magyar Tudományos Akadémiát életrehívó gesztusával a magyar nyelvnek, a nemzeti irodalomnak, s ezeken keresztül a nemzeté válás ügyének tett felbecsülhetetlen szolgálatot. *Hitel* című munkájának megírása és 1830 elején történt megjelentetése pedig történelmi tettnek számít, mert a könyv világos, félreérthetetlen vallomás a feudális viszonyok tarthatatlanságáról, a kiutat pedig, ha csak részlegesen és korlátozottan is, de a polgári viszonyokra való áttérés irányában keresi.

Sem lehetőség, sem szükség nincs most itt arra, hogy a *Hitel* tartalmát, gondolatmenetét vagy rendszerét ismertessük. Meg kell elégednünk azzal, hogy a *Hitel* javaslatai közül azoknak szenteljük figyelmet, amelyek egybeesnek a polgári átalakulás előbb felsorolt kritériumaival. A *Hitel* alapgondolata a feudalizmus egyik alapvető intézménye, az ősiség elleni támadás; a feudális földtulajdon rendszerét rögzítő ősiség megszüntetéséhez szervesen

kapcsolódó változások pedig a feudalizmus más fontos intézményeinek a megszűnését is magukkal vonták volna. Valóban, az ősiség megszüntetése önmagában is elegendő lett volna arra, hogy bizonyos idő alatt a sarkaiból emelje ki a feudális tulajdonviszonyok egész rendszerét. Széchenyi azonban további lépéseket is ajánl, amelyek a polgári átalakulás irányába mutatnak: a földesúri és paraszti birtok teljes és végleges elkülönítését, az oszthatlan nemesi birtokok felosztását, a munkaerkölcsöt aláásó, haszontalan robot megszüntetését és a bérmunka bevezetését, a kilencednek mint a paraszti szorgalmat gátló intézménynek az eltörlését stb. A termelés és a forgalom feudális akadályainak az eltávolítására Széchenyi javasolta a céhek eltörlését, az árszabályozásoknak, mint a minőségben alapuló verseny legfőbb akadályának a megszüntetését, s az áruforgalmat nehezítő és drágító belső vámok eltörlését. A gazdasági elmaradottság másik fontos tünete a kereskedelem hiánya, aminek az okai Széchenyi szerint: a sok gátló hivatalos intézkedés, a közlekedési nehézségek, az alacsony belső fogyasztás, a „szállítások, transito s vámok körüli bátorság híja”, végül a „kereskedési becsület s munkásság némely csorbái”; e bajok orvoslására nemzeti bank létesítését s természeti és kiviteli jutalmak rendszerének bevezetését ajánlja. A *Hitel* legfontosabb konkrét javaslata a korszerű kereskedelmi és váltótörvény azonnali létrehozása, amelynek alapján a hitelező gyorsan és megfellebbezhetetlenül ráteheti a kezét az adós vagyónára, beleértve az ősi nemesi birtokot is. Távlabbi, fokozatosan megvalósítandó feladatként feltűnik azonban már benne a jobbagy birtokbírhatási joga, a nemesi adómentesség megszüntetése, s általában „az elavult, rozsdás systema bilincseiből” való szabadulás kívánsága, s célzások arra, hogy „milly valódi lételre s eleven életre juthatna hazánk, minden honbelink felszabadítása s polgári jusokban részesülhetése által”. A fejlett nyugati polgári államok példáját idézte Széchenyi arra, hogy „valljon mit szülne az alkotmány egyenlő kiterjesztése az ország minden lakosira”, s ismételten ajánlotta honfitársainak, hogy amire ezeket az államokat a kénytelen-ség, azaz a forradalom vitte rá, azt a magyar uralkodó osztály tegye meg önként, még ha átmeneti áldozatokkal jár is. S a *Hitel* befejezése Széchenyi lelkes hitvallása az emberi haladásnak a műben körvonalazott követelményei mellett: „Semmi sem áll csendesén a világon, még a nap systemák is mozognak, tehát csak Magyarország álljon és vesztegeljen mozdulatlan? Nem nevetséges törekvés é ez? . . . Istenért! nyissuk fel szemünket, vegyük hasznát eszünknek. Minekünk is mozdulnunk kell, akár akarjuk, akár nem, s nehogy hátrafelé nyomattassunk, *lépjünk inkább előre!* . . . Nem nézek én, megval-lom, annyit hátra, mint sok hazámfia, hanem inkább előre; nincs annyi gondom tudni, valaha mik voltunk, de inkább átnézni, *idővel mik lehetünk és mik leendünk.* A múlt elesett hatalmunkból, a *jövendőnek* urai vagyunk. Ne bajlódjunk azért hiábavaló reminiscenciákkal, de bírjuk inkább elszánt hazafiságunk s hív egyesülésünk által drága anyaföldünket szebb virradásra. Sokan azt gondolják: Magyarország *volt*; én azt szeretem hinni: *lesz!*”

Szándékosan csak azokat a mozzanatokat emeltük ki a *Hitel* hihetetlenül gazdag gondolatkinéséből, amelyek a feudális viszonyoknak polgári viszonyokká való átalakítása felé mutatnak. Nem hisszük, hogy bizonyításra szorulna, mennyire ez a *Hitel* legfontosabb mondanivalója, s hogy mennyire távol állottak Széchenyi megértésétől azok, akik — jóhiszeműen vagy tendenciózan — mellékes szempontok előtérbe erőszakolásával torzították el, vagy hamisították meg Széchenyi fellépésének igazi jelentőségét. A továbbiak-

ban tehát inkább arra a kérdésre próbálunk választ adni, hogy milyen körülményeknek volt köszönhető Széchenyi ebben az időpontban történt fellépése.

A *Hitel* jelentőségéről szólva az elmúlt száz év polgári történetírása gyakran esett abba a hibába, hogy Széchenyi fellépését kiszakította történeti feltételei közül, s a *Hitelt* a történetformáló geniusz egyedülálló fellángolásának tüntetve fel, „magányos óriás”-ról, az „éjszaka sötétjében felvilágító fáklyáról” stb. beszélt Széchenyivel kapcsolatban. Nem kell sokat bizonygatni, hogy Széchenyi a *Hitel* megírásával nem előzte meg korát, hanem ellenkezőleg, pontosan azt juttatta kifejezésre, ami a kor parancsoló szükséglete volt: a változás szükségszerűségét, elkerülhetetlenségét. A *Hitel* programja Széchenyi korának társadalmi valóságába gyökerezett; alapját a hazai társadalmi viszonyok alapos, tudatos megismerése, a válsággal, pénzhiánnyal küzdő földesúr és az elnyomorodott jobbágy helyzetével kapcsolatos közvetlen tapasztalatok képezték, ötvöződve a külföldi utazások során kialakult benyomásokkal. Ez utóbbiak jelentőségét nem szabad lebecsülni: a feudális török birodalom országainak elmaradottsága mint elrettentő példa éppúgy cselekvésre ösztönözte Széchenyit, mint a nyugati polgári államok viszonyainak megismerése, aminek eredményeképpen az akkor élenjáró társadalmi rend kialakulásának ideológiáját és gyakorlati tapasztalatait vehette egybe hazája valóságával. Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy Széchenyi 1830 körül azért válhatott a polgári átalakulás úttörőjévé, mert a feudalizmus bomlása eljutott a végső szakaszába, és Magyarország viszonyai megérték az átalakulásra. Ha ez nem így lett volna, s ha Széchenyi sikerét egyedül eszméi mozgósító erejével próbálnók megmagyarázni, úgy értetlenül állnánk az előtt a kérdés előtt, hogy négy évtizeddel korábban Hajnóczy és társainak sokkalta radikálisabb eszméi miért nem válhattak forradalmi, vagy legalábbis haladó reformmozgalom kiindulásává. Hajnóczyék korán jöttek, Széchenyit azonban — Kossuth szavaival szólva — „a kor szükségleteinek hatalma alkalmas percben ragadta meg. Ő korának nyelvévé lőn; a nemzet legjobbjai gondolatának szavakat adott; . . . tán inkább őt teremté a kor, mintsem ő a kort.”

A kortárs Kossuth szerint tehát Széchenyi a *Hittel* „a nemzet legjobbjai gondolatának adott szavakat”, s ez a mindenképpen hiteles vallomás szolgáljon útmutatónkul gondolatmenetünk következő szakaszánál, amikor arra a kérdésre próbálunk válaszolni, hogy mennyiben tudatosodott a változás szükségessége Széchenyi kortársainak gondolkozásában, milyen közvéleményre támaszkodott Széchenyi, amikor a *Hittel* a nyilvánosság elé lépett. Ennek a kérdésnek a kutatását nyilván könnyen mellőzték azok, akik Széchenyiben a korát messze megelőző heroszt látták; a jelentőségét kora szükségleteiből levezető polgári és marxista irodalom sem ment azonban tovább annál, hogy egy-két úgynevezett előfutár — elsősorban Balásházy János — munkáiban mutatott ki a *Hitel* javaslataihoz hasonló, s Széchenyitől függetlenül kialakított gondolatokat. S ez érthető, ha figyelembe vesszük, hogy politikai sajtó híján, s a cenzúra vasvesszejének uralma alatt milyen kevés lehetőség volt az 1830 körüli Magyarországon arra, hogy az országos kérdések körül közvélemény formálódjék, még kevésbé arra, hogy az esetleg kialakult közvéleménynek valamilyen nyoma maradjon. Valóban, a kor sajtótermékeiben szinte hiába keressük a nyomát annak, hogy a kitapintható gazdasági-társadalmi válság egyeseket politikai konzekvenciák levonására ösztönözött volna. Más, kevésbé ismert és feltárt forrás csoportok vizsgálata azonban arról győző meg bennünket, hogy a mozdulatlanság csak látszólagos, hogy a változás

utáni vágy egyre érezhetőbb a társadalom egyes rétegeiben, s hogy a Kossuth által emlegetett „legjobbak” valóban léteztek, és valóban a feudális viszonyok megváltoztatásán törték a fejüket. A kormány kiterjedt hírszolgálatra gyakran küldött jelentéseket Bécsbe politikai nyugtalanságról, egyesek vagy csoportok gyanús tevékenységéről, a sokszor elátkozott „korszellem” terjedéséről, a korszak magánlevelezésének alaposabb megismerése pedig még meglepőbb adatokat szolgáltat a haladó eszmék térfoglalásáról, a liberalizmus tanainak különösen az ifjúság soraiba való behatolásáról. S ez a pezsgés, forrongás akkor kezd határozottabb alakot öltetni, amikor a kormány 1827-ben kitűzi a következő országgyűlés tárgysorozatára az 1790/91-i országgyűlés nagyszabású reformtervezeteit, s elrendeli, hogy a közbeeső idő alatt külön erre a célra kiküldött nagylétszámú bizottság dolgozza át, modernizálja a közel négy évtizede porosodó tervezeteket.

A korszak ismerői nyilván rémi csodálkozással kérdezik, hogy hogyan lehet a haladás irányába mutató mozzanatoknak tekinteni ezeknek a reformjavaslatoknak a napirendre tűzését, mikor azok eredeti formájukban legfeljebb az 1790-es évek igényeinek feleltek meg, az 1828–30 közötti átdolgozás pedig az eddigi történeti vizsgálatok szerint a korábbi javaslatok konzervatív irányban való visszafejlesztését jelentette? Nos, ennek az ellenvetésnek a tényeit aligha lehet tagadni: az 1828-as bizottság jelentős többségében valóban konzervatív összetételű volt, utasításai szigorúan a feudális rendi alkotmány megerősítését célzó reformokra korlátozódtak, s a munkája nyomán létrejött új javaslatok nem egy kérdésben elmaradtak a korábbi tervezetek mögött. A bíráló azonban abban téved, hogy a bizottság munkáját csak annak eredményén, az új reformjavaslatok *végleges* szövegén keresztül ítéli meg, s nem veszi figyelembe, hogy ezek a szövegek több mint két évi viták során születtek meg, amely vitákban az egyes kérdések kapcsán kisebbségi véleményként esetleg az elfogadott álláspontnál jóval haladóbb nézetek is felmerülhettek. Hogy ez a valóságban is így volt, azt szerencsére hiteles forrásokból is megállapíthatjuk. Rendelkezésünkre állanak ugyanis a felülvizsgálatot végző bizottság irományai, valamint az albizottsági és összbizottsági ülések jegyzőkönyvei, s ami még fontosabb, a bizottság munkájáról szóló titkos jelentések is. Az udvar ugyanis, ismerve azt a nagy várakozást, amellyel a nemzet a reformmunkálatok országgyűlési tárgyalásai elé tekint, erős titkos szolgálatot szervezett a bizottság mellé, amely a jegyzőkönyveknél sokkal részletesebb jelentéseket küldött Bécsbe a tárgyalásokról, s különösen azokra a mozzanatokra figyelt, amelyek valamilyen formában a korábbi javaslatok haladó irányban való továbbfejlesztését jelenthették. E jelentések hitelessége kétségbevonhatatlan, mert a jegyzőkönyvekkel való egybevetés igazolja, s mert a titkos szolgálat informátorai minden esetben az albizottságok tagjai közül kerültek ki. A bizottság iratanyagából és a titkos jelentésekből pedig az derül ki, hogy a bizottság haladó kisebbsége valóban számos olyan javaslatot felvetett, amelyek a polgári átalakulás problémaköréhez tartoznak, s amelyekkel aztán Széchenyi *Hitelében* is találkozunk. Nincs itt lehetőségünk arra, hogy ennek a történeti kutatás által eddig teljesen elmellőzött forrásanyagának a jelentős tartalmát ismertessük. Elegendő, ha csupán utalunk arra, hogy több ízben felmerül a kereskedelmi és váltótörvény javaslatával kapcsolatban a nemesi birtok kiváltságos helyzetének a megszüntetése, teljes jelentőségében bontakozik ki a hitel problémája, polgári és nemesi bizottsági tagok javasolják az ösiség eltörlését, meg akarják szüntetni a céheket, szó

esik a Pestet és Budát összekötő hídról, a modern francia mértékrendszer bevezetéséről, centrális vasúti hálózatot dolgoznak ki, ugyanazt, amelyet aztán Széchenyi 1848-ban terjeszt az országgyűlés elé, javasolják a földesúri és paraszti földek kötelező elkülönítését stb. stb., s a hivatalosan elfogadott szövegbe is bekerül a szabad paraszti tulajdon csírájának tekinthető javaslat: hogy a paraszt szabadon eladhassa, illetve megvehesse az úrbéres telek haszonélvezetét.

Kérdezhetnők, van-e jelentősége ezeknek a jobbra homályban maradt kezdeményezéseknek Széchenyi fellépése és a *Hitel*ben felvázolt program kialakulása szempontjából. A válasz csak igenlő lehet: az országos bizottság munkálkodása közvetve is, közvetlenül is erősen hatott Széchenyire. Közvetett hatása azon az országos közhangulaton keresztül érvényesülhetett, amelyet a reformmunkálatoknak az országgyűlés napirendjére történt kitűzése kiváltott. Ez a hatás olyan méretű volt, hogy részleteinek tényszerű ismeretében nyugodt lelkiismerettel kapcsolhatjuk össze ezzel az eseménnyel a magyar polgári reformmozgalom elindulását, annál is inkább, mivel a kortársak legjobbjai közül számosan ugyanilyen jelentőséget tulajdonítottak neki. Kossuth az ellene indított per során védekezésében ismételtlen hivatkozott arra, hogy nem az országgyűlési reformpárt kezdeményezte a haladó mozgalmat, hanem maga a király a reformmunkálatok bizottsági és megyei vitáinak kitűzésével; de a kortársak emlékiratainak, visszaemlékezéseinek egész sorából olvasható ki ugyanez a meggyőződés. S ez a hatás független volt attól, hogy a reformmunkálatok — akár eredeti, akár átdolgozott változatukban — milyen eszméket képviselnek: a közvélemény azt a pusztá tényt tartotta óriási jelentőségűnek, hogy a kilenc nagy tervezet az országgyűlés elé kerül, s a követeknek az ország nyilvánossága előtt lehet vitatkozni a társadalom egész életét, valamennyi problémáját felölölő kérdéshalmazról. A bizottsági viták nyilvánvalóan maradi eredményei sem lohasztották le ezt az érdeklődést, sőt a lázas várakozás csak erősödött, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy a kormány az átdolgozott javaslatokat az országgyűlés előtt még a megyéknek is megküldi előzetes megvitatásra. Ettől kezdve a megyék arra készültek, hogy a maguk körében vívják meg a harcot, s haladó követi utasításokkal semlegesítsék a konzervatív jellegű országos munkálatokat. Igaz, az érdeklődés és a készülődés elsősorban a kereskedelmi munkálathoz kapcsolódott; a nemesi közvéleményben elsősorban azoknak a reformoknak volt erős pártjuk, amelyek az Ausztriától való gazdasági függést lettek volna hivatva megszüntetni. Alakulóban voltak azonban már országszerte azok a haladó csoportok, amelyek a többé-kevésbé következetes polgári átalakulásnak voltak a hívei, s amelyek a gazdasági alárendeltség elleni országosnak ígérkező támadást a feudalizmus egész rendszere elleni támadássá szerették volna átfejlesztetni. S hogy ez a törekvésük nem maradt teljesen sikertelen, azt — mint látni fogjuk — a következmények megmutatták. Az országos bizottság munkálatai tehát — jellegüktől függetlenül — a vízbe dobott kő szerepét játszották az 1825/27-i országgyűlést követő években Magyarországon: mozgást, pezsgést idéztek elő, felkeltették az érdeklődést a reformok ügye iránt, lappangó vágyakat, törekvéseket segítettek a felszínre, s elindították azt a folyamatot, amely rövid idő alatt, más tényezőktől erősítve, felgyorsítva, a magyar polgári reformmozgalom kibontakozásához vezetett. Széchenyi *Hitele* pedig abban az időszakban készült, amikor az országos bizottság tárgyalásai folytak, s amikor az érdeklődés a reform ügye iránt már a fővárosban is, a vidéki megyei köz-

pontokban is magasra csapott. Az országos érdeklődés közvetett hatása Széchenyi munkájára tehát aligha vonható kétségbe.

Még könnyebben valószínűsíthető az a feltevés, hogy az országos reformmunkálatok megvitatása közvetlenül is hatott a *Hitel* kialakulására. Tudjuk, hogy a Széchenyi alapította pesti Kaszinó éppen a bizottság tárgyalásainak időszakában éli első éveit, sőt arra is vannak adataink, hogy Széchenyi éppen akkor határozta el még az előző országgyűlés alatt a pesti Kaszinó létrehozását, amikor megtudta, hogy a reformmunkálatokkal foglalkozó országos bizottságot a nádor Pestre fogja összehívni. Ennek a bizottságnak 80–100 tagja volt — országos méltóságok, főispánok, főpapok, a legtanultabb megyei követek, néhány kiemelkedő városi követ és polgár-kereskedő — s nagy részük tagja volt Széchenyi Kaszinójának is. Mi sem természetesebb, mint az, hogy a bizottság ülésein megkezdett viták este a Kaszinóban folytak tovább, s a közvélemény — a rendőri jelentések bizonyossága szerint — a Kaszinón keresztül értesült a bizottságban felmerült problémákról és a viták eredményeiről. A Kaszinó Széchenyi kedvenc eszméjét, az emberek összegyűjtését és termékeny „cszmesúrlódások” előidézését szolgálta; Széchenyi nyilván maga is élénken részt vett a Kaszinóban folyó vitákban, s nézetei kialakulásához nagy mértékben hozzájárulhattak azok a tapasztalatok, amelyeket az országos bizottság tárgyalásaival kapcsolatban itt szerzett.

Az elmondottak alapján joggal állíthatjuk tehát, hogy Széchenyi *Hitele* erősen kora mozgalmában gyökerezett, s olyan eszméknek, kívánságoknak adott hangot, amelyeknek a kor társadalmában ekkor már számos hívők volt. De vajon csökkent-e ez a felismerés Széchenyi fellépésének történelmi jelentőségét? Azt hisszük, a legkevésbé sem. Hiszen ha a *Hitel* olyan eszmékkel és javaslatokkal állott volna elő, amelyek befogadására még nem érett meg a magyar társadalom, úgy nyilván hamarosan elborította volna az elutasítás, a közöny és a feledés. Megrázó, mindent megmozgató hatásának éppen az a magyarázata, hogy százezrek gondjainak adott hangot, hogy a válságból való kibontakozásnak az útját a sokak által megsejtett helyes irányban kereste, s nem utolsó sorban az, hogy a beteg társadalom meggyógyítására irányuló javaslatok egy történelmi nevű főúr, egy országosan ismert, gazdag nagybirtokos szájából hangzottak el.

Mert ha hangsúlyozzuk, hogy a Széchenyi által körvonalazott reformrendszer elsősorban a társadalomban csírázó átalakulási igényeknek köszönhető létrejöttét, úgy még sokkal nagyobb hangsúllyal kell beszélnünk arról, hogy milyen erős hatást gyakorolt a *Hitel* arra a társadalomra, amelyből kisarjadt, s milyen hatalmas lökést adott annak az öntudatlan, szervezetlen mozgalomnak, amely létrejöttére ösztörzően hatott. Valóban, a társadalmi valóság és az egyén, a gyakorlat és az ideológia szoros kapcsolatára, állandó dialektikus kölcsönhatására korábbi történelmünkben keresve sem lehetne jobb példát találni a *Hitel* és kora társadalmára kapcsolatánál. S ha a *Hitel* hatásáról beszélünk, korántsem elégedhetünk meg azzal, hogy — a korábbi irodalom nyomdokain haladva — beszámolunk a *Hitel* sajtóvisszhangjáról, írók leveleiből, költők verseiből, kortársak emlékezéseiből idézünk, vagy utalunk a vitairódalomra, a Széchenyi mellett és ellene írt, nyomtatásban megjelent vagy kéziratban maradt írásokra. Ezek számát az újabb kutatások eredményei alapján bőségesen szaporíthatrunk, anélkül azonban, hogy ezen az úton közelebb jutnánk a *Hitel* igazi jelentőségének megértéséhez. Ha az említett vitairódalomnál mégis megállunk egy pillanatra, azt főleg két okból tesszük.

Az egyik ok az, hogy a *Hitel*t nyomon követő vitairadalom önmagában is a legélesebben szóló cáfolata a szellemtörténeti iskola önkényes és tendenciózus értékelésének, amellyel azt próbálta bizonyítani, hogy a *Hitel* első-sorban valláserkölesi tett, Széchenyi transzcendens-idealista világnézetének a tükré, s célja elsősorban a keresztény tökéletesedés, a konzervatív-romantikus erkölcsi, lelki megújulás, felemelkedés szolgálata. Távol áll tőlünk, hogy kétségbe vonjuk Széchenyi vallásosságát, világnézetének alapjában idealista jellegét; az ilyen irányú igyekezet nyilván történethamisításra vezetne, mint ahogy — akarva-akaratlan — csak erre vezethet az a törekvés is, amely a *Hitel* rendszerét fejtetőre állítva, forradalmi jelentőségű magvát elszikasztja, s szerzőjét, történelmünk egyik leggyakorlatibb egyériségét jámbor lelki reformátorra homályosítja. Mert mi lehet a fontos, a döntő, a lényeg egy nagy hatást keltő irodalmi műben? Az, amire kora társadalma a leg-érzékenyebben reagál, ami helyeslést vagy ellenkezést vált ki, ami vitára ösztönöz. Nos, a *Hitel* gazdag vitairadalmában, az irodalom és magánosok megnyilatkozásaiban nagyjóval is alig találunk olyan utalást, amely a mű valóban kimutatható valláserkölesi vonatkozásaihoz kapcsolódnék, sőt még a nemzetiség fejlesztéséről szóló fontos részek is viszonylag kevés figyelmet váltanak ki a nacionalizmus első győzelmein már túljutott társadalomban. A lelkes helyeslés és a tiltakozó elutasítás áradata csaknem kizárólag a *Hitel* gazdasági-társadalmi rendszeréhez kapcsolódik, s körülötte az ősi alkotmány védői és az újítók, a maradiak és a reformbarátok csapnak össze. Pedig a *Hitel*t főpapok, plébánosok, szerzetesek is olvassák, s nem akad közöttük egyetlenegy sem, aki a mű valóban hatásos valláserkölesi vonatkozásain lelkesülne fel, anélkül azonban olyan, aki a könyvből áradó liberalizmus, az újítás szelleme ellen emeli fel szavát. A katolikus klérus többségében ekkor is, később is Széchenyi ellenfeleinek a táborában van, szembenáll a *Hitel*, Világ és Stadium írójával, s azzal a Széchenyivel is, aki az országgyűléseken liberális katolikus követekkel együtt a protestánsok vallásszabadságáért harcol. Valóban, saját kora társadalma világosan, tisztán, osztályérdekeinek megfelelően reagált a *Hitel*re, felismerte annak a régít, elavultat bomlasztó, romboló erejét, s ennek megfelelően sokkal jobban megértette, mint száz évvel későbbi magyarozói, akik saját, forradalomtól terhes koruk problémáinak konzervatív megoldásához akartak segítséget nyújtani a *Hitel* igazi jelentőségének elhomályosításával.

A másik ok, amiért egy pillanatra megállunk a *Hitel*t kísérő vitairadalomnál, az, hogy Dessewffy József gróf vitairata, a *Hitel* taglalata alkalmat adott Széchenyinek, hogy — némileg eltérve eredeti terveitől — válaszként megírja *Világ* című munkáját. Széchenyi és Dessewffy vitájával kapcsolatban mindenekelőtt egy eléggé begyökerezett félreértést kell eloszlatnunk: Dessewffy nem tipikus képviselője a Széchenyivel szembeforduló maradiságnak és reakciónak, mint azt sokan — éppen a Széchenyivel való szembefordulása miatt — gondolják. Az országgyűléseken a század eleje óta az alkotmányos ellenzék egyik vezéralakja volt, s országszerte ismert előharcosa annak az irányzatnak, amely a gazdasági válság okát Magyarország függő helyzetében kereste, és a válságból való kilábolás útját a politikai és gazdasági függetlenség helyreállításában, a külső és belső kereskedelem szabadságában, s a forgalom és fogyasztás élénkítésében jelölte meg. E kérdésben tehát Dessewffy — mint válságtól sújtott osztályának fülig eladósodott, tipikus képviselője — messzebbre látott, mint Széchenyi, s bírálatával Széchenyi reformrend-

szerét éppen annak leggyöngébb szakaszán, a nemzeti önállóság kérdésében erősíthette volna meg. A *Taglalat* nagy fogyatékosága azonban az volt, hogy a nemzeti önrendelkezés hiányát szinte a válság egyetlen okának tekintette, s nem tudta követni a *Hitel* szerzőjét az egész feudális társadalmi rend válságtüneteinek a felismerésében. Széchenyi gazdasági-társadalmi reformot akart, Dessewffy csupán tüneti kezelést, s a nyomasztó vámrendszer megszüntetésétől vagy könnyítésétől azt várta, hogy az egy csapásra meggyógyítja a halódó feudális társadalom minden baját. Érthető, hogy ez a felfogás, amely a súlyos helyzet okát a magyar nemesi társadalmon kívülálló tényezőkben kereste, s a bajokból való kiláboláshoz sem a nemességtől kívánt áldozatokat, rendkívül kedvező fogadtatásra talált a birtokos osztály részéről. Széchenyinek azonban nem került nagy fáradságába, hogy kimutassa ellenfelének tévedéseit, s elutasítsa azt az álláspontot, amely szerint az előjogokon alapuló alkotmány megszilárdítása lenne a bajok megszüntetésének helyes eszköze. Ezzel egyidejűleg a *Világban* Széchenyi „megvilágosította” a *Hitel* számos félreérthető és félremagyarázott állítását, újból és részletesebben kifejtette annak alapvető tételeit, felszólalt a törvény előtti egyenlőség és a szabad paraszti birtok mellett, figyelmeztette a kiváltságos osztályokat, hogy idegen megtámadtatás, vagy a Habsburgok elleni fegyveres harc esetén a „milliónyi familiák” nem a nemesség oldalán fognak majd fegyvert, s elsőként dobja be a reformmozgalom ideológiai fegyvertárába az „érdekegyesítés” követelését: „Sem magas állású, sem boldog mindaddig nem leend Magyarország, *míg a népet nem emeljük a nemzet sorába*, azaz míg Hunnia interessék által eddig örökké elboncolt privilegiált tartománybul nem lesz *interessék által örökre egyesülendő szabad országgá*.” Ez a gondolat jelenti a nagy előrelépést a *Világban* a *Hitel*hez képest, ez lesz az az érv, amely a reformmozgalom másfél évtizede alatt — a parasztforradalom veszélyének emlegetésével egybekapcsolva — a leghatásosabb agitációs eszköz lesz Kölcsényék, Kossuthék számára a reformok segítségével történő átalakulás mellett.

Visszatérve előadásunk gondolatmenetéhez, újból hangsúlyozzuk tehát, hogy a *Hitel*nek, és egyáltalán Széchenyi kezdeti működésének a hatását nem azzal mérjük fel helyesen, ha a fellépését követő lelkesedés vagy elutasítás dokumentumaiból idézgetünk. Az egyedül helyes választ a feltett kérdésre akkor találjuk meg, ha mérlegre tesszük, mit jelentett a *Hitel* a magyar polgári reformmozgalom kibontakozása és előrehaladása szempontjából. A *Hitel* megjelenése időpontjában ennek a mozgalomnak még legfeljebb csak a csiráiról, halvány körvonalairól beszélhetünk, két-három évvel később, az 1832/36-i országgyűlés kezdetén pedig már eleven, egyes kérdésekben győzedelmes eszme a polgári reform koncepciója, egy haladó párt funkcióját betöltő jelentős országgyűlési csoport harcol érte, s egyre erősödő országos közvélemény áll mögötte. Mi történt a közbeeső időszakban, milyen tényezők idézték elő ezt a rendkívül jelentős változást, milyen helyet foglal el ezeknek a tényezőknek a sorában Széchenyi *Hitele*: ezekre a kérdésekre kell a továbbiakban választ adnunk.

A *Hitel* megjelenését 1830-ban, majd 1831-ben drámai események követték Európában és Magyarországon egyaránt. 1830 nyarán a francia nép forradalma Párizsban királyt taszított le trónusáról, Belgiumban, Svájcban győzött a forradalom, az év őszén pedig a lengyel nemzet kezdte meg élet-halálharcát a cári elnyomás ellen. Mindezek az események ellentétes hatásokat váltottak ki a magyar nemesi közvéleményben. Az európai forradalmi moz-

galmak a nagyobb részt megrettentették, a kisebb részt fellelkesítették, mindenképpen hozzájárultak azonban annak a meggyőződésnek az erősödéséhez, hogy a régi életforma, a társadalom eddigi rendje válságba jutott. A lengyel nemzet szabadságharcát viszont szinte egyértelmű rokonszenvvel kísérte a nemesi közvélemény: kezdeti sikerei növelték a függetlenség utáni vágyat, bukása még tűrhetlenebbé tette a politikai és gazdasági elnyomottság állapotát. A legnagyobb hatású élményt azonban az 1831 nyarán kitört nagy felvidéki parasztfelkelés jelentette a válaszut előtt álló magyar birtokos nemesség számára: minden korábbi tapasztalatnál világosabban, fenyegetőbben tárta fel előtte a feudális rend kiúttalanságát, és az alapvető probléma, a földesúri-paraszti kapcsolat rendezésének sürgős szükségességét. Egyoldalúság lenne persze úgy ítélni meg a kolerafelkelés hatását, mintha az egyértelműen a haladásra, társadalmi reformokra ösztönözte volna az addig passzív, vagy éppen ellenséges nemesi rétegeket. Bőségesen találunk példát arra is, hogy magukat korábban haladónak valló nemesek a felkelésre hivatkozva tagadják meg haladó múltjukat, a felkelés színterévé vált megyék legtöbbször pedig nem a jobbágyreform felkarolásával, hanem ellenkezőleg, az elrettentés eszközeivel s nemesi bandériumok felfegyverzésével és begyakorlásával akarja elejét venni a felkelés megismétlődésének. A maradiak körében pedig általánossá vált az a nézet, hogy a felkelés egyik oka az újítók tevékenysége, különösen pedig Széchenyi és Balásházy írásai. Széchenyi mindenesetre azok közé tartozott, akik a felkelésből a helyes tanulságot vonták le: leveleiben arról írt, hogy elérkezett az utolsó óra, s ha a nemesség önként nem tesz engedményeket a parasztságnak, majd a „cséplő, kasza, balta”, azaz a parasztforradalom fogja kiharcolni az elnyomottak jogait. S ez az érv a következő évek folyamán a leghasználhatóbb fegyver lett a reformért harcolók számára, mint ahogy a parasztfelkelés élménye is egészében hatalmas lökést adott a polgári reformmozgalomnak.

A *Hitel* hatásának nyomon követése lévén a célunk, csak érintettük azokat a nemzetközi és hazai fejleményeket, amelyek a magyar nemesi közvéleményt egy-két év alatt éretté tették a társadalmi reform gondolatának befogadására. Rendelkezésünkre áll azonban egy olyan egykorú, hiteles forráscsoport, amelynek segítségével ezt az előrelépést tányszerűen is lemérhetjük, s amelyen keresztül közvetlen és közvetett adatokat nyerünk a *Hitel* tényleges hatására is. Az érintett fejlemények ösztönző hatása és a *Hitel* eszméinek kibontakozása ugyanis azért válhatott tényleges erővé a reformmozgalom számára, mert ez alatt az egy-két év alatt zajlottak le a megyékben a már többször említett országos reformmunkálatok megyei vitái. A nádor 1830 végén küldte meg a megyéknek az országos bizottság kinyomtatott munkálatait azzal az utasítással, hogy a megyék a következő országgyűlés tervezett időpontjáig, 1831. október 2-ig dolgozzák ki és terjesszék fel azokról véleményüket a kormányhoz. A megyék 1831 elején kiküldték bizottságaikat, a viták is megindultak, sőt átterjedtek a következő esztendőre is, mivel a kolera és a parasztfelkelés nemcsak a bizottságok munkáját szakította félbe, hanem az országgyűlést is jó esztendővel elodázta. Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy ezeknek a megyei bizottságoknak a jegyzőkönyvei és a megyegyűlések velük kapcsolatos határozatai a központi és megyei levéltárakban nagy többségükben hozzáférhetők, s így szinte topográfiai pontossággal rekonstruálható, hol és hogyan kerültek be a szigorú országgyűlési utasítás szerepét is betöltő megyei véleményekbe azok a haladó követelések,

amelyek körül annyi, s oly váltakozó sikerű harc folyt az 1832/36-i országgyűlésen. S egyenes utalások vagy közvetett egybevetések segítségével következtetni tudunk arra is, hogy hogyan hatolt be a *Hitel* gondolatkincse ezekben a megyei véleményekbe, sőt arra is, hogy a megyei haladó mozgalmak saját belső fejlődésük logikája, s a nemzetközi és hazai fejlemények ösztönző hatása eredményeképpen hogyan haladtak túl a *Hitel* és a *Világ* programján abba az irányba, amelyet az ekkor még csak kéziratban kész *Stadium* jelölt ki.

Említettük már, hogy a megyék haladó csoportjai tudatosan készültek arra, hogy a konzervatív jellegű országos munkálatokat használják fel a feudális rend elleni széles frontú támadásra. Ezek a haladó csoportok kezdetben szinte mindenütt erős kisebbségben voltak, az 1830–32 közötti időszak érlelő hatására azonban számos megyében annyira megerősödtek, hogy nézeteiket sikerült diadalra juttatni a bizottságok munkálataiban. Széchenynek magának szintén nagyon rossz véleménye volt az országos bizottság munkálatairól, élénk érdeklődést mutatott azonban a megyékben folyó viták iránt, s azok kimenetelére több helyütt kimutatható, máshol feltételezhető hatást gyakorolt, így Pest és Sopron megyében személyes befolyásával, Somogyban, Zalában birtokainak személyzete révén, máshol elvarátain keresztül, így Szatmárban vagy Tornában, ahol az ellenzék anyagi bázisát Széchenyi fiatal tanítványai, Károlyi György, illetve Andrássy György képezték.

Nincs itt helyünk és időnk arra, hogy akár csak a leghaladóbb megyék véleményeit is behatódóbb vizsgálat alá vegyük; a további történeti kutatás feladatát képezi, hogy ezekből a reformkori kutatásokra alapvető fontosságú s eddig teljesen figyelmen kívül hagyott forrásokból rekonstruálja a magyar polgári reformmozgalom első, meredeken felfelé ívelő szakaszát. A *Hitel* eszméinek a terjedése szempontjából mégsem lesz azonban fölösleges néhány haladó megye véleményének a vázlatos megismertetése, mintegy illusztrálására annak a ténynek, hogy az alig észrevehető kezdetekből egy-két év alatt micsoda magasságba lendült fel — nyilván a többször említett tényezők hatása alatt — a magyar polgári reformmozgalom.

Ha a leghaladóbb megyei véleményeket próbáljuk kiválasztani, érdekes módon nem azokra a megyékre kell elsősorban felfigyelnünk, amelyek egyébként az ellenzéki mozgalom élvonalába tartoznak. Az ellenzéki múlt és a haladó utasítás a reformmunkálatok esetében nem mindig esik egybe, nyilván azért, mert az ellenzéki hírből álló megyék haladó csoportjainak felkészült, erős ellenpárttal kellett megküzdeniök ugyanakkor, amikor egy-egy kevésbé jelentős megyében a kisebb létszámú, de jól szervezett és ügyes taktikát alkalmazó haladó ellenzék váratlan — de éppen ezért némely esetben nem tartós — sikert tudott elérni. Nyilván senki se gondolná például, hogy az országos munkálatokra kidolgozott megyei vélemények sorában Temes és Baranya megye véleménye tekinthető a leghaladóbbak! S mennyire érződik mindkettőn Széchenyi *Hitelének* a hatása! *Temes megye* küldöttsége például szinte Széchenyi szavaival rezevi előítéletnek azt a véleményt, hogy az ösöknék joguk lett volna megváltoztathatatlan törvényeket hozni, s megakadályozni utódaikat abban, hogy korszerű törvényekkel mozdítsák elő a haza javát. Utasításuk ezért olyan törvényeket kíván, amelyek „a mindenrendű hazafiak érdekeit gordiusi kötélekkel elválhatatlanul egybekapcsolják”. S ezeknek az elveknek a kimondása után ugyancsak elvszerűen összegezi a vélemény a majdani országgyűlés legfontosabb teendőit. Ezek: a privilégiumok megszüntetése, a Hármaskönyvben megállapított kizárólagos nemesi jogok

kiterjesztése az ország minden lakójára, a népképviselő bevezetésének előkészítésére széleskörű népnevelés, minden polgár személyes és vagyoni jogainak törvényes biztosítása, egyenlő osztozás a közterhekben és az ország javaiban, szabad tulajdonszerzési jog mindenkinek, hivatalviselési jog a nemteleneknek is, teljes egyenlőség a törvény és bíró előtt, a vallások teljes egyenlősége és szabadsága. S ha mindehhez még hozzátesszük, hogy a részletek kidolgozása során a bizottság szinte Széchenyi szavaival érvel az ősiség eltörlése, a kilenced megszüntetése, a kereskedelem gátjainak eltávolítása mellett, hogy javasolja az örökváltságot, el kívánja törölnetni a céheket, az úriszéket és „az emberiséget gyalázó verésbüntetést”, követeli a sajtószabadságot és a törvényszéki tárgyalások nyilvánosságát, a nemesi felkelésben helyet kíván biztosítani a „jelesebb nevelésű és vagyonosabb nemteleneknek is” stb., s hogy közben többször is „a múlt esztendei, századok tapasztalását magokban foglaló történetek” — tehát a parasztfelkelés — tanulságaira hivatkozik, akkor láthatjuk, hogy Temes megyében a reformmozgalom az ismert ösztönző körülmények hatására olyan magaslatokra lendült, amelyeket az országos mozgalom 1848-ig nem tudott meghaladni.

Temes megyében a haladó ellenzék vezére a lelkes Dessewffy Antal főjegyző volt; az országgyűlésen is a reformpárt egyik oszlopa lett, s megyéjét mindvégig megtartotta a reform oldalán. Baranyában ugyanezt a szerepet Siskovics József töltötte be, olyan sikerrel, hogy az egyházi és világi nagybirtok árnyékában élő baranyai nemesség liberális gondolatokkal telített utasítással küldte követeit az országgyűlésre. Siskovics Széchenyi egyik közeli munkatársának, Helmezy Mihálynak volt a tanítványa, s aligha tévedünk, ha a baranyai követutasítás haladó tartalmát részben Széchenyi közvetett hatásának tulajdonítjuk. *Baranya* rendei elhatározták „a hazának közös előre haladása tekintetéből minden nemtelen honfiaknak kivétel nélkül a nemzet valóságos polgári sorába való felvételét”, kimondták, hogy „minden nemtelen polgárok is akár személyeikre, akár vagyonaikra nézve csak a törvények rendes útján törvényes bírótul függjenek”, s hogy „valamint minden közteherben, úgy egyéb honbéli javadalmakban is aránylag részesüljenek”. Biztosítani kívánták a haza minden rendű polgárának a birtokszerzési, hivatalviselési jogot, a törvény előtti egyenlőséget, a vallás szabad gyakorlatát, személyük és vagyonuk biztonságát; a nemzeti nevelés által azt akarták elérni, hogy „egy morális testbe” olvadjanak össze „a haza többféle rendű, nyelvű, szokású polgárjai”, s az egyenlőséget — több más megyével együtt — a zsidókra is ki kívánták terjeszteni; el akarták törölnetni a céheket, az árszabályozást, a monopóliumokat, sajtószabadságot kívántak, s nemcsak az ősiséget akarták megszüntetni, de azon a véleményen voltak, hogy „a nemtelen rendű honfi szívébe mélyebben csepegtetne a haza szeretete, ehhez elválaszthatatlan szoros ragaszkodása, ez iránti hűség, eszközöltetne továbbá a nemzeti szorgalom, műveltség, csinosodás, ha a nemesi jószágoknak szabad örök adása vevése eme rendű polgároknak is megengedtetne”, s ezért a jobbágy teljes birtokképességének pártolására utasították követeiket. Gyönyörű program, kár, hogy Siskovics az országgyűlésen hamarosan cserbe hagyta az ellenzékot, s az országgyűlés egyik legnagyobb árulását követve el megyéjét átvitte a konzervatívok táborába.

Széchenyi közvetlen hatása érezhető az egyik leghaladóbb, legszebben kidolgozott megyei véleményen, *Nógrád megye* véleményén. A megye bizottsága név szerint is említi Széchenyt, amikor a kilenced kártékony, szorgalmat

gátló voltát emlegeti, az ő érveivel követeli, hogy az adórendszer ne a szorgalmat adóztassa, s nyilván Széchenyire gondol, amikor a *példát adó nagy hazafiakra* hivatkozva ajánlja a nyugati polgári nemzetek tapasztalatainak a hasznosítását. Nógrád véleménye elvi követelményként tűzte ki a jogok és kötelességek arányosítását, a népnek a nemzet sorába való felemelését, a *Hármaskönyvben* rögzített nemesi jogoknak a nép minden egyes tagjára való kiterjesztése által, „amihez különben is mint a természet megszeghetetlen törvényéhez, minden embernek véleszületett jussa vagyon”. A paraszt — mondja a bizottság — személyével és vagyonával áldozik a hazának, személyét és vagyonát törvénnyel kell tehát biztosítani; lehetőséget kell teremteni számára önmaga művelésére, s meg kell nyitni előtte a hivatalokat; a katonakötelezettséget rövidebb időre kell korlátozni, s a nemesekre is ki kell terjeszteni; biztosítani kell a paraszt birtokbírhatási jogát; a megyei adó viselésében a nemes osztozzék a paraszttal; az egyházi tized teljesen és minden kórpótlás nélkül szűnjék meg; ne legyen különbség a törvény előtt nemes és paraszt között, szabad felperességet kell adni a parasztnak nemessel szemben is; szűnjék meg az ősiség, az adásvétel megtámadhatásának a lehetősége korlátozódjék a bebizonyítható család esetére; szűnjék meg az úriszék; töröljék el a hitbizományokat; állapítsák meg mindenki teljes váltóképességét; legyen teljes sajtó- és vallásszabadság, a miniszterek legyenek felelősek az országgyűlésnek, szűnjék meg a magyar Kamara Béctől való függése; különíttessék el teljesen a nemesi és paraszti birtok; szűnjenek meg a céhek, kiváltságok, kereskedelmi monopóliumok; a „nemzeti és kereskedői hitel” megállapítására a váltótörvényszékeken kívül „a fő kereskedői helyeken, jelesül Pesten és Debrecenben Nemzeti Bankokat” kell felállítani; szabályozni kell a Dunát, Pestet és Budát állandó híddal kell összekötni; a zsidóknak kereskedelmi jelentőségüknél fogva is, „az emberség tekinteténél fogva is” közpolgári jogokat kell adni; „Gazdasághéli Nemzeti Társaság” állíttassék fel, „s addig is, míg az kívánt keletbe jöhetne, a már fennálló Magyar Tudós Akadémia felszólíttassék, hogy az évenként megfejtésül feladni szokott jutalom kérdések választásában a honni szorgalom s mezei gazdaság szükségesebb ágai iránt figyelemmel lenne”; és így tovább, a liberális, haladó javaslatok egész hosszú sora, kiegészülve a nemzeti függetlenség helyreállítására, s a kereskedelem és ipar külső korlátainak eltávolítására irányuló követelésekkel. S Nógrád megye esetében külön figyelmet kell szentelnünk a művelődést illető javaslatoknak, amelyek a nemzetiség és a nemzettéválás ügyét s a „kiművelt emberfők” szaporítását Széchenyi nyomán, de a Széchenyi által kijelölt eszközöket messze túlszárnyalva kívánták szolgálni. Nógrád javaslatainak a radikalizmusa nem abban nyilvánul meg, hogy a magyar nyelv terjesztésére az oktatásügyet teljes egészében magyar nyelvűvé kívánja tenni: ebben sok megye egy véleményen volt vele. Nógrád nevelésügyi javaslata abban egyedülálló, hogy elsőként az országban követeli az egységes állami nevelés bevezetését, a felekezeti oktatás megszüntetését, a szegény, de tehetséges gyermekek ingyen tanulását és segélyezését, az összes egyházi alapítványok és a tanító szerzetesi javak államosítását, összeolvasztását, s egyben kifejti a tanítási rendszer haladó szellemű reformjának alapelveit is. Nógrád bizottsága az alsófokú iskolákban és az egyetemen a tandíjat is meg akarta szüntetni, a falusi oktatás színvonalának emelésére pedig 52 millió ezüstforintos országos alap létesítését javasolta, amelyből 12 000 néptanító megfelelő szintű fizetését lehetett volna biztosítani. S a megyék sorában egyedül Nógrád szólalt fel

az ellen, hogy az Akadémia alapszabályai megtiltották a vallási és politikai tárgyakkal való foglalkozást. Megragadó érvekkel bizonyította a megyei vélemény, hogy „az emberi elme semmi gátoló, elzáró erőszakot el nem tűr”, hogy a politikai tudományok a legnagyobb mértékben az emberiség boldogítását segítik elő, s hogy ezért az Akadémia működésének ilyen korlátozása „az emberiség ellen való bűn”.

Nógrád megye terjedelmes, sok részletében irodalmi szinten kidolgozott véleménye nyomtatásban is megjelent, s a többi megyéknek megküldve nem lebecsülendő hatást fejtett ki az országos közvéleményre. Részletesebb ismertetése már csak azért is szükségesnek látszott, mert elvi liberalizmusa a hosszabb-rövidebb megyei vélemények sorában a legtisztábban jut kifejezésre. A felsorolt megyéket azonban csak példának választottuk, tucatnyi megye volt még, amely az átalakulás szükségleteinek a megfogalmazásában megközelítette az ismertetett megyéket. Folytathatnók a sort *Pest* megyével, amely elsőnek tűzte ki és propagálta a többi megyében is az örökválság jel-szavát; *Bars* megyével, amelynek követői az országgyűlésen radikális szinten képviselték a társadalmi reform ügyét; *Somogygal*, ahol Somssich Miklós, *Zalával*, ahol a Deák-testvérek és Csányi László, *Tolnával*, ahol Bezerédy István, *Sopronnal*, ahol felsőbüki Nagy Pál, *Csongráddal*, ahol *Klauzál Gábor* emelte magasra a reform zászlaját; sokat szólhatnánk *Szatmár* megye véleményéről, amelyet Kölcsey örökített meg irodalmi igényű fogalmazásban; méltánytalanság lenne említés nélkül hagynunk *Bihar*, *Ung*, *Borsod*, *Trencsén* megyét, amelyeknek haladó nézeteit Beöthy Ödön, Bernáth Zsigmond, Palóczy László és Borecsiczky István képviselik majd az országgyűlésen; *Zemplén* is említést érdemel: véleményében a nagy parasztfelkelés kétirányú hatása ötvöződik a Kossuth vezette fiatal radikálisok csoportjának erős befolyásával; s külön is kiemelném a hűséges *Békés* megye érdemeit, amely az országgyűlésen elbukott jobbágyreform ügyét harcos körleveleivel újra az ország közvéleménye elé vitte. Ezek a megyei vélemények csak abban különböztek egymástól és a fentebb ismertetettektől, hogy a polgári reform alapvető kérdései közül az egyiket az egyik, másikat a másik képviselte határozottabban, más kérdések viszont egyikükben-másikukban halványabban jelentek meg, vagy teljesen el is maradtak. A felsorolt megyék az országgyűlésre való felkészülés során az élen jártak a polgári átalakulás elméleti és gyakorlati teendőinek kidolgozásában; példájukat azonban további megyék is követték, s az ismertetett rövid időszak eszmei-politikai forrongásának volt köszönhető, hogy a jobbágyfelszabadítás első lépését jelentő örökválság, az úriszék reformja és a jobbágy személyének és vagyonának biztosítása győztes ügyként szerepelhetett az országgyűlés első szakaszában, más haladó tárgyak pedig biztató kezdet után a kormány eszközökben nem válogató módszerein, vagy az idő rövidségén szenvedtek csupán hajótörtést. Óriási előrelépés volt ez egy-két év alatt: s az előidéző tényezők között jelentékeny helyet foglal el Széchenyi fellépése, a *Hitel* és a *Világ* hatása. Erre a megállapításra jut a vizsgálódó történész, de így látták ezt már a kortársak, a küzdő kor hősei is. Sok egykorú véleményt idézhetnénk ennek bizonyítására, de elégedjünk meg a legkorábbiak egyikével. Amikor az országgyűlés 1834. december 30-i ülésén Bars megye önmagát nyíltan demokratárok valló követé, Balogh János búcsúbeszédet tartott az elbuktatott úrbéri reformjavaslatok fölött, a reformmozgalmat elindulásának egyik okát abban jelölte meg, hogy „miután jóval e jelen országgyűlés előtt *hazánknak egy jeles fia, lángésszel és hazafias lelkesé-*

déssel telt írásaival a felvilágosítás fáklyáját meggyújtá, minden gondolkozó embernek, minden társaságnak kedvenc tárgya a jobbágyoknak adandó engedmények valának, sőt úgy látszott, hogy a megyék és megyebeliek egymást a liberalitásban és nagylelkűségben nemcsak elérni, hanem elhagyni is törekedtek". Hogy kire célozott a szónok, világos lehet előttünk, mint ahogy világos volt a követek és a karzatot megtöltő hallgatóság előtt is, amely — Kossuth *Országgyűlési Tudósításainak* tanúsága szerint — „sokszorozott hangos éljen kiáltással” adózott „az ülésben jelen volt Széchenyinek”.

Az elmondottak, de különösen a megyei javaslatoknak a fentírt részletesebb vizsgálata alapján érthetővé válik, miért nem esett szó eddig a magyar polgári reformmozgalom kezdeteiről szóló előadásomban a *Stadium*ról, arról a műről, amelyet pedig a szakirodalom joggal úgy tartott számon, mint Széchenyi reformrendszerének gerincét, lényegét, kiteljesedését. A *Stadium* valóban a tetőpontján rögzíti Széchenyi reformrendszerét: zseniális szerzője „Hunnia minden lakosinak polgári létet” kíván adni, ezt tekinti az összeülő országgyűlés legfontosabb feladatának, az általa felvázolt 12 törvény javaslatában pedig benne van már a polgári átalakulás akkor igényelhető maximuma, az ösiségtől mentes, adható, vehető, hagyományozható szabad föld, a paraszt szabad földtulajdona, a törvény előtti teljes egyenlőség, a közterhek közös viselésének első lépése, a szabad ipar és kereskedelem akadályainak eltörlése, a törvényszékek és tanácskozások nyilvánossága stb. A megyei javaslatok ismeretében azt is tudjuk azonban most már, hogy a *Stadium* javaslatai szinte maradéktalanul feltalálhatók a leghaladóbb megyék javaslataiban, sőt azt is, hogy az utóbbiak sok olyan haladó elemet is tartalmaznak, amelyekre Széchenyi elvi vagy gyakorlati okokból nem tért ki; a nemzeti függetlenséget érintő kérdésekben pedig a megyei javaslatok messze túlmennek Széchenyi lényegében konzervatív álláspontján. A megyei javaslatok 1831 eleje és 1832 vége között keletkeztek; Széchenyi 1831 őszen írta a *Stadium*ot, de kinyomtatni csak 1833 nyarán, külföldön tudta. Mind a megyei javaslatokra, mind a *Stadium* létrejöttére nagy hatást gyakorolt a felvidéki parasztfelkelés, egymásra hatásuk lehetőségének a mérlegelésénél azonban inkább feltevésekre vagyunk utalva. Tudjuk azt, hogy Széchenyi az országos bizottság reformjavaslatait túl konzervatívoknak tartotta, és továbbfejlesztésük érdekében erős harcot indított. Ennek a harcnak a legfontosabb eszköze lett volna a *Stadium*, ha időben megjelenhetett volna; eszméivel Széchenyi nyilván erős szóbeli agitációt is fejtett ki az országgyűlést megelőző esztendőben. Túlzás volna mégis arra gondolni, hogy a polgári reform rendszerének a legfontosabb elemei a *Stadium*ot író Széchenyi agitációja eredményeként kerültek volna be a megyék javaslataiba. A *Stadium*nak már nem a reformmozgalom elindításában s céljai kitűzésében volt szerepe, hanem a már megindult mozgalom eszméinek elmélyítésében, célkitűzéseinek népszerűsítésében, az országos közvélemény alakításában, az országgyűlési haladó erők összefogásában. Maga a mozgalom korábban megindult már; indulásánál ott áll a *Hittel* Széchenyi is, további előrehaladásában pedig a hazai valóság szükségletei, az európai forradalmi átalakulás tapasztalatai és saját belső törvényszerűségei mellett erős ösztörczést kapott azoktól az elméleti munkáktól is, amelyek — mint a *Balítételek*, vagy a *Stadium* — megpróbálták rendszerbe foglalni a magyar polgári átalakulás születőben levő, szétágazó ideológiáját. Bonyolult kölcsönhatásokkal állunk azonban szemben ebben az esetben is. Már a *Stadium* eszméire is hatással lehettek a kibontakozó megyei mozgalom követelése

— tudjuk, hogy Széchenyi rendszeresen kapott híreket az egyes megyék bizottságainak határozatairól —, a megyék Széchenyi reformrendszerén túlmutató követeléseit pedig — gondolok itt elsősorban a nemzeti függetlenség helyreállítására irányuló gazdasági és politikai követelésekre — már ekkor felkeltették Széchenyi aggodalmait, s csíráit képezhették annak a magatartásnak, amellyel később a haladó polgári-nemzeti reformmozgalom előrelendítőjéből, ihletőjéből egyre inkább annak bírálójává és fékezőjévé vált. A mozgalmat saját fejlődésének belső dinamikája, és a magyar társadalom reális szükségletei hamar túlhajtották Széchenyi korlátozott elgondolásain, a lemaradás, az aggodalom azonban közel egy évtizedig lappang, s csak a negyvenes évek elején, Kossuth fellépése kapcsán erősödik nyílt szembefordulásá.

Az átmeneti időszakban a nagyjelentőségű gyakorlati kezdeményezéseknek és alkotásoknak a hosszú sora takarta el a haladó közvélemény előtt azt a tényt, hogy Széchenyi nem tud már új lendületet adni az átalakulásért folyó eszmei harcnak. Az a lendület azonban, amelyet az elindulásakor adott a mozgalomnak, ott élt és hatott abban mindvégig, egészen annak forradalomba torkollásáig. A magyar polgári reformmozgalom nyilván kibontakozott volna Széchenyi közreműködése nélkül is, s útja szükségszerűen a forradalom felé vezetett volna: ilyen értelemben tehát alaptalanok Széchenyi későbbi önvádjai, s igaztalanok azok a szemrehányások is, amelyekkel ellenségei illeték forradalmi mozgalom felidézése ürügyén. A mozgalom céljainak megfogalmazásában, irányának kijelölésében, elindításában és kezdeti előrehaladása megkönnyítésében azonban kiemelkedő része volt Széchenyinek. Ezt az érdemét ismerték el kortársai akkor is, amikor már nem tudta teljes szívvel szolgálni az általa kijelölt mederből kilépő mozgalmat: a *Hitel* megjelenését követő évtized alatt megyék, városok, kaszinók és egyéb testületek választották tiszteletbeli szolgabíróvá, diszpolgárrá, disztaggá, üdvözlő iratokat, aranytollakat kapott, írók, költők versengtek érdemei megörökítésében, s képét megyeházák dísztermeiben függesztették ki. Ezt az érdemét becsülte meg a börtönéből szabadult Kossuth is, amikor 1840. november 18-án Pest megye közgyűlési termében a közönség szünni nem akaró lelkesedése közben a „legnagyobb magyar”-nak nevezte majdani ellenfelét. S ezt a Széchenyit becsüli meg napjaink haladó történetírása is azáltal, hogy életművének értékét a népének tett szolgálatokhoz mérten állapítja meg, s helyét az emberi haladásért küzdők legjobbjainak sorában jelöli ki.

И. БАРТА

СЕЧЕНЬИ И РАЗВЕРТЫВАНИЕ ВЕНГЕРСКОГО БУРЖУАЗНОГО ДВИЖЕНИЯ ЗА РЕФОРМЫ

Резюме

Историческую роль Сеченьи следует оценить — согласно автору — по мере того, каким образом он содействовал или препятствовал своей деятельностью осуществлению задач перехода от феодализма к капитализму в Венгрии. Чтобы ответить на этот вопрос, автор рассматривает исторические условия, в которых родилось первое и самое значительное произведение Сеченьи, *Кредит*. Он устанавливает, что при помощи Кредита Сеченьи сумел становиться пионером буржуазного преобразования в Венгрии по тому что разложение феодализма дошло до окончательного этапа и условия Венгрии созрели для буржуазного преобразования. Желание реформ, созревающее в недрах общества, сумело прорваться наружу тогда, когда после оттяжки в течение четырех десятилетий правительство поставило на повестку дня следующего сейма крупные проекты реформ, составленные комитетами сейма 1791 г. Проекты имели в общем консервативный характер

и наметили укрепление феодализма, общественное мнение, однако, стремилось пользоваться их обсуждением для общего наступления против феодализма. *Кредит* являлся самым значительным выражением этого желания реформ, но в то же время он оказал и сильное влияние на те слои общества, которые были сторонниками реформ, и дал огромный толчок существующему в это время только в зачатках буржуазному движению за реформы.

В 1830 г., во время появления *Кредита*, вряд ли можно говорить об этом движении, но всего два года спустя, в конце 1832 г. прогрессивное движение имеет уже общий характер и в сейме борется сильная партия за буржуазные реформы. В промежуточный период значительные международные и отечественные события — парижская революция, польское национальное восстание и последовавшее за холерой крупное крестьянское восстание в Венгрии — созревают почву для прогрессивных идей, а движение становится организованным тем образом, что в это время обсуждаются комитетами проекты реформ, поставленные на повестку дня сейма. Значительная часть комитатов резко выходит за консервативные рамки предложений и в инструкциях, данных своим депутатам, по основным вопросам она принимает прогрессивную позицию.

Самые важные результаты в статье представляют те изложения, в ходе которых автор с одной стороны анализирует появляющиеся в позициях комитатов прогрессивные, показывающие в направлении буржуазной реформы требования, с другой же доказывает непосредственное и посредственное влияние *Кредита* Сеченьи на позицию комитатов. Согласно автору это влияние является очень значительным, следовательно Сеченьи имеет очень значительные заслуги в разворачивании венгерского буржуазного движения за реформы.

I. BARTA

SZÉCHENYI ET LE DÉVELOPPEMENT DU MOUVEMENT RÉFORMISTE BOURGEOIS EN HONGRIE

R é s u m é

Suivant l'auteur lorsqu'on apprécie la valeur historique de la personne de Széchenyi la question se pose de savoir dans quelle mesure entrava ou encouragea-t-il la réalisation des tâches qui s'imposèrent en Hongrie à l'époque du passage du féodalisme au capitalisme. Pour répondre à cette question l'auteur soumet à l'examen les conditions historiques où prit naissance le «Hitel» (Crédit), le premier et le plus important ouvrage de Széchenyi. Il constate que si Széchenyi devint par cet ouvrage le pionnier de la transformation bourgeoise en Hongrie, c'est que la décomposition du régime féodal parvint à sa dernière étape. Les aspirations réformistes murissant au sein de la société passèrent au premier plan lorsque le gouvernement, après des tergiversations durant quatre décennies, mit à l'ordre du jour de la Diète suivante les projets de réformes de grande envergure élaborés par les commissions de la Diète de 1791. Ces projets étaient pour la plupart de caractère conservateur et visaient le renforcement du régime féodal, l'opinion publique, par contre, entendait utiliser les débats pour une attaque générale à diriger contre le régime féodal. Le Hítel fut la manifestation la plus représentative de ces aspirations réformistes tout en exerçant une forte influence sur les couches de la société adhérentes des réformes, et prêta un vigoureux essor au mouvement de réformes bourgeoises n'existant alors que dans ses germes. En 1830, date de la publication du Hítel, on ne peut guère parler de ce mouvement et au bout de deux années, à la fin de 1832, le mouvement progressiste s'étend déjà sur tout le pays. Un puissant parti lutte à la Diète pour les réformes bourgeoises. Dans l'entre-temps d'importants événements internationaux et nationaux — la révolution de Paris, le soulèvement national polonais, le grand soulèvement paysan de la Hongrie Septentrionale succédant à l'épidémie cholérique — préparèrent le terrain pour les idées progressistes. Le mouvement s'organise à la suite des débats ayant lieu dans les comitats en connexion avec les projets de réformes à mettre à l'ordre du jour de la Diète. La majeure partie des comitats dépassa fortement le caractère conservateur de ces projets et dans les mandats donnés à leurs députés ils prirent, quant aux questions fondamentales — des positions progressives. Les plus notables résultats de l'étude consistent dans les commentaires, où l'auteur analyse d'une part les revendications progressives des comitats, renvoyant dans la direction des réformes bourgeoises et d'autre part où il souligne l'effet direct et indirect du Hítel sur les prises de position des comitats. Cet effet est, selon la constatation de l'auteur, très notable ce qui signifie que Széchenyi avait d'importants mérites dans le développement du mouvement réformiste bourgeois de Hongrie.

KOVÁCS ENDRE

Az 1863. évi lengyel felkelés és a magyar emigráció

A XIX. századi magyar-lengyel politikai kapcsolatok sorában mindezekig méltatlanul elhanyagolt fejezet a magyar emigráció fokozott tevékenysége a januári lengyel felkelés időszakában. A polgári történetírás e tekintetben is megmaradt a felszínen. Büszkén emlegette a magyar emigráció fejének, Kossuthnak segítő készségét, mely nem állapodott meg lelkes nyilatkozatoknál, hanem az anyagi segítségnyújtásra irányuló szándéknak is világos tanújelét adta, ám e kétségtelenül jelentős mozzanat mellett sem a magyar, sem a közlőről érdekelt lengyel historiográfia még csak kísérletet sem tett az emigráció magatartásának sokoldalúbb megmutatására, nem igyekezett magának Kossuthnak egész ténykedését beállítani a kor nemzetközi politikai harcainak egészébe s elmulasztotta kritikai értékelését adni a magyar emigráció politikai lépéseinek.¹

Az 1863. évi januári felkelés közelgő évfordulója különös időszerűséget kölcsönöz azoknak a feladatoknak, melyek e nemzetközi vonatkozásokban oly gazdag témával kapcsolatban reánk várnak. A burzsoá történetírás még Kossuth Lajosnak a lengyel felkeléssel kapcsolatos, régen publikált iratanyagát sem igen vette bonckés alá, noha ez a forrásanyag egymagában is nagyon jelentős.² Az elmúlt években a felkelésre vonatkozó kiadványok száma megnőtt, nem egy olyan forrásgyűjtemény látott napvilágot, melynek fényében sikerrel próbálhatjuk elkészíteni a magyar emigráció tevékenységének mérlegét az 1863—64. évekre vonatkozólag. A történelmi tényanyag felsorakoztatásával Kossuthnak és az emigrációnak az állásfoglalása egyszeriben kiszélesül, a nemzetközi problémák sokrétűbben kerülnek előtérbe, a lengyel kérdés nem úgy jelenik meg előttünk, mint apró emigráns csoportok belső ügye, hanem tágabb összefüggésekbe helyeződik, nem utolsó sorban pedig a

¹ Vonatkozik ez elsősorban *Divéky Adorján* tanulmányaira. Polgári történeiszeknk közül ő foglalkozott legtöbbet a magyar emigráció és az 1863. évi felkelés kapcsolataival. Idevágó munkái: *Magyarok és lengyelek a XIX. században*. Bpest. 1919. — *Emigracja węgierska wobec powstania styczniowego*. „Pamiętnik V. Zjazdu Historyków Polskich”. Lwów. 1930. — Foglalkozott még e kérdéssel *Lukinich Imre*: *Lengyel felkelések a XIX. században (1830, 1863) és a magyar közvélemény*. „Magyarország és Lengyelország”. Bpest. 1936. Ugyanaz a szerző: *Die polnische Revolution von 1863 und das Ungarn*. Pester Lloyd 1938. jan. 22. — Lásd még: *Balla Antal*: *Kossuth Lajos és az 1863-i lengyel felkelés*. Pesti Hírlap 1928. 210. sz. — Lengyel részről: *Jan Dąbrowski*: *Kossuth wobec powstania styczniowego*. *Przegląd Dyplomatyczny* V. 1919.

² Kossuth Lajos *Összes Munkái* (KÖM) V. Történelmi tanulmányok. I. rész 1860—1863 (Magyar ügyek), II. rész 1863 (Lengyel forradalom). Bpest. 1895.

kelet-európai elnyomott népek közös erőfeszítéseinek, szabadságtörekvéseinek jelképévé válik.

*

Bizonyára nem véletlen, hogy valahányszor az 1849 utáni évek magyar emigrációjáról beszélünk, elsőnek Kossuth alakja tűnik fel szemünk előtt. Valóban, mindvégig ő volt az emigráció látható feje, s ha munkatársai közül egyesek — a legdühösebben Szemere, átmenetileg és sokkal enyhébben Klapka vagy Teleki — ezt időközben vitatták vagy hibáztatták is, a tényleges politikai akciók szálai jobbára az ő kezében futottak össze s a magyar forradalom külföldre szorult vezetőinek többsége nem is habozott Kossuthban látni a nemzet hivatott reprezentánsát. 1859—60 körül az emigráció komoly válságon ment át — belső és külső válságon. Villafranca összetörte a reményeket, melyeket Kossuth az olasz egységmozgalomhoz és a Monarchia széttöréséhez fűzött, hirtelen megvilágosodott a francia külpolitika gyengesége és megbízhatatlansága és a Kossuth—Pulszky ellentétben kifejezésre jutott az emigráció nagy kérdése: kikkel tartsunk: a kormányokkal, udvarokkal, alkudozó diplomáciával avagy a Garibaldi vállalkozásában olyan pompásan megmutatkozó népi erőkkal, melyek jórésze azonban teljesen szervezetlen mindazokon a területeken, melyek számításba jöhetnek egy Ausztria-ellenes felkelés céljaira? Az emigráció belső csüggedése után hatalmas fordulatot ígér az 1863 januárjában kitört lengyel felkelés. Az európai forradalmi helyzet új hulláma indul el vele, egy nagyszerű fegyveres mozgalom, mely ismét a hős lengyeleket állítja a világ szemé elé. „Lengyelország, amint összetöri bilincseit, Lengyelország, amint doronggal és kaszával kezében a colossusra rohan, mely elnyomja őt, nemcsak rokonszenvet parancsol, hanem az emberiség bámulatát is felidézi”, írja szinte mámoros lelkesedéssel Kossuth,³ aki pedig már közelről látott néhány ragyogó nemzeti megmozdulást. A kor leghaladóbb mozgalmának vezérei, Marx és Engels pedig már látják a lengyel kérdés várható európai fejleményeit is. Marx 1863. február 13-i levelében ezt írta Engelsnek: „Mit szólna a lengyel kérdéshez? Annyi bizonyos, hogy Európában ismét forradalmi időszak kezdődött.”⁴ Engels pedig ezt válaszolta: „A lengyelek egészen remek emberek. Ha március 15-ig tartani tudják magukat, egész Oroszországban kitör a forradalom.”⁵ Marx és Engels nyomban megállták, hogy ez a felkelés egyben európai ügy is, itt nemcsak a lengyelekről van szó, hanem a többi elnyomott népről is, melyek közül őket érthetően elsősorban a németek és az oroszok érdekelték. Európa minden haladó politikusa számára elsőrendű feladatnak tűnhetett fel tehát, hogy a lengyel felkelés kiszélesedjék, átterjedjen mindama területre, ahol a népi erőket gúzsbafova tartották az abszolutista hatalmak. A januári felkelés nyomán — nem függetlenül az európai haladó törekvésektől — a magyar emigráció is megmozdult. Bennünket természetesen elsősorban Kossuth személye és tevékenysége érdekel, hiszen ezekben az években irányító szerepe ismét megnőtt, talán még inkább, mint az olasz háború idején. Munkatársai között látjuk Irányit, Klapkát, Kiss Miklóst, Vukovicot és másokat.

³ A lengyelekhez. Országos Levéltár (OL), Kossuth turini iratai 3786/a. KÖM V. 398. l.

⁴ *K. Marx—F. Engels* : Briefwechsel III. Berlin. 1950. 151. l. 820. sz. levél.

⁵ Ugyanott. 153. l., 822. sz. levél.

Az emigrációnak — s ezen belül Kossuthnak — a lengyel problémához való viszonya visszanyúl az 1848 előtti évekbe. A magyar—lengyel katonai együttműködés kiemelkedő fejezetei fűződnek az 1848—49-i szabadságharc-hoz, s ez a szoros kapcsolat nem szűnt meg az 1849. évi bukást követően sem. Különösen Kossuth és Klapka diplomáciai akciói mutatnak gyakori összefonódást a lengyel emigráció működésével; a lengyel és magyar politikai törekvések gyakran egymást támogatják, s az 50-es évek elejétől kezdve jelentős személyi kapcsolatok is fűzik egymáshoz a magyar és a lengyel emigrációt. Utaljunk itt csak röviden Kossuth angliai előadásaira, azokra a forró-sikerű meetingekre, melyeken Kossuth és a lengyel demokratikus emigráció olyan nagy alakja, mint Worcell ültek egymás mellett az előadói asztalnál, mintegy szimbolizálva a magyar és lengyel kérdés elválaszthatatlanságát. A lengyel politikai mozgalmaknak mind arisztokrata, mind pedig demokrata szárnya mélységesen érdekelve volt a magyar politikusokkal való együttműködésben. Ennek az összefogásnak jelentősebb megnyilvánulásait még futtában sem tekintetjük itt végig, meg kell elégednünk annyival, ha e kapcsolatok jellegére vetünk némi fényt.

Kétségtelen, hogy Kossuth osztotta a legjobb magyar hazafiak megrendülését és rokonszenvét az eltiport lengyel nemzet sorsának láttán, de az is kétségtelen, hogy Kossuth már 1848—49-ben is a magyar érdekeknek alárendelten szemlélte a magyar—lengyel barátság gyakorlati érvényesítésének módját. Ő mindenkor szem előtt tartotta saját axiómáját, mely szerint a politika a szükségletek tudománya, ahol elsősorban az érdek dominál és ahol a pusztá rokonszenv nem sokat számít. Megnyilvánult ez nála már a forradalom idején is, amikor nem akarta megharagítani a cárt a lengyelek sietős és tüntető felkarolásával, de ez a felismerés irányította emigrációs politikáját is, annak minden szakaszában és nemcsak a lengyelek irányában. Hajlandó volt felfigyelni a lengyel ügyre minden olyan esetben, mikor úgy látta, hogy az együttműködés nincs kárára a sajátos magyar érdekeknek, nem váltja ki azoknak a nagyhatalmaknak a roszallását, melyekhez az emigráció a sorsát kötötte. Tudjuk, hogy a jelzett időszakban Kossuth minden keserű csalódása ellenére is megújuló bizakodással tekintett a francia császár, III. Napoleon alakjára. E tekintetben ugyan csalódások érték már a krími háború időszakában is s még súlyosabbak az olasz-osztrák háború idején. Levonta e csalódások keserű következtetéseit, de soha nem olyan mértékben, hogy ne vette volna számításba az emigráció terveinél III. Napoleont. A francia császárral való szövetség miatt súlyos bírálatok érték elsősorban Marx és Engels részéről, volt idő, amikor átérezve e szövetség fonák voltát ő maga is hosszasan volt kénytelen magyarázkodni saját honfitársai előtt, megpróbálva elfogadtatni velük azt az axiómát, hogy lehet szövetkezni az ördöggel is, ha azt a haza szabadsága teszi szükségessé. Kossuthnak a francia köztársaságot legázoló, szigorúan despota császárhoz fűződő reményei valóban irreálisnak bizonyultak, a történelem ez esetben is bebizonyította, hogy egy gyökeréig reakciós kormányzattól hasztalan remélik szabadságukat az elnyomott népek és végső soron meddőnek bizonyult az a politika is, mely Európa vezető hatalmainak egymásközi ellentéteitől, háborúitól várta a kis népek felszabadulását, mindamellett a francia külpolitikához fűződő reményeket nem tarthatjuk teljesen indokolatlanoknak. A francia császár — aki nagybátyja politikai végrendelete megvalósítójának hitte magát — az olasz egységmozgalmat, ha felemásan és kellő következetesség híján is,

támogatta, és diplomáciai sakkhúzásaiban kellő teret kapott a magyar kérdés is. Igaz, csak mint eszköz s nem mint cél. Kossuth hősies erőfeszítése arra irányult, hogy a magyar ügy eszköz helyett cél legyen.

Ez az igyekezete szabta meg viszonyát a lengyelek mozgalmához. Az angol, a porosz és a cári kormányzattól a magyar emigráció semmit sem remélhetett. Nem maradt hátra más, mint III. Napoleon, az általa erős függőségben tartott szárd kormány és a román fejedelemség, mely ugyancsak a francia törekvések voralán haladt. Sem III. Napoleon, sem Cavour nem kívánták, hogy az olasz mozgalom nemzetközi forradalommal változzék, de ugyanígy nem kívánták, hogy a lengyel kérdés forradalmi változásokra adjon okot Európában. Napoleon célja elsősorban a második császárság biztonságának megteremtése volt, s ebbe belevágott a társadalmi forradalommal való merev szembenállás; Cavour egységes Olaszországot akart, de ennyivel be is érte. A lengyel és a magyar kérdés mindkét esetben alárendelt szerepet játszott. A kétféle emigráció közül természetesen e tekintetben a lengyel látszott veszedelmesebbnek átfogóbb jellege és társadalmi radikalizmusa miatt.

Kossuth emigrációs politikájának jellegzetes vonása volt egy bizonyos elhatárolódás mindama radikális mozgalmaktól, melyek az európai forradalom felé mutattak. A francia és a piemonti politika aggodalmait, ismerve, abba az irányba igyekezett fejleszteni a magyar emigrációt, hogy a nemzetközi forradalmi mozgalomtól — s ennek legexponáltabb lengyel képviselőitől — eltávolodva olyan benyomást igyekezzenek ébreszteni, mintha a magyar kérdés elszigetelt probléma volna Európában, mintha a lengyel forradalmi mozgalomtól teljesen külön léteznék, s mintha a magyar emigráció megtagdáná az együttműködést azoktól a lengyel, orosz, olasz forradalmároktól, akik vörös posztót jelentettek a reakciós trónok és kormányok szemében. Ez a Párizs és Piemont árnyékában folytatott politika állított gátakat Kossuth és a lengyel, valamint orosz és olasz forradalmi demokraták közé 1863 előtt. Az olasz egységmozgalom fellendülésének idején, amikor a piemonti kormánytól remélte a magyar szabadság előmozdítását, védekeznie kellett a Mazzini-barátság vádjaival szemben, és iparkodott elhatárolni magát a republikánus Mazzinitól. Nem szabad eközben természetesen megfeledkeznünk a kossuthi óvatos politika egy másik okáról sem: az európai forradalmi mozgalmak leghaladóbb képviselői, akár lengyelek, akár oroszok vagy olaszok voltak is, az európai ügyek rendezését szorosán összekötötték a társadalmi átalakulás kérdésével a felszabadulásra váró országokban. Ez jellemezte a lengyel demokratákat csakúgy, mint az orosz emigrációnak Herzen által képviselt csoportját. Herzen, aki politikailag 1859-ben egy a cári kormánytól független szláv konföderáció programját hirdette, melybe beletartoztak volna a magyarok és a románok is, s aki Klapkával és Telekivel is tárgyalt e kérdésekről, e haladó politikai program mellett rendkívül haladó társadalmi programot is hirdetett: 1861-ben erős harcot vívott a parasztok felszabadításáért és mint a Zemlja i Volja forradalmi szervezet egyik vezetője nagy parasztfelkelés tervén dolgozik. Herzen számára a nemzeti kérdés — a lengyel is! — elválaszthatatlan a parasztság felszabadításának történelmi feladatától, mivel a nemzeti harc csak a parasztságon keresztül vihet győzelemre. Nagy felismerések voltak ezek, melyek tanulsággal szolgálhattak mind a lengyel, mind a magyar emigrációnak. A lengyelek között volt egy tábor, mely hirdette is a parasztok felszabadítását, a magyar emigráció azonban

mindeme kérdésekben egy fokkal elmaradt a leghaladóbb európai forradalmi mozgalmak mögött. A magyar emigráció *csak* a nemzeti szabadságot tűzte ki programként, a szociális kérdésben nem lépett túl az 1848-as törvényeken.

Törékveit tekintve tehát a magyar emigráció látszatra legközelebb állott a lengyel arisztokrata-monarchista táborhoz, melyet Czartoryski és Zamoyski neve fémjelzett. Ez a közelség azonban csak látszólagos. A Czartoryski-féle politika megalkuvósága és reakciós jellege nem elégítette ki Kossuthot sem, aminek kitérő bizonyítéka egy 1854-ben Wysocki tábornokhoz írt levele.⁶ Ebben igen kívánatosnak tartja a lengyel demokrata emigráció (Wysocki, Mierosławski) tevékenységét a monarchista-arisztokrata szárny rovására, mely utóbbi kész arra, hogy egy Lengyelország néven meghirdetett foszlányért („un lambeau”) cserébe odaadja magát a lengyel szabadságot s függetlenséget. Kossuth tehát időnkint maga is látta a Czartoryski-féle politika kompromisszumos jellegét, tőle ez teljesen idegen volt, hiszen az ő egész emigrációs munkássága a megalkuvás minden fajtájának elkerülésére irányult; ennek ellenére tartva attól, hogy a forradalmi táborral való rokonszenvezés maga után vonja az olasz kormány rosszsallását, igyekezett eltávolodni a forradalmi mozgalmaktól.

Az 1863. évi lengyel felkelés kirobbanása Kossuthot valósággal extázisba hozta. Lelkesedésében nem talált elég magasztaló szavakat a lengyelek elszántságára, bátorságára. De nem ez az egyedüli mozzanat, melyre érdemes felfigyelnünk. Hiszen a lelkesedés áthatotta a kor számos kiváló politikusát, a világ minden részén tapsoltak a felkelőknek; elég, ha csak Marx, Engels, Herzen, Mazzini és Garibaldi neveit idézzük. Kossuthnak a lengyel felkelés olyan értelemben hozott revelációt, hogy bámulattal látta: van rá példa, hogy egy elnyomott nép nem várva külső segítségre, pusztán a maga primitív harci eszközeire támaszkodva is elindíthatja a szabadságharcát abban a biztos reményben, hogy az első sikerek láttán a külső segítség sem maradhat el. Ez olyan új mozzanat volt az európai történelemben, mely Kossuthot nagy mértékben frappírozta. Az ő koncepciójában az elszigetelt felkeléseknek, diverzióknak — a magyar jövőt illetően — nem lehetett helyük. Sokat okulva azokon a kudarcokon, melyek az 50-es években a Mazzini és más olasz konspirátorok által kirobbantott helyi felkelések nyomában jártak, Kossuth az olasz háború időszakában már teljes határozottsággal képviselte azt az álláspontot, hogy csak egybehangzó, nagy fegyveres segítség esetén számíthat sikerre a magyar felkelés; minden egyéb csak a nép szenvedéseit szaporíthatja. A magyar haladó erők, ha mégoly lelkesedés fűti is őket, csak nagyszámú — többtízezer főt kitevő — reguláris francia vagy olasz hadsereg megjelenése esetén szállhatnak szembe az osztrák csapatokkal. A lengyelek 1863-ban megkísérelték pusztán önerejükre támaszkodva, külső megsegítés biztosítása nélkül a fegyveres harcot. Mi következett ebből Kossuth számára? Csakis az, hogy a lengyel felkelést kitágítva európai háborút kell kiprovokálni, melyben a hős lengyelek erős szövetségeseket találnak maguk mellett, köztük a magyarokat is. Kossuth nem állt egymagában azzal a felfogásával, hogy a lengyel felkelés európai háborút vonhat maga után. Az európai diplomácia tavaszi forrongása sokakat megtévesztett, a közeledő intervencióra mutattak III. Napoleon sokat sejtető kijelentései, azok a hírek, melyek egy 60 ezer főnyi

⁶ W. Knapowska: Mickiewicz w latach 1853/5. Kwartalnik Historyczny LXII (1955). évf. 6. sz. 75—76. l.

francia hadtest elindulását jósolták, amivel egyidejűleg a svédek is betörték volna Finnországba. Ugyanakkor Anglia is fenyegetőzött, Palmerston kijelentette a porosz követnek, hogy ha Oroszországot a Baltikum felől megtámadják, Anglia nem lép fel egyidejűleg a támadó ellen.⁷ Mindezekben a nyilatkozatokban megnyilvánult az illető országok széles népi tömegeinek elsöprő lengyel-rokonszenve, mely alól a kormányok sem tudták átmenetileg kivonni magukat. Idő kellett hozzá, míg nyilvánvalóvá vált, hogy a nemzetek rokonszenve és a kormányok politikája között hatalmas úr tátong. III. Napoleon, aki 1857 óta erősen oroszbarát politikát folytatott, a januári felkelést követő időszakban sem akart véglegesen szakítani a cárizmussal és ha tett is bizonyos, a cári udvarnak nem tetsző lépéseket, ezt kizárólag a közvélemény nyomására cselekedte. Ugyanakkor Napoleon felhasználta a lengyel felkelést a maga céljai számára; tekintettel arra, hogy ebben az időben a régi elkeseredett ellenségével, Ausztriával igyekezett szövetséget összehozni, a lengyeleket szívesen használta fel Bécs zsarolására. III. Napoleonnak ezek a diplomáciai manőverei alkalmasak voltak arra, hogy megtévesszék a közvélemény egy részét. E megtévesztettek közé tartozott magának a lengyel felkelésnek a vezérkara is.

A forradalmi demokratikus nézeteket valló erők azonban nem III. Napoleontól és Palmerstontól várták a lengyel kérdés rendezését, hanem a felkelés kiterjedésétől. Az orosz forradalmárok bíztak abban, hogy a Királyság területéről a tűz átcsap a fehérorosz, litván és ukrán parasztok közé és rövidesen felkel egész Oroszország. Nem maradhatna ki a forradalomból Galícia sem. Emellett a proletariátus vezetéi számítottak egy németországi forradalom kitörésével is, melynek során a német proletariátus kerülne uralomra és Németország az európai forradalmi átalakulás élére kerülne. Ennek előfeltétele az volt, hogy a lengyel mozgalmat kiterjesszék Poroszországra is. Mindeme lehetőségek keretén belül juthatott azután szóhoz a magyar népnek Kossuthék által előkészítendő megmozdulása.

Az 1863. évi lengyel felkelés bekövetkeztekor természetesen mozgásba lendült a magyar emigráció is. Kossuth mellett elsősorban a nemzetközi akciók kovácsolásában fáradhatatlan Klapka tábornok jutott fontos szerephez, őt az olasz és lengyel forradalmárokhöz már előzőleg is szoros kapcsolat fűzte, kiemelkedő tevékenységet folytatott az olasz—osztrák háború idején a Balkánon. Kossuthtól való átmeneti elhidegülésének véget vetett az új helyzet, akcióik ettől fogva a közös célt: a magyar és lengyel ügy egybekapcsolását szolgálták. Klapka már korábban jó kapcsolatban állott Napoleon Jeromos herceggel, aki valóban barátja volt a lengyeleknek s a januári felkelés idején is a háborús irányzatot képviselte. Klapkával szemben teljes bizalmatlanság töltötte el a lengyel felkelés láttára Pulszky Ferencet, aki nem osztotta azokat az illúziókat, melyeket Kossuth és a lengyel monarchista szárny táplált III. Napoleon önzetlensége és segítőkészsége iránt. A lengyel megmozdulás bagatellizálásában Pulszky tévedett, viszont jó szemmel vette észre a lengyel nemesi-főúri vezetés osztályjellegét, benne látva a forradalom sikerének egyik legfőbb akadályát. Csakhogy a lengyel felkelésben voltak más erők is, és Mazzini joggal hívta fel erre Pulszky figyelmét rámutatva, hogy a lengyel emigráció sem kizárólag arisztokrata katolikusokból áll, s ha létrejön az új Lengyelország, az már bizonyára nem a régi lesz.⁸

⁷ J. Feldmann: Bismarck a Polska. Warszawa. 1947. 201—202. l.

⁸ Mazzini — Pulszky 1862. nov. 27. Pulszky Ferenc: Életem és korom II. Bpest. 1958. 347. l.

Kossuthnak és Mazzininak a lengyel felkelésre adott válaszában egyébként sok a hasonlóság. Érdeemes éppen ezért Mazzini ezidőből származó megnyilatkozásait nagyobb figyelemre méltatni. A nagy konspirátor, akinek keze annyi európai lázongásban és diverzióban benne volt, a januári felkelés előkészítésében nem vett részt. Úgy látta, hogy a szétszórt magyar, olasz, francia, orosz, német forradalmi erők nem sokban segíthetnek a lengyeleknek, ezért korainak is tartotta a felkelés kirobantását, de amikor bekövetkezett, nyomban a cselekvés terére lépett. Az *Il Dovere*-ben — az olasz akciópárt lapjában — megjelent 1863. február 23-i felhívásában a népek családjának egységére, zászlajuk becsületére, hazájuk jövőjére és az olaszok érdekében kiontott lengyel vérré esküdteti fel honfitársait, segítsenek a lengyeleknek. De a fegyvereknél is fontosabb szemében a forradalmi mozgalom kiszélesítése: az olaszok támadják meg Velencét, keljen fel Magyarország és Szerbia lakossága. A magyar és a szerb nép megmozdulása maga után vonná a török birodalom elnyomott népeinek felkelését. Mindezt Mazzini a fejedelmi udvarok kikapcsolásával képzelte el s nem mulasztotta el megújítani heves támadását III. Napoleon ellen. Ebben egyébként eltért Kossuth nézetétől. Amiben egyetértettek, az a galíciai felkelés elsőrendű jelentőségének hangsúlyozása volt. Ugyancsak egyetértés volt Kossuth és Mazzini között abban, hogy azilyen nagy események alkalmából az emigrációnak félre kell tennie a belső vitákat, később kell döntenie például arról, milyen legyen az új Lengyelország: monarchia vagy köztársaság. Mazzini szembeszállt azokkal a vádakkal, melyek a lengyel felkelés arisztokrata vezetését illették s azt remélte, hogy ezek a vádak elenyésznek, mihamint Magyarország csatlakozik a lengyel felkeléshez és a demokraták is segítséget nyújtanak a lengyeleknek. A Mazzini-féle felhívások elsősorban az érdekelt népekhez szóltak, ami a kormányokat illeti, beleértve az olasz kormányt is, Mazzininak nem voltak illúziói.⁹

A Galíciára kiterjesztett felkelés lett volna az első láncszem, melyhez a nagy európai változások — köztük első helyen az olasz támadás Velence ellen — kapcsolódnak. Kossuth már február 11-én egy Kiss Miklóshoz írt levelében felvázolta koncepcióját, melyhez később is hű maradt, mert az egyedüli járható útnak tekintette. A magyar emigráció vezére ekkor már jóideje turini lakos, Kiss ezredes pedig Párizsban tölt be fontos összekötő szerepet. A turini kormány egész összetétele és nemzeti aspirációi kevés reményt nyújtottak ahhoz, hogy Mazzini és Kossuth intencióit ott kedvezően fogadják. A néphargulat — akárcsak Franciaországban — Olaszországban is szenvedélyesen ünnepli a lengyeleket, segítő bizottságok alakulnak, Turin, Bologna, Cremona, Párma, Ravenna és sok más város petíciókkal fordul a kormányhoz, küldjön baráti üdvözetet a lengyeleknek, követelik a fegyveres és diplomáciai közbelépést. Csakhogy a piemonti kormány nem óhajtja megrontani az Oroszországgal fennálló jóviszonyt (Oroszország jóirndulatú semlegességet tanúsított 1859-ben, formailag is elismerte az olasz államot 1862-ben, mire az olaszok cserében megszüntették Cuneoban a lengyel katonai iskolát), tekintve, hogy egy Ausztriával bekövetkező konfliktus esetén szövetségest remél a cárizmusban. A piemonti kormány a diplomáciai tárgyalások híve s meglegedett annyival, hogy az orosz kormánynak küldött

⁹ *G. Mazzini: Un mot aux Démocrates belges. Bruxelles. 1863. 8. 1.* Mazzininak Mierosławskihoz és a lengyel Nemzeti Kormányhoz írt leveleit közli: *Kwartalnik Historyczny XXXVII (1923). évf. 367. sk. 1.*

jegyzékeiben ezt a népek iránti kötelességeire figyelmeztette. Kossuth tehát jogos gúnyral aposztrofálta „politikai törpék”-ként a turini politikusokat, akiknek legfőbb programpontja a béke, a nyugalom megőrzése, a reformok és a gazdaságpolitika felkarolása. Kossuth a lengyel forradalomban látta azt a villámcsapást, melynek fényénél az olasz kormány tagjainak is fel kellene ocsudniok, s döntő lépésekre szánni rá magukat. Ha a lengyel felkelők sikerrel tartják magukat a cári túlerővel szemben, ha a felkelés „forradalommal konszolidálódik” (Kossuth kifejezése), akkor előbb-utóbb át kell terjednie Galíciába is. Kossuth egyetértett azzal, hogy a lengyel Nemzeti Kormány *egyelőre* nem igyekszik Galíciát forradalmasítani, tartott ugyanis attól, hogy az osztrák kormány ez esetben megismételné az 1846. évi csínyet és megint a paraszttal likvidálná a forradalmat. De Kossuthnak eszeágába sem jutott, hogy Galíciát tartósan kikapcsolják a forradalomból; éppen ellenkezőleg, Mazzinival együtt ebben látta a legfontosabb lépést. A galíciai mozgalom — valamint a keleti kérdés kiéleződése — arra kényszerítette Ausztriát, hogy Cattarótól Brassói megerősítse határait, nagyobb katonaságot irányítson Galíciába és Bukovinába. Ez esetben pedig Olaszország a cselekvés mezejére lép, megmérkőzve Ausztriával győztesen fejezi be az 1859-ben elindított egyesülés nagy művét.¹⁰

Kossuthnak izgalmas fejtörést okozott, hogy Ausztria látszólag toleránsnak mutatkozott a lengyel felkelők irányában, sőt messziről egyenesen úgy tetszett, mintha támogatná a felkelőket. Ausztria már korábban is bizonyos jóindulattal nézte a Királyság területén zajló lengyel mozgalmat, s ez az együttérzés nem tünt el nyomban a felkelés kirobbanása után. Az első felkelő egységek a galíciai határszéleken alakultak meg, majd amikor a harcok menekülteit Galíciába értek, itt nem internálták őket, hanem kipihenve, megerősödve visszatérhettek a küzdőtérre. A galíciai adminisztráció kezdetben elnéző a lengyelek iránt, az osztrák tisztek egyenesen rokonszenveztek velük. Galícia 1863-ban szinte hadművelési bázisa a felkelésnek, amire Konstantin nagyherceg nem is mulasztotta el figyelmeztetni Bécsre, de ott tiltakoztak a gyanúsítgatás ellen. Mensdorff galíciai osztrák helytartó nem a legkeményebb eszközökkel lépett fel a galíciai mozgalmakkal szemben, ami ott azt a reményt engedte táplálni, hogy Ausztria rokonszenvezik a lengyel ügygel.¹¹ Így folyt ez egészen 1864 februárjáig, amikor Bécs hirtelen fordulattal megváltoztatja türelmes magatartását és elrendeli az ostromállapotot Galíciában.

Kossuth 1863-ban nem volt tisztában az osztrák kormány lépéseinek valódi céljával, de a magyar szabadság szempontjából veszélyesnek tartotta a bécsi kormány taktikázását, melynek — ha kellő ellensúlyozás nem következik be — azt kellett eredményeznie, hogy a lengyel felkelés vezetői, szövetségest remélvén Ausztriában, eleve lemondanak Galícia forradalmasításáról. Kossuthban felmerült az a gyanú is, hogy Ausztria talán a lengyel függetlenség visszaállítása érdekében kész lesz lemondani Galíciáról. Ez esetben kárpótolná magát a francia—angol—osztrák szövetséggel, melynek körvonalait Kossuth már-már kibontakozni látta. Az ilyen szövetség indokai között első helyen szerepelhetett az 1863. február 8-án aláírt porosz—orosz egyezmény, az úgynevezett alvenslebeni egyezmény. Ez a diplomáciai aktus Bismarck nagyhorderejű lépésének egyenes következménye volt, s benne jutott legerő-

¹⁰ Kossuth — Nemeskéri Kiss Miklós 1863. febr. 11. Hadtörténeti Közlemények 1958. 3—4. sz. 249—253. l.

¹¹ S. Kieniewicz : Adam Sapieha (1828—1903). Lwów. 1939. 98. l.

sebben kifejezésre a porosz államminiszter oroszbarát politikája. Bismarck már pétervári követi időszakában hön óhajtotta a szövetséget a cárizmussal, most pedig, a porosz érdekeket fenyegető lengyel felkelés láttára, sietett ezt a szövetséget tető alá hozni. Alvensleben tábornok vitte II. Sándor cárhoz I. Vilmos levelét, melyben felajánlja szövetségét a lengyel felkelőkkel szemben. Bismarck ezzel jóelőre megakadályozta egy esetleges orosz—francia szövetség létrejöttét, ami Poroszországot főriválisával: Ausztriával szemben elszigetelte volna. Kossuth igen helyesen látta, hogy az alvenslebeni egyezmény után a francia politika az orosz—porosz összefogás ellensúlyozásaképpen az osztrák kormánynál keres támogatókat a Rajnavidék megszerzéséhez. A francia kormánynak ez az osztrákbarát fordulata valóban be is következett. Kossuth úgy vélte, hogy az angolokat viszont keleti aspirációik hajtánák be ebbe az immár hármassá vált szövetségbe, mely, ha magáévá tenné a lengyel ügyet, európai háborúval fenyegetné Oroszországot. Bármilyen eredménnyel járjon is azonban a hármas szövetség politikája, a magyar remények halálra ítéltetnek. Hiszen Ausztria megerősödve kerül ki a bonyodalmakból, vezető helyet tölthet be a német államok között és nem kell többé félnie egy esetleges magyar forradalomtól; lesz elég ereje ahhoz, hogy szembeszálljon vele.

1861 óta a magyarországi közhangulatban is jelentős változás következett be: a vármegyékben fellobbant ellenállás tüze lohadni kezdett, a hazai összeesküvések leleplezése csüggedéssel töltötte el a függetlenségi eszme elkötelezettjeit, s tért nyert a kiegyezés gondolata. Kossuthot roppant keserűséggel töltötte el a hazai ellenállás lendületének ez a lanyhulása, haraggal fordult az olyan politikusok ellen, akik Pesten a bécsi kormány magyarbarátságáról szónokoltak s azt ígérték, hogy a kiegyezés létrejöttével az uralkodó Pestet teszi meg a Monarchia központjának. Kossuth esküdt ellensége volt a kiegyezés Deák által képviselt tervének, egy percig sem szűnt meg bizalmatlansággal tekinteni a bécsi udvar eszelszövényeire. Szilárd meggyőződésévé vált, hogy Ausztriát csak európai háború kirobbanása s a benne való részvétel készítheti meghátrálásra, s ebben a magyaroknak, az olaszoknak, a lengyeleknek, valamint a Balkán népeinek közösek a feladataik.

Hogyan képzelte el Kossuth tervei valóra válását a gyakorlatban? A legfontosabb gyakorlati lépésnek a magyar légió megalakítását tartotta. Hazai résztvevőkből rekrutálódó fegyveres csapatokra gondolt, melyek magyar zászlók alatt tűntek volna fel a lengyel területeken, s amelyeknek Galiciában való megjelenését az osztrák kormány nem nézhette volna tétlenül. Vagy nyíltan a lengyel forradalom mellett kötötte volna le magát, s ezzel háborúba keveredik Oroszországgal (a következő lépésként az olasz sereg rárohant volna Olaszországból, megadva a jelt a Monarchia minden elnyomott révének), vagy az osztrák kormány a másik utat választja, tehát szembefordul a galíciai forradalommal. Így viszont olasz segítséggel át lehet vinni a harcot Magyarországra is. Kossuth mintegy 5—10 ezer főből álló légiót szeretett volna talpraállítani, melynek tagjai Magyarországból Moldván át érkeztek volna csapatostul vagy egyesével arra a lengyel területre, melyet a lengyel Nemzeti Kormány volt hivatva e célra kijelölni. A terv kivitelezéséhez most is pénzre volt szükség és az emigráció pénz dolgában most is rosszul állott. Ennek is tudható be, hogy a légió terve mindvégig megmaradt tervnek.

E nagy horderejű elgondolás megvalósítása végett a magyar emigrációnak mindenekelőtt a lengyel Nemzeti Kormányval kellett egyetértésre jutnia, mivel ennek jóváhagyásától függött a légió felállítása, harcbavetése és a galíciai forradalmi mozgalom kibontakoztatása. A magyar tervektől függetlenül komoly feladat hárult a galíciai forradalmi szervekre. Ezzel egyidőben a magyar emigráció sikere nagyban függött az olasz kormány elhatározó képességétől, valamint III. Napoleontól, akinek befolyása mind a piemonti kormányra, mind pedig a lengyel felkelés vezetőire döntő jelentőségűnek mondható. Végül nem lebecsülhető tényező volt a magyar emigráció súlyának, befolyásának kérdése is. Ez utóbbiról Kossuthnak nem voltak rózsás illúziói, tudta, hogy egy levert ország szabadságharcos hagyományait képviseli, és hogy szava csak akkor nyom az európai politikában, ha a kormányfők a maguk érdekeinek megfogalmazására ismernek benne, ha egyik-másik javaslatával kapcsolatban el tudja hitetni, hogy az nem kizárólag a magyar ügynek válik javára, hanem érdeke a protektornak is, akitől az emigráció segítséget remél. Az 50-es években Kossuthnak bőven volt alkalma előadni terveit III. Napoleonnak és az olasz királynak, nem egy esetben sikerült is a maga terveit elfogadtatnia, mint olyanokat, melyek a francia császárságnak vagy az olasz királyságnak is érdekei, de azt is látnia kellett, hogy a nagyhatalmú pártfogók, ha az érdekek úgy kívánták, képesek megtagadni még az ismeretiséget is tőle.

Az európai diplomácia érdekhálózatából a magyar emigráció csak néhány, nem mindig a legfontosabb, szálát tudta kézben tartani. Szóba jöhetett Kossuth jó kapcsolata az olasz kormányférfiakkal a Cavour által megalapozott barátság nyomdokain, Párizsban Kiss Miklós — Thouvenel sógora — próbálta érvényesíteni befolyását, Londonban Vukovics Sebő inkább csak hírek gyűjtésére szorítkozhatott. A lengyel felkelés egész időszakában, gyakran Kossuthtól függetlenül is, a legnagyobb agilitást a katonák: Klapka, Türr István és Frigyesy fejtették ki. Többnyire rájuk hárult a szervezés feladata is.

A lengyel felkelés vezetőivel Kossuth nyomban a forradalom kirobbanása után felvette a kapcsolatot. Kezdetben sok reményre jogosító levelezés és megbeszélés kezdődött s úgy látszott, semmi akadály a két nemzet összefogásának. Kossuth már 1863. február 27-én büszkeséggel írta Kiss ezredesnek: „Rapportban vagyok a láthatatlan hatalommal.” E láthatatlan hatalom nem más, mint a lengyel Nemzeti Kormány, melynek Kossuth már akkor felajánlotta a segítséget egy légió formájában. Egy cseppet sem ábrándította ki az a körülmény, hogy javaslatára nem érkezett azonnal válasz, lelkes hangulatban fogalmazta meg felhívását a lengyelekhez, mely méltán sorakozik Herzen Resurrexit-jéhez, jöllehet a kortársak többnyire csak kivonatos hírlapi közleményekből ismerkedhettek meg vele.¹² Kossuth ebben a lerdületes politikai kiáltványában szokása szerint nem éri be lelkesítő szavakkal, valóságos politikai helyzetképet rajzol az egyes európai országokról s kijelöli feladataikat. Sándor cárt arra inti, hogy folytassa a reformok művét, melyeket a század szelleme követel meg tőle. „Az ember nem lehet reformátor és zsarnok egyszerre.” Meg kell értenie a cárnak, hogy Lengyelországot nem lehet leigázni

¹² Két olasz lap (L'Italia, Gazzetta di Torino) mellett közölte a kiáltványt a londoni Glos Wolny is. A párizsi lapok elzárkóztak közlése elől. Magyar fordítására vonatkozólag lásd a 3. sz. jegyzetet.

többé. Kemény szavakkal bélyegzi meg Kossuth a poroszok eljárását, a lengyeleket pedig óvja attól, hogy Ausztriának higgyenek. Ha Ausztria valóban jó szándékkal van a lengyelek irányában, akkor adja vissza nekik Galiciát. Nagy reményekre jogosító volt az a levél, melyet Władysław Mickiewicz intézett Klapkához, felszólítva őt a magyar felkelés elindítására. Kifejezte azt a nézetét, hogy Lengyelország csakis Magyarországgal együtt vívhatja ki győzelmét.¹³ Ezt megelőzően Klapka nyilvánította ki — nem utolsósorban Garibaldi ösztönzésére — a lengyel felkelők iránti rokonszenvét. Garibaldi az első perctől kezdve ott állott a lengyel felkelők oldalán, egyetértett egy magyarországi és egy galíciai felkelőmozgalom megszervezésével, ami által számára is megkönnyebbült volna a Velence elleni hadjárat elindítása. Klapka mellett Frigyesy ezredest is a lengyel felkelés mellett animálta („les plus heureux augures en Pologne”).¹⁴ Mickiewicz már el is készítette a lengyel—magyar szövetség tervezetét.¹⁵

Kérdés volt, hogy mit szól mindehhez a lengyel Nemzeti Kormány. Azt ugyanis bizonyosra vehetjük, hogy Władysław Mickiewicz nem a lengyel Nemzeti Kormány nézeteinek adott visszhangot Klapkához és Kossuthhoz írott soraiban. Március 6-i Kossuthnak küldött levelében arra utalt, hogy a lengyelek tanultak apáik hibájából, az 1831. évi felkelés bukásából, ezért zászlajukra írták a parasztok felszabadításának és a zsidók egyenlővé tételének programját s utal arra is, hogy a felkelést fokozatosan ki akarják terjeszteni egész Lengyelország területére. A lengyelek sohasem fognak megalkudni a cári birodalommal, nem remélhetnek semmi jót Poroszországtól, ami pedig Ausztriát illeti, ezt eddigi politikájától úgy sem lehet eltéríteni; sorsa a biztos pusztulás.¹⁶ Ez a hang azoknak a lengyel demokratáknak a véleményét tükrözi, akik a magyarokban természetes szövetségest láttak és Ausztriával kapcsolatban nem tápláltak illúziókat. Sajnos, e demokratikus forradalmi erők nem tudtak fölébe kerekedni a konzervatív vezetésnek, mely már a felkelés első időszakában erősen irányító szerephez jutott. A januári felkelés vezetésében eleinte majdnem kizárólag a nemesség, a nagypolgárság és a főnemesség képviselői jutottak szóhoz, s ebből fakadt a forradalmi mozgalom minden gyengesége. Belpolitikailag a népi tömegektől való húzódozás jellemezte a felkelés vezetőit, külpolitikailag az Angliától és Franciaországtól való függés hatotta át a felkelés diplomáciáját. Emellett hiányzott a szervezetség és minden határozottság.

Kossuth meg sem várta az illetékes lengyel körök további lépéseit, munkatársaival együtt lázas tevékenységbe fogott. Lubomirski útján tudomására adta a lengyel forradalmi kormánynak, hogy a felkelés céljaira felajánlja azt a 20 ezer darab puskát a hozzávaló lőszerrel együtt, melyet 1859-ben, az olasz—osztrák háború kezdetén III. Napoleon küldött Moldvába azzal a rendeltetéssel, hogy a magyarok és románok Ausztria ellen használják fel.

¹³ W. Mickiewicz — Klapka 1863. márc. 2. OL Kossuth turini iratai 2882/a.

¹⁴ Garibaldi—Frigyesy 1863. márc. 10. A Román Akadémia Könyvtára (Ak. Rom.) București. Cuza-iratok 4864. 75. fol. *M. Emerit*: Les complots polonais et hongrois en Roumanie en 1863—64. Revue historique du Sud-Est Européen XI—XII. 236. l.

¹⁵ W. Mickiewicz—Klapka 1863. márc. 16. OL Kossuth turini iratai 3889/a. *Lengyel Tamás*: Klapka György emlékiratai és emigrációs működése. Bpest. 1936. 55. l.

¹⁶ W. Mickiewicz—Kossuth 1863. márc. 6. OL Kossuth turini iratai 3885/a. KÖM V. 407—408. l.

Annak idején e fegyvereket a turini kormány szállíttatta oda, de Cuza fejedelem nyomban lefoglaltatta. Mivel azóta sem a francia császár, sem a turini kormány nem intézkedett a fegyverek felől, Kossuth — Klapkával, az 1859. évi magyar—román szövetség létrehozójával egyetértve — most a lengyel felkelés céljaira ajánlja fel.

A magyar—lengyel együttműködést kész ténynek tekintve, a magyar emigráció feje Vidacs Józsefen, Galacban élő bizalmi emberén át emlékiratot küldött Magyarországra, melyben ajánlja, hogy a függetlenségi érzelműek alakítsanak titkos forradalmi kormányt és lengyel mintára titkos forradalmi bizottságokat.¹⁷

Lázás készülődések közepette érték Kossuthot az első csalódások, mégpedig arról az oldalról, ahonnan legkevésbé várta — a lengyelek részéről. Az ugyanis nem hatott rá meglepetésként, hogy az olasz kormány fenntartással fogadta sürgető javaslatait, hiszen Cavour ideje már elmúlt, és azok a merész kockázatok, melyek az olasz egység nagy harcosának politikáját jellemezték, idegenek voltak a Cavourt követő miniszterelnököktől. A piemonti kormány nem mert tovább lépni a korábban megkezdett úton. Nyilvánvaló volt, hogy Turinban közelebbi tájékozódást akarnak szerezni a lengyel ügy nemzetközi következményeiről, de féltek Garibaldi valamilyen meglepetésszerű gyors akciójától is, mint amilyenre 1862-ben, a Rattazzi-kormány idején már egyszer sor került. Akkor Cialdini csapatai Aspromontenál feltartóztatták a Róma felé masírozó garibaldistákat és ezzel Róma, Velence kérdése továbbra is megoldatlan maradt. Az olasz kormány attól való félelmében, hogy Garibaldi és önkéntesei ezúttal ismét meglepetést készítenek elő, Klapkát kérte fel, segítsen lebeszélni Garibaldit egy Ausztria-ellenes támadásról. Klapka vállalkozott is arra, hogy Londonba megy Garibaldihoz, noha elvben maga is híve volt az osztrákelleses háborúnak, részt vett Garibaldi megbízottainak összejövetelén, ahol szóba kerültek egy magyar felkelés problémái is, és ismerjük április 3-i levelét Peruzzihoz, melyben ajánlja a lengyelekkel való együttműködést.¹⁸ Elvben az olasz kormány nem is utasította el a lengyel és magyar forradalmárokkal való közös akciót, ami lehetővé tette, hogy Kossuth szabadon szövögesse terveit. Az igazi meglepetés a lengyelek részéről érte.

Itt ugyanis a magyar és olasz forradalmárokkal való együttműködést távolról sem tekintették olyan természetesnek, hogy nyomban Kossuth első ajánlatára igent mondtak volna. Sőt, a felkelés vezetésének iránya inkább oda mutatott, hogy a lengyelek nem akarnak — legalábbis egyelőre — élni a nekik felajánlott segítséggel.

A felkelés irányítói — Władysław Czartoryski és a lengyel nagybirtokos osztály más jelentős képviselői — a lengyel fegyverek sikerét mindenekelőtt a francia és az osztrák katonai intervenciótól remélték; emellett számításba vették az angol flotta esetleges fellépését is. Úgy számították, hogy ha III. Napoleon kormánya és Bécs együttesen a lengyelek mellé állnak, akkor sor kerülhet egy Oroszország-ellenes háborúra, melyben az erőviszonyok a krími háború erőviszonyaihoz hasonlóan alakulnának, vagyis a szövetségesek túlereje legyűri a cári birodalmat. Amennyiben azonban fegyveres összecsapásra nem kerülhetett sor, a lengyel arisztokráta vezetők beérték volna a diplomáciai

¹⁷ Kossuth—Vidacs 1863. márc. 14. OL Kossuth turini iratai 3888/a. Kiadatlan.

¹⁸ Klapka—Garibaldi 1863. ápr. 23. OL Kossuth turini iratai 3900 és 3907. *Lengyel Tamás*: i. m. 56. l.

intervencióval is abban bizakodva, hogy ez mindenkor könnyen átmehet fegyveres harcba.¹⁹ Nemigen lehet vitatkozni arról, hogy III. Napoleon valóban táplált bizonyos rokonszenvet a lengyelek irányában, volt idő, amikor az önálló Lengyelországot az európai egyensúly részének tartotta, de ez az önálló állam az ő elképzeléseiben sohasem lépi túl az I. Napoleon idejében fennállott Varsói Hercegség határait; mint ahogy lengyelbarát megnyilatkozásai sem mennek túl egy bizonyos szívélyesség határán, s messzemenően távol állanak a merész politikai tervektől. Gátat vetett lengyelbarát politikájának pusztán a forradalmi háborúktól való rettegése is, márpedig a lengyel függetlenségi harcot ilyen forradalmi háborúnak tekintette. Más kérdés, hogy a januári felkelés kitörése után a Bonaparte-legenda ismét erőre kap a lengyelek között és maga III. Napoleon sem oszlatja szét ezt megtévesztően radikális, harcias nyilatkozataival. A francia kormány — akárcsak az angol és az osztrák is — 1863 márciusában kitartásra buzdítja a hozzá segítségért forduló Czartoryskit, a Nemzeti Kormány főügyvivőjét, aki a közvetítés feladatát látta el III. Napoleon, London és a felkelés kormánya között — de mi volt az értelme ennek a biztatásnak? Csak annyi, hogy a nemzetközi diplomácia időt akart nyerni játékaikhoz.

A Czartoryski-irányzat továbbra is a francia és osztrák intervencióra építette terveit. Ilyen értelmű utasításokat küldött Czartoryski a felkelés helyi szervezőinek. Már február végén lelkükre kötötte a varsói és poznani mozgalom irányítóinak, hogy ne igyekezzenek általános felkeléssé szélesíteni a dolgot, mert pusztán demonstratív taktikáról van szó. A Langiewicz-féle diktatúra célja semmi egyéb, mint hogy fenntartsa a rendet a felkelő táborban csakúgy, mint az országban. A lengyel felkelést el kell választani az európai mozgalmaktól.²⁰ Amint látjuk, Czartoryskiék gyökerében reakciós célt tűztek a felkelés elé; mialatt az európai radikális erők arra törekedtek, hogy a januári felkelés hulláma kiterjedjen a litván, fehérorosz, ukrán, galíciai és német területekre, addig a felkelés vezérkara a legnagyobb politikai vakságot tanúsította. Galíciában csírájában igyekeztek elnyomni minden forradalmi megmozdulást, nehogy ezzel elriasszák az osztrák kormányt a diplomáciai intervenciótól. A Nemzeti Kormány galíciai szervei vállvetve dolgoztak a forradalmat korlátozó vagy elnyomó osztrák hatóságokkal. Különösen üldöztek minden olyan törekvést, mely a galíciai parasztokat kívánta megmozgatni. A Czartoryski-féle vezetés tehát a gyakorlatban is lemondott arról, hogy a forradalmat kiterjessze egész Lengyelországra s egyidejűleg igénybe vegye a nemzetközi forradalmi tábor segítségét. Az orosz néppel és az orosz forradalmi értelmiséggel való együttműködéstől éppúgy elzárkózott, mint ahogy végső soron visszautasította a sokszor felkínált magyar és olasz támogatást is; itt természetesen nem az olasz kormányt, hanem a radikális olasz hazafiakat értve. De megtagadták Czartoryskiék az együttműködést a felkelés megsegítésére siető francia, német s egyéb nemzetiségű önkéntesektől is.

Kossuth tehát hasztalan reménykedett abban, hogy a lengyel forradalmi vezetők fel fogják karolni a légió megalakítására irányuló javaslatait, s törekedni fognak a galíciai felkelés kirobbantásával Ausztriát kompro-

¹⁹ *I. Koberdowa* : Polityka Czartoryszczyzny w okresie powstania styczniowego. Warszawa. 1957. 94. l.

²⁰ Állami lt. Krakkó, Czartoryski-iratok (Czart.) 5683 és 5689. *Koberdowa* : i. m. 95. és 99. l.

mittálni. A lengyel Nemzeti Kormány sorra lemondott a népi erők részéről felkínált segítségről. Garibaldi megbízottja, Scarpa ezredes egy francia—olasz légió megalakításáról tárgyalt, de a lengyelek célzatosan állítottak akadályokat a terv elé, nem is nagyon titkolva, hogy nincs ínyükre az olasz forradalmárokkal kompromittálni az intervencióra készülő nyugati hatalmakat. Ugyanígy visszatartotta a Nemzeti Kormány Mazzinit is a tényleges felépéstől.²¹ Ezek után nem csoda, ha Kossuth indítványai sem találkoztak több megértéssel.

Kossuthnak a magyar légió felállítására vonatkozó javaslata nemcsak magának a fegyveres alakulatnak a kérdésében állította nehéz helyzet elé a lengyel kormányt. A légióra irányuló konkrét kérelem nyomban felvetette a forradalmi erőkkel való együttműködés szélesebb körű kérdéskomplexumát. Kiderül ez a Nemzeti Kormánynak 1863. május 4-én Czartoryskihoz intézett jegyzékéből. Itt a magyar hazafiak légióalakítási javaslatáról esik szó azzal az eltéréssel, hogy a lengyelek értesülései szerint a légió eltartását a magyarok vállalják magukra és nem kéri számára sem a magyar elnevezést, sem pedig a magyar zászlót. A magyaroknak ez a látszólagos érdektelensége — jelenti ki a kormány jegyzéke — azzal magyarázható, hogy a lengyel felkelés kiterjesztésével és erősítésével Magyarországon forradalmat akarnak kirobbantani. A Nemzeti Kormány, mivel egyelőre nincs biztos értesülése a nagyhatalmaknak a felkelés ügyében tanúsítandó magatartásáról, a magyar ajánlatra határozatlan választ adott, egyben felhívta Czartoryskit, állapítsa meg, honnan lehet gyorsabb segítséget remélni: a konzervatív európai rendszernél vagy a túloldalon. A kormány nyitva hagyja ezt a kérdést, mindössze annyit szegez le, hogy a felkelés — mely eleinte csak a hazai erőkre számított — a porosz—orosz egyezmény megkötése után kényszerítve van arra, hogy szövetségesek után nézzen. Czartoryskinek táviratilag kellett válaszolnia arra a kérdésre: helyesnek tartja-e a magyarokkal való egyezkedést vagy sem.²²

A magyar javaslattal egyidejűleg tárgyalta a Nemzeti Kormány a Garibaldi tudtával Menotti parancsnoksága alatt tervezett — olaszokból, franciákból és svájciakból álló — légió ügyét. Bár látszólag hálásan fogadta a külföldiek jelentkezését, feltételül szabta meg, hogy a légió elnevezés feltüntetése nélkül és lengyel zászló alatt vegyenek részt a harcokban. A kormány ezzel is kifejezésre kívánta juttatni, hogy bizalommal viseltetik az európai kabinetek iránt, óvatosan ki akar kerülni minden olyan lépést, mely a diplomáciai tárgyalásokat vagy az esetleges fegyveres intervenciót akadályozná. A lengyel arisztokrata vezetés jó előre mosakszik a forradalmi táborral folytatott tárgyalásai miatt, hangsúlyozza, hogy magukra vessenek a nyugati kormányok, ha Lengyelország az elkeseredett harcban, a ránehezedő elviselhetetlen nyomás következtében, csalódva a nyugati kormányok segítő-készségében, olyan szövetségesek felé nyújtja kezét, melyek nem olyan fukaron nyilvánítják ki együttérzésüket, mint a nagyhatalmak.

Czartoryski május 14-én kelt válasza a kormány felhívására elutasítóan hangzott. Ez nem meglepő, hiszen szervesen folyt politikai meggyőződéséből. Az Európa-szerte felsorakozó új forradalmi erőket Czartoryski nem látta,

²¹ *K. Morawski* : Polacy i sprawa polska w dziejach Italii w latach 1830—1866. Warszawa. 1937. 174. sk. I. Mazzininak az intervencióról való lebeszélésére a Nemzeti Kormány Ruprechtet küldte Londonba. *Koberdowa* : i. m. 168. l.

²² *Polska działalność dyplomatyczna w 1863—1864 r.* Zbiór dokumentów pod red. A. Lewaka. Warszawa. 1937. I. 111—113. l.

ellenben hitt a nagyhatalmak segítő szándékában. Mindenekelőtt egy osztrák — angol szövetség létrejöttében bizakodott és természetesen rendületlenül bízott a francia intervencióban is. A lengyel felkelést illetően kímélni szeretne volna a nemzeti erőket, nehogy a francia csapatok bevonulásakor egy kimerült ország fogadja a segítőket, mely ily módon teljesen ki volna szolgáltatva az idegen politikának. Czartoryski gyakori vendége volt a Tuileriáknak és Compiègnenek, s a császár környezete teljesen megtévesztette. Ellene volt az olasz igényeknek és nem bízott az európai forradalmi tábor erejében. A Nemzeti Kormányhoz intézett levelében a magyar légióról szólva azt írta, hogy „nem az erő jönne itt segítségünkre, hanem a gyengeség kapaszkodnék belénk, az erősebbekbe (ismétlem: helyzetünk egész kegyetlensége ellenére is aránytalanul erősebbek vagyunk), hogy kizsákmányoljon bennünket”. E felfogás kialakulásához nyilván hozzájárult Czartoryskinak május 10-én Párizsban III. Napoleon császárral folytatott beszélgetése is, mely alkalommal a császár nem elég komolyként jellemezte a magyar javaslatot. III. Napoleon feltette a kérdést: hol szervezkednének a magyarok? Talán Galiciában? Ezt Ausztria nem tűrné el. De Magyarország területén még kevésbé sikerülne ez a szervezkedés. Helytelen lenne Ausztriát elfordítani a lengyel ügytől, mivel Ausztria lassan, de biztosan halad. A magyarok kiváló katonák, s ha ki akarják nyilvánítani rokonszenvüket a lengyelek iránt, harcoljanak egyesével, szétszórطان a lengyel sorokban. A császár szemében a lengyel kérdés egymagában is elég nehéz ügy, mi értelme volna egy még nehezebbel összefüggésbe hozni? Napoleonnak ezek a szavai mély hatást gyakoroltak nemcsak Czartoryskira, de a Nemzeti Kormányra is, és minden bizonnyal döntő szerepük volt abban, hogy a lengyel felkelés irányítói mind a tervbe vett olasz, mind pedig a magyar légióval kapcsolatban kikötötték, hogy nem lehet szó külön zászlóról, az országba érkező külföldiek csak mint önkéntesek vehetnek részt elszórطان a lengyel katonaság soraiban.²³

A lengyel Nemzeti Kormány május 17-én köszönetét fejezte ki Kossuthnak a felajánlott fegyverekért, írásbeli meghatalmazást kért, hogy azokat Cuza fejedelemtől átvehesse, a légióra vonatkozólag azonban kitérő választ adott. A lengyelek ez idő szerint nem élhetnek a nemes ajánlattal, mivel az ország saját felkelő erejének szervezése a kormány egész figyelmét igénybe veszi.²⁴

A magyar légió ügye ezzel korántsem merült feledésbe; Kossuth gondoskodott róla, hogy a lengyel Nemzeti Kormány ne tehesse egyszerűen túl magát rajta. Több alkalommal is kifejtette javaslatait a lengyelekhez küldött leveleiben. Minden esetben kikötötte, hogy a légió csak magyar zászló alatt és magyar parancsnok vezetésével vehet részt a harcokban. Ebben a kérdésben Kossuth — az olasz—osztrák háború időszakának sok keserű csalódásával maga mögött — nem alkudhatott. Csakhogy a kormány intenciói ezzel merően ellenkeztek. Czartoryski, kinek elsősorban volt szava e kérdésekben, július 14-én a Nemzeti Kormányhoz küldött levelében ellenzi a magyar és olasz segítés eszméjét, utalva arra, hogy az európai forradalmi pártoknak nincsenek szervezeteik, ezért „kétségbeesett kísérlet” lenne rájuk számítani.²

²³ W. Czartoryski a Nemzeti Kormányának Párizs 1863. máj. 14. Działalność dyplomatyczna I. 263. l.

²⁴ ÖL Kossuth turini iratai 3917/a. KÖM V. 434—435. l.

²⁵ W. Czartoryski a Nemzeti Kormányának 1863. júl. 14. Czart/5737. Działalność dyplomatyczna. I. 295. l.

Időközben azonban a nyugati hatalmaknak a lengyel kérdésben tanúsított álláspontja kezdett olyan irányba változni, hogy a Nemzeti Kormány illúziói lassacskán foszladozóban voltak. A nagyhatalmak egymás közti bonyolult viszonyából folyó hosszas alkudozások eredményeként bekövetkezett a diplomáciai intervenció a lengyel felkelés ügyében. Az áprilisban Pétervárra küldött angol, francia és osztrák jegyzékek azonban egyáltalán nem mutattak a nyugati hatalmak háborús szándékaira, pusztán demonstratív jellegűek voltak. Semmiféle konkrét követelést nem tartalmaztak. Felhívták a figyelmet az európai békét fenyegető veszélyre abban az esetben, ha a lengyel felkelés elhúzódik, kifejezték azt a reményt, hogy a cári maga is belátja, miszerint olyan feltételeket kell teremteni Lengyelországban, melyek ott biztosítják a tartós nyugalmat. (A három jegyzék közül mindössze az angol utalt az 1815. bécsi egyezményből folyó kötelezettségek betartásának szükségére.) Az intervenciónak ez a formája igen élesen tanúsított a nyugati hatalmak egymás közötti ellentéteiről és gyengeségéről. A jegyzékek megválaszolása semmi fejtörést nem okozott Gorcsakovnak; a cári kormány már április 26-án ügyes, körültekintő választ adott a nyugtalarokodó kormányoknak. Felhívta figyelmüket arra, hogy Lengyelország Európa valamennyi forradalmárát egy táborba egyesíti, ezek a lengyel felkelést a maguk ügyének tekintik, tehát a rend valamennyi barátjának érdekében áll, hogy segítse az oroszokat e kérdés rendezésében. Ez az udvarias, de lényegében elutasító válasz zavarba hozta a nyugati diplomáciát. Úgy látszott, hogy a cári kormány hajlandó tárgyalni a lengyel kérdéssel. III. Napoleon megpendítette kedvenc eszméjét, az európai konferencia összehívását, de arról már szó sem lehetett, hogy a császár fegyveres intervencióra szánja rá magát. Április 18-án kijelentette Czartoryskinak, hogy a most kiömlő vér cél és haszon nélkül való volna. Palmerstonék talán ekkor még hittek abban, hogy Napoleon kész kardot rántani a lengyelek mellett, de a valóságban ez a szándék már nem állott fenn. Egyébként az angol külpolitika mindennél fontosabbnak tartotta a felkelés mielőbbi megegyezéses lezárását. Kikötése csak annyi volt, hogy a fegyverszünetnél ismerjék el Lengyelországot harcoló félként. Júniusban, a diplomáciai tárgyalások csúcspontján, még fel-felmerül a diplomáciai jelentésekben a háborús veszély gondolata, de júliusra a diplomáciai vihar teljesen elmúlt.

A nagyfokú kiábrándulás vezette a lengyel felkelés vezetőit oda, hogy visszatérjenek a magyar légió gondolatához. Július 26-án a kormány úgy nyilatkozott, hogy bár különös óvatossággal viseltetik Ausztria irányában, nem látszik valószínűtlennek, hogy amennyiben ez továbbra is ellenséges magatartást („przy prawdziwie już nieprzyjaznym postępowaniu”) fog tanúsítani mind a belső ügyekben, mind pedig az eredménytelen diplomáciai tárgyalásokban, „akkor szinte lehetetlenné válik a magyarokkal való közelebbi kapcsolatok mellőzése”.²⁶

A lengyel külpolitika tehát változatlanul tekintettel volt Ausztriára, aminek más magyarázatát nem adhatjuk, mint hogy számított ennek előbb-utóbb bekövetkező közbelépésére. Az osztrák kormány, mint a galíciai példán láttuk, a manőverezés fogásait gyakorolta. Bécs nem követte a porosz példát, nem lépett a cárral való szoros szövetség útjára, jöllehet most alkalma nyíltott rá, hogy a krími háború idején tanúsított hálátlanságát jóvátegye és erős

²⁶ Działalność dyplomatyczna I. 155. l.

szövetségest szerezzon magának II. Sándor cárban. Az osztrák kormányt azonban a cár melletti színvallástól visszatartotta a Monarchia belső viszonyainak rendezetlensége, különösen a magyarországi, a galíciai és az olaszországi nagyarányú megmozdulás lehetősége. Ha Ausztria a nyugati szövetséget elhagyva a cárizmus karjaiban köt ki, ez maga után vonhatja a függetlenségi mozgalmak elsöprő lendületét s nem volt-e féltő, hogy a forradalom csak a Monarchia bukásánál állapodik meg? De sok körülmény volt, mely visszatartotta Ausztriát a III. Napoleonnal való szövetségtől is. Franciaországban az Alvensleben-féle egyezmény — mely szoros kapcsolatba fűzte Poroszországot a cárizmussal — érthetően rossz visszhangot váltott ki. 1863 koratavaszán hirtelen megromlott a francia—porosz viszony, Talleyrand február 13-án óva intette Bismarckot az orosz szövetségtől s utalt arra, hogy ha ez létrejön, Franciaország is levonja a megfelelő következtetéseket és az „erősebben hangsúlyozott szavakra” tér át, mire Bismarck azzal fenyegette meg, hogy akkor feltámasztja a Szent Szövetséget, mely nyomban élethez kél, ha a lengyel felkelést nem képesek idejekorán elnyomni.²⁷ III. Napoleon erélyes fellépése azt a gyarút ébresztette, hogy a császár fel akarja használni a lengyelek felkelését Poroszországgal szemben a rajrai területek megszerzésére. Ausztria, mely a német szövetségben vezető szerepről álmódott, ilyen feltételek mellett természetesen nem vállalhatta a szövetséget III. Napoleonnal. De a franciákkal való szövetség teljes elutasítása is lehetetlenné vált, mert ez viszont a francia—orosz közlekedést siettethette volna, ami végső soron oda vezethetett, hogy Ausztria kárára oldják meg a vitás európai kérdéseket. Ebben a kényes helyzetben a bécsi külpolitika irányítója, Rechberg számára nem maradt más megoldás, mint az Ausztria gyakorlatában már megszokott kétszínű magatartás: mást mutatni Nyugat és mást Kelet felé. Ez a magatartás hivatalosan a semlegesség elrevezést viselte, lényege pedig az, hogy a bécsi kormány titokban együttműködött a cárral, nem interвениált Berlinben a lengyelek oldalán, nem gyengítette a kapcsolatot a franciákkal, de elhúzta a francia és angol szövetségre irányuló tárgyalásokat, ami nagyon megfelelt az angol kormánynak is, melynek érdeke volt és amely hozzá is járult ahhoz, hogy a francia—osztrák szövetség ne kerüljön tető alá. Rechberg állandóan az angol külpolitikán tartotta szemét, remélte, hogy az angolok sem fogják magukat a végsőkig exponálni a lengyelek mellett, ezzel ellensúlyozzák a francia külpolitika heveségeit s megkönnyítik Bécs helyzetét. Ebben nem is csalódott. A lengyel forradalom veszélye hidat teremtett Bécs és Berlin között, és egy időre háttérbe szorította az osztrák—porosz rivalizálást is. Az osztrák kormány megértéssel fogadta azt a kezdeményezést, melynek forrása Bismarck volt s amely nem állt meg az érdekek kölcsönösségének felismerésénél, hanem Bismarck részéről katonai szövetség tervében nyilvánult meg. „Felajánlunk Ö. ökrenek szuronyt szuror yért, pl. Galícia garantálását Poznan garantálásáért”, üzenté Bismarck Bécsbe, ahol e tervet érthetően nagy örömmel fogadták.²⁸ Arról volt szó, hogy amennyiben a cár kivonná csapatait a Kongresszusi Királyság területéről, a porosz és osztrák sereg törjön be a Királyságba, tiporja el együttes erővel a lengyelek felkelését. Rechberg június 4-én elismerte, hogy a két hatalom érdekei teljesen azonosak, az egyik Galiciát, a másik Pcnant kívánja megtartani, Ausztria csak a béke

²⁷ Talleyrand—Drouyn de Lhuys 1863. febr. 17. *R. Ibbeken*: Die auswärtige Politik Preußens 1858—1871. III. 197. sz.

²⁸ *Feldman*: i. m. 208. l.

megőrzése végett csatlakozik a nyugati hatalmakhoz, de nem kér Oroszországtól semmi olyant a lengyelek irányában, amit az ne teljesíthetne.

Ausztriának ezt a „semlegességét” tartotta tiszteletben a lengyel felkelés vezérkara, s ezzel a felfogással szemben Kossuth joggal mutatott rá június 12-i Acquiban kelt levelében, hogy a lengyel függetlenség ezen az úton el nem érhető.²⁹ Kossuth a lengyel felkelés sikerének kulcskérdését Ausztria „semlegességének” leleplezésében és Ausztriának féltve őrzött helyzetéből való kimozdításában látta. Ausztria még akkor is komoly akadálya volna a lengyel függetlenség elnyerésének, ha a lengyel felkelő sereg már komoly győzelmekkel dicsekedhetnék, ami nyilván nem áll fenn. Gerilla-háborúval az orosz hatalmat szétzúzni nem lehet, a lengyelek harcának kilátásai a tél közeledtével csökkennek, a diplomáciai tárgyalások eredményességének útját állja Ausztria részvétele ezekben a tárgyalásokban. „Miként lehetséges arról csak álmodni is, hogy Lengyelország függetlensége kerülhet ki oly diplomáciai tárgyalásokból, melyekben Ausztria, a Lengyelországon megosztott rablók egyike, résztveszen? Hiszen mindazon jegyzékek közt, melyeket a különféle hatalmak Oroszországhoz intéztek, nincs egy sem, de csak egyetlen egy sem, amely Lengyelország függetlenségének helyreállítását csak említeni is merte volna”, figyelmeztette Kossuth a lengyel kormányt. Kossuth arra is rámutatott, mi volna a biztosítéka annak, hogy Ausztria valóban jó szándékkal kész segíteni a lengyeleken. Galícia! A lengyel kormány azonban erről még csak nem is álmodhatik anélkül, hogy be ne vonná Galiciát és Krakkót a felkelésbe. Lengyelország — Kossuth helyes meglátása szerint — csak úgy nyerheti el függetlenségét, ha nem lokalizálja a felkelést, hanem kiterjeszti, ha nem ad semmit az európai diplomácia közbenjárására, hanem a galíciai mozgalom felszításával a kérdést európai magaslatra emeli. Ha azután fegyveres intervencióra kerülne sor a nyugati hatalmak részéről, akkor sem közömbös, hogy milyen területen folyik a harc. Ha maguk a lengyelek mondanak le Galícia és Poznan visszaszerzéséről, akkor erre a területre semmiféle intervenció sereg sem fog behatolni, már pedig e területeknek a megszállók kezében hagyása egyenlő a lengyel felkelés teljes kudarcával. „Tehát akármí történjék is, ha Ausztriának megengedtetik a semlegest játszanía, a lengyel forradalomnak legjobb esetben sem lehet más kilátása, mint némely adminisztratív engedmények kicsikarása az oroszból.” Ehhez az okfejtéshez csak annyit lehet hozzátenni, hogy a lengyel felkelő kormánynak, ha komoly sikert akart elérni, ki kellett terjesztenie a forradalmat Galicián és Poznanon túl a keleti területekre is, ahol találkozhatott volna a széles népi tömegek elégedetlenségével. Kossuth programjában van egy bizonyos minimalizmus Galiciát illetően, mivel nem vette figyelembe a szövetségesként számba jöhető porosz erőket és helytelenítette a felkelésnek Poznan felé való kiterjesztését. Bizonyos, hogy a lengyelek itt szembe találták volna magukat az egyesült orosz-osztrák erőkkel, de a háború kiterjesztésének és az esetleges nyugati intervenciónak elősegítésére nem lett volna céltalan ez az akció. Persze, Kossuth szeme előtt elsősorban a Galiciával kapcsolatos Monarchiabeli mozgalmak lebegtek s ez szabta meg terveinek jellegét. Ausztria kimozdítását a semlegesség kényelmes állásából egy magyar zászló alatt küzdő légióval kívánta elérni, s ez utóbbi mellett hasonló rendeltetése lenne az olasz légióknak.

²⁹ Kossuth a Nemzeti Kormánynak, Acqui 1863. jún. 12. OL Kossuth turini iratai 3934/b. KÖM V. 435—448. l.

Úgy látszott, hogy a Nemzeti Kormány elfogadja Kossuthnak a légióra vonatkozó terveit, nem titkolva persze bizonyos aggodalmakat, melyek azonban nem akadályozták meg Kossuthot abban, hogy kiáltvánnyal forduljon a Galíciában állomásozó magyar katonákhoz. Készen állott arra, hogy a lengyel kiküldöttel a gyakorlati megvalósításról tárgyaljon. A magyar zászló továbbra is a légió megalakulásának sine qua nonjaként szerepelt Kossuth terveiben. Hangsúlyozni kell ezt, mivel ugyanabban az időben az emigráció egyes tagjai — mint a Nemzeti Kormány levelezéséből kiderül — Kossuthtól eltérő utakon próbáltak haladni és felajánlották a lengyeleknek a magyar légiót azzal az engedménnyel, hogy ez lengyel zászló alatt harcoljon. A Nemzeti Kormány ezekkel az ajánlatokkal szemben éppolyan fenntartásokkal viseltetett, mint általában a külföldi segítség dolgában. Nemcsak az elől tért ki, hogy végre tető alá hozzák a légió ügyét, hanem fájdalmasan reagált azokra a hírekre is, melyek a lengyelek megsegítésére hivatott külföldi szervezkedésekről számoltak be. Amikor tudomására jutott, hogy Türr tábornok Bukarestben — állítólag Cuzával egyetértve, sőt az ottani orosz főkonzul irányításával — betörést készít elő Galíciába, hogy ilyen úton megmozgassa Magyarországot s ezzel Ausztriát nyílt színvallásra kényszerítse, nyomban utasította Czartoryskit, hogy Ordegával egyetértésben hiúsítsa meg a tervezett betörést, mely csak újabb bonyodalmakat idézhetne elő. Az akció elfojtására akarta ösztönözni a lengyel kormány Kossuthot és Klapkát is.³⁰ Az Ausztria meguyerésére és az osztrák—francia szövetség hatékonyságára irányuló lengyel illúziók még 1863 nyarán is éltek, noha a kormány nap mint nap meggyőződhetett róla, hogy a nyugati hatalmak az Oroszországhoz intézett erélytelen jegyzéken kívül semmi határozott lépésre nem képesek.

Hozzá kell mindehhez fűzni, hogy Czartoryski, aki számos alkalommal nyilatkozott a magyar—lengyel összefogásról, már csak azért sem óhajtotta ennek gyakorlati megvalósulását, mivel nem bízott a magyar fegyverek erejében. Lehetetlennek vélte a magyarországi felkelést már csak a magyar hegemóniát fenyegető Monarchiabeli nemzetiségek miatt is. Szerinte a magyar uralkodó rétegek aligha szánják rá magukat, hogy minden elégedetlenségük mellett is felkeljenek Ausztria ellen, sokkal inkább megfelel nekik a legális, passzív ellenállás. Ha Kossuthéknak mégis sikerülne az országot belerántani a háborúba, a Deák-féle kiegyezési irányzattal szemben a lelkes ifjú magyar forradalmárok bizonyára alul maradnának. Czartoryski, mint ebből is kiderül, kétségtelenül hívős körülménetekkel nézte az emigráció helyzetét, jóllehet látását nagyban befolyásolta az a körülmény, hogy mereven ragaszkodott az osztrák—francia szövetség illúziójához és a népek szabadságának ügyét csakis az uralkodó osztályok szemszögéből vizsgálta. Mint ahogy szűkebb hazájában sem volt hajlandó a népi tömegeket bekapcsolni a felkelésbe, ugyanúgy nem számolt azzal sem, hogy a nemzetközi forradalmi mozgalom vezetőinek hívó szavára ezek és ezek hajlandók fegyverre kelni a nép soraiból Kelet-Európa számos országában. Hogy milyen súllyal léphettek fel ezek a végső soron szervezetlen, népi forradalmi erők, arra egész Európa s a világ számára példát mutattak azok, akik Garibaldi seregében harcoltak, elsöpörve maguk elől a jól kiképzett, fegyelmezett reguláris csapatokat. Amikor Czartoryski pesszimista kijelentései elhangzottak, Európa számos országában még fennállott a forradalmi helyzet, s ha a lengyel kormány maga is akarta volna, min-

³⁰ Działalność dyplomatyczna I. 122—125. 1.

den bizonyosan nem lett volna lehetetlen a felkelést kiterjeszteni a Királyság határain túlra.

A lengyel Nemzeti Kormány július 14-i válaszában azzal a kikötéssel járult hozzá a magyar légió megszervezéséhez, hogy ez egyelőre csak az oroszok által megszállva tartott területeken szálljon harcba s ne lépjen Galícia területére. Csakhogy ezzel a kossuthi koncepció alapjait ingatta meg, hiszen ennek sarokköve éppen a galíciai felkelés volt. A kormány látszólagos igenlő válasza — a magyar zászlók alatt küzdő légió eszméjének elfogadása — Kossuthot abba a kényelmetlen helyzetbe hozta, hogy vagy egyoldalúan továbbra is kitart a galíciai mozgalom elindításának terve mellett, vagy lemond a lengyelekkel való együttműködésről. Ez utóbbit nem tehetette, hiszen az emigráció minden reménye a lengyelekben és az olaszokban összpontosult, így tehát tudomásul vette a galíciai felkelés elhalasztását s megbízottai útján folytatta a tárgyalásokat részben a lengyel kormánnyal, részben pedig az olaszokkal, akiktől elsősorban pénzbeli támogatást remélt. Kossuthnak a nemzetközi politika fejleményeire vonatkozó nézetei kiderülnek egy 1863. július 28-i leveléből.³¹ A francia intervencióról szóló hírek már a dolgok egy korábbi állapotát tükrözték, úgyszintén szóban forgott még a francia—osztrák szövetség várható létrejötte is. Kossuthot természetesen leginkább az érdekelte, mit tehet ilyen esetben az olasz kormány. Ausztria mellé csak Velence fejében állhatna, az orosz szövetség pedig még ennél is lehetetlenebb. Francia—osztrák—svéd—dán szövetség esetén ugyanis a cárizmus alul maradna. Az olasz politika Kossuth szerint csakis a várakozás álláspontjára helyezkedhetik: ha nem kerül sor fegyveres intervencióra vagy ha Ausztria a fegyveres harc esetén szembefordul a lengyelekkel, ha kilép a semlegesség álláspontjából, akkor nyomban ki kell robbantani a galíciai forradalmat, onnan a gerillamozgalom átterjed Magyarországra és Olaszország is hadat üzen Bécsnek. Kossuth tehát még ekkor sem ejtette el a galíciai terveket, csak várakozó álláspontra helyezkedett. Ugyanebben az időben pedig már egy másik lehetőség is élénken foglalkoztatta: a román fejedelemségek felől tervehett betörés Magyarországra.

Az a körülmény, hogy a lengyelek nem járultak hozzá a galíciai felkelés tervéhez, károsan befolyásolta a magyar emigráció tárgyalásait az olaszokkal. Kossuth és Klapka szüntelenül összeköttetésben állottak a felelős olasz politikusokkal. Ez utóbbiak magatartása erősen megoszlott. A kormány és a mérsékelték pártja igen óvatosan tekintett a lengyel felkelés alakulására, készen állott arra, hogy fellépését a francia és angol érdekekhez igazítsa. A másik párt: az akciópárt („il partito d'azione”) azonnali tetteket követelt a kormánytól, úgy látta, hogy a lengyelek felkelése nem hagyhatja közömbös semlegességben Ausztriát, éppen ezért legokosabb nyomban megindítani a hadműveleteket a Mincionál, kirobbantani a forradalmat Velencében és Magyarországon. E párt tagjai önkénteseket verbuváltak, fegyverraktárakat rendeztek be az osztrák—olasz határon, 1863 májusában Garibaldi fia, Menotti Keletre indult, hogy ott Wysocki tábornokkal együtt önkéntes csapatokat szervezzen. Az akciópárt indította meg a turini parlament lengyel-vitáját is, melyen résztvett Minghetti miniszterelnök és Visconti-Venosta külügyminiszter is. A kormány szónokai nem fukarkodtak elismerő szavakkal, elhatározták,

³¹ Kossuth egy bizalmi emberének 1863. júl. 28. OL, Kossuth turini iratai 3945/b. Kiadatlan.

hogy petícióval fordulnak a külügyminisztériumhoz a lengyelek érdekében, meg lévén győződve arról, hogy „a király és a kormány Lengyelország érdekében egyetlen olyan lépést sem mulaszt el, mely megfelelőnek és hatásosnak látszik”. Ferrari azonban, az akciópárt tagja azt követelte, hogy a parlament nyilvánítsa szentnek a lengyel ügyet, forradalmasítsák Velencét. Mordini követelte, hogy valljanak színt a független s egységes Lengyelország mellett, Crispi pedig azt kérte, hogy dokumentálják Olaszország szolidaritását Lengyelországgal s minden elnyomott néppel. Ricciardi azt indítványozta, hogy szakítsák meg a diplomáciai kapcsolatot Oroszországgal és Franciaországgal, lépjenek szövetségre a népekkel és a forradalommal.³² E mazziniánus parlamenti baloldal imponáló radikalizmusról tett tanúbizonytságot, de nem változtatta meg a kormány óvatos magatartását. Az Ausztria-ellenes fellépés természetesen nem volt idegen gondolat a kormány számára, hiszen Velence megszerzése egyaránt foglalkoztatta Garibaldit, Mazzinit, a királyt és a kormány tagjait, de bénítóan hatott a francia külpolitikától való függés. Az Ausztria-ellenes fellépésnek többek között maguk a lengyelek is akadályai voltak azzal, hogy folytonosan bíztak Ausztriában és ellenezték a galíciai forradalmat.

A nyugati hatalmak intervenciójában Olaszországnak csak jelentéktelen, másodrendű szerep jutott. Míg Anglia, Franciaország és Ausztria a cári kormányhoz küldött jegyzékükben az 1815. évi bécsi egyezmény alapjaira helyezkedtek, Olaszország ettől kénytelen volt eltekinteni, mivel az olasz államnak már pusztá megléte is szembenállott a bécsi kongresszus határozataival; ennek a kongresszusnak a cári kormányt a lengyelek irányában kötelező pontjára tehát az olaszok aligha figyelmeztethették a cárt. A turini kormány jegyzékében az emberiség és nemzetiség elveire hivatkozott, mire Goresakov azt válaszolta, hogy Oroszország más elveken épül fel, mint Olaszország s ironikusan utalt Olaszországnak az európai forradalmakban betöltött szerepére. Mire Visconti-Venosta 1863. május 12-i jegyzékében azt írta, hogy éppen a forradalmi tapasztalatok tanították meg Olaszországot arra, hogy egy nép lázongását csakis igazságos szükségleteinek s igényeinek kielégítésével lehet eltüntetni. Civilizált államok között, tette hozzá, nincs nézeteltérés atekintetben, hogy a népeket kormányaikkal egyesíteni csakis erkölcsi kötelelékekkel s nem erőszak útján lehet.³³ Ezt az erkölcsi kioktatást az orosz kormány könnyedén visszaverte.

A magyar—olasz akciók összhangba hozatala érdekében Kossuth egyenesen az olasz királyhoz fordult, aki Minghetti miniszterelnököt bízta meg, hogy távollétében megbeszélje a magyar emigráció fejével az együttműködés elvi feltételeit. E megbeszélés során Kossuth visszatért a Cavourral fennállott szövetséghez s feltette a kérdést, hajlandó-e a kormány a Cavour idejében megszabott alapot elfogadni, akar-e Kossuthal konspirálni és ha igen, milyen forradalmi eszközöket kíván alkalmazni. Minghetti válasza a kormány és az uralkodó teljes elszántságáról tanúskodott, de mindjárt hozzátette, hogy csakis az olasz kormánnyal való egyetértésben kerülhet sor Magyarországon forradalmi intézkedésekre; egyéni akciókkal a kormány nem vállal közöséget. E beszélgetés még június elején folyt le, amikor is az európai diplomácia

³² A. Lewak : *Włoskie stronnictwo ruchu wobec powstania styczniowego*. *Kwartalnik Historyczny* XXXVII (1923). évf. 3—4. füzet 360. l.

³³ „Le Gouvernement Italien, Rome et la Pologne” (Olasz zöldkönyv). Párizs. 1863.

tele volt háborús hírekkel és sokan biztosra vették III. Napoleon küszöbön álló háborúját az oroszok ellen. Kossuth is számított erre s kifejtette Minghetinek, miszerint a francia császár háború esetén nem nélkülözheti az olasz segítséget, aminek fejében a turini kormány feltételeket szabhat a franciáknak. Az első feltétel Kossuth szerint: Lengyelország visszaállítása az 1772. évi felosztás előtti állapotába. Érvként szolgáljon a III. Napoleon tudatában is oly nagy helyet elfoglaló „nemzetiségi elv”, ami egyébként az olasz állami egyesülésnek is az alapja. Ezzel szemben Kossuth szerint Olaszország nem nyújthat fegyveres segítséget Franciaországnak az esetben, ha a háború végeztével Lengyelország kérdését az orosz fennhatóság megtartásával, adminisztratív javítgatásokkal kívánják elintézni, ami egyet jelentene az ország felosztásának újból való megerősítésével. Ezzel szorosan összefügg Galícia és Krakkó kérdése, természetesen ezek sem maradhatnak meg osztrák kézben. Kossuth bizott abban, hogy a francia kormányban bekövetkezett változások — a külügyi tárcát az osztrákbarát, reakciós Drouyn de Lhuystól Thouvenel vette át — megteremtik az olasz kívánságok teljesítéséhez szükséges alapot.³⁴

A lengyel folkelés megsegítését és a magyar függetlenség forradalmi úton való visszaszerzését célzó tervek, mint látjuk, végső soron III. Napoleon elhatározásától függtek. Vajon lesz-e elég elszántság és határozottság ebben a külpolitikai aspirációit gondosan titkoló, terveit egyik napról a másikra változtatgató, megbízhatatlan emberben, hogy a lengyel kérdésben végre a cselekvés terére lépjen? Küzdelmes pályája során annyit Kossuth is megtanult, hogy biztosan számítani a Tuileriák urára nem lehet, hiszen III. Napoleon egyszer már cserbenhagyta az olaszokat, leépítette a magyar és lengyel emigrációhoz fűződő kapcsolatait és az európai forradalmi mozgalmat mindenkor alárendelte a saját érdekeinek. A történelem furcsa ironiája, hogy a nemzetközi forradalmi erők egy jó része mindennek ellenére kénytelen volt számításba venni a francia császárt mint szövetségest. Kossuth az adott viszonyok között jól felismerte, hogy a napoleoni politika — ha ugyan van ilyen, ő ebben is kételkedett! — tengelye az osztrák semlegesség biztosítása, mivel háború esetén Ausztriára, mint szövetségesre egyre kevésbé számíthatott; ezt az osztrák diplomáciai manőverezés eléggé megmutatta. Ausztria semmi körülmények között sem fog fegyvert a lengyelek ügyében. A francia külpolitika megalkuvása Kossuthot arra készíti, hogy keserű szavakkal törjön pálcát a császár felett: „Amióta Napoleon, kinek dinasztíája a lengyeleknek annyi hálával tartozik, azon gázságot vagy ostobaságot követte el, hogy a lengyel kérdésben az osztrák álláspontjához alkalmazkodik, alig hagyott fel maga előtt más alternatívát, mint vagy elhagyni a szegény lengyeleket vagy ügyüket oly nyomorult koncessziók színvonalára süllyeszteni, melyek egyetlen hazafi vércsepp feláldozására sem méltók. Az-a ma még hatalmas látszatú ember jobbra is, balra is hajlongva, úgy látszik nekem, veszteni kezdi kengyelét s én hajlandóbb vagyok azt hinni, hogy a lengyelek hálátlan elhagyása leszen az ütközés köve, melyre a napoleonidák eventuális bukása is, éppúgy, mint az első, végelemzésben vissza lesz vezethető; mintsem azt, hogy mellettük komolyan kardot húz.”³⁵ A diplomáciai viharok, háborús hírek elmúltával

³⁴ Kossuth—Nemeskéri Kiss Miklós 1863. jún. 7. KÖM V. 450—457. l. és Hadtörténeti Közlemények 1958. 3—4. sz. 255—259. l.

³⁵ Kossuth—Vukovics (kelet nélkül) KÖM V. 422—423. l.

Kossuth már nem bízott III. Napoleon erélyes közbelépésében, de nem sok alapjuk volt azoknak a bizakodásoknak sem, melyek az új külügyminiszter, Thouvenel személyéhez fűződtek. Kossuth az emigrációs évek kezdetén mélyeséges bizalmatlansággal viseltetett a despotikus módszerekkel dolgozó francia császárral szemben, úgy érezte azonban, hogy hazája érdeke megkívánja a despotával való szövetségést. Nem remélte, hogy III. Napoleon — december 2-ának embere! — idővel liberális kormányzásra tér át, tudta, hogy a diktatúrával, államesinnyel fellépő hatalom nem tagadhatja meg önmaga legmélyebb természetét, de a vele való együttműködést indokolta, hogy Napoleonnak érdekében állott — vagy legalább is úgy hitte: érdekében áll — az egységes, erős Olaszország megteremtése, mely szövetséget ígért Ausztriával szemben, indokolta továbbá az is, hogy a császár a kis népek felszabadításának programját írta zászlájára az „Idées napoléoniennes”-ben és, mint a román fejedelemségek támogatása mutatta, részlegesen rá is lépett erre az útra. A krími háborúban kiemelkedő szerepet játszott a francia haderő, s ha a párizsi kongresszus (1856) óta közeledés jött is létre Párizs és Pétervár között, a III. Napoleon iránti illúziókat nagyra növesztette Cavour és Napoleon összjátéka, aminek megdöbbenő véget vetett a villafrancai béke. Kossuthnak a francia császárba vetett hite akkor dőlt meg első ízben; ezután már csak fenntartásokkal beszélt a francia császár terveiről, politikájáról. „Én Villafranca óta megszüntem reményleni, hogy ő (Napoleon) hazánk felszabadítására nekünk segédkezet nyújt. Beszélhet szimpatiáról, beszél is, de én világosan látom, hogy hazánk ügye mint cél nem foglal helyet terveiben; ő minket csak azon esetre venne fel számításba, ha háborúra határozná magát az osztrák ellen, ami, ha csak akarata ellenére bele nem kényszerítik az események, nemcsak nincs szándokában, de sőt (végeredményben, azt hiszem, saját veszére) egy idő óta olyan osztrák mánia szállotta meg, hogy Ausztria iránti kíméletből még a lengyel kérdésben sem meri azon állást elfoglalni, melyre Franciaország érdeke és pártkülönbség nélküli kívánsága által reá nézve egyenesen becsületi kötelességének is lehet mondani, hanem szégyenletes meghunyászkodással hordozza nyakában az őt tehetetlenségre kárhóztató osztrák koloncot. Aztán csak meg is gondolni, míg a szegény lengyclek segítségére, kiknek annyi hálával tartozik, egy fillére, egy fegyvere, egy tőlténye, egy katonája sincs, Mexikóban patakokban pazarolja a francia vért s két kézzel szórja a francia milliókat azon örült számításával, hogy kedves Habsburgjainak egy császári koronával kedveskedhessék! Örültség, valóságos örültség, melyről még csak azt sem lehet mondani, hogy „módszer” van benne mint a Hamletében, ebben még csak az sincs.”³⁶

Hogyan lehetett hát ilyen körülmények között mégis remélni valamit a Tuileriák rejtélyes emberétől? Kossuth erre is megadta a választ: „Korunk gyalázatára a mi vén Európánk még mindig azon helyzetben van, hogy háború s béke felett egy-egy koronás halandó nagyravágási kalkulusai, pillanatnyi inspirációi, szeszélyei határozhatnak; ily viszonyok között nem lehetetlen, hogy holnap megtörténik, amit a logika ma képtelenségnek tart. Sokmindenféle kártya „tromf” van a franciák császárijának kezeügyében, ha fel talál villanni agyában a bankadó szerepére hivatottság öntudata.”³⁷

³⁶ KÖM V. 428. l.

³⁷ KÖM V. 432. l.

E konjunkturális fordulatra készen Kossuth igyekezett megnyugtató állapotba hozni a légió ügyét és hirdette, hogy a galíciai felkelés kirobbantásával át kell helyezni osztrák területre a felkelés súlypontját, ami után az olasz beavatkozás már nagyon valószínű, sőt biztosra vehető. Szeretett volna ígéretet kapni az olaszoktól arra vonatkozóan, hogy amennyiben a magyarok 6—8 hétig sikerrel állják a harcot, Olaszország teljes erejével ráveti magát Ausztriára. Minghetti — aki a magyarországi forradalmi hangulatban nem túlságosan bízott, sőt a magyar emigráció hazai befolyását illetően is kétségeket táplált — helyeselte ezt a tervet s a maga részéről ígéretet is tett a közbelépésre. Az olasz kormány elvben attól sem zárkózott el, hogy pénzzel támogassa a magyar légiót, de feltételként szabta meg, hogy a légió Galícia területén küzdjön, s ne a Királyság területén kerüljön bevetésre. Tudjuk azonban, hogy ez beleütközött a lengyel Nemzeti Kormány szándékaiba. Ez utóbbi még mindig nem volt képes rászánni magát a galíciai akció kirobbantására, mivel nem akarta Ausztriát „felingerelni”. A magyar légió ügye tehát a tél beköszöntésével függőben maradt, a lengyel kormány nem válaszolt Kossuth szervezési vonatkozású kéréseire és arról sincs tudomásunk, mi lett a Cuza fejedelemnél levő 20 ezer puskával, melynek átadásához III. Napoleon utasítására lett volna szükség.

A Kossuth koncepciójában helyet foglaló magyar—olasz—lengyel forradalmi együttműködés nagyrészt III. Napoleon háború politikáján bukott meg. Igaz, hogy 1863 tavaszán a francia néptömegek erélyes fellépése nyomán a francia—orosz szövetség alaposan megrendült, az általános lengyel-rokonszenv hatására III. Napoleon harcias nyilatkozatokat tett és tavasszal sok jel mutatott arra, hogy a császár osztrák támogatással megüzeni a háborút. Kossuth azonban jól jellemezte Napoleon határozatlanságát. A francia császár 1859 óta görcsösen félt egy újabb háborútól. A nyugati követek már 1863 áprilisában tisztában voltak azzal, hogy a francia kormány a lengyelek érdekében nem fog hadat üzeni a cárnak. A lengyel-barát politikai irányzat leg-radikálisabb képviselője a francia udvarban a császár unokafivére, Jeromos herceg volt; ezt szoros kapcsolat fűzte a magyar és lengyel emigráció néhány kiemelkedő tagjához, különösen Klapkához és Mierosławskihoz. A császár hallatlanul óvatos politikáját nagy mértékben keresztettké Jeromos herceg nyilatkozatai, melyek a háborús hangulatot igyekeztek növelni, a császár szigorúan intette a herceget, hogy ne rohanjon előre, s amikor ennek radikalizmusa komoly kellemetlenségekkel járt, III. Napoleon eltávolította Párizsból. 1863 júliusában a kedélyek végképp lecsillapodtak az udvar tájékán. Hasonló folyamat figyelhető meg az angol kormánykörökben is. Az 1863. július 13-i parlamenti vitában Nagybritannia békés arculatát mutatta meg a világnak, az angol közvélemény, mely viharos lelkesedéssel válaszolt a lengyel felkelésre, néhány hónap alatt belefáradt az agitációba, a meetingekbe, melyek határozatai eredménytelenül ostromolták a kormányt, nem bírták rávenni arra, hogy radikális lépéseket tegyen a lengyelek mellett. A felkeléssel szemben ellenséges álláspontot elfoglaló Viktória királynő és John Russel politikája felülkerekedett a harciasabb, de végső soron megalkuvó Palmerston-féle iránnyal szemben. Az angol kormány számára a lengyelek felkelése nem jött rosszul, igyekezett is ütőkártyát csinálni belőle a cárizmussal szemben, mellyel keleten rivalizált, emellett fel akarta használni a lengyelek felkelését a francia—orosz szövetség aláásására. Végső soron azonban Russel és Palmerston egyaránt beletörődtek a lengyelek bukásába.

1863 őszén az európai diplomáciában a porosz intenciók jutnak legerősebben szóhoz. A három interveniáló nagyhatalom között a szálak meglazultak, az egyetlen szilárd tényező a Berlin—Pétervár közti szövetség. A francia császár fokozatosan ébredt rá Ausztria kétlaki szerepére, s miután az osztrák kormány elszabotálta a francia szövetséget, III. Napoleon a Habsburgok régi riválisához, a porosz kormányhoz közeledik. Most érkezett el Bismarck ideje, aki mintha csak előre látta volna a fejleményeket, mindent elkövetett addig is, hogy a Tuileriák urát a maga oldalára vonja. Úgyesen kihasználta a Párizs és Bécs közti ellentéteket, hogy megnyerje magának a francia császárt és ez lépésről-lépésre teljes mértékben sikerült is neki. A lengyel kérdésben az ő kezébe csúszik át a közvetítés és Napoleon segíti őt abban, hogy a lengyel kérdést megfosszák európai súlyától. A francia császár egyetért azokkal az engedményekkel, melyeket a cár helyez kilátásba a Kongresszusi Királyságnak a felkelés leverése utánra. Bismarcknak Németország egyesítésére és a porosz hegemoniára irányuló előrelátó politikája kibírta a lengyel felkelés és az alvenslebeni egyezmény nyomán bekövetkezett megrázkódtatásokat és teljes diadalt aratott. A bismarcki célokat tekintve ez a politika ugyan merész és kockázatos útnak bizonyult, de az eredmény igazolta. Bismarckkal szemben ott állott a francia—angol koalíció fenyegető ténye, de Poroszország átvészelte a válságot, nem élezte ki az ellentéteket a nyugati hatalmakkal, hanem sorra a maga befolyása alá vetette őket. Ez egyet jelentett a lengyel felkelés teljes elítélésével s a vég siettetésével. Bismarck a felkelés kitörésének pillanatától kezdve nyíltan szembefordult a lengyelekkel, s ezek céljaival szembefordította a porosz monarchia hódító céljait. Bismarck magatartásából nem nehéz kiolvasni — a lengyel-ellenszenv mellett — az európai forradalmi mozgalom gyűlöletét. Az alvenslebeni egyezményt követően írta Engels: „A poroszok, mint általában, hitványul viselkednek. Monsieur Bismarck tudja, hogy nem szolgál javára, ha Lengyelország és Oroszország forradalmasodnak.”³⁸ Ennek kiegészítésére idézhetjük magának Bismarcknak a szavait: „Inkább megfelel nekem Sándor cár szomszédsága, mint Mierosławskié és a lengyel propagandáé.”³⁹ A porosz külpolitika irányítója szerint az egész kereskedői rend és állam érdekelt abban, hogy a lengyel felkelés minél rövidebb ideig tartson s átadja helyét a rendezett viszonyoknak. Bismarck könnyű győzelmet aratott ebben a kérdésben a német liberális párton is. A lengyel ügy hónapokig tartó vitájában a liberális politikusok meglehetősen gyávaaságot tanúsítottak s nem mertek szembeszállni Bismarck-kal.

A magyar emigráció tagjai keserűen vették tudomásul, hogy reményeik ismét füstbe mentek. Az 1863. év végéféle az események elég sok bizonyítékát szolgáltatottak annak, hogy nem lehet oroszellenes háborúra számítani. Az emigráció egyes tagjai csak nehezen váltak meg illúzióiktól. Türr tábornok például abban reménykedett, hogy ha a magyarok megmozdulnának, a francia császár és az olaszok megsegítenék a felkelőket. Kossuth számára azonban elég tanulságot tartogatott a lengyel példa. Abban különösképpen nem hitt, hogy III. Napoleon az osztrákokkal szemben segítené meg a magyarokat. Kossuth szeme előtt felrévedt a krími háború időszaka, amikor a francia császár Ausztriára való tekintettel mondott le a lengyelek felszabadításáról, holott erre — flottájának Rigába irányításával — módja volt. „Első Napoleon

³⁸ Briefwechsel III. 154. l.

³⁹ O. Bismarck: Die gesammelten Werke, Berlin. 1928. X. 170. l.

az osztrák iránti tekintetből nem állította helyre Lengyelországot, III. Napoleon az osztrák iránti tekintetből tette meddővé a krími háborút, és ismét 1863-ban az osztrák iránti tekintetből hagyta el a lengyeleket. Elhagyta? Nem, ennél is többet tett, az osztrák iránti tekintetből az osztrák érdekeit vette fel politikája tengelyéül a lengyelek irányában s ezáltal a benne bízó lengyel forradalmat hamis kerékvágásba sodorta. És mi áltassuk magunkat azon illúzióval, hogy mi képesek lehetünk őt az osztrák ellen háborúba rántani? Ne misztifikáljuk hát magunkat. Magyarország függetlensége nem áll Franciaország azon közvetlen érdekei sorában, melyek annak politikája felett határoznak. Nemzetünk esetlegesen mint eszköz helyt találhat a tuileriai kabinet számításában, de mint cél, mely politikájának irányt adhatna, nem. Így volt ez Bethlen, így Rákóczi idejében és így van most. Ha a császár saját érdekei végett háborúra határozna el magát az osztrák ellen, kétségtelenül kész volna »hasznunkat venni« s biztosítani magának, hogy »vele legyünk«, de hogy mi, akármit csinálunk bár, képesek lehetnénk őt az osztrák ellen háborúba határozni, az oly illúzió, melytől óvakodni kell” — írta Türrnek 1864. január 23-án.⁴⁰

A magyar emigráció tökéletesen csalódott a lengyel felkelés arisztokrata nemesi vezetőiben, csalódnia kellett a nyugati országok kormányaiban is. Kossuth számára nem maradt más remény, mint az olasz kormány, melynek határozatlanságára, francia-függőségére rámutattunk és az események váratlan fordulata, melynek véletlenszerűségével és esetlegességével tisztában volt. Érthető ezek után, ha az emigráció egyik-másik tagja megpróbált új külpolitikai irányt keresni. Ilyen volt Vukovics Sebő, aki Londonban közelről látta az angol kormánynak a lengyel felkelőkkel szemben tanúsított közönyét, tudta, hogy a francia intervencióra is hasztalanul várakoznak az emigránsok, ezért már 1863 augusztusában Ausztria megmozgatásában látja a helyzet kulcsát, ami megfelel Kossuth terveinek is. Vukovics azonban a magyar felkelést tartja első lépésnek, mint amit követnie kellene Ausztria nyílt színvallásának, vagyis az osztrák kormány egy nevezőre jutna a cárizmussal, amiből Nyugat okosabb következtetéseket vonhatna le. Vukovics szerint, ha a lengyelek elfogadják Ausztria segítségét az orosz ellen, akkor a magyaroknak viszont az oroszral kellene szövetszervezniük Ausztria ellen.⁴¹ Ez az irreális óhaj természetesen nem találkozott Kossuth helyeslésével. Kossuth axiómája etekintetben szilárd és vitán felüli volt: a magyar tömegek megmozgatására valóban csakis akkor kerülhetett sor, ha háború tör ki és nagyszámú külföldi segítő csapat özönlik be az országba.

Új lehetőségek keresésének gondolata vezette Párizsban Irányi Dánielt, aki 1863 végén — látva a lengyel ügynek francia részről történt teljes elejtését — azt javasolta Kossuthnak, hogy a magyar emigráció ne azonosítsa magát a lengyelekkel, „ne vegyünk csupa rokonszenvből mások iránt két ellenséget vagy talán hármat is a nyakunkba, érijük be az eggyel, amely megvan s amely elég nekünk”, továbbá ne igyekezzenek a várható olasz—osztrák konfliktusba bevonni a durai fejedelemségeket sem, s az emigráció kizárólag az olasz szövetségre építse terveit.⁴² A külső szövetségesek keresése közben

⁴⁰ Kossuth—Türr 1864. jan. 23. OL Kossuth turini iratai 4060.

⁴¹ Vukovics—Kossuth 1863. aug. 6. OL Kossuth turini iratai 3953. KÖM V. 121—123. l.

⁴² Irányi—Kossuth 1863. dec. 22. OL Kossuth turini iratai 4033.

tehát az emigráció tagjai meglevő szövetségesektől igyekeztek szabadulni, másrészt viszont — a lengyeleket megtagadva — olyan irreális utakra kívánták sodorni a magyar politikát, mint a magyar—orosz szövetség, melynek gondolatát Vukovics Sebő hangoztatta. Mire építette ez orosz koncepcióját?

Vukovics, aki Londonban igen jó összeköttetésekkel rendelkezhetett, legalábbis értesülései erre vallanak, a lengyel felkelés lefolyásából egészen más következtetéseket vont le, mint az emigráció vezére, akinek tekintélyét és súlyát mindenkor elismerte. Vukovics 1863 márciusában megjósolta, hogy a lengyel kormány nem fog hozzájárulni a magyar légió olyan felléptetéséhez, amilyenben Kossuth reménykedik, s ebből azt a merész következtetést vonta le, hogy a magyar emigráció még szembe is kerülhet a lengyel Nemzeti Kormányal. Vukovics Ausztriát illetően úgy látta, hogy a lengyel felkelés okozta bonyodalmas helyzetben ennek tekintélye megnőtt, aminek jele az is, hogy a francia és angol kormány csak úgy merészel interveniálni, ha az osztrák támogatja. Olasz—osztrák háborúról pedig egyáltalán nem lehet szó Vukovics szerint, ennek határozottan ellene szegülne Anglia és a francia császár is megtagadná a segítséget az olaszoktól. Legsúlyosabb érve azonban a londoni emigránsnak az, hogy Langiewicz bukása után biztosra veszi a lengyel felkelés bukását, aminek következtében elvérezve, elnyomorodva a lengyelek nem képesek többé felemelni zászlajukat. Vukovics tehát, miután sorra veszi Ausztria ellenségeit, kiköt Oroszországnál, mely a krími háború óta komolyan neheztel egykori szövetségésére. Vukovics szerint egy francia—osztrák fegyveres intervenció esetében a magyarok helye a megtámadott orosz oldalán lenne.⁴³ Kossuth ezzel a tervvel a legélesebben szembeszállott. A pétervári udvarral való szövetség számára elképzelhetetlen volt. Nemesak az a körülmény tartotta vissza attól, hogy ezzel a javaslattal pozitíven foglalkozzék, miszerint a cárizmus volt az a hatalom, mely a magyar szabadságharcot eltiporta; e szubjektív mozzanatokon túl Kossuth az érvek egész sorát vonultatta fel annak kimutatására, milyen szerencsétlen volna egy Ausztria-ellenes felkelés helyett az európai intervenció során magára maradó Oroszország oldalára állani. „Hát bizony az orosz egyedül állana. Egyesegyedül. És én kérdelek, hiheted-e Te, hogy ily körülmények közt az orosz nekünk hasznunkra lehetne vagy a szövetkezés vele hazánk felszabadításának chanceait csak egy hajszálnyival is növelhetné? Én annyira az ellenkezőről vagyok meggyőződve, hogy azt hiszem, több chanceink lennének, ha a hős lengyelek példájára bottal, kaszával rohannók meg az egész világtól elhagyatottan az osztrák erejét, mintha ily körülmények közt az oroszsal szövetkeznénk.”⁴⁴

Kétségtelen, a magyar emigráció nem volt abban a helyzetben, hogy előnyös szövetségesekben válogathasson. Az orosz kormányhoz való közeledés gondolatát egyéb, mint kétségbeesés aligha inspirálhatta Vukovicsnak. Kiderült, hogy mindezen kérdésekben Kossuth állott szilárdabban a valóság talaján. Az ő emigrációs politikája is kénytelen volt időnként engedelmeket tenni az európai hatalmi helyzet követelményeinek — mint III. Napoleon esetében —, de a kossuthi politikának volt egy szilárd elvi megalapozottsága, ami éppen akkor nyilvánult meg legkövetkezetesebben, amikor a Vukovics-féle irreális és a magyar forradalom szelleméhez mindenképpen méltatlan,

⁴³ Vukovics—Kossuth 1863. márc. 28. KÖM V. 418—421. l.

⁴⁴ Kossuth—Vukovics 1863. nov. 15. OL Kossuth turini iratai 4047/a. és KÖM V. 426. l.

egész szabadságharcunkat kompromittáló ötletekkel kellett leszámolni. Nagyfokú fogyatékosága volt azonban ennek a külpolitikai vonalvezetésnek, hogy reális akarván lenni, mégsem volt egészen reális; Kossuth csak a hivatalos körökkel építgette a kapcsolatokat, s ezzel gátat emelt saját tevékenysége elé. Az európai diplomácia fordulataitól remélte a lengyel kérdés szerencsés megoldását. Amikor azután kiderült, hogy a nyugati hatalmak képtelenek az erélyes fellépésre, ez a kabinetekhez fűződő tervezgetés is légüres térbe került. A tárgyalások még 1864 elején is folytak — Klapka még 1864 februárjában is tárgyal az olasz miniszterelnökkel a felkelésnek Ausztriára való kiterjesztéséről —, de a tervek szövögetésén túl az olasz kormány nem jutott.

1864 februárjában bekövetkezett Ausztria külpolitikai manőverezésében a fordulat: Bécs felzárkózott Pétervárhoz és a kormány elrendelte a statáriumot Galícia egész területére. Ezzel a lengyel felkelést elvágták egyik legfőbb utánpótlási vonalától. Hogy a forradalmárok olyan sokáig tarthatták magukat az egyenlőtlen fegyverekkel vívott harcban, azt nem utolsó sorban Galiciának köszönhették. Bécs most erélyes eszközökkel elejét vette az innen kiinduló további támogatásnak. Ettől kezdve fokozott jelentőségre tettek szert azok a tervek, melyek Európa haladó erőit az osztrák reakciós kormánnyal állították szembe. A magyar emigráció ebben az időszakban új oldaláról mutatkozott be. A Bécs elleni szövötközés közös táborba szólította Európa elnyomott népeinek forradalmi demokratikus elemeit; a magyar—lengyel—olasz egybefogási törekvések mellett szóhoz jutottak a délszláv, cseh, román hazafias, demokratikus áramlatok is. A lengyel—magyar együttműködés továbbra is fontos láncszemét alkotta az eseményeknek.

*

A lengyel Nemzeti Kormány, melyben a „fehérek” és a Czartoryski-párt ragadták magukhoz a vezetést, mind bel-, mind külpolitikájában igyekezett reakciós tartalmat adni a felkelésnek. Belpolitikailag megnyilvánult ez a paraszti tömegeknek a mozgalomból való teljes kirekesztésében, külpolitikailag pedig az angol és a francia kabinetektől való szolgai függésben s a legkövetlenebb szövetséges, az orosz nép és a haladó orosz értelmiség segítségének visszautasításában. Együttjárt mindezzel a haladó nemzetközi mozgalomtól való teljes elzárkózás. A felkelésen belül jelentkező radikális elemek — az ún. „vörösök” — tisztában voltak azzal, hogy e vezetés csakis zsákutcába taszíthatja a lengyel ügyet, harcoltak is a maguk igen korlátozott erejével a nagybirtokos-arisztokrata klikk irányítása ellen — sajnos: kevés sikerrel.

1863 őszén azonban a felkelés belső csoportjainak politikai küzdelme bizonyos tisztulást hozott a Nemzeti Kormányban, mely elfogadta az általános mozgósítás eszméjét, megkezdte a nagybirtokosok eltávolítását a Nemzeti szervezetről (Organizacja Narodowa), mely addig teljesen a fehérek kezében volt. A radikális elemeknek ezt a szeptember hónapban bekövetkezett részleges győzelmét a Czartoryski-féle irány és a fehérek azzal próbálták ellensúlyozni, hogy Ramuald Trauguttot állították a kormány élére. A lengyel nemzeti felszabadító mozgalomnak ez a kiváló alakja Magyarországon meglehetősen ismeretlen, noha szoros kapcsolat fűzte hozzánk, résztvett az 1849. évi magyarországi harcokban. A krimi háború idején ott látjuk őt az ostromlott Szebasztopolnál, majd a hivatásos katonatiszt életét élte. A januári felkelés kitérése után csapata élén hősi harcokat vívott a cári egységek ellen,

majd Varsóban tünt fel. Augusztus 14-én tábornoki kinevezéssel külföldi megbízatást kapott. Ekkoriban még sem a fehérekkel, sem a vörösökkel nem állott közeli kapcsolatban, egyszerűen csak katona volt, feltétlen híve a fegyveres harcnak. Nyugati útján arról győződött meg, hogy ott a lengyel ügyet elejtették és a rengeteg pénzt felemésztő külföldi diplomáciai ügynökségek Lengyelország érdekében semmit sem tudtak elérni. Traugutt ezzel szemben a határon túl megalakított Lengyel Bizottságok főfeladatává tette az erkölcsi támogatás elnyerését kívül az önkéntesek toborzását. Az októberben Párizsból visszatérő Traugutt a reformokkal foglalkozó új kormányzaton belül a vörösökhöz közeledett. Noha következetes forradalmár később sem lett, intézkedései a forradalom érdekeinek jegyében születtek. Őszinte becsületessége és hazafiassága választották el a felkelés áruló, dezertáló fehér tisztjeitől. Egyik legfontosabb intézkedési köre a külföldi képviselők átszervezése volt; e külföldi őrhelyeket nagy céltudatossággal iparkodott kivonni Czartoryskiék befolyása alól. Felismerte annak káros következményeit is, hogy a felkelést területileg korlátozták. Mindinkább áthatotta a gondolat, hogy a harc élét Ausztria ellen kell irányítani, de számolt a Poroszország elleni fellépéssel is. Tudta, hogy egy Ausztria elleni felkelés esetén számíthat a Monarchia elnyomott s elégedetlen népeire, ezek forradalmi demokrata és burzsoá demokrata vezetőire. Traugutt nem riadt vissza attól, hogy széles körben kezdjen tárgyalásokat az érdekelt politikusokkal, s ezáltal kiszélesítse a felkelés bázisát.

Munkáját megkönnyítette III. Napoleon 1863. november 5-i beszéde, mely nem hagyott kétséget a francia szándékok iránt. Traugutt felhasználva a francia remények meghiúsulását, új megbízottakat küld a külföldi diplomáciai őrhelyekre, s ezek a liberális diplomaták azzal a feladattal indulnak 1863 őszétől kezdve útjukra, hogy segítsenek létrehozni az Ausztria ellenes demokratikus egységfront széles szövetségi rendszerét. Ennek következtében Czartoryski szerepe Franciaországra és Angliára szűkült, a többi ország fővárosaiban új megbízottak láttak hozzá a felkelés kapcsolatainak kiépítéséhez. Przybylski Párizsba, Oksza-Orzechowski Törökországba, Zygmunt Miłkowski (T. T. Jez) Szerbiába, Szejniko Prágába, Ruprecht Londonba, Ordega pedig Turinba megy, hogy megbeszéléseket folytasson az európai demokratikus mozgalmak vezetőivel. E tárgyalások zöme 1864 tavaszára esik, tehát olyan időpontra, amikor a lengyel felkelés katonailag már vége felé közeledik. És bár a lengyel diplomácia irányváltása jelentős gyakorlati eredményekkel nem járt, mégis figyelmet érdemel. A demokratikus lengyel mozgalom arculata mutatkozik meg benne, azé a lengyel demokráciáé, mely — ha későn is — rálépett a helyes útra, levonta a felkelés konzervatív irányításának keserű tapasztalatait.

A Traugutt-féle új lengyel külpolitika központi feladatnak az Ausztria elleni összpontosított felkelést tekintette. Ez gyökeres fordulat a Czartoryski-iránnyal szemben, mely teljes külpolitikai csődbe vezetett Ausztria érzékenységének folytonos kimelésével. Míg Czartoryskiék a fenti okokból mereven elutasították Mazzini és Garibaldi támogatását — e két név ebben az időszakban és ebben az összefüggésben bátran említhető egymás mellett —, addig Traugutték kapcsolatba lépnek Garibaldival, aki kész volt már korábban is a katonai akció elindítására, levelezésben állott a dunai fejedelemségek területén működő konspirátorokkal, köztük Frigyesyvel, aki 1863—64-ben Galacban szervezte a katonai erőket egy Ausztria ellenes felkelés céljaira.

Garibaldi 1864 márciusában elhagyta Caprera szigetét és Londonba ment. Útjának célja, hogy kifürkéssze az angol uralkodó körök véleményét egy Ausztria elleni támadásról és ehhez az akcióhoz pénzt is szerezzen. A Garibaldi-féle tervek közvetlen célja Velence elfoglalása, amivel természetesen egyetért Victor Emanuel király is. A megvalósítást a négy évvel azelőtti események mintájára képzelték el: mint akkor Sziciliára, úgy veti rá magát Garibaldi csendes királyi támogatással Velencére. Az olasz vállalkozással egyetértettek a lengyel Nemzeti Kormány emberei is, mivel úgy vélték, hogy az így támadó nemzetközi bonyodalom javára lehet a lengyel ügynek. A galíciai felkelés elindítása azonban nem szerepelt Garibaldi programjában, inkább csak félelemben akarta tartani Bécsset egy esetleges galíciai felkeléssel, melynek kimenetelétől egyébként ő is tartott; nem ismétlődhetik-e meg az 1846. évi eset? Az angliai útra azért volt szükség, mivel az akciót támogató olasz partito d'azione-nak nem volt pénze. Londonban Garibaldit lelkes ünneplésben részesítették és megindultak a tárgyalások egy olasz—lengyel—magyar közös akcióról. Sutherland herceg palotájában fogalmazták meg a lengyel—olasz egyezmény pontjait. Lengyelország és Olaszország képviselői — Ruprecht és Garibaldi — ígérik, hogy a közös akcióban minden erővel küzdeni fognak a függetlenség ellenségei ellen. Úgy döntöttek, hogy a Nemzeti Kormány rövidesen teljhatalmú megbízottat küld az olaszokhoz az együttműködés megbeszélésére. Az angol kormány félhivatalosan támogatást ígért, de nem Velence, hanem Róma ellen. Palmerston aggodalommal figyelte a lengyel—olasz tárgyalásokat, s bizalmasan azt tanácsolta az olasz szabadsághősnek, hogy térjen vissza hazájába. Angol pénzügyi támogatásról szó sem lehetett. A dán kérdés nyomán új helyzet állt elő az európai diplomáciában: Poroszország egy időre Ausztriához közeledett. Anglia nem kívánta európai háború kirobbantását. Megnyilvánult ez az április végi londoni kongresszuson, amikor Anglia sorsára hagyta Dániát, tétlenül nézte, hogyan roppantja össze a porosz—osztrák túlerő a kis dán államot. Garibaldi angliai útja a lengyel—olasz szövetség szempontjából mégsem volt eredménytelen, ekkor találkozott az olasz vezér a lengyel demokratákkal, s ezzel megnyílt a lehetősége a júniusi olasz—lengyel egyezmény megkötésének. (Czartoryski teljesen kivonta magát e tárgyalásokból.)

A Garibaldival létesített együttműködés mellett a lengyel Nemzeti Kormány fontosnak tekintette a magyar emigrációval való megállapodást is. Ez utóbbiban meg is volt a szándék az együttműködésre. A szövetségi terv előkészítője Klapka, bár fel kell tételeznünk, hogy lépéséről tájékoztatta Kossuthot, aki egyetértett a tárgyalásokkal s csak azt hangsúlyozta, hogy lengyel részről a Nemzeti Kormány felhatalmazottai legyenek a partnerok. Ilyen értelemben írt Klapka már december 20-án Ordegának, égetően sürgős ügyként jellemezve azt, hogy a tárgyaló lengyel fél felhatalmazással bírjon, egyben pedig hangsúlyozta a tárgyalások titkosságát.⁴⁵

Klapka közben tárgyalt a turini kormánnyal is, sürgette a magyar—olasz—lengyel szövetség összehangolását. Január hónapban Klapka találkozott Przybylskivel, majd február 12-én Traugutt sajátkezü levelében felhatalmazta Józef Ordegát, hogy a kormány nevében kössön megállapodást Klapkával, mint a Magyar Nemzeti Bizottság képviselőjével. A megbízó levél

⁴⁵ Klapka—Ordega 1863. dec. 20. *J. Jarzębowski*: *Węgierska polityka Traugutta*. Warszawa. 1939. 12. l.

utalt egy korábbi, december 21-i megegyezésre, melynek pontjait a szerződő felek belefoglalják a két ország közti véd- és dacszövetség egyezményébe.⁴⁶ Március 8-án került sor a magyar—lengyel szövetségi szerződés aláírására.⁴⁷ A szerződést Klapka és Ordega írták alá, s a Nemzeti Kormány április 7-én hagyta jóvá. A ratifikáció szerint „ennek az egyezménynek a célja, hogy kiharcolja a Lengyelország és Magyarország teljes függetlenségét, s egyben a legerősebb támogatást nyújtsa a népszabadság és igazságosság ügyének, és segítsen ledönteni annak a brutális erőn alapuló despotizmusnak az uralmát, melyet Európában Moszkva, a porosz és osztrák kormányok képviselnek, hogy ily módon biztosítsák az emberiség szabad fejlődése azoknak az erkölcsi elveknek az alapján, melyeket a despotizmus gyakorlói folytonosan semmibevettek. Mostantól kezdve tehát Lengyelország és Magyarország létének és cselekvésének egy célja van. Harcolni fognak a népek szabadságáért, tekintet nélkül ellenségeik anyagi erejére, rendületlen hittel az igazság végső győzelmének szükségszerűségében, a szabadságnak a hamisságon és despotizmuson való győzelmében.”

A hét cikkelyből álló egyezményben a két fél kötelezi magát, hogy közös harcot folytatnak ellenségeik ellen, mint testvérek és szövetségesek segítik egymást, nem lépnek megegyezésre Oroszországgal vagy Ausztriával mindaddig, míg teljesen fel nem szabadítják mindkét országot. Mindkét részről kitervezik a közös fegyveres akció elindításának módját. Ha az egyik fél kényszerűségből határidő előtt volna kénytelen Ausztria ellen megindítani a harcot, a másik fél kötelezi magát, hogy szövetségesét minden eszközzel megsegíti. A negyedik cikkelyben Magyarország kötelezi magát, hogy a területén élő szláv lakosságnak biztosítja a polgári jogok élvezetét, de kiköti, hogy az ország területi integritását nem engedi bántani. Horvátországnak a szerződő magyar fél autonómiát ígér, bár nem zárja ki azt a lehetőséget sem, hogy a horvátok federációba lépjenek Magyarországgal vagy független, önálló államot alkossanak. Ez utóbbi pont, valamint a nemzetiségek jogainak elismerése nyilván a lengyelek kérésére került a szerződés szövegébe, de nem ellenkezett a magyar fél álláspontjával sem, hiszen a benne foglaltakat a magyar emigráció korábban nem egy alkalommal kinyilvánította már.

Az egyezményvel tehát létrejött a magyar—lengyel katonai együttműködés elvi megalapozása. Egyidejűleg újból előkerült a magyar légió terve is. Egy nemrég közreadott forrásból tudjuk, hogy Borzysławski tábornok 1864 áprilisában hozzálátott a légió szervezéséhez, mely célra bizonyos pénzüsszeggel is rendelkezett, s a verbuvált magyar tiszteknek száz frankos előlegeket fizetett.⁴⁸

Úgy látszik, a Nemzeti Kormány sokkal inkább bízott a magyar emigráció erejében, mint a remélhető olasz segítségben, aminek jelét nemcsak Traugutt egy levelében láthatjuk, hanem abban a körülményben is, hogy a márciusi lengyel—magyar szerződést csak két hónappal később követte a Garibaldi—Ordega-féle megegyezés.

⁴⁶ *Jarzębowski* : i. m. 13. l.

⁴⁷ A magyar—lengyel egyezmény eredetije nem ismert. Másolata (1717. sz. kézirat) megvolt a rappersvilli könyvtár azóta megsemmisült anyagában. Nyomatásban közölte: *W. Przyborowski* : Ostatnie chwile powstania styczniowego. I. Poznań. 1887—1888. 325. l. Megtalálható még a *Polska działalność dyplomatyczna I.* kötetében 69—70. l. és a *Kwartalnik Historyczny XXXVII.* (1923) évf. 3—4. számában 371—372. l. Ugyanitt a Nemzeti Kormány ratifikációja (372. l.).

⁴⁸ *Koberdowa* : i. m. 190. l.

Ezek a jelképes összefogások akkor nyernek igazi súlyt, ha beillesztjük őket a kelet-európai forradalmi erők szélesebb síkon végbement tömörülésébe, s az Ausztria ellenes nagy egységfront részeként tekintjük őket. Ennek az 1864-ben lefolyó — és részleteiben ma még eléggé tisztázatlan — akciónak e helyütt főképpen magyar—lengyel vonatkozásait emeljük ki.

A kelet-európai összefogást célzó akciók között első helyen kell megemlékeznünk a Zygmunt Miłkowski nevéhez fűződő diplomáciai misszióról, mely különösen a magyar—szerb—horvát—olasz—lengyel együttműködést volt hivatva szolgálni. Miłkowski — T. T. Jez néven a kor egyik jelentős írója — résztvett a magyar szabadságharcban, majd bejárta a Balkánt, jó összeköttetéseket szerzett és a lengyel emigránsok között úgy tartották számon, mint a keleti kérdések legkitűnőbb ismerőjét. 1859-ben, az olasz—osztrák háború idején Moldvában járt, ahol szoros kapcsolatot tartott fenn a galíciai demokratikus táborral és a varsói Központi Nemzeti Bizottsággal. Moldva már évtizedek óta a lengyel emigráció egyik jelentős központja, ahol nagy számban voltak találhatóak galíciai menekültek, akik e termékeny, de kevésbé népes országban mint iparosok, tisztviselők vagy munkások dolgoztak. Moldvából indult a lengyel ifjúság a génuai katonaiskolába s ide tért vissza, szaporítva a forrongó, tettekre kész demokratikus elemek számát. Cuza, az egyesült fejedelemségek feje, régóta rokonszenvvel nézett a lengyelekre, akik a januári felkelés kitörése előtt nem jelentettek számára különösebb problémát. Megváltozott a helyzet a felkelés kitörése után. Cuzát nem kisebb veszély fenyegette, mint hogy a fejedelemségek területén mozgolódó lengyelek — akik Törökország felől Moldván és Havaselvén át juthattak közvetlenül Oroszországba — kompromittálják Ausztria és a cár előtt. Helyzete sokkal ingatagabb volt, mintsem hogy vállalhatta volna ennek kockázatát. Belpolitikailag volt oka tartani a konzervatív és oroszbarát bojáróktól s az egyháztól csakúgy, mint a liberális tábortól; az előbbieket lengyelelleséget, az utóbbiak pedig éppen a lengyelekkel való szövetkezést várták tőle, a bonyolult viszonyok között a román kormány a lengyel kérdésben változó, ingatag politikát folytatott. Maga Cuza készen állott arra, hogy részt vegyen egy oroszellenes koalícióban és fel is ajánlotta fegyvereit III. Napoleonnak, de ez leintette.⁴⁹ Egymaga viszont gyengének érezte magát, mivel szakadatlanul belső felkeléstől is tartania kellett. A lengyel emigráció — számítva arra, hogy Cuza kormánya teljesen a napoleoni intenciók irányában halad — kezdettől fogva nagy reményekkel tekintett a fejedelemségekre, s arra törekedett, hogy fegyveres erőket csoportosítson a romániai területeken. Szövetségesként kínálkozott ehhez a török kormány, melynek érdekében állott, hogy Cuza kompromittálódjék, tüntető lengyelbarát magatartásával kihívja az intervenciót s új vihar törjön ki keleten, melyből a fényes Porta hasznot húzhat. A Czartoryski-féle tábor moldvai ágensei ugyancsak mindent elkövettek, hogy Cuzát színvallásra kényszerítsék, de kevés sikerrel. Cuza eleinte támogatta a lengyel segélyező bizottságokat, de később visszahúzódott, s erre számos oka volt. Tartott attól is, hogy Ausztria, arra hivatkozva, hogy a fejedelemségeknek nincs elég erejük egy lengyel és magyar vállalkozás elfojtásához, csapatokat küld a dunai országokba. De tartott attól is, hogy a török által tüzelt lengyelek összefognak az ellenzéki bojárókkal és a liberálisokkal s ledöntik trónjáról.

⁴⁹ G. J. Bratianu : Napoléon III et les nationalités. Paris. 1934. 94—96. l.

1863 nyarán Miłkowski egy több száz főből álló lengyel csapat élén elindult a török területen levő Tulceából, hogy Moldván át Podoliába, a harcok közelébe érkezzenek. Moldvába érve kiáltványt bocsátott ki, melyben megmagyarázta, hogy nincsenek ellenséges szándékai, rendben szeretne átjutni a román területen, hogy teljesíthesse hazafias kötelességeit. Cuza nyílt színvallásra kényszerült, s az orosz intervenciótól való félelem nyomására katonai rendelkezéseket adott ki a lengyelek feltartóztatására, Costangaljánál összeütközésre került sor a lengyel és a román katonák között, aminek számos halottja és sok sebesültje lett.⁵⁰ Úgy tűnhetett fel, hogy ezzel Cuza hadat üzent a lengyel emigrációnak, a valóságban erről szó sem volt, egyszerűen ki akart térni az orosz konzul nyomása elől. Lényegében arra várt, hogy országa területén megjelenjenek az Oroszország ellen induló intervenció seregek, ebben az esetben szívesen csatlakozott volna egész haderejével, mert mint mondotta, „nem akar moszkvai rendőr lenni saját hazájában”. Várakozásai ugyanazokból az okokból nem teljesültek, mint a magyar és lengyel emigrációé: III. Napoleon hagyta cserben őt is. A román államvezetés súlyosbodó gondjai (kolostori birtokok szekularizációja és földreform) Cuza helyzetét olyannyira megnehezítették, hogy az idegen intervenció elkerülése végett mindinkább kénytelen volt elzárkózni a lengyel emigráció elől.

Cuza eltávolodása a lengyel ügytől természetesen érezte hatását a magyar emigrációval fennálló kapcsolatain is. Klapka és Türr 1863 márciusában már Bukarestben voltak.⁵¹ Türr mint az olasz király hadsegéde azzal a céllal érkezett, hogy a román kormánnyal folytasson megbeszéléseket az együttműködésről. Hivatalosan közölte tehát Cuzával, hogy Olaszország nem fog késlekedni igényt emelni Velencére, s ha az olaszok megüzenik a háborút, szükségük lesz Románia és Magyarország segítségére. Egy itteni diverzió esetén — derülátó számítások szerint — Ausztria kénytelen lesz százezer katonát Magyarországon készenlétben tartani, s ilyen feltételek között a veronai várnégyszögre csak kétszázezer fő jutna háromszázezer olasszal szemben. Csatlakoznék a harchoz a Bukarestbe menekült 7—800 főnyi magyar is. Türr utalt arra, hogy igénybe kellene venni azokat a fegyvereket, melyeket az olasz kormány 1862-ben küldött Moldvába s amelyeket Cuza annakidején lefoglaltatott. Olaszország természetesen kész újabb fegyverszállítmányokra is, melyeket a román hadsereg számára egyenesen Galacha küldenének.⁵² Türr javaslata zavarba hozta Cuzát, mivel feltételezte, hogy a magyar küldött valamiféle kapcsolatban áll III. Napoleonnal. A felajánlott fegyverekre szüksége lehetett, s ezért nem is utasította el az ajánlatot. A titkos diplomáciai jelentések beszámoltak arról is, hogy már korábban és Türr látogatása idején is raktak ki Galachan fegyvereket. A román hadügyminiszter 1863 júniusában hatezer puskát és két üteg ágyút kért. Ami azonban a magyarországi felkelést illeti, Cuza kijelentette Türrnek, hogy mielőtt ezt támogatná, tudnia kell, hogy a Kárpátokon túli románok egyetértenek-e a magyarokkal.⁵³

Türr 1863 nyarán rendkívül agilisán és burkolatlanul tevékenykedett a román fővárosban. A bukaresti francia konzul, Tillos arról értesítette kor-

⁵⁰ *Emerit* : i. m. 229. l. *Adam Lewak* : Dzieje emigracji polskiej w Turcji. Warszawa. 1935. 170. l.

⁵¹ Tillos—Drouyn de Lhuys 1864. márc. 23. *Emerit* : i. m. 235. l.

⁵² Tillos—Drouyn de Lhuys 1863. ápr. 26. Ak. Rom. Cuza-iratok 4869. 305 fol. *Emerit* : i. m. 227. l.

⁵³ Ak. Rom. Cuza-iratok 4869. 309. fol. *Emerit* : i. m. 228. l.

mányát, hogy e tevékenység célja egy galíciai betörés, melyben a moldvai magyarok mellett lengyelek vennének részt. A Dobrudzsában tartózkodó több száz lengyel megtagadta az expedícióban való részvételt, ami Türrt arra indította, hogy a felkelést Erdélyre korlátozza. Tillos szerint az egész akciót jó szemmel nézi a cár, aki a lengyel forradalmárokat szeretné eltéríteni Galiciától. Türr szervezkedése visszhangot váltott ki a lengyel emigráció soraiban is, többen kijelentették, hogy nem óhajtják Türrt Galiciába követni, ellenben Podoliában akarnak harcolni az oroszok ellen. Végül Türr, hogy a galíciai felkelés terve körül támadt zajt lecsendesítse, nyilatkozatot tett közzé a Románul című lapban 1863. május 15-én.⁵⁴

Nagy reményekkel indította meg a tervbevevett felkelés szervezési munkálatait a fejedelemségek területén az emigráció egy másik aktív tagja, Frigyesy Gusztáv ezredes. 1863 nyarán lengyel és magyar erőkkel kettős expedíciót szeretett volna megvalósítani, egyet Oroszország, egyet pedig Ausztria ellen. Tervéről téjékoztatta Garibaldit, aki 1863. szeptember 24-én válaszolt neki Capreráról és szabad kezet biztosított vállalkozásához, kilátásba helyezve támogatását. Mindenesetre azt ajánlotta, hogy használja fel az egész telet a szervezkedésre. Ha úgy érzi, hogy ottani tartózkodása hasznos, maradjon a fejedelemségekben. Az olasz hős teljes bizalmáról biztosította Frigyesyt és kifejezte azt a reményt, hogy ugyanezt a bizalmat a magyar és román hazafiak sem fogják tőle megtagadni.⁵⁵ A magyar emigráns javaslatot tett a lengyel Nemzeti Kormány Iași-i megbízottjának egy magyar légió megalakítására, erre azonban a teljhatalmú megbízott „akaratán kívüleső okokból” nem került sor, aminek következtében Frigyesy megszakította vele az összeköttetést és minden erejét a galaci csapat-felszerelésre fordította.⁵⁶ Az 1864. év első felében itt szakadatlanul folytak a verbuválások, a magyar és lengyel emberanyag folytonosan útban volt, Galac, Braila hangos volt a magyar és lengyel szótól. Frigyesy és munkatársai egyáltalán nem rejtőzködtek a nyilvánosság előtt és a diplomáciai ügynökök jelentései tele vannak a szervezkedés híreivel. Megjelent Bukarestben Borzysławski tábornok nagy számú magyar tiszt kíséretében. Cuza és kormánya mind fokozottabb aggodalommal figyelte ezt a szervezkedést, és 1864 nyarán erélyes fellépésre szánta rá magát. Az „Európa nyugalalmát olyannyira érintő tervek” megsemmisítésére Cogălniceanu miniszter rendelete alapján letartóztatták Frigyesyt, a gyanús lengyel és magyar tiszteket pedig kiutasították az országból. A román kormány, hogy saját biztonságát mentse, könyörtelenül érvényt szerzett a fejedelem korábban kifejtett szándékának, mely szerint nem tűr fegyveres bandákat román területen.⁵⁷ A forradalmi tervek egyik legfontosabb színhelye elveszett, Cuzára semmi körülmények között sem lehetett tovább számítani.

Nagy jelentőséget tulajdonított a Traugutt-féle új külpolitikai irányítás a lengyel—délsláv összefogásnak, mely ugyancsak számos ponton érintkezik a magyar forradalmi tervekkel. A délsláv kapcsolatok kiépítésére legalkalmasabb emberként Zygmunt Miłkowski kínálkozott. Ő már kétízben is bejárta a Balkánt, ismerte az ott használatos nyelveket, s nagy ismeretsége is elősegít-

⁵⁴ A k. Rom. Cuza-iratok 4865. (z). 59. fol. *Emerit* : i. m. 229. l.

⁵⁵ A k. Rcm. Cuza-iratok 4864. 75. fol. *Emerit* : i. m. 235—236. l.

⁵⁶ A lengyel Nemzeti Kormány Frigyesy Gusztáv ezredesnek; Iași 1863. dec. 10. *Gh. I. Brătianu* : *Politica externă a lui Cuza Vodă*. *Rivista Istorică Română* 1932. II. 154. l.

⁵⁷ *Gh. I. Brătianu* : i. m. 155—157. l.

hette a szerbek és horvátok körében folytatandó agitációt. E délszláv misszió célja az volt, hogy megteremtsék a szerb-horvát politika irányítói között egy Ausztria ellenes felkelés esetére az egységet. Miłkowski, akit a Nemzeti Kormány 1864. március 5-én nevezett ki a dunai szlávok mellé ágensnek, egy korábban kelt levelében öt pontban foglalta össze missziójának céljait:

1. békés kapcsolatok fenntartása Szerbia és a Magas Porta között;
2. a szerbek és a ausztriai szlávok (horvátok, szlovének) szövetsége, az ausztriai magyarok és olaszok szövetsége;

3. mindnyájukba beléoltani azt a meggyőződést, hogy belső ügyeiket s viszályaikat mindaddig nem képesek elintézni, míg osztrák uralom alatt maradnak;

4. közölni velük, hogy Lengyelország nem mint arbiter kíván fellépni az ő házi ügyekben, hanem mint szövetségesük az osztrák ellen;

5. Lengyelországnak nincs és nem is lehet semilyen titkos vagy ellenséges gondolat bármely nemzetiséggel szemben, tehát sem a testvéri szláv, sem a magyar vagy román nemzetiségekkel szemben. Ellenkezőleg, ha elnyeri függetlenségét, segítő kezet nyújt mindegyiknek, kifejlődéshez segíti, mert neki is érdeke, hogy a szlávokban, magyarokban, románokban szövetségeket nyerjen az oroszok és németek ellen.⁵⁸

Miłkowski úgy indult Belgrádba, mint a Nemzeti Kormány politikai megbízottja, fel volt hatalmazva, hogy a magyar, horvát, szlovén, dalmát, román hazafiakkal és természetesen a szerb fejedelmi udvarral politikai és katonai szerződéseket kössön s írjon alá. Szerbiai munkájának párhuzamosan kellett folynia a romániai forradalom előkészítésével. A lengyel Nemzeti Kormány célja az volt, hogy válaszként a galíciai ostromállapot elrendelésére, a fegyveres mozgalmat egyenesen Ausztria ellen irányítsa. Miłkowski szerbiai küldetését kiegészítette egy másik akció: dr. Karol Bennit a Nemzeti Kormány ugyanakkor Zágrádba küldte, hogy a horvátok összecsküvését készítse elő; összeköttetésbe kellett lépnie Eugen Kvaternikkel, a szerbekkel, Klapkával és Piemont belgrádi képviselőjével, Scovazzival.

Miłkowski nagy kerülő után egy havi késéssel, május 10. körül érkezett csak meg a szerb fővárosba. Közben április hónapban résztvett az emigráció drezdai értekezletén (ápr. 8., 20.), melyen megjelentek a lengyel politikusok s tábornokok, köztük a Traugutt-kormány tagjai. A felkelés folytatásáról folytak a megbeszélések s arról, hogy milyen segítséget remélhetnek az elnyomott népektől, kiknek érdekei azonosak a lengyelekével. Az értekezlet résztvevői egy közös arcvonalat szerettek volna kialakítani, szóba került az Európai Központi Forradalmi Bizottság újjászervezésének kérdése, s ennek élére most Garibaldi-t akarták állítani. A magyarokat Kossuth, Türr, Klapka képviselte volna, a lengyeleket Adam Sapieha, Jan Działyński, Dowmund Matusiewicz, J. Kiciński, az oroszokat A. I. Herzen, N. P. Ogarjov és N. A. Bakunin. Az értekezleten a nemesi liberális szárny vitázott a nemesi-feudális szárnyal, Czartoryskiékkal. Még mindig nem esett szó a parasztok megnyeréséről; a nemzetek támogatásáról beszéltek, amin nem a népet, hanem a burzsoáziát értették. Terveket szöttek a velencei, római támadásról, a galíciai felkelésről. Abban mind egyetértettek, hogy a fegyvert nem szabad letenni, de a harc folytatásának módzatait illetően nagy eltérés mutatkozott

⁵⁸ *Henryk Batowski*: *Dyplomacyzna misja Miłkowskiego w r. 1864*. Zeszyty naukowe Uniw. Jag. Historia. 2. füzet. 7. sz. (1956). 181—182. l.

az egyes felszólalók között és a gyűlés főszónoka, Adam Sapieha nem habozott kimondani, hogy az eddigiről forradalmibb irányba kell terelni a felkelést, vagyis azokhoz a répekhez kell fordulni, akiknek helyzete hasonló a lengyelekéhez. A drezdai értekezlet — ha megkésve és eredménytelenül is — ebbe a helyes irányba tett lépéseket.⁵⁹

Milkowski Drezdából Münchenen át Genfbe ment, ahol Klapkával tárgyalt. Április 14-én Turinba érkezett, ahol Eugen Kvaternikkal, a neves haladó horvát politikussal találkozott, ezt tájékoztatta a március 8-i magyar—lengyel egyezményről, aminek a horvát politikus nagyon megörült.⁶⁰ Milkowski tárgyalt az olasz külügyminiszterrel is s azt a benyomást szerezte, hogy az olasz kormány számít a magyarok és szlávok Ausztria ellenes felkelésére, melyet az olasz akció követne.⁶¹ Az olasz kormány tehát ezúttal is óvatos nyilatkozatot tett. Május 18-án Milkowski már Belgrádból küldött jelentést a szerbiai viszonyokról. Előző napon kihallgatáson volt Garašanin miniszterelnöknél, kinek egy szerb nyelvű fogalmazványt mutatott be, melyben a lengyel Nemzeti Kormány kifejezte rokonszenvét és együttműködési szándékát.⁶² Meg kell jegyezni, hogy Szerbiában az orosz-barátságoknak régi alapjai voltak, a cárizmusban sokan védelmezőt láttak a török hódítókkal szemben és valóban az orosz külpolitika segítette is a Portának alávett keresztény lakosság mozgalmait. Az 1863. évi lengyel felkelés kitörése éppen ettől a támogatástól fosztotta meg a törökellenes szerb mozgalmat, ezért az oroszbarát vezetőréteg között a lengyelek a szláv ügy árulóiként tüntek fel és csak a fiatal nemzedék — az Omladina — soraiban látunk rokonszenvet a lengyelek irányában. A lengyel diplomácia tisztában volt azzal, hogy a szerbeket oroszellenes akcióra rábírní lehetetlenség, viszont másképpen állt a helyzet Ausztriával kapcsolatban. Mint Garašanin szavaiból kiderült, a szerb kormány minden figyelme a Monarchia területén folyó forradalmi szervezkedésre irányult. E mozgalmak közül a szerbeket fokozottan érdekelték a magyar felkelés előkészületei és az első kérdés, mely a Milkowski-Garašanin találkozásán szóbakerült, a magyar-szerb viszony volt. Garašanint a magyar kérdés személyesen is közelről érdekelte, ő azok közé a szerb politikusok közé tartozott, akik őszintén óhajtották a magyar-szerb viszony megjavítását és ennek érdekében már 1863 előtt is sokat fáradozott. A magyar emigráció nagy megbecsüléssel viseltetett iránta.⁶³ Tárgyalt 1861-ben is Pesten a magyar politikai élet vezetőivel (Andrássyval, Eötvössel, Deákkal), de az egyetértés a Vajdaság kérdésén fennakadt.⁶⁴ A Milkowskival való tárgyalás során felmerült annak a lehetősége, hogy Garašanin közvetíthetne a Monarchiabeli szlávok és a magyar között. A szerb miniszterelnök ennek legfőbb akadályát

⁵⁹ *Kieniewicz* : Adam Sapieha. 146. sk. 1.

⁶⁰ *Ch. Segvić* : Drugo progonstvo Eugena Kvaternika godine 1861—1865. Prilog za povijest konspiracije naroda proti Austrii. Zagreb. 1907. 89. 1.

⁶¹ *Batowski* : i. m. 172. 1.

⁶² *T. T. Jez (Z. Milkowski)* : Od kolebki przez zycie. III. Kraków. 1937. 263—264. 1. *Batowski* : i. m. 174—175. 1.

⁶³ Kossuth sumlai és kiutahiai tartózkodása idején levelezésben állott vele és mint később írja: „Mély belátású, tág látókörű, szabadelvű államférfiúnak tapasztaltam.” KÖM I. 403—404. 1. A krími háború idején Mensikov felszólította a szerb fejedelmet, hogy bocsássa el Garašanint, mivel ez Kossuth és Mazzini tanítványa.

⁶⁴ *V. Vučković* : Vojvogyinszko pitanje u odnoszima izmegyu Szrbije i magyara od 1859 do 1868. Zbornik Matice Srpske V. 190—192. 1.

abban az eltérésben látta, mely a magyar emigráció és a hazai kiegyezéssel párt között a nemzetiségek helyzetének és jogainak megítélése körül fennáll. Miłkowski arról biztosította Garašanint, hogy a magyar pártok megegyeztek egymással és közös szervezeti bizottságot alakítottak Genfben, mire Garašanin hajlandónak mutatkozott a szláv—magyar közvetítőszerrepre. Feltételül azt szabta meg, hogy mindkét érdekelt fél részéről erre felkérést kapjon.

A Garašaninnal folytatott megbeszélés bizonyos csalódással töltötte el a lengyel demokratikus emigráció képviselőjét. Úgy látta, hogy a szerb miniszterelnök túlzottan nagyra tartja hazájának és kormányának befolyását az ausztriai szlávokra, akik Szerbiát annak az orosz-rokonszenvnek alapján ítélik meg, melyet 1849-ben tanúsított. Szerbiában tehát nem látnak elég biztosítékot, hacsak a lengyelek el nem látják a maguk jóváhagyásával. Általában a szerb politika rendkívül passzív. Az egyetlen tényező, mely némi határozottságra sarkallhatta volna, a turini kormány, ennek óvatosságát és határozatlanságát pedig már láttuk. Maga Garašanin csodálkozását fejezte ki azon, hogy miért mutat olyan csekély iniciatívát az olasz kormány Ausztria ellenében, miért simul oly feleslegesen a francia külpolitikához.

A lengyel célokat illetően a szerb miniszterelnök kifejtette, hogy azok helyesek, de hozzátette, hogy Miłkowski túlságosan ismert név Európában, s ha Ausztria megtudja tartózkodási helyét, feltétlenül követelni fogja kiadatását. Miłkowski megígérte, hogy óvatos lesz, de hozzátette, hogy állomáshelyét nem hagyhatja el. Folytatta is a munkát anélkül, hogy újból találkozt volna a miniszterelnökkel: kereste az utat a grancsárok felé, kapcsolatot teremtetett az ujvidéki szerb konferencia tagjaival és levelezett a csehekkel, akikkel még a drezdai értekezleten kerülhetett kapcsolatba.

A Miłkowski-féle akció részeként tekinthetjük Eugen Kvaternik 1864. évi szereplését, mely ugyancsak bővelkedik magyar mozzanatokban. Kvaternik március elején azzal a feltétellel kapcsolódott be a lengyel diplomácia munkájába, hogy egyedül őt ismerjék el a horvát nemzet határokon túli képviselőjének. Miłkowski látta el pénzzel és hamis útlevelemmel, mellyel Kvaternik március 12-én Turinba utazott s az ottani lengyel ágens — Buchholz kíséretében — megkezdte tárgyalásait az olasz és magyar politikusokkal. Buchholz hozta össze Kupa ezredessel, aki a Genfben tartózkodó Klapkát helyettesítette. Kvaternik ezidőben írt naplójából tudjuk, hogy Klapka és Kvaternik között levelezés is folyt, ugyanott olvassuk, hogy Kossuth és Klapka összekülönböztek, mivel Klapka teljesen alávetette magát III. Napoleonnak, Kossuth viszont Garibaldival tartott fenn kapcsolatokat. Emellett mindketten vallották a dunai konföderáció elvét, melyen belül Magyarország egyenlő jogokkal kapcsolódnék egybe Horvátországgal, Szerbiával és Romániával. Klapka különösen ígérte Kvaterniknek, hogy a magyarok elismerik a horvátok önállósági jogait, úgy, ahogy azt az Ordegával megkötött egyezmény is tartalmazta. Kvaternik tehát e biztató jelek alapján tevékeny agitációt folytatott. Kapcsolatban állott Ordegával, Przybylskivel, azon gondolkozott, hogy felajánlja a horvát koronát Napoleon Jeromos hercegnek vagy ha ez nem fogadná el, Władysław Czartoryskinak.⁶⁵

Kvaternik tevékenysége nem terjedt ki a Monarchia területére, mivel ott ellene az előző években körözést adtak ki; ugyanígy köröztette a hatóság

⁶⁵ *Fr. Bučar*: Eugen Kvaternik. Promemorija princu Jerómu Napoléonu. Zagreb. 1936.

Miljkowskit is. A horvátországi viszonyok tanulmányozása ezért Dr. Bennire várt, ez megjárta Zágrábot, kapcsolatba lépett Ante Starčević-csel, a horvát jogpárt megalapítójával, a neves függetlenségi politikussal, aki több társával együtt valamiféle nemzeti bizottságot alakított. A horvát politikusok a felkelést illetően kezdeményező szerepet nem vállaltak, azt kérték, hogy előbb lépjenek fel az olaszok vagy Garibaldi szálljon partra Dalmáciában, de legalábbis a belgrádi akció induljon meg maga után vonva a granicsár ezredek katonáit. Benninek is az volt a véleménye, hogy közvetlen felkelés Horvátországban lehetetlen volna, ehhez erőteljes magyarországi felkelés vagy Garibaldi partraszállása szükséges. Leghelyesebb, ha Garibaldi Dalmáciában, Dubrovnik alatt száll partra, mert ott fegyveres népet talál, az osztrák sereg pedig nehezen közelítheti meg. Kvaternik azonban nem kívánta Garibaldi partraszállását, tekintettel az olaszoknak Dalmáciára és Isztriára való étvgyára. Ami a felfegyverzett népet illeti, Benni a kotori öbölre utalt, ahol 1862-ben fegyveres lázadás tört ki Ausztria ellen.⁶⁶

Az 1863. évi lengyel felkelés pozitív állásfoglalásra készítette a cseh politikai élet haladó képviselőit is. Magában Csehországban egy radikális, egy liberális és egy konzervatív tábor állott egymással szemben s különbségük nemcsak a cseh önállóság kérdésében, hanem a nemzetközi forradalmi együttműködés terén is megmutatkozott. Palacký és Rieger a ruszofil irányzat képviselői, elvetik a lengyel törekvéseket. A liberális irányzat hívei bizonyos határig rokonszenveztek a lengyelek ügyével, maga a cseh nép és a cseh radikálisok (lapjuk a Boleslavan) egyhangúan lelkesedtek a felkelésért. Az emigráció tagjai közül magyar kapcsolatainál fogva bennünket leginkább J. V. Frič érdekel. A cseh politikai életnek ez az érdekes és magányos alakja már 1848-ban, mint prágai barikádharcos, szembenállott a Palacký-féle irányzattal, majd az emigrációban szoros szálakkal fűződött a lengyel és a magyar emigrációhoz. Levelezett Kossuthtal, Klapkával és Mierosławskival. Hirdette, hogy a cseh, magyar és lengyel érdekek azonosak. Az októberi diploma kiadásának időszakában felajánlotta szolgálatait Kossuthnak, kicimelve azt a befolyást, melyet a cseh „akciópárt”-ra gyakorol.⁶⁷ A lengyel felkelés kitörése után, 1863 áprilisában egy felállítandó cseh légió ügyében tárgyalt Klapkával, aki a tervet kitűnőnek találta és segítséget ígért hozzá.⁶⁸ Frič 1863 márciusában Genfben kinyomtatta Kvaterniknak egy kiáltványát, melyet az osztrák sereg horvát katonáihoz, a granicsárokhoz küldött, akik akkoriban a velencei helyőrségben állomásoztak. 1864 március elején Przybylski és Miljkowski arról tárgyaltak, hogy Fričet bevonják a lengyel forradalom szolgálatába Ausztria ellen. A tárgyaláson résztvett Klapka is. Fričet eredetileg Belgrádba akarták küldeni, de ezt visszautasította, s ekkor döntöttek úgy, hogy hazájával tartson fenn kapcsolatokat és a cseh propagandát irányítsa. Frič több társával, köztük Tonnerrel, résztvett a drezdai értekezleten, ahol arról volt szó, hogy Csehországot is be kell kapcsolni a széleskörű forradalmi szervezkedésbe. A jó délszláv kapcsolatokkal bíró Tonner adott ajánlólevelet Miljkowskinak Belgrádba. Ezután Frič Párizsba utazott s kidolgozta a cseh—lengyel együttműködés tervét, tekintettel Olaszországra, Prágára,

⁶⁶ *Batowski* : i. m. 185. l.

⁶⁷ *Jiří Benda* : Kulturní a politická činnost J. V. Friče v době jeho emigrace ve Francii v letech 1860—1867. „J. V. Frič a demokratické proudy v české politice a kultuře”. Praha. 1956. 156. l.

⁶⁸ *Klapka—Frič 1863. ápr. 9. Benda* : i. m. 224. l.

Zágrábra és esetleg Belgrádra. Egy Przybylskinek átnyújtott emlékiratában Frič a cseh kérdést az európai forradalom szemszögéből világította meg. A lengyelek, magyarok és horvátok segítségével tervezte a Monarchia megdöntését. Májusban Frič Olaszországba ment, miután Sztejnike lengyel ágént az osztrák hatóságok Prágában letartóztatták, és ott folytatott tárgyalásokat az emigráció lengyel, magyar, horvát tagjaival.⁶⁹

A forradalmi mozgalmak egyik zárókövének tekinthetjük a Garibaldi és Ordega között 1864. június 6-án létrejött egyezményt, mely abban tér el a korábban megkötött magyar—lengyel szövetségi szerződéstől, hogy a lengyel—olasz szerződésben már nem esik szó Olaszországról; az egyezmény aláírói a szlávok és olaszok közös ellenségét Ausztriában jelölik meg. A szerződés előírja, hogy legkésőbb két hónapon belül az olasz és lengyel erők megindítják támadásukat Ausztria ellen s a harcot a végső győzelemig folytatják. Külön pontban emlékezik meg a szerződés Magyarországról s miradama népekről, melyek a nemzetiségi és szabadság-jogok mellett szállnak síkra.⁷⁰ Az egyezmény ratifikációjára már nem kerülhetett sor, mert időközben a lengyel felkelés katonailag elbukott.

A demokratikus nemzetközi szövetkezés tehát már nem volt képes hatékony segítséget nyújtani a lengyel ügynek, mivel az összefogás feltételei későn értek meg. A haladás érdekében megirdult együttműködés azonban nem ért véget a lengyel felkelés bukásával. Hatása túl lépett az 1864. esztendőn s olyan hagyomány forrásává vált, melyhez a mai történetírás is szívesen fordul vissza, hiszen a kelet-európai népek mai baráti együttműködése mögött igen sokatmondóan állnak ott azok a politikusok, hazafiak, akik már a lengyel felkelés időszakában ráébredtek összetartozásunk és közös, haladó harcaink értelmére.

Э. КОВАЧ

ПОЛЬСКОЕ ВОССТАНИЕ 1863 г. И ВЕНГЕРСКАЯ ЭМИГРАЦИЯ

Резюме

Автор рассматривает деятельность руководимой Лайошем Кошутом эмиграции в 1863—1864 гг. Прогрессивные деятели венгерской политической жизни, находящиеся за границей, видели в январском восстании начало нового крупного осложнения в Европе и стремились расширить польское восстание, выдвинуть польское дело из круга русско-польских противоречий и сделать его вопросом европейского значения. Усилия Кошута были направлены на то, чтобы в согласии с польским Национальным правительством распространить польскую революцию на Галицию и таким образом принудить австрийское правительство бросить нейтральность и открыто занять позицию. В расчетах Кошута в тесной связи с галицийскими планами находилось объявление Италией войны Австрии, что значило бы нападение на Венецию.

Попытки Кошута потерпели крах вследствие сопротивления польского Национального правительства. Руководители польского восстания до конца препятствовали движению в Галицию и остерегались «раздражения» венского двора. По тем же причинам не мог быть создан венгерский легион, за который так много потрудились Кошут и его соратники. Политика партии Чарторьского, надевшаяся на интервенцию западных держав (Франции, Великой Британии), не только тормозила подъем польского восстания,

⁶⁹ V. Žáček: Problémy slovanské vzájemnosti v české veřejnosti v šedesátých letech 19. století a účast J. V. Friče na jejich řešení. „J. V. Frič a demokratické proudy v české politice a kultuře“ 249—250. l.

⁷⁰ Kwartalnik Historyczny XXXVII. (1923) évf. 3—4. sz. 373. l.

а также сначала обрел венгерские планы на провал. Созданное 8 марта 1864 г. соглашение Клапка — Ордега родилось уже поздно.

Статья рассматривает усилия, направленные весной 1864 г. на создание широкого единого фронта против Австрии, в которых венгерские эмигранты приняли деятельное участие. В этой международной революционной организации выдающуюся роль играли особенно Клапка, Тюрр и Фридьеш. Хотя эти попытки не увенчались конкретными результатами, их значение является все же великим, так как они показывают отход значительной части венгерской эмиграции от дипломатии великих держав и представляют собой раннюю традицию сплочения прогрессивных сил в Восточной Европе. Во время польского восстания, однако, эти прогрессивные силы Восточной Европы оказались еще слабыми к тому, чтобы мобилизовать крупные массы в целях разгрома Австрии и, при отсутствии регулярной армии, с успехом вести бой с вооруженными силами Австрии. Окончательная причина провала планов заключалась в отсутствии французской и итальянской помощи. Согласно этому в рядах венгерской эмиграции продолжалось охлаждение в отношении Наполеона III и его политики. Сильнейшим выразителем этого разорчарования являлся Кошут.

E. KOVÁCS

LE SOULÈVEMENT POLONAIS DE 1863 ET L'ÉMIGRATION HONGROISE

Résumé

L'auteur soumet à un examen l'activité en 1863—64 de l'émigration dirigée par Louis Kossuth. Les représentants progressistes de la vie politique hongroise qui vivaient à l'étranger, considéraient le soulèvement de janvier comme le début d'une nouvelle complication politique pouvant s'étendre sur toute l'Europe. Ils s'efforçaient d'élargir le soulèvement polonais et de le détacher de la sphère des antagonismes russo-polonais, d'en faire une question européenne. Les efforts de Kossuth, d'accord avec le Gouvernement National polonais, visaient à étendre la révolution polonaise sur la Galicie. Ce faisant il se proposait de contraindre le gouvernement autrichien à rejeter sa neutralité, à jouer cartes sur table. Les projets concernant la Galicie recelaient dans les desseins de Kossuth la possibilité d'une déclaration de guerre à l'Autriche ce qui équivalait à une agression à diriger contre Venise.

Mais la résistance du Gouvernement National Polonais bloqua les tentatives de Kossuth. Les dirigeants du soulèvement polonais mirent obstacle à tout mouvement en Galicie et se donnèrent bien garde d'«irriter» la cour de Vienne. Les mêmes raisons motivèrent l'échec des plans concernant l'équipement d'une légion hongroise, pour la réalisation de laquelle Kossuth et ses adhérents firent tant d'efforts. La politique de Czartoryski s'attendait à l'intervention des puissances occidentales (France, Grande Bretagne) non seulement qu'elle freina l'essor du soulèvement polonais, mais voua, dès le début, à l'échec les projets hongrois. L'accord conclu le 8 mars 1864 entre Klappa et Ordega survint déjà trop tard.

L'étude passe en revue les efforts déployés en vue de créer, au printemps 1864, un large front unitaire contre l'Autriche, efforts, où les émigrés hongrois, avaient, eux aussi, leur part active.

Dans cette organisation qui se déroula à l'échelle internationale c'est surtout Klappa, Türr et Frigyesy qui avaient un rôle éminent à jouer. Ces tentatives, encore qu'elles n'accusassent aucun résultat concret, ne restaient pas moins importantes, vu qu'elles marquaient le détachement d'une bonne partie des émigrés hongrois de la diplomatie des grandes puissances et constituaient les premières traditions de l'union des forces progressistes d'Europe orientale. Cependant à l'époque du soulèvement polonais les forces progressistes d'Europe orientale se révélèrent encore trop faibles pour mettre en mouvement de considérables masses en vue de désagréger la Monarchie et d'engager, à défaut d'une armée régulière, une lutte efficace avec les forces armées de l'Autriche. La cause finale de l'échec des projets se trouva motivée par l'absence du secours à fournir par les Français et Italiens. En conséquence, le refroidissement ne cessa pas de se manifester envers Napoléon III et sa politique dans les rangs des émigrés hongrois. Ce désillusionnement s'exprima le plus nettement dans l'attitude de Kossuth.

ORBÁN SÁNDOR

Az állam és a katolikus egyház megállapodása (1950)

1950. június 20-án fontos levél érkezett a kultuszminiszter kezeihez. Küldője a katolikus püsköki kar volt, mely ezúttal jelentette be, hogy „alkalmasnak látná olyan tárgyalás megindítását, melynek folyamán . . . mindkét rész (állami és egyházi — O. S.) egyetértésével a sérelmek orvoslásának módját megtalálnák és az annyira szükséges és óhajtott békét belföldi vonatkozásban is előmozdíthatnák”.¹

A demokratikus magyar közvélemény már régóta várta e lépést. Vajon kin vagy melyik félen mult, hogy mindez már korábban nem érett elhatározássá, és hogy az elhatározásból mindeddig nem született olyan tárgyalás, amely az állam és egyház közötti megállapodáshoz vezetett volna?

*

Mind a demokratikus, mind a szocialista forradalom győzelméért vívott harcnak, éppen úgy mint más országokban, Magyarországon is igen fontos területét képezte az állam és egyház viszonyának rendezése. Ezen belül is a központi kérdés az állam és egyház közti megállapodás volt. E megállapodással nem csupán az e területen folyó küzdelmek első s egyben nehezebb szakasza zárult le, de teljesen új, addig nem ismert alapokra helyeződött az állam és egyház viszonya is.

Bár e megállapodás ma már befejezett történeti tény, mégis mert fennálló viszonylatoknak is szabályozó alapját képezi, sokféleképpen magyarázzák, vélekednek róla. Ezek között nem ritkák az ellenséges magyarázatok és vélemények. Vannak azonban olyanok is, amelyeknek egyszerűen tévedés vagy naivítás az alapjuk. Előbbiek különösen elterjedtek az egyes nyugati kapitalista országokban, mindenekelőtt pedig a disszidensek körében. Ezek elmarasztalják az egyházat a megállapodás miatt, és ugyanakkor ellenállásra serkentik a népi demokratikus állammal szemben. Mindezeknek persze vannak hazai lecsapódásai is, ha nem is leljük fel mindenkor írott nyomaikat.

Itthon azonban gyakoribban az utóbbiak tapasztalhatók. Ezek közül is a legjellemzőbb az a sokszor még egyes egyházi személyek részéről is előforduló naiv állítás, amely a megállapodást többé-kevésbé mindkét részről ideológiai kompromisszumnak véli, vagy legalábbis félremagyarázza a megállapodás jelentőségét. Az ilyen állítások forrása többnyire az, hogy e megállapodást sokak képtelenek megkülönböztetni a polgári korszakból ismeretes

¹ Kalocsai Érseki Lt. 2928/1950. A levelet a püsköki kar nevében a kalocsai érsek írta alá.

megegyezésektől, konkordátumoktól. Jóllehet ez utóbbiak az egyház és a kizsákmányoló osztályok eszmei rokonságán, az elnyomottak elleni közös érdekein alapultak, és éppen ezért az elválasztás rovására tett engedmények jegyében is születtek.²

A népi demokratikus országokban az állam és egyház közt létrejött megállapodások gyökeresen eltérnek ezektől. Megközelítésük és megértésük csak a marxizmus segítségével lehetséges. Még akkor is, ha sem a marxizmus klasszikusai, sem pedig a munkáspártok korábbi programjai nem tettek kifejezetten külön említést ilyen megállapodásokról vagy megegyezésekről. Amikor azonban rámutattak, egyrészt az állam és egyház elválasztására a demokratikus és a szocialista forradalomban, másrészt a vallás elhalásának objektív feltételeire a kommunizmusban, utaltak arra is, hogy az előbbitől az utóbbiig kemény harcokkal teljes hosszú idő fog elvezetni. Ugyanakkor másutt meg arról szóltak, hogy milyen áldatlan következményei lehetnek annak, ha a marxisták nem elég óvatosak a vallás elleni harc kérdésében. És ez az óvatosság nem „ügynevezett taktikai» megfontolásokkal magyarázható, oly értelemben, hogy nem akarnak »elriasztani« stb. — mondotta Lenin —, ellenkezőleg, a marxizmus politikai vonala ebben a kérdésben is szétszakíthatatlan kapcsolatban áll filozófiai alapjaival”. Mindez annyit jelent, hogy a „vallás elleni harcot . . . össze kell kapcsolni annak az osztálymozgalomnak konkrét gyakorlatával, amely arra irányul, hogy a vallás társadalmi gyökereit eltávolítsa”.³

Az „osztálymozgalom konkrét gyakorlata” más és más a különböző időkben. Ez napjainkban a népi demokratikus országokban azonos a szocializmus felépítésére irányuló tevékenységgel. Tehát a vallás és az egyház elleni harcot is ennek kell alárendelni. Ez pedig nem jelent mást, mint a vallással és az egyházzal olyan viszonyt teremteni, amely leginkább megfelel a szocializmus építése érdekeinek.

Az első gyakorlati példát erre a szovjethatalom szolgáltatta. Miután elválasztotta az egyházat az államtól, előbbi fokozott dühvel támadta a szovjethatalmat, mi több, az intervenciókat támogatta. Ebben a helyzetben a szovjethatalom büntető intézkedéseket foganatosított a pravoszláv egyház reakciós papjai ellen. Amikor viszont néhány esztendővel a forradalom után belátta az egyház, hogy a szovjethatalom konszolidálódik, s hogy szembenállása csak elszigetelődéshez vezet, közeledni kezdett az államhoz. Ez utóbbi nem utasította vissza ezt, hanem anélkül, hogy engedményt tett volna, azon volt, hogy jó viszonyt tartson fenn az egyházzal. E politika helyességének ered-

² Igen jellemző példa erre az 1929-ben az olasz fasiszta kormány és a Vatikán által kötött konkordátum. Ebben kimondják a vonatkozó, 1871-es, sok tekintetben progresszív törvény érvénytelenségét és biztosítják a Vatikán önállóságát, valamint a katolikus vallás államvallás jellegét Olaszországban. — Ld. Acta Apostolicae Sedis. 1929. jún. 7.

Csehszlovákiával, Romániával, Lengyelországgal ugyancsak hasonló konkordátumokat kötött a két világháború között. Utóbbival pl. 1925-ben, amelyben megerősítették az egyházi házasság kizárólagosságát és a kötelező hitoktatást. *Sejman*: A Vatikán ideológiája és politikája az imperializmus korában. Bpest. 1950. 100. l. Magyarországgal nem jött létre ilyen konkordátum, mert anélkül is biztosítottak voltak az egyház előjogai.

³ *Lenin*: A munkáspártnak a valláshoz való viszonyáról (1909 május) *Lenin* — *Sztálin*: A vallásról. Bpest. 1952. 20—21. l.

ménye különösen megmutatkozott a Nagy Honvédó Háború éveiben, amikor is az egyház eleget tett hazafias kötelességeinek.⁴

Sok tekintetben hasonló ehhez a népi demokratikus államok és egyházaik viszonyának alakulása is. Kezdetben súlyos ellentétek, politikai harcok jellemezték e viszonyt a népi demokratikus országokban is. A proletárdiktatúra megszilárdulásával azonban az egyház és állam elválasztásának előrehaladásával, az 1948-as és 1950-es esztendőik között úgyszólván valamennyi népi demokratikus országban létrejött az állam és egyház megállapodása. Hogy ez előbb vagy utóbb jött létre, és hogy miféle kérdésekre terjedt ki az egyes országokban, az a történeti előzményektől és az adott politikai erőviszonyoktól függött.⁵

Jelen tanulmány arra vállalkozik, hogy — szemben az ellenséges, avagy téves és naiv magyarázatokkal — valóságghú ábrázolását és értékelését nyújtsa azon politikai harcnak, amely a megállapodáshoz vezetett, valamint magának a Magyar Népköztársaság és a katolikus püspöki kar 1950-es megállapodásának.

*

Kétségtől, a felszabadulást követő első esztendőikben, a demokratikus forradalom időszakában, a megosztott hatalmat képviselő koalíciós kormányzat, egyrészt kettősségénél, másrészt átmeneti jellegénél fogva egységes elvi alap híján képtelen lett volna egyértelmű, tartós és általános megállapodást kötni az egyházzal. Mindazonáltal e kormányzat — mint ismeretes — születésétől kezdve igyekezett békés viszonyt kialakítani az egyházakkal, köztük a katolikus egyházzal is. Nem rajta, hanem az utóbbin múlott, hogy e békés viszony több helyes terv és némelykor egyes egyházi, vagy egyházhoz kapcsolódó körök részéről mutatkozó jószándék ellenére sem valósulhatott meg.

Amikor a hatalom jellegében bekövetkezett változással, a proletárdiktatúra államának létrejöttével éretté vált a helyzet az egyházzal való egyértelmű, tartós és általános megállapodásra, a kormányzat ugyancsak nem késett készséget nyilvánítani egy ilyen megállapodás megkötését célzó tárgyalásokra.⁶ E tárgyalásokra, melyek során szándékában állott a kormánynak az iskola és egyház elválasztásának megegyezéssel való rendezése is, az 1948-as esztendő első felében került volna sor. A kormány csupán azt kötötte ki a tárgyalások megkezdésének feltételeként, hogy az egyház hivatalosan ismerje el a köztársaságot — amelyben él —, s alapvető vívmányait. Bár a demokratikus közvélemény messzemenően helyeselte ilyen alapon a tárgyalások megkezdését, sőt egyes papi körök, köztük néhány vezető és főpap

⁴ Bolsaja Szovjetszkaja Enciklopédia 34. kötet. 1955. 361—362. l.

⁵ Csehszlovákiában és Romániában pl. később jött létre a megállapodás, mint Magyarországon. Lengyelországban néhány hónappal előbb, már 1950 áprilisában megtörtént az állam és egyház megállapodása. Bár ezt is csak utólag vette tudomásul a Vatikán (és ebben hasonló a magyarországihoz), mégis nem egy pontban több engedményt is tett. Leírását ld. Egri Érseki Lt. 5313/1950.

⁶ Mind az 1947 őszi kormányprogram, mind az 1948 tavaszán egyesült MDP programnyilatkozata felveti a megegyezést általában. A konkrét tárgyalások megkezdésének szándékát Ortutay közoktatásügyi miniszter 1948. febr. 14-én személyesen közli a hercegprímással (Magyar Kurir 1948. jún. 9.), febr. 23-án pedig a nemzetgyűlésnek is bejelenti. Az első hivatalos tárgyalás idejét máj. 24-re tűzik ki, amelyet a hercegprímás nem fogad el. (Ld. levele a közoktatásügyi miniszterhez — Prímási Lt. 380/1948. — máj. 20.)

is kedvező álláspontot foglaltak el e kérdésben,⁷ mégis a megegyezés a katolikus egyhazzal már az első tájékoztató megbeszélések és meddő levélváltások után kilátástalanná vált.⁸ Így esett aztán, hogy az iskolakérdést is, az államosítást követelő tömegmozgalomra támaszkodva, megegyezés nélkül kellett megoldani.⁹

Az a támadó magatartás, amellyel az egyház reakciós körei fogadták és nyugtázták az iskolák államosítását, valamint az ennek nyomán felmerülő rendezetlen kérdéseket (pl. az állami szolgálatot elfogadni nem akaró szervezetek sorsának kérdését) tovább élezte az állam és egyház amúgy is rendezetlen viszonyát. Mégis, a népi demokratikus állam, mely sorra megállapodást kötött a többi egyhazzal,¹⁰ s mely változatlanul maga mögött tudhatta a katolikus egyhazzal is tárgyalást és megállapodást akarók széles táborát, nem mondott le azon elhatározásáról, hogy a katolikus egyhazzal is rendezze viszonyát. Jó ideig hiába volt azonban ez az elhatározás, mert egyházi oldalról csak nem talált viszonzásra. Legtöbb, amelyre hajlandónak mutatkoztak — ha ugyan ezt viszonzásnak lehet nevezni —, egy megegyezés volt arról, hogy egyházi személyek az elkövetkező 1949-es esztendőben is tovább kapják pénzárandóságukat az államtól.¹¹

A leírtak után nem nehéz tehát eldönteni, hogy melyik félen múlt az egyház és állam viszonyát rendező tárgyalások, illetve megállapodás megműsülése. Megválaszolásra vár viszont az a kérdés, hogy mi volt az oka vezető egyházi körök részéről ennek a visszautasító magatartásnak és mi minden játszódtott le e körökön belül is a nyilvánosság tudta nélkül.

Csábító feladatnak kínálkoznék — mintegy feleletként erre — a magyar egyház vezetőjének, Mindszenty esztergomi hercegprímásnak és szűkebb táborának ellenforradalmi, habsburgista restaurációs terveiről és ezek megvalósítása érdekében kifejtett hazai és nemzetközi tevékenységéről részletesen írni. Annál is inkább, mert mindez igen fontos is, hisz valóban ezé a táboré volt a püspöki karon belül az elhatározó szó és akkor még rajta állt vagy bukott a megállapodás ügye. Ezúttal azonban meg kell elégedni e reakciós tervek és tevékenység azon vonatkozásainak vázlatos áttekintésével, amelyek kifejezetten az egyház és állam közötti megállapodás megakadályo-

⁷ Bánás veszprémi püspök a Magyar Nap c. lapnak tett nyilatkozatában a viszonyrendezés mellett szólt — amiért a hercegprímás meg is róttta. (Ld. levele — Kaloosai Érseki Lt. 2750/1948 — ápr. 23.). Czapik egri érsek a köztársaság elismerését javasolja a megegyezés érdekében (ld. levele — Egri Érseki Lt. 1091/1948 — febr. 5.). Még a VKM I. ügyosztályának vezetője, a Mindszenty köréhez tartozó Boér Miklós is „kivánatosnak tartja” a megegyezést (ld. levele Czapik érsekhez — Egri Érseki Lt. 1433/1948. — márc. 1.).

⁸ A közoktatásügyi miniszter első, tárgyalásra (máj. 24.) hívó levelét megválaszoló püspökkari levél olyan követelések (egyházi iskola, tömegszervezetek, napilap fenntartása) teljesítéséhez köti az egyház tárgyalókézségét, amelyek pontról pontra a tárgyalások anyagát képeznék (Püspökkari ért. jkve. 1948. máj. 29.). A közoktatásügyi miniszter második levelére (jún. 4.) pedig úgy dönt Mindszenty a püspöki kar előtt, hogy „a tárgyalásba bocsátkozás veszedelmes és céltalan”. (Püspökkari ért. jkve. 1948. jún. 10.).

⁹ Erről ld. bővebben szerző: Az egységes állami iskola megteremtése c. tanulmányát Tanulmányok a magyar népi demokrácia történetéből c. kötetben. Bpest. 1955. 576—579. l.

¹⁰ Az aláírt megállapodások a református, unitárius, izraelita és evangélikus egyhazzal, közzétéve a Magyar Közlöny 1949. okt. 9-i, dec. 10-i és dec. 16-i számában.

¹¹ Erről közlemény ld. Hazánk 1948. dec. 31.

zásával kapcsolatosak, rámutatva ugyanakkor arra, hogy miként kezdett kiválni az az oldal, amely éppen a megállapodás akadályainak eltávolítását volt hivatva előmozdítani.

Alig szorul bizonyításra, hogy az egyház Mindszenty köré csoportosuló vezetőinek restaurációs tervét keresztezte volna egy ilyen megállapodás. Mindenekelőtt azért, mert mint ilyen kölcsönös, tehát az egyház magatartására is érvényes kötelezettségekkel járt volna együtt. S mindez nyilvánvalóan azt is jelentette, hogy a belső feszültség megszüntetését, a békés munkát egy fontos területen nagyban elősegítette volna. Mind az egyik, mind a másik nem használt a restauráció pszichológiai és politikai előkészítésének és ugyanakkor nagyban rontotta volna a külső intervencióra váró Mindszenty-klika ázsíóját is a hazai és nemzetközi reakció szemében. „A külföld jó hangulatát az eddigi küzdelmek eredményezték — összegezi tapasztalatait Mindszenty 1947 nyarán tett amerikai útjáról tartott beszámolójában —, ha nem lesz, lelehad az irántunk való érdeklődés.”¹² Éppen ezért „ne higyjünk semmiféle ígéretnek. Harcoljunk, ha a helyzet kívánja” — volt a jelszó.¹³

Amikor pedig 1948 elején maga a megállapodást célzó tárgyalás, illetőleg a tárgyalás megkezdésének feltételeként kért nyilatkozattétel (köztársaság, földreform, gazdasági államosítások elismeréséről) került sorra, Mindszenty volt az, aki, mint annak idején, most sem volt hajlandó ilyenre.¹⁴ Íme, az ismerősen hangzó indokolás: „Az elismerési nyilatkozatot a legszélesebb mederben — bel- és külföldön — kipublikálják, amivel a magyar katolicizmust és annak eddigi küzdelmét kétes színben fogják beállítani . . . Ez nem érdekünk, hanem veszteségünk.”¹⁵ Ilyen nyilatkozatnál sokkal inkább fontosnak tartotta azon az — egyik püspökkari értekezlet tanúsága szerint „parallel esetekben külföldön sehol sem alkalmazott” — exkommunikáción fáradozni, mellyel, bár gyér eredménnyel, az iskolák államosítását támogató híveket szándékoztak megfélemlíteni.¹⁶

Mindszenty és köre süket volt a magyar demokratikus közvélemény tárgyalásokat és megállapodást sürgető hangjára. Ehelyett külföldre és mindenekelőtt a Vatikánra figyelt, melynek a megállapodás kérdésében elfoglalt álláspontját mint fegyvert és védőpajzsot használta fel a közvéleménnyel szemben. A pontosság kedvéért meg kell azonban mondani, hogy bár Róma mindenképpen támogatta és semmiképpen sem kívánta leszerelni Mindszenty és köre népi demokráciával szembeni ellenállását,¹⁷ mégsem tiltotta meg kifejezetten a magyar püspöki karnak a megállapodás megkötését.

¹² Püspökkari ért. jkve. 1947. júl. 25.

¹³ Mindszenty helyzetjelentése ld. Püspökkari ért. jkve. 1947. okt. 8.

¹⁴ Az egri érsek nyilatkozattervezete az egyház és állam viszonya tárgyalásához. „Primás a végső részt nem fogadta el” — áll a kézirat felzetén. (Egri Érseki Lt. 3381/1948. — 26 május vége.) E „végső részben” van szó a köztársaság, a földreform és a „szociális intézkedések” (államosítások) elismeréséről. — A püspökkari ért. jkve. (1948. jún. 7.) ugyanerről, valamint a „deklarációt” közlő „bizottság” létrejöttének megghiúsításáról.

¹⁵ Mindszenty előterjesztése ld. Püspökkari ért. jkve. 1948. jún. 10.

¹⁶ Püspökkari ért. jkve. 1948. máj. 29. Körlevelet ld. pl. Veszprémi Püspöki Lt. 4600—21/1948.

¹⁷ Erre vonatkozó adatokat ld.: A Mindszenty-bűnügy okmányai (Bpest. 1949) c. kötetben. Igen jellemző a disszidensek Párizsi Katolikus Tudósító c. lapjának (1948. febr.—márc.) azon tudósítása, miszerint egy „félhivatalos közlés világosan tudtára adta a magyar kormánynak, hogy Róma nem hajlandó leszerelni a magyar katolikusok ellenállását”.

(A megállapodás megakadályozásának ódiomát, feltehetően, már csak azért sem vállalta, mert ezzel még maradék reménye és vélt joga is elveszett volna arra, hogy diplomáciai kapcsolatot, esetleg valamiféle konkordátumot hozzon létre Magyarországgal.¹⁸

Legalábbis ilyen hivatalos tiltó utasítás nem ismeretes a szóban forgó időszakban és maga a püspöki kar sem hivatkozott ilyenre. Mindszenty vatikáni ágensének, Péterffy Gedeonnak leveleiben amolyan reflexió- és tanácsadásjellegű kitételek olvashatók, mint pl. hogy a „kiegyezés lehetősége bizonyos nyugtalanságot keltett a Vatikánban”,¹⁹ vagy máskor, hogy „a vatikáni rádió... erkölcstelennek és politikai számítások szerint is hiábavalónak tartana minden alkudozást vagy megegyezési kísérletet”.²⁰ Magának a püspöki karnak is úgy hangzik intern állásfoglalása, hogy a „megegyezéshez a püspöki kar plénumának... hozzájárulása szükséges” és ennek megfelelően a közoktatásügyi miniszterhez küldött hivatalos levelében is tudatosan mellőzi az utalást Rómára.²¹ Ugyanakkor viszont nem egyszer olvashatunk olyan megállapításokat, hogy pl. „a Vatikán megbizottja a primás”²² vagy, mint éppen a megegyezéssel kapcsolatban írta Péterffy Rómából: „mindenki bizza magát a püspöki kar felelősségére, az tudja, hogy az itteni körülmények közt mit tehet...”²³

A részletek bizonyítása nem öncélú. Némely sematizáló megállapításokkal szemben éppen azért van tartalmi és egyben leleplező jelentősége is e differenciálásnak, mert ezzel — ha változtak is a körülmények — fokozottan hitelét veszítik azok, a továbbiakban többször is megismétlődő állítások, hogy a megállapodás az egyházi fél részéről mind politikailag, mind a jogkört illetően, nem a püspöki karon, hanem Rómán múltott.

Más kérdés azután ismét az, hogy — ha a kívülállók nem is észlelhették mindig — a püspöki karon belül sem volt meg már rég az egyöntetűség a megegyezés kérdésében. 1948 végére pedig már nem is az egyöntetűség hiányáról, de határozottan kitapintható két oldalról lehet szólni: egyik oldalon a külső reakciós erőkre alapozott irreális tervek beteljesülését váró elzárkózókról és halogatókról, másikon a külső és belső fejlődés irányát, valamint az adott politikai erőviszonyokat többé-kevésbé reálisan számításba vevőkről. Ilyen formán Mindszenty nimbusza már veszendőben volt. Hiába adta ki a püspöki kar november 3-án emelkedett hangú hűség- és egységnyilatkozatát (mely, mint ilyen, születésének körülményei miatt már eredendően is kétes értékű volt),²⁴ az már csak fügefalevele volt éppen a megállapodás kérdésében történt kettéválásuknak, sőt ellentétes akciójuknak.

Az egységes cselekvésre való képtelenség és a Mindszenty-féle egyházvezetés rohamos népszerűtlenedése következtetéseit a püspöki karon belül

¹⁸ Arra nézve, hogy erről nem mondott le, ld. *Péterffy Gedeon*: Egy év a Vatikánban c. írását. Új Ember Almanachja. Bpest. 1948.

¹⁹ Püspökkari ért. jkve. 1948. máj. 29.—1948. ápr. 30-i levél nyomán.

²⁰ A Mindszenty-bűnügy okmányai 72. l. — 1948. jún. 12-i levél nyomán. A csanádi püspök sem számol be római útja után arról, hogy a Vatikán megtiltotta a megegyezést. — Püspökkari ért. jkve. 1948. jan. 15.

²¹ Püspökkari ért. jkve. 1948. máj. 29.

²² Püspökkari ért. jkve. 1947. aug. 14. — Hercegprimás beszámolója.

²³ Püspökkari ért. jkve. 1948. júl. 17. — 1948. jún. 16-i levél nyomán.

²⁴ Jellemző, hogy az ezzel kapcsolatos határozat így szól: „A püspöki karnak dokumentálnia kell egységét... a vonatkozó nyilatkozatot a püspöki kar minden tagjának alá kell írnia.” — Püspökkari ért. jkve. 1948. nov. 3.

Czapik Gyula egri érsek vonta le elsők között. Czapik érsek Rómába utazván, informálta a Szentszék mérsékeltbb köreit és oly segítséget kért, amely a „holtpontról eljuttathatja a helyzetet”.²⁵ Éppen ezért, a dolog természeténél fogva, Mindszentyt és annak vatikáni ágensét nem is avatta be vatikáni tárgyalásaiba. Célja az volt — és credményesen tárgyalt is róla —, hogy Róma vizitátort küldjön Magyarországra, aki a kormány tudtával és támogatásával, Mindszenty kiiktatásával felülvizsgálná a lehetőségeket és lépéseket tenne az állam és egyház közti megállapodás elősegítésére. Amde mindez még a végrehajtás előtt illetéktelenek tudomására jutott és azt mind a Vatikánban, mind itthon lehetetlenné tették.²⁶ Így számolt be erről Czapik érsek vatikáni megbízottjának: „Ezután ütött be a krach. Az Osservatore cikkének* hangja miatt a kormány ellenkezik.” Majd panaszosan azzal folytatja, hogy a „Láma** sokat kellemetlenkedik. El lehetek készülve, hogy Rómában iparkodni fog befektíteni. Bánt, hogy az egyház helyzetét akarom menteni és személyes sérelemnek veszi minden lépést.”²⁷

Kommentár alig kell ehhez, különösen ha még hozzá vesszük az érseknek egy másik levelét is, miszerint Mindszenty közölte vele, hogy az állami tényezőkkel a megállapodás útjának egyengetését szolgáló tárgyalásai „hozzájárulásom (ti. Mindszentyé — O.S.) nélkül történnek, azért csak magánjellegűek, minden hivatalos vonatkozás nélkül”.²⁸ Ilyen előzmények után már Czapik érsek sem habozott a püspöki kar előtt elhangzott beszámolójában megismételni ama Rómában tett kijelentését, hogy a magyar helyzet „holtponton van, megegyezés nem lehetséges: mert arra nem alkalmas sem a hercegprimás, sem a püspöki kar”.²⁹

Az előzőek nyomán nem nehéz eldönteni, hogy milyen hitele lehet annak a már említett „egységnyilatkozatnak”, amelyet ugyanez a püspökkari értekezlet tett közzé ország-világ számára. De azok az egy hónappal később megjelent hivatalos közlések sem sokban különböznek ettől hitelesség dolgában, melyek az „ellenkező beállításokkal szemben” azt terjesztették, hogy a „tárgyalásokra a püspöki kar már régen kifejezte készségét”, azonban azok — mint azt tovább olvashatjuk — „a római Szentszék közreműködését is igénylik”.³⁰

Lényeges változás a dolgok menetében csak a merov elzárkózást tanúsító csoport vezetőjének, Mindszentynek és környezetének az egyház éléről való eltávolításával következett be. Nem kell hangsúlyozni, hogy azok a cselekmények, melyek Mindszenty eltávolítását szükségessé tették, ugyanazon reakciós politikai talajból fakadtak, mint amelyből a megegyezéssel szembeni merov elzárkózása is táplálkozott. Mindezt jól példázza az is, hogy az előbbiekkal egyidejűleg erősödött meg az utóbbi is. Nem tekinthető tehát véletlennek az, hogy Mindszenty eltávolításával elkerülhetetlenül egybeesett az állam és egyház közti megállapodás kilátásainak kedvezőbbre fordulása is.

²⁵ Beszámolóját ld. Püspökkari ért. jkve. 1948. nov. 3.

²⁶ Czapik érsek levele P. Sebesnek Rómába 1948. okt. 28-án. Egri Érseki Lt. 5901/1948. A levél tartalmából, hangjából arra lehet következtetni, hogy a címzett avatott volt Czapik érsek terveiben, sőt mintegy megbízottjának tekinthető.

²⁷ Uo. * Az Osservatore Romano egyik, a magyar kormányt támadó cikkéről van szó. ** Mindszenty igen találó fedőneve.

²⁸ Egri Érseki Lt. 5691/1948. — okt. 20. levele Mindszentyhez.

²⁹ Püspökkari ért. jkve. 1948. nov. 3.

³⁰ A püspöki kar hivatalos nyilatkozatát közli: Magyar Kurir 1948. dec. 17-i, Új Ember dec. 26-i, A Szív dec. 23-i száma.

Bár ez után a lépés után közvetlenül defenzívába vonultak a megállapodás többi ellenzői is,³¹ mégis tévedés volna azt gondolni, hogy a helyzet alkalmassá vált a megállapodás létrehozására. A történetek láthatóan kellemtelen helyzetbe hozták a főpapság egy részét (Péteri váci, Shvoy fehérvári püspököt), ugyanakkor dermesztően hatottak azokra is, akikben megvolt a készség a megállapodásra.³² Mivel így a püspöki kar teljesen kiengedte kezéből a kezdeményezést, a döntő szó valójában Rómáé lett, mely mintegy kimozdítani akarván a püspöki kart defenzív helyzetéből, hozzájuk küldött levelében dicsérte Mindszentyt, rágalmazta a magyar népi demokráciát és „ünnepelesen tiltakozott a történetek ellen”.³³

Róma legreakciósabb körei számára a Mindszenty-ügy nemcsak presztizs-kérdés volt: komolyan tartottak attól, hogy Mindszentyben a népi demokrácia, a szocializmus elleni harc avatott és pótolhatatlan letéteményesét veszítik el és hogy a magyar püspöki kar egyszer s mindenkorra megszűnik Róma érdekeit hazája ellen is szolgálni. Éppen ezért — most már teljesen — visszaütően viseltetett a megállapodást illetően. A magyar kormány azon óhajára, hogy Mindszenty ügyétől függetlenül szeretne megállapodást kötni, Róma azt válaszolta, hogy ez „nem egyeztethető össze” egymással.³⁴ Ugyanakkor a Szent Kongregáció deklarációt bocsátott ki arról, hogy a „bűntény” (ti. Mindszenty eltávolítása) előmozdító a Szentszék „kiközösítése” alá esnek, „becstelenné válnak” és „bűnözők minősége szerint” kezelendők.³⁵

Mindazonáltal lényeges változásról beszélhetünk, mert ha a történetek közvetlenül nem is, de nagyobb távon alapvetően elősegítették az állam és egyház közeledését, amennyiben a legfőbb kerékkötő kiiktatásával egyházi oldalon is megeremlítőket általában a feltételek a megállapodás létrehozására. Mégis a megegyezés elérkezése nemcsak egyszerűen idő, nemcsak a történetek hatása alóli felocsúdás kérdése volt, de az új helyzet új tényezőinek kedvező összjátéka is beleszólt abba.

*

Ami az emlékezetes 1950. június 20-i levél, illetve a megállapodásig eltelt időt illeti (ti. 1949 elejétől), bár a lehetőség szakadatlanul fennállt, mégis a kormány — eltérően az 1948 eleji gyakorlattól — nem sürgette a megállapodást. Joggal tudta és várta, hogy a püspöki kar józanabb része le fogja vonni a Mindszenty-klikket ért kudarc következtetéseit és maga is belátja előbb-utóbb, hogy más lehetőség, mint a megállapodás, nem létezik

³¹ Jól tükrözi ezt a helyzetet az a tény, hogy a püspöki kar mellőzte az 1948 júniusi körlevélhez hasonló tiltakozó és exkommunikációs körlevél kiadását a Mindszenty megbüntetését követelőkkel szemben. — 1949. jan. 10-i püspökkari ért. határozata. Kalocsai Érseki Lt. 195/1949. Mindszenty eltávolítását követelő közös körlevélben sincs nyoma a vele való szolidaritásnak, viszont „nyugalomra”, „tartózkodásra” és a „közjó készséges előmozdítására” int és imát csak általában, az egyház békéjéért rendel el. — Váci Püspöki Lt. 270/1949.

³² Czapik érsek a halasztás álláspontján volt, bár kérte az illetékeseket, hogy ebből ne vonjanak le „semmiféle következtetést”. Egeri Érseki Lt. 164/1948.

³³ Kalocsai Érseki Lt. 281/1949. — jan. 2-i levelének magyar fordítása.

³⁴ Péterffy jan. 13-i távirata a magyar kormánynak. Másolat. Kalocsai Érseki Lt. 271/1949. Ugyanitt egy sor kikötést is olvashatunk, köztük olyat is, mint pl. az „ifjúság keresztény szellemben való nevelése”.

³⁵ Osservatore Romano 1949. jan. 3—4. száma alapján közli: Mindszenty József bíboros esztergomi érsek Magyarország hercegprímásának pere c. könyv. Róma. 1949. 27. l.

számára és ugyanakkor érdekében is áll az, ha azt nem akarja, hogy „nyáj nélküli pásztor” váljék belőle.

Valóban a püspöki kar nem is siklott át a történeteken anélkül, hogy ne okult volna belőlük. Mindez persze nem azt jelenti, hogy minden egyes püspök leszámolt volna teljesen a múlttal. Az azonban bizonyos, többségükben világosan látták, hogy korábbi tevékenységüket nem folytathatják. Ennek következtetéseit főleg taktikájukban nyilvánultak meg, egyrészt olyképpen, hogy hajlandónak mutatkoztak bizonyos politikai kompromisszumokra, másrészt, hogy erőiket és figyelmüket főképpen az ideológiai harc területére összpontosították. (Nem véletlen, hogy erre az időszakra esnek a hitoktatás vonalán indított roham, a „csodákról” szóló hírek terjesztése, vagy éppen a háború és béke ideológiai vonatkozásának hamis beállítására irányuló kísérlet.) A téma jellegénél fogva ezúttal csak az előbbiről eshet szó, mindenekelőtt abból a szempontból, hogy e — többnyire szükségből tett — politikai kompromisszumokat milyen körülmények segítették elő és végül is miképpen vezettek ezek magához a megállapodáshoz.

A kérdés nyitja végső soron a tömegek, köztük a vallásos tömegek politikai magatartásának alakulásában volt, amely egyrészt közvetlenül, másrészt a nép egyes rétegeivel kapcsolatban álló alsópapság egyes körein keresztül, közvetve is kihatott a felső klérus politikai vonalvezetésére. S nem kell külön hangsúlyozni, 1949-re már nem csak arról volt szó, hogy a felső klérus hajdani szövetségesei nem képviseltek legális, szervezett politikai erőt és hogy, amint azt korábban tehették, nem számíthattak többé a többi egyház meggyegyezéssel szembeni szolidaritására, hanem ennél jóval többről. Arról mindenekelőtt, hogy az iskolák államosításával, tömegszervezeteik jórészen megszűntével, a klerikális színezetű pártok felbomlásával a számításba jöhető politikai tömegbázisuk is végzetesen megcsappant.³⁶ S mindez azért, mert a széles tömegek a biztos felemelkedés programját megmutató szilárd néphatalom felé fordultak. Az új helyzetnek beszédes jellemzői a megújult Népfront jegyében lezajló 1949 tavaszi választások körülményei és eredményei.

Az egyház egyes vezetőivel alkalmasint kapcsolatot létesítő katolikus színezetű Barankovics-féle „Demokrata Néppárt”, amilyen gyorsan feltört 1947-ben a jelentéktelenségből, éppen olyan gyorsan, szinte tiszavirág módjára le is tűnt. Tömegei fogytán és a párt egyik-másik szélsőségesen reakciós vezetőjének lelepleződése, majd vezérének disszidálása nyomán maga e párt is jobbnak látta, ha leteszi a zászlót, önként feloszlik és nem indul a választásokon.³⁷ Hasonló sorsa volt a Mindszenty legitimista programját nyíltan is valló Slachta-féle katolikus női pártnak. Slachta ugyan indulni akarván a választásokon, 1949 márciusában és áprilisában is még támogatást kért a püspöki kartól. Az azonban nem adta meg a támogatást, mert ismervén kihívóan ostoba reakciós szerepléseit és jelentéktelen táborát, nem látta

³⁶ Ezt tanúsítják az olyan nem jelentéktelen tények is, mint pl. hogy a Magyar Népköztársaság Alkotmányának (54. §) megfelelően elrendelt fakultatív hitoktatás ellen (1949. szept.) már nem sikerült a vallásos tömegeket, mint azt korábban sikerült, mozgósítani. Ugyancsak nem mertek belemenni az egyházközszégi választások megtartásába sem, ld. Püspökkari ért. jkve. 1949. nov. 22.

³⁷ E párt pályafutására és felbomlására ld. bővebben szerző: A Barankovics Néppárt történetéhez (1945—1949) c. tanulmányát. Századok, 1958. 1—4. sz. 174—201. l.

érdemesnek a párt támogatásával járó kockázatot vállalni. Nem támogatják — olvasható a kalocsai érsekhez benyújtott kérés felzetén —, mert „ő először is főnöknő, tehát kormányozza a társulatát, másodsor egy pár szereplése (Szent Korona,* Himnusznál fel nem állás**) elég szerencsétlen volt”.³⁸ Azon javaslat felett pedig, hogy esetleg Balogh páterrel illetve a Magyar Demokrata Párttal kellene tárgyalnia, egyszerűen napirendre tért a püspöki kar.³⁹

Ugyanakkor nemcsak a más egyházak, hanem — jöllehet a püspöki kar minden „külön megnyilatkozástól óvta papjait a választások előtt”⁴⁰ — a katolikus papság részéről is sorra jelentek meg az olyan felhívások, amelyek helyeselték a Népfront programját és a mellette való szavazásra szólítottak fel. Amellett, hogy egyes papok ilyen irányú felhívásai napirenden voltak, több megye vagy egyházmegye papjai csoportosan is megnyilatkoztak. Nógrád-Hont megyének 21 papja fejezte ki együttes bizalmát a Népfront és az általa képviselt 5 éves terv programja mellett, „amit csak úgy tudunk biztosítani és létrehozni — hangzik a felhívás —, ha szilárdan kiállunk a magyar nép felemelkedése, a béke megvédése érdekében . . . minden becsületet dolgozó kötelessége, hogy a Népfontra adja le szavazatát”.⁴¹ Hasonló szavakat tartalmaz „Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye katolikus egyházi személyiségeinek felhívása a vármegye katolikus híveihez”, vagy „Bács-Bodrog megyében a katolikus egyházi személyiségek” nyilatkozata is.⁴² Az alsópapág sorainak kiállítását országos hírű egyházi és világi vezető személyiségek, tudósok (köztük olyanok, mint Öveges József, Szentpéteri Imre, Klemm Antal professzorok)⁴³ választási felhívása is soron követte.

Egyik oldalon, tehát a választási harc arénájában küzdőképes klerikális párt teljes hiánya, másik oldalon pedig egyes papi körök pozitív kiállása jellemezte a helyzetet. Mit és hogyan cselekedjenek hát? — meredt a kérdés a püspöki kar elé. Megoldásnak semmiképpen sem az kínálkozott, hogy állásfoglalásában korábbi választási körleveleinek ellenséges hangját és a bizalmas utasítások módszerét ismételje, ugyanakkor viszont egyértelmű támogató megnyilatkozásra sem tudta még elszánni magát.⁴⁴ Így történt aztán, hogy — nem hagyván figyelmen kívül a kormány intelmét — végül is egy, úgy-

³⁸ Kalocsai Érseki Lt. 2453/1949. El nem küldött válasz Slachta 1949. március 18-i levelére, melyben azért kéri a támogatást, mert „már csak a Női Tábor van a keresztény küzdőtéren és hogy a mostani választás szó szerint kereszties hadjárat lesz”. Ugyanitt írja: „Kérünk imádkozókat is beállítani, mert kegyelmi segítség nélkül nem győzhetünk.” * A köztársasági törvényjavaslattal szemben elhangzott parlamenti beszédében felsorolt, „Szent Korona” és királyság melletti érvelésről van szó. ** Az iskolák államosítását elhatározó parlamenti szavazás után.

³⁹ Püspökkari ért. jkve. 1949. ápr. 6.

⁴⁰ Váci Püspöki Lt. 2015/1949. — Egy feljegyzés a püspöki kar határozata alapján.

⁴¹ Uo. — Nyomtatott felhívás mellékelve.

⁴² Ez kiemeli, hogy a „Népfront programjának 8. pontja kimondja a vallás-szabadság biztosítását” és a mellette szavazók „nemcsak állampolgári kötelességüknek . . . hanem egyházunknak is szolgálnak”. A nyilatkozat a kalocsai papok kivételével többben (40) aláírták. — Kalocsai Érseki Lt. 2846/1949.

⁴³ Katolikus egyházi és világi közéleti személyiségek felhívása a Népfront választás mellett c. röplap 4. lapján. Országos Széchényi Könyvtár Aprónyomtatványtárából. 1949.

⁴⁴ Uo. E felhívás abból indul ki, hogy a Népfront támogatása nincs ellentétben a főpapság állásfoglalásaival és különösen az öt éves terv nyújtotta távlatot és a béke megvédése ügyét hangsúlyozza.

mond jószándékú semleges hangú nyilatkozatot adott ki. Ebben — bár nem szeplő nélkül⁴⁵ — a választást a hívek „lelkiismereti felelősségére” bizza és általánosságban készségét fejezi ki azon törekvések támogatására, „amelyek az ország igazi javát” és a nép „életszíntonalának emelését szolgálják”.⁴⁶ Ennek, a püspöki kar magatartásának alakulása szempontjából nem jelentéktelen megnyilatkozásnak, persze helytelen volna a kelletténél nagyobb jelentőséget tulajdonítani a kétségekívül feltűnően jó eredményekkel záruló választások kimenetelében.

Vajon más lesz-e az eredmény, ha az 1949—1950. esztendő fordulóján napirendre kerülő, az egyház állam viszonyában kétségtelen akkor legjelentősebb kérdés, az eskütétel körülményeinek mérlegét vizsgáljuk meg? Am itt nem kerülhető el a kitérő, mivel az eskütétel kérdése szorososan összefüggött az egyházi személyek javadalmazásával.

Ismeretes, a földreformmal, majd később a tőkés vállalkozások felszámolásával jelentősen megcsappant az egyház jövedelme. A kisebb földingatlanokkal rendelkező alsó papságot ez közvetlenül alig — inkább csak a kegyúri javadalmak megszüntetésén keresztül — érintette. A pénzügyi kormányzat ezt részben pótlandó, 1945-től jövedelemkiegészítő államsegélyt, illetőleg tiszteletdíjat folyósított, segédlelkésztől az érsekig, minden egyházi vagy egyházi oktatásban, igazgatásban működő személynek. Emellett állami költségvetésből fedezték nemcsak a dologi kiadásokat, de eltérően a korábbi gyakorlattól, mind a nyugdíjakat, mind pedig a kispapok tartásdíját is.⁴⁷ Mindez lényegében érvényben maradt 1948 végéig. Közben csupán annyi történt, hogy az állam és egyház elválasztásának előrehaladásával, 1948-ban megszüntették az egyházi adó ellenforradalmi rendszerből visszamaradt kényszerjellegét.⁴⁸

Bár a kormány az 1948. december 28-án aláírt pénzügyi megegyezésben, hogy kifejeződjék a különbség, egyrészt a megállapodást kötött egyházak, másrészt a megállapodást mind ez ideig nem kötő katolikus egyház között, 15%-kal mérsékelte ez utóbbi lelkészeinek pénzjárandóságát, mégis ez maradt meg legbiztosabb jövedelemnek a papság számára.⁴⁹ Mindez annál is inkább feltehető, mert a korábbi gyakorlattól eltérően most már nem az egyházi főhatóságon múltott annak kifizetése, hanem közvetlenül az állam eszközölte azt. Sem a stóladíj, sem a — most már hívek belátására bízott — egyházi párbér-adó nem csordogált oly gazdagon, sem a megmaradt papi birtokok nem voltak oly rentábilisak a számukra kedvezőtlen munkabér- és haszonbérleti viszonyok miatt,⁵⁰ hogy közömbösek lehettek volna e havonkénti

⁴⁵ Mint a kalocsai érsek egy későbbi leveléből kiderül, voltak olyan papok, akiket a Népfront melletti kiállításukért felfüggesztettek. — Váci Püspöki Lt. 4567/1950 okt. 21-i levele. Ugyancsak a Népfront Országos Tanácsa Titkárságának kellett fellépni, hogy olyan „barátságatlan gesztusok”, mint pl. a bérálás választási napra való tétele ne keresszezzék a választásokat. — Egeri Érseki Lt. 2029/1949. apr. 23-i levele.

⁴⁶ Püspökkari 1949. máj. 5-i értekezletéről levél a Magyar Függetlenségi Népfront Választási Bizottságának.

⁴⁷ E rendezésre bővebben ld. *Kubinszky László*: A vallás és közoktatásügyi-igazgatási jog vázlata. Bpest. 1947.

⁴⁸ Gazdasági Főtanács 600/1948. sz. rendelete.

⁴⁹ A megegyezést közli: *Hazánk*, 1948. dec. 31. — Eszerint nyugdíjasok, hitoktatók illetményében nincs csökkentés.

⁵⁰ Egyébként a javadalmas birtokok sorsa is olyan kérdés volt, melynek megoldása tárgyalást kívánt. Püspökkari ért. jkve. 1950. máj. 31.

pénzjárandóság sorsával szemben.⁵¹ Éppen ezért érdekükben állott, hogy a hat hónap után (1949. jún. 30.) lejáró megegyezést a tárgyalásokra illetékes püspöki kar megújítsa. A püspöki kar felismervén ezt az igényt, nem is tért ki a tárgyalás elől, minek eredményeként a megegyezést hat hónappal (1949. december 13-ig) újra meg is hosszabbították.⁵²

Az elkövetkező hat hónap után a kormány, azon a jogos alapon, hogy aki állami fizetést élvez, állami esküt is tegyen, eskühöz kötötte a fizetés további folyósítását. „Aki fizetést kap, köteles az esküt letenni...” — ismertették a közoktatásügyi miniszter december 2-i levelét a püspöki kar előtt.⁵³ A püspöki kar tehát ismét dilemmába került, mert sem az esküt nem akarta letenni, sem a pénzjavadalmat nem óhajtotta elveszteni, és kiváltképpen nem szeretett volna e kérdésben szembe kerülni azzal a mintegy 3500 alsópappal, akiknek ez a havi juttatás képezte jórészt létalapját.

A püspöki kar azonban ezúttal is talált egy felemás megoldást. Annak a pozitívumnak előrebocsátásával, hogy „nem akarják állampolgári kötelességüket megtagadni”, határozatilag közölték, hogy ők „az egyház gyakorlata szerint államesküt csak a szentszék hozzájárulásával tehetnek”. Ugyanakkor viszont hozzájárultak ahhoz, hogy a „többi egyházi személyek a kívánt esküt . . . sine legibus Dei et Ecclesiae” letehetik. Az eskü letételére 1950 január közepén sor is került.⁵⁴ Ilyen formán a püspöki kar megoldani látszott azt, hogy bár az esküt nem tette le, mégis átmenetileg kapja a fizetést és ugyanakkor elejét vette annak az elkülönülésnek is, amelynek lehetősége e kérdés kapcsán közötté és az alsópapság között újra fennállott. „Előnye határozatainknak — olvashatjuk a püspökkari értekezlet jegyzőkönyvéből —: a papság leteszi az esküt, de a püspöki kar engedélyével teszi le. Nem állapíthatnak meg tehát ellentétet a papok és püspökök között. A püspöki kar egyöntetűen megtagadta . . . és így nincs szakadás a püspöki karban sem.”⁵⁵

Ismét hangsúlyozni kell azonban, hogy e megoldás, bár lényeges előrehaladást jelentett,⁵⁶ csak átmeneti és látszatmegoldás volt a püspöki kar számára. Nemcsak azért, mert néhány hónap múltán ismét kilátásba helyezte a kormány, hogy amennyiben nem teszik le az esküt, a tiszteletdíj folyósítását kénytelen „újból megfontolás tárgyává tenni”,⁵⁷ hanem más, ennél lényegesebb okból is. Avagy növelte-e a felsópapság hitelét és tekintélyét az, hogy amit a Vatikánra hivatkozva tiltottnak mondott magának, azt megengedte a papságnak? Nem rejtette-e továbbra is magában az elkülönülés veszélyét

⁵¹ Nem véletlen, még a püspöki kar maga is nehezményezte, hogy a Mindszenty-bűnügybe belekeveredett négy püspök 1949. jún. 1-től nem kapja a járandóságot. — Püspökkari ért. jkve. 1949. febr. 18. Ez annál is inkább feltűnik, mert korábban egyes főpapok, így Mindszenty is, maguk utasították vissza a népi demokratikus államtól kapott fizetést.

⁵² A meghosszabbítás okainak ilyen indoklását ld. Pro memoria 1949. júl. 4. Kalocsai Érseki Lt. 4440/1949.

⁵³ Püspökkari ért. jkve. 1949. dec. 15.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ Püspökkari ért. jkve. 1950. jan. 16.

⁵⁶ Igen jellemző, hogy esztendő múltán, Beresztóczy Miklós esztergomi kanonok, a papi békemozgalom egyik vezetője e lépést úgy tekinti, mint amelyben „az elismerés — ha nem is ilyen kifejezetten — már benne foglaltatott”. — A Kereszt 1950. nov. 15.

⁵⁷ Egri Érseki Lt. 109/1950. Közoktatásügyi Miniszter febr. 1-i levele. Ez annál is inkább elgondolkottatta a püspöki kart, mert 1949 végén beszüntette a kormány a kis-papok tartásdíjának folyósítását.

e kettősség, melyben az alsópapság és a püspöki kar külön törvények szerint, előbbi az állampolgári eskü szerint, utóbbi pedig anélkül élt? Nyilvánvaló, e kérdéseket semmiképpen sem hátra-, de előrelépéssel lehetett megoldani. És ezt egyre inkább be kellett látnia a püspöki karnak is.

A lavina végül is az 1950-es esztendő első felében kiszélesedő béke-mozgalom kapcsán idnult meg. Magyarázzkodni alig kell a béke kérdésének vizválasztó jelentőségéről. Az sem szorul bizonyításra, hogy miképpen világszerte, Magyarországon is igen kedvező visszhangra talált e mozgalom a dolgozó nép körében. Még olyan rétegeket is magával ragadott, helyes megnyilatkozásra bírt, amelyek különben, a belpolitika kérdésében passzívak lévén, nem hallatták hangjukat. Természetesen, nem maradt távol e mozgalomtól a papság jobbik része sem. Már az esztendeje lefolyt 1949-es tavaszi választások alkalmából tett emlékezetes nyilatkozataikban is központi helyet töltött be a béke melletti kiállás. 1950 tavaszán pedig papok százaí írták alá a Béke Világtanács stockholmi békefelhívását.⁵⁸

Másképpen cselekedett azonban a püspöki kar. A határozott állásfoglalás elöl már kezdetben kitért. Arra az 1949 áprilisi felhívásra, hogy csatlakozzék a Bécsi Békekongresszus mozgalmához, majd a Magyarországi Békekonferencia Előkészítő Bizottságának konferenciára való meghívására meg egyaránt azzal válaszolt, hogy az egyház amúgy is végez „békemunkát”, „minden politikai vonatkozástól mentesen a maga vonalán . . .” Ennélfogva tehát nem tartja szükségesnek, hogy külön is részt vegyen ilyenben.⁵⁹ Ez már több volt mint kitérés, mert a leirtak nemcsak egyszerűen általánosságban mozogtak, de (az evangélium szavaitól kezdve, egészen az utolsó két világháború főpapjainak háborús megnyilatkozásaiig, bizonyíthatóan) nélkülözték az igazságot is. Visszautasítás volt ez, miképpen magát a közvetlen meghívást is visszautasították.⁶⁰ Ezek után már nem meglepő, hogy esztendőre rá, a stockholmi békefelhívást sem írták alá.⁶¹

Mindez már önmagában is súlyos demonstráció volt. Hiszen — eltérően az előbb tárgyalt eskütétel-kérdéstől — ezúttal nem egyszerűen belső, egyházi ügyről, a papság egy részének és a felsőklérusnak kettősségéről volt szó, hanem úgyszólván a magyar nép egészével, benne, akarva, nem akarva, a papok egy részének békeakaratóival való szembekerüléséről is. A helyzet súlyosságát, a püspöki karon belül egyesek csak fokozták azzal, hogy kifejezetten megtiltották egyházmegyéjük papságának a békeívek aláírását. Hogy a békeívek aláírása nem válhatott a papság soraiban általánosabbá, az nem az ő hibájuk — mondotta utólag Horváth Richárd békepap —, „hanem az egyházi felsőbbtség egy részének szerencsétlen intézkedéséé, amellyel megtiltotta a békeívek aláírását papoknak, szerzeteseknek, apácáknak”.⁶² Sőt,

⁵⁸ A Magyar Dolgozók Pártja 1950. jun. 1-i határozata. Bpest. 1950.

⁵⁹ A válaszlevelek szövege az 1949. ápr. 6-i püspökkari konferencia határozatán alapszik.

⁶⁰ Jellemző, hogy e választ a disszidesnek egyik lapja, a Párisi Katolikus Tudósító (1949. máj—aug.) előszeretettel idézi, mint a „püspöki kar hagyományához” méltó, kommunista-ellenes dokumentumot.

⁶¹ A felhívást egyszerűen így nyugtázták: „Tudomásul, lásd az ebben a kérdésben hozott határozatokat”, melyek szerint a béke-mozgalomban nem vesznek részt. Püspökkari ért. jkve. 1950. márc. 3.

⁶² Katolikus papok a békéért. Bpest. 1950. 12. 1. Péteri váci és Badalik veszprémi püspöknél még retorzió is előfordult. Utóbbi pl. a lesencetomaji papot máj. 15-én leváltotta.

mint kiderül, a püspöki kar egésze is késznek látszott egyházi fenytékkal sújtani az e kérdésben vele ellentétes állásfoglalást tanúsító papokat. „Lehetetlen, hogy papok a püspöki karral szemben nyilatkoznak. Ennek következményei vannak” — olvashatjuk a püspökkari értekezlet jegyzőkönyvéből, mely ugyanakkor pallosként suhogtatta meg az iskolák államosságára kiadott körlevél exkommunikációs fenyegetéseit.⁶³ Attól tartván azonban, hogy fogadhatja még annyira sem lesz, mint két esztendeje, tartózkodtak ilyen körlevél közzétételétől.

A helyzet rendkívül feszült volt. Ám a párt és a kormány, éppen mert maga mögött tudta e kérdésben a tömegeket, nem hátrált és vállalta a helyzet kiéleződésének következményeit. A Révai Józsefnek a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége előtt tartott leleplező beszámolója nyomán hozott határozat kifejezésre juttatta a pártnak azt az eltökéltségét, hogy nem alkuszik és nem nyugszik addig, míg le nem töri és el nem szigeteli e reakciós vonalvezetés főpapi képviselőit. Ugyanakkor készségét nyilvánította, hogy segíti és támogatja azokat, akik a béke és a megegyezés politikáját vallják.⁶⁴

E határozott fellépés megfontolásra készítette a felsőpapság egy részét. Késlekedniök annál kevésbé lehetett, mert az alsópapság körében kialakulóban volt az a mag, mely helyesen vonván le a helyzet következtetéseit, hozzákezdett azok megszervezéséhez, akik készek voltak nyíltan is demonstrálni békeakaratukat és megegyezési szándékukat. Ez a csoport, mely akkor mintegy 35 főből állt, határozta el még júniusban, hogy augusztus 1-re országos értekezletre hívja össze a néphez hű, békét akaró és az állam és egyház megegyezését kívánó papokat.⁶⁵ A püspöki kar ilyen helyzetben, hogy kenyértörésre ne kerüljön sor s hogy a kezdeményezést teljesen ki ne engedje kezéből, döntő lépésre, tárgyalásokra határozta el magát.⁶⁶

Feltűnik azonban, hogy a püspöki kar mégsem az elmondottaknak megfelelő indokolással, hanem a szerzetesrendek helyzetének rendezetlenségére való hivatkozással kérte a tárgyalásokat. Az emlékezetes június 20-i levél tudniillik, miután egyoldalúan és általánosságban említést tesz a sajtó és propaganda támadó hangjáról, konkrétan csak „a kormánynak a magyar szerzetesekkel szemben tett súlyos intézkedéseire” hivatkozik, mint olyanokra, melyek felszólalásra és tárgyalásra „készítetik a püspöki kart”.

Kétségtől, ez utóbbira való hivatkozásnak megvolt a reális alapja, mert igaz az, hogy a kormány tett ilyen korlátozó intézkedéseket. De mert ezek nem voltak elégségesek, valóban szükségessé vált a szerzetes-kérdés általános és megnyugtató megoldása. Ha másképpen is, de egyaránt látták és igényelték ezt állami és egyházi oldalról is. Az ország területén 23 férfi szerzetesrend és 40 apácarend volt (előbbi 2582, utóbbi 8956 taggal) összesen

⁶³ Püspökkari ért. jkve. 1950. máj. 31.

⁶⁴ A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének 1950. jun. 1-i határozata. Bpest. 1950.

⁶⁵ Szabad Nép. 1950. aug. 2.

⁶⁶ Az elhatározást, nem tudni milyen mértékben, jótékonyan segítették az egyes főpapokkal kapcsolatot tartó világiak is. Czapik érseknek pl. így írt egyik barátja: „Nagyon kérek Tégedet, amíg nem késő, lépjél fel erélyesen . . . hogy végre meglegyen a minden józan katolikus ember által hön ohajtott megegyezés. Két barátom kérésemre, ugyanebben az ügyben felkeresi a napokban a kalocsai érsek urat, hasonló kérés előadása céljából”. — Egri Érseki Lt. 2928/1950. U. K. Budapesti lakos jun. 10-i levele.

11 538 taggal és 636 kisebb-nagyobb rendházzal.⁶⁷ Ilyen népes szerzetesgárdára csak annak az ellenforradalmi rendszernek volt szüksége, melynek egyik legfőbb tartó pillére a klerikális reakció volt.⁶⁸ A proletariátus diktatúrájával összeegyeztethetetlen, hogy ilyen szövetségesre támaszkodják. Ugyanakkor a néphatalom különböző (közoktatási, szociális, egészségügyi stb.) intézményeinek kifejlődésével konkrét funkcióik és megszűntek, vagy maguk mondtak le azokról, vagy azok éppen feleslegessé, sőt egyenesen károsá váltak.

Igen jellemző ebből a szempontból annak, a szerzetesek törzsgárdáját képező kb. 2700 női és férfi szerzetesrendi tanárnak, tanítónak és óvónőnek további útja, akik az iskolák államosításával otthagyták katedrájukat.⁶⁹ (Mind ehhez hozzáadható még kb. 2000 szerzetesnővér is, akik többnyire szintén az előbbiekkal egyidőben veszítették el kisegítői vagy más alkalmaztatásukat.)⁷⁰ Ha voltak is kísérletek, melyek az állam intencióinak megfelelően, a szerzetesek további iskolai működését célozták, a püspöki kar lefújta azokat. Még „bölcsoede és napközi otthon vezetését” sem engedélyezték, mert — mint szöveg a határozat — „a mai rezsim kreatúráival együttműködni senkinek sem szabad”.⁷¹ Tanításról még kevésbé eshetett szó. „A katolikus nevelőtábor az Egyház által nem helyeselt nevelésnek sem tényezője, sem segítője, sem közeli, tehát felelős, akár tevékeny részese, akár tétlen szemlélője nem lehet” — hangzott a Mindszenty-időkből származó ellentmondást nem tűrő állásfoglalás.⁷²

De aki már sem a „mai rezsimmel” nem működhet együtt, sőt, még csak „tétlen szemlélője sem lehet” az állami oktatásnak, annak vajon mit lehetett tennie? Nyilvánvalóan csak azt, hogy ellene működjék mind az előbbinek, mind az állami oktatásnak. A teendő tehát — mint ők írják — „az ifjúságunkkal és a szülőkkel való lelki kapcsolat fenntartása”, amelyre fel kell használni „a lelkipásztorkodás minden eszközét... a Mária-kongregációt, a Szív-gárdát, amelyeknek... templomokban vagy szerzetesek kápolnájában kell működniük”.⁷³ Mindszenty különösen az Alföldet javasolja bekapcsolni e szervezésekbe, már csak azért is, mert „a fakultatív hitoktatás kérdésének felvetésekor” éppen azokon az alföldi helyeken nyilatkoztak „a hitoktatás teljes kiküszöbölése mellett”, ahol azelőtt, lelkész hiányában, nem volt hitoktatás.⁷⁴ Ezek a szerzetesek, új beosztásuk elfoglalása előtt, többnyire egy kurzuson vettek részt, hol a javasolt „tananyag” szerint megismerték „a mai körülmények között lehetséges szervezkedési módokat is”. „Tekintve, hogy régi egyesületeitek nem működhetnek — olvashatjuk továbbá —, ezeknek működését pótolni kell más eszközökkel.”⁷⁵

⁶⁷ A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének 1950. jun. 1-i határozata (Révai József beszámolójának alapján).

⁶⁸ Jellemző, hogy 1919-ben — nem a Tanácsköztársaság idején! — mindössze 325 szerzetesház volt 4457 szerzetestaggal (Magyar Statisztikai Évkönyv. 1919). Számuk tehát a házak esetében kétszeresére, a tagok esetében pedig több mint két és félszeresére emelkedett az ellenforradalom éveiben.

⁶⁹ Püspökkari ért. jkve. 1948. aug. 27. Pannónhalmi főapát jelentése.

⁷⁰ Püspökkari ért. jkve. 1948. júl. 17.

⁷¹ Uo.

⁷² A püspöki kar 1948. szept. 1-i körlevele. Kalocsai Érseki Lt. 5331/1948.

⁷³ A rendfőnöki értekezlet határozatai (1948. jun. 16.), melyek „megegyeznek a püspöki kar hivatalos álláspontjával”. — Váci Püspöki Lt. 4344/1948.

⁷⁴ Püspökkari ért. jkve. 1948. aug. 27.

⁷⁵ Meszlényi Zoltán segédpüspök tervezete (júl. 28.) Primási Lt. 5289/1948.

Nem túlzás tehát azt mondani, hogy ez a szerzetestábor volt az egyházi reakció „mobil-gárdája”, mely mindenütt megjelent, ahol népi demokrácia-ellenes tevékenység folyt. Joggal vethette tehát a kormány egyik megbízottja a püspöki kar kiküldötteinek szemére — ezúttal már a megállapodás tárgyalásán —, hogy alig fordul elő olyan kémügylet vagy határátlépés, amelyben szerzeteseknek ne lett volna részük és hogy nem véletlen a nyugati sajtó dicsérő hangja ezekről.⁷⁶ Ugyanez alkalmából még maga a kalocsai érsek is kijelentette: „meg tudja érteni, hogy egyes személyek kitiltása bizonyos helyről indokolt”.

E reakciós „mobil-gárda”, mivel tagjai sem polgári foglalkozást nem vállaltak, sem családjaikhoz nem térhettek vissza (külön engedély nélkül),⁷⁷ nemhogy csökkent volna, de inkább gyarapodott, most már a tanító-rendek szerzetesein kívül más, feladatok nélkül maradt rendek tagjaival is. Ugyanakkor a helyhez kötött és a hívóktól, valamint az államtól egzisztenciálisan is függő világi lelkészkezdő papságtól eltérően, ezek többnyire ellenőrizhetetlenül tevékenykedtek, s mint hogy nagybirtokaikat felszámolta a földreform, és állami fizetést sem kaptak, nagyobb részt gyűjtésből vagy más bizonytalan, meggyeszer törvénytelen juttatásokból éltek.⁷⁸ Csodálkozni lehet-e tehát azon, hogy az állami szervek nem túrték ezt a végletekig, és lépéseket tettek a szerzetesek üzelmeinek korlátozására?-

Bár e helyzetnek végső soron maga a Mindszenty-féle vezetés volt az okozója, amikor nemet mondott arra, hogy a szerzetesek a dolgozó társadalomba beilleszkedjenek, mégis most mindannyian a népi demokratikus államot okolták. Szinte egymást érték a szerzetesek ügyében a kormányhoz írt beadványok, míg nem a párt ebben a kérdésben is határozottan állást foglalt, amennyiben a szerzetes-kérdést korántsem csak rendőri, de politikai kérdésként, az egyház és állam általános viszonya rendezésének egyik kérdéseként fogta fel és mint ilyent volt kész megoldani azt.

Tehát a szerzetes-kérdés megoldatlansága valóban sürgette a tárgyalások megindítását, mégis újólal hangsúlyozni kell, hogy ha ez látszott is közvetlen indítéknak, valójában mégsem ez volt a főoka annak, hogy tárgyalásokat kérjen a püspöki kar. Ez csak mintegy szemérmes takargatása volt ama következtetések levonásának, amelyeket a néphatalom és a béke mellé álló tömegek és egyes alsópapi körök magatartása eredményezett s amelynek súlya alatt maga is kezdte belátni, hogy a „pásztor” csak addig „jó pásztor”, míg, ha távolról is, de követi a „nyáját”. Erre vallanak az 1950. június 20-án kért és június 28-án megindult tárgyalások is.

*

Tévedés volna persze azt gondolni, hogy a tárgyalások csupán az állam és egyház közti megállapodás megszövegezése körül folytak. A tárgyalások kimenetele és maga a megállapodás eredménye harci kérdés volt mindegyik

⁷⁶ A Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának megbízottai és a római katolikus püspöki kar küldöttsége között folytatott megbeszélés 1950. jún. 29-i jegyzőkönyve.

⁷⁷ Püspökkari ért. (1948. szept. 8.) jkve szerint a visszatérést illetően „egyelőre negative” foglaltak állást, „ha csak érseki engedély nincs”.

⁷⁸ Állami fizetés felvételének megtiltása szerzetes tanároknak, ld. Püspökkari ért. jkve. 1948. júl. 17. Gyűjtésről ld. Püspökkari ért. jkve, 1948. nov. 3. Pálosok borkiméréséről, jogtalan helységfoglalásáról, sikkasztásáról panaszok ld. Primási Lt. 1426/1948.

fél részéről. Még hozzá nem is csak amolyan zöldasztal melletti szóharc kérdése, de a tárgyaló terem falain kívül zajló harc kérdése is. Ez azonban most már nem azon az alapon indult, mint 1948-ban, hogy vajon a Népköztársaságot és annak legfontosabb intézkedéseit (földreform, államosítások) elismeri-e — és milyen feltételekkel — a katolikus püspöki kar. Ez a kiindulási alap azzal már, hogy a püspöki kar tárgyalni kívánt a kormánnyal, magától értetődően — legalább is formálisan — tisztázottnak volt tekinthető.

A harc tárgya most már az volt, hogy egyrészt az állam és egyház viszonyának mely kérdéseire és az egyes kérdések milyen széles körére terjesztik ki a megállapodást, másrészt pedig mennyire tudják a megállapodás egyes pontjait konkrétá tenni. Míg egyik oldalon a kormány azon igyekezett, hogy mennél jobban kitágítsa a megállapodás körét és mennél konkrétabbak legyenek annak, mind a saját, mind az egyház kötelezettségeire vonatkozó megállapításai, addig a püspöki kar éppen az ellenkezőjét akarta elérni. S hangsúlyozni kell, a püspöki kar, valamint küldöttjeinek állásfoglalása meglehetősen egyöntetű volt e kérdésekben. Ha korábban különböző nézeteket is vallottak a megállapodásról, most, amikor az már bizonyossá kezdett válni, mindannyian egységesek voltak abban, hogy a megállapodás mennél több előnyt és mennél kevesebb kötelezettséget jelentsen az egyház számára.

A tárgyalások és a velük kapcsolatos események nemcsak a két fél összecsapását tükrözik, de kifejeződik bennük az említett, a harc tárgyát képező kérdések sorrendje is. Ilyenformán az 1950. június 28-ától két hónapra át tartó tárgyalási időszak nagyjából két szakaszra bontható.

Az emlékezetes levél kézhezvételét, majd a kalocsai érsek ugyane tárgyban tett személyes bejelentését tüstént egy öttagú kormánybizottság kiküldése követte, Darvas József közoktatásügyi miniszter vezetésével.⁷⁹ E kormánybizottság teljes meghatalmazást kapott a Minisztertanácstól az állam és a katolikus egyház között fennálló kérdések megtárgyalására és a megállapodás megkötésére. A püspöki karral szemben csupán néhány alaki feltételt támasztottak a tárgyalások előtt. Így azt, hogy a küldöttek rendelkezzenek a püspöki kar részéről írásos meghatalmazással. Továbbá, hogy az első főpap, a kalocsai érsek is vegyen részt a tárgyalásokban és végül, hogy írásos formában nyújtsák be tárgyalási pontjaikat. Az első feltétel kivételével ennek eleget is tettek és küldöttjeik, Grósz József kalocsai érsek vezetésével, meg is jelentek a június 28-i első tárgyaláson.⁸⁰

Minthogy a püspöki kar küldöttsége e tárgyalásra nem hozott más tarsolyában mint „a szerzetesek ügyében előterjesztendő pontokat”, még csak arra sem nyílt alkalom, hogy a kormánybizottság megismerkedjék az egyháznak a megállapodás egészére vonatkozó álláspontjával, terveivel. Ebből, úgy látszott, hogy a püspöki kar küldöttei — talán taktikai okokból vagy talán egyszerűen felkészületlenségből — kezdetben csak a szerzetesügy megoldására szerették volna korlátozni a tárgyalásokat, hogy azután az eredményektől függően továbbmehessenek egy lépéssel. Ámde e pontok még ilyen értelemben sem jelenthettek tárgyalási alapot, mert valójában nem

⁷⁹ A kormánybizottság tagjai voltak: Bognár József, Rákosi Mátyás és egy-egy vallásügyi szakértő a Közoktatásügyi-, illetve a Belügyminisztériumból.

⁸⁰ Küldöttek voltak még a püspöki kar részéről: Czapik Gyula egri érsek, Hamvas Endre csanádi püspök, a bencés-, a piarista- és a ferences-rend részéről Sárközy Pál, Sík Sándor, illetve Schrotty Pál szerzetesrendi vezetők. — Megbeszélések 1950. jún. 28-i jkve.

megoldási javaslatokat, hanem kívánságokat sorakoztattak fel ezekben a szerzetesek tevékenységének védelmére.

Ilyenformán a kezdeményezés a kormánybizottság kezébe került, mely többször leszögezte, hogy a szerzeteskérdés nem tekinthető a tárgyalások fő kérdésének és megoldása is csak az általános megállapodás „mellékterméke” lehet. Ugyanakkor, bár közelebbről nem részletezte, de hivatkozván az egyház és állam viszonyára a Szovjetunióban, valamint a közelmúltban történt lengyelországi megállapodásra, nagy vonalakban megjelölte azt az utat, amely a megállapodással Magyarországon is járható volna. Különösképpen hangsúlyozta még, hogy a püspöki kar Rómára hivatkozása, miképpen korábban nem volt elfogadható, most sem tekinthető annak.⁸¹

Az első tárgyalás tehát alig hozott eredményeket, ha csak azt nem, hogy a püspöki kar küldöttjeit sikerült olyan irányba befolyásolni, hogy a következő alkalomra ne csak a szerzetes, de valamennyi kérdésre kiterjedő tervezettel jöjjenek és hogy néhány javaslat született az arra rászoruló szerzetesek létfenntartási kérdéseinek megoldására.⁸²

A július 5-i, második tárgyaláson már olyan püspökkari meghatalmazás birtokában jelentek meg a küldöttek, melyben megbízást nyertek „a szerzetesi kérdésen kívül egyéb kérdések megtárgyalására is”. Azonban „konkordátum, vagy diplomáciai értelemben vett »modus vivendi« tárgyalására” nem lettek feljogosítva, mert — mint szöveg a püspöki kar határozata — „a »nagyobb ügyek« a szentszékhez tartoznak”.⁸³ Ennek megfelelően megállapodási tervezetük tematikája is mintegy 21 pontra bővült ki. Mindez, első pillantásra, jelentős előrelépésnek látszik. Közelebbről szemlélve a dolgot azonban kiderül, hogy a 21 pontból mindössze 4 pont volt olyan, amelyben ők tesznek igen általános ígéretet arra, hogy nem kívánnak ártani a Népköztársaságnak és támogatják „a békét”, az „anyagi boldogulást”. Ugyanakkor viszont 15 pont szól arról, hogy mi minden kötelezettsége volna az államnak a „vallásszabadság” biztosítására (köztük olyan visszafelé lépést jelentő, az egyház és állam elválasztásával össze nem egyeztethető biztosítékok, mint a korlátlan egyházi adóztatás, az egyházi ingatlanok kedvezményes adóztatása, stb). A megmaradt két pont egyike pedig a „kölsönös be nem avatkozást”, másika meg a szerzetesek tevékenységének szabadságát garantálná.⁸⁴

A kormánybizottság így a megállapodási tervezetet természetesen nem fogadhatta el. Mindez, talán az egyetlen, a „kölsönös be nem avatkozásról” szóló pontot kivéve, magától értetődő is. Mégis a kormánybizottság a szerzetes-kérdés mellett éppen ez utóbbi esetében tanúsította a leghatározottabb elutasítást. Egyszerűen azért, mert itt ki nem mondva, arról az alapvető kérdésről is szó volt, hogy a kormány gyakorolhatja-e a főkegyúri jogot és beleszóllhat-e abba, hogy az egyik vagy másik főpapi széket kivel töltik be.

⁸¹ A kormánybizottság álláspontjának előadója, Rákosi Mátyás nemcsak a múltat illetően leplezte le — helyesen — az egyház reakciós köreinek halogató és ellenséges lépéseit, de — helytelenül — megkockáztatott olyan, a kölcsönös bizalomnak ez alkalommal különösen nem használó megállapításokat, mint pl., hogy — szerinte — az egyháznak valójában az a véleménye, hogy „megegyezni nem lehet”, és akik megegyeznek, csupán abban különböznek a megegyezés ellenségeitől, hogy másképpen akarják „átvészelni” az „átmeneti” rendszert.

⁸² Püspökkari ért. jkve. 1950. júl. 4.

⁸³ Uo.

⁸⁴ Megbeszélések 1950. júl. 5-i jkve.

Nyilvánvaló, ahogy a letűnt rendszerek kormányai, úgy a népi demokratikus kormány sem lehetett közömbös e kérdésben.⁸⁵ És, bár a küldöttek ebben, mint „nagyobb ügyek” körébe tartozó kérdésben, Rómát tartották illetékesnek dönteni, mégis a kormánybizottság nem engedett. Rómát egyáltalán kiiktatni javasolta a megállapodásból, magára a főkegyúri jog gyakorlására pedig, a kinevezéseknél, teljes mértékben igényt tartott.

Ami a küldöttek részéről változatlanul központi kérdésként kezelt szerzetes-kérdést illeti, az is nyitott maradt egyelőre. Míg a kormánybizottság a radikális létszámesökkentés híve volt, a küldöttek ezt a természetes elhalálásokra bízta, valamint a nyugati országokba és a gyarmatokra való kivándoroltatással segítették volna elő, amit a kormánybizottság, természetesen, nem fogadott el.

Mindazonáltal, ha nem is sikerült egyetértésre jutni, a tárgyalás már alkalmat nyújtott egymás álláspontjának megismerésére, így arra is, hogy a kormánybizottság is tudomást szerezzen a püspöki karnak a megállapodással kapcsolatos általános elképzeléséről. Ugyancsak ez alkalommal ismételtén tapasztalhatta a kormánybizottság, hogy sem a főkegyúri jog gyakorlásáról folyó vita, sem pedig a szerzetes-kérdés megoldásával kapcsolatos viták nem vezethetnek eredményhez, s csak arra jók, hogy elvegyék a teret más, fontos kérdések megtárgyalásától. Eppen ezért az előbbit a következő alkalommal le is vette a napirendről, azzal, hogy arra majd a megállapodás létrejötte után visszatér. Utóbbinál pedig elhatározó lépésre szánta el magát.

A július 12-i, harmadik tárgyaláson bejelentette, hogy a szerzetesrendek többségének felosztatását látná egyedül célravezetőnek.⁸⁶ Magával a felosztatással szemben a püspöki kar küldöttei ugyan végig tiltakoztak, de annak a kérdésnek megbeszélésére, hogy miképpen rendezzék a felosztatott szerzetesrendek tagjainak sorsát, már hajlandónak mutatkoztak.⁸⁷ Eleinte a szerzetesek kivándorlása mellett kardoskodtak és azt akarták elérni, hogy az itthonmaradtok is „tetszés szerint” (ideértve, hogy a szerzetesruha megtartásával, csoportosan és lehetőleg plébániákon) helyezkedhessenek el. A kormánybizottság azonban az előbbit egyáltalán nem fogadta el és ez utóbbit sem bízta teljesen a szerzetesek „tetszésére”. Azt viszont kilátásba helyezte, hogy 3—4 rendet 6—8 iskolával, valamint a rendi igazgatáshoz és tanításhoz szükséges létszámmal megtarthatnak. Ami pedig a felosztatott rendek tagjait illeti, a kormánybizottság nem zárkózott el attól, hogy a tanítási akaró szerzetes-tanárok és a betegápolást továbbra is folytatni kívánó szerzetes-nővérek az állami iskolákban, illetve kórházakban, megfelelő feltételek mellett állást kaphassanak. További 4—500 szerzetesnek lehetőséget kívánt nyújtani arra, hogy mint lelkészek helyezkedjenek el. Az öreg és

⁸⁵ A népi demokratikus kormány kezdettől igényt tartott erre. Így az 1945-ben megüresedett esztergomi érseki és győri püspöki székek betöltésénél is megnevezte jelöltjeit egy levélben, melyet a Szövetséges Ellenőrző Bizottságon keresztül juttatott el Rómába. Erről ld. Vallás- és Közoktatásügyi Miniszter levele a Külügyminiszterhez 1945. máj. 31-én. Országos Lt. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium iratai 6430/1945. 1948-ban egy segédpüspök kinevezése kapcsán újra bejelentette a kormány, hogy igényt tart a beleszólásra. Erről ld. Minisztertanács határozatát — Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Lt. eln. 88/1948. A Vatikán a diplomáciai kapcsolat 1945 tavaszán való megszakadására, valamint arra hivatkozva, hogy nem újították meg az ellenforradalmi kormánnyal 1927-ben ezügyben megkötött megegyezést — nem vette ezeket figyelembe.

⁸⁶ Megbeszélések 1950. júl. 12-i jkve.

⁸⁷ Megbeszélések 1950. júl. 2-i és aug. 3-i jkve.

rokkant szerzetesek számára pedig külön e célra rendszeresített otthonok felállítását helyezte kilátásba. Végül nem maradtak volna megélhetés nélkül a többiek sem, mivel a kormánybizottság ígéretet tett, hogy számukra is megfelelő munkaalkalmat fog biztosítani.⁸⁸ Ha néhány jelentéktelen módosításra sor is került még a további tárgyalásokon, a javasoltak úgyszólván pontról-pontra elhatározássá és gyakorlattá is lettek.⁸⁹

Bár magát a „szerzetesrendek működése engedélyének” megszüntetésére vonatkozó törvényerejű rendeletet csak a tárgyalások befejeztével (aug. 30-a után) hozták nyilvánosságra és természetesen végrehajtására is csak azután került sor,⁹⁰ mégis a szerzetes-kérdés alapján már a kormány egyoldalú elhatározásának (a feloszlításrak) bejelentése és a szerzetesek sorsának közös megbeszélése után lekerülhetett a tárgyalások napirendjéről. Mindez igen jótékonyan hatott a tárgyalások további menetére, amennyiben a megállapodás tényleges kérdései kerülhettek a megbeszélések központjába. Ám a tárgyalások menetében bekövetkezett fordulatban mégis igen jelentős része volt egy másik tényezőnek is. Ez a tényező pedig nem volt más, mint a katolikus békepapok 1950 aug. 1-i gyűlése.

Az alsópapság egy részének béke melletti kiállásáról és az augusztus 1-re összehívott országos értekezletének előkészületeiről, mely, mint ismeretes, előzményeivel együtt fontos tényezője volt a megállapodási tárgyalások elindításának, a tárgyalások során, kezdetben szemérmesen hallgattak a püspöki kar küldöttei. Legelőször a július 20-i tárgyaláson esett csak róla szó, miután híre futott annak, hogy egyes püspökök, mindenekelőtt Péteri váci püspök, megtiltotta, hogy egyházmegyéjének papjai részt vegyenek ezen az értekezleten.⁹¹ E tárgyaláson is csak az történt, hogy a kormánybizottság figyelmeztette a küldötteket arra, hogy az ilyen akciók semmiképpen sem erősíthetik a püspöki kar helyzetét, hanem inkább rontják a megállapodás esélyeit.⁹² Bár a küldöttek erre bizonyos rosszallással reagáltak, mégsem lehet mondani, hogy a püspöki kar tagjai általában akadályozták volna papjaikat az augusztus 1-i értekezleten való megjelenésben. Czapik egri érseknek pl. az ez ügyben beérkezett kérelmekre többnyire az volt a válasza, hogy a kérelmezőknek „szabadságában áll”, vagy „szabad tér” adatik ezen megjelenni.⁹³ Mindenképpen igaza volt tehát az augusztus 1-i országos érte-

⁸⁸ Egyébként ezeket 1950. aug. 9-én levélben is közölte a kormány a püspöki karral. — Kalocsai Érseki Lt. 5228/1950.

⁸⁹ A katolikus egyház 8 középiskolát kapott és ehhez 4 szerzetesrendet tarthatott meg, ld. Megállapodás — Szabad Nép 1950. aug. 31. Lelkésztséghez több mint 500, pedagógus beosztásba (októberig) 116, kórházi ápolói beosztásba ugyancsak sok volt szerzetes (nő) jutott, továbbá kb. 500 agg és rokkant szerzetes otthonokba került. Egyéb munkát kevesen vállaltak. A többiek sorsa nem ellenőrizhető. Erre, valamint a működési engedélyt megvonó rendelet után fennmaradt függő ügyek elintézésére ld. a Pártbizottság 1950. szept. 19-i, 26-i, okt. 4-i, 18-i és nov. 15-i ülésének jegyzőkönyveit.

⁹⁰ 1950. évi 34. sz. törvényerejű rendelet. Ld. törvények, törvényerejű rendeletek és minisztertanácsi rendeletek Bpest. 1950 — Kihirdetve 1950. szept. 7-én. Végrehajtási idő 3 hónap.

⁹¹ Darvas József közoktatásügyi miniszter nyilatkozata. — Szabad Nép 1950. aug. 10.

⁹² Megbeszélések 1950. júl. 20-i jkve.

⁹³ Ilyen kérelmek ld. Egri Érseki Lt. 3530/1950 sz. alatt. Többi között, egy fiatal plébános öreg paptanárának szép biztató levelét is utazási kérelméhez csatolta. E júl. 25-én kelt levél így szól: „Megnyugtatlak, a felhívást annak idején mint lelkiismeretem parancsszavát valóban aláírtam... hisz minden törekvésem az, hogy vessünk már

kezleten annak a felszólalónak, aki azt mondotta, hogy „vannak főpapok, akik a legsúlyosabb fenyegetésekkel próbálják visszatartani papjaikat attól, hogy ebben a mozgalomban résztvegyenek. Ugyanakkor a főpapok nagyobb — és hozzáteszem, tekintélyesebb — része a papságnak teljesen szabad kezett adott”.⁹⁴

Közel 300 pap jött össze a budapesti Tudományegyetem dísztermében megtartott országos értekezletre. Az ott felszólalók mindannyian bírálták az egyházi „felsőbbiséget”, mely korábban az alsópapság helyes kezdeményezését „valami egészen konok és elmaradott politikai felfogással szerencsétlenül, magának szinte csalhatatlanságot követelő öntudattal — még politikai, gazdasági, társadalmi, kulturális kérdésekben is — elnémitotta, vagy legalábbis elnémitani törekedett”.⁹⁵ Hangsúlyozták, hogy ennek a magatartásnak „meg kell változnia”, ha az egyház a „katasztrófát” el akarja kerülni. Azt javasolták, hogy a lengyel püspöki kar példáján, akár a Vatikán hozzájárulása nélkül is, meg kell egyezni az állammal. Ugyanakkor örömmel üdvözölték az erre irányuló tárgyalást, melyhez az értekezlet „a maga részéről is — úgy mond — erkölcsi háttérrel ad . . . és szép sikert kíván”. Határozataikban pedig kifejezésre juttatták egyház és állam megegyezésére irányuló követelésüket és leszögezték hűségüket a Népköztársaság iránt, valamint támogatásukról biztosították azt a népgazdasági tervek megvalósításában. Továbbá, nevén nevezve az ellenfelet, elítélték az imperialista háborús uszítást és részvételüket ajánlották fel a magyar nép békeharcához. Legvégül pedig kimondták a Katolikus Papok Országos Békebizottságának megalakulását.

A történetek szemmel láthatólag rányomták bélyegüket a két nappal utána tartott tárgyalásokra is.⁹⁶ Jóllehet a kormánybizottság nem hivatkozott harsányan erre az értekezletre, és a püspöki kar küldöttei is tartani akarták a látszatot, hogy amit tesznek, azt a békepapok állásfoglalása nélkül is megtennék, mégis a fordulat és a történetek összefüggése nyilvánvaló. Jól mutatja ezt egyrészt mentegetődző hangvételük azzal kapcsolatban, hogy ők nem kívánták akadályozni az alsópapságnak ezt a megmozdulását, másrészt ama szándékuk egyértelmű kinyilvánítása, hogy a megállapodást őszintén akarják és távolról sem gondolnak „átmenetiségre”. „Ha mi átmeneti időre gondolnánk — mondotta Czapiék egri érsek —, akkor nem egyeznénk meg és nem tárgyalnánk.”⁹⁷ A történetek nyomán lefolyt tárgyalás tehát végső soron lényegesen jobb eredménnyel zárult, mint az előzők. Ezzel van összefüggésben, hogy a konkrét megállapodási tervezet kidolgozását is napirendre tűzni javasolták már a következő tárgyalásra.

egyszer véget ennek a ránk és híveinkre nézve is káros és áldatlan állapotnak . . . jöjjön, de jöjjön mielőbb a megegyezés: A többi aláíró mind kifogástalan egyházi személy, akiket — pár kivételével — személyesen is ismerem. Édes öcsém, ha úgy gondolsz, hogy szíved ügye a megegyezés, írd alá a felhívást, csak jót cselekszel.”

⁹⁴ Balogh István plébános felszólalása. Katolikus papok a békéért. Bpest. 1950.

21. l.

⁹⁵ Horváth Richárd cisztercita tanár felszólalása. Uo. 2. l.

⁹⁶ Megbeszélések 1950. aug. 3-i jkve.

⁹⁷ Nyomban hozzá kell tenni, hogy eme pozitív állítás egyértelműségét és hitelét alig segítette a következő mondatával, melyben „okosságukra” hivatkozva kijelentette, hogy a mártíriumot csak „muszájból” vállalná, de ha elkerülhető, „nem jelentkezik érte”. Bár e kitételében is bennefoglaltatik a megállapodás valóságos igénye, mégsem igaz az, és ők sem gondolhatták komolyan, hogy a mártír-perspektíva vezette őket a megállapodásra.

E soron levő augusztus 10-i, békésnek ígérkező tárgyalásba Péteri váci püspök időközben békepapok ellen foganatosított intézkedései ugyan disszonáns hangokat keverték, mégis, mert a kormány — és a tárgyalásokon a kormánybizottság is — határozottan fellépett ezek ellen, nem akadályozhatták meg a továbbhaladást.⁹⁸ Sőt, lehetne mondani, a fordulat valójában csak ezen a tárgyaláson mutatkozott meg teljesen. Ha egyesek igyekeztek is magyarázni Péteri tetteit, szolidaritást vállalni vele azonban mégsem akartak. A kalocsai érsek pl. arról írt egyik levelében, „hogy a püspöki kar az augusztus 11-i papi gyűléssel kapcsolatban eddig semmiféle közös intézkedést nem tett”.⁹⁹ Mindez azt jelenti — és ezt maga az érsek is így állította az augusztus 10-i tárgyaláson —, hogy Péteri „önállóan” intézkedett.

Ahogy a Péteri-ügy lekerült a tárgyalás napirendjéről, nyomban hozzáfekttek a püspöki kar további tervezetének figyelembe vételével készített, a kormánybizottság által benyújtott megállapodási tervezet tárgyalásához. Ennek során jelentős közeledés volt tapasztalható a két tárgyaló fél között, melynek eredményeit igen jól jelzi, hogy a kormánybizottság elfogadta a küldöttek által javasolt, a megállapodás végrehajtására hivatott „paritások bizottság” tervét. Ugyanakkor a küldöttek is kinyilvánították, hogy a kormánybizottság megállapodási tervezete néhány módosítás és egyházasabb szövegezés után, számukra is elfogadhatónak mutatkozik.¹⁰⁰

Ilyenformán a két utolsó tárgyaláson a vita központjában elsősorban már a végső megszövegezés állott.¹⁰¹ Ám egy utolsó közzéték még itt sem hiányozhatott. A Péteri-ügy hullámai még el sem csendesedtek, amikor a püspöki kar egy újabb intelmet közölt a papsággal. Erre indítékot pedig nem más adott, mint a Katolikus Papok Országos Békebizottságának növekvő népszerűsége és befolyása a papságban, még közelebből, hogy ez elhatározta, miszerint a papsággal együtt augusztus 20-án megemlékezik a Népköztársaság Alkotmányáról.¹⁰² Sőt, a Katolikus Papok Országos Békebizottsága még a püspököknek is levelet írt, melyben a lengyel püspöki kar példájára hivatkozván, őket is kérte, hogy csatlakozzanak a stockholmi békefelhíváshoz.¹⁰³ A püspöki kar arra gondolt, hogy ha már a béke melletti megnyilatkozást úgy sem kerülheti el a küszöbön álló megállapodásban, akkor ezt miért ne használhatná ki pl. egyben arra, hogy az alsópapokból álló békebizottságot, melynek befolyása egyre inkább féltékennyé tette, leintse, felszámolja. Ezért tartotta oly fontosnak „miheztartás végett” közölni papjaival, hogy a békére vonatkozó állásfoglalás „anyagát képezi a kormány és a püspöki kar között folyó tárgyalásoknak” és hogy „igehirdetés tárgyában” (ti. az aug. 20-i megemlékezésről van szó) rajtuk kívül senki nem adhat irányítást.¹⁰⁴

⁹⁸ Péteri négy papja ellen eljárást indított, mert azok résztvettek az aug. 1-i országos értekezleten. — Szabad Nép 1950. aug. 11. Máshonnan kitudódik, hogy részint áthelyezéssel büntette őket, kettőt pedig arra szólított fel, hogy felfüggesztés és kiközösítés terhe mellett írjanak lemondó levelet az Országos Békebizottságnak. — Ugyanakkor a közoktatásügyi miniszter nyilatkozott arról, hogy a reakciós püspökökkel szemben védelmet nyújt a kormány a békepapoknak. Szabad Nép. 1950. aug. 10.

⁹⁹ Kalocsai Érseki Lt. 5040/1950. — aug. 5-i levele a közoktatásügyi miniszterhez.

¹⁰⁰ Megbeszélések 1950. aug. 10-i jkve.

¹⁰¹ Megbeszélések 1950. aug. 19-i és 24-i jkve.

¹⁰² Katolikus békenaptár 1951. évre. Bpest. 50. l.

¹⁰³ Egeri Érseki Lt. 3531/1950. — aug. 11-i levél.

¹⁰⁴ Váci Püspöki Lt. 3817/1950 — kiadta aug. 17-én a „magyar püspöki kar”.

Csakhogy e figyelmeztetés végül is visszajára fordult, mert sem a felszólított papok nem hátráltak meg, sem pedig a kormány nem késett figyelmeztetni a püspöki kart a papság alkotmány által is biztosított állampolgári politikai jogainak tiszteletben tartására.¹⁰⁵ Egyelőre a püspöki kar vonult vissza a papi békebizottság felszámolását célzó terveivel. Küldöttjei már az utolsó, augusztus 24-i tárgyaláson olyanformán nyilatkoztak, mintha ezt a figyelmeztetést nem is ők, hanem a Szent István Társulat adta volna ki és nem is körlevél, hanem csak afféle prédikációs vázlat vagy ismertetés lett volna. Ilyenformán e tárgyalások alatti utolsó közjáték már alig zavarhatta a megállapodás végső megszövegezésének vitáját, ha csak éppen nem a kormánybizottság helyzetét erősítette.

Miután a küldöttek bejelentették, hogy a püspöki kar nagyjából, azaz bizonyos javításokkal elfogadta a megállapodás tervezetét, nyomban hozzá is láttak a munkához. Minthogy a Vatikánra való utalást, annak folytán, hogy az a megállapodásban nem illetékes és ugyanakkor a megállapodás nem érinti annak jogait, elhagyhatónak tartották, a vita két kérdéscsoport körül zajlott. E kérdéscsoportok sorrendileg azonosak a megállapodás szövegének két részével. Az első, a püspöki kar államrenddel, alkotmánnyal, ötéves tervvel, termelészövetkezetekkel és a béke kérdésével kapcsolatos állásfoglalásának és kötelezettségeinek csoportja, második a Magyar Népköztársaságnak a vallásszabadság kérdésében elfoglalt álláspontja, valamint kötelezettségeinek felsorolása az egyház működési szabadsága, az iskolák, a szerzetesek és az anyagi támogatás vonatkozásában. A megállapodás végrehajtására hivatott paritásos bizottság megalakításáról szóló záradék pedig ugyancsak nem képezte vita tárgyát.

Ami az első csoport kérdéseit illeti, a kormánybizottság a püspöki kar által az állásfoglalásról és kötelezettségekről javasolt, többnyire túróleges-séget vagy gyenge aktivitást kifejező megfogalmazásokat a nagyobb aktivitás irányába kívánta fejleszteni. Így pl., hogy a Népköztársaság államrendjét és alkotmányát ne csak „elismerje” és „támogassa” a püspöki kar, de „védelmezze” is. Vagy ne csak „óhajtja” az építés eredményeit, hanem „hívja” is fel híveit a részvételre ebben. Ugyancsak nem tartotta elégségesnek a háború általános elítélését sem. Mindezekben, ha nem is így szó szerint, végül is a kormánybizottság által javasolt fogalmazás lett a végleges. Viszont a „felforgató tevékenység” elítéléséről szóló kitétel kormánybizottság által kívánt részletezése helyett egyszerűen „bárhonnan jövő” jelző; a termelészövetkezet „támogatása” helyett pedig, hogy „ne fejtsen ki ellenállást” kifejezések maradtak a szövegben a küldöttek kívánságára.

A kérdések második csoportjánál már nem annyira a más-más jelentés-tartalmú — és mint az látható volt, más-más politikai tartalmú — szavak állottak egymással szemben, hanem az, hogy miképpen értelmezi az egyik vagy másik fél a vallásszabadságot és annak biztosítékait. A püspöki kar küldöttjei ezt igen tágkörű értelmezésben fogták fel, és ennek megfelelően külön „függelékben” szerették volna felsorolni kívánságaikat. Mivel a kormánybizottság az előbbieken sem kért ilyen függelékszerű felsorolást, ez esetben nem volt hajlandó elfogadni azt. Mindazonáltal a vallásszabadság biztosításának általános megfogalmazásán belül helyesnek tartotta konkrétizálni annak biztosítékait: a katolikus egyház „működési szabadságát”,

¹⁰⁵ A közoktatásügyi miniszter nyilatkozata. Szabad Nép 1950. aug. 27.

8 egyházi iskola és a „megfelelő számú” szerzetesrend „működését”, valamint a „18 éven át”, de „csökkenő mértékű” anyagi gondoskodást.

A vita ezzel be is fejeződött, s a végleges szöveg példányai is elkészültek. Soron következett a megállapodás aláírása, amelyre a kormány részéről Darvas József közoktatásügyi miniszter, a püspöki kar részéről pedig Grósz József kalocsai érsek kapott felhatalmazást. Az aláírás 1950. augusztus 30-án meg is történt, és másnap a sajtóból már a közvélemény is megnyugvással tájékozódhatott az eredményről.¹⁰⁶

*

Természetesen a megállapodás híre sem mindenütt talált egyöntetűen szíves fogadtatásra. Míg a tömegek és a lelkeskedő papság egy részének álláspontját kifejező Katolikus Papok Országos Békebizottsága, valamint az egyes lelkészek, sőt más egyházak lelkészei is örömmel üdvözölték az állam és egyház megállapodását,¹⁰⁷ a hazai és a nemzetközi reakció rosszallását fejezte ki fölötte és a püspöki kar „fegyverletételéről” beszélt. „Többek nevében” írt névtelen levelek „figyelmeztetik” és oktatják ki pl. Czapik egri érseken keresztül a püspöki kart, hogy a megállapodásban vállalt kötelezettségek miért nem tekinthetők a „hívekre” nézve érvényesnek.¹⁰⁸ A Vatikán Államtitkársága pedig „fájdalommal közli, hogy ez a hír (ti. a megállapodás — O. S.) nem középszerű fájdalmat okozott a Szentatának”, mert a megállapodás nemcsak hogy „meghaladja a püspöki kar hatáskörét”, de ugyanakkor „nem könnyű terheket ró” a püspöki karra. A szerzetesrendek feloszlata mellett különösképpen azt rosszallja, hogy a püspöki kar bízik „a vallásszabadság fenntartásának bizonytalan ígéretében”. De mert e dorgálással nem szerette volna magára haragítani a magyar püspöki kart, végül is „apostoli áldását” küldte — nem a megállapodásra —, hanem az egyházra.¹⁰⁹

¹⁰⁶ A Népköztársaság kormánya és a katolikus püspöki kar megállapodása. Szabad Nép 1950. aug. 31.

¹⁰⁷ A Katolikus Papok Országos Békebizottsága üdvözlö az állam és egyház megállapodását. — Szabad Nép 1950. szept. 3. Egyes katolikus lelkészek, valamint a bányai evangélikus egyházkerület lelkészei évi rendes értekezlete is táviratban üdvözölte a megállapodást.

¹⁰⁸ Egri Érseki Lt. 3820/1950. Keltezés és névaláírás nélküli levél.

¹⁰⁹ Őszentsége Államtitkársága 6990/1950. — Kelt Vatikán 1950. okt. 9. Az egyes, nyugaton napvilágot látott írásokban a megállapodásról általában is úgy szólnak, mint az egyház állami szolgálatba való kényszerítéséről és ugyanakkor a keleti orthodoxiába, a pravoszláv egyházba való átmenet előkészítő lépéséről. Erre nézve ld. pl. Die katolische Kirche im kommunistischen Ungarn, von Matthias Annabring, — Südost-Stimmen Zeitschrift für Probleme des südosteuropäischen Raumes. III. Jhg. Nr. 8. *Heinz Horst Schrey*: Die Generation der Entscheidung. Staat und Kirche in Europa und im europäischen Rußland 1918 bis 1953. München. 1955. *Gary Mac Eoin*: Der Kampf des Kommunismus gegen die Religion. Aschaffenburg. 1952. Angolból fordítva. Ezek szerint mintha nem is a változó idők követelményei, de a népi demokrácia rászorultsága sürgette volna a megállapodást, és mintha a Szovjetunióknak a Nagy Honvédő Háborúban nem a fasizmus megsemmisítése, az épülő magyar szocializmusnak pedig nem a vallás társadalmi gyökereinek megszüntetése, de a pravoszláv vallás kiterjesztése, az egyik vallásnak a másikkal való felcserélése képezte volna gondját. Gondolkodásukra jellemző: aki győz, azé a vallás. Ez fenn is állt a II. világháború éveiben. Róma azt várta a német fasizmus győzelmétől, hogy az orthodoxia beolvad a római katolicizmusba. Ezt szolgálta az un. „uniós egyesülés”, amelyet XI. Pius „Rerum orientalium” c. enciklikája tűzött ki. Az ezzel kapcsolatos missziós tevékenység ellátására a római „Keleti Intézetben” vagy „Russicumban” is képeztek ki papokat. Erre, valamint magyarországi vonatkozásaira bővebben ld. szerző: A szovjetellenes háború klerikális támogatói. Bpest. 1954. 40—41. l.

A megállapodás hazai és külföldi visszhangjában meglevő kettősség végső soron magán a püspöki karon és a papság egy részén belül is nyomon követhető. S mindez nem csupán a kettős visszhang hatása, de következménye annak a többé-kevésbé tudatos óvakodásnak is, hogy a püspöki kar reakciós tagjai még a megállapodás után sem akarták a múltba vezető hidat teljesen felégetni. Bár e kérdés taglalása már nem tartozik szorosan a tárgy keretébe, mégis röviden szólni kell róla.

Ami e felemás politikai magatartást illeti, nem véletlen, hogy a Katolikus Papok Országos Békebizottsága már a megállapodás létrejöttét követő napokban az üdvözlő szavak mellett azt is szükségesnek tartotta hangsúlyozni, hogy „nagyon tévedne az, aki azt hinné, hogy minden maradhat a régiben és mindez nem más, mint csak egy taktikai sakkhúzás”.¹¹⁰ Néhány hónappal később pedig már állítás formájában olvashatjuk ugyanennek a szervezetnek lapjából, hogy vannak olyanok, akik „az egyezményt mintha nem vennék komolyan, vagy akik az egyezményt magukra nézve nem tartják kötelezőnek”.¹¹¹ Ezek az állítások nem voltak alap nélkül valók.

Már a megállapodás előtti napon kiadott és szeptember 17-én felolvasott püspökkari körlevélben is bizonyos mentegetődő hangokat hallattak arról, hogy mintha a megállapodás egyedül a kormány „óhaja” lett volna, és a püspöki kar éppen csak „hajlandónak nyilvánította magát”, hogy arról tárgyaljon. Ami azonban még feltűnőbb és mondhatni, a megállapodás szellemének ellentmondó, az, hogy nemcsak tiltakoztak a „szerzetesek működésének megvonása” ellen, de gyűjtést is rendeltek el azok számára, „hogy az új viszonyok közt is a régi hűséggel” tevékenykedhessenek.¹¹² Nem sokkal volt jobb a hangja annak a körlevélnek sem, mely egy hónappal később, az 1950 őszi tanácsválasztásokkal kapcsolatban látott napvilágot, s amelynek értékét nagyban lecsökkenté mellett egy „belső” körözvény is, melyben a papságot a tanácstagság vállalásától óvták.¹¹³

A püspöki kar latolikus határozatlansága és janusarcúsága mégis a békemozgalom és a Katolikus Papok Országos Békebizottságának megítélésével kapcsolatos kérdésekben mutatkozott meg leginkább. Bár a béke védelme már törvénnyé lett az országban is, mégis a püspöki kar szemmel láthatóan visszacsúszott e kérdésben megállapodás előtti álláspontjára. Míg a megállapodásban konkrétan állást foglalt a háborús uszítással szemben, a békemozgalom mellett, valamint az ellen, aki először használ atombombát, addig az azt követő időben szinte kerülni igyekezett az ilyen konkrét megnyilatkozásokat. 1951 tavaszán ki is fejtette, hogy korábbi állásfoglalásaihoz képest változatlanul „tisztán valláserkölcsi téren óhajtott maradni és különösen nem akart országos vagy nemzetközi politikai vonalra áttérni”.¹¹⁴ Arról meg hallani sem akart, hogy valamely nemzetközi vagy hazai békekezdeményezést aláírásával is támogasson. Ugyanakkor, mint akinek minden rendjén van a házatáján, az alsópapság önálló békemozgalmainak kiiktatására törekedett.

¹¹⁰ Szabad Nép 1950. szept. 3.

¹¹¹ Belső emigráció helyett tevékeny munka. A Kereszt 1950. dec. 1.

¹¹² A Magyar Püspöki Kar körlevele 1950. aug. 29.

¹¹³ A körlevélre ld. Paritásos Bizottság 1950. okt. 4-i ülésének jkve. A „belső” körözvényt ld. Kalocsai Érseki Lt. 6346/1950. — okt. 7.

¹¹⁴ Püspökkari nyilatkozat 1951. ápr. 3. Kalocsai Érseki Lt. 2088/1950.

Az alsópapság békemozgalmát összefogó Békebizottság határozottan védekezett e törekvés ellen. Lapjában leszögezte, hogy amíg „egyházi és jurisdictionális kérdésekben” alárendeli magát az egyházi többségnek, a püspöki karnak, addig „állampolgári kötelességeinek teljesítésében a lelkiismeretünk és meggyőződésünk vezet”.¹¹⁵ Sőt, másutt azt is kijelentette, hogy „éberan fog őrködni” a megállapodás végrehajtásán. „Mi akarunk lenni megvalósulásának egyik fontos és nélkülözhetetlen segítő- és szolgálatkészsége.”¹¹⁶ A Katolikus Papok Országos Békebizottsága, ha nem is mindig következetesen, beváltotta ezt az ígéretét.¹¹⁷

E feszült helyzeten végül is a püspöki kar azon lépése enyhített, hogy elhatározta a Béke Világtanácsnak az öt nagyhatalom békeegyezményére vonatkozó berlini megállapodása aláírását.¹¹⁸ Ezt az elhatározást nem sokkal később újabbak, a püspöki kar ismételt hűségnyilatkozata és a Magyar Népköztársaság Alkotmányára letett esküje is követték.¹¹⁹

A megállapodással, mint ismeretes, nemcsak a püspöki kar különböző politikai kérdésekben tanúsított magatartásával kapcsolatos problémák merültek fel, de megoldásra várt több olyan, többnyire az állam és egyház elválasztásával összefüggő feladat is, amelyeket, bár így vagy úgy összefüggésben voltak a megállapodással, mégis annak keretében nem tudták vagy éppen nem is akarták rendezni. Rendezésük viszont elmulaszthatatlan volt ahhoz, hogy megszűnjenek az állam és egyház érintkezésének súrlódási pontjai. Jóllehet e kérdéseknek is voltak igen fontos politikai vonatkozásai, mégis az általános politikai helyzet megérett arra, hogy az állam egyoldalú elhatározással rendezze ezeket. Ha ellentétes állásponton is volt a püspöki kar, ezek a kérdések mégsem képezték már a szoros értelemben vett napi politikai harcok tárgyát és végrehajtásuk sem feltétlen függött azok kimeneteletől.

Igy ilyen volt 1950 szeptemberében a hittudományi kar elválasztása a budapesti egyetemtől,¹²⁰ majd rá félesztendőre az Állami Egyházügyi Hivatal felállítására, minek folytán megszüntették a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium megfelelő ügykörét.¹²¹ Minthogy ez utóbbit az állam és a vallásfelekezetek közötti ügyek intézésére, valamint a megállapodások végrehajtására, illetve az egyes egyházak támogatására hívták életre, szükségtelennek mutatkozott az ugyane szerepkör ellátására a megállapodásban kimondott paritásos bizottság további működése is. (Egyébként később az Állami Egyházügyi Hivatalt bízták meg az állami támogatásból, az egyes egyházak által felajánlott ingatlanok ellenértékéből és egyéb forrásokból létrehozott és az

¹¹⁵ Mi Utunk — A Kereszt 1950. nov. 1.

¹¹⁶ A Katolikus Papok Országos Békebizottsága üdvözli az állam és az egyház megállapodását. Szabad Nép 1950. szept. 3.

¹¹⁷ A tanácsválasztásnál és más állami feladatok végrehajtásánál tevékenyen vette ki részét a feladatokból. Ld. Katolikus Békenaptár 1951 évre. Bpest. 50. l. Többek tanácstagságot is vállaltak. A Kereszt, 1950. nov. 1.

¹¹⁸ Váci Püspöki Lt. 1799/1951. — máj. 10. Levél a közoktatásügyi miniszternek.

¹¹⁹ Előbbire ld. Püspökkari ért. jkve. 1951. júl. 3. — Utóbbira ld. Szabad Nép 1951. júl. 18.

¹²⁰ A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1950. évi 23. sz. törvényerejű rendelete. Törvények, törvényerejű rendeletek, miniszteri rendeletek Bpest. 1950.

¹²¹ 1951. I. tc. uo. 1951-es kiadás.

egyházi feladatok ellátásának anyagi biztosítására szolgáló Vallásfelekezeti Alap vagyonának kezelésével is¹²².)

Mindezeket soron követte a megállapodásban ismert okból nem rögzített legfontosabb kérdések egyikéről, a főkegyúri jog gyakorlásáról, illetve az egyes egyházi állások betöltéséről szóló törvényerejű rendelet meghozatala is.¹²³ Eszerint főpapi állásokat Magyarországon csak a Népköztársaság Elnöki Tanácsának előzetes hozzájárulásával lehet betölteni. Mindez érvényes 1946. január 1-ig visszamenőleg és mindaddig, míg e kérdésben kétoldalú szerződéssel megfelelő rendelkezés nem jön létre.

Íme, a megállapodás mellett lényegében ezeken az aktusokon és intézkedéseken nyugodott esztendőkön keresztül — lehetne mondani több-kevesebb módosítással, mind a mai napig — az állam és egyház viszonya.

*

Miképpen lehetne végül is — most már a körülmények megközelítő ismeretében — a megállapodás végső mérlegét röviden megvonni?

Határkó szerepe az állam és egyház viszonyának alakulásában nemcsak hogy a népi demokratikus fejlődés időszakát illetően, de a történelmi idő tágabb értelmezése mellett sem lehet kétséges. Először fordult elő, hogy az egyház Magyarországon olyan megállapodást kötött az állammal, amelyben lemondott a kizsákmányoló osztályokkal való együttműködésről és helyette, ha nem is minden területen, de a fő kérdésekben a dolgozó tömegekkel, a néphatalommal való politikai együttműködést vállalta. Eme vállalás komolyságát csak aláhúzta a megállapodás kölcsönös jellege, amelyet sikerült az államnak úgy biztosítani, hogy egyik fél sem engedett elvi álláspontjából, és ugyanakkor nem zárta ki a vallással és az egyházzal szemben folytatott ideológiai harcot. Sőt e harc számára egyenesen kedvezőbb, nyitabb terep jött létre, mivelhogy a politika kérdéseinek pozitív elhatárolásával egyre inkább megszűnt a politikum és a vallás tudatos összekeverésének lehetősége.

A püspöki kar nem teljesen önszántából, hanem a néphatalom megerősödése, az egyházi reakció elleni szívós harc és saját befolyásának megcsappanása következtében vállalta a megállapodást. Az is bizonyos — főképpen az ellenforradalom tapasztalataiból —, hogy amikor a néphatalom meggyengült és az egyházi reakció elleni küzdelem ellanyhult, a püspöki kar — enyhén szólva — megfélemedezett e kölcsönös megállapodásban vállalt kötelezettségeiről. Mégis a megállapodás győzelmi határköve is volt a népi demokráciának, mert mögötte egy súlyos vereséget elszenvedett egyházi reakció és ugyanakkor megnyert tömegek és nem kis számban a népi demokratikus rendszert elismerő és támogató papok állottak.

¹²² 170/1951. MT. sz. rendelet, uo. A megállapodás alapján létrehozott Paritásos Bizottságban történt közös megbeszélések alapján a katolikus egyház kb. 75 000 kh. javadalmi földet adott át az államnak, melynek ellenértéke szintén a Vallásfelekezeti Alap vagyona lett (ld. Püspökkari ért. jkve. 1954. márc. 9.).

¹²³ A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1951. évi 20. sz. törvényerejű rendelete, uo. Megjegyzendő, hogy egyebek mellett e rendeletnek igen fontos szerepe volt abban, hogy a püspöki kar a régi eskü „rációjaként” emlegetett „javadalom” és „felsőházi tagság” nélkül is sürgősen letegye az esküt.

A püspöki kar politikai magatartásának megítélése szempontjából továbbra sem az volt a fő kérdés, hogy miféle meggondolások (ti. hogy a népi demokratikus rendszer bizonyosságából levont reálpolitikai következtetések vagy olcsó számítások motiválták részéről a megállapodást), hanem hogy mennyiben tartotta azt be. Ennek megfelelően az egyház egyes köreivel vívott politikai harcnak soha nem az állott a tengelyében, hogy a megállapodáson túl további követeléseket támasszon az állam, hanem hogy a megállapodásban vállaltakat be is tartsák. Arról azonban, hogy egyre erősebb meggyőződés legyen e mögött, természetesen a népi demokratikus állam soha nem mondhatott és nem is mondott le.

Ш. ОРБАН

СОГЛАШЕНИЕ ГОСУДАРСТВА И КАТОЛИЧЕСКОЙ ЦЕРКВИ

Резюме

Урегулирование отношения государства и церкви является важной задачей борьбы за победу демократической и социалистической революции. Основным этапом этой борьбы в нашей стране было соглашение государства с католической церковью. Не только по той причине, что католическая церковь являлась в Венгрии самой крупной церковью, но и потому что она больше всего срасталась с эксплуататорскими классами, имела самые крупные землевладения, политические и культурные привилегии. Ликвидировав, наряду с другими феодальными пережитками, крупное церковное землевладение и различные привилегии церкви и потом разделив церковь от государства, народно-демократическое государство при помощи соглашения добилось и того, чтобы церковь оторвалась от эксплуататорских классов и признала, поддержала народно-демократическое государство. Таким образом путем соглашения удалось создать такое отношение между разделенными друг от друга государством и католической церковью, которое более всего соответствовало интересам социалистического строительства.

Пока рабочий класс еще делил власть с другими, вряд ли имелась возможность прочного соглашения на принципиальных началах. Народно-демократический режим стремился все-таки с самого начала создать мирные отношения с церквами, в том числе и с католической. В враждебном и резко отклоняющем поведении руководителей последней заключилась причина того, что это не имело успеха. Более того, когда со стороны государства имелась уже возможность соглашения, и уже удалось заключить соглашения с другими церквами, и когда целый ряд деятелей католической церкви одобрял соглашение, церковное руководство Миндсенти всеми средствами стремилось провалить его. Миндсенти и его пособники были сторонниками и борцами реставрации Габсбургов и всякое приближение к государству оказалось бы вредным для их дела.

На стороне католической церкви условия соглашения созрели только после устранения Миндсенти. Эта неудача убедила руководителей церкви в силе народно-демократического режима и в том, что ни другие церкви, ни массы не поддерживают политики реакционных кругов католической церкви. Лучшая часть высокого духовенства осознала, что если церковь не хочет потерять верующих, она не может больше отказаться от переговоров, вернее от соглашения. В том, чтобы она сделала этот вывод, благоприятную помощь оказала ей и политическая позиция части стоящего близко к народу низшего духовенства на стороне различных целей народной демократии и движения за мир. При таких предпосылках, а также вследствие того обстоятельства, что целый ряд вопросов (например материальные вопросы) возможно было урегулировать только таким путем, руководители церкви в июне 1950 г. просили о переговоры.

На переговорах, сейчас же начатых между комитетом, посланным правительством, и делегатами епископства, были включены в повестку дня все вопросы отношения государства и церкви. Эти вопросы — с исключением роспуска монашеских орденов и осуществления верхнего права патроната, которые правительство решило путем декрета — были урегулированы на основе взаимного соглашения. Таким образом епископство признало Народную республику и ее самые важные достижения и завершило ее и самые важные ее цели в своей лояльности и поддержке. Государство со своей стороны взяло на себя, в течение 18 лет, материальное обеспечение свободы действия церкви, а также деятельности разрешенных в соглашении 8 церковных школ и некоторых монашеских орденов.

Соглашение было подписано 30 августа 1950 г. и с тех пор имеет действие.

Материал источников этой статьи составляют в первую очередь документы церковных архивов (примаса, архиепископств, епископств) и архива Министерства религии и просвещения.

S. ORBÁN

L'ACCORD CONCLU ENTRE L'ÉTAT ET L'ÉGLISE CATHOLIQUE

R é s u m é

Un domaine important des luttes menées pour la victoire de la révolution socialiste se révéla le règlement des rapports entre l'État et l'Église. La plus notable station en fut en Hongrie l'accord conclu entre l'État et l'Église catholique. Ce n'est pas seulement parce que l'Église catholique était chez nous la plus grande Église, mais c'était elle qui fut le plus étroitement rattachée aux classes exploiteuses. C'était elle qui posséda les domaines les plus étendus et jouit des plus importants privilèges politiques et culturels. L'État de démocratie populaire, après avoir liquidé, parallèlement aux autres vestiges féodaux, les grandes propriétés ecclésiastiques et les différents privilèges de l'Église, la sépara de l'État, et par suite de la conclusion de l'accord, parvint à détacher l'Église des classes exploiteuses, de faire reconnaître par elle l'État de démocratie populaire et d'obtenir son appui. De cette manière on réussit à établir un rapport entre l'État et l'Église catholique séparés l'un de l'autre qui servit le mieux les intérêts de l'édification du socialisme.

Pendant que la classe ouvrière partageait le pouvoir avec les autres classes, la possibilité de conclure un accord durable et solide ne se présenta guère. Toutefois l'État de démocratie populaire entendait créer, dès le début, une atmosphère pacifique à l'égard des Églises, entre elles à l'égard de l'Église catholique aussi. C'est de fait d'une attitude hostile et rigide témoignée de la part des dirigeants de cette dernière que les efforts de l'État restèrent sans suite. De plus, lorsque les possibilités d'un accord se présentèrent de la part de l'État, accord conclu avec les autres Églises et approuvé même au sein de l'Église catholique, la direction de Mindszenty s'efforça à tout prix d'y mettre obstacle. Mindszenty et les siens se révélèrent adhérents de la restauration qu'ils espéraient mener à bonne fin, en conséquence tout rapprochement à l'État ils le jugèrent défavorable pour le succès de leur cause.

Ce n'est qu'après la relégation de Mindszenty que les conditions d'un accord à conclure avec l'État se présentèrent de la part de l'Église catholique. L'échec convainquit les dirigeants de l'Église de la force du régime de démocratie populaire et de ce que ni les autres Églises ni les masses n'appuyaient pas la politique réactionnaire de l'Église catholique. La majeure partie du haut clergé comprit que si l'Église se refuse aux tractations, respectivement à la conclusion de l'accord, elle risque de perdre ses fidèles. Un effet bienfaisant y avait à exercer la prise de position politique du bas clergé, rapproché du peuple. Ce clergé se prononça, en effet, pour les objectifs de la démocratie populaire et le mouvement de paix. Après de telles prémisses et ayant considéré que c'est l'unique voie de régler maints problèmes en suspens (problèmes financiers), en juin 1950 les dirigeants de l'Église demandèrent la prise de contact.

Aux entretiens engagés entre la commission déléguée par l'État et les représentants du corps épiscopal toute question concernant le rapport de l'État et de l'Église fut aussitôt inscrite à l'ordre du jour. Ces questions, à l'exception de la suppression des ordres religieux et l'exercice du droit du patronage suprême que l'État édicta délibérativement, furent réglées à la base d'un consentement mutuel. De ce fait le corps épiscopal reconnut la République Populaire et ses plus importantes conquêtes et assura l'État de sa loyauté et de son appui. Quant à l'État, il garantit pour 18 ans les ressources matérielles nécessaires pour la libre activité de l'Église, ainsi que les ressources pour le fonctionnement de huit écoles ecclésiastiques et de quelques ordres religieux.

L'accord signé le 30 août 1950 est depuis en vigueur.

Les matériaux de sources de l'étude se constituent en premier lieu des documents conservés aux archives ecclésiastiques (primatiales, archiépiscopales, épiscopales) et de ceux gardés aux archives de l'ancien Ministère des Cultes et de l'Instruction Publique.

A nacionalizmus történelmi gyökereiről

Ankét a Magyar Tudományos Akadémián

1960 márciusában az MTA Történettudományi Intézete egésznapos ankétot rendezett a magyar nacionalizmus történelmi gyökereiről. Az ankéton a különböző történettudományi intézmények sok munkatársa és számos érdeklődő vett részt.

A vitaindító bevezetőt Molnár Erik igazgató tartotta. A nacionalizmus elleni küzdelem fontosságát hangsúlyozva, méltatta az MSZMP-nek a múlt év őszén megjelent téziseit. Az ankét célját illetően rámutatott arra, hogy a történészek maguk is hozzá kívánnak járulni e nagyfontosságú ideológiai harchoz, a párttézisek által — érthetően — csak tömören érintett történeti kérdések feltárásához. Amikor a nacionalizmus történeti gyökereit kutatjuk — mondotta —, mindenekelött az új- és legújabbkori magyar történet problémái merülnek fel, de nem lebecsülendő feladat a további múltnak, s e múlt máig is ható historiográfiájának az elemzése. Így igen fontos, hogy a XVI—XVIII. századi magyar fejlődésről vallott nézeteinket megtisztítsuk a különböző — s még ma is érvényesülő — nacionalista torzításoktól és maradványoktól.

A bevezető után — sorrendben — a következő korreferátumok hangzottak el:

MAKKAI LÁSZLÓ

A MAGYAR NEMZETTÉVÁLÁS KEZDETEIRŐL

Marxista történetírásunk komoly hiányossága, hogy elmúlasztottuk tisztázni a magyar burzsoá nacionalizmus történeti gyökereit, s ezzel akaratlanul is hozzájárulunk ahhoz, hogy a burzsoá történetszemlélet történeti és osztályfeletti nemzetfogalma továbbéljen. Ebből a szempontból kétségtelenül legkritikusabb korszak a XVI—XVII. század. Abban ugyanis megvan az egyetértés, hogy Mohács előtti történelmünkben a „nemzet” fogalma egyebet, mint a feudális uralkodó osztályt nem jelenthetett, a XVIII. század közepétől kezdve viszont joggal beszélhetünk a burzsoá nemzet és az annak megfelelő nemzetfogalom fokozatos kibontakozásáról. A XVI—XVII. század azonban a nemzettéválás történetében homályos terület maradt. Még magát a kérdést sem formuláltuk meg határozottan, hogy vajon kereshetjük-e a burzsoá nemzet elemeit ebben a korszakban. Ehelyett átvettük az egykorú források „nemzeti” frazeológiáját, és „nemzeti függetlenségről”, „nemzeti összefogásról” beszéltünk anélkül, hogy meghatároztuk volna e kifejezések pontos társadalmi tartalmát. Ebből arra lehetett következtetni, hogy hallgatólagosan a burzsoá nemzet XVI—XVII. századi létezése mellett foglalunk állást, esetleg arra, hogy elfogadjuk az öröktől fogva létező nemzet burzsoá kategóriáját. Hogy természetesen nem ez utóbbiról volt szó, arról meggyőzően tanúskodik a korszak problé-

máihoz marxista igénnyel közelítő történészeknek az a törekvése, hogy kimutassák a kapitalista termelési mód csirajelenségeit, s ezáltal a burzsoá nemzettéválás megindulásának lehetőségét. A korszakról szóló munkákban gyakran esik szó polgári törekvésekről, s irodalomtörténészeink is a XVI—XVII. századi magyar irodalom polgári-antifeudális, hazafias, sőt nemzeti tartalmáról beszélnek, azzal a megszorítással azonban, amelyet egyik irodalomtörténeti folyóiratunk elvi cikke a közelmúltban a következőképpen fogalmazott meg: „a polgári nemzettéválás előfeltételeit a gyarmatosítás ellen irányuló, egyelőre még feudális, rendi nemzeti mozgalmak igyekeznek megteremteni, s a polgári nemzeti ideológia elemei is e mozgalmak körében bukkannak fel”.

Ez az óvatos fogalmazás: „a polgári nemzettéválás előfeltételei”, „a polgári nemzeti ideológia elemei”, nemcsak az idézett cikket jellemzi, hanem a XVI—XVII. századdal foglalkozó egész történetírásunkat. Ez az óvatosság indokolt is, mivel a nemzettéválás problémáját megközelíteni is csak akkor lehet helyesen, ha tisztában vagyunk a korszak alapvető jellegével, a történeti fejlődésben betöltött helyével. A XVI—XVII. században nálunk eredeti felhalmozásról nem beszélünk, de kialakult egy többé-kevésbé általánosan elfogadottnak tekinthető vélemény, melyet legutoljára Pach Zsigmond Pál formulázott meg úgy, hogy a XVI—XVII. század Magyarországon a feudalizmusból a kapitalizmusha való átmenet *előtörténete*. Ennek a megállapításnak konkrét magva az a kétségtelenné váló tény, hogy a robotoltató és árútermelő majorsági gazdálkodás átmeneti forma a feudális és a kapitalista üzem között, s mint ilyen szerves történeti előzménye a poroszutas mezőgazdasági kapitalizmusnak. Ebben bennfoglaltatik a korszaknak az a gazdasági jellegzetessége is, hogy a feudális és kapitalista termelési mód nem különváltan jelentkezik, hanem egyazon üzemszervezésben együtt található meg, ami egyébként megfelel annak, hogy a kapitalista fejlődés előzményei nem a feudalizmussal szembe forduló polgári osztályhoz, hanem magához a feudális uralkodó osztályhoz fűződnek. (Itt most nem beszélünk a paraszti gazdálkodásban mutatkozó kapitalista előzményekről, amelyekre még röviden rá fogok térni.)

Ez a felismerés még korántsem jelenti azt, hogy a korszak gazdaságtörténeti jellegét végérvényesen tisztáztuk. Igen sok probléma marad még homályban, hogy pl. csak magára az árútermelésre utaljak, mely a XVI—XVII. században még nem szűnt meg a majorkodó nagybirtok feudális-önellátó funkcióját. Mindenesetre azonban a fenti megállapítások alapot nyújtanak arra, hogy az eddiginél biztonságosabb tájékozódásra tegyünk kísérletet a magyar nemzettéválás kezdeteinek kérdésében.

A burzsoá nacionalizmus elleni harc szempontjából két feladat áll előtérben: megvizsgálni egyrészt a XVI—XVII. század rendi szabadságharcainak, másrészt a parasztságnak a nemzettéváláshoz való viszonyát, azért, hogy elhatárolhassuk magunkat egyrészt az e harcokat egyértelműen nemzeti függetlenségi küzdelmeknek feltűnő burzsoá nacionalista szemlélettől, másrészt a parasztság történeti szerepét idealizáló „népies” nézetektől.

Ez az alkalom természetesen nem ad lehetőséget ezeknek a kérdéseknek részletes fejtegetésére. A tudományos kutatás sem tart ott, hogy már kész eredményekről, végleges megoldásokról számolhassunk be. Ha hozzászólásom néhány használható szempontot ad e kérdések megoldásához, úgy érzem, eleget tettem adott feladatomnak.

A szó klasszikus értelmében a XVI—XVII. századi Magyarországon, ahol a polgárság gyöngye volt és semmiféle jelét a kapitalista termelési módnak nem mutatta, nemzettéválásról beszélni nem lehet. De a kapitalizmus jelen volt ebben az időben Magyarországon is a dél-német, majd az osztrák tőke tevékenységének a formájában. Ez a tőke, mely az ipari termelést odahaza egyre szélesebb szektorban leigázta, Magyarországon a bányászat kivételével nem hatolt be a termelésbe, hanem mint kereskedőtőke tevékenykedett. Elsősorban textiláruival árasztotta el a magyarországi piacokat, megakadályozva a hazai tőkés ipar kialakulását és áruinak fejében nemcsak mezőgazdasági és bányatermékeket, hanem nagymennyiségű pénzt is vonva ki az országból. A dél-német tőkéből való függés Mohács előttre nyúlik vissza, de a Habsburg-uralommal politikai formát is nyert. A Habsburg-centralizációt ugyanazok az augsburgi, nürnbergi kereskedők finanszírozták, akik már előbb kezükbe kerítették a Habsburg-országok bányáit és kereskedelmét, s ezt a szerepüket a XVII. század folyamán az osztrák tőkésék vették át. A magyar uralkodó osztály Mohács után először találta magát szemben egy olyan centralizációval, mely mögött fejtett, kapitalista polgárság állott s mely ennek a polgárságnak az ország gazdasági életébe való behatolását egyengette. A Habsburgoktól való politikai függés a Habsburgok által pártfogolt kereskedőtőkétől való függéssel párosult, s e függés sajátos (történetírásunkban gyarmatinak nevezett) tartalmát az adja, hogy a külföldi tőke Magyarországon nem vetette magának alá a termelést, azaz nem kezdeményezett hazai kapitalizmust. Ennek okát részben a hazai termelőerők

fejlétlenségében, részben a kor háborús viszonyaiban, részben azonban a magyar uralkodó osztály rendi ellenállásában kell keresni.

Korántsem lehet azt mondani, hogy a magyar uralkodó osztály felismerte volna ennek a függő helyzetnek lényegét. Érezte a szorítást, de a vele szemben jelentkező új jelenségre nem hasonlóan újjal, azaz a nemzeti abszolútizmusra való törekvéssel, hanem a régihez, a rendi monarchiához való görcsös ragaszkodással válaszolt. Amit a magyar uralkodó osztály zöme a XVI—XVII. században nemzeti szabadságon ért, az nem több mint a nemesi arany szabadság és az azt biztosító rendi önkormányzat. Elfogadja, s a török veszedelem miatt el kell fogadnia a Habsburg-uralmat, de ezt a Jagello-kori magyar-cseh állami kapcsolat mintájára, az állami önnállóságot nem érintő perszonálunióknak szeretné látni. Erről azonban a megváltozott európai környezetben, a kapitalizmus kibontakozásának korában már szó sem lehet, mert a Habsburgok mögött ott áll a Magyarországot gazdasági függésbe vonó dél-német, majd osztrák tőke, melynek érdekei felbontathatlanul összeszővődtek a Habsburg-abszolútizmussal.

A Habsburg-abszolútizmussal szembeszögezett rendi ellenállás tehát végső fokon egy gazdaságilag fejlett és egy elmaradott ország viszonyát tükrözi. Ennek a viszonynak a tartalma azonban a kapitalizmus behatolása egy feudális társadalomba, s ez szükség-szerűen azzal jár, hogy a gyöngébb fél alkalmazkodik az erősebb hódítóhoz. Ahogyan történetírásunk — helyesen — a majorsági gazdálkodás és az „örökös jobbágy-ság” kialakulását a feudális uralkodó osztálynak a nyugaton kialakuló kapitalizmus feltételeihez való alkalmazkodásából vezeti le, úgy kell ennek az alkalmazkodásnak az elemeit a politikai felépítményben is megkeresni. Ezek az elemek azok a törekvések, melyek a magyar uralkodó osztály egyes, helyzetüknél fogva erre képes tagjainál a nemzeti abszolútizmus irányában jelentkeznek (Bethlen, Zrínyi, II. Rákóczi Ferenc). De amint a majorsági gazdálkodásban a kapitalista csírák még mélyen bele vannak ágyazva a feudális termelési módba, ugyanolyan vastag burokként veszi körül a rendi ellenállás a nemzeti tendenciát a Habsburg-ellenes szabadságharcokban.

Így és ezzel a megszorítással beszélhetünk a rendi szabadságharcok nemzeti vonásairól, ahogyan és amennyiben beszélünk a majorsági gazdálkodás kapitalista vonásairól. Tisztában kell lennünk azonban azzal, hogy a XVI—XVII. században nem arról van szó, hogy a rendi szabadságharcok felszabadítják a nemzeti tendenciákat, vagy, hogy a párhuzamot folytassuk, a robotgazdálkodás felszabadítja a kapitalista fejlődést. Ellenkezőleg: a feudális osztálypolitika és termelési mód legalább olyan gátja a haladásnak, mint a Habsburgok és a külföldi tőke nyomása. Azt hiszem, hogy a nemzettévalás tekintetében is nyugodtan élhetünk azzal a meghatározással, melyet a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet kérdésében elfogadtunk: a XVI—XVII. század csak előtörténete, de nem kibontakozása a magyar nemzettévalásnak.

Hogyan értékeljük azonban a nemzeti öntudatnak azokat a megnyilvánulásait, melyeket történetírásunk a protestáns egyházi értelmiség, a prédikátorok száján keresztül a mezővárosi parasztpolgárságnak tulajdonít, annak a parasztpolgárságnak, mely a XVI. században még túlnyomóan, s a XVII. században is jelentős mértékben kezében tartja a mezőgazdasági áru-termelést, és a robotoltatott földesuraktól eltérően bérmunkát alkalmaz? Kétségtelen, hogy a prédikátorok zömmel a mezővárosi parasztpolgárságból kerültek ki, s éppen a legjelentősebbek a mezővárosok alkalmazottjai voltak. Nincsen okunk tehát kételkedni abban, hogy amennyiben antifeudális nézeteknek adtak hangot, azzal a parasztpolgárság törekvéseit fejezték ki. Meg kell azonban alaposabban vizsgálnunk, hogy a polgári gondolkodásnak, s azon belül a nemzeti tudatnak azok az igen fejlett formái, melyekkel különösen a magyar puritánok köreiből találkozunk, mennyiben fakadnak hazai talajból, s mennyiben tükrözik azoknak a nyugati országoknak a fejlődési fokát, ahonnan prédikátoraink magukkal hozták azokat. A nyugati (angol, hollandi) polgári ideológia tudatosította a magyar parasztpolgárság antifeudális törekvéseit, de ezeknek a törekvéseknek tudatosságát, intenzitását mégsem mérhetjük le az ideológián. Az, hogy a magyar parasztpolgárság haladó szerepét bizonyos fokig idealizáltuk, részben ennek a helytelen, fordított módszernek lehet tulajdonítani. Az értékelésnek a tényleges társadalmi viszonyokból, az adott gazdasági és politikai lehetőségekből kell kiindulnia, s akkor világosabban fogjuk látni a parasztpolgárság haladó szerepének korlátait is. A parasztpolgár is kétarcú, mint a majorkodó nemesi birtokos. Paraszti kötöttségei legalább annyira visszatartják (bár persze más módon) a kapitalista fejlődés útján, mint a feudális érdekek a majorkodó földesurat. A mezővárosokban általában a viszonylag szabad paraszti áru-termelés gócait, a kapitalista fejlődésnek a robotgazdálkodásnál kedvezőbb útját látjuk, s joggal, ugyanakkor azonban az a kisértésünk, hogy megfedelkezünk a mezővárosok földesúri függéséről. A mezővárosi parasztpolgár áru-termelésének és árukereskedelmének haszna részben, s nem kis részben a jobbágyi

kötöttség folytán a földesúré lett, s így amit a csírázó kapitalista termelési mód produkált, hozzájárult a feudalizmus erősítéséhez, konzerválásához. A parasztság (s a magyar parasztpolgárság is elsősorban és döntő módon paraszt volt) a feudalizmus viszonyai között, ha harcával állandóan bomlasztja is az elnyomó rendszert, ezt megdönteni a maga erejéből és a maga javára nem tudja. A feudális kizsákmányolás alól a polgárság, mindenféle kizsákmányolás alól a proletariátus vezeti ki. A parasztpolgárság gyöngye polgári oldala nem pótolhatta nálunk sem a városi polgárság hiányát, s ezért a mezővárosok önmagában véve haladó jellegű történelmi szerepe szükségszerűen zsákutcába torkollott s még a mezőgazdasági kapitalizmus sem ezen, hanem a porosz uton alakult ki. A prédikátorok által képviselt parasztpolgári nacionalizmust éppen ezért nem tekinthetjük a burzsoá nacionalizmus egy korán kifejlett formájának, hanem azt is a nemzetérválás előtörténetének csírajelenségei közé kell sorolnunk.

R. VÁRKONYI ÁGNES

A HABSBURG-ELLENES SZABADSÁGKÜZDELMEK TÖRTÉNETI FELDOLGOZÁSÁNAK PROBLÉMÁIHOZ

A polgári történetírás hatásával nem csak úgy kell számolnunk, hogy szemléletének egyes vonásai közvetlenül vagy bonyolult áttételek útján tovább élhetnek vagy feléledhetnek, hanem úgy is, hogy a magyar polgári történetírás egyoldalúsága, hiányossága, bizonyos területeknek még az anyagfeltárásában is feltűnő elhanyagolása egyes vonatkozásban aránytalanul megsokszorozta azt a munkát, amelyet a marxista történetírásnak el kellett végeznie. Különösen számottevő ez akkor, ha figyelembe vesszük, hogy Magyarországon a polgári történetírás a maga klasszikus formájában soha nem alakult ki, hanem erőtlen nemesi, feudális, vagy klerikális szemlélettel összefonódva jelentkezett.

Az a hatalmas monográfia és forrásgyűjtemény anyag, ami a polgári történetírásnak a Habsburg-ellenes szabadságharcokról alkotott képét jelzi, két nagy csoportra osztható; az egyiket a romantikus-nacionalista szemlélet, a másikat az ún. Habsburg-párti klerikális szemlélet jellemzi, abban azonban mindkét irány megegyezik, hogy a szabadságküzdelmeket, pozitív vagy negatív előjellel ugyan, de kifejezetten *rendi* harcoknak tekinti, olyan küzdelemnek, amelyet az uralkodó osztály *feudális* kiváltságainak biztosításáért vívott. E küzdelmek jelentős társadalmi osztályával, a jobbágysággal, a feudális Magyarország kiváltságok nélküli elemeivel egyáltalán nem foglalkozott, s ha a források elemzése során problémáikkal mégis szembetalálkozott, különböző módon kerülte meg annak még a tudomásulvételét is.

A marxista kutatás tehát, amikor a Habsburg-ellenes szabadságharcok történetének elemzéséhez kezdett, arra vonatkozóan, hogy az ország magyar és másnyelvű jobbágysága s félszabad rétegei résztvettek-e és mennyiben vettek részt a Habsburg-ellenes küzdelmekben — a magyar történetírásban lényegében fehér foltot talált. Tudjuk, hogy az elmúlt évtized nagyarányú kutatómunkája során ez a fehér folt eltűnt és gazdag eredményeink népünk történetének új és szép fejezeteit tárják fel. Ez az alapvetően szükséges munka azonban hosszú ideig a korszak kutatóinak minden figyelmét és energiáját lekötötte, s a Habsburg-ellenes szabadságküzdelmek belső gazdasági, politikai és az uralkodó osztály társadalmi törekvései történetének marxista feltárása és ideológiájának elemzése elmaradt, sőt e tekintetben még a polgári történetírás kritikáját is csak részben végeztük el. A mulasztást az adott történelmi helyzet teljesen indokolja, de következményeivel még nem bírkóztunk meg.

A marxista történetírás széles anyagfeltárás alapján bebizonyította, hogy a Habsburg-ellenes szabadságharcok kezdeményezői és a felkelés tömegbázisát alkotó harcossai a jobbágyság, és olyan alávetett rétegek soraiból kerültek ki, mint a végvári katonaság, a hajdúk vagy a városi szegénység, de nem tisztázta, hogy Esze Tamásék támadásából kibontakozó és mindvégig, a nemesi vezetés megerősödése és a belső és külső erőviszonyok kedvezőtlen alakulása során is mindig a népi erők lendületéből táplálkozó harc a feudális uralkodó osztály rendi küzdelmének tekinthető-e csupán, vagy olyan mozgalomnak, amelyben az uralkodó osztály egy rétege vagy csoportja a feudális kötöttségek lazítására is törekedett. A rendi, az általános haladást gátló tényező megerősítéséért folyó harcot viszont nemzeti függetlenségi küzdelemmé avatni csak azért, mert katonái a nép soraiból kerültek ki, nem lehet, ha ez így történne, az feltétlenül nemzeti elfogultságra, a polgári nacionalista szemlélet hatására vallana.

A Rákóczi-szabadságharc történetével foglalkozó marxista feldolgozásokban fellelhető egyes nacionalista vonások három nagy kérdéscsoport — 1. a Habsburg-abszolutizmus megítélése, 2. a szabadságharc céljainak, az uralkodó osztály politikai koncepciójának tisztázatlansága, 3. a jobbágyság részvételének tárgyalása — körül sűrűsödnek. Ezen kívül számolnunk kell a polgári nacionalista — főleg a középnemesi romantikus — szemlélet mintegy a stílus átvétele során továbbélő hatásának lehetőségével is.

1. A Rákóczi-szabadságharc történetével foglalkozó munkák nem túrták fel a Habsburg-abszolutizmus jellegét s magyarországi jelentkezésének sajátosságait. 1526 és a török kiverése között eltelt másfél század nem múlhatott el nyomtalanul; *a szembetűnő nagy politikai s az egyes társadalmi osztályok helyzetét erősen befolyásoló gazdasági és társadalmi változások a XVII. század végén a megoldás égető szükségével vetődtek fel.* A spontán népmozgalmakat feltártuk, de azoknak a tervezeteknek még a számbavétele is elmaradt, amelyek az uralkodó osztály különböző csoportjainak körében születtek meg, és az ország jövődő fejlődésének útját igyekeztek kijelölni. Elég közülük Eszterházy Pál, Bercsényi Miklós vagy Károlyi Sándor memorandumait, a Kollonich-féle programot, a Fra Angelico Gabrieli nevéhez fűződő tervezetet, vagy Lipót császár 1698-as leiratát említeni. Az egyes feldolgozások, figyelemre sem méltatva a magyar uralkodó osztály ellentmondásos helyzetére, kétarcúságára nagyon is jellemző és tanulmányos elgondolásait, a XVII. század nyugtalan és forrongó évtizedeiről csupán a Habsburg-abszolutizmus viszonylatában alkottak képet. Mégpedig kétféle módon: — vagy Kollonich tervezetének egyes megállapításait az egész tervezet összefüggéseiből kiragadva idézik s megállapítják, hogy ez az abszolutizmus függetlenség-ellenes, tehát gyűlöletes és elvetendő, vagy pedig a Habsburg-abszolutizmust a XVII—XVIII. század fordulóján Magyarországon megtestesítő személyek, a kamarai tisz, a császári zsoldos tetteivel s itteni szereplésével azonosítják. A két változat gyökerei nem azonosak; az első a dualizmuskori középnemesi történetírás romantikus nacionalista szemléletére, a második a Rákóczi-szabadságharc szereplőinek kuruc-szemléletére vezethető vissza. Ez utóbbi a kor történeti valóságát tükrözi ugyan, de öntudatlan átvétele éppen úgy a tévedések egész láncolatának forrása lehet, mint a XIX. század vég hanyatló nemesi társadalmának nosztalgiáit őrző szemlélet.

A polgári történetírók viszonylag sokat foglalkoznak a Habsburgok magyarországi berendezkedésének tervezeteivel. Szalay teljes részletességükben ismerteti azokat, Horváth Mihály pedig kiemeli Kollonich munkájának egyes haladó vonását. Ez a gyakorlat Thaly Kálmán munkáiban megszakad. Thaly a személyekhez kötött magyargyűlölet megnyilvánulásának tekinti az abszolutizmus minden jelenségét. Szemlélete érdekes módon még Szekfüre is hatott, aki ugyan a reformtervezetek haladó jellegét hangsúlyozza, de a tanácsosok magyargyűlölete nála is visszatérő motívum. Maradványai egyes marxista feldolgozásokban is fellelhetőek. Pl. az Egyetemi tankönyv, amely — szembetűnően szabadulni igyekezve e szemlélettől — a Habsburg-gazdaság-politika protekcionizmusára hivatkozva bírálja a polgári történetírásnak azt a véleményét, hogy az ország nyomorát az egyes tanácsok magyargyűlölete okozta volna, mikor a Habsburg-abszolutizmust ún. függetlenségi-ellenesnek jellemzi, s Kollonich tervezetéből egy mondatot kiragadva — telepítési programját egyedül a magyarok iránti gyűlölettel magyarázza — megint csak visszatér oda, ahonnan szabadulni akar. Ezzel szemben a Habsburg-abszolutizmus magyarországi berendezkedésének módzatait tárgyaló munkák egyes vonatkozásokban a feudalizmus felszámolásának előkészítését segíthetnék. Elég programpontjaikból a jobbágy és nemes törvény előtti egyenlőségére, a nemesség megadóztatására, a Hármaskönyv felülvizsgálatának szükségességére, a jobbágyrobot felső határának rögzítésére, a céhes keretek lazítására, a hitel biztosítására, a városok megerősítésére, a telekkönyv létesítésének fontosságára, a megyeszervezet szétbontására vonatkozó javaslatokat megemlítenünk. Ugyanekkor e tervezetek belső ellentmondásait jelzi, hogy a katolikus klerus s a kialakuló osztrák burzsoázia magyarországi hatalmának megerősítését éppen *feudális* alapokon kívánják megvalósítani. Amit pedig a tervezetekben a romantikus nacionalista történetírás csupán az osztrák tanácsok magyargyűlöletének vélt, az — úgy gondoljuk — az a *német nacionalizmus*, amely éppen a Habsburg-abszolutizmusnak erőteljes polgári törekvéseket képviselő jellegéből adódik, s *Magyarországon rendkívül durván, türelmellenül és a népek között a nemzeti gyűlöletet tudatosan szítva jelenkezik.*

A marxista feldolgozások másik csoportja, mint említettem, a korabeli népi kurucság szemléletének átvételével a Habsburg-abszolutizmust a sőtiszt, a kamarai tisztviselő, a császári zsoldos kapitány tevékenységére egyszerűsítette le. Ez véleményem szerint azért vált lehetségessé, mert ahogyan nem tisztáztuk a Habsburg-abszolutizmus

jellegét, ugyanúgy megválaszolatlanul maradt, sőt fel sem vetődött az a kérdés, hogy a Habsburg-abszolútizmus lényegéből, kezdetlegességéből, vagy esetleg a török háború okozta viszonyokból fakadnak-e magyarországi megjelenésének sajátosságai, az a tény, hogy a török kiverése után az első évtizedeket nem a rendeződés, hanem az iszonyatos rendetlenség és zűrzavar jellemzi. A centralizált abszolútista hatalom kiépítését jelző hivatalok, s a megerősítését szolgáló egyes eszközök Magyarországon gyorsan feudalizálódnak, s a feudalizmust erősítő tényezővé válnak. Ismeretes, hogy a csapattisztek, kamarai tisztviselők vámkokat állítanak, s élnek mindazokkal a kiváltságokkal, melyek a feudális birtokosokat jellemzik. Hatalmukkal, mely a feudális oligarchák korlátlanságához hasonló, elsősorban és legközvetlenebbül a nemesség árutermelő rétege, s a parasztságnak a kereskedelmi s egyéb vállalkozásokkal próbálkozó rétege kerül összeütközésbe. Ez esetben azonban ezeknek a függetlenségi harcok gerincét alkotó rétegeknek már nem az abszolútizmussal való leszámolás válik létkérdésükké, hanem a feudalizmusnak arra az önmagát túlélt, különösen reakciós formájának megsommisítására törekednek, amelyet a Habsburg-abszolútizmus magyarországi képviselői hoznak létre.

2. E problémához közvetlenül kapcsolódik a második kérdéses csoport: A marxista történetírás nem tisztázta, hogy a Rákóczi-szabadságharc politikai célkitűzési csupán a nemesség rendi kiváltságainak megerősítését szolgálták-e, vagy egyéb feltörékvő rétegek érdekeit is képviselték. Ez a tisztázatlanság ismét módot nyújtott a polgári nacionalista szemlélet bizonyos maradványainak továbbélésére, esetleg megerősödésére. Itt három változattal számolhatunk. Az első, amely megállapította, hogy Rákóczi szabadságharcában megjelennek bizonyos polgári törekvések, de nem eredeti forrásanyag alapján szögezte ezt le, hanem a polgári történetírás Márki által csak tematikailag csoportosított, de belső összefüggéseiből kiragadott adatait vette át. A másik változat — ez főleg a népszerű munkákban található — megállapítja, hogy a nemesség harcol rendi kiváltságaiért, s ennek történetileg szükségszerű és jogos voltát hallgatólágosan a jobbágyiség részvételével, kezdeményező szerepének hangsúlyozásával igazolja. A harmadik — legáltalánosabbá vált — eljárás pedig a nemzeti függetlenség fogalmában egyesítette a nemesség s a jobbágyiség osztályérdekeit. A XIX. század romantikus hősszemléletének hatása mutatkozik meg bizonyos mértékben abban is, hogy a Rákóczi-szabadságharcról szóló első marxista feldolgozások szükségszerűen életrajzok voltak, s ezek az életrajzok — különböző okok miatt ugyan — de végső soron nem oldották meg a főhős személyéhez kapcsolódó társadalmi és politikai problémákat. A *Vak Bottyán*-kérdést, azt, hogy miért a társadalmilag inkább paraszti sorból felemelkedő kismemesekhez, vagyoni helyzetét s törekvéseit tekintve pedig az árutermelő középnemességhez tartozó Bottyán az egyik jellegzetesen kiemelkedő alakja e kornak. Vagy *Esze Tamás* szép életrajza a kurucok jobbágykérdésének csak egyik részletét vetette fel. A *Balogh Ádám*-életrajz tobzódó anyaggazdagságában a brigadéros emberi és katonai arculatának megrajzolására törekszik s nem arra, hogy hőse mennyiben tipikus képviselője osztályának. A II. Rákóczi Ferenc-életrajz pedig felvet számos olyan kérdést, amely még tudományos elemzésre vár. Ma már gazdag tényanyag áll rendelkezésünkre annak bizonyítására, hogy Rákóczi a szabadságharc első három esztendejében nagy erőfeszítéseket tett a centralizált államhatalom megerősítésére: következetesen igyekszik megtörni a megye korlátlan hatalmát, megszünteti az alispánok s a megyei tisztikar szabad választását, ellenőrzi a megyegyűléseket, intézkedéseiben megtalálhatók a megyeszervezet átalakítására tett kezdeményezéseinek körvonalai, beleszól a városok önkormányzatába, központi, elővásárlási joggal felruházott kereskedőtársaságot szervez, bevezeti az általános adózást, törekszik a feudális vámszervezet átalakítására. Kiket képviselt e törekvéseivel? Tudjuk, hogy a katonaságra támaszkodott, s törekvéseit főleg a környezetében levő és a gazdasági apparátusban szétrajzó középnemesi csoport vizsgálomazza. A főnemesség egy csoportja s a megyei nemesség igen nagyszámú tábora viszont szembenáll vele. Számtalan kijelentés tanúsága szerint Rákóczi intézkedéseiben a Habsburg-abszolútizmus rossz ízét érezték, s a megyék hangoztatják, hogy ilyen megkötöttségeket még „az idegen nemzet” hatalma idején sem tapasztaltak. Ha az 1703—1711-es esztendőben harc folyt Rákóczi csapatai és a császári hadak között, akkor kevésbé látványos, de igen éles küzdelem folyt a kuruc táboron belül a rendiség s a rendi formák szétűrésén munkálkodó abszolútista tendenciák között.

3. A belső társadalmi harcok nem elég mély és sokrétű feltárásának elhanyagolása különösen a jobbágykérdés tárgyalásánál vezetett egyoldalúságokra. Ma rengeteg adattal tudjuk bizonyítani, hogy a jobbágyiség képezte a Habsburg-ellenes szabadságharc küzdelem tömegbázisát, számos munkálat készült, amely a jobbágykatonák társadalmi és nemzeti tudatát tárta fel s bebizonyította, hogy a jobbágyiség egyéni felszabadulásának meg-

nyeréséért fogott fegyvert. Ugyanakkor még a kiadott forrásanyagban is legalább ugyanennyi adatot találunk arra vonatkozóan is, hogy a jobbágyok a kuruc földesurak ellen fordulnak, földesúri és fiscalisbirtokokat foglalnak maguknak. Ezek a mozgalmak a szabadságharc első hónapjaitól kezdve szinte állandó jelleggel végigkísérhetőek annak ellenére, hogy Rákóczi rendeletekkel s katonai erővel egyaránt törekszik elfojtásukra. *Kis Albert* a tiszaháti felkelés szervezésében a szabadságharc első hónapjaiban *Esze Tamás* egyenrangú társa, mégis kritika nélkül elfogadta történetírásunk azt a tényt, hogy Rákóczi *Kis Albert*et engedetlenségére, garázdaságára való hivatkozással 1704 elején kivégezteti. Pedig *Kis Albert* neve mindenütt ott tűnik fel, ahol a jobbágyok nyíltan a földesurak ellen fordulnak, s bizonyos, hogy ő a jobbágytörekvések radikális, erőteljesen antifeudális ágának képviselője.

A paraszti osztályharc elhanyagolása mellett egyoldalúság jellemzi a Rákóczi-szabadságharc történetével foglalkozó marxista feldolgozásoknak a nem magyar népek részvételével foglalkozó — nem mondhatjuk, hogy fejezeteit —, inkább csak sorait. A szlovák, kárpátukrán, román jobbágyok harcát, amelynek megvan az erőteljes antifeudális oldala is — történeti és társadalmi összefüggéseiből kiragadva — egy ún. súlyponti kérdés köré csoportosítva tárgyalta. Ez a módszer a népszerűsítő feldolgozásokban, előadásokban, főleg pedig a középiskolai tankönyvekben sematizmussá egyszerűsödött, s egyik forrásává vált azoknak a bírálatoknak, amelyek a szlovák történetészek részéről érték a Rákóczi-szabadságharc történetével foglalkozó egyes munkáknak nem a tényanyagát, hanem szemléletét. Hogy ezen a téren milyen mulasztások terhelnek, elég, ha megemlítjük, hogy éppen a kárpátukrán jobbágyok és kuruc katonák soraiban a legerősebb az antifeudális harc, s az 1708-as erdélyi mustrakönyv a jobbágykatonák személyi adatai között arra a kérdésre is felel, hogy „micsoda nemzet”.

Végül szeretnék kitérni a stílussal kapcsolatos kérdésre. Az a tény, hogy az első munkák népszerűsítő jelleggel jelentek meg, lehetővé tette, hogy a polgári történetírás nacionalista szemlélete mintegy a stíluson át is érvényesüljön. A népszerű feldolgozás hatásosságra s bonyolult kérdések egyszerű, közérthető megfogalmazására törekszik. A hatásszágra való törekvés sok esetben a polgári történetírás patetikus, nem egy esetben dagályos fordulatainak átvételéhez vezetett. Felbukkannak s továbbélnék bizonyos, a XIX. században használt jelzők, pl. „a hőselkű” *Zrínyi Ilona*, a „lelkes” jobbágycsapatok — miközben az adatokból már az derül ki, hogy morgolódoak voltak. Nem az a kérdés itt elsősorban most, hogy e jelzők hitelesek-e, hanem hogy állandó ismétlődésükkel éppen a történeti valóságot oldják fel patetikus tartalmatlansággá. Más esetekben, főleg az elméleti tisztázatlanság áthidalására, a szerző véleményét a korabeli források igen szép szavaival, fordulatok mondataival fejezi ki. Pl. a szabadságharc célját szinte állandó jelleggel Rákóczi kiáltványaiából kiragadott idézetekkel jellemezte, holott tudjuk, hogy a mozgalmak ideológiája milyen sokrétű áttételekben fejez ki olykor valódi társadalmi és politikai törekvéseket. A kiáltványok, pátensek beható marxista elemzésének elhanyagolása pedig a Rákóczi-kor — már a maga idejében is ellentmondásosan jelentkező, de társadalmi összefüggéseiben korszerű és haladó, ma viszont időszerűtlen — nacionalizmusának átvételét eredményezte.

Befejezésül szükségesnek tartom megjegyezni, hogy a szatmári béke értékelése, főleg pedig annak megkerülése ugyancsak a polgári nacionalizmus szemléletére vezethető vissza. *Károlynak* a szabadságharc alatt vitt szerepét csupán katonai vonatkozásban vizsgáltuk, s számos politikai és igen érdekes gazdasági javaslatainak elemzése elmaradt. Itt pedig a szabadságharc bukását alapvetően a külpolitika helyzetéből, annak katonai és diplomáciai vonatkozásaiból s nem a belső gazdasági és társadalmi viszonyokból, s annak külpolitikai, elsősorban gazdasági és társadalmi összefüggéseiből magyarázzuk, az végső soron a tragikus magyar sorsszemlélet továbbélését eredményezheti.

VÖRÖS ANTAL

A XVIII. SZÁZAD TÖRTÉNETE ÉRTÉKELÉSÉNEK NÉHÁNY PROBLÉMÁJA

Az elmúlt évtizedben a XVIII. századi magyar történelemmel foglalkozó irodalom az ország fejlődésének akadályát szinte kizárólagosan a bécsi udvar gyarmatosító gazdaságpolitikájában jelölte meg.

Ha a XVIII. század értékeléséről ezt a ma még általánosan elfogadott felfogást összehasonlítjuk a reformkorszak marxista értékelésével — melyben már az Ausztriától

való gyarmati függés és a fennálló feudális viszonyok szerepelnek a polgári átalakulás gátjaként —, akkor joggal vetődik fel a kérdés, hogy helyes-e a XVIII. századról kialakított álláspontunk. A magyar polgári átalakulás felé vezető korszak történetében, a XIX. század elején vetődik fel a feudális termelési viszonyok nyomasztó súlya, viszont ennek előzményei a XVIII. századdal foglalkozó munkákban alig-alig bukkannak fel.

A XVIII. század értékelésének egyoldalúsága azonban nemcsak akkor tűnik elénk, ha a reformkorszakban felszínre kerülő problémák előzményeit keressük, hanem akkor is, ha feltesszük a kérdést: milyen lehetőségek álltak egy olyan országban az ipar és kereskedelem fejlődése, s általában a tőkés termelés kibontakozása előtt, ahol a vékony uralkodó osztálynak sikerült rendi előjogait annyira körülbástyáznia, hogy ezeken a falakon még II. József felvilágosodott abszolutizmusa sem tudott rést törni, ahol Werbőczy Hármaskönyve még teljesen csorbítatlan és megfellebbezhetetlen tekintélynek örvendett, ahol a kisszámú uralkodó osztály adómentessége feltételezte a nagy tömegek nyomorát stb.? A válasz erre a kérdésre is csak egyértelműen az lehet, hogy ilyen viszonyok egyáltalán nem kedveztek az ipar és kereskedelem, a tőkés termelés kibontakozásának.

A kérdést valójában az a körülmény teszi bonyolulttá, hogy a bécsi udvarnak a magyar gazdasági élet fejlődését megbénító vámpolitikája, illetve annak kezdete egybeesik a felvilágosodott abszolutizmus időszakával. Így történetírásunkban jelenleg a gyarmatosító politika következtében a felvilágosodott abszolutizmus korszaka általában negatív értékelésben részesül, viszont a rendek politikája — mely kimerült a kiváltságok göresös védelmében, a feudális szétforgácsoltság és a jobbbágyokat korlátlanul nyúzó rendszer konzerválására irányuló törekvésben — nem kapja meg azt a bírálatot, amely véleményünk szerint megilletné.

A bécsi udvar vámpolitikájának valóban óriási része volt abban, hogy az ország gazdasági életének a fejlődése a XVIII. század fordulóján megrekedt. De vajon a gazdaságpolitikáért nem terhelhető felelősség a magyar rendeket is? Elfogadható-e az a megállapítás — melyből kiindulva a felvilágosodott abszolutizmus időszakáról a fentebb vázolt értékelést meg lehetett adni —, hogy a rendi adómentesség csak alárendelt szerepet játszott a bécsi udvar gazdaságpolitikájának kialakításában?

Közismert, hogy Mária Terézia az örökösödési háború alatt megnövekedett államadósságok megszüntetése érdekében 1747-ben elfogadta Haugwitz Frigyes Vilmosnak az örökös tartományok rendjeinek megadóztatásáról szóló reformjavaslatát. A bécsi udvar egyelőre nem tartotta tanácsosnak a Haugwitz-féle reformok magyarországi végrehajtásának felvetését, emlékezően arra, hogy az 1741. évi országgyűlésen a rendek milyen szívós küzdelmet vívtak a „ne onus inhaereat fundo” elvének törvénybeiktatásáért. Mária Teréziának az osztrák—cseh arisztokrácia soraiból kikerülő tanácsosai mindenesetre nem nézték jó szemmel magyar osztályos társaik kiváltságos helyzetét, s ettől kezdve a magyar rendek fölött is állandóan ott lebegett legfélétebb kiváltságuk, az adómentesség elvesztésének veszélye. A királynő tanácsosai közül egyre többen sürgették az állami adóterhek igazságosabb szétosztását, mert például az iparilag akkor még egyáltalán nem fejlett és a háború miatt is sok kárt szenvedett Cseh- és Morvaország több mint kétszerannyi adót fizetett a hadsereg fenntartására, mint a 3,5 milliót fizető Magyarország. Mária Terézia remélve a nemesség áldozatvállalását is, a hadiadónak 1,2 millióval való felemelését kérte 1751-ben az országgyűléstől. A rendek a királynő kívánságával szemben a legnagyobb ellenállást tanúsították, és csak hosszas alkudozás után járultak hozzá a jobbbágyok hadiadójának 700 ezer forinttal való felemeléséhez. A bécsi udvarban ezek után erősödött meg az a nézet, hogy más módon kell Magyarországról azokat az állami jövedelmeket behajtani, melyeket a nemesi adómentesség révén elvesztenek. Erre a célra az 1754-ben életbeléptetett vámtarifa és vámszabályzat kínálkozott a legalkalmasabb eszköznek.

A nemesi adómentesség és a vámpolitika közötti szoros összefüggéssel kapcsolatban Eckhardt Ferenc „A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon Mária Terézia korában” című közismert, gazdag tényanyagot felhasználó könyvében kénytelen megállapítani, hogy a vám- és gazdaságpolitika oka a „rendi alkotmány sarkalatos pontja a nemesi adómentesség volt” (253. l.). Ez adta mindig az érvet Bécsben arra, akár méltán, akár nem, hogy az ország érdekeit az örökös tartományoké mögé helyezték. Az udvar gazdaságpolitikája és a nemesi adómentesség szoros kapcsolatát legjobban megvilágítják az 1764. évi országgyűlést megelőző tárgyalások. Mária Terézia — remélve, hogy az országgyűlés hozzájárul a hadiadó kért felemeléséhez és a nemesség saját vagyónából is meghozza az áldozatot — felszólította a gazdasági tanácsot, hogy dolgozzon ki tervet a Magyarországgal szemben hátrányos gazdaságpolitika irányának a megváltoztatására. Az elkészült tervezet részletes javaslatokat tartalmazott az ország iparának,

kereskedelmének és közlekedésének fellendítésére, de megvalósításuk szóba sem került, mivel az országgyűlés hallani sem akart az adó felemeléséről, a rendek adóvállalása ellen pedig hevesen tiltakoztak a követek, s kicsinyes sérelmeik vitatásával töltötték az időt. Az udvar csak nagy nehézségekkel érte el, hogy a jobbágyok hadiadóját félmillióval felemeljék, viszont a rendek már a nemesi testőrség fenntartását is a jobbágyokkal fizettették.

Mária Terézia, kinek jelentős szerepe volt az említett gazdasági javaslatok elkészítésében, ezek után még azon csekély kedvezmények megadását sem engedélyezte, melyeket az országgyűlés által felhozott sérelmek orvoslására határoztak el. Az országgyűlésnek a magyar borkivitel érdekében tett előterjesztésére sajátkezűleg írta elhatározását: „Semmi további kegy, mivel a nagyok, kiknek egyedül volna haszna belőle, nem érdemelték ezt meg.” „Így lón a nemesség önzése — írja Eckhardt Ferenc — sírásója fontos gazdasági reformoknak. Mentségére legfeljebb azt hozhatjuk fel, hogy nem bízott a kilátásba helyezett reformokban és nem volt érzéke irántuk.” (262. l.)

Az országgyűlés után a bécsi udvarban még jobban meggyökeresedett az a vélemény, hogy Magyarországot nem lehet gazdasági téren olyan elbánásban részesíteni, mint az örökös tartományokat, mivel a nemesi adómentesség miatt az ország nem járul hozzá a kellő arányban a birodalom terheihöz. Ez utóbbi megállapítás azonban csak az egyenes adóterhetek tekintve felelt meg a valóságnak. Ha viszont a kinstári birtokok bevételeit, a kamarai és bányajövedelmeket, továbbá a katonaság természetbeni ellátását is számbavesszük, ami szintén tetemes összegeket jelentett, akkor már azt kell megállapítani, hogy Magyarország, ha más formában is, de hozzájárult erejéhez mérten a birodalomban, megadta a lehetőséget, hogy a bécsi kormánykörökben megrögzött nézetté váljék a fentiek ellenkezője.

Ha ezek után még figyelembe vesszük, hogy II. József ismételtén felajánlotta a magyar rendeknek adómentességükről való lemondás ellenében az udvar gazdaságpolitikájának megváltoztatását, majd a rendek tagadó válasza után a földmérés megindításával megkezdte a nemesség megadóztatásának előkészítését, akkor nyugodtan megállapítható, hogy a bécsi udvar gazdaságpolitikájáért sokkal nagyobb felelősség terheli a magyar nemességet, mint ahogy ezt marxista történetírásunk az elmúlt évtized során bemutatta. A történelmi valóság tehát annak hangsúlyozását követeli meg, hogy az ország gazdasági visszamaradottságának a feudális viszonyokhoz hasonló konzerválásában egyaránt terheli a felelősség a bécsi udvar és a magyar rendek politikáját.

Az az álláspont, mely a bécsi udvar gazdaságpolitikájában jelölte meg a magyar fejlődés kizárólagos akadályát és ezért az ódiomot teljesen Bécsre igyekezett hárítani, a XVIII. század folyamán fokozatosan alakult ki a magyar rendek körében. Átfogó elméleti megalapozást azonban e felfogás az 1790-es évek köznemesei ellenállása idején kapott, teljesen megfelelően a nemesi „nemzeti” mozgalom érdekeinek, mely a rendi előjogok újabb megerősítését és megtartásuk biztosítását tekintette legfőbb céljának. A rendek természetesen nem hunyhattak szemet az ország nyomasztó gazdasági viszonyai fölött. Viszont kézenfekvő volt számukra, hogy e bajokért teljesen Bécsre hárították a felelősséget, és ezzel elterelték a figyelmet saját előjogaikról, melyek szintén hozzájárultak a bécsi gazdaságpolitika kialakulásához, de ezen túlmenően is gátolták a tőkés termelési viszonyok kibontakozását. Álláspontjuk elméleti megalapozására a merkantilizmus elméletét használták fel, mely a forgalomból kiindulva egy ország vagyonosodásának alapját mindenekelőtt az aktív külkereskedelmi mérleg elérésében látta.

Marxista történetírásunk az 1790-es évek köznemesei mozgalmi során az osztrák vámpolitika ellen megnyilvánuló küzdelemben új, előremutató vonásnak tekintette, hogy a nemesség „már mint a burzsoázia szószólója, a polgári Magyarország érdekeinek képviselője lép fel”. A mezőgazdasági termékeket exportáló nemesség érdekei és téren valóban egybeestek a magyarországi kereskedőpolgárság érdekeivel, de a merkantilista elméletre történő támaszkodás egyben a feudális viszonyokhoz, a rendi előjogokhoz való ragaszkodást is jelentette.

Határozott nemesi osztályérdekek teszik érthetővé, hogy az 1790-es évek köznemesei mozgalmának képviselői nem tekintettek túl a forgalmat abszolutizáló merkantilista nézeteken. Pedig Adam Smith tanai — melyek szerint a nemzetek igazi gazdaságának alapja nem a forgalomban, hanem a hasznos, csereértéket termelő munkában rejlik — ebben az időben már elég elterjedtek. Igaz, Smith nézetei a manufaktúra-ipar hazájában, az iparilag fejlett Angliában születtek. De a túlnyomóan földművelő Franciaországban kialakult fiziokrata nézetekből sem tanultak, mivel az értéköbbllet eredetéről való vizsgálódást és tanok szerzői is a forgalom teréről a termelés területére tették át,

s a mezőgazdasági munkát tekintették az egyetlen értéktöbbletet termelő munkának. A fiziokrata tanok ugyancsak elterjedtek az osztrák birodalomban, sőt II. József mellett még számos hívók is akadt a bécsi udvarban. A köznemesi mozgalomnak azonban közgazdasági téren legszélesebb látókörű képviselői sem tették magukévá Smith és a fiziokraták tanait, mert ez esetben a termelés vizsgálatára kellett volna helyezni a hangsúlyt, és azonnal beleütköztek volna a feudális viszonyoknak a gazdasági élet fejlődését bénító szerepébe. Értelhető tehát, hogy a köznemesi mozgalom képviselői elfordultak azoktól a haladó közgazdasági nézetektől, melyek a forgalom helyett a termelésre irányították a vizsgálódást. Az 1790-es évek köznemesi mozgalmának a képviselői tehát, midőn a merkantilista elméletre támaszkodva kizárólag a gyarmati helyzettel magyarázták az ország gazdasági elmaradottságát, elterelték a figyelmet a fejlődésnek saját osztályuralmuk alkotta gátjairól.

A merkantilista elmélettel alátámasztott és minden bajért a felelősséget Bécsre hárító nemesi szemléletnek az 1790-es évektől kezdve aztán évtizedeken át korlátlan uralma lett Magyarországon. E nézettel szemben Széchenyi mutatott rá határozottan, hogy feudális szisztémánkban kell keresni a hibát. Ő viszont az Ausztriától való függés szerepét igyekezett minimálisra csökkenteni. A magyar történelmi fejlődés akadályainak vizsgálatában, a magyar jakobinusok első kísérlete és az évtizedes útvesztők után Kossuth jutott el a helyes szintézishez az Ausztriától való függésben és a feudális viszonyokban jelölve meg elmaradottságunk okait. A XVIII. századról kialakult nemesi „függetlenségi” szemlélet egyoldalúságának maradványai azonban továbbéltek a történetírás területén.

H. BALÁZS ÉVA

A REFORMKORI NACIONALIZMUS XVIII. SZÁZADI GYÖKEREI

A reformkori nacionalizmus jellegét tekintve polgári elemekkel jelentkező nemesi nacionalizmus, minthogy a polgári nemzetté válás előkészítésében és végrehajtásában döntő súlya az *árutermlő középnemességnek* volt. E középnemesség tevékenységének, szemléletének vizsgálatát történetírásunk a XIX. század 20-as éveinél szokta kezdeni. Az azt megelőző évtizedeket vizsgálva külön foglalkozik a reformkorba torkolló kulturális, külön a gazdasági-társadalmi fejlődéssel. Kulturális vonatkozásban az *értelmiség* tevékenységének bemutatására szorítkozik — megelégedve Révai József közismert megállapításának idézésével: „A francia forradalomnak az európai népeket hívó szavára . . . a válasz a nyelvújítás és az új irodalom volt . . .” A *nemesség* magatartásának magyarázatát — meglehetősen vázlatosan — a napoleoni háborúk okozta konjunktúrára, majd deflációra vezeti vissza. Történetírásunkban akár a reformkorszaknak, akár a XIX. század 10-es éveinek a XVIII. század utolsó évtizedeivel csak külsődleges, mechanikus a kapcsolata, annál is inkább, mert az általában elfogadott 1790-es periódushatár mesterséges cezurával ott tépi szét a fejlődés egymásba kapcsolódó láncszemeit, ahol ez a kapcsolódás a legszorosabb.

Megkíséréljük tehát az előzmények tisztázását, annak bemutatását, hogy *volt* a reformnemességnek is egy emberöltővel korábbi nemzedéke. Tételünk, amit bizonyítani szeretnénk, a következő: a XVIII. század 70-es, 80-as éveiben felnőtt és tevékenykedni kezdett az árutermlő nemességnek egy olyan élcsapata, amely indítását speciális gazdasági tényezőktől kapta, s tevékenységében a gazdasági, kulturális és politikai reformtörekvéseket egyesítette. Ehhez képest nacionalizmusa e hármas érdeklődés jegyében fejeződött ki. E nemesi csoportnak megvolt a maga társadalmi súlya, amivel élt és amit a hozzá kapcsolódó értelmiségi réteg támogatására is fordított. 1795-ben a birodalom különböző országaiban, így Magyarországon is lefolytatják a jakobinus pert. A nemesi élcsapat ennek következtében szétszóródik és immár szervezeti forma (szabadkőműves és illuminátus páholyok) és konkrét politikai hatalom (helytartótanácsai, kamarai, bírósági, fő- és alispáni posztok) nélkül, egyéni hajlamait követve, tevékenykedik.

Annak a folyamatnak, mely ide vezetett, a kezdetét a XVIII. század 70-es éveiben jelölhetjük meg. Ebben az élesszemű kortársra, Kovachich Márton Györgyre is támaszkodhatunk, aki a Merkur von Ungarnban állapítja meg, hogy a magyar felvilágosodás a hétéves háborút követően alakul ki. A hadjáratban sok magyar vett részt — írja — s ezek a fejlettebb országok viszonyain okulva, fogékonyakká váltak a felvilágosodás tanításaira. Kovachich csak a külső, szellemi változást veszi észre, a lényeg természet-

tesen nem ez. A hétéves háború, majd Lengyelország felosztása teremtett új helyzetet a Habsburg-birodalomban, s új helyzet elé állította a magyarországi birtokos nemesség egy részét. Szilézia elvesztése döntő változást hozott a bécsi gazdaságpolitikában, s maga után vonta a porosz, majd Lengyelország felosztása után a lengyel piac elvesztését a magyar áru kivitel számára. Azonban sem a bécsi vámpolitika szigorodása, sem a piacok elvesztése nem hatott országszerte általános érvénnyel. A Dunántúlon, a gabona-termő, állattenyésztő Alföldön, a Felvidék nyugati, Ausztriával határos területén a külkereskedelmi lehetőségektől kevésbé elrekesztett magyar urak nagy többsége továbbra is lojális maradt Bécshez. De Gömörtől a Szepeességen, Zemplénen keresztül le Szabolcsig, Szatmárig más a helyzet. Ezt a nagy észak-északkeleti félkört, mintegy tíz megyényi területet keresztbe szabja át a hegyaljai dombvidék európaihírű szőlőivel. Tudjuk, hogy évszázadok óta ez a vidék volt az ország vilársarka. Parasztok az urak ellen, parasztok és urak a kincstár ellen fogtak fegyvert, ha a szőlőtermés, a bor értékesítését veszély fenyegette. Az antifeudális, a függetlenségi harcok hátterében nemegyszer a borkereskedelem volt a leglényegesebb mozgatóerő. Nem leplező tehát, ha a XVIII. századi nemesi reformtörekvések, a nemesi-nemzeti mozgalom földrajzi központját is itt találjuk meg.

Az említett megyék birtokosai nemzedékek óta törekedtek hegyaljai szőlők szerzésére, melyekből nemegyszer nagyobb jövedelmet húztak, mint szétszórt birtokaik egyéb terméséből. A poroszországi és lengyel területre irányuló borkivitel olyan állandó pénzforrást jelentett számukra, hogy magas életszintet biztosíthattak maguknak, s ami ezzel együtt jár, kulturális téren is igényesebbek voltak az ország más területein honos nemes családoknál. Többségük protestáns — ez is magával hozza az élénkebb kulturális és gazdasági érdeklődést, hiszen a Carolina resolutio a politika porondjáról kizsírította őket. Kapcsolatuk a helybeli értelmiséggel szintén sajátos; a külföldi főiskolákra, egyetemekre kényszerült protestáns papok, medikusok jó beszélgető partnerek, még ha helyük az asztal végén is van. A felvilágosodás polgári ideológiája ezen a fent vázolt területen tud először, szélesebb körben, gyökeret verni. Itt, Eperjesen alakul meg az ország első szabadkőműves-páholya, mint a varsói páholy filiáléja, majd hamarosan megnyílik, több más mellett a miskolci, a kassai páholy, s ezek válnak a felvidéki és tiszántúli megyék fontos ideológiai központjaivá. Itt vitatkoznak együtt a leghaladóbb birtokos családok (a Máriássy, Szirmay, Szulyovszky, Török, Radvánszky, Vay stb.) tagjai, itt kezdi el „munkáját” Kazinczy Ferenc, Berzeviczy Gergely is. A páholytagok a felső-bíróságok ülészekai és farsang idején Pest-Budára mennek, természetesen ott is résztvesznek a páholy munkában, s együtt dolgoznak Podmaniczky Józseffel, az Oreczyakkal, Rádayakkal. Így már a 70-es évek végén, a 80-as évek elején szoros testvéri, más szóval politikai-ideológiai szövetség fűzi össze az említett családok tagjait. Túlnyomó többségük protestáns (csak az elvarátként hozzájuk csatlakozó dunántúli Széchényi Ferenc és az ifjú Festetic György katolikusok). Elsősorban a tolerancia-rendelet, de általában a reformprogram igénylése folytán jozefinisták. Biznak abban, hogy a reformok gazdasági területekre is kiterjednek, hogy fellendül a magyar manufaktúra-ipar, hogy a várható új vámrendeletek enyhíteni fogják saját, különösen bortermésüket érintő kiviteli nehézségeiket. Magas hivatalokban vállalják a józsefi program szolgálatát. A programot, a reformprogram igénylése fogalmát, mint egy új vallást komolyan veszik, s emberi kapcsolataik is sokkal tágabbak már, mint apáiké volt. Már nem csak saját házuk táján, hanem hivatalaikban is közvetlen munkatársi viszonyt tartanak fenn tehetséges értelmiségiekkel. S nem lebecsülhető mecénási s egyéni tevékenységük jelentősége a kor irodalmának fellendülésében.

Itt kell azonban leszögeznünk, hogy az újabb marxista igényű munkák a nemesség és értelmiség viszonyát nem tisztázzák megnyugtatóan. Ha valaki ebben az időszakban vagy később, a XIX. század elején közírói vagy szépirói tevékenységet fejt ki, azt egyszerűen az értelmiségi kategóriába sorolják. Eltekintenek annak vizsgálatától vagy éppen megállapításától, hogy ez az „értelmiségi” nemegyszer nemesi birtokainak jövedelméből él, sőt ez adja irodalmi vállalkozásainak gazdasági megalapozását is. A 80-as, 90-es évek haladó politikai mozgásait annak tulajdonítják, hogy értelmiségiek irányítanak a birtokos nemesség tevékenységének. Az értelmiségieknél viszont művelődési tényezőkkel magyaráznak meg mindent, mintha Montesquieu, Rousseau, Voltaire forgatása tette volna őket előbb jozefinistákká, majd a Moniteur hírei alakították volna őket republikánusokká. Ha ezt elfogadjuk, akkor azt is vallhatjuk, hogy a XVIII. század végén és a fejlődésben bármikor az értelmiség valamilyen immanens erő, mely osztályon kívül és felül fejez ki haladó vagy éppenséggel radikális követeléseket. Ha viszont tudjuk, hogy az értelmiség egy osztályhoz kapcsolódik, s annak törekvéseit fogalmazza meg, eddigi ismereteink alapján úgy látjuk: a XVIII. század végén az értelmiség az árutermelő

nemesség, s az ahhoz közel álló, néhány, anyagi érdekeiben súlyosan érintett nagybirtokos család politikai törekveit fejezi ki — a maga helyén, a maga eszközeivel. S teszi ezt annál inkább, mert éppen a nevezett családok tagjaival szinte együtt él. Titkáruk, házitanáruk, hivatali beosztottjuk, de legalábbis a szabadkőműves-páholyban, később az olvasóköri, klubban vitázókó társuk. Gondoljunk, hogy csak a legnevesebbeket említsük, Hajnóczy József, Bacsanýira, Szentmarjayra.

Az általunk oly fontosnak ítélt nemesi csoporthoz visszatérve: megállapítható, hogy 1787—88-ban teljes válság bontakozik ki soraikban. A nemesi társadalom *egésze* a nemesi adózás felvetése miatt fordul szembe a józsefi rendszerrel. Ezek viszont megnyilatkozásaik alapján, a vámhelyzet kedvezőtlen alakulása, az ún. gyarmati helyzet fenntartása miatt teszik ezt, kevesebb lármával, több politikai erudícióval. Az okok családonként, személyenként motiválhatók. Tény azonban, hogy az említett jozefinista szabadkőművesek, Podmaniczky József, az Orczy-fivérek, Sztáray gróf, a Vay-család tagjai és a többiek jozefinista reformerekből a nemesi-nemzeti ellenállás vezetőivé válnak. Nincs ellentmondás abban, hogy a „kozmpolita” szabadkőműves egy új nacionalizmus hordozójává válik. A Draskovich-obszervancia sajátos magyar szabadkőműves szervezetet teremtett, az ország páholyait tudatosan függetlenítette a bécsi befolyástól. A páholyok könnyűszerrel lehettek és lettek is az ellenállás elvi megbeszéléseinek színtereivé, ahonnan utasításokat kaptak a megyékben hangadó olyan nemesek, akik nem voltak a szervezet tagjai.

Röviden vázolván a fejleményeket: az említett volt jozefinisták közül kerülnek ki azok az urak, akik a porosz udvarral felveszik a kapcsolatot, s a Habsburg-ház detronizálásáról tárgyalnak. Megbizottjuk — jellemző módon — mint a magyar „Borkereskedelmi Társaság” megbizottja keresi fel a weimari herceget, hogy azt a magyar korona elfogadására bírja. Minthogy többen közülük Göttingában jártak egyetemre, s beutazták Angliát, ők vetik fel egyrészt a magyar és angol alkotmány közötti rokonságot, másrészt azt a lehetőséget, hogy a magyar trónra a hannoveri házból lehetne uralkodót hívni. Az 1790-es országgyűlésen magyar díszruhában, magyar nemzeti követeléseket hangoztatva ragadják magukhoz a vezetést. Az udvar és a rendek között a hitlevél ügyében folyó küzdelemben a mérsékelt dunáninenni, az udvarhoz hajló dunántúli kerülettel szemben a legradikálisabb javaslatot megint ők, a tiszántúliak hozzák. Mindennek többek között az a következménye, hogy mesterük, az Európa-szerte nagytekintélyű Schlözer is ellenük fordul. Nagyhatású lapja, a Staatsanzeigen, mely eddig jóindulatú figyelemmel foglalkozott a magyarországi fejleményekkel, a maga erőteljesen kifejlődött német nacionalizmusa szemszögéből szemléli a magyar nacionalizmus első lépéseit. Az ostor realsorban a nemességen csattan. Az európai közvélemény, amely nagyon gyorsan reagál az eseményekre, egyenlőségi jelet tesz az elmaradott megyei és a haladó polgári tendenciákat is képviselő nemesi reformerek között.

A nyílt politikai cselekvés ideje egyébként a porosz—osztrák reichenbachi egyezmény következtében hamarosan lezárult. A nemesi reformcsoport ekkor gazdasági és kulturális téren lép akcióba. Tevékenyen vesz részt a magyar nyelvért folytatott országgyűlési vitákon. Egyetértve a német nyelvrendeletre hevesen reagáló megyei nemességgel, sikra száll a hivatalos magyar nyelvhasználat érdekében. A pest-budai protestáns zsinaton is fellép a magyar nyelvi oktatás érdekében, s éveken keresztül támogatja a Helytartótanácsban és a megyékben a magyar Nemzeti Színház küzdelmeit. Vezető szerepet játszik az országgyűlés által kiküldött bizottságokban. E bizottságok 96 kötetnyi operátum-anyaga a mai napig nincs feldolgozva, de tudjuk, hogy a reformkori országgyűlések — nem ok nélkül — ezekre nyúltak vissza. Különösen a kereskedelmi bizottság munkálataiban igen sok a polgári-nemzeti fejlődés irányába mutató pozitív vonás.

A nemesi reformcsoport 1794-ig, a jakobinus pör kirohantásáig megtorpanások nélkül haladt előre. A pör ezt az élesapátot közelről fenyegette. Mindannyian szabadkőművesek, illuminátusok; a páholyok az ő irányításuk alatt működtek, az olvasóköriklubokban, klubokban ők a hangadók, ugyanakkor — s ez nagyon lényeges — a vezető hivatali pozíciókat ők töltötték be. Többen közülük tagjai is voltak a reformátorok társaságának. Tény, hogy a pörben sokszor emlegetett nagykárolyi főispáni beiktatás, melyen a reformátorok kátéját bebizonyítottan többen kézhez kapták, éppen ezeknek volt a találkozója. S hogy a politikai és kulturális célkitűzések milyen szorosan fonódtak össze, arra az a jellemző, hogy itt Nagykarolyban tettek, mintegy ötvenen a fent említett családok tagjai közül fejenként 1000 forintos alapítványt a Nemzeti Színház javára. Az udvar, akárcsak 1791-ben, most sem érezte elég erősnek magát a nyílt leszámoláshoz. Egy-két esetben példát statuált, egyébként beérte azzal, hogy a legexponáltabbakat hivatali tisztségeikből elmozdítsa. Viszont a hozzájuk kapcsolódó, társadalmilag súlytalan, s náluk feltétlenül radikálisabb értelmiségieket annál kevésbé kíméli. Az Orczyakat

azzal félemlítik meg, hogy Bacsányit elfogják, titkárukat, Szentmarjayt a vesztőhelyre hurcolják. Hajnóczy József veszte Széchényi Ferencnek és Forgách Miklósnak intő példa. A pörben elítélt Tántsits Ignác a Sztárayaknál nevelésködött, Kazinczyt, Szulyovszkyt származásuk ellenére is elfogják és ezzel a Török-, Szirmay-, Berzeviczy-, Máriássy-családokat bénítják meg. Podmaniczky József helytartótanácsi munkatársait veszteli el — ügyosztályának titkára, Fodor József öngyilkos lesz, többeket elmozdítanak. Ezek után, 1796-ben valóban bekövetkezik a megtorpanás. A páholyok felbomlanak, a hivatali szobákat más, udvarhú elemek töltik meg. Néhányan a börtönben, a többség birtokaira visszahúzódva éli meg a századfordulót. A következő időszakban főként kulturális téren harcolnak a polgári-nemzeti átalakulásért (nyelvújítás, az irodalom támogatása — Kazinczy, Desseffy és Széchényi Ferenc), akadnak azonban olyanok is, akik a gazdasági, agrár- és kereskedelmi állapotok megjavítását tekintik a fő tennivalónak (Festetics György, Berzeviczy Gergely). Tehát a XIX. század első két évtizedére ennek a korai reformnemességnek a nacionalizmusa elveszti gazdasági, kulturális, politikai hármás egységét, a kulturális törekvések törnek előre. Ennek magyarázatát az előzőekben még csak gyámolított, ekkor már sokkal önállóbb értelmiségi réteg hatásában véljük megtalálni. Csak 1820 után találkoznak ismét a nemesi és értelmiségi, kulturális és társadalmi törekvések. Ekkorra kiteljesedik a reformkori nacionalizmus, a maga pozitív és negatív vonásaival, s lendülete végül valóban elvezet a polgári nemzet kialakulásához.

BARTA ISTVÁN

A MAGYAR REFORMKOR ÉS 1848/49 NACIONALIZMUSÁNAK NÉHÁNY VONÁSA

A Magyar Szocialista Munkás Párt tézisei a burzsoá nacionalizmus történeti és ideológiai gyökereit elemezve rámutatnak arra — a tézisek jellegéből folyó tömör fogalmazásban —, hogy a nacionalizmus jelentkezése és térhódítása a XIX. század első felében a soron levő történelmi feladatok megoldásáért indított harc segítője, ideológiai kifejezője. A téziseknek ehhez a megállapításához szeretnék felszólalásomban saját kutatási területem, a magyar reformkor és 1848/49 anyaga által nyújtott tapasztalatok alapján néhány gondolatot hozzáfűzni.

A modern értelemben vett nacionalizmus a polgári fejlődés szülötte, s mint a burzsoá világnézet annyi más összetevője, a maga idején, a polgári fejlődés első, haladó szakaszában alapjában véve haladó funkciót töltött be, mert az alkotó nemzeti erők számbavételének, tudatosításának és koncentrálásának volt az eszköze. Világosan meg kell azonban mondani, hogy a nacionalizmus már ebben a szakaszban is magában hordozza azokat a negatív csírákat, amelyek idővel a nacionalizmus egész arculatán eluralkodnak majd, sőt amelyek sajátos körülmények között már a polgári fejlődés haladó szakaszában is nem segítik, hanem gátolják, korlátozzák a történelmi feladatok teljesítéséért vívott harc eredményes folytatását. A nacionalizmus a fejlettebb, homogénabb népességű polgári-nemzeti államok viszonyai között is gyakran együtt jár — már a polgári fejlődés haladó szakaszában is — a más nemzetiségűek elnyomására irányuló igénnyel, az országban lakó népek közötti, „történelmi jogokra” alapozott különbségtétellel, a többséget alkotó nép nyelvének erőszakos terjesztésével; a soknemzetiségű magyar állam sajátos történelmi-társadalmi körülményei között pedig a nacionalizmusnak ezek a kezdetben rejtett, nem elsődleges vonásai különösen gyorsan és nagy erővel törnek a felszínre.

Kétségtelen, hogy ha az 1848-at megelőző évtizedek magyar nacionalizmusáról beszélünk, elsősorban annak haladó vonásait kell kiemelnünk. Az irodalmi szintű nemzeti nyelv megalkotása, jogainak fokozatos kivívása a közélet és a politika területén, a nemzeti irodalom, művészet, és egyáltalán a nemzeti kultúra kifejlesztésére irányuló tudatos és sikeres törekvés, a nemzeti múlt ápolása, a gazdasági önállóság és politikai önrendelkezés igényének kifejlesztése, az idegen elnyomás elutasítása mind-mind olyan mozzanat, amelyek együttvéve a nemzetérválás haladó, polgári folyamatát képezték. Sőt, ha arra gondolunk, hogy a nemzeti önrendelkezés igénye a haladó birtokos nemesség gyakorlatában az érdekegyesítés politikájához, s ezen keresztül az elnyomott parasztság politikai és gazdasági felszabadítása szükségességének az elismeréséhez vezetett, akkor azt is el kell ismernünk, hogy a nacionalizmus a birtokos nemesség számára, amely az ismert körülményeknél fogva csak ingadozásokkal, következetlenül és hiányosan képviselhetette a haladás élcapatát, megkönnyítette a feudális társadalmi rend fenntartása elleni állásfoglalást.

Tény azonban az is, hogy a magyar polgári nacionalizmus már kialakulásának első szakaszában is terhelve volt mindazokkal a negatív vonásokkal, amelyek később — más tényezőkkel együtt — zsákutcába, majd katasztrófába vitték a magyar fejlődést. A magyar nyelv kiművelésére irányuló mozgalommal s politikai érvényesülésének követelésével szinte párhuzamosan lépett fel a magyar nyelv közéleti kizárólagos uralmának igénylése, és — ha ekkor még jobbára csak elméleti síkon is — a magyar nyelv adminisztratív eszközökkel való terjesztésének, az elmagyarosítás erőszakolásának a szándéka. A gazdasági és politikai önállóság követelése együttjárt a nem magyar népek fölött való politikai uralom megszilárdítására való törekvással. Pedig az országban lakó nem magyar népek nemzeti fejlődésével való merev szembefordulás nemcsak a történeti szükségszerűséggel való szembeszállást jelentette: amikor a magyar mozgalom vezetői nem ismerték fel, hogy ezeknek a népeknek az önálló nemzeti fejlődése éppen olyan szükségszerű és jogos történeti folyamat, mint a magyar nemzeti mozgalom, egyben súlyos politikai hibát is követtek el, mert ezeket az ugyancsak haladó mozgalmakat a haladásellenes Habsburg-hatalom karjaiba lökték. S velejárója volt a korai magyar nacionalizmusnak az expanzióra, a politikai uralom további kiterjesztésére való törekvés is. Nem csak, és nem is elsősorban a Részek és Erdély visszacsatolásának akkor, a polgári átalakulás folyamatában haladó jellegű követelésére gondolunk itt, hanem sokkal inkább arra, hogy a reformkor országgyűlésein újult erővel ismétlődik meg Galícia és Dalmácia Magyarországhoz való csatolásának régi, ún. történeti jogokra alapozott követelése.

Mondhatnók persze, hogy a kialakuló polgári társadalomban a népek nacionalista szembekerülése szinte szükségszerű jelenség, s hogy különösen az volt Magyarország bonyolult nemzetiségi viszonyai között. A bonyolult magyar nemzetiségi viszonyok azonban éppen arra szolgálhattak volna, hogy a magyar uralkodó osztályt a nemzeti harc kieleződéséből származó mérhetetlen veszélyekre figyelmeztessék. Széchenyi is nacionalista volt a maga módján, ő is kívánta, hogy a magyar nép „olvasztói felsőbb-ségével”, azaz elérendő kulturális és anyagi magasabbrendűségével magyarrá tegye az országban élő nem magyar népeket, mégis felismerte a türelmetlen nacionalizmusban, a magyarosítás erőszakolásában rejlő veszélyeket, és nyíltan fellépett ellenük. S Széchenyi állásfoglalását objektíve csak helyeselhetjük még akkor is, ha tisztában vagyunk azzal, hogy annak gyökerei reformrendszerének egyik alapvető hibájához, a Habsburg-birodalom minden áron való fenntartásának elvéhez nyúlnak vissza. Csak sajnálhatjuk, hogy az ellenzék vezető politikusai nem hallgattak rá, s képtelenek voltak túltenni magukat a polgári fejlődéssel jelentkező nacionalista türelmetlenségen. Igaz, a nemzetiségi problémát Széchenyi tanácsai alapján sem lehetett volna megoldani a születőben levő polgári Magyarországon vagy a kapitalizálódó osztrák birodalomban. Fokozódó izzását, gyorsan növekvő feszültséget azonban csökkenteni lehetett volna, s az sem kizárt, hogy Széchenyi intéseinek megfogadása esetén elkerülhető lett volna a magyarok és szomszédaik fegyveres összeütközése olyan időpontban, amikor mindnyájuk haladásának közös ellensége ellen, egymás oldalán kellett volna küzdeniük.

A reformkor nacionalizmusának sajátos kettőssége különös élességgel mutatkozott meg a negyvenes években, a Kossuth vezette nemzeti-társadalmi mozgalom egyes megnyilvánulásaiban. Hatalmas mozgósító erő volt, amely előkészítette a nemzetet az önvédelmi függetlenségi harc vállalására, s olyan mozgalmakat hívott életre, mint a védegyeleti mozgalom, amely a gazdasági érdekvédelmen túlmenően a politikai öntudatosodás és az érdekegyesítés hatásos előmozdítója is volt. Ugyanakkor türelmetlenségével kiélezte a viszonyt a többi nemzeti mozgalommal, különösen a horvátokéval. Kossuth a történeti jogokra hivatkozott, amikor nem ismerte el a nemzetiségek önálló politikai fejlődésének jogszerűségét. A „történeti jogokkal” való csalóka érvelést már Kossuth korában is kettős értelemben alkalmazták: egyik formájában a nem magyar népek fölötti uralom igazolását szolgálta, ugyanakkor másik formájában a „történeti” osztályoknak a „nem történeti” osztályok, a parasztság és a kialakuló munkásosztály fölötti uralmát igyekezett tartósítani. Kossuth az utóbbi szemléleten osztálya legjobbjaiával többé-kevésbé túljutott már, az előbbit még fennen hirdette és alkalmazta: keserű tapasztalatok árán kellett később megtanulnia, hogy a társadalomfejlődés kéréllhetetlen szükségszerűsége az ember nemzeti felszabadulását éppúgy kivívja, mint amilyen erővel munkálkodik társadalmi felszabadításán. Kossuth ezt is megtanulja majd: későn és korlátozottan, de mégis korábban és teljesebben, mint osztályának azok a tagjai, akikre később az a feladat vár, hogy külső erőktől csak kevésbé korlátozottan, a maguk szándéka szerint csináljanak nemzeti és nemzetiségi politikát Magyarországon.

Az 1848-as forradalom győzelme lehetővé tette, hogy — hosszú évszázadok után — a felszabadult magyar nép vezetői önálló politikát folytassanak. Ez az önálló politika az előzményeknek megfelelően nacionalista volt bel- és külpolitikai vonatkozásban

egyaránt. A 48-as magyar belpolitika nacionalizmusának tényei sokkal közismertebbek, semmint hogy itt ismertetésre vagy bírálatra szorulnának. Én a továbbiakban inkább a 48-as politikai vezető réteg külpolitikai koncepciójáról szeretnék néhány szót szólni, mintegy bizonyításul annak, hogy a politikai alárendeltség viszonyai között kialakult magyar burzsoá nacionalizmus milyen messze, a realitások és irrealtások milyen magas szférájába ragadhatta legjobb képviselőit akkor, amikor kötöttségeitől megszabadulva, legalább is elméletben saját feszítő ereje irányában szárnyalhatott.

Ezt a külpolitikai koncepciót Hajnal István rekonstruálta nagyszerű történetírói módszerrel, nemrégiben megjelent posthumus tanulmányában (A Batthyány-kormány külpolitikája. Bpest. 1957. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat I. sz.) s a marxista történettudomány álláspontját Hanák Péter fejtette ki vele kapcsolatban. (Hajnal munkájáról szóló ismertetését l. a Századok 1958. évfolyamában, 824. s köv. l.) Ez a — Hajnal által „nagy magyar koncepció”-nak nevezett — elképzelés eléggé reális tényezők figyelembe vételével alakult ki 1848 tavaszán és nyarán a magyar politika irányítóinak fejében. Ausztria felbomlása ekkor átmenetileg még az európai politika legelősebb szemű figyelői előtt is reális valószínűségnek látszott: olasz tartományait már csaknem leszakította a diadalmas olasz szabadságharc, német tartományait — Csehországgal együtt — a vajdó német egység vonzotta magához, úgy látszott, hogy a Habsburg-uralkodó számára csak Magyarország, Horvátország, Galícia és Dalmácia marad meg. Ilyen előjelek között reális volt a Batthyány-kormánynak az a törekvése, hogy — felkészülve az Ausztria bomlásával együttjáró zavarok elhárítására — a magyar önállóság nemzetközi érvényesítése irányában dolgozzék. A nemzetközi helyzet alakulása ennyit feltétlenül szükségessé tett, a haladó birtokos nemességet képviselő Batthyány-kormányban azonban a kedvező körülmények között nagyravágyóbb remények ébredtek: lehetőséget láttak a Monarchia bel- és külpolitikai vezetésének megszerzésére és a délkelet-európai magyar hegemonia biztosítására. Ugy látták, hogy Magyarország az elkerülhetetlen átalakulások nyomán Délkelet-Európa döntő tényezőjévé válhat; arra irányult hát a törekvésük, hogy az uralkodó helyzetet át székelyét és ezzel az új monarchia központját Magyarországra, csatolja hozzá Dalmáciát és esetleg Galiciát, támassza újból életre a középkori magyar nagyhatalmat, amely élvezve a nyugati nagyhatalmak barátságát, befolyást gyakorolhat a balkáni népekre, és biztos gátat képezhet a pánszlávizmussal, a cári terjeszkedéssel szemben. Ez a „nagy magyar koncepció” nem csupán pillanatnyi ötlet volt: megvalósíthatóságában hittek a magyar politika vezetői, s lépéseket is kezdeményeztek megvalósítására. A reményeket azonban a valóságos helyzet alakulása hamar elhervasztotta. A történések pedig, amikor értékelni ezt a már csirájában befulladt elképzelést, a benne levő csekély pozitívum elismerése mellett is csak elutasító álláspontokra helyezkedhet vele szemben. 1848 „nagy magyar koncepció”-ját a pillanatnyi helyzet varázslata hozta létre, de — mint Hanák Péter helyesen írja — „a nagy varázsló nem a pillanatnyi és a távolabbi realitásokat mérlegelő józan bölcsesség volt, hanem a nacionalizmus, ez a Janus-arcú eszme, amely leghaladóbb, 48-as korszakában is az önállóságért küzdő haladó hazafiság realitását egyesítette a más népeken uralkodás »birodalmi gondolatának irrealtásával”. A magyar 48 realitását nem a nagyhatalmi tervek biztosíthatták, hanem az a körülmény, „hogy európai forradalmakból született és azokra támaszkodhatott a reakció erőivel szemben, s hogy objektíve fennállott a szabadságért küzdő népek összefogásának lehetősége”.

A további felszólalások nyilván meg fogják világítani, hogyan sorvadt el a 48-ut követő évtizedek során a magyar burzsoá nacionalizmus haladó tartalma, s hogyan váltak benne egyeduralkodóvá a negatív, haladásellenes vonások. Ez az egyértelműen negatív nacionalizmus elkorosította, tévutakra vitte a magyar fejlődést, katasztrófákba sodorta a magyar népet; sok keserű tanulsága sem volt azonban elegendő ahhoz — s ebben az 1919-es proletárdiktatúra bukása után kialakult ellenforradalmi rendszer torz, elmaradott, antidemokratikus volta a bűnös —, hogy kártékony hatása kelloen lelepleződött volna. Sőt, a Horthy-korszak viszonyai között valósággal újjászületett. Míg korábban inkább csak az uralkodó osztályok voltak a sovinszta nacionalizmus hordozói, a Horthy-korszakban az iskola és a propaganda megkísérelte — nem siker nélkül — bevinni azt a parasztság és a munkásság elmaradottabb rétegeinek a tudatába is. Hogy ez az igyekezet mennyire nem volt sikertelen, arra bizonyíték a magyar tömegek magatartása a második világháború időszakában, amikor az uralkodó rétegek — a nacionalista-sovinszta nevelés eredményeképpen — a nép egyrésznének helyeslése, nagyrésznének közömbössége, s csupán a kisebb rész a passzív vagy aktív ellenállása mellett valósíthatták meg azt a politikát, amely népellenességét, haladásellenességét nemzetinek álcázott nacionalista köntösbe öltöztette, s az emberi haladás ellenségeinek oldalán vitte háborúba Magyarországot.

Ez a nevelés mélyen behatolt a társadalom egyes rétegeinek a tudatába, s tartós hatása is volt. Különösen az a generáció érzi és tudja ezt, amely nevelését még ebben az időszakban kapta, s amelynek tagjai az önmagukkal vívott szívós harc folyamán, fokozatosan tudták csak a nacionalista nevelés maradványait önmagukban is felszámolni. De érződik a nacionalizmus makacsul továbbélő hatása azokon az évjáratokon is, amelyek neveltetésüket már a felszabadulás után, demokratikus, szocialista légkörben kapták. Ezeknek a maradványoknak a kigyomlálása az oktatás, a szélesebb értelemben vett nevelés feladata. S ebben a munkában nagy feladat hárul a történettudomány művelőire is: nekik kell feltárni a nacionalizmus történeti gyökereit, megmutatni meghatározott *korhoz* és meghatározott *osztályhoz* kötöttségét, elválasztani egykori haladó tartalmát későbbi, máig is ható, egyértelműen kártékony funkciójától, s a történelem igazi haladó értékeinek feltárásával hozzájárulni ahhoz, hogy a nemzeti, hazafias érzés igénye ifjúságunkban és népünkben ne korszerűtlen multbanézést jelentsen, hanem mai szocialista építésünk aktiv, előrelendítő ereje legyen.

VARGA JÁNOS

1848—49 NEMZETISÉGI PROBLÉMÁINAK TÖRTÉNETÉHEZ

A nacionalizmus, amely a polgári társadalom kialakulásának, egyáltalán létének szükségszerű velejárója, a magyar történelemben is a polgárosodó, a polgárosodást képviselő osztályok ideológiájaként lép fel. Történelmének első szakaszán tehát, amikor keverednek benne a feudalizmus megszüntetését és a Habsburg-függőség felszámolását célzó haladó, valamint a hazai másajkú népek alávétését a polgári keretek közt is állandósítani igyekvő reakciós tendenciák, a magyar nacionalizmus — bizonyos kivételektől eltekintve — az ország különböző népeinek lényegében még csupán vezető-osztályait: a birtokos nemességet, a polgárságot és a polgári értelmiséget hatja át. Pár évtized múltán viszont az tapasztalható, hogy az immár egyértelműen a társadalmi haladás egyik legfőbb ideológiai akadályává lett nacionalizmus mélyen behatol a magyar és nem magyar népek dolgozó tömegeibe is. Ahhoz, hogy a történettudomány a múlt eme káros öröksége ellen hathatósan vehesse fel a küzdelmet, elsőrendű feladat annak a folyamatnak a feltárása, amely a nép egyes rétegeinek nacionalista fertőzöttségét eredményezte. A sokoldalú és bonyolult feladat megoldása a különböző korszakok kutatóinak összeműködését igényli és természetes, hogy e munkának nem lebecsülendő része a reformkorral és az 1848-as szabadságharccal foglalkozó történészekre hárul.

Kétségtelen, hogy a nacionalizmus befolyása a polgárosodás előrehaladásával, újabb és újabb rétegek polgárvá alakulásával párhuzamosan, automatikusan is mind szélesebb körre terjedt ki. Ez azonban *önmagában* semmiképp sem adja magyarázatát annak a ténynek, hogy népünk gondolkodásában ismételten felbukkannak a nacionalizmusnyomai. Közismert, hogy a nacionalista propagandát a kapitalizmus egész időszakán átszámítatlan eszköz — sajtó, egyesület, iskola, rádió stb. — céltudatosan közvetítette az alsóbb rétegekhez. Az is tudott dolog, hogy a nacionalizmus terjesztésének részben formája, részben eredménye a nép történeti tudatának hamis irányba való befolyásolása volt. Ebből következik, hogy leküzdése is csak a múlt igaz, torzításoktól mentes megvilágítása útján érhető el. És e munka még több eredményt ígér, ha egyúttal annak bemutatásával jár együtt, hogy a polgári társadalom egymást váltó ideológusai, saját nacionalizmusuktól elvakítva, miképp hallgattak el vagy magyaráztak félre olyan tényeket, amelyek esetleg kételyeket támasztottak volna propagandájuk hihetősége iránt. E szempontból rendkívül tanulságos a magyarok és a nemmagyar népek 1848-ban bekövetkezett fegyveres összecsapásának, illetőleg ezen összecsapás későbbi magyarázatának vizsgálata. Tanulságos ez már csak azért is, mert a közvélemény nacionalizmusának egyik legfőbb táplálója éppen az 1848-ban lezajlott tragédiára való hivatkozás volt.

Történetírásunk az 1848—49-es nemzetiségi harcokat *teljes joggal* tartja úgy számon, mint a *haladást képviselő magyar nemzeti erők mérközését az ellenforradalom táborával szövetségessé szerb, horvát, szlovák és román felkelésekkel*. Tisztázta azt is, hogy milyen osztályérdekek fordították egymással szembe az egyes nemzetek vezetőosztályait, illetőleg rétegeit. Ugyanakkor nem eléggé világította meg azt a kérdést, hogy milyen okok sodorták az ellenforradalom oldalára a nemzetiségek *néptömegeit*. Igaz, hogy e kérdés magyarázatánál a királyhűséget kihasználó reakciós propaganda, a tényleges nemzeti elnyomás, valamint a szerb, román vezetőrétegek ténykedése mellett szerepelni szokott az az osz-

tályellentét is, amely a szerb, román és szlovák paraszt, meg a magyar vagy legalábbis magát magyarnak valló földesúr között feszült, de az utóbbi nem egyszer csak mint a különféle tényezők egyike, megállapítászerűen vagy felsorolásképpen jelentkezik feldolgozásainkban. Pedig az egykorú források tanúsága szerint e problémának az eddigénél jóval nagyobb teret kell szentelni. E források arról vallanak, hogy 1848-ig a nemzeti-ségi ellentétek a különféle népek dolgozó tömegeinek csak elenyésző csoportjaira korlátozódtak és szinte átmenet nélkül torkollottak véres felkelésekbe. A rendelkezésünkre álló adatok szinte minden nemzetiségek-lakta területről vitathatatlanul igazolják, hogy a nép kezdetben majdnem mindenütt osztályigényei érvényesítéséért támadt fegyverrel a magyar államhatalomra és csak menetközben — részben a társadalom adott struktúrája, részben saját vezetői propagandája következtében — kezdett tudatában összeolvadni az „úr” és a „magyar” fogalma. A horvát parasztok nagy része Jellasics mögé sorakozik, mert az — persze körmönfont számításból —, a magyar kormány tiltakozása ellenére, több ponton is újabb tényleges kedvezményeket léptet életbe a paraszt-ság javára. A szerbek első véres megmozdulása Nagyikindán annak a következménye, hogy a magyarokból és németekből álló városi tanács, az alsó néprétegek követelését semmibe véve, nem hajlandó új kulcsot alkalmazni a közföldek kiosztásánál és ragaszkodik a vezetőrétegnek korlátlan kizsákmányolási lehetőséget biztosító régi osztási módhoz. A határőrvidéki katonaparasztok, akiknek köréből kiindul a délvidéki felkelés, a pozsonyi magyar országgyűléstől nem kapták meg magántulajdonul a házközösségi földeket, mindössze annyit határoztak felőlük, hogy kerületeiket Magyarországhoz csatolják, ami a megyei urak alá vetésük rémképét idézte fel bennük. Hurban és Stúr szlovák felkelőinek elsősprő többségét azok a nyitrai irtványosok, abauji, gömöri és sárosi majorsági zsellérek alkották, akiknek felaszabadításáról a magyar kormány egyenlőre nem intézkedett. És végül Erdély népe — az egykori beszámolók és feljegyzések garmadája szerint — mindenekelőtt a majorsági jobbágyok felszabadításának, az erdők és havasok korlátlan használatának reményében, valamint a múltban és akkori jelenben elszenvedett földesúri és tisztviselői erőszakosságok visszatörlesztéséért kelt fegyverre. Még jobban alátámasztja ezt az a tény, hogy Erdély magyar parasztjai sok helyen a felkelőkkel tartanak. Már 48 tavaszán felröppennek a riasztó vészjelek, hogy a „magyar földészek”, akik közül számosan Balázsfalván is megjelentek, kezdének a románokkal „communistikus céllal” összeszövetkezni. A felkelésnek néha nagyarlakta helységek a központjai. A román táborok prefektjei és dekuriói közt magyarok találhatók. A később statárium elé állított lázadók nem kis része magyar stb. A felkelők a meghódoló parasztfalvakat nem bántják, de porráégetik az enyedi kollégiumot, amely szemükben a vidék egyik leggazdagabb földesúri hatóságát jelenti. Zalatna vidékének kivételével a bányák magyar és román munkásai nem emelnek egymásra fegyvert, a felkelő parasztok pedig román is megölnék, ha az urakkal tart stb. Mindezek vitathatatlanul igazolják, hogy a néptömegek hadrakelésének *alapvető* rugója az osztálynyomás volt, még akkor is, ha az osztálygyűlöletet menetközben rohamosan nemzeti gyűlöletbe torkollott és az ellenézés átterjedt az uralkodó osztálytal azonos nyelvet beszélő dolgozókra is. Ezen nem változtat az a tény sem, hogy e felkelések jellegét az azokat vezető osztályok és rétegek határozták meg, adtak nekik nemzeti színezetet és egyben ellenforradalmi jelleget és terelték azokat a bécsi abszolutizmus oldalára.

De vajon mi szűrődött le ezen tényekből az országban élő, különféle nemzetiségű népmilliók későbbi generációinak történeti tudatába? A válasz, amelyet a népnek szánt feldolgozások vizsgálata ad, elsomorító. A magyarok csak a Zenta főterén sorbaállított levágott *magyar* fejeokről, kettéfűrészelt erdélyi *magyarokról*, megbecstelenített *magyar* asszonyokról, kiúrtott *magyar* családokról, kardélrehányt *magyar* csecsemőkről és általában olyan szörnyűségekről beszélnek, amelyeket a szerbek, románok a magyarokon vittek véghez. A szerbek, románok hasonló célnál kiadványai viszont csak *kikötött szerbekről és románokról* akarnak tudni, utakat szegélyező akasztófákról, amelyekre a *magyarok* húzták a *szerb és román* szabadságért szót emelő hazafiakat, földig perzselt falvak százaírói, amelyekben *szerbeket és románokat* asszonyostól, gyerekestől égettek el az elnyomó *magyarok*. Vagyis az 1848-as tragédiákból azok a kegyetlenkedések kerültek — gyakorta eltűlözva — az első helyre, sőt sok esetben *egyedül* részletezésre, amelyek a társadalom söpredékét is felszínre dobó, az alantas szenvedélyeket is felszító fegyveres összetűzésnek, sajnos, valóban velejárói voltak és amelyek egy sor esetben ártatlanok életét követelték áldozatul. A magyar nacionalizmus és a nemzeti-ségi nacionalizmusok képviselői azt egyképp elhallgatták, hogy a felnagyított szörnyűségek kölcsönösök voltak, hogy mindkét fél elkövette azokat és egyikük is, másikuk is csak az *ellenfél* kegyetlenségeit közvetítette — hatáskeltés céljából kiszíneze — saját népe tömegeihez. Ezen túlmenően a polgári korszakban mind a magyarok, mind a nemzetiségek történetírásából,

főként pedig a népek szánt történeti összefoglalásokból teljesen eltűnik az 1848-as nemzeti felkelések osztálytartalma. A magyar kiadványok nem beszélnek arról, hogy a lázadó nemzeti parasztok mindenekelett az őket kikötető, úri munkára kényszerítő, legelőiket és erdeiket korábban elrabló magyar földesurak, a végrehajtásokat foganatosító, a karhatalmat rájuk vivő magyar *tisztviselők* ellen keltek fegyverre, hanem azt hangsúlyozták, hogy a felzendült nemzetségek a magyarok — tehát minden magyar — kiirtását tűzték ki célul. A nemzetségek népszerűsítő munkái ugyancsak mellőzik annak megmutatását, hogy saját tömegeik nagyrészt osztályköveteléseiért szálltak síkra, mikor harcba indultak a kizsákmányoló, egyes rétegeiben azonban az adott időpontban mégis a haladást képviselő magyar nemesség ellen. Az osztályelnomás helyett a nemzetségek is kizárólag *nemzeti* elnyomást emlegetnek, amely propagandájuk szerint egyszerűen osztálykülönbség nélkül nehezedett minden szorba, románra vagy szlovákra, másrészt pedig — megint csak osztálykülönbség nélkül — a magyarok-tól eredt. Többek közt a múlt ilyen tendenciózus, egyoldalú ábrázolása eredményezte, hogy az osztályalapjuktól elszakított nemzeti ellentétek az egymás szomszédságában élő népek millióiban már-már szinte megfoghatatlan eredetű, de önálló életű nemzeti gyűlölséggé kezdtek átalakulni. A történelmi tudat alakulásának ilyesfajta befolyásolása kettős célt szolgált: egyrészt a figyelem elterelését a mindenkor osztályellentétekről, másrészt a nacionalizmus állandósítását az egymás mellett élő népek között. E hamisítás következménye, hogy a magyar dolgozók egyes rétegeiben nem a nemzetségek azon vezetőrétegei iránt támadt ellenszenv, amelyek az osztályellentéteket kihasználva, saját népeiket az ellenforradalom táborába agitálták, és nem azt a magyar földbirtokos osztályt tanulta megvetni, amely a kizsákmányolás évszázados jogából ezen, a magyarországi és egyúttal emberi haladás jövőjére kritikus időben sem akart engedni és ezzel a reakció oldalára lökte az alsó osztályok jelentős részét, hanem általánosságban a szerb, a román, a szlovák stb. iránt ébredt nemzeti elfogultság vagy antipátia. A nemzeti tömegek pedig — saját nacionalisták munkódésének eredményeképp — nemcsak a magyar, román és szerb dolgozót egyaránt elnyomó magyar földesurat, államközeget vagy kapitalistát gyűlölték meg, hanem általában a magyart, amely ellen már 1848-ban is fegyverrel kellett védekezniök.

Érdekes megfigyelni azt a folyamatot, hogyan tűnik el a polgári korszak 1848-at feldolgozó, egymást követő népszerű kiadványaiban a magyar és nemzeti polgári erők ellentéte, a magyar földesurak és nemzeti parasztok osztályharca, és hogyan szűkülnek az 1848-as nemzeti küzdelmek kizárólag a magyarok és a nemzetségek, a magyar nép, valamint a szerb, román, szlovák nép szembenállítására. A legjobb, a fokozatosságot is tükröző példát erre az erdélyi felkelést vizsgáló munkák szolgáltatják. Az erdélyi események osztálygyökereinek elkendőzése már a 48-as események alatt megkezdődött mindkét fél részéről. A román nacionalisták saját népük előtt lépten-nyomon hivatkoztak ugyan a földesúri elnyomásra, sőt parasztjaikat egyenesen azok teljes megszüntetésének jelszavával mozgósították, ugyanakkor elhitetni igyekeztek a néppel, hogy azért nyomják el őket a magyarok, mert ők románok. A magyar nacionalizmus képviselői viszont próbálták lebecsülni a felkelésben az osztályellentétek szerepét, nehogy azok köztudomásra jutva a magyar parasztok körében is hasonló mozgalmat támasszanak. Az önkényuralom éveiben jelentkezett ugyan az erdélyi felkelésnek egy tárgyilagosabb felfogása, amely az eseményekben egyúttal parasztfelkelést, mégpedig román és magyar parasztok együttes megmozdulását is látta. A kiegyezés körüli esztendőben viszont először az erdélyi magyar parasztság magatartása került hamis megvilágításba. Azt a tényt, hogy egyes magyar falvak erőszak és fenyegetések hatására csatlakoztak a román táborokhoz, általánosították és az osztályellentéteket mint a lázadás egyik okát, csak a román parasztok viszonylatában ismerték el. Ez a felfogás alkalmat adott arra is, hogy a román nép osztályharcos fellépését a magyartól idegen nemzetiességében jelöljék meg. A következő fokon a feldolgozók — egyes kivételektől eltekintve — már a román parasztlázadásától is megtagadtak minden osztályharcos jelleget, hadra kelését azonban még a román polgári értelmiség, az egyház és a kamarilla aknamunkájának tulajdonították. Végül azután megjelentek olyan munkák is, amelyek az 1848-as magyar-román harcot kizárólag a két nép eltérő fajiságával magyarázták. Vagyis: a nemzeti ellentéteknek osztályalapjuktól való elszakítása a legsovinisztább felfogáshoz vezetett el.

A nacionalizmus problémaköréhez tartozó, már 1848-ban felmerült vagy odavisszanyúló számtalan kérdés közül az előbbieken csupán egyetleneket ragadtam ki. Úgy gondolom azonban, hogy nem a leglényegtelenebbet. Ha a nemzeti ellentéteknek azok osztálytartalmától történt mesterséges elválasztása egyik, és nem is leghatástalanebb módja volt az alsóbb néposztályok nacionalista befolyásolásának — amint ezt az 1848-as nemzeti küzdelmek okainak eltorzítása is igazolja —, akkor az osztályössze-

függések kielemezése és megmutatása viszont nagyban segíthet a nacionalizmusnak a nép körében még élő maradványait leküzdeni. Minden bizonnyal csökkenni fog az egyszerű emberek némelyikében még esetleg meglévő nemzeti elfogultság, ha 1848 román, szerb és szlovák felkelésében nem egyszerűen a magyar ellen támadó nemzetiségit, hanem a földesúrral, az uralkodó osztállyal *osztályalapon* szembekerülő parasztot is látja.

SÁNDOR VILMOS

A MAGYAR URALKODÓ OSZTÁLYOK NEMZET-ÁLLAM ESZMÉJE

Új- és legújabbkori történetírásunk művelői az utóbbi évek során szívós munkát folytattak és folytatnak a megbúvó, nehezen felismerhető vagy legalább is nem kézenfekvő burzsoá-nacionalista maradványok felismerése és felszámolása érdekében. A tudatosan végzett tisztázó munka a tartalmi eredmények mellett együttjárt a módszertan terén tett előrehaladással. Elsősorban a marxista történetírásunk által egy ideig kellően figyelembe nem vett összehasonlító módszer kiterjedtebb alkalmazása mutatkozott e tekintetben is termékenynek, de a történetírásunk által kialakított és sűrűn használt legfontosabb kulcs-jellegű fogalmak tartalmának elemzése, tudományos meghatározásuk és alkalmazásuk célszerűségének vizsgálata is sikeres módszernek bizonyult.

A rejtett burzsoá nacionalista maradványok felderítése céljából folytatott e módszeres vizsgálat ugratta ki rejtekéből és helyezte előtérbe a magyar uralkodó osztályok *állameszméjét*, mint egyik központi kérdését a dualizmuskori nemzeti és nemzeti-ségi problémának, a korszak burzsoá nacionalista ideológiájának és ezen alapuló politikai gyakorlatának, valamint nem utolsósorban a napjainkig terjedő nacionalista tömeg hatásának.

*

A korszak történetével foglalkozó minden jelentősebb marxista munkában, így a jegyzet formájában kiadott tankönyvfejezetekben is, szó esik a dualizmuskori magyar állameszméről, de korántsem a jelentőségével arányban álló súllyal. Mivel a dualizmuskori magyar állameszme a korszak számos fontos jelenségének csomópontja, a következő gondolatmenet semmilyen vonatkozásban nem tart igényt a teljességre és lezártságra. Célja csak annyi, hogy néhány kiragadott összefüggés felvillantásával felhívja a figyelmet a kérdés tanulmányozására.

Mi is volt a magyar uralkodó osztályok álláspontja Magyarország államiságáról?

Vázlatosan és a múltba messzebbre nyúló előzményektől eltekintve a kérdésre a következő választ adhatjuk:

Már a Magyarország és Erdély egyesítéséről szóló 1848: VII. t. c. politikailag és jogilag *egységes nemzeti államnak* deklarálta Magyarországot, kimondván, hogy a két országrész „egy kormányzás alatti egyesültét” a „*nemzetegység*” követelménye is szükségessé teszi. Ezt követően, az abszolutizmus válsága idején találkozunk újabb megfogalmazásával. Az 1861-es országgyűlés által kiküldött nemzetiségi bizottság, az autonómiát követelő nemzetiségi képviselőkkel folytatott tárgyalásokat zárta le azzal a megállapítással, hogy az ország lakossága, beleértve a nem magyar lakosságot is „csakis egy nemzetet”, az „egységes és oszthatatlan magyar nemzetet” alkotja. Végül a dualizmus egész korszakára kiható érvennyel az 1868-ban „a nemzetiségek egyenjogúságáról” hozott XLIV. t. c. bevezető szakasza a következőképpen határozta meg Magyarország állami jellegét: „... Magyarország összes honpolgárai... *politikai tekintetben egy nemzetet képeznek, az oszthatatlan egységes magyar nemzetet*, melynek a hon minden polgára, bármely nemzetiséghez tartoznék is, egyenjogú tagja” és „... ezen egyenjogúság egyedül az országban divatozó többféle nyelvek használatára nézve eshet külön szabályok alá...” E meghatározás egy mondaton belül elismeri és megtagadja a nemzetiség létezését s a valójában *soknemzetiségű Magyarországot*, a magyar uralkodó osztályok érdekeinek és törekvéseinek megfelelően, *nemzeti állammá nyilvánítja*.

A magyar törvénytárba ezzel bevonult az ország lakosságának ebben az időben többségét alkotó nemzetiségek *politikai létét tagadó fiktív állameszme*: a Magyarország „nemzeti állam” meghatározás, s ez a fikció képezte a magyar uralkodó osztályok nemzetiségi politikájának, a nemzetiségi elnyomás rendszerének jogi alapját, ezen a címen bélyegezték hazaárulásnak Magyarország *nem magyar népeinek nemzeti egység-törekvéseit*.

A jogilag statuált, s a valóságban nem létező nemzeti államiságu Magyarország nem foglalta magában Horvát-Szlavonországot. A Horvát-Szlavon-Dalmátországgal kötött kiegyezésről szóló 1868: XXV. t. c.-ben a magyar uralkodó osztályok nem helyezkedhettek az egységes nemzeti állam álláspontjára, hanem a tényleges helyzetnek és az adott erőviszonyoknak megfelelően, a Magyarország s a Horvát-Szlavon-Dalmát országok közötti kapcsolatot „egy és ugyanazon *állami közösség*”-nek nyilvánították. E kétféle meghatározás szembeállításával is aláhúzza a Magyarországra alkalmazott „nemzeti állam” meghatározás fikatív voltát. Ennek jogosultságát — Horvát-Szlavonországot területi különállóságát figyelembe véve — a nemzetiségi területek elhatároltságának hiánya sem indokolhatta, hiszen a határok megállapítását a nemzetiségek követelésével szemben éppen a „nemzeti állam” fikciójára való hivatkozással utasították el következetesen a magyar uralkodó osztályok. Még erőteljesebben domborodik ki a Magyarország „nemzeti állam” meghatározás irrealitása, ha a dualizmus másik államának, Ausztriának államjogával vetjük egybe. Az osztrák uralkodó osztályok a szintén sok nemzetből álló Ausztriát 1867 után nem nemzeti állammak, hanem politikailag egyenjogú országokból álló soknemzetiségű állammak „im Reichsrath vertretenen Länder”-nek tekintették — bár a politikai egyenjogúság elve a valóságban nem mindig, vagy csak korlátozottan — érvényesült.

Elméleti szempontból vizsgálva a kérdést: ismeretes, hogy a soknemzetiségű állam-képleteknek egységes nemzetté formálódása csak a kapitalizmust megelőző viszonyok között mehetett végbe, abban az időben, amikor a nemzeti eszmét hordozó burzsoázia még nem volt számottevő társadalmi tényező. A kapitalizmus kibontakozásának és főleg uralmának idején a soknemzetiségű állam egységes nemzeti állammá alakulásának már keresztelte és megakadályozta a nemzeti államok kialakulásának a kapitalizmus idejére jellemző folyamata: a több államban megosztottan élő azonos nemzetbeliek egyesülése az egységes nemzeti állam keretei között. A kapitalizmus uralmának idején már — amint Lenin is megállapította — a nemzeti állam a szabály, a norma, „a nemzeti tekintetben tarka állam pedig elmaradottság vagy kivétel”. (Lenin Művei 20. köt. 406—407. l.)

Az egységes nemzeti államok kialakulása a kapitalizmus viszonyai között részben éppen a soknemzetiségű államok rovására ment végbe és felbomlásukkal járt együtt. E történelmileg szükségszerűnek tekinthető folyamat adja elvi magyarázatát azoknak a kudarcoknak, amelyek a Habsburgok nemzeti-centralizációs törekvéseit a XVIII. század végétől érték, s ez adja magyarázatát a soknemzetiségű Habsburg birodalomnak a XIX. század közepén a magyar szabadságharcra kezdődő, az olasz tartományok kiválásával, a Németországból való kiszorulással és a dualista rendszer létrejöttével folytatódó, majd az első világháború végén befejeződő felbomlásának is.

E távlatba helyezve a problémát, a jogi fikcióval „megteremtett” magyar „nemzeti állam” nemcsak a nemzetiségi elnyomás jogforrásának bizonyult, hanem a magyar uralkodó osztályoknak, az objektív történelmi folyamattal ellentétben, a történelmi fejlődés által e korszakban már túlhaladott, a soknemzetiségű Magyarországot az idők folyamán ténylegesen nemzeti állammá átalakító irrealis törekvését is kifejezte. A kiegyezés magyar uralkodó osztályok felelőssége a feudális maradványokhoz tapadó osztályérdekek által sugalmazott történelmi tévedésért annál nyilvánvalóbb, mert még közvetlenül ott állt mögöttük figyelmeztetőként az osztrák neoabszolutizmus balul sikerült németesítő centralizációs kísérlete, még saját bőrükön érezhették annak káros nyomait, amikor ugyanazt az elvet már az uralmuk alá került nem magyar népek érdekeivel szegezték szembe.

Fokozza történelmi felelősségüket, hogy a dualizmus rendszere csak lehetővé tette, de nem tette szükségessé Magyarországon a magyar népei nemzeti fejlődésének a „nemzeti állam” nacionalista formulájában kifejezett béklyóba kötését. A soknemzetiségű Magyarország államjogi problémájának a kiegyezés magyar uralkodó osztályok által követett „megoldás”-a nem a kiegyezésből, hanem jórésben a feudális maradványok fenntartásához fűződő érdekekből következett. A valósággal ellentétben álló „nemzeti állam” formulával kifejezett uralmukat nagyrésben a feudalizmus idején kialakult uralmi helyzet folytatásának igénye és a nagy- és középbirtokosság nemzetiségi területeken levő földjeinek biztosítása diktálta. Nacionalizmusuk, amely a kiegyezés idején még alig alapult a szorosan vett burzsoá piaci érdekeken, hanem döntően — Ady Endre szavaival élve — „a föld zsarnokságán”, félfudális-felburzsoá nacionalizmus volt.

A soknemzetiségű Magyarország nemzeti állammá nyilvánítása igen nagy mértékben, sőt feltehetően döntő módon járult hozzá az ország népei demokratikus fejlődésének eltorlaszolásához. Kifelé és befelé megakadályozta Magyarországon az államiságu nemzeti konszolidációját és jelentős szerepe volt abban, hogy a dualizmus félszáz eszten-

deje alatt a magyar földesúri-liberális politikai rendszer egyetlen lépést sem haladt előre a polgári demokratizmus útján. A nemzeti állam formulája ugyanis, amíg egyrészt a nemzetiségek feletti magyar hegemonia és a nemzetiségi elnyomás jogi és ideológiai alapját képezte, s a viszonylag erőszakosabb módszereknek, különösen pedig a magyarosítás alkalmazásának jogforrásul szolgált, addig másrészt azt a kötelezettséget is magában foglalta, hogy a politikai jogok esetleges kiterjesztésében — mint a magyar nemzet politikailag egyenjogú tagjait — a nemzetiségeket is részesíteni kell. A magyar uralkodó osztályok azonban rendkívül kockázatosnak tartották uralmuk számára a nemzetiségek parlamenti képviselőinek megerősödését. Úgy vélték — többé-kevésbé joggal, s az osztrák példából is ezt a következtetést vonták le —, hogy a választói jog kiterjesztése alapján alakuló parlament a magyar „nemzeti állam” eszméjének és ezzel együtt a magyar politikai hegemoniának bukását vonná maga után, amit a választási geográfia eddig sikeresen alkalmazott fogásaival sem lehetne elkerülni. A politikai vezetőréteg tagjai közül csak nagyon kevesen ismerték fel, hogy a választói jog kiterjesztésének megtagadása sem biztosítéka uralmuknak. Ebben az eszmekörben élve, a dualista rendszer utolsó évtizedében politikai erejük legjavát arra fordították, hogy a választójognak a tömegek által mind hevesebben követelt kiterjesztését a legkülönfélébb taktikai manőverekkel kijátsszák, elődazzák. A koalíció és a Habsburgok közötti kiegyezésnek, a nemzeti követelések hangoztatásának és az ekörül folytatott alkunak s a nacionalista tömeghangulat felszításának hátterében éppen úgy a választójog kiterjesztése elleni taktikázás húzódtott meg, amint ez volt a célja a plurális választójogi javaslat elkészítésének is. Így az 1900-as években a politikai életben fellépő tartós válság előterébe a már teljesen akut nemzetiségi kérdés helyett — amely a „nemzeti állam” fikciója révén a parlamentben szóhoz nem juthatott — az Ausztriához való viszony és az általános választójog követelése került, s az a téves látszat állt elő, mintha a nemzetiségeknek a tökések fejlődéssel együtt fokozódó önállósulási és elszakadási törekvései nem gyengítették volna meg a magyar uralmat, mintha a magyar hegemonia a nemzetiségek feletti szilárd és zavartalan lenne. Ezzel szemben Ausztriában, ahol a nemzetiségek követeléseit nyílt politikai fórumokon, a Reichsrathban és a tartományi gyűléseken is szóhoz jutottak, a XX. század elejétől mindinkább nyilvánvalóvá vált, hogy az osztrák hegemonia Ausztria felett megszűnt. Az osztrák uralom gyengülése Ausztriában, s ezzel szemben a magyar hegemonia változatlanul álló szilárdsága arra ösztökölték a magyar uralkodó osztályokat, hogy magukat tüntessék fel a Habsburg birodalom népei feletti uralom igazi letéteményeseinek, hogy a Monarchia feletti politikai vezetőszerettség megszerzésére irányuló „birodalmi” politikát folytassanak, s a birodalmi politika illúziójával is leplezzék uralmuknak a látszatok mögött meghúzódó valóságos ingatagságát.

Magyarország „nemzeti állam” fikciója azonban nemcsak a nemzetiségi elnyomás ideológiai és jogi alapját képezte, nemcsak a polgári demokratikus politikai fejlődés torlasza volt, nemcsak a delibábos „birodalmi” politikát sugalmazta, hanem meghatározta a magyar uralkodó osztályok külpolitikáját is, fontos tényezője volt az első világháború kirobantásának és tovább élt az ellenforradalmi korszak területi revizionizmusában.

A Magyarország „nemzeti állam” eszmének tömeghatása még napjainkban is érezhető és alóla marxista történetírásunk sem tudta magát teljesen kivonni. Nem egy vonatkozásban, s természetesen nem tudatosan a „nemzeti állam” ideológiájának nyomait tükrözi. Ez legáltalánosabban abban jelentkezik, hogy az abszolutizmus és a dualizmus korszakának több kérdését úgy fejt ki, ahogy az valójában csak a magyar népre vonatkozik, míg Magyarország nem magyar népeire másként áll.

KATUS LÁSZLÓ

A NEM MAGYAR NÉPEK NACIONALIZMUSÁNAK JELLEMVONÁSAI ÉS SZEREPE A SOKNEMZETISÉGŰ MAGYARORSZÁGON

A magyar történettudományak az elmúlt 15 évben a nacionalista szemlélet leküzdése terén tett egyik legjelentősebb lépése volt, midőn szakított azzal a felfogással, mintha az 1918 előtti polgári Magyarország nemzetállam lett volna, s elismerte annak soknemzetiségű voltát. Ennek a ténynek az elvi elismeréséből származó következményeket igyekeznek történészeink az egyes részletproblémák gyakorlati kutatásában is szem előtt tartani. Az is kétségtelen, hogy mindez számos vonatkozásban még csak igény és jószándékú igyekezet, s a soknemzetiségű Magyarország fejlődésének részletjelenségei

feltárásában alkalmazott módszereink mélyén még mindig öntudatlanul is ott lappanganak a magyar szupremácia és nemzetállam ideológiájának maradványai.

A magyar nacionalizmus történeti-kritikai vizsgálata során nem szabad szem elől tévesztünk azt a körülményt, hogy a soknemzetiségű Magyarországon szükségképp *többféle nacionalista ideológia* élt egymás mellett, egymással küzdve, de egyúttal szoros kölcsönhatásban is. E nacionalista ideológiák kritikai elemzése csak akkor lehet eredményes, ha feltárjuk azt a konkrét gazdasági-társadalmi struktúrát, melyből fakadtak, ha megállapítjuk alapjukat és hordozójukat, s tartalmukat és funkcióikat ezekhez viszonyítva értékeljük.

Kétségtelen, hogy a szóban forgó ideológiák mind a burzsoá nacionalizmus valamelyik válfaját képviselik; hordozóik a polgári vagy azokat pótló, azok szerepét játszó osztályok és rétegek; céljuk a nemzeti piac, az egységes és független nemzetállam létrejöttének és a nemzeti burzsoázia uralmának elősegítése. A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet idején szükségszerű történeti folyamat volt a soknemzetiségű Magyarország valamennyi népének nemzetivé válása, tehát nacionalista ideológiájának kialakulása is. Ez az alapvető azonosság azonban nem moshatja el azokat a lényeges eltéréseket, amelyek annak következtében jöttek létre, hogy az egyes népek tőkés fejlődése és nemzetivé válása bizonyos fokig eltérő körülmények és történeti adottságok közt, eltérő utakon ment végbe.

Történettudományunk a részletkutatások eredményeinek általánosítása alapján a soknemzetiségű Magyarország népei nemzetivé válásának két alapvető típusát különböztette meg. Ezekből — a hallgatóság előtt ismeretes — megállapításokból kiindulva szeretnénk most röviden összehasonlítani a nacionalista ideológia két típusát: az uralkodó nemzet, illetve a magyar liberális nemesség és burzsoázia, valamint az elnyomott népek nacionalizmusát.

A magyar uralkodó osztályok és a nem magyar népek nacionalizmusának alakulásában, egymáshoz való viszonyában, s a soknemzetiségű ország egészének fejlődésében betöltött funkciójuk tekintetében első közelítésre *két nagy korszakot* különböztethetünk meg: a polgári forradalom előtti és az azt követő időszakot. Az 1849 és 1861, ill. 1867 közötti időszakot átmenetnek tekinthetjük, amelynek során a nacionalizmus két típusa egymáshoz való viszonyában és funkciójában lényeges változás, eltolódás, bizonyos mértékig szerepcsere történt.

A korszak szakértőinek elhangzott felszólalásai felmentenek a *polgári forradalom előtti korszak magyar nacionalizmusának* részletes jellemzése alól. Csak azt szeretném hangsúlyozni, hogy e nacionalizmus hordozója, a liberális magyar középnemesség, ebben az időszakban — jelentős feudális korlátai ellenére is — haladó szerepet játszott nemcsak a magyar nép, hanem az országban lakó valamennyi nép fejlődése szempontjából is. A nacionalizmus mindig egy kibontakozó nemzeti mozgalom ideológiai vetületeként jön létre, ezért mindig a szóban forgó nemzeti mozgalommal, illetve az azt hordozó osztályokkal összefüggésben kell értékelni.

A reformkori magyar nemzeti mozgalom előtt három főfeladat megoldása állott: 1. a polgári átalakulás végrehajtása; 2. a nemzeti függetlenség kivívása; 3. a nemzetiségi kérdés rendezése. A három szorosan összefüggő probléma közül az első kettő — tehát a soknemzetiségű Magyarországnak független polgári állammá való átalakítása — mind a fejlődés objektív rendjében, mind a korabeli magyar nemzeti mozgalom gyakorlatában és ideológiájában elsődleges szerepet játszott, s velük szemben csak másodlagos fontosságú volt az a kérdés, hogy milyen legyen a létrehozandó polgári állam határain belül élő népek egymáshoz való viszonya. Az egykori magyar politika nacionalista hibái paradox módon éppen abból származnak, hogy nem ismerték fel a nemzetiségi kérdés igazi természetét és fontosságát, hanem a polgári átalakulással, az egyéni polgári szabadságjogok megadásával azt is automatikusan megoldhatónak vélték.

A türelmetlen nacionalizmus jegyei azonban — véleményem szerint — 1849 előtt sem kizárólagosaknak, sem dominálóknak nem tekinthetők a magyar nemzeti ideológiában, s ezek a másodlagos negatív vonások nem homályosíthatják el annak alapvető pozitívumait, melyek a magyar nemzeti mozgalom és az azt vezető osztályok haladó történeti szerepéből következnek. A jobbágyfelszabadítás, a polgári demokratikus átalakulás, a feudális abszolutizmus megdöntése valamennyi itt élő nép közös érdeke volt. A magyar nemzeti mozgalom hivatva volt valamennyi magyarországi nép fejlődése útjából elhárítani a feudális gátakat, s megteremtteni nemzetivé válásuk és nemzeti fejlődésük kedvezőbb alapfeltételeit. A soknemzetiségű Magyarország fejlődése szempontjából a magyar liberális középnemesség nemzeti ideológiáját, legalábbis az ellenzéki politika vezetőinek megfogalmazásában — a türelmetlen nacionalizmus jegyeinek jelentkezése ellenére is — ekkor még pozitívnak, előremutatónak minősíthetjük.

Ez a körülmény természetesen nem változtat azon, hogy a magyar nemzeti ideológia már az akkori formájában sem volt alkalmas a soknemzetiségű állam valamennyi problémájának megoldására, mert kizárta a nem magyar népek önálló nemzeti létének elismerését, bár objektíve — szinte akarata ellenére — elősegítette azok nemzetévválási folyamatának kibontakozását.

A *nem magyar népek nacionalista ideológiájában* — éppen a helyzeti előnyben levő magyar nacionalizmus támadó fellépésének hatása alatt — a három főkérdés viszonyának másképp alakult: a *nemzetiség kérdése* *lsődleges szerepet játszott*, néha összhangban a másik kettővel, de néha — éppen a legkritikusabb pillanatokban — azok rovására előtérbe nyomulva, s azoktól elszakadva.

A nem magyar népek nemzeti ideológiájának haladó vonásai — 1848 előtt — általában nem annyira a forradalmi társadalmi átalakulás és az abszolutizmus elleni harc vonalán bontakoztak ki, mint inkább elsősorban a nemzeti kultúra, nyelv és irodalom kiépítése, és a nemzeti egyenjogúságra irányuló első politikai követelések megfogalmazása terén. E jelenség okát a nemzetiségi mozgalmaknak még a magyarénál is fejlettebb gazdasági-társadalmi bázisában, a kis számú egyházi és világi értelmiség vezetőszerepében, a polgári csírák gyengeségében és a feudális elnyomatás viszonyaiban kell keresnünk. Ez a belső gyengeség magyarázza azt, hogy jogos nemzeti kívánságait egyrészt feudális formákban nem fogalmazták meg (feudális kiváltságok védelme, rendi nemzetként való elismertetés, egyházi önkormányzat stb.), másrészt kivívásukhoz külső erőknél kerestek támaszt: a határon kívül élő testvérnépeknél, vagy éppen a magyar mozgalom ellen taktikai szövetséget ajánló bécsi udvarnál.

Az 1840-es évektől kezdve csaknem valamennyi nemzeti mozgalomban megfigyelhető ugyan a társadalmi haladás alapkérdéseinek felvetése irányában való fejlődés, de ennek a haladóbb nemzeti ideológiának a hordozója, a kis számú radikális polgári értelmiség általában nem bizonyult elég erősnek és következetesnek ahhoz, hogy a kritikus pillanatokban döntő befolyást gyakorolhasson a nemzeti mozgalmak menetére.

1848 és 1849 viharában a szembenálló nemzeti mozgalmak haladó erői mégis felismerték az alapvető érdekazonosságot a közös ellenséggel, a feudális reakció erőivel szemben. Ez a felismerés azonban egyiknél sem vált a nemzeti ideológia tartós és domináló mozzanatává, s egyes széles látókörű politikusok kivételével nem hatott döntően a nemzeti közvélemény alakulására.

A szabadságharc leverésétől a kiegyezésig eltelt másfél évtized fontos átmeneti időszak a nacionalista ideológiák és a nemzetiségi politika gyakorlatának fejlődése szempontjából. Az eljövendő szakkutatások egyik legérdekesebb feladata, hogy megállapítsa: 1848—1849 tanulmányainak felismerése miért nem válhatott a nemzetiségi kérdés rendezésének kiindulópontjává a soknemzetiségű polgári Magyarországon; hogy a magyar nacionalista ideológia miért nem őrizte meg, fejlesztette tovább korábbi haladó vonásait; hogy éppen ellenkezőleg, miért sikkadtak el belőle ezek a haladó vonások és miért vált benne kizárólagosan uralkodóvá a nemzetállami fikció és a sovinszta demagógia. A válasz lényegét történetírásunk már megadta, de a részletek kimunkálása — éppen a nacionalizmus szempontjából — még hátra van.

1867-ben a polgári forradalom felülről való lezárásával, és a nemzeti függetlenség kérdésének kompromisszumos megoldásával a magyar nemzeti ideológia tartalmát alkotó három alapvető probléma közül az első kettő lekerült a napirendről. A magyar uralkodó osztályok nacionalizmusa ekkor vesztette el végképp korábbi haladó vonásait, ekkor vált szinte kizárólagos tartalmává a nemzetiségi kérdés reakciós kezelése: a magyar nemzetállam erőszakos kiépítésére, a magyar szupremácia biztosítására irányuló, s a nem magyar népek nemzeti létét tagadó sovinszta politika. Ennek társadalmi okai ma már közismertek: 1849 és 1867 közt a magyar nacionalizmus hordozója, a liberális közép-nemesség elvesztette minden haladó társadalmi szerepét, s politikájának egyetlen célja saját feudális eredetű uralkodó pozíciójának fenntartása volt, a fokozódó társadalmi és nemzeti elnyomás segítségével. Ugyanakkor nem volt oly erős és önálló magyar kis-és középpolgárság, amely a magyar nacionalista ideológiát a megváltozott viszonyok követelményeinek megfelelően továbbfejleszthette, annak demokratikus elemeit megőrizhette volna. A magyar nacionalizmus ettől kezdve a soknemzetiségű Magyarország egészének fejlődése szempontjából egyértelműen *negatív* szerepet játszott.

A reformkori magyar nacionalizmusnak a társadalmi haladás szempontjából pozitív szerepét — a kiegyezés és a magyar emigráció felbomlása után — bizonyos mértékig, s természetesen erősen megváltozott körülmények között a nem magyar népek nemzeti ideológiája vette át.

A saját nemzeti piac és az önálló nemzeti állam megteremtése előtti korszakban a magyarországi nem magyar népek nemzeti mozgalmi még *felfelé haladó tendenciát*

mutattak, jogos nemzeti célkitűzéseikért harcoltak. Ha ez a felfelé haladó tendencia a belső és külső akadályok következtében nem is volt egyenes vonalú, hanem meg-megtört, e mozgalmaknak mégis többé-kevésbé haladó jelleget kölcsönzött nemcsak a nemzeti célkitűzések, hanem a társadalmi fejlődés területén is. A nemzetiségi burzsoáziák követelték Magyarország soknemzetiségű állam voltának elismerését és ennek megfelelő berendezését; kollektív nemzetiségi jogok megadását; a területi önkormányzat valamely formáját; a dualizmus rendszerével szembe fordulva a Monarchiát autonóm nemzeti területek föderációjává kívánták átalakítani. Kétségtelen, hogy mindez a nemzetiségi kérdésnek igazságosabb, a soknemzetiségű állam sajátos viszonyainak megfelelőbb megoldását jelentette, mint a magyar uralkodó osztályok nemzetállami koncepciója. A nemzeti célkitűzéseikért folyó küzdelmet — különösen a kiegyezést követő években, majd pedig a századfordulótól ismét fokozódó erővel — összekapcsolták a közelet általános demokratizálódásáért, a polgári demokratikus átalakulás továbbfejlesztéséért vívott harcra, sőt némely esetekben bizonyos szociális követelésekkel is (parasztbirtok védelme stb.). Elég csak utalnunk a nemzetiségi képviselők klubjának parlamenti szereplésére az 1860-as és 1870-es években, a horvát nemzeti párt 1871-es programjára, az 1869-es szerb becskereki programra, a román Memorandumra, az 1895-ös nemzetiségi kongresszus határozatára, a szlovák Illas cikkeire stb.

Nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy burzsoá nacionalizmusokról van szó, annak természetes velejáróival, negatívumaival. A nemzeti türelmetlenség, sőt sovénizmus vonásai, a nemzeti gyűlölködés mestorságos felszításának jelenségei itt is egyre növekvő mértékben jelentek meg. De ezek a negatív vonások még nem váltak kizárólagosan uralkodóvá, még nem elsőlegesen, s nem adnak reakciós jelleget az egész nemzeti ideológiának. Ezek a lényegében véve kispolgári jellegű nacionalizmusok többé-kevésbé szorosan összefonódnak a kispolgári demokrácia még haladó elemeivel. A demokratikus követeléseket nem tekinthetjük pusztán taktikai fogásnak vagy demagógiának sem. A magyar közelet félféudális intézményeinek és formáinak lerombolása, a polgári demokrácia fejlesztése a nemzetiségek kis- és középburzsoáziájának objektív érdeke. Az adott nemzetközi viszonyok között Magyarország nem magyar népei csak a demokratikus szabadságjogok térhódításától, a közelet általános demokratizálódásától remélhettek kedvezőbb feltételeket nemzeti fejlődésük és küzdelmük számára.

Ennek az érdekközösségnek az alapján jött létre a kiegyezés után az a — sajnos rövid életű — együttműködés a nemzetiségi pártok és a még őszintén haladó magyar függetlenségi baloldal között a nemzetek közötti megbékélés és a demokratikus fejlődés előmozdítása érdekében, melynek szép emléke az 1870-es függetlenségi-nemzetiségi alap-törvény.

Ha az ismertetett jelenségek okait keressük, elsősorban az egymással szembenálló nacionalizmusok osztályalapjaiban jelentkező különbségeket, a magyarok és nemzetiségek társadalmi szerkezete közti eltéréseket kell alaposan szemügyre vennünk. Ezen a téren még nagy feladatok vannak történettudományunknak, s most csak legfeljebb néhány mozzanatot villanthatunk fel.

A feudális felszámolása, a tőkés termelési viszonyok uralkodóvá válása lényegesen eltérő hatást gyakorolt a különböző típusú nemzeti mozgalmakra. A saját feudális uralkodó osztállyal, feudális politikai intézményekkel vagy rendi kiváltságokkal rendelkező népek (1. típus: magyarok, horvátok, erdélyi szászok, s bizonyos tekintetben a szerbek is) a polgári forradalom előtt jelentős helyzeti előnnyel rendelkeztek, s nemzeti mozgalmuk éppen e feudális intézményekre támaszkodva erőteljesen kibontakozott, az árutermelő nemesség, vagy más feudális kiváltságokat élvező polgári vagy polgári funkciójú réteg vezetésével (szász és szerb kereskedők, egyházi értelmiség, honoráciorok). A számottevő feudális uralkodó osztállyal és intézményekkel nem rendelkező népek (2. típus: szlovákok, románok, ukránok és részben a szerbek) nemzeti mozgalmának mind anyagi, mind politikai bázisa igen korlátozott volt, ezért az 1848 előtt csak a kulturális vonalon bontakozhatott ki teljes mértékben.

A polgári forradalom után lényegesen megváltozott a helyzet. Az 1. típusú népek nemzeti fejlődését a feudális maradványok túlsúlya, a feudális osztályok vezető szerepe reakciós irányba terelte. Nacionalizmusuk hordozója egy hanyatló, haladó szerepét elvesztett, s a letűnt termelési viszonyokban gyökerező osztály lett, amely a nemzeti ideológiát és a nemzeti harc hagyományos és új eszközeit saját osztályuralmának biztosítására, túlélt feudális eredetű kiváltságainak védelmére használta fel (magyar és horvát nemesség, szász patriciusok, szerb magas klérus). Mindez természetesen a nemzeti ideológia haladó és demokratikus elemeinek részleges vagy teljes elszakadásával járt. A 2. típusú népek nemzeti mozgalmát viszont éppen ekkor bontakozhatott ki teljes lendületével, mert ehhez a jobbágyfelszabadítás megteremtette a szükséges gazdasági

és társadalmi, a polgári jogrend pedig a politikai alapot. A belső feudális maradványok koloncával nem terhelt nemzeti mozgalom mögött nagy kispolgári tömegek zárkóztak fel (kisbirtokos parasztság). A nacionalizmus hordozója egy feltörekvő osztály, a kialakuló nemzetiségi burzsoázia volt, amelynek viszonylag szabadabb fejlődése előtt ekkor nyílt meg az út. Ez az osztály a kiegyezést megelőző és követő két évtizedben még minden burzsoázia törvényszerű fejlődési útjának felfelé ívelő szakaszát járta, szerepe még feltétlenül haladó, előremutató.

E feltörekvő nemzetiségi burzsoáziák belső összetétele és társadalmi elhelyezkedése is lényegesen eltért a magyarétól. Ennek megvilágítására igen alkalmasak *Balázs Béla* megállapításai a magyar társadalom 1849 utáni fejlődésének fő sajátosságairól. Kétségtelen, hogy mind a magyarság, mind a nemzetiségek polgárosodása sajátos, felemás, megtört vonalú úton ment végbe, a törés azonban különbözőképpen következett be, különböző következményekkel járt.

A polgári forradalom felülről való befejezése a magyar feudális uralkodó osztály legfelsőbb rétegének kedvezett, s a nagyburzsoáziával szövetkezett nagybirtokos osztálynak vezető szerepet biztosított a polgári Magyarországon is. A nagybirtokos-nagytőkés uralkodó osztály túlsúlya lehetetlenné tette, hogy a magyar középrétegek — elsősorban a kispolgárság — önálló társadalmi és politikai erővé váljanak, s ez végzetes volt a polgári demokrácia szempontjából is. A magyar kis- és középpolgárság haszonélvezője lett a porosztas fejlődésnek, s a reakciós nagybirtok és nagytőke politikai befolyása alá került, mindenekelőtt átvette annak nacionalista ideológiáját. Ugyanakkor mély szakadékok támadt egyrészt a középrétegek, másrészt a forradalmi demokratikus hagyományokat tovább ápoló szegényparasztság és proletariátus között.

A nemzetiségeknél viszont 1849-ben a forradalmi demokrácia erői nem semmisültek meg, sőt éppen előtérbe nyomultak, befolyásuk megerősödött. Ugyanakkor a bécsi ellenforradalommal szövetséges reakciós erők (elsősorban a főpapság) hosszú időre elszigetelődtek, s irányító befolyásukat a nemzeti mozgalomra nem is nyerték többé vissza. A jobbgyfelszabadítás létrehozta ezeknek a parasztnépeknek a polgári földtulajdonát és zömükben kisbirtokos paraszttokká tette őket. A nemzetiségi területeken — Dél-Magyarország kivételével — a mezőgazdaság tőkés fejlődése igen lassú és kínos volt, ennek következtében a nemzetiségi kis- és középparasztság felbomlása, a belső polgári osztályellentétek kialakulása is jóval később és kisebb mértékben ment végbe, mint a magyar és német parasztság körében (részben a szerbek is ide sorolhatók). A polgári társadalom szélső osztályai — a nagyburzsoázia és a proletariátus — általában hiányoztak, vagy csak igen csökevényesen voltak kifejlődve.

A nemzetiségi burzsoáziák felső rétege (főleg nagykereskedők) nem tudott igazi nagyburzsoáziává átalakulni, s a XX. század elejéig nem is beszélhetünk tulajdonképpeni nemzetiségi nagytőkéről, s az ezután sem fejlődött ki — a magyar vagy német nagytőkéhez viszonyítva — számottevő mértékben. Ebben a tekintetben igen nagy jelentőségű a Monarchia, ill. Magyarország egységes tőkés piaca kialakulásának hatása a nemzetiségek tőkés fejlődésére, burzsoáziájuknak a feudalizmus korában létrejött csíráira. A feudális-kori árutermelés és áruforgalom viszonyai között egyes nemzetiségeknél viszonylag számottevő tőkeképződés történt főleg a kereskedelem (szerb, horvát, szász és román kereskedők), kisebb részben a manufaktúra-ipar területén (szászok). Ez a kereskedelmi tőke a gazdasági széttagoltság viszonyai közt uralkodó szerepet játszott a helyi piacon. Az 1840-es évektől kibontakozó ipari forradalom, a közlekedés és szállítási forradalma (vasút, gőzhajózás), s ezzel párhuzamosan az össznemzeti piac kialakulása halálos csapást mérterre a nemzetiségi kereskedőtökére, amely nem tudott versenyre kelni az összpiacon uralkodó osztrák—magyar nagytőkével, zömében nem tudott átalakulni ipari tőkévé, vagy ha igen, kénytelen volt az uralkodó nemzetek nagyburzsoáziá jához asszimilálódni.

A nemzetiségi burzsoáziák felső rétege tehát általában nem tudott kinőni a középpolgárság, a kistőke keretei közül. Nem lett haszonélvezőjévé a kiegyezés után gyors lendülettel kibontakozó magyarországi porosztas tőkés fejlődésnek sem. A dualizmus gazdasági bázisa — a Délvidék kivételével — nem kedvezett a nemzetiségi területek gazdasági fejlődésének, s azok legtöbbje a porosztas fejlődés előnyeit nem élvezte, csak hátrányait érezte. A nemzetiségi agrártársadalmak tőkés fejlődésében a legtöbb esetben nem is beszélhetünk porosz útról, inkább a fejlődés egyéb, de igen korlátozott mértékben kibontakozó útjairól (szabad paraszti, balkáni út, ill. ezeknek különböző helyi módosulásai). A nagyipari fejlődésből kimaradt nemzetiségi burzsoáziák számára csupán a tőkefelhalmozódás kezdetlegesebb, korlátozottabb forrásai álltak nyitva: a paraszti kisárutermelés hasznának lefölözése, saját parasztságának kizsákmányolása a termény- és állatkereskedelmen, az uzsora különféle formáin, majd a helyi hitel-szervezeten és szövetkezeti hálózaton keresztül.

Mindez a nemzetiségi mozgalmakat vezető falusi és kisvárosi középburžoázia rendkívül szoros és intenzív gazdasági és társadalmi kapcsolatát eredményezte a kis- és középparasztsággal. Hasonlóan szoros és közvetlen szálakkal fonódott a parasztsághoz a nemzetiségek értelmisége is, amely az állami hivatalokból kiszorulva, zömében szintén nem felfelé, a magyar uralkodó osztályok felé, hanem lefelé, saját népének túlnyomóan kispolgári jellegű tömegei felé volt kénytelen társadalmilag és politikailag orientálódni — ha nem akart teljesen elszigetelődni. A nemzetiségi társadalmak körében tehát nem történt meg az a szakadás a középrétegek és a nép alsóbb rétegei között, ami a magyar polgári demokrácia sorsát megpecsételte. E szoros gazdasági és társadalmi kapcsolatok révén a nemzetiségi burzsoázia politikailag befolyása alá tudta vonni saját néptömegeit, s nemzeti célkitűzéseiért vívott harcában mozgósítani tudta azokat. Ez volt a gazdasági és társadalmi alapja a *nemzetiségi mozgalmak és nacionalizmusok kispolgári demokratikus jellegének*, s ez tette lehetővé a polgári demokrácia egyes haladó elemeinek továbbélését bennük.

Hangsúlyoznunk kell, hogy a nemzetiségi burzsoáziák és népük közti kapcsolat alapjában véve *tőkés jellegű* volt, tehát a burkolt vagy nyílt kizsákmányoláson alapult. A nemzetiségi társadalmakon belüli tőkés osztályellentétek kibontakozása azonban meglehetősen lassan haladt, s megbújt a nemzeti ellentétek mögött, amelyeknek alapját egy sokkal élesebb és elsődlegesebb gazdasági és társadalmi ellentét képezte. A magyar nagybirtok és a nemzetiségi parasztság, az osztrák—magyar nagytőke és a nemzetiségi kistőke, valamint nemzetiségi proletariátus ellentéte fontosabb és szembeötlőbb volt, mint a nemzetiségi gazdag- és szegényparasztság, közép- és kispolgárság közötti belső ellentét. Kétségtelen, hogy az 1880-as évektől ezek a belső osztályellentétek is jelentkeztek a nemzetiségi mozgalmak körében, s a nemzetiségi burzsoáziák negatív tulajdonságai a népközöz való viszonyban is egyre inkább érvényesültek. Fokozatosan lemondtak a néptömegek mozgósításáról, a politikai passzivitás terére visszavonulva, inkább saját gazdasági pozícióik kiépítésén dolgoztak. Mindezzel párhuzamos volt a nemzeti ideológiák demokratikus elemeinek fokozatos elhalványulása.

A század utolsó évtizedében csaknem minden nemzetiségnél szakadás következett be a liberális középburžoázia és a radikális kispolgárság között. A *radikális kispolgári demokratikus irányzatok* azonban a századforduló idején elég erősnek bizonyultak arra, hogy átvegyék a nemzeti mozgalmak irányítását, vagy legalábbis elérjék azok megélénkülését, fellendülését (szlovák hlisisták és a „malá revolutia”, a szerb radikálisok és kispolgári szocialisták, a horvát haladó párt és a szerb—horvát koalíció stb.).

A nemzetiségi társadalmak szerkezetéről elmondottak magyarázhatják egyrészt a kispolgári demokratikus irányzatok szoros kapcsolatát a kibontakozó nemzetiségi munkásmozgalmakkal, programjuk többé-kevésbé szocialisztikus színezetét, ugyanakkor — a másik oldalon — a kispolgári befolyás erős érvényesülését e munkásmozgalmak vezetésében. Itt kell keresni végül a magyarázatát annak a körülménynek is, hogy a felbomló soknemzetiségű Monarchia helyét elfoglaló nemzeti államok megalakulása 1918—1919-ben a széles néptömegeket megmozgató *nemzeti forradalmak* útján ment végbe. E nemzeti forradalmak azonban mindvégig megmaradtak a polgári forradalom keretei közt: lépéseket tettek a hiányos polgári demokratikus átalakulás befejezésére (föld-reformok, erősen nacionalista színezettel), s megvetették a kelet-európai agrárdemokráciák alapjait, de mégsem nőttek át szocialista forradalomba, mint Magyarországon.

Csak legáltalánosabb vonásaikra redukálva, sőt sematizálva vázolhattuk azokat a problémákat, melyekre a kimerítő és megnyugtató választ a soknemzetiségű Magyarország nem magyar népei nemzeti mozgalmainak és nacionalista ideológiájának elemzése, a nemzetiségi társadalmak belső szerkezetének alapos feltárása adhat.

HANÁK PÉTER

A MAGYAR NACIONALIZMUS NÉHANY PROBLÉMÁJA A SZÁZADFORDULÓ IDEJÉN

A 67-es történelmi útkereszteződés jelentőségére történészeink már több ízben rámutattak. A korszak kutatói az utóbbi években is különböző oldalokról igyekeztek megvilágítani azt a tényt, hogy 1867, a hozzá vezető és a belőle ágazó utak milyen súlyosan és végzetesen befolyásolták az újkori Magyarország egész történetét, a magyar társadalom tudatának fejlődését. Felfogásunkat különösképpen igazoltnak látjuk a magyar nacionalizmus évszázados perspektívájú áttekintése alkalmával.

A nacionalizmus gyökerei messzire és mélyre nyúlnak történelmünkben. 67 e tekintetben sem hozott valami előzmények nélkül való, gyökeresen újat. Az alkotóelemek, a nemzeti függés és nemzeti elnyomás kettős impulzusától magas feszültségű nacionalizmus ellentétes elemei, irányzatai régóta kiformalódtak, egymással küzdve keveredtek a polgári funkciót betöltő nemesi vezető osztály ideológiájában. 67 tehát nem elindítója volt, csak megpecsételője lett annak a folyamatnak, amelyben a magyar nacionalizmusnak a népen és a más népeken uralkodó antidemokratikus vonásai kerekedtek felül, nem szülte, csak előldotta a végzetet, amely a dualista, majd az ellenforradalmi rendszer összeomlásáig, és utóhatásaiban mind máig nyomasztó teherként nehezedett népünk történeti-politikai tudatának alakulására.

*

A magyar nacionalista állameszme, amelyről itt többek között ebben a vonatkozásban is esett szó, már 1848-ban, az önálló magyar állam kiépítésénél is meghatározó módon érvényesült. A haladó balszárny patriotizmusának nagy érdeme, hogy nemcsak az irreálisnak bizonyult „nagymagyar” „birodalmi gondolatról” mondott le, de a függetlenség védelmében, a nemzetiségekkel való megbékélés érdekében olyan nemzeti politikai útjára lépett, amely jelentős réseket ütött az „egységes nemzeti állam” koncepcióján. A szabadságharc idején, s főként a vereség után a nemzeti kérdés megoldását illetően a magyar nacionalizmus három irányban ágazott el. 1848—49 hagyományát voltaképpen csak Kossuth és néhány híve őrizte és fejlesztette tovább. Kossuth konföderációs tervében eljutott a kor leghaladóbb — ha nacionalista vonásoktól nem is mentes — függetlenségi *patriotizmusáig*, az „egységes magyar nemzeti állameszme” feladásáig. A kossuthi program ellenlábasa, a deáki, a 48-as tavaszi „birodalmi gondolat” 67-es, csonkított kiadása volt: lemondani a nemzeti függetlenség teljességéről a magyarországi nemzeti hegemoniáért, a földbirtokos osztályok területi-gazdasági és politikai-hatalmi birtokállománya integritásának megőrzéséért. A kossuthi *függetlenségi-patrióta* és a 67-es *nagyhatalmi nacionalista* irányzat mellett, amelyek a maguk módján logikus politikai programot alkottak, létezett a magyar nacionalizmusnak egy harmadik, önmagában ellentmondó, irreális irányzata is, a függetlenségi párttól és frakcióitól képviselt nacionalizmus, amely a 48-as forradalmat és érdekegyesítést ugyan elvetette, de a 67-es „jogfeladást” sem fogadta el, amely a nemzeti önállóságot és az „egységes nemzeti államot” egyszerre és együtt szerette volna megvalósítani.

Kossuth, mint tudjuk, konföderációs tervével, majd 67-et intranzigensen elutasító álláspontjával egyedül maradt. Így a dualizmus politikai porondján csak a „67-es” és a „függetlenségi” nacionalista irányzat versengett egymással, az a két irányzat, amely bázisát és nacionalizmusának lényegét tekintve közös platformon állt, illetve fokozatosan azonos platform felé konvergált. Így vált „az egységes magyar nemzeti állam” elve és gyakorlata a dualizmus első számú *aziómájává*, amelyet a magyar uralkodó osztályok — és a középrétegek is — pártkülönbség nélkül elfogadtak, általánosan kötelező, sérthetetlen dogmává avattak.

A politikai vezetőréteg egy fél évszázadon keresztül a frakcióérdekeket, főként pedig a haladó törekvéseket, a mind sürgetőbbben jelentkező reformigényeket a nacionalista állameszme védelmének rendelte alá. Fő gondját, mélyülő konfliktusát — egyebek mellett — éppen az okozta, hogy a „nemzeti” állam integritását a polgári fejlődés során hovatovább elkerülhetetlen belső változások és változtatások ellenében megővja.

A liberális nacionalizmus belső ellentmondása

A liberális nacionalizmust nem szükséges itt bővebben fejtegetnünk. Sokszor és sokoldalúan rámutattak már kettős jellegére, méltatták haladó nemzeti tartalmát, bírálták antidemokratikus és nemzetiségelnemző oldalát. Kevésbé mutattunk rá ezideig arra az ellentmondásra, amely a soknemzetiségű Magyarországon — ill. a Monarchiában — a liberalizmus és nacionalizmus között a polgári átalakulás és a burzsoá rendszer idején fennállott.

Nyugat-Európában a liberalizmus és nacionalizmus, az egyenlőség és egység, a polgári és nemzeti szabadságjogok együttesen, egymást kiegészítve-erősítve léptek fel. A Habsburgok monarchiájában, s ezen belül Magyarországon azonban egyáltalán nem volt harmonikus, konfliktusmentes a liberalizmus és nacionalizmus viszonya. A magyar nemesi vezető osztály liberalizmusát állandóan keresztezte, korlátozta a más népeken

uralkodás nacionalista igénye. A magyar szupremácia biztosítása — elsőrendű politikai célkitűzésük — szempontjából a magyar földbirtokos osztályoknak voltaképpen nem is a liberális, hanem a konzervatív elvekkel, abszolutisztikus módszerekkel folytatott kormányzás felelt volna meg. Hogy 1848-ban a liberalizmus érvényesítéséért szálltak síkra, s még 1867 után sem vetették el — habár mindinkább külsőségge silányították — a liberális elveket, annak egyik oka abban rejlett, hogy a Habsburg-abszolutizmus elnyomó rendszerével szemben szükségük volt a nemzeti elvet támogató — s ebben a vonatkozásban a magyar nacionalizmust erősítő — liberalizmusra. A hazai nemzetiségi elnyomás igazolása szempontjából kényelmetlen és felesleges, de Ausztriával, a Habsburgokkal szemben szükséges liberalizmus és a nacionalizmus ellentmondását oly módon igyekeztek feloldani, hogy az országot egységes nemzeti területnek, ill. egységes nemzeti államnak deklarálták, soknemzetiségű lakosságát pedig az egységes és oszthatatlan magyar *politikai nemzet* tagjainak, akik az egyéni állampolgári jogok tekintetében nemzeti megkülönböztetés nélkül egyenlők, magánviszonylataikban, az alsófokú köz-igazgatásban, oktatásban stb. anyanyelvüket is szabadon használhatják. A nemzetiségek különálló, meghatározott területhez kapcsolódó nemzeti létét, kollektív nemzeti jogait azonban nem ismerték el, ilyen irányú igényeiket „hazaellenesnek”, majd „hazaárulónak” bélyegezve elutasították és üldözték. A liberális nacionalizmus magyarnak, hazafinak azt tekintette, aki a „magyar állameszmét” elfogadta, magát a „közös haza” fiának vallotta.

Az „egységes nemzeti állam” fikciója, bármennyire igyekezett is valósággá avatni a Corpus iuris és a karhatalom, mitsem változtatott a valóságon: Magyarország soknemzetiségű jellegén. A dualizmuskori politikai életben a liberalizmus és nacionalizmus ellentmondása olyan állandóan zavaró mozzanat maradt, ami gyakorlatilag lehetetlenné tette liberális és egyúttal nacionalista politika folytatását. Aki őszintén — mint később mondták: „doktrinér” módon — liberális akart maradni, az az uralkodó nacionalista felfogás szerint nem lehetett igazán jó „magyar hazafi”; aki pedig túltéve magát a „doktrinér” liberális elveken s a nemzetiségi elnyomásban „keménykezű” sovinsztánuak bizonyult, annak „felfele”, az Ausztriával szembeni magyar nemzeti követelések tekintetében kellett megalkuvónak, „lojálisnak”, hazafiatlannak lennie. Ez az ellentmondás azonban az idők rendjén, a magyar uralkodó osztályok sajátos társadalmi-politikai fejlődése során szinte „magától” megoldódott. A századfordulón kibontakozó imperialista korszak lassúcskán kímosta a kormányzati politikából a liberalizmus utolsó fészkeszemeséit, az ellenzéki nacionalizmusból pedig kiszűrte a függetlenségi gondolat maradvék elemeit is: a 67-es „liberálisok” és a 48-as „függetlenségiek” közös antiliberális és sovinszta platformon, imperialista platformon találkoztak.

A konzervatív sovinizmus fő vonásai

A magyar nacionalizmus színeváltozása a múlt század utolsó évtizedeiben, a századforduló idején vált szemmel láthatóvá. A liberális nacionalizmus konzervatív sovinizmussá alakulása pontosan megfelel azoknak a társadalmi változásoknak, amelyek a gyors lendülettel feltörő és a társadalmukat teljes szélességében és mélységében átfogó-átalakító kapitalista fejlődés nyomán az egyes osztályok, rétegek létfeltételeiben, helyzetében, erőviszonyaiban bekövetkeztek. A magyar nacionalizmus története voltaképpen a magyar társadalom története, ill. annak egyik legjellegzetesebb vetülete, mutatója. Joggal állíthatjuk — egyúttal javasoljuk is —, hogy a nacionalizmus megalapozott vizsgálatának megkerülhetetlen előfeltétele az utolsó évszázad társadalomtörténetének tudományos feldolgozása. Nem bocsátkozhatunk itt még a legfontosabb társadalomfejlődési folyamatok fejtegetésébe sem. Csupán rávillantani kívánunk olyan — részleteikben még jóformán kidolgozatlan és végső kikövetkeztéseikben sem tisztázott — problémákra, mint a hazai tőkés fejlődés élen járó nagybirtokos osztály tekintélyes részének gazdasági visszaszorulása, a hitbizományokba és állami protekcionizmusba kapaszkodó agráriussá válása; az egykori politikai vezetőerő, a középnemesség dzsentrivé züllése; rosszul művelt, eladósodott birtoka vagy úri hivatala mellett első-sorban hazafiságából élő parazita réteggé válása, azaz az ún. „történelmi középosztály” létrejötte, amit egyébként a magyar nacionalizmus sovinizmussá fajlulása kulcskérdésnek tartok. Meg kell vizsgálnunk végre olyan régóta halogatott problémákat is, mint a magyar burzsoázia kialakulása, a hatalomban való részesedése, politikai szerepe; az ipari, kereskedelmi és pénz-nagyburzsoázia asszimilálódása; a rendkívül heterogén közép-burzsoázia összetétele, a közép- és kispolgárság s az értelmiség társadalmi elhelyezkedése; a parasztság felbomlása, létfeltételeinek, életformájának és tudatának átalakulása

a múlt század második felében stb. Ezek az alapvető társadalmi folyamatok lényeges új vonásokkal színezték a század derekán még alapjában liberális jellegű nacionalizmust.

Az egyik új jelenség az *imperialista* hódító-elynyomó vonások elhatalmasodása volt. A század utolsó évtizedeiben a magyar nacionalizmus függetlenségi-hazafias elemei fokozatosan elhalványodtak, majd elhamvadtak, helyüket az elnyomó-hódító törekvések foglalták el — a múltból örökölt függetlenségi jelszavak egyértelműen hazug, demagóg frázisokká váltak. A feudális eredetű és tartalmú „magyar állameszme” fokozatosan burzsoá, ill. a századfordulón burzsoá-imperialista tartalommal telítődött. Funkciója most már nemcsak az uralkodó osztályok területi és hatalmi birtokállományának védelme s a más nemzetiségűek nemzeti létének tagadása volt, hanem a magyar nagyhatalmi igények igazolására, a más népek nemzeti létének megsemmisítésére is irányult. Az új, imperialista vonásokkal függ össze a század végén állami és társadalmi programmá vált *erőszakos* magyarosítás, a magyar jelleg minden irányú kidomborításának eröltetése, továbbá a monarchiai vezetőszerp kivívására irányuló politikai törekvések. Még olyan 67-es politikuskok is, mint ifj. Andrássy Gyula — pedig ő 1896-ban, a kiegyezést megelőző könyve kiadásakor ortodox 67-esnek számított — azt vallották, hogy a dualizmuson belül „a túlsúlyt nem lehet paragrafusokkal megszerezni vagy biztosítani; ezt csak helyes politikával, okos magatartással, a belső súly fokozásával érhetni el... A monarchia erőviszonyai természetessé, érdekei kívánatossá teszik, hogy benne politikai tekintetben mi vigyük a vezetőszerpet. Mi nagy múltú, egységes államot alkotunk. Ausztria a nemzetiségeknek és tartományoknak mozaikja, belső egység nélkül. Nálunk van élénk, egységes politikai élet és közvélemény, oda át ez nincs meg. Ezen kívül a magyar faj államfőntartó képesség dolgában messze túlszárnyalja a velünk szövetkezett népeket”. (*Gróf Andrássy Gyula: Az 1867-i kiegyezésről.* Bpest. 1896. 416—417. l.) A Lajtán túl a németiség hegemoniája elveszett, ott „egységes nemzeti alakulásról szó sem lehet” — fejezi ki ezt a gondolatot még világosabban Bánffy Dezső. Következésképpen „nagyhatalmi állásunkban a vezérszerp a magyarságot illeti meg... mint a Habsburg-dinasztia jogára alatt élő nemzetek között egyetlen, mely a magyar államot egységes nemzeti irányban fejlesztvén, egyedül képes a jövőben Európában... bizonyos alapokon fennállhatni, érvényesülhetni s magának a dinaszticiának is trónját biztosítani.” (*Báró Bánffy Dezső: Magyar nemzetiségi politika.* Bpest. 1903. 76. l.)

Az imperialista nacionalizmus fő célkitűzése — a politikai frazeológiájában ez idő tájt elterjedt közhasználatú kifejezéssel élve: „hivatása” és „küldetése” — tehát túlment a 67-es koncepción: most már a monarchiai, s ezen keresztül a délkelet-európai hegemoniát kívánta a magyar uralkodó osztályok számára biztosítani, hogy ebben az örökös mozgásban levő, még nem konszolidálódott népkomplexumban „a magyar faj államalkotó képességének” erejével egy stabilizált állami rendet teremtsen. Ezt a missziót egyaránt hirdeti a szélső sovinizta Rákosi Jenő, amikor arról a „világtörténeti hivatásról” — Európa Keletjének meghódításáról — beszél, amelyért „az isteni Gondviselés minket Azsiából kihozott”, s amelynek teljesítésére a magyar ezer éven át minden másnál alkalmasabbnak bizonyult (*Sikabonyi Antal: Rákosi Jenő, a publicista.* Bpest. 1930. 12. l.); ezt propagálja mániákus elvakultsággal Hoitsy Pál, nyíltan kimondva, hogy a magyarok előtt a védekezés és hódolás, ill. a hódítás és terjeszkedés alternatívája áll, s missziója az utóbbi lévén, „meg fogja gyarapítani országát kiválólag a Balkán félsziget egyes tartományaival” (*Hoitsy Pál: Nagy-Magyarország. A magyar történet jövő századai.* Bpest. 1902. 78. l.). De még az ortodox 67-es, a dualizmus változatlan fenntartásának alapján álló Tisza István szerint is a balkáni politikai orientációban találta meg a magyar nemzet azt a „világtörténelmi hivatást, amelyet a jelenkorban és a jövőben betölteni hivatva van”, mert... „a maga létét csak akkor helyezheti biztos alapra, ha megakadályoz a Balkán-félszigeten minden olyan alakulást, amely... egy nagy egységes birodalom éregyűrűjét vonná határaink köré.” (*Gróf Tisza István képviselőházi beszédei.* I. sor. [szerk. barabási Kun József]. Bpest. 1930. 705. l.)

A nacionalizmus másik új vonása a haladásellenes, s különösen élesen szocializmusellenes tendenciája volt. Antidemokratikus vonások kezdettől fogva, s 1848 után egyre inkább jellemezték a magyar nacionalizmust. De a fennálló rend védelmének, a szocialista eszmék ellensúlyozásának és diszkreditálásának legfőbb ideológiai fegyverése a század utolsó évtizedében vált. A konzervatív sovinizmus hazátlan és hazafiatlan elemeknek bélyegezte mindazokat, akik a tulajdonviszonyokat, főként a nagybirtokrendszert holygatni merészelték, akik a földbirtokos és burzsoá osztályok politikai és nemzetiség-elynyomó rendszerének bírálatára vetemedtek. Hazaárulásnak tekintette az osztályharcot, az agrárszocialista mozgalmakat, a földosztó törekvéseket, a magyarságtól idegen, külföldről importált gyökeretlen bomlasztó eszmének bélyegezte a szocializmust, s a nemzeti demagógia minden eszközét mozgósította ellene.

Imperialista vonások, nagy hatalmi sovinizmus, haladásellenesség, a szocializmus gyűlölete a magyar uralkodó osztályok *egészét* jellemezte. E sovinizmus fő erejét és hatalmi bázisát a nagybirtokos és fináncnökös osztályok, kormányaik és államhatalmuk alkották. Ők voltak a dualista Monarchia fenntartásának, a nemzetiségek és a balkáni népek elnyomásának, a szocialista és demokratikus mozgalmak üldözésének fő mozgatói és haszonélvezői. A konzervatív sovinizmus legelterjedtebb, a középrétegek és a dolgozó tömegek félrevezetésére legalkalmasabb — ezért: legveszélyesebb — formáját mégsem a 67-es kormánypártiak, hanem az agrárius és „függetlenségi” ellenzékiek alakították ki és közvetítették a széles közvélemény felé. Nemcsak azért, mert az uralkodó osztályok közös imperialista sovinizmusát a régi függetlenségi jelszavak mögé bújtatva, a nemzeti demagógia hatásos frázisaival elegyítve — tehát a széles tömegek tényleges és jogos nemzeti követeléseire appellálva — csempészték be a közéletbe, hanem azért is, mert az imperialista sovinizmust új — a tömegek félrevezetésére ugyancsak igen alkalmas — konzervatív antikapitalista vonással „gazdagították”.

Mint hogy a kialakuló nagyburzsoázia zömében nem magyar, sok esetben nem is magyarországi eredetű volt, hanem nagyrészt a hazai, ill. bevándorolt zsidóság soraiból került ki, a kapitalista fejlődés során szükségszerűen visszaszoruló, süllyedő földbirtokos osztályok a feudális pozíciók védelmét a „nemzeti” — néha kifejezettebben: „keresztény nemzeti” — érdekek „hazafias” védelmének igyekeztek feltüntetni. Osztályérdekeik védelmére valóságos teóriát gyártottak. Eszerint: a földbirtokosok és a „kisemberek” anyagi romlásán gazdagodó nagytőke minden baj forrása, ő idézi fel az ipari és parasztszocializmust, az anarchia és nihil veszedelmeit. Mind a nagytőke, mind a proletárszocializmus a materialista önzés alapján áll, rombolja a társadalmat, ellensége a vallásnak és hazának, mindkettő „hazafiatlan kozmopolita elem”. (Magyar Gazdák Szemléje. 1896. I. évf. I. sz., „Szabadság és egyenlőség” programadó vezércikk; — *Rubinek Gyula*: A szabadverseny és a középbirtok pusztulása. Uo. 1897. I. köt. 216. l.) A tőke két neme, a „kötött” és a „mozgó” tőke természete között — úgy mond Károlyi Sándor, a magyar agráriusok vezére — gyökeres különbség van. Utóbbi működési tere az egész világ; oda áramlik, ahol magasabb kamatot talál. Az ingatlan tőke viszont helyhez, országhoz, néphez van kötve. „A szabad tőke kozmopolita természetű és természetes ellentétben áll a kötött tőkével, melynek jellege nemzeti és lokális.” S ha úgy tűnik, hogy az internacionális tőke és az internacionális munka között ellentét van, valójában közös vonások kötik őket össze: mindkettő vándorol, egyik a magasabb kamat, másik a magasabb munkabér után. Szabad tőke és szabad munkaerő nem köti magát a nemzeti nyelvhez és országhoz; egyik sem respektálja, sőt aláássa a kötött tőkétől képviselt családi, nemzeti, állami összetartozandóságot. Egyfelől áll tehát a mozgó tőke „plutokráciája”, az „aranyos internacionálé” és a szorosán hozzá kapcsolódó proletár radikalizmus, a „vörös internacionálé”, másfelől az államot és társadalmat szilárdan összetartó „nemzeti” földbirtok. (gr. *Károlyi Sándor*: A mozgó tőke egynemű hatásáról. Uo. 1897. I. köt. 325—329. l.) A nagybirtok urainak ez a nagytőke-ellenességét a szocializmus-ellenességgel közös nevezőre hozó konzervatív demagógiája — bármennyire diszkreditálta is a „nemzeti” földbirtoknak a szatmári békétől a kiegyezésig annyiszor dokumentált Habsburg-barát nemzetietlensége — a XX. századi sovinizmus egyik, a középrétegekre igen hatásos elemévé vált.

„Magyarság” és „hazafiság” a XX. század idején

Imperialista hódítás, délkelet-európai hegemonia, megkövesedett haladásellenesség, *antiszocialista*, és az antiszemitizmus formájában jelentkező *antikapitalista* demagógia tehát a századforduló idején elhatalmasodott magyar sovinizmus új jellemvonásai. Ezek egyúttal azt is mutatják, hogy a korábbi két nacionalista irányzat körül nem a deák „67-es”, hanem teljesen irreális, nagy hatalmi sovinizmussá alakult „függetlenségi” nacionalizmus nyomta rá legjobban bélyegét a XX. századi magyar nacionalizmus uralkodó formájára. S ha a magyar állameszme tüntető hangoztatása, a földbirtokos-dzsentrí színezetű sovinizmushoz való asszimilálódás még — úgy ahogyan — passzust is adott a „magyarság” soraiba való bejutáshoz (inkább: megtűréshez), a századforduló sovinizista magyarságfogalma már jelentékenyen különbözött a fél évszázad előtti liberális nacionalista felfogásától. Az imperialista állameszme ellenesei vagy bírálói, a szocialisták és radikálisok, az uralkodó sovinizista felfogáshoz nem asszimiláló zsidók már kirekesztettek a magyarok s a hazafiak köréből, de az asszimilált zsidók és nemzetiségek is csak másodrendű, jött magyaroknak számítottak a törzsköcs fajmagyarokkal szemben. Igen, a *faji kritérium* ez idő tájt bukkant fel, s szerepelt mind gyakrabban a magyar

jolleg meghatározásánál. Igaz, még liberális eszmei hagyatékokkal és következtetlenségekkel keverve, zavaros formákban, de már előrevetette árnyékát a faji disztinkció, a magyar eredet, nemesség és ősök alapján való kategorizálása. S ezzel együtt kialakult az az élősi típus, amelynek létjogát, érvényesülését, vezető szerepét az az egyedüli tulajdona alapozta meg, hogy „törzsökös” magyar és „hazafi”.

Ezzel kapcsolatban lehetetlen — bármily röviden is — nem utalnunk a századforduló sovinizmusának, kivált az említett élősi hazafi típus magyarkodásának az egész közvéleményen uralkodó terrorjáról. Ez a patológikusan túlfeszített nacionalista kultusz nem tűrt ellenvetést. Nemcsak a baloldali, demokratikus bírálók, nemcsak a nemzetiségi politikusok jutottak a kiátkozás és kiközösítés sorsára, de dühvel támadt a jobboldali, klerikális konzervatív bírálókra, sőt Eötvös Lorándra is, aki akadémiai székfoglalójában a nemzeti érdeket a tudományos igazságkeresés követelménye mögé helyezte. (Budapesti Hírlap 1890. máj. 12. „Az Akadémia nagygyűlése.” Vezércikk.) „Faji kultúránk” védelmében támadta a haladó külföldi tudomány eredményeinek átvételét, támadta az egyetemet, mert élén olyanok állanak, akikben „a faji érzés nem mély, nem erős”, „fajzenénk” (ti. a cigányzene) védelmében — amelyet a világ összes fajzenéi közt a leggazdagabbnak minősített — támadta az Operát, mert idegen zenét tukmál a művelt középosztály serdülő nemzedékére. (Eötvös Károly: Báro Bánffy Dezső művéről. Bevezetés Bánffy id. művéhez. IX—XI. l.) Találón jellemezte ezt az elvakult konzervatív sovinizmust Ignotus: „Erdemes volna mozaikba szedni, hogy az utóbbi tíz évben mi mindenre mondták, s nem utolsó emberek, s a magyarságnak mindenkép méltó és tökéletes műveltségű képviselői, hogy nem magyar. Nem magyar Budapest. Nem magyar a pesti nyelv. Nem magyar a közigazgatás államosítása. Nem magyar a börze. Nem magyar a szocializmus. Nem magyar a nemzetköziség. Nem magyar a mezőgazdasági munkások szervezkedése. Nem magyar a mozgótöke. Nem magyar a szecesszió és a szimbolizmus. Nem magyar a felekezetek kihagyása az oktatásból, s a vallás elhagyása a tanításból. Nem magyar a gúnyolódás. Nem magyar a türelmeőbb szerelmi erkölcs. Nem magyar az általános választójog... S főképp nem magyar az, akit nem boldogítanak a mi állapotaink...” (Ignotus: A magyar-kultúra és a nemzetiségek. Nyugat, 1908. I. köt. 226. l.)

A nacionalista kultusz a századforduló idején nemcsak hazug frázissá, de egyenesen irracionális absztrakcióvá vált. A millennium alkalmával a kormánypárt felhivatalosa ezeréves fennállásunkat egyedül a „megváltó hazaszeretet” érdemének tudta be, „nem a vitézség, nem a bölcsesség, nem a lázongó szabadságszeretet, nem a józanság és a szellem tartotta fenn ezer esztendeig a hazát, hanem a hazaszeretet... A hazaszeretet terjesztette ki a magyarok birodalmát Nagy Lajos és Mátyás király alatt három tenger határáig...” (Magyar Ujság, 1896. máj. 2. „Hazádnak rendületlenül” vezércikk.) És ugyanakkor állapítja meg Andrassy Gyula, hogy „szorgalomban, takarékosságban, üzleti szellemben és tudományosságban” szomszéaink ugyan messze túlszárnyaltak minket, „nemzeti érzés, politikai érzék tekintetében azonban a fölény a miénk”. (Gróf Andrassy Gyula: i. m. 418. l.)

Mindehhez még csak annyit, hogy a nacionalista kultusz demagógiájának és terrorjának hatása alól csak nagyon kevesen tudták vagy merték kivonni magukat. A középrétegek, az értelmiség zöme és a dolgozó osztályok jórésze a nemzeti nagyság kultuszától megragadva, vagy a nacionalista közvélemény terrorjától megfélemlítve, befolyása alatt állott.

A „magyar állameszme” és a demokratikus irányzatok

És itt egy pillanatra meg kell állnunk. Magunk is érezzük, hogy az uralkodó osztályok nacionalista demagógiája, uszítása és terrorja önmagában még nem magyarázza teljesen a széles dolgozó rétegek, művelt értelmiségiek nacionalizmusát, a „magyar állameszme” szinte fenntartás nélküli elfogadását. Bármilyen következetesen és maradéktalanul el is marasztaljuk a korszak általános — még a demokrácia táborában is szinte általános — nacionalizmusát, sohasem érthetjük meg teljesen, ha nem helyezkedünk bele a kor embereinek tudatvilágába. A századforduló nemzedékének más Magyarország-fogalma volt, mint a Trianon és a második világháború utáni nemzedéknek. Számukra a tényleges földrajzi és gazdasági helyzet, a történelmi hagyományok, az iskolai tanulmányok, a közvetlen tapasztalatok alapján az akkori Magyarország volt a reális valóság. Az évezredek fejlődés során sokat változott történelmi képződmény változhatatlan természeti képződménynek tűnt előttük és másminő Magyarországot nem is tudtak elképzelni. Az egyszerű emberek számára alkalmasint nem jelentett problémát, hogy milyen jögon tartozik Magyarországhoz a Tátra vagy a Ilargita, de értetlenül és ellenszenvel

fogadtak minden olyan érvelést, hogy a Tátra vagy a Hargita nem tartozik Magyarországhoz. Számunkra ma valóban gyakran meglepő, mennyire keveredett a demokratikus haladás őszinte vágya a „magyar állameszme” igézetével a kor egyszerű dolgozóiban is. Kőből József munkás 1917. május 12-én írja a frontra: „A béke... hamarosan be is következhetnék. Ha az orosz munkástelevérek úgy akarnák, mint mi. Mert a béke az ő kezükben van, ők lehetnek az emberiség megmentői... Mi nem kívánjuk senkiét, viszont a magunkét nem hagyjuk. Mert ameddig egy magyar él, addig Magyarországnak egészenk kell lennie”. (Idézi: *Gábor Sándorné*: Az oroszországi forradalmi mozgalmak visszhangja a magyar dolgozók hadifoglyokhoz írt leveleiben. Párttörténelmi Közlemények. 1958. 2. sz. 139. l.) S a polgári radikális értelmiség is, amely a korban legvilágosabban ismerte és mérte fel a Magyarország soknemzetiségű jellegéből adódó problémákat, Magyarországot a történelmi katasztrófák, betelepülések következtében soknemzetivé vált, de mégis összetartozó, egységes államnak, integritását jogosultnak tekintette, s csak ennek keretein belül biztosított volna — a korabeli felfogáshoz mérve messzeemenő — autonómiát a nemzetiségeknek. Ha az uralkodó osztályok nagy problémája az volt, hogy a „nemzeti” állam integritását a polgári fejlődés során elkerülhetetlen változásokkal, reformokkal szemben megvédje, a magyar demokrácia nagy belső ellentmondása viszont abban állt, hogy az integritás megőrzését a demokratikus átalakulás követelményeivel összeegyeztesse. A nacionalista „magyar állameszme” nemcsak a függetlenségi balszárnyat, Justh és Károlyi Mihály híveit, de a polgári radikálisokat és a szocialisták nagy részét is elvakította, a dualizmus elleni harcukat is súlyos tehertétellel nehezítette. Mai szocialista nemzedékünk, úgy érzem, nem joggalalan arrogálja magának, hogy a történelem ítéletét fejezi ki, amikor a század elejei demokrata reformnemzedék nacionalizmusát, ill. a magyar nacionalizmusnak tett engedményeit elmarasztalja, bírálja. De kívülről jövő, történetietlen lenne ez a bírálat, ha nem tudná megérteni a korabeli Magyarország és magyar állam fogalmát, nem tudná átélni azt a valóságos konfliktust, amelyet az ország forradalmi átalakítása kapcsán a Duna völgyében fölöttebb összebonyolódott nemzeti kérdés igazságos, haladó megoldása támasztott az együtt élő népek demokratáinak és szocialistáinak táborában is.

A század elejei nacionalizmus nagyjából még előttünk álló alapos feltárása és bírálatá tehát többszörös feladatot ró kutatóinkra. Egyrészt — s elvileg ez a kevésbé problematikus — részleteiben is meg kell mutatniok a konzervatív, imperialista tartalmú sovinizmus gyökereit, tartalmi elemeit, módszereit, szerteágazó befolyását, másrészt — s ez már bonyolultabb feladat — meg kell világítani a demokrácia ill. szocializmus és a nacionalizmus konfliktusát, egymást keresztező ellentmondásait, s foglalkoznia kell továbbá a magyar és a nemzetiségi nacionalizmus kölcsönhatásaival. Mindez azonban — hadd hangsúlyozzuk befejezésül — elválaszthatatlan a korszak társadalomtörténetének igen alapos, torvszerű felkutatásától.

JEMNITZ JÁNOS

A NEMZETKÖZI MUNKÁSMOZGALOM ÉS A NACIONALIZMUS 1914 ELŐTT

A modern szocialista munkásmozgalom elvileg szembefordul mindenféle nacionalizmussal. Közismert az idevágó híres, élesen megfogalmazott marxi formula: „a munkásoknak nincs hazájuk. Nem lehet tőlük elvenni azt, amijük nincs”, — de tudjuk azt is, hogy a sokszor félreértett és értelmezett programtétel ellenére a nemzetközi szociáldemokrácia a nagy történelmi teherpróbán, az első világháború idején csődöt mondott. E pártok javarésze (elsősorban a nagy pártok) szociálszovinizttákká lettek, kisebb részük pacifista húrokat pengetett és csak kevés szervezett ellenzéki kisebbség akadt, amely kitartott a proletárinternacionalizmus eszméje mellett, közöttük egyetlen egy nagy párt, az orosz bolsevikoké.

A csődbejutásnak ez a folyamata önmagában fel kellett, hogy vesse a munkásmozgalom és a nemzeti kérdés (többek között a nacionalizmus) kapcsolatai vizsgálatának szükségességét. Ez az összefüggés igen bonyolult és sokrétű. E kérdésben két fajta végletes leegyszerűsítés is jelentkezett: egyfelől voltak olyanok, akik nemcsak a nacionalizmustól fordultak el jogosan, hanem a nemzeti kérdés jelentőségét is alábecsülték. Ismeretes, hogy a nemzeti nihilizmus felfogása hatott, több-kevesebb sikerrel, majd minden ország forradalmi munkásmozgalmában. Ugyanilyen régi múltra tekinthet vissza a nacionalizmus beszivárgása a munkásmozgalomba.

Tanulságos lenne a munkásmozgalomban térthódító nacionalizmus jelenségeinek, történetének felülvizsgálása. Mert ugyanakkor, amikor ez szoros kapcsolatban áll a polgári nacionalizmussal, külön speciális vonások is megkülönböztetik attól. Így például

a francia munkásmozgalomban a nacionalista hatás nem egyszerűen és elsősorban a németgyűlöletben, az Elzász-Lotaringia probléma felvetésében, a revanche hangoztatásában mutatkozott meg, hanem sokkal inkább abban, *ahogyan* a forradalmi honvédelem hagyományai, 1793, 1870 emlékei megülték minden francia, és ezúttal minden szocialista agyát. Ez alól nem képeztek kivételt a leginternacionalistábbak, Guesde, Jaurès és Vaillant sem. Önmagában persze ez a forradalmi hagyomány nem hatott negatívan, a nacionalizmus irányába, de adott esetben, elvonatkoztatva a körülményektől, megmerevitve, nem véletlenül vált 1914-ben a szociálszocializmus lobogójává. Engels annak idején sok esetben rámutatott a francia munkásmozgalomban tapasztalható nacionalizmusra. „... a marxistáké az egyetlen antiszocialista párt Franciaországban. A blanquisták mindig tőkét kovácsoltak a hazafias lármából, a possibilisták éveken át kihasználják a marxisták népszerűtlen internacionalizmusát.” (Itt Engels a francia és a német marxisták baráti együttműködésére utalt.) Több ízben figyelmeztette a franciákat, hogy mitosznak, miszerint a forradalomcsinálás az ő monopóliumuk, korlátozza internacionalizmusukat, szűklátókörűvé teszi őket, elszakadnak a nemzetközi méretekben való gondolkodástól, és amikor ilyen ballépéseket tapasztal Lafarguenál, a francia szocializmus sajátos nacionalizmusával (ami akkor gyakran még nem választható el éles vonallal a „nemzeti büszkeségtől”) szembeszegezi: „Párizs nem a világ fővárosa és még kevésbé a világ maga”. Ugyancsak tiltakozott a német hegemon törekvések ellen. Nem mintha tagadta volna a történeti tény, hogy az Internacionálé legerősebb pártjává a német szociáldemokraták lettek, de látta gyengéiket is, és elfogadhatatlannak tartotta az előjogokat. Ezért írta 1893 júniusában: „a nem németekhez mint német szölok, a németekhez pedig az internacionálé nevében”. A francia—német kölcsönös érzékenykedést (hangsúlyozzuk, hogy az Internacionálén belül tapasztalható tünetekről van szó) a következő, a francia Lafarguehoz írt gondolatsorral zárja (lezárnai természetesen nem tudja): a franciáknak „egy erősebb, számosabb, tapasztaltabb szocialista párt támogatására van szükségük, mint amivel most rendelkeznek . . . a franciák adják a tüzet, de a németek döntenek el a harcot”.

Tévedés lenne, ha e tünetek ismétlődését egyszerűen a nacionalizmus prominens képviselőinek egyéniségéből vezetnénk le. Amikor elitéljük tevékenységüket, nem szabad túlbecsülni szerepüket: a mozgalmon belül a nacionalizmus mindig akkor vált égető problémává, amikor az illető országok politikai-gazdasági fordulathoz értek, a polgári nacionalizmus ténylegesen tömegbefolyásban is megerősödött, és a munkásmozgalom számára valóban különleges erőfeszítésre volt szükség, hogy szembeforduljon a nacionalizmus árjával. Az elvi elcsúszásoknak vannak szélső esetei. Mind a német, de kiváltképpen a francia szocialista mozgalom világos példáit termelte ki e véleményeknek és irányzatoknak. Sőt arra is van eset, hogy ugyanazt a személyt lehet megjelölni mindkét hiba elkövetőjének (G. Hervé). Hervének a nemzeti érzést tagadó nézetei ismeretese, valamint az is, hogy a háború idején dühödött szocialista lett. Nem annyira köztudott, hogy a nagy fordulat nála már a háború előtt bekövetkezett. Átpártolásáról ő maga az 1914-es kongresszuson ezt mondta: „Amikor felismertem, hogy metódusom keresztülvihetetlen, akkor a reformistákhoz húzódtam . . . én a háborúk veszélyét nem a kapitalizmusban látom, mint Önök, hanem a még megoldatlan nacionalista problémákban. A nemzeti háború kora még nem ért véget.” Ezekután az elzászi revanche-ot követeli.

A nemzetközi munkásmozgalmat feldolgozó történeti irodalom maga sem ad elegendő feleletet arról a szerepről, amelyet a nemzeti kérdés és nacionalizmus játszott a II. Internacionáléban, létrejöttétől felbomlásáig. Igen elterjedt az a vélemény, hogy a II. Internacionálé és pártjai a nemzeti kérdés feszítő erejét nem ismerték fel, azzal érdemben nem foglalkoztak. E felfogásban sok az igaz elem, sőt alapjában helyt is áll, ha azt nem mereven fogjuk fel. Az elmúlt években ugyanis az a vulgarizált formulázás terjedt el, mintha a II. Internacionálé idején nem is reagáltak volna a nemzeti problémákra. E vélemény, ha a nemzetközi és párhatározatokat, kongresszusi vitákat és cikkeket, könyveket tekintjük, formailag semmiképp sem, tartalmilag pedig csak csökkent mértékben tartható fenn. Alig találunk olyan kongresszust, amelyen ne hoztak volna tiltakozó határozatot valamely elnyomott nemzet védelmében. Ugyanez áll a Nemzetközi Szocialista Iroda tanácskozásaira, döntéseire. A nálunk megerősödött, alapjában helyes, de sok felületességet tartalmazó felfogással szemben megtalálható — elsősorban nyugaton — az olyan irodalom is, amely az Internacionáléban a kellenél jóval erősebb konturokkal rajzolja meg a francia—német vitákat s ezeknek kizárólag nemzeti tartalmat kölcsönöz. A nyugat-német szociáldemokrata történészek, aktuálpolitikai okokból, szintén pártjuk nacionalista hagyományait hangsúlyozzák.

A valóságban a nacionalizmus és proletárinternacionalizmus harca a munkásmozgalmon belül sem volt soha egyszersmindenkorra lezárt kérdés. Nem is lehetett az, mint-

hogy a politikai történet gyakorlatához kapcsolódóan, az ellenvéleményeknek újra és újra meg kellett ütközniük, ha nem is mindig ugyanazon a hőfokon. A viták felújultak a háborúk, a nemzetközi politikai válságok, a „hidegháború” korabeli rohamai idején. Jelentkeztek a gyarmati imperializmus megítélésénél. Országos méretekben helyi politikai mozzanatok is kiválhatták (a Boulanger-mozgalom munkás, blanquista követőkre is talált). Nem kisebb mértékben erősödött a nacionalizmus az elnyomott kisépek szociáldemokrata mozgalmában (a csehszlovákok, lengyelek körében). Ezek a tünetek ma már közismertek.

Azt mondhatná valaki, hogy ezek a problémák alig vetődtek fel a nemzetközi fórumokon. Ha az Internacionálé kongresszusainak jegyzőkönyveit nézzük, a nacionalizmus eklatáns eseteinek vitája sok helyet valóban nem vett el. De nem szabad ezt a kérdést formálisan szemlélnünk. A nacionalizmus kísértett sok más téma tárgyalásánál, amely látszólag nem esett ezen viták tengelyébe. Így például a kongresszusok ismételtén visszatértek a ki- és bevándorlás kérdésének elemzésére, ami nem egyforma mértékben érintette az egyes országokat és az egyes pártok sem egyformán reagáltak rá. A nacionalizmus ezekben az esetekben sajátos színben ütközött ki. Az amerikai szocialisták képviselője, Hillquit az amszterdami kongresszus vitáján a korábbi döntések és az internacionális szellemében hagyja jóvá a szabad bevándorlást, de vétót emel a színesek ellen (kínaiak, négerék), mert ezek szervezetlenek és leszorítják a szakmunkások bérét. Vagyis ugyanaz a Hillquit, aki rendkívül éles szavakkal támadja a németek opportünizmusát, helyt ad az amerikai jólszituált munkások (részben munkásarisztokrácia) külön érdekeinek, ami itt nemzeti szint ölt.

A II. Internacionálé egyik legnagyobb horderejű vitájában, amely a párizsi és amszterdami kongresszuson (1900, 1904) Bebel és Jaurès, lényegében a reformizmus és ortodox marxizmus között folyt le, melléktermékként szintén felszínre kerültek a nemzeti elemek. Nem tekinthetjük véletlennek, vagy a nemzeti hovatarozás, a „nemzeti büszkeség” normális jelentkezésének, hogy Bebel elsősorban a francia, Jaurès pedig a német pártot bírálta, ha megoly találóan és tanulságosan tették is ezt. Persze mindketten elég nagyok voltak ahhoz, elég mélyen beleyökereztek a munkásmozgalomba, eléggé ismerték és magukóvá tették azt a marxi igazságot, miszerint a szocialista haladás csak egyetemes méretekben biztosítható, hogy távol tartsák magukat minden durvább nacionalista hibától. De ugyanezen vita kapcsán Ansele, a belga szocialisták doyenje messzebb megy és a kelet-európai kisebb, elmaradottabb viszonyok között élő nemzetek képviselőit felszólítja, hogy tartózkodjanak a hozzászólástól. A dolog kuriózumához tartozik, hogy a „kiskorúsított” nemzetek nevében az egyébként „nemzeti nihilizmusáról” ismert Rosa Luxemburg tiltakozik: „Az orosz szociáldemokrácia, a bolgár munkáspárt, a lengyel szociáldemokrácia és a spanyol munkáspárt és Japán szociáldemokrata pártja nevében tiltakozik e kísérlet ellen, amely aktív és passzív résztvevőkre akarja bontani a kongresszus tárgyait és úgyszólván a szocialista nagyhatalmak európai konszernjét akarja megalakítani.” Mindez azon a kongresszuson vetődött fel, amely a Plehanov—Sen Katayama közfogóról híres, ami szimbólumává vált a proletárinternacionális nemzeti háborúk fölé emelkedésének.

Tehát, ha pusztán a nemzetközi kongresszusokon lefolyt vitákat vesszük szemügyre, akkor is szép számmal találkozzunk a nacionalizmus irányába terelő mozzanatokkal. És a sorterjedelemtől messzebb kell tekintenünk. Le kellene mérnünk annak súlyát, hogy Ledebour Blachfordot jingoizmussal vádolja, Bebelék Jaurès híveit gyarmati akciók támogatásával gyanúsítják, a francia szocialisták a németek sovinizmusáról beszélnek. E szenvedélyes kirobbanások, amelyeket rendszerint leszorítottak az ilyen találkozók nyíltteréről, csak sejtetni engedik a gyanakvás mélységét, amely az adott országok lakossága többségében uralkodó volt, és amelynek ellenére keresték a szocialisták az együttműködést.

Érdekes lenne nyomon kísérni azt a fejlődést, ami az Internacionálé gyarmati vitáin megmutatkozott. A kiindulás marxi alapokról történt, az első kongresszusi határozatok egyértelműen a proletárinternacionális jegyében születtek. A párizsi kongresszuson azonban fordulat áll be. Ismét nem tekinthetjük véletlennek, hogy az opportünizmus karöltve lép fel a nacionalizmussal, az „európai szempontok” kizárólagos figyelembevételével. Mekkora különbség az ismert marxi tétel „nem lehet az a nép szabad, amely más népeket elnyom” és Van Kol referátuma között, aki kijelenti: „a gyarmatbirtokot önmagában nem is tekinthetjük szerencsétlenségnek a gyarmatosító ország számára”, aki a messi az jövő nem kimondottan pozitív eseménynek tartja, hogy „egyszer talán elérkezik az az idő, amikor Európának gyarmatok nélkül kell boldogulnia”. A II. Internacionálé kongresszusain fellépő nacionalizmus új színnel gazdagodott az európai gyarmati érdekek érvényrejuttatásával, amely ugyan ostorozta a hivatalos

brutális gyarmatosítást, de csak azért, hogy helyébe olyat állítson, amely civilizált, liberális „kulturmissziót” teljesít.

Az ellenállás ekkor még kevés, és a következő kongresszuson a gyarmatosítók, a reformizmus-revizionizmus ismert vezéralakjai (Bernstein, Van Kol, David) még brutálisabban lépnek fel, akiket támogatnak a gyarmatosító országok pártjai, vagy azok többsége. Persze semmilyen tendencia nem jelentkezik más, részben ellenkező irányban ható tendenciák nélkül. A munkásmozgalomban erősödő „európai, civilizációs” imperializmus mellett, amikor a „kulturmissziót” vállaló hatalmak versengése a „háború szélére” vagy háborúba vitt európai népeket is (rendszerint gyarmati területeken), akkor az érintett pártok hangsúlyozottan a nemzetközi proletár testvériség alapján szervezték meg a német—francia, olasz—osztrák, orosz—japán és más közös akciókat. És ezek az akciók azokban az években születtek, amikor a gyarmati nacionalizmus már markánsan kivethető volt. Az internacionalizmus tehát távolról sem halt ki teljesen, ha elég erős „európai” íze is volt.

Az imperializmus, mint arra Lenin „A nemzetek önrendelkezési jogáról” írott művében rámutat, felveti a gyarmati országok mellett a kelet-európai soknemzetiségű monarchiák elnyomott népei nemzeti önállóságának megvalósítását is. Nemzeti függetlenségük a történelem napirendjére került, pro és contra nacionalista hullámok indultak el. A II. Internacionálé a kérdés jelentőségére, új vonásaira valóban nem figyelt fel. Vezetőinek zöme, a gyarmati imperialistákat leszámítva, régi tételeket ismételtek. E szemellenzős ortodoxiára nyújt példát Kautsky is, aki a Szocializmus folyóirat 1906-os megindulásakor Garami Ernőnek írt levelében (melynek címe Nemzetközi elmélet — nemzeti sajtóságok) a kelet-európai események alapján a magyarok figyelmébe ajánlja a parasztkérdés tanulmányozását, aláhúzva, hogy itt a parasztságban még van forradalmi erő, de egy szót sem szól a nemzeti—nemzetiségi feloldatlan ellentétéről. Megjegyzendő, hogy Kautsky az, aki a II. Internacionálé szellemi vezéréként talán a legtöbbet írt a nemzeti, gyarmati kérdéssről. Munkásságának elemzése nem tartozik ide. De Garaminak írt levele mégis tipikus a maga hiányaival.

Az újólág felvetődött problémákra, különböző talajról kiindulva, más-más színezettel a munkásmozgalomban két ember ad internacionalista feleletet: Lenin és (kisebb-nagyobb botlásokkal) Jaurès. Ők azok, akik észreveszik, hogy a történelem új lökést adott a nacionalizmusnak és ők azok, akik le tudják szögezni álláspontjukat anélkül, hogy engedelményeket tennének akár a nemzeti nihilizmus, akár a nacionalizmus irányába. Ők azok, akik ismét meg tudják világítani (az új történeti viszonyok alapján) a proletárinternacionalizmus és hazafiság kettős és ugyanakkor szervesen összetartozó fogalmát. Megfogalmazásaik nagy történeti előfutáraik gondolataira támaszkodnak. Fellépésük jelentőségét azonban nem lehet eléggé értékelni. Nagy szerepük van abban, hogy életükben az orosz és francia mozgalomban a hibás irányzatokat visszavetették. Sikerük elsősorban annak köszönhető, hogy éles logikával, konkrét történeti anyag alapján kézzelfoghatóan bizonyítják be, hogy az elnyomó és elnyomott néptömegeknek a végső soron azonos érdekei a jelenben is megoldhatók, az uralkodó osztályok akaratainak megtörésével, a népek egyenjogúságának talaján, az anyaország proletariátusának segítségével. Így látta az összefüggéseket Marx, amikor Angliában az ír kérdés történeti fejlődésén dolgozott, Lenin, amikor a lengyel önrendelkezésről írt, Jaurès, aki Elzász-Lotaringia tüzfészket igyekezett eltávolítani, s a marokkói gyarmati tejeszkedés megszüntetését követelte. Mindnyájan a nagyhatalmi sovinizmus ellen léptek fel, nem azért, mert a kis népek függetlenségét mindennél fontosabbnak tartották, hanem azért, mert tudták, hogy a megoldatlan nemzeti ellentmondások mellékvágányokra siklatják a történelem menetét, akadályozzák, hogy a burzsoázia és proletariátus, a szocializmus és kapitalizmus nyílt terepen, saját mezben megütközzék. A proletariátustól Marx és a nemzetközi munkásmozgalom vezetői nemcsak azért követelték meg a nacionalizmus ellen való fellépést, mert az nemzeti elnyomást, háborút hoz magával, hanem mert a bajok végső megoldását, a szocializmus megvalósítását megátolja. Ezért kapcsolódott össze náluk a szocializmus végcéljába vetett hit a nemzeti kérdés komolyanvételével, a nemzetek egyenjogúságának biztosításával. És ez a minden oldalról megalapozott, két irányban harcoló felfogásuk nem hagyott vacuumot, amelybe a proletariátustól idegen burzsoá nacionalizmus behatolhatott volna. Vegyünk néhány mozzanatot a magyar munkásmozgalom történetéből.

Mint az eddig elmondottakból kiderült, a munkásmozgalomban is csak úgy lehetett eredményesen leküzdeni a kettős hibákat, elhajlásokat, ha a nemzeti kérdés súlyát felismerve, adtak internacionalista és egyszersmind hazafias platformot. A magyar szociáldemokrata párt a magyar történeti pártok nacionalizmusának hátat fordítva, köztudomás szerint elsiklott a feszítő nemzeti—nemzetiségi ellentmondások felett.

Az első világháború előtt a nemzetközi munkásmozgalomban Hervé fellépése teremtett olyan kikristályosodási pontot, amely körül a különböző országokból hozzászólók vitája révén letisztultan jelentkezhetett a proletárinternacionalizmus és hazafiság egysége. De nem így Magyarországon. A vitához nálunk Kunfi szólt hozzá, tehát a magyar párt legképzettebb, leginkább európai gondolkodású vezetője. Meg kell mondani azt is, hogy a vitában Kunfi sok szempontból igen helyesen és bírálólag lép fel Bebel ellen. Meglátja Hervé feltűnésében a reális magot, a tiltakozást a nacionalizmus térhódítása, Bebel (és még inkább más németek) „hazafias megkeresztelkedése” ellen. Riasztónak találja, hogy Bebel nem vállalt szolidaritást a militarizmust leleplező K. Liebknechtrel. Igazat ad Hervének: a háború kirobbantása idején nem lesz könnyű megállapítani, hogy ki a támadó, ki a védekező. Támogatja Hervé megállapítását, hogy „a világ proletárai egyesüljenek” semmiesetre sem változtatható át arra a mondásra: „világ proletárai gyilkolják egymást, ha uralkodítóknak úgy tetszik” (Kunfi 1906-os cikkének ezek az erényei annál sötétebb árnyékot vetnek 1914 utáni szereplésére).

Kautsky ítétele alapján Kunfi is „hősies bulgaságnak” tartja Hervé antimilitarizmusát. A Hervé mondanivalójának másik tartalmi magva, a nemzeti értékek tagadása fölött viszont elsiklik: „A szociáldemokráciának egyáltalán nem lehet feladata, hogy valahányszor az uralkodó osztályok hazafias szimfonikus hangverseny rendezését szükségesnek látják, a szocialisták is beálljanak a zenekarba. Nem azért, mert a hazafiság önmagában véve elítélendő, vagy elvetendő volna, hanem azért, mert kevés olyan dolog van, amellyel annyira visszaéltek, annyira prostituáltak, annyira a kizsákmányolás igájába hajtottak, mint ez.”

Kunfinak idáig teljesen igaza van, senki nem veheti szemére, hogy elfogult, amikor a fentieket megállapítja. De ez csak az érem egyik oldala, az uralkodó osztályok nacionalizmusának leleplezése. Elmarad viszont a másik oldal ábrázolása, a proletariátus és haza összefüggéseinek megvilágítása. Sőt nemcsak elmarad a helyes ábrázolás, hanem hibás, torz rajz kerül ki Kunfi tolla alól. A kérdést csak abból a szempontból közelíti meg, hogy a kizsákmányolás viszonyai között a proletariátus nem vállalhatja hazáját igazán sajátjának. Itt Kunfi csak a proletariátus ösztönös reagálásának nyomdokain halad. De ennél nem is jut messzebb és ezen ösztönös reagálást (amelynél ellenkező irányba mutató eseteket is találunk) elvi ismérvvé emeli fel, bizonyítékként idézi V. Griffuelhes, anarchooszindikalista munkásvezér sorait arról, hogy a nyomorgó, a „holnap aggodalmaitól” úzótt munkás nem emelkedhet mostoha sorsa révén a „hazafias-internacionalisták” szellemi magaslatára. Kétségtelen, hogy ezek a gondolatok a proletariátus tekintélyes részének reflexziói a burzsoázia nacionalizmusára. De nem teljesértékűek, hanem feloldalások. A hazafiság jelszavát, érzését szükségtelenül engedi át a burzsoáziának. Kunfi ugyan hozzáteszi: „szociális előrehaladásunktól függ a mi hazafiságban való előrehaladásunk”. Ez a fogalmazás már sokkal közelebb jár az igazsághoz, de még nagyon homályos, megfoghatatlan, túlságosan a messihi távolban rajzolódik ki az összefüggés, ami a jelenben is él.

Kunfi az Hervé-vitát a magyar párt részéről csak félig és így félresikerülten zárta le. Elutasította a munkásmozgalomban térhódító nacionalizmust, de a negatív elutasítást, ami elég lett volna a nacionalizmussal szembeni defenzívához, nem szélesítette ki olyan elvi alappá, amely lehetővé tett volna egy nacionalizmus elleni elvileg alátámasztott offenzívát. Ezt az elvi alapot Lenin (és fővonalában Jaurès) adta meg.

A magyar szociáldemokrata párt és a Balkán-kérdés

Ha a szociáldemokrata párt nyilatkozatait végiglapozzuk, a nacionalizmus durva jelentkezéseit nem igen tapasztaljuk. Sőt a párt a háború kirobbanásáig végig élesen ostorozta Bécs és a magyar uralkodó osztályok balkáni politikáját, ennek gazdasági imperialista ösztönzőit. Az 1914 júliusi periódusban, amikor Szarajevó után a polgári sajtó már háborús akciót követelt, vagy azt készítette elő, a Népszava vezércikkei azt húzták alá, hogy a háborús konfliktus kirobbantója a Monarchia balkáni politikája. Politikáját azonban ismét nem tudta elvi szintre emelni és az uralkodó osztályok agrárius, nacionalista imperializmusát támadó nyilatkozatokban nyomára bukkanhatunk a civilizált — kulturmissziós teóriának, aminek gyakorlati jelentősége ugyan nem volt, hiszen a párt politikája a Monarchiában nem realizálódott, de elméletileg érdekes, mert nacionalista beszűrődésre mutat.

Kunfi és a szociáldemokrata párt Balkán-teóriájában két ponton mutatkoznak foltok: a balkáni kis népek akciójának lebecsülésében (ennek csak párosulása volt,

hogy nacionalizmusukban pusztán negatív elemeket láttak, ha ismerték is ennek történelmi rugóit, a felelősséget pedig a nagy hatalmi imperializmusban keresték). A másik pont már a Balkán államok jövőjének egészét érinti. Az e kérdésben felvázolt perspektívának rossz kicsengést adnak az olyan gazdasági érvek, amelyek a Monarchia fejlettebb országainak érdekeit figyelembe veszik, szolgálják további fejlődésüket is, de a balkáni népeknek legjobb esetben is a paraszti demokrácia stagnálását nyújtánák, de távol áll a szocialista, internacionalista megoldástól, attól a felfogástól, amit Marx Indiával kapcsolatban képviselt.

A balkán háborúk előszelét már érezni lehetett, mikor Kunfi első balkáni cikkei elkészültek. A sok helyes meglátás mellett így ír: „Ez a harcias fegyveres, gyűlölködő nemzeti eszme valósította meg a XIX. században az olasz és német nemzeti egységet és ezeknek igézete alatt alakult ki a balkáni politikusoknak felfogása a nemzeti egységről és felszabadulásról. Ez a nacionalizmus nyomott száz év óta annyiszor fegyvert a balkáni népek kezébe.”

Ismét a féltudalosság: Kunfi jogosan elmarasztalja a nacionalista mítoszt, a dinasztikus érdekeket, a külső háborúkat — de egy szót sem szól arról, hogy történelmi mértékkel a német, olasz egység, a balkáni népek önállósá válása a haladás útján jelentett lépést előre, hogy a szocializmus ügyét is szolgálta, ha erősen közvetetten is.

A francia felvilágosodás logikus érveléséhez közelálló Kunfi a marxi szocializmusnak a nemzeti kérdéstről szóló elméletét csak félig alkalmazta, amikor állandó harcot folytatott a nacionalizmus ellen. A nacionalizmust nem tudja elválasztani a jogos nemzeti törekvésektől, elméleti-gyakorlati tevékenysége e téren ezért továbbra is ellentmondásos. 1914-ben írt cikkében olvashatjuk: „A török elnyomás ellen fellázadt népek a nemzeti egység jelszavát írták lobogójukra és ezt a jelszót vitték diadalra. Harcaik és győzelmeik a nacionalizmus jegyében álltak. A nemzeti eszme (!) az uralkodó osztályok ideológiájá válászerte, a nemzeti felszabadulás mindenfelé új állásokat szerzett a vagyonos osztályoknak, a nemzeti tejeszkedés új piacokat és új profitszerzési alkalmakat jelentett számukra... A nemzeti eszme elvesztette forradalmi tartalmát és a társadalmi konzervativizmus egyik oszlopa lett.”

Ez a sötét szemüveg nem engedte, hogy Kunfi meglássa a balkán háborúkban a pozitív magot, hogy a vérengzések, a dinasztikus és nagy hatalmi érdekek érvényesülése mögött kimutassa a haladást. Nem tudta a kettős folyamatot összegezni, mint Lenin, aki a világtörténelem új fejezetéről írt, aki hangsúlyozta, hogy a háború révén a közép-kor „számozottvó maradványai” (feudalizmus, abszolutizmus, nemzeti elnyomás) meggyengültek, hogy „a nemzeti kérdés a Balkánon óriási lépéssel közelebb jutott a megoldáshoz”. Leninnek nem voltak illúziói, nem egyszerűen az illető népek korlátozott nemzeti érdekei alapján domborította ki a háború pozitív eredményeit, hanem mert azok a haladás útjába estek és tisztább terepet teremtettek a proletariátus megerősödéséhez.

A Balkánon tapasztalható háborús feszültség a magyar szociáldemokrácia számára legközevlebb, legsúlyosabb kérdésként azt a problémát vetette fel, hogy miként lehet rendezni a Monarchia és a balkáni országok kapcsolatát. Ismét Kunfit idézzük: „A Balkán államok Törökország, Oroszország és az Osztrák—Magyar Monarchia közé vannak beékelve. A török oldalról csak nyomták őket. Az orosz oldalról a faji és vallási türelmetlenség szításával akarták ellensúlyozni ezt a nyomást. Az Osztrák-Magyar Monarchiának meg lett volna minden módja ahhoz, hogy a gazdasági fejlődés, békés úton való megerősödés útját nyissa meg ezek előtt a feltörekvő népek előtt. A balkáni piac az osztrák ipar egyik legtermészetesebb vevője. Ennek az osztrák ipar számára való megszerzése még azzal az előnnyel is járt volna, hogy a magyar ipar fejlődése, sőt még az önálló vámterületek felállítására sem járt volna rázkódtatásokkal az osztrák iparra, mert hiszen a balkán államok részben legalább kárpótolták volna. Az osztrák-magyar fogyasztók egyre növekvő élelmiszerszükséglete... pedig egyenesen rá van utalva egy élelmiszert, elsősorban húst szállítani tudó piacra. Ha a balkáni államok piacot találnak ipari termékeik számára az Osztrák-Magyar Monarchiában, ha a gazdasági, békés árucserre ideffüzi őket, ha értékes gazdasági politika legalább részben jóváteszi azt, amit diplomaták és nacionalista heccelők vétettek ellenük, akkor a Balkánon az állami és nemzeti fejlődés problémái békés úton, emberéletek ilyen rettenetes pusztítása nélkül is meg lettek volna oldhatók.” (Szocializmus 1912/3. sz. Szocializmus, háború és békés polgár.)

Nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy Kunfi cikke élesen támadja az osztrák-magyar imperializmus gyakorlatát. De olvileg megengedhetetlen engedményeket tesz. A problémát kizárólag osztrák-magyar gazdasági szempontból nézi, ami élesen ellentmond a marxi internacionalizmusnak. A kapitalista „adok-veszek” szempontok ezúttal, a sors iróniájaként, a nemzeti szempontokra is anathemát mondó Kunfinál nacionaliz-

mussal párosulnak. Kunfinál ez persze nem tudatosan jelentkezik, nem nacionalista beállítottsága teremti meg a Balkán-ideológiát, de az ökonomizmus, szűk prakticionizmus, a Monarchia fennálló kereteiben való gondolkodás és opportunizmus együttesen mégis ilyen eredményt hozott. Mert mi más jelent, hogy a balkáni országoknak a mezőgazdasági függvény szerepét szánta, amikor a magyar ipar fejlődéséről nem feledkezett meg? Ilyen érdemi fejtegetés után nagyon szegényesen hangzik, hogy a cikk végén a nacionalista-imperialista károkozókkal szemben a proletárinternacionalizmushoz, a szocializmushoz fellebbez. Vajon nem az efféle nemzetköziségről írta Marx a gothai program kritikájában, hogy a pusztán a végső eredmények nemzetköziségére szorítókozó internacionalizmus, ha az a konkrét nemzetközi funkciókat elhanyagolja, nem egyéb frázisnál.

Kunfi az egész kérdést szabadkereskedelmi szempontból közelítette meg és nyoma sincs benne az idevágó nagyszerű marxi munkák gondolatmenetének. Marx India gyarmatosításáról írva azt a mozzanatot emeli ki, hogy az angol tőke szétrombolja a társadalmi stagnálás sejtjeit és megteremt a haladás és jólét anyagi feltételeit, ami addig nem realizálódik, míg „Nagybritanniában magában a most uralmon levő osztályokat nem szorítja ki az ipari proletariátus, vagy amíg a hinduk maguk nem lesznek elég erősek, hogy az angol igát teljesen lerázzák”. Kialtó az ellentét Marx és Kunfi kérdés felvetése között. Kunfi idealizálja a balkáni parasztdemokráciákat, amely stagnáló állapotot jelent, a balkáni népek számára kedvezőtlen csereviszonyt ajánl. Marx a társadalom ipari-technikai fejlődését követeli meg, hogy az erejük tudatára ébredt népek azután élhessenek vele. Kunfitól ez az elmélet annál is inkább számonkérhető, a Marx—Kunfi szembeállítás pedig nem önkényes, mert a Monarchia, az osztrák fináncőke terjeszkedésének iránya a Balkán volt. És gondoljunk csak arra, mi maradt volna a marxi internacionalizmusból, ha Marx a fejlődés normalizálásának azt tekinti, hogy az angol textilanyagok és az indiai mezőgazdasági és nyersanyagtermékek tartós cseréjére kell berendezkedni.

A nemzetközi munkásmozgalom nagy alakjai, eredményei bizonyítják, hogy a nacionalizmust azok és akkor tudták sikerrel leküzdeni, akik és amikor a szembetalálkozó nemzeti érdekeket és érzelmeket figyelmesen nyomonkísérték, elemezték és olyan programot dolgoztak ki, amely a szocialista haladás, internacionalizmus és hazafiság elemeiből szétszakíthatatlan egységgé forrt össze. Ha ezt elmulasztották, elcsúszások következtek be, vagy a nemzeti nihilizmus, vagy a nacionalizmus irányába. E két elhajlás kölcsönösen táplálta egymást. Az 1914 előtti magyar mozgalomban, ahol inkább az előbbi volt a jellemző, láthattuk, hogy az így keletkezett vacuum mint egészült ki helyenként nacionalizmussal, és tudjuk, hogy a szociáldemokrata párt nacionalizmus elleni évtizedes küzdelme nem hozott tartós eredményeket. 1914 előtt Magyarországon a problémák forradalmi, marxista megoldása elmaradt.

L. NAGY ZSUZSA

NACIONALISTA JELSZAVAK AZ ELLENFORRADALOM SZOLGÁLATÁBAN 1919-BEN

Az a magyar nacionalizmus, amelyet a dualizmus korszakának kutatói jellemeztek, legcsattanósabb lelepleződését 1919-ben, a Tanácsköztársaság idején szenvedte el. Az uralkodó osztályok által teljesen misztifikált hazafiság fogalomról, a hazaszeretetről, mint mindenek felett álló erőről ekkor derült ki legvilágosabban, hogy nem szolgált mást, mint az uralkodó osztályok gazdasági, politikai hatalmának indokolását, biztosítását. Ennek a hazafiságnak képviselői és hirdetői önmagukat leplezték le a Tanácsköztársaság idején.

A Magyar Tanácsköztársaság addigi történelmünkben a forradalminak és nemzetinek legnagyobb összekapcsolását teremtette meg.

A Tanácsköztársaság létrejött a nemzetközi munkásmozgalom nagy győzelmét jelentette. De ugyanakkor, mert győzelme a nemzetközi ellenforradalom veresége is volt, magára idézte ezeknek az erőknek támadását. „A magyarországi proletariátus — mondotta Kun Béla a Tanácsok Országos Gyűlésén 1919 júniusában — a kapitalizmus ígáját lerázta magáról és ezzel a még kapitalista államok proletariátusának megmutatta az egyedüli helyes utat a háború által felszínre vetett problémák megoldására. Ezzel a ténnyel magára zúdította a világ valamennyi kapitalistájának haragját és ezek a Tanácsköztársaság megszületése óta valóban fáradhatatlanul azon vannak, hogy a Tanácsköztársaságot, amely az ő profitjukat nagyon veszélyezteti, megbuktassák, megsemmisítsék. Semmi eszköztől nem riadnak vissza, hogy céljukat elérjék.”

A nemzetközi ellenforradalom valóban nem riadt vissza semmiféle eszköztől. A fegyveres intervenciót, a gazdasági blokádot épp úgy felhasználta a munkáshatalom ellen, mint a rágalmozó propagandát. Ez utóbbiban jelentős helyet foglalt el a nacionalista uszítás. A hatalmuktól megfosztott magyar uralkodó osztályok épp úgy, mint a fegyveres intervenciót indító államok uralkodó osztályai, nacionalista jelszavak felhasználásával igyekeztek hatni a tömegekre.

Mindazok a problémák, amelyek a Tanácsköztársaság időszakában a nacionalizmussal kapcsolatban felmerülnek, ma még anyagszerűen és elvileg nincsenek a kellő mértékben feltárva és tisztázva. Ez összefügg azzal, hogy marxista történetírásunk első feladata az volt, hogy a Tanácsköztársaságot megtisztítsa az ellenforradalmi korszakban rászórt rágalmaktól, hogy alkotó munkájának nagyságával ismeresse meg a közönséget. Ahogyan előrehaladunk a munkáshatalom történetének feldolgozásában, úgy kerülnek előtérbe és oldódnak meg a nacionalizmussal összefüggő problémák is.

Így világos, hogy a volt magyar uralkodó osztályok eszmei-ideológiai fegyvertára nem tudott új harci fegyvereket adni olyan, addig új történelmi ténnyel szemben, mint a munkáshatalom volt. Ahhoz a régi, és a nemzetközi ellenforradalomban is használt módszerhez folyamodtak tehát, hogy a munkásmozgalmat, s most már a munkáshatalmat is, nemzetietlennek bélyegezték; a munkáshatalommal szemben a maguk nacionalizmusát hazaszeretetnek feltüntetve állították oda. Ezt tette Gömbös Gyula is, amikor Szegedről, az ellenforradalom egyik központjából levelek, üzenetek útján építgette kapcsolatait a Vörös Hadsereg ellenforradalmi érzelmű tisztjeivel, s az intervenció elleni harc beszüntetésére buzdított.

Az ellenforradalom propagandájában a „nemzetietlen” munkásosztállyal szemben mint a magyar „őserő”, haza- és nemzetfenntartó erő jelent meg a parasztság.

„A forradalom internacionális alapon állt — írta Andrassy a »Bolsevizmus Magyarországon« c. kötetben — s a nemzeti érzés teljes bukását jelentette. . . . a magyar forradalom reprezentánsai szükségszerűen a magyar integritás sírásói voltak.” Mások azt hirdették, hogy „a magyar bolsevisták politikájuknak nemzetellenességében, a nemzeti érzés teljes megtagadásában messze túlmentek orosz mintáképiken”. A Szegeden megalakult Károlyi-kormány programjának egyik alapvonását abban határozta meg, hogy „a bolsevizmussal szemben” „a nemzeti eszmét érvényre emelje”. A szegedi ellenforradalmi kormány egyik röplapja pedig így fordult a Tanács-Magyarország területén élőkhöz: „Vörös jármot viselő véreink, tartsatok ki a magyar eszme mellett, ne engedjétek kiölni szívetekből a hazaszeretetet, a nemzethez való ragaszkodást.”

Az ellenforradalom agitációja szükségszerűen fordult a parasztság felé. Ez az agitáció is az ellenforradalom főcéljának, a munkáshatalom megdöntésének volt alárendelve. Konkrét rendeltetése az volt, hogy a parasztságnak mint fontos politikai és gazdasági tényezőnek a megnyerésével, befolyásolásával a paraszti rétegeket szembefordítsa a munkáshatalommal, kiélezze a város és falu ellentétét, gyengítse a munkás-paraszt szövetséget. Mint ahogyan Oroszországban, itt is abban reménykedtek, hogy a parasztság felhasználásával kiéhezethetik a munkáshatalmat. Egy korabeli ellenforradalmi agitációs levél így fogalmazta ezt meg: „Nem szabad ennek a lépésnek városnak (ti. Budapestnek) élelmet küldeni mindaddig, míg az egész kommunista banda vagy éhen nem hal vagy meg nem adja magát.” Ezen túlmenően, a birtokos parasztság egyes rétegeit aktívan bevonták fegyveres ellenforradalmi felkelésekbe is.

A magyar ellenforradalom nacionalizmusából fakadt a tömegekhez szóló agitációjuk másik fontos jelszava, az antiszemizmus is. Közismert, hogy a magyar munkáshatalmat nemcsak „nemzetietlen eltévelyedésnek”, hanem egyúttal „idegen faj” uralmának is igyekeztek feltüntetni. Ezt az antiszemita uszítást a Tanácsköztársaság szervei következetesen leplezték, a Vörös Ujság több cikkben is foglalkozott vele.

Az ellenforradalom igyekezett egységes koncepcióba összefogni különböző jelszavait. A keresztény nemzeti jelszó, a parasztság mint a magyar nemzetfenntartó erő, s az antiszemizmus a „szegedi gondolatban” kaptak helyet, s a Horthy-rendszer idején a tömegekhez szóló agitáció alappilléreit jelentették.

A magyar uralkodó osztályok nacionalizmusa azonban nemcsak ebben a vonatkozásban leplezte le magát, mutatta ki a legnyersebben osztályjellegét. Azok a magyar uralkodó osztályok, amelyek mind a Tanácsköztársaság előtt, mind bukása után a legféltelenebb nacionalista uszítást folytatták a nemzetiségekkel, majd a szomszédos országokkal szemben, 1919-ben a munkáshatalom megdöntése érdekében együttműködtek azzal a román ellenforradalommal, amely fegyveres támadásával a munkáshatalmat s nemzeti létünket egyaránt kétségessé tette. Aradon a román hatóságok engedélyével jött létre az első ellenforradalmi kormány; a Vörös Hadsereg vezérkarának árulója a román intervenció csapatokhoz juttatták el a júliusi offenzíva tervét. Azok, akik a

leghangosabban hirdették magyarságukat, hazafiságukat, Bécsben és egyebütt idegen fegyveres beavatkozást sürgettek, kértek a Tanácsköztársaság ellen.

Ezt a nacionalizmust és antiszemitizmust félreérthetetlenül leplezte le a Vörös Újság 1919. június 20-i cikke: „Nemzeti mámor volt a magyar burzsoázia leghatalmasabb szellemi leigázó fegyvere. A magyar sovinizmus jelszava alatt zsákmányolták ki a magyar földesurak és szolgabírák a román, tót, szerb földműves-szegényeket, de nem kevésbé a magyarokat is; és a magyar nemzeti dicsőség mézes madzagát húzták keresztül azoknak a magyar földműves és ipari proletároknak a száján, kikben a magyar burzsoázia elnyomatása a lázadás keserűségét keltette fel. A zsidó tőke volt a magyar burzsoáziának ebben a legerősebb támasza.” Majd a cikk így folytatja: „Az imperialista háborúban letört magyar burzsoázia lába alól kiesett a nemzeti izgatás talaja. A román, cseh és szerb imperialisták a magyar burzsoázia feje fölé nőttek, és — oh csoda — a Zichy grófok, Károlyi grófok, Barabás Bélák és a nemzeti oroszánok mind ott szoronganak a megvetett nemzetiségi burzsoázia ketteceiben. Ott öltögetik a nyelvüket a magyar proletariátusra, mely történelmi hivatása teljesítésében büszkén dobott félre minden nemzetiségi és felekezeti ellentétet.” „Olakünn összebujnak a zsidó tőkével — idehaza pogromot hirdetnek. Mert a burzsoázia maga között nem ismer nemzetiségi és felekezeti ellentéteket.”

A nacionalista jelszavak a burzsoázia osztályérdekeit fejezték ki a munkáshatalommal szemben. Ez volt az alapja annak, hogy a Tanácsköztársaság ellen intervenciót szervező kormányok ezt a nemzetközi ellenforradalom ügyét szolgáló tettüket saját érveikkel szemben szintén nacionalista jelszavakkal igyekeztek elkendőzni és indokolni. Ez az agitáció a csehszlovák burzsoázia részéről abban a rágalomban csúcsosodott ki — fejtette ki František Por 1919 márciusában tartott előadásában —, hogy „a Magyar Tanácsköztársaság csupán a magyar mágnásoknak és gyárosoknak álcázott uralma, akik így akarják visszaszerezni Szlovákiát, Erdélyt és a Délvidéket, az Osztrák-Magyar Monarchia szétesése után Magyarországtól elszakított részeket”. A csehszlovák és román burzsoá és jobboldali szociáldemokrata sajtó egyaránt arról cikkezett ebben az időben, hogy a magyar munkáshatalom indított támadást az illető országok ellen, s ilyen alapon „harcba hívta a népet a betolakodók ellen”. De nemcsak a korabeli sajtó, hanem a két világháború között keletkezett román történelmi irodalom is úgy tárgyalta a tényeket — mutatott rá a Román Párttörténeti Intézet munkatársainak dolgozata —, hogy a Tanácsköztársaságot rágalmazta meg fegyveres támadással.

A magyar munkáshatalomnak nacionalista alapon történt megrágalmazása azonban nem csupán a Magyar Tanácsköztársaság megdöntésére irányult, hanem arra is, hogy egyúttal meggátolják saját országaikban a forradalmi munkásmozgalom mind gyorsabb fejlődését, erősödését. Annál inkább, mert az erősödő csehszlovák és román munkásmozgalom határozottan állást foglalt a Magyar Tanácsköztársaság mellett. A csehszlovákiában egyre gyorsabban szaporodó munkástanácsokkal szemben például a cseh jobboldali szociáldemokrata sajtó burzsoá-nacionalista uszításba kezdett. „Szidalmazta a munkástanácsokat, azt állítva, hogy azokban a magyar burzsoázia titkos ügynökei vannak” — állapította meg F. Por.

A csehszlovák és román ellenforradalom nacionalista jelszavainak funkciója és rendeltetése az volt, hogy megakadályozza a különböző nemzetiségű proletárok összefogását kizsákmányolóik elleni harcukban és a magyar munkáshatalom támogatásában. De mintahogyan a magyar, úgy a csehszlovák és román kommunisták is következetesen harcoltak a nacionalizmus ellen. Ennek eredménye volt, hogy mind a csehszlovák, mind a román munkástömegek sztrájkokkal, tüntetésekkel, katonaszökeésekkel, majd a Szlovák Tanácsköztársaság megteremtésével mutatták ki rokonszenvüket a magyar munkáshatalom iránt s tettek tanúbizonyságot arról, hogy felismerték a nacionalista jelszavak osztálytartalmát.

A magyar, csehszlovák és román uralkodó osztályok nacionalista uszítása a Tanácsköztársaság megdöntése után sem szűnt meg, sőt éppen erősödött. A két világháború közötti időszakban is az volt egyik legfontosabb rendeltetése, hogy a tömegek figyelmét elterelje az osztályharcról, a belső társadalmi problémákról és alúassa a proletariátus internacionalizmusát.

A nacionalizmus kérdés-komplexumával kapcsolatban sok olyan probléma merült fel, amelyeket ma még csak általánosságban kezelhetünk, mert elemzésük, értékelésük még kielégítő módon nem történt meg. Tudjuk, hogy a Tanácsköztársaság kikiáltását olyan társadalmi rétegek is támogatták, amelyek alapjában véve nem álltak a proletárdiktatúra mellett. A Vörös Hadsereg honvédő harcaiban is igen sok hasonló elem vállalt pozitív szerepet. Tudjuk, hogy mindebben e rétegek nacionalizmusa játszotta a döntő szerepet. Mégis, tényszerűen kevésbé tártuk fel e kérdéseket.

Nem vizsgáltuk mindeddig, hogy a proletár patriotizmus hogyan és mennyiben jelentett szakítást a nacionalizmussal. Nem vettük vizsgálat és elemzés alá e szempontból a munkáshatalom személyiségeinek idevágó megnyilatkozásait, a korabeli, különösen az Északi Hadjárat és a júliusi offenzíva időszakában igen gazdag fővárosi és vidéki sajtóanyagot, levéltári iratokat, és így tovább, holott ezek számtalan problémát rejtenek magukban.

Szükségszerű, hogy megvizsgáljuk azt a már a dualizmus időszakával kapcsolatban is felmerült kérdést, hogy a társadalmi és nemzeti haladás legjobb képviselői mennyire tudták kiszélesíteni, a tömegekben továbbgyökereztetni a nagy magyar nemzeti állam ábrándjával való szakítást.

Előttünk álló feladat még, hogy feldolgozzuk a Tanácsköztársaság nemzetiségi, nemzeti politikájának egészét, amelyről eddig megjelent kiadványaink keveset mondanak.

Az érintett kérdések nagy részének rendezése és tisztázása csak a marxista történelemek nemzetközi együttműködése alapján lehetséges. Mint ahogy ez tette lehetővé, hogy viták során csehszlovák és magyar történelemek ma már egyaránt helyesen értékeljék az Északi Hadjáratot, a Szlovák Tanácsköztársaság kérdéseit. Ilyen együttműködés és mindenekelőtt a csehszlovák — sokkal kevésbé román — kollégáink munkái alapján ismertük meg a csehszlovák, illetve román burzsoá nacionalista jelszavak szerepének konkrét tényeit 1919-ben.

A burzsoá nacionalizmussal összefüggő problémák e korszakra vonatkozó kimunkálása elengedhetetlen a hazai munkásmozgalom további szakaszainak, az ellenforradalmi rendszer propagandájának vizsgálatához.

HAJDU TIBOR

A „DEMOKRATIKUS” NACIONALIZMUSRÓL

A vitában — mint a hazafiságról és a nacionalizmusról szóló tézisekben is — aránylag kevés szó esett a nacionalizmusnak a kispolgári demokrácia táborára gyakorolt hatásáról, a burzsoá pacifizmusról és arról, amit Lenin máró gúnyval szociálszovinizmusnak nevezett. A „demokratikus” nacionalizmus általában kisebb jelentőségű a szélsőséges, harcias, konzervatív nacionalizmusnál, s történelmünkben is kisebb szerepet játszik. Akkor kerül előtérbe, amikor a szélsőséges nacionalizmus kudarcot vall, s ezért a néptömegekre gyakorolt befolyása és hatása csökken, másrészt pedig külpolitikai szempontból is inopportunná válik. Így volt ez az 1956-os ellenforradalmi kísérlet idején, s általában a második világháború után. Így volt az első világháború után is, mikor a vereséget szenvedett uralkodó osztályok a demokrácia eszméit akarták kisajátítani, s a monitorok a „nemzeti szociáldemokrácia” kalózlöbögője alatt vonultak a Szovjetház ellen. A „demokratikus” nacionalizmus szerepe a háború végén nőtt meg, mikor a Monarchia rendszerének csődje nyilvánvalóvá, a központi hatalmak veresége valószínűvé vált, s akkor vesztette el addigi jelentőségét, mikor — 1919 nyarán — az intervenció szuronyai utat nyitottak a szoviszta reakciónak, mely a nacionalista propaganda kódébe burkolta példátlan hazaárulását.

Az 1918 októberében, a forradalom győzelme után hatalomra jutott kormány a burzsoá demokratikus nacionalizmus képviselője volt. Ellentmondásos, következetlen, reményekre és illúziókra épített külpolitikája sokkal kevésbé volt életképes, mint akár az internacionalista proletárpolitika, akár a következetesen szoviszta és reakciós politika. A történelem mozgató erői mégis a magasba emelték, a helyzet adottságainak megfelelően, e politika képviselőit. Nem történhetett másképp, mert a forradalmi munkásság még nem tudta magához ragadni a hatalmat, a vesztt háború bűnösei pedig még nem léphettek fel saját zászlajuk alatt.

Kétségtelen, hogy a polgári demokrácia nemzeti politikája haladó is lehet a maga idején. Századunk magyar történetében azonban többnyire csak akkor volt progresszív, mikor legkevesebb hatással bírt az események alakulására, vagyis mikor az uralkodó szovinizmus mérsékelte ellenzéke volt. 1918-ban a hatalomra jutott polgári demokrácia nemzeti politikájában egyre inkább a negatív vonások kerültek előtérbe.

A Károlyi-kormány politikájának két fő forrása volt: a szociáldemokratizmus és a „megyennyolcas” polgári demokrácia.

A magyarországi szociáldemokráciának alapvető jellemvonása volt a nemzeti kérdés lebecsülése. A század elején az MSZDP elvi állásfoglalása ez volt: „a szociáldemokrácia előtt nemzetiségi kérdés nincs, mert mi csak két nemzetiséget ismerünk;

a kizsákmányolókat és a kizsákmányoltakat". Az ilyen, látszatra nagyon radikális kijelentések mögött az óvatos opportunizmus rejtőzött. A reakció eltérte a reformista munkásmozgalmat, de érzékenyen reagált a nemzetiségi kérdést, rendszerének Achilles-sarkát célbavevő támadásokra. Az MSZDP a nemzetiségi kérdést, mint az agrár-politikát és más kérdéseket is, a munkásság napi gazdasági érdekei szerint vizsgálta, eléggé rövidlátó módon. Az idézett álláspont forradalmi lehet valamely egy nemzet lakta országban. Magyarországon azonban azt jelentette, hogy az SZDP elítélte a nemzeti elnyomást, de keveset tett a nem magyar nemzetiségek szabadságáért s a magyar függetlenségért. Az 1905-ös politikai válság idején közömbös maradt a nemzeti fellángolás iránt, azonosítva a „függetlenségi” tábor talmi kuruckodását az annak erőt adó népi szabadság-akarattal. A marxizmus álláspontja az, hogy a nemzeti politikát alá kell rendelni az osztályharc internacionális érdekeinek, de nem szabad elhanyagolni. Legkevésbé olyan országban, amely rohant a forradalomba, s ahol minden eljövendő forradalom napirendre tűzte — s nem is az utolsó helyen — a nemzetek szabadságharcát.

A világháború viharában a nemzeti nihilizmus is jobb lett volna a semminél. Az MSZDP vezetői azonban a háború kitörésekor az uralkodó osztályok nyomása alatt és a területi integritás gazdasági előnyeit féltve, támogatták a háború politikát, bár anélkül, hogy annak indokolásánál átvették volna a sovíniszták frazeológiáját. A nacionalista uszítás, a háborúnak mint olyannak dicsőítése az MSZDP-től — ellentétben néhány külföldi szociáldemokrata párttal — lényegében idegen volt. Fő érve a háborús rezsim támogatása mellett az volt, hogy az ellenség támadott, a Monarchia csak védekezik. Ezzel szinte önvédelmi harcnak nyilvánította az imperialista háborút s a munkásságot felszólította a hadvezetőség támogatására.

„A provokáló fél Oroszország volt — olvashatjuk a Népszava 1914. augusztus 3-i számában —, a német hadlüznet már csak kényszerű válasz a véres cár árulására.” Ezért „míg az ország lakosságának egy része a határokon kívül küzd, az itthonmaradottakra is nagy kötelesség hárulnik: fönn kell tartani a termelés folytonosságát”. (Népszava, augusztus 9.) Bár „minden szocialista lapnak éltető eleme a szabad kritika”, erről mégis le kell mondani, „mert ilyen válságos helyzetben mi sem akarhatjuk a legigazságosabb kritikával sem megnehezíteni az intézők dolgát”. (Népszava, július 29.) A pártvezetőségnek a háború kitörésekor megjelent kiáltványa nem szólítja fel a munkásságot a béke megvédésére; csupán annyit mond, hogy a munkásmozgalmat a háború alatt is fenn kell tartani. A párt vezetősége a háború első éveiben provokátorként kezelte azokat a forradalmi munkásokat, akik felemelték szavukat a vérontás ellen. Még a bérharcot is meg akarták akadályozni, azzal a közismert érveléssel, hogy „a háború megszüntette az osztályharcot”. A Népszava gyakran érvelt azzal, hogy a munkásság most bosszút állhat a cárizmuson az orosz forradalmárokért: „A mi háborúunknak, amely az orosz cárizmus és vázallusai ellen folyik, nagy történelmi eszméje és gondolata van. . . Ágyúk dörgése, gépfegyverek ropogása, Mannlicherek tüzelése, lovasátadások és szuronyrohamok a vér és vas nyelvén próbálják meg ezekben a napokban végrehajtani az egész európai demokrácia régi, évtizedes politikai végrendeletét: az orosz cárizmus megtörését és széttiprását. . . A jog és szabadság nagy eszméi beszélnek a fegyverek nyelvén. . . a szabadság sok ezernyi nemes vértanújának szelleme jár ma az osztrák—magyar csapatok előtt s a jó fegyverek, a bölcs vezetés (!), a helyes orfelfelhasználás energiáit ez a szellem teszi majd — így reméljük — ellenállhatatlanná” — írta a Népszava „Eszme nélkül” című vezércikkében (augusztus 31.). Még az MSZDP szövetsége, Károlyi Mihály is gúnyosan jegyzi meg 1923-ban kiadott emlékirataiban: „a háború első hónapjaiban a »Népszava« elfogadta az osztrák—magyar—német militarizmus hivatalos hazugságait és segítette a proletárságot ezekkel a szólamokkal — pedig át kellett rajtuk látnia! — elkábítani. A »Népszava« tenorja az volt, hogy ez a mi háborúnk tulajdonképpen az orosz cári reakció megbuktatására folyik, ezért kell üdvözölni. Mintha Vilmos császártól Tisza Istvánig azért indították volna meg a háborút, akik a mi oldalunkon megindították, hogy folszabadítsák az orosz proletárt a cári uralom alól!” (183.) Ehhez csak annyit kell hozzátenni: az MSZDP hangadói nagyon jól tudták, hogy az orosz forradalmárok részben pacifisták, részben „honvédők”, más részük az orosz, de a német proletárokat is polgárháborúra hívja fel; arra azonban egyikük sem tartott igényt, hogy Vilmos császár szabadítsa fel Miklós cár alól.

Hatásosabb érv volt a területi integritás védelme. A nemzeti eszme ébredésével Magyarországnak egyre nagyobb problémájává vált a nemzetiségek erősödő elszakadási törekvése. Az MSZDP vezetői persze nem a nagybirtokosok szemével nézték ezt a kérdést: egyenjogúságot követeltek, de elleneztek az elszakadást. Nem is találhatnánk kivétnevalót abban, ha a nemzetiségeknek javasolták volna a gazdasági közösség fenntartását, valamilyen konföderáció keretében. Garami és társai azonban nem a nemzetiségeket kérték,

hogy ne szakadjanak el, hanem a magyar nemzetet szólították fel az elszakadás *megakadályozására*. Garami 1915-ben így írt a „Szocializmus”-ban: „A magyarországi munkásosztálynak éppoly kevésbé érdeke Magyarország szétdarabolása, mint uralkodó osztályainknak. Magyarország szervezett munkásságának nemcsak a háború kényszerítő körülményeihez alkalmazkodva, hanem a helyzetből folyó tárgyi momentumok alapján erre a »hazafias« álláspontra kellett jutnia.»

Így nyíltan a burzsoá nacionalizmus álláspontjára helyezkedtek. A román támadás után a Népszava vezércikkben foglalt állást „Magyarországnak a nemzetiségi térköpek szerint való fölosztása” ellen. S elismerve, hogy a háború elvesztése esetén ez elkerülhetlenné válik: a nemzeti elnyomás rendszerének védelmére hívja fel — 1916 augusztusában, nem a háború kezdetén! — a munkásságot: „Ma arról beszélni, miért jöttek így az események, így kellett-e jönniök, ki vagy mi a hibás? — céltalannak látszik. A háború oly fordulóponthoz jutott el Magyarország számára, amikor valóban a lét vagy nemlét kérdésévé válik az államra nézve. Komor és küzdelemmel teli napok következnek, amelyek mintha megismétlődései volnának” — az 1848-as — szabadságharcnak!

Az MSZDP háborús politikájában csak 1916 végén, 1917 elején állt be változás. Akkor, mikor már az egész világpolitikában megkezdődött a fordulat az imperialista háborútól az imperialista békéhez. A Monarchiában is erősödtek a békét akaró politikai erők. Az MSZDP természetesen ezen erők balszárnyát képezte. Egyrészt, mert nem volt sovinszta párt, háborús politikájának alapja az opportunizmus volt, s természetesen rokonszenvezett egy olyan béke lehetőségével, mely még megmentheti a Monarchiát. Másrészt a néptömegek növekvő elkeseredése, majd az 1917 márciusi orosz forradalom arra készítette, hogy nyíltan követelje a mielőbbi békét. Hogy milyen békét akartak, az megmutatkozott az 1917-es stockholmi konferencián, ahol a Monarchia területi épsége mellett emeltek szót.

A burzsoá demokráciát a Nemzeti Tanácsban az ún. Károlyi-párt képviselte. E párt — németellenessége mellett — lényegében sovinszta, a nemzetiségi elnyomást védelmező párt volt. Sokakat megtéveszt e párt értékelésénél vezérének rokonszenves egyénisége. Pedig maga Károlyi is megírta pártjáról: „A Károlyi-pártnak igen sok tagja csak azért lépett ki velem az egységes függetlenségi pártból, mert ott valamilyen személyes okból nem tudott jól érvényesülni. Bizony, nem merem mondani, hogy a forradalmi pacifizmus gondolata vagy egy szociális világnézet kapcsolta őket hozzám... Visszatekintve azt látom, hogy a pacifizmus forradalmi konzekvenciájának senki a pártban nem kötelezte el magát olyan föltétlenül, mint én... alapjában véve kevésbé radikális gondolkodásúak voltak, mint én.” (I. m. 183—184. l.).

A Károlyi-párt előnye volt az MSZDP-vel szemben, hogy folytatott némi függetlenségi politikát, továbbá elég nyíltan állást foglalt a német szövetség ellen. „Pacifista” politikáról azonban csak 1917—1918-ban beszélhetünk — ez magára Károlyira is vonatkozik. (L. pl. 1916. szeptember 5-i beszédét: „odaadjuk életünket, odaadjuk vérünket, odaadjuk, ha kell, gyermekeinket...”) A nemzetiségi elnyomás kérdésében viszont a Károlyi-párt kifejezetten sovinszta eszméket hirdetett.

A háború éveiben a nemzeti kérdés elválaszthatatlan volt a háborúhoz való viszony kérdésétől. A háború befejezése után megváltozott a helyzet. Megszületett Magyarország függetlensége is, szinte az összeomlás automatikus következményeként. A nemzeti kérdés középpontjába most már a magyarországi nemzetiségek sorsa került.

A Nemzeti Tanács pártjai — Jászi radikális pártját is beleértve — egységesek voltak abban, hogy szükség esetén a nemzetiségek minden kívánságát teljesíteni kell, az elszakadást kivéve. Ez az álláspont néhány évtizeddel előbb még haladó lett volna. A magyar uralkodó osztályok rövidlátó politikája azonban elvetette a nemzetiségek egyenjogúsítását és autonómiáját akkor, mikor ez *talán* még alap lehetett volna a kölcsönös megegyezés számára. Az imperializmus korának beköszöntése és az első világháború kitörése után a régi határokon belüli megegyezés lehetősége végleg elveszett. A XX. század magyar politikusainak már választani kellett a rideg nemzeti elnyomás vagy az integritásról való lemondás között. Bármilyen tragikus volt is ez az alternatíva minden demokratikus gondolkodású magyar politikus számára, harmadik utat csak a nemzeteknek a proletárforradalomban bekövetkező egymásratalálása nyithatott. A polgári demokrácia képviselői, bár sokkal messzebb láttak a konzervatívoknál, nem tudtak szembenézni ezzel az alternatívával. Így szükségképpen a meglevő védelmezőivé, s akaratlanul is a haladás gátjává váltak. Így jutottak el a forradalom után a területi integritás minden áron való védelmezéséhez, ha kellett, a csendőrség fegyvereire támaszkodva, repülőgépről lövetve a román falvakat. Nem széppítheti szerepüket, hogy a volt nemzetiségek hajdani mérsékelt, tőlük támogatott vezetői, most, élve az alkalommal, a szélsőséges nacionalizmus pozíciójába lendültek át.

A közvélemény illúziója, hogy az új „antantbarát” kormány jelentős eredményt érhet el az antantnál, hamar szertefoszlott. Károlyi és legközelebbi hívei valóban antantbarátok voltak, jól látva már a háború alatt, hogy a német imperializmus győzelme van olyan veszélyes a magyarság számára, mint a német imperializmus veresége. Károlyi politikája a háború alatt szimpatikus lehetett az antantnak, de a háború után mindenki antantbarát lett és a múlt nem sokat számított. Mivel Károlyi benyújtotta a német-ellenesség számláját, úgy kezelték, mint a legyőzött ellenséget, aki nem hajlandó beismerni vereségét. A győztesek már eldöntötték a magyar állam sorsát, s az illúzióival küzdő Károlyi-kormány helyett olyan kormányt akartak látni, mely elég szolgalelkű, hogy parancsait teljesítse, elég reakciós, hogy leszámoljon a kommunistákkal és a forradalmisággal, és elég ügyes, hogy e feladatát nagy belső megrázkódtatások nélkül hajtsa végre.

A nemzetiségi ügyeket intéző Jászi Oszkár — a szobatudós, akinek az a szomorú sors jutott, hogy a valóságban is kipróbálhatta elméleteit — néhány eredménytelen tárgyalás után visszavonult. A kormány külpolitikája céltalan propagandára korlátozódott. Kudarcsról mégsem tehetett: ebben a helyzetben minden polgári politika csődöt mondott volna. Károlyi nem tudta levonni a helyzetből adódó konzekvenciákat, inkább félreállt. A realitásokkal számolni nem tudó gondolkodását, de nacionalista voltát is mutatja, hogy a minisztertanács március 20-i ülésén még arról beszélt: a Vix-jegyzék elfogadását „kizártnak tartja, mert nemcsak joglemondás volna, hanem lehetetlenné tenné, hogy alkalmas időben a románokat meg tudjuk támadni, miután közbeékelődnek a franciák”. Helyette Horthy és Bethlen ragadták meg a polgári kormány számára egyedül reális lehetőséget: a teljes behódolást az antant előtt — a szemb jövő reményében. Károlynak beszületére válik, hogy nem kért ebből a lehetőségből.

Az MSZDP a kormányban támogatta a polgári pártok nemzetiségi politikáját. A párton belül azonban a háború befejezése után e téren is végbement az addig is nehezen együtt tartott irányzatok szétválása.

A baloldal, azok a forradalmi gondolkodású munkások és értelmiségiek, akiknek háborúellenes magatartása lehetővé tette, hogy a vereség után a párt népszerűsége megnövekedjék, vezetősége szegényletes árulása ellenére is, a proletár internacionalizmus zászlaja mögött sorakozott fel. Egy része már 1918 novemberében csatlakozott a kommunista párthoz, másik része pedig 1919 márciusában szakított az MSZDP-vel. Az SZDP centruma, bár fenntartásokkal, 1919 márciusáig támogatta a jobboldal politikáját. Ekkor, elveszítve addigi perspektíváját és látva, hogy eredmény nélkül lett hűtlen a marxizmus nemzeti politikájához, a forradalmi tömegektől sodortatva csatlakozott a Tanácsköztársasághoz. A kispolgári politikusok jelentős része többé-kevésbé támogatta a Tanácsköztársaságot, abban bízva, hogy a szociáldemokraták segítségével fel tudják használni a proletárforradalmat kispolgári nacionalizmusuk érdekében. Mikor rádőbbsen-tek, hogy a Tanácsköztársaság politikája nemcsak hangoztatja, de gyakorolja is az internacionalizmust, többségük passzivitásba vonult, sőt egy részük közeledett az ellenforradalom szervezőihez.

A jobboldali szociáldemokraták, mikor a Tanácsköztársaság helyzete válságosra fordult, megkísérelték a centristák segítségével visszaállítani a kispolgári demokrácia uralmát. De az intervenció csapatok mögött már Horthy különítményei tűntek fel. A „demokratikus nacionalizmus” ideje lejárt, a győztes antant a szolgálatába szegődött sovinszták kezébe adta a hatalmát.

MÁRKUS LÁSZLÓ

SZOCIÁLDEMOKRATIZMUS ÉS NACIONALIZMUS A HORTHY-RENDSZER IDEJÉN

A tézisek megállapítják, hogy az ellenforradalmi rendszer nacionalizmusa sokféle változatot mutatott. Ezeknek a változatoknak a meghatározása és kritikája sokrétű feladat; én itt a magyar szociáldemokrata történetfelfogásnak a nacionalizmushoz való viszonyával kívánok foglalkozni, ahogyan az a Horthy-korszakban kifejezésre jutott.

Előzményét tekintve a magyar szociáldemokrata történetfelfogás a Tanácsköztársaság idején a leninizmus hatására vált valóban forradalmi történet szemléletté, és akkor első ízben megadta, ha vázlatosan és elnagyoltan is, a magyar és egyetemes történelem marxista felfogását, bár erre a történetfelfogásra is erősen rányomta bélyegét a szociáldemokrata történet szemléletre oly jellemző eklekticizmus. A Horthy-rendszerben a szociáldemokrácia megtartotta eklektikus szemléletét, de most már száműzött belőle

jóformán minden forradalmi elemet. Frazeológiájában fenntartotta a marxizmus terminológiáját — erre kötelezte a szervezett munkásságnak a marxizmushoz való ragaszkodása — és ezáltal akarva-akaratlan rükényszerült, hogy bizonyos fajta ideológiai tevékenységet fejtsen ki az ellenforradalmi rendszer uralkodó ideológiája, a nacionalizmus ellen. Felsőzülásban a szociáldemokrata történetfelfogásnak a nacionalizmus kérdésében elfoglalt álláspontját illetően szeretnék néhány kérdést felvetni.

1. Az első kérdés: Hogyan elemezte ez a történetfelfogás a fasizmus ideológiai gyökereinek legdöntőbb tényezőjét, a nacionalizmust? Mennyiben ismerte fel a nacionalizmus reakciós jellegét? Hogyan határozta meg egyáltalán a nacionalizmust ez a történetfelfogás? A „Szocializmus” egyik cikke a 30-as években jellemző módon „túlélte eszmének” nevezi a nacionalizmust, nem ismeri fel osztályalapját, a kapitalizmussal való kapcsolatát és így akarva-akaratlan végül a fasizmus terminológiáját veszi át, amikor meghatározza a nacionalizmus szerepét és hatóerejét. E felfogás szerint a nacionalizmus „nem a kor realitását fejezi ki, nem lehet csak ideológia. Ennél több; a modern nacionalizmus mítosz, a XX. század mítosza. Ez a mitikus nacionalizmus a nemzeti eszme fejlődésének ma uralkodó harmadik korszaka.” Metafizikusan szemléli a nacionalizmust, amikor elsődleges és mitikus nacionalizmusról beszél és kiindulási alapjának téves voltát azután azáltal teszi félreérthetlenné, hogy megállapítja:

„A nemzeti kultúra tényleges értékei és az új nacionalista mitológia ködköpei között ebben a forrpontra hevített légkörben minden elválasztó határ elmosódik.” Érthető tehát, hogy a szociáldemokrata történetfelfogásban a fasizmus keletkezéséről és ideológiai tartalmáról teljesen hamis, idealista nézetek kaptak helyet és a nacionalista gyökerek feltárása helyett a tömeglélektan ortegai koncepciójával indokolta a fasizmus ideológiai megerősödését; azt állította, hogy a világháború előtt uralkodó „logosszal” szemben a háború után az „antilogosz” hatolt a tömegekbe. A fuszálódás okaiul a „vezérelv” újjászületését, a messiásvárást és a mazochizmust jelöli meg és — ami egyébként is eléggé jellemző a jobboldali szociáldemokrata történetfelfogásra — teljesen mellőzi a nacionalizmus szerepét, nem vizsgálja a fasizmus és nacionalizmus kapcsolatát. Amikor pedig a szocializmus és a nacionalizmus viszonyát elemzi, végkövetkeztetésében a politikai demokráciában — a polgári demokráciában — látja megvalósulni a nemzeti eszme és a szocializmus harmóniáját.

2. A második kérdés a világháború, az 1918-as októberi forradalom, a Tanácsköztársaság és a nemzetiségi kérdés megítélése e történetfelfogásban. A világháború értékelésében jellemző a szociálszovinizta álláspont; a 10 éves évfordulón — 1924-ben — a Szocializmus vezércikke dagad a büszke nemzeti öntudattól, hasonlóképpen értékeli a II. Internacionálé szétesését, megadván neki a felmentést azzal, hogy „a világháború behonyította: a szocializmus nemzetközisége még csak eszme . . . ünnepi jelszó” volt. Így azután az ideológiai területen is uralkodó, jobboldali felfogás elveti az 1918-as októberi forradalom következményeit, tagadja a munkásosztály vezető szerepét és igyekszik elhárítani a felelőséget a Szociáldemokrata Párttól az októberi és természetesen az 1919 márciusi „katasztrófa” miatt. Lényegében a kurzus liberális felfogását tolmácsolja ez a megállapítás:

„. . . az Október abban az értelemben, ahogy a nagy francia forradalomra gondolunk, amely magassági pontja lett az uralomra teljesen megérett polgári forradalmi törekvések folyamatának . . . ilyen értelemben az Október nem forradalom volt, hanem azzal éppen ellentétes jelenség: visszaesés.”

Logikus következmény, hogy — a nacionalizmusnak behódolva — nyíltan megtagadta a Tanácsköztársaságot. Vanczák a-kurzus álláspontját teszi lényegében magáévá, amikor így ír erről:

„A bolsevizmus és a diktatúra hónapjait ki kell kapcsolnunk a magyarországi szociáldemokrata párt működésének idejéből. Ehhez a kalandhoz magának a régi szociáldemokrata pártmozgalomnak vajmi kevés köze van: E kaland nem a magyar osztálytudatos proletárság lelkéből nőtt ki, nincs is semmi közössége ezzel a lélekkel.”

E felfogás alátámasztásául általában jellemző a német történelmi példa idézése, amelynek konklúziója, hogy nemzetközi méretekben is a kommunizmus jelentette a főveszélyt a nemzeti eszme számára, így pl. akkor is, amikor „a spartakizmus véres tébolya az örvény szélére sodorta Németországot”. Ez a szemlélet szolgál igazolásul arra, hogy a szociáldemokrácia „a baloldaltól megindult rohamtámadás ellen végül a jobboldalon, halálos ellenségeinél keressen oltalmat”. Így, amint a német szociáldemokraták 1919-es árulása csupán taktika e történetfelfogás tükrében, ugyanúgy válik a nacionalista jelszavakra épült magyar ellenforradalom a kisebbik rossz megtesztetőjévé. Sőt a Tanácsköztársaságot egyenesen kiiktatva a magyar történelemből, a Hort-hrendszer folytatója és örököse az 1918-as polgári forradalomnak, továbbfejlesztve annak

két főpillérét, az agrárreformot és a demokráciát. A történetfelfogásnak ez a behódolása a burzsoá nacionalizmus előtt végül odavezet, hogy Gömböst nekrológiájában Mónus „nemzeti forradalmár”-ként aposztrofálja, mint olyan államférfit, aki nemzeti forradalmat akart. Abban a történetfelfogásban, ahol a nacionalizmus ilyen helyet kapott, szinte logikus következmény a nemzetiségi kérdés nacionalista szemlélete, a baueri kultúraautonómia hirdetése, a magyar szupremácia gondolatának elfogadása, a történelem nélküli nemzetek kisebbségének hirdetése, a Kárpát-medencében élő magyar faj hivatástudatáról szóló nézet — mindaz, ami a jobboldali szociáldemokrata történetfelfogásban az irredentizmus elfogadásához vezetett.

3. Harmadik kérdésként a szociáldemokrata történetfelfogásnak egy olyan vonását értem, amely látszólag ellentétes az előbbieken vázolt nacionalista nézetekkel, illetve a nacionalizmus elleni harc gyengeségével. Amit ugyanis ez a történetfelfogás a nacionalizmus elleni harc területén produkált, ez a szociáldemokrácia kozmopolitizmusa, amely egyrészt a nyugati testvérpártok hatására, másrészt a tömegek ösztönös internacionalizmusának a kielégítése, illetve annak levezetése érdekében jutott kifejezésre. Ez a kozmopolitizmus a nyugati polgári demokráciák előtti meghódolásban, szovjetellenességben, a történetfelfogásban pedig a burzsoá forradalmi hagyományok kizárólagosságának hangsúlyozásában, a nyugathoz való tartozás történelemszemléletében jutott kifejezésre. Fejtő Ferenc Horatius vagy Voltaire c. tanulmányában pl. — miközben a polgárság forradalmi hagyományainak úpolását jelöli meg döntő kulturális feladatként — s már ez is egyoldalú felfogás —, lényegében a nacionalizmus elleni harchoz vél eszmei fegyvereket nyújtani, amikor a francia enciklopedisták programját ajánlja; arra a kérdésre, hogy „egy okos szabad ember milyen országot választana lakóhelyül”, Voltaire „Filozófiai Szótárának” Állam címszavával válaszol így: „olyan országot, ahol az emberek csak a törvényeknek (jó törvényeknek) engedelmeskednek”. A XVIII. századi francia enciklopedisták, köztük Voltaire burzsoá kozmopolitizmusa a maga korában progresszív forradalmi ideológia, de mint végső szocialista program a Horthy-korszak idején nem kielégítő, hamis konzekvenciákra vezető szemlélet és — ez nem von le semmit az enciklopedisták világtörténelmi jelentőségéből — a burzsoá kozmopolitizmusba torkollik politikai gyakorlatát illetően, és így a proletár internacionalizmussal ellenséges ideológiává válik. Ebben az értelmezésben ugyanis a törvények és nem a tulajdonviszonyok határozzák meg az ideális kormányzatot. A végső programként megjelölt törvények pedig Fejtőnél a burzsoá állam törvényei. Hasonlóan a nyugati szellem apologetikája nyilvánul meg Fejtőnek a népiesek irodalomszemlélete elleni érveiben, amikor a Nyugat lebecsülését tartja főhibájuknak. A Szocializmus „Hitehagyott Nemzedék” című cikke ugyancsak a burzsoá kozmopolitizmust hirdeti, miközben a századforduló világpolgárát tekinti mintaképnek — így harcolván a nacionalizmus ellen:

„Bármilyen méreteket öltött a nemzeti vetélkedés 1914 előtt, mégis úgy látszott, hogy a térképek színein túl a fehér emberiséget egyetlen hatalmas összetartozás érzése kapcsolja össze, melynek alapja az ésszerűség és a humanizmus.”

A cikkíró kedvelt fogáshoz folyamodik, a burzsoázia valóban haladó képviselőjét, Ibsent idézi, de akaratlanul — félreértve Ibsen éles, a burzsoá kozmopolitizmus elleni kritikáját — nyíltan szint vall az imperializmus kozmopolitizmus mellett és Ibsen szándékával ellentétesen sajnálkozva állapítja meg, hogy a világpolgárról — értsd burzsoá világpolgárról — alkotott kép elmerült a nagy vérözönben. Ehhez a problémakörhöz tartozik a Nyugat és Kelet szembeállítás, amelynek eldöntése az egy évezredes nyugati kultúrának hangoztatásával természetesen a Nyugat javára szól — burkolt szovjetellenes tendenciával.

4. Utolsó kérdésként a szociáldemokrata történetfelfogás és az ellenforradalmi történetírás viszonyát szeretném érinteni a nacionalizmus szerepét illetően. Bár szociáldemokrata történetírásról a Horthy-korszakban nem beszélhetünk, a szociáldemokrata ideológusok mégis rákényszerültek, hogy reagáljanak az ellenforradalmi rendszer történeti felfogására. Az ellenforradalom szellemtörténeti történetírásának a magyar történelemről alkotott mindkét koncepciójában, az ún. „nagymagyar” és „kismagyar” útban központi helyet foglalt el a nacionalizmus, ha különböző módon jutott is kifejezésre. A szociáldemokrata ideológusok elsősorban a „nagymagyar” út koncepcióját bírálták és tették ezt, jellemző módon — miután a szellemtörténeti felfogással lényegében egyetértettek — a kismagyar út történetíróinak érveivel. Így foglalt állást Mónus a Magyarság útja c. cikkében, amikor a neobarokk szellemmel a kisebbségi magyarság haladás szellemét szegezte szembe — nacionalista alapon, mint — a kismagyar út felfogását valló — általa idézett történetíró. Hasonló tendenciák mutatkoznak Marczali „Erdély története” c. munkájának bírálatánál, amikor a Szocializmus kritikusa a szerző szemérveti, hogy csak 1848-ig tárgyalja Erdély történetét, pedig:

„Erdély története egy darab világtörténelem, a magyarság sorsának mélyre világító fele. A külön erdélyiség tárgyalása nagyjelentőségű társadalom-lélektani, faj-történeti, gazdaságtörténeti és kulturális kérdések kifejezése lehetett volna. De ez nem sikerült.”

Ti. azért, mert nem vitte tovább Erdély történetét. A szociáldemokrata történet-felfogást tolmácsoló kritikus helyeslően foglalt állást, mint ő nevezte, „a protestáns történetírás” mellett, ahelyett, hogy annak csupán pozitív elemeit emelte volna ki. Így tett Zoványi Jenő könyvével és egyáltalán nem marxista alapról, hanem lényegében protestáns álláspontból bírálta pl. Bangha páter emlékiratait is, amikor szinte a magyar protestantizmus apologetikáját adta a következőkben:

„Ezt kellett megélnie a magyar protestantizmusnak 400 év szenvedései és a magyar nemzeti eszme és a felvilágosodás kitartó és hűséges szolgálatai fejében.”

A nacionalista szemlélet fellelhető a nemzetiségi kérdés történetírásának felfogásában. Pl. Jancsó Benedeket „a magyar sovinizmus egyik kiváló alakjának” nevezi és helyeslően szögezi le, hogy „Jancsó nacionalizmusa a történelemjogi felfogáson alapult, amely mindig azt igyekezett kimutatni, hogy valamely nemzetnek a régebbi telepedés és foglalás alapján hogyan és mennyiben van kizárólagos elsőbbségi joga a település helye fölötti uralomhoz.”

A szociáldemokrata történetfelfogásnak a nacionalizmus kérdésében megnyilvánult fővonásait összegezve megállapítható, hogy legfontosabb jellemzője a burzsoá nacionalizmus előtti meghódolás, és ez nem csupán tévesen értelmezett taktikai megfontolás, a legalitás érdekében megengedhető kompromisszum, hanem a nemzeti kérdésben is megnyilvánuló reformista, opportunista ideológia következménye. Csak látványosan ellentétes ezzel a történetfelfogásban mutatkozó kozmopolitizmus, mert ezt az ellentmondást feloldják és megmagyarázzák a történelmi körülmények és a közös osztályalap: a munkásarisztokrácia, a szakszervezeti bürokrácia és a kispolgárság túlsúlya a Szociáldemokrata Párt vezetésében. A burzsoá nacionalizmus hirdetése az öntudatlan munkás- és kispolgári tömegek megnyerését célzó uszálypolitikát és egyben az ellenforradalmi rendszert támogató ideológiai álláspontot jelentette, a burzsoá kozmopolitizmus felfogása a szociáldemokrácia elvi álláspontja — lényegében a polgári demokratikus, liberális nézetek befogadásán alapult —, amely kiegészült a proletár internacionalizmust igenlő szervezett munkásság félrevezetésére irányuló taktikai megfontolással. A proletár internacionalizmussal szemben elkövetett árulás együttjárt a munkásosztály forradalmi hagyományainak megtagadásával, a nacionalista és kozmopolita — egyaránt burzsoá — eszmék ellenpólusát a Tanácsköztársaság, a proletárforradalom elvetése jelentette. Mindebből logikusan következett az ellenforradalmi rendszer történetírásával szemben tanúsított kritikátlansága, amelyet még súlyosbítottak a szellemtörténet, egyrészt a kismagyar út nacionalizmusa, másrészt Szeffkú „humanisztikus magasztalárú emelt nacionalizmusa” irányába tett engedelmények.

A modern történetfelfogásnak e vonásai a tézisek helyes megállapítása szerint megtalálhatók „a nacionalizmus ma is élő változatai” között, ezért e nézetek történelmi forrásainak és hatásának felderítése a nacionalizmus elleni eredményes harc szempontjából a marxista történetírás fontos feladatai közé tartozik.

CSATÁRI DÁNIEL

A REVIZIONIZMUS MAGYARORSZÁGI ÉS ROMÁNIAI HATÁSA

Kulturális életünk nagyfontosságú dokumentuma, az MSZMP Központi Bizottságának a burzsoá nacionalizmusról szóló tézisei többek között megállapítják: „A nacionalista hírverés hamisan azonosítja az első világháborút követő versailles-i rendszert és az 1946. évi békeszerződéseket, megfélemlítve a kettő különbségéről, és mindarról, ami Versailles és Párizs között történt.” A „feledékenység” a revizionista külpolitikára is kiterjed. Érthető, hiszen a nacionalista hírverés nem mer szembe nézni a légvárakat kergető külpolitikával, amely oly végzetes volt az ország érdekeire és nem kevesebbet ártott a határon túli dolgozó magyarságnak is. Ezért felszólalásomban annak a kérdésnek a vizsgálatára szorítkozom, hogy milyen hatást gyakorolt az első világháború utáni magyarországi rendszer revizionista külpolitikája a romániai dolgozó magyarság helyzetére, életére s politikai mozgalmaira.

1

Nem vitatható, hogy amikor Kossuth jóslata valóra vált, és az összedülő Monarchia romjai Magyarországot is maguk alá temették, a romokból kiemelkedő új nemzeti államok határai közé került dolgozó magyarság társadalmi elnyomatását a nemzeti megkülönböztetés bilincsei is súlyosbították. Így volt ez a burzsoá-földesúri Romániában is, ahol az uralkodó osztályok állampolitikává tették a nacionalizmust. Ezért számuzték a nemzetiségi nyelveket a közigazgatás területéről, s az 1924. évi június 24-i állampolgársági törvénnyel a nemzetiségek százezreitől tagadták meg az állampolgárságot. A mindenkori román kormányok adópolitikája elviselhetetlen teherként nehezedt a nemzetiségi területek lakóira. Nem volt külön a nemzetiségek — köztük a magyarok — közoktatási s kulturális helyzete sem. Ha mindezekhez hozzávesszük a románosítási mozgalmat, az erőszakos térítéseket — akkor főbb vonásaiban előttünk áll az a kép, amely a burzsoá-földesúri Románia nemzetiségi politikáját a húszas évek folyamán jellemezte. A harmincas évek elejétől, a válság, majd a fokozódó jobbratolódás éveiben a romániai dolgozó magyarság helyzetében a rosszabbodás jelei mutatkoztak. A magyar munkások és tisztviselők tömeges méreteket öltött elbocsátása, a faji eszmék térhódítását nyomon követő tettegességek, a katonai és munkaszolgálatra való behívások mind ebbe az irányba mutattak.

Ezekkel a sérelmekkel igyekezett a magyar revizionista külpolitika érvelését fel-fokozni és a külföld felé elfogadhatóvá tenni. De a magyar külpolitikának ez a vonalvezetése nemcsak, hogy teljesen hatástalannak bizonyult, hanem kifejezetten hátrányosan befolyásolta a romániai magyarság helyzetét. A revizionista láрма elsősorban a romániai magyaroknak ártott, hiszen mindegyre nekik adták meg a választ. Valóban a budapesti revizionista tüntetések Romániában antirevizionista tüntetéseket váltottak ki, és néha tettegességekben gyűrűztek tovább. Így ebben a végzetes körforgásban éltette egymást a magyar revizionizmus és a román nacionalizmus. És miközben a román nacionalizmus a revizionizmus felé igyekezett a dolgozó magyarokat terelni, a magyar külpolitika is gyakran lökte őket adott esetekben a román nacionalizmus karjaiba.

Az 1922-ben megalakult Magyar Párt például, amely a revizionista politika támogatásának szerepkörét töltötte be, 1923 októberében Bethlen István utasítására titkos megegyezést köt az Avarascu-párt alvezérével, a jobboldali Goga Oktáviánnal. A Csucsán aláírt paktummal a Magyar Párt vezetői ígéretet kaptak a dévai és lugosi mágnáskaszinók visszaadására, a parlamenti képviselőlet biztosítására, viszont szállították a magyarság szavazatait a román nacionalista pártok számára.

A revizionista külpolitika hasonló feladatot a későbbiek során is betöltött. Amikor 1937 végén II. Károly király a magyar revizionizmussal való versenyfutásában Hitler kegyeit úgy akarja elnyerni, hogy kinevezi a szélsőjobboldali Goga kormányát, a magyar diplomácia újra sorompóba lép. Miközben Oláh György és Új Károly a budapesti nyilasmozgalom propagandafőnöke tüntető lelkesedéssel üdvözölték Goga kinevezését, Bárdossy László bukaresti követ feletteseinek 1938. január 15-én azt jelentette, hogy Goga a faji gyűlölet programjával léphet előtérbe és nemzetiségi politikája a romániai magyarságot is hátrányosan érintheti. A budapesti kormánykörök mégis Bárdossyn keresztül utasítják a Magyar Párt vezetőit, hogy szavazzanak bizalmat a nemzetiségellenes programmal fellépő és parlamenti kisebbséggel rendelkező kormánynak. A szélsőjobboldali Goga-kormány alig néhány hét alatt megbukik, de a magyar revizionista külpolitika ezúttal is behizonyította, hogy a hatalmi célokért folytatott külpolitikai taktikázásában a romániai magyarság helyzete vajmi kevésé érlelte.

2

Az eddig elmondottakkal szemben felmerülhet az az ellenvetés, hogy a Romániában élő magyarságnak nem is volt más járható útja, mint amit számára a magyar kormány meghirdetett. Valóban, ha csak azoknak, főként a negyvenes évek elején megjelent munkáknak az alapján akarunk a kérdésre válaszolni, amelyek e kérdésre vonatkoznak, akkor igazat kellene adnunk az előbbi ellenvetésnek. De ha érdeklődési körünket ezeken túl is kiterjesztjük, akkor nemcsak az ellenvetés visszautasítására találunk meggyőző cáfolatot, hanem a kérdés eldöntésének teljesebb, megnyugtatóbb és igazabb bizonyító anyaga is a kezünkbe kerül. Az avatatlan szem elől zárva tartott levéltári anyagokból, a hallgatásra íelt és feledésre kényyszerített régi kiadványok, megsérült folyóiratok és újságok poros lapjaiból ugyanis kiderül, hogy maga az élet, a húszas-harmincas évek romániai valósága mutatott járható utat.

Az erdélyi magyarság soraiban kialakultak azok a csoportok, áramlatok, amelyek az együttélő népek parancsszavára hallgattak, elfordultak a magyar kormány revizionista külpolitikájától, és megfogalmazták a járható út teendőit. Igaz, hogy a népek közeledésének programját nem az internacionalista romániai munkásosztály álláspontjáról kiindulva hirdették meg, ezért elég gyakran ingadoztak, de jelentkezésük kifejezte a romániai magyarság soraiban érelődő reális látásmódot. Közülük a kalotaszegieket, és az úgynevezett reformcsoportot, vagyis Kós Károlyt és Krenner Miklóst (Spectator) kell megemlítenünk. A ködképeket és ábrándokat kergető politikai tájékozódás helyett ők afelé a józan szemlélet felé hajlottak, amely számolt az 1918 utáni reális helyzettel. Ezért bírálták az arisztokrata és dzsentri hagyományokra támaszkodó Magyar Párt konzervatív, s a magyar kormányoknak a nagyhatalmakra apelláló revizionista politikáját. Az útkeresés és az újrakezdés lehetőségeivel számolva, Kós Károly a passzivitásba kergető revizionista politikával szemben a húszas évek elején a népi szervezkedést s az erdélyi népek közeledését sürgeti. 1921. január 23-án kiadja a *Kiáltó Szó* című röpiratát. A *Kiáltó Szó* elveti a másokat nyomorgató revizionizmus eszméit, bizik abban, hogy létrehozható az erdélyi népek közeledése, megteremthetők az együttélés formái. „Az ítélet végrehajtott” — írta Kós. — „Az álmodozásnak vége, és vége a sirásnak is... Kétmillió magyarra, mint fundamentumra akarjuk felépíteni az új keretek közt nemzeti autonómiánkat... Azt fogják kérni, azért fognak harcolni és szenvedni, és azt végül is kivívni magunknak száz és román erdélyi nemzettestvéreink.”

Annak ellenére, hogy az említett csoportok tagjai igen sok támadásban részesültek mind a Magyar Párt, mind a budapesti illetékesek részéről, a magyar népi tömegek szerepét és a magyar—román együttműködést hirdető nézeteik mégis egyre szélesebb körökben gyűrűztek. A harmincas évek elején például, amikor a gazdasági világválság romániai eseményei kieleztek a Magyar Párt politikájával egyet nem értő körök állásfoglalását, Makkai Sándor a revizionizmussal szemben a magunk revíziójának szükségességét hirdeti meg.

De ilyen kritikái nézeteket a harmincas évek elején már nemcsak az előbb említettek hirdették, hanem az erdélyi magyarságnak csaknem egy egész nemzedéke. A harmincas évek elejére ugyanis férfivá érett az a korosztály, amelyet a történelmi változás annak idején még az iskola padjai között talált. Ezt a származásában és önérzetében is népi fiatalságot pedig még kevesebb szál fűzte a konzervatív politikai hagyományokhoz, mint az előbb említettek. Ezért sokkal élesebben, fiatalságuk lendületéből taplálkozó szenvedélyességgel fordulnak szembe a Magyar Párt vezetőivel. Ennek a nemzedéknek a közéleti jelentkezését köszöntve írta 1933-ban Kós Károly: „Szeretjük a tűz fellobbanását, mert lángja a szükséges meleget adja.”

Gondolatmenetünknek ezen a pontján felmerül a kérdés: volt-e az első világháború utáni Románia politikai életében olyan mozgalom, amely képes volt az erdélyi magyarság soraiban fellobbanó ellenzéki tüzet a nemzetiségi elnyomást fenntartó társadalmi rendszer korhadt eresztékei felé terelni? Vagy más szavakkal: voltak-e a többségi nép táborában olyan politikai erők, amelyek egyetértettek a magyar nép soraiban terjedő, a magyar—román együttműködést hirdető felismerésekkel?

A kérdésre igenlően válaszolhatunk. Hiszen Romániában is megszületett és a hatalmon levők üldözése ellenére izmosodott a mindenfajta elnyomást elítélő harcoss proletariátus internacionalista élcsapata: a Romániai Kommunista Párt. Az 1921 májusában megalakult Romániai Kommunista Párt nemcsak abban mutatkozott a közeledés hívének, hogy szervezeteiben kereteket biztosított a román s magyar kommunisták összefogásának, hanem a nemzeti jogegyenlőségért vívott küzdelem legkövetkezetesebb harcosának is bizonyult. Miként a Román Munkáspárt 1948. évi határozata megállapítja: „A burzsoá-földesúri Romániában a Kommunisták Romániai Pártja volt az egyetlen párt, amely következetesen harcolt a nemzeti kérdés demokratikus megoldásáért.” Már a párt alakuló kongresszusa 1921 májusában hangsúlyozta, hogy az elnyomott nemzetiségek egyenjogosításának társadalmi feltétele: a romániai proletariátus hatalomra kerülése, a társadalmi s nemzetiségi elnyomást fenntartó rendszer megdöntése révén.

Annak megfelelően, hogy a párt 1922-ben és 1924-ben tartott II. és III. kongresszusai többek között a teljes nemzeti jogegyenlőség elnyeréséért folytatott harc szervezését tekintették egyik fontos feladatuknak, a párt szervezetei a román munkások támogatásával a magyar munkások jónéhány megmozdulását vezették. Erről a nagyváradi fémkohászati, a kolozsvári textil munkások, az aninai és resicai bányászok sztrájkjai is tanúskodnak.

Ugyanakkor az RKP gondot fordított arra is, hogy a magyarság soraiban erjedő ellenzéki hangulat a napirenden levő demokratikus forradalom hajtóerejévé váljék, és

létre tudja hozni a maga legális politikai kereteit. Így jön létre 1933-ban a magyar párti ellenzék, majd ennek önálló szervezetté alakulása után 1934 nyarán, Marosvásárhelyen a Magyar Dolgozók Szövetsége. A MADOSZ a magyarság demokratikus tömörítését, a nemzetiségi elnyomás elleni harcot szervezte. Küzdött a magyar nyelv és kultúra szabadságáért, a magyar nyelvű közigazgatásért, az elbocsátott munkások és tisztviselők visszavételéért és a demokratikus földreformért. De nem a kardesörtető Gömbös-kormány külpolitikájában előírtaknak megfelelően, hanem a román néppel való együttműködésben. Ezért köt 1935-ben szövetséget a román szegényparasztság szervezetével, a dr. Groza Péter vezetése alatt álló Ekés Fronttal, és csatlakozik 1935 decemberében (6-án) a Romániai Kommunista Párt kezdeményezésére létrejövő Demokratikus Erők Egységfrontjához. E szövetségre támaszkodva a MADOSZ jelentős eredményeket ért el mind a nemzetiségi jogokért, mind a demokratikus magyarság tömörítéséért folytatott küzdelemben. Az elsőre példaként a Gyimes-völgyi magyar parasztok 1934-ben lezajlott harcát említjük. Bár a hatóságok a végrehajtók ellen tüntetőket a kirendelt katonasággal szétveretik, közvetlen sérelmeiket mégis kénytelenek voltak orvosolni.

Az erdélyi magyarság demokratikus egységének megteremtéséért folytatott harc legjelentősebb állomása pedig az 1937 októberében megrendezett Marosvásárhelyi Találkozó volt. A 177 résztvevő valóban képviselte a demokratikus magyarság rétegeit, csoportjait és áramlatait. Valamennyien egyetértettek abban, hogy az erdélyi magyarok életében nem a Magyar Pártot, hanem annak dolgozó osztályait illeti meg a döntő szó kimondása, és együtt a román néppel való együttműködés megteremtése érdekében szálltak síkra. „A romániai magyarság s annak itt összeült ifjúsága — hangoztatta a tanácskozások végén elfogadott Hitvallás — a román néppel való testvéri együttélés és megbékélés szükségességét vallja és ennek megteremtésére őszinte készséget és tiszta szándékát hangsúlyozza...”

És miközben a romániai magyarság demokratikus áramlatai, a kommunisták kezdeményezésére, soraik egyesítésével és a román buloldal felé tájékozódva, vele szövetségben kísérletet tettek arra, hogy kiüssék az ólmosbotot a romániai nacionalizmus kezéből, a magyar revizionista külpolitika az utóbbiak segítségére sietett.

*

A későbbi évek eseményei, a második bécsi döntés látszólag mégis a „vértelen” revízió lehetőségét hirdető magyar külpolitikának adtak igazat. Az 1940. augusztus 30-án kihirdetett döntés Magyarországhoz csatolta Erdély északi felét, de kevesen tudják, hogy ez az erdélyi dolgozó magyarságnak mekkora véráldozatába került.

Szekfű Gyula Forradalom után című könyvében mérlegre téve a második bécsi döntést, arra a megállapításra jut, hogy akkori magyar kormányok lehetőséget kaptak liberálisnak tűnő nemzetiségpolitikai elveiknek gyakorlati alkalmazására, de ezen a próbán ségyletlenül elbuktak. Valóban, az észak-erdélyi románokkal szemben elkövetett atrocitások, rendőri üldözéseknek és terrorizálásuknak, politikai és kulturális jogfosztásuknak, gazdasági tönkretételüknek tényei kellőképpen igazolják Szekfű megállapításának jogosságát. De tévedés lenne arra gondolni, hogy ennek a nemzetiségi politikának egyedül az észak-erdélyi románok voltak a kárvallottai.

Ez idő alatt ugyanis hasonló módszerek alkalmazásával a román kormány a dél-erdélyi magyarságon torolja meg az észak-erdélyi románokon esett sérelmeket. A két nacionalista rendszer nemzetiségpolitikájának mérlege: 200 000 román kiűzése Észak-Erdélyből és 60 000 dél-erdélyi magyar földönfutóvá tétele. De a romániai nacionalizmus csattanósabb válaszadásra is készült.

1944 őszén, amikor a felszabadító szovjet és az oldalukon harcoló román csapatok már átlépték a Kárpátok vonalát, a román nacionalizmus Észak-Erdélybe küldi bosszúállásának szerveit, az ún. Mania-gárdákat, amelyek új Szent Bertalan-éjszakai vérfürdőt rendeznek a magyarok soraiiban. De a román demokrácia, mindenekelőtt a Romániai Kommunista Párt és a Szövetséges Ellenőrző Bizottság azonnal a dolgozó magyarság segítségére sietett. Közbelépésükre a támadó nacionalizmust meghátrálásra lehetett kényszeríteni. Természetes, hogy ebben a harcban az erdélyi magyarság dolgozó tömegei a létüket biztosító és nemzetiségi jogait garantáló román demokrácia táborát gyarapították.

A román demokrácia tehát 1944 végén megmentette a dolgozó magyarságot a román nacionalizmus bosszúállásától, s meghirdette az együttélő népek barátságának demokratikus programját. Így a második világháború nagy katalizmája után, amely

a Horthy-rendszer külpolitikáját is mérlegre tette, s könnyűnek találva elsodorta azt, lehetőség nyílt egy változott szemléletű nemzetiségi politika elveinek alkalmazására és társadalmi feltételeinek kialakítására. Az 1945-ben kezdődő korszak vizsgálata azonban már túllépné e szerény hozzászólás szűkre szabott időbeli kereteit.

*

Az ankét, amelyet Zsigmond László h. igazgató rekesztett be, komoly eredményekkel zárult. Hozzájárult a XVI—XVII. századi magyar történet kuruc-nacionalista felfogásának, s e felfogás — nemegyszer marxista mezben is jelentkező — maradványainak a leküzdéséhez. Az új- és legújabbkori történet több fontos és a nacionalizmussal összefüggő kérdése — így pl. a XIX. század első fele haladó nacionalizmusának a kétarcúsága; a magyar és nemzetiségi burzsoá nacionalizmusok kölcsönhatása; az „egységes magyar nemzetállam” eszméje; a magyar nacionalizmus reakciós tartalmának elmélyülése az imperializmusban; a „demokratikus” nacionalizmus stb. — nyert az ankéton újszerű, gondolatébresztő megvilágítást. A felszólalásokból — helyesen — nem hiányzott a kritikai és önkritikai elem sem.

Az ankét — pozitívumai mellett — ugyanakkor bizonyos hiányérzetet is keltett. A felszólalások — bár kivétel nélkül fontos problémákat érintettek — meglehetősen mozaikszerűen követték egymást. Egyes hozzászólások csak többé-kevésbé közvetetten kapcsolódtak a nacionalizmus témaköréhez.

A vitán egy kissé túltengett a XVI—XIX. század problematikája. E korszak felszólalói helyesen bírálták a kuruc-nacionalista szemlélet tovább élő maradványait, ugyanakkor egy-két hozzászólásból azt a tanulságot is le kell vonnunk, hogy vigyázni kell: a kuruc-szemlélet kritikája nem vezethet ellenkező oldalú túlzásokra.

Az ankét fő hiányossága az volt, hogy — bár a felszólalóknak több mint a fele az 1848 utáni korszak problémáival s historiográfiájával foglalkozott — legújabbkori történetünknek a nacionalizmussal összefüggő kérdései nem kaptak a jelentőségüknek megfelelő súlyt. Néhány fontos probléma — így pl. a zsidókérdés vagy a trianoni békeszerződés — mélyreható tárgyalása elmaradt; a munkásmozgalomnak a nemzeti kérdéssel kapcsolatos állásfoglalásával csupán két felszólaló foglalkozott.

Az Intézet igazgatósága és pártszervezete megvitatta az ankét tapasztalatait és elhatározta, hogy — a tanulságokat levonva — újabb vitákat és ankétot szervez a magyar nacionalizmus történelmi gyökereiről.

H Í R E K

1960. április 7-én Széchenyi István halálának 100. évfordulója alkalmából a Magyar Tudományos Akadémia ünnepi ülést rendezett. Az ünnepi ülés elnökségében helyet foglalt *Szerényi Sándor*, az MSZMP Központi Bizottságának tagja, a KB tudományos és kulturális osztályának helyettes vezetője, *Rusznayk István*, az MTA elnöke, *Ligeti Lajos*, *Novobáczky Károly*, az MTA alelnökei, *Erdei Ferenc*, az MTA főtitkára, *Bognár Géza*, *Jánossy Lajos* és *Szigeti György*, az MTA titkárai. Résztvettek az ülésen társadalmi és kulturális életünk, valamint a budapesti diplomáciai kar képviselői.

Rusznayk István elnöki megnyitójában rámutatott arra: „Méltó és kegyeletes feladat, hogy az az intézmény emlékezzék meg elsőnek Széchenyiről, amely létrejöttét neki köszönheti.” Hangoztatta, hogy „a marxista történettudománynak a 100 éves évforduló alkalmat szolgáltat arra, hogy világosan meghatározza helyét népünk történetében”. Ennek alapján mi azt a Széchenyit, s benne azt tiszteljük, „amivel a magyar feudalizmus forradalmi úton való megdöntéséhez hozzájárult”.

Ezt követően *Ortutay Gyula* akadémikus „Az élő Széchenyi” címmel tartotta meg előadását. Feladatának — mint mondotta — azt tekintette, hogy Széchenyi nagyságát és tragikumát, azokat a mozzanatokot mutassa be, amelyek élővé teszik, hozzánk kapcsolják. Attekintve a kortársak, majd az utókor Széchenyi-portréit, ismertette Széchenyi pályájának, politikai állásfoglalásainak egyes etapjait. Ezzel kapcsolatban Toldy nyomán megállapította, hogy „a reform és a forradalom határvonala ingott meg Széchenyi, nem tudta követni nemzetét, nem tudta megérteni Kossuth igazát”. Hosszasan időzött a döblingi esztendőknél, az azok problémáinál. „Széchenyi politikai nagyságát, szerintünk — mondotta összefoglalóan — mindennél inkább az bizonyítja, hogy a

döblingi magány nemcsak politikai menedék, betegségének gyógyítása, hanem önmaga politikai nézeteinek, a magyar szabadságharcnak, forradalomnak is hatalmas kritikai vizsgálata. S ez a vizsgálat nem az aulikus főúri világot, hanem önmaga kételyeit, ingadozásait, nem a régebben annyira félt és tisztelt Habsburg-monarchiát igazolja, hanem Kossuth politikáját, a feltámadt nép jogos önvédelmét, s a jogait el nem nyelő nemzet forradalmát.” S így „Széchenyi nagyságát végül is abban látjuk, s halálának századik évfordulóján arra emlékezzünk — mondotta záró szavaiban —, hogy megtalálta barcoló, szenvedő nemzetét, azonosulni kívánt, azonosulni tudott véle”.

*

A Magyar Tudományos Akadémia 1960. évi, és immáron 118. nagygyűlését április 10—14-e között tartotta meg. „A nagygyűlés központi gondolata — mint azt az Akadémia elnöksége korábban megállapította — az Akadémia 10 éves tevékenységének értékelése népi demokráciánk 15 éves fejlődése keretében, a szocialista építés tudományos és ezen belül akadémiai feladatai a második ötéves terv irányelvei, a távlati tudományos kutatási terv és általában az MSZMP VII. Kongresszusa útmutatása alapján.”

A nagygyűlés ünnepélyes megnyitására és egyben együttes ülésére 1960. április 10-én, vasárnap délelőtt került sor az MTA dísztermében. A megnyitó ülésen jelen volt *Kiss Károly*, az MSZMP Politikai Bizottságának tagja, a Központi Bizottság titkára, *Orbán László*, a Központi Bizottság tagja, a Központi Bizottság tudományos és kulturális osztályának vezetője, *Szerényi Sándor*, a Központi Bizottság tagja, a tudományos és kulturális osztály helyettes vezetője, *Rusznayk István*, az MTA elnöke, *Ligeti Lajos* és *Novobáczky*

Károly, az MTA alelnökei, *Erdei Ferenc*, az MTA főtítkára, *Bognár Géza*, *Hevesi Gyula*, *Jánossy Lajos* és *Szigeti György*, az MTA titkárai, az Akadémia elnökségének tagjai, akadémikusok, tudományos és kulturális életünk sok más kiválósága.

Rusznay István, az ülés elnöke bevezetőjében hangsúlyozta a kettős évforduló, ti. hazánk felszabadulásának 15. és az Akadémia újjászervezése 10. évfordulójának jelentőségét. Foglalkozott az újjászervezett Akadémia, valamint intézetei előtt állott újszerű tudományos és módszertani feladatokkal, végül hangsúlyozta annak a támogatásnak és bizalomnak jelentőségét, amelyben az Akadémia a párt, a kormány, valamint a dolgozó nép részéről mindvégig részesült.

Az ünnepi ülés egyetlen napirendi pontja *Nemes Dezső* akadémiai levelező tag „Népi demokráciánk tizenöt éves fejlődése” c. előadása* volt.

*

Április 11-én, a nagygyűlés második napján az Akadémia egyes osztályai tartották meg külön üléseiket. A társadalmi-történeti tudományok osztályának ülésén *Szabó Imre* akadémikus, osztálytitkár terjesztette elő a vezetőség beszámolóját. Ismertette a filozófia és a társadalomtudományok terén az idealista-reakciós felfogás leküzdéséért és a marxista filozófia és társadalomtudományok megalapozásáért folytatott küzdelmet és annak eredményeit. Ennek során kitért az egyes intézetek tevékenységére, kiemelve munkájuk pozitív és negatív oldalait. Az osztálytitkári beszámolót számos hozzászólás követte.

*

Részletes tárgyalásra került a történettudomány problematikája az április 12-i ülésen, ahol *Molnár Erik* akadémikus „A magyar történetírás tíz éve” címmel tartott összefoglaló, értékelő előadást.** Hozzászóltak az előadáshoz *Székely György*, az ELTE rektorhelyettese, *Ember Győző*, akadémiai levelezőtag, az Országos Levéltár főigazgatója, *Ságvári Agnes*, az MSZMP KB Párttörténeti Intézetének h. igazgatója, *Horváth Miklós*, a Hadtörténeti Levéltár és Múzeum helyettes vezetője és *Szabolcs Ottó*, a Művelődésügyi Minisztérium középiskolai osztályának történész

* Az előadást a Századok 1960. évi 1—3. száma közli teljes terjedelmében.

** Az előadást és a hozzászólásokat a Századok 1960. évi 1—3. száma közli.

főelőadója. Zárszót *Nemes Dezső* akadémiai l. tag, az ülés elnöke mondott.

*

Az MTA Történettudományi Intézete, az MSZMP KB Párttörténeti Intézete és a Hadtörténeti Levéltár és Múzeum 1960. április 20-án hazánk felszabadulásának 15. évfordulója tiszteletére tudományos ülést rendezett. Mód Aladár, a történettudományok doktora „Bevezetés a felszabadulás történetének elméleti forrásaiba” c. előadásához a kérdés egyes mozzanatait megvilágító következő korreferátumok csatlakoztak: *Ránki György*: A német imperializmus és Magyarország a második világháborúban; *Lackó Miklós*: Népmozgalmak és pártharcok 1946 őszén; *Ságvári Agnes*: A Magyar Kommunista Párt a dolgozó nép élén; *Szabó Bálint*: A felszabadulás utáni forradalmi átalakulás jellegéről; *Mucs Sándor*: Néphadseregünk megalakulása.

A TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZET MUNKATÁRSAINAK RÉSZVÉTELE A TÁRSULATI RENDEZVÉNYEKEN

Az MTA Történettudományi Intézetének munkatársai előadások, korreferátumok és konzultációk tartásával, valamint hozzászólásaikkal élénken kivették részüket a *Magyar Történelmi Társulat 1960 első félévi rendezvényeiből*. Így az 1960. március 31-én—április 1-én megrendezett *borsodi történetésnapok* felszabadulási ülésének főelőadását „Pártharcok és tömegmozgalmak a felszabadult Magyarországon 1946 őszén” címmel az Intézet munkatársa, *Lackó Miklós* tartotta. Az előadást követő korreferátumok során *M. Somlyai Magda*, az Intézet munkatársa az 1944 őszén felszabadult országrészek nemzeti bizottságainak létrejöttét és tevékenységét ismertette. A „borsodi történetésnapok” további programjában megvitatásra került az Intézet munkatársai — *Ádám Magda*, *Juhász Gyula* és *Kerekes Lajos* — által összeállított „Magyarország és a második világháború” című kiadvány. A *Juhász Gyula* által tartott bevezető előadás után a vita során az Intézet munkatársai közül *Ránki György* kandidátus Horthy Miklós második világháborús szerepének bemutatásával egészítette ki a kötet anyagát. Az anketé tanulságait *Zsigmond László* kandidátus, a Történettudományi Intézet h. igazgatója foglalta össze. A borsodi történetésnapok során megrendezett bányá-

szat- és kohászattörténeti vitaulésen az Intézet képviselőjében *Paulinyi Oszkár* kandidátus elnökölt. Az Intézet munkatársai közül *Heckenast Gusztáv* kandidátus a magyarországi vaskohászat feudális-kori írott forrásairól tartott korreferátumot.

Az 1960. május 4—6-i *soproni országos történész-vándorgyűlés* keretében a Széchenyi-emlékülés főelőadását „Széchenyi István és a magyar polgári reformmozgalom kibontakozása” címmel *Barta István* kandidátus tartotta. Az ugyancsak Sopronban megrendezett várostörténeti ankét vita-indító referátumát *Mályusz Elemér*, a történettudományok doktora tartotta „A várostörténeti kutatás helyzete és feladatai” címmel. A vita során az Intézet munkatársai közül *Makkai László* osztályvezető és *Bartha Antal* szólaltak fel.

Az 1960. május 19—21-én megrendezett *pécsi történésznapiok* felszabadulási ülésének főelőadását „Adalékok népi demokráciánk történetéhez” címmel *Lackó Miklós* tartotta. Az Intézet munkatársai közül korreferátumot tartott *Orbán Sándor* „A földreform történeti forrásaihoz” címmel.

A Magyar Történelmi Társulat *tanári tagozatának* rendezvényein a Történettudományi Intézet munkatársai az Intézetben folyó tudományos munka legújabb eredményeiről adtak tájékoztatást a történészpedagógusoknak. 1960. március 1-én *R. Várkonyi Ágnes* kandidátus „Pozitívista történetiszemlélet a XIX. századi magyar történetírásban” címmel a budapesti történelem-szakfelügyelőknek, március 9-én *Hanák Péter* kandidátus az 1867. évi kiegyezésről a budapesti történelem-tanároknak tartott konzultációval egybekötött előadást. A szakkör-patronáló mozgalom keretében március 14-én *Varga János* kandidátus a székesfehérvári Teleki Blanka gimnázium történelem-szakkörében „Görgey és a Görgey-kérdés története” címmel adott elő. A Széchenyi-évforduló alkalmából április 13-án *Barta István* kandidátus a fővárosi történelemtanároknak „A Széchenyi-kérdésről” tartott előadást és konzultációt. Május 13-án *Kerekes Lajos* tudományos munkatárs „Magyarország külpolitikája a második világháború idején” címmel a vidéki történelem-szakfelügyelők számára tartott konzultációt.

Határainkon túl

I. SZ. KON

A TÖRTÉNETTUDOMÁNY ELMÉLETÉNEK KÉRDÉSEI A MAI POLGÁRI TÖRTÉNETÍRÁSBAN

*Fragen der Theorie der Geschichtswissenschaft in der modernen bürgerlichen
Geschichtsschreibung*

(ZfG 1959. 5. sz. 973—1001. l.)

I

A történetfilozófia kérdései, melyek mintegy összekötő kapcsot jelentenek az idealista filozófia, valamint a polgári szociológia, a történelem és a politikai tudományok között, a most folyó és a társadalmi élet minden területét érintő ideológiai harcban fontos helyet foglalnak el. Polgári filozófusok, történészek és szociológusok százai intéznek rendszeres támadást a társadalomtörténet tudományos kutatási lehetőségének gondolata ellen és sokféle módon „bizonyítják”, hogy a történettudomány elkerülhetetlenül a csak önkényesen kiragadott jelenségek részleges leírására szorítkozik, hogy mind feltevéseiben, mind végkövetkeztetéseiben mindig szubjektív volt és marad, s hogy a „történelem tanulságairól” beszélni oktalanosság.

Ennek az objektív történettudomány eszméje ellen indított hadjáratnak egyáltalán nem csak akadémikus jelentősége van. Ha a polgári filozófusoknak és szociológusoknak valóban sikerülne bizonyítaniuk, hogy a társadalomtörténet nem ad számukra objektív igazságot, az a marxista szociológia, a történelmi materializmus teljes pusztulását jelentené. Mindazok a szociológiai általánosítások, melyekből *korunk* egyik vagy másik folyamatának értékelésénél kiindulunk, s melyeken a jövőre vonatkozó prognózisaink alapulnak, határozott történelmi tapasztalatok általánosításai.

A mai antimarxizmus érti és komolyan tekintetbe is veszi ezt. Míg a múltban a polgári történetfilozófia főleg az ontológiai problémával foglalkozott, a történelmi folyamat idealista, voluntarista szemléletét most igen gyakran nem közvetlenül, hanem a társadalomtudományok és mindenekelőtt a történelem ismeretelméleti és metodológiai kérdéseinek szubjektív értelmezésén keresztül indokolja. „Az az igény, hogy a történelmi materializmus tudományos törvényeken alapul”, írja pl. az antimarxizmus angol „specialistája”, Carew Hunt „azt is feltételezi, hogy a történelem exakt tudomány, s hogy ennél fogva elkövetkezendő fejlődését is előre meg lehet jósolni.”¹ Következőképpen itt kell a marxizmus kritikáját megkezdeni.

Ugyanígy ítél a kanadai szociológus, H. B. Mayo. „A történelmi törvényszerűségről szóló nézet első, alapvető tévedése az a feltevés” — írja — „hogy előttünk csak *egyféle* történelem nyilvánul meg.”² Először is a történelmi források mindig *hézagosak* — jegyzi meg Mayo —, másodsor pedig a történész nem gépiesen másol, hanem kiválogatja azokat a történelmi tényeket, amelyekre szüksége van. Egy ilyen „válogatás mindig egyéni, és a „tények” nem mindenki számára egyformák.”³ A történelem által adott válaszok mindig a kérdés feltevésétől függenek. „Röviden: a történelemtől csak azokat a válaszokat kaphatjuk, melyekre kérdéseink irányultak, s a történelemben megtalálható egyetlen értelem az, amelyet mi magunk adtunk a történelemnek.”⁴ Ebből az következik, hogy „Marx dialektikus történelmi törvényének alapvető tévedését így fogalmazhatjuk meg; egyszerűen általános jelleget adott a kapitalizmusra vonatkozó egyéni elképzeléseinek.”⁵ Ebből következik — Mayo szerint —, hogy nincsenek objektív történelmi törvények, s az a marxista tétel, mely szerint a szocializmus elkerülhetetlenül leváltja a kapitalizmust, csak a kommunisták szubjektív óhaja.

¹ R. N. Carew Hunt : The Theory and Practice of Communism. London. 1957. 51. l.

² H. B. Mayo : Democracy and Marxism. New York. 1955. 157. l.

³ Uo.

⁴ Uo. 158. l.

⁵ Uo. 160. l.

Ez a történettudomány ellen irányuló ismeretelméleti támadás azonban nem csupán propaganda. A mai polgári történetfilozófiában elterjedt szkeptikus és agnosztikus nézetek szorosan összefüggnek a polgári történeti gondolkodás már több mint fél százada tartó válságával. Miben áll ez a válság, amelynek létezését polgári történészek is elismerik?

Mindenekelőtt világnézeti válságról van szó, a polgári ideológia válságáról, mely nem képes többé a társadalmi viszonyokat történelmi fejlődésükben tárgyilagosan, tudományosan vizsgálni.

A XX. század drámai eseményei, melyek egy régi társadalom pusztulásával és egy új társadalom születésével függnek össze, a történelem iránt fokozott érdeklődést váltanak ki és az emberiség történelmi tapasztalatainak kérdéseit időszerűvé teszik. „A történelem *ma a legnagyobb problémánk*”, írja Gerhard Krüger nyugat-német történész. Ma mindenki azt érzi: „... ez így nem maradhat és nem is fog maradni; itt valaminek 'történnie' kell, vagy valami 'történni fog'... Manapság senki nem mondaná, hogy azok az állapotok, melyekben élünk, normálisak és állandóak.” A mai történelemmel együttjáró alapvető változások állandóan rombolják és aláássák a régi tradíciókat, vallásokat, szokásokat. Nem csoda, ha a történelem problémája korunk társadalmi gondolkodásának legégetőbb és legidősebb problémája lett.⁶

Konrad Gaiser azzal a megállapítással csatlakozik ehhez, hogy a történészek régebben, a század elején szemlélődő viszonyban álltak a történelemmel, mert úgy vélték, „hogy ... a ... halálos dőfésnek nem volt látható hatása ... Az igazi történelem azóta mindenesetre véres valósággá vált számunkra és saját magunkon tapasztalhattuk a különbséget aközött a történelem között, amelyet csupán történészek műveiben 'kapunk' kézhez és szemléltünk 'történelmileg' és aközött, amelybe minket magunkat 'vetettek', azaz amely tulajdonképpen igazi sorsunkat jelenti, amely elől megszökni senkinek nem lehet.”⁷

Az egyes tények pusztá leírása sem magát a történelemtudományt, sem az olvasót nem elégíti ki. Ma, mint G. Barraclough, az ismert angol történész írja, „a főkérdés abban áll, mit adhat a történelem saját korának, mennyire kész kielégíteni azok igényét, akik azt remélik, hogy a történelemben találnak kulcsot és útmutatást a jelenlegi feladatok megoldásához.”⁸

De azokra a kérdésekre, amelyeket a legújabb fejlődés felvet, lehetetlen helyes választ adni, ha állhatatosan megmaradunk a polgári ideológia álláspontján, mivel korunk fő törvényszerűsége az, hogy a szocializmus az egész világon fel fogja váltani a kapitalizmust.

„Oroszországban a bolsevikok, kiknek egész gondolkodási és politikai rendszere a történelem sajátos értelmezésén és koncepcióján nyugszik, kihirdették, hogy megvalósítják a 'polgári történelem' végét, a *szabadságba való ugrást* és az emberiség felszabadítását a régi történelem zsarnoksága alól...”⁹ írták Ch. A. Beard és A. Vagts amerikai történészek 1937-ben. „Vajon a történelemnek az az értelmezése, melyre a bolsevikok rettenetes forradalmuk megvalósításánál támaszkodtak, 'pontos' értelmezés volt-e? Ha nem volt megbízható, hogy tudták akkor olyan hatásosan és olyan kíméletlenül megdönteni és szétzúzni a cár és Kerenszkij uralmát? Ezek olyan kérdések, amelyeket a történészeknek figyelembe kell venniük.”¹⁰ A szocializmus további eredményei és világrendszerre válása még jobban zavarba hoztak a polgári teoretikusokat.

Ha törvényszerűnek ismerjük el a szocializmus eredményeit, ez a polgári ideológiával való szakítást és a kapitalista rendszer halálos ítéletének kimondását jelenti. Erre a polgári történészek többsége képtelen, mivel teljes anyagi és szellemi egzisztenciájuk ehhez a halódó világhoz kapcsolódik. A polgári értelmiség más csoportjaihoz hasonlóan a polgári történészek is megkísérik meggyőzni magukat és másokat arról,

⁶ Gerhard Krüger: Die Geschichte im Denken der Gegenwart. Große Geschichtsdenker. Tübingeni előadásorozat, kiad. R. Stadelmann. Tübingen és Stuttgart. 1949. 219. és köv. l.

⁷ Konrad Gaiser: Der Mensch und die Geschichtlichkeit. Die Welt als Geschichte. 18. évf. (1958) 2/3. 157. l.

⁸ G. Barraclough: The larger view of history. The Times Literary Supplement. January 6., 1956. II. l. vö.: W. Schlegel: Geschichtsbild und geschichtliche Bildung. Die Welt als Geschichte. 17. évf. (1957), 4. 280. l.

⁹ Ch. A. Beard and A. Vagts: Currents of thought in historiography. The American Historical Review. XLII. April 1937. No 3. 463. l.

hogy még minden a „fejlődés állapotában” van, s hogy korunk megrázkódtatásai csak sajnálatos eltérést jelentenek a normától. Ha ez mégsem sikerül, szkepticizmusba esnek és azt állítják, hogy a történelem egyáltalán semmilyen törvényszerűségnek nincs alávetve, és így annak felismerése sem lehet tudomány. Mert ha — véleményük szerint — a jelenben semmi sem szükségszerű és maradandó, ez azt jelenti, hogy a múltban is így volt; az a törvényszerűség, melyet visszapillantva a múltban felkutattunk, eszerint nyilvánvalóan csak saját optimista illúzióink.

De a történelmi törvényszerűség eszméjének elvetésével elesik a történelmi múlt felismerhetőségének eszméje is: Ha a történelem csupán egyedülálló, elszigetelt események káosza, akkor egy objektív tudomány léte elvileg is teljesen lehetetlen, mivel a történelmi tények száma végtelen; s mivel hiányzik az objektív kritérium, a tények kiválasztása és rendszerezése a történész szubjektív önkényére van bízva. Innen származnak azok a panaszok, hogy a XX. század embere „elvesztette történelmében való hitét”,¹⁰ hogy a történelem elveszti korábbi tekintélyét¹¹ stb.

A polgári tudomány csődjét tanúsítja, hogy egyáltalán „lehetetlennek tart” egy objektív társadalomtudományt; s ezt a szubjektív-idealista zűrzavart állítják szembe a történelem, mint természetes történelmi folyamat marxista—leninista szemléletével és a történettudománnyal, mint e folyamat többé-kevésbé pontos tükröződésével, megismerésével.

A polgári historizmus válságának azonban nemcsak társadalmi gyökerei vannak. Éppúgy *eredménye ez a történettudomány belső fejlődésének* is, kifejeződése annak az ellentmondásnak, mely a történettudomány hatalmasán kitágult látóköre és megváltozott tárgya, valamint a polgári történészek elavult idealisztikus és metafizikus módszertana között fennáll.

Ha a történettudományban a XX. század küszöbén nem is volt olyan radikális forradalom, mint amilyen ugyanabban az időben a fizika területén lezajlott, nem szabad azért megelégedkezni arról, hogy a XIX. század végén mind a történészek elméleti gondolkodásában, mind a történettudomány gyakorlatában alapvető változások mentek végbe.

A történelem területe mindenekelőtt térbeli-földrajzi vonatkozásban bővült; míg azelőtt a történészek teljes figyelme csak néhány európai népre összpontosult, most azzal, hogy a kapitalizmus a világgpiaccal a szó legigazibb értelmében megteremtette a világtörténelmet, teljesen törvényszerűen összeomlottak a régi, európa-centrikus sémák. Ázsia, Amerika, Afrika népeinek történelme ellenállhatatlanul vonzotta a kutatókat, szétfeszítette a történelem tradicionális földrajzi kereteit és arra kényszerített, hogy magát az európai történelmet is másképpen szemléljük.

Másrészt eltolódtak a történelem időbeli határai is. Az archeológia fényes eredményei lehetővé teszik a történészek számára, hogy behatoljanak túlnyúlóan távolosó korokba is, amelyekről a XIX. század közepén még csak sejtelmük sem volt. Ezzel széttört a történelem kronológiai kerete és új megvilágítást kapott a történelmi fejlődés.

Végül — és ez a legfontosabb — tágult a történelem köre problematika tekintetében is: Míg a történettudomány azelőtt csaknem kizárólag a politikai történettel és a kultúrtörténettel foglalkozott, a XIX. század vége felé a marxizmus közvetlen befolyása alatt létrejött társadalom- és gazdaságtörténet is egyre nagyobb szerepet kezdett játszani. Az új anyag tudományos kiértékelése teljesen lerombolta a hagyományos sémákat és módszereket. Gazdasági jelenségekről nem lehet egyszerűen olyan elbeszélő módon beszámolni, mint amilyenek királyok és miniszterek eselszövényeiről és gonosztetteiről írnak. Itt nem lehet a gazdasági fejlődés törvényeit és tendenciáit visszatükröző, komoly elméleti általánosítások nélkül boldogulni.

Röviden: a történelemmel ugyanaz történt, mint a természettudománnyal, amelyről Engels így ír: „A tapasztalati természetkutatás a pozitív ismeretanyag olyan óriási tömegét halmozta fel, hogy egyenest elháríthatatlanul szükségessé vált minden egyes kutatási területen való rendszeres és a belső összefüggésnek megfelelő rendezése. Eppen ilyen elháríthatatlanná válik az is, hogy az egyes ismereti területeket egymással helyes összefüggésbe hozzuk. Ezzel azonban a természettudomány az elmélet területére

¹⁰ P. H. Simon : L'esprit et l'histoire. Essai sur la conscience historique dans la littérature du XXe siècle. Paris, 1954. 217. l.

¹¹ A. Galetti : Natura e finalità della storia nel moderno pensiero europeo. Della storia filologica allo storicismo idealistico. Milano. 1954. 15. köv. 1. H. HeimpeI : Geschichte und Geschichtswissenschaft. Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte. 5. évf. (1957) 1. 1. és köv. ll.

megy át, itt pedig a tapasztalati módszerek felmondják a szolgálatot, itt csakis az elméleti gondolkodás segíthet.¹²

De a polgári történetírásnak, mely a XIX. század második felében a pozitivizmus hatása alatt állt, éppen az elméleti gondolkodás volt a leggyengébb oldala. A szociológusok és a pozitivisták történészek a történetkutatás kereteinek kibővítésére irányuló szándékot juttattak kifejezésre azzal, hogy élesen és sok vonatkozásban jogosan bíralták a hagyományos narratív történelmet, felléptek a „nagy személyiségek” primitív kultusza ellen, bebizonyították a „történelmi törvények” alkotásának szükségességét stb. „Az egész történelmet át kell alakítani, azaz pontosabban: ez (a történelem) még meg sincs alkotva. A tudománynak még az alapjait is most kell lerakni. Az épület még mérnökre vár” írta pl. Louis Bourdeau.¹³ A „tényező” pozitivista „elmélete” azonban nem lépte túl az idealista történetfelfogás határait s méghozzá eklekticizmusban és szenvedett. Mivel a pozitivista szociológia az általános, a különös és az egyedi dialektikáját nem fogta fel és arra törekedett, hogy minél több „örök” és „általános” törvényt hozzon létre, idegen volt számára a historizmus, erőszakot követett el a történelmen és szematizálta azt, amennyiben különböző fizikai-kémiai vagy biológiai analógiákat használt fel.¹⁴ A pozitivisták történész nem kételkedett általánosító koncepciójának jogosultságában, de a történettudománynak a szó tulajdonképpeni értelmében vett elmélete csak kevésbé érdekelte és minden „filozófiai metafizikát” fölöttébb lekicsinylően kezelt. Mint Alfredo Galetti olasz történész írja, a pozitivizmus fő vétké „a történetírás területén gondolat-szegénysége és pedantizmusa volt, amennyiben egyrészt túlságosan bátortalan, másrészt túlságosan vakmerő volt és végeredményben elnyomta az értelmet, ahelyett hogy ösztönözte volna... Tények! Tények! — ismételték állandóan a pozitivisták, de nincs tény, amellyel ne lehetne egy másikat szembeállítani; nincs olyan vizsgálat, ami újabb vizsgálatot ne követelne, s így tekeredik le a tények „pozitív” láncra, vég nélkül, láncszem láncszem után, anélkül, hogy valaha is egy horogra akadna, amelyen fennakadhat, vagy valami alapra, amelyen meg tudna állapodni.”¹⁵

Mindaz nem maradhatott rejtve, amint a történettudomány határainak és problematikájának kiszélesedésével, valamint fokozódó szakosodásával a régi koncepciók meg nem felelő volta nyíltan napvilágra került. Ha a történész a lehető legnagyobb pontosságra törekszik és a tényanyag bősége előtt megtorpan, leszűkíti kutatási területét. Ez újabb veszélyt jelent, ami különösen élesen mutatkozik meg az ismert orosz kutató, M. M. Bogoszlovskij akadémikus „I. Péter” e. alapvető munkája előszavának fejtegetéseiben.

M. M. Bogoszlovskij célja I. Péter életének lehető legpontosabb ábrázolása, s ezzel a megállapítással kezdi: „... történetírásunk, mely általános filozófiai rendszerek befolyása alatt fejlődött, néha — a tényanyag feltárását és kritikáját megelőzően — túl elhamarkodottan, nem a tényekre támaszkodóan általánosított”. Bogoszlovskij az ilyen szematizmust határozottan elutasítja. „Hogy valamilyen mechanizmust alaposan megismerhessünk, részeire kell azt szétszednünk és minden részt külön tanulmányoznunk. Hogy egy történelmi eseményt pontosan megismerjünk, legegyszerűbb alkotó tényeire kell azt felbontanunk, s ezeket a tényeket kell pontosan átvizsgáljunk. Engem különösen egy bonyolult tény elemi részeire való bontása és utóbbiak pontos ábrázolása foglalkoztatott.” Míg Bogoszlovskij egyoldalúan az analízis jelentőségét hangsúlyozza, nem veszi észre, hogy ha bármilyen egész bizonyos részekből áll is, mint egésznek, mégis olyan sajátos minősége van, amely legegyszerűbb alkotó részei egyikének sem tulajdona

¹² Engels : A természet dialektikája. Bpest. 1952. 54. l.

¹³ Louis Bourdeau : L'histoire et les historiens. Paris. 1888. I. l. A historizmusról és válságáról a német historiográfiában. А. И. Данилов : Проблемы аграрной истории раннего средневековья в немецкой историографии конца XIX — начала XX в. Moszkva. 1958. 36—94. l.

¹⁴ Ugyanez a Bourdeau követelte, hogy a történelmi leírásról és elbeszélésekről teljesen lemondva, azt a statisztikai módszerrel helyettesítsék. „Igaz”, írja Bourdeau, „hogy az emberi élet képének statisztikai formájában nem lesz olyan varázsa, mint az idealizált hősökkel és finoman megírt romantikus véletlenekkel telt régi elbeszéléseknek, de nyújt ehelyett valami jobbat — érdeklődést a pontos ismeretek iránt, melyek lehetővé teszik a dolgok állásának és az ebből húzható haszonnak felismerését. A tudománynak nem feladata, hogy az embereket szórakoztassa, hanem hogy oktassa és szolgálja őket. Ha választani kell szépség és igazság között, habozás nélkül az utóbbit részesítjük előnyben. (L. Bourdeau : i. m. 321. l.)

¹⁵ A. Galetti : i. m. 173. és 183. l.

külön, csak valamennyié közösen. E felismerés hiánya okozza Bogoszlovskij lekicsinylő magatartását az általánosításokkal szemben. „Lényegesen könnyebb nagyszabású általánosításokat végezni — mondja —, mint akár a legegyszerűbb, de kritikusan megvizsgált tényt is úgy ábrázolni, hogy az ember teljes kezeséget vállalhasson az ábrázolás megbízhatóságáért. Minél összefogóbb az általánosítás, annál könnyebb azt megszerkeszteni. De semmi sem nehezebb, mint egy egyszerű történeti tényt egész pontosan közölni, azaz éppen úgy, ahogy az a valóságban ténylegesen történt.” A tények száma azonban végtelen, „széttagolni” is a végtelenségig lehet őket. És máris felvetődik Bogoszlovskijban a kétely: „A történelmi tények abszolút pontos ábrázolása elérhetetlen számunkra, mivel sok forrás hiányzik, és mivel a bennük levő ellentmondások következményeképpen a személyek és események ábrázolásánál mindig több-kevesebb elferdülés mutatkozik.”¹⁶

Az a kísérlet, hogy a történelmet „tisztá tényeket” megállapító folyamattá redukálják — ami a polgári objektivizmus alapelveinek logikus kiteljesedése —, azonnal nyílt szubjektivizmussá válik, amint kiderül, hogy nem léteznek önálló és egymástól elszigetelt történelmi tények, melyeket a történész fáradság nélkül „összegyűjthet”, hogy „megfelelő végkövetkeztetéseket” vonjon le belőlük.

Az a felfogás, hogy a történész egyedüli feladata ismert szövegek alapján bizonyos tények megállapítása és azok valamilyen rendszerbe való sorolása, még képviselhető volt abban az időszakban, amelyben a történelem csak a politikai *események* kutatására szorítkozott. Ez meg ez a király ebben és ebben az évben itt és itt született-e? Legyőzte-e ekkor és ekkor ezt és ezt az ellenséget? Ezekre a kérdésekre viszonylag könnyű volt válaszolni — hiszen mindez írva állt a forrásokban, csak érteni kellett megtalálásukhoz és elolvasásukhoz. „De mit is jelent az a tény, hogy évszázadok alatt a livre tournais mindjobban elértéktelenedett; hogy hány év alatt csökkent a munkabér, vagy emelkedett a létfenntartás költsége?” kérdezte a kiváló francia történész, Lucien Febvre. „Ezek kétségtelenül történeti tények és felfogásunk szerint fontosabbak, mint valamilyen uralkodó halála, vagy egy rövid életű szerződés megkötése. De lehet-e ezeknek a tényeknek közvetlenül és egyszerre birtokába jutni? Nem. Szorgalmas, türelmes, egymást felváltó és egymás örökébe lépő dolgozók állítják össze őket, lassan és fáradságosan, gondosan felülvizsgált megfigyelések és számadatok ezzeire támaszkodva, melyeket lelkiismeretesen kiválogattak a dokumentumok tömegéből és melyek maguk ezeket a tényeket kész állapotban soha nem tartalmazzák.”¹⁷

Könnyen elképzelhető, hogy a polgári történeisz ilyenfajta gondolat — exakt tudományos módszertan hiányában — egyenesen a szubjektív idealizmushoz vezet, ahhoz a felfogáshoz, hogy mintegy ő maga „teremt meg” a történeti tényeket.

A történettudomány lényegéről szóló szubjektivista koncepciók annál gyorsabban terjedtek, *minél szervezesebb kapcsolataiban álltak a tudományok alapját képező világnézet* Lenin: Materializmus és empiriokritizmus c. művében ragyogóan kimutatott *válságával*. Azoknak a törvényszerűségeknek, melyeket Lenin a fizikában végbement forradalom tapasztalatai alapján állapított meg, lényegesen szélesebb a hatókörük, és a tudományok egész területét átfogják. A mechanikus determinizmus, ami a fizikában megbukott, nem uralkodhat már a tudományok más ágaiban sem. Ebből ered az elmélet gyors fejlődése és a filozófia szerepének megerősödése a XX. század tudományos gondolkodásában. Az elavult fogalmak éles ideológiai harcok során bekövetkezett pusztulása — mivel a materialista dialektikát a tudósok nem ismerték (ez viszont társadalmi okokkal magyarázható) — mégis mindenféle idealista és szubjektivista koncepciót hozott létre. Ezek, a tudományos felismerés tényleges ellentmondásaira és nehézségeire spekulálva, a tudományok „határainak” és módszereinek megállapítása ürügyével veszélyes agnoszticizmust és nihilizmust hintettek el. Ilyen kilátás mellett a polgári historizmus válsága bizonyos értelemben analóg a fizika I. V. Lenin által vizsgált válságával és a szubjektív-idealista történefilozófia így közvetlen összefüggésben áll a „fizikai idealizmussal”.¹⁸

¹⁶ M. M. Богословский: Петр I. Том. I. Moszkva. 1940. 10. és köv. l.

¹⁷ L. Febvre: Combats pour l'histoire. Paris. 1953. 7. l.

¹⁸ Nem véletlen, hogy majdnem minden mai történefilozófiai munkában találunk utalásokat „fizikai adatokra”. Jellemző R. F. Nichol, a pennsylvaniai egyetem professzorának kijelentése: „Eddington és Jeans ilyen fogalmakat úgy népszerűsítettek, mint az anyag anyaglatlan természetét és az állandó, változatlan tudományos törvény fogalmát a statisztikai valószínűség-törvény fogalmával helyettesítették. A történész az esetek egész során keresztül rájött, hogy a pontosságról való felfogását módosítania kell. Megértette, hogy oly gyengéden ápoltt objektivitása és tudományos pontossága —

II

Az idealista filozófia természetesen felfigyelt a polgári történeti gondolkodás válságára. A történelem problémája a XX. század filozófiai idealizmusának minden áramlatában kiemelkedő helyet foglalt el. A polgári történetfilozófia ezért az imperializmus időszakában, a XVIII. századnak és a XIX. század első felének történetfilozófiájával szemben — melyet elsősorban az ontológiai probléma érdekelt — fő irányában a történelemkutatás ismeretelmélete és módszertana felé fordította figyelmét és nem valamilyen történelmi törvények felfedezését, hanem mindenekelőtt a történeti gondolkodás kritikáját tűzte ki feladatául.

Ennek a „kritikai történetfilozófiának” a megelőző „szakasz” polgári történetfilozófiai gondolkodásához való viszonya kettős. Míg a mai polgári történetfilozófia a régi elméletek tarthatatlanságára irányítja az érdeklődést, s azok haladó irányait (bármilyen tökéletlenül mutatkoznak is), kigúnyolja — egyebek közt a történelem „természeti törvényének” eszméjét, a haladás fogalmát, a történelem exakt tudományvá válásának gondolatát — egyidejűleg minden módon átveszi és továbbfejleszti a múlt tudósainak összes reakciós vonását — az irracionalizmust, a szubjektivizmust, a szellemtudományok és természettudományok szembeállítását stb. A XIX. század pozitivistá szociológiájára jellemző vulgáris naturalizmus elleni harc lobogója alatt valójában a társadalmi fejlődés, mint természettudományos folyamat marxista—leninista felfogása ellen küzd és a „tisza történelem” (azaz egy, az osztályharcoktól és a politikai érdekek harcaitól független tudomány) objektivistá koncepciójának kritikáját a tükröződés és a tudományos kommunizmus materialista elméletének aláásására használja fel.

Joggal tekintik a „kritikai történetfilozófia” atyjának a német irracionalista történetfilozófust, *Wilhelm Dilthey*-t, aki a természettudományokat és a szellemtudományokat következetesen szembeállította egymással.

A természettudomány — mondta Dilthey — a fizikai jelenségeket kutatja, míg az emberi szellemmel a szellemtudományok foglalkoznak. Ebből ered a megismerési folyamatok különbsége is. A fizikai tárgyakat csak mint jelenségeket ismerjük, míg a tudat tényei „reális realitások”, amelyek lehetővé teszik a „bensőbe való behatolást”. A természettudósok tárgyi felfogása nagyon pontos a leírás, az analízis, a magyarázat és az előrelátás területén. De nem tud a fizikai tárgyak „belsőjébe” behatolni, mint az emberi gondolat megismerésénél, ahol az alany és a tárgy lényege azonos, ahol tehát az újra megformálás újra átélés is jelent.¹⁹

Mivel Dilthey a társadalmi fejlődés *objektív* törvényszerűségeit nem veszi észre és a történelmi folyamatot az emberi tudat fejlődésére redukálja, megállapítja, hogy a történelem (eredetét és anyagát tekintve egyaránt) teljesen a „belső átélés” szférájában fekszik, mely a természet „külső világától” alapvetően különbözik. A történelmi felismerés egyetlen eszköze ezért nem az okok magyarázata, hanem az intuitív „megértés”, mely azon alapul, hogy a történész a múlt embereinek gondolatait és érzéseit mintegy újra átéli.

Dilthey végkövetkeztetései, különös élel a „pozitivizmus” (alapjában véve azonban a materializmus) ellen, igen nagy hatást gyakoroltak a polgári történeti gondolkodásra és eredeti „forradalmi” gondolatoknak tekintették ezeket. A polgári történetírás számára azonban, amely rendszerint nem emelkedett felül történelmi személységek indítékainak, céljainak és egyéb szubjektív ösztöneinek kutatásán, koncepciója valójában nem volt alapvetően új. Hasonló indítékok stb. magyarázatában azonban mindég nagyon sok a bizonytalan és szubjektív vonás. Ezért beszéltek a polgári történetírók jóval Dilthey előtt is a szubjektív „megértésről”, mint a történelmi megismerés legfőbb eszközéről. Ez főleg a német romantikus történetírára és Ranke iskolájára érvényes.²⁰

illuzorikusok, s hogy figyelembe kell vennie a relativizmus végkövetkeztetéseit... Az ilyen gondolatok egy vonatkozásban voltak hasznosak: lerombolták azt a naiv optimizmust és a tévedhetetlenségre azt az érzését, mely az idősebb történészekre jellemző. Másrészt azonban hozzájárultak az egyesek fejében keletkezett zavarokhoz, aláásták a történészek saját erejükbe vetett hitét és arra bírtak néhány tudóst, hogy átvegye a meghatározhatatlanság doktrínáját.” (*R. F. Nichols*: Postwar reorientation of historical Thinking. *The American Historical Review*, LIV. 1948. okt. 1. sz. 79. l.)

¹⁹ *Wilhelm Dilthey*: Gesammelte Schriften. V. k. Leipzig és Berlin. 1924. 277. l.

²⁰ Dilthey maga is résztvett Ranke egy szemináriumán és igen nagyrabecsülte őt. Ld.: *Der junge Dilthey*. Ein Lebensbild in Briefen und Tagebüchern, 1852—1870. Kiad. C. Misch, Leipzig és Berlin. 1933. 30. l.

Már Wilhelm von Humboldt írta, hogy minden történelmi megértés a kutatónak a kutatás tárgyával való azonosulásán alapszik és ez azt feltételezi, hogy a történésznek előre, már a vizsgálat előtt értenie kell az őt érdeklő tárgyat.²¹ A XIX. század ötvenes éveiben ezeket az eszméket, kielevezve a pozitivisták történések naturalista koncepciójának ellensúlyaként, J. G. Droysen erősen propagálta. Droysen azt írta, hogy a történelmi megértés lehetősége az ember lelki-erkölcsi természetében gyökerezik és ez ad módot arra, hogy külső cselekedeteinek vizsgálata alapján megérthessük belső világát. Ez a „megértés” direkt intuíció útján jön létre, mintegy az egyik léleknek a másikba való átmenetével. Droysen azt bizonygatta, hogy ebben a történelmi koncepcióban a materializmus és az idealizmus közötti „látszólagos alternatíva” megoldódik.²²

Ezt a nézetet képviselték részben a pozitivisták történések is (különösen H. Taine). Nem hiába jegyzi meg E. Cassirer, ki nézeteivel igen közel áll Diltheyhez, hogy Taine és Dilthey között nem olyan nagy az ellentét, mint ahogy az első pillantásra látszik.²³

Dilthey ezt a szubjektivisták pszichologizmust csupán kielezte és rendszerezte, amennyiben „életfilozófiai” elveinek megfelelően erősen irracionalista jelleggel ruházta fel. „Így minden megértésben van valami irracionális” írta Dilthey, mint „ahogy az élet maga is az; nem lehet semmiféle logikai teljesítmény formuláival bemutatni és a végső, bár teljesen szubjektív bizonyosságot, amely ebben az újra átélésben megvan, nem pótolhatja azon következtetések megismerési értékének semmiféle felülvizsgálata, mely következtetésekben a megértés menete ábrázolható.”²⁴

Dilthey — Srbik egy kijelentése szerint „a historizmus és a szellemtörténet nagy vezére”²⁵ — roppant hatást gyakorolt a későbbi polgári történetfilozófiára. „Antinaturalizmusa” lobogója lett a polgári filozófiának az objektív történelmi törvényszerűség eszméje és a társadalomtudományok tudományos előrelátása ellen viselt küzdelemben.

A neokantianusok (W. Windelband, H. Rickert, M. Weber) munkáikban továbbfejlesztették a természettudományok és a történelem Dilthey-féle szembeállítását. A tudományoknak Dilthey-i, szellemtudományokra és természettudományokra való bontását a neokantianusok mindenestre elvetették. Őket kizárólag a történetkutatás logikája és módszertana érdekelte s ezt tisztán formális álláspontból, tárgyi tartalmuktól elvonatkoztatva próbálták szemlélni. Windelband és Rickert szembeállították egymással az „idiografikus” (individualizáló) történelmi módszert a természettudomány „nomotetikus” (általánosító) módszerével, s abból a szubjektív-idealista eszméből indultak ki, hogy a felismerési aktus egyben az objektum teremtési aktusa is, a tudományok osztályozását tehát nem azok tárgya, hanem kutatási módszere szerint kellene végezni. Míg Rickert az általános, és a rendkívüli közötti logikai és módszertani különbséget abszolútnak deklarálta és az általános ontológiai valóságát egészen tagadta, kísérletet tett a hagyományos polgári történetírás, különösen a Ranke-iskola történetírása gyakorlati módszereinek elméleti alátámasztására. Számára az absztrakt pozitivisták szociologizmus kritikája mindenekelőtt eszközt jelentett a társadalmi fejlődés természettudományi jellegéről szóló marxista tézis cáfolatához. Rickert idiografizmusa mindazonáltal gyengének és belső ellentmondásokkal terheltnek bizonyult.²⁶ Rickertnek első sorban a tudományok tisztán módszertani beosztását nem sikerült megoldani, s végül arra a következtetésre jutott, hogy a történettudományok lényegében szellemi folyamatokkal foglalkoznak.²⁷ Ezzel lelepleződik koncepciójának idealista volta.

²¹ Vö.: *Wilhelm von Humboldt*: Über die Aufgabe des Geschichtsschreibers. Abhandlungen der Königlich Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Historisch-Philologische Klasse, 1820—21. Berlin. 1822, 314. és köv. l.

²² Vö.: *J. G. Droysen*: Grundriß der Historik. Leipzig, 1875, 7., 8., 9., 11., 13. §.

²³ Vö.: *E. Cassirer*: Essay on Man. New York. 1956. 246. l.

²⁴ *Wilhelm Dilthey*: Gesammelte Schriften. VII. k. 2., változatlan kiad. Leipzig-Berlin. 1942. 218. l.

²⁵ *H. R. von Srbik*: Geist und Geschichte. Vom deutschen Humanismus bis zur Gegenwart. II. k. München. 1951. 253. l.

²⁶ Kritikájához ld.: *Г. В. Плеханов*: О книге Риккерта. Избранные философские произведения в пяти томах. III. к. Moszkva. 1957. 508—515. l.; *В. Ф. Асмус*: Маркс и буржуазный историзм. Moszkva. 1933.

²⁷ *Heinrich Rickert*: Die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung. Tübingen. 1913. 277. l.

Rickert — elutasítva a történelmi törvény fogalmát — nem talál a történelemben olyan objektív kritériumot, amelynek alapján a történész a történelmi tényeket kiválaszthatja és értékelheti. A történelmen kívüli, transzcendentális „értékelésekhez” való fordulás bizonyul nála az abszolút relativizmustól való menekülés egyetlen eszközének. Ezzel elmélete erősen irracionális vonásokat nyer.

M. Weber, aki továbbfejleszti Rickert elméletét és a történettudomány logikáját reális, evilági feltevésekre próbálja alapozni, átviszi az értékelések fogalmát az elvont szükségszerűség transzcendentális világából a mai történelem reális világába. Az a megállapítás, hogy a történelmi megismerés az aktuális valóságtól függ, Webert mégis a relativizmushoz és a szubjektívizmushoz vezeti. Weber megérti, hogy a fogalmakat azonban mégsem egy meghatározott valóság tükröződéseknek, hanem alárendelt jelentőségű, tisztán relatív „elméleti konstrukcióknak”, „eszmenyi típusoknak” tekinti. A szociológiai kategóriák e misztifikációja egyenesen az *objektív* történelmi törvényekről szóló marxista tanítás ellen irányul. Mivel Weber kétségbevonja, hogy a szociológia megértheti a történelmi folyamat „igazi valóságát”, a szociológia csupán a — rickerti idiografizmus értelmében vett — történetírás segédeszközévé válik. Az eklektikus pluralizmus, melyet M. Weber szembeállít a materialista monizmussal, szabad utat enged a szubjektívizmus számára. Weber, Rickerthez hasonlóan, végül is a transzcendenshez, a valláshoz kénytelen fellebbezni. A társadalmi megismerés végső alapja nála az ember állítólagos „hite a létünk értelmének talajául szolgáló végső és legfelsőbb értékeszmék „tapasztalatfeletti” érvényében”.²⁸

Georg Simmel „A történetfilozófia problémái” c. művének első kiadásában (1892) Diltheyhez csatlakozva azt állította, hogy a „pszichológia a történettudomány apriorisztikus feltételezése. Az ismeretelmélet feladata utóbbival szemben olyan szabályok felállítására, amelyek segítségével, külső (formális) adatok és hagyományok alapján következtetéseket lehet vonni lelki jelenségekről, és amelyek elegendő alapot adnak ahhoz, hogy „érthető” összefüggést teremtsünk köztük.”²⁹

Munkája második kiadásában (1905) Simmel egyes kérdéseknél a neokantianizmus badeni iskolájának álláspontjára hivatkozott, de általános szubjektív metodológiai beállítottságát ez természetesen nem változtatta meg.

A történettudományok neokantianus „kritikája” — mely aláasta a történeti tapasztalat *általánosításába* vetett bizalmat, tagadta az objektív történelmi törvényszerűség lételet és egyszerű tényleírásra korlátozta a történettudományt — egészen a nyílt *irracionális* és relativizmusig jutott. Ez az út vezette aztán O. Spengler és Th. Lessinget ahhoz a megállapításhoz, hogy objektív történelmi megismerés teljesen lehetetlen. Spengler szerint „végső fokon mindig van valami ellentmondásos abban”, ha a történelmet tudományosan akarjuk szemlélni. „A természetről értekezzünk tudományosan. A történelemről költeni kell.”³⁰ A történelmi megismerés egyedüli eszközei: „utánérzés, szemlélet, összehasonlítás, közvetlen belső bizonyosság, exakt érzékletes fantázia”.³¹ Spengler ezekből kiindulva határozottan visszautasítja a történelmi törvényszerűség, az oksági kapcsolat és a haladás fogalmait és a tiszta nihilizmust és szkeptizmust képviseli. Theodor Lessing a történettudományt lenézően „az értelem nélküli értelmezésének” nevezi.³²

A történettudománynak ez a felfogása jellemző a modern irracionálisizmusra is. A lét „történelmisége” az egzisztenciálfilozófusok felfogása szerint azonos a lét mulandóságával és kárhozott voltával. Mivel a történelmi folyamat menetét abszolútnak nyilvánítják, és nem ismerik el meghatározottságát és törvényszerűségét, az egzisztencialisták — különösen Karl Jaspers — a történelem „legyőzésének” egyedüli eszközét a történelmen kívüli, földöntúli erőkhöz való folyamodásban találják meg. Kijelentik, hogy a történelmi folyamat tudatos irányítása immanens törvényeinek megismerése alapján teljesen lehetetlen, „mert a történelem egyediségében végül is egyszerű”.³³ Ha azonban a történelem szakadatlan „átmenet”, melyben semmi állandó, ismétlődő és tartós nincsen, nem létezhet az ismeretek felhalmozódását és tökéletesítését feltételező

²⁸ *Max Weber*: Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre. Tübingen. 1920. 213. l.

²⁹ *Georg Simmel*: Die Probleme der Geschichtsphilosophie (oroszul). Moszkva. 1898. 40. l.

³⁰ *Oswald Spengler*: Der Untergang des Abendlandes. I. k. München. 1920. 139. l.

³¹ Uo. 35. l.

³² *Theodor Lessing*: Geschichte als Sinngebung des Sinnlosen. München. 1919.

³³ *Karl Jaspers*: Vom Ursprung und Ziel der Geschichte. Zürich. 1949. 304. l.

objektív történettudomány sem. Mint Jaspers írja, „a történelemben a valóság mindig jelenlevő, de mindig mozgásban van, soha nem befejezett. Elvész, amikor úgy vélik, hogy véglegesen birtokba vették.³⁴”

R. Aron a történelmi valóság „eltűnésének” megállapítására vetemedik, amelyben abszolútnak nyilvánítja a magának a történésznek „történelmiségéről” szóló tézist, és a történettudományt a történelmi folyamattal azonosítja;³⁵ az amerikai pragmatisták pedig (többek között J. Dewey, S. Hook) az aktuális ideológiai helyzet egyszerű reflexének nyilvánítják a történettudományt, s ezzel igazolják a történelmi múlt minden tetszés szerinti modernizálását és meghamisítását.

A történelemmel, mint tudománnyal nem bánnak jobban az idealista filozófia más áramlatai sem.

Benedetto Croce és R. G. Collingwood *neohegelianus idealizmusa* első pillantásra alapvetően különbözik mind a neokantiánus, mind az irracionális történelmi koncepciótól. B. Croce élesen elítéli Th. Lessing „történeti pyrrhonizmusát”, szembe fordul a relativizmussal, a szkepticizmussal, és az általános és különös szétválasztásával, kimutatja a társadalmi fejlődés emelkedését és a történelmi múlt teljes megértését. A valóságban persze Croce „historizmus” ugyanolyan relativista és szkepticista végkövetkeztésekre vezet, mint Dilthey és Dewey elméletei. Míg a történelem, mint természettudományos folyamat marxista szemléletét próbálja megcáfolni, az objektív idealizmus álláspontjáról az emberiség történetét a szellem történetével azonosítja. Ezzel elméletében megoldhatatlan ellentmondások keletkeznek. Szerinte egyrészt egy absztrakt szellem a történelem alkotója, míg a tapasztalati egyedek saját cselekedeteik pusztja szimbólumaiává válnak, másrészt egyes egyedek, a kiválasztott „elit” javára írja a történeti alkotást. Éppen ilyen ellentmondásos Croce történettudomány-elmélete is. A történeti valóságot a történész tudatában teljesen feloldó és a történelmet, azaz a történeti folyamatot a történetírással, azaz a történettudománnyal azonosító Gentile „aktualizmusa” elleni polémiajában Croce megkísérli ezeknek a fogalmaknak az elhatárolását. Mivel azonban a marxista tükröződés-elméletet elveti, nem tudja ezt az elhatárolást következetesen megindokolni és a történelem és a történetírás közötti különbség nála a világszellem és az egyedi emberi tudat különbségeként jelenik meg, viszont ugyanakkor állandóan azonosítja ezeket a fogalmakat.

A lapos, leíró történelem elleni harcban Croce azt az elméletet állította fel, hogy a történelem és a filozófia azonosak, és minden történelem időszerű. Mint hogy azonban Croce számára csak a gondolat „valóság”, tagadja a történeti múlt valóságát, ha egy adott pillanatban senki sem gondolja azt. Ez Crocet ahhoz a megállapításhoz vezet, hogy lehetetlen olyan „tárgyilagós történelmet” írni, melynek adatai az emberi tudattól függetlenek. Ebből a prezentista koncepcióból ered a történelmi idő, a kauzalitás, a törvényszerűség fogalmainak „hiábavalóságáról” szóló tézise. Így válik a tudatos agnoszticizmus egyetlen biztosítékká a szkepticizmus ellen. Croce a „pártos” történetírás eszméje ellen fordul, s közben egy síkra állítja a marxista történészek műveit a fasiszta történelemhamisítókéval. Saját „mindent átfogó” objektívizmusa alapján véve azonban csak mérsékelt liberalizmusának kifejezése és nyilvánvaló konzervatív tendenciája van. Nem véletlenül volt Croce a XIX. századvégi és a XX. századeleji revizionizmus egyik ideológiai ihletője.³⁶

Az utóbbi időben a *neopozitivistá filozófia* is aktívan bekapcsolódott a történelem-elmélet problémái feletti polémiaiba. Azokkal a megelőző iskolákkal ellentétben, melyek (a pragmatizmus kivételével) nyíltan szembeállították a történelmet a természettudományokkal, a logikai pozitívizmus azt állítja, hogy egységes tudományos módszertant dolgoz ki és „egységes tudományt” terem. Carnap, Neurath, Mises és a neopozitívizmus más képviselői hevesen bírálták mind a neokantiánus idiografizmust, mind a Dilthey-féle „megértést”. A filozófiának a logikára, ennek viszont a szemantikus mondatelemzésre való redukálása, ami az idő paraméterét a szemléletből kizárja és mindent „értelmetlennek” nyilvánít, ami nem vezethető vissza egy szinonim „referensre”, már tartalmazza a történettudomány tagadását. A XX. század harmicas éveinek logikai pozitívizmusára (O. Neurath) jellemző a történelemnek az „empirikus szociológiára” való gépies redukálása, mely egyszerűen a társadalmi mozgásforma sajátosságát és a történelmi folyamatot egyszerűen a statisztikai viszonyok kölcsönös függőségére korlátozza, más-

³⁴ Uo. 307. l.

³⁵ Vö.: R. Aron: Introduction à la philosophie de l'histoire. Paris. 1948. 120. l.

³⁶ Benedetto Croce „historizmusának” kritikájához l.: A. Gramsci: Il materialismo storico e la filosofia di Benedetto Croce, Opere. 2. k. Milano. 1952.

részt lekicsinyli a szociológiai absztrakció jelentőségét és megfoszt objektív tartalmuktól olyan fogalmakat, mint „állam”, „nemzet”, „kapitalizmus” stb. Ez a két irányzat teljesen összeegyeztethetetlen a történelem tudományként való kezelésével; ezért a neopozitivistafilozófusok, akik különösen a történelmi módszertan kérdéseivel foglalkoznak, rendszerint ugyanarra a végkövetkeztetésre jutnak, mint az őszintébb idealisták — arra a megállapításra, hogy a történelem nem tudomány és nem is lehet tudomány.

Nagyobb őszinteséggel dönti el ezt a kérdést B. Russel, aki kertelés nélkül kijelenti, hogy a történelem nem lehet „valódi” tudomány, inkább a művészet egy formájának kell tekinteni.³⁷ Russel vitatja bármilyen történelmi törvényt létezését és a történelemben csak az esetlegességek megszervezhetetlen káoszát látja, melyben semmilyen tudományos előrelátás nem lehetséges.

Ugyanezt a gondolatot próbálja megindokolni, ha nem is ennyire szubtilisan, Karl Popper a „historizmus” elleni polémiájában.³⁸ Popper a tudományos törvény fogalmát metafizikusan szembeállítja a statisztikai bihetőséggel és igyekszik megcáfolni azt a tézist, hogy a történelemben alkalmazható a tudományos determinizmus. Azt állítja, hogy nincsenek és nem is lehetnek „történelmi törvények”, hogy a történelem bármiféle „interpretálása” gyökeresen különbözik egy tudományos elmélettől és semmiféle igényt nem emelhet objektív igazságra. Ilyen módon a történettudomány korlátlan relativizmus hatalmába kerül. Popper a társadalmi fejlődés objektív törvényeinek felismerését s azoknak a haladó társadalmi erők érdekében való tudatos felhasználását valló marxista történetfelfogással szembeállítja a „társadalmi konstruálást” és „opportunistá hozzáállást”, amely egyes reformokra szorítkozik és a társadalom rendjében alapvető változtatásokra nem törekszik. Az idealista empirizmus a filozófiában és a szociológiában így a politikai reformizmus elméleti indokolását és a kapitalizmus apológiáját szolgálja.

Ugyanilyen ellenségesen viselkedik a történettudománnyal szemben a *vallásos történetfilozófia* is, katolikus, neothomista és protestáns formájában egyaránt. A vallásos történetfilozófia ugyan — hogy az egyházi dogmákat a kritikától megóvjá — a mai polgári filozófia legtöbb irányzatára jellemző irracionális szkepticizmus ellen fordul.³⁹ A neopozitivisták „gnoszeologikus” álláspontjával szemben a vallásos történetfilozófia az ontológiai problémát állítja előtérbe, s koncepcióját többek közt a „történelmi események konkrét logikájának” megtestesüléseként ábrázolja.⁴⁰

A valóságban azonban a vallásos történetfilozófia a történelmi folyamat, valamint a történelmi megismerési folyamat legreakciósabb felfogásait védelmezi. A vallásos történetfilozófia a történelmi fejlődést az isteni akarat kinyilatkoztatásának tekinti, s hasztalanul igyekszik ezt a titokzatos gondviselést az emberi szabad akarat elismerésével összekapcsolni.⁴¹

³⁷ Vö.: B. Russell: *History as an Art*. London. 1954.

³⁸ Vö.: K. R. Popper: *The Open Society and its Enemies*. London. 1952. I—II. k.; Vö. kritikánkat a történettudomány neopozitivistá koncepciójáról a következő cikkben: Неопозитивизм против историзма. Философские науки. 1958. № 2.

³⁹ „A 'historizmus' kifejezés” mondta XII. Pius a Római Történeztudománykongresszus vendégeinek tiszteletére tartott fogadáson „olyan filozófiai rendszer meghatározása, mely a szellemi valóság egészében, az igazság felismerésében, a vallásban, az erkölcsben és a jogban csak változásokat és fejlődést lát, következésképpen mindent tagad, ami állandó, abszolút és örökértékű. Egy ilyen rendszer teljesen összeegyeztethetetlen a katolikus világfelfogással és egyáltalán minden olyan vallás felfogásával, mely egy személyi Isten létezését vallja.” (Discours de sa Sainteté le Pape Pie XII au Xème Congrès International des sciences historiques 7 septembre 1955. Vatikán. 1955. 7. 1.)

⁴⁰ J. Maritain: *Scholasticism and Politics*. New York. 1941. 1. 1.

⁴¹ Mint Simon megjegyzi: „... olyan ember, aki szabadon alkotja meg történelmét, képes arra, hogy megértse az isteni parancsolatokat, ami egy keresztény számára elképzelhetetlen. Isten azonban — hogy parancsolatait az Időben megvalósítsa — az eseményeket és az emberek akaratát belátása szerint irányítja. Ez arra a végkövetkeztetésre vezet, hogy a világi történelem — miután azt titokban Isten mindenhatósága irányítja — ugyancsak természetfeletti. Az ember csak szerepet játszik benne, szó szerinti értelemben, mint ahogy a színész is olyan szavakat mond a színpadon, amelyeket nem ő írt és úgy mozog, ahogy azt a szerző kívánja. Ilyen perspektívából nézve a történelem illúzió, 'komikus illúzió', színjáték, mely az egészséges emberi értelmet megbotránkoztatja és a keresztény filozófust szükséggé zavarba hozza.” (P. H. Simon: i. m. 80. és köv. 1.)

A vallásos filozófia elkülöníti egymástól a tudományos tapasztalati módszerekkel megközelíthető egyes történelmi tények kutatását és a történelem csak a hit számára hozzáférhető „értelmének” megismerését. Hogy a kinyilatkoztatásnak helyet teremtsen, a vallásos történetfilozófia szabályos hadjáratot vezet a történettudomány ellen, s közben ugyanazokat az érveket használja, mint a szubjektív idealista iskolák.⁴² Mivel a vallásos szerzők nem képesek a tényleges történelmi fejlődésben történelmi „értelmet” felfedezni, ezt az „értelmet” transzcendens, titokzatos valaminek tekintik.

A neothomizmus álláspontja szerint a reális jelenségeket leíró „empiriológusok analízist” (ahol is Maritain közösséget vállal az empirikus tudás neopozitivisták felfogásával) a lényegét megragadó „ontológus analízissel” kell kiegészíteni.

A protestáns teológusok hasonlóan oldják meg ezt a problémát. „A történelem drámáiban sok tény és körülmény található”, írja R. Niebuhr, az ismert amerikai teológus, „melyeket racionális módon kell egymással összekapcsolni. De a „jelentés-sémát”, melyben ezeket a tényeket és vonatkozásokat megismerjük, a hit segítségével kell megérteni, mivel az a titoknak a racionális felismerés határain túl fekvő birodalmát értini.”⁴³

A történetfilozófia — állítja K. Löwith — teljesen a teológiától függ és soha nem lehet tudomány, mert a történelem célja (vagy értelme, ami ugyanaz) nem található meg a történelmi eseményekben, hanem transzcendens.⁴⁴

Igy csak a történelmen kívüli, isteni akaratba vetett bizodalom mentheti meg az embert a kétségbeeséstől; az isteni akarat az ember földi létének valami ismeretlen értelmet ad, s a történetfilozófia főgondolatává kell válnia annak, hogy „az emberi értelem a történelem problémáit megfejteni nem tudja”.⁴⁵

III

A szubjektivizmus „társadalmi feladatának” a polgári történeti gondolkodás belső válságával és a reakciós idealista filozófia befolyásával való egyesítése határozza meg a hivatásos nyugati történészek elméleti gondolkodásának jellegét is. A polgári történetírás a múltban soha még nem szentelt az elméleti kérdéseknek ilyen figyelmet. Korunk polgári történészeinek a történettudomány tárgyáról és feladatairól írt számos könyvében, cikkeiben, előadásában mégis a relativizmus, a szkepticizmus és az irracionalizmus ugyanazon nézetei uralkodnak, mint az idealista történetfilozófiában.

A szubjektivizmus legleplezetlenebb és legcinikusabb formája a mai polgári történetírásban az amerikai *prezentizmus*, melynek teoretikusai (többek közt Beard, Becker, Read) egészen tagadják az objektív igazság lehetőségét a történettudományban, azt a jogot hirdetik, hogy mindenki „saját maga történésze” lehet és a történettudományt nyilant az imperialista propaganda szolgálatába állítják.⁴⁶ Hasonló, relativista jellegű megállapításokat találunk — ha óvatossággal formában és ilyen reakciós végkövetkeztetések nélkül is — néhány nyugat-európai történésznél.⁴⁷

⁴² „Szükségünk van a „történelmi értelem kritikájára”, mely a történelmet istenítő dogmatizmus elleni harcban hasonló szerepet játszhatna, mint amilyent a helyesen értelmezett „józan ész kritikája” a materialista és tudományos dogmatizmus elleni harcban játszhat.” (Philosophies de l'histoire. Recherches et débats du centre catholique des intellectuels français. Oct. 1956. No. 17. 8. 1.)

⁴³ R. Niebuhr: *The Self and the Dramas of History*. New York. 1955. 242. l.

⁴⁴ Vö.: Karl Löwith: *Meaning in History*. Chicago. 1949. l., 3. és 6. l.

⁴⁵ R. L. Shinn: *Christianity and the Problem of History*. New York. 1953. 247. l.; Vö.: H. H. Walz: *Sinn und Unsinn der Weltgeschichte*. Hamburg. 1947. 30. l.; K. Löwith: *Weltgeschichte und Heilsgeschehen*. Stuttgart. 1953. 175. l.; J. Pieper: *Über das Ende der Zeit. Eine geschichtsphilosophische Meditation*. München. 1954. 27. l. A „történelem értelmének” jelenlegi polgári koncepciójáról kimerítő kritikát ad Robert Schulz: *Über den Sinn geschichtlichen Daseins. Beiträge zur Kritik der gegenwärtigen bürgerlichen Geschichtsphilosophie*. Berlin. 1958. 11—52. l.

⁴⁶ E tárgyban vö. részletesebben Adam Szaff: *Презентизм — реакционная методология американской историографии*. Коммунист, 1955. No 16.; és cikkünket: *Философский релативизм в современной американской буржуазной историографии*. Новая и новейшая история, 1958. No. 5. 125—137. l.

⁴⁷ Vö.: G. J. Renier: *History, its purpose and method*. London. 1950.; L.-E. Halkin: *Initiation à la critique historique*. Paris. 1951; Ch. Morazé: *Trois essais sur l'histoire et la culture*. Paris. 1948. stb.

A nyugat-német (Ritter, Heimpel) és francia (Marrou) polgári történetírás néhány neves képviselője a materialista történetfelfogás elleni hareban — Dilthey és követői gondolataira támaszkodva — megkísérli egyúttal a prezentista koncepció „szélsőségeit” is elkerülni. Gerhard Ritter a X. Nemzetközi Történészkongresszuson tartott referátumában pl. élesen bírálta az amerikai prezentisták felfogását és joggal hangsúlyozta: „Tehát létezik olyasvalami — az amerikai prezentisták minden kétyele ellenére is —, mint a történészek ‚objektív’ igazságfelismerésének állandó haladása.”⁴⁸ De Ritter, miközben fellép a szkepticizmus ellen, ugyanakkor azt is kijelenti, hogy a történelem a valóságot nem „tükrözi”, hanem „átalakítja”, s hogy történelmet írni azt jelenti: „...alakot adni egy alaktalan anyagnak”.⁴⁹ Nem az a szubjektív idealizmus-e ez, amelyik semmilyen körülmények között sem tud a relativizmustól megszabadulni? A tudományos objektivitás fogalmát Ritter a szubjektív becsületesség és őszinteség fogalmával cseréli fel. Azt írja, hogy az objektivitás „nem más, mint a történész magatartása, az akarat határozott iránya, feltétel nélküli valóságra való törekedés, megvesztegethetetlen igazságszeretet, amely semmilyen önkorrekturától nem riad vissza, ha azt az ügy megkívánja”.⁵⁰ Az igazságszeretet önmagában azonban tudvalevőleg nem elég az objektív igazság felismeréséhez. A történész tudatát néha osztályelőítéletek homályosítják el úgy, hogy „teljesen őszintén” eltorzítja a történelmet. Az objektivitás példájaként Ritter saját, Goerdelerrel írt könyvét idézi. Semmi sem hathat ennél a példánál lesújtóbban. Ritter természetesen azt írta, amit helyesnek talált; de tudatán reakciós eszmék uralkodnak, s ezért munkája *objektíve* a valóság meghamisításának bizonyul.⁵¹

A tudományos objektivitás problémája megoldhatatlan ott, ahol a megismerést magát szubjektív értelemben használják és ahol elvetik a materialista tükröződés-elméletet. H. J. Marrou, a kereszténység történetének ismert historikusa, a Sorbonne professzora, Ritterhez hasonlóan a prezentista „kiélezés” ellen fordul, amennyiben hangsúlyozza, hogy „a tudomány emberét, a történészt az emberiség mintegy megbízta azzal, hogy az objektív igazságot keresse”.⁵² Marrou, aki a Dilthey-i „megértést” tekinti a történelmi megismerés főszekvényének, egyidejűleg kijelenti, hogy a „történelem a történésztől elválaszthatatlan”⁵³ és ezt a tézist egész koncepciója „alapvető axiómájának”⁵⁴ tekinti. Marrou szerint végeredményben az egész történettudomány nem az empirikus megbízhatóságon, hanem a hiten alapul.⁵⁵ A mai polgári történetírás módszertani alapjainak bizonytalansága és az a törekvése, hogy egy, a történelmi materializmussal szembeállítható elméletet találjon — amit sok polgári történész belát — számos vitára ad okot. Ez különösen a mai nyugat-német történetírásra jellemző.

A nyugat-német történészek és szociológusok nagyrésze most is a Dilthey-féle „megértés” és Rickert „individualizáló módszere” alapján áll. Az irányzat vezető teoretikusai, Theodor Litt és Erich Rothacker reakciós szociológusok, nyíltan fellépnek a materialista történetfelfogás és a tudományos determinizmus ellen. Rothacker igen egyszerű példával fejt ki nézetét a szellem- és természettudományok közötti elvi ellentétről: „...egy bútordarab a természetkutató számára — teljesen jogosan — egy darab térbeli-időbeli-anyagi valóság. A fa, amiből készült, sok fizikai, kémiai, technikai problémát vet fel. Alakja megmérhető és görbületei matematikailag megvizsgálhatók. De mivel bútordarabról van szó — esetleg egy nagyon szép rokokó komódról —, ez többek közt *egészen más természetű problémát is vet fel*: Milyen szándékai voltak (távolabbi

⁴⁸ Gerhard Ritter: Leistungen, Probleme und Aufgaben der internationalen Geschichtsschreibung zur neueren Geschichte (16—18. Jh.). Relazioni di X Congresso Internazionale di Science Storiche. VI. k. Firenze. 1955. 324. l.

⁴⁹ Uo. 234. l.

⁵⁰ Uo. 325. l.

⁵¹ Vö.: ZfG 4. évf. (1956) 1. 188. és köv. II. recenzióját; vö.: W. Berthold: Der politisch-ideologische Weg Gerhard Ritters, eines führenden Ideologen der deutschen Bourgeoisie. ZfG. 6. évf. (1958), 5. 959—989. l.

⁵² H.-J. Marrou: De la connaissance historique. Paris. 1954. 219. l.

⁵³ Uo. 51. l.

⁵⁴ H.-J. Marrou: L'histoire et les historiens. Revue Historique. CCXVII. k. 1957. fasc. 2. 280. l.

⁵⁵ H.-J. Marrou: De la connaissance historique. 133. l. Marrou koncepciójának, és az ezzel kapcsolatos polémiaának részletes értékelése cikkünkben: Некоторые вопросы философии истории в современной французской историографии. Вестник истории мировой культуры. 1959. No. 1.

értelemben) alkotójának? És vajon ezek a szándékok azonosak voltak-e kora szándékaival? Mit akart? Milyen értelmet helyezett belé? Ezek az intenciók, értelmezések, célok stb. már egyáltalán nem térbeli-időbeli-anyagi jellegűek. De emiatt azért nem is kísértetek.⁵⁶ Ezek a szellemtörténeti kutatás tárgyai. De ezek a célok, értelmezések stb. csak saját személyi tapasztalat, más emberek szellemi életének újrafelismerése és „újlagos megvalósítása révén” érthetők meg. „A szellemtudomány elsőrendű témája tehát újlag megvalósítandó, emberek által művekben előzetesen megvalósított értelemadások, művekben rejlő értelmi tartalmak.”⁵⁷

Rothacker nem fedez fel semmi újat azzal, hogy az emberi tevékenység célratoró, tudatos jellegét kiemeli. Mindazáltal misztifikálja ezt a folyamatot. V. I. Lenin Hegel: „A logika tudománya” c. munkája áttanulmányozásakor megjegyezte, hogy az *objektív folyamatnak* két formája létezik: „a természet (a mechanikus és a kémiai) és az ember *célkitűző tevékenysége*”.⁵⁸ Az emberi célok azonban csak látszólag függetlenek az anyagi világtól. „A valóságban az emberi célokat az objektív világ hozza létre és ezek feltételezik az objektív világot — mint adottat, meglévőt találják meg. De az embernek *úgy tűnik*, hogy céljai a világon kívülről származnak, a világtól függetlenek (szabadság).”⁵⁹

Ha az emberi cselekvések „eszmei tartalmát”, „eszmeirányát” elsődleges és önmagával beérő valaminek tekintjük, mint ahogy Rothacker teszi, akkor alapjában véve nem létezhet történettudomány; hanem arra van ítélve, hogy örökké a szubjektív „értelmezésektől” függjön, melyek főleg a szerzők intuitív ösztönein alapulnak. Ha azonban a szubjektív ösztönöket meghatározott objektív társadalmi viszonyok következményeinek tekintjük, ezzel anélkül, hogy a szellemi jelenségek relatív önállósága megszűnne, a társadalomtudomány megszabadul a primitív teleológiától, mivel a társadalmi fejlődés mind egészében, mind részleteiben „okozati”, törvényszerű folyamatnak tekinthető.

De éppen ettől félnek a reakciós ideológusok, akik az imperialista világ kalandorpolitikájának elméleti alapjául szolgáló, esődbejutott voluntarizmust minden áron iparkodnak fenntartani. A társadalmi élet, természete szerint, irracionális, „a politikának vagy a történelemnek nincsenek törvényei”, ezért a szellemtudományok semmiféle igényt nem emelhetnek objektív igazságra — bizonygatja Walter Theimer⁶⁰ szociáldemokrata teoretikus. Reinhard Wittram csatlakozik hozzá: „Ha az ember, mint isten által teremtett, kitüntetett és kegyelemben részesült lény kivételetessége biztosítva van, úgy az iránta megnyilvánuló történelmi érdeklődésnek nincsen szüksége további megindoklásra.”⁶¹ „Igazsága azonban (a történelemé I. K.) lényegében még az emberről való — nemcsak lélektanilag következetes — ismerettől is függ.”⁶² Felesleges ezért történelmi általánosításokra törekedni, mert az „élő személyiség” ebben eltűnik.

Ezen irányzat történészei azt állítják, hogy nem a történelemben magában van megértésének kulcsa, s hogy „a történelem végső értelme ... tudományos úton egyáltalán nem felismerhető és magyarázható”.⁶³ Ilyen módon minden történelemhamisítást igazolni lehet, s a reakciós nyugat-német Walther Hofer nyíltan kijelenti, hogy minden embernek joga van saját képet alkotni a történelemről.⁶⁴

Egész természetes, hogy ez a szubjektivizmus és a történettudománynak egyszerű tényleírássá való redukálása egyes polgári történészeket nem elégit ki, és valami különös „elmélet utáni vágódást” ébreszt bennük. Ennek legvilágosabb bizonyítékát adja a

⁵⁶ *Erich Rothacker* : Die dogmatische Denkform in den Geisteswissenschaften und das Problem des Historismus. Bonn. 1954. 5. l.

⁵⁷ Uo 7. l.

⁵⁸ *V. I. Lenin* : Aus dem philosophischen Nachlaß. Exzerpte und Randglossen. Berlin. 1958. 107. l.

⁵⁹ Uo. 108. l.

⁶⁰ *Walter Theimer* : Natur- und Gesellschaftswissenschaft heute. Gewerkschaftliche Monatshefte. 6. évf. 1955. jún. 372. l.

⁶¹ *Reinhard Wittram* : Das Faktum und der Mensch. Historische Zeitschrift 185. k. 1958. l. 75. l.; vö.: *E. F. J. Zahn* : Toynbee und das Problem der Geschichte. Köln. 1954. 8. l.

⁶² *R. Wittram* : i. m. 85. l.

⁶³ *H. R. von Srbik* : i. m. 378. l.; vö.: *Friedrich Meinecke* : Vom geschichtlichen Sinn und vom Sinn der Geschichte. Leipzig. 1939. 134. l.; *Walther Hofer* : Geschichte zwischen Philosophie und Politik. Basel. 1956. 68. és 181. l.

⁶⁴ *W. Hofer* : i. m. 18. l.

nyugat-német történetírásban Othmar Anderle egy cikke ezzel a jellemző címmel: „Elméleti történelem. Elmélkedések a történettudomány alapjainak válságáról.” Anderle élesen bírálja a polgári történetírásra jellemző „általánosításoktól való félelmet”, s annak tarthatatlan és „egyediségi alapelv”, „melyre az idealista tradíciójú történettudomány olyan büszke, s melyben módszertani önállósága Magna Chartáját látja . . .”⁶⁵ Elveti az idiografikus módszert és „elméleti történelmet” követel, amelyek világos heurisztikus hipotéziseket állít fel, elméleteket szerkeszt a történelmi jelenségek jellegéről és kapcsolatairól, „jellemző fogalmakat” és törvényeket dolgoz ki stb.⁶⁶

Az idealista történetfelfogás keretében azonban lehetetlen az emberiség történelmi tapasztalatainak megfelelő általánosításaihoz eljutni. Anderle ezért — utalva Spengler, Szorokin és Toynbee munkáira, melyekben a valódi általánosítást önkényes analógiák és nyílt misztikum helyettesíti — megkísérli nagyobb általánosítás lehetőségét. Nem véletlen, hogy Anderle e szavakkal zárja Toynbeeről szóló könyvét: „Ezzel elhagytuk a tiszta tudományosság korszákát, melynek küszöbén Spengler áll; Tertullianus mondanása: „credo quia inepitum, quia absurdum est”, újból jogaiba lép.”⁶⁷ Az ilyen „általánosításoknak” azonban a történettudományhoz semmi közük; és Franz Hampel, Anderle könyvének egyik polgári bírálója teljesen joggal kérdi: „Hová jutnánk, ha sikerülne ilyen nézetnek érvényre jutni? Nem volna-e ez tudományunk csődje?”⁶⁸ Egyszerű tényleírások és önkényes sematizmus — ez az a Scylla és Charybdis, amelyektől a polgári történetírás nem menekülhet.

Jellemző az is, hogy a polgári történészek, akik a túlságosan nyilvánvaló szubjektívizmust és irracionalizmust — legtöbbször egy rég csődbejutott objektivizmus álláspontjáról — elítélik, a szubjektívizmussal semmit sem tudnak szembeállítani, mint azt a jámbor óhaj, hogy a történelmet úgy írják meg, „ahogy az volt”, és hogy politikai értékelésektől és filozófiai általánosításoktól tartózkodjanak. Ez az „objektívizmus” nemcsak hogy csalóka illúziókat ringat egy „pártatlan” történettudomány lehetőségéről az osztálytársadalomban, hanem egyesesen a marxista történetírás pártosságának elve ellen irányul. Éppen ezzel az objektivizmussal jár együtt a tudomány ideológiai és politikai befolyásoktól való „megszabadításának” a mai revizionizmusra jellemző eszméje. A valóságban azonban az egész történettudomány pártos és elválaszthatatlanul összefügg az osztályharcral.⁶⁹

Epp ily kevésbé lehet a történettudományt a filozófia befolyásától „megszabadítani”. Azokra a történészekre, akik a filozófiai problémák elől a „tiszta tények” területére akarnak visszavonulni, teljesen ráül az, amit Engels a természetűdősök hasonló törekvéseiről mondott: „A természetkutatók azt hiszik, hogy felszabadulnak a filozófia uralma alól, ha nem veszik figyelembe, vagy ócsárolják. De minthogy gondolkodás nélkül egy lépést sem tehetnek, a gondolkodáshoz pedig gondolati meghatározásokra van szükségük, ezeket a kategóriákat azonban vizsgálat nélkül veszik át az ún. művelt emberek köztudatából, amelyen rég elavult filozófiai maradványai uralkodnak, vagy abból a kevéske filozófiából, melyet az egyetemen kényszerűségből hallgattak . . . vagy mindenféle filozófiai művek kritikátlan és rendszertelen olvasásából, azért mégis a filozófia, mégpedig többnyire — sajnos — a legrosszabb fajta filozófia szolgáltatásában szenvednek és azok, akik ócsárolják a filozófiát, éppen a legrosszabb filozófiai rendszerek legsilányabb, vulgarizált maradványainak rabjai.”⁷⁰

Ma még a legréakciósbab polgári történészek is elismerik — pl. W. Hofer —, hogy „az a történetírás, amely több akar lenni krónikánál vagy statisztikánál, se filozófia, se politika nélkül nem tud boldogulni: szüksége van filozófiai kategóriákra és fogalmakra, politikai mércékre és ítéletekre, mint valami létfontosságú elemre.”⁷¹ Utalnunk kell azonban arra, hogy a történelem és a politika vagy a filozófia kölcsön-

⁶⁵ Othmar Anderle: Theoretische Geschichte. Betrachtungen zur Grundlagenkrise der Geschichtswissenschaft. Historische Zeitschrift. 185. k. 1958. 1. 19. l.

⁶⁶ Uo. 50. l.

⁶⁷ Othmar Anderle: Das universalhistorische System A. J. Toynbees. Frankfurt (Main)—Wien. 1955. 449. l.

⁶⁸ Ld. Historische Zeitschrift, 183. k. 1957. 2. 339. l.

⁶⁹ Vö.: Ernst Engelberg: Politik und Geschichtsschreibung ZfG. 6. évf. (1958). 3. 468—495. l.

⁷⁰ Engels: A természet dialektikája. Bpest. 1952. 220. l.

⁷¹ W. Hofer: i. m. 8. l.

hatásainak kérdése nem oldható meg elvont módon, hanem attól függ, hogy *milyen* politikáról és *milyen* filozófiáról van szó. Az objektív történelmi felismerés haladását ma csak a kommunista pártosság segíti elő, és csak a marxista filozófia álláspontjáról lehet megoldani a filozófiai problémákat, amelyeket a polgári történetfilozófia összezavart és eltorzított.

Marx már jóval a „kritikai történetfilozófia” születése előtt rámutatott, hogy az emberiség története egységes, egész folyamat, amelyben minden fejlődési fok, minden „jelen” nemcsak az új, magasabb fokozat előkészítője, hanem, dialektikusan „megszüntette” az egész múltat, az emberiség egész megelőző történetét tartalmazza. Miközben az emberek megteremtik a jelen történelmét, ezzel gyakorlatilag a múlt történelmét „értelmezik”, és értékesítik a múlt történelmébe rejtett lehetőségeket. A történetész felméri a múlt eredményeit és folyamatait az ezekből a folyamatokból a jelenre háruló eredmények fényénél. Egy meghatározott jelenlegi helyzet sem végleges azonban és megjósolhatjuk, hogy a következő generációk is találnak majd a múltban olyasmit, amit mi még nem veszünk észre. Ez minden történelmi folyamat felismerését elhatárolhatatlanná, és e felismerés minden fokát viszonylagossá, nem véglegessé teszi. A polgári objektivizmus elméleti gyengeségét és reakciós jellegét éppen Marx és Lenin mutatták meg kimerítően, azaz, hogy a történelem és az élet, az aktuális politika és az osztályharc közötti kölcsönös összefüggés problémáját felvetették.

A történelmi materializmus, mivel megéri a társadalmi lét és a társadalmi tudat dialektikáját, egyúttal biztos garanciát is jelent a relativizmus és a szubjektivizmus ellen, melyekbe a polgári történelmi gondolkodás merült.

A szubjektivista történetfilozófia fő feltételezése, hogy a történelmi folyamatot tudatosan vagy öntudatlanul a történelmi felismeréssel azonosítja és az elsőt az utóbbira redukálja. Ha ezt az azonosítást gyakran csak tisztán gnoszeologikus példaként találják is, a valóságban ennek az az alapja, hogy a történelmi folyamatot az egyes egyedek cselekedeteinek összességeként kezelik, melyben nincs ismételtetés és objektív törvényszerűség. Ha így értelmezzük a történelmi folyamatot, a múlt elkerülhetetlenül valószínűtlennek tűnik, mivel már sem a múlt emberei, sem cselekedeteik nem léteznek. Történelmi elképzeléseink következképpen nem lehetnek egy nemlétező múlt tükröződései, hanem csak saját nézeteink, törekvéseink és reményeink vetületei. A történettudomány „perspektívítása” ebben az esetben azonos lesz szubjektívításával és az objektív igazság problémája teljesen eltűnik. A történelmi folyamat ilyen felfogása azonban teljesen hamis.

Habár a társadalom történetében tudattal bíró emberek cselekszenek, akiknek mindegyike meghatározott célokat követ, ezek az egyéni cselekedetek mégis a saját törvényeik szerint fejlődő és az ember akaratától és tudatától teljesen független társadalmi viszonyok egy bizonyos *objektív* rendszerévé állnak össze. A társadalmi viszonyoknak éppen ez az objektív rendszere alkotja haladó fejlődésében a társadalomtudományok, különösen pedig a történettudomány tárgyat.

A társadalmi tudatnak a társadalmi léttel való szembeállítás, amint erre V. I. Lenin rámutatott, természetesen viszonylagos és csak mint ismeretelméleti alapkérdés jogosult. Azok a társadalmi eszmék, amelyek helyesen tükrözik a társadalmi lét szükségleteit és a tömegeket megragadják, anyagi erővé válnak és az együttélés bizonyos viszonyai, berendezései és normái mellett tárgyi valóságot öltenek.

Ez azonban semmiképpen nem jelenti azt, hogy a társadalmi lét és a társadalmi tudat azonosak. Mivel a társadalmi tudat még a jelenlegi történelmi fejlődésben is csak tükröződése a létnek, még ésszerűtlenebb az emberiség történelmi gondolkodásának és történelmi múltjának ontologikus azonosságáról beszélni. Az emberek nem „választhatják ki” szabadon a múltjukat. Gyakorlatilag minden generáció a jövő történelmét alkotja meg, amennyiben megvalósítja azokat a lehetőségeket, melyeket a múlt előkészített; de a múltat nem tudja megváltoztatni. A történelmi tudat fontos tényezője a jelen történelmi alkotásának; sok vonatkozásban tőle függ a jövő, a múlthoz való viszonylatban azonban korlátozzák működését a már létező, bizonyos viszonyok, berendezések és események közepette már megvalósult dolgok tükröződései. Ezért Lenin tükröződés-elmélete a történelemre ugyanúgy alkalmazható, mint bármely más tudományra.

Amint elismerjük, hogy a társadalomtörténet objektív, törvényszerű folyamat, azt is el kell ismernünk, hogy a történettudomány történelmi felismerése minden bonyolultsága és ellentmondásossága mellett sem lehet semmi más, mint ennek a folyamatnak a tükröződése. A történetész természetesen nem tudja a teljes történelmi múltat maradéktalanul, minden részletében rekonstruálni. De nem is ez a történettudomány feladata. Itt is, mint minden más tudományban, csak a vizsgálendő folyamat leglényegesebb

oldalainak és vonásainak megközelítően pontos ábrázolásáról van szó,⁷² s ez a felismerés összefoglaló jellegű és haladó. Mint ahogy a történelmi valóságban az új szakasz a régi „megszüntetések” mindent megőriz, ami abban pozitív volt, a történettudomány új szempontjai és koncepciói is megkapják mindazt az értéket, amit a tudomány azelőtt ért, miközben az előregedett téziseket és nézeteket feladják. A történettudomány történetének ezt (éppúgy, mint a minőségi változásokat) fel kell tárnia.

De a társadalmi fejlődés nem egyenes irányú. Egymásnak ellentmondó irányzatai vannak, melyek mögött harcoló osztályok állnak, és minden társadalmi osztálynak megvan a maga „történelmi hagyomány”, „múltja”, melyet az illető osztály ideológusai a történelem „fővonalának” tartanak. Ez a történettudomány pártosságának kérdéséhez vezet bennünket.

A mai polgári relativistákkal ellentétben a leninizmus nem elégszik meg annak egyszerű megállapításával, hogy a történettudomány *mindig* összefüggött bizonyos politikai érdekekkel, hanem elméletileg feltárja ezeknek az osztályérdekeknek a tudományos objektivitáshoz való viszonyát és megfogalmazza ennek alapján a *pártosság elvét*, mint a munkáját önként a szocializmus ügyének szolgálatába állító kutató tudatos módszertani elvét. A marxizmus polgári „kritikusai” és velük együtt a revizionisták is dühösen esnek neki ennek az elvnek és miközben a marxistáknak egy külön, a „polgári igazságtól” különböző „proletárigazság” esztelen gondolatát tulajdonítják,⁷³ megállapítják, hogy a kommunisták számára „a történész ideológiai képzése sokkal fontosabb, mint a módszertani”⁷⁴ (mintha egyiket a másikkal szembe lehetne állítani!). Alig érdemes ilyen képtelenségeket komolyan megcáfolni.

Amint világossá válik (s ezt már sok polgári történész is elismeri), hogy a történelmi gondolkodás minden körülmények között a kutató osztályhelyzetétől függ, teljesen nyilvánvaló lesz, hogy a történésznek nem az a feladata, hogy saját eszméiről lemondjon és csak az „adottra” szorítkozzék, hanem az, hogy eszményei történelmileg megalapozottak és ne csalóka álmoképek legyenek. Ez, mint V. I. Lenin utal rá, csak akkor lehetséges, „ha valóban annak a létező osztálynak az érdekeit fejezi ki, melyet életkörülményei kényszerítenek meghatározott irányú cselekvésre. Amikor az osztályharc objektívizmusának erre az álláspontjára helyezkedem, korántsem igazolom a valóságot, hanem ellenkezőleg, magában a valóságban mutatom meg átalakításának legmélyebb (bár első pillantásra láthatatlan) gyökereit és erőit.”⁷⁵

Ha a tudós, aki politikailag reakciós álláspontot képvisel, kitűnő szakmai képzettséggel bír is, és szakterületén értékes tudományos munkát is tud végezni,⁷⁶ a történelem egész lefolyásának igazi megértéséig mégsem juthat el: A jelenben nem érti meg a haladást, tehát nem látja meg azt a múltban sem, és a történelmi folyamat egyhelyben való topogásnak vagy éppen visszafejlődésnek tűnik előtte. Csak a jelenben a jövő érdekeit képviselő forradalmi osztály képes arra, hogy a történelem általános irányát megértse, mert jogos örököse a történelmi múltnak és megvalósítja azokat a feladatokat, amelyeket a múlt állított. A múlt történelme azé, aki a jövő történelmét megteremti.

Ez az oka annak, hogy a mai polgári történetírás eltorzítja a történelmet, a marxista történettudomány pártossága viszont ellenkezőleg a legszigorúbb tárgyilagosságot feltételezi, mivel a társadalmi fejlődés történészek által felfedezett törvényeinek követelményei megegyeznek a proletariátus és kommunista pártja érdekeivel.

Azzal a történelemhez való szkeptikus vagy nihilisztikus viszonytal, ami az imperialista burzsoáziára jellemző, a marxizmus szembeállítja az emberiség történelmi tapasztalatainak mély és komoly tanulmányozását, amelyből erejébe vetett bizalmát és a további fejlődésbe való betekintést meríti. „A történelem a mindenünk”, írta Engels, „nagyobbra tartjuk, mint bármilyen más, korábbi filozófiai irányzat, nagyobbra tartjuk még, mint Hegel, akinek szemében végtére is szintén csak logikai számtanfeladata

⁷² Vö.: *I. V. Lenin*: Sämtliche Werke. 3. kiad. XIII. köt. Wien—Berlin. 1927. 331. l.

⁷³ Vö.: *R. Aron*: The concepts of „class truth” and „national truth” in the social sciences. The Proceedings of the Hamburg Congress on Science and Freedom. London. 1955. 161. l.

⁷⁴ *W. Hofer*: i. m. 140. l.

⁷⁵ *Lenin Művei* 18. k. Bpest. 1955. 328. l.

⁷⁶ Vö.: *V. I. Lenin*: Sämtliche Werke, 3. kiad. XIII. k. 350. és köv. l.; uo. XVII. k. Moszkva—Leningrád, 1935. 339. l.

próbájául szolgált.”⁷⁷ „Alhoz, hogy győzzünk, egész mélységében meg kell érteni a régi burzsoá világ történetét . . .”⁷⁸ tanította V. I. Lenin.

Minél jobban megismerjük a kapitalizmus történetét, annál világosabbá válik előttünk a szocialista forradalom *objektív* szükségessége. Minél többet tudunk különböző országok szocialista építésének tapasztalatairól, annál világosabb elképzeléseink lesznek a szocializmus felépítésének eszközeiről és útjairól általánosságban, és annál könnyebben tudják elvtársaink és barátaink ezeket a tapasztalatokat felhasználni. Így az a történet-kutatás, amelyik nem megy tévútra a múlt kutatásánál és nem igyekszik azt „kijavítani” vagy „elrontani”, egyszerre lesz eszköze a jelen felismerésének és a jövőbe való előre-látásnak.

De éppen mert a marxista—leninista történetírás célkitűzései a tudomány fejlődésének érdekeivel megegyeznek, nem kísérheti a marxista történész kívülálló nézőként a történelem menetét, a szfinxekhez hasonlóan:

Itt ülünk, gulák mögöttünk,
Népek főtörvényhelye,
Árvíz, béke, harc köröttünk —
Arcunk sem rezdül bele.

A pártosság elve azt kívánja a történészektől s a többi szakterületek kutatóitól is, hogy állandó kapcsolatban maradjanak az élettel, a szocialista építés gyakorlatával, és az ideológiai harc időszzerű kérdéseivel. A kutató tudatos és őszinte igyekezete, hogy kutatómunkájával támogassa a sürgető politikai feladatok megoldását és hogy együtt haladjon az egész néppel és annak élsapatával, nemcsak nem gátolja őt a tudományos objektivitás elérésében, hanem ellenkezőleg, javára szolgál, mert megóvja a történeeszt a polgári objektivizmus szivós maradványaitól, többek közt a kutatási témakör ellaposodásától, a kényes kérdések elkerülésétől, a gépies másolástól, a tények pusztá reprodukálásától.

Ma már egyes polgári történészek is elismerik, hogy „csak azt érdekli komolyan a múlt megismerése, akinek valami köze van a jövőendő átalakításához”.⁷⁹ Mint Helen M. Lynd joggal megjegyzi, „kissé különöseknak látszanak a panaszok a történelemben való kísérletezés lehetetlenségéről addig, amíg nem igyekszünk jobban, hogy a mai történelem által nyújtott kísérleteket tanulmányozzuk”.⁸⁰ Ami azonban a polgári történész számára elérhetetlen vagy erejét meghaladó, arra a marxista történész teljesen alkalmas. A polgári objektivizmus Wagner útján jár; számára a tudomány kísérlet a valóságtól való elmenekülésre (még hozzá alkalmatlan eszközökkel való kísérlet), és elkerülhetetlenül kételyt és csalódást von maga után. A marxista történészek útja Faust útja, aki tudja, hogy

Ami apáidtól reádesett,
Szerezd meg, úgy tiéd egészen.
Nyűg és kölönc rajtunk a félretett.

A társadalmi fejlődés ütemének a szocialista rendszerből eredő óriási meggyorsulása, a történelmi alkotásban aktívan résztvevő emberek körének állandó bővülése nemcsak a jövő magasztos horizontját nyitja meg előttünk, hanem elősegíti a történelmi múlt mélyebb és minden oldalról való megértését is. Csak a világtörténelmi megmozdulásban való tudatos részvétel teszi a történész számára lehetővé az objektív törvények megértését, melyek a múltból a jelenen keresztül a jövőbe vezetnek. És fordítva, „mennél kíméletlenebbül és elfogulatlanabban jár el a tudomány, annál inkább összhangban van a munkások érdekeivel és törekvéseivel”.⁸¹

⁷⁷ Marx—Engels Művei I. Bpest. 1957. 544. l.

⁷⁸ Lenin Művei 30. k. Bpest. 1953. 463. l.

⁷⁹ H. M. Lynd : The Nature of historical Objectivity. The Journal of Philosophy. XLVII. köt. 1950. jan. 19. No. 2. 40. l.

⁸⁰ Uo. 42. l.

⁸¹ Marx—Engels Művei II. Bpest. 1949. 397. l.

Külföldi történeti folyóiratok repertórium

KÜLFÖLDI TÖRTÉNETI FOLYÓIRATOK, 1958. I. RÉSZ*

A repertórium beosztása

I. Marxizmus-leninizmus	II. Németország
Elvi tanulmányok	Olaszország
Egyetemes történet	Románia
Albánia	Skandináv országok
Anglia ¹	Spanyolország, Portugália
Ausztria	Szovjetunió
Belgium	Törökország
Bulgária	Közél-Kelet
Csehszlovákia	Középkelet
Finnország	Kína
Franciaország	Korea
Görögország	Mongólia
Hollandia	Japán
Irország	Amerikai Egyesült Államok
Jugoszlávia	Amerika egyéb országai
Lengyelország	Afrika
Magyarország	

Marxizmus—leninizmus

- Einicke L.*: A tudományos szocializmus győzelme — a „Kommunista Kiáltvány” 110. évfordulója. Ein 1958. 2. sz. 164—172.
- Kunyina V.*: A tudományos kommunizmus megalapozóinak forradalmi publicisztikája. Kom 1958. 10. sz. 66—75.
- Kangyel Je. P.*: Hogyan torzítja el Marxnak és Engelsnek a proletárpártért folytatott harcát néhány jobboldali szocialista. VI 1958. 5. sz. 120—129.
- Mihajlov M. I.*: Marx és Engels harca a munkásszervezetek nemzetközi tömörüléséért. NNI 1958. 3. sz. 43—61.
- Galkin V. V.*: Marx és Engels harca a forradalmi chartizmus felélesztéséért az 1850-es években. NNI 1958. 3. sz. 62—83.
- Ditzgen I.* levelei Marxhoz és Engelshez, 1867—1884. VF 1958. 3. sz. 136—149.
- A Marx születésének 140. évfordulójára rendezett tudományos ülészek. VAN 1958. 7. sz. 52—57.
- Kocsetkov N. I.*: Tudományos ülésszakok Marx születésének 140. évfordulóján. NNI 1958. 4. sz. 190—194.
- Marx kézirati hagyatékából. Kom 1958. 7. sz. 19—23.
- Vorobjova O. B.*: Marx—Eveling Eleonóra dokumentumainak áttekintése. IA 1958. 2. sz. 185—190.
- Jaroslowski J.*: Marx szocializmusa. A tudományos szocializmus megalapítója halálának 75. évfordulójára. ND 1958. 3. sz. 61—80.
- Kuznyecov K. T.*: Marx Károly doktori disszertációja. VF 1958. 5. sz. 41—50.
- Lefebvre H.*: A filozófia és a politika kapcsolata Marx korai műveiben, 1842—1843. SF 1958. 3. sz. 17—51.
- Beraru P.*: A marxista koncepció kialakulásának lényeges aspektusai. LC 1958. 3. sz. 28—39.
- Kan Sz. B.*: A Rheinische Zeitung betiltásának okairól. IIRK 648—662.
- Bregel E. Ja.*: Marx és a kapitalizmus történeti sorsa. VIMK 1958. 3. sz. 19—41.
- Varga J.*: Marx és a korabeli kapitalizmus. MEMO 1958. 3. sz. 3—13.

* A cikkek sorrendje az egyes országokon belül időrendben, az „Elvi tanulmányok” rovatban ábécé rendben.

- Vigodszkij Sz.*: Marx gazdasági tanításai és korabeli kritikái. VE 1958. 5. sz. 20—32.
- Leontyev L.*: Marx és napjaink kapitalizmusa. MEMO 1958. 5. sz. 3—19.
- Porsnyev B. F.*: A proletariátus osztályharcának kérdései Marx Tökéjében. IIRK 629—647.
- Szeleznyev K.*: Marx harca a proletár internacionalizmus elveinek megerősítéséért a munkásmozgalmában. Kom 1958. 7. sz. 41—55.
- Bah I. A.*: Marx és az agrárkérdés az I. Internacionáléban. VI 1958. 5. sz. 65—82.
- Lemin I.*: Marx és a külpolitika kérdései. MEMO 1958. 5. sz. 20—33.
- Grusin B. A.*: Marx és a történeti kutatás mai módszerei. VF 1958. 3. sz. 11—25.
- Cornu A.*: Marx Károly és a francia forradalom, 1841—45. Penseé 81. (1958. szept.—okt.) 61—74.
- Marx jegyzetei az újságokból a versaillesi kormánynak a párizsi kommuné elleni harcáról. Dokumentumanyag. IA 1958. 3. sz. 3—16.
- Kuznyecov M. I., Pirumova N. M.*: Marx Oroszországról és az orosz kultúráról. VIMK 1958. 3. sz. 62—77.
- Konjuszaja R. P.*: Marx és Engels Oroszország történeti fejlődéséről. ISZSZSZR 1958. 3. sz. 9—37.
- Szeleznyev K. L.*: Orosz nevek Marx címjegyzékében. IA 1958. 2. sz. 181—184.
- Marx kiadatlan kézírataiból. Jegyzetei az 1861. évi reformot előkészítő adóügyi bizottság aktáiból. ISZSZSZR 1958. 3. sz. 1—5, 6—8.
- Ojzerman T.*: Marx filozófiai tanításának átalakító ereje. Kom 1958. 7. sz. 56—68.
- Ojzerman T. I.*: Marx filozófiai tanításának meghamisítása az irracionális oldaláról. VF 1958. 3. sz. 40—50.
- Keselava V. V.*: Marx kritikája a spekulatív konstrukció hegeli módszeréről. VF 1958. 4. sz. 111—121.
- Fürnberg Fr.*: Marx és a programvita Ausztriában. WZ 1958. 5. sz. 430—443. [A szociáldemokrata Marx-kritikusokról.]
- Marek Fr.*: John Strachey Marx-kritikája. WZ 1958. 6. sz. 524—535. [„A ma kapitalizmusa” c. könyvről.]
- Gemkow H.*: Újonnan felfedezett adat Engels életrajzához. ZG 1958. 2. sz. 345—352.
- Poszpelova V. N.*: Tudományos ülésszak Engels emlékére. NNI 1958. 2. sz. 185—187. [A Marxizmus—Leninizmus Intézetében, 1957. nov. 28.]
- Welsh H.*: F. W. O. L. von Reden porosz statisztikus ítélete 1845-ben Engels „A munkáosztály helyzete Angliában” c. munkájáról. ZG 1958. 4. sz. 821—824.
- Duclos J.*: A kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet problémái. Ein 1958. 1. sz. 25—31.
- Dvorkin I. N.*: „A második ipari forradalom” reformista elméleteiről. VF 1958. 12. sz. 39—53.
- Fischer E.*: Osztályok és osztályharc. WZ 1958. 3. sz. 180—188.
- Florian R.*: A demokrácia osztálylényege. LC 1958. 1. sz. 44—53.
- Fortunov D.*: A szocialista gazdaság általános törvényszerűségei és konkrét sajátosságai a kapitalizmusról a szocializmusba való átmenet időszakában. NV 1958. 7. sz. 28—43.
- Gak G. M.*: A marxista—leninista forradalomelmélet és a mai történeti fejlődés. VF 1958. 5. sz. 3—14.
- Hager K.*: Tudomány és világnézet. Ein 1958. 1. sz. 32—50.
- Harc a mai revizionizmus ellen — a nemzetközi forradalmi mozgalom alapvető feladata. NM 1958. 12. sz. 1119—1136.
- Höppner J.*: Jürgen Kuczynskinek az osztályharc és a pártosság kérdéseiben vallott történetelmélete bírálatához. ZG 1958. 3. sz. 562—577.
- Husa V.*: Módszer — metódika — metodologia. ČCH 1958. 2. sz. 311—315.
- Iggers G. G.*: A haladás eszméje a modern történetfilozófiákban. JMH 1958. 3. sz. 215—226.
- Iribadzakor N.*: A modern revizionizmus — burzsoá reakció a marxizmus—leninizmus történelmi sikerei ellen. NV 1958. 2. sz. 13—32.
- Jourdain H.*: Neo-kapitalizmus: mese vagy valóság? CC 1958. 5. sz. 781—791.
- Kajdalo D.*: A kommunizmus építése és az ember sokoldalú fejlődése a munkában. Kom 1958. 10. sz. 8—21.
- Kann R. A.*: Közvetlemény-kutatás: hozzájárulás a történeti módszerhez. PSQ 1958. 3. sz. 374—396.
- Kašik V.*: Néhány megjegyzés a történettudomány módszerének problémáiról. Az életrajzírás módszertani kérdései. ČCH 1958. 3. sz. 507—520.
- Klein M., Kosing A.*: Marxista filozófia és szocialista politika. Ein 1958. 3. sz. 305—319.
- Klofáč J., Tlustý V.*: Az osztályok kérdése a mai nyugati szociológiában. NM 1958. 10. sz. 913—925.
- Kolbanovszkij V. V.*: A marxista szociológia tárgyáról. VF 1958. 8. sz. 126—130.
- Kolkovszkij Ja.*: A szocializmus és a kapitalizmus gazdasági fejlődési tendenciái. MEMO 1958. 3. sz. 14—28.
- Kronski T.*: Hegel és a történelemfilozófia problémái. SF 1958. 3. sz. 42—75.
- Lange O.*: A marxizmus és a burzsoá gazdaság. CI 95. (ápr.) 79—86; 96. (máj.) 85—92.
- Langr J.*: Az állam szerepe a mai kapitalizmusban. NM 1958. 8. sz. 708—724.
- Laski K., Pohorille M.*: Marxista gazdaságtan és burzsoá gazdaságtan. ND 1958. 6. sz. 38—48.
- Lazari-Paulowska I.*: A történelem idiografikus fel fogása. SF 1958. 1. sz. 14—41.
- Lefebvre G.*: A társadalmi struktúra anktéjéhez. AHRF 153. (1958. júl.—szept.) 1—13. [Az 1955. évi nemzetközi történetéskongresszuson alakított munkacsoport anktéjé.]
- Leontyev L.*: Az állami monopolkapitalizmus és a szocializmusért folyó harc. VE 1958. 10. sz. 81—90.
- Malewski A.*: A történelem idiografikus voltának problémája. KH 1958. 2. sz. 464—479.
- Martin A.*: A szocialista nemzetköziség mint a szocialista államok közötti nemzetközi jogi kapcsolatok alapelve. DAP 1958. 3. sz. 273—285.
- Melinescu N.*: A marxizmus—leninizmus életereje. LC 1958. 4. sz. 41—50.
- Molodcov V. Sz.*: A revizionizmus osztályalapjai és ismeretelméleti ismérvei. VF 1958. 12. sz. 14—24.
- Mordzinszkaja Je. D.*: A kapitalizmus védelme a szocializmus zászlaja alatt. (A reformista propaganda néhány fogásáról.) VF 1958. 3. sz. 118—128.
- Nehls K.*: A monopolista államkapitalizmus problémái.

Elvi tanulmányok

- Anderle O. F.*: Elméleti történelem. Megjegyzések a történettudomány alapjainak válságához. HZ 185/1. (1958) 1—54.
- Bernargyiner B. M.*: Mi a társadalom haladása? VF 1958. 2. sz. 178—181.
- Berthold L.*: A marxizmus—leninizmus elveiből való hűség, a legbiztosabb fegyver a szovjetellenesség minden megnyilvánulása elleni harcban. ZG 1958. 2. sz. 381—389.
- Iregel E.*: A „vegyes gazdaság” burzsoá és revizionista elméletei. VE 1958. 8. sz. 66—80.
- Brill H. L.*: Általános emberi jogok és politikai örendelkezés. Érvényrejtésük lehetősége a világpolitikában. DR 1958. 3. sz. 235—239.
- Burhard A. I., Siskina V. I.*: Az osztályharc és a jobboldali szociáldemokraták. VF 1959. 3. sz. 54—62.
- Butyenko A. P.*: A „nemzeti kommunizmus” — a burzsoázia ideológiai fegyvere. VF 1958. 6. sz. 3—16.
- Butyenko A.*: A proletárdiktatúra történelmi szükség-szerűsége és a mai revizionizmus. Kom 1958. 10. sz. 38—51.
- Dan P.*: Az állam gazdasági szerepe a mai kapitalizmusban. CI 1958. szept.—okt. 31—46.
- Dobrijanov F.*: A proletárdiktatúra marxi tana és a revizionizmus sorsa. IP 1958. 4. sz. 33—47.

- jához, Ww 1958. 2. sz. 258—269.
- Nicolaescu M., Melinte L.*: A leninista eszmék állandó időszerűsége. LC 1958. 4. sz. 51—59.
- Nyikolajev V. F.*: Az államról szóló marxista—leninista tanok revizionista elferdítése. MF 1958. 11. sz. 3—17.
- Oszadcsaja I.*: A gazdasági dinamika mai burzsoá elméleteiről. VE 1958. 10. sz. 91—102.
- Pansujev I. M.*: A dialektikus és a történelmi materializmus viszonyának kérdéséhez. VF 1958. 9. sz. 187—190.
- Pollard S.*: Beruházás, fogyasztás és az ipari forradalom. EcHR XI/2. (1958. dec.) 215—226. [Elméleti fejtegetés.]
- Puljah A. I.*: Lankadatlanul leplezzük le a mai revizionizmus próbálkozásait. VI 1958. 9. sz. 195—208. [Konferencia az SZKP KB mellett működő Társadalomtudományi Akadémia tudományos tanácsában.]
- Radulescu I.*: Az állam a kapitalizmusról a szocializmusra való átmenet idején. LC 1958. 7. sz. 13—30.
- Roman V.*: A tudomány és a szocializmus. LC 1958. 1. sz. 29—43.
- Schüfert G.*: Néhány megjegyzés J. Kuczynski „Az ember, aki történelmet csinál” c. cikkéhez. ZG 1958. 3. sz. 558—561.
- Šik O.*: A mai polgári közgazdászok néhány nézete ellen. NM 1958. 6. sz. 564—579.; 7. sz. 654—671.
- Szemjonov F.*: Tudományellenes elméletek az osztályok-ról és az osztályharorról a mai burzsoá szociológiában. Kom 1958. 3. sz. 77—94.
- Szoboljeva T. I.*: A szocializmusra való átérés különböző formáiról. PIS 1958. 2. sz. 50—62.
- Tudor Gh.*: A revizionizmus és a mai kapitalizmus lényege. LC 1958. 8. sz. 26—35.
- Terbin A. I., Kelle V. Zs., Kovalzon M. Ja.*: A történelmi materializmus és a szociológia. VF 1958. 5. sz. 151—155.
- Voinea D.*: Az állami monopolkapitalizmusról szóló elméletben megnyilvánuló revizionizmus ellen. LC 1958. 6. sz. 55—67.
- Wesolowski Wl.*: A presztízsen alapuló társadalmi rétegződés. SF 1958. 5. sz. 101—137.
- Wiatr J. J.*: A történelmi materializmus értelmezéséről. SF 1958. 1. sz. 209—227.
- Wiatr J. J.*: Még egyszer a történelmi materializmus interpretációjáról. SF 1958. 3. sz. 185—204.
- Wiatr J. J.*: Szociológia és ideológia. SF 1958. 4. sz. 89—106.
- Wittram R.*: A tény és az ember. Megjegyzések a történeti érdeklődés néhány alapkérdéséhez. IIZ 185/1. (1958) 55—87.
- Zsanov M. Je.*: A különböző társadalmi rendszerű államok békés egymás mellett élésének lenni alapelve. PIS 1958. 1. sz. 9—15.
- Kowalski J.*: A kommunista mozgalom történészeinek nemzetközi konferenciáján. ND 1958. 1. sz. 125—129. [A párttörténeti intézetek és bizottságok prágai nemzetközi konferenciájáról, 1957. nov. 19—23.]
- Lucinescu H.*: A marxizmus—leninizmus intézeteinek nemzetközi konferenciája Berlinben. S 1958. 6. sz. 212—213.
- Hrisztov H.*: Két nemzetközi történészkonferenciáról. 1. A népi demokratikus országok kommunista és munkáspártjai történeti intézeteinek konferenciája Prágában, 1957. nov. 18—22. 2. Történészkonferencia Lipcsében 1957. nov. 25—30-án az Októberi Forradalom évfordulóján. IP 1958. 1. sz. 104—106.
- Constantinescu-Iasi P.*: A prágai nemzetközi történészkonferencia, 1958. szept. 8 1958. 5. sz. 169—172.
- Angelov D.*: A Szovjetunió és a népi demokráciák bizantinológusainak konferenciája Prágában. IP 1958. 1. sz. 106—108. [1957. X. 26—XI. 2.]
- Angelov D.*: A XI. bizantinológiai kongresszus Münchenben. IP 1958. 6. sz. 123—127.
- Sacerdoteanu A.*: A levéltárügy külföldön a második világháború után. RA 1958. 2. sz. 117—159.
- Paraschiv I., Comănescu I., Unghureanu Gh.*: A levéltárak III. nemzetközi kongresszusa, Firenze, 1956. szept. 25—29. RA 1958. 1. sz. 285—287.
- Paraschiv I.*: A III. Levéltáros kerekasztal-konferencia. RA 1958. 2. sz. 295—303. [Wiesbaden, 1958. máj. 20—22.]
- Olejnik I.*: A szocialista államok közgazdászainak konferenciája. Ww 1958. 1. sz. 1—21. [1957. nov. 26—28.]
- Parolek R.*: Új szakasz nyílik a szlavisztika fejlődésében. NM 1958. 11. sz. 1047—1050. [A moszkvai, 4. nemzetközi szlavisztikai kongresszusról.]
- Jagoditsch R.*: A IV. nemzetközi szlavisztikai kongresszus Moszkvában, 1958. szeptember 1—10. JGO 1958. 4. sz. 514—517.
- Gaponov P. M.*: Az újkori történet oktatásának néhány kérdéséről. PIS 1958. 1. sz. 16—25.
- Grancaak I. M., Kovalenko J. A., Marczenko G. V.*: Az európai szocialista országok történetének tanulmányozása a főiskolákon. VI 1958. 6. sz. 221—222.
- Messerschmid F.*: Az európai öntudat és az iskola. GWU 1958. 2. sz. 78—90.
- Bodensieck H.*: Jelenkori politikai események és ítéletalkotás a jelenkortörténeti tanításban. GWU 1958. 4. sz. 218—231.
- Gehrecke U.*: A példa-elmélet a történettanításban. GWU 1958. 10. sz. 617—630.
- Albers D.*: Anyagok a föld európaizálásához és európaizálásához, mint a történettanítás témája. GWU 1958. 4. sz. 193—198.
- Treue W.*: A filmdokumentum mint történelmi forrás. IIZ 186/2. (1958) 308—327.
- Szlezanov N.*: A történettudomány mai burzsoá és revizionista nézeteinek reakciós és tudományellenes jellege. IP 1958. 3. sz. 11—44.
- A burzsoá ideológiának és a revizionizmusnak a történettudományra gyakorolt befolyása ellen. IP 1958. 3. sz. 3—10.
- Rama C. M.*: Az eszmék a modern történettírásban. (Zea és Gollwitzer professzorok cikkeinek margójára.) CHM IV/3. (1958) 760—764.
- Krooss H. E.*: Gazdaságtörténet és az új kereskedelem-történet. JEH 1958. 4. sz. 467—485.
- Hutchins J. G. B.*: Kereskedelem-történet, vállalkozások története és a kereskedelem adminisztrációja. JEH 1958. 4. sz. 453—466.
- Shils E.*: Az értelmiség és a hatalmak. Az összehasonlító elemzés néhány perspektívája. CSSH I/1. (1958. okt.) 5—22.
- Strayer J. R.*: Az állam és a vallás: Görögország és Róma, a Nyugat, az iszlám. CSSH I/1. (1958. okt.) 38—43.
- Coulborn R.*: Az állam és a vallás: Irán, India és Kína. CSSH I/1. (1958. okt.) 44—57.
- Glaserapp H. v.*: A buddhizmus és történeti problémái. GWU 1958. 2. sz. 65—77.
- Fuhrmann H.*: A pápa választása — történeti áttekintés. GWU 1958. 12. sz. 762—780.

Egyetemes történet

- Tudományos ülésszak a kommunizmus építésének problémáiról. NNI 1958. 6. sz. 184—185. [Moszkvában, 1958. jún. 23—26.]
- A revizionizmus elleni harc kérdéseiről folytatott tudományos ülésszak. VAN 1958. 7. sz. 58—63.
- Leñnodorski B.*: A X. (római) nemzetközi történészkongresszus kiadványai. KH 1958. 1. sz. 302—313.
- Mandrou H.*: A szovjet történészek az 1955. évi (római) történészkongresszuson. Ann 1958. 3. sz. 526—532.
- A Comité International des Sciences Historiques 1957. júl. 19—20-án Lausanneban tartott konferenciájának programja. HČ 1958. 3. sz. 484—485.
- A XI. nemzetközi történészkongresszus Stockholmban. ZG 1958. 2. sz. 400—401. [Témajegyzék.]
- Szenyektina O. K.*: A kommunista és munkáspártok IV. nemzetközi történészkonferenciája. NNI 1959. 1. sz. 209—210.
- A kommunista és munkáspártok történetével foglalkozó intézetek és bizottságok nemzetközi konferenciája. NNI 1958. 2. sz. 187. [1957. nov. 19—23., Prága.]

- Heilmann W.*: A Nyugat — ideológia vagy valóság? GWU 1958. 7. sz. 393—411.
- Nyikityin Sz. A.*: Tudományos ülésszak Voronyezsben a szláv országok történetéről, 1957. ápr. 8—10. KSZISZ 24. (1958) 108—109.
- Brajcsevszkij M. Ju.*: A régi szlávság kultúrája tanulmányozásának jelenlegi állása és feladatai. UIZS 1958. 6. sz. 78—93.
- Ribakov V. A., Gorjanov B. T.*: A szlávok történetének néhány problémája a nyugat-német történetírás megvilágításában. VI 1958. 4. sz. 146—152.
- Roucek, J. S.*: Az újabb amerikai irodalom Közép- és Kelet-Európáról és a Balkánról 1945—1956. ZfO 1958. 2. sz. 270—292.
- Hoffman G. W.*: A Kelet- és Délkelet-Európa-kutatás az Egyesült Államokban. SoF 1958. 2. sz. 417—427.
- La Baume W.*: Kelet-Európa előtörténete. ZfO 1958. 3. sz. 430—432. [Marija Gimbutas: The Prehistory of Eastern Europe. Cambridge 1956. c. könyvről.]
- Krallert W.*: Kelet-Európa története térképeszeti ábrázolásban. II. JGO 1958. 3. sz. 334—351.
- Reychman J.*: Konferencia a Kelet- és Közép-Európa történetét érintő keleti források ügyében. KH 1958. 1. sz. 275—277.
- Vas O.*: A Duna mint energiaforrás. DDr 1958. 1. sz. 29—40.
- Kizling R.*: Kétezer év hadieseményei a Duna mentén. DDr 1958. 4. sz. 208—221.
- Starr Ch. G.*: A rabszolgaság tartalmáról. JEH 1958. 1. sz. 17—32.
- Natan A.*: A hellén világ és a német irodalom. DR 1958. 5. sz. 441—446.
- Momigliano A.*: Herodotos helye a történetírás történetében. H XLIII/147. (1958. febr.) 1—13.
- Kazakevics E. L.*: A tőke korai formáinak szerepe Athénben, az i. e. 4. században. (Marx gazdasági elméletének megvilágításában.) VDI 1958. 2. sz. 29—39.
- Lauffer S.*: A társadalmi különbségek lényege a klasszikus Athénben. HZ 185/3. (1958) 497—514.
- Bengtson H.*: A hellénizmus régi és új megvilágításában. Kaerstől Rosztovcevig. HZ 185/1. (1958) 88—95.
- Habicht Chr.*: Az uralkodó társadalom a hellenisztikus monarchiákban. SW 1958. 1. sz. 1—16.
- Maewski K.*: A nyugati szláv földek az ókorban és a római birodalom. VDI 1958. 1. sz. 150—163.
- Wittinghoff Fr.*: Az átmenet az ókorból a középkorba, és a modern forradalom-fogalom problematikája. GWU 1958. 8. sz. 457—474.
- Szidorova N. A.*: Az „Egyetemes történet” III. kötetének fő problémái. VMU 1958. 3. sz. 3—19.
- Riszkin B. J.*: Megjegyzések A. Sztavrovskij „Gondolatok a középkor jelentőségéről a legújabb kor szempontjából” (Kiev, 1841) c. könyvről. SzV XI. (1958) 115—120.
- Tymieniicki K.*: A középkori agrártörténet néhány párhuzama. APII I. (1958) 9—32.
- Danyilov A. I.*: A világi birtok szerepe a feudalizmus létrejöttének korszakában. SzV XII. (1958) 118—131. [L. T. Milszkaja: A világi birtok Németországban a 8—9. században és szerepe a parasztság jobbágyosorba hajtásában. M. 1957. c. könyvvel kapcsolatban.]
- Dekan J.*: Valóság és mítosz a korafeudális népek létrejöttének kutatásában. HC 1958. 2. sz. 257—268.
- Sevelenko A. Ja.*: A tömeges harca a jobbágyosorba hajtás ellen a korai középkorban. PIS 1958. 3. sz. 22—31.
- Berza M.*: A felkelések a középkorban. Általános megfontolások a marxizmus-leninizmus téziseinek megvilágításában. S 1959. 4. sz. 79—93.
- Irmscher J.*: Berlin és a bizantinológia. BS 1958. 1. sz. 12—25.
- Udalova Z. V., Kazdan A. P.*: Bizánc társadalmi-gazdasági történetének néhány megoldatlan kérdése. VI 1958. 10. sz. 79—96.
- Lemerle P.*: Bizánc agrártörténetének vázlata: a források és a problémák. RH 1958. jan.—márc. 32—74.; ápr.—jún. 254—284.; júl.—sept. 43—94.
- Guiland R.*: Tanulmányok a konstantinápolyi nagy palotáról: a Hyppodrom. BS 1958. 1. sz. 26—72.
- Theodorides J.*: A cirkuszi játékok és a császári állatsereglet állatai Konstantinápolyban. BS 1958. 1. sz. 73—84.
- Randa A.*: Bizánc és a Duna-táj. DDr 1958. 3. sz. 145—156.
- Moravcsik Gy.*: A bizánci—magyar kapcsolatok problematikája. BS 1958. 2. sz. 206—211.
- Szarabjanov D. V.*: A bizánci és a régi orosz művészet kapcsolatáról. BS 1958. 1. sz. 96—106.
- Elían A.*: A bizánci—román kapcsolatok fő szakaszai és jellemző vonásai. BS 1958. 2. sz. 212—225.
- Irmscher J.*: A bizánci—német kapcsolatok mint kutatási feladat. BS 1958. 2. sz. 231—243.
- Paulová M.*: A cseh—bizánci kapcsolatok és hatásuk. BS 1958. 2. sz. 195—205.
- Udalova Z. V.*: A bizánci kormány politikája a meghódított Itáliában és a bizánci hódítás következményei. VMU 1958. 3. sz. 21—57.
- Lipsic Je. E.*: A feudális tulajdon és a feudális függés kialakulásának útjai Bizánc balkáni és kisázsiai tartományaiban. VV XIII. (1958) 28—54.
- Hellmann M.*: Földesúri és közösségi elemek a szlávok középkori alkotmánytörténetében. ZfO 1958. 3. sz. 321—338.
- Thompson E. A.*: A germán hadviselés. PP 14. (1958. nov.) 2—29.
- Hambis L.*: A hunok problémája. RH 1958. okt.—dec. 249—270.
- Suematsu Y.*: Japán kapcsolatai az ázsiai kontinenssel és a koreai félszigettel (950 előtt). CHM IV/3. (1958) 671—687.
- Tyimojevica Je. T.*: A feudális rendszer létrejötte Nyugat-Európában. PIS 1958. 4. sz. 75—82.
- Werner E.*: Megjegyzések egy új tézishez a laikus szerzetesekről. ZG 1958. 2. sz. 353—361. [K. Hallinger „Görze-Kluny” c. tanulmányáról.]
- Beumann H.*: Nomen imperatoris. Tanulmányok Nagy Károly császár-eszméjéhez. HZ 185/3. (1958) 515—549.
- Bardach J.*: A normannok szerepe a keleti szlávok területén a korai középkorban. KH 1958. 2. sz. 368—402.
- Strzemboz T.*: A feudalizmus kori városi lakosság osztályokra bontásának kritériumai. PH 1958. 2. sz. 568—573.
- Samsonowicz H.*: Megjegyzések a középkori európai városi patriciátusról. PH 1958. 2. sz. 574—584.
- Tyihonov D.*: Az adók és adóelvezetések az ujjur Államban. (Belső-Ázsia, 9—14. sz.) UZIV XVI. (1958) 52—77.
- Roslanowski T.*: A kereszteshadjárat történetéről szóló legújabb irodalom szemléje. KH 1958. 4. sz. 1311—1335.
- Bredero A.*: Vizsgálódások Clairvauxi Bernát keresztesháborús leveleiről és 1146-os németországi útjáról. MIÖG LXVI/3—4. sz. (1958) 331—343.
- Krader L.*: A feudalizmus és a tatár politika a középkorban. CSSH I/1. (1958. okt.) 76—99.
- Leib B.*: Mit nem mondott el Anna Komnene az Alexiasban. BS 1958. 1. sz. 1—11.
- Schmale Fr. J.*: Bernard von Meung formulárja. (12. sz.) MIÖG LXVI/1—2. (1958) 1—28.
- Wiel G., Eibels V., Wolff Ph.*: A tudományos gondolkodás a középkorban. CHM IV/3. (1958) 769—786.
- Kicsanov I. M.*: Aquinoi Tamás filozófiája. VF 1958. 3. sz. 104—117.
- Gorjanov B. T.*: A bizánci város a 13—14. században. VV XIII. (1958) 162—183.
- Zaborov M. A.*: A negyedik kereszteshadjárat és a 13. század eleji balkáni nemzetközi viszonyok történetének néhány kérdése B. Primov bolgár történész műveiben. SzV XI. (1958) 156—161.
- Schwarzkopf U.*: Az uralkodó személyiség jellemzése a késői középkorban. GWU 1958. 6. sz. 338—361. [Habsburg Rudolf és IV. Károly jellemzése.]
- Szkazkin Sz. D.*: A reneszánsz és a humanizmus törté-

- netének módszertani kérdéseihez. SzV XI. (1958) 123—142.
- Malowist M.*: Lengyelország, Oroszország és a nyugati kereskedelem a 15—16. században. PP 1958. ápr. 20—41.
- Seco Serrano C.*: A nagy földrajzi felfedezések kora. CHM IV/3. (1958) 553—581.
- Szkazkin Sz. D.*: Az ún. második jobbjátság fő problémái Közép- és Kelet-Európában. VI 1958. 2. sz. 96—119.
- Válka J.*: A második jobbjátság és az eredeti felhalmozás a 16. században. ČCH 1958. 2. sz. 316—324.
- Rhode G.*: A reformáció Kelet-Európában. ZFO 1958. 4. sz. 481—500.
- Angyal A.*: A végvárok világa. Fejezet a délkelet-európai szeptentörténetből a 16. és 17. században. SöF 1957. 2. sz. 311—342.
- Cornaert E.*: Franciaország kereskedelme Németországgal és az észak-európai országokkal a 16. században. KH 1958. 1. sz. 3—15.
- Carsten F. L.*: Megjegyzés a „harmincéves háború” megjelenésére. H XLIII. 149. (1958. okt.); 190—191.
- Az 1957-ben a szovjet folyóiratokban és cikkgyűjteményekben az új- és legújabb kor történetéről megjelent cikkek és dokumentumpublikációk bibliográfiája. XXI 1958. 5. sz. 156—172.
- Kárniková L.*: Az újkori ipari burzsoázia létrejöttének tanulmányozásához. ČCH 1958. 4. sz. 735—743.
- Klaveren J.*: A korrupció történelmi jelensége. SW 1958. 4. sz. 433—504.
- Suchodolski B.*: A nevelés és az újkori civilizáció fejlődése. SF 1958. 3. sz. 3—41.
- Nyikiforov L. A.*: A nystadti kongresszus előkészítése. NDVSIN 1958. 2. sz. 7—24. [1718.]
- North D.*: Tengeri árutarifák és gazdasági fejlődés 1750—1913. JEH 1958. 4. sz. 537—555.
- Rassow P.*: Nagyhatalmak, világhatalmak, hatalmi blokkok. GWU 1958. 5. sz. 287—290. [A 18. sz. közepétől napjainkig.]
- Coats A. W.*: Változó nézetek a munkáról a 18. század közepén. ECHR XI/1. (1958. aug.) 35—51.
- Ihde A. J.*: A vegyipar, 1780—1799. CHM IV/4. (1958) 934—956.
- Anderson M. S.*: A nagyhatalmak és a Krim-félsziget bekebelezése Oroszország részéről. 1783—84. SEER 88. sz. (1958. dec.) 17—41.
- Wurzbucher G.*: Az ipari forradalom — fogalom és valóság. GWU 1958. 9. sz. 521—539.
- Gotechtol J.*: A kereskedőosztályok és a forradalom Franciaországon kívül. AHR LXIV/1. (1958. okt.) 1—13.
- Nickerson H.*: A 19. századi haditechnika. CHM IV/2. (1958). 2. sz. 348—358.
- Gollwitzer H.*: A 19. század politikai eszméi és különösen a nacionalizmus és imperializmus egyetemes történetének vázlata. CHM IV/1. (1957) 83—122.
- Katz J.*: A zsidóság és a judaizmus a 19. században. CHM IV/4. (1958) 881—902.
- Jacuzszkij V. K.*: Az ipari forradalom történeti kutatásának problematikájához és módszertanához a kelet-európai országokban. KSZISZ 23. (1958) 3—19.
- Rejele O.*: Radetzky és a Duna-medence. DDr 1958. 1. sz. 14—19.
- Görllich E. J.*: Jan Evangelista Purkyně (1781—1869) és a Duna-táj problémája. DDr 1958. 3. sz. 166—168.
- Rodkey F. S.*: Az oszmán birodalom érdekei és nyugati gazdasági behatolás a Levantebe, 1849—1856. JHM 1958. 4. sz. 348—353.
- Miszlavszkij I. Sz.*: Az északi orosz tengeremlék védelme az angol—francia intervenciótól a krími háború idején. VI 1958. 6. sz. 110—119.
- Bein A.*: A modern antiszemitizmus és jelentősége a zsidókérdésben. VfZg 1958. 4. sz. 340—360. [A 19. sz. 60—70-es éveitől.]
- Fletcher M. E.*: A suezai csatorna és a világ hajózása 1860—1914. JEH 1958. 4. sz. 556—579.
- Kowalski W.*: Weitling svájci folyóiratai és a Weitling-kutatás. ZG 1958. 4. sz. 824—841.
- A marxizmus elterjedése Amerikában. (Konferencia a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézetében.) NMI 1958. 5. sz. 182—183.
- Engel-Jánosi Fr.*: Ausztria—Magyarország kapcsolata a Vatikánnal, Róma bevételétől IX. Pius haláláig. (1870—1875.) MÖS 10. k. (1957) 322—340.
- Kuzmin-Tarasov A. A.*: A nyugati tőkés hatalmak ellenséges cselekedetei az 1877—1878-as orosz—török háborúban. IP 1958. 2. sz. 34—44.
- Reutov G. N.*: Ciprus Anglia általi elfoglalásának történetéből. Az 1878. jún. 4-i ciprusi konvenció. VI 1958. 3. sz. 136—151.
- Novolny A.*: A berlini kongresszus és az európai politika problémája. IIZ 186/2. (1958) 285—307.
- Hauptmann F.*: Ausztria—Magyarország politikája, a három császár szövetsége és a titkos meg egyezés Szerbiával 1881-ben. GDBIH IX. (1958) 57—72.
- Campbell A. E.*: Nagy-Britannia és az Egyesült Államok a Távol-Keleten, 1895—1903. THJ 1958. 2. sz. 154—175.
- Grenville J. A. S.*: Goluchowski, Salisbury és a földközi tengeri megegyezés. 1895—1897. SEER 87. (1958. jún.) 340—369.
- Hemberger H.*: Az átlagprofittá kialakulása az imperializmus feltételei között. Ww 1958. 6. sz. 834—848.
- Gerhardsen G. M.*: A halászat fejlődése a 20. században. CHM IV/4. (1958) 985—1008.
- Rosinski H.*: A hadviselés forradalma a 20. században. CHM IV/3. (1958) 603—638.
- Sabad B. A.*: Az imperialista gyarmati politika lényegének eltorzítása a mai burzsoá történetírásban. VI 1958. 2. sz. 157—170.
- Livermore S. W.*: Az amerikai flotta mint tényező a világpolitikában, 1903—1913. AHR LXIII. 4. sz. (1958. júl.) 863—879.
- Bojev Ju. A.*: Az ifjútörök forradalom és a nagyhatalmak politikája. UIZS 1958. 5. sz. 122—136.
- Živanović M.*: Az 1908—1909-es boszniai annexió válság visszhangja a kattarói öbölben és a montenegrói határon. IC VIII. (1958) 193—207.
- Nečas C.*: Adalékok az 1908. évi boszniai annexió és az ún. annexió válság cseh visszhangjához. IC VIII. (1958) 183—192.
- Cirulnyik R. Ja.*: Az első nemzetközi szocialista nőkonferenciák. IIRK 719—730.
- Vinogradov K. B.*: Ausztria—Magyarország diplomáciája és az első Balkán-háború. NDVSIN 1958. 3. sz. 177—196.
- Djuršić M.*: Skadar védelmének erődítési rendszere az 1912—1913. évi Balkán-háborúban. IZCG XIV/1—2. (1958) 153—166.
- Claude H.*: A világháborúk és a gazdasági ciklus eltorzulása. EP 1958. júl.—aug. 133—149.
- Lazarev M. Sz.*: Az antant imperialista politikája Törökország arab birtokain 1914—1918-ban. NMI 1958. 6. sz. 66—87.
- Kornyjev A. Sz.*: Tárgyalások Olaszország és az antant között 1914 augusztusában. NDVSIN 1958. 1. sz. 152—171.
- Szedov K. I.*: Az Októberi Forradalom tanulmányozása a népi demokratikus országokban. Kollokvium a Szovjetunió Tudományos Akadémiája történettudományi osztályának tudományos tanácsában, 1958. dec 16—18. VI 1959. 4. sz. 207—214.
- Fokina G. K.*: Új könyvek a Szovjetunió külpolitikájának és nemzetközi kapcsolatainak történetéről. NMI 1958. 4. sz. 197—198.
- Rugyenko G. F.*: A kapitalizmus általános válsága. PIS 1958. 2. sz. 11—22.
- Neubauer H.*: Nacionalizmus és internacionalizmus a Szovjetunióban és a Duna-medencében. DDr 1958. 1. sz. 1—13.
- Adam R.*: Visszapillantás a Németország és Oroszország közötti területi népi-politikai fejlődésre. GWU 1958. 9. sz. 539—555.
- Konsztantjinov F. T., Velikovic L. N.*: A forradalmi mozgalom fellendülése a szláv országokban az

- Októberi Forradalom győzelme utáni első években. VI 1958. 7. sz. 45—61.
- Gema V. J., Szkljarenko Je. M.*: A külföldi dolgozók részvétele az orosz és ukrán népek az 1918. évi osztrák—német agresszió elleni harcában. UIZs 1958. 1. sz. 71—82.
- Averjanov A. P.*: A párizsi békekonferencia és határozatai. PIS 1958. 2. sz. 78—86.
- Adamija V. I.*: Grúzia kérdése a párizsi békekonferencián, 1919—1920. NDVSIN 1958. 4. sz. 68—81.
- Hooker J. R.*: Lord Curzon és a Curzon-vonal. JMH 1958. 2. sz. 137—138.
- Kiszltin R.*: A kisantant katonái egyezményei 1929—1937. SoF 1958. 2. sz. 333—376.
- Georgiev D.*: A lipcsei per és jelentősége a nemzetközi munkásmozgalom számára. NV 1958. 12. sz. 13—20.
- Boratynski St.*: Az Anschluss és a Népszövetség. SM 1958. 9. sz. 41—62.
- Novikov N. I.*: A müncheni események 20. évfordulójára. (Prágai történeti konferencia, szept. 25—27.) VI 1958. 12. sz. 211—213.
- Hájek J. S.*: München története. NM 1958. 8. sz. 790—803.
- Lehár L.*: A müncheni válság és a köztársaság védelméért vívott harc. NM 1958. 8. sz. 844—858.
- Dodd M.*: Gondolatok a müncheni egyezményről. DAP 1958. 10. sz. 946—949.
- Sperker H., Miltank J.*: München — figyelmeztetés minden nép számára. DAP 1958. 11. sz. 1053—1063.
- Húsz éve volt a müncheni árulás. WZ 1958. 10. sz. 808—814.
- Kvaček R.*: München diplomáciai előkészítésének kérdéséhez. ČCH 1958. 3. sz. 409—445.
- Arutyunjan Ju. V.*: Az amerikai diplomácia szerepe az 1938-as müncheni konferencia megszervezésében. VI 1958. 2. sz. 76—95.
- Boltvin Je. A.*: A második világháború kutatásának helyzete és néhány problémája a Szovjetunióban. ZG 1958. 5. sz. 990—998.
- Daszkiewicz W.*: A második világháború nemzetközi problematikája a szovjet történetírásban. SM 1958. 12. sz. 110—127.
- Stern L.*: A második világháború reakciós történetírásának fő irányzatai. NNI 1958. 4. sz. 142—158.
- Kostmann J.*: A második világháború titkos okmányai. WZ 1958. 4. sz. 391—398.
- A lengyel kérdés Sztálin Churchillel, Roosevelttel és Trumannel folytatott háborús levelezésében. SM 1958. 1. sz. 67—81.
- Gyerevanko P., Projektor D.*: A második világháború jellegének kérdéséhez. Kom 1958. 5. sz. 73—86.
- Pittman J.*: A külpolitika és a második világháború. PA 1958. 4. sz. 46—55.
- Klokov V. I.*: A szláv népek fegyverbarátsága a második világháborúban. UIZs 1958. 1. sz. 31—47.
- Koval V. Sz.*: Az USA imperialista tervei a második világháborúban. UIZs 1958. 2. sz. 53—70.
- Szerosztjanov G. N.*: Az imperialista ellentéték kiéleződése a Távol-Keleten a háromhatalmi paktum megkötése után, 1940. szept.—1941. április. VI 1958. 5. sz. 83—102.
- Majszkij I. M.*: A második front problémája az angol—amerikai történetírásban. VI 1958. 1. sz. 62—84.
- Durbanskij F.*: Jalta történeti következményei a Duna-táj számára. DDr 1958. 4. sz. 199—207.
- Bjelozsov M. M.*: Az USA Nyugat-Európa felé irányuló expanziójának előkészítése a második világháború zárószakaszában. UIZs 1958. 1. sz. 91—100.
- Atanasiu V.*: Az I. Román Hadsereg harcai az antihitlerista fronton (1944. aug. 24.—1945. jan. 18.). S 1958. 2. sz. 9—25.
- Stulz P.*: Az angol—amerikai külön fegyverszüneti tárgyalások a Hitler-fasisztákkal 1945 márciusában. DAP 1958. 4. sz. 393—401.
- Lejbengrub P. Sz.*: A hitleri Németország katonai szétzúzásának befejezése. PIS 1958. 1. sz. 36—44.
- Melnikov D. J.*: A fasiszta Németország katonai vereségének okai és a nyugat-német történelemhamisítók. VI 1958. 3. sz. 152—163.
- Sawicki J. M.*: Az Egyesült Nemzetek Szervezete és a fegyverszüneti tárgyalások. SM 1958. 11. sz. 70—92.
- Buchmann I.*: A háború utáni történelem problémáinak tanulmányozása. NNI 1958. 5. sz. 186—189.
- Bartel W.*: A jelenkor történetének kérdései. VI 1958. 10. sz. 152—165.
- Bartel W.*: A jelenkor történetének kérdései. ZG 1958. 4. sz. 730—748.
- Ponomarjov B.*: A nemzetközi kommunista mozgalom új szakaszában. Kom 1958. 15. sz. 12—30.
- Zasztavenko G. F.*: A nemzetközi kommunista és munkásmozgalom mai szakaszában. PIS 1958. 5. sz. 19—28.
- Turban P.*: A szocializmus anyagi termelési bázisa felépítésének néhány problémája. Ww 1958. 3. sz. 332—343.
- Morgenstern K.*: Az árkipőzdés a szocialista világpiacban. (A szocialista nemzetközi munkamegosztás kérdéseivel foglalkozó konferencia anyagából.) Ww 1958. 3. sz. 442—448. [Prága, 1957. dec. 12—14.]
- Berlioz J.*: A Távol-Kelet szocialista fellendülése. CC 1958. 6. sz. 913—924.
- Grossin W.*: Együttműködés a szocialista államok között. CI 1958. júl.—aug. 41—53.
- Grossmann A.*: Az NDK kapcsolatai a skandináv országokkal. DAP 1958. 6. sz. 539—549.
- Két világrendszer — két fejlődési vonal. BDW 1958. 14. sz. 1—6.
- Poster W. Z.*: A világszocializmus főlényje a világkapitalizmus felett. PA 1958. 5. sz. 19—28.
- Eaton J.*: Megjegyzések a kapitalista gazdaság jelenlegi tendenciáihoz. EP 42. (1958. jan.) 56—65.
- Lorwin V. R.*: Munkásosztály-politika és gazdasági fejlődés Nyugat-Európában. AHR LXIII. 2. (1958. jan.) 338—351.
- Heininger G.*: Vita a „népi kapitalizmusról”. Ww 1958. 4. sz. 597—601. [A Német Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézetében 1958 március végén.]
- Manukjan A.*: A kapitalista országok gazdasági helyzete 1958 elején. MEMO 1958. 4. sz. 17—37.
- Becsin A.*: A gazdasági helyzet a kapitalista országokban. MEMO 1958. 5. sz. 45—64.
- Varga J.*: A háború utáni ipari ciklus problémái és az új túltermelési válság. Kom 1958. 8. sz. 140—157; MEMO 1958. 6. sz. 18—35.
- Mendelsohn L.*: Gazdasági válságok és ciklusok a második világháború után. EP 52. (1958. nov.) 59—67.
- Wagner H.*: A kapitalizmus ciklikus fejlődése a második világháború után. Ww 1958. 6. sz. 867—880.
- Dan P.*: A háború utáni tőkés ciklus és Marx kritikáinak tehetetlensége. LC 1958. 5. sz. 50—62.
- Wheeler G.*: A gazdasági ciklus az USA-ban és a békés egymás mellett élés. DAP 1958. 5. sz. 447—456.
- Spröte W.*: A nyugat-európai közös piac kihatásai a szocialista és kapitalista országok közötti gazdasági kapcsolatokra. Ww 1958. 1. sz. 85—98.
- Duret J.*: A dollár és a nemzetközi csere válsága. CI 92. (1958. jan.) 31—44.
- Oszipov Ju. M.*: Az angol gyarmatok gazdasági és valutáris-pénzügyi kiszákmányolása a háború utáni időszakban. SzVosz 1958. 5. sz. 60—70.
- Zubcsanyinov V.*: A textilipar állapota a kapitalista országokban. MEMO 1958. 6. sz. 105—114.
- Dvorkin I.*: A mai kapitalizmus osztályszerkezete a reformizmus görbe tükrében. VE 1958. 7. sz. 94—105.
- Arnautu C.*: A „társadalmi harmónia” a kapitalista országokban és a valóság. LC 1958. 1. sz. 54—64.
- A munkásosztály helyzete a mai kapitalizmusban. WZ 1958. 12. sz. 1021—1024. [Az 1958. október elején a berlini Humboldt-egyetemen tartott nemzetközi közgazdaságtudományi konferencia második vitafelvetéséről.]

- Hrisztov Kr.*: A munkásosztály helyzete és harca a kapitalista országokban, NV 1958. sz. 67—75.
- Lavreckij I.*: A klerikális reakció és a munkásosztály. MEMO 1958. 2. sz. 31—41.
- Stan E., Lăzărescu C.*: A tőkés országokban a kommunista mozgalom növekszik és erősödik. LC 1958. 3. sz. 3—16.
- Bratanov D. C.*: Néhány irányzat a szocialista pártokban a kapitalista országokban. NV 1958. 5. sz. 71—85.
- Petrusov A.*: A parasztság helyzete a kapitalista országokban. MEMO 1958. 2. sz. 68—78.
- A parasztság helyzete a kapitalista országokban a második világháború után. MEMO 1958. 1. sz. 135—141.
- Gordenker L.*: Az Egyesült Nemzetek, az USA megállás és az 1948. évi választás Koreában. PSO 1958. 3. sz. 426—450.
- Gukaszan L. G.*: Az USA-ban levő válság hatása Ázsia és Afrika gazdaságilag gyengén fejlett országra. SzVosz 1958. 4. sz. 27—34.
- Romaskin P.*: Milyen formában és milyen módszerekkel rendelik maguk alá a monopóliumok a kapitalista országok államapparátusát. Kom 1958. 9. sz. 130—140.
- Bergstraesser A.*: Napjaink tudományos politikája. VFZ 1958. 3. sz. 219—230.
- Leontyev L. A.*: A mai kapitalizmus és az állam. VF 1958. 12. sz. 25—38.
- Grossmann A.*: Skandinávia a NATO és a semlegesség között. DAP 1958. 4. sz. 352—358.
- Merzljakov N. Sz.*: A SEATO — a délkelet-ázsiai népek nemzeti felszabadító mozgalmainak elnyomó eszköze. SzVosz 1958. 3. sz. 26—37.
- Mury G.*: A Vatikán és Eurafrika. CI 92. (1958. jan.) 65—76.
- Szkorov G.*: A gyarmati rendszer széthullásának néhány gazdasági kérdése. MEMO 1958. 4. sz. 48—64.
- Fournier-Boquet Ch.*: A párizsi szerződések (1954. dec.) nagy szemfényvesztése. CI 92. (1958. jan.) 77—86.
- Lippens W.*: A nemzetközi politika „évkönyvei” 1945 óta. VFZ 1958. 2. sz. 197—218.
- Severin P., Šnejdarek A.*: A háború ideológiái előkészítése. I. NM 1958. 7. sz. 622—637.
- Lang J., Javřek J.*: A háború ideológiái előkészítése. II. NM 1958. 8. sz. 725—738.
- Pritt D. N.*: A hidegháború igaz története. LM 1958. 5. sz. 223—228. [Coats W. P. és Z. K.: History of Anglo-Soviet Relations c. könyvével kapcsolatban.]
- Pokřtefl J.*: Atomháború vagy béke? NM 1958. 5. sz. 391—403.
- Leibholz G.*: Az „agresszió” a nemzetközi jogban és az elméleti fejtegetés területén. VFZ 1958. 2. sz. 165—171.
- Naszkowski M.*: A lengyel kezdeményezésről analitikusan. ND 1958. 4. sz. 3—12. [A Rapacki-tervről.]
- Quaestor*: A Rapacki-terv háttere. LM 1958. 3. sz. 123—126.
- Marinyin M.*: A nemzetközi viszonyok mostani szakaszának néhány sajátossága. MEMO 1958. 6. sz. 3—17.
- Leder W.*: Néhány megjegyzés a nemzetközi helyzetről. ND 1958. 9. sz. 74—87.
- Az afrika—ázsiai konferencia LM 1958. 2. sz. 86—87.
- Steiniger P. A.*: A Vöröskereszt XIX. nemzetközi konferenciájának feladatai és eredményei. DAP 1958. 2. sz. 103—111. [1957. okt. 28. Új-Delhi.]

Albánia

- A tiranai állami egyetem és az albán történeti kutatások. KH 1958. 1. sz. 325.
- Vinaver V.*: Milić Vujadinović és Mihai Tomić. GIDBIH IX. (1958) 249—256. [A török elleni albán hajdúfelkelés vezetői, 1642 k.]
- Ars G. L.*: Az orosz—albán kapcsolatok az 1787—1791. évi orosz—török háború idején. IZ 63. (1958) 259—268.
- Szenkevics I. G.*: Az 1908. évi ifjútörök forradalom

és az albán nemzeti mozgalom. SzVosz 1958. 1. sz. 31—41.

Baglamaja Dzsafaer: Az albán nemzeti felszabadító front történetéhez. VI 1958. 8. sz. 139—153.

Anglia

- Beszámoló az angol—amerikai történészkonferenciáról. 1957. júl. 8—13. BIHR 83. (1958. május) 1—40.
- Powell W. R.*: Helytörténet elméletben és gyakorlatban. BIHR 83. (1958. máj.) 41—48.
- Majszkij I. M.*: A második front problémája az angol—amerikai történetírásban. VI 1958. 1. sz. 62—84.
- Kuznyecova Sz. I.*: A Szovjetunió szocializmuskori történetének néhány kérdése az angol és amerikai irodalomban. VI 1958. 4. sz. 153—169.
- Rothstein A.*: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom 40. évfordulójára rendezett kiállítás Londonban. VI 1958. 2. sz. 220—221.
- Zins H.*: A londoni egyetem Történeti Intézete. KH 1958. 3. sz. 1001—1014.
- Iskolai történelemkönyvek IV—V. II 147., 148. sz. 34—39., 118—123.
- Perroy E.*: A középkori Anglia. (Az 1955—1957. évek publikációi.) RH 1958. júl.—szept. 111—155.
- John E.*: Az angol egyház földjeit terhelő közterhek az angolszász korszakban. BIHR 84. (1958. nov.) 117—129.
- Szokolova M. N.*: A feudális földbirtoklás és a feudális osztály létrejötte Angliában a 7—10. században. SzV XII. (1958) 5—30.
- Scammell J.*: Robert Bruce és Észak-Anglia. EHR 288. (1958. júl.) 385—403.
- Hilton R. H.*: A Robin Hood-legendák keletkezése. PP 14. (1958. nov.) 30—44.
- Gutnova Je. V.*: A királyi hatalom politikája a feudális osztályal szemben Angliában a 13. században és a 14. század elején. VMU 1958. 3. sz. 75—98.
- Gutnova Je. V.*: A királyi hatalom politikája a városok és a városi rendek irányában Angliában a 13. században és a 14. század elején. SzV XII. (1958.) 51—72.
- Berg M. A.*: A villanusok az angol „dominium antiquumon”. SzV XI. (1958) 28—51. [13. század.]
- Berg M. A.*: A 13. századi angol freehold létrejöttének kérdéséhez. (Közép-Anglia anyaga alapján.) SzV XIII. (1958) 89—122.
- Kirillova A. A.*: A 13. századi angol városok társadalmának történetéből. (A „szabadság” és „teljesjogság” társadalmi-gazdasági tartalma a 13. századi angol városban.) SzV XIII. (1958) 27—48.
- Ruffmann K. H.*: Angolok és skótok Kelet- és Nyugat-Porosország tengerparti városai. ZfO 1958. 1. sz. 17—39. [A 14. századtól kezdve.]
- Hilton R. H.*: Anglia gazdasági és társadalmi élete a 14. és 15. században. Ann 1958. 3. sz. 541—563.
- Lewis N. B.*: Az utolsó angol feudális katonai behívás, 1385. jún. 13. EHR 286. (1958. jan.) 1—26.
- Storey R. L.*: Angol állami funkcionáriusok, 1399—1485. BIHR 83. (1958. máj.) 84—91.
- Wolffe B. P.*: Királyi birtokok visszaváltása a Lancaster parlamentben, 1399—1456. EHR 289. (1958. okt.) 583—613.
- Patovrel J.*: III. Edward és a francia királyság. H 149. sz. (1958. okt.) 173—189.
- Lander J. R.*: A York-dinasztia tanácsa és közigazgatása, 1461—1485. EHR 286. (1958. jan.) 27—46.
- Kerling N. J. M.*: Angol kereskedők kapcsolatai Bergen op Zoommal (Németalföld), 1480—81. BIHR 84. (1958. nov.) 130—140.
- Allison K. J.*: Juhtartás Angliában a 16—17. században. EcHR XI/1. (1958. aug.) 98—112.
- Bond M. F.*: Parlamenti funkcionáriusok Angliában, 1509—1953. EHR 286. (1958. jan.) 78—85.
- Habakkuk H. J.*: A kolostori birtokok piaca Angliában, 1539—1603. EcHR X/3. (1958. ápr.) 382—380.
- Emmison F. G.*: VI. Edward és Peter secretarius terve a magánkancellária munkájának újraszerve-

- vezésére. 1552—1553. BIHR 84. (1958. nov.) 203—210.
- Stone L.*: A méltóságok inflációja Angliában, 1558—1641. PP 14. (1958. nov.) 45—70.
- Hans N.*: Lengyel protestánsok kapcsolatai Angliával és Hollandiával a 17—18. században. SEER 88. (1958. dec.) 196—220.
- Avgyejeva K. D.*: Az angliai földművelés a 17. századi polgári forradalom előestéjén. (A Victoria History of the Counties of England anyaga alapján.) SzV XIII. (1958.) 49—68.
- Mayes Ch. R.*: A korai Stuartok és az ír peerek. EHR 287. (1958. ápr.) 227—251.
- Cooper J. P.*: Thomas Wentworth, Strafford earlje, vagyona. EcHR XI/2. (1958. dec.) 227—248. [17. század első fele.]
- Simpson A.*: Thomas Cullum posztókereskedő, 1587—1664. EcHR XI/1. (1958. aug.) 19—34.
17. századi forradalmak. PP 1958. ápr. 63—72. [Vitalis 1957. júl. Londonban.]
- Jones G. F. T.*: A peerek tiltakozási joga a hosszú parlamentben, 1640—41. BIHR 84. (1958. nov.) 211—215.
- Roginszkij Z. I.*: Az angol—porosz kapcsolatok Cromwell protoktorátusa idején. NNI 1958. 5. sz. 71—78.
- Arhangelszkij Sz. I.*: A néptömegek helyzete és harca Angliában a 17. század hatvanas éveiben. VI 1958. 6. sz. 129—141.
- Waddell D.*: Charles Davenant, adóügyi főbiztos, közgazdász (1656—1714) vázlatos életrajza. EcHR XI/2. (1958. dec.) 279—288.
- Flinn M. W.*: Az angol vasipar fejlődése, 1660—1760. EcHR XI/1. (1958. aug.) 144—153.
- Haley K. H. D.*: Az angol—holland közeledés 1677-ben. EHR 289. (1958. okt.) 614—648.
- Stewart J. B.*: Hobbes a kritikusok között. PSQ 1958. 4. sz. 547—565. [Különböző nézetek Thomas Hobbes felfogásáról.]
- Espinasse M.*: Az angol restaurációs kor tudományának hanyatlása. PP 14. (1958. nov.) 71—89.
- Loewenson L.*: Az első találkozások I. Péter és III. Vilmos közt 1697-ben; elhanyagolt angol anyag. SEER 87. (1958. jún.) 308—316.
- Leslie R. F.*: Tanulmányok Anglia 18—19. századi történetéről. KH 1958. 3. sz. 974—994.
- Habakkuk H. J.*: A modern Anglia gazdaságtörténete. JEH 1958. 4. sz. 486—501.
- Cole W. A.*: Az angol ipar fejlődésének mérése. EcHR XI/2. (1958. dec.) 309—315. [18—20. század.]
- Mathias P.*: A serfözöpar, a mérseklet és a politika. THJ 1958. 2. sz. 97—114. [Az angol serfözők politikai szereplése a 18—19. században.]
- Kellett J. R.*: A londoni kézművesipar és kiskereskedelem feletti ellenhatalom erősödje. EcHR X/3. (1958. ápr.) 381—394. [18. század — 19. század első fele.]
- Cole W. A.*: A csempészés irányzatai a 18. században Angliában. EcHR X/3. (1958. ápr.) 395—409.
- Burley K. H.*: Egy essexi textiliparos a 18. században. EcHR XI/2. (1958. dec.) 289—301.
- Robbins C.*: „Viszálykodó Pártok”: hogyan fogadják el az angolok a pártot. PSQ 1958. 4. sz. 505—529. [18. század.]
- Ellis K. L.*: Brit összeköttetések és diplomácia a 18. században. BIHR 84. (1958. nov.) 169—167.
- Price J. M.*: A londoni napisajtó forgalma 1704—1714-ben. BIHR 84. (1958. nov.) 215—224.
- Gibbs G. C.*: Britannia és a hannoveri szerződés, 1725. ápr.—1726. febr. EHR 288. (1958. júl.) 404—430.
- Sheridan R. B.*: A brit rabszolgakereskedelem kereskedelmi és pénzügyi szervezése, 1750—1807. EcHR XI/2. (1958. dec.) 249—263.
- Butterfield H.*: III. György és az alkotmány H 147. (1958. febr.) 14—33.
- Christie I. R.*: A kormány a Grenville-rezsim idején, 1763—1765. EHR 286. (1958. jan.) 86—92.
- Wishy B.*: John Locke és 1776 szelleme. PSQ 1958. 3. sz. 413—425.
- Krause J. T.*: Változások Angliában a születésekben és halálozásokban, 1781—1850. EcHR XI/1. (1958. aug.) 52—70.
- Checkland S. G.*: A nyugat-indiai termelés és kereskedelem finanszírozása, 1780—1815. EcHR X/3. (1958. ápr.) 461—469.
- Jerofejev N. A.*: Az angol munkások helyzete az ipari forradalom korszakában (Historiográfiai szemle.) IIRK 589—604.
- Thistlethwaite F.*: Az angol edényipar átvándorlása az Atlanti-óceánon. EcHR XI/2. (1958. dec.) 264—278. [19. század.]
- Musson A. E.*: Újságyomtatás az ipari forradalom idején. EcHR X/3. (1958. ápr.) 411—426.
- Pocock D. F.*: Az angol és indiai gondolkodás kölcsönhatása a 19. században. CHM IV/4. (1958) 833—848.
- Robertson A.*: Robert Owen, 1771—1858. LM 1958. 11. sz. 521—525.
- Gyeborin A. M.*: Robert Owen tanítása. IIRK 605—608.
- Szemjonov V. F.*: A chartizmus az angol irodalomban. NNI 1958. 1. sz. 138—151.
- Tholfsen T. R.*: A chartista válság Birminghamban. IRSH 1958. 3. sz. 461—480.
- Roberts D.*: Tory paternalizmus és szociális reform a korai Viktória-kori Angliában. AHR LXIII/2. (1958. jan.) 323—337.
- Halfin N. A.*: A brit expanzió Belső-Ázsiában a 19. század 30—40-es éveiben és Richmond Skahespeare-küldetése. ISZSZSR 1958. 2. sz. 103—112.
- Thompson F. M. L.*: Az Ailesbury-birtok gondnoktanácsa, 1832—56. EcHR XI/1. (1958. aug.) 121—132.
- Armstrong W. H. G.*: John Minter Morgan tervei „ön-ellátó falvakról”, 1841—1855. IRSH 1958. 1. sz. 26—42.
- Conacher J. B.*: Peel és a peelisták, 1846—1850. EHR 288. (1958. júl.) 431—452.
- Galkin V. V.*: Marx és Engels harca a forradalmi chartizmus felélesztéséért az 1850-es években. NNI 1958. 3. sz. 62—83.
- Johnson D.*: Guizot és lord Aberdeen 1852-ben. RIHC 1958. jan.—márc. 57—70.
- Ben-Israel H.*: Carlyle és a francia forradalom. THJ 1958. 2. sz. 115—135.
- Ford A. G.*: A brit külföldi kölcsönök transzferálása, 1870—1913. EcHR XI/2. (1958. dec.) 302—308.
- Parsons F. V.*: Az Északnyugat-Afrikai Társaság és az angol kormány, 1875—95. THJ 1958. 2. sz. 136—153.
- Reutov G. N.*: Ciprus Anglia általi elfoglalásának történetéből. Az 1878. jún. 4-i ciprusi konvenció. VI 1958. 3. sz. 136—151.
- Bartlett C. J.*: Nagy Britannia és a spanyol politika megváltozása Marokkó irányában 1878 júniusában. BIHR 84. (1958. nov.) 168—185.
- Inylis K. S.*: A nem hivatalos angol egyházak és a társadalmi reform, 1880—1900. PP 1958. ápr. 73—88.
- Glaser J. F.*: A nem hivatalos angol egyházak és a liberalizmus alkonya. AHR LXIII/2. (1958. jan.) 352—363.
- Campbell A. E.*: Nagy-Britannia és az Egyesült Államok a Távol-Keleten, 1895—1903. THJ 1958. 2. sz. 154—175.
- Grenville J. A. S.*: Goluchowski, Salisbury és a földközintengeri megegyezés, 1895—1897. SEER 87. (1958. jún.) 340—369.
- Seed G.*: Az angol visszahatás az amerikai imperializmusra a folyóiratok tükrében, 1898—1900. PSQ 1958. 2. sz. 254—272.
- Usov G. A.*: A monopóliumok szerepe Anglia gyarmati politikájában a 20. század elején. NNI 1958. 2. sz. 102—114.
- Livsic Sz. G.*: Az angol politika Kínában 1900—1901-ben. Az angol—japán szövetség előtörténetéhez. KSZIV XXXIV. (1958) 16—27.
- Fellner Fr.*: Elldigenedés II. Vilmos és VII. Edward között 1905 nyarán. MÖS 11. k. (1958) 501—511.
- Rozental E. M.*: A francia diplomácia és az angol—orosz közeledés 1906—1907-ben. (Oroszország bekapcsolódása az antantba.) ISZSZSR 1958. 5. sz. 123—136.
- Osztalceva A. F.*: Imperialista ellentétek Anglia és

- Oroszország között az 1907. évi megállapodás megkötésekor. NDVSIN 1958. 4. sz. 143—157.
- Jones R. B.*: Angol—francia tárgyalások 1907-ben: Sir Alfred Milner memoranduma. BIHR 84. (1958. nov.) 224—227.
- Nyemanov I. N.*: Anglia az első és a második világ-háború között. PIS 1958. 4. sz. 20—31.
- Allen V. L.*: Az angol rendőr- és börtöntiszték szak-szervezetének megalakulása, 1918/19. EcHR XI/1. (1958. aug.) 133—143.
- Rotstejn A.*: Háborúellenes akciók az angol hadseregben 1919-ben. NNI 1958. 6. sz. 98—102.
- Szavcsuk P. O.*: Az angol dolgozók harca a szovjet-ellenes intervenció ellen, 1919—1920. NNI 1958. 1. sz. 105—114.
- Bünger S.*: Az „El a kezekkel Oroszországtól”-mozgalom Angliában, 1920. ZG 1958. 6. sz. 1249—1283.
- Kraszilnyikov A. N.*: Anglia uralkodó körei szovjet-ellenes politikájának történetéből, 1929—1932. VI 1958. 4. sz. 78—99.
- Lemin I.*: Angol—német kapcsolatok a második világ-háború előestéjén, új dokumentumok fényénél. MEMO 1958. 4. sz. 78—88.
- Robinton M. R.*: Parlamenti kiváltság és politikai erkölcs Nagy-Britanniában, 1939—1957. PSQ 1958. 2. sz. 179—205.
- Hughes J. R. T.*: Az angol hadviselés pénzügyi fedezése a második világháborúban. JEH 1958. 2. sz. 193—199.
- Meyer-Hermann E.*: Göring és az angol hadüzenet 1939. szept. 3. GWU 1959. 6. sz. 375—376.
- A lengyel kérdés Sztálin Churchillel, Roosevelttel és Trumannel folytatott háborús levelezésében. SM 1958. 3. sz. 63—79.
- Stulz P.*: Az angol—amerikai külön-fegyverszüneti tárgyalások a Hitler-fasisztákkal 1945 márciusában. DAP 1958. 4. sz. 393—401.
- Milejkovszkij A.*: Anglia a tőkés világgazdaságban. MEMO 1958. 1. sz. 19—31.
- Oszipov Ju. M.*: Az angol gyarmatok gazdasági és valutáris-pénzügyi kiszákmányolása a háború utáni időszakban. SzVosz 1958. 5. sz. 60—70.
- Cox I.*: Terror a brit gyarmatokon. LM 1958. 9. sz. 422—425.
- Pritt D. N.*: A kenyai angol gyarmati bírások történetéből. NNI 1958. 4. sz. 117—122.
- Beglov I. I.*: Az amerikai olajmonopóliumok szerepe az angol—iráni konfliktus kifejlődésében 1951—1954-ben. NNI 1958. 3. sz. 106—126.
- Evatt C.*: Tory kolonializmus Ciprusban. LM 1958. aug. 347—351.
- Grammos V.*: Az angol felelősség Cipruson. CI 1958. júl.—aug. 80—87.
- Gollan J.*: Az angol munkáspárt politikája ma. Kom 1958. 2. sz. 76—87.
- Gollan J.*: A munkáspárt úgynevezett „fejlesztési terve”. VI 1958. 12. sz. 86—95.
- Lim H. B.*: A munkáspárt és a gyarmatok. LM 1958. 1. sz. 28—31.
- Rotstejn A.*: A brit reformizmus és a gyarmati kérdés. SzVosz 1957. 6. sz. 8—25.
- Weiss M.*: Stratchey és a marxista munkaérték-elmélet. PA 1958. 1. sz. 40—48.
- Polit H.*: A marxizmus és a munkásmozgalom Nagy-Britanniában. Kom 1958. 6. sz. 70—79.
- Williamson J.*: A békemozgalom Nagy-Britanniában. PA 1958. 10. sz. 30—39.
- Kucsinszkij N.*: Nagy-Britannia konzervatív pártja jelenlegi szakaszában. MEMO 1958. 5. sz. 125—132.
- Johnson A.*: Az 1958. évi válaszások. PA 1958. 6. sz. 1—13.
- passaui „codex antiquissimus”-ban. MIÖG LXVI/3—4. sz. (1958) 276—305.
- Kühnel H.*: A Habsburgok háziorvosai III. Frigyes császár haláláig. MÖS 11. k. (1958.) 1—36.
- Macek J.*: Peter Pässler a tiroli és salzburgi parasztháborúban. ÖCH 1958. 1. sz. 3—31.
- Nemetz W.*: Hadirakéták az osztrák hadseregben. (17—19. század.) MÖS 10. k. (1957) 257—274.
- Pillich W.*: A kinestár, a levéltár és az udvari könyvtár elmenekítése Bécsből 1683-ban. MÖS 10. k. (1957) 136—147.
- Blaas R.*: A kardinálisok védnöksége a német és osztrák nemzet felett a 18. és 19. században. MÖS 10. k. (1957) 148—185.
- Lhotsky A.*: VI. Károly császár és udvara 1712—13-ban. MIÖG LXVI/1—2. (1958) 52—80.
- Bonacher W.*: Cyriak Blödner osztrák katonai térképész élete és művei (1672—1733). MÖS 10. k. (1957) 92—135.
- Hrazky J.*: Johann Christoph Bartenstein, az állam- és nevelés. MÖS 11. k. (1958) 221—251. [1727-ben konferencia-titkár lett a bécsi udvari és állami kancelláriánál.]
- Leitsch W.*: Az osztrák politika változásai Oroszországgal kapcsolatban 1724—1726-ban. JGO 1958. 1. sz. 33—91.
- Wagner H.*: Seckendorff gróf útinaplója 1730. július 15-től augusztus 26-ig. MÖS 10. k. (1957) 186—242.
- Surdu B.*: Habsburg-ellenes népi felkelés a Bánátban, 1737—1739. SMEM II. (1957) 289—344.
- Miskolczy J.*: A vámszövevény történetéhez a Dunamonarchiában. DDr 1958. 1. sz. 20—28. [Mária Teréziától.]
- Allmayer-Beck Chr.*: A katonai Mária Terézia-rend irodája és levéltára. MÖS 10. k. (1957) 243—256.
- Dollot R.*: Triest és Franciaország: Egy konzulátus története. RHD 1958. apr.—jún. 97—110.; júl.—szept. 240—257.; okt.—dec. 336—350. [A triesti francia konzulátus, 1769—1958.]
- Markov W.*: A triesti osztrák Kelet-Indiai Társaság problematikájához, 1775—1785. IO VIII. (1958) 69—82.
- Brusatti A.*: Az állami javak elidegenítése 1780 és 1848 között. Gazdaságtörténeti vizsgálódások az osztrák liberalizmus problémájáról. MÖS 11. k. (1958) 252—274.
- Brusatti A.*: A földesúri hivatalnokok helyzete Ausztriában az 1780-tól 1848-ig terjedő időben. SW 1958. 4. sz. 505—516.
- Muljačić Z.*: Dubrovnik és az 1788. évi. Montenegro elleni osztrák akció első fázisa. IZCG XIV/1—2. (1958) 94—112.
- Paszkalova V.*: Osztrák—bolgár kereskedelmi kapcsolatok a 18. század végén és a 19. század elején. IP 1958. 5. sz. 83—92.
- Blaas R.*: A császári auditoriátus a Sacra Rota Romanánál. MÖS 11. k. (1958) 37—152. [A Vatikán-nál.]
- Krejčíl K.*: A cseh és szlovákok harca felszabadulásukért a 19. században és a 20. század elején. VIMK 1958. 3. sz. 78—97.
- Obermann K.*: Megjegyzések a polgári Metternich-kutatásról. ZG 1958. 6. sz. 1327—1342.
- Haas A. G.*: Ferenc császár, Metternich és Illyria helyzete. MÖS 11. k. (1958) 373—398.
- Marx J.*: A hivatalos titlami listák. Új adalékok az 1848 előtti osztrák cenzúra történetéhez. MÖS 11. k. (1958) 412—466.
- Marx J.*: Az osztrák mértékletességi mozgalom a 48-as forradalom előtt. MÖS 10. k. (1957) 275—301.
- Nemeth K.*: Néhány kiadatlan levél Kulmer és Jelačić levélváltásából, 1849. III. 19.—V. 5. AV I. (1958) 333—365. [Franz Kulmer miniszter és a horvát bán.]
- Weinzierl-Fischer E.*: A minisztertanács és az 1850. április 18. és 23-i császári rendelkezések. MÖS 11. k. (1958) 467—494.
- Djordjević D.*: Kereskedelmi tárgyalások Szerbia és Ausztria—Magyarország között 1869—1875-ben. IG 1958. 3—4. sz. 51—74.
- Milutinović K.*: A kattarói felkelés és a Wagner-affér.

Ausztria

Az osztrák levéltárigazgatók hatodik konferenciája 1957. május 14—15-én Bécsben. MÖS 11. k. (1958) 512—514.

Gschneitzner Fr.: Tiroi a Duna és a Földközi-tenger között. DDr 1958. 2. sz. 69—73.

Jwaschek Fr.: A birtokadományozások sorrendje a

- IZCG XIV/1—2. (1958) 17—64. [Ivan Ritter v. Wagner, Dalmácia helytartója, 1869—70.]
- Engel-Jánosi Fr.*: Ausztria—Magyarország kapcsolata a Vatikánnal Róma bevételétől IX. Pius haláláig. MÖS 10. k. (1957) 322—340. [1870—1875.]
- Novotny A.*: Ausztria—Magyarország és Törökország a berlini kongresszus idején az 1879. április 21-i megegyezésig. MÖS 10. k. (1957) 341—356.
- Isović K.*: Ausztria—Magyarország megszállja a novipazari szandzsákat 1879-ben. GIDBIH IX. (1958) 109—137.
- Rutkowski R.*: Szövetségi tárgyalások Törökország, Ausztria—Magyarország és Németország között 1881—1882-ben. MÖS 10. k. (1957) 357—386.
- Hauptmann F.*: Ausztria—Magyarország politikája, a három császár szövetsége és a titkos megegyezés Szerbiával 1881-ben. GIDBIH IX. (1958) 57—72.
- Jenks W. A.*: A Taaffe-kormány és az északi vasút miatti ellentétek, 1883—1885. MÖS 10. k. (1957) 387—398.
- Neck R.*: Rudolf trónörökös búcsúleveleiről. MÖS 11. k. (1958) 495—501.
- Braubach M.*: Oswald Redlich és Aloys Schulte. (Redlich születésének 100. évfordulójára.) MIÖG LXVI/3—4. sz. (1958) 245—275.
- Grenville J. A. S.*: Goluchowski, Salisbury és a Földközi-tengeri megegyezés, 1895—1897. SEER 87. (1958 jún.) 340—369.
- Turok V. M.*: Az ausztró—marxizmustól a mai revizionizmusig. NNI 1958. 4. sz. 57—78.
- Křížek J.*: A cseh burzsoázia politikája és a „cseh kérdés” 1900—1914-ben. ČCH 1958. 4. sz. 621—661.
- Konebný Z.*: Magyarország, Szilézia és Galícia az első orosz forradalom előestéjén, 1900—1904. SS 1958. 4. sz. 433—490.
- Bachmann H.*: Georg Kerschesteiner levelei Joseph Maria Baernreitherhez, az iskolareformer az osztrák államférfihez. ZFO 1958. 3. sz. 420—424. [1909—1910.]
- Vinogradov K. B.*: Ausztria—Magyarország diplomáciája és az első Balkán-háború. NDVSN 1958. 3. sz. 177—196.
- Kapidžić B.*: Az osztrák—magyar politika Bosznia-Hercegovinában és a jugoszláv kérdés az első világháború idején. GIDBIH IX. (1958) 7—55.
- Bachman H.*: Csehországi német Reichsrat-beli képviselők emlékirata 1914 októberében gróf Stürgkh miniszterelnökhöz. ZFO 1958. 4. sz. 518—530.
- Hornik A.*: Az Ausztriában 1918 januárjában lezajlott sztrájk negyvenedik évfordulójára. WZ 1958. 1. sz. 46—51.
- Stull B.*: Válogatott dokumentumok a tengerészek 1918. febr. 1—3-i kattarói felkeléséről. AV I. (1958) 174—249.
1918. november 12. (Dráma idézetekben.) A Habsburg-Monarchia vége. WZ 1958. 11. sz. 894—909.
- Fürnberg Fr.*: Ausztriának a szocializmushoz vezető útjáról (1918—1945) folyt vita zárócíkke. WZ 1958. 1. sz. 67—72.
- Strobl Fr.*: Az osztrák munkásmozgalomban levő szakadás történetéhez. WZ 1958. 9. sz. 727—740.
- Turok V. M.*: A politikai válság Ausztriában 1932—1933-ban és a munkásosztály harca a reakció ellen. IIRK 731—776.
- 1938—1958. Dokumentumok Ausztria annektálásáról. WZ 1958. 3. sz. 214—218.
- Boratynski St.*: Az Anschluss és a Népszövetség. SM 1958. 9. sz. 41—62.
- Melchior L.*: A stájerországi kommunisták hősi harca, 1938—1945. WZ 1958. 11. sz. 931—935.
- Coreth A.*: A cs. k. Kabinetlevéltár sorsa 1945 óta. MÖS 11. k. (1958) 514—525.
- Magerstein W.*: Ausztria tulajdonjogi igényei a Dunatérsgében. DDR 1958. 2. sz. 97—109.
- Ermacora F.*: Dél-Tirol autonómiaja az olasz jogrend megvilágításában. DDR 1958. 2. sz. 74—96.
- Ardayev G. B.*: Harc az Osztrák Szocialista Párt programtervezete körül és a szovjet társadalom történetének kérdései. ISZSZSZR 1958. 6. sz. 203—207.

- Ardayev G.*: Az osztrák jobboldali szocialisták új programja. MEMO 1958. 4. sz. 65—77.
- Gladkov I.*: A kapitalizmus védelme „demokratikus szocializmus” leple alatt. VE 1958. 1. sz. 66—78. [Az osztrák szocialista párt új programtervezetéről.]
- Fürnberg Fr.*: A szociáldemokrata Marx-kritikusokról. WZ 1958. 5. sz. 430—443.
- Valla M.*: A baráti Osztrák Kommunista Párt programtézisei. NM 1958. 5. sz. 460—465.
- Strobl Fr.*: 1948—1958. A Csehszlovák Köztársaság útja a szocializmus felé és az Osztrák Szociáldemokrata Párt új programja. WZ 1958. 2. sz. 116—121.
- Spira L.*: Az Osztrák Kommunista Párt harca az ország függetlenségéért, a békéért és demokráciáért. NNI 1958. 6. sz. 3—15.

Belgium

- Sprunck A.*: Osztrák-Németalföld helyzete 1790-ben. Mária Krisztina helytartónéknak a bécsi kormányhoz küldött jelentései alapján. Anyagi eszközök megszerzése a luxemburgi erőd védelmére. Feltz kormánytanácsos jelentései a belgiumi helyzetről és az idegen hatalmak magatartásáról. MÖS 11. sz. (1958) 275—372.
- Willequet J.*: A belga függetlenségi politika 1936—1940-ben. RHDGM 1958. júl. 3—11.
- Wanty E.*: A francia—belga katonai kapcsolatok 1936—1939. októberé között. RHDGM 1958. júl. 12—23.
- Lejeune L.*: A belga ellenállás 1940—45-ben. RHDGM 1958. júl. 31—43.
- Deleuze L.*: A belga titkos hadseregéről. Fegyveres ellenállási csoport. RIIDGM 1958. júl. 44—54.
- Jacquemyns G.*: A belga dolgozók és a német megszállás a második világháború idején. RHDGM 1958. júl. 24—30.
- Eckertz T.*: Belgium a gazdasági válság árnyékában. DAP 1958. 4. sz. 359—367.

Bulgária

- Kosztova-Jankova E.*: Az 1956. évi bolgár történeti irodalom bibliográfiái szemléje. IP 1958. 2. sz. 74—97.
- Koszev D.*: A történettudomány Bulgáriában 1956—1957-ben. IP 1958. 6. sz. 6—33.
- Koszev D.*: A történettudomány Bulgáriában 1956—1957-ben. VI 1958. 7. sz. 207—220.
- A Bolgár Kommunista Párt VII. kongresszusa és a bolgár történettudomány feladatai. IP 1958. 4. sz. 3—12.
- Az Isztoriceszki Pregled bolgár történeti folyóirat 1955—1957. évfolyamairól. VI 1958. 1. sz. 158—169.
- Kosztova-Jankova E.*: 1957-ben megvédett kandidátusi disszertációk Bulgáriában. IP 1958. 3. sz. 122—128.
- Todorov G. D.*: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom 40. évfordulójának tiszteletére rendezett tudományos ülésszakok Bulgáriában. VI 1958. 2. sz. 217—219.
- Nekrológ I. K. Sztójcevsz hadtörténész halálára, 1886—1958. IP 1958. 4. sz. 126—127.
- Aleksziev M. Sz.*: A levéltárügy a Bolgár Népköztársaságban. IA 1958. 5. sz. 159—165.
- Bozsikov B.*: A szófiai történeti múzeum megalakítása. IP 1958. 2. sz. 103—104.
- Jotov J.*: A Nemzetvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Levéltára. IP 1958. 1. sz. 108—112.
- Tápkova-Zaimova V.*: A hadituk kérdése az első bolgár cárságban. IP 1958. 1. sz. 58—73.
- Primov B.*: Bogomil pap és a bogomil mozgalom. IP 1958. 6. sz. 96—112.
- Kiszelkov V. Szl.*: Létezett-e egy Bogomil nevű pap? IP 1958. 2. sz. 57—67.
- Sanidze A.*: Adalékok a grúz—bolgár kulturális kapcsolatok történetéhez. IP 1958. 4. sz. 98—104.

- Mutafcsieva V. P.*: A feudális járadék az oszmán birodalomban. KSZISZ 24. (1958) 90—99.
- Mutafcsieva V. P.*: A csiflikiek kérdése az oszmán birodalomban a 14—17. században. IP 1958. 1. sz. 34—57.
- Dimitrov Sz. A.*: A Russze-vidéki csiflikiek (major-ságok) történeléhez. IP 1958. 4. sz. 84—98. [17—18. sz.]
- Mijatov P.*: A krími Girejek ivadékai és uralmuk Bulgária egyes részein a 17—19. században. UZISZ XVI. (1958) 288—303.
- Paszkalova V.*: Osztrák—bolgár kereskedelmi kapcsolatok a 18. század végén és a 19. század elején. IP 1958. 5. sz. 83—92.
- Constantinescu A.*: Vita a „kirdzsallk” kérdéséről. S 1958. 4. sz. 145—149.
- Todorov N.*: A céhszervezet jellegének egyes változásai Bulgáriában a 19. század első felében. IP 1958. 4. sz. 44—76.
- Todorov N. T.*: A kapitalista viszonyok kialakulása a bulgáriai textiliparban a 19. század első felében. KSZISZ 23. (1958) 74—87.
- Velichi C.*: Román—orosz segítség a 1828—29-ben a román fejedelemségekbe emigrált bolgárok-nak. RS II. (1958) 261—272.
- Velichi C.*: A havasalföldi bolgár telepek 1830. évi statútuma. RS III. (1958) 117—136.
- Todorov N. T.*: A manufaktúra fejlődése Bulgáriában a 19. század második negyedében. UZISZ XVI. (1958) 109—150.
- Velichi C.*: Az 1841-es braillai első forradalmi mozgalom eltelt részvevőinek sorsa. IP 1958. 6. sz. 92—95.
- Bödey J.*: Bulgária a Kossuthot elkísérő magyar emigránsok emlékeztéseiben. IP 1958. 6. sz. 82—91.
- Konobejev V. D.*: G. Sz. Rakovszki bulgáriai fegyveres felkelésének terve a krími háború idején. UZISZ XVI. (1958) 304—309.
- Markov D. F.*: Száz éve ünneplik Bulgáriában a szláv írásbellegré napját. KSZISZ 26. (1958) 6—12.
- Todorov N.*: Új adalékok a bulgáriai agrárviszonyokhoz a 19. század hatvanas éveiben. IP 1958. 5. sz. 126—131.
- Dzsumaliev G. Sz.*: Sumen város részvétele az 1875-ös forradalmi mozgalomban. IP 1958. 2. sz. 45—56.
- Burmov A.*: A Bolgár Forradalmi Központi Bizottság válsága 1875 őszén és a giurgiui Központi Bizottság megalakítása. IP 1958. 2. sz. 40—64.
- Bakulina N. V.*: Hriszto Botev ateizmusának kérdéséhez. KSZISZ 26. (1958) 13—24.
- Dimitrov M.*: Ljuben Karavelov ideológiájának kérdéséhez. UZISZ XVI. (1958) 78—108.
- Sztojcsev I.*: Tanjo Sztojanov Kurtev és csapata 1876-ban. IP 1958. 3. sz. 71—101.
- Todorov N.*: A Bulgária felszabadulásának 80. évfordulójára rendezett ünnepi ülésnap. IP 1958. 2. sz. 98—102.
- Todorov N.*: Bulgária török iga alóli felszabadulásának 80. évfordulója. NNI 1958. 4. sz. 201—202.
- Ganovszki Sz.*: Bulgária felszabadulása a török iga alól és a bolgár marxista történetírás néhány problémája. IP 1958. 2. sz. 3—12.
- Todorov G. D.*: A bolgár közvélemény és az 1877—78. évi orosz—török háború. (Bulgária török iga alóli felszabadulásának 80. évfordulójára.) NNI 1958. 2. sz. 49—61.
- Nyikityin A. Sz.*: Az orosz társadalom és Bulgária felszabadulása. IP 1958. 2. sz. 13—25.
- Ofetea A.*: A román nép hozzájárulása az 1877—1878-as orosz—török háborúhoz. IP 1958. 2. sz. 26—33.
- Kuzmin-Tarasov A. A.*: A nyugati tőkés hatalmak ellenséges cselekedetei az 1877—1878-as orosz—török háborúban. IP 1958. 2. sz. 34—44.
- Levintov N. G.*: A bolgár történészek új munkái a bulgáriai agrárforradalom történetéről, 1877—1879. VI 1958. 5. sz. 138—144.
- Gorov I. P.*: Belya Zsivkova tanulóvel 1881/82-ben Drinápolyban és Bitoljban. IP 1958. 4. sz. 77—83.
- Nikolov N.*: Fontos esemény a Bolgár Kommunista Párt eszméletében. (Dimitar Blagoev művei 1. és 2. kötetének megjelenése alkalmából.) NV 1958. 2. sz. 59—69.
- Georgiev G.*: A perniki bányászproletariátus kialakulása. IP 1958. 6. sz. 72—81.
- Valev L. B.*: A kommunizmus ügyének lángoló harcosa. (G. M. Dimitrov születésének 75. évfordulójára.) KSZISZ 24. (1958) 5—16.
- Konsztantinyov F. T.*: A marx—lenini elmélet néhány kérdésének alkotó kidolgozása G. M. Dimitrov műveiben. KSZISZ 24. (1958) 17—31.
- Vaszilev K.*: A Balkán-háború és a szűkelvű szocialisták pártjának harca a burzsoá nacionalizmus és militarizmus ellen. IP 1958. 4. sz. 48—62.
- Veleva M.*: Katonai zendülések 1913-ban. IP 1958. 1. sz. 3—33.
- Zeebokrickij V. A.*: Bulgária belső helyzete a Balkán-háborúk után. UIZs 1958. 1. sz. 48—60.
- Csernyavszkij G. I.*: Új adatok a Nagy Októberi Szocialista Forradalomról és a bulgáriai forradalmi mozgalomra gyakorolt hatásáról. ISZSZSZR 1958. 6. sz. 208—211.
- Snitman A. M.*: N. D. Mihajlov (1887—1916) forradalmi tevékenysége Öggyesszában. IP 1958. 5. sz. 73—83.
- Mitev D., Hriszto V. A.*: A németországi novemberi forradalom és visszhangja Bulgáriában. NV 1958. 11. sz. 69—82.
- Petrova D. V.*: A szűkelvű nacionalisták (tesznyákok) és az 1918 novemberi szocialista forradalom. IP 1958. 5. sz. 63—72.
- Micsev D.*: A Bolgár Kommunista Párt a dolgozó k gyermekeinek megszervezéséért, 1921—1935. IP 1958. 6. sz. 34—58.
- Mitev J.*: A Bolgár Kommunista Párt harca 1922—23-ban az egységfrontért. NV 1958. 8. sz. 41—54.
- Tisev D.*: A Bolgár Kommunista Párt harca a munkásosztály és a dolgozó parasztság szövetségéért az 1923. szeptemberi felkelés előkészítésében és lefolytatásában. IP 1958. 5. sz. 3—26.
- Petrov Sz.*: Az 1923. szeptemberi felkelés — fordulat a párt stratégiájában és taktikájában. NV 1958. 9. sz. 47—59.
- Velikov Sz.*: A Bolgár Kommunista Ifjúsági Szövetség (BKMSZ) 1923 szeptembere után és a bolgár Munkásifjúsági Szövetség (RMSZ) megalakítása. IP 1958. 6. sz. 59—72.
- Gavrilova E.*: A bulgáriai forradalmi ifjúsági mozgalom nevezetes évfordulója. (A Bolgár Munkásifjúsági Szövetség megalakulásának 30. évfordulójára.) NV 1958. 7. sz. 59—72.
- Vaszilev V. A.*: A bolgár textilipar az 1929—1934-es gazdasági válság első éveiben és a textil-munkások 1931. évi sztrájkja. IP 1958. 5. sz. 27—62.
- Georgiev D.*: A lipcei per és jelentősége a nemzetközi munkásmozgalom számára. NV 1958. 12. sz. 13—20.
- Gornenski N.*: Az antifasiszta ellenállási mozgalom és a fegyveres harc Bulgáriában, 1941—1944. ZG 1958. 5. sz. 1069—1088.
- Ganevics I. V.*: A bolgár dolgozók részvétele a jugoszláv nép nemzeti felszabadító harcában, 1941—1944. szept. UIZs 1958. 2. sz. 94—103.
- Zsivkov T.*: A szocializmus győzelme Bulgáriában. NV 1958. 10. sz. 16—27.
- Donev D. V.*: Harc a népgazdaság helyreállításáért 1944—1948-ban Bulgáriában. IP 1958. 4. sz. 13—43.
- Fjodorov N. N.*: A Bolgár Kommunista Párt harca a mai revizionizmus ellen. VI 1958. 11. sz. 161—176.
- A Bolgár Kommunista Párt VII. kongresszusának anyaga, 1958. jún. 2—7. NV 1958. 6. sz. 3—144.

Csehszlovákia

- Macek J.*: A történettudomány szervezete Csehszlovákiában. VI 1958. 4. sz. 212—215.
- Macek J.*: A Csehszlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének 5 éve, 1952—1957. ČCH 1958. 3. sz. 603—609.

- Hrozientik I.*: A Szlovák Tudományos Akadémia bratislavai Csehszlovák—Szovjet Intézetének munkájáról. KSZISZ 24. (1958) 105—108.
- A budapesti csehszlovák kutatócsoport munkájáról. HČ 1958. 1. sz. 163—165.
- Lötzke H.*: A Német Demokratikus Köztársaság és a Csehszlovák Köztársaság történeשבizottságának három éve. Am 1958. 3. sz. 95—96.
- A német—csehszlovák történésbizottság VI. ülése. ZG 1958. 2. sz. 391—392.
- Buriánek F.*: Zdeněk Nejedlý (80. születésnapjára). NM 2. sz. 137—141.
- Zdeněk Nejedlý, a Csehszlovák Tudományos Akadémia elnökének 80. születésnapjára. VI 1958. 2. sz. 20—22.
- Zdeněk Nejedlý, a Csehszlovák Tudományos Akadémia elnöke, 80. születésnapjára rendezett tudományos ülésszakok. VI 1958. 3. sz. 219—220.
- Zdeněk Nejedlý, a Csehszlovák Köztársaság kimagasló tudosa és közéleti személyisége. (Születésének 80. évfordulójára.) NNI 1958. 2. sz. 189.
- Zdeněk Nejedlý, a Moszkvai Állami Egyetem tiszteletbeli professzorának 80. születésnapjára. VMU 1958. 3. sz. 224—225.
- Ostrovitjanov K. V.*: Z. R. Nejedlý, a kiváló csehszlovák tudós és közéleti személyiség. VAN 1958. 3. sz. 48—53.
- Z. R. Nejedlý ünnepe. VAN 1958. 3. sz. 54—55.
- Bonnoure P.*: Zdeněk Nejedlý 80. születésnapjára. Pensée 78. (1958. márc.—ápr.) 104—110.
- Fr. Trávníček akadémikus 70. születésnapjára. SS 1958. 4. sz. 566—567.
- Polišenský J.*: Nekrológ Karel Stloukal történészprofesszor halálára, 1887—1957. ČCH 1958. 2. sz. 406—408.
- Tapie V. L.*: Nekrológ Karel Stloukal-ról (1887—1957). RH 1958. júl.—szept. 233—235.
- Höhnel H.*: A Csehszlovák Köztársaság levéltárosaival konferenciája. Am 1958. 4. sz. 123—124. [1958. szept. 10—11-én Prágában.]
- Schetelich E.*: Levéltári dokumentumok országos kiállítása a Csehszlovák Köztársaságban. Am 1958. 4. sz. 121—123.
- Flodr M.*: Középkori kéziratjegyzékek, mint történeti források. ČMM 1958. 1—2. sz. 1—28.
- Spěváček J.*: A cseh diplomatarium kiadásának alapvető kérdéseiről folytatott vitához. ČCH 1958. 1. sz. 70—72.
- Šebánek J.*: A diplomatikai munka módszere és céljai a cseh diplomatarium előmunkálatai alapján. ZG 1958. 5. sz. 1107—1116.
- Matějka F.*: A morvaországi összefrások kiadásának befejezéséhez. SS 1958. 3. sz. 412—416.
- Skulina J.*: Mit várnak a nyelvtesztok a történészekről. ČMM 1958. 3—4. sz. 382—385.
- Oliva P.*: A szlovákiai Limes Romanusról tartott konferencia. Nyitra. ČCH 1958. 1. sz. 176.
- Kudláček J.*: A szláv letelepedés kezdetei Csehszlovákia területén. HČ 1958. 1. sz. 72—92.
- Ratkoš P.*: A nagymorva korszak a szlovák történetben. HČ 1958. 1. sz. 3—31.
- Bulín H.*: A régi Szlovákia az ún. bajor geográfus adatai szerint. HČ 1958. 3. sz. 405—433.
- Hosák L.*: Feladatok és problémák Morvaország középkori történetében. ČMM 1958. 3—4. sz. 386—396.
- Mezník J., Válka J.*: Vita „Morvaország története” kérdéséről. ČMM 1958. 3—4. sz. 397—398.
- Varsík Br.*: Néhány kelet-szlovákiai helység etimológiájához. SFFH IX. (1958) 127—163.
- Lehotská D.*: A pozsonyi városi levéltár fejlődése 1526-ig. HS IV. (1958) 222—274.
- Paulová M.*: A cseh—bizánci kapcsolatok és hatásuk. BS 1958. 2. sz. 195—205.
- Rejns M.*: A cseh—lengyel kapcsolatok tárgyalása a „Lengyelország története” c. munkában. SS 1958. 4. sz. 557—558.
- Späuling L.*: Guido kardinális és cseh- és morvaországi küldetése (1142—1146). MIOG LXVI/3—4. (1958) 306—330.
- Braehman W.*: A gyógyszerár-ügy történeti fejlődése Sziléziában. ZFO 1958. 2. sz. 241—254. [13. századtól máig.]
- Kučera M.*: A „dusnokok”, a jobbágság egyik leg-régibb csoportja Szlovákiában. SFFH IX. (1958) 165—179.
- Hůštava A.*: IV. Béla 1266-ban kibocsátott trencsényi és lipóci okleveleiről. SFFH IX. (1958) 181—209.
- Varsík Br.*: A városok keletkezése és fejlődése Szlovákiában a 13. és 14. században. HČ 1958. 2. sz. 169—201.
- Varsík B.*: A cseh nyelv használata Szlovákiában a 14. században. HČ 1958. 1. sz. 93—100.
- Seibt F.*: Husz János és a husziták a cseh tudományos irodalomban 1945 óta. ZFO 1958. 4. sz. 566—590.
- Szazonova A. Sz.*: Társadalmi-politikai és nemzeti követelések Husz János tanításaiban. UZISZ XVI. (1958) 240—287.
- Köpslein H.*: A Csehszlovák Nemzeti Múzeum „Husztai forradalmi mozgalom” kiállítása Berlinben. ZG 1958. 5. sz. 1125—1133.
- Kalliszlavov N. M.*: Harc a német erőszak ellen és a parasztháború Csehszlovákiában. PIS 1958. 3. sz. 41—48.
- Kejzlar R.*: L. Holberg dán történész (1684—1754) tanulmánya Jan Žižkáról. ČCH 1958. 3. sz. 562—565.
- Ratkoš P.*: A huszita dal Szlovákiában. HČ 1958. 4. sz. 540—545.
- Bartoš F. M.*: P. Włodkowiec és Csehszlovákia. SS 1958. 2. sz. 179—192. [14. sz. vége, 15. sz. eleje.]
- Marek J.*: Žďár a 15. században. ČMM 1958. 1—2. sz. 28—53.
- Mezník J.*: Új olomouci polgárok a 15. században. ČMM 1958. 3—4. sz. 324—353.
- Pošváb J.*: Olomouci pénzérmék a 15. században. ČMM 1958. 1—2. sz. 178—188.
- Macárek J.*: Cseh oklevél és cseh kancellária a magyar udvarban a 15. század második felében (1486—1490). HČ 1958. 4. sz. 560—569.
- Turek A.*: A nemzetiségi viszonyok Északkelet-Morvaországban a 16. és 17. században. SS 1958. 1. sz. 84—97., 3. sz. 333—355.
- Husa V.*: Az anabaptizmus kezdetei és Müntzer csehországi látogatása. ČCH 1958. 3. sz. 501—506.
- Tejnil K.*: A szlovákiai török uralom történetéhez. HS IV. (1958) 181—221.
- Šigut F.*: Hradec és Jaktaf gyházközségek anyakönyvei a 16. században. SS 1958. 4. sz. 531—542.
- Neumann J.*: A barokk művészet cseh földön. CHM IV/3. (1958) 688—708.
- Šmerda M.*: Az ellenreformáció és Felső-Szilézia nemzetiségi fejlődése. SS 1958. 1. sz. 98—108.
- Pasajeva N. M.*: A parasztki kizsákmányolásának formái a cseh földesúri birtokokon a 17. században. (Adalekok a csehországi parasztki második jobbágságának sajtósaivalhoz.) UZISZ XVI. (1958) 174—239.
- Filonenko-Alekszejev N. F.*: A második jobbágság Csehszlovákiában és az 1679—80-as parasztfelkelés. KSZISZ 23. (1958) 60—73.
- Polišenský J.*: Nemzetközi konferencia Comenius A. J. életéről és munkásságáról, Prágában. ČCH 1958. 1. sz. 177—178.
- Polišenský J.*: Comenius és kora. Pensée 77. (1958. jan.—febr.) 17—33., 79. (1958. máj.—jún.) 89—102.
- Chmaj L.*: Comenius a karteziánizmus elleni harcban. SF 1958. 1. sz. 42—61.
- Hejnosz W.*: Pavel Stránský, cseh exuláns, és műve a „Respublica Bojema”. (Torunban 1657-ben bekövetkezett halálának 300. évfordulójára.) CzPh 1958. 2. sz. 303—307.
- Minárik J.*: Adalekok a németországi szlovák exulánsok történetéhez. HS IV. (1958) 161—180.
- Obršlik J.*: Morvaországi jobbágyok átköltözése Szlovákiába a 17. század végén és a 18. század első felében. HS IV. (1958) 137—160.
- Šindelář B.*: Nyugat-európai szakmunkások néhány morvaországi manufaktúrában a 18. században. ČMM 1958. 1—2. sz. 54—74.
- Kazimír Šl.*: A vasipar állapota és területi elhelyezkedése Szlovákiában a 18. század második felében. HS IV. (1958) 117—136.
- Špiesz A.*: A lakosság társadalmi rétegződése Nyitra

- megyében a 18. század második felében, HC 1958. 1. sz. 48—71.
- Vymřátilová M.*: Adalék az 1775. évi morvaországi robotpatens kiadásához. ČMM 1958. 1—2. sz. 188—198.
- Mejdřícka K.*: A cseh tartományok és a francia forradalom. AIFR 154. (1958. okt.—dec.) 64—74.
- Indra B.*: Levéltári adatok Szilézia régebbi zenetörténetéhez. SS 1958. 1. sz. 109—124.
- Krejčí K.*: A csehek és szlovákok harca felszabadulásként a 19. században és a 20. század elején. VIMK 1958. 3. sz. 78—97.
- Jablonecký J.*: Adalék a cseh—szlovák kapcsolatokhoz a 19. század elejétől 1918-ig. HŠ IV. (1958) 5—54.
- Fírsov F. I.*: Csehszlovákia és a Szovjetunió népeinek forradalmi kapcsolatai. (A csehszlovák történelemek legújabb munkáinak áttekintése.) ISZSZSZR 1958. 6. sz. 186—203.
- Novotný J.*: A csehek és szlovákok kapcsolata a nemzeti megújulás korában az eddigi történetírásban. HC 1958. 2. sz. 269—290.
- Hucko J.*: A nép ébresztőinek nevelő és népnevelő tevékenysége a szlovák nemzeti megújulás kezdetén. HŠ IV. (1958) 89—116.
- Kudělk M.*: Kollárnak a szláv irodalmi kölcsonőségről szóló műve József Lompa lengyel fordításában. SS 1958. 2. sz. 231—250.
- Kondrasov N. A.*: L'udovit Štúr és a szlovák irodalmi nyelv kialakulása. (Halálának 100. évfordulójára.) KSZSZ 25. (1958) 16—22.
- Dubnický J.*: L'udovit Štúr, a nemzet ébresztője, ideológus és politikus. SFFH IX. (1958) 115—128.
- Olteanu P.*: L. Štúr aktualitása. RS III. (1958) 259—263.
- Vyřádalová M.*: Martin Hamuljak törekvései irodalmi folyóirat és politikai napilap kiadására. HŠ IV. (1958) 55—88. [19. század első fele.]
- Görtich E. J.*: Jan Evangelista Purkyně (1781—1869) és a Duna-táj problémája. DDR 1958. 3. sz. 166—168.
- Pražák R.*: Palacký és a magyarok 1848 előtt. ČMM 1958. 1—2. sz. 74—99.
- Vytiska J.*: A magyarországi védegyeleti mozgalom visszhangja Morvaországban és Sziléziában az 1840-es évek derekán. ČMM 1958. 1—2. sz. 99—124.
- Limona E.*: Egy dokumentum a prágai munkásmozgalomról, 1844. RA 1958. 1. sz. 263—264.
- Šolle Z.*: A munkásmozgalom kezdetei Prágában. ČCH 1958. 2. sz. 266—310.
- Dohnal M.*: Svájci és párizsi kommunista szervezetek nyomai Šumperk környékén 1844—1847-ben. SS 1958. 1. sz. 79—83.
- Matula V.*: A Slovenskie Národné Noviny demokratizálására irányuló törekvések és a szlovák nemzeti mozgalom forradalmi programjának megfogalmazása, 1845—1848. HC 1958. 2. sz. 202—223.
- Grobelný A.*: Az éhséges évek Sziléziában. 1846—1856. SS 1958. 1. sz. 51—78.; 2. sz. 193—214.
- Tkadlečková J.*: Karel Havlíček Borovský nézetei és tevékenysége a cseh—szlovák kapcsolatok fejlődése szempontjából. HC 1958. 1. sz. 32—47.
- Myška M.*: A jeseniki lenszövészet válságának társadalmi következményei az 1848-as forradalom előestéjén. SS 1958. 3. sz. 289—313.
- Batovský H.*: Adam Mickiewicz és a csehek az 1848—49-es forradalmi években. ČCH 1958. 1. sz. 32—45.
- Tschizewskij Dm.*: Mickiewicz hatása a szlovák irodalomra. SoF 1958. 1. sz. 203—215.
- Myška M.*: Az ipari forradalom datálásának kérdéséhez a sziléziai vasiparban. SS 1958. 2. sz. 215—230.
- Krátk O.*: A Máj-Almanach, 1858, és szerkesztője. SS 1958. 3. sz. 355—359.
- Ratnyer N. D.*: A „Jednatelství z Blánika” titkos társaság. (A társadalmi mozgalom Csehszlovákiában az 1860-as években.) NNI 1958. 3. sz. 133—138.
- Pfaff I.*: Jan Neruda és a lengyel forradalmi mozgalom. SS 1958. 4. sz. 490—497. [1860-as évek.]
- Martinović N. S.*: Baltazar Bogišić és Csehszlovákia. IZCG XIV/1—2. sz. (1958) 143—152. [A szláv jogtörténet professzora Odesszában és igazságügyminiszter Montenegroban, 1834—1908.]
- Pech S. Z.*: A csehek passzív ellenállása, 1863—1879. SEER 87. (1958. jún.) 434—452.
- Jandk J.*: A morvaországi taborita mozgalom 1868—1874-ben. ČMM 1958. 3—4. sz. 290—324.
- Purš J.*: Szabadteri népi összejövetelek a cseh tartományokban 1868—1871-ben. (Adalék a nemzeti mozgalom problematikájához.) ČCH 1958. 2. sz. 234—265.; 3. sz. 446—470.; 4. sz. 661—690.
- Šolle Z.*: Az első munkáspárt kezdetei nálunk. NM 1958. 10. sz. 956—960. [A Cseh Szociáldemokrata Párt megalakulása 1878-ban.]
- Křížek J.*: A cukorgyártás válsága a cseh tartományokban a múlt század nyolcvanas éveiben és jelentősége a parasztnozzalmak kibontakozása szempontjából. ČCH 1958. 1. sz. 46—58.
- Zbavitel A.*: A munkásmozgalom Frenštát vidékén az első világháborúig. SS 1958. 3. sz. 314—332.
- Goldň K.*: A munkásmozgalom szervezésének fel lendülése Pozsonyban a 19. század kilencvenes éveinek első felében. HC 1958. 4. sz. 524—539.
- Pekáriková-Hvizdová O.*: Fr. V. Sasinek kiadói tevékenysége. HŠ IV. (1958) 275—292. [19. század második fele.]
- Křížek J.*: A cseh burzsoá politika és a „cseh kérdés” 1900—1914-ben. ČCH 1958. 4. sz. 621—661.
- Konečný Z.*: Morvaország, Szilézia és Galicia az első orosz forradalom előestéjén, 1900—1904. SS 1958. 4. sz. 433—490.
- Nečas C.*: Adalékok az 1908. évi boszniai annexió és az ún. annexió válság cseh visszhangjához. IC VIII. (1958) 183—192.
- Konečný Z.*: Munkásgyletek az ostravai körzetben az első világháború előtt. II. Az „Igazságot Morvaország és Szilézia számára” nevű politikai egyesület. SS 1958. 1. sz. 1—27.
- Bachman H.*: Csehszlovák német Reichsrat-beli képviselő emlékirata 1914 októberében gróf Stürgkh miniszterelnökhöz. ZFO 1958. 4. sz. 518—530.
- Klevanszkij A. H.*: Az oroszországi csehszlovák forradalmi szervezetek (1917—1921) néhány kérdése a csehszlovák történelemek legújabb munkáiban. ISZSZSZR 1958. 5. sz. 216—223.
- Synek J.*: Emlékezés 1917—1921-re. ČMM 1958. 1—2. sz. 198—203.
- Melnyikova I. N.*: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és Csehszlovákia. (Az 1957-ben megjelent csehszlovák könyvekről.) UIZs 1958. 4. sz. 129—137.
- Nemzetközi tudományos ülészak a Csehszlovák Köztársaság létrejöttének 40. évfordulóján. ČCH 1959. 1. sz. 199—201.
- Pichlik K.*: A Csehszlovák Köztársaság megalakulása 1918-ban. NM 1958. 10. sz. 884—897.
- Holoth L.*: Csehszlovákia létrejötte és ennek jelentősége a szlovák nemzet számára. HC 1958. 4. sz. 487—502.
- Veselý J.*: A csehszlovák burzsoá állam létrejöttének és bukásának okairól. VI 1958. 11. sz. 107—125.
- Brilling B.*: Újabb irodalom a csehszlovákiai zsidók történetéhez. ZFO 1957. 4. sz. 572—582.
- Peša V.*: A nemzeti bizottságok 1918-ban Morvaországban és Sziléziában. ČMM 1958. 3—4. sz. 249—280.
- Ort A.*: A Szovjetunióval való barátság — Csehszlovákia szabadságának és biztonságának záloga. NM 1958. 12. sz. 1079—1086. [Csehszlovákia megalakulásától kezdve.]
- Dobry A.*: Az 1918—45 évek csehszlovák gazdaságtörténetének periodizációjához; néhány módszertani és tartalmi kérdés. ČCH 1958. 4. sz. 723—735.
- Kramer J.*: A szlovákiai ipar fejlődésének néhány kérdése a München előtti köztársaságban. (A papírpar Szlovákiában 1919—1929-ben.) ČCH 1958. 4. sz. 690—722.

- Stanek I.*: A szlovák néppárti kleriko-fasizmus néhány kérdéseiről. NM 1958. 11. sz. 112—126.
- Vejnar L.*: A sztrájkmozgalom a burzsoáz statisztikájában. ČCH 1958. 4. sz. 773—793. [1920—30-as évek.]
- Trojan M. V.*: A munkáshatalom felállításása Kárpát-Ukrajnában és a megerősítéséért folytatott harc 1919-ben. NZUDU XXXVI. (1958) 55—70.
- Reiman P.*: Tézisek Csehszlovákia Kommunista Pártja történetének vezérfonalához. ZG 1958. 4. sz. 850—857.
- Liszovij P. M.*: A „Karpatszka Pravda” harca az ukrán burzsoáz nacionalizmus ellen. NZUDU XXXIII. (1958) 3—20. [Megjelent Ungváron, 1920—1938.]
- Bradáč Z.*: A Csehszlovák Kommunista Párt 1920—1930 közötti történetével kapcsolatos néhány általános probléma margójára. ČCH 1958. 2. sz. 325—333.
- Holotiková Z.*: A napszámások munkabérvisszonyai Szlovákiában 1920—29-ben. HČ 1958. 3. sz. 369—404.
- Hlanta O. V.*: A cseh burzsoázia gyarmati politikája Kárpát-Ukrajnában a 20. század 20-as éveiben. NZUDU XXXVI. (1958) 90—104.
- A csehszlovák „Intergel’o” ipari szövetkezet történetéhez. A dokumentumokat publikálja: D. M. Budjanskij, N. A. Velicos, IA 1958. 3. sz. 123—143. [Az eredetileg Csehszlovákiában alakult ipari szövetkezet 1925-ben áttelepült Kirgizbiába. Alapítói voltak: csehek, szlovákok, magyarok.]
- Bazsenova N. P.*: A forradalmi felszabadítási harc Kárpát-Ukrajnában 1922-ben. NZUDU XXXVI. (1958) 71—85.
- Olivová V.*: A csehszlovák diplomácia az 1923. évi Ruhr-vidéki válság idején. ČCH 1958. 1. sz. 59—69.
- Szpvik B. J.*: A kárpát-ukrajnai kommunisták képviselőjének felszólalása a Komintern V. kongresszusán. NZUDU XXXVI. (1958) 86—89.
- Melnyikova I. N.*: Csehszlovákia gazdasági fejlődése a kapitalizmus részleges stabilizációjának éveiben. 1924—1929. ÚZISZ XVI. (1958) 3—77.
- Mlynárik J.*: A gazdasági és társadalmi probléma Szlovákiában a kapitalizmus átmeneti stabilizálódásának éveiben. 1924—1929. HČ 1958. 2. sz. 224—256.
- Káňa O.*: A favágók és szénégetők sztrájkja Ostrava körzetében 1925 tavaszán. SS 1958. 1. sz. 28—50.
- Melnyikova I. N.*: Az 1925—26. évi csehszlovákiai belpolitikai válság. NNI 1958. 5. sz. 51—70.
- Prunyeja Sz. Ju.*: Az ipar hanyatlása és a munkások helyzetének romlása Kárpát-Ukrajnában a világgazdasági válság éveiben. 1929—1933. NZUDU XXXVI. (1958) 105—112.
- Kořalková K.*: A munkanélküliek mozgalmának hatása Csehszlovákia belpolitikai életére a gazdasági válság elején, 1930—31. ČCH 1958. 3. sz. 470—500.
- Csizmadiu D.*: A magyar dolgozó nép harca Csehszlovákiában 1934—35-ben a fasizmus ellen. HČ 1958. 3. sz. 338—368.
- Lipták E.*: A csehszlovák történetírás Münchenről. HČ 1958. 3. sz. 434—446.
- A müncheni események 20. évfordulóján tartott prágai nemzetközi konferencia, szept. 25—27. VI. 1958. 12. sz. 211.
- Jurkievicz J.*: Nemzetközi tudományos konferencia a müncheni egyezmény 20. évfordulóján, Prága, 1958. szept. 25—28. SM 1958. 12. sz. 88—91.
- Constantinescu-Iasi P.*: A prágai nemzetközi történész-konferencia, 1958. szept. 8 1958. 5. sz. 169—172.
- Hájek J. S.*: München története. NM 1958. 8. sz. 790—803.
- Lehár L.*: A müncheni válság és a köztársaság védelméért folyó harc. NM 1958. 8. sz. 844—858.
- Fülo M.*: A kelet-szlovákiai dolgozó nép tiltakozása a fasizmus ellen és a köztársaság védelméért Kassán, 1938-ban. HČ 1958. 4. sz. 503—523.
- Magyarország és Lengyelország a csehszlovák válság idején, 1938. SM 1958. 7—8. sz. 69—73.
- Chudek J.*: Lengyelország és az 1938. szeptemberi csehszlovák válság. SM 1958. 4. sz. 72—79.
- Kotyk V.*: A csehszlovák-szovjet szerződés [1943] létrejöttének történetéhez. NM 1958. 12. sz. 1087—1101.
- Klenovský J.*: Dokumentumok a morvaországi partizánmozgalomhoz, 1944—1945. ČMM 1958. 1—2. sz. 124—140.
- Kaláb M.*: A nemzeti és demokratikus forradalmak jellegének meghatározásában megmutatókozó ökonomizmus ellen. NM 1958. 2. sz. 122—136.
- Klimeš M., Zacheval M.*: A nemzeti front fejlődése 1948 februárjáig. NM 1958. 2. sz. 104—121.
- Fierlinger Z.*: Az 1948 februári csehszlovákiai események nemzetközi jelentősége. NNI 1958. 2. sz. 3—12.
- 1948 februárja, népünk forradalmi hagyományainak dicsőséges fejezete. NM 1958. 2. sz. 94—103.
- Koucký V.*: Az 1948. februári győzelem és a szocializmus építése Csehszlovákiában. CC 1958. 2. sz. 154—184.
- Klimeš M., Zacheval M.*: Adalék az 1948 februári csehszlovákiai események problematikájához. ČCH 1958. 2. sz. 186—233.
- Strobl Fr.*: 1948—1958. A Csehszlovák Köztársaság útja a szocializmus felé és az Osztrák Szocialdemokrata Párt új programja. WZ 1958. 2. sz. 116—121.
- Medov V.*: A csehszlovák mezőgazdaság szocialista átalakulása. Kom 1958. 4. sz. 105—110.
- Szemin N.*: A Csehszlovák Köztársaság együttműködése a gazdaságilag kevésbé fejlett országokkal. VE 1958. 4. sz. 92—99.
- Daniel W.*: A csehszlovák Kommunista Párt uralmának tíz éve. DR 1958. 2. sz. 133—143.
- Kerivel Chr.*: Az életszínvonal Csehszlovákiában. EP 1958. máj. 38—54.

Finnország

- Kolenkina T. G., Firszov I. N.*: Finnország levéltáraiban. IA 1958. 4. sz. 236—239.
- Kuusinen H.*: Az 1958. júl. 6—7-i finnországi választásokról. PA 1958. 8. sz. 62—65.

Franciaország

- Dunajevszkij V. A.*: A francia történeti bibliográfia újbóli megindítása „Bibliographie annuelle de l'histoire de France du cinquième siècle à 1939, année 1955” (Paris, 1956) cím alatt. VI 1958. 3. sz. 216.
- Sablovskij O. V.*: A francia történeti kutatások tájékoztató központjáról. IA 1958. 6. sz. 219—221.
- Leuilliot P.*: Georges Lefebvre munkássága és néhány újabb munka a gazdaság- és társadalomtörténet köréből. Ann 1958. apr.—jún. 339—348.
- Geremek B.*: Lucien Febvre (1878—1956). KH 1958. 1. sz. 320—324.
- Reinhard M.*: Nekrológ Charles Schmidtről, 1872—1956. RH 1958. júl.—szept. 228—229.
- Wuilleumier P.*: Nekrológ Charles Dugasról, 1885—1957. RH 1958. júl.—szept. 231—232.
- Schlechte H.*: A német munkásmozgalom korai történetének forrásai francia levéltárakban. Am 1958. 3. sz. 76—81.
- Nemeth K.*: A francia levéltári folyóiratok a második világháború után. AV I. (1958) 552—555.
- Hartig P.*: Francia történelemtanárak nyilatkozatai a franciaországi történettantárról. GWU 1958. 8. sz. 474—490.
- Bergengruen A.*: Nemesség és nagybirtok a Meroving Birodalomban. SW 41. mell. (1958) 1—219.
- Sevelenko A. Ja.*: A feudális földbirtoklás formái Champagneban a 9—10. században. SzV XII. (1958) 97—110.

- Szidorova N. A.*: Abélard és kora. CHM IV/3. (1958) 541—552.
- Beszszmeritnij Ju. L.*: A feudális járadék uralkodó formája a lotaringiai nagybirtokon a 13. században. SzV XI. (1958) 52—75.
- Pat. urel le J.*: III. Edward és a francia királyság. II XLIII/149. (1958. okt.) 173—189.
- Mollat M.*: A burgundiai Valois hercegek pénzügyeiről. RH 1958. ápr.—jún. 285—321.
- Cservonnaja T. M.*: A „Seigneurie de Stains” a 15—17. században. (Az észak-franciaországi agrárviszonyok kérdéséhez a 15—17. században.) SzV XII. (1958) 73—93.
- Cornaert E.*: Franciaország kereskedelme Németországgal és az észak-európai országokkal a 16. században. KH 1958. 1. sz. 3—15.
- Szebencova M. M.*: Franciaország a 16. század első felében. PIS 1958. 1. sz. 26—35.
- Dokumentumok Franciaország történetéről a 16. század derekáról. Publikálja (franciául, orosz fordítással) T. P. Voronova és Je. G. Gurari. SzV XII. (1958) 149—171.; XIII. (1958) 155—180.
- Mousnier R.*: Népi felkelések Franciaországban a Fronde előtt. RHMC 1958. ápr.—jún. 81—113.
- Lozinszkij A. A.*: A párizsi liga és a „barikádok napja”. PZI VIII. (1957) 46—68.
- Gay F.*: A termelés, az árak és a föld rentabilitása Berryben a 18. században. RHES 1958. 4. sz. 399—411.
- A Párizs városi kézműipari és kereskedelmi előírások. (Ford.) SzV XI. (1958) 171—221.
- Verlet P.*: A rövidárkereskedők Párizsban a 18. században. Ann 1958. 1. sz. 10—29.
- Antoine M.*: A pénzügyi tanácsok XV. Lajos uralma alatt. RHMC 1958. júl.—szept. 161—200.
- Nyikiforov L. A.*: Franciaország közvetítése Oroszország és Svédország között az Északi háború végén. ISZSZSR 1958. 6. sz. 124—140.
- Conan J.*: A fizikokrata iskola kezdetei. Helytelen kiindulás: a pénzügyi reform kudarca. RHES 1958. 1. sz. 45—63.
- Harsin P.*: A fizikokraták állami pénzügyi elmélete. RHES 1958. 1. sz. 7—17.
- Cagolov N.*: Quesnay „gazdasági táblázata” és ennek jelentősége. VE 1958. 12. sz. 129—136.
- Lévy-Bruhl H.*: Ankét a vállalkozások működéséről 1761-ben. Szabadság vagy monopólium. RHES 1958. 1. sz. 64—94.
- Dollot R.*: Triest és Franciaország: Egy konzulátus története. RHID 1958. ápr.—jún. 97—110.; júl.—szept. 240—257.; okt.—dec. 336—350. [A triesti francia konzulátus, 1769—1958.]
- Bouis R.*: A lisztháborúról, 1775. AIHF 154. (1958. okt.—dec.) 75—83.
- Boiteux L. A.*: Turgot egy profétikus momerandum a amerikai forradalomról, 1776. RHID 1958. júl.—szept. 231—239.
- Luce E.*: Két év Franciaország konstantinápolyi követségén M. de Choiseul-Gouffier-vel, 1784—1786. RHID 1958. ápr.—jún. 135—144.; júl.—szept. 210—230.; okt.—dec. 313—323. [Le Hoc diplomáciai karrierjének megindulása.]
- Lizerand G.*: Megjegyzések az ancien régime alatti földadóról. RHES 1958. 1. sz. 18—44.
- Danière A.*: A feudális jövedelem és a kenyérgabona keresletének rugalmassága a 18. század végén Franciaországban. JEH 1958. 3. sz. 317—331. D. S. Landes hozzászólása és vita: no. 331—344.
- Picugina I. Sz.*: A napszámok és a gazdasági céledek gazdasági helyzete Champagneban, az 1789. évi forradalom előestéjén. VMU 1958. 3. sz. 181—198.
- ’ouvette M.*: Az ingatlan és ingó vagyon struktúrája és megoszlása Chartresban az ancien régime-től a restaurációig. RHES 1958. 4. sz. 385—398.
- Égret J.*: A „franciaországi egyház” utolsó összejegyzete, 1788. május.5—aug. 5. RH 1958. jan.—márc. 1—15.
- Reinhard M. R.*: A francia forradalom történetének intézete a Sorbonne-on. JMH 1958. 4. sz. 354—357.
- Lefebvre G.*: Pótlásul a Dromore-iratokhoz. AHRF 153. (1958. júl.—szept.) 14—43. [Iratok a francia forradalom történetéhez.]
- Szegyina E. Z.*: Az ukrán történelemszaki tudományos konferenciája a 18. századi francia forradalom problémáiról. VI 1958. 11. sz. 217—219.
- Cobb R.*: A francia forradalom korszaka: Néhány megjegyzés a kutatási és feldolgozási lehetőségekről. JMH 1958. 2. sz. 118—130.
- Ben-Israel H.*: Carlyle és a francia forradalom. THJ 1958. 2. sz. 115—135.
- Mejdricka K.*: A cseh tartományok és a francia forradalom. AHRF 154. (1958. okt.—dec.) 64—74.
- Soboul A.*: Maximilien Robespierre (1758—1794) születésének 200. évfordulójára. CC 1958. 5. sz. 809—822.
- Lefebvre G.*: M. Robespierre emlékezete. NNI 1958. 3. sz. 130—132.
- Robespierre, a 18. századi francia forradalom kimagasló szereplője. NNI 1958. 5. sz. 184—185.
- Leśnodorski B.*: A Franciaországban Robespierre születésének 200. évfordulójára megjelent munkák. KH 1958. 4. sz. 1341—1343.
- Bouloiseau M.*: Robespierre a szatirikus újságok tükrében, 1789—91. (Adalékok az ellenforradalmi koholmányok eredetéhez.) AHRF 152. (1958) 28—49.
- Manfred A. Z.*: Viték Robespierre-ről. VI 1958. 7. sz. 62—85.
- Dalín V.*: Robespierre születése 200. évfordulójának megünneplése a Szovjetunióban. AHRF 152. (1958) 4—5.
- Dalín V. M.*: Robespierre és Babeuf. NNI 1958. 6. sz. 88—97.
- Soboul A.*: Robespierre és a népi társaságok. AHRF 152. (1958) 50—64.
- Godechot J.*: Az olasz jakobinusok és Robespierre. AHRF 152. (1958) 65—81.
- Volgin V. P.*: Marat társadalmi és politikai nézetei. IIRK 550—573.
- Coë R. N. C.*: A Morelly-féle elmélet és a Babeuf-féle gyakorlat. AHRF 150. (1958. jan.—márc.) 38—50.
- Babeuf kiadatlan „Londoni levelei”, 1789. okt. 1—8. AHRF 151. (1958. ápr.—jún.) 31—59.
- Dalín V. M.*: Babeuf és Marat 1789—1790-ben. AIHF 150. (1958. jan.—márc.) 16—37.
- Trénard L.*: Egy kiemelkedő lyoni a forradalmi válság idején: P. T. Dechazelle. RHMC V/4. (1958) 201—225.
- Beach V. W.*: Az artois-i herceg és a francia forradalom erjedése. JMH 1958. 4. sz. 313—324.
- Reinhard M.*: Honvággy és katonai szolgálat a francia forradalom idején. AIHF 150. (1958. jan.—márc.) 1—15.
- Szoltanovszkaja T. G.*: A munkásmozgalom a francia forradalom első éveiben és J. P. Marat kritikája az alkotmányozó gyűlés munkásellenes politikájáról. PZI VIII. (1957) 28—45.
- Horsin-Déon E.*: Az asszignaták kérdéséhez, 1791/92. RHES 1958. 3. sz. 257—293.
- Reinhard M.*: A lille-i tárgyalások és a fructidor 18-i válság Colehen kiadatlan levelezése alapján. RHMC 1958. jan.—márc. 39—56.
- Lytte Sc.*: Robespierre, Danton és a népfelkelés. JHM 1958. 4. sz. 325—337.
- Dalín V. M.*: Babeuf 1793 tavaszán. IIRK 547—588.
- Tudományos konferencia a jakobinus diktatúra problémáiról. NNI 1958. 6. sz. 183—184. [Konferencia Odesszában, 1958. jún. 20—22.]
- Soboul A.*: Népi társaságok és párizsi szekciók 1793—94-ben. NNI 1958. 4. sz. 17—37.
- Palou J.*: Kiadatlan iratok thermidor 9-ről. AHRF 153. (1958. júl.—szept.) 44—50.
- Mitchell H.*: A vendémiaire-i események áttértékelése, 1795. JMH 1958. 3. sz. 191—202.
- Suratteau J.*: A választások az V. évben a direktórium tanácsában. AHRF 154. (1958. okt.—dec.) 21—63.
- Bonnerot J.*: Sainte-Beuve Talleyrand-ról írt cikkgyűjteményéről. RHID 1958. júl.—szept. 262—276.
- Dunan M.*: Marmont marsall ügye. RHID 1958. júl.—

- szept. 258—261. [M. raguzai herceg, 1774—1852.]
- Auréus H.*: S. A. de Miollis, Napóleon tábornoka. RHD 1958. okt.—dec. 324—335.
- Mijusković St.*: Paštrović tervezett kiküldetése Napóleonhoz a régi kiváltságok megőrzése érdekében. IZCG XIV./1—2. (1958) 295—300.
- Wolkonsky G.*: Napóleon és Svédország, 1810—1813. RHD 1958. okt.—dec. 304—312.
- Cornu M.*: Az urbanizmus Franciaországban, Pensée No. 79., 80., 81.
- Fohlen Cl.*: Újabb kutatások Franciaország gazdaságtörténetéről. JEH 1958. 4. sz. 502—515. [19. század.]
- Cameron R. E.*: Gazdasági fejlődés és stagnálás Franciaországban, 1815—1914. JMH 1958. 1. sz. 1—13.
- Daumard A.*: Párizs és az állami nyilvántartások a 19. században. Ann 1958. ápr.—jún. 289—303.
- Volk-Sz. Sz.*: Saint-Simon, Thierry és Mignet néhány ismeretlen levele. VIMK 1958. 5. sz. 156—164.
- Costes A.*: P. J. Proudhon összes művei Lacroix-féle kiadásának vizsgálatáról. RHES 1958. 4. sz. 444—463.
- Volgin V. P.*: J. J. Pillot (Az utópikus kommunizmus történetéből.) NNI 1958. 4. sz. 3—16. [19. század.]
- Bernstein S.*: Philippe Buonarroti babouvizmusának klasszikus története, 1828. Pensée 79. (1958. máj.—jún.) 103—107.
- Du Parc Yves*: Stendhal kiadatlan levelei a máltai francia követhez. RHD 1958. jan.—márc. 7—27.
- Daumard A.*: Az École Polytechnique diákjai, 1815—1848. RHMC V/4. (1958) 220—234.
- Virginskij V. Sz.*: A francia jakobinus tudósok technikai tapasztalatainak tanulmányozása az Uruban a 19. század elején. VIMK 1958. 1. sz. 102—111.
- Tudessq A. J.*: A választási listák a cenzusos monarchiában. Ann 1958. ápr.—jún. 277—288.
- Cornu A.*: Marx Károly és a francia forradalom, 1841—45. Pensée 81. (1958. szept.—okt.) 61—74.
- Reyners C.*: Francia—marokkói tárgyalások az isly-i csata előestéjén, 1844. Kiadatlan dokumentumok. RH 1958. jan.—már. 75—96.
- Suret-Cunale J.*: La Mayenne gazdasági és társadalmi helyzete a 19. század közepén. RHES 1958. 3. sz. 294—331.
- Boyer F.*: A Franciaország és Piemont közötti kapcsolatok Jules Bastide első miniszteriuma idején, 1848. máj. 11—jún. 28. RHMC 1958. ápr.—jún. 129—136.
- Tersen E.*: Az 1848. júniusi napok. CC 1958. 6. sz. 925—938.
- Mervaud M.*: Herzen és Franciaország 1850-ben. Pensée 82. (1958. nov.—dec.) 85—87.
- Ligou D.*: A szabakőműves-páholypok Tarn-et-Garonneban 1850—1887-ben. RHES 1958. 2. sz. 189—201.
- Bruhat J.*: Az afrikai tábornokok és az 1851. dec. 2-i államcsiny. CI 1958. júl.—aug. 54—64.
- Johnson D.*: Guizot és lord Aberdeen 1852-ben. RHMC 1958. jan.—márc. 57—70.
- Payne H. C.*: A politikai rendőrség elmélete és gyakorlata a második császárság idején Franciaországban. JMH 1958. 1. sz. 14—23.
- Mury G.*: Lourdes centennáriuma és a szűz kultusza. Pensée 82. (1958. nov.—dec.) 47—64.
- Dethan G.*: III. Napóleon és a francia közvélemény az olasz kérdéssel (1860—1870). RHD 1958. ápr.—jún. 118—134.
- Ristelhueber R.*: Egy harcias diplomata hadüzenete Koreának 1866-ban. RHD 1958. ápr.—jún. 111—117. [H. de Bellonet pekingi francia konzul.]
- Bouvier J.*: Bankárok az 1870—71. évi politikai aktualitással szemben. RHMC 1958. ápr.—jún. 137—151.
- Rollot*: A sedani csata. A II. hadsereg visszavonulása. RHDGM 1958. okt. 26—37.
- Hutchins S. G.*: Jules Johannard internacionalista és kommunista (1843—1882.) LM 1958. 5. sz. 229—231.
- Marx jegyzetei az újságokból a versaillesi kormánynak a párizsi kommuné elleni harcáról. (Dokumentumanyag.) IA 1958. 3. sz. 3—16.
- Angrand P.*: Olasz dolgozók a párizsi kommunében. CI 1958. ápr. 54—62.
- Angrand P.*: A versailles-i kormány emberei. NNI 1958. 2. sz. 32—48. [1871.]
- Choury M.*: Thiers és Bismarck a kommuné ellen. CC 1958. 5. sz. 823—30.
- Rouvre de Ch.*: A szavazás a III. és IV. köztársaságban. Pensée 82. (1958. nov.—dec.) 19—26.
- Boccaru P.*: A Roustan-per avagy Tunisz meghódításának kezdetei. CI 97. (1958. jún.) 59—82.
- Dautry J.*: A lyoni selyemszövőék első felkelése Blanqui halálakor. Pensée 82. (1958. nov.—dec.) 95—102.
- Aleksić Uj.*: Franciaország politikája Szerbiával szemben az 1885. évi háború idején. IC VIII. (1958) 173—182.
- Lafargue P.*: Parlamentarizmus és balanzsizmus. LM 1958. aug. 373—377. [Hogyan akarta Boulanger tábornok 1888-ban „megreformálni” a francia alkotmányt.]
- Dollot R.*: Romain Rolland a Farnese-palotában, 1889—1891. Részletek a római diplomáciai életéből. RHD 1958. jan.—márc. 50—72.
- Emery H. W.*: A német manőverek Metznel 1893-ban és következményeik a francia—olasz viszony szempontjából. RHD 1958. júl.—szept. 193—209.
- Caqueray, de G.*: Az 1893. évi francia—szíriai konfliktus. RHD 1958. jan.—márc. 28—49.
- Rebérioux M.*: Jean Jaurès és a Köztársaság. CI 1958. szept.—okt. 47—52.
- Bruhat J.*: Jaurès és a gyarmati probléma. CI 94. (1958. márc.) 43—62.
- Tremplé R.*: Jaurès választási kudarca a carmaux-i bányavidéken, 1898. május 8-án. CI 93. (1958. febr.) 47—64.
- Pinset J.*: A szocializmus néhány problémája Franciaországban 1900 körül. RHES 1958. 3. sz. 332—368.
- Monteux D.*: A nagytökevel rendelkező mezőgazdasági arisztokrácia (Marquenterre [Somme] példáján bemutatva.) EP 52. (1958. márc.) 32—52. [20. század.]
- Roth J. J.*: Sorel és a totalitárius rendszerek. VIZG 1958. 1. sz. 45—59. [Georges Sorel, francia politikai teoretikus a századfordulón.]
- Weber K.*: A nacionalista megújulás Franciaországban és az eltoldódás jobbra, 1905—1914. RHMC 1958. ápr.—jún. 114—128.
- Weber E.*: A nemzeti újjáéledés Franciaországban 1914 előtt. Néhány megjegyzés az újjáéledés jellegéről. IRSH 1958. 2. sz. 220—238.
- Rozental E. M.*: A francia diplomácia és az angol—orosz közeledés 1906—1907-ben. (Oroszország bekapcsolódása az antantba.) ISZSZSZR 1958. 5. sz. 123—136.
- Jones R. B.*: Angol—francia tárgyalások 1907-ben: Sir Alfred Milner memorandumja. BIHR 84. (1958. nov.) 224—227.
- Gallacher W.*: Marcel Cachin. 1869—1958. LM 1958. 3. sz. 114—115.
- Bojcov V. Sz.*: A munkásosztály gazdasági helyzetének megromlása Franciaországban az 1930—1935. évi gazdasági válság következtében. NDVSIN 1958. 4. sz. 175—187.
- Villon P.*: Az 1934 februári szociáldemokrata—kommunista egységfront 24. évfordulója és az akcióegység néhány problémája. CC 1958. 2. sz. 139—153.
- Wanty E.*: A francia—belga katonai kapcsolatok 1936—1939 októberé között. RHDGM 1958. júl. 12—23.
- Osztoja-Oszjanij I. D.*: Az 1936—1937. évi francia—német tárgyalások történetéből. VI 1958. 1. sz. 102—122.
- Barjonet A.*: Az árak és a megélhetési költségek 1938 óta. EP 1958. máj. 7—19.
- Barjonet A.*: A reálberek 1938 óta. EP 1958. júl.—aug. 113—118.
- Bonnet és Lukaszewicz tárgyalásai a müncheni egyez-

- mény előtt. SM 1958. 6. sz. 69—78. [Dokumentumok.]
- Granet M.*: A „Défense de la France” mozgalom a II. világháborúban. RHDGM 30. (1958. ápr.) 33—57.
- Szmirnov V. P.*: A Francia Kommunista Párt tevékenysége a „furosa háború” idején, 1939, szept.—1940. máj. NNI 1958. 1. sz. 74—95.
- Cluseau D.*: A francia 2° Bureau személyzetének letartóztatása a németek által. RHDGM 29. (1958. jan.) 32—48.
- V dalenc J.*: „Az élet Franciaországban a megszállás alatt” c. könyvhöz. RH 1958. okt.—dec. 311—323. [A stanfordi egyetem egy háromkötetes publikációjáról.]
- Tillion G.*: Az első ellenállás megszálott övezetben. RHDGM 30. (1958. ápr.) 6—22.
- Michel H.*: Egy „Arc” című földalatti újság a német megszállás idején. RHDGM 30. (1958. ápr.) 23—32.
- Karcev A. A.*: Az USA és Darlan „szakafrikai kormány” (Az USA imperialista körei és az észak-afrikai fasiszta erők közötti együttműködés a második világháború idején.) KSZIV XXVI. (1958) 54—71.
- Villate R.*: Az 1944. aug. 19—25-i párizsi csata az Ile-de-Franceról nézve. RHDGM 30. (1958. ápr.) 58—78.
- Bettelheim Ch.*: Az államosított szektor szerepe Franciaország gazdaságában. MEMO 1958. 5. sz. 75—88.
- Kuznyecov B.*: Gazdasági és társadalmi ellentétek falun Franciaországban. MEMO 1958. 6. sz. 76—87.
- Honcker M.*: Adalékok a francia fináncoligarchiához. EP 1958. szept.—okt. 18—42.
- Markov A.*: Franciaország állami költségvetésének felépítéséről és tartalmáról. MEMO 1958. 3. sz. 56—70.
- Couve de Murville*: Németország és Franciaország 1945 óta. DR 1958. 6. sz. 521—530.
- Szirkov D.*: A Francia Kommunista Párt és az indokínai háború 1946—1954. IP 1958. 3. sz. 45—67.
- Barjonet A.*: A francia gazdaság válság előtt. CC 1958. 12. sz. 1049—1056.
- Richter K.*: A francia imperializmus válsága. DAP 1958. 8. sz. 759—766.
- A francia gazdaság mérlege 1957-ben és perspektívái. EP 1958. márc. 1—104.
- Duclos J.*: A francia válság gyökerei. PA 1958. 7. sz. 1—8.
- Rattinger B.*: Az állam és az alkotmány válsága Franciaországban. NM 1958. 8. sz. 831—843.
- A francia baloldali felelőssége. CI 1958. júl.—aug. 3—16.
- Thorez M.*: Az alkotmánymódosítás feletti szavazás Franciaországban. PA 1958. 11. sz. 44—55.
- Stibbe P.*: A de Gaulle-féle alkotmány és egy demokratikus megújulás feltételei. CI 1958. szept.—okt. 22—30.
- Hansen G.*: Katonai diktatúra Franciaországban. DAP 1958. 7. sz. 633—640.
- Jäckel E.*: De Gaulle és a negyedik francia köztársaság. GWU 1958. 8. sz. 490—504.
- Flavien J.*: A de Gaulle-kormány és az agrárproblémák. EP 1958. júl.—aug. 67—72.
- Suret-Canale J.*: A francia-afrikai gazdasági kapcsolatok és a függetlenség problémája. EP 1958. szept.—okt. 58—69.
- Mignot E.*: De Gaulle és Algéria. CC 1958. 7. sz. 1022—1032.
- Thevenin G.*: Egyetlen megoldás Algériában: tárgyalás. CC 1958. 11. sz. 1544—1553.
- Garaudy R.*: „Az osztálybéke” katolikus prédikálása és a francia valóság. Kom 1958. 4. sz. 92—101.
- Soukop M.*: A francia szocialisták ideológiájának alapkérdései. NM 1958. 1. sz. 23—35.
- Joannes V.*: A Francia Szocialista Párt és a gyarmati kérdés. SzVosz 1958. 3. sz. 14—25.
- Garaudy R.*: H. Lefebvre könyvéről: bevezetés a marxizmusba vagy bevezetés a revizionizmusba? CC 1958. 4. sz. 557—574. [H. L.: A marxizmus aktuális problémái c. könyvéről.]
- Vokrouhlicky Z.*: A Francia és az Olasz Kommunista

Párt a szocializmusért vívott harcban. NM 1958. 3. sz. 246—258.

Görögország

- Velichi C.*: Bolgárok, görögök és románok az 1841. évi brailai forradalmi mozgalomban. RS I. (1958) 237—256.
- A Görög Kommunista Párt megalakulásának 40. évfordulójára. LC 1958. 11. sz. 127—136.
- A Görög Kommunista Párt életének és harcának 40 éve. NV 1958. 10. sz. 76—85.
- Woodhouse, C. M.*: A görög ellenállás történetéhez a második világháborúban. VfZg 1958. 2. sz. 138—150.

Hollandia

- Kertling N. J. M.*: Az angol kereskedők kapcsolatai Bergen von Zoommal, 1480—81. BIHR 84. (1958. nov.) 130—140.
- Hans N.*: Lengyel protestánsok kapcsolatai Angliával és Hollandiával a 17—18. században. SEER 88. sz. (1958. dec.) 196—220.
- Kazarin A. I.*: Hugo Grotius mint politikai gondolkodó. VIMK 1958. 6. sz. 59—83.
- Haley K. H. D.*: Az angol—holland közeledés 1677-ben. EHR 289. (1958. okt.) 614—648.
- Német és holland szociáldemokraták levelei K. Liebknechthez, 1914—1916. NNI 1958. 5. sz. 93—110.
- Dodge P.*: Voluntarista szocializmus: Hendrik de Man ideológiájának vizsgálata. IRSH 1958. 3. sz. 385—417.

Írország

- Szaprikin Ju. M.*: Az új nemesség Írországban a 16. században és a 17. század elején. VMU 1958. 3. sz. 99—125.
- Szaprikin Ju. M.*: A clan-rendszer eltörlése Írországban 1605—1608-ban. NDVSIN 1958. 1. sz. 131—151.
- Connel K. H.*: Az ír földtörvény és társadalmi élet. ECHR XI/1. (1958. aug.) 1—7. [18—19. század.]
- Moody T. W.*: Az ír egyetem kérdése a 19. században. H 148. (1958. jún.) 90—109.
- Kolpakov A. D.*: James Connolly (1870—1916) társadalmi-politikai nézetei. NDVSIN 1958. 2. sz. 143—156. [Az 1916. évi ir nemzeti felkelés vezére.]

Jugoszlávia

- Ivković M.*: Az Istoriski Glasnikban 1948—1958-ban megjelent cikkek bibliográfiája. IG 1958. 3—4. sz. 193—210.
- Bosznia—Hercegovina Történelmi Társulatának évi közgyűlése, 1958. okt. 25—26. GIDBIH IX. (1958) 323—338.
- Zloković I.*: Nekrológ I. Sindikről. IZCG XIV/1—2. (1958) 442—445.
- Novak V.*: Nekrológ I. Sindikről (1888—1958). IČ VIII. (1958) 351—356.
- I. Sindik műveinek bibliográfiája. IČ VIII. (1958) 367—386.
- Nemeth K.*: A levéltári szolgálat szervezésének néhány problémája Horvátországban. AV I. (1958) 393—409.
- Srebrnić I.*: Az iskolákra vonatkozó állomány osztályozása a zágrábi levéltárakban. AV I. (1958) 507—522.
- Stojančević V.*: A zadari állami levéltár és újkori történeti munkánk az itteni levéltári anyag alapján. IG 1958. 1—2. sz. 219—221.
- Puhiera S. M.*: A „Vörös Horvátország” elnevezés eredete. IZCG XIV/1—2. (1958) 179—203.

- Kalléris J. N.*: A macedóniaiak eredetének kérdése. CHM IV/4. (1958) 903—917.
- Čirković S.*: A régi társadalmi struktúra maradványai a boszniai feudális társadalomban. IG 1958. 3—4. sz. 155—164. [A 15. századig.]
- Radoković B. M.*: A társuralkodók és részfejedelemségek Rasciában és Zetában a 8—11. században. IC VIII. (1958) 1—25.
- Radoković Dj.*: Srpsko Zagorje, a későbbi Rascia. Adalék Szerbia történetéhez a 10. század második felében és a 11. században. SoF 1957. 2. sz. 257—285.
- Radoković B. M.*: A zahumljei fejedelemség politikai helyzete a 12. század első felében. IZCG XIV/1—2. (1958) 204—218.
- Bošković Dj.*: A dukljai—zétai—montenegrói partvidék urbanizálódása a középkorban. IZCG XIV/1—2. (1958) 219—234.
- Đimitrijević S.*: A középkori szerb rézpénzek. IC VIII. (1958) 27—45.
- Androić M.*: A Varasd számára kiállított ún. András-féle privilégium eredetiségének kérdése, 1209. AV I. (1958) 447—486.
- Ivanović R.*: A Prizren mellett „Mihály arkangyal” kolostor birtokai, 14—15. század. IC VIII. (1958) 209—253.
- Moszkalenko A. Je.*: A társadalmi-gazdasági viszonyok Spalato-ban a 14. században. VV XIII. (1958) 136—161.
- Kovijanić R.*: A bar-i olajfaültetvények a 14. században. IZCG XIV/1—2. (1958) 319—321.
- Novaković R.*: Nemanja István születésének és uralkodása kezdetének időpontja. IG 1958. 3—4. sz. 165—192.
- Subotić G.*: Anjou Ilona királynő — egyházi építmények alapítója a középkori Szerbia tengerparti vidékein. IG 1958. 1—2. sz. 131—148.
- Androić M.*: Varasd város kiadatlan oklevelei, 1390—1521. AV I. (1958) 367—391.
- Katić R. V.*: A járványok leküzdésére alkalmazott rendszabályok a montenegrói partvidéken a 15—18. században. IZCG XIV/1—2. (1958) 65—80.
- Filipović Vl.*: 15. és 16. századi horvát humanisták. SoF 1958. 1. sz. 31—45.
- Vasić M.*: A Bakići-család birtoka a török uralom alatt. GIDBIH IX. (1958) 221—239. [15—16. század.]
- Šabanović H.*: „Bosansko krajšće” boszniai vilájet. GIDBIH IX. (1958) 177—220. [Egy 1455-ös török kataszteri felmérés alapján.]
- Radoković Dj. S.*: Néhány régi szerb irodalmi szöveg a Közép-Duna vidékén. 1. Branković-genealógia Szeréből, a 15. sz. végéről. 2. Két régi bácskai és szerémségi szerb szöveg, a 17. századból. GNS III. (1958) 159—177.
- Medaković D.*: A 15. század végi lenicei grafika és utóhangja a szerb könyvnyomtatásban. SoF 1958. 1. sz. 101—109.
- Djurdjev B.*: „Templomok és kolostorok eladása” II. Szelim uralkodása idején. GIDBIH IX. (1958) 241—247. [A szerémi szandzsákban, 16. század.]
- Glauert G.*: Település és gazdaság a felső Száva-vidéken. (Északnyugat-Szlovénia) a 16. század folyamán és ma. SoF 1957. 2. sz. 388—426.
- Braun M.*: A 16. század hősi valóságából. SoF 1958. 1. sz. 7—15. [Hajduk és uzkokok harcáról a dubrovnik-i állami levéltár anyaga alapján.]
- Paū F.*: Kereskedelmi kapcsolatok Brassó és Ragusa között. (Kiadatlan dokumentumok a gypajú-kereskedelemlről, 1578.) RA 1958. 1. sz. 93—120.
- Vinaver V.*: Milii Vujadinović és Mihai Tomić. GIDBIH IX. (1958) 249—256. [A török elleni albán hajdufelkelés vezetői, 1642 k.]
- Stanojević Gl.*: Rabszolgakereskedelem Dalmáciában a kandiai háború időszakában, 1645—1669. IG 1958. 3—4. sz. 105—112.
- J. Križanić* kézirati hagyatékából, 1663—66. Okmánypublikáció. Bevezetőt írta: L. M. Morduhovics. IA 1958. 1. sz. 154—180.
- Morduhovics L. M.*: Jurij Križanić antifeudális koncepciója. KSZISZ 26. (1958) 25—49.
- Pleša Lj.*: A varasdi megyei levéltár rendezése a 18. és 19. században. AV I. (1958) 523—537.
- Kovačić B.*: A zombori városi alsógimnázium. ZDN 19. (1958) 122—140. [18—19. század.]
- Boeglin E.*: A poglizzai (poljicai) köztársaság „popolari” lakossága. IC VIII. (1958) 47—68. [18. század.]
- Juhász K.*: Jezsuiták a Bánáthban (1718—1773). Adalék a temesvári bánóság kultúrtörténetéhez. MÖS 11. k. (1958) 153—220.
- Kostić M.*: Nagy Péter kultusza az oroszoknál, szerbeknél és horvátoknál a 18. században. IC VIII. (1958) 83—106.
- Orlić Dj.*: A pestis 1737—1740-ben a Vajdaságban és a szomszéd tartományokban. ZDN 19. (1958) 97—115.
- Nedeljković Lj.*: Erzsébet cárnó emlékérmé a oroszországi „Új Szerbia” szerb katonai telep megalakulása alkalmából. IC VIII. (1958) 157—159.
- Stanojević G.*: Vasilij Petrović archimandrita útja Velencébe, 1744-ben. IZCG XIV/1—2. (1958) 272—284.
- Škrivanić G.*: A Raguzai Köztársaság térképe 1746-ból, rajtolta Mihailo Pešić. IC VIII. (1958) 255—261.
- Gavrilović S.*: Az urbarium bevezetése Pozsega megyében, 1745—1762. GNS III. (1958) 55—75.
- Dollot R.*: Triest és Franciaország: Egy konzulátus története. RHD 1958. ápr.—jún. 97—110.; júl.—sept. 240—257.; okt.—dec. 336—350. [A triesti francia konzulátus, 1769—1958.]
- Popović P. I.*: „Szervezett erők” kérdése Monte negróban. I. Péter idején. GNS III. (1958) 77—93.
- Ristić M.*: Simeon Orlović. Egy likai szerb politikus I. Péter püspök és a Karagyorgyevicsek idejéből. IC VIII. (1958) 107—134.
- Milović Dj. D.*: Mahmut pasa akciója és a Portától való elszakadás néhány, eddig ismeretlen levelei okmány megvilágításában. IZCG XIV/1—2. (1958) 285—295. [1787.]
- Muljačić Z.*: Dubrovnik és az 1788. évi Montenegro elleni osztrák akció első fázisa. IZCG XIV/1—2. (1958) 94—112.
- Gavrilović Sl.*: Az osztályharc Šid vidékén. ZDN 19. (1958) 5—53. [18. század vége, 19. század első fele.]
- Stanojević Gr.*: Adalék Šećpan Mali tevékenységéhez. IZCG XIV/1—2. (1958) 81—93. [Montenegro, 18. sz. vége.]
- Damjanov B.*: Iparúzők és ipari egyletek Pancsovában a 19. században. IG 1958. 1—2. sz. 85—106.
- Kapidičić H.*: A burgonyatermesztés Montenegróban, 19. század. IZCG XIV/1—2. (1958) 322—324.
- Mezei St.*: Tótkás manufaktúrák egyes iparágakban a Vajdaságban. ZDN 19. (1958) 54—84.
- Zelenyin V. V.*: Az agrárviszonyok Szerbiában az első felkelés idején, 1804—1813. NNI 1958. 5. sz. 79—92.
- Zelenyin V. V.*: A kézművesség és ipar fejlődése Szerbiában az első szerb felkelés idején, 1804—1813. KSZISZ 23. (1958) 20—43.
- Stojančević Vl.*: Krajina és a főkenécek az első szerb felkelés óta Kelet-Szerbia felszabadulásáig, 1833. IG 1958. 3—4. sz. 75—104.
- Haas A. G.*: Ferenc császár, Metternich és Illyria helyzete. MÖS 11. k. (1958) 373—398.
- Šerović P. D.*: Paulucci francia kormánydelegátus rendelkezése gimnázium alakítására, Kotorban. IZCG XIV/1—2. (1958) 300—307.
- Mijušković Sl.*: Pastrović tervezett kiküldetése Napóleonhoz, a régi kiváltságok megőrzése érdekében. IZCG XIV/1—2. (1958) 295—300.
- Kapidičić H.*: Montenegróiak kivándorlása Oroszországba, 1817-ben. IZCG XIV/1—2. (1958) 324—327.
- Stojančević Vl.*: A bosznia—hercegovinai viszonyok D. Atanacković osztrák konzul 1844. évi jelentése szerint. IC VIII. (1958) 135—155.
- Milović Dj. D.*: A prčani népi bíróság ítéletének jellege és jelentősége, 1848. IZCG XIV/1—2. (1958) 307—311.
- Nemeth K.*: Néhány kiadatlan levél Kulmer és Jelacic levélváltásából, 1849. III. 19—V. 5. AV I.

- (1958) 333—365. [Franz Kulmer miniszter és a horvát hán.]
- Lisac A. Lj.:** Két hivatalos jelentés Nyegos haláláról és az erről szóló újsághírek, 1851. IZCG XIV/1—2. (1958) 340—353.
- Pavičević Br.:** A hivatali szerek személyi összetétele Danilo herceg uralkodása elején. IČ VIII. (1958) 161—166.
- Rizsova R. J.:** Az orosz—montenegrói kapcsolatok történetéből. (Az 1857—58-ban Montenegro függetlensége körül folyó diplomáciai harc.) IZ 63. (1958) 124—155.
- Lainović A.:** Egy montenegrói—török határcidens, 1858. IZCG XIV/1—2. (1958) 354—359.
- Ekmečić M.:** Kísérletek felkelés szervezésére Boszniában, 1860—1862-ben. GIDBIH IX. (1958) 73—107.
- Aleksić Lj.:** Vuk Karadžić küldetése Cetinjébe, 1860—61-ben. IG 1958. 1—2. sz. 77—84.
- Karaman I.:** A. Štriga (1861—71), F. Pogledić (1871—82) és J. Miškotović (1882—90) tartományi levéltárak. (Adalék a zágrábi állami levéltár történetéhez.) AV I. (1958) 487—506.
- Vidmar J. I.:** A zágrábi horvát—szlovén tartományi kormányzat belügyi osztályának ügyvelete. AV I. (1958) 411—445.
- Iovcsuk M. T.:** Svetozar Marković — a kimagasló szerb forradalmi demokrata és materialista filozófus. KSZISZ 24. (1958) 32—46.
- Djordjević D.:** Kereskedelmi tárgyalások Szerbia és Ausztria-Magyarország között, 1869—1875-ben. IG 1958. 3—4. sz. 51—74.
- Konratyeva I. N.:** Az 1869. évi kattarói felkelés történetéhez. UZISZ XVI. (1958) 151—173.
- Milutinović K.:** A kattarói felkelés és a Wagner-affér. IZCG XIV/1—2. (1958) 17—64. [Ivan Ritter v. Wagner, Dalmácia helytartója (1869—70).]
- Ljubibratić S., Krševac T.:** Adalékok az 1875—1878-as hercegovinai felkelés tanulmányozásához. (Mica Ljubibratić vajda levéltárából.) GIDBIH IX. (1958) 257—276.
- Levtal Zd.:** Montenegro egészségügyi helyzete az 1876—1878-as háborúban. IZCG XIV/1—2. (1958) 133—142.
- Radovanović Lj.:** Békétárgyalások Szerbia és Törökország között és a szerb kérdés megoldása az 1876/77. évi konstantinápolyi konferencián, Grignan jelentései szerint. IČ VIII. (1958) 167—171.
- Isović K.:** Ausztria-Magyarország megszállja a novipazari szandzsákot 1879-ben. GIDBIH IX. (1958) 109—137.
- Martinović N. S.:** Baltazar Bogišić és Csehszlovákia. IZCG XIV/1—2. (1958) 143—152. [A szláv jogtörténet professzora Odesszában és igazságügyminiszter Montenegroban, 1834—1908.]
- Hauptman F.:** Ausztria-Magyarország politikája a három császár szövetsége és a titkos meg egyezés Szerbiával, 1881-ven. GIDBIH IX. (1958) 57—72.
- Aleksić Lj.:** Franciaország politikája Szerbiával szemben, az 1885. évi háború idején. IČ VIII. (1958) 173—182.
- Djurović M.:** Részvénytársaságok alakításának kísérlete Montenegroban, a 19. század végéig. IZCG XIV/1—2. (1958) 113—132.
- Veljanović B.:** A szerb szociáldemokrácia munkája a munkások oktatása és nevelése terén Szerbiában, az első világháborúig. IG 1958. 1—2. sz. 33—52.
- Foretić D.:** Dokumentumok a dalmáciai munkásmozgalomról a zárai levéltárból, 1897—1898. AV I. (1958) 291—331.
- Vinaver V.:** Az 1899. János-napi terror és a montenegróiak. IG 1958. 1—2. sz. 53—76. [Szerbiában a montenegróiak ellen.]
- Živanović M.:** Az 1908—1909-es boszniai annexió válság visszhangja a kattarói öbölben és a montenegrói határon. IČ VIII. (1958) 193—207.
- Djuričić M.:** Skadar védelmének erősítései rendszere az 1912—1913. évi balkáni háborúban. IZCG XIV/1—2. (1958) 153—166.
- Šepić D.:** Franjo Supilo horvát politikus levelezéséből AV I. (1958) 250—290. [1914. szept.—dec.]
- Kapidžić H.:** Az osztrák—magyar politika Bosznia-Hercegovinában és a jugoszláv kérdés az első világháború idején. GIDBIH IX. (1958) 7—55.
- Vidmar I. J.:** Adalékok az 1917—1918. évi történeti forrásokhoz (különös tekintettel az Októberi Forradalom kihatásaira és a jugoszláv munkásmozgalom fejlődésére). AV I. (1958) 11—173.
- Čulić F.:** A forradalmi mozgalom a hadseregben és a flottában jugoszláv földön, 1917—1918. NNI 1958. 1. sz. 21—34.
- Stulli B.:** Válogatott dokumentumok a tengerészek 1918. febr. 1—3-i kattarói felkeléséről. AV I. (1958) 174—249.
- Krizman B.:** Az 1918. évi genfi egyesítő konferencia. IG 1958. 1—2. sz. 3—32. [Jugoszlávia megalakulásának előkészítése.]
- Hrabak B.:** A szerbiai lakosság részvétele az ellenség kiűzésében 1918. októberében. IG 1958. 3—4. sz. 25—50.
- Ganević J. V.:** A bolgár dolgozók részvétele a jugoszláv nép nemzeti felszabadító harcában, 1941—1944. szept. UIZS 1958. 2. sz. 94—103.
- Božović J.:** Néhány megjegyzés a népi felszabadító harcról szóló írásokkal kapcsolatban. IZCG XIV/1—2. (1958) 167—178.
- Dinčić K. M.:** Tito és Mihajlović. RHDGM 29. (1958. jan.) 3—31.
- Morača P.:** A Jugoszláv Nemzeti Felszabadító Hadsereg hadműveleti főcsoportjának erkölcsi és harcászati tulajdonságai a sutjeskai csatában a dokumentumok tanúsága alapján. IG 1958. 3—4. sz. 3—24. [1943 máj.—jún.]
- Zolotarev V., Peksev V.:** A Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság gazdaságának fejlődése. VE 1958. 3. sz. 116—128.
- Bauer E.:** Anarcho-szindikalizmus a jugoszláv gazdaságban. DDr 1958. 2. sz. 110—120.
- Práša O., Svěrák V., Vejvoda J.:** A revizionizmus a Jugoszláv Kommunista Szövetségnek új programjában. NM 1958. 6. sz. 489—506.
- A Jugoszláv Kommunista Szövetsége programtervezetéről. LC 1958. 5. sz. 3—21.

Lengyelország

- Sawicki J.:** Adalékok a lengyel jogtörténeti bibliográfiához, 1957. CzPIH 1958. 2. sz. 517—563.
- A lengyel történészek VIII. kongresszusának programja. KH 1958. 1. sz. 256—257.
- Herbst St.:** A lengyel történészek VIII. kongresszusa. KH 1958. 2. sz. 351—352.
- A lengyel történészek VIII. kongresszusának határozata. KH 1958. 4. sz. 1031—1034.
- Bardach J.:** A történettudomány helyzete Lengyelországban. (A lengyel történészek VIII. kongresszusával kapcsolatban.) ND 1958. 10. sz. 45—55.
- Obusenkova L. A.:** A lengyel történészek VIII. kongresszusának anyagáról. VIMK 1958. 5. sz. 165—169.
- Rzadkowska H.:** Az ún. pesszimizmus a népi Lengyelország történetírásában. KH 1958. 1. sz. 57—72.
- Adamus J.:** A lengyel történeti neoromantizmus problémái. KH 1958. 1. sz. 16—38.
- Dulkiewicz A.:** Az újromantikus történetírás kérdéséről. KH 1958. 4. sz. 1142—1145.
- Buczek K.:** A településtörténeti kutatások elméletéről. KH 1958. 1. sz. 65—86.
- Zaboklicka A.:** Vita a történeti demográfia kérdéseiről. KH 1958. 2. sz. 649—651.
- Manteuffel T.:** A Lengyel Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének szerepe a történettudomány fejlesztésében Lengyelországban. APH I. (1958) 182—185.
- A Lengyel Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének 1958. évi terve. KH 1958. 1. sz. 279—282.

- A krakkói, gdański, lódzi, poznafi, szeczeni, varsói, wrocławii egyetemi történeti tanszék és akadémiái tudományos intézetek munkája. APH I. (1958) 185—214.
- Przybos A.**: A krakkói történészek munkái. KH 1958. 4. sz. 1274—1286.
- Sreniowska K.**: A lódzi történészek munkái. KH 1958. 3. sz. 952—956.
- Szaniawska W.**: A varsói történeti múzeum szervezete és munkája. PH 1958. 2. sz. 369—376.
- Kaczmarczyk Z.**: A Lengyel Történelmi Társulat feladatai Nyugat-Lengyelországban. KH 1958. 3. sz. 957—962.
- Evert-Kappesowa H.**: A bizantinológiai kutatás jelene és jövője Lengyelországban. BS 1958. 2. sz. 226—230.
- Schilfert G.**: A német—lengyel történészbizottság III. ülése. 1957. dec. 2—4. ZG 1958. 2. sz. 393—394.
- Gierowski J.**: A lengyel—német történészbizottság IV. ülése Krakkóban, 1958. máj. 9—11. KH 1958. 4. sz. 1299—1300.
- Scheel H.**: A német—lengyel történészbizottság IV. ülése. 1958. május 9—11. ZG 1958. 4. sz. 882.
- Molenda J.**: Az Októberi Forradalom 40. évfordulóján rendezett tudományos ülésszak. KH 1958. 1. sz. 244—246.
- Godlewska R., Krzywicka B.**: A Lengyel Párttörténeti Intézet tudományos ülésszaka az Októberi Forradalom 40. évfordulóján. KH 1958. 1. sz. 246—248.
- Willavme J.**: Tudományos ülésszak Lublinban, az Októberi Forradalom 40. évfordulóján. KH 1958. 1. sz. 254—255.
- Mazurek Z., Orłowski R.**: A lublini egyetem tudományos ülésszaka az Októberi Forradalom 40. évfordulóján. KSZISZ 26. (1958) 129—129.
- Arlamowski K.**: Tudományos konferencia Przemysben, az Októberi Forradalom 40. évfordulóján. KH 1958. 1. sz. 251—253.
- Nekrológ Jakub Szacki történész halálára, 1893—1957.** KH 1958. 2. sz. 690—692.
- Nekrológ Tadeusz Turkowski halálára, 1883—1957.** KH 1958. 2. sz. 688—689.
- Nekrológ Emil Kipa történész halálára. 1886—1958.** KH 1958. 2. sz. 682—684.
- Nekrológ Władysław Pocięcha történész halálára. 1893—1958.** KH 1958. 2. sz. 685—687.
- Nekrológ Rafał Taubenschlag professzorról, 1881—1958.** CzPH 1958. 2. sz. 495—498.
- Lötze H.**: A Lengyel Népköztársaság levéltárügye. Am 1950. 2. sz. 34—42.
- Kolankowski Z.**: A Levéltári Tanács VI. ülése. KH 1958. 1. sz. 257—260.
- Kolankowski Z.**: A leningrádi Történeti Levéltár lengyel anyaga. KH 1958. 3. sz. 1014—1019.
- Chlebowczyk J., Woliński J.**: Lengyel történeti anyag a bécsi levéltárakban. KH 1958. 1. sz. 332—335.
- Serejski M. H.**: Az egyetemi történeti intézetek és tanszékek újjászervezése. Az új szervezeti felépítés. KH 1958. 1. sz. 261—273.
- Meyer E.**: A történelem-tankönyvek tartalmáról tervezett német—lengyel vita problémája. GWU 1958. 1. sz. 13—22.; 2. sz. 90—105.
- Aubin H.**: Kiegészítés Enno Meyer: Német—lengyel vita a történeti tankönyvek tartalmáról c. írásához. GWU 1958. 7. sz. 429—430.
- Sawicki J.**: A régi mazóviai jogi emlékek kiadásának előkészítő munkálatai. PH 1958. 2. sz. 360—368.
- Vita a „Lengyelország állam- és jogtörténete 1795-ig” c. műről (Szerzői: J. Bardach, Z. Kaczmarczyk, B. Lesnodorski). CzPH 1958. 2. sz. 361—374.**
- Vetulani A.**: Új koncepció a régi Lengyelország állam- és jogtörténetéről. (Megjegyzések „A lengyel állam és jog története 1795-ig” [Varsó, 1957] kézikönyvre.) CzPH 1958. 2. sz. 307—345.
- Bardach J.**: „A lengyel állam és jog története 1795-ig” kézikönyv vitájával kapcsolatban. CzPH 1958. 2. sz. 375—415.
- Korányi K.**: A bírósági jog a „Lengyelország állam- és jogtörténete” I. és II. kötetében. CzPH 1958. 2. sz. 347—360.
- Janiurek W., Szewczyk W.**: Sziléziáról és a sziléziaiakról. ND 1958. 6. sz. 49—63.
- Stankiewicz Z.**: Tudományos konferencia a lengyel—orosz kapcsolatokról. KH 1958. 3. sz. 963—965.
- Papucostea T.**: A lengyel—orosz kapcsolatokkal foglalkozó tudományos konferencia. S 1958. 6. sz. 212.
- Rejmus M.**: A cseh—lengyel kapcsolatok tárgyalása a „Lengyelország története” c. munkában. SS 1958. 4. sz. 557—558.
- Gieysztor A.**: A lengyel állam ezeréves fennállásának ünneplésére szentelt tudományos program. KH 1958. 3. sz. 707—719.
- Manteuffel T.**: A lengyel állam ezeréves fennállása alkalmából folyó kutatások. KH 1958. 3. sz. 947—948.
- Koroljuk V. D.**: A lengyel állam ezredévének megünnepléséről. NNI 1958. 3. sz. 208—209.
- Tymieniecki K.**: A lengyel feudális állam. KH 1958. 3. sz. 825—843.
- Adamus J.**: A Piaszt abszolútizmus problémái. CzPH 1958. 2. sz. 19—76.
- Lalik T.**: A középkori lengyel városok létrejöttének kérdéséről. PH 1958. 2. sz. 460—485.
- Widera B.**: Lengyel kutatási eredmények a lengyelországi városok keletkezéséről egy nemzetközi konferencián. ZG 1958. 2. sz. 399—400.
- Genzel V.**: Poznań a korai Piaszt korszakban. SA 1958. 1. sz. 80—87.
- Wenskus R.**: Querfurti Brunó és a gnieznói érsekség megalapítása. ZfO 1956. 4. sz. 524—537. [10—11. század.]
- Russocik S.**: A mazóviai parasztság „szabadságjogai” a 13. századtól a 16. századig. PH 1958. 2. sz. 261—277.
- Roman St.**: A kis- és nagy-lengyelországi digeszt és törökvések a lengyel jog egységesítésére a 14—15. század fordulóján. CzPH 1958. 2. sz. 105—130.
- Kahl H. D.**: A „pogánykérdés” nemzetközi jogi megoldása Krakkói Paulus Vladimírinnal (†1435) és annak problémátörténeti besorolása. ZfO 1958. 2. sz. 161—209.
- Zaboklicka A.**: A lengyel kisenemesi birtok strukturális változásai a 15—16. században. (Livóniai anyag alapján.) PH 1958. 2. sz. 250—260.
- Malowist M.**: Lengyelország, Oroszország és a nyugati kereskedelem a 15—16. században. PP 1958. ápr. 26—41.
- Koczorowska-Pielńska E.**: A varsói „Újváros” gazdasági és társadalmi struktúrája a 15. században. PH 1958. 2. sz. 296—310.
- Panaitecu P. P.**: Moldvai—lengyel kapcsolatok a 15. században és Kilia problémája. RS III. (1958) 95—115.
- Schranm G.**: Modrevius-kutatások. Beszámoló a Frycz Modrzewski lengyel állami író és teológusról való kutatásokról. JGO 1958. 6/3. 352—373. [1503—1572.]
- Dunajevszkij H.**: N. Copernicus, a reneszánsz közgazdásza. CI 1958. ápr. 30—53.
- Mqczak A.**: Lengyel kutatások a 16. és 17. századi agrártörténet területén (1945—1957). APH I. (1958) 33—58.
- Gieysztorowa I.**: A mazóviai falvakban végbement társadalmi-gazdasági változások a 16. században, az adólisták megvilágításában. PH 1958. 2. sz. 236—249.
- Sobol B.**: Az utolsó mazóviai statutumok, 1525—1526. PH 1958. 2. sz. 278—295.
- Skwarczyński P.**: Valois Henrik Decretum electionis, 1573. SEER 88. sz. (1958. dec.) 113—130.
- Hans N.**: Lengyel protestánsok kapcsolatai Angliával és Hollandiával a 17—18. században. SEER 88. sz. (1958. dec.) 196—220.
- Wycańska Kr.**: Jagelló Kázmár elünt pecsénymói. PH 1958. 2. sz. 530—537.
- Lizlov G. M.**: A lengyel—orosz viszony az ukrán nép 1648—54. évi felszabadító háborújának kezdeti időszakában (a zborovi békéig). KSZISZ 24. (1958) 58—82.
- Hejnosz W.**: Pavel Stránský, cseh exuláns és műve a „Respublica Bojema”. (Torunban 1657-ben

- bekövetkezett halálának 300. évfordulójára.) CzPH 1958. 2. sz. 303—307.
- Pochilewicz D. L.*: A földesúri gazdaság válsága és hanyatlása a 17. század második és a 18. sz. első felében Lengyelországban. KH 1958. 3. sz. 742—775.
- Codello A.*: A Pac-család viszonya a Jerzy Lubomirski vezette ellenzékhez, 1660—1667. PH 1958. 1. sz. 21—44.
- Jakóbczyk W.*: Néhány megjegyzés a „Lengyelország története” II. kötetének maketjére. KH 1958. 1. sz. 63—64.
- Kieniewicz St.*: A legújabb történeti kutatások Lengyelország történetéről a felosztások korában. APII 1. (1958) 59—74.
- Tyrowicz M.*: „Galicia az első felosztástól a Népek Tavaszáig” c. forráskiadvány értékeléséről. KH 1958. 1. sz. 87—91.
- Rostworowski E.*: Lengyelország a 18. század második felében. Kutatások 1945—1956-ban. Ann 1958. 1. sz. 123—135.
- Aschkeiwitz M.*: A zsidók Nyugat-Poroszországban, a lengyel uralom végén (1772). ZFO 1957. 4. sz. 557—572.
- Michalski J.*: A lus agratiandi és a halálbüntetés problémája az 1770-es években Lengyelországban. CzPH 1958. 2. sz. 175—196.
- Rakowski J., Wójcik Z. A.*: A varsói „Újváros” lakossága a 18. század végén. PH 1958. 2. sz. 311—328.
- Koweci J.*: Vita a négyéves szjeim és a Kościuszkoforrások kiadásáról. KH 1958. 2. sz. 651—653.
- Herbst St.*: Harcok Mazóvia és Podlasie határán 1794. jún.—júl. PH 1958. 2. sz. 221—235.
- Wasicki J.*: A varsói kamarai kértet leírása a porosz uralom alatt, 1802—1803. PH 1958. 2. sz. 329—359.
- Leśnodorski B.*: A varsói egyetem 140/150. évfordulója. NNI 1958. 5. sz. 189—190.
- Cwik Wl.*: Víták az állami városok tulajdonjogáról a Lengyel Királyságban. CzPH 1958. 2. sz. 197—222. [19. század.]
- Szymanska H.*: Megjegyzések az elemi csapások esetében a paraszti gazdaságoknak nyújtandó „segítség”-ről a Lengyel Királyságban, a 19. század első felében. CzPH 1958. 2. sz. 247—290.
- Bartys J.*: A posztókereskedelm a zamoszói uradalomban, a 19. század első felében. PH 1958. 2. sz. 486—509.
- Stankiewicz Z.*: A szolgáltnak az állami birtokokon a Lengyel Királyságban, az 1864. évi jobbágyfelszabadítás előtt. PH 1958. 1. sz. 45—68.
- Mańkowski Z.*: Vita a novemberi felkelés baloldaláról. KH 1958. 2. sz. 659—661.
- Tyrowicz M.*: Néhány megjegyzés az 1832—1848. évek lengyel emigrációjáról, és az 1846—1848-as sziléziai forradalmi események kapcsolatáról az anyaországgal. KH 1958. 2. sz. 480—483.
- Migdal S.*: A felső-sziléziai városi lakosság forradalmi, internacionalista hagyományai. ND 1958. 4. sz. 86—93.
- Rozdolski R.*: Az 1846-os „véres év” történetéhez. KH 1958. 2. sz. 403—420.
- Borys W.*: Julian Goslar pere. KH 1958. 3. sz. 812—824.
- Poporici V.*: A lengyel emigránsok tevékenysége Moldvában, 1846—1848-ban. SCS1 1958. 1—2. sz. 75—98.
- Mureşan A.*: Egy Bem tábornok tiszteletére emelt emlékmű maradványai. S 1958. 4. sz. 151—152.
- Batowski H.*: Mickiewicz és a csehek az 1848—49-es forradalmi években. ČCH 1958. 1. sz. 32—45.
- Tschizewskij Dm.*: Mickiewicz hatása a szlovák irodalomra. SoF 1958. 1. sz. 203—215.
- Rzadkowska H.*: Néhány megjegyzés az agrárforradalom kérdéséről K. Groniowski „Az agrárforradalom a politikai táborok ideológiájában az 1846—1870. években” c. könyvével kapcsolatban. KH 1958. 3. sz. 784—788.
- Groniowski K.*: A 19. század 50—60-as éveinek lengyel forradalmi demokráciájáról és a Lengyel Demokratik Társasága értékeléséről. (Válasz H. Rzadkowska megjegyzéseire.) KH 1958. 3. sz. 789—792.
- Kolodzieczyk R.*: A czechochowi városi tanács és az önkormányzati reform kérdése a Lengyel Királyságban, 1861—1863-ban. KH 1958. 1. sz. 92—99.
- Kieniewicz S.*: A januári felkelés történeti forrásainak kiadása. KH 1958. 3. sz. 963.
- Szovjet*—lengyel közös kiadvány az 1863—64. évi felkelés történetének forrásairól. NNI 1958. 5. sz. 178—181.
- Kieniewicz S.*: Az 1863—64. évi lengyel felkelés problematikájából. KSZISZ 24. (1958) 47—57.
- Lewak A.*: Megjegyzések I. Koberdowa „A Czartoryski-párt politikája a januári felkelés idején” (Warszawa, 1957) c. munkájáról. KH 1958. 3. sz. 793—797.
- Pfaff I.*: Jan Neruda és a lengyel forradalmi mozgalom. SS 1958. 4. sz. 490—497. [1860-as évek.]
- Groniowski K.*: A „Lengyelország története” III. köt. 1. része (1864—1900) előzetes szerkesztésének vitája. KH 1958. 4. sz. 1287—1297.
- Jedlicki J.*: Megjegyzések a lengyel burzsoázia kialakulására irányuló kutatás módszerére vonatkozólag (R. Kolodzieczyk munkája kapcsán). KH 1958. 3. sz. 770—783.
- Gastrowicka N.*: Tanulmányok a lengyelországi munkásmozgalom történetéről. A források kiadása. IIRK 713—718.
- Jakóbczyk W.*: Porosz-Lengyelország története (1864—1918) W. Pogó-Malinowski koncepciójában. KH 1958. 4. sz. 1146—1148.
- Kurbatova I. N.*: Oroszország és a Lengyel Királyság forradalmi kapcsolatai a 19. század utolsó negyedében. NDVSIN 1958. 4. sz. 125—142.
- Puztula Z.*: A monopóliumok a Lengyel Királyság vasiparában és részvételük a „Prodametben”. IZ 62. (1958) 84—125. [19. sz. vége, 20. sz. eleje.]
- Konečný Z.*: Morvaország, Szilézia és Galícia az első orosz forradalom előestéjén, 1900—1904. SS 1958. 4. sz. 433—490.
- Slowiak Z.*: Szymon Diksztajn (Jan Mlot) a szocialista mozgalom harcosa, születésének 100. évfordulójára. ND 1958. 2. sz. 55—64.
- Rudziński E.*: Stanisław Dubois (1901—1942) és a munkásegyletek ifjúsági társaságainak radikalizálódása, valamint a Lengyel Szocialista Párt balszárnyának kialakulása. KH 1958. 4. sz. 1110—1136.
- Grygier T.*: A munkásmozgalom Mazuriában és Warmiában 1914—1933-ban. KH 1958. 1. sz. 249—251. [Tájékoztató tud. illusztrációk.]
- Dunin-Wasowicz K.*: A galíciai néppártiak az első világháborúban. KH 1958. 1. sz. 39—56.
- Steckiewicz S. M.*: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatása Lengyelországra. (A népi demokratikus Lengyelországban 1950—57-ben megjelent irodalom és dokumentumpublikációk szemléje.) NNI 1958. 3. sz. 155—169.
- Wereszycki H.*: Egy munka a lengyel állam helyreállításáról, 1914—1918. KH 1958. 4. sz. 1160—1167. [Komarnicki T.: Rebirth of the Polish Republic. A Study in the Diplomatic History of Europe, 1914—1920. London, 1957. c. könyvről.]
- Krzyżobłocka B.*: Baloldali csoportosulások a Lengyel Királyságban az Októberi Forradalom után, a régenstanács helygymnásztériuma jelentőségének megvilágításában. KH 1958. 1. sz. 100—111.
- Wachowiak B.*: Az Októberi Forradalom hatása a nyugat-pomorzai munkásmozgalomra. KH 1958. 2. sz. 645—646. [Konferencia.]
- Gólab P. A.*: A lengyel forradalmi csapatok Oroszországban, 1917—1920-ban. VI 1958. 3. sz. 44—63.
- Holzer J.*: A balszárnyon álló politikusok egy 1918. februárjában tartott megbeszélésének jegyzőkönyve. PH 1958. 2. sz. 538—567.
- Jędruszczyk T.*: Lengyelország két világháború közötti története értékelésének kritériumai, 1918—1939. KH 1958. 2. sz. 484—496.
- A LEMP KB tézisei a Lengyel Kommunista Párt meg-

- alakulásának 40. évfordulójára. ND 1958. 12. sz. 33—54.
- A Lengyel Kommunista Párt 40. évfordulójára. ND 1958. 10. sz. 3—18.
- Malinowski H.*: A Lengyel Kommunista Párt létrejötte. ND 1958. 11. sz. 117—133. [1918.]
- Ochab E.*: A Lengyel Kommunista Párt hagyományainak műhatatlan értékei. ND 1958. 12. sz. 3—14.
- A Lengyel Kommunista Párt 40. évfordulója. KH 1958. 4. sz. 1297—1299.
- A börtönben is folyt a harc. (Néhány dokumentum.) ND 1958. 12. sz. 23—32. [A Lengyel Kommunista Párt megalakulásának 40. évfordulójára.]
- A Lengyel Kommunista Párt megalakulásának 40. évfordulójára. LC 1958. 12. sz. 83—93.
- Daniszewski T.*: Egy kiváló kommunista életútja és harcai. ND 1958. 11. sz. 95—116. [Adolf Warski 1868—]
- Kalenyicsenko P. M.*: A lengyelországi forradalmi mozgalom történetéből (1918 vége, 1919 eleje). UIZs 1958. 2. sz. 35—51.
- Új dokumentumok a lengyel munkásmozgalom történetéről, 1918. NNI 1958. 1. sz. 123—137.
- Kieszczyński L.*: Munkássztrájkok a kapitalista Lengyelországban. ND 1958. 11. sz. 134—156.
- Lukaszewicz W.*: Forradalmi erjedés Nagy-Lengyelországban és Kelet-Pomorzében, 1918—1920-ban. KH 1958. 2. sz. 646—649. [Konferencia.]
- Landau Zb.*: Az 1918—1920. évi lengyel—amerikai kapcsolatok néhány vitás kérdése. KH 1958. 4. sz. 1093—1109.
- Jabłoński H.*: Lengyelország függetlenségének visszaszerzése 1918-ban. ND 1958. 11. sz. 78—83.
- Litwin A.*: Néhány megjegyzés az 1918-as év lengyelországi problémáiról. KH 1958. 4. sz. 1137—1141. [M. Miszko: Az Októberi Forradalom és Lengyelország függetlenségének visszaállítására (M. 1957.) c. könyvének margójára.]
- Jabłoński H.*: A második lengyel köztársaság létrejötte 1918-ban és az európai történelem. KH 1958. 4. sz. 1035—1056.
- Slaw A.*: A lengyelországi ukrán-kérdésről. ND 1958. 8. sz. 46—63.
- Dutkiewicz J.*: Henryk Mościcki, mint S. Askenazy tanítványa. PH 1958. 1. sz. 69—90.
- Ajnenkiel A.*: A jublini ideiglenes népkormány történetéből. KH 1958. 4. sz. 1057—1092. [1918.]
- Landau Z.*: J. Pilsudski a Moraczewski-kormány bukásának okairól. KH 1958. 4. sz. 1149—1154.
- J. Pilsudski 1919. május 31-i levele I. Paderewskihez. SM 1958. 11. sz. 93—100.
- Hooker J. R.*: Lord Curzon és a Çurzon-vonal. JMH 1958. 2. sz. 137—138.
- Tomaszewski J.*: Négy dokumentum az 1922. évi lengyelországi választásokról. KH 1958. 4. sz. 1155—1159.
- Landau Z.*: A Kreuger-konzern tevékenysége Lengyelországban, 1925—1930. PH 1958. 1. sz. 91—120.
- Nowak K.*: A parasztko sztrájkjai és akciói Kis-Lengyelországban 1930—1934-ben. PH 1958. 2. sz. 530—537.
- Czarnecki B.*: Amikor Németország Lengyelországgal békét keresett. Az 1934. január 26-i lengyel—német megállapodás létrejöttéről. SM 1958. 12. sz. 69—82.
- A lengyel külpolitika a Wilhelmstrasse levéltárának megvilágításában, 1937—1938. SM 1958. 4. sz. 80—92.; 5. sz. 70—83.; 6. sz. 79—88.; 7—8. sz. 74—85.; 9. sz. 93—107.
- Chudek J.*: Az 1938. aug. 24-i Göring—Lipski találkozó kiadatlan dokumentumai. SM 1958. 3. sz. 80—86.
- Magyarország és Lengyelország a csehszlovák válság idején, 1938. SM 1958. 7—8. sz. 69—73.
- Chudek J.*: Lengyelország és az 1938. szeptemberi csehszlovák válság. SM 1958. 4. sz. 72—79.
- Beck utasítása 1938-ban a berlini és prágai követhet. SM 1958. 2. sz. 112—116.
- Lipski berlini lengyel nagykövet sifirizott levelezése 1938. szeptemberéből. SM 1958. 5. sz. 84—91.
- Batowski H.*: Beck romániai útja 1938 októberében. KH 1958. 2. sz. 423—430.
- Bonnet és Lukaszewicz tárgyalásai a müncheni egyezmény előtt. SM 1958. 6. sz. 69—78. [Dokumentumok.]
- Beck és Wieniawa titkos levelezése, 1939. SM 1958. 4. sz. 93—96.
- A lengyel kérdés Sztálin Churchillel, Roosevelttel és Trumanal folytatott háborús levelezésében. SM 1958. 2. sz. 91—111.
- Tudományos ülésszak a Lengyel Munkáspárt és a lengyelországi partizánmozgalom kérdéseiről. NNI 1958. 5. sz. 189.
- Graf R.*: A nyugatnémet történészek és publicisták véleménye a Lengyelországban a második világháború idején folytatott Hitler-féle politikáról. KH 1958. 4. sz. 1336—1341.
- Madejczyk Cz.*: Deportálások Zamosz környékén 1942—1943-ban, német dokumentumok tükrében. APH T. (1958) 75—106.
- Góra Wl.*: A népi hatalom létrejötte, 1944. júl.—aug. ND 1958. 7. sz. 3—19.
- Fedotyenkow N.*: A népi demokratikus forradalom szakaszai Lengyelországban. VE 1958. 1. sz. 57—65.
- A lengyel néphadsereg 15 éve. ND 1958. 10. sz. 19—24.
- Wiewóra B.*: A nyugatnémet történetírás az Odera—Neisse határról, E. Wiskemann könyvének megvitátása fényénél. KH 1958. 3. sz. 995—1001.
- Maas W.*: Az iskolaügy a népi Lengyelországban. ZfO 1958. 4. sz. 530—545.
- Höppner J.*: A német lakosság átköltözése a lengyel nyugati vidékről, a neofasiszta történet-hamisítás fényében. ZG 1958. 2. sz. 338—345.
- Kofman J.*: Az 1957-es év gazdasági mérlege. ND 1958. 2. sz. 3—8.
- Kolbusz F.*: Az ország iparosításának hatása a paraszti kisgazdaságra. ND 1958. 5. sz. 40—52.
- Karpinski A., Rakowski M.*: A lengyel gazdaság a világgazdaságban. EP 1958. szept.—okt. 70—89.

Magyarország

- V. Ju., L. Je.*: Az Ókor történetének tanulmányozása Magyarországon. VDI 1958. 2. sz. 254—262.
- Szedő A.*: A levéltáruj fejlődése Magyarországon, 1945 után. IA 1958. 6. sz. 171—178.
- Paraschiv I., Leonte I.*: A magyar nemzeti levéltárak 200. évfordulója. RA 1958. 1. sz. 282—284.
- Ioády P.*: A volt Máramaros megyei levéltár rövid ismertetése. RA 1958. 2. sz. 265—271.
- A magyar történelem egyetemi tankönyvének megjelenés és előkészítés alatt álló kötetéről. VI 1958. 7. sz. 220—221. [Rövid hír.]
- Kovalenko L. A.*: A magyar történelem kérdéseinek kidolgozása az ungvári egyetemen. VI 1958. 8. sz. 216—218.
- Orlik I. I., Szepiakovszkij Je. I.*: Oroszország és Magyarország népének történelmi kapcsolatai. ISZSZSZR 1958. 4. sz. 166—181. [A Magyarországon 1955—1957 között megjelent irodalom alapján.]
- Moldovan L.*: Az egyházi anyakönyvezés Erdélyben. RA 1958. 1. sz. 150—185.
- Szimonyenko I. F.*: Kárpát-Ukrajna történelmi-etnográfiai körzeteiről. SzeE 1958. 4. sz. 38—52.
- Kudláček J.*: A szláv telepedés kezdetei Csehszlovákia területén. HČ 1958. 1. sz. 72—92.
- Sinor D.*: A magyar őstörténet alapvonalai. CHM IV/3. (1958) 513—540.
- Kučera M.*: A „dusnokok”, a jobbágyság egyik legregibb csoportja Szlovákiában. SFFH IX. (1958) 165—179.
- Huščavú A.*: IV. Béla 1266-ban kibocsátott trencsényi és lipóti okleveleiről. SFFH IX. (1958) 181—209.
- Moravcsik Gy.*: A bizánci—magyar kapcsolatok problematikája. BS 1958. 2. sz. 206—211.
- Pall F.*: A hiteles helyek a feudális Erdélyben, 13—15. század. SMIM II. (1957) 391—405.

- Varsik Br.*: A városok keletkezése és fejlődése Szlovákiában a 13. és 14. században. HČ 1958. 2. sz. 169—201.
- Lehotská D.*: A pozsonyi városi levéltár fejlődése 1526-ig. HŠ IV. (1958) 222—274.
- Androic M.*: A Varasd számára kiállított ún. András-féle privilégium eredetiségének kérdése, 1209. AV I. (1958) 447—486.
- Jakó Zs.*: Újabb adatok Dés város legrégebb kiváltság-levéleinak kritikájához. SBBH IV/2. (1958) 35—53. [1236, 1261, 1310—23 között készült hamis oklevelek.]
- Androic M.*: Varasd város kiadatlan oklevelei, 1390—1521. AV I. (1958) 367—391.
- Varsik B.*: A cseh nyelv használata Szlovákiában, a 14. században. HČ 1958. 1. sz. 93—100.
- Subotic G.*: Anjou Ilona királynő — egyházi építmények alapítója a középkori Szerbia tengerparti vidékein. IG 1958. 1—2. sz. 131—148.
- Holban M.*: Adalékok a Havasalföld és az Anjou-kori Magyarország közötti kapcsolatokhoz. (Himfy Benedek szerepe a vidini kérdésben.) SMIM I. (1956) 7—62.
- Holban M.*: Adatok a kenézek szerepéről a bánati nagybirtokokon, a 14. század második felében. SMIM II. (1957) 407—420.
- Pataki J.*: Havasalföld kapcsolatai Magyarországgal, a 14. század végén. SMIM II. (1957) 421—429.
- Pataki J.*: Az 1437-es felkelés kirobbanásának történetéhez. SBBH IV/2. (1958) 55—56.
- Macárek J.*: Cseh oklevél és cseh kancellária a magyar udvarban, a 15. sz. második felében (1486—1490). HČ 1958. 4. sz. 560—569.
- Glück M., Kovach G., Dörner E.*: Új adatok az 1514. évi népi felkelésről. SMIM II. (1957) 431—448.
- Maksay F.*: Majorsági gazdálkodás és a parasztek földtől való megfosztása Magyarországon, a 16. században. SW 1958. 1. sz. 37—61.
- Goldenberg S.*: „A hallerek”. Fejezet a 16. századi erdélyi kereskedelem és kereskedelmi tőke történetéből. S 1958. 5. sz. 89—115.
- Tejnil E.*: A szlovákiai török uralom történetéhez. HŠ IV. (1958) 181—221.
- Djurdjev B.*: „Templomok és kolostorok eladása” II. Szelím uralkodása idején. GDBIH IX. (1958) 241—247. [A szerémi szandzsákban, 16. század.]
- Manolescu R.*: Az áruforgalom Havasalföld és Brassó között a 16. század első felében. SMIM II. (1957) 117—204.
- Gündisch G.*: Adalékok Valentin Wagner brassói humanista életrajzához (1510—1557). S 1958. 2. sz. 115—122.
- Duzinčević Gh.*: Egy régi levéltárjegyzék, 1546. RA 1958. 1. sz. 257—262. [Írta: Chr. Pomarius-Baumgarten Szebenben.]
- Jakó Zs.*: Az erdélyi intézmények levéltáira vonatkozó utasítások, 1575—1841. Az erdélyi levéltárak újjászervezése. RA 1958. 1. sz. 34—81.
- Pall F.*: Kereskedelmi kapcsolatok Brassó és Ragusa között. (Kiadatlan dokumentumok a gyapjúkereskedelemtől, 1578.) RA 1958. 1. sz. 93—120.
- Pascu Št.*: Parasztozsgalmak Vitéz Mihály erdélyi hadjárataival kapcsolatban. SMIM I. (1956) 123—154.
- Obršlik J.*: Morvaországi jobbágyság átköltözése Szlovákiába a 17. század végén és a 18. század első felében. HŠ IV. (1958) 137—180.
- Surdu B.*: A fogarasi uradalom urbáriuma. RA 1958. 2. sz. 233—247. [1680—1809.]
- Crăciun I.*: A brassói századok felkelése 1688-ban. SMIM I. (1956) 199—212.
- Neamtu Al.*: Az erdélyi bányalevéltárak anyagában visszatükröződő néhány történelmi probléma. RA 1958. 1. sz. 150—158. [18—19. század.]
- Pleša Lj.*: A varasdi megyei levéltár rendezése a 18. és 19. században. AV I. (1958) 523—537.
- Kovačić B.*: A zombori városi alsógműházi. ZDN 19. (1958) 122—140. [18—19. század.]
- Juhász K.*: Jezsuiták a Bánátban (1718—1773). Adalék a temesvári Bánság kultúrtörténetéhez. MÖS 11. k. 1958. 153—220.
- Lintnerová E.*: Új adatok Anton Schmidt szlovákiai barokk festő életéhez és tevékenységéhez. SFFH IX. (1958) 233—239. [18. század.]
- Orič Dj.*: A pestis 1737—1740-ban a Vajdaságban és a szomszéd tartományokban. ZDN 19. (1958) 97—115.
- Surdu B.*: Habsburg-ellenes népi felkelés a Bánátban, 1737—1739. SMIM II. (1957) 289—344.
- Miskolczy J.*: A vámszövetség története a Dunamonarchiában Mária Teréziától. DDR 1958. 1. sz. 20—28.
- Špiesz A.*: A lakosság társadalmi rétegződése Nyitra megyében, a 18. század második felében. HČ 1958. 1. sz. 48—71.
- Kazimir Št.*: A vasipar állapota és területi elhelyezkedése Szlovákiában, a 18. század második felében. HŠ IV. (1958) 117—136.
- Bozac I.*: A gyermekunika kizsákmányolása az erdélyi bányákban, a 18. század második felében. S 1958. 3. sz. 93—110.
- Sulga I. H.*: A parasztek helyzete Kárpát-Ukrajnában, a 18. század 70—80-as éveiben. NZUDU XXXVI. (1958) 3—18.
- Gavrilović Št.*: Az osztráyharc Sid vidékén. ZDN 19. (1958) 5—53. [18. század vége, 19. század első fele.]
- Mezei Št.*: Tőkés manufaktúrák egyes iparágakban a Vajdaságban. ZDN 19. (1958) 54—84.
- Damjanov B.*: Iparüzők és ipari egyletek Pancsovában a 19. században. IG 1958. 1—2. sz. 85—106.
- Krejčí K.*: A csehek és szlovákok harca nemzeti felzabadosulásként a 19. században és a 20. század elején. VIMK 1958. 3. sz. 78—97.
- Novotný J.*: A csehek és szlovákok kapcsolatai a nemzeti megújulás korában, az eddigi történetírásban. HČ 1958. 2. sz. 269—290.
- Imreh I.*: A bereckiek moldvai kapcsolatairól a 19. század első felében. SBBH IV/2. (1958) 83—93.
- Prokopovitsch E.*: Javaslat a bukovinai csángók áttelepítésére 1824-ből. SoF 1958. 2. 407—409.
- Tilkovský L.*: Az 1831-es erdélyi parasztozsgalmak és kapcsolatauk a kelet-szlovákiai „koleralázadással”. S 1958. 2. sz. 73—90.
- Vörös A.*: Tánács Mihály az 1848-as forradalom előtti időkben, 1831—1847. HČ 1958. 4. sz. 546—559.
- Cushing G. F.*: Bajza József. SEER 88. sz. (1958. dec.) 90—112.
- Kondrasov N. A.*: L'udovit Štúr és a szlovák irodalmi nyelv kialakulása. (Halálának 100. éves évfordulójára.) KSZISZ 25. (1958) 10—22.
- Matula Vl.*: A Slovenskie národné noviny demokratizálására irányuló törekvések és a szlovák nemzeti mozgalom forradalmi programjának megfogalmazása, 1845—1848. HČ 1958. 2. sz. 202—223.
- Pražák R.*: Palacký és a magyarok 1848 előtt. ČMM 1958. 1—2. sz. 74—99.
- Vytlička J.*: A magyarországi védeyleti mozgalom visszhangja Morvaországban és Sziléziában az 1840-es évek derekán. ČMM 1958. 1—2. sz. 99—124.
- Cheresteșiu V.*: Az 1848-as forradalom Erdélyben. LC 1958. 5. sz. 34—49.
- Az Észk SzSzK Központi Állami Történelmi Levéltára átadásra előkészített 3000 mikro-fotókópiát az 1848—49-es szabadságharcra vonatkozó iratokról. VI 1958. 3. sz. 209. [Kis hír.]
- J. M.*: „A kapitalizmus fejlődése a volt Osztrák—Magyar Monarchia országaiban” konferencia Budapest, 1958. dec. 11—13. HČ 1959. 2. sz. 353—355.
- Nemeth K.*: Néhány kiadatlan levél Kulmer és Jelacic levélváltásából. 1849. III. 19—V. 5. AV I. (1958) 333—365. [Franz Kulmer miniszter és a horvát bán.]
- Göllner C.*: A segédek harca Erdélyben a cseh reakciós vezetése ellen az osztrák abszolutizmus idején, 1849—1860. S 1958. 4. sz. 121—134.
- Bödey J.*: Bulgária a Kossuthot elűző magyar emigránsok emlékezéseiben. IP 1958. 6. sz. 82—91.
- Weinzierl-Fischer E.*: A minisztertanács és az 1850.

- április 18. és 23-i császári rendelkezések. MÖS 11. k. (1958) 467—494.
- Aleksic Lj.*: Vuk Karadzic kuldetése Cetinjbe, 1860—61-ben. IG 1958. 1—2. sz. 77—84.
- Karaman I.*: A Striga (1861—71), F. Pogledic (1871—82) és J. Miskatovic (1882—90) tartományi leveltárosok. (Adalek a zagrabi állami leveltár történetéhez.) AV I. (1958) 487—506.
- Pach Zs. P.*: A magyarországi és oroszországi poroztas agrárfejlődés hasonlósága és különbségei a 19. század második felében. IIRK 681—693. (1958) 19—29.
- Ilko V. I.*: Parasztfelkelések Kárpát-Ukrajnában, a 19. század második felében. NZUDU XXXVI. (1958) 19—29.
- Vidmar J. I.*: A zagrabi horvát—szlovén tartományi kormányzat belügyi osztályának ügyvitele. AV I. (1958) 411—445.
- Djordjevic D.*: Kereskedelmi tárgyalások Szerbia és Ausztria-Magyarország között 1869—1875-ben. IG 1958. 3—4. sz. 51—74.
- Norotny A.*: Ausztria-Magyarország és Törökország a berlini kongresszus idején, az 1879. április 21-i megegyezésig. MÖS 10. k. (1957) 341—356.
- Isovic K.*: Ausztria-Magyarország megszállja a novipazari szandzsákat 1879-ben. GIDBIH IX. (1958) 109—137.
- Hauptmann F.*: Ausztria-Magyarország politikája, a három császár szövetsége és a titkos megegyezés Szerbiával 1881-ben. GIDBIH IX. (1958) 57—72.
- Rutkowski R.*: Szövetségi tárgyalások Törökország, Ausztria-Magyarország és Németország között 1881—1882-ben. MÖS 10. k. (1957) 357—386.
- Goldn K.*: A munkásmozgalom szervezésének fellendülése Pozsonyban a 19. század kilencvenes éveinek első felében. HČ 1958. 4. sz. 524—539.
- Nyetocsajev V. I.*: A magyar burzsoá kormány gyarmati politikája Kárpát-Ukrajnában a 19. század végén és a 20. század elején. NZUDU XXXVI. (1958) 30—54.
- Vinogradov K. B.*: Ausztria-Magyarország diplomáciája és az első balkáni háború. NDVSIN 1958. 3. sz. 177—196.
- Moldovan L.*: Egy régi szabályzat az iratok szelektációjára, Maros-Torda, 1913. RA 1958. 2. sz. 275—276.
- Kapidzic H.*: Az osztrák—magyar politika Bosznia-Hercegovinában és a juoszlav kérdés és az első világháború idején. GIDBIH IX. (1958) 7—55.
- Stulli B.*: Válogatott dokumentumok a tengerészek 1918. febr. 1—3-i kattarói felkeléséről. AV I. (1958) 174—249.
- Nemes D.*: A Magyar Kommunista Párt megalakulásának 40. évfordulója. Kom 1958. 16. sz. 120—128.
- A Magyar Kommunista Párt megalakulásának 40. évfordulója. LC 1958. 11. sz. 118—126.
- Daicovicu C., Bányai L., Cherestegu V., Liveanu V.*: A néptömegek forradalmi harca — Erdély és Románia egyesülésének döntő tényezője. S 1958. 6. sz. 21—56.
- Liveanu V.*: Az 1918. dec. 26/13-i eseményekről. S 1958. 1. sz. 97—106.
- Cusnir-Mihailovici C.*: Az 1918. december 13-i események. S 1958. 6. sz. 57—75.
- A Magyar Tanácsköztársaság 39. évfordulóján rendezett ünnepségekről és a 40. évfordulójára tervezett tudományos ülésszakról. NNI 1958 4. sz. 203.
- Csizmadiá D.*: A magyar dolgozó nép harca Csehszlovákiában 1934—35-ben a fasizmus ellen. HČ 1958. 3. sz. 338—368.
- Magyarország és Lengyelország a csehszlovák válság idején, 1938. SM 1958. 7—8. sz. 69—73.
- Szjartova G. P.*: A dolgozók kizsákmányolása Kárpát-Ukrajnában a fasizta leigázók által 1939—1944-ben. NZUDU XXXVI. (1958) 113—122.
- Granesak I. M.*: A partizánmozgalom Kárpát-Ukrajnában 1943—1944-ben. NZUDU XXXVI. (1958) 123—144.
- Nemes D.*: Revizionizmus és ellenforradalom Magyarországon. NNI 1958. 6. sz. 61—26.
- Nemes D.*: Nagy Imre „esztnéi” és az árulás ideológiái előkészítése. NV 1958. 3. sz. 87—96. [A Társadalmi Szemlében megjelent cikk, rövidítve.]
- Hevesi M. A.*: Lukács Gy. nézeteinek kritikájához. VF 1958. 6. sz. 176—179.
- Lavalle L.*: A magyar gazdaság helyzete és perspektívája. EP 1958. febr. 63—74.

Ismeretetek

- Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae. 1953—1955. — Ism. SoF 1956. 595—596.
- Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae. IV. Bp. 1956—1957. — Ism. SoF 1958. I. 271—273.
- Angyal A.*: Barock in Ungarn. Bp. 1945. — Ism. SoF 1958. I. 284.
- Aranyossi M.*: Leo Frankel. Berlin 1957. Ism.: J. Ko. ČCH 1958. 173.
- Aranyossi M.*: A munkásmozgalom kezdetei Magyarországon. (Frankel Leo, a párizsi kommun tagja, élete és tevékenysége.) Bratislava 1958. Ismerteti: J. Ko. ČCH 1958. 816.
- Archäologische Funde in Ungarn. Hrsg. von E. B. Thomas. Bp. 1956. — Ism. SoF 1957. II. 480.
- Bakács I.*: Az Eszterházy-család hercegi ágának levéltára. Bp. 1956. — Ism.: R. Marsina. HČ 1958. 2. sz. 306—308.
- Banner J.—Jakabffy I.*: A Középb-Dunamenedec régészeti bibliográfiája a legrégebb időkől a XI. századig. Bp. 1954. — Ism.: SoF 1956. 593—594.
- Benda K.*: A magyar jakobinus mozgalom iratai. I. Bp. 1957. — Ism.: J. Reychman; KH 1959. 1. sz. 234—235.; W. Markow; AIHRF 153. (1958. júl.—szept.) 77—81.
- Benda K.*: A magyar jakobinusok iratai I—III. Bp. 1952—57. — Ism.: E. Hermann. ZG 1958. 3. sz. 632—642.
- Budapest régiségei. A Budapesti Történeti Múzeum évkönyve XV. köt. — Ism. SoF 1956. 592—593.; XVI. köt. SoF 1957. I. 201—202.
- Borbíró V., Valló I.*: Győr városépítéstörténete. Bp. 1956. — Ism. SoF 1958. II. 451—454.
- Csallány D.*: Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa. Bp. 1956. — Ism.: B. Zsoterová. BS 1958. 2. sz. 305—311.; SoF 1957. I. 204—205.
- Dercsenyi D., Pogány F., Szentkirályi Z.*: Pécs. (Városképek — Műemlékek.) Bp. 1956. — Ism. SoF 1958. II. 451.
- Dercsenyi D., Zolnay L.*: Esztergom. (Magyar Műemlékek.) Bp. 1956. — Ism. SoF 1958. II. sz. 451.
- Eckhardt S.*: Új fejezetek Balassi Bálint viharos életéből. (Irodalomtörténeti füzetek, 10. Bp. 1957.) — Ism. SoF 1958. II. 450.
- Ellenforradalom Magyarországon. Bp. 1958. — Ism. NNI 1958. 4. sz. 185.
- Études des délugés hongrois au Xe Congr. Inter national des sciences historiques. Acta Historica. IV. 1—3. Bp. 1955. — Ism. SoF 1957. I. 203—204.
- Fügedi E.*: Kaschau, eine osteuropäische Handelsstadt am Ende des 15. Jahrhunderts. (Studia Slavica, II.) — Ism. A. Gácsóvá: HČ 1958. 3. sz. 475—476.
- Fügedi E.*: A szlovák nyelv használata a 17. századi uradalmakban (szlovákul). — Ism.: R. Marsina. HČ 1958. 4. sz. 604—605.
- Hajnal I.*: A propos de l'enseignement de l'écriture dans les universités médiévales. Kny. a Scrip torium-ból. Bd. XI. 1957. — Ism. SoF 1958. I. 276—277.
- Hajnal I.*: L'enseignement de l'écriture aux universités médiévales. Bp. 1954. — Ism.: M. Cohen. Pensée 79. (1958. máj.—jún.) 154.
- Kemény G. G.*: Társadalom és nemzetiség a szabadságharc hadilapjaiban. Bp. 1957. — Ism.: Fr. Bokes. HČ 1958. 1. sz. 146—147.
- Kiss L.*: Vásárhelyi művészet. Bp. 1956. — Ism. SoF 1958. II. 454.

- Knieszka I.*: A magyar nyelv szláv jövevényszavai. I. Bp. 1955. — Ism. SoF 1958. I. 286—287.
- Korompay Gy.*: Veszprém. (Városképek — Műemlékek.) 2. kiad. Bp. 1957. — Ism. SoF 1958. II. 451.
- Kovács E.*: Az 1846. évi galiciai parasztfelkelés magyarországi hatásához. Századok 1957—Ism.: N. Y. ČCH 1958. 809.
- Kovácsics J.*: A történeti statisztika forrásai. Bp. 1957. — Ism. Br. Varsik. HČ 1958. 3. sz. 466—468.
- Levéltári alapeletrák. I. OL 12. — Ism.: I. Meden. AV I. (1958) 567—568.
- Levéltári Híradó VII. 1957. 1—2. sz. —Ism.: R. Marsina. HČ 1958. 2. sz. 323—324.
- Levéltári Közlemények XXVII. 1956. — Ism.: Al. Rusu. RA 1958. 1. sz. 325—333.; J. Zudel. HČ 1958. 2. sz. 321—323.
- Lukács L.*: A magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalmak 1849—1867. Bp. 1955. — Ism.: H. Batowski. KH 1959. 1. sz. 240—241.
- Magyar internacionalisták a Nagy Októberi Szocialista Forradalomban. Budapest, 1957. — Ism. NNI 1958. 2. sz. 166.
- A magyarországi művészet története. Szerk. Fülep Lajos. Bp. 1956. — Ism. SoF 1958. I. 277—284.
- Magyarország műemléki topográfiája. I—IV. Bp. 1955. — Ism. SoF 1956. 594—595.
- Mályusz E.*: A magyar rendi állam Hunyadi korában. Századok 1957. — Ism.: Mk. J. ČCH 1958. 806.
- Mályusz E.*: Zsigmondkori Okmánytár I—II/1—2. — Ism.: I. Totoiu. S 1958. 4. sz. 163—167.
- Mályusz E.*: Zsigmondkori Okmánytár II/2. (1407—1410). — Ism.: H. Wagner. MÖS 11. k. (1958) 577—578.
- Mérei G.*: Mezőgazdasági árutermelés és a parasztság helyzete Magyarországon a feudalizmus válságának elmélyülése idején. Századok 1956. — Ism.: N. J. ČCH 1958. 394.
- Mezey L.*: Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpádkor végén. Bp. 1955. — Ism. SoF 1958. I. 285—286.
- Moór E.*: Ausbildung der Betriebsformen der ungarischen Landwirtschaft im Lichte der slawischen Lehnwörter. (Studia Slavica II. Bp. 1956.) — Ism. SoF 1958. II. sz. 450.
- Moravcsik Gy.*: Die byzantinische Kultur und Ungarn. Berlin. 1956. (Sitzungsberichte der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Klasse für Philosophie, Geschichte, Staats-, Rechts- und Wirtschaftswissenschaften. Jg. 1955. Nr. 4.) — Ism. SoF 1958. I. 276.
- Moravcsik Gy.*: Byzantinoturcica I—II. 2. kiad. Berlin 1958. — Ism.: V. Besevlev. IP 1958. 6. sz. 120—122.
- Nemes D.*: Az általános munkásegylet története, 1868—1873. Bp. 1952. — Ism.: A. Radenić. IC VIII. (1958) 287—291.
- Nemes D.*: Magyarország felszabadulása. Moszkva. 1957. (oroszul). — Ism. NNI 1958. 2. sz. 167.
- Numizmatikai Közlöny, LVI—LVII. évf. 1957/58. — Ism. SoF 1958. II. sz. 447—448.
- Perényi J.*: A kárpát-ukránok történetéből, 1840—1014. (oroszul) Bp. 1957. — Ism.: V. I. Nyetocsajev. V. I. Hko. UIZs 1958. 2. sz. 136—139.
- Rab századok. Kiad. Pintér József. Bp. 1956. — Ism. SoF 1957. I. 207.
- Révész I.*: Études historiques. Bp. 1957.—Ism.: Al. Duju. S 1958. 4. sz. 167—169.
- Román J.*: A Sárospataki Kollégium. Bp. 1956. — Ism. SoF 1958 I. 284—285.
- Ruzsás L.*: A kapitalista iparfejlődés útja a Délkelet-Dunántúlon 1848—1900. Dunántúli Tud. Gyűjt. 12. sz. hist. 7. Pécs 1957. — Ism.: F. Tremel. SW 45. (1958) 242—250.
- Sándor V.*: Die grossindustrielle Entwicklung in Ungarn, 1867—1900. Acta Hist. III. Bp. 1956. — Ism. F. Tremel. SW 45 (1958). 242—250.
- Simon P.*: A századforduló földmunkás- és szegény-paraszt-mozgalmai 1891—1907. Bp. 1953. — Ism.: A. Radenić. IC VIII. (1958) 299—304.
- Századok 1956. 4—6. sz. — Ismerteti: Fr. Bokes. HČ 1958. 1. sz. 157—159.
- Századok 1957. 1—4. sz. Ismerteti: Kertész M. S 1958. 6. sz. 225—228.
- Századok 1957. 1—4. számáról. PH 1958. 2. sz. 628.
- Sziklay L.*: A századvég ellenzéki irodalmának történetéből. Gáspár Imre. Bp. 1955. Irod. tört. tanulm. 5. — Ism. SoF 1957. I. 207.
- Szilágyi J.*: Aquincum. Bp.—Berlin 1956. — Ism.: H. Aubin. SW 45. (1958) 517—518.; SoF 1957. I. 202—203.
- Tolnay Gy.*: A paraszti ipar fejlődése és átalakulása kapitalista iparrá Magyarországon 1842—1848-ban. (szlovákul) Historický Časopis 1957. — Ism.: M. V. ČCH 1958. 396.
- Trócsányi Zs.*: Az erdélyi parasztság története 1790—1849. Bp. 1956. Ism.: N. J. ČCH 1958. 395—396.; SoF 1957. I. 205—206.
- Wittman T.*: Az „árforradalom” és a világgiaici kapcsolatok kezdeti mozzanatai, 1506—1618. — Ism.: P. J. ČCH 1958. 160.
- Wittman T.*: A magyarországi államelméleti tudományosság XVII. sz. eleji alapvetésének németalföldi forrásához. J. Lipsitz. Filológiai Közl. Bp. 1957. — Ism.: P. J. ČCH 1958. 161.
- Wittman T.*: A harmincéves háború keletkezésének és jellegének kérdéséhez. Századok 1957. — Ism.: JI. J. ČCH 1958. 807.

A FELDOLGOZOTT FOLYÓIRATOK RÖVIDÍTÉSJEGYZÉKE

AHR	The American Historical Review (Richmond — New York — London)	Dap	Deutsche Aussenpolitik (Berlin, DDR)
AHRF	Annales Historiques de la Revolution Française (Paris)	DDr	Der Donauraum (Wien)
Am	Archivmitteilungen (Berlin, DDR)	DR	Deutsche Rundschau (Baden-Baden)
Ann	Annales (Économies, sociétés, civilisations) (Paris)	ECHR	The Economic History Review (London—New York)
APH	Acta Poloniae Historica (Warszawa)	EHR	The English Historical Review (London)
AV	Arhivski Vjesnik (Zagreb)	Ein	Einheit (Berlin, DDR)
BDW	Berichte, Deutsches Wirtschaftsinstitut (Berlin, DDR)	EP	Economie et Politique (Paris)
BIHR	Bulletin of the Institute of Historical Research (London)	GIDBBH	Godišnjak Istoriskog Društva Bosne i Hercegovine (Sarajevo)
BS	Byzantinoslavica (Praha)	GNS	Godišnjak Filozofskog Fakulteta u Novom Sadu (Novi Sad)
CC	Cahiers du Communisme (Paris)	GWU	Geschichte in Wissenschaft und Unterricht (Stuttgart)
ČCH	Československý Časopis Historický (Praha)	H	History (London)
CHM	Cahiers d'histoire Mondiale (Paris)	HČ	Historický Časopis (Bratislava)
CI	Cahiers Internationaux (Paris)	HJ	Historisches Jahrbuch (München—Freiburg)
ČMM	Časopis Matice Moravské (Brno)	HŠ	Historické Studie (Bratislava)
CzPH	Czasopismo Prawno-Historyczne (Poznań)	HZ	Historische Zeitschrift (München)
CSSH	Comparative Studies in Society and History (Hague)	IA	Istoriceszkij Arhiv (M)
		IC	Istoriski Časopis (Beograd)

IG	Istoriski Glasnik (Beograd)	RHES	Revue d'Histoire Economique et Sociale (Paris)
IIRK	Iz istorii rabocsevo klassza i revoljucionovo dvizsenija (Pankratova Emlék-könyv) (M)	RMHC	Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine (Paris)
IP	Isztorieseszkj Pregled (Szófia)	RS	Romanoslavica (Bucureşti)
IRSH	International Review of Social History (Amsterdam)	S	Studii, Revistă de Istorie (Bucureşti)
ISZSZSZR	Isztorija SzSzSZR (M)	SAO	Studia et Acta Orientalia (Bucureşti)
IZ	Isztorieseszkije Zapiszki (M)	SBBH	Studia Universitatum V. Babeş et Bolyay, Historia (Cluj — Kolozsvár)
IZCG	Istoriski Zapisi Istoriskog Instituta NR Crne Gore (Cetinje)	SCSI	Studii și Cercetări Științifice, Istorie (Iași)
JEH	The Journal of Economic History (New York)	SEER	The Slavonic and East European Review (London)
JGO	Jahrbuch für Geschichte Osteuropas (München)	SF	Studia Filozoficzne (Warszawa)
JMH	The Journal of Modern History (Chicago)	SFFH	Sbornik Filozofickej Fakulty Univ. Komenského, Historia (Bratislava)
KH	Kwartalnik Historyczny (Warszawa)	SM	Sprawy Międzynarodowe (Warszawa)
Kom	Kommunist (M)	SMIM	Studii și Materiale de Istorie (Medie Bucureşti)
KSZISZ	Kratkije Szooobsesenyija Insztituta Szlavanovegyenyija (M)	SoF	Südostforschungen (München)
KSZIV	Kratkije Szooobsesenyija Insztituta Vosztokovegyenyija (M)	SS	Széský Sbornik (Opava)
LC	Lupta de Clasă (Bucureşti)	SW	Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte (Wiesbaden)
LM	Labour Monthly (London)	SzA	Szovjetszkaja Arheologia (M)
MEMO	Mirovaja Ekonomika i Mezdunarodnije Otnosenija (M)	SzE	Szovjetszkaja Etnografija (M)
MIÜG	Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung (Innsbruck)	SzV	Szrednyije Veka (M)
MÖS	Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs (Wien)	SzVosz	Szovjetszkoje Vosztokovegyenyije (M)
ND	Nowe Drogi (Warszawa)	THJ	The Historical Journal (Cambridge)
NDVSIN	Naucsnyije Dokladi Vizsej Skoll, Isztorieseszkije Nauki (M)	UIZS	Ukrainszkij Isztoriesnyij Zsurnal (Kijev)
NM	Nová Mysl (Praha)	UZISZ	Ucsonie Zapiszki Insztituta Szlavanovegyenyija (M)
NNI	Novaja i Novejszaja Isztorija (M)	UZIV	Ucsonie Zapiszki Insztituta Vosztokovegyenyija (M)
NV	Novo Vreme (Szófia)	VAN	Vesztnyik Akagyemii Nauk SzSzSZR (M)
NZUDU	Naukovi Zapiszki, Uzgorodszkij Gyerzs. Univ. (Uzgorod)	VDI	Vesztnyik Drevnyej Isztorij (M)
PA	Political Affairs (New York)	VE	Voproszi Ekonomiki (M)
Pensée	La Pensée (Paris)	VF	Voproszi Filozofii (M)
PH	Przegląd Historyczny (Warszawa)	VfZg	Vierteljahrshäfte für Zeitgeschichte (Stuttgart)
PIS	Prepodavanyije Isztorii v Skole (M)	VI	Voproszi Isztorii (M)
PP	Past and Present (London)	VIMK	Vesztnyik Isztorii Mirovoj Kulturi (M)
PSQ	Political Science Quarterly (New York)	VMU	Vesztnyik Moszkovszkovo Uniyversityeta (M)
PZI	Pitanyije Zagalnoj Isztorii (Lvov)	VV	Vizantijjszkij Vremennyik (M)
RA	Revista Arhivelor (Bucureşti)	Ww	Wirtschaftswissenschaft (Berlin, DDR)
RH	Revue Historique (Paris)	WZ	Weg und Ziel (Wien)
RHD	Revue d'Histoire Diplomatique (Paris)	ZfO	Zeitschrift für Ostforschung (Marburg a. d.Lahn)
RHDGM	Revue d'Histoire de la Deuxième Guerre Mondiale (Paris)	ZDN	Zbornik za Društvene Nauke (Novi Sad)
		ZG	Zeitschrift für Geschichtswissenschaft (Berlin, DDR)

СОДЕРЖАНИЕ

К 15-летию	159
СТАТЬИ	
<i>Э. Маюс</i> : Стремления короля Сигизмунда к централизации в Венгрии	162
<i>Л. Маккаи</i> : Образование социального базиса абсолютизма в странах австрийских Габсбургов	193
<i>И. Барта</i> : Сечень и развертывание венгерского буржуазного движения за реформы	224
<i>Э. Ковач</i> : Польское восстание 1863 г. и венгерская эмиграция	241
<i>Ш. Орбан</i> : Соглашение государства и католической церкви (1950)	281
 ОБЗОР	
Об исторических корнях национализма. Анкета в Академии Наук Венгрии	310
Вступительное слово	310
<i>Л. Маккаи</i> : О начале становления венгерской нации	310
<i>А. Р. Варkonyi</i> : Проблема разработки освободительной борьбы против Габсбургов	313
<i>А. Вереш</i> : Проблема оценки истории XVIII в.	316
<i>Э. Х. Балаж</i> : Корни дворянского национализма эпохи реформ, восходящие к XVIII веку	319
<i>И. Барта</i> : Некоторые черты национализма эпохи реформ и революции и освободительной войны 1848—49 гг. в Венгрии	322
<i>Я. Варга</i> : Роль классовых противоречий в восстании народных масс национальностей в 1848 г.	325
<i>В. Шандор</i> : Идея национального государства венгерских господствующих классов	328
<i>Л. Катуш</i> : Характеристические черты и роль национализма невенгерских народов в многонациональной Венгрии	330
<i>П. Ханак</i> : Некоторые проблемы венгерского национализма в конце XIX—начале XX в.	335
<i>Я. Йемниц</i> : Международное рабочее движение и национализм до 1914 г.	341
<i>Ж. Л. Надь</i> : Националистические лозунги на службе контрреволюции в 1919 г.	347
<i>Т. Хайду</i> : О «демократическом» национализме	350
<i>Л. Маркуш</i> : Социал-демократизм и национализм во время режима Хорти	353
<i>Д. Чатари</i> : Влияние ревизионизма в Венгрии и в Румынии	356
Заключительное слово	360
 ИЗВЕСТИЯ	 361
ЗА НАШИМИ ГРАНИЦАМИ	
Вопросы теории исторической науки в современной буржуазной историографии (<i>И. С. Кон</i>)	364
 РЕПЕРТОРИЙ ИНОСТРАННЫХ ИСТОРИЧЕСКИХ ЖУРНАЛОВ	 381

INHALTSVERZEICHNIS

Zum 15. Jahrestag	159
STUDIEN	
<i>E. Mályusz</i> : Die Zentralisierungsbestrebungen König Sigismunds in Ungarn	162
<i>L. Makkai</i> : Die Herausbildung der gesellschaftlichen Basis des Absolutismus in den Ländern der österreichischen Habsburger	193
<i>I. Barta</i> : Széchenyi und die Entfaltung der ungarischen bürgerlichen Reform- bewegung	224
<i>E. Kovács</i> : Der polnische Aufstand des Jahres 1863 und die ungarische Emigration	244
<i>S. Orbán</i> : Das Übereinkommen zwischen Staat und Katholischer Kirche (1950) ..	281
RUNDSCHAU	
Über die geschichtlichen Wurzeln des Nationalismus. Enquête in der Ungarischen Akademie der Wissenschaften	310
Einleitung	310
<i>L. Makkai</i> : Über die Anfänge der Herausbildung der ungarischen Nation	310
<i>Á. R. Várkonyi</i> : Das Problem der Bearbeitung der antihabsburgischen Freiheitskämpfe	313
<i>A. Vörös</i> : Das Problem der Bewertung der Geschichte des XVIII. Jahr- hunderts	316
<i>É. H. Balázs</i> : Der im XVIII. Jahrhundert wurzelnde adelige Nationalismus des Reformzeitalters	319
<i>I. Barta</i> : Einige Züge des Nationalismus des ungarischen Reformzeitalters und des Freiheitskampfes 1848/49	322
<i>J. Varga</i> : Die Rolle der Klassengegensätze im Aufstand der Volkkrassen der Nationalitäten im Jahre 1848	325
<i>V. Sándor</i> : Die Nationalstaatidee der ungarischen herrschenden Klassen .	328
<i>L. Katus</i> : Die Charakterzüge des Nationalismus der nichtungarischen Völker und seine Rolle im multinationalen Ungarn	330
<i>P. Hanák</i> : Einige Probleme des ungarischen Nationalismus zur Zeit der Jahrhundertwende	335
<i>J. Jemnitz</i> : Die internationale Arbeiterbewegung und der Nationalismus vor 1914	341
<i>Zs. L. Nagy</i> : Nationalistische Schlagwörter im Dienste der Gegenrevolution im Jahre 1919	347
<i>T. Hajdu</i> : Über den »demokratischen« Nationalismus	350
<i>L. Márkus</i> : Sozialdemokratismus und Nationalismus zur Zeit des Horthy- Systems	353
<i>D. Csatári</i> : Die Wirkung des Revisionismus in Ungarn und in Rumänien	356
Schlußwort	360
NACHRICHTEN	361
JENSEITS UNSERER GRENZEN	
Fragen der Theorie der Geschichtswissenschaft in der modernen bürgerlichen Geschichtschreibung (<i>I. S. Kon</i>)	364
REPERTORIUM AUSLÄNDISCHER GESCHICHTSWISSENSCHAFTLICHER ZEITSCHRIFTEN	381

TABLE DES MATIÈRES

A l'occasion du 15e anniversaire..... 159

ÉTUDES

<i>E. Mályusz</i> : Les aspirations centralisatrices du roi Sigismond en Hongrie	162
<i>L. Makkai</i> : La formation de la base sociale du régime absolutistique dans les pays des Habsbourg autrichiens	193
<i>I. Barta</i> : Széchenyi et le développement du mouvement des réformes en Hongrie	224
<i>E. Kovács</i> : Le soulèvement polonais de 1863 et l'émigration hongroise	244
<i>S. Orbán</i> : L'accord conclu entre l'État et l'Église catholique (1950).....	281

REVUE

Les racines historiques du nationalisme. Enquête à l'Académie des Sciences de Hongrie	310
Introduction	310
<i>L. Makkai</i> : A propos des débuts de la formation de la nation hongroise	310
<i>A. R. Várkonyi</i> : Les problèmes de la mise au point de l'histoire des luttes d'indépendance antihabsbourgeoises	313
<i>A. Vörös</i> : Le problème de l'appréciation de l'histoire du XVIII ^e siècle	316
<i>É. H. Balázs</i> : Les racines du XVIII ^e siècle du nationalisme nobiliaire à l'ère des réformes	319
<i>I. Barta</i> : Certains traits de caractère du nationalisme de l'ère des réformes et de 1848/49	322
<i>J. Varga</i> : Le rôle des antagonismes de classe dans le soulèvement des masses populaires en 1848	325
<i>V. Sándor</i> : L'idée de l'État national chez les classes dirigeantes hongroises	328
<i>L. Katus</i> : Le caractère et le rôle du nationalisme des peuples nonmagyars dans la Hongrie multinationale	330
<i>P. Hanák</i> : Quelques problèmes du nationalisme hongrois au tournant du siècle	335
<i>J. Jemnitz</i> : Le mouvement ouvrier international et le nationalisme avant 1914	341
<i>L. Zs. Nagy</i> : Slogans nationalistes au service de la contre-révolution en 1919	347
<i>T. Hajdu</i> : A propos du nationalisme «démocratique»	350
<i>L. Márkus</i> : Le social-démocratisme et le nationalisme à l'époque du régime de Horthy	353
<i>D. Csátdári</i> : L'effet du révisionisme en Hongrie et en Roumanie	356
Discours de clôture	360

NOUVELLES .....

AU DELÀ DE NOS FRONTIÈRES

Les problèmes de la théorie de la science historique dans l'historiographie bourgeoise contemporaine (<i>I. S. Kon</i>)	364
---	-----

RÉPERTOIRE DES REVUES HISTORIQUES ÉTRANGÈRES .....

381

CONTENTS

On the 15 th anniversary	159
ARTICLES	
<i>E. Mályusz</i> : King Sigismund's Efforts to Create a Centralised Monarchy in Hungary	162
<i>L. Makkai</i> : Emergence of Social Foundation of Absolutism in the Countries of Austria's Habsburgs	193
<i>I. Barta</i> : Széchenyi and the Rise of 19 th Century Hungarian Reform Movement..	224
<i>E. Kovács</i> : Hungarian Emigrés and the Polish Rising of 1863	244
<i>S. Orbán</i> : Settlement between the State and the Catholic Church (1950).....	281
REVIEWS	
Historical Roots of Nationalism. Conference held at the Hungarian Academy of Sciences	310
Introductory address	310
<i>L. Makkai</i> : Beginning of Hungarian Nationhood	310
<i>A. R. Várkonyi</i> : Problems Facing Students of Anti-Habsburg Freedom Struggles	313
<i>A. Vörös</i> : The Problem of Evaluating 18 th Century History	316
<i>É. H. Balázs</i> : 18 th Century Roots of Nationalism in our Reform Age Gentry	319
<i>I. Barta</i> : Some Aspects of Hungarian Reform Age and 1848—49 Nationalism	322
<i>J. Varga</i> : The role of class antagonism in the revolt of the masses at nationality in 1848	325
<i>V. Sándor</i> : „Nation-State” Concept of Hungarian Ruling Classes	328
<i>L. Katus</i> : Characteristics of Non-Magyar Nationalism and Its Role in Multi-national Hungary	330
<i>P. Handák</i> : Several Problems of Hungarian Nationalism about the Turn of the Century	335
<i>J. Jemnitz</i> : International Working-Class Movement and Nationalism Prior to 1914	341
<i>Zs. L. Nagy</i> : Nationalist Slogans Supporting 1919 Counter-revolution	347
<i>T. Hajdu</i> : Something about the „democratic” nationalism	350
<i>L. Márkus</i> : Social Democracy and Nationalism in Admiral Horthy's Hungary	353
<i>D. Csatári</i> : Effects of Revisionism in Hungary and Rumania	356
Conclusion	360
NEWS	361
BEYOND OUR FRONTIERS	
Theoretical Problems of Historical Science in Present-day Bourgeois Historical Scholarship (<i>I. S. Kon</i>).....	364
REPERTORY OF FOREIGN HISTORICAL PERIODICALS	381

Ára: 24,— Ft

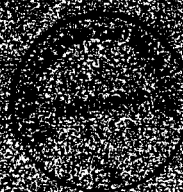
Előfizetési ára egy évre: 40,— Ft

55646

THE
UNIVERSITY OF
CHICAGO
PRESS

Történelmi zemle

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESEÍTŐJE

Főszerkesztő:

ZSIGMOND LÁSZLÓ

Szerkesztik

az Intézet igazgatóságának megbízásából

H. BALÁZS ÉVA és LACKÓ MIKLÓS

Szerkesztőség: Budapest, I., Űri u. 51-53. — Telefon: 100—108

Megjelenik negyedévenként. — Előfizetési díj egy évre 40,— Ft.

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

- H. Haraszi Éva*: A chartista mozgalom gazdasági és társadalmi előzményeihez 411
- Puskás Júlia*: A magyarországi mezőgazdaság tőkés fejlődésének vizsgálata az 1895. évi üzemstatisztika adatai alapján 446
- Jemnitz János*: A háború és béke kérdése a II. Internacionálé koppenhágai kongresszusán 479
- Baksai Zoltán*: Adatok a Csepeli Vas- és Fémművek munkásainak bérviszonyaihoz 1931—1943. 510

SZEMLE

- Györffy György*: Diplomata Hungarica antiquissima 1000—1196 525
- Katus László*: A nemzetiségtörténeti kutatások főbb problémáiról és a nemzetiségi munkacsoport munkájáról 536

HATÁRAINKON TÚL

- Makkai László*: A stockholmi történetéskongresszus újkori szekciójának munkájáról 544
- Külföldi vendégeink 547

H. HARASZTI ÉVA

A chartista mozgalom gazdasági és társadalmi előzményeihez*Az ipari és mezőgazdasági forradalom*

Az angliai forradalmat megelőzte a XVII. században a középkori céhrendszer bomlása; a céhek ekkor már elvesztették a termelésben elfoglalt monopolhelyzetüket. A XVII. század végén, a XVIII. század elején a brit kereskedelem előretört. A holland tengeri fölény lassanként brit kezekbe ment át. A gyarmati terjeszkedést Indiában a Kelet-Indiai Társaság biztosította. Az Indiával való kereskedelem gyors növekedésével egyidőben fokozódott a kereskedelem az észak-amerikai brit gyarmatokkal és Dél-Amerikával. A nagy vállalkozásokból nagy vagyonok halmozódtak fel. A XVII. század vége nemcsak a nemzeti adósságot hozta magával, hanem a Bank of England megalapítását is, amely a kapitalizmus kifejlődésben fontos szerepet játszott. A kiterjedt kereskedelemről eredő tőkeképződés folyamatában egyaránt érdekelve volt az angol földbirtokos és kereskedő. A XVIII. század első felében a közös gazdasági érdek a gyapjúipar köré fonódott; ez volt ugyanis Anglia legnagyobb iparága az ipari forradalomig. A gyapjúipar nyersanyagát a hazai mezőgazdaság szolgáltatta és a kereskedelem expanziója következtében fellendült gyapjúipar ily módon nagyobb jelentőségűvé emelte a föld értékét. A gyapjúkereslet növekedésével egyidejűleg, a lakosságnak a városokban való tömörülésével, nőtt a mezőgazdasági termékek, a főzelékfélék, a hús iránti kereslet; így a föld értékének emelkedésével együttjárt a föld jobb kihasználására való törekvés. A kereskedők és az üzletemberek is földet vásároltak, a földtulajdonosok is növelni igyekeztek földbirtokukat. A XVIII. század végére rendkívül meggyorsult a földtulajdon koncentrációja, valamint tőkés nagyüzemi gazdasággá alakulása, s ennek egyik eszköze a jóval korábbi, de a század végére erőteljesen fokozódó bekerítési mozgalom volt. 1700 és 1760 között kétszáz bekerítési rendeletről maradt fenn feljegyzés: ezek révén több mint 300 000 acre-t kerítették be; 1761 és 1800 között kétezer rendelet révén 2 000 000 acre-t és a XIX. század első felében kétezernél több bekerítési rendelettel további 2 000 000 acre-t. A bekerítések hihetetlenül meggyorsult folyamatának előidézői a XVIII. század végén és a XIX. század első évtizedeiben a fent említett okokon túlmenően a Franciaországgal folytatott hosszú háború (1793—1815) alatt kifejlődött konjunktúra és a főleg az élelmiszerek árában bekövetkezett áremelkedés. Jellemző a mezőgazdasági termelvények iránti kereslet méreteire az az adat, amelyet Engels idéz: az ipari forradalom nyolc évtizede folyamán 1760-tól 1834-ig 6 840 540 acre pusztán földet vettek művelés alá és „ennek ellenére a gabonát exportáló Anglia gabonát importáló országgá lett”.¹

¹ Engels F.: A munkásosztály helyzete Angliában. Bpest. 1954, 51. 1.

Könyvtárnyi irodalom szól az Angliában lejátszódó mezőgazdasági forradalomról is. A szegény, földtől megfosztott angol kisparaszt tragikus kálváriájának történetét tudományosan Marx dolgozta fel a Tőke kötetében. A chartizmust előkészítő tényezők között a kisémmizett angol parasztság fontos szerephez jut. A bekerítések létalapját rendítették meg, földjétől és a közös használatú földektől fosztották meg, s az a paraszt, aki falujában maradt, napszámossá süllyedt, vagy az ipari forradalom későbbi szakaszában a szakképzetlen munkások számát szaporította. A bekerítési mozgalom nagyszámú munkaerőfelesleget teremtett a mezőgazdasági munkások között, főleg Dél-Angliában, ahonnan a vasutak megnyitásáig ez a fölös munkaerő nem tudott eljutni a gyári negyedekbe a kegyetlen letelepedési törvények értelmében. Ez az állapot természetszerűleg maga után vonta a mezőgazdasági bérek esését és a kisémmizett parasztság inségét, főleg a déli megyékben.

Helyzetük nyomorúságát fokozta az iparban párhuzamosan bekövetkezett számos forradalmi változás. A gyapjútermelésnek a XVIII. században végbement gyors fellendülése ugyanis kiterjedt háziipart teremtett szerte Angliában. A gépek bevezetése előtt a gyapjút a munkás otthonában, szétosztó formákban dolgozták fel, nem manufaktúraműhelyekben vagy gyárakban. A fonás művelete nem igényelt szakképzett kezeket, ezt általában a család asszonya és gyermekei végezték. Fonással így nemcsak a mesteremberek, kisiparosok családjaiban foglalkozhattak, hanem a falvakban a kisparaszti családokban is. A szövést viszont csak szakképzett munkások tudták elvégezni, tehát általában olyan mesteremberek, akik kisvárosokban vagy ipari falvakban laktak. Míg a fonás csupán kiegészítő keresete volt a családnak, a szövés volt a létfenntartás alapja. A kapitalizmus fejlődésének ebben a stádiumában, amikor még nem alkalmazták a gépeket, és nem volt gazdaságos egy fedél alatt tömöríteni a termelést, a kapitalista vállalkozó szerepe a közvetítés vagy a fonadék befejező, drága műveleteinek (fehérítés, festés) biztosítása. Ő vásárolta fel a nyers gyapjút, eladta a fonó családoknak, majd megvásárolta tőlük a fonalat, eladta a takácsnak, akitől ismét ő vásárolta meg a szövőedekét. Így a termelés egymástól eléggé elszigetelt kis egységekben, családokban folyt. Volt olyan család, ahol a férfi, a családfenntartó szőtt, az asszony és a gyerekek fontak. Volt olyan kisparaszti család, ahol a férfi, az asszony és a gyerekek egyaránt fontak, hogy kiegészítő keresethez jussanak. Volt olyan takács-család, amelyiknek kis darab földbirtoka biztosította az életet a munkanélküli hónapok idején, többsége nyár idején beállt az aratók közé. A paraszt és az ipari munkás munkája ezidőben még számos vonatkozásban elválaszthatatlanul összefonódott. A szakképzett városi munkás az egész lakosság elhanyagolható kis százalékát tette ki még ezidőtájt.

Ezt az elzárkózott, a szövőszék, az orsó, a földecske vagy kertecske, a templom, a földesúr között mozgó életkeretet, a zárt családi viszonyt bolygatta meg az ipari forradalom. E folyamat eredményeképpen a XVIII. század utolsó évtizedében a fonás nagy gyorsasággal kitört a háziipari keretből; az új iparvidékek közelében lakó asszonyok, gyerekek, az otthoni munkát kényszerűen feladva, beálltak a gyárakba. A XVIII. század legvégén és a XIX. század első éveiben a forradalom áttért a szövés műveletére is, még nagyobb társadalmi megrázkodtatást okozva. A kéziszövők nem tudták felvenni a versenyt az erőhajtotta gépekkel, annál kevésbé, mert ezeket a gépeket széles körben eleinte a sokkal olcsóbb termékre, a gyapotra alkalmazták.

El kell oszlatnunk, ha még lennének olyan illúziók, hogy ezt a nagy társa-

dalmi átrendeződést egyes okos emberek egy-egy zseniális találmánya idézte elő. A találmányok, az új gépek felfedezői és alkotói maguk is sokkal inkább voltak az új helyzet termékei, mint teremtői. A feltaláló találmánya hiábavaló lehet, ha a termelési-társadalmi viszonyok nem készek annak befogadására. Vagy megfogalmazhatjuk így is: a találmányok általában a kor szükségleteinek erős, követelődző hatására születtek. Azok az elvek, amelyek szerint e kor találmányait kiviteleztek, már jóval az ipari forradalom előtt ismeretesek voltak képzett fők előtt: de az ipar területeire mégsem alkalmazták korábban, mert erre nem volt igény. Amikor a feltételek megérttek, új nagy piacok nyíltak, s a munkaerő is elérhetővé vált, felléptek a nagy technikai találmányok is. E korszaknak alig akad egy olyan találmánya, amelyet bizton egy szerzőnek tulajdoníthatnánk. A nagy textilipari találmányok szerzői mindmáig vitatottak. És Watt sem egyedül találta fel a gőzgépet vagy Stephenson a gőzmozdonyt: mindketten a meglévő modelleken újítvva, alkalmassá tették azokat ipari célokra. A találmányok többségét tehát nem nagy szellemek, hanem gyakorlati kisemberek, technikusok alkották, számos előzetes kísérlet alapján. E korban azért született gyors egymásutánban annyi ipari felfedezés, mert a nagy nyereséget ígérő termelési feltételek sok embert indítottak arra, hogy a termelési technika és a munkafeltételek nagyobb produktivitásának kérdéseivel foglalkozzanak.

A tények a fenti gondolatsort alátámasztják. A háziipari termelés folyamatában, mint láttuk, többen fontak, mint szöttek. A fonál mennyisége meghaladta a takácsok feldolgozó képességét. Szükség mutatkozott a szövés-technika meggyorsítására. Kay repülőorsója (1733) nemcsak a szükségletet elégítette ki, hanem fonáhiányt teremtett. Hargreaves és Arkwright fonógépei (1764, 1767) ismét az eredeti helyzetet állították vissza, több volt a fonál, mint amennyit a rendelkezésre álló munkások meg tudtak szőni. Az egyensúlyt a mechanikai szövőszék tökéletesítése (a Cartwright nevéhez fűződő szövőszék [1784] Johnson tökéletesítette 1803-ban) és a fonás gépesítésén bevezetett további változtatások teremtették meg a XIX. század elején.

A gazdasági élet más területein is a szükséglet ihletett új felfedezésekre. A szén iránti kereslet miatt kellett bevezetni a mélyebb szintű bányászatot, amely megkövetelte a bányaszivattyút: Savery, majd Newcomen javított modellje után Watt gőzgépei (különösen az 1781-es szabadalma) elégítették ki az igényeket. A nagyarányú szénszállítást nem lehetett már lebonyolítani a régi rossz, szárazföldi vagy vízi utakon: új MacAdam utakat, hidakat, csatornákat építettek, folyókat tettek hajózhatóvá, majd miután a kohászatban bevezetett újítások és felfedezések (a két Darby és H. Cort találmányai) megteremtették a vasipar korlátlan fellendülésének lehetőségét és a napoleoni háborúk további ösztönzést adtak — megkezdődött a vasútépítés korszaka. Persze valamennyi találmány sokkal nagyobb eredményeket szült, mint amilyenekre az eredeti szükségletek indítottak. „De valamennyi találmány szülőanyja a gazdasági szükséglet volt. A nagy technikai találmányokkal nem lehet megmagyarázni az ipari forradalmat. Magukra a találmányokra azonban magyarázatot nyújt a korabeli gazdasági helyzet”.²

² G. D. H. Cole: A Short History of the British Working Class Movement. 1789—1847. London. 1948. 20. l.

Az ipari forradalom hatása az angol gazdasági életre

Az ipari forradalom hat-nyolc évtizedében bekövetkezett angol fejlődés csodálatra készítette az ifjú Engelt, aki személyes, manchesteri tapasztalatai és az egykorú szakirodalom tanulmányozása után méltán írhatta le: ehhez hasonló nincs az emberiség évkönyveiben.³

Az angol ipar 1760-ban megkezdődött óriási fellendülése elsősorban a ruházati anyagok gyártásánál szembetűnő. Míg a nyersgyapotbehozatal 1764-ben csupán 4 millió fontot tett ki, 1833-ben már 300 milliót. 1788 és 1803 között háromszorosára, Anglia legnagyobb exportiparává nőtt ez az ipar, hatalmas évi termelésének 80%-át szállítva külföldre. 1835-ben a világ gyapotiparának 60%-át Anglia állította elő. A gyapotipart 30 esztendő alatt forradalmasították a fonógépek, de nagy, alapvető iparágga a gőzgép alkalmazása fejlesztette. A gyapotipar fellendülése az angliai ipari forradalom nagy szenzációja volt. 1803-ban 2400 szövőszék működött az országban, 1835-ben több mint 100 000 és ebből 90 000 a gyapotiparban. A gyapjúfeldolgozás terén is hasonló ütemű volt a fejlődés. 1834-ben már 450 000 véggel több posztót gyártottak, mint 1825-ben. 1801-ben 101 millió font gyapjút dolgoztak fel, 1835-ben pedig 180 millió fontot.⁴ S bár a Franciaországgal folytatott háború valamelyes bizonytalanságot okozott az angol textilipar területén, a háborús szükségletek nagy ösztönzést is adtak ezeknek az iparágaknak.

Lássuk az adatokat az ország iparának más területein is. Engels mutat rá arra, hogy „miután a mechanikai erő mérhetetlen jelentősége az iparban gyakorlatilag bebizonyosodott, mindent megmozgattak, hogy ezt az erőt minden irányban felhasználják. . . azonkívül a gépek, a fűtő- és nyersanyagok iránti kereslet közvetlenül is megkettőzött tevékenységet követelt számos munkástól és iparágtól”.⁵ Az adott időpontban szükségszerűen megszülető gőzgép a gazdag angliai szénmezőket és Anglia más természeti kincseit (vasérc, ón, ezüst) nagy bőségben tette elérhetővé az ipar számára. Szemere Bertalan, a magyar reformkor egyik angliai látogatója a 30-as években e folyamatot észlelve megállapította, hogy a kimeríthetetlen angol kőszénbányák nélkül „gyárai elképzelhetetlen terjedelemre nem juthattak volna, s főképp fontos e körülmény a gőzgépek feltalálása óta, mert e vas tagoknak mozgató iná a kőszén volt”.⁶ A XIX. század második évtizedében már 10 000-nél több gőzgép, 300 000 lóerő, dolgozott Angliában.⁷ A széntermelés pedig 1820-tól 1850-ig 12 és fél millió tonnáról 49 millió tonnára emelkedett.⁸ Már a gőzgép megjelenése előtt a vastermelés technikájában olyan újításokat vezettek be, amelyek lehetővé tették, hogy a vasolvasztásnál faszén helyett kokszot alkalmazzanak, és hogy a koksszal olvasztott vasból, amelyet addig csak öntött vasnak használtak, kovácsolt vasat is gyártsanak. E módszer bevezetésének nagy eredményei hamarosan megmutatkoztak. Anglia vasércben gazdag hegyeit kezdték kiaknázni, hatalmas kohókat építettek, így olyan olcsó lett a hazai vastermelés, hogy mindazon dolgokat, amelyeket koráb-

³ Engels: i. m. 53. l.

⁴ Engels: i. m. 47. l.; M. Hovell: The Chartist Movement. Manchester 1918, 15. l.

⁵ Engels: i. m. 49. l.

⁶ Szemere Bertalan: Utazás külföldön. Pest. 1845. II. k. 53. l.

⁷ Bresztovszky E.: A közlekedés a 19. században. Szocializmus, IV. évf. 3. sz. 108—109. l.

⁸ M. G. Mulhall: The Dictionary of Statistics. London. 1892, 121. l.

ban fából vagy kőből készítettek, (hidak, oszlopok, gépvázak, gépek, majd szögek és csavarok stb.) ezután vasból gyártottak. A nyersvastermelés 1720 és 1788 között 25 000 tonnáról 68 000 tonnára, 1820 és 1850 között 406 000 tonnáról 2 286 000 tonnára, több mint ötszörösére,⁹ a vas- és acéltermelés együttesen 1825-től 1855-ig hétszörösére emelkedett.¹⁰

A széntermelés hozamát, a vasipar kapacitását és az egész angol iparositást forradalmi elemként meggyorsította az angliai vasúthálózat kiépítése. 1825-ben nyílt meg a világ első közhasználatra szánt vasútvonala Stockton és Darlington között, és 1830-ban helyezték forgalomba az első rendszeres vasútvonalat Liverpool és Manchester között.¹¹ A belső vasútépítések 1848-ra érték el a csúcspontot. Míg 1843-ban 1,950 mile-nyi vasútvonalat nyitottak meg, 1848 végére több, mint 5000 mile-t. 1852-re az angliai vasúthálózat már szinte tökéletesen kiépült és olyannyira jól működött, hogy a hálózat több, mint felén már távíróberendezést is felszereltek.¹² Forradalmi változás következett be a vízi közlekedés terén is. 1811-ben indult el az első gőzhajó a skóciai Clyde folyón, 1836-ban már több, mint 500 közlekedett a brit kikötőben.¹³ A XVIII. század technikai felfedezései megadták ugyan az új ipari társadalom kereteit, azonban az igazi társadalmi, gazdasági és ideológiai fejlődés, amelyen az új termelési mód alakult, csak a waterlooi csatát követő nemzedék idejében bontakozott ki. Ekkor vált a gépi termelés elismert tényvé, ekkor ülte győzelmét a nagyüzemi termelés és szervezet a háziipari termelés és organizá-

⁹ *Mulhall*: i. m. 332. l.; *Molnár Erik*: A jelenkori kapitalizmus néhány gazdasági problémája. Bpest. 1959, 56—58. l.; *J. H. Clapham*: An Economic History of Modern Britain. The Early Railway Age 1820—1850. Cambridge. 1939, 429. l.

¹⁰ *Clapham*: i. m. 425. l.; *F. E. Bailey*: The Economics of British Foreign Policy, 1825—50. The Journal of Modern History. Dec. 1940, Vol. XII. No. 4.

¹¹ Erről igen kedvesen írt az 1831 tavaszán-nyarán Angliában időző Bölöni Farkas Sándor:

„A Gőz Szekér az emberi észnek triumphusa. Amint a Gőz Szekér út kezdetéhez jutottunk, egy széles hosszú Hall alatt állott 10 omnibus forma Szekér egymásba láncolva. Nem képzelheti az ember miképen mehessen ezen nagy és hosszú machina magától. Legelől állott a Gőz Szekér, magos kemencés kéményével és hozzá kapcsolva a több szekerek egymás végtiben láncsal. Mindenik Szekérben négy kanapé van 16 személyre és a koci tetején kettőre. Mint egy 130 ültünk fel a szekérbe, én felyül maradtam, hogy szabadabban láthassak. Mihelyt minden utazó elhelyeztette magát, megdöglött a harang, az első Szekér a Gőz süvölténi kezdett s egy fél minutum alatt minden szekér kerekei peregni kezdetek. Amint a boltozatok alatt mentünk, nagyon meglepő volt a gőz süvöltése és ezen tiz egymásba fűzött Szekerek kerekei pergése. A kerekek mindenütt vas pántokon mennek. Majd egy mértföldnyi út az elején egészen kősziklák közt van vágva, azután ahol völgy van, ott magosan fel van emelve, úgy hogy az egész út Liverpooltól Manchesterig csupa egyenes linea . . . Nem tudja az ember, ha ezen óriási munkán, a temérdek költségen bámuljon-e, vagy a Gőz Szekér repülésén, mely oly sebesen pereg, hogy amint földre néz az ember, lehetetlen megkülönböztetni a tárgyakat. A Gőz Szekér ezen 30 1/2 angol mértföldnyi utat (6 német mértföld) közönségesen egy óra alatt teszi meg, s néha 57 s 58 minuta alatt is, a madár ennél sebesebben nem repülhet . . .”

B. Farkas Sándor nyugat-európai utazásáról írt kéziratának mintegy felét tette közzé Jancsó Elemér 1943-ban. Az angliai útról szóló kéziratot — az eredeti kézirat másik felét, amely az RNK Akadémiája kolozsvári III. sz. könyvtárában van — ebben az évben rendezte sajtó alá Benkő Samu. Az idézethez az ő szívessége folytán jutottam.

¹² *W. W. Rostow*: British Economy of the 19th Century. Oxford (U.S.A.). 1948. 55. l.; *Clapham*: i. m. 395. l.

¹³ *Engels*: i. m. 53. l.

ció felett. A gyáripár termelése 1820 és 1850 között több mint két és félszeresére emelkedett.¹⁴

Az ipari forradalom teremtette hatalmas ütemű gazdasági fejlődés azonban súlyos problémákkal volt terhes. A találmányok, majd a gépek bevezetésével a termelési módszerek forradalmasítása a munka produktivitását és intenzitását egyaránt igen nagy mértékben növelte. Ennek az volt az egyik következménye, hogy egyre nagyobb piacokról kellett gondoskodni, hogy az iparcikkeket elhelyezzék, s hogy a termelésben résztvevő munkáskezeket állandóan foglalkoztassák. A másik következmény szintén a termelési technika modernizálásából eredt. A gőzerő, gépek, vasutak az iparcikkek előállításához és szállítási költségeit, valamint árát oly mértékben csökkentették, amelyet a mezőgazdasági termékek, élelmiszerek ára sok oknál fogva — erre még más vonatkozásban visszatérünk — nem tudott követni. Így a bérek nem tudtak lépést tartani a pénz vásárlóerejének gyors változásával. Minthogy — éppen az ipari forradalom következményeképpen — a bérből élők népes tábora tette ki a lakosság nagy részét már a XIX. század harmincas éveiben, és a bér éppen hogy a megélhetésre futotta, a belső piacot lehetetlen volt bővíteni. Ezért az angol ipari kapitalizmus, mint külföldi nyersanyagot feldolgozó és külföldi piacra termelő, mint világpiacon utalt kapitalista ipar jött létre. Az angol kapitalizmus e jellegzetességét a külkereskedelmi tevékenység számaadatain keresztül mutathatjuk be a legszemléletesebben.

Az ipari forradalom második szakaszában a szabad kereskedelem uralkodóvá válásának évtizede (1850—1860) előtt, az 1825—50 közötti negyedszázad folyamán a brit export (Egyesült Királyságra vonatkozó adat) 141 millió fonttal, az import több mint 56 millió fonttal növekedett.¹⁵ Ez a növekedés annál is inkább volt figyelemre méltó, mert az exportárak, főleg a gyapot-export-árak állandóan estek.¹⁶ Anglia fő exportcikkei a textil-, főleg pamut-árúk voltak, 1825 és 50 között a teljes exportnak csaknem felét (egyes években jóval többet is) szolgáltatva. Igen jelentősen megnőtt a vasexport is. Míg a XVIII. század első felében még Svédországból importált nyersvasat (20 000 tonnát), az 1820-as években az angol vastermelés tizedrészét exportálták (1834-ben például 16 200 tonna vasárut és 107 000 tonna nyersvasat), 1840-ben ötödrészét, 1847—48-ban több, mint egynegyedét.¹⁷ A század közepére a szén-termelésből is jelentőssé vált a kivitel. 1820-ban még a termelés és belső fogyasztás azonos, az 1850-ik évi 49 millió tonnából már három millió tonna az export.¹⁸ Ez a fokozott angol exporttevékenység azonban nem folyt zavartalanul, mivel a partnerek nagyjából részben tőkeszegény államok voltak, és amennyire tudtak, védvámokkal védekeztek az angol iparcikkek ellen. Ezért az angol külkereskedelmi tevékenységet a londoni pénzpiac, illetve az angol magántőke-export segítette.

Anglia a XVIII. században alakult át tőkét bevívó országból tőkét kivívó országgá. Bár a szabadkereskedelem nagy évtizedében, az 1850 és

¹⁴ Molnár E.: i. m. 56—58. l.

¹⁵ Bailey: i. m. Közli az évi adatokat is. A szerző a kiadott anyagokon túlmenően gazdagon merített az eredeti külügyminisztériumi, kereskedelemügyi minisztériumi levéltári anyagból, a Public Record Office-ban fekvő vámjelentésekből.

¹⁶ T. S. Ashton: Standard of Life of the Workers in England, 1790—1830. „Capitalism and the Historians” c. kötetben. Szerk.: F. A. Hayek. London. 1954. 138. l.

¹⁷ Engels: i. m. 50. l.; Mandelló Gyula: Ipari forradalom. Közgazdasági Lexikon. Bpest. 1900. II. k. 89. l.; G. R. Porter: The Progress of the Nation. London. 1851. 575. l.

¹⁸ Mulhall: i. m. 121. l.

1860-as években nőtt hirtelen ugrással a tőkekivitel az árukievitelhez képest, a napoleoni háborúkat követően is jelentősen kiterjedt a tőkeexport.¹⁹

Évi átlag	Tőkekievitel	Spec. árukievitel	Tőkekievitel az árukievitel százalékában
	millió font		
1820—54	5,7	49,8	11,4
1855—69	27,6	135,2	20,4

A tőkekievitel főleg a nyugat-európai és észak-, valamint latin-amerikai kormányoknak nyújtott kölcsön alakját öltötte fel. A folyamat a következő volt: Anglia, a tőkeerejével és iparával vezető állam lehetővé tette az európai és amerikai államoknak nyújtott kölcsönökkel, hogy az iparosodás terén ezek a még kezdő államok közlekedési hálózatukat kiépítsék, bányáikat feltárják, végül nemzeti iparukat is megszervezzék. E folyamatban Anglia szerepe egyszersmind a hitelező és áruszállítóé. A tőkekievitel ebben az időben elősegítette az angol áruk Latin-Amerikába való kivitelt és lehetővé tette a kapitalista textilipar kiépítését Nyugat- és Közép-Európában. A 40-es években az államkölcsönök helyébe jórészt a magánrészvények jegyzése lépett. Ezek részben nyugat- és közép-európai vasúti papírok voltak, a gazdasági tevékenység előterébe ugyanis már a 30-as évektől a vasutak finanszírozása lépett. Angol tőke finanszírozta az Egyesült Államok, valamint Nyugat-Európa vasútépítését és textilüzemeinek felszerelését, majd a befektetések gépipari anyagát is (textilgép és nehézipar) Anglia szállította. A tőkekievitel nagyobb része már a 30-as évektől kezdve az Egyesült Államokba irányult. Elsősorban azért exportálták ide az angliai tőkét, hogy az ország mezőgazdasági termelését fellendítsék és ezzel megnöveljék az Egyesült Államok vásárlóerejét, amelynek az angol ipari áruk felszívása volt a rendeltetése. A másik cél a kapitalista textilipar kiépítése volt, ami lehetővé tette az angliai textilgépek exportját az Egyesült Államokba. Végül tőkéket fektettek be az amerikai vasútépítésbe, amely nagyban növelte az angol nehézipar exportját.²⁰ Az Egyesült Államok Anglia, illetve az Egyesült Királyság exportáru értékének egyhatodát fogyasztotta 1830—1849 között. A leggyorsabban növekvő angol exportcikkeknek, a vasnak, az Egyesült Államok volt a legfőbb vásárlója. Jelentős mennyiséget importált az angol gyapjúkészítményekből mérsékelten szigorú védvámtarifái ellenére. Anglia pedig csaknem teljes nyersgyapotszükségletét fedezte az Egyesült Államokból.²¹

A brit textilcikkeknek legjobb felvevő piacai a Zollverein ellenére is a német államok voltak. 1839-ben 106 millió font brit export gyapjúfonalból

¹⁹ Molnár: i. m. 116. l.

²⁰ Az Egyesült Államokban még a 80-as években is angol tőke finanszírozta a vasútépítést. Az 50-es évektől kezdve változott meg az angol tőkeexport főiránya: főleg az angol birodalom területére irányult. (Molnár: i. m. 117—118. l.; Iványi-Grünwald Béla: A legújabb kor története. Egyetemes Történet. IV. k. Bpest. 220—221 l.) 1848 után emancipálódott Franciaország és Belgium az angol tőkéktől, s kezdte maga is tőkével ellátni a külföldet. A negyvenes évek fellendülése idején kiépült francia ipar és jövedelmei által megnövelt francia tőkékkel építettek azután Ausztriában, Spanyolországban, Algírban vasutakat, valamint Egyiptomban a Szuezi-csatornát. (Uo. 221. l.)

²¹ Clapham: i. m. 482—483. l.

60 millió fontot szállítottak német és holland kikötőkbe. A német piaccal csupán az volt a baj, hogy stagnált: 1849-ben az export gyapotfonál és darabáru csaknem annyit tett ki, mint 1839-ben. A Zollverein-tarifák is egyre terhesebbnek bizonyultak az állandóan olcsóbbodó brit iparcikkek számára, mert ezek rögzített s nem ad valorem díjtételek voltak. Franciaországból 1834-ig teljesen száműzték az angol textilárukat, 1834-től pedig igen magas vámot vetettek ki rájuk. Franciaország a 40-es években vált jelentős fogyasztójává az angol vas- és széntermésnek. A 40-es években a franciaországi vasúthálózatnak a brit arany és brit sítalpak vetették meg az alapját. E befektetés és export méreteire csak két adat szolgáljon. 1840-ben 360 mérföldet tett ki a francia vasutak vonala, 1850-ben 1890 mérföldet; 1840-ben 11 millió. fontot fektettek vasútépítésbe, 1850-ben 57 milliót.²² Franciaország a teljes szénkivitelnek mintegy egynegyedét importálta a 40-es évek második felében, kb. ugyanannyit, mint Németország vagy Dánia.²³

Az osztrák-brit árucsereforgalom a 30-as évek végéig meglehetősen korlátozott volt. 1835-ben az osztrák vámtörvény 69 cikket betiltott és 1600 árura rendkívül magas vámot állapított meg — ezen a helyzeten némileg könnyített az 1838 nyarán kötött angol-osztrák kereskedelmi szerződés.

A korlátozott, de biztos európai felvevő piacoknak fenntartása és ezen túlmenően új piacok, új kereskedelmi kapcsolatok kiépítése volt a brit kereskedelmi diplomácia egyik elsőrendű célkitűzése. A brit áruk elhelyezésének sürgető szükséglete húzódott meg Ófelsege kormányának számos, a történészek által kevés figyelemre méltatott politikai akciója mögött is. Ilyen volt például a kormány ezidőtáji török politikája. Az angol kormány fokozott figyelme a török birodalom irányában a XIX. század második harmadában nem csupán a cári agresszivitástól való félelemből eredt. A török birodalom kitűnő felvevő piacnak ígérkezett: mint teljesen agrárjellegű országnak, iparcikkei — tőke és gyárak, szén és vas hiányában — alig voltak. (1850 előtt a bursai selyemgyárak termelése volt csupán számottevő.) Az India felé vezető átmenő kereskedelem szempontjából jelentőségét egyre jobban felismerték a brit kereskedelmi körök.²⁴ Erre az érdeklődésre hivatalos pecsétet ütött az 1838-as Balta-Liman-i angol-török szerződés, amely biztosította a török agrártermékek és nyersáru (nyersselyem, bőráru) angliai exportját, s a brit gyapotcikkek felszívását.²⁵ Az Indiába, Ceylonba és a török birodalomba szállított gyapotáru mennyisége 1839—49 között a háromszorosára növekedett. Az egyre jelentő-

²² *Mulhall*: i. m. 495, 497, 504, 1.

²³ *Clapham*: i. m. 484. 1.

²⁴ Az Indiához vezető fő kereskedelmi út még az 1830-as években is a Cape of Good Hope-fokot megkerülő út volt. Az új szállítási útvonal igényének felmerülése egybeesett az új piacok bekapcsolásával, a nyersanyagoknak — főleg élelem — iparcikkekre való cseréjével s ezáltal a szállítási idő meggyorsításának szükségességével. A Földközi-tengeren keresztül Indiába vezető kereskedelmi útvonal gyorsabb és biztonságosabb volt, mint a Cape-út, amely 5—6 hónapot vett igénybe és az afrikai vizeken a hajótulajdonosok vállalkozásait gyakori, veszélyes viharok és a tengeri kereskedelmi kalózok állandó támadásai fenyegették. (Ld. *Hoskins*: *British Routes to India*. New York. 1928. 1, 94, 129. 1.; *J. E. Swain*: *The Struggle for the Control of the Mediterranean prior to 1848, a Study of Anglo-Turkish Relations*. Boston. 1833. 86. 1.)

²⁵ A török birodalom, 1825—55 között, az angol iparcikkek egyik legjobb fogyasztójává vált. E 25 év alatt a török birodalomba exportált iparcikkek kétszeresére növekedtek, 1848-ban érve el a maximumot: 11 186 524 font értéket. 1850-ben már csak a Hansa-városok és Hollandia importált több brit iparcikket, mint a török birodalom. *Bailey*: i. m.

sebbé váló angol—török gazdasági kapcsolatok természetesen a 40-es évek végén — a magyar szabadságharc és forradalom idején — és az 50-es évek első felében — krími háború — az angol diplomácia számításaiban fontos szerepet töltöttek be. (Az érdekesség kedvéért megemlítjük, hogy éppen Cobden, az angol ipari burzsoázia legexponensebb és legjózanabb képviselője nem volt turkofil, az angol kormányköröknek sem külpolitikai, sem gazdaságpolitikai koncepcióját nem helyeselte. Szerinte India nem oly értékes Anglia számára, hogy azt érdemes lenne a Boszporusz partjáról őriztetni: Konstantinápoly — mint írta — mintegy 3000 mérföldnyi távolságra van Kalkuttától. Cobden úgy vélekedett, hogy Törökországgal ellentétben Oroszország lenne alkalmasabb modern állammá való átalakulásra és nem csupán Nagy-Britannia, hanem az egész civilizáció nyerne azáltal, ha Oroszország bekebelezné az ottomán birodalmat. Persze Cobden racionális és elméleti érvelése nem találkozott sem a hivatalos külpolitika, sem a lancashirei gyapotüzletemberek helyesléseivel és érdekeivel az adott időpontban.)²⁶

A nyugat-európai nagy tőkebefektetések és szállítások, a török és indiai piac élénksége azonban nem mentesítették az angol gazdasági életet fő problémájától: az 1825-től rendszeresen visszatérő válságoktól. Anglia monopolhelyzetének tartama alatt sem tudtak lépést tartani a piacok az angol ipar növekvő termelékenységével. Ennek következményei voltak tárgyalt időszakunk 25 esztendeje folyamán a mintegy 10 évenként beköszöntő túltermelési válságok (1825, 1837, 1847). E válságok kísérőjelenségei az export csökkenése (19, 21, illetve 10%-kal csökkent folyó értékben a kivitel egy-egy válság alkalmával), a nagykereskedelmi árak esése, a termelés visszaesése a válság és depresszió éveiben (az 1825-ös, 1837-es és 1847-es válságra jellemző volt az 5, 6, illetve 3 éves depressziós időszak). Ezt követte természetesen főleg a pamut-, fém-, hajóépítő, valamint a vasöntőiparban a munkásság bérének átlagosan 10—20%-kal való csökkenése és a munkanélküliség. A válság-évek gazdasági nehézségei — különösen ha a depressziós időszak rossz termésű évekkel esett egybe, amikor a külföldi gabonabehozatal fokozódott — újabb indítékot adtak a munkásság szervezkedésének és az angol ipari tőkés soraiban a földbirtokos toryk ellen kibontakozó mozgalomnak, az angol társadalmi harcok e két polarizálódott küzdelmi pontjának.

Az angol társadalom az ipari forradalom idején

Az ipari és mezőgazdasági forradalommal együttjáró nagy társadalmi átrendeződést még az a tény is nehezítette, hogy a brit szigetek lakossága 1750 és 1850 között csaknem megháromszorozódott. A népesség a XVIII. század második felében 40%-kal, a XIX. század első felében 50%-kal növekedett. Anglia és Wales lakossága 1750-ben 6 és fél millió, 1801-ben (az első hivatalos angliai összeírás idején) 9 millió, 1831-ban 13³/₄ millió és 1851-ben közel 18 millió volt.²⁷ A népesség alakulását általában három tényező befolyásolja: a születési ráta, a halálzási ráta, valamint a be- és kivándorlás. Az utóbbit elhanyagolhatjuk, mert az ír bevándorlás és az angliai munkásság kivándorlása kb. kiegyenlítőleg hatott ezekben az évtizedekben. A lakosság növekedésének

²⁶ A. J. P. Taylor: *The Trouble Makers. Dissent over Foreign Policy 1792—1939. The Ford Lectures delivered in the University of Oxford in Hilary Term 1956.* London. 1957. 50., 51., 55. l.

²⁷ J. A. Williamson: *A Short History of British Expansion.* London. 1947. 10. l.

döntő tényezője 1815-ig a halálozási ráta esése volt. Ennek okai nyilvánvalóan a civilizáltabb életfeltételekben, az orvostudomány fejlődésében és nem utolsósorban a gyermekhalandóság csökkenésében keresendő.²⁸ Fentiek látszólag ellentmondanak annak az elterjedt nézetnek, hogy az ipari forradalom nagy nyomort hozott a lakosság többségére, a munkásnépesítésre. Ha azonban figyelembe vesszük, hogy a gyáripar kibontakozásának kezdeteit Waterloótól lehet csupán számítani, a gyáripar kiterjedésének, a nagy gyárvárosok zsúfoltságának szociális hatásait még egy évtizeddel később, úgy az ellentmondás eloszlik. Ha megvizsgálják az 1825-öt követő időszakot, amikor tagadhatatlanul megmutatkoztak az iparosodás átkai, amikor az életfeltételek a lakosság nagy többségénél nem javultak, hanem rosszabbodtak, a lakosság növekedésében nagy szerepet játszott a születési ráta állandó emelkedése. És ez vajon nem mond-e ellent a gazdasági és társadalmi valóságnak? A valóság persze sokrétű. A gyáripar kezdetekor a gépek állandó üzemeltetése volt gazdaságos, később a túltermelés veszélyének felbukkanásával a minél olcsóbb munkáskéz biztosítása volt a cél. Ez utóbbit úgy érték el, hogy nagy tömeggel alkalmaztak gyermekmunkásokat a gyáripari körzetekben. Eleinte a munkaerőhiány miatt, amikor még a mezőgazdasági forradalom áldozatai a proletárrá süllyedő kisparasztok nem tudtak eljutni a gyárnegyedekbe; később, amikor már lett volna elég felnőtt férfimunkás, azért alkalmazták az apja helyett szívesebben gyermekét, mert csekélyebb bért fizethettek neki. Így a gyáripari vidékeken a családszaporítás sürgető gazdasági kényszerré vált. Az ország nagy mezőgazdasági vidékein pedig az 1795-ben bevezetett szegénységély-rendszer, a Speenhamland-rendszer serkentette a gyermekáldás növelésére az iparosodás miatt háziipari munkájától megfosztott, a bekerítések révén földcsékjétől megszabadított kisparasztot. Még ha mezőgazdasági bérmunkát talált is, annak jövedelméből a háborús konjunktúra búzaárjai mellett megélni nem tudott. A Speenhamland-rendszerrel a mezőgazdasági dolgozók bérét a kenyér árához szabták. Megállapították, mekkora az az összeg, amelyből a család épp, hogy megélhet — ez tulajdonképpen a minimumbér létesítése —, s kiszámították, hány gallon kenyér értékével egyenlő az. Ha a családfenntartó nem tudta megkeresni ezt a minimális összeget, minden község tartozott kikerekíteni a hiányt a szegényadóból. A kenyér árának csökkenésével vagy emelkedésével a családfenntartó három pennyvel, minden további családtag egy pennyvel többet vagy kevesebbet kapott. Ez a rendszer valóban elősegítette a népesség szaporodását, de olyan mesterségesen alacsony szinten tartotta a mezőgazdasági béreket — főleg Dél-Angliában —, hogy további gazdasági és társadalmi problémákat idézett elő.²⁹

E tényezők mellett azonban más okok is közrejátszottak a brit szigetek lakosságának növekedésében. Hogy milyen tényezők, arra pontos vagy elfogadható feleletet a kérdés szakavatott kutatóitól sem kaphatunk. Bennünket e helyen döntően nem a népességszaporulat okai, hanem következményei érdekelnek.

Tehát 1815-öt követően az ország széles rétegeit — az ipari és mezőgazdasági munkásságot — érintő gazdasági nyomorúság segítette elő az angol lakos-

²⁸ *G. D. H. Cole*: i. m. 21. l.

²⁹ Marx idézi a korszak egyik legjelentősebb közgazdászának, a 40-es évek elején Magyarországon is járt, E. G. Wakefield-nek megállapítását a dél-angliai mezei munkásokról: „Dél-Anglia mezőgazdasági munkása nem rabszolga, de nem is szabadember, hanem pauper.” *E. G. Wakefield*: *England and America*. London. 1833. I. k. 97. l. Id. *Marx*: A Tőke. I. k. 731., 732. l.

ság növekvő szaporaságát. Engels megállapítása, hogy a népesség rohamos gyarapodása „majdnem kizárólag a proletárok osztályát növelte” — teljesen igazolt.³⁰

A népesség összetételének vizsgálatából is megállapítható az ipari lakosság egyre növekvő túlsúlya. Nagy-Britanniában 1770-ben a mezőgazdasági lakosság még a teljes népességnek 40%-át szolgáltatta, 1811-ben 35%-át, 1841-ben pedig csupán 26%-át.³¹ Az ipari lakosság 1831-ben 40% (kikerekítve), 1841-ben 45%.

A lakosság földrajzi elhelyezkedése is gyökeresen megváltozott. A XVIII. század elején a legsűrűbben lakott vidékek Közép-Anglia nyugati és déli területei. A század végére az állandó észak felé áramlás következtében Lancashire és Yorkshire, valamint az északkeleti partvidék területei váltak a leglakottabbakká. Hirtelen megnövekedett az ipari városok lélekszáma. 1770-ben Manchesternek és külvárosainak kb. 40 000 főnyi lakója volt, 1831-ben 238 000. Ugyanilyen hirtelenül duzzadt fel Glasgow, Birmingham és más gyáripari központok lakossága is. Persze ezek a városok teljesen észületlenek voltak ilyen nagyarányú és gyors lakosságszaporulatra. A főváros, London lakossága 1801-ben nem érte el az egy milliót, 1841-re jóval meghaladta a két milliót. Az érdekesség kedvéért említjük meg, hogy Magyarország fővárosának, Budának és Pestnek a lakossága együtt sem érte el 1838-ban a százezret.³² A reformkori „Hetilap”-unk teljesen megbízható angol statisztikai és az egykori angol cenzusokon alapuló adatait idézhetjük az angliai ipari lakosság növekvő túlsúlyának bizonyítására:

„Az 1831 óta történt tetemes népnövekedést . . . egészen az ipar foglalta el. Anglia összes férfinépessége . . . 20 éveseken s azonfelül volt 1831-ben 3 199 984, 1841-ben 3 829 668 személy, úgy hogy az 10 esztendő alatt 630 000 felserdülttel szaporodott. Ezen feles számból alig keresett egy a földművelésben foglalkozást. 1831-ben a földművelés körül használt munkások száma 980 750-re rúgott, már 1841-ben csak 961 585-re . . . A kereskedésnél és iparnál egész másként áll a dolog. Ezzel 1831-ben 1 278 283 személy foglalkozott, 1841-ben ezen szám 1 682 044-re emelkedett, mi világosan mutatja, hogy az ipar ezen ága több, mint 400 000 új sarjadéknak nyújtott foglalkozást és kenyeret ez említett életkorból.”³³

A 30-as és 40-es években már olyan részletesek az angliai népszámlálási adatok, hogy pontosan megállapítható a különböző foglalkozási ágakban elhelyezkedett egyének száma. A 40-es évek elején Nagy-Britannia (Anglia, Wales és Skócia) 18 844 434 lakosa közül 7 846 569 egyén a kereső. Ebből a nagy- és kiskereskedelemre, kézműre és gyárakra esett 3 110 376; a földművelésre (ideértve a haszonbérloket, marhatenyésztőket, szántólegényeket, gyümölcs- és virágkertészeket is) 1 499 278; más munkások, bányászok, kővágók, teherhordók, futárok stb. 761 868; a tengerészetre, kereskedési hajóhadra, postahajókra stb. 218 620; szárazföldi hadseregére az országban 42 234, a gyar-

³⁰ Engels: i. m. 53. l.

³¹ A. Rothstein: From Chartism to Labourism. London. 1929. 9. l.

³² Kovacsics J.: A történeti statisztika forrásai. Bpest. 1957. 8. tábla.

³³ Hetilap. 1845. máj. 20. — Nincs ok rá, hogy itt és a következőkben fel ne használjuk a Hetilap adatait. Ezek az adatok összevetve számos angol munka eredményeivel — így Porter, Mulhall idézett műveivel vagy G. M. Young—W. D. Hancock: English Historical Documents. (London. 1956) Porter alapján közölt adataival — teljesen megbízhatóak és eléggé részletesek. Az angol statisztikai kimutatásoknál számunkra e helyen azért megfelelőbb, mert clemző és mégsem részletekbe vesző.

matokban 89 230; tudósok, lelkészek, törvénytudók, orvosok stb. 63 184; tudósan kiképzett emberek más életnemben 142 836; országos polgári tisztviselők 16 959; városi és községi tisztviselők stb. 25 275, cselédek mindkét nemből 1 165 233; független állású emberek 511 440; alamizsnából élők, kegyelem- vagy nyugpénzhúzó, szegények, tébolyodottak és foglyok 200 026.³⁴ A Hetilap által használt angol népesedési jegyzék olyan tökéletes volt, hogy közölte a különféle iparágakban foglalkozó személyek számáról is a pontos adatokat. „Így a közvetlen gyapotiparral foglalkozók száma 377 662-re rúg, a harisnyá-árugyártóké 50 955-re, a csipkegyártásnál 35 347-re, simaszövetfonal s posztó gyapjúfonalgyárakban 167 269-re, selyemkéműnél 83 773-ra, a leniparnál 85 213-ra, úgy, hogy azon munkások száma, kik fonható és szőhető kelméket dolgoznak 800 246-ra megy (!). Ezenkívül foglalkozik a szénbányákban is 118 233 ember, rézbányákban 15 407, ólombányákban 11 419, vashányákban 10 949, ónbányákban 6101, továbbá a vas feldolgozásnál 29 497, réz feldolgozásánál 2125, ólom feldolgozásánál 1293, ón feldolgozásánál 1320, cserép-árúk és üveg gyártásánál 32,238, kezyűgyártásnál 9225, gépek gyártásánál 16 550 ember foglalkozik. Ezen számoknál azonban meg kell említeni, hogy itt csak a különféle iparágaknál valóságosan foglalkozó munkások értetnek, nem egyszersmind azok nejei s gyermekei. Tehát még legalább másfél ennyit ide kell számlálni.”³⁵

Persze ezeket a statisztikai adatokat nem marxista alapelvek szerint állították össze. Így csak hozzávetőlegesen lehet megállapítani a kizsákmányoló osztályok tagjainak, a földbirtokosoknak és ipari tőkéseknek a számát. 1831-es adatunk szól arról, hogy Nagy-Britanniában a mezőgazdasági lakosság két hetede birtokolja a földet, ennek mintegy fele alkalmaz mezőgazdasági munkást, fele nem. A fennmaradó öthetedrész mezőgazdasági munkás.³⁶ Az 1841-es census alapján készült kimutatás egyik tétele szerint Nagy-Britanniában a kapitalisták, bankárok és szabadfoglalkozásúak (professionál, ez utóbbi természetesen más társadalmi kategória a mi értékelésünk szerint) száma: 204 481.

A termelés növekedésének hallatlan mértékéből — amelyet az előző részben tárgyaltunk — következtethetünk, mekkora gazdagság halmozódott fel Angliában és milyen volt a tőkefelhalmozás üteme. Ebben a nagy gazdagságban azonban aránylag kevés család osztozott. Az 1816-ra 900 millió fontra felszaporodó államadósság kamatait a nagy tőkepezések élvezték, a gyáripar belső piacra és főleg exportra irányuló termelésének haszna az ipari burzsoázia zsebeibe vándorolt. A nyersvas-termelést például a 40-es években mintegy 150—200 cég irányította, illetőleg azok kezében volt.³⁷ Az 1825-től 1850-ig kiépült angliai vasúthálózat néhány vasúttársaság kezében volt. Főleg a 40-es

³⁴ Uo.

³⁵ Uo.

³⁶ Porter: i. m. 61. l.

³⁷ Clapham: i. m. 429. l. — Gr. Széchenyi István 1832-es angliai útja során megismerkedett az angliai vastermelés egyik irányító vállalatának vezetőjével, egy bizonyos Walker-ral, aki „óriási vállalatokba” volt merülve. „Magok 200 tonna vasat állítanak elő — jegyezte fel Széchenyi —, de 400 tonnát használnak fel, noha üzletük kisebbedett. Havonként 12 000 £-ot kifizetnek, bár a saját köszönöket használják. Az egyiptomi alkirály évi 100 000 £ üzletben áll velök. Anglia átlag 500 000 tonna vasat termel, s ennek 50-ed része Walkerékra esik.” Gr. Széchenyi I. külföldi útirajzai és följegyzései. Összeállította naplói nyomán: Zichy A. Gr. Széchenyi I. munkái, V. k. Bpest. 1890 388—389. l.

években Angliában egyes pénzügyi csoportok a vasútépítésre állandó vállalkozó és technikai organizációt teremtettek. G. Hudson, a „vasútkirály” 1844-ben már szinte korlátlanul vezényelte a vasútspekulációt. A belföldi és külföldi vasútépítések tervét, ütemét és méretét ő, valamint néhány kisebb vasút „stratéga” irányította.³⁸ Az angol miniszterelnök is pártolta a vasút-vállalkozásokat. A parlamentben volt egy igazgatókból, ipari tőkésékből álló vasútpárt, és maga Hudson is bekerült a parlamentbe 1845-ben. Hudson a negyvenes évek közepén, a sokezer ember számára „éhező negyvenes” években (az angol történeti irodalomban „Hungry Forties” néven közhasználatú kifejezés ezekre az évekre) 1016 mile-nyi vasúthálózat fölött rendelkezett és olyan hatalomra tett szert az országban, amely nem volt hasonlítható semilyen előző gazdasági vagy politikai befolyáshoz.³⁹ A vasútspekulációknak, a vasút-társaságoknak olyan hatásuk volt az ország gazdasági életére, hogy 1830-tól a kereskedelmi ciklusok története nagyjából azonos a vasútépítés történetével.⁴⁰ A vasúthálózat megteremtésének társadalmi hatása is éppen ilyen figyelemreméltó: a vasutak megnyitása után már nem volt akadálya annak, hogy a dél-angliai munkaerőfelesleg, a fehér rabszolgának keresztelt pauper eljusson az iparvidékekre. „A fekete ország”, Anglia iparvidéke (Északnyugati-Anglia, Manchester, Birmingham, Leeds és Sheffield környéke) felszívta a vidéki lakosság jelentékeny részét. A proletarializálódás útja problémamentesebbé vált.

A vasúthálózat kiépítése élesebbé tette az ipari burzsoázia és a földbirtokos osztály közt az ipari forradalom előrehaladtával egyre jelentékenyebbé váló érdekellentétet is. Közvetve a vasúthálózat kiépítése mindennél többet tett az angol földbirtokos arisztokrácia presztízisének megnyirbálásához. Szitkozódttak is az angol toryk a vasutak ellen. A Stockton-Darlington-i első gőzvasutat a földbirtokosok a legkülönbözőbb ürügyekkel igyekeztek lehetetlenné tenni, és a parlament is csak nagy nehezen adott törvényes engedélyt rá. Persze mondhatnók, hogy az angol földbirtokos osztály valójában nem is volt olyan egységes. Ebben a kérdésben azonban föltétlenül az volt. Igazat kell adnunk annak az angol történésznek, aki szerint „a whigek minden esetben csaknem olyannyira voltak a földbirtokospárt képviselői, mint a tory ellenfeleik”.⁴¹ Az angol földbirtokos arisztokrácia magatartását a XIX. század első felében ugyanis két tényező befolyásolta döntően. Az első: a Franciaországgal folytatott háborúból adódó, számára előnyös gazdasági helyzet fenntartásának igénye, a második: az ipari burzsoázia gazdasági és politikai törekvéseinek, aspirációinak fékentartása. A kettő persze összefüggött. A háborús konjunktúra alatt élvezett kedvező gazdasági helyzetet, magas búzaárakat, magas bérleti díjakat a földbirtokos arisztokrácia az 1815-ös gabonatorvény-nyel igyekezett konzerválni.⁴² A parlament, a törvényhozó hatalom a kezében

³⁸ *Clapham*: i. m. 391. l.

³⁹ *J. A. Francis*: *A History of the English Railways*. London. 1851. 216., 218—219. l.

⁴⁰ *Clapham*: i. m. 427. l.

⁴¹ *Young—Handcock*: i. m. 112. F.

⁴² Már a XVII. századtól léteztek gabonatorvények Angliában, de csak az 1815—46 közötti időszakban volt a törvénynek protektív jellege. Az 1815-ös gabonatorvény nem vetett ki vámot a külföldi gabonára, ellenben csak akkor engedte meg az idegen gabona bevitelét, amidőn Kossuth szavaival „a Nagybritanniában termettnek ára éhelhalási

volt, megtehetette, eszmei indoklásul pedig megállapították, hogy Anglia többet termel, mint amennyit belső fogyasztása igényel. Ez persze nem volt igaz, a századfordulón már nem tudta kielégíteni az angol mezőgazdaság a hazai szükségletet, és az 1815-ös protektív gabonatorvény, a békét követő dekonjunktúrával párosulva forradalommal határos helyzetet teremtett az országban. Napirenden voltak a mezőgazdasági éhségtüntetések, 1817-ben ezren haltak éhen.⁴³ Az 1815-ös gabonatorvény rányomta bélyegét az elkövetkezendő évtizedeknek a nagybirtokos arisztokrácia, a politikai és gazdasági hatalomra törő ipari burzsoázia és az egységbe tömörülő, szerveződő angol munkásság közt folyó társadalmi és gazdasági harcaira.

Az 1810-es évek végén és az 1820-as években az ipari és mezőgazdasági munkásság ösztönösen lázadozott a kenyér árát másfélszeresére emelő gabonatorvény ellen. Az ipari forradalom előrehaladtával, az ipari burzsoáziának gazdasági és politikai hatalomra való tudatos törekvése és a gazdasági válságok periódikussá válásának idején azonban a gabonatorvény elleni mozgalom az ipari burzsoázia kisajátított és szervezett mozgalma lett, Cobden kitűnő elvi irányításával és anyagilag a főleg manchesteri üzletemberek által igen jól támogatott szervezettel, a Gabonatorvény Elleni Ligával.

Az ipari burzsoázia két vonalon intézett támadást az angol földbirtokos osztály ellen: időrendben először a politikai hatalomban való részesedésért, majd miután ezt a Reform-törvénnyel 1832-ben kivívta — ha nem is élt eléggé a kivívott lehetőségekkel —, gazdasági érdekeiért: a szabadkereskedelemért folytatott küzdelmet. A harc kimenetele nem lehetett kétséges, mert a tory érdekeltségek legkitűnőbb képviselője, a nagyvonalú, közgazdasági és kereskedelem-politikai érzékkel megáldott Peel is csak megfelelő alkalomra várt, hogy napirendre tűzhesse a parlamentben a gabonatorvények eltörlésének a kérdését, és egy bizonyos ponton túl nem állt ellen Cobden meggyőző érvelésének, nevezetesen annak, hogy az angol „nemzeti” érdek és a Free Trade győzelmének érdeke azonos. És emellett fenyegetőleg bontakozott ki a munkásság szervezett mozgalma, a chartizmus, amely mind a földbirtokosság, mind az ipari burzsoázia pozícióit veszélyeztette.

Mindennek ellenére azonban az angol társadalom „osztálystruktúrája sokkal gyorsabban változott, mint a politikai képviseltetés alapja”.⁴⁴ Ugyanis a helyzet az volt, hogy a földbirtokos arisztokrácia még a 40-es évek végén is szilárdan tartotta kezében a politikai hatalmat az ipari burzsoáziának fokozatosan és időben — bár nem szívesen és kényszerítő helyzet hatására — tett

fokra hágott”. E törvényt hivatalosan azzal indokolták, hogy a hazai gabonatermelés csak úgy jövedelmező, ha egy quarter búza (akkor $3\frac{7}{8}$ pesti mérő) ára legalább 80 shilling (akkor 40 p. frt.), a rozsé legalább 53 shilling. Idegen búzát tehát csak abban az esetben lehetett behozni, ha az angol piacokon már elérték ezt a magas árat. „Mi okból hozá az angol törvényhozás a gabonatorvényeket? — tette fel a kérdést a magyar reformkor egyik kitűnő közírója, Lónyay Menyhért. — A birtokosok mint a törvényhozási többség urai, csak önmön hasznukat tekinték, emelék a vámot, hogy terményeiket eladhatván, nagyobb bért vehessenek bérlőiken. Roebuck mondása szerint »zsákmányolás szelleme szállá meg az aristocriátát. Mindazon táplált remények, hogy a magasb eladhatási ár által a természet a belső szükség kielégítéséig fog emeltetni, alaptalanoknak nyilvánultak . . . Az angol aristocriatia nem tud vagy nem akar okulni, mind a mellett, hogy szemei előtt látja a természetelleni állapot szomorú következményeit . . .”

⁴³ G. Wallas: *The Life of Francis Place*. London. 1898. 114—115. l.

⁴⁴ G. D. H. Cole— R. Postgate: *The Common People*. London. 1946. 143. l.

engedményei révén.⁴⁵ Erre kitűnő példát szolgáltat az 1832-es Reform Act, a választójogi törvény, amelyet sokáig úgy értékelt a hivatalos angol történetírás, mint az ipari burzsoázia, a kapitalista osztály nagy győzelmét. Holott a Reform-törvény nem sok változást eredményezett ebből a szempontból, ez világosan megmutatkozik, ha a reform eredményeit és a parlament összetételét vizsgáljuk meg a Reform-törvény után. (Más kérdés, ha a radikalizmus növekedése és a munkásság öntudatosodási folyamatának oldaláról nézzük e törvényt.) A Reform-törvény nem érintette a képviselők szükséges vagyoni kvalifikációját — tehát továbbra is csak vagyonos embert választhattak —, valamint a hét évre szóló megbízatást. Választójogot nyertek ugyan mindazok, akiknek telke vagy háza után legalább 10 fontot tett ki az évi jövedelmük, a földesurak befolyásának megmentésére keresztülvitt módosítás szerint azonban választójogot nyertek azok a bérlők is — még ha szerződésük rövid lejáratú volt —, akik 50 font évi bérletet fizettek. Így az érvényben maradt nyílt szavazási rendszer mellett a grófsági képviselők számának növelésével a Reform-törvény csak fokozta a bajt — mint Engels megállapította. A vidéki választók „csaknem kizárólag bérlők, s ezek teljesen függnek a földbirtokosoktól . . . A grófságok képviselői . . . változatlanul a földbirtokosok képviselői, mert csak a legfeszültebb időkben . . . mernek a bérlők a földbirtokosok ellen szavazni . . . A 252 grófsági képviselő közül azért a toryk bármikor számíthatnak legalább 200-ra . . .”⁴⁶ A Reform-törvény nyújtotta választójogi keret kibővítése és a legszembetűnőbb választókerületi visszasságok megszüntetése következtében a városokban valóban az ipari burzsoázia jutott volna képviselőhez, de ez az osztály „közvetlenül vagy közvetve, a bérlők révén, akik

⁴⁵ A nemzet vagyonának, gazdagságának főtétele még az 1860-as évekig is a föld — s ez a részben mesterségesen magasán tartott gabonaáraknak volt a következménye. A nemzeti vagyon a három királyságban 1812-ben 2150 millió fontot tett ki, ebből 1380 millió font értéket a föld és csupán 255 millió font értéket, a nemzeti vagyonnak alig több mint 10%-át képviselték például a házak. 1840-ben a nemzeti vagyon összege 4100 millió font, ebből a föld értéke 1680 millió font, a házaké 740 millió font és a vasutaké — a hatalmas vasútpekuláció kezdetén — csupán 21 millió font. A három királyságban — Anglia, Skócia, Írország — a kanadai és az Egyesült Államokkal folytatott háborúk idején (1759—61, 1775—80) a föld értéke 40%-kal, a francia háborúk idején még magasabb százalékkal nőtt. A föld évi hozama 1815-től 1845-ig 40 000 000 font fölé emelkedett. Bolton és Manchester között néhány esztendő alatt a föld értéke 500 fontról 8000 fontra emelkedett. *Mulhall*: i. m. 590. l., *G. Dierlamm*: Die Flugschriftenliteratur der Chartistenbewegung und ihr Widerhall in der Öffentlichen Meinung. Leipzig. 1909. 3—4. l. (A föld értékének állandóan növekvő tendenciája 1877-ig folytatódott.) *Mulhall*: i. m. 590. l.

Bölni Farkas 1831-es angliai látogatása alkalmával erős szavakkal marasztalja el az angol arisztokráciát és világosan látja helyzetét az angol társadalomban:

„Julius első napján megint a Parlamentben voltunk . . . végre a Reform Billre került a sor amely hévvel kívánta a ministeri rész annak kivételét, épen olyan tüzzel ellentették azt az u. n. Boroughmongerek. Ha azon okokat végig nézzük, melyek Franciaországban az első revolutiot szülték volt, szinte mind azokat megtaláljuk Angliában. Az Aristocratismus és a Nép között való ellenkezés a legnagyobb pontra hágva, elterhelve a nemzet adóval, nyomva egy néhány Aristocrata által, talán csak a Reform Bill mentheti meg e nemzetet nagy változástól. Az aristocratismus elnyeli az egész nemzet vagyonát, s a többi s a nagy rész köldül és éhen hal. Aki csak London némely utcáit megvizsgálja, látja a temérdek különbséget. A nagyobb utcákban a pompának és fényűzésnek minden nemei közt látod az aristocratát elszekerezni, aranyban öltözött cselédeivel, s alig fordulsz le száz lépést a mellék utcán, s ott rongyot szegénységet, ehéző és elkeseredett népet látsz . . .” (*Bölni Farkas*: i. m.)

⁴⁶ K. Marx és Fr. Engels művei. I. kötet, 1839—1844. Bpest. 1957. 574. l.

a szatócsok és az iparosok fővásárlói, a földbirtokosoktól függ”.⁴⁷ Még egy igen fontos tényező „színezte” az angol választásokat, és ezt a mi Szemere Bertalanunk és Engels egyaránt szemléletesen festette le. A Reform-törvény után az egyik baloldali (radikális) képviselő kerekén megmondta az alsóháznak, hogy az egész gyűlésben egy olyan képviselő sem akad — ő sem kivétel —, aki elmondhatná, hogy küldőinek szabad választása útján, megvesztegetés nélkül került a helyére. Maga Cobden is kijelentette a 40-es évek elején, hogy a megvesztegetés jobban elharapózott, mint valaha. „Hogy Londonban a tory Carlton-klubban és a liberális Reform-klubban a városi képviselőiségeket formálisan elárverezik a legtöbbet ígérőknek, és hogy ezek a klubok, mint vállalkozók jártak el: ennyi meg ennyi fontért garantáljuk neked ezt meg-ezt a helyet stb. — S mindehhez még hozzájárul az a tisztes módszer, amellyel a választásokat lefolytatják, az általános részegség, amelyben leszavaznak, a kocsmák, amelyekben a választók a jelöltek költségére leisszák magukat, a tömeg rendetlenkedése, verekedései és üvöltése a választási helyiségek körül, hogy teljessé váljék a hét évre érvényes képviselet semmissége.”⁴⁸ Nem volt arra törvény, hogy egy képviselőjelölt mennyit költöthetett választásra. A szavazók mindenütt elvárták a korlátlan etetést-itatást. Az 1841-es parlamentet például nem becézték más néven, mint „Megvesztegetett Parlament”-nek („Bribery Parliament”).⁴⁹

Nézzük meg az angol társadalom képviseltetésére vonatkozó konkrét adatokat. A Reform-törvény számszerűleg csaknem 50%-kal emelte meg a választók számát: 1831-ben Anglia és Wales $13\frac{3}{4}$ millió lakosából 435 000 volt a választópolgár (minden 30-ból nem egészen 1), a Reform-törvény után 655 000 (minden 20 lakosból 1). A felnőtt férfilakosság 14%-ának volt csupán szavazati joga. Az 1841-es census szerint az Egyesült Királyság (Anglia, Wales, Skócia, Írország) mintegy 26 millió lakosából csupán 1 millió (kerek számot véve) választott. (Minden 25 ember közül 1.)⁵⁰ Anglia és Wales 655 000 választójából grófsági választó 369 878, városi választópolgár 285 958. A parlament 658 tagjából álló alsóházban 253 grófsági képviselő foglalt helyet és 405 városi. A 658 alsóházi képviselőből 246 arisztokrata, 33 bankeszládhoz tartozott; a Lordok Háza 515 tagjának elosztása: 272 báró, 26 püspök, 32 viscount, 139 earl, 19 marquis, 23 duke, 4 prince.⁵¹ 1841-ben a ház $\frac{2}{3}$ -a a birtokososztályt képviselte, még 1851-ben is az alsóház $\frac{6}{7}$ -ed része olyanokból állt „kik a paireknek testvérei, fiai, unokái, vejei, ipai stb. A fennmaradt $\frac{1}{7}$ részből le kell vonni a pénzaristocratia számos tagjait s mi marad, aki hajlamot tanúsít a népelem iránt.”⁵² Vezető kormányférfiak is elismerték, hogy a Reform-törvény új bor volt a régi palackban. Az eredete szerint és élete közepéig tory

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Uo.; Szemere: i. m. II. k. 20—22. l.

⁴⁹ A. Briggs: The Age of Improvement. London. 1959. 266. l.

⁵⁰ Ha az Egyesült Királyság egyes részeit vizsgáljuk, úgy Nagy-Britanniában minden 22 lakosra, Írországban minden 86 lakosra esett egy választó. Az angol reform-törvény korántsem hozott gyökeres változásokat, mégis ha a korabeli franciaországi választási rendszerrel vetjük egybe, Angliában aránylag „demokratikusabb” volt a rendszer. Franciaországban ugyanis az választhatott, aki 200 frank egyenes adót fizetett, a 30 milliót meghaladó népességből csak mintegy 200 ezer volt a választó, minden 150 emberből egy.

⁵¹ Az Egyesült Királyságban a teljes nemesség száma: 752. Maulhill: i. m. 419. l.

⁵² Sz.: Az angol arisztocratia. P. N. 1951. okt. 4.; H. L. Beales: Early English Socialists. London, 6. n. 47. l.

Palmerston — aki csupán a Reform-törvény vitájában állt be whignek — vallotta 1834-ben: „Reformált képviselőházunk bámulatosan kezd hasonlítani előzőihez. Türelmetlen az ostobák iránt, gyorsan megúnja a vitát, hajlandó a kormányra bízni minden olyan kérdésnek az eldöntését, melyhez a követek nem értenek, vagy amely iránt választóik nem érdeklődnek. A tőke és földbirtok igen erősen van képviselve, úgyhogy a ház valóban konzervatív.”⁵³ Hogy a Reform-törvényt csak erős társadalmi nyomásra sikerült kieroszakolni a földbirtokos lordokból, azt bizonyítja a törvény rendkívül nehéz születési folyamata, az obstrukció, a felsőház ismételt ellenállása. Végül is az országos forrongó elégedetlenség közepette, több mint egy esztendő küzdelem után úgy sikerült a Lordok Házával elfogadtatni a Reform Bill-t, hogy a király mintegy 150 tory lordot felszólított, ne jöjjenek el a végső tárgyalásra.⁵⁴ Az alsóházban pedig a befolyásos Macaulay éppen az arisztokrácia érdekeire hivatkozva tört lándzsát a reform törvényjavaslat mellett. Persze érdekes kérdés, hogy miért nem használta ki jobban az ipari burzsoázia a maga politikai befolyásának növelésére a Reform-törvény által számára kétségtelenül adott lehetőségeket. Vajon miért hagyta a gazdag angol középosztály magát az arisztokratáktól vezetni és miért hagyott a reform után is valamennyi magas államhivatalt az arisztokrácia csaknem kizárólagos birtokában? A szemtanú Engels, aki éles szemmel figyelte az angol közállapotokat Manchesterből, „műveletlenségükből adódó kisebbségi érzéseikkel” magyarázta a gazdag angol középosztálynak ezt az alázatosságát. „Az akkori angol burzsoák — írta — átlagban egészen műveletlen parvenük voltak, akik akarva, nem akarva, kénytelenek voltak mindazokat a magasabb kormányállásokat az arisztokráciának átengedni, amelyekben más tulajdonságot követeltek, mint szigeti korlátoltságot és üzleti furfanggal fűszerezett szigeti felfuvalkodottságot . . . Az angol burzsoáziát még ma is annyira áthatja a maga társadalmi alacsonyabbrendűségének tudata, hogy saját és a nép költségén a henyelők valóságos díszkasztját tartja el, amelynek az a dolga, hogy minden parádés alkalomkor méltósággal képviselje a nemzetet, és az angol burzsoázia feleltébb megtisztelve érzi magát, ha egy burzsoát méltónak találunk arra, hogy ebbe az elvégre maga a burzsoázia által létrehozott zártkörű testületbe felvegyék.”⁵⁵ Pulszky Ferencz ismert megállapításaira is hivatkozhatunk, miszerint még a 40-es évek végén is az volt a helyzet, hogy „az arisztokrácia kormányozza Angolországot; a minisztereknek egy része felsőházi tag, s azon tárcáknál, melyek alsóházi tagok kezére bíztnak, az államtitkár tartozik a felsőházhoz, továbbá, ámbár a fősúly az alsóházban fekszik, melyből a felsőház tagjai ki vannak zárva, mégis azoknak testvérei, fiai és atyafiai töltik be a miniszteri állomások nagyobb részét, szóval Angolország kormánya még most is túlnyomólag arisztokratikus.”⁵⁶ A néhány radikális, polgári képviselő számára, aki hajlandó volt „részletfizetést is elfogadni a politikában”, egy-két magas állás megnyílt az adminisztrációban, de csak olyan, „mely nem adott helyet

⁵³ *Marczali H.*: A Reformok kora. Nagy Képes Világtörténet. 11. k. 202. l.

⁵⁴ History through „The Times”. A Collection of Leading Articles on Important Events. 1800—1937. Sel. By Sir. J. Marchant, K. B. E. London. 1937. 77. l.; *Marczali*: i. m. 201. l.; *Cole*: i. m. 68. l.

⁵⁵ Marx—Engels Vál. Műv. II. k. 107—108. l.

⁵⁶ *Pulszky Ferencz*: Életem és korom. Bpest. 1958. II. k. 146. l.

a miniszteri tanácsban”.⁵⁷ Megnehezítette a burzsoázia benyomulását a parlamentbe az a tény is, hogy a helyi hagyományok és befolyások rendkívül erősen és még a Reform-törvényt követően is hosszú ideig érvényesültek. Az 1832 és 1841 között lezajlott öt általános választás folyamán a mandátumoknak csaknem a felére új képviselők nem is pályáztak.⁵⁸ Az angol földbirtokos arisztokráciának féltékenyen és mondhatni, ügyesen őrzött hatalmi befolyása a „nemzeti tereferéző”-nek találóan jellemzett angol parlamentben és kormányban természetesen nem változtatható a tényeken. Az ipari burzsoázia a negyvenes években nem elégedett meg — minden kisebbségi érzése ellenére sem — a hazai viszonylatban számára a földbirtokosoktól engedélyezett hatókörrel. A valóságban ugyanis már jóval korábban kezében tartotta a gazdasági kulcspozíciókat, a nagy világiaci érdekeltségeket, irányító szerepét azonban a hazai közéletben, a nagy nemzeti fórumon is kifejezésre akarta juttatni és érvényesíteni kívánta.

Szerencséjére olyan kitűnő szószólója akadt, mint Cobden, aki egy évtized alatt, 1846-ra Anglia egyik legbefolyásosabb politikusa lett, mi több, aki keresztülvitte, a gabonatörvény eltörlését, és akinek elveit néhány év múltán általánosan elismerték a brit politika alapjául.⁵⁹ Találóan elemzi Cole az 1846-os gabonatörvény visszavonásának törvényével előállt új helyzetet. Bár Peel, a toryk vezére ezáltal megbontotta a földbirtokosok nagy pártjának egységét, „a valóságban egyesítette a régi és új uralkodó osztályokat azáltal, hogy elfogadta a brit politika alapvető követelményének az industrializmust. A földbirtokos már nem vezette többé a zenekart, de nagyon jól megállta a helyét, midőn a gyáros számára a másodhegedűs szerepét játszotta. A vidéki urak, akik átközták 1846-ban Peelt, csakhamar megtanultak belenyugodni az ő politikájának eredményeibe — nem utolsósorban azért, mert a Szabad Kereskedelem első 20 esztendeje a brit mezőgazdaság aranykorának bizonyult”.⁶⁰

⁵⁷ Uo. 147. l. — Az elmondottakat kiegészíthetjük egy kitűnő, modern, marxista angol műből idézett idevonatkozó anyaggal:

„A XIX. század első felében a hivatali állásokat egytől egyig ajánlás útján töltötték be. A közszolgálat megüresedett helyeire miniszterek és olyan parlamenti képviselők barátait és rokonait ültették, akiknek szavazatát meg akarták nyerni — vagy már megnyerték — a mindenkori kormánytöbbség erősítésére. Valahányszor kormányváltozás történt, a közszolgálat kulcspozícióiban egyesek számolhattak azzal, hogy elveszítik állásukat, s az új kormány támogatói lépnek helyükbe, de a többi közalkalmazott előre haladása is jórészt attól függött, milyen parlamenti sikerre számíthat az a politikai párt, amelyhez sorsukat kötötték. A közszolgálat tehát szoros kapcsolatban volt az alsóházzal, tőle függött. Az ajánlási rendszer másik következménye az volt, hogy a közszolgálati állások többségét ugyanaz a földbirtokos arisztokrácia töltötte be, amely akkortájt egyeduralkodó volt a parlamentben és a kormánytanácsban is, olyannyira, hogy jóformán kizárta onnét az ipari tőkésék képviselőit. De a század derekától az ipari kapitalizmus gyors fejlődése, a fejlődéssel járó bonyolult társadalmi és gazdasági kérdések tömege s mindenekelőtt a modern proletariátus növekedése sokkal hatékonyabb igazgatási gépezetet követelt, mint amit ez a rendszer nyújthatott. A feltörekvő ipari tőkésék is ki akarták venni részüket az igazgatási gépezet irányításából, s ezért mind erősebben követelték a közszolgálat reformját.” Végül is 1853-ban bevezették a nyilvános versenyvizsgát. „Az ajánlás megszüntetése csapást mért a földbirtokos arisztokrácia befolyására az államapparátusban, s alkalmas volt rá, hogy képzetesebb és hozzáértőbb államhivatalnokai típusát alakítsa ki.” (*J. Harvey—K. Hood: A brit állam. Bpest. 1960. 214—215., 216. l.*)

⁵⁸ *Young—Handcock: i. m. 113. l.*

⁵⁹ *Taylor: i. m. 54. l.*

⁶⁰ *Cole: i. m. 121. l.* — Mindezeket a chartista mozgalom tárgyalásához azzal a cél-

Az angol munkásság helyzete a XIX. század első felében

Tengernyi szenvedésnek és küzdelemnek kellett végbemennie ahhoz, hogy az angol munkásosztály helyzete „vagyis az angol nép óriási többségének helyzete” országos ügygé „nemzeti kérdéssé” emelkedjék a negyvenes évek elején.⁶¹ A Reform-törvény után egészen a harmincas évek végéig az angol uralkodók és főrangúak, még az angol munkások, a chartisták éjszakai, fáklyafény mellett tartott, elviselhetetlen helyzetük ellen tiltakozó tüntetéseiről sem akartak tudomást venni. A reformparlamentet 1833 februárjában az a királyi beszéd nyitotta meg, amelyről Birmingham képviselője megjegyezte, ezt ugyan a kínai császár is felolvashatta volna, oly kevés köze volt a kor kérdéseihez és a nép kívánságaihoz.⁶² Ugyanezt lehet elmondani Viktória királynő szűzbeszédéről 1837-ben.⁶³ A Viktória koronázását követő báli szalon pompája (amelyben a gyémántokkal hivalkodóan felékesített magyar főúr, Esterházy Pál herceg, Ausztria rendkívüli londoni követe még a szemtanúkat is megbotránkoztató pompával vette ki a részét)⁶⁴ sehogyan sem állt összhangban a nép nyomorával és mélységes elkeseredettségével. A korszak és az utókor angol és magyar történészeit egyaránt megbotránkoztatta az angol főúri világ nemtörődömsége. Carlyle 1839-ben írt művében önmagának tette fel a kérdést: „Ugyan a parlament miért nem vet világot a munkásság helyzetére? A parlamenti procedúra külső megfigyelője számára egyenesen elképesztő, hogy a nemzet vitáiban, különösen a megreformált időkben, milyen helyet foglal el ez a kérdés. Lehet a törvényhozó számára még egy ily sürgető ügy? Azt hinné az ember, hogy a megreformált parlament az általános elégedetlenség ügyében vizsgálatot indít, *mielőtt* szembetalálja magát a pikákkal és fáklyákkal! . . . Egy országban a nép nagy részének helyzete azonos az ország helyzetével . . . s lám olvassuk csak a Parlamenti Naplót vagy a reggeli lapokat . . . Az ősrégi nagy kérdés, vajon A. kerül-e be egy bizonyos hivatalba vagy B. . . a kanadai kérdés . . . a királyné hálószoba kérdése . . . vadász és uzsoratorvények . . . stb., stb. . . Minden bizonnyal az Igen Tisztelt Képviselőknek beszélniük kellene Anglia helyzetének kérdéséről is. Mindenekelőtt a radikális képviselőknek, a nép barátainak, akiket a nép nagy erőfeszítése

lul kellett előrebocsátanunk, hogy e korszak történetírői által két eléggé elnagyolt vagy elhanyagolt tényezőt jobban kidomborítsunk. Az egyik a földbirtokos arisztokráciának a szerepe a klasszikus kapitalizmus kibontakozása idején, a másik a gabonatorvény elleni mozgalomnak fontosságához mért tárgyalása. E két tényező megfelelő súlyú előadása nélkül az adott angol társadalomban az angol munkásság harcáról kialakított vagy megrajzolt kép nem lenne valóságos és plasztikus, s a chartista mozgalom sikertelenségének, valamint hanyatlásának okait sem érthetjük vagy magyarázhatjuk meg.

⁶¹ *Engels*: i. m. 55. l.

⁶² *M. Beer*: *A History of British Socialism*. London. 1948. Part I. 318—319. l.

⁶³ *Northern Star*, 1837. nov. 25.

⁶⁴ S. C. Stevenson, a londoni amerikai követ (1836—41) felcséce színesen, elragadtatott hangon számolt be Viktória koronázásáról és az azt követő szalonról. Esterházy Pálról a többi között ezt írta: „A herceget a szó szoros értelmében elborították a drágakövek, azt mondják róla, hogy soha sem hordja a ruháját anélkül, hogy legalább 100 font értékű drágakövet el ne vesztené.” A herceg úgy tűnt fel a parádén, mint egy gyémántkereskedő tárlója. Gyémánttal borított kalapja a királynőt is elkápráztatta. (*E. Boykin*: *Victoria, Albert and Mrs. Stevenson*. London. 1957. 145., 148. l.) Egy múlt századközépi angol radikális szerint is „az Esterházy-ékszerek Európa csodái voltak. A herceg évi jövedelmét 400 000 fontra becsülték, amelyből a piacra kerülő drágakövekre évente 80 000-et investált”. (*T. H. Duncombe*: *The Life and Correspondence of Th. S. Duncombe*. London. 1868. 228. l.)

választott, hogy közvetítsék és kifejezzék a nép mély sötét inségét”.⁶⁵ A magyarországi egyetemes történések közül kiemelkedő Marczalit pedig „a legnagyobb gazdagságnak és az ezzel együttjáró pazar tékozlásnak szembeállítására a nagy tömegek szegénységével, nyomorával, inségével” arra készítette, hogy a XIX. század eleji nagy-britanniai társadalmat a római társadalommal hasonlítsa össze: „A régi Róma óta hasonlót nem látott a világ — írta. — Az angol pauperismus, mint társadalmi jelenség a római proletariátus mellett foglalt helyet. Mint akkor, még kirívóbbá tette a nyomort annak néhány központban való egyesítése, a sok vidéki szegénynek a fővárosokban való összetululása és a legnagyobb inségnek a dúskálással való közeli érintkezése. Nem volt már rab-szolgaság, de pár ezer úr és milliónyi tőlük függő munkás közt hol van helye a szabadságnak?”⁶⁶ A jelenben élő történész számára is kétségtelenül méltó feladat lenne az angol nép feneketlen, végnélküli nyomorának részletekbe menő, árnyalt ábrázolása. E helyen azonban csak összefoglaló ismertetését nyújthatjuk az 1840-es évektől már tömegével a parlamenti vitákban, a királyi bizottságok jelentéseiben és más egykorú forrásokban, valamint ezidőtől a jelenkorig megjelent számos feldolgozásban közölt hatalmas tényanyagból leszűrt következtetéseknek.

Az angol munkásosztály helyzetét és nyomorúságát összefoglaló módon először Engels örökítette meg az 1845-ben megjelent „A munkásosztály helyzete Angliában” című ifjúkori, azóta már klasszikussá vált művében, amelyben a korabeli angol társadalom alig takarható csúnya sebét tárta fel tudóshoz illő alaposítással, emberhez és szocialistához illő szubjektív együttérzéssel. E páratlan, ésszel és szívvel írott könyvet elismert, autentikus forrásanyagként használják még a mai angol egyetemi oktatásban is. Engels olyan alaposan tárgyalja az angol ipari munkásság keletkezését, valamint elhelyezkedési területeinek: a nagyvárosok nyomornegyedeinek és a gyárvárosoknak kialakulását és következményeit, az egyes munkaágakban a munkafeltételeket, a bányai ipari munkásság helyzetét, általában a bér, a munkaidő, a bűnözés kérdését, a burzsoázia magatartását a proletariátussal szemben, hogy ez felmenti e sorok íróját attól, hogy a munkásság helyzetéről leíró anyagot mellékeljen. Engels könyvénel megindítóbb és igazabb olvasmányt e témáról lehetetlen írni: a személyes tapasztalat, a negatív élmény fűti sorait.⁶⁷

⁶⁵ *Th. Carlyle*: Chartism. London. 1840. 4—5. 1.

⁶⁶ *Marczali*: i. m. 113. 1.

⁶⁷ Érdekes példa Engels módszerére és a túlzásoktól mentes következtetéseire munkájának az a részlete, amelyben angol hatósági jelentések alapján elviszi olvasóit három londoni proletárlakásba 1843—44-ben. Az egyik család asszonya elhunyt alkalmából a halottkém így jelentett: „Az elhunyt férjével és 19 éves fiával Londonban, Bermondsey Street, White Lion Court 3. szám alatt egy kis szobában lakott, amelyben nem volt sem ágy, sem ágynemű, sem pedig más bútor. Holtan feküdt fia mellett egy halom tollon, amely csaknem meztelen testére volt szórva, mert nem volt takarójuk, sem lepedőjük. A toll erősen hozzátapadt a testéhez, úgyhogy az orvos nem tudta megvizsgálni, míg meg nem tisztították a tetemet. Egészen lesóványodott, testét szétmárták az élősdiék. A szoba padlójának egy része fel volt szakítva és a család ezt a lyukat használta árnyékszéknek.” Engels ezekután hozzáfűzi: „Egyáltalán nem azt akarom mondani, hogy minden londoni munkás olyan nyomorban él, mint az előbb említett három család; jól tudom, hogy ott, ahol a társadalom egyet teljesen eltipor, tíz valamivel jobban él. Állítom azonban, hogy szorgalmas és derék családok ezrei, akik sokkal becsületesebbek, sokkal tiszteletre méltóbbak, mint London összes gazdagai, ilyen emberhez nem méltó helyzetben vannak, és hogy minden proletárt, kivétel nélkül mindegyiket, önhibáján kívül és minden igyekezete ellenére hasonló sors érhet.” (I. m. 69. 1.)

E korszak munkásosztályának helyzete olyannyira foglalkoztatta és ma is foglalkoztatja az angol történészeket, hogy a kialakult felfogásokról egész iskolákat — optimista vagy kvantitatív és pesszimista vagy kvalitatív iskola — neveztek el. Ez iskolák között az alapvető „elvi” ellentét abból adódott, hogy melyik hogyan értékelte az ipari forradalom hatását a munkásosztály élet-színvonalára. S meg kell mondani: a történelemnek kevés olyan időszaka van, amelyet ennyire különbözőképpen interpretáltak volna, bár a vitathatatlan tényeket, a munkások kizsákmányolásának intenzitását, a gyermekmunkát, a munkanap kegyetlen hosszúságát, a szörnyű lakásviszonyokat stb., stb. nem tagadják. Ugyanígy egy becsületes vagy komoly kutató sem tagadhatja következtetései esetlegességét, mert a rendelkezésre álló 1760—1850-re vonatkozó adatok és statisztikák részlegesek és hiányosak. A munkásság élet-színvonala változásainak kutatását az is megnehezíti a XIX. század első felében, hogy az élelmiszerárak, sőt a kenyér összetétele Anglia különböző vidékein lényegesen változtak, és hogy az egykorú vagy későbbi statisztikai munkák nem mindig választottak az életszínvonal bizonyításához olyan cikkeket, amelyeket az angol átlagmunkás fogyasztott.⁶⁸ Carlyle — aki egyébként jól látta, hogy az angol munkásság helyzete olyan rossz, hogy egy épeszű munkás sem tud s nem is akar ilyen nyomás alatt nyugton maradni — végletes álláspontot foglalt el a statisztikai munkák értékelésében. Szerinte ezek alapján semmit nem lehet megállapítani, a munkásság helyzetének igazi barométere, függetlenül a bérétől, a takarékbetét, s értékesek a szemtanúk vallo-másai is, de általánosításokat az utóbbiakból levonni igen nehéz.⁶⁹

⁶⁸ Ld. például *N. J. Silberling: British Prices and Business Cycles, 1779—1850. Review of Economic Statistics, prelim. Vol. V. Supplement 2.*

⁶⁹ *Carlyle: i. m. 10., 14. l.*

Az angol munkásság helyzetéről kialakított álláspontok egyikét T. S. Ashton professzor képviseli a legjelesebben, bár nem a leghatározottabban. (Ld. *Standard of Life . . . c. idézett művét.*) Ő a kvantitatív vagy optimista iskolához tartozik. A statisztikusok közül ide tartozott A. L. Bowley, G. H. Wood, N. J. Silberling; a szemtanúk, illetve egykorú állami hivatalnokok közül E. Chadwick. Ld. *W. Woodruff: Capitalism and the Historians: A Contribution to the Discussion on the Industrial Revolution in England. The Journal of Economic History. (1956, No. 1.)* Célja behatárolni, hogy az ipari forradalom következtében a dolgok jobban és nem rosszabbul mentek, az ipari forradalom nemcsak kiélezte az osztályellentéteket s fokozta a gazdagok kapzsiságát, hanem egyszerű vállalkozások kora volt, és a gépek révén nemcsak kizsákmányolták a munkásokat, hanem fel is szabadították őket. Ashton munkáiban részben korrigálja az iskolájához számítható teljesen egyoldalú vagy téves nézeteket, részben bizonyos engedményeket tesz. A pesszimista szemlélettel szemben be akarja bizonyítani, hogy általában a munkásság életszínvonala javult, s e javuláshoz a gyárrendszer bevezetése jelentősen járult hozzá. Hivatkozik A. L. Bowley és G. H. Wood ismert műveire. („*History of Wages in the 19th Century*” és „*The course of Average Wages between 1790 and 1860*”), melyek szerint a reálbérek a korszak nagy részében felfelé tendáltak. Persze megjegyzi, hogy ez nem vonatkozik a munkásság bizonyos rétegeire. Érvelése szerint a lakosság növekedése is az életfeltételek javulásának tudható be és hivatkozik olyan forrásra, amely az emberi életkor 1780-tól 4—5 évvel való meghosszabbodásáról tudósít. Utal arra az ismert tényre, hogy a termelés és ennek következtében a lakosság fogyasztóereje még jobban növekedett, mint a lakosság száma. Azt szerinte is csak felbecsülni lehet, hogy a fogyasztás növekedésében a társadalom melyik rétege vette ki jobban a részét. Ashton a többi között megállapítja, hogy az export csökkenése nem érinthette különösebben a munkásokat, mert az import alakulása is erősen befolyásolta életszínvonalukat; már pedig a 20-as és 30-as években Anglia tengerentúli kereskedelme fellendült, rengeteg nyersanyagot, teát, kávé, cukrot importáltak, ezeknek a cikkeknak az árai estek, ebből a munkásságnak is haszna származott. Véleménye szerint 1831-ben a szegény tápláléka alig kerülhetett többbe, mint 1791-ben. A gyárrendszer bevezetésével

Az angol munkásság életszínvonalának mind optimista, mind pesszimista értékelői végeredményben ma is megegyeznek abban, amit A. L. Bowley — a kérdés egyik elismert kutatója — csaknem félszázaddal korábban állapított meg: Az 1880-at megelőző, jövedelemre, keresetre és bérre vonatkozó statisztikák nem adnak elegendő alapot egy pontosabb, árnyaltabb tanulmány számára.

rendszeresebbé vált a foglalkoztatottság, ezáltal stabilabb a fogyasztás. Kritizálja Bowley és Silberling munkáinak hiányosságait, bizonyos adatok hiányát s a közölttek felhasználását. Tudja, hogy milyen index sorokból (amelyek kiskereskedelmi árakat közölnek, néhány évre, bizonyos területekre és bizonyos társadalmi vagy foglalkozási ágakra vonatkoznak) lehetne pontos következtetéseket levonni. Ezek híján Ashton feltevése az, hogy a munkásosztálynak az a rétege, amely részt kapott a gazdasági haladás áldásából, nagyobb volt — s ez a réteg állandóan szaporodott —, mint a munkásságnak az a rétege, amelyik nem részesült. Nem vitatja, hogy a szakképzetlen, részlegesen alkalmazott munkások, valamint kéziszövények helyzete reménytelenül rossz volt, viszont nem ért egyet J. S. Mill és más egykorú közgazdászok véleményeivel, amelyek szerint a technikai találmányok és gyárrendszer bevezetéséből nem profitált a munkásosztály, csak a középosztály. Chadwicknek sem ad teljesen igazat, mert hiszen ő a munkásosztálynak csak azt a rétegét vette figyelembe, amelynek életszínvonala javult. Az optimista iskolával ellentétben, a pesszimista vagy kvalitatív iskolához tartozó történészek ugyanazokat a forrásokat, mint az előbbieket, másképp csoportosítva bizonyították, hogy a munkásság életszínvonala rosszabbodott. Ehhez az iskolához tartozott a korabeli közgazdászok közül J. S. Mill, D. Ricardo, Th. R. Malthus, Th. Hodgskin (akiről a szövegben még szó lesz), J. R. McCulloch, számos politikus és forradalmár, köztük W. Cobbett, akit Marx a korszak legnagyobb politikai írójaként emlegetett, R. Owen, akinek gyakorlati tapasztalatai voltak stb.; az angol történészek közül A. Toynbee, Th. Rogers, a reprezentáns Hammond-ok, Webb-ek, a modernebbek közül H. Hamilton, G. N. Clark, R. Williamson, a marxista E. J. Hobsbawm, a külföldiek közül J. Kuczynski. Toynbee, Rogers, a Hammond-ok és Webb-ek nem tagadták a gépi produktivitás hatalmas eredményeit, bár az optimista iskola által használt néhány statisztikai munkát megbíráltak. Legfontosabb feladatuknak azt látták, hogy a fokozott termelésért fizetett társadalmi áldozatot mutassák be. A kapitalizmus kifejlődésével együttjáró társadalmi visszasságokkal és szenvedésekkel szemben a tradicionális, radikális, liberális szemlélettel tiltakoztak. Mindenek ellenére azonban lehetségesnek tartották a kapitalizmus alatt is a fokozatos fejlődést. Úgy vélték, hogy a gépek okozta káoszról a XIX. század közepére új társadalom születik. Jellemző ezekre a történészekre, hogy az ipari forradalmat nem csupán a gazdasági kizsákmányolás időszakának látták, hanem érzelmi zűrzavarnak is. Az új szegény-törvény elleni mozgalmat, a chartista megmozdulásokat legalább annyira a képzelő-erő, mint a kenyérínség által teremtett forradalomnak minősítették.

A marxista Kuczynskinél a probléma másirányú; ő túlzottan nagyvonalúan kezelte a forrásokat, s ezért marxista angol kutatók erős bírálattal illették. E. J. Hobsbawm tiszteletre méltó erőfeszítéssel és nagy közgazdasági ismeretekkel igyekezett részlettanulmányaiiban a valóságot a lehető legjobban megközelíteni. A korszakra vonatkozó átfogó következtetésekre azonban nem vállalkozott azon túlmenően, hogy megállapította, hogy az 1811—42 közötti időszak abnormális problémákat hozott magával. Lehetségesnek vélte továbbá, hogy az ellátottság nagyobb rendszerességének volt a következménye a fogyasztás növekedése. Ár és bér adatok szerinte sem elegendők az életszínvonal megállapításához, s inti a kutatókat, hogy az egykorú statisztikákat óvatosan használják, mert nagyjából helyi adatokat hoznak és gyakran túloznak. (*E. J. Hobsbawm: The British Standard of Living 1790—1850. The Economic History Review, 1957. Aug. Közli lengyelül: Ergon, I. 1958.*)

Az elmondottakhoz bizonyos kritikai megjegyzéseket is szeretnénk hozzáfűzni. Az optimista iskola képviselőjének, Ashton professzornak érvelésével és adataival ellentétben, hivatkozhatunk olyan forrásokra, amelyek a munkásság életkorának megrövidítését bizonyítják e korszakban. Vagy nem közvetett bizonyítékok-e az alábbi tények? Az 1832—33-as kolerajárványt, amelyik olyan súlyos volt, mint bármelyik középkori járvány, Angliában felülmúlta az 1849-es még súlyosabb kolerajárvány, amely főleg Londonban pusztított, napi 400 halálos áldozatot szedve. (*G. D. H. Cole: Chartist Portraits. London. 1941. 347. l.*) Londonban 1832-ben 6700 haláleset történt (minden 10 000 lakosból 40), 1849-ben 14 600 (minden 10 000 lakosból 70; *Mulhall: i. m. 195. l.*)

Megítélésünk szerint éppen ezért sem lehet célra vezető bármely olyan vizsgálódás, amely a munkásság életszínvonalának változását kívánja felmérni gazdaságilag és társadalmilag egymástól két annyira elütő időszakban, mint az ipari forradalom kezdete és kiteljesedése. A legjózanabb és legkiegyensúlyozottabb modern képet az angol munkásság életszínvonaláról a XIX. század első felében a közelmúltban elhunyt kiváló társadalomtörténész, a pesszimista iskolához számítható, G. D. H. Cole nyújtja a brit munkásmozgalomról szóló kitűnő szintetikus művében. Meggyőzően bizonyítja be, hogy miért volt a kapitalisták jó részének, a kis vállalkozóknak a XIX. század közepéig érdeke az, hogy a munkásságnak a létminimumhoz is alig elegendő bért fizessenek és miért változott meg a helyzet a század közepétől.⁷⁰ Cole a reálbérek alakulására vonatkozóan a következőket állapítja meg:

A vitális iparágakban, mindenekelőtt a gyapotiparban a napoleoni háborúk idején a magas élelmiszerárak miatt a reálbérek igen alacsonyak; 1830-ig azonban, az áreséssel egyidejűleg, emelkednek, bár a nominál bérek csökkennek. 1830 és 1840 között mind a reál, mind a nominál bérek esnek. 1840 és 1850 között ismét emelkednek a reálbérek, majd hullámszó időszak után 1860 és 1870 között köszönt be ismét a nagy javulás. A jelentős iparágak bérvizonyait analizálva arra az összefoglaló következtetésre jut Cole, hogy a gyári munkás helyzete a napoleoni háborúk alatt és közvetlenül utána, valamint 1830-tól a 40-es évek közepéig reménytelenül rossz volt. 1820 és 1830 között az áresés bizonyos életszínvonalbeli emelkedést eredményezett. A negy-

Ennek ellenére az 1849. évi angliai halálozási szám alacsonyabb volt, mint az 1847. évi, ami azt jelentette, hogy Anglia ipari lakosságát a kereskedelmi válság jobban megtizedelte, mint a még oly súlyos járvány. (M. Tugan-Baranovszkij adata. Idézi *F. Oelssner*: A gazdasági válságok. Bpest. 1957. 126. l.) A 30-as és 40-es években fellépő járványok és válságok tehát minden bizonnyal fokozták az elhalálozások arányát a munkásság soriban. 1842-es adatgyűjtések szerint az ipari munkások (és többnyire a családtagjaik) átlagos életkora ipari központokban 15—21 év (Liverpoolban 15, Leeds-ben 19, Manchesterben 18, Derby-ben 21), mezőgazdasági vidékeken a mezőgazdasági munkásoké 25—38 esztendő (ebbe a kategóriába beleszámították a farmerek életkorát is). Vajon hihető-e, hogy az ipari munkásságra jellemző ilyen korai elhalálozás a már 4—5 évvel való meghosszabbodott életkort jelenti? Lehetséges, hogy a gentry és a szabadfoglalkozást űző lakosságra érvényes a megállapítás, az ipari munkásságra aligha. Előző adatokat tartalmazó források szerint a gentry-szabadfoglalkozásúak átlagos életkora a mezőgazdasági vidékeken 52—55 év, iparvidékeken 35—49 év. Az angliai uralkodók átlagos életkora 59 esztendő, az arisztokratáké 67, az egyháziaké 70 év. („Notes to the People.” 1891, 628. l.; Hansard, LXIII. 1124. l.; *Rosenblatt*: i. m. 65. l.)

Ashton professzornak az a megállapítása is vitatható, hogy a tengerentúli cikkek (tea, kávé, cukor stb.) fokozott importjából eredő áresés révén a munkásság életszínvonalára is javult. Valóban, ha az Egyesült Királyság teljes lakosságára vonatkozó tea, cukor fogyasztás alakulását vizsgáljuk 1811—30 között, egy lakosra átlagban 19 lbs cukorfogyasztás esett, míg 1831 és 50 között 20; teánál az arány: 1811—30 között 18 oz, 1831—50 között 23 oz. (*Mulhall*: i. m. 286. l.) Ha az egyes évekre vonatkozó adatokat vizsgáljuk, még ez a növekedés is eltűnik. Ugyanis az egy főre eső cukorfogyasztás 1801-ben 22 lbs, 1811-ben 23 lbs, 1820-ban 15 lbs, 1830-ban 20 lbs, 1840-ben 15 lbs, 1850-ben 25 lbs. (Uo. 550. l.) Ha a különböző kategóriákra vonatkozó gyér adatokat vesszük figyelembe, világos, hogy nem elsősorban a munkásság profitált a gyarmati vagy tengerentúli importteikké áreséséből. Például egy londoni „gentleman”-nek a fűszerárakra költött kiadásai évtizedről évtizedre jelentősen emelkedtek. 1792-ben 22 font, 1823-ban 35 font, 1845-ben 40 font, 1883-ban 60 font. Egy angol munkásé vagy műszerészé azonban csupán igen lassan: az 1792-es évi 16 fontról az 1823-as évi 17 fontra és még 1883-ban is csupán évi 20 fontot tett ki. (Uo. 359. l.)

⁷⁰ *Cole*: i. m. 123—125. l.

venes évek közepétől már túl vannak az ipari forradalom legsötétebb szakaszán, és a munkások igen alacsony színvonalról kiindulva fokozatosan kezdték kivenni a részüket — néhány visszaeséssel — a nagy ipari prosperitásból. A félszázadra vonatkozó gyérszámú bértatisztikai adatokból Cole józan megfontolások alapján bizonyos általánosításokat kockáztat meg, de figyelmeztet, ha használják adatait, gondoljanak arra, hogy ez időszakban nem volt bérre vagy jövedelemre vonatkozó rendszeres adatgyűjtés. A szakképzett mesterek munkájának értéke elég széles körben volt ismeretes, de a gyáripari bérek cégenként változtak. 1834-ig a mezőgazdasági bérek is félrevezetőek, mivel nem lehet megállapítani mennyi a Speenhamland-rendszer által nyújtott kiegészítés. Ezért az ő számításai az általános irányvonalakat jelölik csupán.

Cole külön-külön táblázaton mutatja be a londoni szakképzett munkás, a Manchester-környéki gyapotipari munkás, a Manchester-környéki építőipari munkás, a skóciai bányász, az északi és déli mezőgazdasági munkás, valamint egész Anglia mezőgazdasági munkása béreinek alakulását 1800 és 1860 között. Ezekből a táblázatokból kiténik, hogy a bérek a legjobban a bányászatban és jelentős mértékben a gyapotiparban fluktuáltak. A szakképzett munkások bére — az építőiparban foglalkoztatottak kivételével — viszonylag stabil volt.⁷¹ A londoni kézműves heti átlagkeresete 1760-ban 12—15 shilling volt, 1780-ban 18 és 1830-ban 26 shilling. A kéziszövők heti átlagbére 1800-ban 19 shilling (csaknem annyi mint egy vidéki városban a kézművesé) — 1830-ban heti 6 shilling 3 penny (ez a nyomorúságosan fizetett mezőgazdasági munkás átlagbére alatt volt), míg a kézművesé heti 23 shilling. A kéziszövők bére az elkövetkező évtizedekben tovább csökkent, míg ez a szakma teljesen ki nem halt. Kisebb mértékű bércsökkenést éltek át mindazok a mesteremberek, akiknek kenyerét elvették a gépek. A kéziszövők 60—80%-ig menő béresésével egyidejűleg feleségeik és gyermekeik is elvesztették nagyrészt fonásból tevődő házimunkájukat. Így vált az ipari forradalom kezdetén még jómódú kéziszövő éhbérért tengődő szerencsétlenné, a korszak forradalmi megmozdulásainak legaktívabb részesévé. Az életszínvonal jellemzésére Cole elsősorban a búzá-
árak alakulását mutatja be, mert a legrosszabbul fizetett munkásoknak a kenyér volt a legfőbb táplálékuk. Két táblázaton kísérli meg néhány kategórián vázolni a vásárlóerő alakulását is. A munkásság életszínvonalára vonatkozó összefoglalásaiból világos, hogy közvetlenül a század közepe előtt az életszínvonal lényegesen javult, eleinte az általános áresés következményeképpen, majd bizonyos idő után a béremelés következtében. Evvel magyarázható; hogy az 1850-es évektől az osztályharcos jellegű munkásmozgalmat a mérsékelt szakszervezeti és szövetkezeti szervezkedés váltotta fel, amely kész volt a kapitalista társadalmi rendet elfogadni, s a kapitalistákkal az adott, a meglevő alapon tárgyalni. Természetesen ez sem egyszerre, minden iparágra vonatkozóan, egyöntetűen ment végbe. A legészrevehetőbben ismét a gyapotiparban állt be a változás, az ipari forradalom legforradalmibb iparágához illően a legelsőként állt be a nyugalom.⁷² „A XIX. század második felének viszonylagos gazdasági és politikai stabilitása olyan körülményeket teremtett, amelyek általában a demokratikus jogok állandó növeléséhez és kiterjesztéséhez vezettek.”⁷³

⁷¹ Uo. 126. l.

⁷² Uo. 126—127. l.

⁷³ *Harvey—Hood*: i. m. 206. l.

Az ötvenes évek közepétől beálló gazdasági és politikai stabilitás azonban az angol munkásság lakásviszonyait, kialakult munkafeltételeit nagyon kevésbé érintette. A korai viktoriánus korszak egyik legjelentősebb közhivatalnokának, E. Chadwicknek híres jelentéseiből és az Engels által bőven bemutatott megrázó adatokból — nem szólva Dickens egész írói oeuvre-jéről — és más forrásokból jól ismerjük az angol munkáscsaládok korabeli lakásviszonyait: a szellőzetlen, a legkezdetlegesebb egészségügyi feltételeket nélkülöző tömegszállásokat, a kövezetlen, csatornázatlan, bűzös nyomornegyedeket, a „slum”-öket. Maurois írja, hogy Erzsébet királynő remek törvényének, mely szerint tanyai házat csak 4 acre kerttel szabad építeni, III. György idejében történő hatálytalanítása vezetett a „slum”-ök kifejlődéséhez. Talán helyesebb, ha e törvény eltörléséből is következtetünk a szigetország lakosságának nagy topográfiai átrendeződésére, a városokba való özönlés folyamatára. A század közepére már a lakosság fele városokban élt és több mint egyharmada a 20 000-nél több lélekkel rendelkező 70 nagyobb városban. 1821 és 1831 között nőttek a városok a legnagyobb gyorsasággal és ez évtizedet követően tört ki az 1832—33-as nagy kolerajárvány, amely azután felhívta a figyelmet a borzalmas lakásviszonyokra. Nem csoda, hogy a harmincas években az öt legnagyobb városban a halálózasi arányszám hihetetlenül felszökött. Egészségvédelmi intézkedés azonban még másfél évtizeddel késett. 1848-ban fogadta el csupán a parlament a Közegészségügyi Törvényt (Public Health Act), amelynek hatása csak a krími háborút követően kezdett megmutatkozni. Az ötvenes évekig általában a vízszolgáltatás sem volt megszervezve, a szappan és az ablakok egyaránt súlyos adók alá estek. A számos és megrázó adatból csak egyet emelünk ki, s ez az Országos Emberbaráti Egyesület 1850. évi jelentésében olvasható, amely a többi között arról tudósít, hogy egy londoni ház 3 szobájában 68 személyt találtak összezsúfolva.⁷⁴ „Nemzeti tragédia volt — mint ahogy egy polgári angol történész kissé naivul, de rendkívül kifejezően megfogalmazta —, hogy a monumentális változásoknak ezekben az éveiben, amikor a jövő szempontjából döntő fontosságú volt, hogy az új típusú emberek életét megfelelően a szépre nyílóan tervezzék, a hatalmon levő kormányoknak sem akarata, sem tudása nem volt elegendő, hogy a kapitalista profithajhászás nekiszabadult erőit ellenőrizze. A helyi hatóságok, olyanok lévén, amilyenek, nem tudtak és nem akartak a régi hatalmasságok közömbösségével vagy korruptségával, avagy az újak lelkiismeretlen kapzsiságával szembe szállni. Így a jövő munkásainak és szavazóinak piszokban, csúnyaságok közepette és zsúfolt kényelmetlenségekben kellett felnövekedniük . . .”⁷⁵

Lépésről-lépésre, félszázados küzdelem árán, szervezett mozgalmával, néhány emberbarát tory és gyáros segítségével tudott csupán az angol munkáoszta-ly az ipari burzsoák által rákényszerített kegyetlen munkafeltételek ellen folytatott harcában is bizonyos eredményt elérni. E küzdelemnek a chartista mozgalommal való kapcsolataira más alkalommal térünk ki, itt azt kívánjuk bemutatni, hogy milyenek voltak ezek az embertelen feltételek, mennyire volt sikeres az ellenük folytatott harc és az elért eredmények lényegesen változtattak-e a munkások helyzetén. A XIX. század első felében a munkafeltételek kérdése a munkanap, illetve a munkaidő hosszúságának kérdése köré összpontosult. A gyáripar kialakulásával az angol munkásság

⁷⁴ C. R. Fay: *Life and Labour in the 19th Century*. Cambridge. 1933. 221. 1.

⁷⁵ J. R. Butler: *A History of England, 1815—1918*. London. 1928. 54—55. 1.

egyre szélesebb rétege találta magát szemben ezzel a problémával. A kisipari munkásság munkaidejének sem az ipari forradalom előtt, sem az átalakulás folyamatában nem szabtak korlátokat. Az egész közép- és újkoron át, amíg az ipari munkát szerszámmal dolgozó kézművesek végezték, a munkaidőnek megvoltak a természetes határai, amelyeket részben a hagyomány, a gyakorlat, a különböző céh és egyéb szabályozások szentesítettek, részben a munkához szükséges világítás tartama döntően befolyásolt. (Az éjjeli munkának a világítás tökéletlen volta emelt gátat.) Fontos tényező volt még a természetes emberi munkaképesség, az ember központi szerepe a termelésben és nem utolsósorban az, hogy a kis mestereknek nem állott érdekükben tanoncaiknak vagy segédeknek fizikai tönkremenetele. Mindez megváltozott a gépek bevezetésével és a világítás technikájának javulásával. A gépek fáradhatatlanul zakathattak éjjel-nappal, sőt állandó üzemeltetésük volt a tőkésék számára a leggazdaságosabb eljárás. A gépi tömegmunka tette lehetővé a sokkal olcsóbb női és gyermekmunka alkalmazását, amely azután a munkapiacon oly nagy felesleget teremtett, hogy a tőkéséknek többé nem okozott gondot munkásaik fizikai tönkremenetele. Így 6—10 éves gyermekek napi 14—16 órát, a felnőttek 16—18 órát dolgoztak, s a munkafelügyelők ostorral kezükben, éberem örködtettek, nehogy ellankadjanak vagy a szükséges táplálkozási időnél egy perccel is tovább pihenjenek. A gyárosok nagyon is jól tudták, mit jelentenek számukra ezek a munkások pihenőidejének rovására nyert percek: A tőkének ez „apró tolvajlásainak halmozásával” hatalmas értéktöbbletet tudtak létrehozni. Marx idézi egy gyárosnak a gyár felügyelője előtt tett kijelentését: „Ha megengedi, hogy naponta csak 10 perccel többet dolgoztathassak, ezzel évi 1000 font sterlinget dug a zsebembe”.⁷⁶ Teljesen átlátott a tőkés gondolkodásmódon a munkásság rövidebb munkanapjáért, a gyermekmunka ellen hatékonyan munkálkodó nagyerejű szónok, a chartista mozgalomban is jelentékeny szerepet játszó prédikátor lelkész, J. R. Stephens, akinek egy gazdag gyáros a 10 órás munkanapért folytatott nagy agitáció kezdetén a következő megvesztegető ajánlatot tette: Ad Stephensnek 1000 fontot, hogy új templomot emeltethessen, ha felhagy a munkásság rövidebb munkaideje érdekében elhangzó szónoklataival. Stephens válasza ez volt: „Hogyne, hogy ön további 1000 fontokat préseljen ki évről-évre a szegény gyári gyermekmunkások testeiből?”⁷⁷ Nem csoda, hogy számos tory — aki helyzeténél fogva amúgyis hajlamos volt antikapitalista állásfoglalásra és feudális színezetű humanizmusától távol állt alárendeltjeinek csontig-bőrig ható kizsákmányolása — fel-emelte szavát a munkások érdekében. Mi több, lelkészeket, sőt néhány emberbarát gyárost is megindított és kitartó küzdelemre készítetett a munkások és főleg a gyermekmunkások kibírhatatlanul hosszú munkaideje.⁷⁸ Hol volt már

⁷⁶ *Marx*: A Tőke. I. k. Bpest. 1949. 259. l.

⁷⁷ *G. J. Holyoake*: Life of J. R. Stephens. Preacher and Political Orator. London. 1881. 231. l.

⁷⁸ Teljesen érthető, hogy az angol munkásság tízórás munkanapért folytatott harcának küzdelmes történetéből főleg az emberbarát gyárosok, földbirtokos toryk vagy papok szónoklatai maradtak fenn, és hogy a polgári történetírók őket nevezik a tízórás agitáció élharcosainak. Gammage, a chartista mozgalom kitűnő krónikása és történetírója azzal magyarázza ezt a tényt, hogy a chartizmus fénykoráig még a munkásosztály legműveltebb része is csak nagyon kevéssé szokott hozzá a nyilvános beszédhez, szabad előadáshoz, s a szószerk csaknem kizárólag a felső és középosztályoknak volt fenntartva. A chartista mozgalom végére azonban már a munkásság képviselőinek is kifejlődött a szónoki képessége. *R. G. Gammage*: History of the Chartist Movement. London. 1894. 17. l.

ekkor az a XVIII. században dívó szokás és céhszabály, hogy a vagyonosabb szülők fizettek a mestereknek gyermekeik kiképzéséért, hogy a mestert a vagyoni érdek is arra ösztönözte tehát, hogy minél több tanoncot tartson és minél jobban bánják velük. Sőt a XVIII. század végétől az árvaházi gyermekek tanonckodásáért is igen jelentős összeget kaptak a kézművesek, és midőn a gépek szélesebbkörű alkalmazásával helyzetük megingott, nagy segítőeszközük volt a tanoncotartás. A gyárrendszer kialakulásával a gyermekek munkába állítása olyan gazdaságossá vált, hogy ahol az állástalanná vált szülők, főleg kéziszövény, a pusztuló mesterségek képviselői maguk nem hozták gyermekeiket a gyárba, a gyárosok a dologházakból szerezték meg az olcsó gyermekkezeket. Külön vállalkozók gyűjtötték össze a gyermekeket, akik sötét pincékbe zsúfolva vártak sorsukra. A dologházak az egészséges gyermekekkel együtt gyakran gyengeelméjűeket is küldtek a gyárakba: 20 egészséges gyermekre 1 beteget adtak. Ezeknek sorsa talán még rosszabb volt, mint a többié. De mindannyiukkal a legkegyetlenebbül bántak; ütötték, verték, kínozták őket, hogy a bűzös, gázos gyártermekben sok ezernyi kis ujjat, lábat 16 órán át szakadatlan munkában tartsanak. Az érdekükben tartott egyik emberbarát gyűlésen 1833-ban Richard Oastler, a gyári munkás gyermekek mindenhatója, a Factory King, olyan gyermekekről számolt be, akiknek mellük és hátuk az ütésektől feketéllett; az egyik gyermek hátán 33 vágást számlált meg, ajka és szemhéja berepedt. Vajon milyen bünt követett el ez a gyermek? Oly hosszú ideig dolgozott, hogy munkaközben a fáradtságtól elaludt. Oastler egyik ismerőse egy alkalommal hajfürtöt küldött neki, amelyhez egy darab fejbőr tapadt. Az illető hozzáfűzte, hogy ez a közelükben lakó szegény gyári munkás kislányé volt, aki munka közben szintén elaludt és a dühös munkafelügyelő hajánál fogva ragadta meg, meglóbálta a levegőben, majd ledobta a földre és így tépte ki haját a koponyabőrrel együtt.⁷⁹ Rengeteg szerencsétlenség történt a gyermekek álmos-sága és fáradtsága következtében. Gyakran nem bírtak hazamenni, útközben aludtak el, esténként szüleik az útszéleken szedték fel őket s ölükben vitték haza, hogy kora reggel ölükben vigyék munkára. Eledelük is többnyire rothadt, romlott anyagokból készült. Némelykor a disznókkal együtt ettették őket. Tömegesen haltak meg a szegény áldozatok, s tetemüket titokban, éjszaka, félreeső helyen ásták el. A bányákban dolgozó szerencsétlen gyermekek sorsa Engels könyvéből már ismertebb. Nem széles körben ismeretes azonban, hogy a gazdag és hatalmas Angliában, az akkori világműhelyben, egészen 1875-ig kis emberi testeket használtak a kémények tisztogatására. Ezeket a kis emberseprőket, „climbing-boy”-okat, szüleik 4—5 fontért adták el a kémény-tisztogató mestereknek, akik a legveszélyesebb munkát velük végeztették el. Sokszor a kémény még forró volt, amikor tisztították és a gyerekek csúnyán összeégtek. Vagy a kéménylyuk volt oly szűk, hogy bennszorultak s alulról igyekeztek kifüstölni őket. A bennrekedtek gyakran megfulladtak a koromtól. Oastlert arra készítette az angol gyermekmunkások ezreinek helyzete, hogy újságban közzétett levélsorozatban leplezze le szűkebb pátriájában, York-shireben, a gyermekrabslolaság változatos és kegyetlen formáit. „Britek, szegény-író borítsa arcotok, midőn ezt olvassátok” — írta egyik levelében 1830-ban.⁸⁰

⁷⁹ *Holyoake*: i. m. 66—67. l.

⁸⁰ *Cole*: *Chartist Portraits*. 80—106. l. Ismerteti R. Oastler életét és a „Leeds Mercury”-ben „Slavery in Yorkshire” c. cikksorozatát.

Mi tette lehetővé, hogy ez a helyzet lassanként megváltozzék? Engels mutat rá arra is, hogy „ez a vérlázító helyzet már 1796-ban közfelháborodást keltett”, s több befolyásos személy sürgetésére a törvényhozó hatalom — először 1802-ben — védelmére kelt a gyermekeknek a burzsoázia kapzsiságával szemben.⁸¹ Ez az 1802-es parlamenti tanonctörvény — amelynek hatálya csak a textilüzemekre terjedt ki — 12 órában állapította meg a nem szüleiknél lakó tanoncok munkaidejét és az éjjeli munkájukat betiltotta. Ez azonban annyira részleges és korlátozott eredmény volt, hogy evvel a közfigyelmet az egyelőre megoldhatatlannak látszó problémáról elterelni nem lehetett. Az angol szocializmus apostolának, az utópista Owennek, a filantróp gyárosnak elévülhetetlen érdeme, hogy a napoleoni háborúk után hatékonyan és fáradhatatlanul, gyakorlati eredményekre hivatkozva küzdött a munkások és főleg gyermekek egészségének törvényes biztosításáért. Ő és más emberbarátok kiharcolták sorra az 1819-es, 1825-ös és 1831-es gyári törvényeket, amelyek a fiatalok munkaidejét a pamutgyárakban általában 12 órára korlátozták. Ilyen előzmények után merült fel a munkásság körében a tízórás munkanap követelése, a tízórás agitáció, amelyet a parlamentben a tory lord Ashley (a későbbi lord Shaftesbury), a parlamenten kívül, a munkásság „jó, öreg királya”, a már említett, egyébként szintén tory Oastler rendkívül erélyvel képviselt.⁸² A munkásság szervezett testületei, a szakszervezetek és a nagy lendülettel kibontakozó chartista mozgalom is magukévá tették a tízórás munkanap követelését és döntő erőt képviseltek az ipari burzsoázia ellenállásával szemben. Engels oldalakon keresztül ismerteti az agitáció részlet-eredményeit, az 1833-as, 1842-es és 1844-es gyári és bányászati törvényeket, és megjósolja, hogy a tízórás törvényjavaslatot igen rövid időn belül el fogják fogadni. Több évtizedes küzdelem után 1847-ben sikerült végre kivívnia az angol munkásosztálynak a tízórás munkanapról szóló törvényt. A chartisták központi lapja, a „Northern Star” írta 1848-ban, a törvény szentesítésének és életbelépésének évében, hogy „a modern idők egyetlen törvényét sem előzte meg ily széleskörű és teljes vita. Ezrek nyilvános gyűléseken, számos pamflet írásban követelte, s a sajtó állandóan vitázott e kérdésben. Négy Parlamenti Különbizottság vizsgálta és referálta az ügyet, amely e hosszú időszak alatt csaknem minden parlamenti ülés témáját szolgáltatta. Végül ez ügy képviselőinek megvan az a kielégülésük a leghatalmasabb opposzió ellenére, hogy megérhették: a javaslatból törvény lett.”⁸³ Marx e törvény megszületése alkalmából nem csupán a gyári munkásokra származó testi, erkölcsi és szellemi előnyöket méltatta, nem csupán napi gyakorlati sikernek könyvelte el, hanem egy elv győzelmének. „Ez volt az első eset — mint írta —, hogy a burzsoázia politikai gazdaságtana nyílt színen kapitulált a munkásosztály gazdaságtana előtt.”⁸⁴

Mi tette végül is lehetővé e kapitulációt az adott időpontban? Hiszen az ipari burzsoázia a radikálisokkal egyetértésben egy ideig egységesen és hatékonyan szállt szembe az agitációval, parlamenti és elvi síkon egyaránt.

⁸¹ Engels: i. m. 188—189. l.

⁸² A tízórás agitációban fontos szerepet töltött be Stephens és Oastler mellett J. Fielden is. „Stephens, Oastler and Fielden” felirattal számos plakát és költemény keringett a gyári munkások körében. Életrajzukra a chartista mozgalomban betöltött szerepük méltatásánál térünk ki.

⁸³ M. Morris: From Cobbett to the Chartists. Nineteenth Century Vol. I. 1815—1848. London. 1951. 218. l.

⁸⁴ Marx—Engels Vál. Műv. I. k. 360. l.

A szabadkereskedelem szóvivője, a nagyhatású radikális szónok, John Bright, Cobden, a nagy whigek, mint Lord Brougham és a filozófus radikálisok, köztük e kornak egyik jelentős történetírója, Harriet Martineau és mások, a munkásság szabadságjogaira való elvi hivatkozással opponálták a törvényjavaslatot. A kiemelkedő közgazdászok Nassau Senior vezetésével pedig arra hivatkoztak, hogy minden profitot „az utolsó órában” teremtenek elő és a javaslat elfogadása az egész brit ipart tönkreteszi.⁸⁵ Visszautalhatunk itt a gabona-törvény eltörlésének évében, az 1846-ban kiélesedett harcra, amikor a föld-birtokos arisztokrácia és a pénztőke párviadalt vívott, miközben mindkettő igyekezett magának megszerezni a munkásság rokonszenvét és támogatását. E harcban a gabona-törvény visszavonásával az ipari burzsoák győztek, a tízórás agitációban a toryk, kitűnő képviselőjük, Lord Ashley révén.⁸⁶ Ez azonban csupán parlamenti része a küzdelemnek. Nem lehet eléggé hangsúlyozni a munkásság mozgalmának és tüntetésének erejét ebben a kérdésben sem. Stephens húszeszes tömegekhez is szólott körútjai során, Oastler a munkásság gyűlésein mondott beszédeit általában így fejezte be: fegyverkezettek, fegyverkezettek, fegyverkezettek!⁸⁷ 1847 a nagy gazdasági válság éve is. Még mindig célszerűbbnek látszott a vezető kormánykörök előtt a munkásság munkajogi követeléseinek, mint politikai és gazdasági követeléseinek, a chartisták követeléseinek engedni. Grey államtitkár, a törvény életbelépésekor, 1848 májusában, lord Ashley-hez írott magánlevelében őszintén megírta, hogy a tízórás törvényjavaslat elfogadása őrizte meg a békét az országban „ez eseménydús időszakban”.⁸⁸ 1864-ben Gladstone is megállapította a törvény életbelépésének jótékony hatását „az emberi szenvedések enyhítésének és a társadalom fontos osztályainak a parlament és a kormányzat oldalára való állítása szempontjából”.⁸⁹

Most már csupán annak vizsgálata marad hátra, hogy a gyári törvények hoztak-e lényeges változást a XIX. század első felében a munkásság életében. Sajnos nem. E gyári törvényekben a jövő volt a szép, nem a jelen, az azonnali eredmény. Az 1819-es és 1825-ös gyári törvényeket egyáltalán nem, az 1831-es, 1833-as és a későbbi törvényeket csak elvéve hajtották végre. Az első kettőnél nem vezették be a gyárfelügyeletet, a későbbieknél a gyárosok többnyire kijátszották. Az 1842-es úgynevezett Ashley-törvény, amely a női munkát betiltotta a bányákban, a gyermekmunkát pedig korlátozta, a legtöbb vidéken holt betű maradt, mert nem neveztek ki bányafelügyelőket végrehajtásuk ellenőrzésére.⁹⁰

A tízórás törvényt is kijátszották — nem szólva arról, hogy ez a 18 éven felüli férfiak munkaidejére nem vonatkozott — váltási trükkökkel, amelyhez az ország főügyésze adta a beleegyezést.⁹¹ Lord Ashley, hogy ezt a váltási

⁸⁵ Cole—Postgate : i. m. 313. l.

⁸⁶ Az angol polgári történetírók túlságosan előtérbe helyezik lord Ashley szerepét. Kiegyensúlyozott képet ad működéséről és jelleméről. Cole—Postgate : i. m. 315. l.

⁸⁷ Holyoake : i. m. 201—202. l.; Gammage : i. m. 55. l.

⁸⁸ Rothstein : i. m. 78. l.

⁸⁹ Uo. 322. l.

⁹⁰ Tom Mann Emlékirataiban saját tapasztalatai alapján számol be például arról, hogy még 1866-ban is milyen feltételek mellett dolgoztak a bányákban a gyermekek. Ld. T. Mann : Memoirs. London. 1923. 11—13. l.

⁹¹ Cole—Postgate : i. m. 314. l. Egy ravasz bíró jött rá arra, hogy a tízórás törvény nem mondta ki, hogy az asszonyok és gyermekek egyfolytában dolgozzanak tíz órát. Tehát bizonyos csoportokat a nap bizonyos időszakában hol félreállítottak, hol ismét bekapcsoltak a munkába, így a gyárat éjjel is üzemeltethették.

kijátszó rendszert megsemmisíthesse, maga is hozzájárult az 1850-es kiegészítő törvényhez, amely ismét 10 és fél órára emelte a munkaidőt. E kompromisszuma miatt a munkások is, tory barátai is elfordultak tőle és árulónak bélyegezték. Az igazi tízórás törvényt tulajdonképpen csak 1874-ben biztosították Angliában.

Az angol munkásság előző oldalakon ismertetett helyzetének kialakulását nagy mértékben befolyásolta, főleg a harmincas évek második felétől az írek bevándorlása, az íreké, akiknek „odahaza nem volt veszténivalójuk, Angliában viszont sokat nyerhettek”. Ha az angliai lakosság gyors növekedését előidéző tényezők között nem adhattunk szerepet az ír bevándorlásnak, mert azt az angliai munkásnépesség kiáramlása ellensúlyozta, annál erőteljesebben érintette az írek beözönlése az angol munkásosztály életszínvonalát, bér- és lakásviszonyait. A nagy nyomor és burgonyán való főtáplálkozás ellenére az ír lakosság ezekben az évtizedekben kétszer olyan gyorsan növekedett, mint az angliai. Engels az Angliába bevándorolt írek számát évi 50 000-re becsülte a negyvenes évek közepén. Minden olyan munkaágban, amely nem igényelt szakképzettséget, az írek többségben voltak, mert olyan alacsony bérért szegődtek el, amely mélyen az angol munkás életszínvonalának legszerenyebb bérigénye alatt állott. A piszkos, izzások, ravasz „miles”-inek nevezett ír, minden munkát elvállalt olyan bérért, amelyen csak burgonyát vehetett. Így minden olyan munkaágban, ahol az ír munkás az angollal konkurálhatott, az angol munkás bérét egyre alacsonyabbra szorította. A megfigyelő és szemtanú J. Ph. Kay doktor ezt találóan így fejezte ki: Az írek felfedezték, hogy mennyi az életszükségletek minimuma és most az angol munkásokat is megtanítják erre. Carlyle szerint ez az ír áradat „a legnagyobb csapás, amellyel az országnak meg kell küzdenie”. A Manchesterben élő Engels hasonló következtetéseket szűrt le, és méltán marasztalta el őket mérhetetlen tisztátalanságuk, állatokkal való együttélésük és teljes igénytelenségük miatt. És, hogy mennyire kiterjedten érintette az ír behatolás az angol munkásosztály helyzetét, azt felmérhetjük abból a tényből, hogy csaknem minden nagy városban a munkások egynegyede vagy egyötöde volt ír bevándorló vagy ezeknek felnőtt ivadéka. Engels Anglia gazdasági fejlődése szempontjából is igen nagy jelentőséget tulajdonított az ír bevándorlásnak. „Az angol ipar nem fejlődhetett volna olyan gyorsan, ha Angliának nem állt volna rendelkezésére tartalék: Irország nagyszámú és szegény lakossága.”⁹²

Itt térünk ki arra az ismertetett, de általában nem kellőképpen dokumentált és nem kellőképpen hangsúlyozott tényre, hogy az angol adórendszer mennyire igazságtalanul, aránytalanul és milyen nagy mértékben sújtotta az angol dolgozó osztályokat, a munkásnépességet. Jól látta ezt a mi angliai utazónk, Bölöni Farkas is: „Az Anglia Constitutiojának theoriája igen szép s a ki e nemzet praesis állapotját nem ismeri, igen is azt hiszi, hogy ott a szabadság, jóllétel s minden egyes ember boldogsága a legszebb virulójában van, de ezen Constitutio csak a Nemzet egy igen kevés részének kedvező; a nagy rész ki van zárva ezen hasznok és jótételekből, melyeket a Constitutio ígérni látszik. A Vagyon csak egy nehánynál van a többi szigorog és rongyos, és mégis az Adó terhe legsúlyosabban nyomja őket, mert nincs csak egy articulusa is az élelemnek és commoditásnak melyre temérdek Adó nem lenne vetve.”⁹³

⁹² Engels: i. m. 128. l.

⁹³ Bölöni Farkas Sándor: Uti jegyzetek. I. m.

Polgári közgazdászok általában dicsérettel szóltak a rendezett angol államháztartásról, a bölcs brit pénzügyi politikáról, amely nem utolsósorban járult hozzá Anglia hatalmas fellendüléséhez, világuralmi helyzetének kialakulásához a XIX. században. Anglia államháztartása valóban deficitmentes volt eltekintve az 1760—1820-as háborús évtizedek időszakától.⁹⁴ Ha az államháztartás helyes vitelén csupán a bevételek és kiadások mérlegének egyensúlyát értjük, a pénzügyi kormánykörök igen bölcsen vezették az angol államháztartást. Ha azonban azt vesszük vizsgálat alá, hogy ez a helyes pénzügyi politika az ország lakosságának, a társadalom egyes osztályainak milyen hozzájárulásából adódott, a kép már sötétebb. Nézzük meg a chartista mozgalom szempontjából legfontosabb időszakban, 1837—51 között az állami bevételek forrását:

Tételek	1837—51 (millió fontban:)
Vám	324
Fogyasztási adó	216
Bélyeg	101
Jövedelmi adó	55
Posta	25
Egyéb	66
Össz.	787

A kiadások megoszlása 1837—51-ben (millió fontban):

Kormánykiadás	139
Adósság	395
Hadsereg, flotta	219
Össz.	753 millió font. ⁹⁵

Ha különböző időszakokat vizsgálunk meg, megállapíthatjuk, hogy az állami bevételek oly módon alakultak, hogy a vámból származó bevételek állandóan növekedtek, míg a fogyasztási adóból származó bevételek általában

94

Uralkodó	Dátum	Bevétel	Kiadás	Bevétel	Kiadás
		millió font		évi átlag	
III. György	1760—1820	1 666	2 252	27 800 000	37 500 000
IV. György	1820—1830	648	608	64 800 000	60 800 000
IV. Vilmos	1830—1837	439	431	62 400 000	61 300 000
Viktória	1837—1851	787	753	60 500 000	57 900 000
Viktória	1852—1861	678	709	67 800 000	70 900 000

Mulhall: i. m. 261. l.

⁹⁵ Mulhall: i. m. 260. l.

csökkentek.⁹⁶ Ez azonban nem jelentett könnyebbséget az adózó nép számára, mert a vámból származó bevételek tetemes összege áthárítás révén ugyancsak a dolgozók pennyeiből kerekedett ki.

Az idézett számadatokból világosan látható, hogy az állami bevételek több mint $\frac{2}{3}$ -ad részét a dolgozó nép teremtette elő: közvetett adók, illetékek, vám és az adónemek más, igazságtalan és súlyos tételeinek formájában. P. Colquhoun-nak, a neves statisztikusnak, a XIX. század elejére vonatkozó becslése szerint például 1812—13-ban a dolgozó osztályoknak (beleértve a munkásokat, katonákat, tengerészeket és paupereket) a nemzeti jövedelem $\frac{1}{4}$ -ed része jutott. Ez azt jelentette, hogy a dolgozók a munkájuk által termelt értéknek csak $\frac{1}{4}$ -ét kapták meg, és ez a rész is — mint azt a későbbi időszak krónikásai feljegyezték — a következő évtizedekben egyre kisebb lett. Th. Hodgskin angol közgazdásznak, Marx előfutárának megállapítása szerint a munkásnak hat cipót kellett előteremtenie, míg egyet megehetett.⁹⁷ 1831-ben az államháztartás 47 millió fontos bevételéből 35 millió fontot a közvetett (indirekt) adók szolgáltatottak és ennek is tetemes részét a fogyasztási adóból nyerték.⁹⁸ A közvetett adók 1840-ig az állami bevételek fő forrását, mintegy 85%-át képezték. (Azontúl 70—75%-át.) Cobden is kiemelte 1842-ben, hogy az alsóbb néposztályokat terhelő közvetett adók olyan súlyosak, hogy a dolgozók a fontból 12,15 vagy 16 shillinget adóba fizetnek.⁹⁹ S emellett még a szegényadó, a különböző illetékek s a postai díjszabás fonáksága is az angol munkásnépességet nyomorította.¹⁰⁰

96

Időszak	Bevétel				Kiadás				
	millió font								
	Vám	Fogy. adó	Vegyés	Összes	Adósság	Hadsereg	Flotta	Vegyés	Összes
1821—30	175	252	172	599	297	96	60	101	554
1831—40	204	163	146	513	290	83	98	103	524
1841—50	227	145	186	558	291	93	69	100	553
1851—60	237	181	244	662	290	151	107	124	672

Az angol parlamenti Blue-Book-ok anyagából összeállított „Financial Reform Almanach” alapján közli: *Mulhall*: i. m. 559. l.

⁹⁷ *M. Hovell*: i. m. 1918. 40. l. Az idézett P. Colquhoun statisztikusnak 1814-ben jelent meg a munkája „Treatise on the Population, Wealth, Power and Resources of the British Empire in every Quarter of the World” címen.

⁹⁸ *Rothstein*: i. m. 26. l.

⁹⁹ *J. L. Tildsley*: Die Entstehung und die ökonomischen Grundsätze der Chartistenbewegung. Halle. 1898. 102. l.

¹⁰⁰ A szegényadó 1760-tól az 1820-as évekig állandóan nőtt. 1760-ban 1 250 000 fontot, az egy főre eső rátája 3 sh. 6 pennyt tett ki, 1816—20 között pedig az évi átlag 7 310 fontra, az egy főre eső átlag 12 sh. 8 pennyre szökkent. A szegények serege négyezer akkora duzzadt, mint amekkorával az angolok Napoleon ellen harcoltak. Illetéket róttak ki Angliában a szappanra, a sóra — ez az illeték a francia háborúk alatt a só árának 15-szöröse volt és amikor 1825-ben eltörölték, tetemesen megnövekedett a sóforgasztás — továbbá a papírra, a hirdetésekre, mi több, a közművelődés forrásaira — Taxes on Knowledge néven közismert —: az újságokra, röpiratokra, külföldi könyvekre. 1836-ig egy újságnak napi adója 4 penny volt, az újságok átlagára pedig 7 penny, ezáltal az újság luxuscikké vált Angliában. 1840-ig a postai díjszabás — mind a levél, mind

A jövedelmi adó bevezetéséhez csak nagyobb gazdasági nehézségek esetén folyamodtak. Amikor az ország átmenetileg a francia háborúk miatt pénzügyi zavarba jutott, Pitt 1798-ban bevezette a háborús költségek egy részének a fedezésére a jövedelmi adót; 1816-ban azonban, a háborút követő dekonjunktúra idején, a földbirtokosok és bérlők nyomására a pénzügyminiszter kénytelen volt ezt eltörölni. A jövedelmi adót csak egy újabb nemzeti megrázkódtatásra, a gazdasági válság idején és a chartista mozgalom forradalmi erejű felléptekor, 1842-ben léptette ismét életbe a miniszterelnök, Sir Robert Peel. (1853-ban terjesztették ki Írországra.) Ő 3%-os jövedelmi adót rótt ki a 150 fontnál nagyobb jövedelmekre és ez évente (az 1842—51-es időszakban) 5 467 000 fontot (egy főre 65 penny esett) eredményezett, az állami bevételeknek még közel sem 10%-át.¹⁰¹

Az angol népre háruló súlyos adóterhek, mint a nép nyomorának egyik forrása, egyaránt foglalkoztatták a XVIII. századvégi és XIX. századeleji agrárreformereket, valamint a kapitalizmus fonákságait bíráló társadalomreformereket. S nem volt a kornak a munkásság helyzetének javítására irányuló olyan politikai mozgalma — gondoljunk akár a sajtóilleték eltörlését követelő vagy a gabonatorvény ellen irányuló mozgalomra, akár a postai reformért indított küzdelemre, akár a chartizmusra —, amelynek egyik alapkövetelése ne az igazságtalan adórendszer elleni harc lett volna. A jól működő angol nemzetgazdaság, mint láttuk, a valóságban rendkívül nagy teherterelt és megpróbáltatást jelentett a munkásnépesség, a nép széles rétegei számára. A munkásságnak joga, mi több: kötelessége volt adózni, anélkül, hogy az állami életben elemi fokozatig képviseltetés révén részt vehetett volna. A munkásság legharciasabb és politikailag legérettebb képviselői, a chartisták, már a mozgalom keletkezése idején is sokszor és jogosan hangoztatták gyűléseiken: „Nem adózunk szavazati jog nélkül.”¹⁰²

Az ipari forradalomnak, e nagy társadalmi és gazdasági átalakulásnak legfontosabb eredményeként jött létre az angol munkásosztály,¹⁰³ amelynek érlelődő reformmozgalma vezetett a chartizmushoz, Lenin ismert megállapítása szerint „az első, országos, valóban tömegmértű, politikai jelleget öltött” proletárforradalmi mozgalomhoz. Ma már nem kell bizonyítani, hogy a chartista mozgalom nemcsak a brit történelemben foglal el fontos helyet, hanem a nemzetközi munkásmozgalom történetében is. A chartizmus kibontakozását előidéző tényezők elemzése érdekes és napjaink számára is tanulságokat ígérő feladat, hiszen ezek a tényezők alakították azoknak az embereknek a tudatát, akik később szervezett munkásmozgalom révén már egy új társadalom megvalósítását tűzték ki célul.

a csomagszállítás — rendkívül magas volt. A képviselők azonban mind a maguk, mind ismerőseik leveleit díjmentesen küldhették. Ez azt jelentette, hogy annak az osztálynak levelei, amely legkönnyebben megfizethetett volna értük, bérmentesek voltak, míg azoknak, akik legkevésbé bírták a terhet, kétszeresen kellett fizetniük a díjat. (*Mulhall*: i. m. 562. l.; *J. West*: *A History of the Chartist Movement*. London. 1920. 49 l.; *Mc-Carthy, J.*: *Anglia története korunkban*. Victoria királynő trónraléptétől az 1880. évi általános választásokig. London. 1885. I. k. 83—84. l.) Ugyanilyen visszasságon alapul az angol ház- és ablakadó, amely nem tett különbséget a szegény és gazdag között. „A nagyok és gazdagok pompás palotái nem fizetnek többet, mint a legszegényebb mesteremberek alacsony házacskái.” (*Hasznos Mulatságok*. 1834. I. 271—272. l.)

¹⁰¹ *Mulhall*: i. m. 561. l.

¹⁰² „No taxation without representation.” *The Charter*. 1839. jan. 23.

¹⁰³ *Engels*: i. m. 53. l.

Э. Х. ХАРАСТИ

К СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИМ ПРЕДПОСЫЛКАМ ЧАРТИСТСКОГО ДВИЖЕНИЯ

Резюме

Самым значительным результатом разыгравшегося в Англии крупного социально-экономического преобразования, происшедшего в конце XVIII— начале XIX в. промышленного поворота оказалось — согласно установлению Энгельса — образование английского пролетариата. Этот пролетариат, впервые в течение всемирной истории, в конце 30-х годов XIX в. создал свое самостоятельное, организованное политическое движение, чартизм, а затем в 1840 г. основал первую в мире рабочую партию под именем Национальной чартистской ассоциации. Таким образом английский рабочий класс стал совершеннолетним, вступил на арену политической жизни с самостоятельной организацией и в внутренней жизни страны поднял дело рабочих до уровня общественного дела.

Чартистское движение представляет собой не только одну из очень важных глав английской истории нового времени, а также первый значительный этап истории международного рабочего движения. Это значение сегодня признается в общем, и разработкой конспективной истории чартистского движения, его теоретических вопросов а также частных вопросов занимается целый ряд историков в Англии и за границами Англии, главным образом в Советском Союзе.

Предлагаемая статья анализирует предшествовавшие чартизму социально-экономические условия Англии с намерением показать происшедшие в эти десятилетия очень существенные изменения экономики и социальной структуры, которые неизбежно привели к возникновению и движению английского пролетариата.

Автор предлагает современное, марксистское обобщение причин и хода промышленного и сельскохозяйственного переворота. В обоснованной обильными документами главе он излагает влияние промышленного переворота на экономическую жизнь Англии, образование фабрично-заводской промышленности, подробно приводя данные по производству отдельных отраслей промышленности всего государственного значения в начале и на высшей точке промышленного переворота. Касаясь сопутствующих с развитием в огромных масштабах экономических трудностей, периодически возобновляющихся с 1825 г. кризисов перепроизводства, автор на основе численных данных относительно английской внешнейторговой деятельности и последующего за ним экспорта капитала показывает, что капиталистическое развитие Англии в силу необходимости имело характер вывозного капитализма и нуждалось в мировом рынке. Эти данные, однако, приобретают настоящее значение только в той главе, в которой автор рассматривает сопутствующие с экономическим поворотом социальные сдвиги. Этот процесс затруднялся современным и очень значительным возрастанием населения британских островов, которое увеличивало почти исключительно только ряды английского рабочего класса. Наряду с изложением разделения населения, экономического и политического влияния отдельных классов общества автор рисует подробную картину об экономической и политической борьбе двух самых важных классов английского общества, защищающих интересы помещиков, протекционистскую экономическую политику тори и становящейся все более значительной в экономической жизни страны промышленной буржуазии. Два важных этапа этой борьбы, 1832 г. (Закон об избирательной реформе) и 1846 г. (Закон об отмене хлебных законов) автор показывает не только с точки зрения борющихся сторон, а также усмотрением ее влияния на чартистское движение. Статья заканчивается очень пространной, частью полемическим, основанным на источниках критическим конспектом положения английского рабочего класса. В рамках этой главы автор рассматривает отдельные позиции по вопросу о жизненном уровне английского рабочего класса, могущие обобщиться статистические данные о заработной плате отдельных слоев рабочего класса, условия труда, условия создания законов о фабрично-заводском инспекторате и антinarодный, несправедливый характер налоговой системы Англии.

H. É. HARASZTI

CONTRIBUTIONS RELATIVES AUX ANTÉCÉDENTS ÉCONOMIQUES ET SOCIAUX
DU MOUVEMENT CHARTISTE

Résumé

Le plus important résultat de la grande transformation sociale, la révolution industrielle, déroulée dans les dernières décennies du XVIIIe et dans les premières décennies du XIXe siècles fut, selon la constatation d'Engels, la formation du prolétariat anglais. Ce prolétariat fut le premier au cours de l'histoire universelle qui, à la fin des années trente du XIXe siècle, créa son mouvement politique indépendant et organisa le chartisme, puis en 1840 constitua le premier parti ouvrier du monde, nommé l'Association Nationale de la Charte. Ce faisant la classe ouvrière anglaise a atteint sa majorité, avec une organisation indépendante elle entra dans l'arène politique et, dans la vie intérieure du pays, elle éleva la cause des ouvriers à l'importance des affaires publiques.

Le mouvement chartiste est non seulement un des chapitres les plus importants de l'histoire moderne britannique, mais il est en même temps une notable étape dans l'histoire des mouvements ouvriers internationaux. Son importance est de nos jours généralement connue, en Angleterre et outre-Angleterre, en premier lieu en Union Soviétique nombre d'historiens se penchent sur l'étude de l'histoire, des questions théoriques et des problèmes de détail de ce mouvement.

L'étude soumet à une analyse les conditions économiques et sociales qui en Angleterre précédèrent le mouvement chartiste et se propose de représenter les changements essentiels qui se sont déroulés dans ces dizaines d'années dans la vie économique et dans la structure sociale, changements qui conduisirent inévitablement à la formation et au mouvement du prolétariat anglais.

L'auteur présente la synthèse moderne de conception marxiste des causes et du processus des révolutions industrielle et agraire. Dans les chapitres amplement documentés il relate l'effet de la révolution industrielle sur la vie économique anglaise, décrit la formation de l'industrie manufacturière en précisant les données de production des branches industrielles d'envergure nationale, et cela au début de la révolution industrielle et dans la période de son apogée. Renvoyant aux difficultés économiques, partenaires de l'évolution au rythme accéléré, ainsi qu'aux crises de surproduction réitérées périodiquement à partir de 1825, à la faveur des chiffres de l'activité des échanges et de l'exportation des capitaux qui l'accompagnait, il souligne le caractère nécessairement exporteur de l'évolution capitaliste anglaise, évolution liée au marché mondial. Cependant les données ne revêtent une véritable importance que dans le chapitre où l'auteur décrit la transformation sociale qui va de pair avec la révolution industrielle. Le notable accroissement simultané de la population des îles britanniques ralentit ce processus, accroissement qui éleva presque exclusivement le nombre des ouvriers anglais. Après avoir rendu compte de la répartition de la population, de l'influence économique et politique des différentes classes sociales, l'auteur brosse un tableau nuancé des luttes économiques et sociales déclenchées entre les deux plus notables classes sociales anglaises: les thory favorisant les intérêts des propriétaires terriens et l'économie politique de protectionnisme et la bourgeoisie industrielle gagnant graduellement du terrain dans la vie économique. Les deux importantes étapes de ces luttes, les années 1832 (Loi des Réformes) et 1846 (Suppression de la Loi sur les Céréales) l'auteur les représente non seulement du point de vue des parties adversaires, mais ils les examine aussi de celui de l'effet qu'elles ont exercé sur le mouvement chartiste. L'étude s'achève par la synthèse critique des conditions des ouvriers anglais, synthèse basée sur* un très riche matériel de sources en partie polémique. Dans ce chapitre l'auteur rend compte des prises de position par rapport au problème du niveau de vie des ouvriers anglais, précise les données statistiques pouvant être généralisées quant aux salaires des différentes couches de la classe ouvrière, décrit ses conditions de travail, les circonstances de la naissance des lois sur l'industrie, aussi bien que le caractère antipopulaire et inique du système d'impôt anglais.

A magyarországi mezőgazdaság tőkés fejlődésének vizsgálata az 1895. évi üzemmstatistika adatai alapján

A polgári korszak gazdasági rendszerét és annak fejlődését érintő számos kérdés nem fejthető ki azoknak az adatoknak számbavétele nélkül, amelyeket statisztikai szakemberek valamely ország egész területére vonatkozóan meghatározott program alapján gyűjtöttek, rendeztek és összesítettek. Kiváltképpen nélkülözhetetlenek ezek a mezőgazdaság, a földművelés szervezetének, a birtokviszonyoknak, a gazdálkodás módjának tanulmányozásához. A gazdaságtörténetírásnak tehát mindenkor elsődleges forrásául szolgálnak a statisztikai adatgyűjtések.

A mezőgazdasági statisztika körébe vágó feljegyzéseket már évszázadok óta készítettek. Magyarországon különösen a XV. század végétől találni urbáriumokat, tizedlajstromokat; királyi kamarai elszámolásokat, adóösszeírásokat stb., amelyek a régi magyar mezőgazdaság állapotát egy-egy oldalára világítanak rá. A tulajdonképpeni mezőgazdasági üzemmstatistikai adatgyűjtések — egy-két kivételtől eltekintve — azonban az egyes országokban csak a XIX. század utolsó évtizedeiben és a XX. század elején indultak meg.¹

Magyarországon először 1895-ben gyűjtötték össze és rendszerezték a mezőgazdasági üzemmstatistikai adatait.² Az adatgyűjtés kiterjedt az ország valamennyi gazdaságára, kivéve a tisztán erdő és legelő gazdaságokat. Tudakolták a gazdaságok nagyságát, a birtoklás jogcímét, a gazdaságok területének

¹ Európában a mezőgazdasági üzemmstatistikája a legrégebb múltra *Belgiumban* tekinthet vissza, ahol az első idevágó nagyszabású adatgyűjtés már 1846-ban kezdetét vette.

Németországban a mezőgazdasági üzemmstatistikai adatait az 1882., 1895. és az 1907. évi számlálások gyűjtötték össze igen nagy gondnal és részletességgel.

Franciaországban az 1892. évi nagy „enquête décennale” tette a mezőgazdasági üzemmstatistikai vizsgálat tárgyává.

Ausztriában legelőször csak 1902-ben írták össze a mezőgazdasági üzemmstatistikai adatait.

Angliában ugyan már korábban gyűjtöttek — még pedig évről évre — a mezőgazdasági üzemmstatistika körébe vágó adatokat, de azok olyan hézagok, hogy a XX. század első évtizedéig tulajdonképpeni üzemmstatistikai adatgyűjtésről nem beszélhetünk.

Oroszországban 1877-ben és 1905-ben volt ugyan egy-egy adatgyűjtés a termelés céljait szolgáló földterületről, és az orosz földművelési minisztérium mezőgazdasági statisztikai osztálya is állított össze a mezőgazdasági üzemi statisztika körébe vágó adatokat. Az egész birodalomra kiterjedő részletes mezőgazdasági üzemi statisztikai adatgyűjtésre azonban Oroszországban sem került sor. Pótolták ezt, és a mezőgazdaság polgári átalakulásának vizsgálatakor Leninnek is elsődleges forrásul szolgáltak a különböző zemsztvó-statisztikák.

² A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. III. köt. Magyar Statisztikai Közlemények XXIV. k. 1900.

művelési ágak szerinti megoszlását, az állatállományt, a fontosabb gazdasági felszerelést, az állandó munkaerőt, a gyümölcsfákat stb. Ilyen nagyarányú, teljes mezőgazdasági statisztikai adatgyűjtést csak negyven évvel később, 1935-ben hajtottak ismét végre.

A magyar mezőgazdaság tőkés fejlődésének tanulmányozásához — tekintve a mezőgazdasági üzemstatisztika körébe vágó, de annak csak egy-egy részletére kiterjedő adatgyűjtésektől³ — az 1895-ös és az 1935-ös mezőgazdasági üzemek statisztikai összeírása áll elsődleges forrásul rendelkezésünkre.

A magyar mezőgazdaság XIX. és XX. századi történetének egyes kérdéseivel foglalkozó gazdaságtörténeti munkákban e két statisztikai összeírás általános eredményeit már hasznosították. Alaposabb, részletekbe menő feldolgozásukra, kiaknázásukra mindezideig azonban még nem került sor, pedig az több oknál fogva is indokolt. A mezőgazdaság tőkés fejlődésének problémáival foglalkozva, Lenin hangsúlyozta, hogy „a tőkének a mezőgazdaságba való behatolása sajátságos folyamat, amelyet nem érthetünk meg helyesen, ha az általánosságban vett oroszországi adatokra szorítkozunk. A mezőgazdaság nem egyik napról a másikra és a különféle gazdaságokban, valamint az ország különböző kerületeiben nem egyenlő mértékben válik piacra termelő mezőgazdasággá.”⁴ Fontos az általános és országos adatok részletekbe menő tanulmányozása és feldolgozása azért is, mert a természeti és földrajzi adottságok és piaci viszonyok általában egy országon belül is nagyon eltérőek lehetnek. A statisztikai adatok tehát csak akkor tükrözhetik többé-kevésbé a valóságot, ha azokat a fentiekre kiterjedő figyelemmel tanulmányozzuk. Ha mindezeket mellőzzük és megelégszünk az országosan összefoglaló adatok eredményével, nehezen szerezhethetünk ismereteket a mezőgazdaság tőkés fejlődésének a statisztikai adatokban tükröződő eredményeiről, s könnyen a leegyszerűsítés hibájába eshetünk.

E tanulmány célkitűzése, hogy az 1895. évi mezőgazdasági üzemi statisztika adatainak részletesebb feldolgozása alapján tegyen megállapításokat Magyarország mezőgazdaságának tőkés fejlődésére vonatkozóan, pontosabban arra, hogy a mezőgazdaság tőkés fejlődésének milyen szintjét tükrözik a statisztikai adatok. Természetesen egy tanulmány nem léphet fel azzal az igénnyel, hogy a mezőgazdaság tőkés fejlődésére utaló — s a statisztika adatainak az elemzése alapján kimutatható — valamennyi mozzanatot részletesen ismertesse. Inkább szerény kezdeményezés, hogy az 1895. évi nagy mezőgazdasági üzemstatisztikára, mint mezőgazdaságunk történetének megismerése szempontjából még nem kellően kiaknázott forrásra, ráirányítsa a figyelmet.

A gazdaságok száma, területe

1895-ben Magyarország mezőgazdaságában 2 388 482 gazdaságot számláltak 36 857 283 kat. hold területtel.⁵ Több mint egymillió (1 279 718) gazda-

³ Az 1911. évi állatszámolás. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sor. 41. köt. — A 100 kat. holdnál nagyobb gazdaságok üzemstatisztikai adatai 1913-tól. Rubinek Gyula (szerk.) Magyarországi Gazdacimtár. II. é. n.

Magyarország földbirtokosai és földbérlői (Gazdacimtár). A 100 kh-as és ennél nagyobb földbirtokok és földbérletek az 1925. év eleji adatok alapján (Magy. Kir. Központi Statisztikai Hiv., Bpest. 1925).

⁴ Lenin: Az agrárkérdésről. II. k. 64. l. Bpest. 1950.

⁵ Az ország földadó alá eső területe lényegesen több volt. Az összeírásból azonban a tisztán erdő és legelő gazdaságok kimaradtak. A statisztika adatainak vizsgálatában Horvátország adataira nem térünk ki.

ság, az összes gazdaságok 53,37%-a az 5 kat. holdnál kevesebb területtel rendelkező gazdaságokhoz, az ún. „törpegazdaságokhoz” tartozott. A gazdaságok összes területéből ez a gazdaságcsoporthoz azonban mindössze 5,84%-ban részesült. E csoportban átlagosan egy gazdaságra 1,69 kat. hold terület esett. Csaknem 1,3 millió gazdaság területe tehát általában nem biztosíthatta művelőinek megélhetését. 1 085 129, a gazdaságok 45,44%-a tartozott az 5—100 kat. holdas ún. „kisgazdaságokhoz”. Ezek a gazdaságok összes területéből 46,50%-kal részesültek. Átlagban egy gazdaságra e csoportban 15,79 kat. hold terület jutott; egy millió gazdaságban tehát a gazdálkodási tevékenység átlagban még tíz hektár földre sem terjedhetett ki. E két csoport az összes gazdaságok 99%-át jelentette, de az összterület alig több mint felén húzódtott meg. A másik oldalon viszont a 100 kat. holdnál nagyobb területtel bíró gazdaságok csoportja, amely az összes gazdaságok számában alig 1%-kal volt képviselve, a mezőgazdasági területnek 45,66%-án uralkodott. A 100—1000 kat. holdas gazdaságcsoporthoz (0,83%) az összes terület 15,37%-a, az 1000 kat. holdon felüli gazdaságcsoporthoz (0,16%) az összes terület 32,29%-a felett rendelkezett. Egy gazdaság átlagterülete a 100—1000 kat. holdas gazdaságkategóriában 285,11 kat. hold, vagyis a kb. 20 000 „középgazdaság” már csaknem húszszor akkora földet mondhatott magáénak, mint az előző csoportba tartozó „kisgazdaságok”. A 3768 nagygazdaság pedig már a középgazdaságokat is tizenegyszer felülmúló átlagos területen (3158,07 kat. hold), a gazdaságok összes területének majdnem egyharmad részén nyúlt el.

A tényleges birtokmegoszlás még ennél is aránytalanabb volt. A gazdaságok megoszlása ugyanis, ha utal is a birtokmegoszlásra, semmiképpen sem azonos vele.⁶ Egy tulajdonosnak, különösen a nagybirtokosok körében gyakran több gazdasága is volt. Ezeket az önálló gazdaságokat sokszor a kis- vagy középgazdaságok kategóriájában tartották nyilván, pedig tulajdonjog szerint együttesen hatalmas nagybirtokot alkottak. A nagybirtok szélsőséges alakjának, a latifundiumoknak az elterjedéséről nem ad felvilágosítást a mezőgazdasági statisztika, mivel az 1000 kat. holdon felüli gazdaságokat nem részletezi. A Gazdacímár azonban lehetővé teszi, hogy a 100 kat. holdon felüli gazdaságokat, a tulajdonjog alapján, összevonjuk, s így kiderül, hogy az összes mezőgazdasági terület egytizenegyed része legfeljebb 100 család kezén volt.

A feudális eredetű birtokmegoszlás aránytalanságait súlyosbította, hogy a nagygazdaságok jelentős része nem is képezhette adásvétel tárgyát, mivel „kötött” birtok volt (hitbizomány, egyházi, közbirtokossági, községi birtok stb.). A különböző jogcímen korlátolt forgalmú birtokok az összes mező-

⁶ Az 1895. évi mezőgazdasági statisztika és az 1900. évi népszámlálás adatait összevetve, a birtokosok és a gazdaságok száma a következő eltéréseket mutatja (Horvátország adataival együtt):

	A földbirtok tulajdonosainak száma	A gazdaságok száma	Különbség %-ban
0— 5 kat. holdas	1 353 875	1 459 893	+ 8
5— 100 „ „	1 078 069	1 311 218	+ 22
100—1000 „ „	16 406	20 797	+ 27
1000 kh-nál nagyobb	1 945	3 977	+105

gazdasági művelés alatt álló területből 33,5%, azaz 16,4 mill. kat. holddal részesültek. A korlátozott forgalmú birtokoknak e magas arányával Magyarország ezidőben vezetett Európában.⁷ Hogy a birtok megoszlásának milyen szélsőségei voltak Magyarországon, az akkor domborodik ki igazán, ha a magyarországi adatokat más országok üzemstatisztikájának eredményeivel hasonlítjuk össze. Statisztikai pontosságú összehasonlítást azonban nem végezhetünk, mivel nincs két ország, amelynek mezőgazdasági üzemstatisztikája azonos módszerekkel és azonos időben készült volna. E nehézségek ellenére sem érdektelen megismerni néhány európai ország adatait a gazdaságok számának és területének megoszlásáról, mert — a felvételi módszerek különbségei ellenére — az egyes gazdaságkategóriák arányaiban a nagyobb eltérések mégis megmutatkoznak.

Németországban ugyancsak 1895-ben gyűjtöttek mezőgazdasági üzemstatisztikai adatokat. A két ország gazdaságainak megoszlását a magyar mezőgazdasági statisztika is összeveti.⁸

A gazdaságok nagysága	A gazdaságok összes területéből esett %-ban	
	Magyarországon	Németországban
A törpegazdaságokra (5 kat. h.-on alul)	6,15	8,82
A kisgazdaságokra (5—100 kh.)	48,44	57,15
A középgazdaságokra (100—1000 kh.) .	14,22	23,72
A nagygazdaságokra (1000 kh.-on felül)	31,19	10,31

Németországban⁹ az 1907. évi üzemstatisztika adatai alapján:

A gazdaságok nagysága	A gazdaságok	
	száma	területe
0,5 hektárnál kisebb	36,3	1,4
0,5— 2 ha	22,6	4,3
2 — 5 „	17,5	10,0
5 — 20 „	18,6	32,0
20 — 100 „	4,6	29,3
100 — 500 „	0,4	14,8
500 —1000 „	0,0	6,6
1000 hektárnál nagyobb	0,0	1,6

⁷ Franciaországban pl. a kötött forgalmú birtokok aránya 14%, Poroszországban kb. 23%.

⁸ A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. Harmadik rész. Bpest. 1900. 9. 1.

⁹ Statistik des Deutschen Reichs. B. 212. 2 b. Berlin. 1912. Közli: dr. Kenéz Béla: Nép és föld 379. 1. Bpest. 1917.

*Romániában:*¹⁰

A gazdaságok nagysága	A gazdaságok	
	száma	területe
10 hektáron alul	96,0	41,63
10— 50 ha	3,4	8,76
50—100 „	0,3	2,08
100—500 „	0,2	9,87
500 hektáron felül	0,1	37,66

*Ausztriában*¹¹ az 1902. évi adatgyűjtés szerint:

A gazdaságok nagysága	A gazdaságok	
	száma	területe
	%-ban	
0,5 hektáron alul	11,4	
0,5— 2 ha	32,2	
2 — 5 „	28,2	66,9
5 — 20 „	22,3	
20 — 100 „	5,2	
100 — 500 „	0,5	10,4
500 —1000 „	0,1	5,1
1000 hektáron felül	0,1	17,6

*Dániában:*¹²

A gazdaságok nagysága	A gazdaságok	
	száma	területe
	%-ban	
0,55 ha.-on alul	27,4	0,3
0,55— 5 ha	26,2	4,6
5 — 15 „	18,6	11,9
15 — 60 „	24,3	50,1
60 —240 „	3,2	21,3
240 ha-on felül	0,3	11,8

¹⁰ C. Maltezanu: Die neuere Agrarreform in Rumänien. Schmollar-féle Jahrbuch 1914. *Kenéz*: no. 381. l.

¹¹ Österreichische Statistik B. LXXXIII. 1. H. Wien. 1909.

¹² Statistik Aarborg 1915. Köbenhavn 1915. Közli: *Dr. Kenéz*: no. 378. l.

Angliában¹³ az 1896-os összeírás szerint:

A gazdaságok nagysága	A gazdaságok	
	száma	területe
	% -ban	
1— 5 acre	22,7	1,1
5— 20 „	28,8	5,1
20— 50 „	16,5	8,8
50— 100 „	12,8	15,0
100— 300 „	15,6	42,6
300— 500 „	2,6	15,7
500—1000 „	0,9	9,2
1000-en felül	0,1	2,5

Az egyes európai országok mezőgazdasági üzemmstatistikáját áttekintve, azt kell megállapítanunk, hogy szélsőséges birtokviszonyaival Magyarország az európai országok között az első sorban állott. A nagybirtok ilyen jelentős térfoglalása csak Oroszországra, Angliára és Romániára jellemző. Ugyanakkor Oroszországban a paraszti gazdaságok nem differenciálódtak annyira, s az összes mezőgazdasági területből viszonylag nagyobb arányban részesültek. Angliában a bérleti rendszer általánossá válásán keresztül tagolódott szét a nagybirtok kisebb gazdaságokra. Olyan farmok, amelyekhez 500 hektárnál nagyobb terület tartozott, ritkaság számba mentek, 1000 hektár terület egy gazdaságnál a maximum volt. A latifundiumok aránya Romániában sem volt oly kirívó, mint nálunk.

Magyarország birtokviszonyaira általában a szélsőséges birtokmegoszlás volt a jellemző. Az ország egyes részeiben ugyanakkor a történeti fejlődés, a talajviszonyok, a gazdálkodás módja, az öröklési szokások és a tőkés fejlődés a birtokviszonyokat nagyon eltérően alakították.

A gazdaságok száma és területe országrészek¹⁴ szerint

Országrész	A gazdaságok összes számából				A gazdaságok összes területéből			
	törpe	kis	közép	nagy	törpe	kis	közép	nagy
Duna balpartja (Északnyugati Felvidék)	54,23	44,83	0,78	0,16	6,44	43,95	15,86	33,75
Duna jobbpartja (Dunántúl)	57,75	41,47	0,56	0,22	6,08	39,20	11,16	43,56
Duna—Tisza köze	59,20	39,25	1,40	0,15	5,10	47,39	21,29	26,22
Tisza jobbpartja (Északkeleti Felvidék)	51,10	47,77	0,90	0,23	5,19	37,99	16,99	39,83
Tisza balpartja (Tiszántúl)	54,96	43,73	1,10	0,21	5,10	39,75	17,41	37,74
Tisza—Maros szöge	51,70	47,61	0,59	0,10	6,26	56,14	11,88	25,72
Királyhágón túl	46,80	52,44	0,68	0,08	6,68	61,17	13,85	18,30
Magyarország	53,57	45,44	0,83	0,16	5,84	46,50	15,37	32,29

¹³ Agricultural Statistics 1896—1911. A statisztikai adatokat közli dr. Kenéz Béla: Nép és föld. 377—379. l.

¹⁴ Az egyes országrészek azonban nem mindig azonosak az ország tájegységeivel. Egy-egy országrész is (földrajzi, birtokmegoszlási, etnikai összetétel szempontjából) különböző tájegységeket foglal magában. Jobb csoportosítás hiányában mégis az országrészek adatait kell használnunk. Ha ezek elemzésénél az egyes törvényhatóságok adatait is figyelembe vesszük, többé-kevésbé korrigálhatjuk azokat a hibákat, amelyek az országrészek vegyes tájjellegéből adódnak.

Mint a táblázat adatai mutatják, az egyes országrészek között a gazdaságok polarizációja tekintetében nagy különbségek voltak. Legnagyobb volt a polarizáció a Dunántúlon, utána az országrészek sorrendje a következő: Északkeleti Felvidék, Tiszántúl, Északnyugati Felvidék, Tisza—Maros szöge, Duna—Tisza köze és végül Erdély. A gazdaságok polarizációja a Dunántúlon már kétszer akkora, mint Erdélyben.

Az egyes országrészek gazdaságainak a megoszlása a következő sajátos vonásokat mutatja:

Ha országosan szélsőséges a gazdaságok megoszlása, legszélsőségebb az a *Dunántúlon*. A nagybirtok térfoglalása ez országrészben kiemelkedően a legnagyobb. Jelentős a törpegazdaságok számaránya is; e téren az országrészek között a második helyen, míg a kis- és középgazdaságok száma és területi aránya tekintetében az utolsó helyen áll.

A polarizáció tekintetében második helyet elfoglaló *Északkeleti Felvidéken* a gazdaságok megoszlása a következő sajátosságokat mutatja: A törpegazdaságok számaránya itt a legalacsonyabb, a kisgazdaságoké viszont a legmagasabb. E két gazdaságkategória területi aránya viszont ez országrészben a legkisebb; a középgazdaságok területi aránya tekintetében viszont a harmadik, a nagygazdaságok területi aránya tekintetében pedig a második helyen állott.

A *Tiszántúl* gazdaságainak megoszlása a törpe- és kisgazdaságok arányában nem mutat jelentősebb eltérést az Északkeleti Felvidéktől. Jelentősebb a középgazdaságok aránya: ezzel az összes országrészek között a második helyen áll.

Az *Északnyugati Felvidék* gazdaságainak megoszlása a középső helyet biztosítja ez országrésznek a többi között. Egyik kategóriában sem mutat olyan jelentős eltérést, ami gazdaságai megoszlásának sajátosabb jelleget adna. Talán még leginkább sajátos az, hogy a törpegazdaságok területének arányával csak a Tisza—Maros szöge és Erdély, tehát a nem kifejezetten nagybirtokos országrészek előzik meg.

A következő országrészek, a Tisza—Maros szöge, a Duna—Tisza köze és Erdély gazdaságainak megoszlása már lényegesen más arányokat mutat és ennek megfelelően más birtokviszonyokat is tükröz. Közös vonásuk, hogy a nagybirtok térfoglalása ez országrészekre már korántsem jellemző.

A *Duna—Tisza köze a törpegazdaságok és a középgazdaságok hazája*. A törpegazdaságoknak ez a kiemelkedően magas számaránya az alföldi mezővárosokkal függ össze. A középgazdaságok mind szám-, mind területi aránya is ez országrészben a legmagasabb, ami többek között azzal függ össze, hogy a paraszt polgárosulása, szabadabb birtokszerzése ez országrészben alakult viszonylag a legkedvezőbbben.

A *Tisza—Maros szögében* a gazdaságok megoszlásának sajátosabb jelleget ad a *kisgazdaságok kiemelkedően nagyobb térfoglalása*. Az összes területnek több, mint 50%-a (56,14%) a kisgazdaságokhoz tartozott, de a törpegazdaságok területi térfoglalása is viszonylag ebben az országrészben a legmagasabb. A középgazdaságok aránya tekintetében azonban a legutolsó sorban, közvetlenül (csak néhány tizedszázalék eltéréssel) a Dunántúl mögött áll.

Valamennyi országrész közül *viszonylag legkisebb volt a gazdaságok polarizációja Erdélyben*. Ez országrész gazdaságainak megoszlása a leginkább eltér a többi országrésztől. A törpegazdaságok számaránya itt a legkisebb, területarányuk pedig a legnagyobb. Ha már a Tisza—Maros szögében a gazdaságok

megoszlásának sajátos vonást adott a kisgazdaságok kiemelkedően magas aránya, még inkább és elsősorban jellemző ez Erdélyre. Más oldalról viszont a nagybirtok területi aránya itt még az országos átlagnak is csaknem felére csökken. A birtokmegoszlás Erdélyben volt a leginkább paraszti jellegű.

*A gazdaságok számának és területének megoszlása kezelési mód szerint —
öngazdálkodás, haszonbérlet, vegyes gazdálkodás*

A 2 388 482 gazdaságból 2 108 711 volt tulajdon, 215 149 vegyes és mindössze 64 624 tisztán haszonbérleti kezelésben. A tulajdonkezelésű gazdaságokhoz (88,28%) a gazdaságok összes területének 73,52%-a, a vegyes gazdaságokhoz pedig (2,71%) az összes terület 9,33%-a tartozott. A gazdaságok megoszlásának országos adatai tehát azt mutatják, hogy a bérleti szisztéma alkalmazása, amely a tőkés gazdálkodásnak oly közvetlen mutatója, s amely a mezőgazdaság tőkés fejlődésével egyes nyugati országok mezőgazdaságában a XIX század végén már igen jelentős szerepre emelkedett, nálunk csupán tendenciában jelentkezett. Az országos számok és ezek arányai alapján azonban nem lehet állást foglalni abban, hogy a haszonbéres gazdaságok száma, a haszonbérlet terület sok volt-e vagy kevés. A magyarországi haszonbérleti viszonyokról helyes ítélet csak a részletes adatok tüzetes mérlegelése alapján alkotható. A részletes adatok alapján bebizonyosodik, hogy a haszonbérleti gazdálkodás a mezőgazdasági művelésre leginkább alkalmas sík területeken, elsősorban a nagybirtokokon, mindenekelőtt a korlátolt forgalmú nagybirtokok szántóterületein a XIX. század végére jelentősen tért hódított.¹⁵

A haszonbérletek megoszlása gazdaságkategóriák szerint és arányuk az egyes gazdaságkategóriákon belül azt mutatja, hogy Magyarországon a haszonbérlet túlnyomóan a nagybirtokból került ki, és nagybérletek formájában tőkés nagybérllők kezében volt. A haszonbéres gazdaságok területének 88,75%-a tartozott a 100 kat. holdon felüli gazdaságokhoz. Tulajdonukhoz jelentősebben hozzábérelni, illetve vegyes gazdálkodást folytatni pedig a gazdagparasztok és a nagybirtokosok tudtak.

Országrészenként, törvényhatóságokként a haszonbérletek elterjedtsége, az egyes gazdaságkategóriákon belüli térhódítása nagyon eltérő volt. Az eltérések elég közvetlenül tükrözik az egyes országrészek általános gazdasági struktúráját, tőkés fejlődésének különbözőségeit is.

A haszonbérletben vezető országrész a Duna—Tisza köze volt, ahol a gazdaságok összes területének 23,52%-a állott haszonbérleti kezelésben. A kis- és nagyparaszti gazdaságokban a haszonbérletnek ebben az országrészben volt viszonylag a legnagyobb szerepe. A szabadabb történelmi fejlődés tehát ez országrészben termelte ki leginkább a paraszti sorból kiemelkedő „farmer tőkés bérlő” típusát.

A Dunántúl a haszonbérlet terület, a gazdaságok összes területének 23,13%-a, alig néhány tized százalékkal maradt el a Duna—Tisza közöttől. Térhódítását ha csak a szántóföldi területeken vesszük figyelembe, megelőzte a Duna—Tisza közét is. A haszonbérletek elhelyezkedése az egyes gazdaságkategóriákban azonban lényegesen más, mint a Duna—Tisza közén. A Dunán-

¹⁵ A haszonbérletek elterjedéséről, a tőkés haszonbérletek szerepéről, a bérbeadás formáiról és jelentőségéről a mezőgazdaság kapitalista fejlődésében a szorzó „A tőkés nagybérletek a XIX. századvégi Magyarországon” c. tanulmányában részletesebben foglalkozik. Történelmi Szemle 1959. 1—2. sz. 90—103. l.

túlon a paraszti gazdaságokban, különösen 100 kat. holdon alul, de a 100—500 kat. holdas gazdaságokban is, a haszonbéres gazdaságok aránya lényegesen jelentéktelenebb, mint a Duna—Tisza közén; e téren az országos átlag mögött is elmarad. Ha a haszonbérletekben országosan a nagybérletek uralkodtak, úgy a Dunántúl még kifejezettebben a nagybérletek hazája volt. Az 500—1000 kat. holdas gazdaságok területéből a tisztán haszonbéres gazdaságok már 32%-ban, a szántóföldből pedig 35,10%-ban részesültek. Tekintetbe véve a vegyes gazdaságok haszonbéres területeit is, a haszonbérlet az 500 kat. holdon felüli gazdaságok területének 40—50%-át érintette. A nagyparaszti gazdaságok kiegészítése hozzábérlet útján, tehát a vegyes gazdaságok aránya ugyancsak jelentősebb volt, mint a Duna—Tisza közén.

A Tisza jobbpartján, Északkelet Magyarországon is jelentősnek mondható még a haszonbéres terület (az összes terület 20,55%-a). A haszonbéres gazdaságok a paraszti gazdaságokban, mindenképp a 100—500 kat. holdas gazdaságokban, számottevőbbek. Ennyiben ez az országrész a Duna—Tisza közével mutat rokonságot. A vegyes gazdaságok aránya viszont már lényegesen alacsonyabb, mint az előző két országrészben. A gazdácím-tár adataira és az irodalmi forrásokra is támaszkodva megállapítható, hogy míg a Duna—Tisza közti 100—500 kat. holdas bérletek elterjedtsége a paraszt-tőkés-vállalkozóvá válásának egyik mutatója, a Tisza jobbpartján elsősorban a kereskedők és uzorások nagyobb mértékű behatolását tükrözi a mezőgazdaságba.

A Tisza balpartján, azaz a Tiszántúlon a haszonbérlet az összes terület 18,41%-ára terjedt ki. Itt a haszonbéres gazdaságoknak a gazdaságkategóriákon belüli aránya nem mutat olyan határozott jelleget, mint a már érintett országrészekben. A vegyes gazdaságok aránya valamennyi gazdaságkategóriában jelentéktelen.

A Duna balpartján — Északnyugat Magyarországon — a haszonbérlet terület már csak 15,25%. Ez országrész tájegységileg is nagyon különböző. Déli része mezőgazdasági művelésre kedvező terület, az északi hegyes vidék viszont nem. Ennek megfelelően szélsőségesek az eltérések a haszonbérletek elterjedtségének arányai között is. Bars, Nyitra, Pozsony, Hont megyében a mezőgazdasági művelésre jobban hasznosítható területeken a haszonbérlet terület 20,08, 19,31, 16,85, 16,68%. Ugyanakkor Árva megyében mindössze 2,10%. A haszonbéres gazdaságok aránya a legmagasabb a 100—500 kat. holdas kategóriában volt. A kisparaszti bérletek mellett a kereskedők és uzoratókésék haszonbérleti tevékenysége itt is szembevetendő.

A Tisza—Maros szögében a haszonbérlet terület az összes területnek mindössze 13,22%-ára terjedt ki. Erdélytől és Horvátországtól eltekintve, ahol a haszonbérleti gazdálkodás alig említésre méltó, az országrészek között a Tisza—Maros szöge az utolsó helyen áll. A haszonbéres és még inkább a vegyes gazdaságok számának jelentős aránya viszont azt bizonyítja, hogy a haszonbérlet itt elsősorban a paraszti gazdaságok területének kiegészítésére szolgált. A Tisza—Maros szögében a birtokmegosztás „paraszti” jellegét tehát kiegészíti a birtokos parasztek haszonbérletének nagyobb elterjedtsége.

A gazdaságok területének megosztása művelési ágak szerint

A különböző kultúrák térfoglalása, vagyis a gazdaságok területének művelési ágak szerinti megosztási aránya egyik mutatója a gazdálkodás irányának, fejlettségi fokának.

A statisztika hét művelési ágat különböztet meg: szántófield, kert, rét, szőlő, legelő, erdő és nádas. A művelési ágak közül általában a legfontosabb szerep a szántófieldnek jut. A rét, szőlő, legelő, erdő és nádas ugyanis csak egy fajta terményt szolgáltatnak, a szántófield — és bizonyos fokig a kert is — a természetett növények nagy változatosságával tűnik ki. Az utóbbi két művelési ág abban is különbözik a többitől, hogy míg a többi huzamosabb ideig — néha évszázadokon át — ugyanazon termény előállítására szolgál, addig a szántófieldön, és részben a kertben is, a különböző termények egymást váltják. E kettő közül is a kertnek inkább az a jellemzője, hogy sokféle növény termelése folyik rajta, de aránylag kisebb területen, így a kerti termelésnek alárendelt jelentősége van a mezőgazdaság döntő ágaihoz, a szemtermeléshez és az állattenyésztéshez viszonyítva. Ezért a szántófield az, amely a gazdasági termények legfontosabb tömegét és legbecseleseb részét nyújtja.

Ismeretes, hogy Magyarországon a kapitalista gazdálkodás térhódítása a XIX. század második felében a mezőgazdasági termelésnek mindenekelőtt a gabonatermelési ágát vonta uralma alá. Ez a szántófield térhódítását és jelentőségét növelte. Arra vonatkozóan, hogy a termőterület, a szántófield kiszélesedése, a művelési ágak megoszlása a XIX. század második felében fokozatosan hogyan változott, ha nem is teljesen pontosan és részletesen, de gyűjtöttek statisztikai adatokat. Ezek az adatok azt mutatják, hogy a XIX. század második felében a termőterület általában több millió hektárral gyarapodott, s ezen belül a legnagyobb arányú a szántófield növekedése volt.¹⁶

A század végére elért változásokat rögzítette az 1895. évi statisztika. 1895-ben a gazdaságok összes területének 54,99%-a a legfontosabb művelési ágra jutott, szántófield volt. Ha az ország összes területéhez a kimaradt erdő és legelő gazdaságok területeit is hozzászámítjuk, a szántófield aránya ennél kevesebb volt. A szántófieldnek ez az aránya, mely azt mutatja, hogy a gazdaságok összes területének alig több mint felét hasznosították a növénytermesztésre, országgrészenként és törvényhatóságokként, részben a földrajzi, részben a gazdálkodás színvonalának különbségéből adódóan, jelentősen különbözött.

Legmagasabb volt a szántófield aránya a Tisza—Maros szögében (69,80%), utána a Duna—Tisza közén (68,45%), a Dunántúlon (57,16%), az ország északnyugati részén (a Duna balpartján, 52,61%), a Tiszántúlon (a Tisza balpartján, 51,69%), az ország északkeleti részén (a Tisza jobbpartján,

16

Művelési ágak	1850—1855	1880
Szántófield	35,91	43,42
Kert	0,73	1,30
Rét	11,44	11,22
Legelő	15,24	13,90
Nádas	0,93	0,34
Szőlő	1,75	1,34
Erdő	34,00	28,48

A két felmérés között 1 241 170 hektárnyi eltérés mutatkozik, aminek az oka az, hogy az ország politikai beosztása változott, s hogy az újabb kataszteri felmérés pontosabb. A művelési ágak között fennforgó arányszámok mindazonáltal a valóságnak megfelelőnek tekinthetők. (Bernáth István: Magyarország mezőgazdasága. 294. l.)

44,74%); a legkisebb Erdélyben (42,63%). A sík vidékeken, tehát mindenekelőtt az Alföldön, ahol a XIX. század első felében a terület legjelentékenyebb részét még legelők foglalták el, az 1850-es években meginduló gabonakonjunktúra hatására a rétek, legelők feltörése olyan lendületet vett, hogy a század végére a művelési ágakon belül már nem kis fölényrel a szántóföld vált uralkodóvá.^{16a}

Míg a szántóföld az Alföld sík vidékén volt az uralkodó, addig az erdő a hegyes vidék kultúrája. Ebből következően a szántóföld után a legmagasabb (17,39%) országosan az erdőterületek aránya. A szántóföldi gazdasággal is rendelkező erdőgazdaságok területének aránya az Északkeleti Felvidéken 30,36%, az Északnyugati Felvidéken 24,48%, Erdélyben 19,28%, a Tiszántúlon 17,64%, a Dunántúlon 16,35%, a Tisza—Maros szögében azonban már csak 10,09%, a Duna—Tisza közén mindössze 6,08%.

Az erdők után a rét és a legelő következik a gazdaságok területéből való részesedés tekintetében 12,52, illetve 8,91%-kal. Területük aránya együttesen (a gazdaságok összes területének valamivel több, mint 20%-a) meghaladja az erdők területi részesedési arányát is. Nagyfokú visszaszorulásuk ellenére tehát még mindig jelentős teret foglaltak el a művelési ágak között. A legelőnek, e legősibb és legkezdetlegesebb művelési ágának a visszaszorulása — mint ismeretes — egyenes arányban halad a gazdálkodás belterjességével, a népesség szaporodásával, a piaci és közlekedési viszonyok javulásával. Magyarországon a XIX. század második felében nagy lendülettel előrehaladó feltörésüket az állattenyésztés visszaesése kísérte. Különösen a népies állattartás szenvedett sokat a legelők feltörése következtében. A rétek, legelők területének szűkebb térre szorítását ugyanis nem kísérte a nagyobbértékű mesterséges szálas takarmányok termesztésének kiszélesítése.

A legelők részesedési aránya a gazdaságok területéből a legmagasabb ugyancsak a hegyes vidéken volt. Első helyen állt Erdély 32,87%-kal, utána a Tiszántúl 25,04%-kal, az Északkeleti Felvidék 19,90%-kal, a Duna—Tisza köze 18,83%-kal, az Északnyugati Felvidék 18,25%-kal, a Dunántúl 17,48%-kal és végül a Tisza—Maros szöge 14,17%-kal.^{16b}

A gazdaságok összes területéből a kertek és szőlőterületek részesedése volt a legkisebb. A gazdaságok összes területének mindössze 1,69%-a kert és 0,91%-a beültetett szőlő. Legmagasabb a kert aránya a Tisza—Maros szögében, 2,79%, Erdélyben 2,61%, az ország északkeleti részén 1,91%, a Dunántúlon 1,36% és legkisebb a Duna—Tisza közén 0,88%. A Duna—Tisza köze kertkultúrájának fejlődése tehát csak a XX. században vehetett nagyobb lendületet. Negyven évvel később ugyanis már ez az országrész emelkedik ki kertkultúrájának viszonylag legmagasabb fejlettségi fokával. A kert és a szőlőterület aránya a legnagyobb a városok határában volt, pl. Pozsony: 51,43, Sopron: 17,86, Budapest: 14,69%. Ezekon kívül a következő megyék tüntek ki

^{16a} Törvényhatóságok, amelyekben a szántóföld aránya a legmagasabb volt: Csanád vm. 87,21%, Torontál vm. 84,89%, Bács-Bodrog vm. 83,80%, Békés vm. 74,08%, Temes vm. 74,03%, Jász-Nagykun-Szolnok vm. 72,46%, Tolna vm. 67,27%, Csongrád vm. 67,01%.

^{16b} Azok a megyék, amelyekben a rét, legelő területének aránya együttesen a legkevesebb volt: Csanád 7,87%, Bács-Bodrog 8,10%, Torontál 9,48%. Azok a megyék (Erdélytől eltekintve), amelyekben a rét és legelő területének aránya együttesen a legtöbb volt: Máramaros 51,88%, Zólyom 34,87%, Liptó 34,11%, Krassó-Szörény 28,13%, Ugocsa 27,50%, Hajdú 26,56%, Csongrád 24,98%, Pest 24,64%, Ung 24,25%.

a kert- és a szőlőterület magasabb arányával: Krassó-Szörény 7,17%, Zala 5,78%, Baranya 5,00%, Ung 4,26%.

A gazdaságok területének megoszlása művelési ágak szerint nemcsak országgrészenként, azon belül törvényhatóságokként, de a gazdaságok nagyságcsoportjai és kezelési módja szerint is eltérő volt. A művelési ágak megoszlási arányai gazdaságnagyságcsoportok szerint azt mutatják, hogy a szántóföld és kert aránya annál nagyobb, minél kisebb a gazdaságok nagysága, illetve a szántóföld aránya annál kisebb, az erdő, rét, legelő aránya annál nagyobb, minél nagyobb a gazdaságok területe.

A különböző kezelésű (tulajdon, haszonbéres, vegyes) gazdaságok területének megoszlása művelési ágak szerint a következő eltéréseket mutatja: A szántóföld aránya kiemelkedően a vegyes gazdaságoknál volt a legmagasabb. A haszonbéres és az önkezelésű gazdaságoknál a szántóföld aránya csaknem azonos. A kert arányával az önkezelésű gazdaságok vezettek, utánuk a vegyes gazdaságok következtek és jelentős lemaradással utolsók a haszonbéres gazdaságok voltak. A rét és a szőlő aránya ugyancsak az önkezelésű gazdaságoknál a legmagasabb és legkisebb a haszonbéres gazdaságoknál. A legelő kiemelkedően magas arányával viszont a haszonbéres gazdaságok vezettek. Az erdő aránya ismét az önkezelésű gazdaságokban a legmagasabb, utánuk a haszonbéres gazdaságokban és legkisebb a vegyes gazdaságokban.

A különböző kezelésű gazdaságok területének művelési ágak szerinti megoszlását összehasonlítva, megállapítható, hogy a szántóföldi gazdálkodás legkiterjedtebb a vegyes gazdaságokban volt. A haszonbéres gazdaságokban, a szántóföldi termelés mellett, a gazdálkodásban a legelőn alapuló állattenyésztésnek az önkezelésű és a vegyes gazdaságokénál nagyobb szerepe lehetett.

Gazdaság nagyságcsoport szerint hasonlítva össze a különböző kezelésű gazdaságok területének művelési ágankénti megoszlását, differenciáltabb eredményeket kapunk: A szántóföld és a kert aránya a gazdaságnagyságok növekedésével fokozatosan csökken valamennyi gazdaságnál, de nem egyenlő mértékben. A gazdaságok területének növekedésével ez a csökkenés leginkább az önkezelésű gazdaságokban mutatkozik meg, azután a vegyes gazdaságokban és legkevésbé a haszonbéres gazdaságokban. Az 1000 kat. holdon felüli gazdaságcsoportban már a haszonbéres gazdaságok vezetnek a szántóföld legmagasabb arányával. A kert aránya általában a legalacsonyabb a haszonbéres gazdaságoknál volt. A törpegazdaságokon belül viszont a kert területi részesedése jelentősen a legmagasabb a haszonbéres gazdaságokban. Ugyanezt az eltérést mutatja a legelő arányának vizsgálata is.

Az egyes gazdaságkategóriákon belül a különböző kezelésű gazdaságok területének művelési ágak szerinti megoszlása már inkább jelzi a gazdaságok gazdálkodásának eltéréseit, specializálódási törekvéseit is. A specializálódás jegyei a haszonbéres gazdaságoknál mutatkoznak meg leginkább, mégpedig különböző irányban. A törpe haszonbéres gazdaságok kertkultúrájukkal emelkednek ki, a nagy haszonbéres gazdaságok viszont a szántóföld- és legelő-gazdálkodással.

A gazdaságok felszerelése

A mezőgazdaságban a kapitalista gazdálkodás fejlődésének mutatója általában az állandó tőke növekedése, a változó tőke növekedésének egyre gyorsuló viszonylagos vagy abszolút lemaradása. A polgári statisztikák, így

az 1895. évi magyar mezőgazdasági statisztika is, a gazdaságok csoportosításánál csak a területnagyságot veszik alapul, a gazdaságok tőkebefektetésének-rendkívül különböző méreteit a csoportosításoknál teljesen figyelmen kívül hagyják. Így azonos kategóriába kerülhetnek néhány holdnyi területen, de nagy tőkebefektetéssel nagyüzemi gazdálkodást folytató tőkés nagyüzemek a kis paraszti gazdaságokkal. A tőkés gazdálkodás fokának olyan elsőrendű mutatója, mint a bérmunka alkalmazása, a statisztikából általában kimaradt. Mindezek nem teszik lehetővé, hogy közvetlenül és az egész tőkebefektetésre kiterjedően tanulmányozhassuk a tőkebefektetés mértékét és ennek megoszlását a gazdaságok között. A gazdaságok felszerelésének a statisztika által közölt adatai, ha korlátozottan is, de alapul szolgálnak következtetésekre a tőkemegoszlás arányát illetően, valamint arra vonatkozóan is, hogy kiknek a kezében koncentrálódtak a legfontosabb technikai eszközök. Ezeknek alapján újabb ismeretekre tehetünk szert a mezőgazdaságnak a XIX. század végére elért tőkés fejlődéséről, annak formáiról az ország különböző területein, a különböző gazdaságokban.

A mezőgazdaságban a gazdaságok felszerelése jelleg szerint két nagy csoportra osztható: az előfelszerelésre, amely mindenekelőtt az állatállományból, és a holt leltárra, amely az épületek mellett elsősorban a gép- és eszközállományból áll.

A gazdaságok előfelszerelése, az állatállomány megoszlása

A 2 388 482 gazdaságban 5 494 627 darab szarvasmarhát, 1 860 073 lovat, 5 554 824 sertést és 7 304 086 juhot számláltak össze. Egy gazdaságra átlagban 2,3 szarvasmarha, 0,78 ló, 2,33 sertés, 3,06 juh esett. A mezőgazdaságilag művelt területtel vetve össze az állatlétszámot, 100 darab számos marhára 275 kat. hold terület jutott.¹⁷ Az állatállomány tehát elég jelentősnek mondható, ami arra mutat, hogy az állattenyésztés a XIX. század végén az ország mezőgazdaságának általában fontos termelési ága volt.

100 kat. hold területre (szántó + rét + legelő) esett országrészenként

Országrész	Szarvasmarhából	Lóból	Sertésből	Juhból
Duna balpartja (Északnyugati Felvidék)	21,1	5,2	12,1	27,5
Duna jobbpartja (Dunántúl).....	21,7	6,7	23,2	28,0
Duna—Tisza köze	13,4	8,2	19,4	17,2
Tisza jobbpartja (Északkeleti Felvidék)	23,7	5,7	16,7	25,3
Tisza balpartja (Tiszántúl)	18,3	5,9	24,9	25,2
Tisza—Maros szöge	15,5	10,9	24,0	23,9
Erdély	24,0	3,9	15,0	34,1

Az állatlétszám megoszlása és az állattenyésztés jellege országrészenként és gazdaságkategóriánként nagy különbségeket mutat.

¹⁷ A számos marha a szarvasmarhára redukált állatlétszámhoz úgy aránylik, mint 77 a 100-hoz. Amennyiben csak a szarvasmarhára redukált állatlétszámot vetjük össze a területtel, 100 darabra 212 kat. hold jut.

A kulcs, amelyet a szarvasmarhára átszámításnál alkalmaztak: egy szarvasmarha = egy lóval, öt sertéssel, tíz juhval, tizenöt kecskével.

A szarvasmarha létszáma abszolút számokban és az állatsűrűség is Erdélyben volt a legmagasabb. Az állattenyésztésnek e tájegység természeti adottságai, a füves rétek, havasi legelők nagy kiterjedése (32—87%) is kedveztek. Amennyire a területnek művelési ágak szerinti megoszlásából, a terméseredményekből következtetni lehet, Erdély mezőgazdaságában a XIX. század végén is a fő termelési ág az állattenyésztés volt. Ugyancsak ezt bizonyítja a juhállomány magas száma és sűrűsége, amellyel Erdély még jobban kiemelkedik a többi országrész közül; ugyanakkor ló- és sertésállomány tekintetében a legelmaradottabbak közé tartozott.

Erdély után a szarvasmarha sűrűsége az Északkeleti Felvidéken volt a legnagyobb. E tájegység juhtenyésztése ugyancsak fejlett, bár ezen a téren már nem áll a második helyen, megelőzi a *Dunántúl* és az Északnyugati Felvidék is. A ló- és sertésenyésztés itt nem sokkal haladta meg az erdélyi szintet.

Az ország központibb területeinek adatait vizsgálva, a szarvasmarha abszolút számával és sűrűségével a Dunántúl emelkedik ki. Sőt, ha az összes háziállatokat együttesen vesszük figyelembe, akkor az állatsűrűség terén országos viszonylatban is a Dunántúl az elsőbbség. A Dunántúlnak ugyanis a szarvasmarha és juh mellett jelentős a sertésenyésztése is. Ezen a téren alig marad el a legjobban kiemelkedő két országrész, a Tisza—Maros szöge és a Tiszántúl mögött.

A Nagy-Alföld állattartása jóval jelentéktelenebb, mint a peremvidékeké és a Dunántúlé. Különösen szegény volt állatállományban a Duna—Tisza köze, hol csak a lótenyésztés tett szert nagyobb jelentőségre és csupán sertésenyésztésben előzi meg a peremvidékeket. A Tiszántúl a sertésállomány sűrűségével vezetőhelyet foglal el. Megközelíti ezt a Tisza—Maros szögének sertésenyésztése, amely országrész viszont vezet a lótenyésztésben.

Az egyes országrészek állatállományának és állatsűrűségének vizsgálata alapján kirajzolódik az egyes állatfajták tenyésztésének tájegységei is: a szarvasmarha tenyésztés leginkább Erdélyben, az északi dombos vidéken és a Dunántúlon; a lótenyésztés a Duna—Tisza közén, a Tisza—Maros vidékén; a sertésenyésztés a Tiszántúlon, a Tisza—Maros szögében és Dunántúlon; a juhtenyésztés Erdélyben, a Dunántúlon és az Északnyugati Felvidéken terjedt el.

Az állatállomány a különböző nagyságú gazdaságcsoportok között következőképpen oszlott meg:

Gazdaság-csoportok	A z ö s s z e s			
	szarvasmarhából	lóból	sertésből	juhól
	esett rájnk %-ban			
0— 5 kat. hold	17,51	15,15	24,01	7,19
5— 50 „ „	54,59	64,41	46,46	34,81
50— 200 „ „	7,53	9,58	6,90	7,13
200—1000 „ „	7,56	4,68	6,81	12,42
1000 kat. holdon felül	12,81	6,18	15,82	38,45

Az állatállomány megoszlási aránya nagymértékben eltért a gazdaságkategoróriák területi megoszlási arányától. Az ún. „törpe”, illetve félproletár gazdaságok részesedése az összes állatállományból jelentősen nagyobb volt,

mint az összes területből. A nagy gazdaságok viszont az összes állománynak lényegesen kisebb részét birtokolták, mint a területnek. Ugyanezek a tendenciák rajzolódnak ki az állatsűrűséget vizsgálva is, pontosabban az, hogy a kis földművesek a földterület egy bizonyos egységén hasonlíthatatlanul több jószágot tartottak, mint a nagygazdaságok. A szarvasmarha nagy száma a kisgazdaságokban arra is visszavezethető, hogy a paraszt inkább foglalkozik állattenyésztéssel és kisebb mértékben gabonatermesztéssel, mint a nagyüzem.

Az állatállomány megoszlásának ezek az arányai az egyes gazdaságtípusok tényleges helyzetéről, gazdasági felszereléséről azonban még nem sokat árulnak el. Az egy gazdaságra jutó állatlétszám adatai már többet mutatnak. Figyelmem kívül hagyva az 1 kat. holdon aluli gazdaságokat (ahol egy gazdaságra 0,43 szarvasmarha, 0,13 ló, 0,89 sertés, 0,23 juh esett) s csak az 1—5 kat. holdas gazdaság adatait véve a félproletár gazdaságok csoportjához, egy gazdaságra esett szarvasmarhából 1,03, lóból 0,28, sertésből 1,06, juhból 0,56. Mivel az igaerőhöz legalább párban kell az állatokat számítanunk, így e gazdaságoknak kb. felére egyáltalában nem jutott igaerő. Ezekből az adatokból kiderül tehát, hogy a törpegazdaságoknak jelentős része a nagyobb állatsűrűség ellenére, igaerővel egyáltalán nem rendelkezett. Az állatállomány nagyobb sűrűsége a félproletár gazdaságokban és e gazdaságok állatszégénysége tehát nem mond ellent egymásnak. A nagyobb állatsűrűség nem a kisgazdaságok jobb helyzetét, a kisüzemi termelés stabilitását és előnyeit bizonyítja, hanem — mint arra Lenin éppen a kisüzemi termelés dicsőítőivel szemben többször rámutatott — a kisparaszti gazdaságokban a termelési eszközök egészségtelen szétforgácsolódását. A nagyobb paraszti gazdaságok a relatíve kevesebb állatállománnyal valójában a terület és az állattartás mértéke között egészségesebb arányt tudnak megteremteni és a föld jobb művelését biztosítják.

Az egyes gazdaságcsoportok állattenyésztésében a tőkés termelés fejlődésével megmutatkozó különbségeket ezért elsősorban nem is az állatlétszám megoszlásának arányai szemléltetik, hanem a fajta és méginkább a súlybeli eltérések. Ilyen irányú vizsgálatra a magyar statisztikai adatgyűjtés, ha korlátozottan is, de lehetőséget nyújt.

A szarvasmarha átlagsúlya, neme, faja és a birtok jellegének megfelelően

A szarvasmarha neme, faja	A gazdaságok jellege		
	kis	közép	nagy
<i>Növendék marha két éven alul</i>			
magyar—erdélyi	108	131	161
mokány és riska	81	104	121
pirostarka	152	183	215
borzderes	122	166	208
egyéb színes	130	159	183
bivaly	99	125	163
<i>Növendék marha három éven alul</i>			
magyar—erdélyi	162	198	236
mokány és riska	126	163	178
pirostarka	227	277	317
borzderes	189	258	299
egyéb színes	199	244	299
bivaly	161	192	235

A nagy statisztikai adatgyűjtés végeredményeit közlő kötetben adatokat találhatunk a háziállatok súlyára, értékére, a tehének fejési átlagára, a kis- (100 kat. holdon aluli), a közép- (100—1000 kat. holdas) és a nagy- (1000 kat. holdon felüli) gazdaságokban, állatfajták és korok szerint is részletezve.

Az állatok átlagsúlyának adatai már egészen más irányba mutatnak, mint az állatok létszámának megoszlása. Valamennyi adat azt igazolja, hogy 1895-ben Magyarországon is a jószág minősége annál jobb, minél nagyobb a gazdaság. A 100 kat. holdon aluli paraszti gazdaságok és a nagygazdaságok között a különbség — mint látható — már igen jelentékeny volt. Ugyanezen különbségeket mutatják a szarvasmarhák átlagos értékének adatai, a tehének évi fejési átlagai a különböző gazdaságcsoportokban (a pirostarka fejési átlaga évente a kisgazdaságokban 1135 liter, a középgazdaságokban 1394 liter, a nagygazdaságokban már 1726 liter volt). „Az állatok élősúlyára vonatkozó adatok a legpontosabb képet nyújtják az állattartás valamennyi feltételéről: a takarmányról, az istállókról, a munkáról, az állatok gondozásáról; ... a kisparaszt minden szorgalma az állatok gondozásában még csak hozzávetőlegesen sem tudja kiegyensúlyozni a nagyüzem előnyeit, amely mégegyszer olyan jó minőségű terméket ad.”¹⁸

A szarvasmarha átlagos élősúlyának és fejési átlagának adatai ország-részenként is különböznek. E különbségek már nem mutatnak mindig oly határozottan egy irányba, mint az egyes gazdasági csoportokhoz tartozó szarvasmarhák súlybeli eltérései. Az országrészek sorrendje nagyban variálódik a szarvasmarha fajtája szerint. De általában megállapítható, hogy a szarvasmarha élősúlyával, fejési átlagával a Dunántúl, mindenekelőtt a dunántúli nagygazdaságok vezetnek, utána — ha nem is következetesen — az Északnyugati Felvidék következett, az Alföld középhegyet foglalt el és nagy lemaradással messze az országos átlag mögött állt Erdély és az Északkeleti Felvidék.

A szarvasmarhák, sertések, juhok és kecskék együttes súlyából átlagosan esik egy kat. holdra

Országrész	Szántóföldre, rétre, legelőre együtt		
	kis-	közép-	nagy-
	gazdaság		
Duna balpartja	0,77	0,61	0,63
Duna jobbpartja	1,00	0,69	0,80
Duna—Tisza köze	0,56	0,49	0,61
Tisza jobbpartja	0,88	0,47	0,52
Tisza balpartja	0,77	0,48	0,59
Tisza—Maros szög.....	0,69	0,37	0,51
Erdély	0,78	0,37	0,36
Magyarország összesen	0,77	0,50	0,63

Az állatsűrűség tehát, ha a súlyt vesszük alapul — már pedig ez a lényegesebb — nem dominál olyan egyértelműen és kiemelkedően a paraszti, a kisüzemi gazdaságok javára. Egyes országrészekben a különbség jelentéktelenné csökken, vagy el is tűnik, egyedül Erdélyben kiugró továbbra is.

¹⁸ Lenin: Az agrárkérdésről I. 197. 1.

Az állatállomány megoszlásának arányai az egyes gazdaságcsoportok között, külön-külön vizsgálva a tulajdonkezelésű, a haszonbéres és a vegyes gazdaságokat, az azonos tendenciák mellett is eltérő volt. A vegyes kezelésű, méginkább a tisztán haszonbéres gazdaságok az állattenyésztés tőkés összpontosulásának határozottabb jegeit mutatják.

A félszektár gazdaságok kategóriájában az egy gazdaságra eső állatállomány a legnagyobb a tulajdongazdaságokban, a legkevesebb pedig a tisztán haszonbéres gazdaságokban volt. Meggyőzően és szemléltetően mutatkozik meg ezen keresztül is a haszonbérlő kisparaszti gazdasági felszerelésének különös nyomorúsága, az a tény, hogy az ilyen földbérlet kétségtelenül a paraszti óriási többsége számára függőségi viszonyt jelentett. A 100 kat. holdon felüli gazdaságokat vizsgálva viszont azt látjuk, hogy itt a gazdaság területének növekedésével az egy gazdaságra eső állatállomány éppen a tisztán haszonbéres és a vegyes kezelésű gazdaságoknál volt a legnagyobb. Az 1000 kat. holdon felüli gazdaságok csoportjában a tisztán haszonbéres gazdaságok különösen kiemelkednek nagyobb sertés- és juhállományukkal. Ugyanebbe az irányba mutatnak a szarvasmarha sűrűségének adatai is.

100 kat. hold területre (szántó + rét + legelő) eső szarvasmarha a különböző nagyságú és kezelésű gazdaságokban¹⁹

Gazdaság-kategóriák	Tulajdon- kezelésű	Haszonbéres	Vegyes kezelésű
	gazdaságok		
1— 50	27,92	22,67	22,74
50— 100	13,94	9,94	13,41
100— 200	13,20	10,63	12,60
200— 500	12,92	12,30	13,80
500—1000	13,38	12,79	12,49
1000-en felül	11,25	11,92	11,68

A gazdaságkategóriák állatállományának megoszlási arányai (az egy gazdaságra eső szarvasmarha, állatsűrűség a különböző kezelésű gazdaságokban) országreszenként jelentős eltéréseket mutatnak.

Az egy gazdaságra jutó szarvasmarha létszáma a törpe (0—5 kat. hold), sőt az 5—20, és 20—50 kat. holdas gazdaságokban is a legkisebb a Duna—Tisza közén volt. Ugyanakkor a nagyobb gazdaságokra, különösen az 1000 kat. holdon felüliekre már az országos átlagnál több szarvasmarha jutott. Feltűnően alacsony a törpegazdaságokra eső szarvasmarha létszáma a Tisza—Maros szögén, sőt ami a legmeglepőbb, a Dunántúlon is, ugyanakkor amikor a nagyobb gazdaságokban (10 holdon felül) az egy gazdaságra jutó szarvasmarha létszámával a Dunántúl vezet. A többi országreszekben, elsősorban Erdélyben, de az Északnyugati és Északkeleti Felvidéken is, nincs ilyen nagy-

¹⁹ A szarvasmarha-állományának csak a szántóföld nagyságával való összehasonlítása nem ad reális képet, mivel az állattartás jórészt még a rét-, legelőgazdálkodáson nyugodott. Ezért a szántóföldhöz hozzáadtuk a rét és a legelő területét is. A statisztikában viszont csak az egyes gazdaságokhoz tartozó legelők vannak feltüntetve, a közösen használt legelőket — melyeket mint osztatlan birtokokat, az egyes gazdaságokról kiállított kérdőívekben nem mutatták ki — nem tudjuk figyelembe venni. Az állatlétszám egyrésze a kisparaszti gazdaságokra, jelentősebb része a közlegelőkre volt utalva.

Az egy gazdaságra eső állatállomány a különböző kezelési és nagyságú gazdaságokban

Gazdaság-kategóriák	Szarvasmarha			Ló			Sertés			Juh		
	T*	H**	V***	T	H	V	T	H	V	T	H	V
1 kat. holdon alul szántó nélkül	0,36	0,33	0,48	0,15	0,16	0,19	0,89	0,91	1,22	0,20	0,16	0,20
1 kat. holdon alul, szántóval	0,43	0,44	0,50	0,13	0,13	0,13	0,89	1,09	1,21	0,23	0,16	0,18
1— 5	1,03	0,94	1,20	0,28	0,37	0,40	1,16	1,29	1,55	0,56	0,54	0,43
5— 10	2,04	1,48	2,17	0,68	0,84	0,90	1,68	1,79	2,14	1,28	1,01	1,15
10— 20	2,98	1,80	1,65	1,17	1,48	0,93	2,50	2,79	1,69	2,43	1,63	1,15
20— 50	7,45	3,44	4,42	2,15	2,25	2,88	4,11	4,58	5,09	4,96	2,45	3,73
50— 100	7,38	6,11	7,90	3,53	2,99	4,35	7,20	8,14	8,61	9,05	6,75	8,11
100— 200	14,36	13,39	15,27	4,96	4,31	5,82	12,06	9,79	13,27	18,94	19,50	19,85
200— 500	31,25	34,35	34,10	7,17	6,81	8,40	25,67	23,28	28,16	55,87	63,11	61,95
500—1000	67,99	74,20	74,54	12,95	12,69	14,68	99,42	76,22	69,33	173,95	204,35	184,42
1000-en felül	186,81	204,53	204,54	30,51	29,90	34,28	233,16	285,83	231,77	745,29	835,81	707,95

Az egy gazdaságra jutó szarvasmarha az országrészek különböző nagyságú gazdaságaiban

Országrészek	0—5 kat. h.	5—10 kat. h.	10—20 kat. h.	20—50 kat. h.	50—100 kat. h.	100—200 kat. h.	200—500 kat. h.	500—1000 kat. h.	1000 holdon felül	Általában egy gazdaságra esik
Duna balpartja (ÉNy. F.)	0,69	2,12	3,22	5,01	8,39	16,09	33,65	71,21	136,48	2,26
Duna jobbpartja (Dunántúl).....	0,66	2,19	3,37	5,21	9,76	18,96	45,69	93,91	255,34	2,56
Duna—Tisza köze	0,36	1,07	1,82	3,43	7,18	15,21	34,94	77,76	240,12	1,89
Tisza jobbpartja (ÉNy. F.)	1,13	2,59	3,59	5,27	7,57	12,73	25,50	47,27	117,44	2,71
Tisza balpartja (Tiszántúl)	0,89	2,03	2,94	4,45	7,47	15,01	31,28	73,30	193,05	2,54
Tisza—Maros szöge	0,65	2,52	2,21	3,25	5,24	10,97	25,81	55,02	178,58	1,71
Erdély	1,00	2,32	3,29	4,78	7,07	11,08	21,27	46,02	98,28	2,39

* Tulajdonkezelési
 ** Haszonbéres
 *** Vegyes kezelési

arányú polarizáció. A törpe- és a kisparaszti gazdaságokban az egy gazdaságra eső állatállomány viszonylag magasabb, a nagy gazdaságokban pedig viszonylag alacsonyabb volt, mint a Duna—Tisza közén és a Dunántúlon. Ha az eltérések magyarázatául a természeti adottságok különbözőségét, a gazdaságok megoszlásának más arányait említenünk is kell, tagadhatatlan, hogy az eltérések meghatározó tényezője a tőkés fejlődés fokbeli eltérése. Erdélyben és az északi hegyes vidékeken a kapitalista fejlődés a mezőgazdaságban lényegesen lassúbb ütemben haladt előre, mint az ország sík, központibb területein. Így az állattenyésztés tőkés összpontosulása, amelynek jeleit elsősorban a Dunántúlnak, a Tisza—Duna közének és a Tiszántúlnak az állatmegoszlása tükröz, ezeken a területeken még nem mutatható ki.

A gazdaságok holt felszerelése, a gazdasági gépek és eszközök

A kapitalizmus előtti mezőgazdaság technikájának fő jellemvonása az, hogy nincs minőségi különbség a kisüzem és a nagyüzem technikája között. Így a kapitalizmus, fejlődésének első szakaszában, a mezőgazdaságban azt a munkaerőt és azokat a munkaeszközöket alkalmazza, amelyeket a feudalizmustól kapott örökségbe. Minél inkább előrehalad azonban a kapitalizmus fejlődése, annál inkább minőségi különbség jön létre a mezőgazdaságban a nagyüzem és a kisüzem technikája között. E minőségi különbség elsősorban a mutatói közé tartozik a mezőgazdasági eszközök és gépek alkalmazásának különböző mértéke. Ezért fontos és a marxista közgazdaságtan ezért tulajdonít különös jelentőséget a mezőgazdasági géphasználatra vonatkozó adatoknak.

A feudális viszonyok megszüntetése után kibontakozó agrárkapitalizmus technikai bázisa Magyarországon is a feudalizmus örökségén alapult. Az 1850-es évek gazdálkodását ismertető korabeli tudósításokból és az eddigi kutatások eredményeiből a gazdálkodásnak az a képe bontakozik ki, hogy a földművelést továbbra is kézimunkával végezték és kevésszámú primitív szerkesztést használtak. A kapitalista mezőgazdálkodást tehát fejlődésének első szakaszában a kisparaszti gazdálkodástól még nem annyira a befektetett tőke nagysága, mint inkább a kapitalista gazdálkodás által igénybevett földterület nagysága, a munka szervezése, a művelés módja különböztette meg. Igaz, hogy a robotmunka megszüntetése után a modernebb munkaeszközök: a vasborona, szecsavágó, kukoricamorzsoló, szénagyújtó, sorvető, az 1860-as évektől a cséplőgép alkalmazása is kezdett elterjedni (1863-ban 198 cséplőgép dolgozott az országban 1549 lóerővel), ezek azonban még annyira ritkaságszámba mentek, hogy a mezőgazdaság általános technikai fejlődésének szintjében az 1850—1870-es években észrevehető változást alig eredményeztek.²⁰

²⁰ Egyes mintauradalmakban ugyan drágábbnál drágább gépkülönlegességek is működtek, amelyek rendszerint külföldről kerültek az országba. Üzemeltetésük azonban költséges volt, kezelésükre megfelelő szakembereket alig lehetett találni. A gépeket itt-ott eredménytelenségrel használták, azonban működésük nem volt jelentős, inkább mutatóvány számba mentek. S ha az 1850-es évek elején a tőkehiány korlátai között egyes birtokosok még vásároltak is gépet, az rövidesen csődöt mondott, mivel alkatrészeik pótlására nem volt elég szaktudás. A hazai mezőgazdasági gépgyártás pedig nagyon kezdetleges volt. 1851-től működött ugyan a Vidacs-féle pesti gépgyár, elsősorban vaskék, vasboronák gyártására rendezkedett be, a hozzáfűzött várakozásokat azonban nem tudta kiélegetni, a külföldi gépek pedig nagyon drágák voltak (Magyar Gazda 1860-28).

A mezőgazdaságban korszakalkotó esemény a gőzcséplőgép megjelenése volt. A gabona kicséplése korábban vagy kézi cséppel vagy lovakkal való nyomtatással történt.

A mezőgazdaság technikai fejlődése nagyobb lendületet Magyarországon az 1880-as évektől vett. Sajnos, statisztikai adatok a mezőgazdasági gépek és munkaeszközök számbavételéről ez időből nem állnak rendelkezésünkre. 1871-ben gyűjtöttek ugyan adatokat a mezőgazdasági gépekről, ez az összeírás azonban annyira hiányos, hogy eredményeit még csak megközelítő adatok gyanánt sem fogadhatjuk el.²¹ A mezőgazdaság növekvő gépesítéséről tanuskodik azonban a külföldről behozott gépek forintértékének egyre gyorsuló emelkedése az 1880-as évektől.²² A technikai haladás gyorsulása nálunk is összefüggött az agrárválság kibontakozásával, amelyet a tengerentúli gabonaverseny idézett elő, és amely helyenként ugyan technikai visszaesésre vezetett, de egészében meggyorsította a technikai fejlődést, kikényszerítette a mezőgazdaság további specializálódását — a tókés társadalomban a mezőgazdaság fejlődésének egyik alapvető tényezőjét és a gépek további alkalmazását.²³ A mezőgazdaságban alkalmazott gépeknek és munkaeszközöknek részletes számbavételére ugyancsak az 1895. évi általános mezőgazdasági statisztikai adatgyűjtéskor került sor. Az adatgyűjtés alkalmával nemcsak az egyes fontosabb gépeket és munkaeszközöket vették számba, hanem az egész vagy csaknem az egész holt mezőgazdasági felszereléssel, a legegyszerűbb és legnékülözhetetlenebb munkaeszközökkel, ekékkel, boronákkal, szekerekkel stb.-vel kapcsolatban is gyűjtöttek adatokat, mégpedig összefüggésben a gazdaságok területi nagyságával.

Egy ilyen kivételesen részletes és gazdag adatgyűjtés²⁴ birtokában a gépeket, a munkaeszközöket, mint a különböző gazdaságtípusok, a különböző földművelési módszerek, a gazdaságok különböző gazdasági feltételeinek mutatóját is vizsgálhatjuk.

A cséplési munka egész éven át tartott, sőt gyakran az új gazdasági évbe is átnyúlt. A hosszú idő mellett ez a fajta cséplés nagyon sok munkaerőt is igényelt és óriási szemvesztéssel járt.

A XIX. század első felében néhány nagy uradalomban már használtak járgánnyal hajtott, csűrbe épített cséplőket (a járgány nem kémiai energiát változtatott át mechanikai energiává, mint később a gőzlokomobil vagy a motor, hanem a mechanikai energiát öntötte más formába azzal, hogy a ló vagy ökör lassú haladó mozgását gyors forgó mozgássá alakította át). A cséplőgép igazi fejlődésnek akkor indult, amidőn Angliában a Clayton Shuttleworth Co. lincolni gyárában rátértek a kerekre szerelt és gőzlokomobillal hajtott cséplőgép gyártására. Innen került 1852-ben az első gőzcséplőgép Magyarországra is, Fehér Sándor Torontál megyei földbirtokos gazdaságába. Az első gőzeke pedig 1861-ben lépte át az ország határát. (*Sevin Henrik*: A faekétől a Hoffhergépig. Bpest. 1944. 35—42. l.) A talaj megmunkálásában a gőzekék hozták a XIX. század második felében a forradalmi újítást. Hazájuk Anglia. Az 1850-es évek elején sikerült gyakorlatilag előállítani. 1867-ben a Royal Agricultural Society szerint még csak 135 birtokon vezették be. 1871-ben már több mint 2000 tevékenykedett. Németországban ekkor mindössze 24 volt, Magyarországon pedig 7. 1895-ben Németországban 1696, Magyarországon csak 159. (Az Angliára, Németországra vonatkozó adatokat közli *Kautsky*: *Die Agrarfrage*. 45. l.)

²¹ Magyar Statisztikai Évkönyv III. évf. 1874. I. r. 120—123. l. (ez összeírásban 7 gőzeke, 2388 gőzcséplő és 493 egyéb gőzgép szerepel).

²² Adatokat közöl erre vonatkozóan *Sándor Pál*: A XIX. századvégi agrárválság Magyarországon c. munkájában (207—209. l.) Bpest. 1958.

²³ *Lenin*: A kapitalizmus a mezőgazdaságban. Az agrárkérdésről I. Bpest. 1950.

²⁴ Az 1895. évi mezőgazdasági statisztika a gépekkel, a munkaeszközökkel kapcsolatos adatgyűjtésének kivételes gazdagságára és a tókés mezőgazdaság vizsgálatokor jól hasznosítható adataira Lenin is felfigyelt és azokat elemezte is „A modern földművelés tókés rendszere” c. tanulmányában. (*Lenin*: Az agrárkérdésről II. 101—104. l.)

1895-ben a gazdaságokban a következő gépek és munkaeszközök voltak:²⁵

A gazdasági gépek és eszközök megnevezése	A gazdaságokban használt gépek száma összesen	A gazdasági gépek számából esett a			
		törpe	kis	közép	nagy
		gazdaságokra százalék			
I. Gépek motorikus erőre					
Lokomobil	9 365	5,48	24,72	31,07	38,73
Cséplőgép gőzerőre	8 920	4,73	24,60	31,98	38,69
Gőzeke	159	2,51	13,21	11,32	72,96
Egyéb gőzgép	240	6,28	22,59	17,99	53,14
Szélmotor	378	11,38	72,49	8,46	7,67
Villamos motor	43	18,60	46,51	23,26	11,63
Petróleummotor	84	9,53	63,09	13,09	14,29
Benzinmotor	16	25,00	43,75	18,75	12,50
Vízmotor	221	11,79	49,05	16,99	22,17
	19 426				
II. Gépek, eszközök állati és emberi erőre					
1. Talajművelő eszközök					
Egyes eke fagerendellyel	842 187	17,19	72,86	5,17	4,78
„ „ vasgerendellyel	107 251	9,43	47,04	18,71	24,82
Kettős eke	32 551	4 51	32,84	30,39	32,26
Hármas „	11 574	1,67	9,80	25,49	63,04
Mélyítő „	12 626	5,95	45,52	18,78	29,75
Töltőgető eke	60 112	6,64	73,96	8,72	10,68
Kultivátor	10 557	2,45	26,13	24,39	47,03
Ekék kultivátorokkal együtt	1 076 858	14,62	66,53	8,64	10,21
Borona fakerettel	799 062	15,35	77,07	4,33	3,25
„ vaskerettel	132 234	8,55	61,01	14,17	16,27
Tüskeborona	286 235	14,47	72,87	6,57	6,09
Boronák együtt	1 217 531	14,41	74,33	5,93	5,33
Sima henger	115 876	3,90	63,65	15,62	16,83
Fogas „	17 848	8,47	45,45	18,87	27,21
Hengerek együtt	113 724	4,51	61,23	16,05	18,21
Szóróvetőgép	6 133	1,24	24,23	32,97	41,56
Sorvetőgép	38 035	1,24	45,43	27,49	25,84
Vetőgépek együtt	44 168	1,24	42,49	28,26	28,01

A mezőgazdasági termelés kifejezettebben tőkés jellegének közvetlen tükrözője volt a XIX. század végén a gőzerővel hajtott gépek használatának mértéke. Az 1880-as évektől az egyes európai országok mezőgazdaságában a gőzgépek használata egyre gyorsuló ütemben haladt előre.²⁶ Németország-

²⁵ Itt csak a gazdaságokhoz tartozó gépeket és munkaeszközöket vették számba. Voltak azonban főleg vállalkozók, akik gazdasággal nem bírtak, s gépeiket más, főleg nagygazdaságokban üzemeltették.

²⁶ Franciaországban:

	1862	1882	1892
Gőzekék és lokomobilok	2849	9288	12 037

A gazdasági gépek és eszközök megnevezése	A gazdaságokban használt gépek száma összesen	A gazdasági gépek számából esett a			
		törpe	közép	kis	nagy
		gazdaságokra százalék			
2. Terménybetakarító, tisztító és előkészítő eszközök					
Marokrakó aratógép	2 247	4,01	17,04	28,30	50,65
Kévekötd	794	6,04	31,62	29,85	32,49
Kaszálógép	1 923	3,06	7,80	25,16	63,98
Arató és kaszálógép együtt	4 964	3,97	15,79	27,34	52,90
Lógereblye	20 044	4,62	34,12	26,93	34,33
Járgány	46 552	5,39	78,77	8,98	6,86
Cséplőszekrény	46 814	5,62	88,46	4,82	1,10
Kukoricamorzsoló rosta	276 897	6,18	60,18	22,92	10,72
Konkolyválasztó	20 652	5,22	45,15	30,01	19,62
3. Takarmány-előkészítő gépek és eszközök					
Szecs kavágó	174 695	13,53	77,13	6,14	3,20
Répvágó	51 411	6,91	63,68	16,82	12,59
Daráló	17 132	11,79	57,70	19,10	11,41
Szénasajtoló	870	17,01	40,00	14,95	28,04
Gőzfülesztő	1 865	20,64	39,57	12,55	27,24
4. Egyéb gazdasági gépek és eszközök					
Szekér fatengellyel	549 461	20,65	68,62	5,62	5,11
„ vastengellyel	777 742	16,88	66,91	8,36	7,85
Szekerek összesen	1 327 203	18,44	67,61	7,23	6,72
Trágyaszivattyú	2 776	4,06	13,60	25,82	56,52
Vízszivattyú	6 056	8,29	22,82	25,42	43,47
Vízfordólajt	27 697	10,14	42,99	17,23	29,64
Borsajtó fából	118 415	26,40	70,41	2,35	0,84
„ vasból	12 205	24,17	60,28	9,28	6,27
Szőlőszűző	16 661	24,94	65,94	5,67	3,45
Gyümölcsaszaló	9 400	17,73	73,45	5,99	2,83
Nagyobb mérleg	98 555	10,13	54,33	19,05	16,49

ban a mezőgazdaságban használt gőzgépek száma 1879 és 1897 között ötszörösére emelkedett. Franciaországban a gőzgépek és lokomobilok száma 1882-ben 9288, 1892-ben 12 037 volt. Magyarországon 1895-ben a gazdaságok tulajdonában a lokomobilok és gőzgépek száma összesen 9764. A 2 388 482 gazdaságra gondolva, ez a szám valóban nem jelentékeny. Ha a lokomobiloktól és a cséplőgépektől eltekintünk (a lokomobilok jórészt a cséplőgépnél alkalmazták), a többi motorikus gép „technikai ritkaság”-számba ment. Fel kell azonban ugyanakkor arra is figyelni, hogy korának olyan technikai ritkasága, mint a benzinmotor, ha mindössze 16 darab is, már fellelhető.

Német birodalom:	1892	1895
Gőzekék	836	1696
Gőzcséplőgépek	75 690	259 069
Más cséplőgépek	298 367	596 869

(Kautsky: Die Agrarfrage. Stuttgart, 1899. 40. l.)

A különböző gépek, valamint a fejlettebb művelésre utaló technikai segédeszközök azonban általában nemcsak viszonylagos, de abszolút többségben is a 100 kat. holdon felüli gazdaságokra estek, sőt gyakran abszolút többségben kifejezetten a nagy, illetve az 1000 kat. holdon felüli gazdaságokra. (Pl. gőzeke 72,96%, gőzgépek 53,14%, egyéb arató és kaszáló gépek 52,90%.)

Az egyes országok mezőgazdasági statisztikájának a gépek használatára vonatkozó adatai egyértelműen azt bizonyítják, hogy a gépeket alkalmazó gazdaságok százalékaránya párhuzamosan növekszik a gazdaság méreteinek növekedésével. A magyar statisztika adatai emellett mutatják, hogy Magyarországon a XIX. század végén a gépek és a fejlettebb művelésre utaló technikai segédeszközök általában abszolút mértékben is a 100 kat. holdon felüli — tehát lényegében már nem paraszti — gazdaságokban koncentrálódtak. A 100 kat. holdnál nagyobb területtel bíró gazdaságokban található a lokomobiloknak 69,80%-a, a gőzekéknek 84,28%-a, az egyéb gőzgépeknek 71,13%-a, a hármasekeknek 88,53%-a (sőt 63,04%-a az 1000 kat. holdon felüli gazdaságokban). A gazdasági eszközök primitívebb, egyszerűbb fajtáinak használati aránya viszont a gazdaságok területének csökkenésével párhuzamosan növekszik. A gőzcséplőgép és a járgányos cséplőgép, a fagerendás eke és a vaseke aránya pl. az egyes gazdaságcsoportokban a következő volt:

	Gőzcséplőszekrény	Járgányos cséplőszekrény	Vasgerendes	Fagerendes
			eke (egy, kettős)	
Törpe gazdaság	422	2 632	24 536	178 173
Kis gazdaság	2 195	41 399	165 647	754 443
Közép gazdaság	2 852	2 265	62 311	53 533
Nagy gazdaság	3 451	518	84 471	49 404

A tökéletesített munkaeszközöket, mindenekeelőtt a gépeket a tőkés gazdaságok tehát szinte monopolizálták. Ilyen nagy szakadékot a paraszti gazdaságok és a nagybirtokos gazdaságok technikai fejlettsége között a német mezőgazdasági statisztika pl. nem tükröz.

A gépekből és a modernebb munkaeszközökből a különböző nagyságú gazdaságoknál egy gazdaságra esett Magyarországon:

Gazdaság-csoportok	Gazdaságok száma	Lokomobil	Gőzcséplő	Hármaseke
		jut egy gazdaságra		
1— 5 kat. hold	716 769	0,00	0,00	0,00
5— 10 „ „	458 535	0,00	0,00	0,00
10— 20 „ „	385 381	0,00	0,00	0,00
20— 50 „ „	205 181	0,00	0,00	0,00
50— 100 „ „	36 032	0,02	0,02	0,02
100— 200 „ „	10 275	0,06	0,06	0,06
200— 500 „ „	6 448	0,16	0,16	0,26
500—1000 „ „	3 144	0,38	0,37	0,91
1000-en felül	3 768	0,96	0,91	3,42

1895-ben Németországban :

Gazdaság-csoportok	Gőzekkel	Cséplőgépekkel
	rendelkező gazdaság	%-os aránya
2 kat. holdig	0,00	1,08
2— 5 „ „	0,00	5,20
5— 20 „ „	0,01	10,95
20—100 „ „	0,10	16,60
100 kh.-on felül	5,29	16,22

E két táblázat statisztikai pontosságú összevetése a gazdaság-csoportok és gépfajták eltérése következtében természetesen lehetetlen. A fejlődés azonos és eltérő tendenciái azonban világosan megmutatkoznak. A mezőgazdaság tőkés fejlődésével a paraszti üzem és a tőkés üzem technikai ellátottságában a különbségek Magyarországon és Németországban is növekedtek. Németország mezőgazdasága azonban a technikai fejlődésnek lényegesen magasabb színvonalán állott, és a paraszti üzemek elmaradása a technikai fejlődésben nem volt olyan kirívó, mint Magyarországon.

Részletesebben vizsgálva a magyarországi paraszti üzemek felszerelését, az ekéket, e legfontosabb munkaeszközöknek a használatára és megoszlására vonatkozóan a következő adatokat kapjuk:

Gazdaság-kategóriák	A gazdaságok száma	Összes eke	Egy gazdaságra esik	Fagerendes eke	Vaseke	Összes
						vaseke %-ban
1— 5 kat. hold	716,769	172 724	0,24	152 775	19 939	13,05
5— 10 kat. hold	458 535	280 142	0,61	244 381	35 761	14,63
10— 20 kat. hold	385 381	329 672	0,85	275 224	54 448	19,78
20— 50 kat. hold	205 181	243 998	1,18	189 006	59 992	29,09
50—100 kat. hold	36 032	66 278	1,84	45 832	20 446	44,61
100—200 kat. hold	10 275	33 157	3,22	19 375	13 782	71,13

E táblázat adatai is egyértelműen bizonyítják, hogy a paraszti gazdaságokban a legegyszerűbb, a legkevésbé tartós, rosszabb munkát végző eszközök túlsúlyban vannak, s minél kisebb a gazdaság, annál jelentősebb ez a túlsúly. Az adatok emellett azt is bizonyítják, hogy a paraszti gazdaságok nagy része, 843 916 kis és középparaszttgazdaság (5—20 kat. h.) a talaj megmunkálásához még e legegyszerűbb, de legfontosabb munkaeszközökkel sem voltak ellátva. A 843 916 gazdaságnak összesen 609 814 ekéje volt, amelyből a vagerendelyes ekék száma még a százezret sem haladta meg. Közel egy negyed millió (241 213) gazdaság (20—100 kat. hold) túrhetően volt ellátva ekével, azonban a gazdaságoknak még ebben a csoportjában is a fagerendelyes eke volt az uralkodó, s csak a 100 kat. holdon felüli gazdaságok voltak kielégítően

ellátva e munkaeszközzel, csak itt kerültek túlsúlyba az ekék modernebb változatai, a vasekék.

Az egy mezőgazdasági eszközre jutó terület adatai a különböző nagyságú gazdaságokban viszont azt mutatják, hogy a mezőgazdasági eszközökkel teljesen elégtelenül ellátott proletár- és parasztgazdaságokban ugyanakkor egyes gazdasági felszerelésekből mértéktelenül sok volt egy-egy gazdaság egész szántóföld területéhez képest.

Egy mezőgazdasági eszközre jutó szántóterület (kat. h.-ban):

	ekére	boronára	szekérre
a törpe gazdaságban	7	8	7
a kisgazdaságban	13	13	15
a középgazdaságban	27	45	40
a nagygazdaságban	28	61	53

„Az eszközökkel való ellátottság nyomorúságos volta és ezek karbantartásának elviselhetetlen drágasága — ez a kisüzemi termelés osztályrésze a kapitalizmusban. A kisüzemben a munka eltékozlása a rossz és elavult, csak az egészen kis gazdaság folytatására alkalmas munkaeszközök óriási tömegének karbantartására a nyomasztó szükséggel párosul, amely ínszakadtáig való munkára kényszeríti a parasztot, hogy valahogyan fenntartsa magát talpalatnyi földjén ezekkel az elavult, barbár eszközökkel...

... a géphasználat statisztikája éppen a kisüzemben tapasztalható mértéken felüli munkának arra a tényére mutat rá, amelyet a marxisták mindig hangsúlyoztak. Ez az, amit a mezőgazdasági géphasználat oly egyszerű és mindenki előtt oly ismeretes adatai tanúsítanak, ha ezeknek az adatoknak társadalmi-gazdasági jelentőségét fontolóra vesszük” — állapította meg Lenin, éppen a magyar mezőgazdasági üzemmstatistika adataiból.²⁷

A különböző kezelésű (tulajdon, haszonbéres, vegyeskezelésű) gazdaságok a mezőgazdasági gépekkel és munkaeszközökkel ugyancsak nem egyforma mértékben voltak ellátva. Az egyszerűbb, primitívebb munkaeszközökből a tulajdonkezelésű gazdaságok nagyobb arányban, a gépekből, a modernebb munkaeszközökből viszont lényegesen alacsonyabb arányban részesültek. Így pl. míg a fagerendelyes egyes ekének 80,13%-a, a fakeretes boronának 81,43%-a, a fatengelyű szekereknek 83,24%-a, a fából való borsajtolónak 87,64%-a található házi kezelésű gazdaságok tulajdonában, addig a gőzcsepplőgépek 54,80%-a, a marok- és aratógépek 54,61%-a, a lokomobilok 55,86%-a, a hármasekék 52,28%-a volt a tulajdonukban.

A gépek, a modernebb munkaeszközök viszonylag a legnagyobb mértékben a haszonbéres gazdaságokban, utánuk pedig a vegyes kezelésű gazdaságokban találhatók. A lokomobiloknak 15,89%-a, a gőzcsepplőgépeknek 16,30%-a, a hármasekéknek 22,06%-a, a marokszedő aratógépeknek 18,60%-a, az egyéb gőzgépeknek 17,99%-a stb. haszonbéres gazdaságokban üzemelte-

²⁷ Lenin: Az agrárkérdésről. II. k. 101—104. 1.

tett. Ebből következően a gépekre és a modernebb munkaeszközökre a legkevesebb szántóterület a haszonbéres gazdaságokban jutott.

Ha az egyes gazdaságkategóriákon belül hasonlítjuk össze a különböző kezelésű gazdaságok felszerelését, differenciáltabb kép bontakozik ki. Eddig azt láthattuk, hogy a gépek és modernebb munkaeszközök erősen a nagyüzemekben koncentráálódtak; a különböző kezelésű gazdaságcsoporthoz gépi és munkaeszközi felszerelése azt mutatja, hogy ez a koncentráció a legnagyobb fokú a haszonbéres gazdaságokban volt. Míg a sajátkezelésű gazdaságokban a motorikus erővel működő gépekből 3940 esett az 1000 kat. holdon aluli gazdaságokra és 3984 az 1000 kat. holdon felüliekre; a vegyes kezelésű gazdaságoknál 2445 és csak 1551 az 1000 kat. holdon felüli gazdaságokra, addig a tisztán haszonbéres gazdaságoknál az 1000 kat. holdon aluliakra csak 821, az 1000 kat. holdon felüliekre pedig 1781. A paraszti gazdaságban — általában 200 kat. holdig — a haszonbéres gazdaságok voltak munkaeszközökkel a leggyengébben ellátva.

A gépek megnevezése	A tulajdon	A haszonbéres	A vegyes
	gazdaságoknál a felsorolt gépek és eszközök egy-egy darabjára esett átlagosan kat. hold szántó		
Lokomobil	2 649	1 285	1 693
Cséplőszekrény gőzerőre	2 830	1 315	1 734
Gőzeke	169 014	1 626	104 847
Egyéb gőzgép	.	273 127	.
	94 926	44 463	94 843
Hármas eke	1 297	424	915
Kultivátor	1 417	666	1 056
Marokrakó aratógép	11 295	4 574	8 369

Különösen szembeötlő a kisparaszti bérletek nyomorúságos felszerelése, de lemaradnak az 50—500 kat. holdas haszonbéres gazdaságok is. A magas földjáradék által meghatározott magas haszonbér, úgy látszik, nem tette lehetővé a pótlólagos tőkebefektetést. A gépi koncentráció viszonylag legmagasabb fokával tehát az 500, méginkább az 1000 kat. holdon felüli haszonbéres gazdaságok tűnnek ki. Az 50—500 kat. holdas gazdaságokban a vegyes gazdaságok vezetnek viszonylag legtöbb gazdasági felszereléssel. Ez a vállalkozó jellegű gazdagparasztság tőkével való jobb ellátottságát tükrözi. Ugyanebbe az irányba mutatnak a különböző kezelésű gazdaságok egyes gazdaságcsoporthaiban az egy gépre eső szántóterület adatai is. A gazdaságok területének növekedésével mindhárom csoportban csökken az egy gépre eső szántóterület. Egy gépre azonban a legkevesebb szántóterület

terület valamennyi gazdaságkategória közül a vegyes gazdaságokban esett. A 200 kat. holdon aluli gazdaságok csoportjánál a tisztán haszonbéres gazdaságokban esett a legtöbb szántó föld egy gépre. A 200 holdon felüli gazdaságokban már egy gépre kevesebb szántó jutott, mint a tulajdongazdaságokban; az 500—1000 kat. holdas gazdaságkategóriában már alig több, mint a vegyes gazdaságokban.

A gépek és a modernebb talajművelő eszközök elterjedtsége az egyes országrészekben, akárcsak az állatállomány megoszlása, ugyancsak jelentős eltéréseket mutat.

A motorikus gépek és modern talajművelőeszközök megoszlása országrészek szerint

Gépek	Északnyugati Felvidék	Dunántúl	Duna-Tisza köze	Északkeleti Felvidék	Tiszántúl	Tisza-Maros szöge	Erdély
Lokomobil	1 072	2 512	2 085	589	1 276	1 452	379
Cséplőszekrény . . .	1 046	2 447	1 969	555	1 276	1 332	410
Gőzeke	28	58	27	11	19	22	6
Egyéb	15	83	23	24	28	53	10
Összesen	2 101	5 100	4 104	1 179	2 599	2 859	805
Vetőgép szórva . . .	787	1 202	1 276	623	890	633	722
„ sorba	5 716	11 647	6 329	1 855	4 448	4 570	3 888
Kéttős eke	4 061	11 403	13 343	4 154	10 128	8 134	2 751
Hármas eke	1 953	5 866	3 676	1 363	3 537	2 871	1 170
Összesen	12 517	30 118	24 624	7 995	19 003	13 208	5 031
Szántó	2 322 182	3 888 119	3 670 128	1 858 487	3 005 090	2 904 257	2 621 472

A gőzgépek és a modernebb munkaeszközök használata terén az országrészek közül messze a Dunántúl emelkedik ki, nemcsak a gépek abszolút számával, de a gépeknek a szántó föld területhez mért arányával is. Az összes gőzekének, amelynek — mint már szó volt róla — a legjelentősebb szerepe volt a talaj megmunkálásában, több mint a fele a Dunántúlon volt található. A Dunántúl után a Duna—Tisza köze következett. A lokomobiloknak, a vetőgépeknek közel fele e két országrészen összpontosult. A Tisza—Maros szögében és az Északnyugati Felvidéken a gépsűrűség csaknem azonos, jelentékenyen kevesebb a Tiszántúlon és az Északkeleti Felvidéken. Kirívóan lemarad a gépek, a modernebb munkaeszközök alig említésre méltó használatával (szántóterületéhez arányítva is!) Erdély. Ha viszont a vizsgálatot a legelmaradottabb technikai eszközök megoszlásával folytatjuk, a sorrend megváltozik: Erdély, a peremvidékek és a Tiszántúl kerülnek az élre.

Természetszerűleg, az egyes országrészekben belül sem egyenlően oszlott meg a gép- és a munkaeszközök használata. A legtöbb gőzeket Baranyában (18-at), Nyitrában (14-et), Somogy vármegyében (13-at) használták. A legtöbb lokomobil és gőzcseplőgépet viszont Bács-Bodrog vm-ben (792—789), Torontálban (619—567), Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm-ben (445—422), Jász-Nagykun-

Szolnok vm-ben (392—381), Baranya vm-ben (380—366) és Somogy vm-ben (371—337).²⁸

Országosan, mint láttuk, az volt a jellemző, hogy a gépeket és a modernebb munkaeszközöket a nagy gazdaságok szinte monopolizálták; néhány vármegye viszont a paraszti gazdaságok viszonylag jelentősebb gőzgép használatával emelkedett ki. Így elsősorban Bács-Bodrog vm., ahol a 792 lokomobilból mindössze 102 db-ot használtak az 1000 kat. holdon felüli gazdaságokban, a 20—100 kat. holdas gazdaságokban viszont 312-öt. Hasonló volt a lokomobilok megoszlása még Torontál és Baranya vm-ben. (Torontálban az 1000 kat. holdon felüli gazdaságokban 158, a 20—100 kat. holdas gazdaságokban viszont 253 lokomobil volt. Baranyában a 380 lokomobilból csak 83-at használtak az 1000 kat. holdon felüli, 120-at a 20—50 kat. holdas gazdaságokban. Pest és Jász-Nagy-Kun-Szolnok vm. fejlettebb gőzgép használata viszont a középbirtok aránylag nagyobb méretű gépesítésével is összefüggött. Pest vm-ben a 445 lokomobilból 193-at a nagy gazdaságokban, 141-et viszont a középgazdaságban; Jász-Nagy-Kun-Szolnok vm-ben a 392 lokomobilból 156-ot a nagy-, 139-et a középgazdaságokban használtak.) Más vármegyék átlagosnál nagyobb géphasználata pedig kifejezetten a nagybirtok gépesítésével függött össze. Így Somogy vm.-ben a 371 lokomobilból 262-öt, Bihar vm-ben a 368 lokomobilból 235-öt az 1000 kat. holdon felüli gazdaságokban használtak.

A gépek és a munkaeszközök megoszlása kiegészíti más oldalról az állatállomány megoszlásával kapcsolatban tett megállapításainkat a mezőgazdaság tőkés fejlődésének nagy eltéréseiről az ország különböző vidékein.

Összegezve következtetéseinket az 1895. évi mezőgazdasági üzemmstatistika adatainak tanulmányozásából, elsősorban is megállapíthatjuk, hogy azok — a polgári statisztikákra általában jellemző fogyatékoságok ellenére is — sokrétűen tükrözik a XIX. század második felében végbement tőkés fejlődés eredményeit a magyarországi mezőgazdaságban.

²⁸ Számottevőbb volt még a gépek használata:

	Lokomobil	Gőzeséplő	Gőzeke	Egyéb gőzgép
Bihar vm.	368	309	8	8
Temes „	310	382	4	6
Fejér „	290	250	4	13
Pozsony „	291	280	5	7
Békés „	285	270	7	6
Nyitra „	258	256	14	5
Csanád „	249	240	4	14
Tolna „	248	239	2	8
Szabolcs „	238	222	1	2
Nógrád „	213	207	2	1
Sopron „	212	220	5	4
Vas „	208	215	4	8
Komárom „	205	199	1	9
Heves „	203	191	10	2
Arad „	198	178	5	3
Veszprém „	193	191	5	3
Zemplén „	179	167	4	5
Szatmár „	169	156	2	7
Zala „	148	145	1	5

A fejlődés legfőbb és általános mutatói: a mezőgazdaságilag hasznosítható terület nagyarányú kiterjedése, a termelés kibővítése,²⁹ a termelékenység növekedése és ezekkel kapcsolatosan a mezőgazdaság technikai bázisának jelentős átalakulása és differenciálódása.

A kisparaszti gazdálkodás és a nagybirtok gazdálkodásának technikája, amely közvetlenül a jobbágyviszonyok megszüntetése után általában minőségileg még azonos színvonalon állott, a század végére már jelentős minőségi különbségekre vezetett. A technikai bázisban bekövetkezett minőségi változások azért jelentősek, mert a gazdálkodás általános feltételeinek és a termelékenységnélkülöségeit is eredményezték.

Gazdaságtörténetírásunk korábbi kutatások során a mezőgazdaság XIX. századi történetével kapcsolatban elsősorban arra mutatott rá, hogy a feudális eredetű birtokmegosztás, a munkaszervezetben továbbélő feudális maradványok, a mezőgazdaság tőkés fejlődésének úgynevezett „porosz” útja hogyan akadályozta a mezőgazdaság tőkés fejlődésének szabad kibontakozását. A figyelem túlságosan is a fejlődést akadályozó tényezőknek a kimutatására irányult, és így a tőkés nagyüzemi fejlődés vizsgálata csak kevésbé kapott helyet. A statisztika adatainak részletesebb elemzéséből kiderül, hogy a XIX. század végére a tőkés nagyüzemi gazdálkodás már jelentősebb mértékben hódított tért, mint arra az országos adatok alapján következtethetünk. A tőkés nagyüzemi gazdálkodás kibontakozása és fölénye elsősorban a nagybirtokon, de a tőkés gazdálkodást folytató nagyparaszti gazdaságokban is — nagyjából egy fél évszázad fejlődése után — a kisparaszti gazdaságokkal szemben a gazdálkodásnak csaknem valamennyi területén már élesen megmutatkozott.

Az irodalomból és részleges adatokból ismerjük, hogy a nagyüzemi gazdálkodáshoz szükséges önálló inventár kialakítása a jobbágyviszonyok megszüntetése után, az 1870-es évekig csak nagyon lassan haladt előre. A tőkebefektetés és ezzel kapcsolatban a tőkés nagyüzemi gazdálkodás kialakulása nagyobb ütemet csak az 1870-es évektől vett, összefüggésben a mezőgazdaság általános európai fejlődésével, a század utolsó évtizedeiben kibontakozó agrárváltsággal. A technikai fejlődés a mezőgazdaságot általában, így a kisparaszti gazdaságokat is érintette. A fejlődés előrehaladásával azonban a kisparaszti gazdaságok technikai lemaradása gyorsuló ütemben fokozódott, aminek következtében a tőkés árutermelés viszonyai között a nagygazdaságok a paraszti gazdaságokat most már a technikai fölényen alapuló versennyel is fojtogatták.

A mezőgazdaság tőkés fejlődésének előrehaladásával valamennyi országban általános törvényszerűségként mutatkozik meg, hogy a modernebb munkaeszközök, a gépek a tőkés nagyüzemekben koncentrálnak. A mezőgazdasági felszerelés, a gépek megosztása azt mutatja, hogy Magyarországon a technikai haladás eredményei a XIX. század végén szinte monopolisztikusan a nagygazdaságokra korlátozódtak. A mezőgazdaság általános fejlődésében a kisparaszti gazdaságoknak ilyen élesen megmutatkozó technikai elmaradásával Németországban például nem találkozunk. Magyarországon a XIX. század

²⁹ Szántóterület	1871-ben	10 014 735 ha	
	1895-ben	11 929 923 ha	
Vetésterület	1871-ben	7 717 627 ha	(77,07%)
	1895-ben	10 436 948 ha	(87,49%)
Az ugar csökkenése	1871-ben	22 93%	
	1895-ben	12,51%	

végére tehát a mezőgazdasági technika általában csak a 100 kh-nál nagyobb területtel bíró gazdaságokban jutott el a kapitalista fejlődés második szakaszába, azaz abba a szakaszba, amelyre jellemző, hogy a primitív eszközöket és a kézimunkaerőt egyre inkább lóval vontatott munkaeszközök váltják fel és megkezdődik a gőzgépeknek a termelésben való általánosabb alkalmazása. A technikai fejlődés élén a tőkés nagybérlők, a vegyes gazdaságot folytató (tehát haszonbérlettel is foglalkozó) falusi burzsoázia és az öngazdálkodó nagybirtokosok állottak.

Az 1895. évi magyarországi mezőgazdasági statisztika részletes adataiból a mezőgazdaság tőkés fejlődésének differenciáltabb képe is kibontakozik. A tőkés fejlődés üteme és mértéke az ország egyes területein, tájegységeiben nagyon eltérő volt. Ezeknek a különbségeknek a felvázolásával magyarországi viszonylatban is igazolódik annak az elméleti megállapításnak a helyessége, hogy a tőke alkalmazkodva részben a korábbi történeti fejlődés eredményeihez, részben a természeti viszonyokhoz, változó mértékben és ütemben vonja a mezőgazdaságot uralma alá. Magyarországon ez annál is inkább megmutatkozott, mivel alig volt még egy ország, ahol ekkora területen oly változatos történelmi, éghajlati és talajviszonyokkal találkozhatunk.

A XIX. század végére a *tőkés fejlődésben első helyen a Dunántúl állott*. Ebben az országrészben a gazdasági élet már a feudalizmus idején is fejlettebb volt. Közelebb feküdt a nyugati piacokhoz, leghamarább jutott vasúti kapcsolatba a Nyugattal; természeti viszonyai és az éghajlat, a csapadék megoszlása, a talaj minősége az árutermelés kibontakozásának itt teremteték a legkedvezőbb feltételeit. Birtokviszonyaira a nagybirtok, a hatalmas uradálmagnak az országos átlagnál is jóval nagyobb aránya nyomta rá a bélyegét. A terület művelési ágak szerinti megoszlása, az állatállomány mennyisége és minősége, a gépek, a modernebb munkaeszközök jelentősebb használata, a tőkés nagybirtokok elterjedése, a terményfajták megoszlása a bevetett területen — mind a nagyüzemi, belterjesebb, illetőleg rentábilisabb gazdálkodás jegyeit tanúsítja. A Dunántúlt a XIX. század végén már mint a tőkés állattenyésztés kialakuló speciális övezetének területét tekinthetjük. Az állatállomány tőkés összpontosulása itt mutatható ki leginkább. A belterjesebb állattenyésztésnek olyan jegyei, mint például a tejszövetkezetek, Magyarországon a XIX. század végén szinte kizárólag erre a területre összpontosultak. A Dunántúl tehát, ha nem is azonos szinten, de leginkább hasonlított az európai tőkés mezőgazdasági termeléshez, amelyre a XIX. század végén a belterjes állattenyésztésnek nagymértékű felkarolása volt a jellemző. A belterjes tőkés állattenyésztés kibontakozása azonban még ezen a területen sem szorította háttérbe a piacra termelő szántógazdaságot, s bár a gabonavetések területe a szántóföld területének kisebb hányadára terjedt ki, mint az ország más vidékein, a takarmánytermelés pedig itt hódított teret a legnagyobb mértékben — a gabonavetés területe még mindig jelentős volt.

Az Alföldön a gabonatermelő mezőgazdasági övezet kialakulásának jegyeit mindenekeelőtt a Tisza—Maros szöge és a Duna—Tisza köze mutatja. A XIX. században a mezőgazdaság tőkés fejlődésének kibontakozásával e vidékek kultúrképe változott meg a legjobban. A külterjes állattenyésztésről a gabonatermelésre való áttérés már a XIX. század elején megindult, nagyobb ütemet azonban csak a század második felében vett. A hatalmas legelők, mocsarak, árterületek helyét a század végén már óriási búzatáblák és virágzó tengeritermelés váltotta fel, különösen a déli megyékben. Hogy a tőkés ter-

melés a mezőgazdaságnak itt elsősorban gabonatermelő ágát fejlesztette, azt kétségtelenül e vidék természeti viszonyai is elősegítették. Az elégtelen csapadékmennyiség, a gyakori szárazságok nem kedveztek a takarmánytermesztésnek, ugyanakkor az árterületek, a lösztalaj a búza- és tengeritermelésre különösen alkalmasak voltak. Többek között ezért is tudta a gabonatermelés oly gyors ütemben kiszorítani a külterjes állattenyésztést, és részben ezért nem haladt előre a belterjes állattenyésztés kialakulása. E vidéken, mint láthattuk, az állattenyésztés — más országrészekkel összevetve — a legjelentéktelenebb volt. A tengeritermelés viszont lehetővé tette a sertésenyésztés felendítését, aminek nemzetközi piaca a század utolsó évtizedeiben gyors ütemben szélesült. A szántóföldi gazdálkodásnak, a magtermesztésnek szinte kizárólagos egyeduralma a tőkebefektetést a mezőgazdasági gépekre irányította. A modern munkaeszközök, gépek elsősorban e területeken is elsősorban a nagy gazdaságokra koncentráltak, de korántsem olyan kizárólagosan, mint az ország más vidékein. Figyelemreméltó arányban részesültek abból a nagy-paraszti gazdaságok is; ezek tőkés gazdaságokká való átalakulása e vidéken bontakozott ki a leginkább. Különösen Bács, Torontál, Temes, Pest megye mezőgazdasági árutermelésében játszottak jelentősebb szerepet a paraszttőkés vállalkozók.

Az ország északnyugati része a legkevésbé birt egységes tájjelleggel. Déli területei, az ún. Kisalföld, tájjelleg és a tőkés fejlődésben elért szint alapján (a gépesítés foka, az állattenyésztésnek belterjesebb jellege, tőkésebb összpontosulása, a tőkés bérletek nagyobb aránya, a bevetett terület terményfajtái) leginkább a Dunántúlt közelítették meg. E vidéknek speciális övezetjellegét elsősorban a mezőgazdasági ipari növények, főként a cukorrépa termelése határozta meg. Erre a vidékre összpontosult a cukorgyárak egy része is. Északi hegyes vidékeinek viszont a mezőgazdasági termelésben lényegesen jelentéktelenebb szerepe volt.

A tisztántúli mezőgazdaságnak a tőkés fejlődésben elért eredményei még kezdetlegesebbek voltak. A gépesítés jelentéktelen, az állattenyésztés külterjes, a szántóföldi gazdálkodásban az ugar szerepe még nagy volt. Nagyobb részben a háromnyomásos gazdálkodás uralkodott. E vidéken a mezőgazdaságnak egyetlen ága fejlettebb az országos átlagnál, ez a sertésenyésztés. Ez ország-résznek alig meginduló tőkés fejlődése kétségtelenül elsősorban korábbi történeti fejlődésével, valamint azzal függött össze, hogy a piactól távolabb esett (a vasúthálózat itt sokkal ritkább volt, mintsem be tudja vonni a piaci forgalomba), talajviszonyai pedig kedvezőtlenebbek voltak. Ez ország-rész azonban tájegységileg ugyancsak nem egységes. Az alföldi megyékben a fejlődés már előbbre tartott, ha nem is érte el a Duna—Tisza közének vagy a Tisza—Maros szögének fejlettségi szintjét. Máramaros vármegye adatai — a megye ez ország-részhez volt csatolva — kedvezőtlenebb színben tüntetik fel a Tisza balpartjának helyzetét.

Legkevésbé mutathatók ki a tőkés fejlődés eredményei Erdélyben, az északkeleti ország-részben és az északnyugati ország-rész hegyes vidékein. A természeti viszonyok, a hidegebb éghajlat, a mezőgazdasági termelésre kedvezőtlen sovány, szürke erdei talaj, az ország központi területeitől és a nyugati piacoktól való távolság nem is hatott kedvezően a tőkebefektetésre. Az ország északnyugati és északkeleti hegyes vidékein a nagybirtok gazdálkodásában az első helyet az erdőgazdálkodás foglalta el. A paraszti gazdaságok számára a gazdálkodás feltételei — bár átlagterületük ezekben az ország-részek-

ben lényegesen magasabb volt, mint az ország központi területein, a törpebirtokok aránya pedig kisebb — az említettekben kifolyóan a legkedvezőtlenebbek voltak. E vidékeken még a háromnyomásos gazdálkodás sem igen tudott tér hódítani. Az ugar aránya is itt volt a legmagasabb; egyes törvényhatóságokban a szántóföldnek a felére is kiterjedt. A szántóföldi gazdálkodással szemben, különösen a paraszti gazdaságokban az elsődleges az állattenyésztés volt. E vidékek nagyobb állatállománya ezzel függött össze. Az állattenyésztés a havasi legelőkön, erdei réteken nyugvó külterjes állattenyésztés volt. Az állatállomány megoszlása az egyes gazdaságkategóriák között még nem tükrözte a tőkés összpontosulást. A külterjes állattenyésztést mutatja, hogy az állatok átlagsúlya ezeken a területeken volt a legkisebb, és a különböző nagyságú gazdaságok szarvasmarháinak az átlagsúlyában sem voltak olyan differenciák, mint az ország más területein. Elsősorban tehát a háztartás szükségleteinek kielégítését célzó „népies” állattartás jellemző a hegyes vidékekre, mindenekelőtt Erdélyre és az ország északkeleti részére.

Végül, a törvényhatóságok adatai alapján, kezdenek kibontakozni a piacra termelő, túlnyomóan külterjes gazdálkodással gabonatermelést űző és mellettük speciális gazdálkodást folytató övezetek körvonalai is.

1. Belterjesebb szarvasmarha-tenyésztés: Vas, Sopron, Zala, Somogy, Pozsony, Nyitra vm.

2. Mezőgazdasági ipari növények termesztése: Pozsony, Nyitra, Hont, Bars m. déli része — az ún. Kisalföld.

3. Kifejezetten gabonatermő vidék: Bács-Bodrog, Torontál, Temes, Csanád, Békés vm.

4. Sertésenyésztő övezetek: Bihar, Torontál, Pest, Bács-Bodrog, Somogy vm.

5. Külterjes „népies” szarvasmarhatenyésztés övezetei: Erdély, az északnyugati és északkeleti hegyes vidék.

E tanulmány az 1895. évi nagy mezőgazdasági statisztikát, mint a XIX. századvégi mezőgazdaság tőkés fejlődésének eredményeit — korlátai ellenére is — legjobban tükröző forrást, még korántsem aknázza ki. Úgy véljük azonban, hogy azok a statisztikai adatok is, amelyeket e tanulmány elemez és amelyeknek alapján mezőgazdaságunk tőkés fejlődéséről néhány megállapítást tesz, egyrészt szélesítik mezőgazdaságunk tőkés korszakára vonatkozó ismereteinket, másrészt az egyes következtetések esetleges problematikuságával e fontos kutatási területen további munkára ösztönöz.

Ю. ПУШКАШ.

ИССЛЕДОВАНИЕ КАПИТАЛИСТИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ СЕЛЬСКОГО
ХОЗЯЙСТВА ВЕНГРИИ НА ОСНОВЕ ДАННЫХ ЗАВОДСКОЙ СТАТИСТИКИ
1895 г.

Резюме

В предлагаемой статье автор отдельно рассматривает по отдельным категориям владения и по полосам страны число и территорию хозяйств, разделение территории по отдельным отраслям сельскохозяйственных культур, распространенность арендного хозяйства, поголовье скота отдельных хозяйств, использованные в хозяйствах машины и орудия труда.

Путем подробного анализа вышеназванных групп данных автор показывает, что и в Венгрии капитал подчинил себе сельское хозяйство в самых различных формах и темпах. На основе данных по категориям владения и по полосам вырисовывается то, что в конце XIX в. капиталистическое развитие сельского хозяйства находилось уже на высшем уровне, чем это полагалось до сих пор на основе обобщенных статистических данных. Главным показателем развития является то обстоятельство, что в течение вряд ли 50 лет после прекращения крепостных отношений технический базис хозяйства в значительной мере расширился и преобразовался. Технический прогресс, однако, ограничился почти исключительно на крупные хозяйства. Между хозяйством мелких крестьян и хозяйством крупного земельного владения, находившихся после прекращения крепостных отношений на тождественном в большей или меньшей мере техническом уровне (скотоводство, сельскохозяйственный инвентарь и т. п.) к концу XIX в. показывались очень значительные качественные различия.

На основе подробных статистических данных вырисовываются особенные черты отдельных полос страны, показывающиеся в капиталистическом развитии различия, а также контуры районов, производящих для рынка в подавляющем большинстве путем экстенсивного хозяйства хлеб и наряду с ними ведущих специальное хозяйство районов

J. PUSKÁS

L'EXAMEN DE L'ÉVOLUTION CAPITALISTE DE L'AGRICULTURE HONGROISE A LA BASE DES DONNÉES STATISTIQUES DE L'EXPLOITATION EN 1895

Résumé

Dans son étude l'auteur soumet à l'examen le nombre des économies, leurs territoires, la répartition de ces territoires selon les différentes branches de culture, l'expansion des fermages, le cheptel des économies et, quant aux machines et instruments de travail il les examine séparément par catégories de propriété foncière et par unité régionale du pays.

A la base d'une analyse détaillée des groupes de données ci-dessus l'auteur atteste que le capital assujettit l'agriculture en Hongrie aussi sous les formes les plus différentes et dans un rythme très varié. Des données relatives aux catégories de propriétés foncières et aux unités régionales, il ressort que l'évolution capitaliste de l'agriculture se trouvait à la fin du XIXe siècle à un niveau plus élevé que ne le montrent les données statistiques en général. Le principal indice de l'évolution est qu'au bout de cinquante ans à peine après la cessation du servage la base technique de l'exploitation s'est considérablement développée et transformée. Le progrès technique se borna cependant exclusivement aux grandes exploitations. Après la cessation du servage de notables différences se firent valoir entre les exploitations petites-paysannes qui se trouvaient à un niveau technique plus ou moins identique et celle de la grande propriété foncière (élevage, équipement agricole, etc.).

A la faveur des données statistiques détaillées se dessinent les caractéristiques particulières des unités régionales du pays, les divergences qui se révèlent dans l'évolution capitaliste, aussi bien que les contours des zones qui à la base d'une culture, dans sa majeure partie extensive, produisaient des céréales pour le marché et à leur côté les contours des zones pratiquant une exploitation spéciale.

JEMNITZ JÁNOS

A háború és béke kérdése a II. Internacionálé koppenhágai kongresszusán

Ötven évvel ezelőtt Koppenhágában ült össze a II. Internacionálé nyolcadik kongresszusa. A tanácskozások augusztus 28-án kezdődtek és szeptember 3-ig tartottak. A küldöttek elé viszonylag sok pontból álló napirend került, a program azonban gazdagsága ellenére kifejezésre juttatta, hogy a nemzetközi fórum előtt az Internacionálé vezetői húzódoznak felvetni a mozgalom távolabbi stratégiai vonalvezetésének problémáit. A szocialista pártok és szakszervezetek nemzetközi találkozásán aktuális vagy esetenként egyenesen fájó problémákat vitattak meg, olyan pontokat, amelyeket nem lehetett megkerülni. Ugyanakkor a napirend összeállításának „szűk prakticismusa” csak bizonyos mértékig határozza meg a kongresszus megbeszéléseinek tényleges tartalmát. A nemzetközi helyzet és az egyes pártok belső élete odahatott, hogy a viták során a látszólag ártalmatlan napirend éles véleményeltérések megnyilatkozására adott alkalmat. Ez nem vált olyan kitapinthatóvá és általánossá, mint Párizsban (1900) és Amsterdamban (1904), nem is azonos problémák körül ütköztek ki az ellentétek. A miniszterializmus helyett az antimilitarizmus került előtérbe, ami csak azt húzza alá, hogy a nemzetközi munkásmozgalmat nem lehet elszakítva tárgyalni az egyetemes történeti fejlődéstől, hiszen ezek az évek azok, amikor minden ország életében a külpolitikai kérdések létfontosságúakká válnak. Úgyszintén igen éles formában jelentkezik a tanácskozások idején a nemzeti érzékenység, nem egyszer kifejezetten a nacionalizmus, ami már 1914 augusztusának sötét árnyékát vetíti előre.

A II. Internacionálé koppenhágai kongresszusát csak erős fenntartásokkal és bizonyos felületességgel könyvelhetjük el „szürke” kongresszusként. A tárgyalások jegyzőkönyve mély bepillantásra ad lehetőséget a II. Internacionálé életébe. Megmutatja a háborúval kapcsolatban az opportunizmus jelentkezését, sőt annak speciális okait is. Kétségtelen, hogy az Internacionálé antimilitarista küzdelmének nagy állomása Stuttgart és Bazel. Ami azonban az Internacionálé 1914-es csődjét, ennek előjelzéseit illeti, Koppenhága kétségtelenül tanulságosabb, mint bármely más kongresszus.

A kongresszus idevágó gazdag anyaga magyar nyelven jóformán teljesen hozzáférhetetlen. Az újabb magyar nyelvű marxista irodalom a hiányt nem pótolta, a gazdag anyagot nem elemezte és jelenlegi oktatási rendszerünk Koppenhágát olyan problémátlanul látja, mintha pusztán a „Stuttgartban elfogadott határozatok megismétlésére szorítkozott volna”. A korrekcióira — amelyhez kitűnő alapot nyújt a jegyzőkönyv — az ötvenedik évforduló kínál alkalmat.

A kongresszus beköszöntőjét Kautsky írta.¹ Ebben megállapítja, hogy a kongresszus előkészítése során a legjelentősebb elméleti kérdésnek a szövetségi problémakört tartották, az utóbbi időben azonban az antimilitarista küzdelem előtérbe került. Kautsky nem tért ki az indokolásra. Az újságolvasó közvélemény ismerte a momentumokat. Stuttgart óta a nemzetközi feszültség nemcsak hogy fokozódott, hanem a világ két akut háborús válságon ment át (1908-ban Bosznia-Hercegovina annektálása, 1909-ben a második marokkói krízis fokozta az orosz—osztrák, illetőleg francia—német súrlódásokat). Ahogyan a háború veszélye a reális életben fenyegetőbbé vált, a munkásosztály is érzékenyebbé vált a probléma iránt. Felvetődött a kérdés, milyen újabb intézkedéseket fogantathat az Internacionálé a háborús politika ellen, tovább léphet-e Stuttgartnál és ha igen, hogyan.

A feleletet megint csak az élet diktálta. A háború veszély és az osztályöntudatos munkásság antimilitarizmusa akciót követelt. A kongresszus előkészítése során az akcióprogramot Stuttgarton túl csak részletkövetelésekkel kívánták kiegészíteni. E felvetett új pontokat (leszerelés, döntőbíráskodás, a titkos diplomácia megszüntetése) senki sem támadta. Kautsky joggal írhatta, hogy ezekkel a gondolatokkal a polgári közvélemény is foglalkozott, sőt szavakban az új pontokat illetőleg a polgári demokratikus, pacifista békekongresszusok kiáltványai nem is sokban tértek el ezektől a követelésektől. Az Internacionálé hangadói vitamentes határozatra készültek, amely nem okoz ugyan zökkenőt az egyes pártoknak, de nem is tár fel új távlatokat.

Ekkor jelentkeztek az első zavaró momentumok. H. N. Hyndmann és R. Blatchford,² az angol munkásmozgalom két vezető szocialista propagandistája, állást foglaltak az angol kormány flottaépítési programja mellett. Kiállításuk megrázkódtatást váltott ki, és ha ez ekkor még szórványjelenség volt is, horderejénél, a felek érvelésénél, az érvek jellegénél fogva 1914 előzményét kell látnunk benne.

Kautsky beköszöntő írásában felfigyel az Internacionálé életében szinte példátlan esetre, és Hyndmannal polemizál. Azt megbocsátaná neki, hogy felép a polgári békemozgalom ellen, sőt ezt még helyesli is: „utópia azt hinni, hogy a polgári békemozgalommal útját lehet állni a háborús veszélynek, nyélbe lehet ütni a leszerelést, a döntőbíráskodás elfogadtatását”. A kapitalista társadalomban csak a proletariátusban van meg a nemzetközi szolidaritás érzése és ereje. „Ezt Hyndmann is tudja, csak sajnos nincsen bizalma ebben

¹ Neue Zeit 1910. aug. 26-i számában „Der Kongress von Kopenhagen” címmel.

² Robert Blatchford nacionalizmusa erősen szentimentális színezetű volt. Cikkeinek állandóan visszatérő motívuma az angol táj, az angol emberek szeretete. És ebben még senki sem találhat semmi kivetnivalót. Blatchford azonban ennél sokkal messzebb ment. Szerinte az angolok ugyanis túlsokat bírálják magukat és túlságosan rokonszenveztek a búrokkal, egyiptomiakkal, kínaiakkal stb. Az angol politikát is túl sokat ostromozták. Ennek szerinte most már véget kell vetni. „Vannak idők — írja —, amikor a kritika ártalmas. Vannak idők, amikor egy népnek nem bírálatra, hanem bátortásra van szüksége. Jelenleg az angoloknak ilyen egészséges ösztökélésre (stimulus) van szükségük az önbecsülés és a kölcsönös bizalom irányába.” A nemzeti összefogást hirdeti meg az egyes bajok kijavítására, és a Birodalom fenntartására, mert „a Brit Birodalom felrobbantása (break-up) bűn volna”. R. Blatchford odáig megy, hogy átkot mond a bírálókra, a birodalom bomlasztóira: „Ha Angliát elárulják (mint mondja, szocialista pártszenvédélyük és régi »szektásságuk« miatt), jaj az elfajzott nyomorultaknak (miserable degenerates).” The Clarion 1910. szept. 30. Hasonló gondolatmenetű cikkek jelentek meg tőle a kongresszus előtt is.

az erőben. Úgy gondolja, hogy a német proletariátus nem elég erős, hogy a német kormányt megakadályozza az Anglia elleni háborúban.”³

Kautsky a dolog lényegére tapint. A proletariátus internacionalista fellépésének válságos időben csakis a kölcsönös bizalom lehet az alapja. És e bizalom körül 1910-ben már nem csupán hajszálrepedések mutatkoztak. Kautsky Hyndmannál veszi észre a bizalmatlanság jegyeit, de tapasztalni fogjuk, hogy a németek nem kisebb bizalmatlansággal viseltettek az angol munkásosztály érettségével szemben. E bizalmatlanságban voltak reális elemek. De igaz az is, hogy a német—angol vitában (ami jellemző módon nyomon követi a hatalmi politikát, hiszen a nemzetközi életben is a német—angol ellentét lesz az alapvető) egyik fél sem mutat rá arra, hogy a bizalmatlanság és a nacionalista hatás kölcsönösen kiegészíti és alátámasztja egymást.

E bizalmatlanság — ilyen éles és érett formában — új jelenség volt a nemzetközi munkásmozgalomban. Kautsky a nevezett cikkben megkísérli a fellegek elosztását. Rámutat, hogy a demokrácia—despotizmus ellentét (amellyel Hyndman honvédő álláspontját igazolja) belpolitikai és nem külpolitikai természetű. A hatalmi szövetségek sem ezen ismérv alapján keletkeztek, hanem a világ kizsákmányolásának érdekezozosságai vagy ütközései szerint, „és ez nem olyan kérdés, amelyben a szociáldemokrata pártoknak saját nemzetük kizsákmányolói oldalán kell állást foglalniuk”. A bizalmatlanságot indokolatlannak tartja, mert ha a német proletariátus nem is kormányzó erő, nem is tud biztos garanciát szolgáltatni a háború kiküszöbölésére, mégis olyan fontos tényező, „hogy a német kormány számára nem könnyű dolog ellenére háborút kezdeni”. Folytatja azzal a gondolattal, hogy Hyndmanék tevékenysége, ha egyáltalán valamit, akkor a proletárinternacionalizmust rombolja, és ezzel gyengíti a béke védelmi állásait.

Az ortodox marxista elutasította a nacionalizmus durva jelentkezését, és éleslátásával felfigyelt e nacionalizmus egy leglényegesebb rugójára, de Kautsky csak konstatálni tudott, a továbblépésre programot, elszánt lendületet adni nem. A koppenhágai kongresszus háborúról szóló vitáját tehát egy elmérgesedő polémia és egy túl óvatos német program készítette elő.

Hamarosan kitűnt, hogy a háború kérdésének valamennyi párt nagy jelentőséget tulajdonít. A kongresszus leszerelési bizottsága elé a német javaslat mellett angol, francia és olasz tervezet is érkezett.⁴ A németek várakozásával szemben a csatározások mindjárt az első felszólalásokkal megindultak.

Az első radikális, a németekével szemben disszonáns hangot Keir Hardie ütötte meg: „A munkások elég erősek, hogy a háborút megakadályozzák. Bontakoztassuk ki a legélesebb agitációt a szakszervezetekben a háború ellen. A háború kihirdetésének napján a munkásoknak abba kell hagyniok a munkát. Ez nem általános sztrájk.”⁵

Keir Hardie felszólalásával az albizottság elé két élesen eltérő platform került. A németek (és a többség) konkrét javaslatai (leszerelés, döntőbírótság, titkos diplomácia kiküszöbölése) lényegében parlamenti eszközöket igényeltek. K. Hardie helyett az utcára vitte a küzdelmet.⁴ A német javaslat feletti napi-rendretérés helyett elvi vita bontakozott ki az albizottságban. A németeket

³ Idézett cikk: 775—776. 1.

⁴ Der Kampf. 1910. 532. 1. Az osztrákok a német párt irányvonalát követték. Az eltérés csak az volt, hogy O. Bauer a polgári pacifista körökkel való együttműködést is felvette.

⁵ Internationaler Sozialisten Kongreß zu Kopenhagen. Berlin, Vorwärts. 1910. 99. 1.

meglepte, hogy a javaslatot (amit a franciák régen szorgalmaztak) most az angolok vetették fel. Kautsky az angol nacionalizmusról írt cikkeket. Augusztus 26-án és 28-án a radikális angol javaslatlal szemben azonban a németek lettek a „mérsékelték”. A Keir Hardie javaslat alkalmat adott, hogy a német—angol bizalmatlanság csökkenjen. Ehelyett — mint látni fogjuk — csak új jegyekkel gazdagodott.

Ami az albizottságban elhangzott felszólalásokat illeti, nincs egy sem, amire azt lehetne mondani, hogy érdektelen. Bruce Glasier, az angol Független Munkáspárt nemzetközileg ismert propagandistája sajátosan angol, értelmiségi, humanista, moralizáló gondolatoknak adott hangot. Az emberek rossz ösztöneiről beszélt, és az Európai Egyesült Államok létrehozását sürgette. A vitát nem mozdította elő, az angol szocializmussal szimpatizáló értelmiségiekre oly jellemző hangvétel idegen volt ebben a környezetben, a későbbiekben azonban új lehetőséget nyújtott Ledebournak, hogy a németek elméleti „biztonságával” kioktassa az angolokat.

B. Glasier után — szinte az ellenpóluson — K. Radek szólalt fel, aki a lengyel baloldalt képviseli. Ő is hevesen bírálta a németeket, de más talajról, mint az angolok és franciák. A fegyverkezés elleni harcot a kapitalista társadalom keretei között értelmetlenné tartotta, „amit nem lehet szociáldemokrata érvekkel alátámasztani”. Hozzátette, hogy a korlátolt leszerelés is igen kétes értékű, mert valószínű, hogy ebben az esetben más területeken megemelnék a fegyverkezési kiadásokat. (Jelesen a flottaeszerelési javaslatokról volt szó.) Radek a polgári pacifista mozgalomtól való elhatárolódást követelte és itt sok igaz elem vegyült a negatív és az élettől elszakadt magatartásba, amely a fennálló kapitalista társadalom talaján nem volt hajlandó vállalni a harcot a háború ellen. Radek támadására Ledebour válaszolt, de alapigazsága mellett hangsúlyozta, hogy az antimilitarista küzdelem polgári elemeket is érint, és kitűnő lehetőséget nyújt arra, hogy a kormányzó körök háborús felelősségét konkrét esetekben megvilágítsák) továbbra is nagyon erősen kiéleződött, hogy a németek nem igen óhajtanak a parlament falain túlmenni.⁶

Az albizottság munkáját E. Vaillant felszólalása terelte ismét egyenesbe, és egyben ő az, aki elvi szinten „franciásan” ki is mondta végső gondolatait. „Amit mi akarunk az az, hogy az antimilitarista propagandát tovább folytassuk. Stuttgartban a fő elvekben megegyeztünk. Most arról van szó, hogy megtaláljuk az eszközt az Eszmék megvalósításához.” Aláhúzza — és ez az ő korában nagy éleslátását dicséri —, hogy „a legnagyobb veszélyt a békére az angol—német feszültség jelenti”. Örvedetesnek tartotta, hogy a parlamentekben angol és német szociáldemokraták tiltakoztak a fegyverkezés politikája ellen. Majd magáévá tette Keir Hardie javaslatát, egy lépéssel tovább ment, és nevére merete nevezni a gyermeket, amitől a javaslat heterjesztője visszariadt: „Keir Hardie a háború esetére általános munkabeszüntetést ajánl, ami, mint mondja, nem lenne általános sztrájk. Mi akarjuk az általános sztrájkot!”⁷

Ezután egy szűkebb bizottságot küldtek ki a határozati javaslat meghozatalára. Ennek tagjai: Ledebour, Renner, Keir Hardie, Vaillant, Klaussen, H. Ilquit, Janniaux, Morgari és Volkovszkij. Az albizottság elé Morgari terjesztette be elsőként az olasz szocialista párt javaslatát, amely abból kiindulva, hogy az Internacionálénak egy kiválasztott pontra kell koncentrálnia

⁶ I. m. 99—100. l.

⁷ I. m. 100. l.

erejét, azt követelte, hogy a szocialista parlamenti csoportok a fegyveres erők 50%-os csökkentése mellett szálljanak síkra. Az olasz javaslat nem talált helyeslésre. Elvetették, mert az a küzdelmet merőben a parlamentre korlátozta és százalékarányokról beszélt, ami nem változtatható volna a dolgok lényegén.

Ekkor szólalt fel Renner, és ő fogalmazta meg először a legszabatosabban a német-osztrák többségi véleményt. Bevezetőben összegezte a szocialisták feladatait, miszerint meg kell értetniük a tömegekkel, hogy a fegyverkezési verseny meghazudtolja a kormányok békenyilatkozatait, adóemelésre vezet, lehetetlenné tesz minden nagyobb szociálpolitikai reformot, az államgazdaságot pénzügyi csődbe viszi. Mint közvetlen akcióprogramot javasolja: az antimilitarista felvilágosítómunka fokozását; háborús feszültség esetén a döntőbíráskodás elfogadtatását; a mindenoldalú leszerelés foganatosítását; a titkos diplomácia megszüntetését; az államok kölcsönös biztonságának szavatolását.⁸ Hozzászólása után Renner felhatalmazást kapott a határozati javaslat megszövegezésére.

Másnap, augusztus 31-én a bizottságban a küldöttek kinyomtatva kapták meg a kidolgozott tervezetet, amit ezúttal Ledebour terjesztett elő. Az olasz és a Keir Hardie-féle javaslatot elvetették. A többségi javaslat főbb pontjai megegyeztek a Renner által javasoltakéval, azt csak eggyel egészítették ki: a népek önrendelkezésének tiszteletbentartásával.

Ledebour a javaslatot megindokoló beszédében, miután röviden szólott a parlamenti szószék felhasználásának szükségességéről, a tömegek felvilágosítása fontosságáról, legfőképpen Keir Hardievel vitatkozott. „Nem szabad a kormányoknak ürügyet adni, hogy megsemmisítő csapást mérjenek szervezeteinkre.” Vagyis egészen világosan kimondja, hogy legalitásukat nem hajlandók veszélyeztetni a javaslat elfogadásával. Az elutasítás esetleges rossz hatását néhány megnyugtató szóval próbálja ellensúlyozni: „Keir Hardie a háború kitörésekor, ha nem is általános sztrájkot, de azt akarja, hogy a hadiüzemi munkások, bányászok és szállítómunkások a munkát hagyják abba. Ez gyakorlatilag általános sztrájk lenne. Egy ilyen határozat azonnal szervezeteink szétverését eredményezné. Az osztálytudatos munkásságra rá kell bízni, hogy milyen intézkedést foganatosítson az adott pillanatban a háború kitörése megakadályozására.”⁹

A szónoki és taktikai fogás jól kiválasztott. Tartalmazta a kényes kérdés elnapolását, méghozzá úgy, hogy az „osztálytudatos munkássághoz” fellebbeztek. Formailag tehát radikális szavakkal takarták a tartalmi opportunizmust. A módszer azonban nem vált be. Morgari után (aki pusztán megismételte az olaszok ismert elképzelését) Vaillant emelkedett szólásra, és egy csapásra vitássá tette, amit a németek könnyen elfogadhatónak tartottak: „A parlamenti eszközök nem elégségesek. Tömegakciót kell szorgalmazni, nem szabad semmiféle áldozattól visszariadni, hogy a háborút megakadályozzák.” Ezért ismét beterjeszti Keir Hardie akciótervét az általános sztrájkra, amit ezután Vaillant—Keir Hardie javaslatként tartanak számon.¹⁰

A franciák támogatása új energiát adott K. Hardienak. Kijelentette: „Az albizottság javaslatát nem fogadhatom el. Ha a proletariátus parlamenti

⁸ I. m. 101. l.

⁹ I. m. 102. l.

¹⁰ Uo.

képviselői nem elég erősek a háború megakadályozására, akkor ezt a munkásoknak maguknak kell megtenniük . . . természetesen az érdekelt országok munkásainak meg kell egyezniük.”¹¹

Vaillant és Keir Hardie felszólalása után világossá vált, hogy két ellentétes felfogásról van szó, amelyet szavakban nehéz lesz áthidalni. A németek legalitásukat féltették, a háborút nem tartották imminens veszélynek, pusztán parlamenti akciókat javasoltak; — a franciák és angolok, elsősorban a német militarizmus erősödése láttán radikalizálódtak, fő figyelmüket a militarizmus elleni harcra irányították (ugyanakkor igaz, hogy nekik a legalitásukat sem kellett annyira félteniük, mint a németeknek).

A vitának ebben a szakaszában a franciák és angolok váratlan segítséget kaptak a szerb küldöttek részéről, akik az osztrák szociáldemokraták lagymatag állásfoglalását tették szóvá az annexió-s válság idején. Mivel Tucović beszédének magyar vonatkozásai is vannak, bírálatát bővebben idézzük: „Az osztrákoknak sokkal jobban kellett volna támogatniuk (a szerbeket — J. J.) saját kormányuk hódító politikájának elmarasztalásával. Bosznia és Hercegovina annexiójával az osztrák szociáldemokrata pártban nem elég súllyal szálltak szembe . . . a szociáldemokrata pártoknak nem diplomáciai alapon, hanem minden erővel fel kell lépniük a nagyhatalmak hódítási vágya (Eroberungslust) ellen, és képviselniük kell a kis népek szabadságát és önrendelkezési jogát.”¹² Tucović bírálatát a cseh küldött is támogatta.¹³

A szerb—cseh bírálatra az osztrák párt nevében K. Renner válaszolt: „A Balkán-politika oly bonyolult, hogy nincs két párt, amely e kérdésben teljesen ugyanazon véleményen lenne. A parlamenti képviselők nagy nyomatékkal léptek fel a békés, engedményes megoldásért. Szembe kell szállni mind Ausztria, mind Szerbia és Montenegro hódító politikájával.”¹⁴

Vagyis Renner még válaszában is jóformán egyenlőségjelet tesz az osztrák és a szerb „hódítópolitika” közé, lényegében a status quo talajára helyezkedve, amely a balkáni népek alárendelt helyzetét jelentette. Állásfoglalását, mint láthattuk, a kérdés „bonyolultságára” való hivatkozással fedezte, ami újabb „botlásokra” teremthetett csak lehetőséget. Ezek után nagyon kis értékűnek hat az a kijelentése, hogy az osztrák szociáldemokraták sosem mondanak majd le a nemzetközi szolidaritás érzéséről és kapcsolatairól.¹⁵

A vita egyik legjellemzőbb mozzanatának tarthatjuk Debunne felszólalását, aki a belga szocialisták nevében bejelentette, hogy „elvileg a Vaillant—Keir Hardie javaslat mellett áll, de ellene szavaz, mert a németek képviselője ezt elfogadhatatlannak tartja”.¹⁶

Debunne itt teljes nagyságában adott bizonyítékot az Internacionálé korlátairól. A pártok zöme még a szükségesnek tartott lépésekre sem szánta rá magát, ha ez az Internacionálé vezető pártját, a német szociáldemokráciát olyan veszélyeknek tette ki, amelyeket az nem volt hajlandó vállalni. Debunne akaratlanul rávilágított, hogy a német szociáldemokrácia hegemoniája, amelyet viszont az opportunizmus hatott át, e kérdésben is teljesen megbénította az Internacionálét.

¹¹ I. m. 103. l.

¹² Uo.

¹³ I. m. 104. l.

¹⁴ I. m. 104. l.

¹⁵ Uo.

¹⁶ I. m. 103—104. l.

Renner felszólalása után a vitát berekesztették. A szavazáson Morgari és az olaszok magukra maradtak. A Vaillant—Keir Hardie javaslatot az albizottságban, a nemzetenkénti szavazás során, 119 : 59 ellenében elvetették. Megállapodtak abban, hogy a plénum előtt a többségi javaslatot Ledebour, a kisebbséget Keir Hardie referálja.

Az albizottság elé ekkor még két pót határozati javaslatot terjesztettek, jellemző módon mindkettő nyugati küldöttektől indult ki. Az elsőt E. Vaillant terjesztette be arra vonatkozóan, hogy ha háborús feszültség lépne fel, és az érdekelt országok pártjai késve jutnának csak közös nevezőre (amire az 1908-as annexiós válság szolgáltatott precedenst), akkor az egyik párt felkérésére a Nemzetközi Szocialista Irodának sürgősen össze kell ülnie, és ennek egybe kell hívnia az Interparlamentáris Szocialista Bizottságot is. A javaslatot vita nélkül elfogadták.¹⁷

A másik javaslatot a hollandok jobboldaliságáról ismert doyenje, Vliegen terjesztette be, amely annak szükségességét hangsúlyozza, hogy „a bizottság foglalkozzék azzal is, hogy miként hajtják végre a kongresszus által hozott határozatokat. Most határozatokat hoznak, amelyek papíron maradnak” — mondta. Ezért követelte, hogy a Nemzetközi Szocialista Iroda minden kongresszus előtt tegyen jelentést a határozatok végrehajtásáról. Vliegen betérését szintén egyhangúlag elfogadták.¹⁸

Az albizottság tárgyalásainál tehát azt tapasztaljuk, hogy a korlátozott német—osztrák javaslatokon túlmenő követeléseket elsősorban a nyugati delegátusok támasztották. Megfigyelhetjük azt a szerepváltást is, hogy azok a nyugati pártok és frakciók, amelyek leginkább itatódtak át reformizmussal, a háború kérdésében radikálisabb eszközökhöz nyúltak, míg az ortodox németek lettek az Internacionálé fékezői, akik néha szépen hangzó elvi tételekre hivatkozva utasítják vissza a parlamenti kereteket átlépő konkrét akciókat.

*

Az albizottság szeptember 2-án terjesztette jelentését a kongresszus plenáris ülése elé. A többségi javaslatot Ledebour referálta. A stuttgarti határozatból indult ki, Bruce Glasier-vel polemizálva kimutatta, hogy a jelenkor háborúit a tőkés érdekeltségek váltják ki, majd részletesen megindokolta a többségi határozati javaslat konkrét akcióprogramját (döntőbíráskodás, leszerelés, titkos diplomácia felszámolása, a népek önrendelkezésének elismerése).¹⁹

Beszéde második felében a Vaillant—Keir Hardie féle elképzelést bírálta. Az albizottsági felszólalását (amely jóformán csak a legalitás veszélyeztettségéből indult ki), látván, hogy az ellenvélemény támogatásra talált, ezúttal új érvekkel bővítette. Hangoztatta, hogy a stuttgarti határozat, amelyet hosszas vita után fogadtak el, tartalmazza mindazt, amit most a franciák és angolok külön követelnek. Ez elvileg igaz is, hiszen 1907-ben „minden lehető eszköz” igénybevételéről beszéltek; ez viszont nem zárta ki annak indokoltságát, hogy 1910-ben ezeket az eszközöket precizírozzák, általános érvénnyel megszabják. Ledebour pedig éppen ez ellen tiltakozott, ezúttal a nemzeti sajátságokra hivatkozva: „De ahhoz, hogy az általános sztrájkot az orszá-

¹⁷ I. m. 105. 1.

¹⁸ Uo.

¹⁹ I. m. 30—32. 1.

gokra valamilyen módon ráoktrojálják, legyen az a háború előtt, vagy a háború kitörésekor, ehhez nem járulhatunk hozzá. Az egyes országok gazdasági fejlődése, a szociáldemokrácia ereje és kiváltképpen a munkásmozgalom szervezeti erejének különbözősége az általános sztrájk általánosan kötelező előírását lehetetlenné teszi.”²⁰ Majd a francia—angol „fullánk” hatására még élesebben fogalmaz: „Nem vitás, hogy az általános sztrájk elvileg lehetséges (ezelőtt pár évvel ezt még elvileg is vitatták — J. J.), hogy bizonyos feltételek között el lehet fogadni, sőt talán el kell fogadni; de más dolog az, ha ezt az általános sztrájkot valamennyi ország számára minden feltétel között morális kötelességgé proklamálják.”²¹

Ledebour az elvi elkötelezettség ellen tiltakozott. Ellenállását még csak fokozta az, hogy a polgári pártok üres programnyilatkozataival szemben az Internacionálé döntéseit súlyosaknak érezte, amelyeknek az a hivatásuk, hogy a munkásság számára kijelöljék teendőit. Ezért, mint mondja, csak kivihető döntéseket szabad elfogadni, amelyeknek „konzekvenciájáért valamennyi párt vállalhatja a felelősséget”.²² Vagyis, mint a zeneművekben, ismét előtűnt a főmotívum, a legalitás kérdése. De utána nyomban újabb ellenérveket sorakoztatott fel: így hangsúlyozta, hogy az általános sztrájkot a szakszervezeteknek kellene vezetniük, és vajon készen állnak-e ezek erre? Sőt tovább ment, és nem saját német mozgalma talaján veti fel a kérdést: „De önöknek Angliában és Franciaországban nincs meg a bizonyosságuk, hogy a szakszervezetek elég erősek az általános sztrájk keresztülvitelére. Ezért nem szabad, hogy ilyen határozatot ránk próbáljanak kényszeríteni.”²³

A napokon keresztül tartó vitának kétségtelenül ez volt az egyik leg-súlyosabb állítása, az 1914-es csőd előszele. A németek a legalitást féltették — ahogyan később a háború kitörésének napján is —, és bizalmatlanok az angolokkal, franciákkal szemben. Ugyanezek a megfontolások ismétlődtek meg 1914 nyarán is. Az opportunizmus, és az internacionalizmussal szemben ható bizalmatlanság így jelentkezett egyszerre: kéz a kézben, egymást erősítve. Ledebournak akármennyi részgazsága, helyes meglátása, jogos aggodalma is volt, felszólalása csak ennek a bizalmatlanságnak növeléséhez, az akció-képesség korlátozásához vezethetett.

Ledebour egyenesen odáig ment, hogy az angolok „morális jogát” vitatta el hasonló javaslatok megtételére, mivel azok megszavazták saját parlamentjükben a költségvetést, és ezzel fegyvert adtak saját uralkodó osztályuk kezébe.²⁴ Az angolok viszontválaszából ugyan kitűnt, hogy Ledebour nem ismerte eléggé a konkrét körülményeket, mivel az angol parlamentben a képviselők külön szavazhattak a költségvetési tételekről, és így a szociálpolitikai kiadásokat elfogadhatták akkor, amikor a hadiköltségvetést elutasították. A probléma azonban ennél szélesebb. A kongresszuson a háború—béke vitában az angol—német delegációk párviadala lett a legszenvedélyesebb, messze túllépte a jóindulatú elvi vita határait. Vajon véletlennek tudhatjuk-e ezt be, akkor, amikor az 1909-es agadiri válság után nemzetközileg is az angol—német ellentét vált a háborús feszültség csomópontjává? Az angol és német burzsoázia a kölcsönös bizalmatlanságon túl ellenséges érzelmeket táplált

²⁰ I. m. 32. 1.

²¹ Uo.

²² I. m. 33. 1.

²³ Uo.

²⁴ Uo.

egymás iránt, a munkásmozgalomban pedig a bizalmatlanság elsősorban abból fakadt, hogy kételkedtek a másik fél erejében, őszinteségében, elszántságában, amellyel saját nemzetük uralkodó osztályai ellen kellett volna fordulniuk. Ledebour vádjain ezért nem lehet a tévedés jogán egyszerűen átsiklanunk. És ezért nem véletlen, hogy amikor az angolok „morális jogát” vitatta, eszébe sem jutott, hogy kettős javaslatlétéről van szó, márpedig a franciák antimilitarizmusát (beleértve a szakszervezetekét) nem igen érthette vád.

Ledebour beszéde végén, a II. Internacionálé gyakorlatához híven, fényesre koptatott frázisokat ismételt meg, ha frázisnak ítéljük azokat az általános igazságokat, amelyeknek a gyakorlatban nincs sok jelentőségük. (Ledebour arról beszélt, hogy a népeknek meg kell mutatniuk kormányaik felelősségét a háborús veszélyért, hogy egyedül a szocialisták kezében van a béke ügye biztonságban.)²⁵

A kisebbségi határozatot Keir Hardie terjesztette be. Beszédének első részében a Ledebour által elmondottakra válaszolt, félreértéseket oszlatozott el, majd rátért tulajdonképpen mondanivalójára, a határozati javaslat indoklására: „Nemcsak a háború, hanem a militarizmus ellen is fellépünk (taps). Mi a fegyverkezést nemcsak a háborús veszély és a magas kiadások miatt ellenezzük, hanem mert a fegyverkezés az abszolutizmus szellemét vonja maga után. A militarizmus és szabadság áthidalhatatlan ellentétet alkot és mivel mi szeretjük a szabadságot, harcolunk a militarizmus ellen.”²⁶

Keir Hardie következő gondolatai rendkívül figyelemreméltóak, sajátosan angolok, azt mutatják, hogy a keresztényi, moralizáló érvelés bizonyos körülmények között igen aktív hatóerővé válik, még munkásmozgalmi vonatkozásban is. Keir Hardie a dánok és norvégok antimilitarista sikereit üdvözölve mondta: „különösen örülünk annak, hogy nem elégedtek meg a háborús terhek csökkentésének követelésével, hanem országuk teljes, abszolút lefegyverzését is követelték. Az emberiség történetében új dicső lap (Ruhmesblatt) nyílik, amelyen az első nép teljesen lefegyverkezik, minden fegyvert eldob.” Akkor, úgy gondolja, egy nép és kormány sem lesz, amely a fegyvertelent megtámadná, hogy „ezzel az egész világ igazságérzetét és szabadságszeretét kihívja”.²⁷

Keir Hardie gondolkodásmódja, morális kategorizálása erősen eltér a kontinentalistól és teljesen a németektől. Naivitása, ideológiai gyengesége könnyű támadási felületet nyújtott, de ez a gondolkodásmód volt az, amely új erőt kölcsönzött a háborúellenes küzdelmeknek, és amely nem utolsósorban életben tartotta az angol munkásmozgalom antisovinizsista irányzatát, amely megakadályozta, hogy Keir Hardie 1914-ben a német ortodoxok példájára „belenyugodjék a háborúba”. (1910 tehát ismét 1914-re emlékeztet.) A moralizáló, a keresztényi gondolatoktól szabadulni nem tudó (és nem is akaró) Keir Hardie e vonatkozásban így bizonyult értékesebb elemnek, mint az elvi tételeket frázisokká sivarító német vezető garnitúra.

Keir Hardie a következőkben ismertette az ILP (Független Munkáspárt) antimilitarista tevékenységét. A szociáldemokraták nevében biztosítékot adott, hogy Hyndmann felfogása nem általános a pártban. Kijelentette, hogy az angol munkásmozgalomban senki sem hisz a német invázióban (ez utóbbi

²⁵ I. m. 34. l.

²⁶ I. m. 36. l.

²⁷ Uo.

ugyan nem valószínű, de K. Hardie kétségtelenül így érezte, és ez a figyelemreméltó).

Ledebour vádjainak elhárítása után K. Hardie összegezte érveit: a javaslatot nem vonják vissza, „ha erre készek is lettünk volna, Ledebour beszéde ezt lehetetlenné tette. Még ma is kísérletet tettünk, hogy a német elvtársakat kompromisszumra bírjuk (a javaslatot visszavonták volna, ha azt a Nemzetközi Szocialista Iroda a következő kongresszus elé terjeszti — J. J.), a német elvtársak azonban még ezt is elleneztek. Így nem maradt más választás, a mi javaslatunk mellett kell maradnunk. A stuttgarti javaslat egy lépést tett az amszterdami határozathoz képest. Mi most újabb lépést akarunk tenni. Az Internacionálé nem állhat egy helyben (tetszés az angoloknál és franciáknál).”²⁸

Keir Hardie fogalmazási engedményeket tett (sőt helyenként ennél többet is, amikor az általános sztrájk előkészítési propagandájáról beszélt, de ami a javaslat lényegét illeti, amellet kitarzott, sőt még részleteiben is világossá tette az eltérést Ledebour állásfoglalása és a francia—angol platform között: „Az egész különbség köztünk és Ledebour között abban van, hogy ő ezt az előkészítést el akarja napolni, míg mi már ma meg akarjuk kezdeni (nagy taps az angoloknál és a franciáknál).”²⁹ A hadiipari általános sztrájk eszméje mellett újabb érvet hozott fel; idézte, hogy a nemrégiben Brüsszelben megtartott nemzetközi bányászkongresszuson ugyanebben a szellemben hoztak döntést; „a világ munkásainak, akik erre a kongresszusra jöttek, ezt a példát kell követniük, és a munkások követni fogják őket”.³⁰

Keir Hardie felszólalása annak idején az albizottságban megvétózta a német javaslat egyhangú és egyszerű elfogadását; ezúttal is új irányt adott a plénum tanácskozásainak. Átütő erejét, a közhangulatra gyakorolt befolyását mindjárt a következő felszólaló szavain érezni lehetett, pedig az illető az ellentábor nagyon is markáns egyénisége, K. Renner volt.

A többségi javaslat védelmében Stuttgartra próbált apellálni, amely véleménye szerint feloldotta az elvi problémákat. A többségiek ezt csak két gyakorlati eszközzel akarták kiegészíteni: a leszereléssel és döntőbíráskodással. A bizottság „nem gondolt arra”, hogy a háború elhárításának kérdése ennyire előtérbe kerül. „Mégis ismét a háború elhárításának kérdése merült fel, mint a legvitatottabb probléma, és valamennyien K. Hardie erős szavainak hatása alatt állunk.”³¹

Renner a következő mondatban már meg is kezdte a „hatás” elosztatására irányuló erőfeszítéseit: „ha pusztán akaratról lenne szó, valamennyien teljesen egyetérténénk vele. De nem azért vagyunk itt, hogy szenvedélyeinknek kifejezést adjunk.”³² A morális érveket „észérvekkel” utasítja vissza. Hivatkozik arra, hogy nemcsak a németek, hanem az olaszok is illegálisba kényszerülnének hasonló határozat elfogadása esetén. Ehhez most hozzá tette az osztrák párt voksát is: „és én magam Ausztria nevében mondtam, hogy mi a határozat alapján olyan helyzetbe kerülnénk, hogy a háború kirobbaná-

²⁸ I. m. 37—38. 1.

²⁹ Uo.

³⁰ I. m. 38. 1.

³¹ Uo.

³² I. m. 39. 1.

sáig lenne szociáldemokrata pártunk, de éppen akkor szünnénk meg, mert a határozat a legkegyetlenebb üldözésekhez nyújtana kezét.”³³

Ismét az 1914 augusztus eleji hangulatot érezzük, annyira kiáltó a „mindenáron fennmaradni” érvelés. Még csak a felületességet sem lehet Renner javára írni, hiszen mindenkiben fel kellett merülnie a gondolatnak, hogy nem határozatok elfogadásáról vagy elutasításáról van szó, hanem arról, hogy ha „az óra eljő”, valamennyi pártnak tennie kell valamit, ami magával hozza a három eshetőség (győzelem, illegálitás vagy árulás) valamelyikét. A renneri hangulat a harmadik irányába mutatott.

Renner ezután lényegében elismételte a Ledebour által már elmondott érveket (a kongresszus csak olyan határozatokat hozhat, amelyeket valamennyi párt vállalhat; a stuttgarti határozat tartalmazza mindazt, amit most követelnek). Ledebourhoz hasonlóan hajlandó a döntést elvileg elfogadni, hogy a gyakorlatot illetően azt mondhatta: „az egyes pártokra kell bízni annak eldöntését, alkalmazható-e az az eszköz”.³⁴ Minden eszközt igénybe kell venni — mondta —, ezért nem lenne okos egyhez kötni magunkat. A ledebouri érvelést Renner egy ponton bővítette ki „osztrák tapasztalataival”. Hivatkozott az egy-két év előtti annexiók válság tapasztalataira; „megismertük az egész nép pszichológiáját a háború előtti helyzetben, és ezekből a tapasztalatokból nem meritettünk bátorságot, hogy kiálljunk az általános sztrájk kiáltványai mellett, amely valamennyi pártra kötelező lenne (halljuk, halljuk),”³⁵ majd egy logikai bakugrással, azt emelte ki, hogy az osztrákok és németek, mint a legmilitaristább országok képviselői, oktalanságot követnének el, ha egyetlen eszköz mellett köteleznék el magukat. A radikális javaslatot tehát az ultraradikálisság fegyverével akarta lehetetlenné tenni. (Renner nagy tapsot kapott a német és osztrák küldöttek között.)

Renner után Jones az angol Szociáldemokrata Párt nevében bejelentette, hogy támogatja a Vaillant—K. Hardie platformot. Kérte a németeket, ne hagyják magukra őket. Az angol dolgozók nevében biztosította a németeket köteleességük teljesítéséről. Ezután Renner tapasztalataira, pszichológiai érvelésére válaszolt, hangsúlyozta, hogy ha mindez igaz, akkor még nagyobb kötelezettségek várnak a mozgalomra, „ennek mi eleget tettünk a dél-afrikai háborúk idején, minden háborús bódulat ellenére, és ami az angol sovinizmus és imparializmus elleni harcot illeti, az angol mozgalom valamennyi irányzata egyetért. India, Egyiptom stb. leigázása elleni küzdelemben együtt halad Quelch, Hyndmann, K. Hardie és MacDonald”. Majd felszólalását így fejezte be: „Mindent megteszünk a háború elhárítására, nem akarjuk magunkat az általános sztrájk eszközére korlátozni, de ezt be akarjuk kapcsolni az eszközök sorába. Nem rajtunk múlik, ha ezt a határozatot nem hajtják végre.”³⁶

Az albizottság vitája után kiderült, hogy a Vaillant—K. Hardie javaslat posszibilis ellenvéleményt képezhet a német—osztrák többséggel szemben. A plénum vitái a többséget még inkább kikezdték, a hangulat az angolok és franciák javára billent. Mindenekelőtt ezt bizonyítja Vanderveldének, a II. Internacionálé „hivatásos egyeztetőjének” felszólalása. Hangsúlyozta, hogy kettős minőségben kért szót: mint a belga párt képviselője, és a stuttgarti határozat referense. Közölte, hogy a belga delegáció nem szavaz a Vaillant—

³³ Uo.

³⁴ Uo.

³⁵ Uo.

³⁶ I. m. 39—40. l.

Keir Hardie tervezet ellen, hogy ezzel is kifejezésre juttassa méltánylását a javaslat „jelentősége és célja” iránt. (Vagyis a belgák állásfoglalása megváltozott.)³⁷

Vandervele így folytatta: „Úgy gondoljuk, hogy az általános sztrájk, ha két ország munkásosztálya testvérgyilkos háború előtt áll, dicsó tett... Nagy hatást gyakorolt a kongresszusra, hogy egy olyan régi harcost, mint Keir Hardiet, aki az angol szocializmus legmérsékeltebb szárnyát képviseli, hallhatta kijelenteni: a bányászok, szállítómunkások és fém munkások készek, hogy a háború kinyilatkoztatására általános sztrájjal feleljenek. Ez nagy lépés előre és ezzel hathatós gátat emeltek a háborús veszély ellen.”³⁸

A vandervelei kompromisszumos javaslat megtételére ezután került sor: „Másrészről viszont nem szavazhatunk a javaslatra, mivel annak hordereje oly nagy, hogy csak akkor hat gyümölcsözően, ha azt az egész Internacionálé elfogadja.”³⁹ Vandervele tehát szintén a kölcsönösséget sürgette, ami lényegében ismét a bizalmi kérdéshez vezetett vissza. Vandervele ezért, mint közvetítő álláspontot, az eredeti angol—francia engedményt képviselte, miszerint a Nemzetközi Szocialista Iroda foglalkozzék a határozat megfogalmazásával, megvalósíthatóságával és a következő kongresszus elé terjeszse be.

Vandervele gyakorlatilag a kényes kérdés elnapolását szorgalmazta, ennyiben is közvetíteni akart. Mivel azonban elsősorban a francia és angol mozgalom követelt akciókat, biztosítékokat az Internacionálétól, és így a kompromisszumos halasztás számukra sérelmesebb lett volna, továbbá, mert a belgák maguk sem álltak távol a francia érzelmektől, Vandervele a gyakorlati engedményt elvi síkon torolta meg a németeken. Kiiktatta Ledebourt, hogy az a stuttgarti határozatot félreértette, annak túlságosan leszűkített jelentőséget tulajdonítva. Majd az ő szavaiból is kiérződött most a belgák bizalmatlansága, a németek jövőbeli politikája iránt: „Szavainak (Ledebourának — J. J.) olyan kicsengése volt, mintha a német elvtársak a Keir Hardie javaslatot nem azért vetnék el, mert nem mondhatják ki, amit akarnak, hanem mert úgy gondolják, hogy azok, akik meghozták, nem akarják azt végrehajtani.”⁴⁰ Ledebour ugyan hevesen tiltakozott, de Vandervelenek kétségtelenül igaza volt feltételezésében. A kölcsönös bizalmatlanság láncszemei így kapcsolódtak egybe, mintegy előjátékát adva a későbbi csődnek.

Vandervele ezután a plénum előtt, nyilvánvalóan a németeknek szánva, tanulságul megmagyarázta Stuttgart igazi értelmét. „A stuttgarti határozatnak kettős jelentése volt, amit mint referens akkor megvilágítottam. Az első, hogy mi nem léptünk fel nyíltan az általános sztrájk mellett, nehogy ezzel a nagy militarista országok reakciós kormányainak ürügyet adjunk a megtorlási, kivételes törvényekre. Másrészről viszont a stuttgarti határozat mégis kifejezésre akarta juttatni, hogy mi minden eszközt fel akartunk használni a háború ellen, az általános sztrájkot és felkelést is. Örülnék, ha Ledebour zárószavában ennek az értelmezésnek hangot adna,”⁴¹ ellenkező esetben ugyanis a határozat „üres formulává” változnék.

³⁷ I. m. 40. l.

³⁸ Uo.

³⁹ Uo.

⁴⁰ I. m. 41. l.

⁴¹ Uo.

Vandervele tovább megy, és a konkrét példákra hivatkozik: „Egyes országok elvtársai ismételten hősiess frontot alkottak a háború ellen. Így tiltakoztak az angol elvtársak a dél-afrikai háború ellen, így léptek fel az orosz elvtársak, amikor kitört a japán háború, és nemcsak általános sztrájkkal, hanem forradalommal válaszoltak. Még közelebbi példát nyújtottak a spanyol elvtársak. . . Meg vagyok győződve, hogy amit az angolok, oroszok, és spanyolok megtettek, a többi nagy nemzet is végrehajtja.”⁴² A fentiek alapján kérte, hogy a javaslatot ne utasítsák el, hanem küldjék a Nemzetközi Szocialista Iroda elé, és a következő kongresszuson elfogadassák.

Vandervele megadta az alapot a kompromisszumos megoldásra. Branting, a bizottság elnöke annak a véleményének adott hangot, hogy a kérdéssel sikeres megoldást nyert. Vandervele az angol és francia delegátusokat csatlakozásra szólította. A kompromisszum azonban még ekkor sem született meg olyan könnyen.

A francia delegáció nevében E. Vaillant elhárított minden olyan kísérletet, amely az elvi nézeteltérések elmosásával törekedett az egység megteremtésére. Renner és Lebedour érvelésével szemben, miszerint a kongresszusnak csak a leszerelés és döntőbíráskodás kivihetőségével kell foglalkoznia, a háború ellenes általános sztrájk viszont túlhaladná az adott problémakört, kifejtette: „Valahányszor a militarizmusról szó esik, újra fel kell, hogy merüljön az eszközök kérdése, amelyekkel a háborút megakadályozzák. Azt a kifogást sem fogadhatom el, hogy javaslatunk elfogadása egyes nemzetek üldözésével, megtorlásával járna, minthogy a mi javaslatunk lényegében nem mond mást, mint a stuttgarti határozat. . . csak valamivel konkrétábban és mint tényleges alkalmazást” vetjük fel.⁴³

Majd az egész vita folyamán legpontosabban megfogalmazott bírálatát nyújtotta a német-osztrák álláspontnak: „a bizottság által beterjesztett határozat csak parlamenti eszközöket ajánl a háború veszedelme elleni harcban. De mit használnak az önök parlamenti eszközei? (Viharos taps a franciáknál és angoloknál.) Semmit, semmit se érnek, ha a tömeg súlya, az egész proletariátus szervezett hajtóereje nem támasztja alá. A döntőbíráskodásnak és leszerelésnek csak akkor van értelme, ha mögöttük és a parlamenten kívül tömegakciók állnak. Ezt a tömegakciót csak akkor hívhatjuk életre, ha határozott célt adunk neki, ha a proletariátusnak már előzőleg megmutatjuk az eszközt.” A siker feltétele — mondja Vaillant —, hogy már most megkezdjük a széleskörű propagandát az általános sztrájk eszméjének elfogadtatására.

Igen érdekes az az indokolás, amelynek alapján Vaillant elfogadta a Vandervele által felkínált kompromisszumot: „Ézért ugyanúgy, ahogy Vandervele, azt hiszem, hogy a javaslat elutasítása olyan benyomást keltené, miszerint csak az angolok és franciák készek a legvégső eszközökhöz nyúlni, a többi nemzet nem. . . ezért jobb nem szavazni. Nem szabad a külföldieket olyan helyzetbe hozni, hogy ők ne akarják azt, amit mi akarunk.”⁴⁴

Vaillant itt nem egyszerűen és nem csak a párt-egység varázsát nem tudta átszakítani. Nem egyszerűen a centrizmus eszmei és gyakorlati jelentkezésével van dolgunk. A franciák visszalépését talán elsősorban annak

⁴² Uo.

⁴³ I. m. 42. l.

⁴⁴ Uo.

tulajdoníthatjuk, hogy a francia szocialisták a német elutasító szavazatoktól azért félték, mert ez a francia nacionalista sajtónak adott volna kitűnő fegyvert a szocialista „hazaáruló”, „németbérencek” ellen, mivel hivatkozhatott volna a német szocialistákra, akik nem vállalják a német birodalmi érdekek kockáztatását, szemben a franciákkal, akik ezt egyoldalúan megteszik. A nacionalizmustól való félelem így az adott körülmények között az internacionalizmus fékezése irányába hatott. Vaillant e véleményét nem is rejti véka alá: „Nem szabad, hogy saját országunkban az uralkodó osztályok azt szegezhessék velünk szembe, hogy minket más országokban nem támogatnak hasonló akciókkal.”⁴⁵ A Vanderverde-közvetítést egy ponton még így is megpróbálta radikalizálni, és kérte a kongresszust, hogy az angol-francia javaslatot valamennyi párt vizsgálja felül, vitassa meg.

A vita ezzel lezárult, Vanderverde betérjesztette indítványát, amelyet Vibaut, R. Luxemburg, V. Adler és Ebert is aláírt. Keir Hardie csatlakozott hozzájuk. Vaillant arra hivatkozván, hogy Hardie csatlakozása garantálja a javaslat szellemét, szintén hozzájárult az indítvány elfogadásához. A szavazás egyhangú és pozitív.

Ledebour záróbeszédében csak néhány gondolat rögzítésére szorítkozott. Kijelentette, hogy ha a Vaillant—Keir Hardie javaslatot mindjárt a Vanderverde indítvány formájában tették volna meg, a vitára nem került volna sor. Megjegyezte, hogy Keir Hardie és Vaillant beszédében több hibás pontot lát, ezekre azonban nem kíván kitérni. Megállapította, hogy magát a többségi határozati javaslatot nem támadták, csak kiegészíteni óhajtották. Végül magáról a Vanderverde-indítványról néhány szépen fogalmazott, lendületes mondatban emlékezett meg, amely: „a legszebb proletár megemlékezés a 40 év előtti csatára, amelyben két nagy kultúrnemzet katonáit mérszárszékre vitték. Éppen ezen a napon kell, hogy a nemzetközi proletariátus a világbékéért tüntessen.”⁴⁶

Ledebour utalása Sedanra nagyon helyénvaló és sikeres volt. A kongresszus hallgatósága nagy tapsal értékelte. A zárószó maga azonban iskolapéldája a vitában felszakadt ellentétek elhomályosításának. Lehet azt mondani, hogy a zárószó jogán nem szoktak az ellenvélemény képviselőinek visszavágni, a véleménykülönbségeket újra kiélezni. Ledebour azonban olyan látszatot keltett, mintha a németek a Vanderverde kompromisszumba szíves-örömmel belementek volna. A vita folyamán azonban láthattuk (lásd Keir Hardie és Vaillant felszólalásait), hogy a németek kezdetben mereven elutasították az angolok és franciák hasonló kezdeményezését. Pusztán a vita folyamán, a többi párt magatartása, a kongresszuson kialakult hangulat kényszerítette őket még e kompromisszum elfogadására is. Mert hiszen ha az angol-francia indítványt gyakorlatilag el is napolták (és az adott történelmi periódusban ez volt a fontosabb), a németek elvileg kudarcot szenvedtek. Ledebour és Renner az egész vita folyamán elleneztek, hogy az általános sztrájkot egyetemes méretekben a pártok számára kötelezővé tegyék, végül is azonban olyan javaslatot fogadtak el, amely ezt nemcsak possibilisnek tartja, hanem részletes kidolgozását tűzi napirendre. Formailag tehát mind a német-osztrák, mind az angol-francia fél némi keserű szájjal ugyan, de magát tarthatta győztesnek, ami minden kompromisz-

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ I. m. 43. l.

szum velejárója. Ebből viszont következett, és amit Ledebour zárszava nagyszerűen példáz is, hogy a németek a kongresszus döntését nem úgy fogták fel, mintha „meggyőzték” volna őket. Vagyis a kongresszus a dolog lényegét illetően nem jutott előbbre, az ellenvélemények ugyan világosabbá váltak, de a döntést elhalasztották. A kompromisszum ilymódon nem újabb akciók forrásává, hanem az akcióképtelenség, az ellentétek spanyolfalává vált. Az elnöklő Branting zárószavai: „ezzel a határozattal ismét kinyilvánítottuk erős akaratomat, hogy a világbékét mindenütt, minden, a leghatásosabb eszközzel is megvédjük”,⁴⁷ ezt csak vörös drapériával vonták be.

A kongresszuson az Internacionálé háborúellenes feladataira már csak egy szónok utalt nyomatékkal: Jean Jaurès. Mikor az érdembeli tanácskozások befejeződtek, néhány búcsúzó záróbeszéd hangzott el. V. Adler, Molkenbuhr, Hillquit, Branting ünnepélyes, de abszolút problémamentes, pusztán az eddigi és a várható győzelmeket hangoztató szavaitól eltérően Jaurès ismét középpontba állította a háború kérdését: „Biztosak vagyunk, hogy a népek lázas állapota közepette nem fognak minket megfosztani a nacionalista örület elleni harctól. De azt is tudjuk, hogy a proletariátus növekvő ereje, amely a parlamentekben és szakszervezetekben mindinkább szervezetté válik, abba a helyzetbe kerül, hogy a szociális igazságért kiállva, megakadályozza a háborút.”⁴⁸

Jaurès szavai nagy tapsot kaptak, de ő gondolatmenetét még nem zárta le. Ledebourhoz hasonlóan felemlíti a sedani emléket, amelyre „nem tudunk zavar és szégyen nélkül emlékezni”. A háború oka (Jaurès szerint) az volt, hogy annak idején mind a francia, mind a német burzsoázia megijedt a néptömegektől, a forradalmi perspektívától, és a francia burzsoázia III. Napoleon, a német Bismarck karjaiba hátrált, elárulva 1848-at. „A két nemzet proletariátusa azonban nem fog úgy csődöt mondani, mint burzsoáziája.”⁴⁹

Jaurès történeti értékelése egyoldalú, magán hordozta idealista gondolkodásmódjának jegyeit, de ebben az összefüggésben ennek nincs jelentősége. A párhuzam Jaurèsnál nyilván nem véletlen, az egyszeri bukásra való utalással pedig feltehetőleg a delegátusokat kívánta elgondolkoztatni, akcióra sarkallni (elsősorban persze a németeket), nehogy azt a kevés előrehaladást, amit Koppenhágában sikerült elérni, a feledés leplével borítsák. Jaurès zárszava természetesen e folyamaton nem változtatható, a franciák nyugtalansága, akciókészsége nem volt általános, és a történeti párhuzam ijesztőbb lett, mint Jaurès gondolhatta.

*

Az albizottság és a plénum vitái ismeretében magától vetődik fel a kérdés: mi okozta ezt a fajta rétegződést a német-osztrák, illetőleg angol-francia csoport között? Már többször utaltunk arra, hogy az ellentét, nyilván nem véletlenül, a hatalmi szövetségek mentén húzódt. A feszültséggel telített nemzetközi légkörben, amikor sajátos módon a nemzetközi közvélemény legtisztábban látta a német-angol ellentéteket, amikor Agadir és a flottaverseny révén ezek a legkitapinthatóbban alkották a háborús veszély

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ I. m. 73. l.

⁴⁹ I. m. 74. l.

gócát (sokkal inkább, mint később, egészen a világháború kirobbanásáig eltelő időszakban, amikor a balkáni események, az osztrák—orosz viszály kötötte le az érdeklődést, annak egyben bizonyos perifériális jelentőséget kölcsönözve), az Internacionálé vezető pártjai közvetlenül ütköztek a gyilkos testvérháború perspektívájába. Ezen túlmenőleg azonban az sem volt kétséges, hogy a bekövetkezendő háborúban ki lesz a támadó fél. Ezidőtájt az Internacionáléban e pártok vezető csoportjaiban nem igen vitatták a fenyegető háború imperialista jellegét. Másfelől azonban akörül már heves viták folytak, hogy mi történjék, ha az ellenség átlépi az ország határait, amikor az ország védelmi háborút folytat. Mind a három vezető pártban rábukkanunk a „honvédő” nyilatkozatokra, amelyek nem erősítették a proletárinternacionalizmust, és nagyra dagasztották a kölcsönös bizalmatlanságot. E vitának húzta volna ki a méregfogát a Vaillant—Keir Hardie javaslat elfogadása (legalábbis hivatalosan). A németek (és nyomukban az osztrákok) huzódoztak e platform aláírásától, nemcsak azért, amit oly gyakran szövétték, hogy ez közvetlenül veszélyeztetné fennmaradásukat, hanem azért is, mert érezték (érezniük kellett), hogy a legagresszívebb imperialista hatalom a német császárság, tehát nekik, a német szociáldemokráciának kell legelőször és a legnagyobb áldozatokat hozni. Mégpedig ez az áldozatvállalás bizonyos rizikóval is járt, hiszen a siker a front másik oldalán elterülő országok proletariátusának egyidejű, határozott akciójától is függött. A németek erre biztos garanciát szerettek volna látni, de ezt még az optimálisan legjobb feltételek mellett sem kaphatták meg (megjegyzendő, hogy a garanciák körül ennél lényegesen nagyobbak voltak a problémák). Így a németek a biztosítékok gyengeségére hivatkozva tértek ki saját felelősségvállalásuk elől.

Az elmondottakból, az idézett anyagokból kitűnik, hogy az angolok és franciák képviselték a radikalizáló, forradalmasító elemet a militarizmus kérdésében, egészen 1914-ig. A francia mozgalomban ennek hajlamosak voltak tisztán elméleti-forradalmi tartalmat kölcsönözni: miszerint a német opportunizmussal, parlamenti szűklátókörűséggel szemben a franciák képviselik az életet, a munkásosztály harcos szellemét. Anélkül, hogy a németek opportunizmusából valamit is jóvá írnanék, megállapíthatjuk, hogy a francia vélemény sem ment túlzásoktól. Szóltunk arról, hogy a francia—angol radikalizmushoz a proletárinternacionalizmus mellett legalábbis egyenlő súllyal járult hozzá az, hogy az angol és francia munkások német testvéreik elszántságába vetették bizalmukat; tőlük kívánták saját hazájuk biztonságát erős kézben tudni. Az angol—francia platform helyes megfogalmazásából ez nem von le semmit, a motívumok azonban mindenesetre sokrétűbbek. Az angol—francia oldalon a nemzetféltés az 1910-es években a munkásmozgalmon belül forradalmasította az embereket, míg a németeknél (a támadó imperializmus országában) ugyancsak a nemzeti érzelmek (itt most a kifejezetten nacionalista áramlatról nem is beszélünk, ennek képviselői ebben a vitában nem hallatták szavukat) az opportunizmus irányában hatottak.

A német—francia—angol párt és munkásmozgalom felfogásáról és értékéről hibás képet alkotnánk, ha csak a militarizmus és háború vitáját vennénk figyelembe. Koppenhágában volt még egy pont, amely a pártok (ezúttal inkább az egyes országok szakszervezeteinek) nemzetközi szolidaritását tűzte napirendre. Jelesen a szakszervezetekkel foglalkozó albizottság, majd a plénum azt vizsgálta felül, hogy az 1909-es svéd általános sztrájk idején

a különböző országok szakszervezetei megadták-e azt a segílyt, amit el lehetett tőlük várni, Az eredmény riasztó volt. A környező skandináv országok, valamint a németek az igényeknek megfeleltek, az angolok és franciák messze a várakozás és követelmények mögött maradtak. E pontban ismét német—angol párharc alakult ki, de ezúttal a proletárinternacionalizmus, az elvek tiszteletbentartása és az áldozatvállalás címén a németek vonták az angolokat felelősségre.

A munkásszolidaritás kérdése csak látszólag áll távol a háború-militarizmus vitától. Nemis pusztán azért érdekes, mert világosan láthatjuk a szerepcserét, ahogy a vezető országok pártjai közül hol az egyik, hol a másik emeli fel az elvi következetesség zászlaját. Ezúttal a két problémakör között sokkal szervezesebb a kapcsolat. Ugyanis e második, kétségtelenül kevésbé jelentős kérdés ténylegesen alapul szolgált a németeknek és osztrákoknak, hogy bizalmatlanul fogadják az angol és francia harci nyilatkozatokat. Joggal kérdezhették, hogy e „vitam et sanguinem, sed avenam non” felfogás mennyire időtálló, teherbíróképes és főleg mennyire általános, vajon azok, akik az anyagi áldozatot megtagadják, zömükben készek-e feláldozni életüket? Vagyis a svéd kizárt munkások támogatása más összefüggésben ismét felvetette a német és az angol, francia munkások kölcsönös bizalmának, illetve bizalmatlanságának kérdését. V. Adler, aki a nemzetközi értekezleteken a másik fő közvetítő volt (a németek oldaláról), e bizalmatlanságnak adott hangot, amikor kétségbevonta, hogy az angolok ne ismerték volna a svéd munkások helyzetét, de elsősorban a jövőbe nézve azt tudakolta, hogy az angolok elhárítják-e a szolidaritást akadályozó „papírszabályokat”? (A szakszervezetek szabályzatáról volt szó — J. J.). A berlini Cohen ezen jóval túlment, arról beszélt, hogy a franciák és angolok megtagadták kötelességüket. Felszólalását olyan közbeszólások szakították meg: „jobb lett volna kevesebb határozat és több pénz”, amivel a franciák kevés frankjára és hangzatos határozataira utaltak. A bizottságban az angolok objektív nehézségekre hivatkoztak, a franciák hallgattak. A plénum előtt a svájci referens újra elmarasztalta őket, nem azért, hogy szemrehányásokat tegyen, „a határozatnak — mondta — inkább az a célja, hogy az angol delegátusokat felszólítsa, hogy hazájukba visszatérve mondják meg az ország munkásainak, hogy a nemzetközi szocialista kongresszus nem érthette meg, miért maradtak el annyira az angol Trade Unionok a nemzetközi szolidaritás akcióban.”⁵⁰

Andersen, az ILP (Független Munkáspárt) elnöke (az egykorú Népszava hibásan írja, hogy Henderson szólalt fel) a plénum előtt ismét az objektív nehézségekre hivatkozott (szocialista sajtó hiánya, a angol szakszervezetek régi eredete, emiatt nemzetközi szolidaritásuk visszamaradottsága), majd ígéreteket tett, hogy a jövőben az angolok sem maradnak el más országok mögött. Andersen szavai a bizalmatlanságot nem szüntethették meg. A németek részéről ismét Cohen szólalt fel, aki, bár elismerte, hogy Andersen a lehető legjobbakat mondta, nyomban kifejezésre juttatta nyugtalanságát: „Csak annak örültünk volna, ha megerősít bennünket, hogy nyilatkozatát nem a saját nevében teszi, hanem az angol szakszervezetek nevében.”⁵¹

Cohennek e pontban kétségtelenül igaza volt. A nagy angol szakszervezetek küldöttei hallgattak. Andersen szavai nem pótolhatták azt, a német

⁵⁰ I. m. 53. 1.

⁵¹ I. m. 55. 1.

teknek, de az egész Internacionálénak sem adhattak kellő biztonságot, megnyugtatót. A szakszervezeti szolidaritás kaposán elhangzott szavak természetesen fokozottabb mértékben vonatkoztak a háborúellenes magatartásra is. A németek kételkedhettek, hogy Keir Hardie kiállása vajon az egész angol munkásosztály felfogását fémjelzi-e. E kétely ezúttal ismét jogos. Keir Hardie tekintélye ellenére sem képviselte a döntő súllyal bíró szakszervezeteket, és ezt a németek tudták. Azonban Hyndmann és Blatchford, akiknek sovinizmusát a németek nagyon is komolyan vették, Keir Hardiennél jóval kisebb befolyással rendelkeztek. Lényegében elfogadható W. Haywood megállapítása, amit az amerikai munkásokkal kapcsolatban mondott el: „Az amerikai munkások egyáltalán nem ismerik a nemzetközi szolidaritás kötelezettségét. Az AFL-t egyáltalán nem hatja át az internacionalista szolidaritás szelleme.”⁵² A fentiek — bár kisebb mértékben — álltak az angol szakszervezetek zömére is. A nemzetközi kérdések iránti fogékonyság kicsiny volt, Keir Hardie magatartása nem volt az angol szakszervezeteké.

Végeredményben elmondhatjuk, hogy a proletárinternacionalizmus eszméje ott töredezett szét, a nacionalizmus ott és akkor erősödött meg, amikor és ahol a marxi szocializmus megszűnt hatni. 1870-ben a németeknek nem volt szükségük garanciára, hogy a bismarcki hódító-háborús politikával szembeforduljanak. Ahogyan a revizionizmus és még sokkal inkább az elméleti és gyakorlati opportunizmus eluralkodott a német mozgalomban, hasonló kiállásra képtelenné váltak. Ez a folyamat mutatkozott meg Koppenhágában is. Másfelől viszont az ellentábor vezető országában, Angliában, a szélesen hömpölygő munkásmozgalom túlságosan felszínes volt, kevésbé hatotta át a szocialista gondolkodás ahhoz, hogy felemelhette volna az antimilitarizmus szocialista, forradalmi zászlaját. Keir Hardie és támogatóinak kísérlete ily módon nem vezethetett eredményre. Maradtak a franciák, de ezek a németek és angolok nélkül nem szabhattak utat, még az Internacionálénak sem, másrészt a franciák éppen annak köszönhették gyengeségüket, aminek az angolok és németek erejüket: számbeli aránybeli kisebbségüknek (a francia szocialista párt ezidőtájt ragyogó győzelmeket ért el, de abszolút számokban mégis csak 1,1 millió szavazatot kapott, az 5—6 millió proletárból csak 1 millió volt szervezett, ebből is csak félmillió volt a CGT tagja). A németek az angolok hiányos osztályöntudatával, a franciák szervezeti gyengeségével fedezték saját visszavonulásukat.

Végül felmerül az a kérdés, hogy a szocializmus, a forradalmiság elvi igényével hogyan kell megítélnünk a vitát, és azon belül elsősorban a francia—angol álláspontot. Kétségtelen, hogy a francia és angol küldöttek belpolitikai reformizmusa és külpolitikai radikalizmusa között volt ellentmondás. A háború elleni küzdelemben azonban nemcsak ezt kell szem előtt tartanunk. A követelmény 1914 előtt is az volt, hogy e harcot élettel töltsék meg, konkrétá tegyék, mert a dogmatikus, száraz radikalizmussal nem lehet eredményeket elérni. Ebből a szemszögből kétségtelenül a helyes irányba tapogatózónak kell látnunk a francia—angol törekvést. Volt benne sok hiányosság és illúzió is. Hiba volt, hogy túlságosan a háború megakadályozására gondoltak és kevés szót ejtettek arról, hogy mit tesznek akkor, ha a háború mégis bekövetkezik. Erre az esetre azonban mindenesetre ott állt a Stuttgartban elfogadott lenini-luxemburgi határozat, amely világosan kimondta,

⁵² I. m. 98. 1.

hogy háború esetén a szocialistáknak folytatniuk kell erőfeszítéseiket a háború megszüntetésére, illetőleg a háborús kormányok, valamint az annak alapját képező kapitalista rendszer megdöntésére. Koppenhágában ennek az egész kérdést felölelő elvi összegezésnek első szakaszát kísérelték meg részletezni és pontosabbá tenni (elsősorban az egyes pártok feladatait illetőleg). Ebben az összefüggésben kell látnunk a vitát, és akkor az illúziók, elvi bizonytalanságok ellenére megállapíthatjuk, hogy a stuttgarti kereteket a Vaillant—Keir Hardie féle javaslat töltötte volna meg inkább konkrét tartalommal, az erősítette volna meg a proletárinternacionalizmust, a forradalmi antimilitarizmust.

*

Igen tanulságos a kongresszus utóregzéseinak nyomónkísérése is. Itt pusztán a militarizmus és békekérdés visszhangjára térünk ki, kizárólag a szocialista sajtó alapján. E lapvélemények alátámasztják az elmondottakat. A bizalmatlanság a kongresszus kompromisszumos határozata után sem oszlott el, a kompromisszumot kiki a maga százaléke szerint magyarázta.

Először a II. Internacionálé legtekintélyesebb folyóiratát idézzük, amelyben az értékelő összefoglalónak külön érdekességet ad, hogy azt J. Karski (Marchlewski) írta.

Marchlewski bevezetőben aláhúzta a kérdés fontosságát: „Erősebb, mint valaha a veszély, hogy a hatalmak háborúba kényszerültek szállni (gedrängt werden). Az imperializmus a modern kapitalizmus uralkodó elve. És nemcsak a nagyhatalmak érdekellentétei vezethetnek konfliktusra, különösen a német—angol ellentét; a világ minden sarkán permanensek a háborús törekvések.”⁵³

A fentiek alapján Marchlewski elismerte, hogy „a háború—béke kérdése egyike a legégetőbbeknek”. Sajnálatosnak találta, hogy az eszközök kijelölését vita zavarta meg. Vitabeszámolója már meglehetősen tendenciózus. (A Le Mouvement Socialiste objektív és kimerítő összegezést ad.) Az olasz javaslatot nem méltatta figyelemre. Az angol—francia indítványról a következőket mondta: „Komolyabb volt az ellentét a K. Hardie—Vaillant javaslat esetében, amely az általános sztrájkot nemcsak mint döntő, hanem mint egyetlen eszközt (gewissermaßen) ajánlotta és minden pártra rá akarta októrajálni”.⁵⁴

Utalt arra, hogy már Stuttgartban folyt erről hasonló vita, de „nem lehet ilyen parancsoló kérést támasztani, mert nem számol a feltételekkel”.⁵⁵ Kifejezésre juttatta a németek legsúlyosabb kételyét is: örömmel fogadják — írja — Keir Hardie harcosszándékát, „de nagyon erősek a kételyeink, vajon elég erős-e a befolyásuk az angol munkásságra, hogy ezeket az eszközöket tényleg alkalmazni is fogják”.⁵⁶ Fenntartásukat — mint mondta — alátámasztotta az angol szakszervezetek csődje a svéd sztrájk alkalmával. Márpedig a háború ellenes általános sztrájkban a vezető szerep nem a pártoké, hanem a szakszervezeteké. Az angoloktól „kevesebb kötelező határozatot és több szocialista szellemet” vár.⁵⁷

⁵³ Neue Zeit, 1910. szept. 16. 902. l.

⁵⁴ Uo. 902. l.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ I. m. 903. l.

Marchlewskinek az eddig elmondottakban kétségtelenül sok igaza, helyes meglátása volt. A helyzetelemzésből a következőkben olyan fordulathoz ér, amely már a német párt magatartásának apologetikája, és ez annál érdekesebb, mert hiszen Marchlewski a baloldali áramlat egyik reprezentánsa, és nem a centrismusé, másrészt lengyel, akire a német érveknek kevésbé kellett hatniuk. Marchlewski érvelése, indítékai nem azonosak Ledebouréval, a gyakorlati végeredmény azonban ugyanaz: az angol—francia javaslat elutasítása, a német politika jóváhagyása.

Marchlewski elvi magaslatról indult ki, azt húzta alá, hogy a háborúellenes küzdelem egyetlen biztos feltétele a szocialista öntudat megléte, ha ez megvan, a proletariátus megakadályozza a háborút. Marchlewski tétele az adott helyzetben a német pártvezetőség irányvonalát támasztotta alá, hogy nincs szükség új, konkrét, az eddigieknél hathatósabb rendszabályokra, eszközökre, elég, ha a munkásosztályt szervezett, szocialista szellem hatja át. Marchlewski álláspontja elvileg végső soron lehet igaz, de csak annyiban, ahogy minden doktriner felfogás az. Történetileg a szükségessé vált lépések elnapolása irányába hatott.

Marchlewski gondolatmenete ezután élesen eltért Ledebourétól: „a világban a helyzet olyan, hogy valamennyi országban a háború könnyen vezethet forradalomra, mint ahogy Oroszországban történt. Ez a forradalom proletárforradalom lenne, és ehhez az általános sztrájk magától adódó eszköz. Nem olyan világos a kérdés, hogy az általános sztrájk már most használható-e a háború ellen.”⁵⁸ Utalt arra, hogy a háború sok esetben rendkívül hirtelen robban ki, amit nem lenne idő elhárítani. A vita nem a javaslat eszmei pártolása körül, hanem a lehető alkalmazás körül bontakozott ki.

A fenntartások most sem alaptalanok. Az általános sztrájk programja, ugyanúgy, mint a fegyveres felkelés, a forradalom jelszavának kitzúzése a történelem folyamán minden esetben bizonyos rizikóvállalással járt együtt, amire garanciát sohasem adhatott senki előre. A mindenáron biztosítékra törekvés politikai akcióképtelenségre vezetett. Marchlewski nem állt ezen a platformon, de túlságosan mereven szétválasztotta a háború előtti harc lehetőségét a háború alatti forradalmi fellépéstől, holott az egyik nem zárta ki a másikat. Cikkében (amely a Neue Zeit egyetlen értékelő összegezése a kongresszusról) a belső ellentmondás világosan napfényre kerül, mert végül ő is elismerően szólt a Vanderveelde kompromisszumról, miszerint a következő kongresszus a javaslatot reális talajon általánosan elfogadtathatja. Márpedig, ha ez igaz, akkor az egész német érvelés elhibázott, az aggályok elnagyoltak voltak.

Az elvi lehetőségek elismerése, a Ledebournál túlmutató forradalmi tételek ellenére a vita főkérdéseiben Marchlewski is a németek oldalán állt. Helyeselte a határozat elhalasztását; hangsúlyozta, hogy „kétségtelenül a leg-erősebb békepropaganda, ha a pralamentben a legerélyesebben küzdenek a militarizmus ellen”.⁵⁹ Vaillantnal szemben szerinte is a fő hadszintér a háború ellen a parlament. Kijelentette, hogy Stuttgart mindenkit kielégíthet, és Ledebourhoz hasonlóan ő is elismételte: „Hogy az adott helyzetben mi a leg-célravezetőbb eszköz, ennek eldöntését minden egyes ország proletariátusának szabad megítélésére kell bízni.”⁶⁰

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ I. m. 904. l.

⁶⁰ Uo.

A Neue Zeit cikke (amely, mint mondtuk, a baloldal egyik befolyásos, lengyel származású vezetőjének tollából került ki) tanuskodik arról, hogy a vita és annak eredménye mit sem változtatott a németek felfogásán, akik éppen olyan idegenül viselkedtek a meg-megújuló felhívásokkal szemben, mint valaha. Ezt bizonyítja a Vorwärts szeptember 6-án Koppenhágában kelt vezércikke. A nem túl hosszú írás a háború és militarizmus vonatkozásában hangsúlyozta a kapitalista társadalom felelősségét, a fegyverkezés okozta nyomorúságot, a háborús pusztításokat. A cikk aláhúzta, hogy a polgári pártok pacifizmusával szemben a szocialisták megszervezik a parlamentekben a háborús költségvetések elutasítását, a leszerelésért, döntőbíráskodásért vívott küzdelmet. Abban az esetben, ha mindez kevésnek bizonyulna, akkor a Nemzetközi Szocialista Iroda biztosítani fogja, hogy az érdekelt országok proletariátusa közös erővel lefogja kormányaik kezét.

A Vorwärts tehát szinte szóról-szóra elismételte a határozatot, de lélek-telenül, a francia—angol bíráló ismertetése nélkül. Mintha a kongresszus vitája el sem hangzott volna, ugyanúgy, mint a ledebouri tervezetben (amelynek szellemét annyian bírálták) pusztán parlamenti harc eszközeit helyezik kilátásba.

Az Arbeiter Zeitung bepillantást nyújt nemcsak az osztrák párt állásfoglalásába (azt Renner felszólalása nyomán is megismerhettük), hanem azt is megvilágítja, hogyan ismertették a nemzetközi kongresszus munkáját. A bizottsági vitáról az osztrák olvasó nem szerezhetett tudomást. A Vaillant—Keir Hardie javaslatnak 2 sort szentelt. Szeptember 4-én közli az első bővebb tájékoztatót, már a plénum vitájáról. Vaillant és Vandervelde felszólalásából kiölnék minden német—osztrák ellenes élt, bírálókat. Végül a lap szeptember 7-iki száma szeptember 5-iki keltezéssel közöl levelet Koppenhágából, amely egyben a lezáró, méltató vezércikk feladatát tölti be. A levél az Internacionálé általános megerősödését, a baráti hangot, egységet húzza alá, problémátlanul, a tényleges helyzetet megszépítve. A militarizmus vita ellentmondásait el-mossák, Keir Hardie—Vaillant javaslatának olyan színt kölcsönözve, mintha azok ugyanazt mondták és akarták volna, mintha pusztán fogalmazási, hangulati, érzelmi eltérésről lett volna szó.

Miként a németek, a franciák is megmaradtak a maguk igaza mellett. A párt vezetője, J. Jaurès ugyan gondosan ügyelt arra, nehogy valamelyest is elmélyítse a német és francia párt véleményeltérését, hiszen egyik főtörékvése éppen a német—francia együttműködés megerősítése volt. Jaurès nyilatkozataiból ezert első hallásra is ki lehet érezni a szordino alkalmazását: „azt az erős benyomást szereztem a koppenhágai kongresszuson és rövid német-országi utazásom alatt, hogy sem Európa, sem Németország nem képez olyan konzervatív és militarista blokkot, amelybe ne lehetne behatolni”, ehhez pusztán az kell, hogy egy szabad nép, mint a francia, világos, észmei és demokratikus politikát folytasson a „társadalmi haladásért, nemzetközi bíróságért, a biztos békéért”.⁶¹

Jaurès ezen első nyilatkozata annyira általános és ködös, hogy csak hiányaival árulkodik a szerző elégedetlenségéről. Nemsokkal ezután a Le Mouvement Socialiste ankétot rendezett a kongresszus tanulságairól, amelynek során Jauréstól is véleményt kértek. A kongresszus egészéről azt válaszolta,

⁶¹ La Dépêche de Toulouse 1910. szept. 14. Oeuvres de J. Jaurès, VII. 203—205. 1.

hogy előremutató volt, a nagy drámai viták hiánya, a hasznos munka jellemezte. Főként a szövetkezeti vitára tért ki, de azért a háború elhárításáról is szólott néhány szót. A németekkel polemizálva írta: „Nincs arról szó, hogy a végső eszköz miatt negligáljuk a mindennapi preventív eszközöket . . . , de ki kell jelenteni, hogy a rabló háború bűnével szemben Európa proletariátusa kész a felkelésre.”⁶² Befejezésül olyan gondolatokat írt le, amelyekben nyilván maga sem hitt teljesen, de hinni szeretett volna, sőt amelyek iránt illúziókat táplált: „A szocializmus francia ellenségei akadályozva lesznek, hogy kihasználják ellenünk ezt a határozatot, minthogy az angol delegátusok álltak az első sorban, akik azt megformulálták és védelmezték, a németek pedig kötelezték magukat, hogy a javaslatot komolyan tanulmányozni fogják. Nagyon vakok a kormányok amelyek nem számolnak a proletariátus öntudatának növekvő erejével.”⁶³

A folyóiratnak ugyanabban a számában adott nyilatkozatot E. Vaillant is. Megállapította, hogy a döntő lépést a militarizmus elleni harcban Stuttgartban tették meg, de ennél most már tovább kell jutni, „határozottabb” és „precízebb” eszközök kidolgozásával, elfogadtatásával. Ezt szolgálta a Vaillant—Keir Hardie javaslat. A bizottságban azonban ezt elvetették. „A kongresszus plénuma előtt a helyzet másképp alakult. A ledebouri javaslatot vita nélkül egyhangúlag elfogadták. A pótjavaslat szép és energikus (beau et vigoureux) vita nyomán gyorsan tért hódított. Különböző szekciók mellé álltak.” Ekkor adta be Vandervelde közvetítő indítványát. Ezekután a Nemzetközi Szocialista Iroda és az egyes pártok fogják kialakítani véleményüket a meghozandó akciókról. Végeredményben Vaillant szerint „nagy lépést tettek előre a megoldás felé”.⁶⁴

Jaurèshez hasonlóan Vaillant is bizakodóan nézett a jövőbe, a kompromisszumot a maga javára értelmezte. Mikor arról beszélt, hogy az egyes pártok most fognak a javaslatok felett gondolkodni, számára nem kétes a végeredmény. Ebben az összefüggésben írja: „de a francia munkásosztály már hallatta hangját”, a vasútasztrájk megmutatta, hogy az általános sztrájkot meg lehet indítani. A többi pártnak csak követnie kell a példát, hogy eredményesen diadalra vigyék az akciót a front mindkét oldalán.⁶⁵

A francia párt vezetői tehát, elképzeléseik maradéktalan fenntartása mellett tartózkodóan nyilatkoztak. A francia szocialista sajtó nyíltabb, élesebb hangot ütött meg.

A Revue Socialiste beszámolóját már a német párt bírálata hatotta át. A cikk mindjárt előljáróban megemlítette, hogy a kérdés napirendretűzését a franciák szorgalmazták „a német elvtársak lassúsága, ellenkezése, bátortalansága ellenére”.⁶⁶ Meg tudják érteni, hogy a németeket akadályozza a szabadság hiánya, de ez egyben azt is jelenti, hogy többet kell tenniük. Erre erejük, eddigi győzelmeik is kötelezik őket.

Majd a kérdést a francia nacionalizmus oldaláról közelítették meg, arra utaltak, hogy a német ellenállás a francia burzsoáziának ad fegyvert a szocialisták internacionalizmusa ellen, „mi voltunk, akik megadtuk az első jelt, ezért

⁶² Le Mouvement Socialiste, 1910. okt. 211. l.

⁶³ Uo.

⁶⁴ Le Mouvement Socialiste, 1910. okt. 207—208. l.

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ Revue Socialiste, 1910. 219. l.

logikusan rajtuk van a sor; nem lehet megérteni, hogy miért nem követnek. Támogatniuk kell bennünket, hogy bizonyosságot adjanak jószándékukról.”⁶⁷

A cikk azt állítja, hogy Franciaország 1815-től békepolitikát folytat, amit Németország részéről sértettek meg. Az állítás tartalmi bírálatára itt nincs szükség, az érdekes az, hogy e szemlélet a francia szocialista lapban ennyire leegyszerűsítve helyet kaphatott, és, ami még ennél is lényegesebb, e felfogás jelentkezése mutatja, hogy a francia szocialisták mennyire félték már ekkor is egy esetleges német agressziótól.

E fogalmazás kapcsán még csak egy összefüggésre kívánunk rámutatni, amely alighanem az egész problémakomplexum tengelyében áll. A Revue Socialiste védekező álláspontja nem véletlenség, mégcsak nemis egyszerűen a francia—német hatalmi erőviszonyokból következett. Pontosan tükrözi (kérdéses pusztán az, mennyire tudatosan) a francia—angol, illetőleg a német imperialista blokk közötti ellentmondás lényegét, a világ újrafelosztása körül folyó harcot, amelyben Franciaország és Nagy-Britannia volt a birtokló fél, Németország az „új farkas”, amely „helyet keres magának a nap alatt”. A francia—angol békés, a status quot fenntartani kívánó vélemények ezért elterjedtebbek, mint a németek, emiatt nem tekinthetők minden esetben antimilitaristáknak, antiimperialistáknak. E fenti országokban a béke szólamok vízvázasztója a tényleges, mindennapi harc, amit a hódító politika tényleges ellenségei folytattak saját kormányaik ellen. E megítélés alapján a francia szocialisták zöme és a Keir Hardie körül csoportosuló angol szocialisták őszinte és hatásos küzdelmet folytattak a békéért, a népek kölcsönös megértéséért.

Az írás szerzője továbbá hangsúlyozta, hogy az agonizáló kapitalizmus háborút robbanthat ki, részben a proletárinternacionalizmus megbontására. Ezt elkerülendő idézi fel az 1870-es nagy példát, ami ma is kell, hogy hasson. „Ennek sikeréhez az kell, hogy 3 év múlva Bécsben a német szociáldemokrácia még világosabb, kategorikusabb és bátrabb legyen, mint a francia szocialista párt; az kell, hogy mindkettő egyetértsen.”⁶⁸

Amennyiben ez nem történik meg, az Internacionálénak el kell erőtlenedni — írták. Ellenben, ha az angol, francia és német munkásság összefog, a háborúnak elejét veszik. Ezt kell a németeknek megérteniök. A németeknek, igaz, nincsenek forradalmi hagyományaik. Itt van most a kiváló alkalom a mulasztások pótlására, méghozzá olyan helyzetben, amelyben a németek élvezhetik a különböző népek aktív szimpátiáját. Lényegében ez az, amit Stuttgart szelleme is követel tőlük.⁶⁹

Az egész cikkben a befejezés a legfigyelemreméltóbb, ami nemcsak felhívás a német párthoz, hanem intés, figyelmeztetés is. A maga teljességében érzékelteti, hogy a francia párt mennyire a megtámadtatás légkörében élt, és hogy az adott esetben, ha a forradalmi akció késik, ők is a „honmentő” magatartás vonalára fognak helyezkedni, követik az 1793-as, 1870-es jelszót. Ha javaslatukat elutasítják „Franciaországnak mindenekelőtt a forradalmi Franciaország hagyományaira kell emlékeznie”, és „úgy rendezni, hogy győztes legyen, ha a szörnyű testvérháborút rákényszerítik”.⁷⁰

⁶⁷ Uo.

⁶⁸ I. m. 221. l.

⁶⁹ I. m. 222. l.

⁷⁰ I. m. 223. l.

A kör bezárult, az 1914-es hangulat teljes: a német opportunizmus a franciákat a nacionalizmus karjaiba kényszerítette, amelyhez kiegészítő erőként járult a franciák elméleti gyengesége, és még inkább a sajátos, a francia munkásmozgalmon belül tapasztalható nacionalizmus.

A teljes befejezettség állítása ekkor természetesen még túlzás lenne. A tendenciák ellenhatásokat váltanak ki, a franciák a két lehetőség közül még az elsőben, a forradalmi akcióban szeretnének hinni. A cikk végül is úgy foglal állást, hogy a Vanderverde javaslat elfogadása az angolok—franciák indirekt győzelmének tekintendő, mert hiszen a következő kongresszus végre felszabadítja az utat a forradalmi cselekvés előtt.⁷¹

A Le Mouvement Socialiste az ankéton és a részletes tartalmi ismertetésen túl H. Lagardelle tollából is közölt egy főszerkesztői bevezető cikket. Lagardelle a szindikalizmussal rokonszenvezett, az Internacionálé felett gyakorolt bírálata így még élesebb, mint a Revue Socialiste-é. Cikkének első sorai így hangzanak: „Nincsen csak nemzeti szocializmus. Ez az igazság, amit annyiszor hangsúlyoztunk, új erővel igazolódott a koppenhágai kongresszuson. Minél inkább előrehalad a szocializmus, annál inkább ölt magára nemzeti formákat.”⁷²

Amíg kis gyenge pártok voltak — írta —, könnyen alkalmazkodtak az Internacionálé elveihez, „de most, hogy a szocialista pártok a nagy civilizált országokban a politikai és társadalmi élet domináns tényezői lettek, a gyakorlati ellentétek elnyomják a dogmatikus akkordokat”.⁷³

H. Lagardelle véleményének elemzésére, bírálatára itt nem térhetünk ki. Itt is kitűnik a szindikalista ítélet az Internacionálé politikai pártjainak menthetetlenségéről, ami nagyon meggondolkoztató, igaz meglátásokkal vegyül. Lagardelle szerint az Internacionálé „már rég szétesett volna, ha a kongresszus határozatai, amelyek mindig elasztikusak, nem fogadták volna el az egyes nemzeti pártok legteljesebb akciószabadságát”.⁷⁴

Konkrétan a háború-militarizmus vitájáról a következőket írta: „A háború kérdésében a szocialista pártok még inkább megosztottak. Itt nyomja a nemzeti milieu legjobban rájuk bélyegét. Béke idején szívesen erősítik nemzeti érzelmeiket; nem így felelnek a krízis óráiban. Nem deklarálta-e Bebel, hogy a német szocialisták a fenyegetett határok védelmére sietnek és megvédik azokat utolsó csepp vérükig?”⁷⁵

A szindikalizmus, a kompromisszummentes forradalmi osztályharc hangöztatása azonban Lagardellet sem mentesítette a francia nemzeti érzéstől, ami helyenként már a nacionalizmus határait súrolta: „Meg lehet érteni az angolok és franciák elszigeteltségét Koppenhágában. Különböző okok folytán ők képviselték a szocialista idealizmust, ami sértette a többi párt nemzeti politikáját. . . Felkelés, általános sztrájk a háború meghirdetése idején nem illett be a német szocialisták és vetélytársaik parlamenti prűderiájába.”⁷⁶ Vanderverde közvetítése meghozta a maga „szokott csodáját”, kibékítette az ellentéteket, ezzel „a problémát nem oldották meg, de a konfliktust elnapolták”. Lagardelle a kongresszust mégis eredményesnek tartja, mert „a német

⁷¹ I. m. 223—224. l.

⁷² Le Mouvement Socialiste. 1910. 160. l.

⁷³ Uo.

⁷⁴ I. m. 162. l.

⁷⁵ I. m. 164—165. l.

⁷⁶ I. m. 165. l.

szociáldemokrácia nyomasztó hegemoniája megszűnt a nemzetközi szocializmusra nehezedni". A kongresszus már nem tipikusan „német” határozatokat hoz.⁷⁷

Végül itt van még a La Vie Ouvrière véleménye, amely a CGT-ben szervezett százezres munkástömegeknek adott hangot. Ez a vélemény kevésbé sokrétű, árnyalt, mint a már idézett francia áramlatoké, de egyenességében, tömörségében, belső erejében figyelemreméltó.

A La Vie Ouvrière 1910. szeptember 5-iki száma krónikarovatában pusztán a kongresszus militarizmus-vitájáról emlékezik meg — ami szintén jellemző. Megállapítja, hogy az Internacionálé minden kongresszusa foglalkozik e kérdéssel és most mégis újabb három évre elnapolták az érdembeni döntést, pedig a háborús veszély már ma is adott, az angol—német háborúban Franciaország sem maradhatna semleges.⁷⁸

Kérdéses, hogy a munkások háborúellenes frontját sikerül-e már a háború előtt megszervezni. „Mindenki szeretne biztos lenni. Szeretne reménykedni, hogy ez a nélkülözhetetlen szövetség realizálódik, mielőtt a háború kirobban-na.”⁷⁹ Mégis 40 év óta a proletariátus háborúellenes akcióját illetőleg nem haladtak előre, sőt „visszaesés” következett be. A németek Stuttgarthoz képest is visszafelé tettek egy lépést. A helyes álláspont pedig ismeretes, az általános sztrájk platformját már 1868-ban elfogadták Charles Longuet javaslatára. Ezt azonban később elejtették, és a különböző kongresszusok azóta is elutasították. A folyóirat utalt arra, hogy D. Niewenhuis javaslatát V. Adler annak idején arra hivatkozva vetette el, hogy a pártok még gyengék. Azóta 17 év telt el, a pártok nagymértékben megerősödtek, ha a szocialista Internacionálé most is megtagadja a felelősségvállalást, akkor — mint írták — „a szindikalistákra vár, hogy kiszakítsák kezéből a világ munkásmozgalma jövőjének védelmét”.⁸⁰ A szindikalisták már most ebben a szellemben fognak tevékenykedni — ígérték.

A francia szindikalisták egyik legismertebb, legmélyebben gondolkodó vezetője, A. Merrheim (a vasas szakszervezet titkára) 1911-es, a háború eljövételéről írott folytatólagos cikksorozatában mégegyszer visszatért a koppenhágai kongresszus tanulságaira. Hangsúlyozta, hogy a szocialista pártok, sőt talán az egész proletariátus készületlenül áll a háború fenyegetésével szemben. Ezt bizonyítja — írta — az is, hogy a Vaillant—Keir Hardie javaslatot elutasították (ezután elég részletesen ismerteti a bizottságban lefolyt vitát). Ledebour felszólalásáról megállapítja: „szegényes érvek, minthogy mindez a gyakorlatban egyenértékű azzal, hogy visszautasítják az angol pacifisták támogatását háborúellenes propagandájukban, visszautasítása anuak, hogy két országban egyidejűleg vezessenek akciót, ami pedig jelenleg sürgős”.⁸¹

Mindez annál is inkább riasztó — írja Merrheim —, mert a német szocialisták már máskor is visszautasították a közös fellépést a háborús provokációk, háborús hangulat ellen (itt utal az első, 1905-ös marokkói krízisre, amikor a CGT vezetője, V. Griffuelhes utazott Berlinbe, közös akciók kidolgozására, de nagyon hideg fogadtatás után eredmény nélkül kellett visszatérnie). Merrheim mindebből le is vonja a következtetést: „Mindez azt ta-

⁷⁷ I. m. Uo.

⁷⁸ La Vie Ouvrière. 1910. 313—314. l.

⁷⁹ Uo.

⁸⁰ I. m. 315. l.

⁸¹ La Vie Ouvrière. 1911. 245. l.

karja, hogy nem akarnak semmit tenni, a német kormányt nem akarják megbénítani.”⁸²

Merrheim nem állítja, hogy a német munkások azok, akikre nem lehet számítani: „Nem hihetjük, hogy negyven év szüntelen propagandája, amely példát mutatott az egész világnak, negyven év mesés haladása, amelyet minden ország szocialista sajtója megvilágított, végül ide jutott: teljes tehetetlenség a háború előtt, amelyben német, angol és francia dolgozók egymást meggyilkolnák”.⁸³ Nem! Szerinte a munkásosztály kész az ellenállásra. A német szocialista vezetők azok, akik bőrüket féltve nem kockáztatják meg a fegyveres felkelést. Vagyis A. Merrheimet a kongresszus tanulságai csak megerősítették szindikalista meggyőződésében.

A német—francia szocialista munkásmozgalmi lapvélemények (angol források nem állnak rendelkezésre) megerősítik, hogy a kongresszus lényegében nem hozott változást a vezető pártok felfogásában, nem enyhítette, hanem a kompromisszum ellenére fokozta a kölcsönös bizalmatlanságot.⁸⁴ Tekintve pedig, hogy az Internacionálé akcióképessége az egységes, elszánt állásfoglalástól függött, ezen ellentétek megmerevedésének az Internacionálé gyengülése, tehetetlensége, a nacionalizmus erősödése irányába kellett hatnia.

*

A magyar szociáldemokráciát a kongresszus vitái láthatóan meglepték. A Népszava első tudósításai Vaillant felszólalásának ismertetésénél nem említették az általános sztrájk javaslatot, csak amikor az albizottság ülésére visszatértek, tették szóvá azt, kizárólag a hadiipar sztrájkjára értelmezve. Hasonlóképpen nem írták meg, hogy az albizottság ülésén Keir Hardie a többségi határozati javaslatot elvetette. Tucović bírálatát is röviden összegezve tették közzé, mint olyan alaptalan vagy túlzó vádat, amelyet Renner kimerítően megválaszolt.

A Népszava (amely végeredményben egyedül nyújtott részletes ismertetést a kongresszusról) torzításainak nem is ezek a legekleatásabb példái, mert hiszen ha némi késéssel, végül is a magyar olvasó mégis megtudhatta a lap hasábjairól a francia és angol delegátusok véleményét. Az újság azonban teljesen elhallgatta a kompromisszumos javaslat történetének lényegét. A Népszavát olvasók egy szót sem láthattak viszont Vanderverde azon bírálatából, amellyel a németeket, Ledebourt illette. A magyar párt, miután a Keir Hardie—Vaillant indítvány tartalmát közzétette, még abban bízott, hogy azt, a német felfogásnak megfelelően, el fogják utasítani. Amikor nem így történt, és Vanderverde arról beszélt, hogy e javaslat lényegében a stutt-

⁸² I. m. 246. 1.

⁸³ Uo.

⁸⁴ A bizalmatlanság természetesen önmagában nem akadályozta volna meg egyik pártot sem a forradalmi akcióban, ha azok egyébként erre készen állnak. Ezt anélkül mondhatjuk, hogy a bizalmatlanság tényezőjét lebecsülnénk. Ez az erő maga is különbözőképp hatott az egyes országok pártjainál. A németeknél érezhetjük leginkább, hogy az angol—francia mozgalom gyengéi egyben ürügyet is szolgáltatnak a párt és szakszervezeti vezetőségnek, hogy az akciótervekkel ne kelljen komolyan szembenézniük. Az őszinteség hiányára vall a pártban mind nagyobb befolyásra szert tevő nacionalista áramlat. A bizalmatlanság, a koppenhágai kongresszus felszakadó ellentétei mélyebb problémákra utalnak, a nacionalizmusnak a munkásmozgalmában való feltűnésére, megerősödésére. E folyamat elemzése e tanulmány kereteit meghaladja. A jelen írás, úgy gondoljuk, e hosszabb, nagyobb munkálatot igénylő analízist segíti elő.

gati határozat szellemének felel meg, a beszéd idevonatkozó részleteivel a magyar vezetők nem tudtak mit kezdeni és legjobbnak úgy látszik azt találták, ha egyszerűen nem hozzák a munkásközvélemény tudomására. Hogy mennyire nem véletlenről van szó, azt bizonyítja az, hogy Vaillantnak a plénum előtt elhangzott záróhozászlását, amelyben Vanderveldéhez hasonlóan ő is azt hangsúlyozta, hogy az angol—francia fogalmazás csak Stuttgartot teszi világosabbá, ugyancsak meg nem történtnek tekintették.

A magyar pártot, meg kell mondani, a probléma sokkal kevésbé érdekelte, mint a napirend egyéb pontjai. Ez megmutatkozott a kongresszus közvetlen magyar visszhangján is. Mindez a magyar mozgalom partikularizmusát, practicista szűklátókörűségét tanúsította. A szakszervezeti kérdés mellett (ami az osztrák pártot közvetlenül érintette) a magyar delegátusokat a legjobban Alpári Gyula és Strasser József kizárása, a pártvezetőség elleni támadásoknak a nemzetközi fórum előtti elmarasztalása érdekelte. Buchinger Manó, a magyar delegáció egyik vezetője augusztus 30-án azt írja Koppenhágából jövődöbéli feleségének: „Az ismert ügyből kifolyólag sokkal több kellemetlenségünk van, semmint gondoltuk. E pillanatban még azt sem tudom, nem-e kárunkra dől el?” A képes levelezőlapra sokkal több nem is fért rá. De az azért jellemző, ahogyan a magyar párt figyelme erre a problémára koncentrálódott, szemet hunyva a nemzetközi viták felett.⁸⁵

A küldöttek hazaérkezte után a magyar párt nagygyűlést tartott a kongresszus munkásságának ismertetésére. A gyűlésen Weltner J. elnökölt. A beszámolót Buchinger Manó tartotta. Előadásának középpontjába a proletárinternacionalizmus kérdését állította. Kifejtette, hogy 1907 óta a nemzetközi munkásmozgalom új szakaszba lépett, amikor az államok közötti ellentétek a békéért vívott harcot követelik meg a mozgalomtól. A kongresszus vitakérdéseinek vázolója után végül eljut a militarizmusról lefolytatott vita napirendi pontjához is: „A leszerelés kérdésénél indítványt terjesztettek elő, amely azt akarta kimondani, hogy háború esetén feleljen a munkásság általános munkabeszüntetéssel. A kongresszus azonban visszautasította ezt az indítványt és kimondta, hogy ezt nem kimondani, hanem annak idején meg kell cselekedni.”⁸⁶

Az idézetből világosan látható, hogy Buchinger elhallgatta a kongresszuson lezajlott vita menetét, a benyújtott kompromisszumos javaslatot, hamis színben tüntette fel a plénum érdembeli döntését.

Lényeges eltolódást tapasztalunk e kérdésben a magyar szociáldemokrata párt soronkövetkező XVIII. kongresszusán, amelyet 1911 április 16—18. között tartottak meg. A kongresszuson a koppenhágai kongresszus tanulságairól, munkájáról Bokányi Dezső tartotta a referátumot. Rövid áttekintést nyújtott az Internacionálé történetéről, majd a kongresszus főbb napirendi pontjainak vitáját, döntéseit ismertette. Ezekután érkezett el a háború és militarizmus problémájához.

Bokányi a magyar kongresszus előtt elismételte a Koppenhágában elfogadott legfontosabb akciójavaslatokat (döntőbírótság, parlamenti harc a katonai költségvetés ellen, titkos diplomácia ellen stb.), majd a stuttgarti híres felhívást, de a lenini—luxemburgi tétel említése nélkül (miszerint, ha

⁸⁵ P. I. Archivum. Buchinger-gyűjtemény.

⁸⁶ Népszava, 1910. szept. 23.

a háború mégis kitörne, a pártoknak a kialakuló helyzetet fel kell használniuk a forradalom diadalra juttatására).

Az előadó pár szóban összefoglalta a Vaillant—Keir Hardie javaslat lényegét, idézte az angol, orosz, spanyol munkások hősies antimilitarista megmozdulásainak példáját, majd bekövetkezett a száznyleven fokos eltérés a szeptemberi nagygyűlésen elmondottakhoz képest: „Az előbbi kongresszusok az eszközök alkalmazása tekintetében elvben sem akartak hozzájárulni az általános tömegsztrájk rendezéséhez, az idei kongresszus már egy lépéssel előrehaladt, mert Vaillant és Keir Hardie indítványát azzal utalták az irodához, hogy a legközelebbi nemzetközi kongresszuson erről a kérdéstről megfelelő javaslat kapcsán tegyen előterjesztést.”⁸⁷

Bokányi a nemzetközi kongresszusról nyújtott tájékoztatója végén még egyszer visszatért a militarizmus problémakörre, hangsúlyozva, hogy az Internacionálénak a „háború meggátlása érdekében elfoglalt álláspontja bizonyítja, hogy a békés kultúrának igaz barátja”.⁸⁸

Az ülésen elnöklő Garbai Sándor emelkedik ezután szólásra: „Tisztelt pártgyűlés! Azt hiszem, hogy azt a munkát, amit a nemzetközi kongresszus végzett, legméltóbban úgy értékeljük, hogy vita nélkül vegyük tudomásul a beszámolást.”⁸⁹

Buchinger beszámolója, mint láthattuk, nemcsak elhallgatta a vitákat, hanem megmásította a kongresszuson elfogadott határozatot is. Bokányi ízelítőt adott a vitából és Buchingerrel szemben szóvá tette, hogy az Internacionálé lépést tett az általános sztrájk felé. Hogy e lépés miben állt, azt nem fejtette ki, nem is tehetette anélkül, hogy a német—osztrák párt angol—francia, sőt Vandervele adta bírálatáról ne emlékezett volna meg. Az Internacionálén belül folyó éles nemzetközi vitában a magyar párt láthatóan nem akarta hallatni szavát, közvetve azonban, hallgatásával, a tájékoztatás megtagadásával érezni lehet, hogy még a kompromisszumot sem fogadta szívesen, a német—osztrák véleménnyel értett egyet, nemcsak a kongresszus előtt, hanem után is.

Mindehhez még hozzá kell számítanunk a magyar mozgalom elméleti elmaradását, provincializmusát is. És ez nemcsak a vezetőkre vonatkozik. Nem tekinthetjük véletlennek, hogy a nagygyűlésen az egyedüli ellenvéleményt Hirosik János Alpári Gyula kizáratása ügyében terjesztette be, és ez az egyetlen pont, amely vitát váltott ki. Ugyanerre mutatott a kérdés kongresszusi tárgyalásán a pártvezetőség javaslata (míserint a jelentést vita nélkül vegyék tudomásul), valamint az, hogy ezt az indítványt egyhangúlag elfogadták.

Végeredményben azt tapasztaljuk, hogy Magyarországon az Internacionálé béke—háború vitája elsikkadt, amiben a legnagyobb felelősség a szociáldemokrata párt vezetőit terheli. Még az elméleti folyóirat, a Szocializmus sem érdemesíti e kérdést behatóbb elemzésre, pedig ebben a méltató cikket a párt legfelkészültebb hivatalos teoretikusa, Kunfi Zsigmond helyezte el. Kunfi a kongresszust a munka hétköznapi, szürke tanácskozásainak állítja be: „Nagy és világrengető dolgok nem történtek Koppenhágában. A nemzet-

⁸⁷ A magyar szocialisztikus munkásmozgalmak az 1911-es évben. Bpest. 1912. 281. l. Vö. Népszava, 1911. ápr. 20.

⁸⁸ I. m. 282. l.

⁸⁹ I. m. 282—283. l.

közi munkásmozgalomnak egyetlen ágát sem terelte új utakra” — írta.⁹⁰ Illetőleg, ha mégis, akkor ez az új horizonttal kapcsolatos, amelyet a községi, szövetkezeti, szakszervezeti tevékenység tárt a munkásmozgalom elé, amely a legális győzelem lehetőségeit kínálta a munkásosztálynak. Kunfi pusztán a kongresszusnak ezt a távlatát és jelentőségét érdemesíti figyelemre (a kongresszus idevonatkozású munkája nem tartozik e cikk témakörébe), a közvetlen harc követelésének, a várható küzdelemre való nemzetközi felkészülésének ő sem tulajdonított jelentőséget.

Nem csodálhatjuk ezeketán, ha a szociáldemokrata párt dogmatizmusa, szellemi szegénysége nem hatott erjesztőleg a polgári radikálisokra, akik egyébként jól szerkesztett, mindenre felügyelő folyóiratukban meg sem emlékeztek a koppenhágai kongresszusról, akkor, amikor a polgári politikusok a stockholmi békekongresszusnak oldalakat szenteltek.⁹¹

Magyarországon tehát a kongresszus tapasztalatai nem hatottak serkentőleg. A nemzetközi méretekben folyó vitára nem figyeltek fel, a magyar munkásmozgalom álláspontját nem rögzítették. Anélkül, hogy a jelenség magyarázatára itt kitérnénk, a ténymegállapítással egyidejűleg leszögezhetjük, hogy a magyar pártvezetőség az élet által felvetett probléma elől való kitérésével a magyar szervezett munkásságot korszerű elmélet-politikai síkon nem készítette elő a várható eseményekre. A pártvezetőség a nemzetközi munkásmozgalom aktív antimilitarista harcát nem népszerűsítette, abból nem vonta le magára nézve a kötelező tanulságokat. 1914 nyara a magyar munkásság tömegeit így még nagyobb tájékozatlanságban kellett, hogy érje, mint a II. Internacionálé vezető pártjainak tagságát.

Я. ЙЕМНИЦ.

ВОПРОС О ВОЙНЕ И МИРЕ НА КОПЕНГАГЕНСКОМ СЪЕЗДЕ II ИНТЕРНАЦИОНАЛА

Резюме

Антимилитаристская борьба, стремление к устранению данных военных напряженностей всегда играли крупную роль в истории международного рабочего движения. Первые съезды II Интернационала опять занимаются этим вопросом, а потом в начале XX в., когда возможность войны стала еще более реальной, на Штутгартском съезде II Интернационала было принято памятное предложение Ленина и Розы Люксембург, определившее, какую политику должны вести отдельные рабочие партии до и после начала войны.

После Штутгартского съезда военная напряженность еще усиливалась в международных масштабах. Марокканский кризис обострил противоречия между Германией с одной стороны, а между Великой Британией и Францией с другой. Гонка вооружений становилась все более ощутительной и наложила все большие бремена на массы. Международное рабочее движение должно было поставить вопрос, какие новые, конкретные шаги следует сделать в целях устранения угрозы войны.

Это осознание, однако не становилось в достаточной мере общим. Руководящие в идейном отношении II Интернационалом германская и австрийская социал-демократические партии в 1910 г. также собрались только повторять выдвинутые на съезде 1907 г. положения. Это были реагирующие более оживленным образом на агрессивность германского империализма французские и английские социалисты, которые в первую очередь

⁹⁰ Szocializmus, 1909—10. 529. 1.

⁹¹ Huszadik Század, 1910. 201—203. 1.

искали возможность применения новых методов. Пока германские и австрийские социал-демократы намеревались почти исключительно воспользоваться парламентскими методами, это были английские и французские социал-демократы, которые подчеркивали, что в целях защиты мира партии должны мобилизовать улицу, они должны подготовиться к провозглашению и проведению всеобщей стачки. Германская и австрийская партии страшились этим, ссылаясь между прочим на то, что принятие требования всеобщей стачки представило бы угрозу легальности партий. Таким образом приверженность к легальности, отказ от революционного риска уже четыре года до критических дней лета 1914 г. предвещали фиаско, измену 4 августа.

Тревожные признаки появились и в других отношениях. Выступление международного рабочего движения в принципиальном отношении также было вообразимо только на основе международной солидарности, взаимного доверия. Именно в этом отношении показалось, что в отличие от предшествовавших лет отдельные социал-демократические партии уже не доверяют друг другу. Еще до начала съезда был поднят большой шум в связи с тем, что Р. Блечфорд и Г. М. Гайндман сомневались в том, что германские социал-демократы являются в состоянии предпринять хотя сколько-нибудь против германского империализма. Из этого они сделали вывод, что против сильной германской армии они должны поддерживать боеспособность английских вооруженных сил. Английские и французские делегаты на съезде требовали принять резолюцию о всеобщей стачке между прочим и потому, чтобы таким образом приобрести гарантии того, что германские социалисты на деле выступят против собственного правительства. Германские и австрийские социал-демократы, однако, уклонились от этого и своим поведением они углубили (в отдельных случаях очень скрытую или даже не признанную) недоверчивость французских и английских делегатов в их отношении. Во всяком случае возрастание недоверчивости доказывается откликами на дискуссию съезда в французской социалистической прессе.

Недоверчивость, однако, была налицо и на другой стороне, так как германские социал-демократы ссылались на то, что английские и французские делегаты-интернационалисты не являются представителями громадного большинства своего рабочего класса, таким образом их резолюции в основном представляют собой всего пустяковые мирные пожелания. С другой стороны они показали и на то обстоятельство, что организованность английских и французских рабочих, их готовность принести жертвы и так не являются удовлетворительными.

В ходе дискуссий съезда противостоящие взгляды схватились. Наконец был достигнут компромисс. Из исторической точки зрения поучительным является не этот результат, а разграничение взглядов, тот факт, что присущие Интернационалу слабости были выдвинуты на поверх. Во всей истории II Интернационала Копенгагенский съезд является тем, где более всего показались тенденции, приведшие четыре года спустя, в усилившейся мере, в еще более критические времена Интернационал до фиаско.

J. JEMNITZ

LA QUESTION DE LA GUERRE ET DE LA PAIX AU CONGRÈS DE LA IIe INTERNATIONALE À COPENHAGUE

Résumé

La lutte antimilitariste, les efforts déployés en vue d'éliminer la tension de guerre dans une période donnée avaient toujours un rôle important à jouer dans l'histoire des mouvements ouvriers internationaux. Les premiers congrès de la IIe Internationale insistèrent sur ce problème, puis, après le tournant du siècle, lorsque la possibilité d'une guerre devint encore plus réelle, au Congrès de la IIe Internationale tenu à Stuttgart on accepta cette mémorable proposition de Lénine et de R. Luxemburg qui définit la question de savoir quelle sera la politique des différents partis ouvriers avant et après la guerre.

Le Congrès de Stuttgart terminé, la tension de guerre continuait d'accroître à l'échelle internationale. La crise de Maroc exacerba les antagonismes entre l'Allemagne d'une part et la France et la Grande Bretagne de l'autre. La course aux armements devint de plus en plus sensible et imposa de lourdes charges aux masses. Les mouvements

ouvriers internationaux se posèrent la question de savoir quelles seront les mesures concrètes à prendre en vue d'écarter le danger de la guerre.

Le discernement du problème ne devint pourtant pas assez général. Les dirigeants idéologiques de la IIe Internationale, la social-démocratie allemande et autrichienne se proposèrent en 1910 de répéter uniquement les thèses prononcées lors du Congrès de 1907. C'étaient, en premier lieu, les socialistes français et anglais réagissant plus vivement à l'agressivité de l'impérialisme allemand qui cherchaient les possibilités d'appliquer de nouvelles méthodes. Pendant que les Allemands et les Autrichiens ne se proposaient que d'appliquer des moyens purement parlementaires, les Anglais et les Français, eux, accentuèrent qu'en vue de défendre la paix il faut mobiliser la rue, proclamer et organiser la grève générale, ce que refusèrent les partis allemand et autrichien faisant appel, entre autres, à ce que l'acceptation du principe de revendication de la grève générale menaçait la légalité de leur parti. La protection de la légalité et le refus du risque révolutionnaire projetèrent ainsi, déjà quatre ans avant les journées critiques de l'été 1914, l'ombre de la faillite, de la trahison survenues le 4 août.

Des signes alarmants se présentèrent, en effet, à propos d'autres incidences aussi. Les actions des mouvements ouvriers internationaux ne pouvaient être réalisées, en principe, que sur la base d'une solidarité internationale, d'une confiance mutuelle. Et c'est précisément là qu'il devint évident que vis-à-vis de la situation des années précédentes, les partis sociaux-démocrates n'avaient plus cette confiance l'un de l'autre. Dès avant le Congrès une tempête violente fut provoquée par l'attitude de R. Blatchford et H. M. Hyndman qui mirent en doute que les sociaux-démocrates allemands puissent lutter efficacement contre l'impérialisme allemand. Ils en conclurent qu'ils leur faut appuyer, contre la forte armée allemande, le potentiel de guerre de la force armée anglaise. Les délégués anglais et français exigèrent, entre autres, de prendre résolution pour la grève générale, afin de garantir que les socialistes allemands s'opposent réellement à leur propre gouvernement. Les Allemands et les Autrichiens éludèrent cependant la question et approfondirent par leur attitude la méfiance (profondément dissimulée ou pas même avouée suivant les cas) que les délégués français et anglais nourrissaient à leur égard. Les répercussions que les débats eurent dans la presse socialiste française attestent sans aucun doute l'accroissement de cette méfiance.

Cette méfiance ne manquait à l'autre côté non plus. Les Allemands firent appel à ce que les délégués internationalistes anglais et français ne représentaient point le gros de leur classe ouvrière, en conséquence leurs décisions n'étaient que des *pia desideria* n'ayant aucune valeur. Ils accentuèrent d'autre part que l'organisation et l'esprit de sacrifice des ouvriers français sont loin d'être satisfaisants.

Au cours des débats déroulés au Congrès les conceptions opposées se heurtèrent. En dernière analyse on finit cependant par conclure un compromis. Mais ce n'est pas ce résultat qui est historiquement instructif, mais la délimitation des conceptions qui mit au jour les faiblesses internes de l'Internationale. Dans toute l'histoire de la IIe Internationale c'était le Congrès de Copenhague où se révélèrent le plus nettement les tendances qui dans quatre ans, gagnat du terrain, ont, dans une période encore plus critique, poussé l'Internationale à la faillite.

BAKSAY ZOLTÁN

Adatok a Csepeli Vas- és Fémművek munkásainak bérviszonyaihoz 1931—1943

A csepeli munkások két világháború közötti történetének, elsősorban életkörülményeiknek és mozgalmaiknak kutatása során a Csepeli Vas- és Fémművek személyzeti irattárából nagy foliáns alakú kötetek kerültek elő, amelyek a „Bérestatisztikai Évkönyv” címet viselik.

E kötetek az ország akkor legnagyobb ipartelepére vonatkozó olyan adatokat tartalmaznak, mint az ipartelep munkáslétszámának alakulása, munkásainak alkalmaztatási minőség szerinti és szakmai összetétele, valamint munkabére.

A Bérestatisztikai Évkönyveket 1931-től 1944-ig folyamatosan a vállalat pénztári osztályán vezették. Adatanyagának alapját az egyes üzemek munkabérelszámolási listái képezték, ezeket statisztikailag a vállalat vezetősége számára, a béralakulás ellenőrzése és az utókalkuláció céljára, a központi bérelszámolóban dolgozták fel. E bérestatisztikát vezette át a pénztári osztály havonként a Bérestatisztikai Évkönyvbe.

A statisztika alapját képező munkabér-listákat, sajnos az elmúlt években ki-selejtezték. Így nem lehetett megállapítani, hogy a statisztikailag kimutatott keresetek és órabérek valójában milyen bérrendszer származékai. Jogos azonban a feltevés, hogy a statisztikai feldolgozásnak többek között éppen az volt a rendeltetése, hogy a különféle nem időbéres elszámolási rendszerek alapján keletkezett berkifizetéseket időbérré szá-mítsa át, s lehetővé tegye a vállalat tőkés vezetősége számára annak megakadályozását, hogy a szokásos időbéreken alapuló kereseteket lényegesen túlhaladják. Ezt a tényt lát-szik igazolni az is, hogy az öt rovatból álló bérestatisztikának utolsó, tehát mintegy „eredmény” rovata a bérátlagot tünteti fel. A munkásosztály kereseti és megéllhetési viszonyainak kutatása szempontjából azonban nem a bérátlagok jönnek elsősorban tekintetbe, hanem a havi összkereset (3. rovat) és az ennek megfelelő, havonta teljesített munkaóra száma (4. rovat), melyeket a Bérestatisztikai Évkönyvek szakmák szerinti (vasöntő, lakatos stb.) s a szakmákon belül üzemenkénti (alumíniumöntő, repülőszárkány, Jupiter stb.) részletezésben tár elénk, feltüntetve ugyanebben a részletezésben a munkás-létszámot is (2. rovat).

A Bérestatisztikai Évkönyvek forrásként annál is inkább felhasználhatók, mert a különböző műhelyekben dolgozó azonos szakmájú munkásokra vonatkozó 2—4 rovat-beli adatokat havonként összegezik, s az ennek megfelelő bérátlagot is feltüntetik. Egyes évkönyvekben, főleg a harmincas évek elejéről származókban, a rovatok évenkénti összegezését is megtalálhatjuk.

Mindezek alapján módunkban áll a Csepeli Vas- és Fémművek munkáslétszámá-nak, a kifizetett munkabéreknek és a munkaórák számának évenkénti és havi alakulását 1931-től 1944-ig nyomonkövetni, mégpedig nemcsak az összlétszám vonatkozásában, hanem — s ez éppen forrásunk különös előnye — az egyes szakmai kategóriák és az alkal-maztatási minőség (szakmunkás, segédmunkás stb.) vonatkozásában is. Ennél tovább-menően pedig módot ad arra, hogy a különböző üzemekben dolgozó azonos szakmai vagy minőségi kategóriákba tartozó munkások bérviszonyai közötti különbségeket is meg-állapíthassuk.

Forrásunk megbízhatósága, minthogy a vállalat belső használatára készült, nem vonható kétségbe. A havi kereseteket feltüntető összegeket illetően azonban mégis fenn-áll némi bizonytalanság. A legszorgosabb utánjárás mellett sem sikerült ugyanis megállapítani, hogy a vállalat által fizetni tartozott betegsegélyző, rokkantsági stb. járulékot a statisztikában feltüntetett összegek magukban foglalják-e, vagy sem, azaz, hogy ezek az összegek a munkások bruttó keresetének vagy az említett járulékokkal csökkentett nettó keresetének felelnek-e meg. Feltehető, hogy a kereseti összegek a bruttó keresetnek

felelnek meg, s ezért kb. 3%-kal nagyobbak, mint az az összeg, amelyet a munkás ténylegesen kézhezvett. E 3%-os hibalehetőség azonban, úgy véljük, nem csökkenti a forrásanyag használhatóságát.

A forrásanyag feldolgozásának módszerét a ráfordítható idő korlátozottsága és a kitűzött cél szabta meg. Nem volt lehetőség a rendkívül nagyterjedelmű anyag olyan feldolgozására — hármennyire is kívánatos lett volna —, amely az egyes adatsorok alakulását évről évre, hónapról hónapra nyomon követi. Meg kellett elégedni azzal, hogy a 13 évre terjedő anyagból kiválasztjuk öt év anyagát, olyan éveket, amelyek folyamán az adott időszak iparfejlődésében fontosabb változások következtek be. Így került sor az 1931-es év adatainak felhasználására, amely az 1929-ben fellépett világgazdasági válság egyik legsúlyosabb szakasza volt Magyarországon; 1935-re, amikor a válság okozta depresszió véget ért és kezdetét vette a fellendülés; 1938-ra, amely az ipari termelésben az utolsó békcév volt; 1940-re, amikor az ország gazdaságát a háborús termelésre állították át; 1943-ra, amikor a háborús termelés elérte csúcspontját. A hónapok közül októberre esett a választás, mert általános tapasztalat szerint az ipari termelés az őszi hónapokban kulminált, s ekkor volt a munkáslétszám is a legnagyobb. Itt ugyan kedvezőbb képet kapunk a foglalkoztatottságról, de mégis ezt a hónapot választottuk, mert a nagyobb munkáslétszám miatt több adatot szolgáltatottak. A feldolgozás, a vázolt keretek között mozogva, nem kíván lezárni és sokoldalú eredményhez jutni. Célja csak annyi, hogy a Csepeli Vas- és Fémművek munkásainak 1931—1943 között kereseti viszonyairól tájékoztasson és megállapítsa életszínvonaluk alakulását.

Itt kell megemlíteni, hogy 1943-ban az októberi helyett a decemberi adatokat közöljük, mert kideríthetetlen okból — valószínűleg nyersanyag hiányában — a gyár októberben részleges munkaidővel dolgozott és ennek megfelelően alakultak a keresetek is. Már pedig 1943-ra, a háborús termelés csúcsvérére, éppen az ellenkező tendencia volt a jellemző: az állandó túlórázás. Éppen ezért, mivel az októberi adatok nem tükrözik a valóságot, kénytelenek voltunk ebben az esetben a decemberi hónapot kiindulási pontnak venni.

A Csepeli Vas- és Fémművek munkáslétszámának alakulása 1931-től 1943-ig

Magyarországon a huszas évek második felében, mint általában a főbb tőkés országokban, a gazdasági élet fellendült. Ezt a fellendülést szakította meg 1929-ben a New York-i tőzspekrachhal kirobbanó túltermelési világválság. Magyarországon a legtöbb iparág termelése már 1930-ban az előző évi szint alá süllyedt. A termelés visszaesése 1931-től, amikor a túltermelési válság talaján súlyos pénzügyi és hitelválság is kirobban, még inkább fokozódott. A túltermelés nem egyenlő mértékben érintette az egyes iparágakat. A legsúlyosabb helyzetbe a nehézipar főbb ágai kerültek, amelyek mint a gazdasági élet kulespontjai, a nemzetgazdaság bármely területét érintő válságra érzékenyen reagáltak. A nehézipar termelése 1932-ben a válság előttiének mindössze 68%-át tette ki. Még ennél is súlyosabb volt a vas- és gépipar helyzete, ahol a termelés 1932-ben az 1929. évinek 52%-ára süllyedt.¹ A termelés nagyfokú csökkenésével együtt járt a munkanélküliség nagyarányú megnövekedése. A vas- és fémiparban a munkáslétszám átlag 33%-kal, a gépiparban pedig még ennél is nagyobb mértékben csökkent. A termékeit tekintve nagyobb részben a vas- és fémiparhoz tartozó Csepeli Vas- és Fémművek munkáslétszáma, amely 1929-ben feltehetően 20 000 fő körül mozgott,² 1931-ig 5454 főre csökkent. A csepeli gyárból elbocsátott és a válság miatt másutt munkát aligha találó munkások száma tehát meghaladta a 14 000 főt; a gyárból elbocsátott munkások aránya messze túlhaladta a vas- és gépiparban mutató országos arányt. A csepeli gyár urai tulajdonképpen csak a nehezen pótolható, főleg szakmunkásokból álló törzsgárdát foglalkoztatták tovább.

¹ Az érintett időszak alatt a magyar ipar helyzetére vonatkozó adatokat *Ránki György*: A gyáripár története a II. világháború előtt (kézirat), valamint *Bereud Iván*: A gyáripár helyzete a II. világháború alatt (kézirat), *Kádár Iván*: A munkásosztály helyzete a Horthy-rendszer idején (Bpest. 1956), *Magyar Statisztikai Évkönyvek, Magyar Statisztikai Közlemények, Budapest Székesfőváros statisztikai évkönyve, Ince Miklós*: Az 1929—1933. évi világgazdasági válság hatása Magyarországon, *Matolcsay Mátyas*: Az életszínvonal alakulása Magyarországon 1924—1944. című munkából merítettük.

² Az országos gyáripári, valamint a vas- és gépipári munkáslétszámra vonatkozó adatokat a Magyar Statisztikai Évkönyvek megfelelő évfolyanaiból nyertük.

A gyár 1929. évi munkáslétszámáról mindeddig írásos feljegyzés nem került elő, így a 20 000-es létszámot annak a tisztviselőnek a visszaemlékezése alapján vettük fel, aki a Bérstatisztikai Évkönyvet vezette, s akinek állítását a gyár több időse munkása is megerősítette. Az adat helyességét látszik igazolni, hogy a gyár munkáslétszáma a válság után gyorsan megközelítette a 20 000-et; ezzel jóval felülmúlta a gyáripár, valamint a gépipar munkáslétszámának országos növekedését.

1934-ben, mint általában a többi tőkés országban, a válságról a depresszióra való átmenet jelei mutatkoztak. A legtöbb iparágban, s a nehézipar területén is megszűnt a termelési visszaesés. 1934—1935-ben a vas- és gépiparban a termelés már emelkedett, habár a válság előtti színvonalat nem érte el. Az ipari termelés megélnékülése magával hozta a munkáslétszám lassú növekedését is. A csepeli gyár munkáslétszáma 1931-től 1935-ig 56%-kal emelkedett, s bár ezzel messze túlszárnyalta az egész gyáripar területén mutatkozó 13%-os, valamint a gépipar területén elért 1,6%-os létszámemelkedést, a válság előtti létszámnak 43%-át sem érte el.

1935 után a nehézipar termelése tovább fokozódott, mert a gazdasági élet minden területén mutatkozó javulás növelte a termelőeszközök iránti szükségletet. De a nehézipari termelés növekedésében nem a termelőeszközök termelésének, hanem a nemzetközi fegyverkezési konjunktúrának és bizonyos belső burkolt háborús készülődésnek volt döntő szerepe. E tényezők hatása alatt 1936—1937-ben a nehézipar termelése számos ágazatban túlhaladta az 1929-es színvonalat. 1938 első felében ugyan Magyarországon is érezhetővé váltak egy újabb gazdasági világválság első tünetei és a vas- és gépipar területén kisebb visszaesést okoztak, de a győri program hatására, 1938 második felében már nagyarányú nehézipari konjunktúra bontakozott ki. A vas- és fémipar termelése 1938-ban csaknem 30%-kal, a gépipari termelés pedig 10%-kal haladta meg az 1929-es színvonalat; a két világháború közötti időben a magyar nehézipar 1938-ban érte el a legmagasabb termelési szintet.³

A Csepeli Vas- és Fémművek ebben az időszakban hatalmas fejlődésen ment keresztül. Számos üzeme jelentősen kibővült és új gyáregységek is keletkeztek. Kibővítették pl. a Fémmű csőosztályát, megnagyobbították a finomszalagművet és alumínium-fóliák gyártására is berendezték. Ezzel egyidejűleg szükségszerűen erősen megnövelték a szerszámgyár teljesítőképességét is. 1937-ben befejeződött az 1935-ben már működő új nagy alumíniumgyár építkezése és berendezése, melynek fejlesztésére három év alatt másfél millió pengőt fordítottak. A gyárban eszközölt nagyarányú beruházás új munkások ezreinek munkába állítását tette szükségessé: a gyár munkáslétszáma 1935-től 1938-ig 8515 főről 17 538 főre szaporodott. A munkáslétszám 105%-os növekedésével a csepeli gyár jóval túlhaladta az egész gépipar 65%-os, méginkább a gyáripar országos 33%-os létszám szaporodását.⁴

1938-at követően, a győri program⁵ végrehajtása során, a magyar ipar termelése 1940-ig mintegy 30%-kal emelkedett, ezen belül a gépiparé még nagyobb mértékben. Magyarország akkor még nem vett részt a háborúban, s a győri programmal kezdődött háborús konjunktúra a gazdasági élet minden területére kiterjedt. A Csepeli Vas- és Fémművekben azonban az 1938 és 1940 között végrehajtott újabb beruházások már csak a hadsereg számára történő termelés növelését, a háborús célt szolgálták. A háborús termelés kezdődő kibontakozása nyomán a gyár munkáslétszáma az 1938. évi 17 538 főről 1940-ig 34%-kal, 23 686 főre emelkedett.

1941 után, amikor Magyarország is belépett a Szovjetunió elleni háborúba, a lakosság szükségletére termelő iparágak termelése egyre jobban visszaesett. Ugyanakkor viszont a magyar és a német hadsereg ellátására dolgozó magyar nehézipari üzemek termelésüket hatalmas mértékben fokozták. A Csepeli Vas- és Fémműveknek, a magyar nehézipar fellegrájának, az ország legnagyobb hadiüzemének munkáslétszáma 1940-től 1943-ig további 35%-kal 32 132 főre növekedett, s a tisztviselőkkel együtt megközelítette a 40 000 főt.

A gyár munkáslétszámának 1931—1943 között végbement nagyarányú emelkedése során az egyes munkáskategóriák aránya is jelentősen megváltozott. A végbemenő változásokat a túloldali táblázat részletezi.⁶

A gyár össz-munkáslétszámán belül 1931—1943 között végbemenő változás legjellemzőbb vonása a szakmunkások létszámának lassúbb növekedése volt, a többi munkáskategória összességével szemben. Amíg ugyanis a szakmunkások száma 1931-től 1943-ig 4,14-szeresére emelkedett, az össz-munkáslétszám már az 5,89-szeresét érte el. E jelenség oka elsősorban az volt, hogy bár a válság idején igen sok szakmunkást is el-

³ *Ránki György*: A gyáripari története a II. világháború előtt.

⁴ A Csepeli Vas- és Fémművek fejlesztésére vonatkozó adatokat Ránki György és Berend Iván idézett munkából, illetve a csepeli Pártbizottság agit. prop. osztályán található, a Csepeli gyár fejlődését leíró visszaemlékezősekből vettük.

⁵ A győri programot, mely a hadsereg modernizálását volt hivatva megoldani, 1938. márc. 5-én hirdették meg, a képviselőház májusban fogadta el. Eredetileg a program végrehajtására 1 milliárd pengőt irányoztak elő, ebből 600 milliót fegyverkezésre, 400 milliót pedig a hadsereg közvetett szükségleteire. A programot az eredetileg kitűzött öt év helyett két év alatt végrehajtották.

⁶ A csepeli gyár létszám-alakulására vonatkozó adatokat minden esetben a Csepeli Vas- és Fémművek Bértatisztikai Évkönyvekből vettük.

Az egyes munkáskategóriák létszámalakulása 1931-től 1943-ig

Kategóriák	1931. okt.	1935. okt.	1938. okt.	1940. okt.	1943. okt.
Csoportvezetők	105	112	172	196	272
Szakmunkások	2 923	3 514	6 107	8 626	12 110
Segéd munkások	1 343	3 117	6 586	9 412	11 519
Betanított munkások	856	1 411	3 882	4 445	6 902
Gyermek munkások	227	364	791	1 007	1 329
Összes férfi munkás	4 755	6 914	12 344	17 379	25 105
Összes női munkás	699	1 604	5 194	6 307	7 027
Mindössze	5 454	8 518	17 538	23 686	32 132

bocsátottak, az elbocsátottak legnagyobb része mégis segéd munkás és más, alacsonyabb képzettségű munkás volt. A munka menetéhez elengedhetetlenül fontos szakmunkás-törzsgárdát — rövidebb munkaidővel ugyan — de megtartották. A válságból való kilábolás idején és az ezt követő években viszont a munkáslétszám szaporulatának — eltekintve a csoportvezetőktől — a szakmunkások tették ki a legkisebb hányadát. Így pl. amíg 1935-ben mindössze 20%-kal volt magasabb a szakmunkások száma, mint 1931-ben, addig ez idő alatt a segéd munkások száma 132%-kal, a betanított munkásoké 64%-kal nőtt. E folyamat eredményeként 1931-ben a gyár munkásságának legnagyobb hányadát — 53,57%-át — kitevő szakmunkások aránya 1935-ig 41,2%-ra, 1938-ig 34,7%-ra csökkent. Növekedett viszont a segéd munkások létszámának aránya: az 1931. évi 24,6%-ról 1938-ban 37,6%-ra emelkedett. Hasonlóan alakult a betanított munkások aránya is, amely az 1931. évi 15,7%-ról 1938-ig 22,1%-ra emelkedett. Ha a munkásságot szakképzett és nem szakképzett csoportra bontjuk, akkor a két csoport aránya így alakult:

	1931.	1935.	1938.	1940.	1943.
	%				
Szakképzett munkások	55,5	42,5	35,6	37,3	38,5
Nem szakképzett munkások	44,5	57,5	64,4	62,7	61,5

Hogy a szakmunkás létszám aránya 1938-tól kezdve ismét növekedett, azt bizonyos mértékig annak lehet betudni, hogy a háború alatt több ezer munkaszolgálatos dolgozott a gyárban, ezekkel végeztették a legnehezebb munkát és így szükségtelemmé vált a segéd munkás-létszám további szaporítása. De hozzájárulhatott a változáshoz az is, hogy a háborús konjunktúra következményeként a női munkások elhelyezkedése könnyebbé vált és a csepeli gyárban a segéd-, valamint a betanított munkások 1938-ig mind nagyobb hányadát kitevő női munkások számát — munkaerő hiányában — tovább növelni nem tudták.

A női munkások aránya ugyanis 1938-ig folyamatosan, a férfi munkásokénál lényegesen nagyobb arányban növekedett. Amíg 1931-ben 100 férfi munkásra 14,7 női munkás esett, 1938-ban már 42; 1943-ra viszont ez az arány 27-re csökkent. A gyár női munkásainak zömét, 50—60%-át, a segéd munkások csoportjában találjuk, a betanított munkások között pedig létszámuk megközelítette, 1938-ban pedig túl is haladta a férfi munkások létszámát. A szakmunkások csoportjában viszont a női munkások száma elenyésző és csökkenő irányzatú volt.

A gyermek- és a fiatalok munkások létszáma — a nem szakképzett férfi munkásokéhoz hasonlóan — nagyjából a gyár összlétszámával arányosan növekedett és általában annak 4—4,5%-át tette ki. A gyár a maga szakmunkásainak utánpótlásáról csak egészen kismértékben gondoskodott. 1935-től a gyári tanonképzés kiszélesült, de a tanoncok száma még 1943-ban is a szakmunkások számának csupán 7%-át érte el.

A névleges munkabérek alakulása 1931—1943 között

A Csepeli Vas- és Fémművek munkásainak az ellenforradalmi korszak utolsó évtizedében elért névleges keresetét vizsgálva — az egyes ismertett évek teljes bérstatisztikai adatainak alapján — megállapíthatjuk, hogy a gyár munkásai által teljesített munkaórák száma és az ennek fejében kifizetett keresetek évről évre fokozatosan növekedtek:⁷

Év, hó	Létszám összesen	Egy hónapra kifizetett kereset összesen pengőben	Munkaórák száma összesen
1931. okt.	5 454	672 042,26	831 089
1935. „	8 518	1 057 114,00	1 564 780
1938. „	17 538	2 109 575 81	3 381 253
1940. „	23 686	4 037 124,99	5 480 199
1943. „	32 132	11 059 948,85	7 063 713

A gyár által kifizetett össz-munkabérekéből minden évben a szakmunkások részesedése volt a legnagyobb; 1938 kivételével elérte, ill. meghaladta a betanított és a segédmunkások együttes részesedését, pedig a betanított és segédmunkások együttes létszáma (1931 kivételével) csaknem $\frac{1}{3}$ -dal volt nagyobb, mint a szakmunkásoké. Ez is világosan mutatja, hogy a gyári átlagkereset mennyire elleplezte a mögötte meghúzódó valóságot. Ha azt vizsgáljuk, hogy ez egyes években a szakmunkásokra eső bérösszeg aránya hogyan viszonyult létszámuk arányához, megállapíthatjuk, hogy a gyár által kifizetett össz-munkabérből egy szakmunkásra 1940-ben viszonylag 14%-kal több jutott, mint 1931-ben.

A kifizetett munkabér és a munkaidő százalékos megoszlása a munkakategóriák között

Munkakategóriák	1931. okt.		1935. okt.		1938. okt.		1940. okt.		1943. dec.	
	Össz-kereset	Összes munkaóra	Össz-kereset	Összes munkaóra	Össz-kereset	Összes munkaóra	Össz-kereset	Összes munkaóra	Össz-kereset	Összes munkaóra
Csoportvezetők	2,28	2,17	1,69	1,63	1,46	1,12	1,51	0,96	1,55	1,16
Szakmunkások	64,71	54,25	55,10	37,83	47,86	34,76	50,17	35,99	52,19	40,15
Betanított munkások	13,47	16,43	13,93	18,60	18,99	21,84	18,18	18,55	17,46	19,70
Segédmunkások	18,27	23,13	27,81	37,89	29,94	37,91	28,76	40,56	27,47	35,35
Gyermekmunkások	1,27	4,02	1,47	4,05	1,75	4,37	1,38	3,94	1,33	3,64
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

A Csepeli Vas- és Fémművekben az egy munkásra eső átlagkereset — kivéve az alacsony 1938-as szintet — fokozatosan növekedett, az egy munkásra jutó munkaórával

⁷ A munkabérekkel kapcsolatos csepeli adatokat minden esetben az említett Bérstatisztikai Évkönyvekből vettük.

együtt. Az órabér viszont csak 1943-ban érte el, illetve haladta meg az 1931. évi színvonalat, ami azt jelentette, hogy az átlagkeresetek növekedésében nem az órabér, hanem a munkaidő emelkedésének volt döntő szerepe. Az igen magas 1931. évi bérszintnek — amely akkor országos jelenség volt — az a magyarázata, hogy az 1929-es válság idején a gyárosok — amint már volt róla szó — főleg a legkisebb fizetésű, könnyen pótolható szakképzetlen munkásokat tették az utcára és megtartották a jólépzett munkástörzsgárdát. Mivel a törzsgárdához tartozó munkások száma 1931-ben a gyári létszám 55,52%-át alkotta és átlagkeresetük is a legnagyobb volt a gyárban, s mivel a szakképzetlen munkások száma kevés volt, magától értetődik, hogy a gyári átlagkereset magasabb szintet tükrözött, mint 1938-ban, amikor a törzsgárdához tartozó munkások száma mindössze a gyári létszám 35,63%-át tette ki és az újonnan felvett szakképzetlen kiskeresetű munkások tömegei leszoizították a gyári átlagot. Vagyis, az 1938-as kisebb gyári átlagkereset a munkásság összetételében végbemenő változás eredménye volt, mivel a gyáron belül túlsúlyra jutottak a kifizetésű szakképzetlen munkások.

Átlagosan esett egy munkásra havonta

Év, hó	Kereset, pengő	Munkaóra	Órabér, fillér
1931. X.	123,49	152	80,7
1935. X.	124,10	184	67,7
1938. X.	120,29	193	62,4
1940. X.	170,54	231	73,6
1943. XII.	344,20	220	156,5

Ha a csepeli gyár munkásainak kereseti színvonalát és ennek alakulását a megfelelő országos adatokkal hasonlítjuk össze, kitűnik, hogy a Csepeli Vas- és Fémművek munkásai a gyárpar egészében, valamint a vas- és gépiparban országosan szokásos kereseteknél nagyobb — egyes esetekben lényegesen nagyobb — keresetet értek el.⁸ Közrejátszott ebben az a köztudomású tény, hogy a nagyvállalatok általában jobban fizették munkásaikat, mint a kis- és középvállalatok. Az átlagosnál jobb bérekkel biztosították, hogy a legképzettebb munkaerők kerüljenek üzemekbe és ott meg is maradjanak. Az elmondottakon kívül a csepeli munkások összetétele is hozzájárult a magasabb bérekhez. A Csepeli Vas- és Fémművekben, profiljának megfelelően, nagyobb volt a kitűnően képzett szakmunkások százalékos aránya az összlétszámon belül, mint más gyárakban, mivel gyártmányainak többsége magas színvonalu szakmunkát igényelt.

A különböző munkakategóriák átlagkeresetének, munkaidejének és órabérének alakulását tekintve, általánosságban megállapíthatjuk, hogy 1931 és 1935 között — kivéve a férfi betanított munkásokat, női szakmunkásokat és a gyermek munkásokat — a kereset kismértékben növekedett. A ledolgozott munkaórák száma, a női szakmunkásokat kivéve, ugyancsak emelkedett. Ezzel szemben az órabér minden kategória esetében csökken, kivétel ezen a téren csupán a férfi szakmunkások és a nem szakmunkás csoportvezetők képeztek.

A következő időszakban, 1935 és 1938 között, a keresetek a férfi szakmunkások és a gépmunkás fiúk kivételével tovább növekedtek, a munkaórák számával együtt. Az órabérek szintén növekedtek, de még nem érték el az 1931-es színvonalat. Ennek következtében bátran megállapíthatjuk, hogy a keresetek növekedésében 1931 és 1938 között a munkaidő növekedése játszotta a döntő szerepet.

1938 és 1940 között a keresetek kivétel nélkül minden kategóriában nagymértékben növekedtek, a munkaórák számával együtt, amely első ízben emelkedett minden kategóriánál a 200 óra fölé. A munkaidő az egész tárgyalt időszakban 1940-ben volt a legmagasabb. Az órabér is 1940-ben érte el, illetve haladta túl az 1931-es színvonalat. A többi évekhez viszonyítva kiemelkedően magas 1940-es keresetek létrejöttében, a kétségtelenül hathatósan közrejátszó megnövekedett órabérek mellett, döntő szerepe volt a korábbi évek viszonylatában szokatlanul magas munkaidőnek.

⁸ Magyar Statisztikai Évkönyvek megfelelő évfolyamaiból.

1940 és 1943 között a keresetek átlagosan száz vagy ennél is nagyobb százalékkal növekedtek. Az órabérek alakulásánál ugyanezt lehet elmondani. Ezzel szemben a munkaidő egy-két kategória esetében — mint a csoportvezetők, férfi szakmunkások, női előmunkások — növekedett ugyan, de a kategóriák túlnyomó többségének munkaideje némi visszaesést mutatott 1940-hez viszonyítva. A keresetek növekedése ebben az időszakban tehát inkább az órabérek növekedésének volt köszönhető, semmint a munkaidő nagyságának.

Számbelileg legkisebb, de rangban, keresetben, kiváltságos helyzetével a munkásranglétra tetején foglalt helyet a kiválóan képzett munkásokból álló előmunkás és csoportvezető kategória, amely két csoportra oszlott: a szakmunkás és nem szakmunkás csoportvezetőkre, illetve előmunkásokra. A két csoport keresete között jelentős különbségek voltak. Nagyobb keresete a szakmunkás csoportvezetőnek volt, még pedig 13—14%-kal nagyobb, mint a nem szakmunkás csoportvezető; ez 17—59%-kal haladta meg a szakmunkások keresetét. Mindkét csoport tagjai nélkülözhetetlen szakemberei voltak a gyárnak, a vezetők elgondolásait ők valósították meg a munkatermekben. Így érthető, hogy az összes munkáskategóriák közül ezek teljesítették a legtöbb munkaórát. Míg a többi kategóriák, kivéve a betanított munkásokat és a női előmunkásokat, 1940-ig állandóan csökkentett munkahéttel dolgoztak, a csoportvezetők az 1931-es évet kivéve, az egész tárgyalt időszakban 200 óra fölött dolgoztak. Túlóráik száma különösen a háborús konjunktúra idején növekedett. A csoportvezetők túlórázása és a munkáslétszám növekedése között szoros összefüggés állt fenn. Amíg ugyanis az összmunkás létszám hatszorosára nőtt, addig a csoportvezetőké csak négyszeresére. Ennek arányában nőtt a csoportvezetők feladata is; a munkáslétszám növekedésével párhuzamosan évről évre emelkedett a csoportvezetők túlóráinak száma is.

A csepeli gyárban csakúgy, mint országos viszonylatban, létszámánál, a termelésben elfoglalt helyénél, valamint kereseténél fogva a legfontosabb kategória a szakmunkások kategóriája volt. Átlagkeresetük jóval fölülte állt a gyári átlagnak, és növekedése is nagyobbbnak bizonyult. A betanított munkások keresete 1938 és 1940 között pl. 35%-kal, 1940 és 1943 között 77%-kal növekedett; a segédmunkásoké ugyanebben az időszakban 33—98%-kal, ugyanakkor a szakmunkásoké 50—102%-kal. Keresetük 1931 és 1935 között ugyancsak növekedett, az órabérrel együtt; 1935 és 1938 között viszont csökkent, az órabérrel együtt. Ennek a jelenségnek az oka a munkaerő-kereslet és kínálat szabályozó szerepe volt. Bizonyos időszakokban ugyanis a gyárnak nem egyformán volt szüksége minden egyes kategóriához tartozó munkásra; a gyár nem is kapott minden időben annyi munkást, amennyit akart. 1931—1935 között a munka beindításához nagyobb szükség volt szakmunkásokra, mint betanított munkásokra vagy segédmunkásokra, ezért ezek órabére csökkent, a szakmunkásoké növekedett. 1938-ban megváltozott a helyzet, kereslet mutatkozott a betanított munkások iránt, azért ezek keresete növekedett, a szakmunkásoké pedig, mivel létszámukat nem kívánták növelni és kínálat mutatkozott belőlük, csökkent.

A férfi szakmunkások után rangban következő férfi betanított munkások keresete 18—42%-kal maradt a szakmunkásoké mögött. Kereset tekintetében ez a kategória közelítette meg legjobban a gyári átlagot. Szerepük különösen a háborús termelés nagyarányú gépesítése idején nőtt meg és ez keresetük nagyságában is kifejezésre jutott.

A következő, számbelileg legnagyobb kategória a segédmunkások tömege. Keresetük jóval — mintegy 40—50%-kal — elmaradt a szakmunkásoké mögött. Keresetük növekedésében 1940-ig a munkaidő emelkedése játszotta a főszerepet, 1940 és 1943 között már az órabér növekedése eredményezte nagyjából keresetük emelkedését.

A gyermekmunkásokon kívül a legrosszabban fizetett és a legjobban kizsákmányolt munkások a nők voltak. Keresetük kb. 50%-kal volt alacsonyabb a férfiakénál. Sok esetben ugyanazért a munkáért (pl. a magkésztők) feleannyi bért kaptak, mint a férfiak. Ez a magyarázata annak, hogy a csepeli gyár gazdái, a többi tőkéshez hasonlóan, szívesen alkalmazták nagy tömegben ezt az olcsó munkaerőt. A segédmunkásnők száma 1931-től 1943-ig 322 főről 3967 főre emelkedett. A női szakmunkások létszáma igen alacsony volt, 41 és 104 között ingadozott a tárgyalt években. Az ellenforradalmi korszakban a vasipari női szakmunkás kivételszámba ment. Keresetük alakulása rendkívül ingadozó volt: 1931-től 1935-ig jelentősen visszaesett, 1938-tól viszont egyenletesen növekedett.

A női szakmunkások után a legjobban kereső női munkások az előmunkásnők voltak. Létszámuk még a női szakmunkásokénál is jóval kisebb volt, 1931 és 1943 között 20 és 58 között ingadozott.

A női betanított munkások keresete 1931 és 1943 között 3—42%-kal volt kevesebb, mint a női szakmunkásoké, viszont 6—52%-kal meghaladta a női segédmunkások keresetét. Ennek a kategóriának a szerepe a férfi betanított munkásokéhoz hasonlóan,

a háború alatt nőtt meg és ez keresetük növekedésében is kifejezésre jutott. Amíg 1931-ben 42%-kal kerestek kevesebbet a női szakmunkásoknál, addig 1940-ben mindössze 3%-kal, 1943-ban 15%-kal. Órabérük 1938-ig 2—7%-kal csökkent, 1938-tól 1943-ig viszont 33—75%-kal emelkedett. Munkaidejük 1931-től 1943-ig fokozatosan növekedett, de csak 1940-ben érte el, illetve haladta túl a havi 200 órát.

A női munkások között a legrosszabbul fizetett és ugyanakkor számbelileg a legnagyobb kategória a segédmunkásoké volt. Ők valóban elmondhatták, hogy fillérékért dolgoztak. Keresetük 1931 és 1943 között 150—178%-kal volt kisebb, mint a férfi szakmunkásoké és 57—83%-kal alacsonyabb, mint a férfi segédmunkásoké, pedig legtöbb esetben velük egyenlő munkát végeztek. Rossz bérviszonyaikat tovább rontotta az a tény, hogy 1940-ig állandóan csökkentett munkaidővel dolgoztak.

Külön színt volt a gyárimunkások népes táborában a gyermekmunkások rétege: minden egyes tagja élő vádlója volt a kapitalizmus embertelenségének. A 12—16 éves korban levő gyermekek embertelenül nehéz munkájukért egészen csekély bért kaptak, kivéve a gépmunkás fiúkat, akiknek keresete meghaladta a női segédmunkásokét. A gyermekmunkások munkaideje általában megegyezett a felnőttkével, vagy csak valamivel mozgott alatta.

A gyermekmunkások közül a legjobban fizetett kategória a gépmunkás fiúk kategóriája volt. Keresetük azonban még így is 50—77%-kal volt alacsonyabb, mint az azonos munkát végző férfi betanított munkásoké, órabérük pedig 49—71%-kal volt kisebb, mint felnőtt szaktársaiké.⁹

A segédmunkás fiúk keresete mintegy 30—50%-kal volt alacsonyabb, mint gépen dolgozó társaiké. A háborús konjunktúra hatására keresetük 1938 és 1943 között 135%-kal, órabérük 176%-kal, munkaidejük pedig 65%-kal növekedett.

A segédmunkás fiúknál is alacsonyabb bért kaptak a kifutó fiúk. Egészen minimális órabér mellett a leghosszabb munkaidővel dolgoztak a gyár összes kategóriái közül. Munkaidejük, 1931 kivételével, mindig jóval meghaladta a heti 48 órát. Keresetük, a munkaidő növekedésével párhuzamosan, fokozatosan emelkedett, 1940 és 1943 között 179%-kal növekedett.

Kereset tekintetében az utolsó helyet a csepeli gyárban a tanoncok tartották. Órabérük mindössze pár fillér volt, 1931 és 1943 között 17 fillértől 35 fillérig terjedt. Mégis, a gyárban alkalmazott ipari tanuló helyzetére lényegesen jobb volt a kisiparban embertelenül hosszú munkaidővel, fizetés nélkül dolgozó társaikénál. (1., 3. táblázat.)

Az eddigiekben a különböző munkakategóriák munkabérének alakulását tárgyaltuk. Az adatok tükrében láthattuk az egyes minőségi kategóriák között meglévő különbségeket, de ezek nem tárták fel az egyes munkakategóriákon belül található szakmák vagy foglalkozások között meglévő eltéréseket. Az egyes munkakategóriák további felbontását, vagyis az ezekhez tartozó szakmák és foglalkozások bérviszonyait egy ilyen terjedelmű közlemény keretében lehetetlen bemutatni. Ennek ellenére hasznosnak tartjuk, ha mutatónak a szakmunkáskategórián belül ismertetjük egyes ismertebb szakmák bérviszonyainak alakulását (4. táblázat).

Az egyik legjobban fizetett szakmunkáskategória az acélöntőké volt. Átlagkeresetük meghaladta az összes szakmunkások egy főre jutó átlagkeresetét és majdnem azonos volt a szakmunkás csoportvezetőkével. Ilyen kivételesen jó bérezésben a gyárban csak elenyészően kevés dolgozó részesült. Az acélöntők létszáma 1931 és 1943 között mindössze 9—30 között ingadozott. A villanyszerelőknél és a lakatosokon kívül ők dolgoztak szinte kivétel nélkül heti 48 órással, vagy ezt meghaladó munkahéttel. Órabérük a legmagasabb volt az összes szakmunkások között.

Az acélöntőkkel rokonszakmájú vasöntők keresete — bár szintén magas volt — már jóval elmaradt az acélöntőké mögött.

Az acélöntőkön kívül a vas- és gépipar legkiváltságosabb helyzetben levő szakmunkásai az esztergályosok, valamint a rokon szakmájú marósok és gyalusok voltak. Hármuk közül az első a esztergályosokat illette meg. Magas keresetüket tekintve, a gyár munkásársztokráciájához tartoztak. Keresetük magasan felette állt a gyári munkásatlagnak. Órabérüket tekintve az acélöntők mögött a második helyet foglalták el. A marósok keresete hasonlóképpen alakult, alig egy árnyalattal maradt el az esztergályosoké mögött. A gyalusok keresete viszont már lényegesen alacsonyabb volt, mint az esztergályosoké vagy a marósoké.

⁹ A gépmunkás-fiúk keresetének kiszámításakor 1935-ben kivételesen eltértünk az alapul szolgáló október hónaptól, mivel ki nem deríthető okból ebben a hónapban rendellenesen magas munkaidővel (277 óra) dolgoztak, hogy a valóságnak megfelelő eredményt kapjunk, ez esetben a normálisnak megfelelő decemberi eredményeket használtuk fel.

Különböző munkakategóriák egy főre eső havi átlagkeresetének, munkaidejének és órabérének alakulása az egyes években

Munkás	1931. október hó			1935. október hó			1938. október hó			1940. október hó			1943. október hó		
Munkakategória	kereset	munka-óra	órabér	kereset	munka-óra	órabér	kereset	munka-óra	órabér	kereset	munka-óra	órabér	kereset	munka-óra	órabér
Férfi szakmunkás, csoportvezető és előmunkás ...	189,02	175	108	195,06	202	0,96 ²	249,53	224	111	377,08	281	134,—	685,07	297	230 ⁵
Férfi nem szakmunkás, csoportvezető és előmunkás ...	141,47	175	0,80 ²	171,23	208	0,82	191,62	227	0,84 ³	259,81	262	0,98 ⁶	591,71	302	196
Férfi szakmunkás	149,44	156	0,96 ⁷	166,64	168	0,98 ⁹	156,93	189	0,82 ⁸	235,93	222	106,—	478,75	234	204
Férfi betanított	125,99	164	0,76 ⁹	122,98	186	0,65 ⁹	141,27	202	0,69 ⁸	191,52	226	0,84 ⁸	335,08	207	162
Férfi segédmunkás	102,08	156	0,65 ⁴	109,25	187	0,58	113,62	202	0,56	151,87	239	0,63 ⁴	301,69	223	134 ⁸
Női előmunkás	67,54	137	0,48 ²	80,55	175	0,45 ⁹	101,70	206	0,49	134,50	234	0,57 ³	298,45	240	124
Női szakmunkás ...	102,25	178	0,57 ²	97,04	176	0,55	103,06	190	0,54	139,64	216	0,64 ⁶	235,16	185	127
Női betanított	71,75	155	0,46	77,61	177	0,43 ⁸	82,28	180	0,45 ⁵	135,12	223	0,60 ⁵	204,33	195	105
Női segédmunkás ..	57,06	126	0,45 ⁴	59,60	161	0,37	59,79	163	0,36 ⁶	88,79	229	0,38 ⁷	191,61	204	0,94 ¹
Gépmunkás, fiú ...	38,85	164	0,51	81,70	198	0,41	79,55	191	0,41	108,45	220	0,49	193,52	187	104
Segédmunkás, fiú ..	55,76	149	0,37	50,98	166	0,30	61,55	183	0,33	81,49	214	0,38	194,86	204	0,95 ⁵
Kifutó fiú	31,67	120	0,17	53,—	230	0,23	56,40	208	0,27	69,60	233	0,29	194,60	272	0,80 ⁴
Tanoncok	27,78	162	0,17	20,07	176	0,11	22,17	288	0,11 ⁹	28,69	211	0,13 ⁶	65,74	185	0,35 ⁵
Munkáslány	—	—	—	—	—	—	44,01	184	0,23	48,68	211	0,23	118,31	198	0,60 ⁴

Szaktanácsok egy főre eső havi átlagkeresetének, munkaidéjének és órabérének alakulása egyes szakmákban (Péngőben)

Szakma	1931. október hó			1935. október hó			1938. október hó			1940. október hó			1943. október hó		
	kereset	munka-óra	órabér	kereset	munka-óra	órabér	kereset	munka-óra	órabér	kereset	munka-óra	órabér	kereset	munka-óra	órabér
Acélöntő	173,91	134	1,29	227,16	213	1,06	255	199	1,27	302,99	229	1,31	577,82	218	2,63
Vasöntő.....	135,69	114	1,19	191,24	195	0,97	195	187	1,04	238,06	211	1,12	376,84	182	2,07
Esztergályos.....	174,63	161	1,08	178,91	186	0,96	202,38	198	1,02	265,73	222	1,19	480,27	199	2,41
Marós	138,38	138	1,00	172,92	193	0,88	205,20	194	1,05	252,36	224	1,12	465,37	194	2,39
Gyalus.....	134,54	139	0,96	168,84	189	0,89	199,01	202	0,98	236,61	223	1,05	379,61	188	2,01
Kovács	137,24	139	0,98	189,01	189	1,00	205,05	202	1,01	265,31	227	1,12	436,40	179	2,43
Autogénhegesztő ..	147,74	153	0,95	168,45	184	0,91	202,88	191	1,05	262,65	234	1,12	488,68	219	2,23
Idomszerész	138,24	130	1,06	185,47	198	0,93	215,14	197	1,08	268,61	225	1,19	370,02	188	1,96
Magkészítő	140,15	128	1,08	197,76	219	0,93	192,36	198	0,96	230,20	219	1,04	425,80	204	2,08
Lakatos.....	160,71	162	0,98	173,24	196	0,87	188,42	209	0,90	238,06	237	1,00	427,73	213	2,00
Fémolvasztár	191,91	199	0,96	187,22	202	0,92	233,45	229	1,01	270,23	266	1,01	265,07	205	1,78
Bádogos	161,40	146	1,10	157,20	170	0,92	174,34	190	0,91	237,58	240	0,98	385,57	197	1,94
Villanyzerelő.....	169,45	181	0,93	202,58	236	0,85	240,20	267	0,89	293,65	306	0,95	495,96	266	1,86
Asztalos	88,81	103	0,86	145,92	184	0,78	149,35	190	0,78	203,89	225	0,90	317,08	189	1,67

A munkabér nagysága szerinti rangsorolásban a lakatosok (a legnépesebb csoport), az idomszereszek, kovácsok, autogénhegesztők, magkészítők következtek. Keresetük a gyári szakmunkás-átlag körül mozgott, ami egyben kifejezője volt a szakmunkások népes táborában elfoglalt helyzetüknek. Vagyis, a viszonylag jól megfizetett munkások közé tartoztak ugyan, de mégsem a kivételes helyzetben levő munkásarisztokráciához.

A csepeli gyár ismertebb szakmunkásai között ezután rangsorban a fémolvasztárok, bádogosok, villanszerelők és az asztalosok következtek. Ezek közül a fémolvasztárok foglalták el az első helyet. Keresetük, egy év kivételétől, a szakmunkásátlag körül mozgott. Munkaidejükre jellemző az állandó túlórázás. A bádogosok órábère alig maradt el a fémolvasztároké mögött. Munkaidejük azonban, egy év kivételével, nem érte el a heti 48 órát; ez keresetükre erősen rányomta a bélyegét. A villanszerelők órábère alacsonyabb volt, mint a bádogosoké, keresetük azonban mégis magasabb, mert állandóan túlóráztak, még pedig a legtöbbet az összes szakmák közül. Az ismertetett szakmák közül az asztalosok keresete volt a legkevesebb, kivétel nélkül minden évben az átlag alatt mozgott.

A reálbérek alakulása 1931-től 1943-ig

Ahhoz, hogy egy adott gyár munkásainak életszínvonaláról képet alkothassunk magunknak, össze kell hasonlítanunk a névleges kereseteket a létfenntartási költségekkel.

A létfenntartási költségeket négytagú családra havonként számítottuk ki, mivel a kereseteket is ilyen időegységben közöltük. A költségeket a következő módszerrel állították össze: egy négytagú munkáscsalád fogyasztásához szükséges élelmiszer mennyiség kiszámításánál a Szakszervezeti Tanács hónapról hónapra közölt létfenntartási táblázatait vettük alapul.¹⁰ Ezek szerint egy négytagú család élelmiszerfogyasztása a következőképpen alakult:

Élelmiszer	Szükséges havi élelmiszer mennyiség	1931.	1935.	1936.	1940.	1943.
		Kiadás pengőben				
Marhahús	4,50 kg	10,80	7,65	9,45	12,73	22,95
Sertéshús	4,50 kg	8,46	6,39	8,77	12,55	24,75
Füstöltzalonna	4,50 „	10,35	8,55	10,12	11,70	24,30
Zsír	2,25 „	4,23	4,14	3,78	5,04	12,15
Kenyér	58,50 „	22,23	19,29	22,23	23,40	35,10
Liszt	4,50 „	1,66	1,53	1,75	2,11	6,03
Burgonya	45,00 „	5,40	5,85	4,05	5,40	13,95
Savanyított káposzta	13,50 „	3,64	4,59	3,51	4,59	14,04
Szárazbab	9,00 „	2,70	4,32	3,96	4,95	11,79
Só	2,25 „	0,90	0,90	0,90	0,99	1,35
Cukor	3,15 „	4,09	4,05	4,05	3,24	6,30
Tojás	18,00 db	1,98	1,80	1,62	2,88	5,40
Tej	31,5 liter	10,10	8,82	9,45	10,71	22,05
Összesen		86,54	77,88	83,64	100,29	200,16

Négytagú család tüzelőszükségletét fűtésre és főzésre évi 15 mázsa porosz szénben és 10 mázsa fában állapítottuk meg, ellentétben a Szakszervezet által közölt létfenntartási táblázattal, amely a tényleges szükségletet figyelmen kívül hagyva, 21 mázsa 60 kg szénben és 10 mázsa 40 kg fában állapította meg a szükségletet. Világításra egyégesen havi 4 pengőt számítottunk.

¹⁰ Szakszervezeti Értesítő 1931—1938 októberi számai.

Négytagú család havi tüzelő és villany szükséglete	Szükséges havi tüzelőmennyiség kg	1931.	1935.	1938.	1940.	1943.
		Kiadás pengőben				
Szén (porosz)	125	10,14	10,14	10,14	10,75	18,85
Fa	80	5,16	4,41	4,95	5,33	9,58
Tüzelő összesen		15,30	14,55	15,09	16,08	28,43
Világítás	egységesen	4,—	4,—	4,—	4,—	4,—
Világítás, fűtés összesen .		19,30	18,55	19,09	20,08	32,43

A ruhászükséglet kiszámításánál ugyancsak mellőztük a szakszervezet adatait mert túlságosan magas költséget számított, s helyette a Budapest Székesfőváros statisztikai évkönyveiben szereplő létfenntartási táblázatok erre vonatkozó közléseit vettük alapul.¹¹ Eszerint egy négytagú család havi ruházati kiadásai a következőképpen alakultak:

Ruházati cikk	Négytagú család ruhászükséglete	1931.	1935.	1936.	1940.	1943.
		Kiadás pengőben				
Férfi ruha, II. o., gyári	1 db	4,43	4,10	6,25	7,50	20,83
Női ruha, II. o., gyári	1 „	5,48	5,—	6,50	7,66	11,25
Gyermek ruha	2 „	4,83	4,33	6,50	7,83	23,33
Férfi ing (munkás)	3 „	1,05	0,95	1,35	1,52	8,03
Férfi alsónadrág	3 „	1,12	0,80	0,80	0,87	6,12
Női ing	3 „	1,10	0,97	1,25	1,32	5,75
Férfi zokni	4 pár	0,46	0,37	0,41	0,45	1,80
Női harisnya	4 „	0,56	0,54	0,60	0,68	1,80
Gyermek harisnya	4 „	0,41	0,36	0,42	0,44	2,66
Férfi cipő	1 „	1,58	1,40	1,54	1,94	5,63
Női cipő	1 „	1,58	1,46	1,58	1,91	5,08
Gyermek cipő	2 „	2,10	1,66	2,00	2,58	7,83
Összesen		24,70	21,94	29,20	34,70	100,11

Az eddig ismertetett szükségleteken kívül egy munkáscsaládnak egyéb kiadásai is voltak, ilyenek pl. a háztartási szerek, valamint a dohányzás, újság, borbély, iskolaszerek, kereseti adó, öregségi és betegsegélyző, rokkant-egyleti tagdíj. Ezekre a kiadásokra az összes kiadás 20%-át számítottuk, ez csekély eltéréssel azonos azzal az összeggel, amit a szakszervezet erre a célra létfenntartási számításaiban feltüntet. Lakásra, egy szoba-konyhát véve alapul, egységesen 40 pengőt számítottunk. Egy négytagú család létfenntartási költsége tehát havonta a következőképpen alakul az egyes években:

Kiadás	1931.	1935.	1938.	1940.	1943.
	Kiadás pengőben				
Élelmiszer	86,54	77,88	83,64	100,29	200,16
Tüzelés és világítás ...	19,30	18,55	19,09	20,08	32,43
Ruházkodás	24,70	21,94	29,20	34,70	100,11
Lakás	40,—	40,—	40,—	40,—	40,—
Egyéb kiadások	34,10	31,66	34,38	39,—	74,54
Összesen	204,64	190,03	206,31	234,07	447,24

¹¹ Budapest Székesfőváros statisztikai évkönyve. Bpest. 1931. 422. l. (Szerk. Illyésfalvi Lajos.)

A létfenntartási költségek és a névleges keresetek összehasonlítása eredményeként a Csepeli Vas- és Fémművek munkásainak reálbére, az egy főre eső havi átlagkeresetet véve alapul, 1931 és 1943 között a következőképpen alakult:

Reálbérek alakulása gyári viszonylatban egy kereső esetében

Év, hó	Névleges kereset P	Létfenntartási költség P	Reálbér index	A névleges kereset a létfenntart. költség %fed.
1931. X.	123,49	204,64	100	60
1935. X.	124,10	190,03	108	65
1938. X.	120,29	206,31	97	58
1940. X.	170,54	234,07	121	72
1943. X.	344,20	447,24	127	76

A csepeli gyár munkásainak reálbére tehát 1931 és 1935 között csekély mértékben növekedett, annak ellenére, hogy a névleges kereset alig emelkedett. Ennek a jelenségnek az az oka, hogy a létfenntartási költségek 1931-hez viszonyítva jelentősen csökkentek. A reálbér indexe az említett ok miatt növekedett ugyan 1931 és 1935 között, a valóságban azonban a keresetek 1931-ben a létfenntartási költségek 60%-át, 1935-ben pedig 65%-át fedezték. A munkások életszínvonala tehát a létminimum alatt volt. 1935 és 1938 között rosszabbodott a helyzet, a keresetek kisebb mértékben csökkentek, míg a létfenntartási költségek növekedtek, ennek következtében a reálbér csökkent, s a keresetek mindössze 58%-át fedezték a létfenntartási költségeknek. 1940-tól 1943-ig ismét emelkedett a reálbér, 1931-hez viszonyítva 27%-os volt a növekedés, a keresetek viszont mindössze 76%-át fedezték a létfenntartási költségeknek. A reálbérnek ez az 1931-hez viszonyított növekedése azonban csak látszólagos volt, mert 1943-ban a statisztikai évkönyvekből vett maximális árakon, amelyek a létfenntartási költségek kiszámításánál alapul szolgáltak, már nem lehetett a szükségleteket beszerezni, csakis a jóval magasabb feketepiaci árakon. A csepeli munkások reálbére és egyben életszínvonala 1940-ben volt a legmagasabb. A Csepeli Vas- és Fémművek munkásainak átlagkeresete azonban az egész időszak folyamán mélyen alatta maradt a létfenntartási költségeknek, ha egy keresőt veszünk alapul. Más pedig az esetek többségében ez volt a helyzet. Egy négytagú munkáscsalád minimális létfenntartási költségeit csak két kereső tudta biztosítani; 1931-ben azonban még két kereső esetében sem volt lehetséges megkeresni a családi létminimumot. 1940 előtt még egy átlagos keresetű szakmunkás sem tudta megfelelően eltartani családját; keresete csak 1940-től kezdve haladta meg valamelyest egy átlagos munkáscsalád minimális szükségleteit.

A Csepeli Vas- és Fémművek munkásainak 1931 és 1943 közötti helyzetét vizsgálva, összefoglalóan a következőket állapíthatjuk meg: 1931-ben a túltermelési válság következtében csak kevés munkás maradhatott meg munkahelyén, és ezek kivétel nélkül az ún. törzsgárdához tartoztak. Keresetük általában viszonylag magas volt, mivel mindannyian a gyár jól fizetett munkásai voltak. A magas keresetet azonban ellensúlyozták a magas létfenntartási költségek, a munkanélküli hozzátartozók ellátása, a csökkentett munkahéttel va ó dolgozás okozta veszteség. Az életszínvonal ebben az időben messze a létminimum alatt mozgott. A következő időszakban, 1931-től 1935-ig már jobb volt a helyzet. 1935-ben a válságot követő gazdasági depresszió elmúltával a nehéziparban kezdetét vette a termelés megélénkülése és ez maga után vonta a foglalkoztatottság növekedését. A bérek csak kis mértékben növekedtek, a létfenntartási költségek azonban lényegesen csökkentek. 1935 és 1938 között a győri program hatására megindult nehézipari konjunktúra eredményeképpen a foglalkoztatottság nagymértékben megnőtt. Az egy munkásra eső keresetek azonban 1935-höz viszonyítva csökkentek, és az egyes munkáscsoportok keresete is csak csekély mértékű növekedést mutatott. Ezzel szemben a létfenntartási költségek nagymértékben növekedtek, meghaladták az ugyancsak magas 1931-es szintet is. Mindez azt eredményezte, hogy a tárgyalt időszakban, a válság időszakát kivéve, 1938-ban volt a csepeli munkások életszínvonala a legalacsonyabb.

1938-tól 1940-ig alakult a legkedvezőbbben a csepeli munkások életszínvonala. A két év alatt végrehajtott győri program óriási összegű beruházásaival nagy konjunktúrát eredményezett a nehéziparban. A foglalkoztatottság hatalmas mértékben megnőtt,

Csepelen csakúgy, mint országosan. Ez a konjunktúra azonban nemcsak a hadiipari termelő iparágakra, hanem a lakosság szükségleteit ellátó fogyasztási iparágakra is kiterjedt. Ez azt eredményezte, hogy a bérek nagyobb mértékben növekedtek, mint a létfenntartási költségek. Ez volt a helyzet Csepelen is, a keresetek a korábbi évekhez viszonyítva jelentősen emelkedtek, és meghaladták a létfenntartási költségek növekedését. Az 1940-től 1943-ig tartó időszakban ismét visszaesés következett be az életszínvonalban. A keresetek ugyan csaknem 100%-kal növekedtek 1940-hez viszonyítva, de ezt ellensúlyozta a létfenntartási költségek még nagyobb mérvű emelkedése. Ehhez még hozzá kell számítani, hogy a létfenntartási költségeket a hivatalos árak alapján számították ki, viszont köztudomású, hogy ebben az időben hivatalos áron a boltokban alig lehetett valamit beszerezni, főleg élelmiszert nem és a munkások kénytelenek voltak a fekete-piacon megvenni a szükséges cikkeket, a hivatalosnál jóval magasabb áron. Nem beszélve arról, hogy az üzletekben kapható ruházati cikkek minősége sokkal rosszabb volt, mint az előző években és ez a minőségi romlás, amely a ruhák gyorsabb kopását eredményezte, ugyancsak hozzájárult az életszínvonal csökkenéséhez.

3. БАҚШАИ

МАТЕРИАЛЫ К УСЛОВИЯМ ЗАРПЛАТЫ В ЧЕПЕЛЬСКОМ МЕТАЛЛУРГИЧЕСКОМ КОМБИНАТЕ В 1931—1943 ГГ.

Резюме

Вследствие мирового экономического кризиса 1929—1933 гг. тяжелая промышленность в Венгрии находилась в более трудном чем в среднем положении. Это в еще большей мере так в отношении самого крупного завода тяжелой промышленности страны, Чепельского металлургического комбината. Это подтверждается более чем средним уменьшением производства, а также числа рабочих.

Это положение существенным образом изменилось вследствие непосредственно следовавшей за годами кризиса депрессии (1931—1935 гг.), потом еще больше связанной с подготовкой войны конъюнктуры (1935—1938 гг.), а особенно определенного военного производства, в том числе вступления в войну.

В Чепельском металлургическом комбинате увеличивающаяся в начале путем использования имеющейся мощности, а потом все новым расширением мощности производство породило все усиливающееся возрастание числа рабочих в большей мере, чем в среднем по всей стране.

В названный период в числе отдельных категорий в наибольшей мере возрастало число подсобных рабочих с одной стороны, а с другой работниц. Это возрастание между прочим имело следствием и то, что расшатанное вследствие кризиса равновесие между отдельными категориями рабочих было восстановлено.

Что касается оформления номинальной заработной платы, можно установить, что в течение исследованных 12 лет они для всех категорий рабочих с года в год постепенно возрастали. Мера возрастания тем более поразительна, потому что вследствие особенного положения завода оно в среднем находилось на 30% над заработком фабрично-заводского рабочего класса. Источник возрастания заключился до 1937 г. в увеличении числа рабочих часов, а после 1938 г. прежде всего в возрастании почасовой оплаты.

Реальная заработная плата тоже повышалась, хотя ее повышение отнюдь не оказалось таким равномерным, чем повышение номинальной зарплаты. В то же время, исходя в отношении одной семьи из наличия одного лица, имеющего заработок, заработок все время был гораздо ниже, чем цена жизненных потребностей.

Согласно демографическим данным, касающимся Чепеля, однако, у каждой семьи, состоящей из четырех членов, следует считаться с двумя лицами, имеющими заработок. На этой основе однако, картина становится уже более благоприятной, так как заработок в течение всего периода покрывает, а даже превосходит цену жизненных потребностей.

Но подсчитанная на основе среднего заводского заработка реальная заработная плата не показывает картину фактического жизненного уровня отдельных категорий рабочих. К этому можно ближе подходить только при сравнении заработка лиц, принадлежащих отдельным категориям рабочих. В этом случае показывается, что заработок квалифицированных рабочих находится гораздо над прожиточным минимумом, заработок подсобных рабочих под ним, а заработок подручных рабочих только что превышает его.

Z. BAKSAY

DOCUMENTS RELATIFS AUX CONDITIONS DE SALAIRE
AU COMBINAT SIDÉRURGIQUE ET MÉTALLURGIQUE DE CSEPEL

Résumé

Par suite de la crise économique mondiale de 1929—1933 la situation de l'industrie lourde en Hongrie devint plus grave qu'elle ne l'était en général, fait qui s'accrut très nettement dans la plus grande usine de l'industrie lourde du pays, le Combinat Sidérurgique et Métallurgique de Csepel. La diminution de la production et de l'effectif ouvrier l'atteste également.

Cette situation se changea essentiellement en raison de la dépression succédant aux années de la crise (1931—1935), plus encore par suite de la conjoncture qui se présenta en connexion avec les préparatifs de guerre (1935—1938) et en premier lieu en conséquence de la production de guerre et de l'entrée en guerre.

Par suite de l'emploi de la capacité existant au début, plus tard en raison du développement de cette même capacité la production accrue attira au Combinat de Csepel l'augmentation toujours croissant de l'effectif ouvrier, augmentation qui dépassa même la moyenne nationale.

Dans la période en question ce sont l'effectif des ouvriers auxiliaires et celui des ouvrières qui, parmi les catégories d'ouvriers accusèrent l'accroissement le plus notable. Cet accroissement avait, entre autres, la conséquence de rétablir l'équilibre rompu entre les différentes catégories d'ouvriers.

Quant à la formation des salaires nominaux on peut constater que ceux-ci, dans le cas de toutes les catégories se sont accrus graduellement dans les douze années en question. La mesure de cet accroissement est d'autant plus remarquable car, à la suite de la situation exceptionnelle de la fabrique, il était de 30% plus élevé, en moyenne, que le salaire des ouvriers industriels. Cet accroissement s'explique jusqu'en 1938 par l'augmentation des heures de travail et après 1938, avant tout, par l'accroissement des horaires.

Les salaires réels se sont accrus, eux aussi, bien que cet accroissement ne fût pas aussi unilatéralement accéléré que celui des premiers. En même temps prenant pour base un membre travailleur par famille, les salaires ont été loin de couvrir le coût de vie.

A la faveur des données démographiques relatives à Csepel il faut compter cependant de deux membres travailleurs par famille. Ce faisant le tableau devient plus favorable, vu que les salaires couvrent, voire dépassent, dans tout la période en question, le coût de vie.

Les salaires réels comptés à la base des salaires moyens ne reflètent point le niveau de vie effectif des catégories d'ouvriers. On ne pourrait l'approcher qu'à l'aide d'un accouplement des membres travailleurs appartenant aux différentes catégories. Ce faisant il en ressortira que le salaire des ouvriers qualifiés dépasse de beaucoup le minimum vital, celui des ouvriers auxiliaires ne l'atteint pas, tandis que le gain des ouvriers entraîné fait leurs frais.

Diplomata Hungarica antiquissima 1000—1196

A Magyar Tudományos Akadémia tervbe vette a magyar történelem legkorábbi (XI—XII. századi) okleveles anyagának új kiadását két kötetben. Terv szerint az I. kötet az oklevélszövegek kritikai kiadását, a II. kötet pedig az eredetiben fennmaradt oklevelek és pecsétek facsimiléit fogja tartalmazni.

E nagy jelentőségű és hiányt pótló mű kiadása a korszak okleveleivel foglalkozó szakemberek együttműködése révén oldható meg. A két kötet munkatársai: Borsa Iván, Gerics József, Györffy György, Horváth János, Kumorovitz L. Bernát, Mezey László és Moravesik Gyula.

Az új kiadást a következők indokolják.

E korszak oklevélanyagát teljességre törekedve egyedül Fejér György adta ki 1829-ben a *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* I. és II. kötetében, valamint pótlólag a VII/1., VII/3., VII/4., VII/5. és IX/7. kötetben.

Fejér kiadása többnyire nem az eredeti okleveleken, hanem hibás másolatokon és korábbi kiadásokon alapult, s így — bár Fejér a kiadással hézagpótló munkát végzett — a kiadás módszere alatta áll saját kora diplomatikai követelményeinek.

Fejér kiadása óta számos új oklevél, oklevélátirat és oklevélkivonat került elő a szóban forgó korszakból, amelyek különböző újabb okmánytárakban, történeti monográfiákban és folyóiratokban kerültek kiadásra s néhány mindmáig kiadatlan.

A Fejér *Codex diplomaticus* hiányainak pótlását célzó Wenzel Gusztáv az 1860—1873. években adott ki XI—XII. századi okleveleket, részben a Fejér műve után megjelent kiadások nyomán, részben eredetiekből az Árpád-kori új okmánytár (*Monumenta Hungariae historica. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus*) I., VI. és XI. kötetében; szövegkiadásai azonban sok hibát tartalmaznak és ugyancsak nem állanak a kor tudományos követelményeinek színvonalán.

Fejér és Wenzel felsorolt tíz kötete távolról sem teszi lehetővé a kutatónak a kor okleveles anyaga teljes áttekintését. Az általuk kiadott oklevelek számos esetben különböző művekben új, jobb kiadásokban is megjelentek s elszórtan kiadták az újonnan előkerült okleveleket. A különböző újabb okmánytárak, monográfiák és folyóiratok kötetekinek száma, amelyekben 1000—1196 közötti magyar vonatkozású oklevelek jelentek meg, megközelíti a hatvanat.

A királyi oklevelekben eligazodást nyújt Szentpétery Imre: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke (*Regesta regum stirpis Arpadianae*

critico-diplomatica I. 1923.) c. műve, amely az oklevelek regesztája, lelőhelye, kiadási helye, irodalma és kritikája mellett közzétette az eladdig ismert kiadatlan királyi okleveleket is. A nem királyi oklevelekre segédkönyv nem áll a kutató rendelkezésére.

Annak, aki a korszak közel 240 oklevelét át akarja tekinteni, még Szentpétery útbaigazítása nyomán is több mint 70 művet kell kézbe vennie, s a nem királyi és pápai oklevelek tekintetében további forrásmunkák után kell nyomoznia.

A rendelkezésre álló forráskiadások rendkívül változó értékűek, sok közülük nehezen hozzáférhető, úgyhogy hazai kutatóknak is nagy nehézséget okoz használatuk, külföldi kutatók számára pedig nagyrészt elérhetetlenek.

Hozzávéve ehhez, hogy az elmúlt évtizedben eddig kiadatlan XI—XII. századi oklevélszövegek váltak ismertté, nyilvánvalóvá válik, hogy a legkorábbi magyar vonatkozású oklevélmű új kritikai kiadása a magyar történettudomány elsőrendű és tovább nem halasztható feladata.

*

Milyen anyagot ölel fel a tervbevett okmánytár?

Kiállítók szerint megjelölve az alábbi csoportokat vesszük fel:

a) Magyar királyok és a királyi család tagjai által kiadott oklevelek.
b) A XI—XII. századi Magyarországon kelt nem királyi (egyházi testületek és magánosok által kiadott) oklevelek.

c) A magyar koronához foglalt országok (Horvátország, Dalmácia, Ráma) területén kiadott nem királyi oklevelek közül csak azokat vesszük fel, amelyeknek kifejezett magyar vonatkozásuk van. A csupán a magyar király uralmára utaló dalmát és horvát oklevelek regesztába kerülnek a szóban forgó rész szószerinti közlésével.

d) Külföldön kiállított oklevelek közül azokat vesszük fel, amelyeket külföldi kiállító (pápa, uralkodó, hatóság, egyház, magános) Magyarországra, ill. magyar címzettnek küldött, valamint azokat, amelyeknek magyar közjogi vagy egyházi vonatkozásuk van (pl. Magyarország területén tett adomány; Magyarországra is érvényes legátusi oklevél, dekretális). Külföldi uralkodó Magyarországon kelt oklevelének dátuma s kevéssé jelentős adalék regesztában lesz közzétéve. Magyarország vagy egy magyar ember puszta említése nem indokolja az oklevél felvételét.

Az okmánytár időben felöleli a magyar királyság megalapításától (1000) III. Béla haláláig (1196. április 24.) terjedő oklevélműanyagot. III. Béla uralkodása diplomatikailag korszakhatárnak tekinthető, mivel a krónikák és egy oklevél tanúsága szerint ő rendszeresítette az okleveles gyakorlatot Magyarországon. Kézai a bővebb krónikákkal egyezően ezt írja: „*Bela Graecus . . . petitionibus (que) loqui traxit originem, ut Romana habet curia et imperii.*”¹ III. Béla 1181-i oklevele szerint: „*. . . ego B. illustrissimus rex Hungarie considerans et in futurum mee regie maiestati precavens, ne aliqua causa in mei presentia ventilata et definita in irritum redigatur, necessarium duxi, ut negotium quodlibet in audientia celsitudinis mee discussum scripti testimonio confirmetur.*”²

¹ *Scriptores rerum Hungaricarum*. Ed. E. Szentpétery. 1937. I. 183., 462. l.

² *Fejérváthy László*: III. Béla király oklevelei. Bpest, 1900. 29. l.

Az okmánytár műfajilag magában foglalja a szó diplomatikai értelmében vett okleveleket (*carta*, *notitia*), a *missilis* leveleket, valamint az *acta*-kat (pl. III. Béla jövedelemösszeírása).

Hitelesség szempontjából felöleli a valódi okleveleket, a középkori hamis, ill. interpolált okleveleket. Az újkori hamisítványokat (pl. Szilveszter-bulla, I. István király adománya a nyitrai püspökség számára stb.) regeszta formájában a bevezetés végén soroljuk fel. Az okmánytárkiadók által tévesen a XI—XII. századra datált okleveleket mellőzzük.

Mindezen oklevelek felvételre kerülnek akár eredetiben, akár átiratban vagy egyszerű másolatban, akár kivonatban vagy tartalmi említésben maradtak reánk. XI—XII. századi királyi adomány későbbi említése nem indokolja a feltételezett oklevél felvételét.

A felvett oklevelek, missilis levelek és iratok kronologikus sorrendben követik egymást, arab számmal sorszámozva. Az évi és napi dátummal ellátott oklevelek megelőzik a csupán évszámmal datált okleveleket. A datálatlan oklevelek a megállapítható időhátár végén nyernek elhelyezést; így pl. III. Béla ismeretlen dátumú oklevele III. Béla datált oklevelei után következik.

*

Minden önállóan felvett oklevél közzététele négy egymást követő részben történik, mely tipográfiailag is elkülönül egymástól.

I. Regeszta.

II. A forrásra vonatkozó megjegyzések.

III. Szöveg.

IV. Jegyzetek.

Tipográfiailag a regeszta és az oklevélszöveg garmond, a forrásra vonatkozó megjegyzések borgis, a jegyzetek petit betűnagyságban szedendők. Betűtípust tekintve minden oklevélszöveg és könyvcím *antiqua* (*mediaeval*), minden szerzői hozzáfűzés kurzív, minden szerzőnév kis verzállal adandó vissza.

I. Az oklevélkiadás élén, az arab sorszám alatt az oklevél feloldott dátuma (év, hó, nap), vagy szögletes zárójelben a megközelítő kelet éve s a feltüntetett kelet hely áll. A hónap nevét latinul rövidítve kisbetűvel írjuk; a kelet helyet az eredetit követő latin *locativus* alakban. A hibás dátumot kerek zárójelbe tesszük, s jegyzetben fűzünk magyarázatot hozzá. A kikövetkeztetett dátumot vagy a két évvel meghatározott időközt szögletes zárójelben adjuk. A dátum alatt kezdődik új bekezdésben a rövid latin regeszta, mely a latin névalakkal nem rendelkező hely- és személynevek írásmódjában követi az oklevél írásmódját.

Abban az esetben, ha az oklevél szövegét nem adjuk közzé teljes szövegében, az oklevélből idézendő szövegrész *antiqua* szedéssel a kurzív szedésű regesztába ágyazva foglal helyet.

II. A forrásra vonatkozó megjegyzések élén áll annak feltüntetése, hogy az oklevél gyanús hitelű-e, hamis-e, interpolált-e, s a hamisítás milyen korra tehető.

A megjegyzések az alábbi új bekezdésekre tagolt kérdésekre terjeszkednek ki:

1. „*Eredeti* (ORIG.): Nem maradt fenn (Non exstat)”, vagy ha fennmaradt az eredeti vagy „állítólagos eredeti (ORIG. SUBREPTUM)”, le-

írása a következő sorrendben: hártya (szokottól eltérő minőség és alak, pl. *transversa*, valamint méret megadása cm-ben), chyrographum (litt. A, B, C intercis.), plica, fonál, pecsét (alak, méret, rajz, körirat leírásával — vagy elveszett pecsét nyoma, bevágásai feltüntetésével). Szó szerint közlendők a kancelláriai jegyek, az oklevél hátoldalán található középkori feljegyzések, végül az oklevél lelőhelye: a levéltár megjelölése latinul, a mai és régi levéltári állag és jelzet feltüntetésével. (A levéltárak felsorolása latinul mai hivatalos nevükkel a bevezetés végén közlendő.)

2. *Átirat* (TRANSCR.): Minden fennmaradt 1526 előtti átirat külön feltüntetése A, B, C stb. nagybetűk után új sorban, melyek során az átíró hatóság neve, az átirat dátuma, az átírt oklevélre vonatkozó szavak szó szerint idézve, többszörös átírás esetén az átiratok kronologikus sorrendben feltüntetést nyernek; végül a reánk maradt átíró oklevél levéltári jelzetének megjelölése következik. Ugyanide sorolandók a részleges szó szerinti átírások, ill. azok, amelyekből egy hosszabb klauzulát szó szerint írtak át.

1526 utáni átirat csak abban az esetben veendő fel, ha ennek szövege egy elvesztett eredeti nem ismert középkori átiratára támaszkodik.

3. *Említés* (MEM.): Minden 1526 előtti tartalmi említés a, b, c stb. kisbetűk után új sorban feltüntetendő az említő hatóság nevével, az említés dátumával és az említett oklevélre vonatkozó rész szó szerinti idézésével. Ezt követik az esetleges további átírások adatai és a levéltári jelzet. Amennyiben az oklevél emléke csupán tartalmi kivonatban, ill. említésben maradt fenn, ennek szövegét csak itt tesszük közzé, tehát garmond szedéssel nem közöljük.

4. *Kiadás* (ED.): Az oklevél kiadásainak felsorolása kronologikus sorrendben annak megjelölésével, hogy a kiadás az eredetiből (*Orig.*) vagy valamely átiratból (*A, B, C*) történt. Ha a kiadás valamely másolatból történt, s ezt a kiadó feltünteti, ez idézendő ilyenformán: Fejér: CD. IV/2. 431—433 (*B e copia Kaprinay vol. LXIV. p. 400*). Olyan esetben, ha a kiadásnak egy vagy több régi kiadás szolgált forrásul, zárójelben feltüntetjük a forrásmű, ill. kiadójának nevét, s ha megkülönböztetésre is szükség van, a forrásmű évszámát, vagy kötetszámát, pl. FEJÉR: CD. I. 289—291 (*Róka*). Azonos művek változatai: alapszöveg és belőle készült különnyomat vagy változatlan szövegű kiadások közé egyenlőségjel (=) teendő. A részleges szó szerinti kiadásokat *partim* megjegyzéssel jelöljük. Külön bekezdésben közöljük a tartalmi kivonatok (*a, b, c*) kiadási helyét. A könyvcímekben használt rövidítések jegyzékét külön jegyzékben adjuk meg.

5. *Fordítás* (TRAD.): Az oklevél kiadott fordításainak felsorolása annak feltüntetésével, hogy a fordítás milyen nyelvre történt.

6. *Regesztá* (REG.): Az oklevél kiadott regesztáinak felsorolása az előbbi módon.

7. *Facsimile* (FACS.): Az oklevél facsimile-kiadásainak felsorolása.

8. *Irodalom, ill. kommentár* (COMM.): Az oklevélre vonatkozó irodalom felsorolása pontos idézettel. A lapszám után alkalmazható az *et passim* kifejezés, ha szükségtelennek látszik a számos előfordulás megadása. Jegyzetre való hivatkozás esetén a lapszám *p.* után *s* a jegyzetszám *annot.* után írandó. Amennyiben az oklevél hitelessége vitatható, az oklevél kritikája tömören összefoglalva.

III. Az oklevél szövegének kiadása az eredeti vagy az eredetihez legközelebb álló átirat (részleges átirat, klauzula) nyomán:

A kiadás alapelvei a következők:

A kiadás teljes szövegében és szó szerint történik.

A kiadás alapjául az eredeti (*Orig.*) vagy a legjobb átirat szolgál, amelynek betűjelét a II/2. felsorolásban csillaggal különböztetjük meg (pl. *B**).

A kiadás módjában követjük „A Magyar Tudományos Akadémia szabályai középkori latin források közlésére” c. előírást (Századok 1919—1920. Melléklet 22—24) a következő pontokban: 2. a), c), d), 3., 4., 5., 6., 7., 8., 13.

A 2 a) ponthoz kiegészítésül megjegyezzük, hogy az újkori másolatban előforduló speciális *aē caudata* megtartandó.

A 2 b) ponttól eltérően a *-ci-* és *-ti-* szótagot a kiadásban megkülönböztetjük, de az átiratokban mutatkozó eltérést jegyzetben nem tüntetjük fel.

A 3. ponthoz: Vitatható esetben, amikor nem dönthető el, hogy tulajdonnévről vagy közszóról van-e szó, s a szó nagy- vagy kisbetűvel írandó-e (pl. határjárásban terepalakulat neve vagy irányjelző fanév), az oklevél írásmódját követjük. Magyar nevek és vulgáris szavak esetében a magánhangzók ékezése megtartandó.

Az 5. ponthoz: A római számjegyek után kiírt latin végződéseket kötőjel nélkül, *petit* szedéssel, megemelve adjuk közre, tehát nem *M-mo*, hanem *M^{mo}*.

A 7. ponthoz: A hosszabbított oszlopos írással írt szavakat verzálissal adjuk vissza. A *chrismon* jelzése: (*CHRISMON*), a monogrammé: (*MONOGRAMMA*); ezek mellett a szövegben elfoglalt helyre beírva alkalmazható a (*ROTA*), (*SIGILLUM IMPRESSUM*) és (*LOCUS SIGILLI*) kifejezés. Ezekhez fűződő megjegyzés csak lapalji jegyzetben közölhető.

A 8. ponthoz: A rövidítések feloldását csak nem latin tulajdonnevekben és kétes latin szavakban jelöljük, és pedig a rövidített betűk kurzív szedésével. A rövidítések feloldása esetén az *e*, *ae* írásmódjában az oklevél egészének helyesírását követjük.

A 13. ponthoz: A szövegkiadás interpunctiójában pont, vessző, pontosvessző, kettőspont, felkiáltójel és kérdőjel alkalmazható.

A szabályzattól eltérő pontok:

9. A tulajdonneveket jelölő siglák feloldását jegyzetben adjuk. *Iesus Christus* neve nem a görögös rövidített formában, hanem latin alakban oldandó fel.

10. Csonka szövegeknek, rongált oklevelek kiszakadt és olvashatatlan részeinek a szerző által történt kiegészítését szögletes zárójelben adjuk; más átiratból való kiegészítését kerek zárójelben, s jegyzetben hivatkozunk a másik forrásra. A hiányzó és ki nem egészíthető betűket szögletes zárójelbe tett annyi vonalka (kötőjel) jelzi, ahány betű hiányzik; hosszabb hiányok esetében három zárójelbe tett vonalka mellett jegyzetben közöljük, hogy kb. hány betűre terjedő rész hiányzik vagy olvashatatlan.

11. A szövegből szándékosan kihagyott részt — ilyen csak az átiratok és tartalmi kivonatok szó szerinti idézése esetén fordulhat elő — három pont ... jelzi.

12. Hibákat — nyilvánvaló tollhibákat is — csak jegyzetben javítunk. Szokatlan és feltűnő szóalakokat a szövegben nem jelölünk meg.

Az oklevél szövegébe ismert forrásból történt szó szerinti átvételeket borgis szedéssel jelöljük. A biztosan megállapítható interpolált részeket < > zárójelbe tesszük s jegyzetben utalunk rá.

IV. A jegyzet a lap alján nyer elhelyezést.

Jegyzetben közöljük az alábbiakat:

1. Az alapszöveg romlottságára (hiány, folt, vakarás, beszúrás) vonatkozó megjegyzéseket.

2. Az alapszöveg hibáira vonatkozó utalásokat és korrekciókat általában ilyen minősítéssel: a) kétségtelen hiba, tollhiba *recte*: szó után javítandó; b) konjektúra, ill. valamely szerző által javasolt számbavehető javítás után *coni.* rövidítés és a szerző neve következik; c) értelmezés esetén a javasolt rokonértelmű szó előtt *intellige*: áll.

3. Az átiratokban mutatkozó szövegeltéréseket a szövegkiadás szabályai szerint; a tulajdonnevekben, közszavakban és sajátos latin szavakban mutatkozó eltéréseket betűhív módon. Az átirat névalakja után áll az átiratot jelző betű (*A, B, C*).

Az 1—3 típusú jegyzetekre kisbetűvel (*a, b, c, a', b', c'* stb.) utalunk.

4. Filológiai megjegyzéseket szószerinti szövegátvételekre és megállapítható interpolációkra vonatkozóan, valamint forráskritikai magyarázatot. Ezekre arab számmal utalunk.

A jegyzetben történeti és nyelvészeti magyarázatokat, helymeghatározást nem adunk.

*

A kötet elején a szerkesztői bevezetés foglalkozik a kötet megjelenésének szükségességével, a kötetben közölt anyaggal és a kiadás elveivel. A bevezetés végén a levéltárak és az irodalom felsorolása következik a használt rövidítések megadásával.

A kötetet névmutató és glosszárium zárja le.

A névmutató a személy- és helynevek alfabetikus indexe. A személyek neve mellett foglalkozásuk és szereplésük éve (királyoknál uralkodási év) áll; a helynevek azonosítására a mai magyar nevük és hivatalos nevük feltüntetése ad útbaigazítást. A névmutató lapszámra és sorszámra hivatkozik s a jegyzetben közölt névvariánsokat csak akkor veszi fel, ha azok az alapszövegnek helyesebb alakot őriznek.

A glosszárium szó- és tárgymutató szerepét tölti be. Felöleli a sajátos alakú és jelentésű latin szavak mellett az oklevelekben szereplő gazdasági, társadalmi, jogi, földrajzi stb. fogalmakat az oklevél szavaival élve, továbbá a nem latin közszavakat.

A kötetet a XI—XII. századi Magyarország történelmi térképe zárja le az okmánytárban szereplő és azonosítható helyek feltüntetésével.

Az okmánytár kiadási nyelve latin.

*

A Diplomata Hungarica antiquissima II. kötete az eredetiben fennmaradt XI—XII. századi oklevelek facsimile kiadása. E kiadás csak a hiteles és a vitatott hitelű okleveleket öleli fel, a kétségtelen hamisítványokat mellőzi; közöljük azonban a hiteles oklevelek hamis par-jait. Ilyen módon a közlendő darabok száma 50 körül van.

A kötetet a facsimilében közölt oklevelek paleográfiai leírása vezeti be.

Minden oklevél facsimiléje az eredeti nagyságához mérten egy egész oldalas vagy egy dupla oldalas lapon nyer elhelyezést. Néhány rendkívül

nagyméretű oklevélről (pl. bakonybéli összeírás) egy áttekintő kép készül, s az olvashatóság végett felnagyítva 2—3 dupla lapon részletekben is közzé lesz téve oly módon, hogy egy-egy sor meg ne szakadjon.

A facsimilében közlendő oklevelek római sorszámozással látandók el. A képaláírás tartalmazza a sorszámot, az oklevél évszámát, kibocsátója nevét, a DHA. I.-ben közölt kiadás számát és az eredeti méretét. Alatta feltüntetendő az eredeti lelőhelye.

Függelékként közlendők a kötetben kiadott eredeti oklevelek pecséteinek fényképei eredeti nagyságban, kronologikus sorrendben, a facsimilékhez hasonló képaláírással.

A facsimilék mélynyomással készítenők.

*

Az alábbiakban közzétesszük egy oklevél (I. István király 1009-i veszprémi adománylevele) szövegét a fentebb megállapított kiadási elvek szerint.

3

(1009. iul. 23, apud Sool.)¹

Stephanus I. rex Hungariae dotat episcopatum Vesprimiensem.

[INTERPOLATUM]

ORIG. ET ORIG.

SUBREPTUM: *Non exstant.*

TRANSCR.: A.* *Conventus Tihoniensis sine a. [cr. 1295]² et sine eschatocollo, his verbis: . . . quoddam privilegium sancti regis Stephani . . . Orig.: Arch. Nat. Hung. Dl. 4. (Sign. ant.: Acta eccl. episc. Veszpr. Fasc. 19. n. 1.)*

B. *Bela IV. rex a. 1257 nov. 20 his verbis: . . . quoddam privilegium sancti regis Stephani . . . Diploma Belae regis est falsificatum post a. 1263.³ Orig.: Arch. Cap. Veszprim. Priv., Veszprim. eccl. et cap. 9.*

MEM.: a. *Capitulum Vesprimiense a. 1342 mai. 26 his verbis: . . . de litteris et privilegialibus munimentis ecclesie nostre quondam in destructione eiusdem spoliativa deperditis et per manus alienas in diversis partibus regni dispersis, duo privilegia . . . in transcripto capi-*

¹ *Datum in forma, qua in B dubiosae fidei est scriptum, manifeste anachronisticum et s. XIII. attribuendum est, desideratur vero in transcripto meliori A. Secundum opinionem KARÁCSONYI (op. cit. 67, 72) privilegium originale sine dato erat et scriptum est ante exarationem privilegii monasterii Sacri Montis Pannoniae a. 1001 (fortasse a. 1002) factam (n. 2). SZENTPÉTERY opinatur privilegium esse editum a. 1002 et diem ac locum dati interpolatos esse s. XIII. (cf. Reg. Arp. n. 3).*

² *Privilegium transcribi iussit Stephanus archidiaconus Segusdiensis, qui officio junctus est ad latus episcopi Vesprimiensis a. 1294—1297 (Arch. Ep. Veszprim. Mocsola I; Mon. Eccl. Strig. II. 425).*

³ *Secundum verba huius diplomatis privilegium Stephani I. regis Paulus episcopus Vesprimiensis iussit confirmari. Paulus electus est a. 1263 (cf. SZENTPÉTERY: Reg. Arp. n. 1169).*

- tuli Albensis a. 1342 aug. 22. Orig.: Arch. Cap. Vesprim. Priv., Vesprim. ecl. et cap. 20.*
- b. *Capitulum Albense a. 1342 aug. 22 his verbis: . . . Georgius quendam duo privilegia, scilicet unum sanctissimi Stephani quondam primi regis Hungarie super dotacione possessionaria predictae ecclesie Wesprimiensi facta confectum, et aliud domini Bele similiter quondam regis Hungarie, eiusdem privilegii confirmatorium . . . decem marcis conpoti Budensis ab eodem capitulo Wesprimiensi . . . pro dono in redempcionem eorundem privilegiorum receptis, reddidit . . . Orig.: Ibid.*
- c. *Capitulum Albense a. 1342 aug. 22 his verbis: . . . in quadam destruccione ecclesie ipsorum spoliativa, olym per Petrum palatinum irrogata, omnia munimenta litteralia seu privilegia, quibus mediantibus ipsa ecclesia Wesprimiensi per sanctos reges et eorum progenitores ob divine remuneracionis culturam dacione possessionaria sive donacione dotata extitisset, indifferenter cum aliis rebus de eadem ecclesia tunc receptis amissa et per mundi partes manibus spoliatorum iuxta libitum dispersa fuissent, de eisdem tempore in moderno duo privilegia, unum scilicet sanctissimi Stephani quondam primi regis Hungarie super dotacione possessionaria eidem ecclesie facta confectum, et aliud domini Bele similiter quondam regis Hungarie eiusdem privilegii confirmatorium, salvatoris clemencia annuente reperiissent, in quibus quidem duobus privilegiis inventis quecunque iura, possessiones seu ville predictam ecclesiam Wesprimiensem contingentes per dotacionem regalem eidem debencia scripta continentur . . . Orig.: Arch. Cap. Vesprim. Priv., Vesprim. ecl. et cap. 19.*
- d. *Inventarium de litteris episcopatus Wesprimiensi a. 1352 factum his verbis: Item antiquum privilegium sancti regis Stephani super multis possessionibus et iuribus episcopalibus. Item super eodem transscripta duo, unum sub sigillo regis Bele et aliud conventus Tykoniensis. Orig.: Arch. Cap. Vesprim. Priv., Vesprim. ecl. Lad. 79.*

EDD.:

PÉTERFFY: *Sacra conc. I. 6 (B partim, solummodo finis diplomatis incipiendo a vocabulis: Si quis igitur . . .)*; PRAY: *Annales r. Hung. I. 22 (partim, Péterffy)*; SCHMITH: *Ep. Agr. 1763. I. 13—15 (B e duobus apographis) = SCHMITTH: Ep. Agr. 1768. I. 16—18*; GANOCZY: *Dissert. de S. Ladislao 6—7 (Schmitth)*; PRAY: *Hierarch. I. 260—263 (B e copia authentica)*; KATONA: *Hist. erit. I. 145—148 (Schmitth, Pray: Hierarch.)*; RÓKA: *Vitae Vespr. praesulum 10—13 (B)*; BATTHYÁN: *Leges eccl. I. 371—373 (B e copia Xysti Schier)*; FEJÉR: *CD. I. 289—291 (Róka)*; FEJÉR: *CD. IV/2. 431—433 (B e copia Kaprinay vol. LXIV. p. 400)*; FEJÉR: *Rel. et eccl. initia 228—229 (Fejér I.)*; KÁROLY: *Fejér vm. tört. IV. 492—493 (Fejér IV/2.)*; *CD. Patrius VI. 1—2, 436 (A)*; KARÁCSONYI: *Szent István okl. 57—59 (CD. Patr.)*; SZENTPÉTERY: *Szent István alap. lev. 60—62 (B)*; SZENTPÉTERY: *Középkori okl. 40—42. (A)*.
 BORSA, *Levélt. Közl. 20—23 (1942—45) 387 (d)*; KUMOROVITZ: *Veszprémi reg. n. 3 61 (a)*.

REG.:

SZENTPÉTERY: *Reg. Arp. n. 3 (A, B)*; BÁRTFAI SZABÓ: *Pest m. okl. eml. 1.*
 KUMOROVITZ: *Veszprémi reg. n. 361, 362 (b, c)*.

FACS.:

Ezer év Pest vármegye földjén. Bp. [1944.] 31 (A).

COMM.:

HORVÁTH M.: A kereszténység első százada 185; KARÁCSONYI: Szent István okl. 56—57; SZENTPÉTERY, Századok 37 (1903) 297—307; BRESSLAU, Archiv f. Urk. f. 6 (1918) 43, 69—71; SZENTPÉTERY: Szent István alap. lev. 10, 33, 50—53, 59—64; ID.: Reg. Arp. n. 3, 1169; ID., Szent István Eml. II. 144, 170—172; HORVÁTH J.: Árpádkori stílusprobl. 77—78.

Authenticitatem archetypi huius privilegii critica diplomatica in operibus a KARÁCSONYI, SZENTPÉTERY et BRESSLAU scriptis satis probavit. Textus privilegii exhibet affinitatem cum diplomatibus cancellariae imperatoris Ottonis III. et Henrici II., praecipue privilegio monasterii sancti Michaelis (Michelsberg) a. 1018 (MG. DD. H. II. n. 389) et plurimis litteris cancellariae in Italia fungentis regalis, ex. gr. diplomate Arduini Italiae regis a. 1003 (MG. DD. A. n. 8) confectis. Textus, qui asservantur in transcriptis A et B sunt aequo modo corrupti; utraque transcripta continent in eisdem vocabulis eosdem errores, vel eandem scribendi et loquendi rationem inusitatam, ex. gr. discuescere pro dissuescere, subiciunt pro subiciuntur, fringere pro infringere seu frangere, etc., ex quo merito concludi potest textum transcriptis A et B exemplo adhibitum non esse privilegium originale Stephani I. regis. Litterae transcriptivales A finiuntur his verbis privilegii Stephani regis: Signum Stephani mitissimi regis, post quae verba desideratur eschatocollum conventus Tihomiensis. Transcriptum B apparet secunda parte s. XIII. esse falsificatum (cf. SZENTPÉTERY: Reg. Arp. n. 1169). E mentionibus a, b, c elucet privilegium originale et quoddam privilegium confirmatorium Belae regis tempore devastationis ecclesiae Vesprimiensis. (a. 1276, cf. PAULER: M. Nemz. Tört. II.² 551) deperdita esse, ergo eo tempore, quo transcriptum A (cr. a. 1295) et falsum B (post a. 1263) facta sunt, episcopatus Vesprimiensis privilegio suo originali iam carebat. Exemplar transumptionibus adhibitum quaerendum esse creditur in chartulario deperdito episcopatus Vesprimiensis, quod adhuc occurrit in conscriptione clenodiorum et privilegiorum episcopatus a. 1571 sub titulo: Liber sancti Michaelis patroni ecclesiae Wesprimiensis (M. Könyvszemle 39 [1932—34] 14). Qui textus interpolatus est in verbis, quae ad summam poenae infrangentibus dispositionem privilegii impositam spectant. Diplomata in cancellaria imperatoris Ottonis III. scripta continent summam poenae usque ad mille librarum auri cocti. In privilegio episcopatus Vesprimiensis leguntur: octo milia librarum auri cocti, quae summa praeter usum magna posterius interpolata esse putatur (BRESSLAU, l. cit. 70). Summa 8000 librarum auri fecit in Hungaria, ubi libra et marca eiusdem valoris aestimata fuerunt (cf. HÓMAN: Pénztört. p. 90—91, annot. 5) 8000 marcas auri, hoc est 80 000 marcas argenti (ibid. 496). Damna porro episcopatus Vesprimiensis post devastationem ecclesiae a Petro palatino a. 1276 commissam computata sunt 67 000 marcis argenti (FEJÉR: CD. VII/2. 46—48), in qua summa damna aedificiorum et detrimenta servientium ecclesiae non continentur. Omnia itaque damna episcopatus possunt aestimari praetio „8000 librarum auri”, quas „sciat se compositurum” „qui. . . Vesprimiensem ecclesie . . . episcopum . . . ex cunctis prenomatis rebus ecclesiasticis necnon dotibus molestare conaverit.” Unde huius damni aestimatio interpolationi post a. 1276 occasionem praebuisse assertur. Mentiones a, b, c probant privilegium originale et unum authenticum transcriptum

Belae regis (an III. vel IV. ignoratur) reperta esse a. 1342, inventarium autem factum a. 1352 continet praeter privilegium Stephani regis duo transcripta, quae cum A et B identificanda sunt. Minus tamen certum esse videtur, utrum privilegium confirmatorium Belae regis a. 1342 repertum, ac illud, quod hodie Belae regi IV. attribuitur (b) eadem sint.

In nomine sancte et individue trinitatis. Stephanus dei gracia Pannoni-
 orum rex. Si pietatis magnitudinem^a non solum dilectissimis, verum eciam
 adeuntibus^b fidelibus digne postulata largimur, precipue convenit, ut animi
 culmen ad superna anxiantes^c, devociones^d sanctarum ecclesiarum postula-
 tionibus acclinemur, ipsasque prediis atque possessionibus sublimando pro-
 curare flagitemus^e. Proinde omnium sancte dei ecclesie fidelium nostrorumque
 presencium scilicet ac futurorum noverit industria, quod nos anime nostre
 pro redempcione^f quatuor civitates, nominibus Wespre^g, in qua ipsius epis-
 copatus sedes est constructa, atque Albam civitates, Colon et Wsagrad^h
 civitates sancti Mychaelis Wesprimiensi subicimus ecclesie cum omnibus
 ecclesiis, capellis atque titulis seu terminis et finibus. Necnon concedimus,
 donamus atque largimur etⁱ regali nutu atque dicione prelibate sancte Wespri-
 miensi ecclesie villam unam nomine Cari in Wesprimiensi comitatu, in quo
 episcopalis, ut predictum est, constituta^k est sedes, atque tres villas, nomine
 Avsi^l, Cari ac Bergen^m in comitatu Albensis civitatis sitas, seu Morzolfewⁿ in
 pago Colocensis^o civitatis unam villam, necnon in comitatu Wsagradiensis^p
 civitatis villam unam sitam super Danubium, latere ex cuius dextro rivus,
 (qui)^q Apurig nuncupatur, discurrit, pariterque villam unam Fyseu^r nomine
 sitam in conpage Luhida^s civitatis cum omnibus utensilibus^t iugiterque perti-
 nenciis, scilicet famulis famulabusque^u, pratis, vineis, areis, edificiis, campis,
 terris, agris cultis et incultis, piscacionibus, venacionibus, aquis aquarumque
 decursibus, molendinis, viis, inviis, tam exitibus, quam inexitibus^v, ut habeat^w
 omnem^x firmitatem perpetuam, sicut est donatum, possidendorum. Habeat

^a *recte*: magnitudine

^b advenien[tibus] *B*

^c ampliantes *coni.* SCHMITH; aspirantes *coni.* PRAY; anhelantes *coni.* RÓKA

^d devocione *coni.* J. HORVÁTH

^e *recte*: flagitemur

^f remedio *B*

^g Wesperen *B*

^h Vyssegrad *B*

ⁱ *e coni.* SZENTPÉTERY

^k constructa *B*

^l Avsy *B*

^m et Beren *B*

ⁿ Morzolfew

^o *recte*: Colonensis

^p Vyssegradiensis *B*

^q *B*; vocabulum in *A* illegibile est

^r *recte*: Fyleu; Fyley *B*

^s *recte*: Hurhida; Hurhyda *B*

^t utensibus *B*

^u familiabusque *B*

^v *intellige*: reditibus BRESSLAU

^w habebat *B*

^x omnium *B*

enim prelibata sancti Mychaelis Wesprimiensis ecclesia, quam Stephanus sanctissimus regit episcopus, predictarum civitatum atque villarum, prout^a prediximus, potestatem habendi atque usque in perpetuum possidendi^b, necnon prelibato Stephano episcopo, cui ipsa est regimine^c commissa, suisque successoribus perpetim subiciendi, omnium hominum contradiccione funditus removente^d. Regali denique iubemus potestate, ut nullus^e dux, marchio, comes, episcopus, archiepiscopus^f, vicecomes, sculdacius, iudex vel exactor, aut aliqua magna parvaque regni nostri persona^g audeat discuescere^h pre-nominata sancti Mychaelis Wesprimiensis ecclesiaeⁱ, aut subripere de omnibus rebus suis mobilibus et immobilibus^k, quesitis et inquirendis, cum omnibus, que sibi in prelocutis civitatibus earumque pertinenciis et finibus, necnon in villis pertinent, vel in aliquibus locis subiciunt^l, aut Stephano illius sancte episcopo ecclesie suisque successoribus^m aliquid molestie inferre presumatⁿ. Si quis igitur huius nostri precepti paginam fringere^o temptaverit, aut prelibate sancti Mychaelis Wesprimiensis ecclesie Stephanum almificum episcopum suosque successores ex cunctis pre-nominatis^p rebus ecclesiasticis^q necnon dotibus molestare conaverit, <octo milia>¹ librarum auri cocti sciat se compositurum, medietatem camere nostre et medietatem prelocute sancti Mychaelis Wesprimiensis ecclesie, necnon Stephano celebri episcopo suisque successoribus, trecentorumque decem et octo patrum anathemate^r feriendum atque perpetuali suplicio^s tradendum iugiterque baratri^t pene perpetim fore concremandum. Quod ut verius credatur diligenciusque ab omnibus observetur, paginam hanc manu propria corroborantes anuli nostri inpressione subter insigniri curavimus.^u Signum domini Stephani mitissimi regis^v.

Győrffy György

^a ut *B*

^b possessidendi *B*

^c regimini *coni.* SZENTPÉTERY

^d remota *coni.* KARÁCSONYI

^e nullus *A*

^f archiepiscopus *B*; *ordo verborum recte*: archiepiscopus, episcopus BRESSLAU

^g parva — persona] personaque parva regni nostri *B*

^h *recte*: dissuescere, *intellige*: abalienare *J. HORVÁTH*; disvestire *coni.* KARÁCSONYI

ⁱ ecclesie *B*

^k immobilibus *B*

recte: subiciuntur KARÁCSONYI

^m successoribus *B*

ⁿ presumpmat *B*

^o infringere *coni.* KARÁCSONYI, frangere *coni.* SZENTPÉTERY

^p prenotatis *B*

^q ecclesiasticis *B*

^r anathemate *B*

^s suplicio *B*

^t *recte*: barathri

^u Datum in Sool apud capellam beati Stephani prothomartiris anno ab incarnatione [recte: incarnatione] domini millesimo VIII add. *B*, quod interpolatio e s. XIII. esse videtur.

^v Signum — regis *om.* *B*

¹ *Vocabula octo milia haud dubie interpolata sunt. In privilegio episcopatus Quinqueecclesiensis (n. 4) eodem loco invenitur: centum.*

KATUS LÁSZLÓ

A NEMZETISÉGTÖRTÉNETI KUTATÁSOK FŐBB PROBLÉMÁIRÓL ÉS A NEMZETISÉGI MUNKACSOPORT MUNKÁJÁRÓL

A felszabadulás után új világnézeti és módszertani alapokon kibontakozó magyar történettudomány legsürgetőbb és egyben legnehezebb feladatai közé tartozott az 1918 előtti soknemzetiségű Magyarország történetének, az ennek keretében élt nem-magyar népek fejlődésének és a nemzetiségi kérdésnek kutatása. Az ezen a téren elért eredményeknek jelentős része az immár több mint egy évtizede alakult és a Történettudományi Intézet mellett működő *nemzetiségi munkaközösség*hez kapcsolódik.

A nemzetiségi kérdés kutatásának fontosságát a magyar marxista történetírás számára politikai és tudományos szempontok egyaránt indokolják. „Aktualitását a felszabadult kelet-európai népek békés együttműködése és barátsága történeti előzményeinek keresése éppúgy indokolja, mint közelebről Magyarország története marxista szintézise egyelőre egyetemi tankönyv formájában való megírásának szükséglete.”¹ Nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt a tényt sem, hogy a nacionalista szemléletnek közvéleményünkben legmélyebben meggyökeresedett s politikailag legkárosabb maradványai éppen a soknemzetiségű Magyarország problematikájához és a nemzetiségi kérdés értékeléséhez kapcsolódnak. A tudományos indokolás alkalmával pedig rá kell mutatnunk arra, hogy ez a kérdés volt az, melyben az 1945 előtti polgári történetírás — bármennyit foglalkozott is vele, s bármennyit tett is a források feltárása és publikálása² terén — szemléleti korlátai következtében szükségképpen a legkevésbé tudta megközelíteni a helyes megoldást. A nacionalista szemlélet, a magyar nemzetállami ideológia és a revizionista politika szolgálatának követelménye megdönthetetlen axiómaként állítottott a polgári korszak történései elé, s ez még a polgári objektivitás és a szigorú szakmai módszeresség érvényesülését is lehetetlenné tette e téren.

Ha fiatal marxista történetkutatásunk megszervezésekor némely tekintetben túlzottan vagy helytelen formában került is alkalmazásra a kollektív munkamódszer, az ma már nem tagadható, hogy a nemzetiségi kérdés esetében helyesen ismertük fel, hogy ennek a bonyolult és szétágazó problémakomplexumnak a felgöngyölítése csak közös erőfeszítéssel, a kutatók szoros együttműködésével lehetséges, s a munkaközösség szervezeti és működési formájának megállapítása is helyesen és célravezetően történt. A nemzetiségi munkaközösség 1950 elején alakult meg I. Tóth Zoltán vezetésével. Az intézeti munkatársak mellett magába foglalta a kérdésnek egyebütt — főleg a levéltárakban és könyvtárakban dolgozó — szakértőt is. Igen szerencsés kezdeményezés volt, hogy a tapasztaltabb és a kérdés kutatásában már jelentős eredményekre visszatekintő kutatók mellett bevontak a munkába több egészen fiatal, kezdő történészt is, akik a munkaközösség keretében jól elsajátíthatták a szükséges szakmai ismereteket, és hamarosan önálló feladatokat is vállalhattak.

A munkaközösség elvi kiindulása gyökeres fordulatot jelentett a múlttal szemben, hiszen a marxizmus-leninizmus nemzetelméletén és történelmi materializmus módszerének alkalmazásán alapult. Elismerte az 1918 előtti Magyarország *soknemzetiségű* voltát; a határai közt lakó nemmagyar népeket önálló nemzeti fejlődés hordozóinak tekintette, melyeknek nemzetté válása, majd elszakadása és önálló nemzetállamban való egyesülése éppoly szükségszerű folyamat volt, mint a magyar nemzeti és függetlenségi mozgalom. A nemzeti mozgalmakat a történeti fejlődés bizonyos szakaszához kötött jelenségként kezelte, s kibontakozásuk feltételeit a hanyatló feudalizmus méhében megszülető tőkés termelésben és a polgári társadalom csirái közt kereste. Az új szemlélet érvényesülése természetesen itt sem ment egy csapásra. A munkaközösség vitáulésainak fontos szerepe volt a még nagy számmal élő — bár inkább ösztönös, mint tudatos — nacionalista maradványok fokozatos leküzdése és a helyes szemlélet kialakítása terén. Kétségtelen, hogy a főveszélyt jelentő nacionalista szemlélet elleni harc során bizonyos tulzó s a problémákat sematikus leegyszerűsítő „baloldali” nézetek is jelentkeztek. Ma azonban már mindkét szélsőség a múlté.

Elvi kiindulópontjának megfelelően a munkaközösség főfeladatának a magyarországi nemzetiségi kérdés sovíniszta elfogultságtól mentes vizsgálatát tekintette. Mindenekelőtt a nemmagyar népek nemzeti mozgalmainak gyökereit és menétét kívánta

¹ I. Tóth Zoltán: A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-történeti Osztályának Közleményei VII. 4. sz. (1956), 259. l.

² Elsősorban a Fontes sorozat (Magyarország újkori történetének forrásai) nemzetiségi okmánypublikációira (Szekfű, Miskolczi, Steier, Thim) és a Magyarság és nemzetiség sorozat kötetekre gondolunk itt.

feltárni, s beható marxista elemzés alapján értékelésüket megadni. Ez viszont csak úgy látszott lehetségesnek, ha végeredményben e népek teljes történeti fejlődésének felvázolására vállalkozik a nemzeti mozgalmak időszakában — a XVIII. század második felétől 1918-ig —, kiterjedve a nemzetiségi kérdéssel szorosan össze nem függő, de végső fokon azt mégis befolyásoló problémákra is. A kollektíva másik fontos feladata a magyar uralkodó osztályok nemzetiségi politikájának értékelése volt.

A munkaközösség 1950 és 1953 közötti első munkafázisában rendkívül szerencsésen hangolta egybe az egyéni és kollektív munkát. Az egyes kutatók munkája egységes munkatervbe illeszkedett. A levéltári és hírlaptári forrásanyag első feltárása és regisztrálása kollektív munka keretében történt, s ugyancsak közösen folyt a programszerű megbeszéléseken az elvi és módszertani problémák megvitatása, tisztázása is. Az egyes nemzetiségek történetét összefoglalóan feldolgozó tankönyvelőtanulmányok elkészítése viszont az egyes kutatók egyéni feladata volt. A munkamódszer a meglévő tudományos adottságokhoz és az egyetemi tankönyvírás gyakorlati követelményeihez igazodott. Az 1849-ig terjedő időszak feldolgozásához rövidebb idő, de jobban megmunkált talaj állt rendelkezésre. A hazai és a külföldi polgári történetírás ezen a téren viszonylag sok forrásanyagot és részletadatot tárt fel, itt tehát főleg a kritikailag megfelelően megrostált és átértékelt korábbi forráskiadványokra és monográfiákra támaszkodtunk; ezt elsősorban az egykorú sajtó és statisztikák anyagával egészítettük ki, s csak a legszükségesebb esetekben fordultunk eredeti levéltári forrásokhoz. A dualizmus korában viszonylag gyorsan megváltozott a helyzet: a polgári történetírás ezen a téren forráskiadványt semmit, használható feldolgozást pedig igen keveset produkált. A munkaközösség tagjai itt valóban úttörő munkát végeztek a polgári minisztériumok nemzetiségi iratanyagának feltárásával és feldolgozásával, s ehhez járult az egykorú nemzetiségi sajtó felhasználása is.

A munkaközösség munkájának eredményeképp 1953-ig az egykori Magyarországon élt valamennyi nagyobb nemmagyar nép történetének összefoglaló feldolgozása megtörtént a nemzeti mozgalmak időszakában, 5—20 ívnyi terjedelmű *egyetemi tankönyv előtanulmányok* formájában. A románok történetét *I. Tóth Zoltán*, az ukránokat és szerbeket *Perényi József*, a szlovákokat *Arató Endre* és *Székely Erzsébet*, a németeket *V. Windisch Éva*, az erdélyi szászokat *Sárközi Zoltán*, a horvátokat *Katus László* dolgozta fel. Az előtanulmányok alapján *Arató Endre* nyújtott összefoglaló képet a magyarországi nemzetiségi kérdés történetéről 1790 és 1849 között a megfelelő tankönyvkötetben. A dualizmuskorabeli tankönyvfejezetek megírását *I. Tóth Zoltán* kezdte meg, majd e sorok írója fejezte be. Az előtanulmányok egy része nyomtatásban is megjelent.³ Más részük alapjául szolgált a kérdés további, elmélyültebb feldolgozását nyújtó részlettanulmányoknak, ill. összefoglalásoknak,⁴ vagy pedig átdolgozva, továbbfejlesztve megjelenés előtt áll. Szorosan kapcsolódtak a munkaközösség munkájához *Kemény G. Gábor* nagyszabású iratpublikációi,⁵ valamint a *nemzetiségi bibliográfia* gyűjtőmunkálatai is.⁶

A tankönyvelőtanulmányok elkészülte után, 1953-tól a munkaközösség megszűnt munka-kollektíva lenni, szervezeti kerete fellazult, majd ténylegesen meg is szűnt. A kutatóikat a megkezdett alapokon továbbépítő munkatársak közötti kapcsolat és együttműködés azonban általában tovább élt.

A nemzetiségi munkaközösség 1950 és 1953 közötti „hőskorának” eredményeit úttörő jelentőségűeknek minősíthetjük akkor is, ha tudomásul vesszük, hogy ezek a feldolgozások eredeti formájukban ma már nem mindenben elégíthetik ki történet-tudományunk igényeit. Ezek az előtanulmányok, illetve a rájuk támaszkodó összefoglalások nyújtják első ízben a soknemzetiségű Magyarország nemmagyar népei történetének, a nemzeti mozgalmak fejlődésének tudatos nacionalista szemlélettől mentes, marxista igényű összefoglalását, jelentős részükben eddig ismeretlen és sokrétű forrásanyag alapján. Kétségtelen, hogy az új szemlélet és módszer egyik tanulmányban sem valósult meg maradéktalanul, hanem több-kevesebb mértékben jószándékú törekvés és

³ *I. Tóth Zoltán*: Az erdélyi és magyarországi román nemzeti mozgalom (1790—1848). Bpest, 1959 (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 12.). — *Перену Й.*: Из истории закавказских украинцев. (1849 — 1914). Bpest, 1957. (Studia Historica 14.). — *Arató Endre*: К господарским дејанијам Словенска од 1849—1900. Исторички Описи 1953, 229—279. 1. — *Перену Й.*: Партији и политическај борба сербов в Венгрии. (1887—1900 rr.). Etudes historiques. Bpest, 1960. II. köt.

⁴ *Arató Endre*: A nemzetiségi kérdés története Magyarországon. 1790—1848. Bpest, 1960. 1—2. köt. — *I. Tóth Zoltán*: Kossuth és a nemzetiségi kérdés 1848—1849-ben. Kossuth Emlékkönyv. II. Bpest, 1952. — *Uő*: A Szemere kormány nemzetiségi politikája. Az MTA Társadalmi-történeti Osztályának Közleményei. II. (1952), 309—333. 1. — *Katus László*: A Tisza-kormány horvát politikája és az 1883. évi horvátországi népmozgalmak. Századok 1958. 5—6. sz. és 1959. 2—4. sz.

⁵ Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. I—II. Bpest, 1952—1956.

⁶ Magyar Történeti Bibliográfia 1825—1867. IV. köt. Nemmagyar népek (Nemzetiségek). Szerk. Kemény G. Gábor és Katus László. Bpest, 1959.

igény maradt — de hát alijában véve így volt ez történeaszfrontunk csaknem valamennyi szakaszán. A tankönyvek határideje miatt a szerzők számos esetben a részletproblémák kellő tisztázása nélkül vállalkoztak a szintézisre, s a bonyolult nemzetiségi problémák szövevényében gyakran alkottak sematikus és dogmatikus értékeléseket, vagy vettek át nacionalista szemléletet rejtő beállításokat. Mégsem tekinthetjük e vállalkozásokat meggondolatlanul elhamarkodottnak. Sőt egy évtized távlatából visszatekintve, az adott helyzetben egyedül helyes tudományos stratégiának tarthatjuk e merészen vállalt, s viszonylag gyors hajrában készült első szintéziseket, mert alapul szolgálhattak tudományágunk egyik fontos részének továbbfejlődéséhez. Fogyatékoságaik egy több évtizedes kutatómunka első fázisának, kezdő — de kétségtelenül fontos és jelentős — lépésének szükségszerű és természetes velejárói. Szerepük jóval túlmegy a pusztá problémafelvetésen: összegyűjtötték, s a marxista kritika — néhol még kissé mechanikusan kezelt — rostáján átszűrték az egyes nemzetiségek fejlődésének alapvető tényanyagát, helyesen vázolták a fejlődés fővonalát, mozgató tényezőit, korszakait; értékeléseik zöme — kisebb részletkorrekciókkal és finomításokkal — az újabb viták tüzeiben is helytállónak bizonyult. A munkaközösség akkori fiataljai nevében pedig büzvást elmondhatjuk, hogy kezdő kutató számára jobb és hasznosabb iskolát, mint ez a tanító és tanuló, de egyúttal nehéz feladatokat is elének tűző kollektíva volt, aligha tudunk elképzelni.

Az eddigi nemzetiségi kutatások előterében elsősorban az egyes nemzetiségek politikai fejlődése, a nemzeti mozgalmak kulturális-politikai fővonala állt, s eredményeik is ezen a téren mutatkoztak leginkább időtállóknak. E munkálatok nyomán ma már egészében véglegesnek tekinthető — részleteiben azonban még finomítható — képünk van a hanyatló feudalizmus és a polgári forradalom időszakának (1790—1849) nemzeti mozgalmairól, s megvannak az előfeltételei annak, hogy 2—3 éven belül hasonlóan átfogó képet alakítsunk ki a soknemzetiségű polgári Magyarország (1849—1918) nemzetiségi problematikájának politikai részéről is. A nemzetiségi kérdés legszembetűnőbb politikai oldalának feltárása, s az egyes nemzeti mozgalmak külön-külön tárgyalása a kutatás első szakaszának szükségszerű lépése volt.

Bár egyes előtanulmányok tekintélyes gazdaságtörténeti anyagot tártak fel (főleg szlovák, ukrán és horvát vonatkozásban), más esetben pedig a nemzeti mozgalom társadalmi bázisának rajza tekinthető valóban mintaszerűnek (I. Tóth Zoltán román-előtanulmánya), a nemzetiségi kérdés gazdasági és társadalmi vonatkozásai, főleg pedig a nemzeti mozgalom alapja és politikai-kulturális felépítménye közti összefüggés, ill. kölcsönhatás kérdései általában tisztázatlanok maradtak. A munkaközösség tapasztalatai alapján kiderült, hogy ezeket a problémákat az eddigi kutatási keretek közt — vagyis az egyes népek, ill. nemzeti mozgalmak külön-külön, egymástól és az uralkodó nemzet fejlődésétől bizonyos fokig elszigetelt vizsgálatával — s az eddig alkalmazott módszerekkel nem is lehet maradéktalanul megoldani. Az eddigi eredmények alapján megérett a helyzet arra, hogy egyet továbblépjünk a nemzetiségi kérdés kutatása terén: egyrészt mélyebbre ássunk a kérdés rugóinak, igazi mozgató tényezőinek megértésében, másrészt pedig vizsgálódásunk körét időben és térben kiszélesítsük: azaz vizsgálat alá vegyük a soknemzetiségű Magyarországot, ill. a Habsburg-Monarchia egész gazdasági és társadalmi struktúráját és politikai fejlődését nemzetiségi összetétele szempontjából, tehát éppen abban a vonatkozásban, melyben túlmutat saját történeti létén az elemek alkotó népek önálló nemzeti fejlődése irányában; ugyanakkor visszafelé nyomon kísérjük e népek történetét a feudalizmusnak a nemzeti mozgalmak kibontakozása előtti időszakában is. A nemzetiségtörténeti kutatások ez újabb szakaszában ismét felmerült a kollektív munka, illetve a szervezettebb és rendszeresebb együttműködés igénye. Így jött létre 1958 elején az Intézet Egyetemes Osztalvány belüli a nemzetiségi munkacsoport (tagjai P. Mayer Mária, Csatári Dániel és e sorok írója) s szerveződött újjá 1959-ben e csoport, valamint az ELTE Kelet-Európa Története tanszékének kezdeményezésére, *Arató Endre* vezetésével, a kérdés hazai kutatóit összefogó szélesebb nemzetiségi munkaközösség is.

A jelenlegi szélesebb munkaközösség nem alkot oly szoros munkakollektívát, mint elődje — annak szerepét az intézeti szűkebb csoport tölti be a tankönyvmunka vonatkozásában is —, célja inkább a szétszórtan egyénileg dolgozó kutatók összefogása, közös problémáik időnkénti megbeszélése, elkészült munkáik megvitatása, s publikálási lehetőségek biztosítása. A mintegy 25 tagú munkaközösségnek nincs olyan szoros munkaterve sem, mint a korábbiak, de igyekszik tagjainak munkásságát bizonyos fő kutatási témák köré csoportosítani. Ezek, mint ahogy azt *Arató Endre* a munkaközösség újjáalakuló ülésén felvázolta, a következők: 1. a nemzetiségi kérdés a dualizmus korában; 2. a magyar nacionalista ideológia története; 3. a nemzeti kérdés a Habsburg-Monar-

chiában és Kelet-Európában, 4. a nemzeti kérdés szerepe az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásában; 5. a magyarországi nemmagyar népek története a nemzeti mozgalmak előtt; 6. a szláv kérdés története.

Az általában 2—3 havonként összeülő munkaközösség 1959—60-ban hét terjedelmesebb tanulmányt vitatott meg: *Sárközi Zoltán*: Az erdélyi szászok története 1790—1867; *Perényi József*: A magyarországi szerbek az imperializmus korában (1900—1918); *V. Windisch Éva*: A magyarországi német nemzetiségi mozgalom története 1849—1918; *Katus László*: A Tisza-kormány horvát politikája és az 1883. évi horvátországi népmozgalmak; *Búr Márta*: A határőrvidéki zadrugák válsága; *Bellér Béla*: A magyarországi németiség története 1918—1923; *Kóvágó László*: A magyarországi szlovén kérdés 1818—1919-ben.

A megvitatott tanulmányok időbeli megoszlása tehát eléggé változatos volt, „nemzetiségi megoszlásuk” azonban meglehetősen egyoldalú: 4 foglalkozott a délszlávokkal és 3 a németekkel. Nagyobb részük a korábbi előtanulmányok korszerűsített, továbbfejlesztett változata, illetve azok egy fejezetéből kinőtt munka; akadt azonban köztük frissen született új tanulmány is (Búr, Bellér, Kóvágó). Valamennyi körül igen élénk vita bontakozott ki, s e vitákban az egyes tanulmányok részletproblémái mellett minduntalan szőnyegre kerültek a nemzetiségtörténeti kutatás clóterben álló általános elvi és módszertani kérdései is. Különösen tanulságosak voltak ebből a szempontból az egykori előtanulmány-átdolgozások vitái, mert itt jöttek elő legélesebben azok az új követelmények, melyeket tudományágunk mai fejlettségi fokán a tíz évvel ezelőtt fogant munkákkal szemben támasztunk, s itt érzékelhetők legjobban, hogy miben történt haladás kutatásaink akkori szintjéhez képest.

Csak röviden ismertetethetjük a nemzetiségtörténeti kutatások jelenlegi szakaszának fontosabb elvi és módszertani kérdéseit, melyek elsősorban foglalkoztatják Intézetünk szűkebb nemzetiségi kutatócsoportját, s érintik a szélesebb munkaközösség munkáját is.

A munkacsoport előtt a dualizmuskorabeli tankönyvfejezetek elkészítésének elsődleges feladata áll, tehát érthető, hogy e problémák is a polgári korszak nemzetiségi kérdése körül csoportosulnak. A korábbi előtanulmányok (a román kivételével, amely csak 1900-ig megy) összefoglalják az egyes nemzeti mozgalmak külön-külön útját egészen az elszakadás pillanatáig. Ezekre kell épülnie a további kutatásnak.

*

Bármennyire megvolt is a törekvés az egyes nemzeti mozgalmakban a saját burzsoáziájuk érdekeit szolgáló és annak vezetése alatt álló külön nemzeti piac, előbb gazdasági, majd politikai egység létrehozására, a kiegyezés korában mégis elsősorban az a körülmény nyomta rá bélyegét valamennyi magyarországi nemzetiség gazdasági és társadalmi fejlődésére, hogy ez a fejlődés *egy nagyobb és átfogóbb gazdasági és politikai egység keretei közt folyt le, egy szélesebbkörű egységes piacba illeszkedett bele*. Ezért fontos a magyarországi nem magyar népek gazdasági és társadalmi fejlődését, s politikai mozgalmait a *soknemzetiségű Magyarország egészének keretei közé állítva* is vizsgálni, illetve a *soknemzetiségű Magyarország gazdasági és társadalmi szerkezetét nemzetiségi összetétele szempontjából is elemezni*. Az eddigi nemzetiségtörténeti munkálatokból leginkább éppen ez az összefoglaló szemlélet hiányzott, bár kétségtelen, hogy ennek érvényesítésére csak akkor kerülhetett sor, midőn az egyes nemzetiségek külön fejlődésének alapvető tényei már tisztázva voltak. Ezt a hiányt a korábbi munkaközösség tagjai is érezték, s néhányan hozzá is láttak a soknemzetiségű Magyarország általános problémáinak kutatásához. *I. Tóth Zoltánnak* a nemzetiválás és a soknemzetiségű állam fejlődésének elvi problémáit, illetve a nemzetiségi kérdés történetének kiegyezéskorabeli főbb vonásait tárgyaló tanulmányaira gondolunk elsősorban.⁷

A kapitalista Magyarország *soknemzetiségű* állam volt, tehát fejlődésének valamennyi alapvető problémáját (a polgári demokratikus átalakulás kérdése, a parasztkérdés, a munkáskérdés stb.) jelentős mértékben befolyásolta az a körülmény, hogy mindezek a problémák egy oly államban vetődtek fel, amelynek uralkodó nemzete számszerű kisebbségben volt az elnyomott nemzetiségekkel szemben. Nem elég tehát egy részről az egész Magyarország tőkés fejlődésének problémáit általában, másrésztől az egyes nemzetiségek fejlődését külön-külön vizsgálni, hanem *tisztáznunk kell a nemzeti-ségi kérdés szerepét a soknemzetiségű állam fejlődésének egészében*.

⁷ A soknemzetiségű állam néhány kérdéséről az 1948 előtti Magyarországon. Az MTA Társ. Tört. Oszt. Közl. VII. 4. sz. (1956), 259—279. l.

Bármennyire szembehehelyezkedünk is elvben az egykori magyar uralkodó osztályok nemzetállami szemléletével, történetírásunk gyakorlatában ez a szemlélet még mindig sok tekintetben érvényesül. Egyetemi tankönyvünk például bizonyos tekintetben mechanisztikusan és formálisan intézi el a kérdést: külön fejezetben ismerteti a magyarországi nemmagyar népek történetét, foglalkozik az uralkodó osztályok nemzetiségi politikájával is, de Magyarország egész fejlődését, gazdasági és társadalmi szerkezetét úgy tárgyalja, mintha az tisztán magyar fejlődés, magyar gazdasági és társadalmi szerkezet, tehát magyar nemzetállam lenne. Az egyes nemzetiségek történetének tárgyalása terén a tankönyv kétségtelenül úttörő munkát végzett, szükséges lenne azonban emellett a kapitalista Magyarország történetének egész tárgyalása során a nemzetiségi összetétel szempontjainak fokozottabb érvényesítése is. Az 1880—1900-as tankönyvfüzet jelentős lépést tett e tekintetben, midőn — részben a munkacsoport kezdeményezésére — összefoglaló fejezetekben tárgyalja a nemzetiségek gazdasági, társadalmi és politikai fejlődésének főbb általános sajátosságait, az egyes nemmagyar népek külön-külön fejlődésének bemutatása mellett.

Az ilyen irányú vizsgálatoknak vannak bizonyos *előfeltételei*, amelyek most már a megfelelő mértékben megvalósultak. Voltak bizonyos *előzményei* is a kutatásoknak: elsősorban a polgári radikális szociológusok tettek bizonyos lépéseket a korabeli Magyarország társadalmi szerkezetének tudományos vizsgálata terén (a Huszadik Század köre: Jászi Oszkár, Ráczy Gyula stb.), de ezek a két világháború között természetesen folytatás nélkül maradtak. Az elmúlt években az egyetemi tankönyvekkel kapcsolatos részlet-tanulmányok marxista szemlélet alapján tisztázták a kiegészítés korának alapvető problémáit és megrajzolták az akkori Magyarország gazdasági és társadalmi szerkezetének általános képét, s kétségtelenül ez a leglényegesebb előfeltétele a nemzetiségi szempontú kutatások lehetőségének.

A fenti általános követelményekből folyó *módszertani és forráskritikai problémákat* a szűkebb intézeti nemzetiségi munkacsoport tagjai — a kérdések érdekelt intézeti szakértőinek bevonásával — ismételten megvitatták, saját kutatásaik körében a gyakorlatban is kikísérletezték,⁸ s a szélesebb munkaközösség vitáiban is minduntalan szónyegre kerülnek. E módszertani problémák főleg a különböző forráscsoportok felhasználásával kapcsolatosak. Elsőrendű fontosságú e téren az egykorú statisztikák és szociográfiai leírások helyes alkalmazása, mert ezek lehetővé teszik a kapitalista társadalom bonyolult tömegjelenségeiben és folyamataiban mutatkozó számszerű összefüggések megállapítását, s a gazdasági és társadalmi struktúra viszonylag pontos leírását. Tisztában kell lennünk a statisztikai módszer korlátaival is: a pusztán mennyiségi elemzés számos részletproblémát megoldatlanul hagy, s alig ad magyarázatot a fejlődés okozati összefüggéseire. Kiderült azonban az is — legszembetűnőbben a határörvidéki zadrugák válságát tárgyaló tanulmány kapcsán —, hogy a statisztikai adatok teljes hiánya a kapitalizmus korában szinte megfoghatatlanná és lemérhetetlenné teszi az egyes gazdasági-társadalmi jelenségeket — még ha egyébként gazdag és érdekes levéltári és sajtóanyag, valamint néprajzi és szociográfiai irodalom áll is rendelkezésünkre. Ilyen eset azonban kevés van, s rendszerint kiderül, hogy közvetett úton mégiscsak módot találhatunk a számszerű összefüggések lemérésére.

A legtöbb esetben azonban nem a számszerű adatok teljes hiányával állunk szemben, hanem a meglévő, s sokszor ellentmondó adatok helyes felhasználásának, s a belőlük a valóságos állapotokra való következtetés módjának problémájával. Ez a nemzetiségi kutatás területén különösen nehéz feladat, mert a fejlődés számszerű ábrázolásának követelményén felül még az egyes nemzetiségeket is el kell határolnunk a statisztikai anyagban. Ez pedig korántsem oly egyszerű dolog. Részletes anyanyelvi statisztikát csak az 1910-es népszámlálás ad — ennek megbízhatóságához is számos kétség férhet —, az 1900-as csak bizonyos vonatkozásokban, a hiányzó adatok egy része azonban az 1910-ben megadott számokból kikövetkeztethető.⁹ A korábbi népszámlálásokban az anyanyelvi szempont alig érvényesül, a gazdasági felvételekben (1895-ös mezőgazdasági statisztika és az iparstatisztikák) pedig egyáltalán nem. Ez a szempont tehát végső soron nem elegendő a nemmagyar népek szerepének és súlyának számszerű ábrázolására. Mind a gazdasági és társadalmi szerkezet rekonstrukciójához, mind a különböző fejlődési sorok megállapításához a *nemzetiségi területi egységeket* kell tehát alapul vennünk.

⁸ *Katus László*: A mezőgazdaság tőkés fejlődésének főbb vonásai az Osztrák-Magyar Monarchia délszláv területein. Történelmi Szemle 1959. 3—4. sz. — *P. Mayer Mária*: A kárpát-ukrán parasztsztruktúrák helyzete a XIX. sz. végén. Kézirat.

⁹ *L. P. Mayer Mária*: A XIX. sz. végi kárpátukrán parasztszágtörténeti kutatás módszertani problémáihöz. Kézirat.

Az elmondottakból érthető, hogy nemzetiségi vitáink és munkamegbeszéléseink alkalmával egyre gyakrabban és sürgetőbben merül fel az igény a soknemzetiségű Magyarország gazdasági-társadalmi szerkezetének *regionális* szempontú vizsgálata iránt. Véleményünk szerint a kapitalista Magyarország gazdaságtörténetére vonatkozó kutatásaink már elérték azt a szintet, hogy indokolt az ilyen regionális kutatások kezdeményezése. Az ország egészét jellemző vonások ugyanis — különösen számszerűen kifejezve — erősen átlagértékűek. Még viszonylag legjobban a magyarlakta központi tömb reális helyzetét tükrözik, a nemzetiségi vidékekre azonban már csak igen óvatosan alkalmazhatók.

A regionális kutatások alapjául szolgáló területi egységek megállapítása rendkívül bonyolult feladat, különösen visszamenőleg, egy már több mint négy évtizeddel ezelőtt felbomlott államkeret vonatkozásában. Egyrészt a gazdasági és társadalmi viszonyokra, másrészt az etnikai és nyelvhatárookra vonatkozó egykorú adatok aprólékos elemzésével kísérhetjük meg azoknak a kisebb területi egységeknek az elhatárolását, melyek a nagy egységen belül bizonyos konkrét és sajátos fejlődés, illetve szerkezet hordozói. Az eddigi — még kezdeti stádiumban levő — kutatások arra mutatnak, hogy az 1918 előtti soknemzetiségű Magyarország azon területi egységeinek (régiók, zónák), amelyekre megközelítően azonos gazdaságföldrajzi adottságok, többé-kevésbé homogén termelési és társadalmi szerkezet jellemzőek — általában jól meghatározható nemzetiségi jellegük is van. Nagyobb részük egybeesik egyes nemzetiségek egész vagy részleges településterületével, kisebb részük pedig átmeneti, ill. keveredési zónákat alkot. Az egyes nemzetiségek szerepét tehát csak akkor tudjuk igazán pontosan megállapítani, ha gazdasági és társadalmi súlyukat nemcsak az egész országon, hanem ezeken a sajátos nemzeti és gazdasági területi egységeken belül is lemérjük.

Ez az ideális módszertani követelmény a gyakorlatban csak meglehetősen durva megközelítésben valósítható meg, az egykorú közigazgatási-területi beosztáshoz igazodva, melyre adataink vonatkoznak. A regionális alapon történő vizsgálat azonban még így is konkrétabb képet nyújt az egyes nemzetiségek valóságos gazdasági-társadalmi szerkezetéről, mint a tisztán anyanyelvi statisztikák alapján „előállított” absztrakt nemzeti-ségi társadalmak általánosított adatainak feldolgozása.

Beható regionális vizsgálatok nélkül is nyilvánvaló, hogy a kapitalista Magyarország gazdasági és társadalmi szerkezete nem tekinthető egységesnek. Lényeges eltérések voltak egyrészt az uralkodó nemzet és a nemzetiségek, másrészt az egyes nem-magyar népek, sőt azok különböző települési csoportjai, illetve a különböző nemzetiségi területek struktúrája között. Ezeknek az eltéréseknek a lényege abban foglalható össze, hogy a népek tőkés fejlődése más-más természeti és gazdasági adottságok közt indult meg, más-más speciális feltételek mellett, eltérő ütemben és sok tekintetben különböző utakon is haladt. A tőkés fejlődés ismert és szakirodalmunkban is részletesen elemzett útjainak helyi módosulásai, illetve a fejlődés új, eddig még ki nem dolgozott típusainak, változatainak feltételezése és rekonstrukciója alkotta az elmúlt két évben a nemzetiségi munkaközösség vitáinak egyik refrénszerűen visszatérő csomópontját.

Az egyetemi tankönyvek legutóbb megjelent füzeté is rámutat arra, hogy nemzetiséglakta területek termelési szerkezete és gazdasági viszonyai lényegesen eltérnek a magyarlakta területektől. Különösen szembetűnő a nemzetiségi hegyvidékek és medencék állattenyésztő legelő- és erdőgazdaságának ellentéte a magyarlakta területen domináló szemtermelő szántógazdálkodással; valamint a nemzetiségi kisárutermelés szembenállása a magyar vidékek tőkés mezőgazdasági nagyüzemeivel. Az általános megállapításokon túlmenő részletek kidolgozása azonban még hátra van, s a megvitatott, ill. készülő tanulmányok egy része jelentős lépéseket tesz ezen a téren is.

Hasonlóképpen nem mentünk még túl az általánosságokon az egyes népek társadalmi szerkezete közti lényeges eltérések elemzése terén sem. Az nem kétséges, hogy a nemzetiségi társadalmak osztályszerkezete más, mint az uralkodó nemzeté, s egymás közt is jelentős eltéréseket mutatnak fel, sőt a látszólag azonos osztályok belső funkciója, helyzete is eltérő lehet. A kisárutermelés domináló szerepéből érthető, hogy a kispolgárságnak és a burzsoázia középrétegeinek szerepe rendkívül fontos a nemzetiségi társadalmakban.

A soknemzetiségű Magyarország kapitalista struktúrájának beható elemzése és megállapítása után kutatásainkat két irányban kell kiterjesztenünk. Egyrészt fel kell vetnünk az eltérő struktúrák, a különböző kapitalista fejlődési adottságok eredetének, kialakulásának kérdését, ami kétségtelenül mélyen visszavezet bennünket a feudalizmus korába. A tőkés viszonyok elemzése ma már nyilvánvalóvá tette, hogy a magyarországi nemzetiségi kérdés problematikája sokkal mélyebben gyökerezik a feudális fejlődésben, mint azt korábban feltételeztük. Nem elegendő tehát a nemzetiségi kérdés tanulmányo-

zását 1790-nél, a kérdés politikai felmerülésének időpontjában kezdenünk. Fontos feladat lenne tehát feltárni a vegyes etnikai összetételű Magyarország *feudális struktúráját* is: megállapítani, hogyan alakultak ki a nemzetiségi területek, nemcsak települési, demográfiai szempontból, hanem sajátos gazdasági és társadalmi szerkezetükben is.

Másrészt a gazdasági és társadalmi fejlődés alapvető tényeinek és összefüggéseinek ismeretében válik csak lehetővé a politikai nemzeti mozgalmak konkrétabb, elmélyültebb vizsgálata, a nemzetiségi burzsoáziák egyes politikai csoportjai magatartásának, valamint a magyar uralkodó osztályok nemzetiségi politikájának helyesebb értékelése. Ez utóbbi tekintetében el kell választanunk a tudatos elnyomó nemzetiségi politikát az egykori magyar kormánypolitikán azon — főleg gazdasági — megnyilvánulásaitól, amelyek mögött nem igen kereshetünk tudatos nemzetiségpolitikai szándékokot, de a már említett strukturális különbségek következtében mégis objektíve hátrányosan befolyásolták a nemzetiségek fejlődését, amennyiben a magyarlakta területek viszonyainak kedveztek, azokhoz alkalmazkodtak, s nem vették tekintetbe a nemzetiségi területek lényegesen eltérő igényeit. A magyar nemzetiségi politika értékelésénél fokozottabban igyekeznünk érvényesíteni az összehasonlító szempontokat is: a magyarországi nemzeti elnyomás tényeit és formáit a más országokban érvényesült módszerekkel összevetve értékeljük.

A nemzetiségi kutatások részleteredményeinek bizonyos általánosítására I. Tóth Zoltán tett először kísérletet, már többször idézett tanulmányában, amelyben a nemzetévválás két különböző típusát állapította meg és írta le. Azóta — főleg a német, szász és délszláv nemzetiségi kérdés részletproblémáinak elemzése nyomán — lehetővé vált ennek az osztályozásnak a továbbfejlesztése, lényegében az első típusnak a háromfelé bontásával. A magyarországi és a Habsburg Monarchia-beli népek nemzetévválásában és nemzeti mozgalmában ezek szerint 4, illetve 5 különféle típust különböztethetünk meg: 1. az uralkodó nép (magyar, ill. német), 2. azok a népek, melyek a feudális eredetű területi autonómiával, vagy annak bizonyos elemeivel rendelkeztek (horvátok és erdélyi szászok, ill. Ausztriában a csehek és lengyelek); 3. egyes kisszámú, vagy szétszórtan élő, de a gazdasági és társadalmi élet vezetőpozícióit kezükben tartó népek (a magyarországi németek és az ausztriai olaszok), amelyek körében a nemzetiségi kérdés lényegében tisztán társadalmi problémaként jelentkezik (a magyarországi, ill. tengerpartvidéki polgárság problémája); 4. számottevő feudális uralkodó osztállyal nem rendelkező parasztnépek (szlovákok, románok, ukránok, ill. Ausztriában az ukránok, románok, szlovének, szerbek-horvátok); 5. átmeneti típusként tekinthetők a 2. és 4. csoport közt a magyarországi és horvátországi szerbek, akik bizonyos feudális privilégiumokkal és ha nem is valódi területi, de legalább nemzeti egyházi önkormányzattal rendelkeztek.

E típusok megkülönböztetése első pillantásra talán erőszakoltnak és mesterkéltnak látszik, de a gyakorlati kutatás igazolta ennek szükségességét. Különösen a nemzetévválási folyamat első szakasza, a kapitalista viszonyok kibontakozásának, valamint a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakának problémái érthetetlenek e típusbeli eltérések figyelembevétel nélkül. Csaknem valamennyi nemzetiség esetében paradoxnak látszó jelenségekbe ütközünk e kérdések vizsgálatánál. A tőkés fejlődés általános folyamata, de különösen a formációváltás módja, a tőkés termelési viszonyok uralomra jutása, az ipari forradalom győzelme stb. sokszor éppen homlokegyenest ellenkező hatással volt a különböző típusú nemzetiségek fejlődésére. Ez az ellentmondás csak akkor oldható meg kielégítően, ha tekintetbe vesszük, hogy mindezen folyamatok a rendkívül heterogén gazdasági, társadalmi és etnikai összetételű Habsburg Monarchia széles keretében játszódtak le, amelynek különböző alkotóelemeiben a tőkés fejlődés kibontakozásának előfeltételei és alapadottságai lényegesen eltérők voltak, e fejlődés különböző időpontokban vette kezdetét, egyenlőtlen ütemben és intenzitással folyt, s a formációváltás feltételei sem voltak egyforma mértékben érettek. Az egyes nemzetiségek tőkés fejlődésének problémáit mindig e széles keret szemmelartásával kell vizsgálnunk, hiszen legfőbb mozzanatai (a tőkés termelési viszonyok uralomra jutása, az ipari forradalom kibontakozása stb.) nem elszigetelten játszódtak le az egyes nemzetiségek körében, hanem a soknemzetiségű Monarchia szélesebb keretében. Ennek a körülménynek kellőképpen figyelembe nem vétele okozta a nehézségeket a legtöbb nemzetiség tőkés fejlődése terén található feltűnő belső ellentmondások megértése és megmagyarázása terén (ilyen pl. a szűkebb helyi piacok és a Monarchia kialakuló összpiacának kölcsönhatása; a feudális viszonyok között kialakult nemzetiségi helyi tőke és az ipari forradalom nyomán kialakuló osztrák—magyar nagytőke viszonya stb.)¹⁰

¹⁰ Ezekkel a most csak érintett kérdésekkel részletesebben foglalkozom a Történelmi Szemle 1959. 3—4. számában (398—401. l.), valamint az 1960. 2—3. számában (330—335. l.), s adatokkal bőven alátámasztva „A horvát kérdés a kapitalizmus korában” című kéziratot kandidátusi értekezésem 145—180. lapjain.

Még hosszasan ismertethetnénk azokat az általános érdekű problémákat, melyek az újjászervezett nemzetiségi munkaközösség vitáin felmerültek: az asszimiláció társadalmi vonatkozásai; a nacionalista ideológiák elemzése; a nemzeti mozgalmak haladó vagy reakciós szerepének megállapítása az egyes szakaszokban; a magyarországi nemzetiségi kérdés szélesebb nemzetközi összefüggései (a keleti kérdéssel, a nagynémet mozgalommal és az ausztriai nemzetiségi problémákkal), s végül, de nem utolsó sorban nemzetiségi kutatásaink aktuális nemzetközi politikai vonatkozásai, tekintettel a nyugat-német Ostforschung ismét erőteljesen jelentkező nacionalista és imperialista elméleteire.

Különösen örvendetes jelenségnek tartjuk a nemzetiségi kutatások jövője szempontjából a fiatal utánpótlás jelentkezését. A szűkebb intézeti munkacsoport munkájába legutóbb bekapcsolódott egy ösztöndíjas ötödéves egyetemi hallgató, a nemzetiségi munkaközösség legközelebbi vitaprogramján pedig fiatal kutatók által készített új tanulmányok is szerepelnek. Sok kívánnivalót hagy azonban még hátra nemzetközi együttműködésünk. Pedig ez egyike azon területeknek, ahol magától értetődően kívánkozik a szoros együttműködés a szomszédnépek kutatóival nemcsak a forráskutatás, hanem egyes témák közös feldolgozása területén is.

Határainkon túl

MAKKAI LÁSZLÓ

A STOCKHOLMI TÖRTÉNÉSZKONGRESSZUS ÚJKORI SZEKCIÓJÁNAK MUNKÁJÁRÓL

A Comité International des Sciences Historique tizenegyedik, 1960 augusztusában Stockholmban tartott kongresszusán megvitatásra kerülő problémák kiválasztását, mint az ilyenkor lenni szokott, nagymértékben befolyásolta a nemzetközi történésztalálkozó színhelye. Az öt (elméleti, ókori, középkori, újkori és jelenkori) szekció hat-hat főelőadása és számos hozzászólása közül igen sok foglalkozott a svéd vendéglátókat közelről érintő észak- és kelet-európai kérdésekkel. A XVI—XVIII. századok történetét felölelő „újkori” szekció programja különösen gazdag volt ilyen témákban. A hat főtéma (az abszolutizmus, a balti kérdés, a skandináv reformáció, a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet Közép-Európában, a felvilágosodás és a harmincéves háború) közül mind-egyiknek volt valamilyen, több esetben igen közvetlen svéd vonatkozása. Ennek ellenére mégsem a svéd történelem állt a viták középpontjában, hanem a világpolitikai helyzet által aktualizált „kelet—nyugat” probléma. Ez teszi, szakmai érdekességein túlmenően, számunkra is különösen érdekessé az újkori szekció vitáit.

Az első ülésen az időközben elhunyt Vives spanyol professzornak a XVI—XVII. századi államigazgatás szerkezetéről szóló, valójában a spanyol és a francia abszolutizmust összehasonlítón tárgyaló tanulmánya került megvitatásra. Mint az elnöklő Batllori professzor bevezetésül elmondotta, Vives a római kongresszus óta fokozódó érdeklődéssel fordult a gazdasági-társadalmi kérdések felé. Ez előadásában is érezhető volt. Az abszolút monarchia keletkezéséről vallott felfogása jelentős közeledést mutat a marxizmushoz, amennyiben a XI—XV. század gazdasági-társadalmi fejleményeiben látja azokat a legfontosabb tényezőket, melyek a hatalmi központosítást lehetővé tették. Amnyiban azonban megmaradt a politikai vonatkozásokat előtérbe helyező polgári állásponton, hogy az abszolút monarchia létrejöttét közvetlenül előkészítő mozzanatoknak a XIII—XV. század nagy háborúit tekinti, az abszolutista rendszer kialakulását pedig a XV—XVI. századforduló háborús konfliktusaival kapcsolja össze. A feudális államok belső és külső ellentétei hozták létre szerinte azt az „atmósfera de tension”-t, mely a központi hatalmat ismételt erőfeszítésekre, s végső soron az abszolutizmus kiépítésére sarkallta. A spanyol és a francia abszolutizmus közötti különbségeket abból eredezteti, hogy míg az utóbbi a belső társadalmi és politikai ellentétek legyőzésén, az előbbi külső erőforráson, az amerikai zsákmányon alapult. Mindkét rendszer hivatalsszervezete a középkori tanácsokból nőtt ki, de míg a spanyol birodalom igazgatását egymástól független, s csak az uralkodó személye által összefogott territoriális tanácsok végezték, addig Franciaországban az állam egész területét összefogta a tanács és tagozódása szakmai vonalon ment végbe. Ez az utóbbi típus bizonyult modernebbnek és tartósabbnak s átsegítette a francia abszolutizmust azon a válságon, melybe 1640 és 1660 közt a nyugat-európai abszolút monarchiák belekerültek. E válságnak Vives szerint az volt az oka, hogy azok a nememesi (polgári és alólról jött értelmiségi) elemek, melyek az abszolutizmus hivatalsszervezetét alkották, idővel asszimilálódtak a feudális vezetőréteghez, s támogatták annak az abszolutizmus ellen indított támadását. A XVII. század első felében végbemenő „refeudalizáció” által előidézett válság különbözőképpen oldódott meg Franciaországban és Spanyolországban: a modernebb hivatali struktúrával rendelkező francia abszolutizmus átvészelte a válságot, míg a territoriálisan tagolt spanyol abszolutista rendszerben felülkerekedett a feudális oligarchia. A fenti gondolatmenet — bár részleteiben igen sok figyelemre méltót tartalmaz — végül is adós marad az abszolutizmus keletkezésének és fejlődésének megnyugtató magyarázatával, mert a gazdasági-társadalmi tényezőknél csak előkészítő szerepet tulajdonít, s a fejlődés legtevékenyebb elemének a hivatalsszervezetet

tekinti. Erre a fogyatékosságra a tőkés országok történészei közül is többen utaltak. Olasz, francia, amerikai hozzászólók a két abszolutista rendszer társadalmi bázisának és gazdaságpolitikájának különbségeit feszegették, de a helyes megoldásra a két szovjet hozzászóló (Porsnyev és Ermolajev) mutatott rá, kiemelve az osztályharc döntő jelentőségét az abszolutizmus fejlődésében. A korreferátumok a pápai állam, Anglia és a német fejedelemségek centralizációjának kérdéseivel foglalkoztak. Az abszolutizmus problémáját, melyet már a római kongresszus felvetett, a stockholmi vita így valamelyest előre vitte, amennyiben a nyugati történészek több megértést tanúsítottak a gazdasági-társadalmi tényezők iránt, és több kétféle saját szellemtörténeti álláspontjukkal szemben, mint Rómában, de ezen a téren is még sok tennivaló vár a marxista történetírásra, elsősorban atekintetben, hogy a tőkés országok történészei által feltárt kétségtelenül érdekes részleteredményeket (pl. a „refeudalizáció” tényét) marxista szempontból értékelje.

A második ülészak témája, a *balti kérdés* és a hatodiké, a *harmincéves háború* olyan szoros összefüggésben állanak egymással, hogy helyesnek látszik összefoglalóan szólni róluk, annál inkább, mivel *Czaplinski* lengyel és *Porsnyev* szovjet történészek előadásai és a hozzászólások számos ponton szétválaszthatatlanul kapcsolódnak. A lengyel előadó a balti kérdéseknek, mint újkori nemzetközi politikai problémának a keletkezését a Hanza és a Német Lovagrend bukásának s az örökségükért folyó lengyel—orosz—svéd—dán küzdelem megindulásának a világpiac kiszélesedésével, a hollandiak és az angolok balti terjeszkedésével való összekapcsolódásában látja. Már ekkor, a XVI. század közepén felbukkan a balti hegemonia, a „dominium maris Baltici” gondolata, egyelőre nem mint bevallott program, hanem mint a vetélytársak egymás ellen hangoztatott vádja. A tenger uralmáért folyó versengés átmenetileg feloldani látszott a más gyökérből táplálkozó, régi eredetű svéd—dán és lengyel—orosz párhuzamos ellentétet, s a XVI. század derekán még nem látszott kilátástalannak egy tartós lengyel—orosz együttműködés kialakulása. Ezt azonban a lengyel—litván unió és a litván uraknak a lengyel politikát meghatározó oroszellenessége megghiúsította, aminek következménye a lengyel—svéd közeledés, majd III. Zsigmond lengyel királlyá választása lett. A svéd—lengyel perszonálunió újabb fordulatot adott a balti politikának, amennyiben egyik fél számára sem a várt megerősödést, hanem a két állam vallási szembefordulásának kicsúcsosodó politikai és gazdasági érdekellentétek kiélesedését, III. Zsigmond svéd trónjának elvesztését hozta magával. Az az engesztelhetetlen makacosság, mellyel III. Zsigmond a svéd korona visszaszerzésére törekedett, hajszolta bele Lengyelországot a két fronton, Svédország és Oroszország ellen folytatott küzdelembe, majd a Habsburgokkal életre-halálra való szövetségbe. A lengyel udvar, vélt érdekei szolgálatában, a hollandiak balti kereskedelmének tönkretételére irányuló spanyol politika eszköze lett, s ez kihívta a Habsburg-ellenes nyugati hatalmaknak a svédekkel való szövetekezését. Így alakultak ki a harmincéves háború balti arcvonalai. Czaplinski professzor előadásának azt a nagy figyelmet keltő részeredményét, hogy a svéd—lengyel vetélkedés tette tönkre a balti kereskedelmet, hollandi, francia és dán történészek korreferátumai gazdaságtörténeti adatokkal támasztották alá. Politikai mondanivalóját viszont Porsnyev professzornak a *harmincéves háború korának kelet—nyugati politikai kapcsolatairól* szóló előadása fejlesztette tovább. Az előadás abból a politikai történet törvényszerűségeként felállított tételből indult ki, hogy az osztálytársadalmak államainak hódító terjeszkedése során az agresszió fő centruma körül alakul ki a korszak államrendszere. A harmincéves háború küszöbén Európában a Habsburgok katolikus blokkja képviselte az agressziót, s ehhez képest módosult a kelet-európai államrendszer is, amelyet addig (s majd később is) az Oroszországot a Nyugattól elzáró svéd—lengyel—török „keleti sorompó” jellemzett. A lengyel—svéd és a lengyel—török ellentétek, melyek eddig lappangó stádiumban voltak, a harmincéves háború összefüggései között, a lengyel politikának a Habsburg-agresszióhoz való csatlakozása folytán kiéleződtek, s ez alkalmat adott Oroszországnak a „sorompó” megbontására, immár nem a régi vonalon, a svédek ellen, hanem a svédekkel szövetségben. A kialakulófélben levő új kelet-európai államrendszer tengelyében az orosz—svéd közeledés állt, amit a Habsburg—lengyel blokk elleni közös érdekek diktáltak. Ennek a politikának egyrészt a hatalmat Oroszországban ténylegesen gyakorló Filaret Nikitics Romanov pátriárka, a cár apja, másrészt Gusztáv Adolf voltak a képviselői, s mindkettőjüknek erős hazai ellenzékkel kellett céljaik érdekében megküzdeniük. Együtt dolgozták ki Lengyelország kétoldali megtámadásának tervét, melynek egyúttal a Habsburg-hegemonia megdöntésében is döntő szerepet szántak. Gusztáv Adolf németországi hadjáratát az igen kedvező feltételek mellett szállított oroszországi búza tette anyagilag lehetővé, s a svéd király németországi haditervét is (mint azt Porsnyev professzor új adatok alapján bizonyította) a Lengyelország elleni orosz támadással igyekezett összehangolni. Gusztáv Adolf, majd Filaret pátriárka halála után azonban Stockholmban

és Moszkvában egyaránt a svéd—orosz szövetséget ellenző politikusok jutottak szóhoz, s a kelet-európai államrendszer alakulása más irányt vett. A harmincéves háború kelet-európai vonatkozásainak ezekben az újonnan feltárt összefüggéseiben új megvilágítást kaphat Bethlen Gábor szerepe is, amire Porsnyev professzor csak utalt, s így kifejtése a magyar történeszre vár. Mindenesetre figyelemre méltó, hogy a svéd—orosz szövetség létrehozásában központi szerepet játszó francia diplomata, Rousset, mint Bethlen követe érkezett Moszkvába, s a protestáns és görög keleti egyházak uniójáért folytatott (Filaret pátriárka által is támogatott) akciójába Bethlen szintén tevőlegesen bekapcsolódott. Valóban, a Habsburg-ellenes svéd—orosz—török—francia együttműködés létrejötté szempontjából Bethlennek kulcs helyzete volt, s talán az ügy előmenetelében 1630 után beállt, Porsnyev professzor előadásában jelzett megtorpanás Bethlen halálával is összefüggésben állhat. Az új megállapításokban gazdag előadás igen nagy érdeklődést és heves vitát váltott ki, sőt a svéd napisajtót is tartósan foglalkoztatta. A nyugati történészek általában azt vetették az előadó szemére, hogy eltúlozza egyrészt a Habsburg-politika agresszív voltát, másrészt Oroszországnak a harmincéves háborúban való érdekeltségét, hogy indokolatlanul helyettesíti be az akkor még szilárdan fennálló közép-európai államéindszert egy kelet-európai államrendszer bontakozó körvonaláival, s hogy az orosz politikai vezetésnek tulajdonítja más európai államférfiak (Richelieu, Bethlen stb.) elgondolásait. Az előadás fő mondanivalóját, Gusztáv Adolf politikájának orosz orientációját azonban a svéd korreferens, Tham professzor is megerősítette, s válaszában Porsnyev professzor további (részben referátuma megfogalmazása óta előkerült) forrásokkal támasztotta alá felfogását. A korreferátumok közül magyar érdekű volt Pithon svájci történész fejtegetése Velencének a harmincéves háború folyamán bekövetkezett nemzetközi súlyvesztéséről, valamint Makkai Lászlónak a Habsburg-abszolutizmusnak a harmincéves háború küszöbén történt belső megerősödéséről szóló előadása.

A negyedik napon került sor a szekció legáltalánosabb érdekű vitájára, a *feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet közép-, ill. kelet-európai sajátosságairól*. A főreferátum, melyet Klima és Macúrek csehszlovák történészek dolgoztak ki, megállapította, hogy Közép-Európa (Kelet-Németország, Lengyelország, Csehország, Magyarország és Ausztria) XVI—XVIII. századi gazdasági-társadalmi fejlődésében közös vonások mutathatók ki, amennyiben ezekben a túlnyomóan agrárjellegű országokban az eredeti felhalmozás, a feudalizmusról a kapitalizmusra való áttérés folyamata lassabban és nehezebben ment végbe, mint Nyugat-Európában. A fejlődés eltéréseinek főokát a referensek a polgárság gyöngeségében és a feudális nagybirtok gazdasági-társadalmi-politikai vezetőszerében látják, de igen nagy jelentőséget tulajdonítanak a „második jobbágyság” rendszerének kialakulásában a török hódításnak, főleg pedig a harmincéves háborúnak is, mint a gazdasági fejlődést súlyosan hátráltató tényezőnek. A referátum alapfelfogása az, hogy a fejlődés lassúsága és nehézsége ellenére a kapitalizmus elemei már a XVI. században megjelennek a közép-európai gazdasági életben, nemcsak az iparban (bányászat, manufaktúrák), hanem a mezőgazdaságban is (bérmunka). A hozzászólások több szempontból kiegészítették a referátumot; közülük kiemelkedett Pach Zsigmond Pál hozzászólása, aki korainak tartotta a feudalizmusnak a kapitalizmusba való átmenetét már a XVI—XVII. századokra nézve felvetni, legfeljebb a tőkés termelés bizonyos feltételeinek, kezdeti formáinak létrejöttét engedte meg. Ezt a nézetét bővebben kifejtette korreferátumában, melyben (a magyarországi viszonyok elemzése során) kiemelte az agrárfejlődés megtörését és elkanyarodását a nyugat-európai típustól. Ezt a kelet-európai fejlődést mélyebben megértető álláspontot fogadták el a szovjet hozzászólók is, elsősorban Lavrovski, aki a kongresszuson résztvevő magyar gazdaságtörténészek nézeteiben jelölte meg a kutatás helyes kiindulási pontját. Golobucki és Szkazkin szovjet történészek korreferátumai abban a tekintetben is módosították a főreferátum álláspontját, hogy a „második jobbágyság” által jellemzett agrárfejlődést nem közép-, hanem kelet-európai történeti sajátosságnak mondták, és rámutattak a kelet-európai összehasonlító történetírás művelésének fontosságára. Oteta román történész a „második jobbágyság” kialakulását ismertette a román fejedelemségekben, összeköttetésbe hozva azt a külkereskedelem fellendülésével. A vitán a tőkés országok történeti viszonylag kis mértékben vettek részt. Részükről a legjelentősebb korreferátumot Brunner volt bécsi, jelenleg hamburgi professzor tartotta, aki helytelenítette a feudalizmus és kapitalizmus fogalmának használatát és a gazdaságtörténetben (!) a gazdasági szempontok feltételén primátusának alkalmazását. Ennek megfelelően a XVI—XVII. századi osztrák agrárfejlődés sajátosságait, elsősorban a „második jobbágyság” hiányát, ill. szórványos előfordulását jogi kritériumokból vezette le. Ilyen irányban, de realisabb felfogással tapogatózott Carston angol történész hozzászólása is, amennyiben a robot korlátlanvá válását a földesúri bíráskodási joggal hozta

kapcsolatba. Makkai László hozzászólásában arra mutatott rá, hogy az osztrák tartományok agrárfejlődésének a kelet-európaítól való eltérését elsősorban a polgárság viszonylagos erejének s a paraszti osztályharchoz adott segítségének kell tulajdonítani. Barkan török történész korreferátuma a török birtokrendszernek a paraszttokra nézve a kelet-európainál kedvezőbb voltát próbálta bebizonyítani. Állításainak megvitatása időhiány miatt elmaradt.

A stockholmi történészkongresszus újkori szekciójának fent ismertetett, a magyar történetírást is közelről érintő vitái tehát igen jelentős elvi és módszertani kérdéseket is felvetettek. Az új részleteredmények mellett, sőt azokon túlmenően éppen az a fő jelentőségük, hogy alkalmat adtak a marxista történészeknek felfogásuk kifejtésére s ezzel a marxista történetírás nemzetközi tekintélyének növekedését, a marxista történet-szemlélet terjedését szolgálták.

Külföldi vendégeink

1960 áprilisának első felében egy háromtagú angol delegációval Magyarországon járt *A. J. P. Taylor* akadémikus. Itt-tartózkodása alatt a Történettudományi Intézet gondoskodott szakmai és kulturális programjáról, s a Magyar Tudományos Akadémia vendégeként érkező neves angol történész is több ízben felkereste az Intézetet látogatásai során. Tájékozódott az itt folyó tudományos munkáról, a kutatások témáiról, irányáról, beszámolt az angol történetírás problémáiról, és az Intézet II. világháborúval foglalkozó munkacsoportjának előadást tartott az őket érdeklő témakörből. A hivatalos programon túl részt vett az Intézet — újjáalakulásának 10. évfordulója alkalmával rendezett — baráti hangulatú összejövetelén is.

*Hriszto Hriszto*v, a Bolgár Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének helyettes igazgatója — aki mint a Párt-történeti Intézet vezérlece tartózkodott Budapesten — ez év április 25-én tett látogatást Intézetünkben. A bolgár történész az Intézet vezetőségével folytatott megbeszélést a bolgár—magyar történészkapcsolatok kiszélesítéséről.

Ugyancsak április hóban járt hazánkban *B. Lavergne*, a párizsi egyetem jog-történeti tanszékének professzora, a *L'année Politique et Économique* szerkesztője is. Lavergne professzor április 16-i intézeti látogatása alkalmával Kelet- és Délkelet-Európa történetének öt érdeklő kérdéseiről beszélgetett el az Intézet munkatársaival.

J. Bromlej és *J. Piszarjev* kandidátusok, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézetének munkatársai három, illetve négy hetet töltöttek Magyarországon. Kutatásaikat június hónapban kezdték meg. Itt-tartózkodása idején *J. Bromlej*, a horvátok középkori történetéhez, *J. Piszarjev* az Osztrák—Magyar Monarchia területén élő dslzlávok mozgalmaihoz gyűjtött anyagot.

1960. június 21—22-én Budapesten tartotta első ülését a lengyel—magyar történész vegyesbizottság, melyen lengyel részről *K. Lepszy*, a Bizottság lengyel elnöke, *S. A. Sohaczki*, a Bizottság titkára, *J. Dabrowski* akadémikus és *H. Altman*, a Lengyel Levéltárak Országos Központjának igazgatója vettek részt. A bizottság felmérte az eddigi munka eredményeit, tájékoztatást nyújtott a két ország történettudományai előtt álló fontosabb feladatokról, végül megállapította az 1961 szeptemberében Budapesten tartandó tudományos ülésszak programját. A bizottság tagjai az ülés után Intézetünkbe is el-látogattak.

Ez év szeptemberében érkezett magyarországi tanulmányútra *L. Regener*, a berlini Központi Pedagógiai Könyvtár igazgatója. *L. Regener* a különböző országok történelem-tankönyveivel, azok elemzésével és összevetésével foglalkozik, s itt-tartózkodása alatt ezen a téren tájékozódott. Két ízben az Intézetet is felkereste s a magyar tankönyv-problémákról folytatott beszélgetés mellett egyben értékes felvilágosítást adott a nyugat-német történelemtanítás irányáról.

A. A. Puskás kandidátus, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézetének munkatársa 10 hetet töltött Budapesten a kulturális egyezmény keretében. Kutatómunkáját október hónapban kezdte meg, s Magyarország és a II. világháború c. témájához gyűjtött anyagot a levéltárakban és könyvtárakban. Több alkalommal ellátogatott az Intézetbe is, hogy a II. magyar osztály munkatársaival megbeszélést folytasson kutatási anyagával kapcsolatban.

E. Engelberg lipcei professzor a német—magyar kulturális egyezmény aláírása alkalmából tartózkodott Magyarországon, s október 21-én látogatást tett az Intézetben is. *E. Engelberg*, a német

Történettudományi Intézet igazgatója nagy érdeklődést tanúsított az Intézetben folyó munka iránt. Látogatása során eredményes megbeszélést folytatott az Intézet vezetőségével, s kifejezte abbeli reményét, hogy a szorosabb együttműködés gyümölcsöző lesz mindkét ország történettudománya számára.

A bukaresti Történettudományi Intézet hazánkba delegált munkatársa, *É. Cimponeriu* október hóban végzett kutatómunkát Budapesten. A XIX. század második felének bányászati munkásmozgalmához gyűjtött anyagot a Párttörténeti Intézetben, az Országos Levéltárban és a Hadtörténelmi Intézetben. Október 7-én az Intézetben tett látogatást, s nagy elismeréssel nyilatkozott az itt folyó munkáról.

Október folyamán érkezett meg *Kovács József*, a kolozsvári Történettudományi Intézet munkatársa, hogy a romániai munkásmozgalmak készülő bibliográfiájának 1900-ig terjedő I. kötetéhez a nálunk található anyagot átnézze. Kutatóútja alkalmával gyakran tartott szakmai megbeszélést az Intézet munkatársaival.

Magyarországi kutatóútja során felkereste az Intézetet *Bányai László*, a bukaresti Történettudományi Intézet helyettes igazgatója, s december 2-i látogatása alkalmával megbeszélést folytatott az Intézet igazgatójával. Bányai László egyébként Észak-Erdély történetének a két világháború közötti és a II. világháború alatti kérdéseivel foglalkozik, s magyarországi

útjának célja az volt, hogy az erre vonatkozó hazai anyagot megtekinthesse.

J. Reychman professor, a varsói egyetem magyar tanszékének vezetője is ez év novemberében járt az Intézetben, ahol beható tárgyalást folytatott a vezetőséggel a lengyel és magyar történészek együttműködésének további elmélyítéséről, a két nép történelmi kapcsolatai feltárásának fontosságáról.

A Szlovák Tudományos Akadémia 1955 óta Budapesten működő Társadalomtudományi Kutatócsoportjánál az 1960. év folyamán hat szlovák delegátus végzett kutatómunkát, illetve filmetetést. Közülük *L. Holotik*, a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének igazgatója „A forradalmi helyzet kialakulása Szlovákiában” c. tervbe vett munkához gyűjtött anyagot az Országos Levéltárban. *L. Holotik* szeptember 9-én a szlovák és magyar csoport további munkájáról és a filmcserével kapcsolatos kérdésekről tartott megbeszélést vett részt az Intézetben. *J. Dubnický* egyetemi tanár, a szlovák—magyar történész vegyesbizottság elnöke a „Szlovák nemzeti mozgalom 1849—1867” című munkájához, *J. Mesáros*, a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkatársa a „Földműveskérdés 1849—1867” c. munkájához végzett hosszabb időt igénybevevő kutatásokat. Október 10-én mindketten felkeresték az Intézetet is.

Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál (Budapest V., József nádor tér 1.) és bármely postahivatalnál. Csekkszámla szám: egyéni előfizetésnél 61.257, közületi 61.066 (vagy átutalás az MNB 8. számú folyószámlára).

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

- Э. Х. Харати: К социально-экономическим предпосылкам чартистского движения 411
Ю. Пушкаш: Исследование капиталистического развития сельского хозяйства Венгрии на основе данных заводской статистики 1895 г. 446
Я. Йемниц: Вопрос о войне и мире на Копенгагенском съезде II Интернационала 479
З. Бакаи: Материалы к условиям заплаты в Чепельском металлургическом комбинате в 1931—1943 гг. 510

ОБЗОР

- Дь. Дьёрфи: *Diplomata Hungarica antiquissima 1000—1196* 525
Л. Катус: Отчет о работе группы по истории национальностей 536

ЗА НАШИМИ ГРАНИЦАМИ

- Л. Маккаи: Работы секции по новой истории на Стокгольмском конгрессе историков 544
Наши заграничные гости 547

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN

- É. H. Haraszti: Zu den wirtschaftlichen und sozialen Vorbedingungen des Charismus 411
J. Puskás: Untersuchung der kapitalistischen Entwicklung der ungarländischen Landwirtschaft auf Grund der Betriebsstatistik des Jahres 1895 446
J. Jemnitz: Die Frage von Krieg und Frieden auf dem Kopenhagener Kongreß der II. Internationale 479
Z. Baksay: Beitrag zu den Lohnverhältnissen in den Eisen- und Metallwerken in Csepel in den Jahren 1931—1943 510

RUNDSCHAU

- Gy. Györffy: *Diplomata Hungarica antiquissima 1000—1196* 525
L. Katus: Bericht über die Arbeit der Historikergruppe zur Erforschung der Geschichte der Nationalitäten 536

JENSEITS UNSERER GRENZEN

- L. Makкаи: Die Arbeit der Sektion für neuzeitliche Geschichte des Stockholmer Historikerkongresses 544
Unsere Gäste aus dem Ausland 547

SOMMAIRE

ÉTUDES

- É. H. Haraszti*: Contributions relatives aux antécédents économiques et sociaux du mouvement chartiste 411
- J. Puskás*: L'examen de l'évolution capitaliste de l'agriculture hongroise à la base des données statistiques de l'exploitation en 1895 446
- J. Jemnitz*: La question de la guerre et de la paix au congrès de la IIe Internationale à Copenhague 479
- Z. Baksay*: Documents relatifs aux conditions de salaire au Combinat Sidérurgique et Métallurgique de Csepel 510

REVUE

- Gy. Györffy*: *Diplomata Hungarica antiquissima 1000—1196* 525
- L. Katus*: Compte rendu sur les travaux effectués par le groupe de travail s'occupant des nationalités 536

AU-DELA DE NOS FRONTIÈRES

- L. Makkai*: Les travaux de la section d'histoire moderne du Congrès des Sciences Historiques à Stockholm 544
- Savants étrangers en Hongrie 547

CONTENTS

ARTICLES

- É. H. Haraszti*: Economic and Social Preconditions of Chartism 411
- J. Puskás*: The Development of Capitalism in Hungarian Agriculture in the Light of the 1895 Production-Statistics 446
- J. Jemnitz*: Problems of War and Peace at the Copenhagen Congress of the II. International 479
- Z. Baksay*: Data on Wage Conditions in the Csepel Iron and Steel Corporation . 510

COMMUNICATIONS

- Gy. Györffy*: *Diplomata Hungarica antiquissima 1000—1196* 525
- L. Katus*: Report on the Work of the Nationality Historians-Group 536

BEYOND OUR FRONTIERS

- L. Makkai*: The Work of the Section of Modern History of the Stockholm International Congress of Historical Science 544
- Our visitors from abroad 547

Ára: 12,— Ft

Előfizetési ára egy évre: 40,—, Ft

